

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΕΡΑΞΙΑ

(ΤΕΤΑΡΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΟΥ «ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ»)

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΕΡΑΞΙΑ
(ΤΕΤΑΡΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΟΥ «ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ»)

ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΕΝΩΘΕΙΤΕ!

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΕΡΑΞΙΑ

(ΤΕΤΑΡΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΟΥ «ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ»)

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Μετάφραση
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ»
ΑΘΗΝΑ 1984

ISBN 978-960-224-012-0 (set)
ISBN 978-960-224-016-8 (τόμ. Δ΄-1)

Σόλωνος 130, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 2103320800, Fax: 2103813354
http:/www.sep.gr, e-mail: info@sep.gr

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

Ἡ μετάφραση καί ἡ ἔκδοση τῶν τριῶν τόμων τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ δημιουργοῦσε ἤδη τήν ὑποχρέωση τῆς μετάφρασης τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία», πού ὁ Μάρξ τίς προόριζε νά τίς ἐκδόσει σάν τέταρτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» μέ τίτλο πού δέν τόν εἶχε ἀκόμα όριστικά διατυπώσει πού ὅμως θά ἀποτελοῦσε ἕνα εἶδος ἱστορίας τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού στόν πρόλογο τῆς μετάφρασης τοῦ 3ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» εἶχα τονίσει ὅτι «σειρά γιά νά μεταφραστεῖ στά ἑλληνικά ἔχει ὁ 4ος τόμος τοῦ ''Κεφαλαίου''». Τή δουλιά αὐτή τήν ἀρχίζουμε μέ τήν ἔκδοση τοῦ πρώτου Μέρους τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία». Θά ἀκολουθήσουν φυσικά καί τά δύο ἄλλα μέρη μέ συνολικό ὄγκο γύρω στίς 2000 σελίδες.

Καί ἡ μετάφραση τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» γίνεται, ὅπως καί τῶν τριων τόμων τοῦ «Κεφαλαίου», ἀπό τό πρωτότυπο γερμανικό κείμενο, ὅπως δημοσιεύεται στόν 26ο τόμο τῶν «Ἔργων Μάρξ - Ἔνγκελς», ὁ ὁποῖος ἐκδόθηκε ἀπο τό Ἰνστιτοῦτο Μαρξισμοῦ - Λενινισμοῦ τοῦ ΕΣΚΓ ἀπ' τό 1965 ὥς τό 1972. Ἐκτός ἀπό τή γερμανική ἔκδοση χρησιμοποιήθηκε καί ἡ ἀντίστοιχη ρωσική μετάφραση ὅπως δημοσιεύεται στόν 26ο τόμο τῶν «Ἔργων Μάρξ - Ἔνγκελς» ἀπό τό Ἰνστιτοῦτο Μαρξισμοῦ - Λενινισμοῦ τοῦ ΚΚΣΕ, καθώς καί ἡ γαλλική μετάφραση τοῦ Editions Sociales πού ἐκδόθηκε στό Παρίσι τό 1974.

Ἡ μετάφραση τοῦ 1ου Μέρους τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» πού βάσταξε συνολικά 14 μῆνες παρουσίασε ἐπίσης μεγάλες δυσκολίες, μεγαλύτερες ἀπ' τή μετάφραση ἄλλων κειμένων τοῦ Μάρξ, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ «Κεφαλαίου», λόγω τῶν ἰδιομορφιῶν τοῦ πρωτότυπου. Γραμμένο στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1860, ἔμεινε οὐσιαστικά στήν ἴδια κατάσταση τοῦ «πρώτου χεριοῦ» πού δέν τό ξαναδούλεψαν οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, ἀλλά οὔτε καί ὁ Ἔνγκελς ὁ ὁποῖος προγραμμάτιζε τήν ἔκδοσή τους χωρίς ὅμως νά προλάβει νά τήν κάνει. Ἐπιπλέον τό κείμενο εἶναι γεμᾶτο ἀπό ξένες ἐκφράσεις καί λέξεις πού ὁ Μάρξ τίς χρησιμοποιοῦσε γιά νά δίνει τήν ἀκριβή ἔννοιά τους. Στήν ὅσο τό δυνατό καλύτερη ἀπόδοση τοῦ κειμένου στά ἑλληνικά βοήθησαν πολύ ἡ ρωσική καί γαλλική μετάφραση.

Τό παράρτημα μέ τίς σημειώσεις καί τή βιβλιογραφία πάρθηκαν άπό τή γερμανική έκδοση.

Μέ τήν έκδοση τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» δέν όλοκληρώνεται πέρα γιά πέρα ή μετάφραση τῶν ἐργασιῶν τοῦ Μάρξ γύρω ἀπό τό κεφάλαιο καί γενικότερα γύρω ἀπό τά προβλήματα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Ὑπάρχουν λ.χ. «Ἡ Ἀθλιότητα τῆς Φιλοσοφίας» τό «Grundrisse der Kritik der Politischen Oekonomie», πού ἀποτελεῖ τήν πρώτη σχεδιασμένη μελέτη τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας καί πού γράφτηκε τό 1857-1858 σέ 7 τετράδια. Δηλαδή προτοῦ γραφτοῦν τά τετράδια πού περιεῖχαν τίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία», ή ἐργασία «Γιά τήν Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» πού ἐκδόθηκε τό 1859 καί πλῆθος ἄλλων ἐργασιῶν καί ἐπιστολῶν τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς γύρω στά ζητήματα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Θά πρέπει νά προστεθεῖ ἐδῶ ὁπωσδήποτε καί τό «Ἀντί-Ντύρινγκ» τοῦ Ἔνγκελς.

Σχετικά μέ τήν έκδοση τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία», πού μεταξύ ἄλλων ἀναλύουν ὥς τίς τελευταῖες λεπτομέρειες διάφορα σημεῖα τοῦ «Κεφαλαίου», ἕνα πράγμα θά ἤθελα νά ἐπαναλάβω πού τό ἔχω τονίσει καί στόν πρόλογο τοῦ 3ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», ὅτι ἀποτελοῦν ἕνα ἐπιπλέον ὅπλο στά χέρια τῶν μαρξιστῶν-λενινιστῶν ὄχι μόνο γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν διαφόρων θεωριῶν τῶν ἀστῶν μαρξολόγων, ἀλλά καί τῶν ἀναθεωρητῶν πάσης κατηγορίας πού διαστρεβλώνουν τόν μαρξισμό καί χύνουν νερό στό μύλο τῆς προπαγάνδας τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ.

Ὅ,τι θά χρειαζόταν νά εἰπωθεῖ γιά τίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» σ' ἕναν πρόλογο τοῦ μεταφραστῆ ἤ τοῦ ἐκδότη, λέγεται στόν Πρόλογο τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης πού τόν παραθέτουμε ὁλόκληρο.

Ἐπαναλαβαίνουμε ὅτι θά γινόταν μέ εὐχαρίστηση δεκτή κάθε οὐσιαστική παρατήρηση ἀπό μέρους τῶν ἀναγνωστῶν γιά τυχόν μή καθαρή ἀπόδοση τοῦ κειμένου στήν ἑλληνική γλώσσα.

Παναγιώτης Μαυρομμάτης

Ἀθήνα, Ἰούνης 1980

Πρόλογος τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης

Οἱ «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» ἀποτελοῦν ἕνα μέρος τοῦ ὀγκώδους οἰκονομικοῦ χειρογράφου τοῦ Μάρξ, πού τό ἔγραψε ἀπό τό 1861 ὥς τό 1863. Τό χειρόγραφο αὐτό ἀποτελεῖται ἀπό 23 τετράδια μέ 1472 σελίδες καί ἡ συνολική του ἔκταση καλύπτει 200 τυπογραφικά φύλλα.

Τό χειρόγραφο αὐτό ἀποτελεῖ τή συνέχιση τοῦ πρώτου τεύχους μέ τόν τίτλο «Γιά τήν Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», πού εἶχε ἐκδοθεῖ τό 1859 καί φέρει τόν ἴδιο τίτλο. Ἀποτελεῖ τό πρῶτο συστηματικό, ἄν καί ὄχι ἐπεξεργασμένο στίς λεπτομέρειές του, σχέδιο ὅλων τῶν μερῶν τοῦ κύριου οἰκονομικοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ. Τά πρῶτα πέντε Τετράδια καί ἐνμέρει τά Τετράδια XIX ὥς XXIII, περιλαβαίνουν τό περιεχόμενο τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», πού γράφτηκε ἀργότερα. Στά Τετράδια XXI ὥς XXIII ἐξετάζονται πολλά θέματα τοῦ «Κεφαλαίου», ἀνάμεσα σ' αὐτά καί θέματα τοῦ δεύτερου τόμου. Στά προβλήματα τοῦ τρίτου τόμου ἀφιερώνονται τά Τετράδια XVI καί XVII. Τό μεγαλύτερο καί τό πιό ἐπεξεργασμένο μέρος τοῦ χειρογράφου τό ἀποτελοῦν οἱ «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία». Περιλαβαίνουν τά Τετράδια VI ὥς XV καί XVIII, καθώς καί ὁρισμένα σχέδια ἱστορίας σέ ἄλλα Τετράδια, πού ἡ ἔκτασή τους καλύπτει 110 τυπογραφικά φύλλα. Πρόκειται γιά τήν πρώτη καί μοναδική διατύπωση τοῦ τέταρτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου». Σέ διάκριση ἀπό τούς θεωρητικούς τόμους, ὁ Μάρξ τόν ὀνόμαζε τό ἱστορικό, τό ἱστορικό - κριτικό ἤ τό ἱστορικό - φιλολογικό μέρος τοῦ ἔργου του.

Ὁ Μάρξ ἄρχισε νά γράφει τίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» σέ ἀντιστοιχία μέ τό ἀρχικό σχέδιο γιά τήν ἐργασία του «Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας». Γιά τό σχέδιο αὐτό ὁ Μάρξ ἐκφράστηκε στόν πρόλογο γιά τό πρῶτο Τετράδιο τῆς ἐργασίας του «Γιά τήν Κριτική

τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» σέ πολλά γράμματα ἀπό τήν ἐποχή μεταξύ τοῦ 1858 καί 1862, καθώς καί στό ἴδιο τό χειρόγραφο τοῦ 1861-1863. Ἀπό ὅλα αὐτά τά δεδομένα προκύπτει ἡ παρακάτω σχηματική εἰκόνα τῆς σχεδιασμένης οἰκοδόμησης τοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ:

Σχέδιο τῆς «Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» (1858-1862)

- I Γιά το Κεφάλαιο:
  - 1. Τό Κεφάλαιο γενικά
    - α. Τό ἐμπόρευμα
    - β. Τό χρῆμα
    - γ. Τό κεφάλαιο
      - Τό προτσές παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου
        - 1. Ἡ μετατροπή χρήματος σέ κεφάλαιο
        - 2. Ἡ ἀπόλυτη ὑπεραξία
        - 3. Ἡ σχετική ὑπεραξία
        - 4. Ὁ συνδυασμός τῶν δύο
        - 5. Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία
      - Τό προτσές κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου
      - Ἡ ἑνότητα τῶν δύο ἤ κεφάλαιο καί κέρδος, τόκος
  - 2. Ὁ συναγωνισμός
  - 3. Ἡ Πίστη
  - 4. Τό μετοχικό κεφάλαιο
- II Γαιοκτησία
- III Μισθωτή ἐργασία
- IV Κράτος
- V Ἐξωτερικό ἐμπόριο
- VI Παγκόσμια ἀγορά

Τό σχῆμα δείχνει, ὅτι οἱ «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» προβλεπόταν ἀρχικά ἀπό τόν Μάρξ μόνο σάν ἱστορική παρέκβαση τοῦ μέρους γιά «Τό προτσές παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου», μέ τίς ὁποῖες καί θά τό ἔκλεινε. Μέ τόν ἴδιο τρόπο εἶχε ἐνεργήσει ὁ Μάρξ τό 1859 στό πρῶτο τεῦχος «Γιά τήν Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», καί στά δύο κεφάλαια γιά τό ἐμπόρευμα καί τό χρῆμα πρόσθεσε συνολικά τρία θεωρητικο-ἱστορικά παραρτήματα[1].

[1] Βλ. τόν 13ο τόμο τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τῶν Ἔργων Μάρξ - Ἔνγκελς, σελ. 37 καί ἐπ., 59 καί ἑπόμ. καί 133 κ.ἑ.

Αὐτό ἦταν τό ἀρχικό σχέδιο τοῦ Μάρξ. Στήν πορεία ὅμως τῆς ἔκθεσής του τό ἱστορικό διάγραμμα τῶν ἀστικῶν θεωριῶν γιά τήν ὑπεραξία μεγάλωσε πολύ πέρα ἀπό τό πλαίσιο αὐτό. Πρῶτα, τό ἴδιο τό ὑπάρχον ὑλικό ἀπαίτησε τή διεύρυνση τῶν ἐρευνῶν. «Ὅλοι οἱ οἰκονομολόγοι», γράφει ὁ Μάρξ, «κάνουν τό ἴδιο λάθος, νά ἐξετάζουν τήν ὑπεραξία ὄχι καθαρά σάν τέτια, ἀλλά μέ τίς ἰδιαίτερες μορφές τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπροσόδου»[2]. Γι' αὐτό, ἡ κριτική τῶν ἀστικῶν ἀπόψεων γιά τήν ὑπεραξία μπλέχτηκε στόν Μάρξ μέ τήν ἀνάλυση τῶν ἀστικῶν θεωριῶν γιά τό κέρδος, τήν πρόσοδο καί τόν τόκο. Ἐξάλλου ὁ Μάρξ δέν περιορίστηκε ἁπλῶς στήν κριτική λαθεμένων καί ἀνεπαρκῶν ἀντιλήψεων, ἀλλά ἀντιπαρέτασσε σ' αὐτές τίς δικές του οἰκονομικές θεωρίες, τίς ὁποῖες, πρός τό τέλος τῆς δεκαετίας 1850, εἶχε πιά ἐπεξεργαστεῖ στίς γενικές τους ἀρχές καί στίς οὐσιαστικές λεπτομέρειές τους, καί μέ τίς ὁποῖες προκλήθηκε ἐπανάσταση στήν ὅλη πολιτική οἰκονομία.

Γιά νά κατανοήσει κανείς ὅλη τήν ἰδιομορφία τῶν συστατικῶν μερῶν καί τῆς διάρθρωσης τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία», πρέπει νά πάρει ὑπόψη του καί τό ἑξῆς. Ὅταν ὁ Μάρξ ἄρχισε νά γράφει αὐτή τήν ἐργασία, ἀπό τά τρία θεωρητικά μέρη τοῦ «Κεφαλαίου» ἦταν ἐπεξεργασμένο στό σχεδιάγραμμα μόνο τό πρῶτο μέρος («Τό προτσές παραγωγῆς τοῦ Κεφαλαίου»), ἐνῶ ἀπό τό δεύτερο καί τό τρίτο μέρος ὑπῆρχαν στό χειρόγραφο τοῦ 1857-1858 μόνο ξεχωριστά κομμάτια μέ τή μορφή προσωρινῶν σχεδίων[3]. Ὁ Μάρξ λοιπόν δέν μποροῦσε, ὅταν ἔγραφε τήν ἐργασία του «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία», νά ἀναφέρεται σέ τοῦτο ἤ σέ κεῖνο τό σημεῖο τοῦ θεωρητικοῦ μέρους, ἀλλά ὑποχρεώθηκε ἐδῶ κιόλας νά ἀπαντάει θετικά καί νά διασαφηνίζει τά θεωρητικά ζητήματα, κάθε φορά πού πρόβαλλαν στήν πορεία τῶν θεωρητικοϊστορικῶν ἐρευνῶν του. Ὅλα αὐτά εἶχαν τό ἀποτέλεσμα νά πάρει τό σύγγραμμα τεράστιες διαστάσεις.

Τόν καιρό πού ὁ Μάρξ ἔγραφε τίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία», διευρυνόταν διαρκῶς ὁ κύκλος τῶν προβλημάτων πού διερευνοῦσε. Ἀπό τό Γενάρη κιόλας τοῦ 1863 ὁ Μάρξ σκόπευε νά κατανείμει τό ἱστορικό - κριτικό ὑλικό στά θεωρητικά μέρη τῶν ἐρευνῶν του γιά «Τό κεφάλαιο

---

2 Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 6.

3 Τό χειρόγραφο τοῦ 1857-1858 δημοσιεύτηκε τό 1939-1941 ἀπό τό Ἰνστιτοῦτο Μαρξισμοῦ - Λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ στήν πρωτότυπη γλώσσα. Φέρει τόν τίτλο «Grundrisse der Kritik der Politischen Oekonomie Rohentwurf 1857-1858» Τό 1953 ἐκδόθηκε στήν Γερμανική ΛΔ μιά φωτοτεχνική ἀνατύπωση τῆς ἔκδοσης αὐτῆς.

γενικά», πράγμα πού προκύπτει ἀπό τά σχεδιαγράμματα γιά τό πρῶτο καί τό τρίτο μέρος τοῦ «Κεφαλαίου»[4]. Ὅλο καί περισσότερο ὅμως διαφαινόταν ἡ σημασία τῆς ταξινόμησης γιά ὅλο τό θεωρητικό ἔργο, τήν ὁποία ὁ Μάρξ εἶχε προβλέψει γιά ἕνα μόνο κεφάλαιό του: 1. Τό προτσές παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου. 2. Τό προτσές κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου. 3. Ἡ ἑνότητα καί τῶν δύο ἤ κεφάλαιο καί κέρδος[5]. Ἡ διάταξη αὐτή ἀποδείχτηκε τόσο σημαντική καί τόσο ἀποφασιστική, ὥστε σιγά - σιγά συμπεριλήφθηκαν καί ἐκεῖνα τά θέματα, πού, σύμφωνα μέ τό ἀρχικό σχέδιο, ἐπρόκειτο ν' ἀποτελέσουν αὐτοτελῆ μέρη (λ.χ. «Ὁ συναγωνισμός τῶν κεφαλαίων», «Ἡ Πίστη», «Γαιοκτησία»). Ἐνῶ λοιπόν τά τρία θεωρητικά μέρη ἀποκτοῦσαν ὅλο καί περισσότερο καθαρότερες περίμετρες καί περιλάβαιναν σιγά - σιγά ὅλα τά θεωρητικά προβλήματα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἑδραιωνόταν ὅλο καί περισσότερο στόν Μάρξ ἡ πεποίθηση, ὅτι οἱ «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» ἔπρεπε νά ἀποτελέσουν ἕνα αὐτοτελές μέρος καί ὅτι θά ἔπρεπε νά κλείσει τό συνολικό ἔργο σάν τέταρτος τόμος.

Τήν πρόθεση τοῦ Μάρξ νά παρακολουθήσει κριτικά τήν ἱστορία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἀπό τά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα τή δείχνει τό ἐκτεταμένο σχέδιο γιά τόν Οὐίλλιαμ Πέττυ, πού ὑπάρχει στό XXII Τετράδιο καί πού τό ἔγραψε τό Μάη τοῦ 1863. Αὐτό τό σχέδιο δέ βρίσκεται σέ οὐσιαστική συνάρτηση οὔτε μέ τό κείμενο τοῦ χειρογράφου πού προηγεῖται, οὔτε μέ αὐτό πού ἀκολουθεῖ. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Μάρξ τό πρόβλεπε γιά τό ἱστορικό - κριτικό μέρος τοῦ ἔργου του. Σ' αὐτό τό σχεδιάγραμμα γιά τόν Πέττυ ἐξετάζονται πολύ διεξοδικά οἱ ἀπόψεις του γιά τήν ἀξία, τόν μισθό ἐργασίας, τή γαιοπρόσοδο, τήν τιμή τῆς γῆς, τόν τόκο κλπ. Μιά τόσο πλατιά συνόψιση τῶν οἰκονομικῶν ἀπόψεων τοῦ Πέττυ δείχνει ὅτι τουλάχιστον τόν Μάη τοῦ 1863 ὡρίμαζε ἡ πρόθεση πού ὁ Μάρξ τήν ἔχει ἐκφράσει τέσσερα χρόνια ἀργότερα στό γράμμα πού ἔγραψε στίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1867 στόν Ζήγκφριντ Μάγιερ, μέ τό ὁποῖο τοῦ ἀνακοίνωνε τή διάρθρωση τοῦ «Κεφαλαίου»: «Ὁ *I τόμος* περιλαβαίνει τό *«Προτσές παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου»*... ὁ *II τόμος* συνεχίζει καί ἀποπερατώνει τίς θεωρίες[6], ὁ *III τόμος τήν ἱστορία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἀπό τά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα».*

---

[4] Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 463.

[5] Βλ. τό σχέδιο στή σελ. VIII Βλ. ἐπίσης τό γράμμα τοῦ Μάρξ στόν Λασσάλ τῆς 11 τοῦ Μάρτη 1858.

[6] Ὁ Μάρξ σκόπευε τότε τό II καί τό III Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου» νά τά ἐκδόσει σέ ἕναν τόμο.

Τήν πρώτη ρητή μνεία ἑνός τέταρτου Βιβλίου τοῦ «Κεφαλαίου» τή βρίσκουμε στό γράμμα τοῦ Μάρξ στόν Ἔνγκελς τῆς 31 τοῦ Ἰούλη 1865. Τόν κατατοπίζει σχετικά μέ τήν πορεία τῆς ἐργασίας του στό «Κεφάλαιο»: «Ἀπομένουν ἀκόμα νά γραφοῦν 3 κεφάλαια, γιά νά ἑτοιμαστεῖ τό θεωρητικό μέρος (τά πρῶτα 3 Βιβλία). Ὕστερα θά πρέπει νά γραφεῖ ἀκόμα τό 4ο Βιβλίο, τό ἱστορικό - φιλολογικό, πού γιά μένα θά εἶναι σχετικά τό εὐκολότερο μέρος, γιατί ὅλα τά ζητήματα ἔχουν λυθεῖ στά πρῶτα 3 Βιβλία, ἑπομένως, αὐτό τό τελευταῖο θά εἶναι περισσότερο μιά ἐπανάληψη μέ μορφή ἱστορική».

Τότε ὁ Μάρξ εἶχε ἤδη ξαναεπεξεργαστεῖ καί τά τρία θεωρητικά μέρη τοῦ ἔργου του καί σέ σχέση μέ τό 1863 τά εἶχε αἰσθητά βελτιώσει. Ἀντίθετα, τό ἱστορικό - κριτικό μέρος ἐξακολουθοῦσε νά βρίσκεται στήν κατάσταση πού ὑπῆρχε, ὅταν γράφηκε τό 1862-1863, καί χρειαζόταν ἐπίσης νά ὑποστεῖ μιάν ἀνάλογη ἐπεξεργασία. Ἔτσι πρέπει νά κατανοηθεῖ ὁ Μάρξ, ὅταν λέει ὅτι τό τέταρτο Βιβλίο πρέπει ἀκόμα νά γραφεῖ. Δυστυχῶς ὁ Μάρξ δέν μπόρεσε ποτέ νά κάνει αὐτή τήν ἐπεξεργασία καί τό κτένισμα τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία». Σέ διάφορα γράμματά του, ὅμως, ὑπάρχουν σημεῖα, πού ἐπιτρέπουν νά συμπεράνουμε ὅτι ὁ Μάρξ καί ἀργότερα θεωροῦσε στίς γενικές γραμμές σάν ἐπεξεργασμένο πιά τό θεωρητικό - ἱστορικό Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου» στή μορφή πού ὑπῆρχε ἀπό τό 1863[7].

Εἶναι ἀξιοσημείωτο καί ἐνδιαφέρον ποιά σειρά ἀκολουθοῦσε ὁ Μάρξ, ὅταν ἔγραφε τό μεγάλο οἰκονομικό του ἔργο. Γιά τό ζήτημα αὐτό μιλάει ὁ ἴδιος σ' ἕνα γράμμα του στόν Ζήγκμουντ Σόττ τῆς 3 τοῦ Νοέμβρη 1877. «Πράγματι», λέει στό γράμμα του, «ἄρχισα "Τό Κεφάλαιο" privatim (κατ' ἰδίαν) ἀκολουθώντας τήν ἀντίστροφη ἀκριβῶς σειρά (ἀρχίζοντας μέ τό τρίτο, τό ἱστορικό μέρος), μέ τήν ὁποία θά παρουσιαστεῖ στό κοινό, μέ τόν περιορισμό μόνο ὅτι ὁ πρῶτος τόμος[8], πού ἄρχισε τελευταῖα νά γράφεται, ἑτοιμάστηκε ἀμέσως γιά τό τυπογραφεῖο, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλοι ἔμειναν στή μή ἐπεξεργασμένη μορφή, στήν ὁποία ὅλες οἱ ἔρευνες διατηροῦν τήν πρωτοτυπία τους». Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1860 εἶχε πιά ἀναπτύξει κατ' ἀρχήν πολλές θεμελιακές θέσεις τῆς οἰκονομικῆς του διδασκαλίας. Συστηματικά καί ὁλοκληρω-

---

7 Βλ. τό γράμμα στόν Ζήγκμουντ Σόττ τῆς 3 τοῦ Νοέμβρη 1877. Στό γράμμα αὐτό ὁ Μάρξ μιλᾶ γιά τό ἤδη γραμμένο ἱστορικό μέρος.

8 Ὁ Μάρξ ἐννοεῖ τήν ὁριστική, ἕτοιμη γιά τό τυπογραφεῖο διατύπωση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», πού τήν ἐπεξεργάστηκε τό 1866 καί στό πρῶτο μισό τοῦ 1867.

τικά ἐπεξεργασμένα ὑπῆρχαν τότε μόνο δύο εἰσαγωγικά κεφάλαια, πού ἀποτελοῦν τό περιεχόμενο τοῦ πρώτου Τετραδίου, πού ἐκδόθηκε τό 1859 μέ τόν τίτλο: «Γιά τήν Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας»: τό κεφάλαιο γιά τό ἐμπόρευμα καί τό κεφάλαιο γιά τό χρῆμα. Αὐτό πού ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ τό χαρακτήρισε σάν τό *κύριο κεφάλαιο* τῆς ἐργασίας του, δηλαδή τή διερεύνηση τοῦ κεφαλαίου, βρισκόταν στό χειρόγραφό του τοῦ 1857-1858 ἐντελῶς ἀσύνταχτο καί ἐλάχιστα ταξινομημένο. Γιά νά ἐπεξεργαστεῖ ἐπιστημονικά τό συγκεντρωμένο τεράστιο ὑλικό καί νά δόσει σ' αὐτό τήν ἀπαραίτητη μορφή γιά νά ὁλοκληρώσει τήν ἐπεξεργασία τῆς μαρξιστικῆς οἰκονομικῆς θεωρίας, ἄρχισε πάλι ὁ Μάρξ νά διερευνᾶ κατά βάθος καί νά ἀναλύει τήν ἀστική πολιτική οἰκονομία, ἰδιαίτερα τῶν ἄγγλων κλασικῶν. Πολύ σύντομα, ὕστερα ἀπό τήν ἔναρξη τῆς συγγραφῆς τοῦ κύριου μέρους τῆς ἐργασίας του, τοῦ μέρους γιά τό κεφάλαιο, ὁ Μάρξ διέκοψε τήν ἔκθεση τῆς διδασκαλίας τῆς ὑπεραξίας, γιά νά ἀρχίσει τήν ἱστορική - κριτική παρέκβαση, τίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία», ἡ ὁποία στήν πορεία τῶν ἐρευνῶν τοῦ Μάρξ πῆρε τέτοια ἔκταση, ὥστε ἀποτέλεσε τό κύριο μέρος τοῦ χειρογράφου τοῦ 1861-1863.

Στίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» ἡ ἱστορική - κριτική ἐξέταση συνδέθηκε στενά καί μπλέχτηκε μέ τήν ἐπεξεργασία ἑνός ὁλόκληρου ἀριθμοῦ θεμελιακῶν θεωρητικῶν ζητημάτων τῆς μαρξιστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Τό ἔργο μᾶς μεταδίδει μιά παραστατική εἰκόνα γιά τή γένεση, τήν ἐξέλιξη καί τήν ἄνθηση, καθώς καί γιά τήν παρακμή τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ὥς τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Στίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» ὁ Μάρξ δείχνει «τίς ἱστορικά ἀποφασιστικές μορφές, μέ τίς ὁποῖες ἐκφράστηκαν πρῶτα καί ἐξελίχθηκαν παραπέρα οἱ νόμοι τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας»[9]. Ὁ Μάρξ ἐκτιμᾶ ἰδιαίτερα τίς μεγάλες ἐπιστημονικές ὑπηρεσίες πού πρόσφερε ἡ κλασική ἀστική οἰκονομία, πρίν ἀπ' ὅλα τῶν κύριων ἐκπροσώπων της, τοῦ Ἄνταμ Σμίθ καί τοῦ Ντάβιντ Ρικάρντο. Ὑπερασπίζεται τίς σωστές διαπιστώσεις τους σέ πολλά βασικά ζητήματα τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας ἐνάντια στίς ἐπιθέσεις τῶν ἐκχυδαϊστῶν τους καί τῶν πολιτικῶν τους ἀντιπάλων. Μέ μεγάλη μαστοριά συνδέει αὐτή τήν ἐκτίμηση μέ μιά κριτική ἀρχῶν, ἀντικρούει τά λάθη τους, μέμφεται τίς ἀσυνέπειές τους καί ἀποκαλύπτει τίς ταξικές καί μεθοδολογικές αἰτίες τους. Ὁ Μάρξ ἀναφέρει καί ἐκτιμᾶ, ὅμως, καί πολλούς λιγότερο γνωστούς συγγραφεῖς οἰκονομικῶν ἔργων, ὅταν σέ ὁρισμένα ζητήματα ἐκφράζουν μιά νέα βαθ-

---

9 Βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 381 ·

μίδα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Ταυτόχρονα, ὅμως, κριτικάρει ἐκείνους τῶν ὁποίων οἱ ἐργασίες δέν ἐπέφεραν καμιά πρόοδο, ἀλλά ἐξυπηρετοῦσαν μόνο παρασιτικές καί περιττές κοινωνικές τάξεις. «Ἐπαγγέλλομαι ἱστορική δικαιοσύνη. Δίνω στόν καθένα ὅ,τι τοῦ ἀξίζει»[10].

Ἡ στενή σύνδεση ἀνάμεσα στίς ἱστορικο-κριτικές ἔρευνες καί στή θεωρητική ἐπεξεργασία καί λύση πολυάριθμων σπουδαίων οἰκονομικῶν προβλημάτων ἔχει ἀπό δυό ἀπόψεις ἐξέχουσα σημασία. Πρῶτο, βλέπουμε σ' αὐτήν, πῶς ἔφτασε ὁ Μάρξ στά διάφορα συστατικά μέρη τῆς οἰκονομικῆς του θεωρίας. Δεύτερο, ὄχι σπάνια βρίσκουμε στίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία», ὅτι οὐσιαστικά ξεχωριστά προβλήματα τά πραγματεύεται ἐδῶ πολύ πιό διεξοδικά ἀπό ὅ,τι στούς ἀργότερα γραμμένους τρεῖς θεωρητικούς τόμους τοῦ «Κεφαλαίου». Αὐτό ἀφορᾶ λ.χ. τό πρόβλημα τῆς παραγωγικῆς καί μή παραγωγικῆς ἐργασίας, τό ἀναπόφευκτο τῶν κρίσεων στόν καπιταλισμό, τήν ἀπόλυτη γαιοπρόσοδο καί τήν ἐθνικοποίηση τῆς γῆς, τή σχέση τῆς ἀτομικῆς ἀξίας καί τῆς ἀγοραίας ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων.

Ὅλα αὐτά κάνουν τίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» ἕνα ἐξαιρετικο ἔργο τῆς μαρξιστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ἔχουν μεγάλη σημασία ὄχι μόνο γιά τήν κατανόηση τῆς ἱστορίας τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἀλλά καί γιά τή δημιουργική ἐπεξεργασία πολλῶν ἐπίκαιρων οἰκονομικῶν προβλημάτων καί γιά τήν πάλη ἐνάντια στή σύγχρονη ἀστική ἀγοραία πολιτική οἰκονομία, ἐνάντια στόν ἀναθεωρητισμό καί στό δογματισμό. Ἕνας μεγάλος ἀριθμός ψευδοεπιστημονικῶν θεωριῶν, πού ἔγιναν σήμερα τῆς μόδας στήν ἀστική ἀγοραία πολιτική οἰκονομία, ἐπαναλαβαίνουν στόν ἕνα ἤ στόν ἄλλο βαθμό μέ ἀνάλογες παραλλαγές τίς ἀντιεπιστημονικές ἀπόψεις, πού ὁ Μάρξ τίς ἔχει ἤδη κριτικάρει καί ἀναιρέσει στίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία». Παράδειγμα, ἡ ἀπολογητική ἀντίληψη γιά τήν παραγωγικότητα ὅλων τῶν ἐπαγγελμάτων, οἱ θεωρίες γιά χωρίς κρίσεις ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί γιά τό σωτήριο ρόλο τῆς μή παραγωγικῆς κατανάλωσης, ἡ μισάνθρωπη θεωρία γιά τό ἀναπόφευκτο τῆς ἀθλιότητας πλατιῶν λαϊκῶν μαζῶν, καθώς καί οἱ πιό διαφορετικές ἐκχυδαϊσμένες θεωρίες γιά τήν ἀξία.

Τά οὐσιαστικά συμπεράσματα τῆς ἐκτεταμένης του ἔρευνας τῆς

---

[10] Πώλ Λαφάργκ: «Κάρλ Μάρξ. Προσωπικές ἀναμνήσεις». Στό «Mohr und General» Ἀναμνήσεις ἀπό τόν Μάρξ καί τόν Ἔνγκελς. Βερολίνο 1964, σελ. 334.

ἱστορίας τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τά συνόψισε ὁ Μάρξ τό 1873 στόν ἐπίλογο τῆς δεύτερης ἔκδοσης τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου»: «Ἐφόσον ἡ πολιτική οἰκονομία παραμένει ἀστική, ἐφόσον δηλαδή ἀντιλαμβάνεται τό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς ὄχι σάν ἱστορικά παροδική βαθμίδα ἐξέλιξης, ἀλλά ἀντίθετα σάν ἀπόλυτη καί τελική μορφή τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, μπορεῖ νά παραμένει ἐπιστήμη μόνο ὅσον καιρό ἡ ταξική πάλη βρίσκεται σέ λανθάνουσα κατάσταση, ἤ ὅσο ἐκδηλώνεται μόνο μέ μεμονωμένα φαινόμενα.

Ἄς πάρουμε τήν Ἀγγλία. Ἡ κλασική της πολιτική οἰκονομία συμπίπτει μέ τήν περίοδο τῆς ἀνεξέλικτης ταξικῆς πάλης. Ὁ τελευταῖος μεγάλος ἐκπρόσωπός της, ὁ Ρικάρντο, βάζει ἐπιτέλους συνειδητά σάν ἀποφασιστικό σημεῖο τῶν ἐρευνῶν του τήν ἀντίθεση τῶν ταξικῶν συμφερόντων, τοῦ μισθοῦ ἐργασίας καί τοῦ κέρδους, τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπροσόδου, θεωρώντας ἁπλοϊκά αὐτή τήν ἀντίθεση σάν φυσικό νόμο τῆς κοινωνίας. Ἔτσι, ὅμως, ἔφτασε καί ἡ ἀστική ἐπιστήμη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τά ἀνυπέρβλητα ὅριά της... Τό 1830 ἄρχισε μιά γιά πάντα ἡ ἀποφασιστική κρίση.

Ἡ ἀστική τάξη εἶχε κατακτήσει τήν πολιτική ἐξουσία στή Γαλλία καί τήν Ἀγγλία. Ἀπό τότε ἄρχισε ἡ ταξική πάλη νά παίρνει πρακτικά καί θεωρητικά ὅλο καί περισσότερο ἔκδηλες καί ἀπειλητικές μορφές. Σήμανε ἡ νεκρώσιμη καμπάνα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Δέν ἐπρόκειτο πιά γιά τό ἄν εἶναι ἀληθινό τοῦτο ἤ ἐκεῖνο τό θεώρημα, ἀλλά ἄν εἶναι ὠφέλιμο ἤ ἐπιζήμιο γιά τό κεφάλαιο, ἄν τοῦ εἶναι βολικό ἤ ὄχι, ἄν ἔρχεται σέ σύγκρουση ἤ ὄχι μέ τίς ἀστυνομικές διατάξεις. Τή θέση τῆς ἀνιδιοτελοῦς ἔρευνας τήν πῆρε ἡ πληρωμένη πέννα τῶν καλαμαράδων, τή θέση τῆς ἀμερόληπτης ἔρευνας ἡ κακοήθης συνείδηση καί ἡ κακή πρόθεση τῆς ἀπολογητικῆς... Ἄνθρωποι, πού διεκδικοῦσαν ἀκόμα κάποιο ἐπιστημονικό κύρος, καί πού ἤθελαν νά εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἁπλοί σοφιστές καί συκοφάντες στήν ὑπηρεσία τῶν κυρίαρχων τάξεων, προσπαθοῦσαν νά ἐναρμονίσουν τήν πολιτική οἰκονομία τοῦ κεφαλαίου μέ τίς ἀξιώσεις τοῦ προλεταριάτου, πού τώρα πιά δέν μποροῦσαν ἄλλο νά ἀγνοοῦνται. Ἀπό δῶ ὁ ἀνούσιος συγκρητισμός, ὅπως τόν ἐκπροσωπεῖ καλύτερα ἀπό ὅλους ὁ Τζών Στούαρτ Μίλλ. Πρόκειται γιά τή χρεωκοπία τῆς «ἀστικῆς» πολιτικῆς οἰκονομίας, πού τή φώτισε κιόλας ἀριστοτεχνικά ὁ μεγάλος ρῶσος σοφός καί κριτικός Ν. Τσερνισέφσκι στό ἔργο του «Σκιαγραφία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας κατά τόν Μίλλ»... Ὅπως στήν κλασική περίοδο τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἔτσι καί στήν περίοδο τῆς παρακμῆς της οἱ Γερμανοί ἔμειναν ἁπλοί μαθητές, ζηλωτές καί μιμη-

τές, γυρολόγοι τῆς μεγάλης ἐπιχείρησης, πού εἶχε τήν ἕδρα της στό ἐξωτερικό.

Ἡ ἰδιόμορφη ἱστορική ἐξέλιξη τῆς γερμανικῆς κοινωνίας ἀπόκλεισε ἐδῶ λοιπόν κάθε πρωτότυπη παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς «ἀστικῆς» πολιτικῆς οἰκονομίας, ὄχι ὅμως καί τήν κριτική της. Ἐφόσον μιά τέτια κριτική τήν ἀσκεῖ γενικά μιά τάξη, ἡ τάξη αὐτή μπορεῖ νά εἶναι μονάχα ἐκείνη, πού ἡ ἱστορική της ἀποστολή εἶναι ἡ ἀνατροπή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί ἡ ὁριστική κατάργηση τῶν τάξεων — δηλ. τό προλεταριάτο»[11].

Ὅταν πέθανε ὁ Μάρξ τό 1883, δέν εἶχαν ἀκόμα ἐκδοθεῖ ὄχι μόνο οἱ «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία», ἀλλά οὔτε ὁ δεύτερος καί ὁ τρίτος τόμος τοῦ «Κεφαλαίου». Ἀπό τότε ὁ Ἔνγκελς θεώρησε σάν κύριο καθῆκον του νά κάνει προσιτό στό κοινό τή γραπτή κληρονομιά τοῦ φίλου καί συναγωνιστῆ του, ἰδίως ὅμως νά ἐπεξεργαστεῖ καί νά ἐκδόσει χωρίς ἀργοπορία τό δεύτερο, τόν τρίτο καί τόν τέταρτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». Στήν ἐκπλήρωση αὐτοῦ τοῦ καθήκοντος ἀπέναντι στό διεθνές προλεταριάτο ἀφιέρωσε πάνω ἀπό δέκα χρόνια τῆς ζωῆς του.

Ὁ Ἔνγκελς ἀναφέρει γιά πρώτη φορά τό χειρόγραφο γιά τίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» στό γράμμα του στή Λάουρα Λαφάργκ τῆς 22 τοῦ Μάη 1883 καί στόν Καούτσκι στίς 16 τοῦ Φλεβάρη 1884. Στίς 24 τοῦ Μάρτη τοῦ ἴδιου χρόνου μέ γράμμα του πληροφορεῖ τόν Καούτσκι ὅτι συμφώνησε μέ τόν Ὄττο Μάισνερ, τόν ἐκδότη τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», σχετικά μέ τή σειρά τῶν παραπέρα ἐκδόσεων καί ὅτι πρῶτα θά ἐκδιδόταν ὁ δεύτερος τόμος τοῦ ἔργου, καί μετά θά ἀκολουθοῦσαν ὁ τρίτος τόμος καί οἱ «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία».

Πιό ἐκτεταμένα γιά τόν τελευταῖο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» μιλάει ὁ Ἔνγκελς σέ ἕνα γράμμα του στόν Μπέρνσταϊν τόν Αὔγουστο τοῦ 1884: «...ἡ "*ὑπόθεση τῆς Θεωρίας*" — μεταξύ μας — εἶναι βασικά γραμμένη. Τό χειρόγραφο "Γιά τήν κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας"... περιέχει, ὅπως νομίζω ὅτι σοῦ ἔχω δείξει, κάπου 500 σελίδες τετάρτου σχήματος «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία», ἀπό τίς ὁποῖες θά πρέπει νά σβηστοῦν πάρα πολλά, γιατί ἀπό τότε ἔχουν διαφορετικά διερευνηθεῖ, ὄχι ὅμως ἀρκετά».

Τά πιό λεπτομερειακά στοιχεῖα γιά τό χειρόγραφο «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» καί γιά τό πῶς σκόπευε νά τίς ἐκδόσει, τά ἔδοσε ὁ

---

[11] Βλ. στόν «Ἐπίλογο» τοῦ Μάρξ στόν 1ο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου».

Ένγκελς στόν πρόλογο τοῦ δεύτερου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», πού φέρει ἡμερομηνία 5 τοῦ Μάη 1885. «Αὐτό τό μέρος», γράφει ὁ Ἔνγκελς, «περιλαβαίνει μιά διεξοδική κριτική ἱστορία τοῦ κεντρικοῦ σημείου τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τῆς θεωρίας τῆς ὑπεραξίας, καί ἀναπτύσσει παράλληλα, σέ πολεμική ἀντίθεση πρός τούς προγενεστέρους, τά περισσότερα ἀπό τά σημεῖα πού ἀργότερα ὁ Μάρξ τά ἐξετάζει ἰδιαίτερα καί σέ λογική συνάρτηση στό χειρόγραφο γιά τό II καί III Βιβλίο. Ἐπιφυλάσσομαι νά δημοσιεύσω τό κριτικό μέρος αὐτοῦ τοῦ χειρόγραφου σάν IV Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου», ἀφοῦ βγάλω τά πολυάριθμα σημεῖα, πού ἔχουν ἤδη ἀποσαφηνιστεῖ στό II καί στό III Βιβλίο. Ὅσο πολύτιμο κι ἄν εἶναι αὐτό τό χειρόγραφο, δέν μποροῦσε ὡστόσο νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τούτη τήν ἔκδοση τοῦ II Βιβλίου»[12].

Σέ γράμματα τοῦ τέλους τῆς δεκαετίας 1880 καί τῆς ἀρχῆς τῆς δεκαετίας 1890 ὁ Ἔνγκελς ἀναφέρει ἀκόμα μιά φορά τήν πρόθεσή του, ὕστερα ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ τρίτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», νά προχωρήσει στήν προετοιμασία τοῦ τέταρτου τόμου, τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία». Στά γράμματα αὐτά μιλάει πιά πολύ λιγότερο κατηγορηματικά γιά τήν ἀφαίρεση τῶν θεωρητικῶν χωρίων, πού περιέχει τό χειρόγραφο.

Τελευταία φορά ἀναφέρει ὁ Ἔνγκελς τίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» στό γράμμα του τῆς 10 τοῦ Ἀπρίλη 1895 στόν Στέφαν Μπάουερ. Ὅπως βγαίνει ἀπό τό γράμμα αὐτό, ἀκόμα καί τό 1895 ὁ Ἔνγκελς ἤλπιζε ὅτι θά ἀξιωνόταν νά ἐκδόσει αὐτό τό ἔργο τοῦ Μάρξ. Δέν πρόφθασε ὅμως νά ἑτοιμάσει γιά τό τυπογραφεῖο τόν τελευταῖο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». Προτοῦ κλείσουν τέσσερις μῆνες ὕστερα ἀπό τό γράμμα αὐτό, ὁ Ἔνγκελς πέθανε. Στό χειρόγραφο τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» ἔχουν διορθωθεῖ μέ τό χέρι του μόνο μερικές παραδρομές.

Ἀπό ὅσα ἔχει πεῖ ὁ Ἔνγκελς βγαίνει ὅτι ἔδινε μεγάλη σημασία στίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» καί ὅτι τίς θεωροῦσε σάν τόν τέταρτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». Ἀλλά ἀπό ὅσα εἶπε ὁ Ἔνγκελς προκύπτει ἐπίσης ὁλοφάνερα, ὅτι τό 1884/85 ὁ Ἔνγκελς σκόπευε ἀπό τό κείμενο τοῦ χειρογράφου νά βγάλει τά «πολυάριθμα σημεῖα πού ἔχουν ἤδη ἀποσαφηνιστεῖ στό II καί στό III Βιβλίο».

Τό δικαίωμα νά σβήσει σημεῖα τοῦ κειμένου τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» τό εἶχε μόνο ὁ Ἔνγκελς σάν συνδημιουργός τοῦ «Κεφα-

---

[12] Βλ. τόν πρόλογο τοῦ II τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», σελ. 2 τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης.

λαίου». Ἄν παρ' ὅλα αὐτά στά μέρη τοῦ χειρογράφου πού θά διατηροῦνταν, θά ἔμεναν ἀκόμα ἀσύνδετα κομμάτια, θά ἦταν ἀναγκαία ἡ πλήρης ἐπεξεργασία τους, καί θά χρειάζονταν πολυάριθμες προσθῆκες γιά νά συνδεθοῦν μεταξύ τους. Μέ τέτια ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου τοῦ Μάρξ δικαίωμα νά τήν κάνει εἶχε πάλι μόνο ὁ Ἔνγκελς.

Οἱ «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» ἐκτιμήθηκαν πάρα πολύ καί ἀπό τόν Λένιν. Στά γραφτά του ἀναφερόταν συχνά σ' αὐτό τό ἔργο τοῦ Μάρξ, ἐκτιμοῦσε δέ ἐξίσου τό ἱστορικό - κριτικό καί τό καθαρά θεωρητικό περιεχόμενό του. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσίαζαν γιά τόν Λένιν τά μέρη ἐκεῖνα, στά ὁποῖα ὁ Μάρξ ἔχει ἀναπτύξει τίς ἀπόψεις του γιά τήν οὐσία τῆς γαιοπροσόδου[13]. Τονίζει τίς λαμπρές διασαφηνίσεις τοῦ Μάρξ στίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία», «ὅπου ἐξαιρετικά παραστατικά ἀποδείχνεται ἡ ἐπαναστατική σημασία τῆς ἐθνικοποίησης τῆς γῆς ἀκόμα καί μέ τήν ἀστικοδημοκρατική της ἔννοια»[14]. Ὁ Λένιν ἀνάφερε ἀπό τίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» τίς βασικές θέσεις γιά τήν ἀπόλυτη γαιοπρόσοδο καί διαπίστωσε ὅτι ἐπιβεβαιώνουν τήν ὀρθότητα τῆς δικῆς του ἑρμηνείας τοῦ προβλήματος αὐτοῦ, ὅπως τήν εἶχε δόσει λίγα χρόνια πρίν ἀπό τή δημοσίευση τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» στήν ἐργασία του «Τό ἀγροτικό ζήτημα καί οἱ ''κριτικοί τοῦ Μάρξ''»[15].

Οἱ «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» εἶχαν ἐκδοθεῖ γιά πρώτη φορά ἀπό τό 1905 ὥς τό 1910 ἀπό τόν Κάρλ Καούτσκι. Μέ τήν ἔκδοση αὐτή ἡ ἄριστη αὐτή ἐργασία τοῦ Μάρξ ἔγινε προσιτή σέ ἕνα πλατύ κύκλο ἀναγνωστῶν. Εἶχε μεταφραστεῖ σέ πολλές γλῶσσες.

Μολαταῦτα πρέπει νά κάνουμε τή διαπίστωση, ὅτι ἡ ἔκδοση τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» ἀπό τόν Καούτσκι δέν ἀνταποκρίθηκε στίς ἀπαιτήσεις μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἔκδοσης τῶν ἔργων τοῦ Μάρξ. Ὅσο γιά τοῦτο τό ἔργο τοῦ Μάρξ, πρόκειται γιά ἕνα πρῶτο γράψιμο, γιά μιά ἀνεπεξέργαστη διατύπωση. Δίπλα σέ λεπτομερεῖς περιγραφές, ὑπάρχουν πολλές σύντομες, ἀποσπασμένες φράσεις, συχνά μόνο

---

13 Βλ. Λένιν: Ἔργα, τόμ. 5ος, σελ. 121 καί τόμ. 13ος, σελ. 180, 270/271 καί 296/297.

14 Βλ. Λένιν: Ἔργα, τόμ. 28ος, σελ. 314 καί τομ. 13ος, σελ. 301, 320/321.

15 Βλ. Λένιν: Ἔργα, τόμ. 5ος, σελ. 121.
(Οἱ παραπομπές γίνονται στή γερμανική ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Λένιν πού ἔγινε μέ βάση τήν 4η ρωσική ἔκδοση. Σημ. μετ.).

σύντομες παραπομπές γιά κατοπινή ἐπεξεργασία. Ἐπίσης ὁ Μάρξ κινεῖται διαρκῶς ἀνάμεσα σέ τρεῖς γλῶσσες πού τίς κατεῖχε ἐξίσου: γερμανική, γαλλική καί ἀγγλική. Αὐτές καί ἄλλες δυσκολίες ἐπιτρέπουν σέ μερικές περιπτώσεις περισσότερες ἀπό μιά δυνατότητες ἑρμηνείας ἑνός συλλογισμοῦ τοῦ Μάρξ. Γι' αὐτό εἶναι ἀνάρμοστο νά θέλει κανείς νά στρώσει ἐδῶ τό κείμενο καί ἀποκλείεται ἐντελῶς νά θέλει νά δημιουργήσει ἕνα κείμενο πού «νά ρέει», μέ ἀποτέλεσμα νά βγεῖ τελικά κάτι ἐντελῶς τό διαφορετικό ἀπό τό ἔργο τοῦ Μάρξ. Μιά καί ὁ Μάρξ δέν μπόρεσε πιά νά τό ξαναεπεξεργαστεῖ, ὀφείλει ὁ ἐκδότης τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας νά κάνει προσιτό στό κοινό αὐτό πού κληροδότησε ὁ Μάρξ καί νά περιοριστεῖ στήν ἀπαραίτητη κατάταξη αὐτοῦ πού ὑπῆρχε, πράγμα πού, ὅπως εἶπε ὁ Ἔνγκελς, ἔκανε ὁ ἴδιος μέ τόν τρίτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου».

Ὁ Καούτσκι ἐνέργησε διαφορετικά. Πρῶτα ἀπόριψε κατ' ἀρχήν τή σκέψη νά ἐκδόσει τίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» σάν τέταρτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», δηλαδή ἀρνήθηκε νά ἐνεργήσει ἔτσι, ὅπως σκόπευαν νά κάνουν ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς. Ὁ Καούτσκι θεωροῦσε τίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» σάν ἔργο παράλληλο μέ τό «Κεφάλαιο» καί ἐπιπλέον ἰσχυριζόταν ὅτι ἀπό αὐτές ἔλειπε ἕνα λογικό σχέδιο καί ὁποιαδήποτε τάξη. Ἀπό αὐτή τή λαθεμένη τοποθέτησή του πήγασαν καί οἱ αὐθαίρετες μέθοδές του στό χειρισμό τοῦ χειρογράφου τοῦ Μάρξ. Εἶναι φανερό ὅτι δέν κατανόησε τήν ἰδιαίτερη διάρθρωση τῆς ἐργασίας τοῦ Μάρξ καί εἶναι ζήτημα ἄν συνέλαβε τή σημασία πού εἶχαν σ' αὐτήν ἡ σύνδεση καί ἡ πλοκή τῶν ἱστορικῶν-κριτικῶν ἐρευνῶν μέ τήν ἔκθεση θεωρητικῶν διαπιστώσεων τοῦ Μάρξ. Ὁ Καούτσκι ἀγνόησε τούς πίνακες τῶν περιεχομένων πού ἔγραψε ὁ Μάρξ στά ἐξώφυλλα τῶν Τετραδίων του, οἱ ὁποῖοι ἐπιτρέπουν νά κατανοηθεῖ καλύτερα ἀπό καθετί ἄλλο ἡ σύνθεση τῶν ξεχωριστῶν κεφαλαίων καί τμημάτων, καί ἄλλαξε πάρα πολύ τή διάρθρωση τῆς ἐργασίας.

Τίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» τίς ἀρχίζει ὁ Μάρξ μέ τή γενική παρατήρηση, ὅτι ὅλοι οἱ οἰκονομολόγοι ἐξέταζαν τήν ὑπεραξία ὄχι καθαρά σάν τέτια, ἀλλά στίς ἰδιαίτερες μορφές της, δηλ. τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπροσόδου. Ἀκολουθεῖ ὕστερα ἕνα σύντομο κεφάλαιο γιά τόν Τζαίημς Στιούαρτ. Τό κεφάλαιο αὐτό εἶναι ἡ εἰσαγωγή γιά τήν ἀνάλυση τῆς θεωρίας τῶν φυσιοκρατῶν, πού εἶχαν μεταφέρει τήν ἔρευνα γιά τήν καταγωγή τῆς ὑπεραξίας ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας στή σφαίρα τῆς ἄμεσης παραγωγῆς. Κατόπιν ὁ Μάρξ περνάει σέ μιά λεπτομερή ἐξέταση τῆς διδασκαλίας τοῦ Σμίθ, γιά νά ξαναεπιστρέψει μετά πάλι στούς φυσιοκράτες, μέ σκοπό νά ἐξετάσει τό μέρος ἐκεῖνο

τῆς διδασκαλίας τους, στό ὁποῖο ἀναδείχθηκαν πιό βαθεῖς ἐρευνητές ἀπό τόν χρονολογικά ἀργότερο Ἄνταμ Σμίθ: Ἡ ἀπεικόνηση τοῦ κοινωνικοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς καί κυκλοφορίας στόν περίφημο Tableau Economique τοῦ Κεναί. Μιά τέτια σειρά τῶν πρώτων κεφαλαίων τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» ἀνταποκρίνεται στόν γεμάτο ἀντιφάσεις δρόμο ἀνάπτυξης τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, στήν ὁποία ἕνα βῆμα μπρός στή διερεύνηση ἑνός προβλήματος συνοδευόταν ἀπό στασιμότητα ἤ ὀπισθοδρόμηση στό χειρισμό ἑνός ἄλλου προβλήματος.

Ὁ Καούτσκι ἀνέτρεψε αὐτήν τή σειρά, πού διάλεξε ὁ Μάρξ. Στήν ἀρχή τῆς ἔκδοσής του ὁ Καούτσκι ἔβαλε τέσσερα μικρά κομμάτια παρμένα ἀπό τό χειρόγραφο τοῦ 1861-1863, ἀνακάτεψε τή συνεκτική περιγραφή πού ἔκανε ὁ Μάρξ στά Τετράδια VI ὥς XV καί XVIII μέ τά σχεδιαγράμματα ἀπό τά Τετράδια XX καί XXIII, ἀφαίρεσε ἀπό τό κύριο κείμενο τίς θεωρητικές ἔρευνες τοῦ Μάρξ, πού συνδέονται ἄμεσα μέ τήν ἀνάλυση τοῦ Σμίθ καί τοῦ Κεναί, καί τίς δημοσίευσε σάν ξεχωριστά παραρτήματα.

Ἀκόμα περισσότερο ἀνακάτεψε ὁ Καούτσκι τό κείμενο τοῦ Μάρξ στό δεύτερο τόμο τῆς ἔκδοσής του. Ὁ τόμος αὐτός ἀποτελεῖται ἀπό δύο μέρη. Τό κεφάλαιο «Ἡ Θεωρία τοῦ Κέρδους τοῦ Ρικάρντο», πού στό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ, ἀποτελεῖ ἕνα ἑνιαῖο σύνολο καί περιέχει μιά αὐστηρά συνεπή κριτική τῶν ἀπόψεων τοῦ Ρικάρντο γιά τό μέσο ποσοστό τοῦ κέρδους καί γιά τίς αἰτίες τῆς πτώσης του, ὁ Καούτσκι τό διαίρεσε σέ δυό μέρη καί τά χώρισε τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο μέ 350 σελίδες στούς δυό ἡμίτομους. Στό κεφάλαιο αὐτό ὁ Μάρξ δείχνει, πῶς τά λάθη τοῦ Ρικάρντο στή θεωρία τῆς γαιοπροσόδου ἐπηρεάζουν τή θεωρία του γιά τό κέρδος. Γι᾽ αὐτό, δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι στό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ ἡ ἀνάλυση τῆς θεωρίας τῆς γαιοπροσόδου τοῦ Ρικάρντο προηγεῖται τοῦ κεφαλαίου γιά τή «Θεωρία τοῦ Κέρδους τοῦ Ρικάρντο». Ὁ Καούτσκι τό ἀγνόησε αὐτό καί ἀναποδογύρισε τό κείμενο, προσπαθώντας νά τό προσαρμόσει στή σειρά τῆς ἔκθεσης πού χρησιμοποιήθηκε ἀπό τόν Μάρξ στόν τρίτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», ὅπου ὅμως δέν γίνεται ἱστορικο-κριτική διερεύνηση τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ρικάρντο, ἀλλά ἡ συστηματική ἔκθεση τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ.

Στήν ἔκδοση τοῦ Καούτσκι ὑπάρχουν πολυάριθμες συντομεύσεις τοῦ κειμένου τοῦ Μάρξ, τίς ὁποῖες τίποτα δέν μπορεῖ νά τίς δικαιολογήσει. Μερικές ἀπό τίς παραλείψεις τοῦ Καούτσκι εἶναι ἐξαιρετικά σοβαρές, γιατί ἔτσι ἐξαφανίζονταν σπουδαῖες θέσεις τοῦ Μάρξ. Σάν παράδειγμα μποροῦμε ν᾽ ἀναφέρουμε ἀπό τό κεφάλαιο γιά τόν Ράμσαιη τό σημεῖο,

στό όποῖο ὁ Μάρξ λέει ὅτι ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου χειροτερεύει τήν κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης (σελ. 1098 τοῦ χειρογράφου τοῦ Μάρξ), καθώς καί τό σημεῖο ἀπό τό κεφάλαιο γιά τόν Σερμπουλιέ, ὅπου γίνεται λόγος γιά τήν ἀπόλυτη μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου στίς πιό ἀνεπτυγμένες σφαῖρες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς (σελ. 1112-1113 τοῦ χειρογράφου τοῦ Μάρξ).

Ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῶν γραφτῶν τοῦ Μάρξ εἶναι ἐξαιρετικά περίπλοκη. Ὁ ἴδιος ὁ Ἔνγκελς ἔμπασε τόν Καούτσκι στήν ἀποκρυπτογράφηση τοῦ δυσανάγνωστου γραψίματος τοῦ Μάρξ, τοῦ ἔδοσε συμβουλές καί τοῦ ἔκανε πολλές ὑποδείξεις γιά τό πῶς μποροῦν νά ὑπερνικηθοῦν τά «ἱερογλυφικά». Παρ' ὅλα αὐτά ὁ Καούτσκι δέν ἔκανε μέ τήν ἀπαιτούμενη προσοχή τή δουλιά αὐτή. Ἀκόμα καί καθαρά γραμμένα σημεῖα τά ἔχει ἀποκρυπτογραφήσει λαθεμένα καί ἔτσι ἔχει παραμορφώσει πολλές φορές σκέψεις τοῦ Μάρξ ἤ τά ἔκανε ἀκατάληπτα. Σάν παράδειγμα μπορεῖ νά χρησιμεύσει ἡ λαθεμένη ἀποκρυπτογράφηση τῆς λέξης «προτσές» στό κεφάλαιο γιά τή θεωρία τῆς συσσώρευσης τοῦ Ρικάρντο (σελ. 703 τοῦ χειρογράφου τοῦ Μάρξ). Ὁ Μάρξ λέει: «Ὡστόσο, ἄν ἐξετάσουμε τό γενικό προτσές εἶναι φανερό, ὅτι οἱ παραγωγοί μέσων συντήρησης δέν μποροῦν νά ἀγοράζουν μηχανές ἤ πρῶτες ὕλες, γιά νά ἀντικαταστήσουν τό σταθερό κεφάλαιό τους, ἄν οἱ παραγωγοί στοιχείων τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου δέν ἀγοράζουν ἀπό αὐτούς τά μέσα συντήρησης πού παράγουν, ἑπομένως, ἄν αὐτή ἡ κυκλοφορία δέν εἶναι στήν οὐσία ἀνταλλαγή μέσων συντήρησης καί σταθεροῦ κεφαλαίου». Στήν ἔκδοσή του ὁ Καούτσκι ἀντικατάστησε τή λέξη «Prozess» μέ τή λέξη «Profit» («κέρδος») καί ἔκανε ἔτσι πέρα γιά πέρα ἀκατάληπτη τή σαφή σκέψη τοῦ Μάρξ[16].

Ξενόγλωσσα σημεῖα τοῦ χειρογράφου ὁ Καούτσκι τά ἔχει πολλές φορές μεταφράσει ὄχι σωστά, ἔκανε μερικές λαθεμένες συντακτικές ἐπεμβάσεις. Ἐκτός ἀπ' αὐτά, στήν ἔκδοση τοῦ Καούτσκι γίνεται καί ἀντικατάσταση ὅρων τοῦ Μάρξ μέ ἄλλους. Ἔτσι, στή θέση τοῦ ὅρου «Arbeitsbedingungen» («ὅροι δουλιᾶς») μπῆκε ὁ ὅρος «Produktionsmittel» («μέσα παραγωγῆς»), στή θέση τοῦ ὅρου «Arbeitsinstrumente» («ἐργαλεῖα δουλιᾶς») μπῆκε ὁ ὅρος «Arbeitsmittel» («μέσα δουλιᾶς») καί στή

[16] Πολλά ἄλλα παραδείγματα γιά τήν ἀμελή ἀποκρυπτογράφηση ἀπό τόν Καούτσκι οὐσιαστικῶν σημείων τοῦ κειμένου βρίσκει κανείς στό ἔργο τοῦ Μπ. Κ. Βιγκόντσκι «Μέρος, οἱ "Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία" στήν οἰκονομική κληρονομιά τοῦ Κάρλ Μάρξ», Μόσχα 1963.

θέση τοῦ ὅρου «Durchschnittspreis» («μέση τιμή») μπῆκε ὁ ὅρος «Produktionspreis» («τιμή παραγωγῆς»).

* * *

Οἱ οὐσιαστικές ἐλλείψεις καί τά λάθη τῆς ἔκδοσης τοῦ Κάρλ Καούτσκι ἔκαναν ἀπαραίτητη μιά κατ' ἀρχήν νέα ἔκδοση τῶν «Θεωριῶν γιά τήν 'Υπεραξία». "Υστερα ἀπό προπαρασκευαστική ἐργασία, πού βάσταξε πολλά χρόνια, δημιουργήθηκαν στή Σοβιετική "Ενωση οἱ ἀναγκαῖες γιά τό σκοπό αὐτόν προϋποθέσεις. Τό 1950 δημοσιεύθηκαν οἱ ἀρχές γιά τή νέα ἔκδοση τοῦ ἔργου, καθώς καί ἕνας λεπτομερειακός πίνακας περιεχομένων γι' αὐτές καί τέθηκαν ὑπό συζήτηση[17].

Τό 1954 τό 'Ινστιτοῦτο Μαρξισμοῦ-Λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ δημοσίευσε στή ρωσική γλώσσα τή νέα ἐπιστημονική ἔκδοση τοῦ πρώτου μέρους τῶν «Θεωριῶν γιά τήν 'Υπεραξία». Τό 1957 ἀκολούθησε τό δεύτερο μέρος καί στίς ἀρχές τοῦ 1961 τό τρίτο μέρος.

'Η νέα ἔκδοση τῶν «Θεωριῶν γιά τήν 'Υπεραξία» ἔγινε μέ βάση τό γραμμένο ἀπό τόν Μάρξ χειρόγραφο, ἡ ἀποκρυπτογράφηση τοῦ ὁποίου ἔχει ἐλεγχθεῖ προσεκτικά καί σέ πολλές περιπτώσεις ἀκριβολογήθηκε οὐσιαστικά. Γιά τήν ἀπόδοση τοῦ κύριου κειμένου, γιά τή διάταξη καί τήν ταξινόμησή του χρησιμοποιήθηκε ὁ πίνακας τῶν περιεχομένων τοῦ Μάρξ, πού τόν εἶχε γράψει στά ἐξώφυλλα τῶν Τετραδίων VI ὥς XV.

'Ο χωρισμός τῆς νέας ἔκδοσης σέ τρία μέρη ἔγινε ἀπαραίτητος ἀπό τή μεγάλη ἔκταση τοῦ ἔργου καί ἀνταποκρίνεται στό περιεχόμενό του: τό πρῶτο μέρος ἀσχολεῖται στήν οὐσία μέ τήν πολιτική οἰκονομία πρίν ἀπό τόν Ρικάρντο, τό δεύτερο μέρος μέ τόν ἴδιο τόν Ρικάρντο καί τό τρίτο μέρος μέ τούς οἰκονομολόγους μετά τόν Ρικάρντο.

Τό *πρῶτο μέρος* τῶν «Θεωριῶν γιά τήν 'Υπεραξία» πραγματεύεται κυρίως τίς ἀπόψεις τῶν φυσιοκρατῶν καί τοῦ "Ανταμ Σμίθ. 'Ο Μάρξ ἐξαίρει τίς δύο μεγάλες ὑπηρεσίες πού πρόσφεραν οἱ φυσιοκράτες στήν ἱστορία τῆς οἰκονομολογικῆς ἐπιστήμης: 'Από τή μιά μεριά, μετέφεραν τήν ἐξέταση γιά τήν καταγωγή τῆς ὑπεραξίας ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας στή σφαίρα τῆς ἄμεσης παραγωγῆς. 'Από τήν ἄλλη μεριά, ἐπιχείρησαν πρῶτοι νά ἀναπαραστήσουν τό συνολικό προτσές ἀναπαραγωγῆς καί κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου στά πλαίσια μιᾶς ὁλόκλη-

---

17 «Ζητήματα Οἰκονομίας», τεῦχος 9/1950 καί τεῦχος 3/1951. (Πρόκειται γιά σοβιετικό περιοδικό πού ἐκδίδεται στή Μόσχα. Σημ. μετ.).

ρης χώρας. Ὁ Μάρξ, κατά τήν ἐξέταση τῶν οἰκονομικῶν ἀπόψεων τῶν φυσιοκρατῶν, τόνισε τόν μή-ἱστορικό τρόπο ἐξέτασης πού τούς χαρακτηρίζει, ὅτι θεωροῦσαν αἰώνιες, φυσικές μορφές τίς ἀστικές μορφές παραγωγῆς, καί σ' αὐτό τούς μιμήθηκε ὅλη ἡ ἀστική πολιτική οἰκονομία πού ἀκολούθησε. Δείχνει ἐπίσης τό διφορούμενο στήν ἀντίληψή τους γιά τήν ὑπεραξία, πού ἐμφανίζεται σ' αὐτούς πότε σάν καθαρό δῶρο τῆς φύσης καί πότε σάν ἀποτέλεσμα τῆς ὑπερεργασίας τοῦ ἐργαζόμενου στή γεωργία, πού τήν ἰδιοποιοῦνται οἱ γαιοκτήμονες.

Σ' αὐτό τό πρῶτο μέρος ὁ Μάρξ ἀποκαλύπτει καί τίς ἀντιφάσεις, τίς ἀνεπάρκειες καί τά λάθη πού περιέχονται στή διδασκαλία τοῦ Ἄνταμ Σμίθ καί δείχνει τό διφορούμενο στήν ἔκθεση τῶν σπουδαιότερων οἰκονομικῶν κατηγοριῶν, ὅπως τῆς ἀξίας, τῆς ὑπεραξίας, τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας κλπ., πού βρίσκει τήν ἔκφρασή του ἰδιαίτερα στούς διάφορους παράλληλους καί ἀλληλοαντιφάσκοντες ὁρισμούς τῆς ἀξίας πού δίνει ὁ Σμίθ. Αὐτό τό διφορούμενο, πού διαπερνᾶ ὅλο τό ἔργο τοῦ Ἄνταμ Σμίθ καί πού τοῦ ἀφαιρεῖ κάθε ἑνότητα, εἶναι ἔκφραση τῆς ἀντίφασης ἐκείνης, μέσα στήν ὁποία κινοῦνταν διαρκῶς ὁ Σμίθ στίς ἔρευνές του: Ἀπό τή μιά, προσπαθοῦσε νά ἀποκαλύψει τήν ἐσωτερική συνάρτηση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος καί, ἀπό τήν ἄλλη, νά περιγράψει τόν ἀστικό τρόπο παραγωγῆς, «τίς ἐξωτερικά ἐμφανιζόμενες μορφές τῆς ζωῆς του, νά παραστήσει τήν ἐξωτερικά ἐμφανιζόμενη συνάρτησή του» (Μάρξ), νά τίς καταγράψει καί νά τίς ὑπαγάγει σέ καθορισμένες ἔννοιες. Ὅσο ὁ Σμίθ βάδιζε τόν πρῶτο δρόμο, ἔφθασε σέ ἕναν σωστό καθορισμό τῆς ἀξίας ἀπό τόν χρόνο ἐργασίας καί διέκρινε τήν ἀληθινή καταγωγή τῆς ὑπεραξίας. Ἐδῶ βρίσκονται οἱ ἐπιστημονικά πολύτιμες διαπιστώσεις του. Ὅσο ὅμως ἀκολουθοῦσε τό δεύτερο δρόμο, ἔμενε κολλημένος στήν ἐπιφάνεια.

Ὁ Μάρξ τονίζει τίς ἐπιστημονικές ὑπηρεσίες τοῦ Σμίθ καί δείχνει ταυτόχρονα μέ μεγάλη μαστοριά τά ἐκχυδαϊσμένα στοιχεῖα μέσα στό ἐπιστημονικό σύστημα τοῦ Σμίθ, πάνω στά ὁποῖα βασίζονται οἱ ἀγοραῖες οἰκονομικές καί ἀπολογητικές θεωρίες τῶν ἐπιγόνων τοῦ Σμίθ. Σέ συνάρτηση μέ τήν κριτική τοῦ λεγόμενου δόγματος τοῦ Σμίθ, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ὅλη ἡ ἀξία τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος ἀναλύεται σέ εἰσόδημα, δίνει ὁ Μάρξ μιά θεωρητική ἐπεξεργασία τοῦ προβλήματος τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου καί πραγματεύεται ἰδιαίτερα λεπτομερειακά τήν ἀντικατάσταση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Ὁ Μάρξ ἀσχολεῖται ἐπισταμένα μέ τή διδασκαλία τοῦ Σμίθ γιά τήν παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία καί παρακολουθεῖ ταυτόχρονα τό προτσές τοῦ ἐκχυδαισμοῦ αὐτῶν τῶν ἀπόψεων ἀπό τούς

κατοπινούς οἰκονομολόγους. Ἐπιπλέον ὁ Μάρξ ἀποκάλυψε, μαζί μέ τίς μεθοδολογικές ρίζες αὐτῶν τῶν μή-ἐπιστημονικῶν θεωριῶν, καί τήν ταξική προέλευσή τους.

Τό *δεύτερο μέρος* τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» ἀρχίζει μέ μιά «παρέκβαση», μέ μιά κριτική παρουσίαση τῆς θεωρίας τῆς γαιοπροσόδου τοῦ Ροντμπέρτους, πού ἐπιχείρησε — πάντως ἀποτυχημένα — ν' ἀποδείξει τήν ὕπαρξη τῆς ἀπόλυτης γαιοπροσόδου, πού δέν τή γνώριζε ἀκόμα ὁ Ρικάρντο. Τήν κεντρική θέση αὐτοῦ τοῦ δεύτερου μέρους τήν καταλαμβάνει ἡ οἰκονομική θεωρία τοῦ Ντάβιντ Ρικάρντο, ἰδιαίτερα ἡ θεωρία τῆς γαιοπροσόδου. Στό θεωρητικό σύστημα τοῦ Ρικάρντο ἔφθασε ἡ κλασική ἀστική πολιτική οἰκονομία στό ἀποκορύφωμά της. Ὁ Ρικάρντο ἦταν, ὅπως εἶπε ὁ Μάρξ, «ὁ τελευταῖος μεγάλος ἐκπρόσωπός» της, ἡ ἱστορική σημασία τοῦ ὁποίου γιά τήν ἐπιστήμη συνίστατο στό ὅτι στάθηκε μέ συνέπεια στόν καθορισμό τῆς ἀξίας ἀπό τόν χρόνο ἐργασίας καί στό ὅτι, στηριζόμενος σ' αὐτόν, ἔχει διερευνήσει κατά πόσο οἱ ὑπόλοιπες οἰκονομικές κατηγορίες, πού ἀναπτύχθηκαν ἀπό τούς προηγούμενους οἰκονομολόγους, ἀνταποκρίνονται σ' αὐτή τή βάση σάν θεωρητική ἔκφραση τῶν ἀστικῶν σχέσεων παραγωγῆς ἤ ἄν ἀντιφάσκουν μ' αὐτήν. Ἄν καί ἡ ἱστορική δικαιολόγηση καί ἡ ἐπιστημονική ἀνάγκη αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς ἐνέργειας τοῦ Ρικάρντο εἶναι ὁλοφάνερη στήν ἱστορία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ὡστόσο ἀπό αὐτήν πηγάζει, ὅπως ἀποδείχνει ἰδιαίτερα ὁ Μάρξ, ταυτόχρονα καί ἡ ἐπιστημονική ἀνεπάρκεια τῆς μεθόδου τοῦ Ρικάρντο, «μιά ἀνεπάρκεια πού φανερώνεται ὄχι μόνο στόν τρόπο παρουσίασης (τυπικά), ἀλλά ὁδηγεῖ σέ λαθεμένα συμπεράσματα, γιατί ὑπερπηδᾶ ἀναγκαίους ἐνδιάμεσους κρίκους καί προσπαθεῖ νά ἀποδείξει μέ *ἄμεσο* τρόπο τή σύμπτωση τῶν οἰκονομικῶν κατηγοριῶν μεταξύ τους». Ἔτσι ὁ Μάρξ ἐξαίρει τίς μεγάλες ἐπιστημονικές ὑπηρεσίες τοῦ Ρικάρντο καί ὑπογραμμίζει ταυτόχρονα τίς θεμελιακές ἐλλείψεις τῆς μεθόδου τοῦ Ρικάρντο. Κριτικάρει τήν ἀνικανότητά του νά συνδέσει τό νόμο τοῦ μέσου ποσοστοῦ τοῦ κέρδους μέ τό νόμο τῆς ἀξίας, τό χυδαῖο στοιχεῖο στή θεωρία του γιά τό κέρδος, τό γεγονός ὅτι ὁ Ρικάρντο ἀνακατώνει τήν προέλευση τῆς ἀγοραίας ἀξίας στά πλαίσια ἑνός κλάδου παραγωγῆς μέ τό σχηματισμό τῆς τιμῆς παραγωγῆς, καθώς καί τό μπέρδεμα τῶν νόμων τῆς ὑπεραξίας μέ τούς νόμους τοῦ κέρδους κλπ. Μαζί μέ τήν κριτική τῶν θεωρητικῶν λαθῶν τοῦ Ρικάρντο ὁ Μάρξ ἀναπτύσσει τίς δικές του ἀπόψεις γιά τή σχέση ἀξίας καί τιμῆς παραγωγῆς, γιά τήν ἀπόλυτη γαιοπρόσοδο καί γιά τή διαφορική πρόσοδο, γιά τό σχηματισμό τοῦ μέσου ποσοστοῦ τοῦ κέρδους καί γιά τά αἴτια τῆς πτώσης του, γιά τό προτσές

τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου καί τίς οἰκονομικές συνέπειές του, καθώς καί γιά τό πρόβλημα τῶν κρίσεων.

Στό *τρίτο μέρος* τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» ἐξετάζεται ἡ κριτική πού ἀσκήθηκε στό σύστημα τοῦ Ρικάρντο τόσο ἀπό τά δεξιά, ἀπό τόν Μάλθους, ὅσο καί ἀπό τά ἀριστερά, ἀπό ἄγγλους σοσιαλιστές ρικαρντιανούς. Ὁ Μάρξ περιγράφει τό προτσές τῆς διάλυσης τῆς σχολῆς τοῦ Ρικάρντο καί δείχνει, πῶς μέ τήν ὄξυνση τῆς ταξικῆς πάλης ἀνάμεσα στό προλεταριάτο καί τήν ἀστική τάξη ὁ ἐκχυδαϊσμός ἀγκαλιάζει τίς ἴδιες τίς βάσεις τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τή βάση τῆς ἀφετηρίας της καί τίς οὐσιαστικές κατηγορίες της.

Στήν ἀρχή τοῦ τρίτου μέρους ὁ Μάρξ ξεσκεπάζει τήν ἀντιδραστική οὐσία τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας τοῦ Μάλθους. Μαστιγώνει καί ἀντικρούει ἰδίως τήν ἀπολογητική ἐκείνη θέση, πού λέει ὅτι ἡ μανία σπατάλης τῶν μή παραγωγικῶν τάξεων ἀποτελεῖ τό καλύτερο μέσο ἐνάντια στήν ὑπερπαραγωγή. Στό κεφάλαιο γιά τή διάλυση τῆς ρικαρντιανῆς σχολῆς ὁ Μάρξ δείχνει τήν παρακμή τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, πού ἐκδηλώθηκε μέ τήν ἄρνηση ὅλων τῶν πολύτιμων στοιχείων τοῦ συστήματος τοῦ Ρικάρντο, πού ὁδήγησε σέ ἕναν ἄγονο σχολαστικισμό καί ἐνμέρει σέ μιά κυνική ἀπολογητική τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, καί πού ἀπό θεωρητική ἄποψη φέρει στήν οὐσία ἐκχυδαϊσμένα οἰκονομικά χαρακτηριστικά. Στό κεφάλαιο γιά τούς σοσιαλιστές ρικαρντιανούς ὁ Μάρξ ἐξαίρει τίς ὑπηρεσίες πού πρόσφεραν στήν κριτική τοῦ καπιταλισμοῦ. Ταυτόχρονα, ὅμως, δείχνει τήν ἀδυναμία τους νά ξεπεράσουν τίς ἀστικές προϋποθέσεις τῆς θεωρίας τοῦ Ρικάρντο, νά ξεκόψουν ἀπό αὐτές καί νά ἀναπτύξουν πάνω σέ νέες βάσεις σοσιαλιστικές διδασκαλίες.

Τό κύριο κείμενο τοῦ τρίτου μέρους κλείνει μέ τρία κεφάλαια γιά τούς Ράμσαιη, Σερμπυλιέ καί Τζώνς. Ὁ Μάρξ κριτικάρει τίς λαθεμένες ἀπόψεις τους γιά τό κεφάλαιο καί γιά τήν προέλευση τοῦ κέρδους. Ταυτόχρονα τονίζει ὅτι σ' αὐτούς τούς οἰκονομολόγους ὑπάρχουν στοιχεῖα ἑνός ἱστορικοῦ τρόπου ἐξέτασης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί ἄλλες σωστές θεωρητικές ἀπόψεις.

Ὁ κάθε ξεχωριστός τόμος περιέχει προσθῆκες, πού ἔχουν σχέση μέ τό κάθε φορά κύριο κείμενο. Στό πρῶτο μέρος μπῆκαν 13 προσθῆκες. Πρόκειται κυρίως γιά συμπληρωματικά σκίτσα καί παρατηρήσεις γιά οἰκονομολόγους καί φιλοσόφους τοῦ 17ου καί τοῦ 18ου αἰώνα, πού περιέχονται στά τελευταῖα Τετράδια τοῦ χειρογράφου τοῦ 1861-1863. Πρόκειται γιά συμπληρώσεις στό κύριο κείμενο πού γράφηκαν ἀργότερα, κείμενο πού, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη πιό πάνω, τό εἶχε γράψει ὁ

Μάρξ πάνω στή βάση ἑνός ἄλλου σχεδίου. Στίς προσθῆκες τοῦ πρώτου μέρους ἀνήκει καί ἡ θεωρητική διερεύνηση τοῦ Μάρξ γιά τήν παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία, πού ἀποτελεῖ οὐσιαστική συμπλήρωση τοῦ τέταρτου κεφαλαίου, καθώς καί μιά λιγότερο ἐκτεταμένη παρέκβαση στόν ἴδιο κύκλο προβλημάτων. Στό τέλος βρίσκει ὁ ἀναγνώστης τά σχέδια πού γράφηκαν τό Γενάρη τοῦ 1863 γιά τό I καί III μέρος τοῦ «Κεφαλαίου».

Στίς προσθῆκες τοῦ δεύτερου μέρους βρίσκονται σύντομες συμπληρωματικές σημειώσεις, τίς ὁποῖες εἶχε γράψει ὁ Μάρξ στά ἐξώφυλλα τῶν Τετραδίων XI, XII καί XIII.

Σάν προσθήκη στό τρίτο μέρος μπῆκε μιά πραγματεία σχετικά μέ τό θέμα «Τό εἰσόδημα καί οἱ πηγές του. Ἡ ἀγοραία πολιτική οἰκονομία», πού στήν οὐσία ἔχει θεωρητικό χαρακτήρα, πού εἶναι ὅμως σημαντική καί ἀπό θεωρητική-ἱστορική ἄποψη. Καταχωρήθηκε σάν προσθήκη, γιατί αὐτό προκύπτει σαφῶς ἀπό τόν πίνακα τῶν περιεχομένων τοῦ Μάρξ. Ἐδῶ λέγεται ρητά ὕστερα ἀπό τό κεφάλαιο «Ρίτσαρντ Τζώνς»: «Τέλος αὐτοῦ τοῦ μέρους 5», δηλαδή τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία». Ἀμέσως μετά ἀκολουθοῦν τά λόγια «Ἐπεισόδιο: Τό εἰσόδημα καί οἱ πηγές του». Ἔτσι τό «Ἐπεισόδιο» αὐτό ἀποτελεῖ μιά συμπλήρωση ὅλης τῆς ἱστορικο-κριτικῆς διερεύνησης τοῦ Μάρξ, ἡ ὁποία κλείνει τόν τόμο.

Τό κείμενο τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» ἀποδίδεται στήν ἴδια σειρά πού βρίσκεται στά χειρόγραφα Τετράδια τοῦ Μάρξ. Μερικές μεταθέσεις ἔγιναν μόνο στίς περιπτώσεις ἐκεῖνες, ὅπου ἡ ἀνάγκη νά γίνουν προέκυπτε ἀπό τίς ὑποδείξεις τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ. Ἔτσι λ.χ. στό Τετράδιο VII, ὅπου πραγματεύεται τήν ἀντίληψη τοῦ Σμίθ γιά τήν παραγωγική ἐργασία καί σέ σχέση μ' αὐτήν ἀναφέρει τόν ἐκχυδαϊστή τῶν ἀπόψεων τοῦ Σμίθ, τόν Ζερμαίν Γκαρνιέ, ὁ Μάρξ ἔγραψε ἕνα ἐκτεταμένο κομμάτι γιά τόν Τζών Στούαρτ Μίλλ. Ἀρχίζει μέ τά παρακάτω λόγια: «Προτοῦ ἀσχοληθοῦμε μέ τόν Γκαρνιέ, παραθέτουμε ἐδῶ ἐπεισοδιακά μερικά γιά τόν *Μίλλ* junior, πού τόν ἀναφέραμε πιό πάνω. Αὐτό πού χρειάζεται νά εἰπωθεῖ ἐδῶ ἀνήκει κυρίως στό μέρος ἐκεῖνο ὅπου θά γίνει λόγος γιά τή ρικαρντιανή θεωρία τῆς ὑπεραξίας. Ἑπομένως, ὄχι ἐδῶ, ὅπου βρισκόμαστε ἀκόμα στόν Σμίθ». Σύμφωνα μέ τήν ὑπόδειξη αὐτή καί μέ τόν πίνακα τῶν περιεχομένων τοῦ Τετραδίου XIV, πού τόν ἔγραψε ὁ Μάρξ ἀργότερα, ἡ παρέκβαση σχετικά μέ τόν Τζών Στούαρτ Μίλλ θά δημοσιευθεῖ στό τρίτο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία», ὅπου ὁ Μάρξ τοῦ ἀφιερώνει ἕνα εἰδικό μέρος στά πλαίσια

τοῦ κεφαλαίου γιά τή διάλυση τῆς σχολῆς τοῦ Ρικάρντο. Ἕνα ἄλλο παράδειγμα γιά μιά μετάθεση: στό Τετράδιο X ὑπάρχει ἕνα μικρό κεφάλαιο γιά τόν ἄγγλο σοσιαλιστή Μπραίη (σελ. 441-444 τοῦ χειρογράφου). Στόν πίνακα περιεχομένων, ὅμως πού γράφηκε ἀργότερα στό ἐξώφυλλο τοῦ Τετραδίου XIV «Ὁ Μπραίη σάν ἀντίθεση πρός τούς οἰκονομολόγους», ὁ Μάρξ τόν βάζει στό κεφάλαιο: «Ἀντίθεση πρός τούς οἰκονομολόγους». Μέ βάση τήν ὑπόδειξη αὐτή τά χειρόγραφα τά σχετικά μέ τόν Μπραίη μεταφέρονται στό κεφάλαιο «Ἀντίθεση πρός τούς οἰκονομολόγους».

Τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ δέν εἶναι χωρισμένο σέ κεφάλαια καί γι' αὐτό σπάνια ἔχει τίτλους. Ὁ χωρισμός τοῦ κειμένου σέ κεφάλαια γίνεται μέ βάση τίς ὑποδείξεις τοῦ Μάρξ, πού βρίσκονται στόν πίνακα τῶν περιεχομένων του καί στό ἴδιο τό χειρόγραφο. Γιά τούς τίτλους μέσα στό κείμενο τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» χρησιμοποιήθηκαν: 1) οἱ λίγοι τίτλοι πού βρίσκονται στό ἴδιο τό χειρόγραφο, 2) οἱ τίτλοι ἀπό τόν Πίνακα τῶν περιεχομένων τοῦ Μάρξ, 3) οἱ τίτλοι ἀπό τά σχέδια τοῦ Μάρξ γιά τόν I καί III τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», πού σχετίζονται μέ τό ἕνα ἤ τό ἄλλο τμῆμα τοῦ χειρογράφου τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία». Ὡστόσο, ὅλα αὐτά μαζί παρμένα ἀποτελοῦν μόνο ἕνα σχετικά μικρό μέρος τῶν τίτλων, μέ τούς ὁποίους χρειάστηκε νά ἐφοδιαστοῦν τά κεφάλαια καί τά ὑποκεφάλαια σ' αὐτή τήν ἔκδοση. Τό μεγαλύτερο μέρος τῶν τίτλων δόθηκε ἀπό τή σύνταξη. Στίς περισσότερες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν διατυπώσεις τοῦ Μάρξ πού ὑπάρχουν στό κείμενο. Ἐκεῖ ὅπου δέν ἦταν δυνατό νά γίνει αὐτό, οἱ τίτλοι διατυπώθηκαν, ἀφοῦ πάρθηκε ὑπόψη ἡ ὀρολογία καί ὁ τρόπος ἔκφρασης τοῦ Μάρξ.

Ὁ πρόλογος αὐτός βασίζεται στόν πρόλογο τοῦ 26ου τόμου τῆς δεύτερης ρωσικῆς ἔκδοσης τῶν Ἔργων Μάρξ καί Ἔνγκελς. Τό κείμενο τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τίς φωτοτυπίες τῶν χειρογράφων τοῦ Μάρξ.

Τό πρωτότυπο κείμενο τοῦ Μάρξ δημοσιεύεται ἀναλλοίωτο. Ὁλοφάνερα λάθη παραδρομῆς διορθώνονται, χωρίς ν' ἀναφερθοῦν. Κάθε οὐσιαστική διόρθωση, ὅπως λ.χ. μιᾶς ὁλόκληρης λέξης, ἀναφέρεται σέ ὑποσημειώσεις τῆς σύνταξης. Οἱ συντομευμένες λέξεις γράφονται κατά κανόνα ὁλόκληρες. Γιά τήν καλύτερη κατανόηση τοῦ κειμένου παρεμβλήθηκαν ἐπεξηγηματικές ἤ συμπληρωματικές λέξεις σέ ἀγκύ-

λες μέ γωνίες. Καί οἱ τίτλοι τῆς σύνταξης εἶναι κλεισμένοι σέ ἀγκύλες μέ γωνίες. Γιά τό λόγο αὐτό οἱ ἀγκύλες μέ γωνίες πού χρησιμοποιοῦσε ὁ Μάρξ ἀντικαταστάθηκαν μέ τέτιες ἀγκύλες: { }. Σέ παρόμοιες μαῦρες ἀγκύλες κλείστηκαν μεγαλύτερα κομμάτια. Μερικά σημεῖα, πού τά ἔσβησε ὁ Μάρξ, συμπεριλήφθηκαν στό κείμενο λόγω τῆς σημασίας τους. Τά σημεῖα αὐτά εἶναι κλεισμένα μέ γωνίες: 〈 〉.

Ὅλες οἱ κάπως μεγαλύτερες περικοπές τυπώθηκαν μέ μικρότερα στοιχεῖα. Ὅταν πρόκειται γιά περικοπές ἀπό ξενόγλωσσα κείμενα, τά κείμενα αὐτά μεταφράστηκαν, γιά νά διευκολυνθεῖ ἡ χρησιμοποίηση τοῦ βιβλίου. Οὐσιαστικές ἀποκλίσεις ἀπό τό πρωτότυπο πού ἀναφέρεται σημειώνονται μέ ὑποσημειώσεις. Αὐτό δέν ἀφορᾶ τίς συνοψίσεις πού ἔκανε ὁ Μάρξ ἤ τίς συντομεύσεις τῶν περικοπῶν πού δέν ἀναφέρονται. Τά σημεῖα τῶν περικοπῶν, τά ὁποῖα μετάφρασε ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, ἔμειναν στό κείμενο στή δική του διατύπωση. Ἐπίσης, ὅπου ἦταν αὐτό δυνατόν, οἱ μεταφράσεις τῶν περικοπῶν καταχωρήθηκαν ὅπως τίς εἶχαν κάνει ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς στό «Κεφάλαιο» καί σέ ἄλλα ἔργα τους. Γιά τίς μεταφράσεις περικοπῶν ἀπό τούς Σμίθ καί Ρικάρντο χρησιμοποιήθηκαν οἱ νέες ἐκδόσεις τῶν κυρίων ἔργων τους ἀπό τόν ἐκδοτικό τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου.

Τίς σκορπισμένες στό κείμενο ἀπ' τόν Μάρξ ξένες λέξεις τίς παραθέτουμε ἀμετάβλητες καί μεταφράζονται σέ ὑποσημειώσεις.

Οἱ ἀριθμοί τῶν χειρόγραφων τετραδίων τοῦ Μάρξ δίνονται μέ λατινικούς ἀριθμούς, οἱ σελίδες τοῦ χειρογράφου δίνονται μέ ἀραβικούς ἀριθμούς μέσα σέ ἀγκύλες. Σέ μεγαλύτερα κείμενα ὁ ἀριθμός μπαίνει μόνο μιά φορά στήν ἀρχή τῆς κάθε σελίδας τοῦ χειρογράφου (λ.χ. [427]). Ὅταν γίνεται πέρασμα ἀπό ἕνα τετράδιο σέ ἄλλο, σημειώνεται τόσο ἡ ἀρχή ([XXII-1397]) ὅσο καί τό τέλος ([XXII-1397]) τοῦ ἀναφερόμενου κειμένου.

Κάθε τόμος περιέχει σημειώσεις (πού στό κείμενο ἀναφέρονται μέ μικρούς ἀριθμούς μέσα σέ μικρές ἀγκύλες), βιβλιογραφία καί εὑρετήριο προσώπων, ἕναν κατάλογο σταθμῶν, μέτρων καί νομισμάτων. Στόν τρίτο τόμο τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» εἶναι συνημμένο ἕνα εὑρετήριο πραγμάτων καί ἐννοιῶν καί γιά τά τρία μέρη. Ὕστερα ἀπό μιά νέα παραβολή ὅλου τοῦ κειμένου μέ τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ, παραμερίστηκαν μερικά λάθη ἀποκρυπτογράφησης, ἀποδόθηκαν μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια οἱ τίτλοι καί βελτιώθηκαν οἱ σημειώσεις τῆς σύνταξης. Σχετικά μέ τίς ξενόγλωσσες περικοπές, ἐνῶ στήν ἔκδοση 1956-1962 σ' ὅλες τίς περιπτώσεις στή μετάφραση ἀποκαταστάθηκε ἡ πλήρης

συμφωνία μέ τήν πρωτότυπη περικοπή, σέ τούτη τήν έκδοση δίνεται ή ἀκριβής διατύπωση τοῦ Μάρξ. Ἔτσι τό μέρος αὐτό τοῦ ἔργου ἀποτελεῖ μιά πρώτη δημοσίευσή του.

Τό Ἰνστιτοῦτο Μαρξισμοῦ-Λενινισμοῦ
τῆς ΚΕ τοῦ ΕΣΚΓ

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Θεωρίες
γιά τήν Ὑπεραξία

(Τέταρτος τόμος τοῦ «Κεφαλαίου»)

Μέρος Πρῶτο

Πρῶτο ὡς ἕβδομο κεφάλαιο καί παραρτήματα

[Περιεχόμενα τοῦ χειρογράφου «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία»[1]]

[VI - 219 b] Περιεχόμενα τοῦ VI Τετραδίου:

5. *Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία*[2]

a) Σέρ Τζαίημς Στιούαρτ

b) Οἱ φυσιοκράτες

c) Α. Σμίθ [VI - 219 b]

[VII - 272 b] Περιεχόμενα τοῦ VII Τετραδίου:

5. *Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία*

c) Α. Σμίθ (συνέχεια)

(Διερεύνηση, πῶς εἶναι δυνατόν τό ἐτήσιο κέρδος καί ὁ ἐτήσιος μισθός νά ἀγοράζουν τά ἐμπορεύματα πού ἔχουν παραχθεῖ μέσα σέ ἕνα χρόνο, τά ὁποῖα ἐκτός ἀπό τό κέρδος καί τό μισθό περιέχουν ἐπιπλέον καί σταθερό κεφάλαιο) [VII ὥς 272 b]

[VIII - 331 b] Περιεχόμενα τοῦ VIII Τετραδίου:

5. *Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία*

c) Α. Σμίθ. Τέλος[3] [VIII - 331 b]

[IX - 376 b] Περιεχόμενα τοῦ IX Τετραδίου:

5. *Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία*

c) *Α. Σμίθ.* Τέλος

d) *Νεκκέρ* [IX - 376 b]

[X - 421 c] Περιεχόμενα τοῦ X Τετραδίου:

5. *Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία*

Παρέκβαση. Ὁ οἰκονομικός πίνακας (Tableau Economique) *τοῦ Κεναί.*

[XIV - 771 a] Περιεχόμενα τοῦ XIV Τετραδίου καί παραπέρα σχέδιο τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία»

5. *Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία*

i) *Μάλθους*

k) *Διάλυση τῆς σχολῆς τοῦ Ρικάρντο* (Τόρρενς, Τζ. Μίλλ, Πρεβώ, συγγράμματα πολεμικῆς, Μάκ Κοῦλλοχ, Οὐέικφιλντ, Στίρλινγκ, Τζ. Στ. Μίλλ)

l) Ἀντίθεση *πρός τούς οἰκονομολόγους*[4]
(Μπραίη, *σάν ἀντίθεση πρός τούς οἰκονομολόγους*)[5]

m) *Ράμσαιη*

n) *Σερμπυλιέ*

o) *Ρίτσαρντ Τζώνς*[6] (Τέλος αὐτοῦ τοῦ 5ου μέρους)
Ἐπεισόδιο: Τό εἰσόδημα καί οἱ πηγές του[7] [XIV 771 a]

[XV - 862 a] Περιεχόμενα τοῦ XV Τετραδίου:

5. *Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία*

1. *Προλεταριακή ἀντίθεση πάνω στή βάση τοῦ Ρικάρντο.*
2. *Ράβενστον.* Τέλος[8]
3. *καί* 4. *Χότζκιν*[9]

(Ὁ ὑπάρχων πλοῦτος σέ σχέση μέ τήν κίνηση τῆς παραγωγῆς). Ἡ λεγόμενη σώρευση (Aufhäufung) σάν ἁπλό φαινόμενο τῆς κυκλοφορίας. (Ἀποθέματα κλπ. ἐφεδρεῖες τῆς κυκλοφορίας).

(*Τόκος ἀπό τόν τόκο.* Μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, πού ὀφείλεται σ' αὐτόν).

Ἡ ἀγοραία πολιτική οἰκονομία*[10].

(Ἀνάπτυξη τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου πάνω στή βάση τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς).

(Τό τοκοφόρο κεφάλαιο καί τό ἐμπορικό κεφάλαιο σέ σχέση μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο. Παλαιότερες μορφές. Παράγωγες μορφές).

(Τοκογλυφία. Λούθηρος κλπ.)[11] [XV - 862 a]

---

* Χρησιμοποιοῦμε τή λέξη: *ἀγοραία*, στή θέση τῆς λέξης: *χυδαία*. — Σημ. μετ.

[Γενική παρατήρηση]

[VI - 220] Ὅλοι οἱ οἰκονομολόγοι κάνουν τό ἴδιο λάθος, νά ἐξετάζουν τήν ὑπεραξία ὄχι καθαρά σάν τέτια, ἀλλά στίς ἰδιαίτερες μορφές τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπροσόδου. Ποιές ἀναπόφευκτες θεωρητικές πλάνες προκύπτουν ἀπό τό γεγονός αὐτό, θά τό δοῦμε παρακάτω στό κεφάλαιο III[12], ὅπου ἀναλύεται ἡ κατά πολύ μεταβλημένη μορφή πού ἀποκτᾶ ἡ ὑπεραξία, ὅταν ἐμφανίζεται σάν κέρδος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Σέρ Τζαίημς Στιούαρτ

[Διάκριση ἀνάμεσα στό «profit upon alienation»* καί στή θετική αὔξηση τοῦ πλούτου

Πρίν ἀπό τούς φυσιοκράτες τήν ὑπεραξία — δηλ. τό κέρδος, τήν ὑπεραξία μέ τή μορφή τοῦ κέρδους — τήν ἐξηγοῦσαν ὅτι προέρχεται μόνο ἀπό *τήν ἀνταλλαγή*, ἀπό τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος πάνω ἀπό τήν ἀξία του. Ὁ Σέρ Τζαίημς Στιούαρτ συνολικά δέν ξεπέρασε αὐτή τή στενοκέφαλη ἄποψη, πρέπει μᾶλλον νά θεωρεῖται ὁ ἐπιστημονικός ἀναπαραγωγός της. Λέγω «ἐπιστημονικός» ἀναπαραγωγός. Ὁ Στιούαρτ, δηλαδή, δέν συμμερίζεται τήν αὐταπάτη, ὅτι ἀποτελεῖ τάχα δημιουργία νέου πλούτου ἡ ὑπεραξία, πού πηγάζει γιά τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη, ἀπό τό γεγονός ὅτι πουλάει τό ἐμπόρευμα πάνω ἀπό τήν ἀξία του. Γι' αὐτό κάνει διάκριση ἀνάμεσα στό *θετικό* κέρδος καί στό *σχετικό* κέρδος.

«*Θετικό κέρδος* σημαίνει ὅτι δέν ὑπάρχει ζημία γιά κανένα. Τό κέρδος αὐτό πηγάζει ἀπό μιά *αὔξηση* τῆς ἐργασίας, τῆς βιομηχανίας ἤ τῆς ἐπιδεξιότητας καί ἔχει σάν ἀποτέλεσμα νά αὐξάνει ἤ νά ἀβγαταίνει τόν κοινωνικό πλοῦτο... *Σχετικό κέρδος* σημαίνει ὅτι ὑπάρχει ζημία γιά κάποιον. Τό κέρδος αὐτό δείχνει μιά διακύμανση στήν ἰσορροπία τοῦ πλούτου ἀνάμεσα σ' αὐτούς πού συμμετέχουν σ' αὐτόν, δέν περικλείει ὅμως μιά αὔξηση τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ (Fond) .. Τό *σύνθετο* εἶναι εὐκολονόητο. Εἶναι ἐκεῖνο τό εἶδος κέρδους... πού ἀποτελεῖται ἐν μέρει ἀπό *σχετικό*, καί ἐνμέρει ἀπό *θετικό*... καί τά δυό εἴδη μποροῦν νά ὑπάρχουν ἀδιαχώριστα στήν ἴδια συναλλαγή». ("Principles of Pol. Economy» v. I. The Works of Sir James Ste[uart] etc., ed. by General Sir James Steuart, his son etc., in 6 vols., London 1805, p. 275, 276).

* Κέρδος ἀπό ἐκποίηση.

Τό *θετικό* κέρδος πηγάζει ἀπό τήν «αὔξηση τῆς ἐργασίας, τῆς βιομηχανίας καί τῆς ἐπιδεξιότητας». Πῶς, ὅμως, πηγάζει ἀπό αὐτά, γι' αὐτό τό ζήτημα ὁ Στιούαρτ δέν προσπαθεῖ νά δόσει λόγο στόν ἑαυτό του. Ἡ προσθήκη, ὅτι ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ κέρδους εἶναι νά αὐξάνει καί νά ἀβγαταίνει «The Public Good»* φαίνεται νά ὑποδηλώνει, ὅτι ὁ Στιούαρτ ἐννοεῖ μ' αὐτό τή μεγαλύτερη μάζα ἀξιῶν χρήσης, πού παράγονται ἐξαιτίας τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας, καί ὅτι αὐτό τό θετικό κέρδος τό ἀντιλαμβάνεται ἐντελῶς ξεχωριστά ἀπό τό κέρδος τοῦ κεφαλαιοκράτη — πού προϋποθέτει πάντα αὔξηση τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Αὐτή ἡ ἀντίληψη ἐπιβεβαιώνεται πέρα γιά πέρα ἀπό τή συνέχεια τῆς ἔκθεσής του.

Λέει συγκεκριμένα:

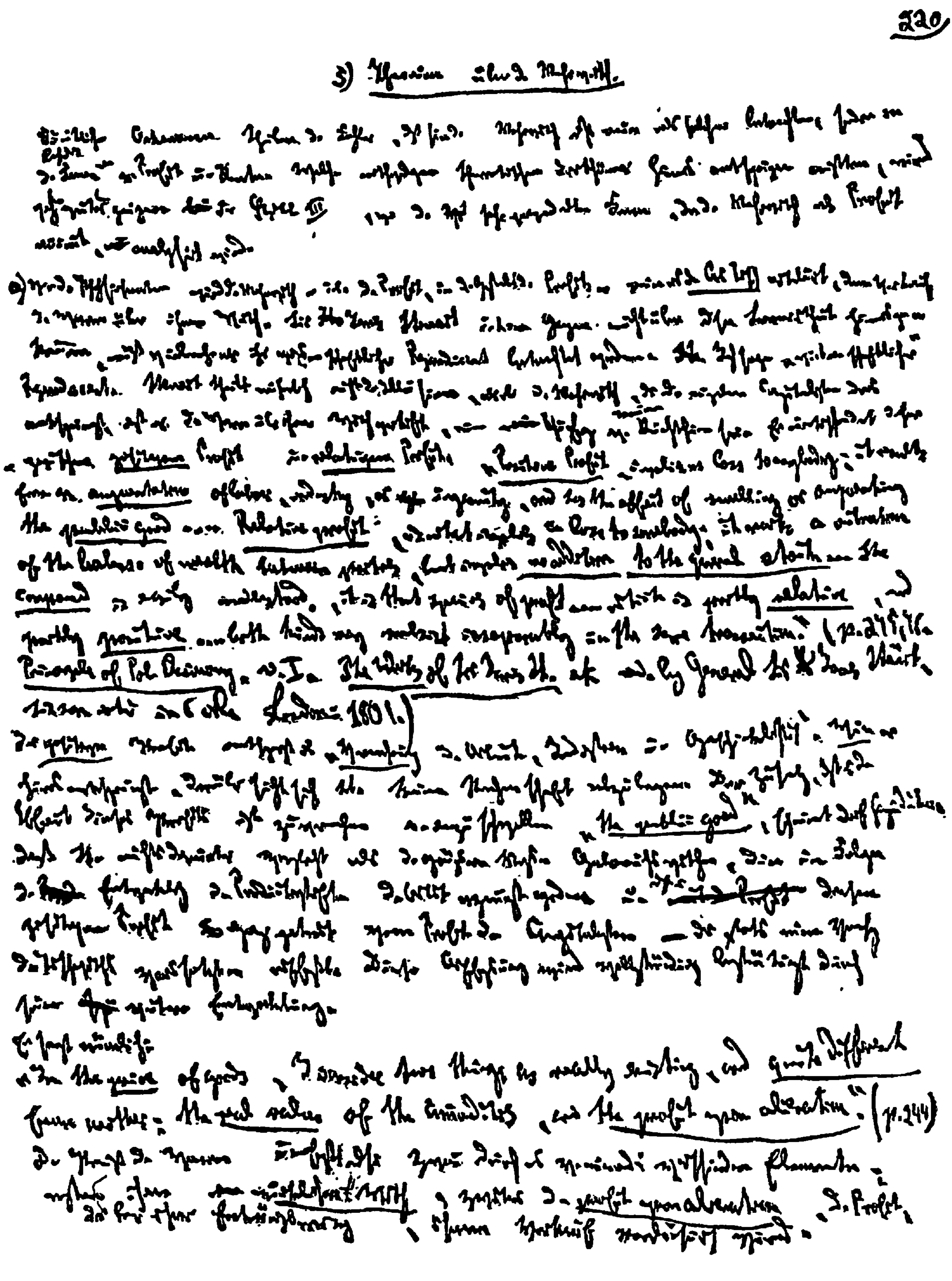
«Στήν *τιμή* τῶν ἐμπορευμάτων βλέπω δυό πράγματα νά ὑπάρχουν πραγματικά καί *ἐντελῶς διαφορετικά* μεταξύ τους. Τήν *πραγματική ἀξία* τῶν ἐμπορευμάτων καί *τό κέρδος ἀπό ἐκποίηση*» (σελ. 244).

Ἡ τιμή τῶν ἐμπορευμάτων συμπεριλαβαίνει, λοιπόν, δυό πέρα γιά πέρα διαφορετικά τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο στοιχεῖα: πρῶτο, τήν *πραγματική τους ἀξία,* δεύτερο, τό κέρδος ἀπό ἐκποίηση, τό κέρδος πού πραγματοποιεῖται κατά τήν ἐκποίησή του, κατά τήν πούλησή του.

[221] Αὐτό τό *κέρδος ἀπό τήν ἐκποίηση* πηγάζει, ἑπομένως, ἀπό τό ὅτι ἡ τιμή τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν πραγματική τους ἀξία ἤ ἀπό τό ὅτι τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνται πάνω ἀπό τήν ἀξία τους. Τό κέρδος γιά τή μιά πλευρά περικλείει ἐδῶ *πάντα* ζημία γιά τήν ἄλλη. Δέν δημιουργεῖται καμιά προσθήκη στό συνολικό ποσό. Τό κέρδος, δηλ. ἡ ὑπεραξία, εἶναι σχετικό καί ἀναλύεται σέ μιά «διακύμανση στήν ἰσορροπία τοῦ πλούτου ἀνάμεσα στίς συμμετέχουσες πλευρές». Ὁ ἴδιος ὁ Στιούαρτ ἀπορρίπτει τήν ἀντίληψη, ὅτι ἐξηγιέται ἔτσι ἡ ὑπεραξία. Ἡ θεωρία του γιά τή «διακύμανση στήν ἰσορροπία τοῦ πλούτου ἀνάμεσα στίς συμμετέχουσες πλευρές», ὅσο κι ἄν δέν θίγει τή φύση καί τήν προέλευση τῆς ἴδιας τῆς ὑπεραξίας, παραμένει σημαντική κατά τήν ἐξέταση τῆς κατανομῆς τῆς ὑπεραξίας ἀνάμεσα σέ διάφορες *τάξεις* καί ἀνάμεσα σέ διάφορες *κατηγορίες* (Rubriken), ὅπως τό κέρδος, ὁ τόκος, ἡ γαιοπρόσοδος.

Ὅτι ὁ Στιούαρτ περιορίζει ὅλο τό κέρδος τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη σ' αὐτό τό «σχετικό κέρδος», στό κέρδος ἀπό τήν ἐκποίηση, φαίνεται ἀπό τό παρακάτω:

* «Ὁ κοινωνικός πλοῦτος».

Πρώτη σελίδα τοῦ Χειρογράφου τοῦ Μάρξ
γιά τίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία»
(Ἀρχή τοῦ Τετραδίου VI τοῦ Χειρογράφου τοῦ 1861-1863)

Ἡ «πραγματική» ἀξία» — λέει — καθορίζεται ἀπό τήν «ποσότητα» τῆς ἐργασίας, πού μπορεῖ νά ἐκτελέσει γενικά κατά μέσο ὅρο ἕνας ἐργάτης τῆς χώρας... σέ μιά μέρα, σέ μιά ἑβδομάδα, σέ ἕνα μήνα κλπ.». Δεύτερο: «ἀπό τήν ἀξία τῶν μέσων ὕπαρξης καί τῶν ἀπαραίτητων ἐξόδων τοῦ ἐργάτη, τόσο γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν προσωπικῶν του ἀναγκῶν, καθώς ἐπίσης... γιά τήν προμήθεια τῶν ἀναγκαίων γιά τό ἐπάγγελμά του ἐργαλείων, κάτι πού πρέπει, ὅπως γίνεται πιό πάνω, νά παρθεῖ κατά μέσον ὅρο...». Τρίτο: «ἀπό τήν ἀξία τῶν ὑλικῶν» (σελ. 244, 245). «Ὅταν εἶναι γνωστά αὐτά τά τρία ποσά, τότε καθορίζεται ἡ τιμή τοῦ προϊόντος. Δέν μπορεῖ νά εἶναι χαμηλότερη ἀπό τό ἄθροισμα καί τῶν τριῶν, δηλαδή ἀπό τήν *πραγματική ἀξία. Κάθε τί πού ξεπερνάει τό ἄθροισμα αὐτό, ἀποτελεῖ τό κέρδος τοῦ ἐργοστασιάρχη*. Τό κέρδος αὐτό θά εἶναι ἀνάλογο μέ τή *ζήτηση*, καί γι' αὐτό θά κυμαίνεται ἀνάλογα μέ τίς περιστάσεις». (σελ. 245). Ἀπό δῶ προκύπτει ἡ ἀνάγκη μιᾶς μεγάλης ζήτησης, γιά νά προωθηθεῖ ἡ ἄνθηση τῶν βιομηχανιῶν... οἱ βιομήχανοι ἐπιχειρηματίες ρυθμίζουν τόν τρόπο τῆς ζωῆς τους καί τά ἔξοδά τους σύμφωνα μέ τό σίγουρο κέρδος τους» (στό ἴδιο, σελ. 246).

Ἀπό δῶ προκύπτει σαφῶς ὅτι: Τό κέρδος τοῦ «βιομήχανου», τοῦ ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη, εἶναι πάντα σχετικό κέρδος, πάντα κέρδος ἀπό τήν ἐκποίηση, πού βγαίνει πάντα ἀπό τό περίσσευμα τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος πάνω ἀπό τήν πραγματική του ἀξία, *ἀπό τήν πούλησή του πάνω ἀπό τήν ἀξία του*. Ἄν λοιπόν, ὅλα τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνταν στήν *ἀξία* τους, δέν θά ὑπῆρχε κέρδος.

Ὁ Στιούαρτ ἔχει γράψει ἕνα ειδικό κεφάλαιο γιά τό ζήτημα αὐτό, ὅπου ἐξετάζει διεξοδικά: «How profits consolidate into prime cost»[1] (vol. III, στό ἴδιο, σελ. 11 κ.έ.). Ὁ Στιούαρτ ἀπορρίπτει ἀπό τή μιά τήν ἀντίληψη τοῦ νομισματικοῦ καί τοῦ ἐμποροκρατικοῦ (Merkantil) συστήματος, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ πούληση τῶν ἐμπορευμάτων πάνω ἀπό τήν ἀξία τους, ἑπομένως καί τό κέρδος πού παράγεται μ' αὐτό τόν τρόπο παράγουν ὑπεραξία, μιά θετική αὔξηση τοῦ πλούτου*. Ἀπό τήν ἄλλη παραμένει στήν ἄποψή του, ὅτι τό κέρδος τοῦ ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη δέν εἶναι παρά αὐτό τό περίσσευμα τῆς τιμῆς πάνω ἀπό τήν

---

*/ Ἐξάλλου τό ἴδιο τό νομισματικό σύστημα παραδέχεται τό κέρδος αὐτό, ὄχι στά πλαίσια μιᾶς χώρας, ἀλλά στήν ἀνταλλαγή μέ ἄλλες χῶρες. Παραμένει ἐξάλλου στό ἐμποροκρατικό σύστημα ἀξεκαθάριστο, ὅτι ἡ ἀξία αὐτή ἐμφανίζεται σέ χρῆμα (χρυσό καί ἄργυρο) καί γι' αὐτό ἡ ὑπεραξία ἐκφράζεται στό ἐμπορικό ἰσοζύγιο, τό παθητικό τοῦ ὁποίου ἐξοφλεῖται μέ χρῆμα[2]

---

[1] «Πῶς τά κέρδη παγιώνονται στά ἔξοδα παραγωγῆς».

[2] Ἡ ὑποσημείωση αὐτή εἶναι στό χειρόγραφο γραμμένη στό πλάγιο περιθώριο.

[222] ἀξία, τό κέρδος ἀπό τήν ἐκποίηση, πού ὅμως γι᾽ αὐτόν εἶναι μόνο *σχετικό* καί πού ἀντισταθμίζει τό κέρδος τῆς μιᾶς πλευρᾶς μέ τή ζημιά τῆς ἄλλης καί γι᾽ αὐτό ἡ κίνησή του δέν εἶναι παρά μόνο «μιά διακύμανση στήν ἰσορροπία του πλούτου ἀνάμεσα στούς συμμετέχοντες».

Σχετικά μ᾽ αὐτό ὁ Στιούαρτ εἶναι, ἑπομένως, ὁ *λογικός* ἐκφραστής τοῦ νομισματικοῦ καί ἐμποροκρατικοῦ συστήματος.

Ἡ προσφορά του στήν κατανόηση τοῦ κεφαλαίου στηρίζεται στό ὅτι ἀπόδειξε, πῶς συντελεῖται τό προτσές τοῦ χωρισμοῦ ἀνάμεσα στούς ὅρους παραγωγῆς, πού εἶναι ἰδιοκτησία μιᾶς καθορισμένης τάξης, καί στήν ἐργατική δύναμη[13]. Ὁ Στιούαρτ ἀσχολεῖται πολύ μέ αὐτό τό *προτσές γένεσης* τοῦ κεφαλαίου — χωρίς νά τό καταλαβαίνει ἀκόμα ἄμεσα σάν τέτιο, παρ᾽ ὅλο πού τό ἀντιλαμβάνεται σάν ὅρο τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Ἐξετάζει τό προτσές *ἰδίως* στήν ἀγροτική οἰκονομία. Καί μόνο μέ τό προτσές αὐτό τοῦ χωρισμοῦ στήν ἀγροτική οἰκονομία γεννιέται γι᾽ αὐτόν ἡ μανουφακτορική βιομηχανία σάν τέτια. Ὁ Σμίθ προϋποθέτει ἤδη ἕτοιμο τό προτσές αὐτό τοῦ χωρισμοῦ.

(Τό βιβλίο τοῦ Στιούαρτ ἐκδόθηκε (στό Λονδίνο) τό 1767, τοῦ Τυργκώ τό 1766, τοῦ Ἄνταμ Σμίθ τό 1775)[14].

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Οἱ φυσιοκράτες

[1. Ἡ μεταφορά τῆς διερεύνησης γιά τήν καταγωγή τῆς ὑπεραξίας ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας στή σφαίρα τῆς ἄμεσης παραγωγῆς. Ἡ γαιοπρόσοδος σάν μοναδική μορφή τῆς ὑπεραξίας]

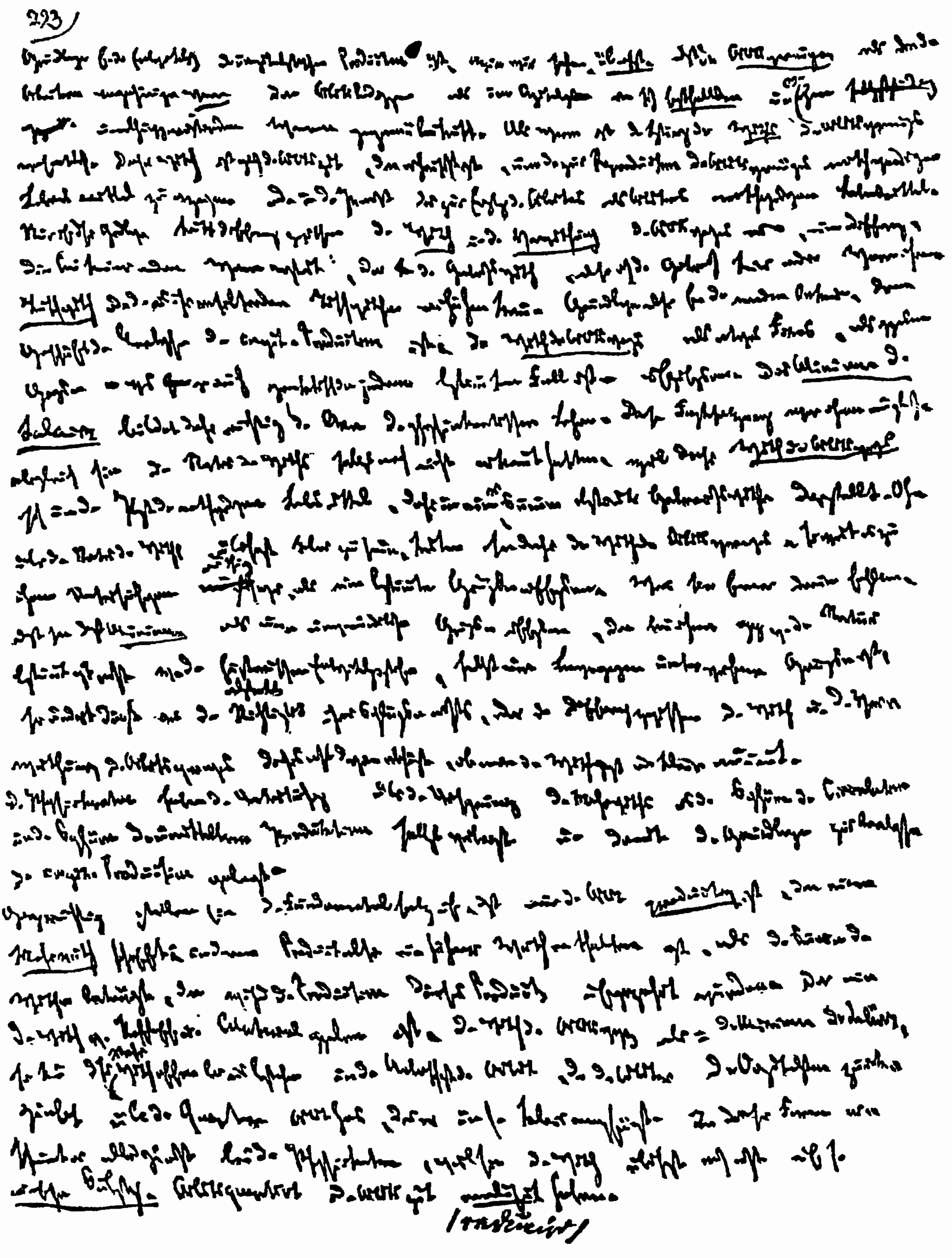
Μέσα στά πλαίσια τοῦ ἀστικοῦ ὁρίζοντα, ἡ ἀνάλυση τοῦ *κεφαλαίου* ἀνήκει οὐσιαστικά στούς φυσιοκράτες. Αὐτή ἡ προσφορά τους εἶναι πού τούς κάνει τούς καθεαυτό πατέρες τῆς σύγχρονης πολιτικῆς οἰκονομίας. Πρῶτο, ἡ ἀνάλυση τῶν διαφόρων *ὑλικῶν συστατικῶν μερῶν*, μέ τά ὁποῖα ὑπάρχει τό κεφάλαιο κατά τή διάρκεια τοῦ προτσές ἐργασίας καί στά ὁποῖα ἀναλύεται. Τούς φυσιοκράτες δέν μπορεῖ νά τούς κατηγορήσει κανείς, ὅπως καί ὅλους τούς ὀπαδούς τους, ὅτι ἀντιλαμβάνονται σάν κεφάλαιο αὐτές τίς ὑλικές μορφές ὕπαρξης, ὅπως τό ἐργαλεῖο, τήν πρώτη ὕλη κλπ., χωρισμένες ἀπό τούς κοινωνικούς ὅρους, στούς ὁποίους ἐμφανίζονται στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, κοντολογῆς, τή μορφή μέ τήν ὁποία ἀποτελοῦν γενικά στοιχεῖα τοῦ προτσές ἐργασίας, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κοινωνική του μορφή, μετατρέποντας ἔτσι τήν κεφαλαιοκρατική μορφή τῆς παραγωγῆς σέ αἰώνια φυσική μορφή τῆς παραγωγῆς. Γι' αὐτούς οἱ ἀστικές μορφές τῆς παραγωγῆς ἐμφανίζονται κατ' ἀνάγκην σάν οἱ φυσικές μορφές της. Ἡ μεγάλη ὑπηρεσία πού πρόσφεραν εἶναι ὅτι αὐτές τίς μορφές τίς ἀντιλαμβάνονταν σαν φυσιολογικές μορφές τῆς κοινωνίας: σάν μορφές πού προκύπτουν ἀπό τή φυσική ἀναγκαιότητα τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς, πού εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπό τή θέληση, τήν πολιτική κλπ. Εἶναι ὑλικοί νόμοι. Τό λάθος συνίσταται μόνο στό ὅτι τόν ὑλικό νόμο μιᾶς καθορισμένης ἱστορικῆς βαθμίδας τῆς κοινωνίας τόν ἀντιλαμβάνονται σάν ἀφηρημένο νόμο, πού ἐξουσιάζει ἐξίσου ὅλες τίς κοινωνικές μορφές.

Ἐκτός ἀπό τήν ἀνάλυση αὐτή τῶν ὑλικῶν στοιχείων, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται τό κεφάλαιο μέσα στό προτσές ἐργασίας, οἱ φυσιοκράτες βλέπουν τίς μορφές πού παίρνει τό κεφάλαιο στήν κυκλοφορία (capital foxe, capital circulant*, ἄν καί τό κάνουν αὐτό, χρησιμοποιώντας ἀκόμα ἄλλη ὁρολογία) καί γενικά τή σχέση ἀνάμεσα στό προτσές κυκλοφορίας καί στό προτσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου. Σ' αὐτό πρέπει νά ἐπανέλθουμε στό κεφάλαιο γιά τήν κυκλοφορία[15].

Σ' αὐτά τά δύο κύρια σημεῖα ὁ Α. Σμίθ δέχθηκε τήν κληρονομιά τῶν φυσιοκρατῶν. Ἡ προσφορά του — σχετικά μ' αὐτό — περιορίζεται στήν παγίωση τῶν ἀφηρημένων κατηγοριῶν, στά μονιμότερα βαπτιστικά ὀνόματα, πού δίνει στίς διαφορές πού ἀναλύθηκαν ἀπό τούς φυσιοκράτες.

[223] Ὅπως εἴδαμε[16], βάση γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἀποτελεῖ, *γενικά*, τό γεγονός, ὅτι ἡ *ἐργατική δύναμη*, μέ τήν ἰδιότητα τοῦ *ἐμπορεύματος* πού ἀνήκει στούς ἐργάτες, ἀντιπαρατίθεται στούς ὅρους ἐργασίας, πού ὑπάρχουν σάν ἐμπορεύματα σταθερά *δεμένα* μέ τό κεφάλαιο καί ἀνεξάρτητα ἀπό τούς ἐργάτες. Σάν ἐμπόρευμα, ὁ καθορισμός τῆς *ἀξίας* τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἔχει οὐσιαστική σημασία. Ἡ ἀξία αὐτή εἶναι ἴση μέ τό χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά νά παραχθοῦν τά μέσα συντήρησης γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἤ ἴση μέ τήν τιμή τῶν ἀναγκαίων γιά τήν ὕπαρξη τοῦ ἐργάτη, σάν ἐργάτη, μέσων συντήρησης. Μόνο πάνω σ' αὐτήν τή βάση σημειώνεται διαφορά ἀνάμεσα στήν *ἀξία* καί στήν *ἀξιοποίηση* τῆς ἐργατικῆς δύναμης, μιά διαφορά πού δέν ὑπάρχει σέ κανένα ἄλλο ἐμπόρευμα, γιατί ἡ ἀξία χρήσης, ἑπομένως καί ἡ χρήση κανενός ἄλλου ἐμπορεύματος δέν μπορεῖ νά αὐξάνει τήν *ἀνταλλακτική* του ἀξία ἤ τίς ἀνταλλακτικές ἀξίες πού προκύπτουν ἀπ' αὐτό. Βάση, ἑπομένως, γιά τή σύγχρονη πολιτική οἰκονομία, πού ἀσχολεῖται μέ τήν ἀνάλυση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, εἶναι νά ἀντιλαμβάνεται τήν *ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης* σάν κάτι τό πάγιο, σάν δοσμένο μέγεθος — πράγμα ἐξάλλου πού εἶναι στήν πράξη σέ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Γι' αὐτό σωστά τό *κατώτατο ὅριο* (Minimum) *τοῦ μισθοῦ* ἀποτελεῖ τόν ἄξονα τῆς διδασκαλίας τῶν φυσιοκρατῶν. Παρά τό γεγονός ὅτι δέν εἶχαν ἀκόμα κατανοήσει τή φύση τῆς ἴδιας τῆς ἀξίας, μπόρεσαν νά κάνουν αὐτήν τή διαπίστωση, γιατί αὐτή *ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης* παρασταίνεται μέ τήν τιμή τῶν ἀναγκαίων μέσων συν-

* πάγιο κεφάλαιο, κυκλοφοροῦν κεφάλαιο.

Μιά σελίδα τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία»
ἀπό τά χειρόγραφα τοῦ Μάρξ μέ μιά διόρθωση
τοῦ Ἔνγκελς στήν τελευταία σειρά.

τήρησης, ἐπομένως μέ μιά ποσότητα συγκεκριμένων ἀξιῶν χρήσης. Γι' αὐτό, χωρίς νά ἔχουν ἀποσαφηνίσει τή φύση τῆς ἀξίας γενικά, μπόρεσαν νά δοῦν τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης σάν ἕνα καθορισμένο μέγεθος, ἐφόσον αὐτό ἦταν ἀπαραίτητο γιά τίς ἔρευνές τους. Ἄν παραπέρα λάθεψαν στό ὅτι αὐτό τό *κατώτατο ὅριο* τό ἀντιλήφθηκαν σάν ἕνα ἀμετάβλητο μέγεθος, πού γι' αὐτούς καθορίζεται πέρα γιά πέρα ἀπό τή φύση καί ὄχι ἀπό τήν ἱστορική βαθμίδα ἀνάπτυξης, πού ἡ ἴδια εἶναι ἕνα μέγεθος τό ὁποῖο ὑπόκειται σέ κινήσεις, ὡστόσο αὐτό δέν ἀλλάζει τίποτα στήν ἀφηρημένη ὀρθότητα τῶν συμπερασμάτων τους, γιατί ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀξία καί στήν ἀξιοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης δέν ἐξαρτιέται καθόλου ἀπό τό ἄν κανείς παραδεχτεῖ μεγάλη ἤ μικρή τήν ἀξία.

Οἱ φυσιοκράτες ἔχουν μεταφέρει τήν ἔρευνα γιά τήν καταγωγή τῆς ὑπεραξίας ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας στή σφαίρα τῆς ἴδιας τῆς ἄμεσης παραγωγῆς καί ἔβαλαν ἔτσι τή βάση γιά τήν ἀνάλυση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς.

Πολύ σωστά διατυπώνουν τή θεμελιακή θέση, ὅτι μόνο ἐκείνη ἡ ἐργασία εἶναι *παραγωγική*, ἡ ὁποία δημιουργεῖ μιάν *ὑπεραξία*, στό προϊόν τῆς ὁποίας, ἐπομένως, περιέχεται μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν, πού ἔχουν ξοδευτεῖ κατά τήν παραγωγή τοῦ προϊόντος αὐτοῦ. Μιά λοιπόν πού εἶναι δοσμένη ἡ ἀξία τῆς πρώτης ὕλης καί τῶν ὑλικῶν, καί ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ἴση μέ τό κατώτατο ὅριο τοῦ μισθοῦ, εἶναι φανερό ὅτι ἡ ὑπεραξία αὐτή μπορεῖ νά ὑπάρχει μόνο στό περίσσευμα τῆς ἐργασίας, πού ἐπιστρέφει ὁ ἐργάτης στόν καπιταλιστή πέρα ἀπό τήν ποσότητα πού παίρνει μέ τό μισθό του. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στούς φυσιοκράτες δέν ἐμφανίζεται μ' αὐτήν τή μορφή, γιατί δέν ἔχουν ἀκόμα γενικά ἀναγάγει (reduziert)* τήν ἀξία στήν *ἁπλή της οὐσία*, στήν ποσότητα ἐργασίας ἤ στό χρόνο ἐργασίας.

[224] Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἀναπτύσσουν τό ζήτημα καθορίζεται κατ' ἀνάγκην ἀπό τή γενική τους ἀντίληψη γιά τή φύση τῆς ἀξίας, πού γι' αὐτούς δέν εἶναι ἕνας καθορισμένος κοινωνικός τρόπος ὕπαρξης τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας (τῆς ἐργασίας), ἀλλά ἀποτελεῖται ἀπό ὕλη, ἀπό γῆ, φύση καί ἀπό τίς διάφορες παραλλαγές αὐτῆς τῆς ὕλης.

---

* Στό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ στή θέση τῆς λέξης reduziert ὑπάρχει ἡ λέξη realisiert Ἡ λέξη reduziert πού ἔχει προστεθεῖ ἀπό κάτω προέρχεται ὁλοφάνερα ἀπό τόν Ἔνγκελς (βλ. τή φωτοτυπία).

῾Η διαφορά ἀνάμεσα στήν *ἀξία* τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί στήν *ἀξιοποίησή της* — δηλαδή ἡ ὑπεραξία, πού προμηθεύει ἡ ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης σ᾽ αὐτόν πού τή χρησιμοποιεῖ — ἐμφανίζεται πιό χειροπιαστά, πιό ἀναντίρρητα, ἀπό ὅλους τούς *κλάδους παραγωγῆς*, στή *γεωργία*, στήν πρωτογενή παραγωγή. Τό σύνολο τῶν μέσων συντήρησης, πού χρόνο μέ τό χρόνο καταναλώνει ὁ ἐργάτης, ἤ ἡ μάζα τῶν ὑλικῶν πού καταναλώνει, εἶναι μικρότερο ἀπό τό σύνολο τῶν μέσων συντήρησης πού παράγει. Στή βιομηχανία δέν βλέπει κανείς καθόλου τόν ἐργάτη νά παράγει ἄμεσα οὔτε τά μέσα συντηρησής του, οὔτε τό περίσσευμα πάνω ἀπό τά μέσα συντήρησής του. Τό προτσές συντελεῖται μέ τή μεσολάβηση τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης, μέ τίς διάφορες πράξεις τῆς κυκλοφορίας, καί γιά νά κατανοηθεῖ ἀπαιτεῖ τήν ἀνάλυση τῆς ἀξίας γενικά. Στή γεωργία φαίνεται ἄμεσα στό περίσσευμα τῶν παραγμένων ἀξιῶν χρήσης πάνω ἀπό τίς ἀξίες χρήσης πού ἔχει καταναλώσει ὁ ἐργάτης, γι᾽ αὐτό μπορεῖ νά κατανοηθεῖ χωρίς ἀνάλυση τῆς ἀξίας γενικά, χωρίς σαφή ἀντίληψη γιά τή φύση τῆς ἀξίας. ῾Επομένως, μπορεῖ νά κατανοηθεῖ καί ὅταν ἡ ἀξία ἀνάγεται σέ ἀξία χρήσης καί αὐτή ἡ τελευταία σέ ὕλη γενικά. Γι᾽ αὐτό ἡ ἀγροτική ἐργασία ἀποτελεῖ γιά τούς φυσιοκράτες τή μοναδική *παραγωγική ἐργασία*, γιατί εἶναι ἡ μοναδική ἐργασία πού *δημιουργεῖ μιά ὑπεραξία*, καί ἡ *γαιοπρόσοδος* εἶναι ἡ *μοναδική μορφή τῆς ὑπεραξίας* πού γνωρίζουν. ῾Ο ἐργάτης στή βιομηχανία δέν αὐξάνει τήν ὕλη, μεταβάλλει ἁπλῶς τή μορφή της. Τό ὑλικό — ἡ μάζα τῆς ὕλης — εἶναι γι᾽ αὐτόν δοσμένη ἀπό τή γεωργία. Προσθέτει βέβαια στήν ὕλη ἀξία, ὄχι μέ τήν ἐργασία του, ἀλλά μέ τά ἔξοδα παραγωγῆς τῆς ἐργασίας του: μέ τό σύνολο τῶν μέσων συντήρησης, πού καταναλώνει κατά τή διάρκεια τῆς ἐργασίας του καί πού εἶναι ἴσα μέ τό κατώτατο ὅριο τοῦ μισθοῦ πού παίρνει ἀπό τή γεωργία. ᾽Επειδή ἡ ἀγροτική ἐργασία θεωρεῖται ἀπό τούς φυσιοκράτες ἡ μοναδική παραγωγική ἐργασία, θεωροῦν τή μορφή τῆς ὑπεραξίας, πού ξεχωρίζει τήν ἀγροτική ἐργασία ἀπό τή βιομηχανική ἐργασία, τή *γαιοπρόσοδο*, σάν τή μοναδική μορφή τῆς ὑπεραξίας.

Γι᾽ αὐτό, δέν ὑπάρχει στούς φυσιοκράτες τό καθεαυτό *κέρδος* τοῦ κεφαλαίου, ἕνα παρακλάδι μόνο τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ἡ γαιοπρόσοδος. Τό κέρδος τό βλέπουν μόνο σάν ἕνα εἶδος ὑψηλότερου μισθοῦ ἐργασίας, πού πληρώνεται ἀπό τούς γαιοκτήμονες καί πού τό καταναλώνουν οἱ κεφαλαιοκράτες σάν εἰσόδημα (τό ὁποῖο ἑπομένως μπαίνει ἐπίσης στά ἔξοδά τους παραγωγῆς, ὅπως τό κατώτατο ὅριο τοῦ μισθοῦ τῶν συνηθισμένων ἐργατῶν) καί πού αὐξάνει τήν ἀξία τῆς πρώτης ὕλης, γιατί μπαίνει στά *ἔξοδα κατανάλωσης* τά ὁποῖα καταναλώνει ὁ κεφαλαιοκρά-

της, ὁ βιομήχανος, στό χρονικό διάστημα πού παράγει τό προϊόν, στό διάστημα πού μετατρέπει τήν πρώτη ὕλη σέ νέο προϊόν.

Γι' αὐτό, τήν ὑπεραξία μέ τή μορφή τοῦ *χρηματικοῦ τόκου* — πού δέν εἶναι παρά ἕνα ἄλλο παρακλάδι τοῦ κέρδους — ἕνα μέρος τῶν φυσιοκρατῶν, ὅπως ὁ πατέρας τοῦ Μιραμπώ, τή χαρακτηρίζει ἀφύσικη τοκογλυφία. Ἀντίθετα, ὁ Τυργκώ συνάγει τή νομιμότητά της μέ τό ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος θά μποροῦσε νά εἶχε ἀγοράσει γῆ, δηλαδή γαιοπρόσοδο, καί ὅτι, ἑπομένως, τό χρηματικό του κεφάλαιο πρέπει νά δημιουργήσει τόση ὑπεραξία, ὅση θά ἔπαιρνε ἄν τό εἶχε μετατρέψει σέ γαιοκτησία. Ἔτσι λοιπόν καί ὁ χρηματικός τόκος δέν εἶναι νεοδημιουργημένη ἀξία, δέν εἶναι ὑπεραξία, ἀλλά ἔχει μόνο ἐξηγηθεῖ, γιατί ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας πού παίρνουν οἱ γαιοκτήμονες περιέρχεται στόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος μέ τή μορφή τοῦ τόκου, ἀκριβῶς ὅπως ἀπό ἄλλους λόγους [225] ἐξηγιέται, γιατί ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας περιέρχεται στόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη μέ τή μορφή τοῦ κέρδους. Ἐπειδή ἡ *ἀγροτική ἐργασία* εἶναι ἡ μόνη παραγωγική ἐργασία, ἡ μόνη ἐργασία πού δημιουργεῖ ὑπεραξία, ἡ *μορφή τῆς ὑπεραξίας* πού παράγει ἡ ἀγροτική ἐργασία, ἡ *γαιοπρόσοδος*, εἶναι ἡ *γενική μορφή τῆς ὑπεραξίας*, πού ξεχωρίζει τήν ἀγροτική ἐργασία ἀπό ὅλους τούς ἄλλους κλάδους τῆς ἐργασίας. Τό βιομηχανικό κέρδος καί ὁ χρηματικός τόκος ἀποτελοῦν μόνο διαφορετικές κατηγορίες, στίς ὁποῖες μοιράζεται ἡ γαιοπρόσοδος καί οἱ ὁποῖες κατά καθορισμένες μερίδες περνᾶνε ἀπό τό χέρι τῶν γαιοκτημόνων στό χέρι ἄλλων τάξεων. Πρόκειται γιά ἐντελῶς ἀντίθετη ἄποψη ἀπό τήν ἄποψη τῶν μετέπειτα οἰκονομολόγων ἀπό τόν Α. Σμίθ καί ἐδῶ — γιατί ἀντιλαμβάνονται μέ τό δίκιο τους τό *βιομηχανικό κέρδος* σάν τή *μορφή*, μέ τήν ὁποία τό κεφάλαιο ἰδιοποιεῖται *ἀρχικά* τήν ὑπεραξία, καί γι' αὐτό ἀποτελεῖ τήν ἀρχική γενική μορφή τῆς ὑπεραξίας — ὁ δέ τόκος καί ἡ γαιοπρόσοδος παρασταίνονται μόνο σάν παρακλάδια τοῦ βιομηχανικοῦ κέρδους, πού μοιράστηκε ἀπό τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη σέ διάφορες τάξεις, οἱ ὁποῖες εἶναι συγκάτοχοι τῆς ὑπεραξίας.

Ἐκτός ἀπό τό λόγο πού ἤδη ἀναφέραμε — ἐπειδή ἡ ἀγροτική ἐργασία εἶναι ἡ ἐργασία, στήν ὁποία ἡ δημιουργία τῆς ὑπεραξίας ἐμφανίζεται ὑλικά χειροπιαστή καί ἀνεξάρτητη ἀπό τά προτσες τῆς κυκλοφορίας — οἱ φυσιοκράτες εἶχαν πολλούς ἄλλους λόγους, πού ἐξηγοῦν τήν ἄποψή τους.

Πρῶτο, ἐπειδή στήν ἀγροτική οἰκονομία ἡ γαιοπρόσοδος ἐμφανίζεται σάν τρίτο στοιχεῖο, σάν μιά μορφή τῆς ὑπεραξίας, πού δέν ὑπάρχει στή βιομηχανία ἤ ὑπάρχει μόνο παροδικά. Ἦταν ἡ ὑπεραξία πάνω ἀπό

τήν ὑπεραξία (ἀπό τό κέρδος), δηλαδή ἡ πιό χειροπιαστή καί πιό χτυπητή μορφή τῆς ὑπεραξίας, ἡ ὑπεραξία στή δεύτερη δύναμη.

«Μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία», ὅπως λέει ὁ πρωτόγονος οἰκονομολόγος Κάρλ Ἄρνδ, («Die naturgemasse Volkswirtschaft etc.», Hanau 1845, σελ. 461, 462), «μιά ἀξία — ὅπως ἡ γαιοπρόσοδος — παράγει, πράγμα πού δέν συμβαίνει στή βιομηχανία καί στό ἐμπόριο, μιά ἀξία, πού περισσεύει, ὅταν ἔχουν πιά ἀναπληρωθεῖ ὅλος ὁ μισθός ἐργασίας καί ὅλο τό δαπανημένο εἰσόδημα τοῦ κεφαλαίου».

Δεύτερο. Ἄν δέν παρθεῖ ὑπόψη τό ἐξωτερικό ἐμπόριο — πράγμα πού σωστά τό ἔκαναν καί ὄφειλαν νά τό κάνουν οἱ φυσιοκράτες γιά τήν ἀφηρημένη θεώρηση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας — τότε εἶναι φανερό, ὅτι ἡ μάζα τῶν ἀπασχολουμένων στή βιομηχανία κλπ. καί ὁλότελα ἀπό τή γεωργία ἀποσπασμένων ἐργατῶν καθορίζεται ἀπό τή μάζα τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων (πρόκειται γιά τά «ἐλεύθερα χέρια», ὅπως τούς ὀνομάζει ὁ Στιούαρτ), ἀπό τή μάζα τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, πού παράγουν οἱ ἐργαζόμενοι στή γεωργία πέρα ἀπό τή δική τους κατανάλωση.

«Εἶναι καταφανές ὅτι ὁ σχετικός ἀριθμός τῶν ἀνθρώπων, πού μποροῦν νά συντηροῦνται, ἐνῶ δέν κάνουν οἱ ἴδιοι γεωργική ἐργασία, ἐξαρτιέται πέρα γιά πέρα ἀπό τίς παραγωγικές δυνάμεις τῶν γεωργῶν» (R. Jones, «On the Distribution of Wealth», London 1831, σελ. 159-160).

Μιά καί ἡ ἀγροτική ἐργασία ἀποτελεῖ τή φυσική βάση (βλέπε σχετικά σέ ἕνα ἀπό τά προηγούμενα Τετράδια [17]) ὄχι μόνο γιά τήν ὑπερεργασία στή δική της τή σφαίρα, ἀλλά καί γιά τήν ἀνεξαρτοποίηση ὅλων τῶν ἄλλων κλάδων ἐργασίας, ἑπομένως καί γιά τήν ὑπεραξία πού παράγεται στούς κλάδους αὐτούς, τότε εἶναι καθαρό, ὅτι θά ἔπρεπε νά τή θεωροῦν δημιουργό τῆς ὑπεραξίας, γενικά ὅσον καιρό ἡ καθορισμένη συγκεκριμένη ἐργασία θεωροῦνταν σάν οὐσία τῆς ἀξίας καί ὄχι ἡ ἀφηρημένη ἐργασία καί τό μέτρο της, ὁ χρόνος ἐργασίας.

[226] *Τρίτο.* Κάθε ὑπεραξία, ὄχι μόνο ἡ σχετική, ἀλλά καί ἡ ἀπόλυτη, βασίζεται σέ μιά δοσμένη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Ἄν ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας εἶχε ἀναπτυχθεῖ μόνο ὥς τό σημεῖο ἐκεῖνο, πού ὁ χρόνος ἐργασίας ἑνός ἀνθρώπου φτάνει μόνο, γιά νά συντηρήσει στή ζωή αὐτό τόν ἴδιο, γιά νά παράγει καί νά ἀναπαράγει τά δικά του μέσα συντήρησης, δέν θά ὑπῆρχε οὔτε ὑπερεργασία, οὔτε ὑπεραξία, γενικά δέν θά ὑπῆρχε καμιά διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί στήν ἀξιοποίησή της. Γι' αὐτό ἡ δυνατότητα τῆς ὑπερεργασίας καί τῆς ὑπεραξίας προέρχεται ἀπό μιά δοσμένη

παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, ἀπό μιά παραγωγική δύναμη, πού κάνει τήν ἐργατική δύναμη ἱκανή νά ἀναπαράγει περισσότερα ἀπό τή δική της ἀξία, νά παράγει περισσότερα ἀπό ὅσα ἀπαιτεῖ τό προτσές συντήρησης τῆς ζωῆς τοῦ ἐργάτη. Καί μάλιστα αὐτή ἡ παραγωγικότητα, αὐτή ἡ βαθμίδα τῆς παραγωγικότητας, πού ἀποτελεῖ τήν προϋπόθεση γιά τή δυνατότητα τῆς ὑπεραξίας, πρέπει νά ὑπάρχει, ὅπως εἴδαμε στό *δεύτερο σημεῖο*, στήν ἀγροτική δουλιά, γι' αὐτό ἐμφανίζεται σάν *δῶρο τῆς φύσης*, σάν *παραγωγική δύναμη τῆς φύσης*. Ἐδῶ, στή γεωργία εἶναι γενικά ἐξαρχῆς δοσμένη ἡ συνεργασία τῶν φυσικῶν δυνάμεων — ἡ αὔξηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης (Arbeitskraft) τοῦ ἀνθρώπου μέ τή χρησιμοποίηση καί ἐκμετάλλευση τῶν φυσικῶν δυνάμεων πού δροῦν αὐτόματα. Αὐτή ἡ χρησιμοποίηση τῶν φυσικῶν δυνάμεων σέ μεγάλη κλίμακα στή μεταποίηση παρουσιάζεται μόνο μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Σάν βάση γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαίου ἐμφανίζεται μιά ὁρισμένη ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας, εἴτε στή δική του τή χώρα, εἴτε σέ ξένες χῶρες. Ἐδῶ ἡ ἀπόλυτη ὑπεραξία συμπίπτει μέ τή σχετική. (Ὁ Μπιούκεναν — μεγάλος ἀντίπαλος τῶν φυσιοκρατῶν — ἐπιμένει σ' αὐτό ἀκόμα καί ἐνάντια στόν Σμίθ, προσπαθώντας νά ἀποδείξει, ὅτι καί πρίν ἀπό τήν ἐμφάνιση τῆς σύγχρονης βιομηχανίας τῶν πόλεων προηγήθηκε ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας).

Τέταρτο. Μιά καί ἡ μεγάλη ὑπηρεσία καί τό χαρακτηριστικό τῆς φυσιοκρατίας εἶναι ὅτι συνήγαγε τήν ἀξία καί τήν ὑπεραξία ὄχι ἀπό τήν κυκλοφορία, ἀλλά ἀπό τήν παραγωγή, ἀρχίζει, ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι κάνει τό νομισματικό καί τό ἐμποροκρατικό σύστημα, ἀναγκαστικά ἀπό τόν κλάδο τῆς παραγωγῆς, πού μπορεῖ νά νοηθεῖ γενικά ἀποχωρισμένος, ἀνεξάρτητος ἀπό τήν κυκλοφορία, ἀπό τήν ἀνταλλαγή, καί πού προϋποθέτει μόνο τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στή φύση καί ὄχι τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα σέ ἄνθρωπο καί ἄνθρωπο.

[2. *Ἀντιφάσεις στό σύστημα τῶν φυσιοκρατῶν: τό φεουδαρχικό του περικάλυμμα καί ἡ ἀστική του οὐσία. Τό διφορούμενο στήν ἐξήγηση τῆς ὑπεραξίας*]

Ἀπό δῶ οἱ ἀντιφάσεις στό σύστημα τῆς φυσιοκρατίας.

Εἶναι πράγματι τό πρῶτο σύστημα πού ἀναλύει τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί πού περιγράφει σάν αἰώνιους φυσικούς νόμους τῆς παραγωγῆς τούς ὅρους, κάτω ἀπό τούς ὁποίους παράγεται κεφάλαιο

καί κάτω ἀπό τούς ὁποίους παράγει τό κεφάλαιο. Ἐξάλλου ἐμφανίζεται μᾶλλον σάν μιά ἀστική ἀναπαραγωγή τοῦ φεουδαρχικοῦ συστήματος, τῆς κυριαρχίας τῆς γαιοκτησίας, καί οἱ βιομηχανικές σφαῖρες, στά πλαίσια τῶν ὁποίων ἀναπτύσσεται πρῶτα αὐτοτελῶς τό κεφάλαιο, ἐμφανίζονται μᾶλλον σάν «μή παραγωγικοί» κλάδοι δουλιᾶς, σάν ἁπλά ἐξαρτήματα τῆς γεωργίας. Ὁ πρῶτος ὅρος τῆς ἀνάπτυξης τοῦ κεφαλαίου εἶναι ὁ χωρισμός τῆς γαιοκτησίας ἀπό τήν ἐργασία, ἡ αὐτοτελής ἀντιπαράθεση στόν ἐλεύθερο ἐργάτη τῆς γῆς — αὐτοῦ τοῦ πρωταρχικοῦ ὅρου ἐργασίας — σάν αὐτοτελοῦς δύναμης, σάν μιᾶς δύναμης πού βρίσκεται στά χέρια μιᾶς ἰδιαίτερης τάξης. Γι' αὐτό, σ' αὐτή τήν περιγραφή ἐμφανίζεται ὁ γαιοκτήμονας σάν ὁ καθεαυτό κεφαλαιοκράτης, δηλαδή σάν ὁ σφετεριστής τῆς ὑπερεργασίας. Ἡ φεουδαρχία ἀναπαράγεται ἔτσι sub specie* τῆς ἀστικῆς παραγωγῆς καί ἑρμηνεύεται, ὅπως ἡ γεωργία, σάν ὁ κλάδος παραγωγῆς, στόν ὁποῖο περιγράφεται ἀποκλειστικά ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, δηλαδή ἡ παραγωγή τῆς ὑπεραξίας. Ἀστικοποιώντας ἔτσι τή φεουδαρχία, ἀποκτάει ἡ ἀστική κοινωνία μιά φεουδαρχική ἐπίφαση.

Αὐτή ἡ ἐπίφαση ξεγελοῦσε τούς εὐγενεῖς ὀπαδούς τοῦ δρ. Κεναί, ὅπως λ.χ. τόν ἰδιότροπο πατριαρχικό Μιραμπώ τόν πρεσβύτερο. Στίς κατοπινές διάνοιες [227] τοῦ φυσιοκρατικοῦ συστήματος, ἰδίως στόν Τυργκώ, ἐξαφανίζεται ὁλότελα αὐτή ἡ ἐπίφαση καί τό φυσιοκρατικό σύστημα παρουσιάζεται σάν ἡ καινούργια κεφαλαιοκρατική κοινωνία, πού διεισδύει μέσα στά πλαίσια τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας. Αὐτό ἀνταποκρίνεται, ἑπομένως, στήν ἀστική κοινωνία τῆς ἐποχῆς, στήν ὁποία ἐκκολάπτεται ἀπό τή φεουδαρχία. Γι' αὐτό, τό σημεῖο ἀφετηρίας βρίσκεται στή Γαλλία, σέ μιά χώρα ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ γεωργία, καί ὄχι στήν Ἀγγλία, μιά χώρα, στήν ὁποία ἐπικρατοῦν ἡ βιομηχανία, τό ἐμπόριο καί ἡ ναυτιλία. Φυσικά, ἐδῶ τό μάτι στρέφεται στήν κυκλοφορία, στό ὅτι τό προϊόν ἀποκτάει ἀξία, γίνεται ἐμπόρευμα, μόνο σάν ἔκφραση τῆς γενικῆς κοινωνικῆς ἐργασίας — σάν χρῆμα. Ἐφόσον λοιπόν δέν πρόκειται γιά τή μορφή τῆς ἀξίας, ἀλλά γιά τό μέγεθος τῆς ἀξίας καί γιά τήν ἀξιοποίηση, προβάλλει ἐδῶ τό profit upon expropriation**, δηλαδή τό σχετικό κέρδος πού τό περιέγραφε ὁ Στιούαρτ. Ἄν πρόκειται, ὅμως, νά ἀποδειχτεῖ ἡ δημιουργία τῆς ὑπεραξίας στήν ἴδια τή σφαίρα τῆς παραγωγῆς, θά πρέπει νά ἀνατρέξουμε

* μέ τή μορφή

** κέρδος ἀπό ἀλλοτρίωση, ἀπό ἐκποίηση.

πρῶτα σέ κεῖνον τόν κλάδο ἐργασίας, ὅπου παρουσιάζεται ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κυκλοφορία, στή γεωργία. Γι' αὐτό, αὐτή ἡ πρωτοβουλία σημειώθηκε σέ μιά χώρα μέ ἐπικρατοῦσα τή γεωργία. Ἰδέες συγγενεῖς μέ τίς ἰδέες τῶν φυσιοκρατῶν βρίσκονται ἀποσπασματικά σέ παλαιότερους συγγραφεῖς πού προηγήθηκαν ἀπό αὐτούς, ὅπως λ.χ. ἐνμέρει στήν ἴδια τή Γαλλία, στόν Μπουαγκιγιεμπέρ. Πρῶτα σ' αὐτούς μετατρέπονταν σέ ἕνα σύστημα πού ἄφησε ἐποχή.

Ὁ ἐργαζόμενος τῆς γεωργίας, ὑποχρεωμένος νά ἀρκεῖται μέ ἕνα κατώτατο μισθό, μέ τό strict nécessaire*, παράγει περισσότερα ἀπό αὐτά τά πιό ἀπαραίτητα, καί αὐτό τό παραπανήσιο εἶναι ἡ γαιοπρόσοδος, ἡ *ὑπεραξία*, πού τήν ἰδιοποιοῦνται οἱ ἰδιοκτῆτες τοῦ βασικοῦ ὅρου τῆς ἐργασίας, τῆς φύσης. Οἱ φυσιοκράτες λοιπόν δέν λένε: Ὁ ἐργαζόμενος ἐργάζεται πέρα ἀπό τό χρόνο ἐργασίας, πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς του δύναμης καί γι' αὐτό ἡ ἀξία πού παράγει εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν ποσότητα ἐργασίας πού παίρνει μέ τή μορφή μισθοῦ. Λένε ὅμως: Ὅτι τό σύνολο τῶν ἀξιῶν χρήσης, πού καταναλώνει ὁ ἐργαζόμενος κατά τή διάρκεια τῆς παραγωγῆς, εἶναι μικρότερο ἀπό τό σύνολο τῶν ἀξιῶν χρήσης πού παράγει, καί ἔτσι ἀπομένει ἕνα περίσσευμα ἀπό ἀξίες χρήσης. — Ἄν ἐργαζόταν μόνο τό χρόνο πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς δικῆς του ἐργατικῆς δύναμης, δέν θά ἀπόμενε κανένα περίσσευμα. Οἱ φυσιοκράτες ὅμως σημειώνουν καί παίρνουν ὑπόψη τους μόνο τό σημεῖο, ὅτι ἡ παραγωγικότητα τῆς γῆς δίνει στόν ἐργαζόμενο τή δυνατότητα στή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας του, τή διάρκεια τῆς ὁποίας τήν προϋποθέτουν δοσμένη, νά παράγει περισσότερα ἀπό ὅσα χρειάζεται νά καταναλώνει, γιά νά μπορεῖ νά συνεχίζει τήν ὕπαρξή του. Ἔτσι, αὐτή ἡ ὑπεραξία παρουσιάζεται σάν *δῶρο τῆς φύσης*, πού μέ τή συνεργασία της μιά ὁρισμένη μάζα ὀργανικῆς ὕλης — σπόροι φυτῶν, ἀριθμός ζώων — δίνει τή δυνατότητα στήν ἐργασία νά μετατρέπει περισσότερη ἀνόργανη ὕλη σέ ὀργανική.

Ἀπό τήν ἄλλη, προϋποθέτουν σάν κάτι τό αὐτονόητο, ὅτι ὁ γαιοκτήμονας ἀντιπαρατίθεται στόν ἐργάτη σάν καπιταλιστής. Τοῦ πληρώνει τήν ἐργατική του δύναμη, πού ὁ ἐργάτης τοῦ τήν προσφέρει σάν ἐμπόρευμα, καί σάν ἀντάλλαγμα τῆς πληρωμῆς αὐτῆς δέν παίρνει μόνο ἕνα ἰσοδύναμο, ἀλλά καί ἰδιοποιεῖται τήν ἀξιοποίηση αὐτῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Απ' αὐτή τήν ἀνταλλαγή προϋποτίθεται ἡ ἀποξέ-

* τά πιό ἀπαραίτητα

νωση (Entfremdung) τοῦ ὑλικοῦ ὅρου τῆς ἐργασίας ἀπό τήν ἴδια τήν ἐργατική δύναμη. Τήν ἀφετηρία τήν ἀποτελεῖ ὁ γαιοκτήμονας, ἐμφανίζεται ὅμως σάν καπιταλιστής, σάν ἁπλός κάτοχος ἐμπορευμάτων, πού ἀξιοποιεῖ τά ἐμπορεύματα τά ὁποῖα ἀντάλλαξε μέ ἐργασία καί εἰσπράττει γι' αὐτά ὄχι μονάχα τό ἰσοδύναμό τους, ἀλλά καί ἕνα περίσσευμα πέρα ἀπό τό ἰσοδύναμο αὐτό, γιατί πληρώνει τήν ἐργατική δύναμη μόνο σάν ἐμπόρευμα. Σάν κάτοχος ἐμπορευμάτων ὁ γαιοκτήμονας ἀντιπαρατίθεται στόν ἐλεύθερο ἐργάτη. Ἤ αὐτός ὁ γαιοκτήμονας εἶναι στήν οὐσία κεφαλαιοκράτης. Καί ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἡ ἀλήθεια τοῦ φυσιοκρατικοῦ συστήματος, δηλαδή ὁ χωρισμός τοῦ ἐργάτη ἀπό τή γῆ καί ἀπό τή γαιοκτησία, ἀποτελεῖ βασικό ὅρο [228] γιά τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί γιά τήν παραγωγή τοῦ κεφαλαίου.

Γι' αὐτό, στό σύστημα ὑπάρχουν οἱ ἑξῆς ἀντιφάσεις: ἡ ἀντίφαση, ὅτι γιά τό σύστημα αὐτό — πού πρῶτο ἐξηγεῖ τήν ὑπεραξία μέ τήν ἰδιοποίηση ξένης ἐργασίας καί μάλιστα τήν ἐξηγεῖ πάνω στή βάση τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων — ἡ ἀξία, γενικά, δέν εἶναι μιά μορφή τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, ἡ δέ ὑπεραξία δέν εἶναι ὑπερεργασία, ἀλλά ὅτι ἡ ἀξία εἶναι ἁπλή ἀξία χρήσης, ἁπλή ὕλη, ἡ δέ ὑπεραξία ἁπλό δῶρο τῆς φύσης, ἡ ὁποία, ἔναντι μιᾶς δοσμένης ποσότητας ὀργανικῆς ὕλης, δίνει μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας. Ἀπό τή μιά μεριά, ἡ γαιοπρόσοδος — δηλαδή ἡ πραγματική οἰκονομική μορφή τῆς γαιοκτησίας — ἀπαλλαγμένη ἀπό τό φεουδαρχικό κέλυφός της, ἀνάγεται σέ ἁπλή ὑπεραξία, στό περίσσευμα πάνω ἀπό τό μισθό. Καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά τήν ὑπεραξία αὐτή τή συνάγουν πάλι, μέ τή φεουδαρχική ἔννοια, ἀπό τή φύση καί ὄχι ἀπό τήν κοινωνία, ἀπό τή σχέση της μέ τή γῆ, καί ὄχι ἀπό τίς κοινωνικές σχέσεις. Ἡ ἴδια ἡ ἀξία ἀνάγεται σέ ἁπλή ἀξία χρήσης, δηλαδή σέ ὕλη. Ἐξάλλου, αὐτό πού ἐνδιαφέρει στούς φυσιοκράτες σχετικά μέ τήν ὕλη αὐτή εἶναι μόνο ἡ ποσότητα, τό περίσσευμα τῶν παραγμένων ἀξιῶν χρήσης πάνω ἀπό τίς ἀξίες χρήσης πού καταναλώθηκαν, δηλαδή μόνο ἡ ποσοτική σχέση τῶν ἀξιῶν χρήσης μεταξύ τους, μόνο ἡ ἀνταλλακτική ἀξία τους, πού τελικά ἀνάγεται σέ χρόνο ἐργασίας.

Ὅλα αὐτά εἶναι ἀντιφάσεις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, πού πασχίζει ν' ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τή φεουδαρχική κοινωνία τήν ὁποία ἑρμηνεύει περισσότερ ἀστικά, ἡ ὁποία, ὅμως, δέν βρῆκε ἀκόμα τήν καθεαυτή της μορφή — τό ἴδιο περίπου πού ἔγινε μέ τή φιλοσοφία πού διαμορφώνεται πρῶτα μέ τή θρησκευτική μορφή τῆς συνείδησης καί ἔτσι, ἀπό τή μιά, ἐκμηδενίζει τή θρησκεία σάν τέτια, ἐνῶ, ἀπό τήν

ἄλλη, ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία κινεῖται θετικά πιά μόνο σ' αὐτή τήν ἐξιδανικευμένη, νοερῶς ἀναγμένη θρησκευτική σφαίρα.

Γι' αὐτό ἐπίσης τά συμπεράσματα πού βγάζουν οἱ ἴδιοι οἱ φυσιοκράτες, ἡ φαινομενική ἐξύμνηση τῆς γαιοκτησίας μετατρέπεται στήν οἰκονομική ἄρνηση τῆς γαιοκτησίας καί στήν κατοχύρωση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἀπό τή μιά μεριά, ὅλοι οἱ φόροι μεταφέρονται στή γαιοπρόσοδο ἤ, μ' ἄλλα λόγια, ἡ γαιοκτησία δημεύεται τμηματικά, πράγμα πού προσπαθοῦσε νά τό ἐφαρμόσει ἡ γαλλική ἐπαναστατική νομοθεσία καί πού εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς διαμορφωμένης ρικαρντιανῆς σύγχρονης πολιτικῆς οἰκονομίας[18]. Φορτώνοντας ὁλότελα τό φόρο στή γαιοπρόσοδο, γιατί ἀποτελεῖ τή μοναδική ὑπεραξία — γι' αὐτό κάθε φορολογία ἄλλων μορφῶν εἰσοδήματος φορολογεῖ τή γαιοκτησία μόνο ἀπό πλάγιους δρόμους, ἑπομένως, ἀπό δρόμους οἰκονομικά ἐπιζήμιους, μέ τρόπο πού βάζει ἐμπόδια στήν παραγωγή — ἀπομακρύνεται ὁ φόρος καί μαζί του κάθε κρατική παρέμβαση στήν ἴδια τή βιομηχανία καί ἀπαλλάσσεται ἔτσι αὐτή ἀπό κάθε παρέμβαση τοῦ κράτους. Αὐτό γίνεται δῆθεν γιά τό καλό τῆς γαιοκτησίας, ὄχι πρός τό συμφέρον τῆς βιομηχανίας, ἀλλά τῆς γαιοκτησίας. Μ' αὐτό συνδέεται: τό lassez faire, laissez aller[19] ὁ ἀνεμπόδιστος ἐλεύθερος συναγωνισμός, ὁ παραμερισμός ἀπό τή βιομηχανία κάθε κρατικῆς ἀνάμιξης, τῶν μονοπωλίων κλπ. Μιά καί κατά τούς φυσιοκράτες ἡ βιομηχανία δέν δημιουργεῖ τίποτα, ἀλλά μεταποιεῖ μόνο σέ μιά ἄλλη μορφή τίς ἀξίες πού τῆς δίνει ἡ γεωργία, στίς ὁποῖες δέν προσθέτει καμιά νέα ἀξία, ἀλλά ἐπιστρέφει μόνο στή γεωργία μέ τή μορφή ἰσοδυνάμων τίς ἀξίες πού προμήθευσε στή βιομηχανία, εἶναι φυσικά ἐπιθυμητό τό προτσές αὐτό τῆς μεταποίησης νά συντελεῖται χωρίς διαταραχές καί μέ τόν πιό φτηνό τρόπο. Αὐτό ὅμως, πετυχαίνεται μόνο μέ τόν ἐλεύθερο συναγωνισμό, ἀφήνονας τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή νά τά βγάλει πέρα μόνη της. Ἑπομένως, ἡ χειραφέτηση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἀπό τήν ἱδρυμένη πάνω στά συντρίμμια τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας ἀπόλυτη μοναρχία συντελεῖται ἀποκλειστικά πρός τό συμφέρον τοῦ φεουδάρχη γαιοκτήμονα, πού ἔχει μετατραπεῖ σέ καπιταλιστή [229] καί ἀποβλέπει μόνο σέ ἕνα πράγμα, στόν πλουτισμό. Οἱ καπιταλιστές εἶναι μόνο καπιταλιστές πρός τό συμφέρον τοῦ γαιοκτήμονα, ἀκριβῶς ὅπως ἡ παραπέρα ἀναπτυγμένη πολιτική οἰκονομία τούς παρουσιάζει μόνο σάν καπιταλιστές πρός τό συμφέρον τῆς ἐργαζόμενης τάξης.

Βλέπουμε, λοιπόν, πόσο λίγο κατάλαβαν οἱ σύγχρονοι οἰκονομολόγοι — ὅπως ὁ κύριος Εὐγένιος Νταίρ, ὁ ἐκδότης τῶν φυσιοκρατῶν, μαζί μέ τό βραβευμένο σύγγραμμά του γι' αὐτούς — τή φυσιοκρατία,

ὅταν βρίσκουν τίς εἰδικές θέσεις τῶν φυσιοκρατῶν γιά τήν ἀποκλειστική παραγωγικότητα τῆς ἀγροτικῆς δουλιᾶς, γιά τή γαιοπρόσοδο, σάν τή μοναδική ὑπεραξία καί γιά τήν ἐξέχουσα θέση τῶν γαιοκτημόνων στό σύστημα τῆς παραγωγῆς, συνδεμένες χωρίς καμιά συνάρτηση καί ἐντελῶς τυχαῖα μέ τή Διακήρυξή τους γιά τόν ἐλεύθερο συναγωνισμό, πού ἀποτελεῖ τήν ἀρχή (Prinzip) τῆς μεγάλης βιομηχανίας, τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Κατανοεῖ κανείς ταυτόχρονα, πῶς ἡ φεουδαρχική ἐπίφαση τοῦ συστήματος αὐτοῦ, ἀκριβῶς ὅπως καί ὁ ἀριστοκρατικός τόνος τῆς περιόδου τῆς Διαφώτισης, θά μετάτρεπε πολλούς φεουδάρχες ἄρχοντες σέ ὀνειροπόλους γιά ἕνα σύστημα καί σέ προπαγανδιστές ἑνός συστήματος, πού διακήρυχνε στήν οὐσία τό ἀστικό σύστημα παραγωγῆς πάνω στά ἐρείπια τοῦ φεουδαρχικοῦ συστήματος.

[3. *Οἱ τρεῖς τάξεις τῆς κοινωνίας τοῦ Κεναί. Παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς φυσιοκρατικῆς θεωρίας ἀπό τόν Τυργκώ: Στοιχεῖα μιᾶς βαθύτερης ἀνάλυσης τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων*]

Θά δοῦμε τώρα μερικά σημεῖα, ἐνμέρει γιά νά ἀποσαφηνίσουμε καί ἐνμέρει γιά νά ἀποδείξουμε τίς θέσεις πού ἀναφέραμε πιό πάνω.

Γιά τόν ἴδιο τόν Κεναί στήν «Analyse du Tableau Économique» τό ἔθνος ἀποτελεῖται ἀπό 3 τάξεις πολιτῶν:

«*ἀπό τήν παραγωγική τάξη*» (τούς ἐργαζόμενους στή γεωργία), «*ἀπό τήν τάξη τῶν γαιοκτημόνων καί ἀπό τή στείρα τάξη*» («ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ πολίτες πού ἀσχολοῦνται μέ ἄλλες ὑπηρεσίες καί μέ ἄλλες ἐργασίες ἔξω ἀπό τίς γεωργικές ἐργασίες») («Physiocrates etc.», édition Eugène Daire, Paris 1846, I partie, p. 58).

Σάν παραγωγική τάξη, σάν τάξη πού δημιουργεῖ τήν ὑπεραξία, ἐμφανίζονται μόνο οἱ ἐργαζόμενοι στή γεωργία καί ὄχι οἱ γαιοκτήμονες. Ἡ σπουδαιότητα τῆς τάξης αὐτῆς τῶν γαιοκτημόνων, πού δέν εἶναι «στείρα», ἐπειδή ἐκπροσωπεῖ τήν ὑπεραξία, δέν προκύπτει ἀπό τό γεγονός ὅτι δημιουργεῖ αὐτή τήν ὑπεραξία, ἀλλά ἀποκλειστικά ἀπό τό γεγονός ὅτι τήν ἰδιοποιεῖται.

Ὁ *Τυργκώ* τό ἀναπτύσσει αὐτό περισσότερο ἀπό ὅλους. Σέ μερικά σημεῖα τό pur don de la nature* τό παρουσιάζει σάν *ὑπερεργασία*, ἐνῶ,

* τό καθαρό δῶρο τῆς φύσης

ἀπό τήν ἄλλη, τήν ὑποχρέωση τοῦ ἐργάτη νά παραδίδει αὐτό πού ξεπερνάει τό μισθό του τήν ἐξηγεῖ μέ τό χωρισμό τοῦ ἐργάτη ἀπό τούς ὅρους ἐργασίας καί μέ τήν ἀντιπαράθεσή τους σ' αὐτόν σάν ἰδιοκτησία μιᾶς τάξης, πού τούς ἐμπορεύεται.

Ὁ πρῶτος λόγος, γιά τόν ὁποῖο μόνο ἡ ἀγροτική ἐργασία εἶναι παραγωγική, συνίσταται στό ὅτι ἀποτελεῖ τή φυσική βάση καί τήν προϋπόθεση γιά τήν αὐτοτελή ἄσκηση ὅλων τῶν ἄλλων ἐργασιῶν.

«Ἡ ἐργασία του» (τοῦ ἀγρότη) «διατηρεῖ στή σειρά τῶν ἐργασιῶν, πού κατανέμονται ἀνάμεσα στά διάφορα μέλη τῆς κοινωνίας, τό ἴδιο προβάδισμα..., πού εἶχε γιά τόν μεμονωμένο πρωτόγονο ἄνθρωπο ἡ ἀναγκαία γιά τήν ἐξεύρεση τῆς τροφῆς του ἐργασία, ἀνάμεσα στίς ἐργασίες πού ἔπρεπε νά ἐκτελέσει γιά τίς διάφορες ἀνάγκες του. Δέν πρόκειται ἐδῶ γιά ἕνα προβάδισμα τῆς τιμῆς καί τῆς ἀξιοπρέπειας, ἀλλά τῆς *φυσικῆς* ἀναγκαιότητας... Αὐτό πού βγαίνει μέ τήν ἐργασία του ἀπό τή γῆ, πέρα ἀπό τά ἀπαραίτητα πού ἀπαιτεῖ ἡ ἱκανοποίηση τῶν προσωπικῶν του ἀναγκῶν, ἀποτελεῖ τό μοναδικό συνολικό ποσό (Fond) τῶν μισθῶν πού παίρνουν ὅλα τά ἄλλα μέλη τῆς κοινωνίας σάν ἀντάλλαγμα τῆς ἐργασίας τους. Τά μέλη τῆς κοινωνίας, λοιπόν, χρησιμοποιώντας τήν τιμή πού εἰσπράξανε ἀπό αὐτή τήν ἀνταλλαγή, γιά νά ἀγοράσουν τά προϊόντα τοῦ ἀγρότη, τοῦ ἐπιστρέφουν» (σέ ὕλη) «ἀκριβῶς τόσα, ὅσα πῆραν. Αὐτό ἀποτελεῖ οὐσιαστική διαφορά [230] ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δυό εἴδη ἐργασίας» («Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses» (1766). Turgot, Œuvres, édition Daire, Tome I, Paris 1844, p. 9-10).

Πῶς γεννιέται λοιπόν ἡ ὑπεραξία; Δέν γεννιέται ἀπό τήν κυκλοφορία, ἀλλά πραγματοποιεῖται σ' αὐτήν. Τό προϊόν πουλιέται στήν ἀξία του καί ὄχι *πάνω* ἀπό τήν ἀξία του. Δέν ὑπάρχει πλεόνασμα τῆς τιμῆς πάνω ἀπό τήν ἀξία. Ἀλλά, ἐπειδή τό προϊόν πουλιέται στήν ἀξία του, ὁ πουλητής πραγματοποιεῖ μιάν ὑπεραξία. Αὐτό εἶναι δυνατό μόνο, γιατί τήν ἀξία πού πουλάει δέν τήν ἔχει πληρώσει ὅλη ὁ ἴδιος ἤ ἐπειδή τό προϊόν τοῦ πουλητῆ περιέχει ἕνα ἀπλήρωτο συστατικό τῆς ἀξίας πού δέν ἀναπληρώθηκε μέ ἕνα ἰσοδύναμο. Καί αὐτό ἀκριβῶς γίνεται μέ τήν ἀγροτική ἐργασία. Ὁ πουλητής πουλάει κάτι πού δέν τό ἀγόρασε. Αὐτό πού δέν ἀγοράστηκε τό παρουσιάζει ὁ Τυργκώ πρῶτα σάν τό *καθαρό δῶρο τῆς φύσης*. Θά δοῦμε, ὅμως, ὅτι αὐτό τό καθαρό δῶρο τῆς φύσης μετατρέπεται γι' αὐτόν ἀπαρατήρητα στήν ὑπερεργασία τῶν ἀγροτῶν, πού δέν ἀγοράστηκε ἀπό τόν γαιοκτήμονα, ὁ ὁποῖος ὅμως τήν πουλάει μέ τά ἀγροτικά προϊόντα.

«Ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἐργασία τοῦ ἀγρότη *παράγει ἕνα περίσσευμα πάνω* ἀπό τίς ἀνάγκες του, μπορεῖ μέ αὐτό τό περίσσευμα, πού τοῦ τό *παραχωρεῖ ἡ φύση σάν καθαρό δῶρο* πάνω ἀπό τό μισθό γιά τόν κόπο του, νά ἀγοράζει τήν

ἐργασία των ἄλλων μελῶν τῆς κοινωνίας. Αὐτά τά τελευταῖα μέ τήν πούληση τῆς ἐργασίας τους στόν ἀγρότη κερδίζουν μόνο τά μέσα γιά τή συντήρησή τους. Ἀντίθετα, ὁ ἀγρότης μαζεύει, ἐκτός ἀπό τά μέσα γιά τή συντήρησή του, ἕναν ἀνεξάρτητο καί διαθέσιμο πλοῦτο, ***πού δέν τόν ἔχει ἀγοράσει καί πού τόν πουλάει.*** *Εἶναι ἑπομένως ὁ ἀγρότης ἡ μοναδική πηγή τοῦ πλούτου — ὁ ὁποῖος μέ τήν κυκλοφορία του ζωντανεύει ὅλες τίς ἐργασίες τῆς κοινωνίας —* ***γιατί εἶναι ὁ μοναδικός, ἡ ἐργασία τοῦ ὁποίου παράγει κάτι πάνω ἀπό τό μισθό τῆς ἐργασίας***». (Στό ἴδιο, σελ. 11).

Σ' αὐτή τήν πρώτη ἄποψη ὑπάρχει, πρῶτο, ἡ οὐσία τῆς ὑπεραξίας, ὅτι δηλαδή εἶναι ἀξία, πού πραγματοποιεῖται στήν πούληση, χωρίς ὁ πουλητής νά ἔχει δόσει ἕνα ἰσοδύναμο γι' αὐτήν, χωρίς νά τήν ἔχει ἀγοράσει. *Ἀπλήρωτη ἀξία.* Δεύτερο, ὅμως, τό πλεόνασμα αὐτό πάνω ἀπό τό *μισθό ἐργασίας* θεωρεῖται «καθαρό δῶρο τῆς φύσης». Σάν δῶρο τῆς φύσης, γενικά, ἐξαρτιέται ἀπό τήν παραγωγικότητα τῆς φύσης τό γεγονός ὅτι ὁ ἐργάτης εἶναι σέ θέση νά παράγει στή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας του περισσότερα ἀπό ὅσα εἶναι ἀπαραίτητα γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, περισσότερα ἀπό τό ποσό στό ὁποῖο ἀνέρχεται ὁ μισθός του. Σύμφωνα μέ αὐτή τήν πρώτη ἄποψη, τό συνολικό προϊόν τό ἰδιοποιεῖται ἀκόμα ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης. Καί αὐτό τό συνολικό προϊόν χωρίζεται σέ 2 μέρη. Τό πρῶτο μέρος ἀποτελεῖ τό μισθό τοῦ ἐργάτη — παρασταίνεται ἀπέναντι στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του σάν μισθωτός ἐργάτης, ὁ ὁποῖος πληρώνει στόν ἑαυτό του τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού εἶναι ἀναγκαῖο γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, γιά τή συντήρησή του. Τό δεύτερο μέρος, πού περισσεύει πέρα ἀπό αὐτό, εἶναι *δῶρο τῆς φύσης* καί ἀποτελεῖ τήν ὑπεραξία. Ἡ φύση, ὅμως, αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας, αὐτοῦ τοῦ «καθαροῦ δώρου τῆς φύσης», θά διαμορφωθεῖ σαφέστερα, μόλις παύσει ἡ προϋπόθεση τοῦ propriétaire cultivateur*, τά δέ δύο μέρη τοῦ προϊόντος, ὁ μισθός καί ἡ ὑπεραξία, θά περιέρχονται σέ διαφορετικές τάξεις, τό ἕνα μέρος στό μισθωτό ἐργάτη καί τό ἄλλο στόν ἰδιοκτήτη.

Γιά νά σχηματιστεῖ μιά τάξη μισθωτῶν ἐργατῶν, εἴτε στή βιομηχανία, εἴτε στήν ἴδια τήν ἀγροτική οἰκονομία — ὅλοι οἱ ἀσχολούμενοι μέ τή βιομηχανία ἐμφανίζονται στήν ἀρχή μόνο σάν stipendiés**, σάν μισθωτοί ἐργάτες τοῦ ἰδιοκτήτη καλλιεργητῆ — πρέπει νά χωριστοῦν οἱ ὅροι ἐργασίας ἀπό τήν ἐργατική δύναμη, καί ἡ βάση αὐτοῦ τοῦ

* τοῦ ἰδιοκτήτη καλλιεργητῆ
** μισθωμένοι

χωρισμοῦ εἶναι τό γεγονός ὅτι ἡ ἴδια ἡ γῆ ἐμφανίζεται σάν ἀτομική ἰδιοκτησία ἑνός μέρους τῆς κοινωνίας, ἔτσι πού τό ἄλλο μέρος ἀποκλείεται ἀπό αὐτόν τόν ὑλικό ὅρο γιά τήν ἀξιοποίηση τῆς ἐργασίας του.

«Στήν ἀρχή ὁ ἰδιοκτήτης τῆς γῆς δέν χρειαζόταν νά ξεχωρίζει ἀπό τόν καλλιεργητή τῆς γῆς... Στά πρῶτα ἐκεῖνα χρόνια, ὅταν ὁ κάθε ἐργατικός ἄνθρωπος ἔβρισκε τόση γῆ ὅση ἤθελε [231], κανένας λόγος δέν τόν παρακινοῦσε *νά ἐργαστεῖ γιά ἕναν ἄλλο*... Τελικά, ὅμως, τό κάθε κομμάτι γῆς βρῆκε τό νοικοκύρη του. Καί ἐκεῖνοι πού δέν μπόρεσαν νά ἀποκτήσουν δική τους *γαιοκτησία, στήν ἀρχή δέν ἔβρισκαν ἄλλη διέξοδο ἀπό τό νά ἀνταλλάσσουν τήν ἐργασία τῶν χεριῶν τους* — σέ δουλιές τῆς *μισθοδότριας τάξης*», (δηλαδή τῆς classe des artisans*, κοντολογῆς ὅλων τῶν μή ἐργαζομένων στή γεωργία) — «μέ τό περίσσευμα τῶν προϊόντων τοῦ ἰδιοκτήτη καλλιεργητῆ». (σελ. 12).

Ὁ ἰδιοκτήτης καλλιεργητής μέ τό σημαντικό πλεόνασμα πού τοῦ ἔδινε ἡ γῆ γιά τή δουλιά του, μποροῦσε

«νά πληρώνει ἀνθρώπους γιά νά καλλιεργοῦν τή γῆ του, μιά καί γι' αὐτούς πού ζοῦν ἀπό τό μισθό ἐργασίας τούς εἶναι ἀδιάφορο, ἄν τό μισθό αὐτό τόν ἀπόκτησαν μέ τούτη ἤ μέ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἐπαγγελματική δραστηριότητα. *Γι' αὐτό ἡ ἰδιοκτησία στή γῆ ἔπρεπε νά χωριστεῖ ἀπό τήν ἐργασία τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς, καί χωρίστηκε σύντομα*... Οἱ ἰδιοκτῆτες τῆς γῆς ἀρχίζουν... τήν ἐργασία τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς νά τή φορτώνουν σέ μισθωτούς καλλιεργητές». (σελ. 13).

Ἔτσι λοιπόν, ἡ σχέση κεφαλαίου καί μισθωτῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται στήν ἴδια τή γεωργία. Ἐμφανίζεται ἀπό τή στιγμή πού ἕνας ἀριθμός ἀνθρώπων βρίσκονται ἀποσπασμένοι ἀπό τούς ὅρους ἐργασίας — πρίν ἀπ' ὅλα ἀπό τή γῆ — καί δέν ἔχουν τίποτε ἄλλο γιά νά πουλήσουν ἐκτός ἀπό τήν ἴδια τήν ἐργασία τους.

Τώρα, γιά τό μισθωτό ἐργάτη, πού δέν μπορεῖ πιά νά παράγει οὔτε ἕνα ἐμπόρευμα καί ὑποχρεώνεται νά πουλάει τήν ἴδια τήν ἐργασία του, τό *κατώτατο ὅριο* τοῦ μισθοῦ, τό ἰσοδύναμο τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης, γίνεται κατ' ἀνάγκην νόμος στήν ἀνταλλαγή πού κάνει μέ τόν ἰδιοκτήτη τῶν ὅρων ἐργασίας.

«Ὁ ἁπλός ἐργάτης, πού δέν κατέχει τίποτα ἄλλο παρά μόνο τά μπράτσα του καί τήν ἱκανότητά του γιά δουλιά, δέν ἔχει τίποτα, ἐκτός ἄν καταφέρει νά πουλήσει τήν ἐργασία του σέ ἄλλους... Σ' ὅλα τά εἴδη δουλιᾶς τά πράγματα

---

* τῆς τάξης τῶν βιοτεχνῶν

πρέπει νά καταλήξουν, καί καταλήγουν πράγματι, στό γεγονός ὅτι ὁ μισθός τοῦ ἐργάτη περιορίζεται σ' αὐτό πού εἶναι ἀναγκαῖο γιά τή συντήρησή του στή ζωή». (στό ἴδιο σελ. 10).

Ἔτσι, μόλις ἐμφανιστεῖ ἡ μισθωτή ἐργασία,

«τό προϊόν τῆς γῆς χωρίζεται σέ δυό μέρη: Τό ἕνα περιλαβαίνει τά μέσα συντήρησης καί τό κέρδος τοῦ ἀγρότη, πού ἀποτελοῦν τό μισθό γιά τήν ἐργασία του καί τόν ὅρο μέ τόν ὁποῖο ἀναλαβαίνει νά καλλιεργήσει τό χωράφι τοῦ ἰδιοκτήτη. Τό ὑπόλοιπο εἶναι ἐκεῖνο τό ἀνεξάρτητο καί διαθέσιμο μέρος, πού *δίνει ἡ γῆ σάν καθαρό δῶρο σ' αὐτόν πού τήν καλλιεργεῖ*, πάνω ἀπό ὅσα προκατέβαλε μαζί μέ τό μισθό γιά τόν κόπο του. Καί αὐτό τό μέρος ἀποτελεῖ τό μερίδιο τοῦ ἰδιοκτήτη ἤ τό εἰσόδημα, μέ τό ὁποῖο μπορεῖ νά ζεῖ χωρίς νά ἐργάζεται καί πού τό χρησιμοποιεῖ ὅπως θέλει» (σελ. 14).

Αὐτό τό «καθαρό δῶρο τῆς γῆς», ὅμως, ἐμφανίζεται τώρα πιά όριστικά σάν δῶρο πού τό δίνει ἡ γῆ «σ' αὐτόν πού τήν καλλιεργεῖ», δηλαδή σάν ἕνα δῶρο πού τό δίνει στήν ἐργασία. Ἐμφανίζεται σάν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας ἡ ὁποία χρησιμοποιήθηκε στή γῆ, μιά παραγωγική δύναμη πού ἡ ἐργασία τήν ἀποκτάει, χρησιμοποιώντας τήν παραγωγική δύναμη τῆς φύσης καί πού τήν ἀντλεῖ μέ τόν τρόπο αὐτό ἀπό τή γῆ, ἀλλά πού τήν ἀντλεῖ ἀπό αὐτήν μόνο λόγω τῆς ἰδιότητάς της σάν ἐργασία. Γι' αὐτό, στό χέρι τοῦ ἰδιοκτήτη ἐμφανίζεται τό ὑπερπροϊόν ὄχι πιά σάν «δῶρο τῆς φύσης», ἀλλά σάν ἰδιοποίηση — χωρίς τήν καταβολή ἑνός ἰσοδυνάμου — ξένης ἐργασίας, πού χάρη στήν παραγωγικότητα τῆς φύσης εἶναι σέ θέση νά παράγει μέσα συντήρησης πέρα ἀπό τίς ἀνάγκες της, ἡ ὁποία ὅμως, λόγω τῆς ὕπαρξής της σάν μισθωτῆς ἐργασίας, περιορίζεται στό νά ἰδιοποιεῖται ἀπό τό συνολικό προϊόν τῆς ἐργασίας μόνο «ce qui lui est nécessaire pour lui procurer sa subsistance»*.

«*Ὁ καλλιεργητής* παράγει *τόν δικό του μισθό* καί, ἐκτός ἀπό αὐτόν, τό εἰσόδημα, πού χρησιμεύει γιά νά πληρώνει τό μισθό σ' ὁλόκληρη τήν τάξη τῶν χειροτεχνῶν καί τῶν ἄλλων μισθωμένων... *Ὁ ἰδιοκτήτης τῆς γῆς ὅ,τι ἔχει, τό ἔχει μόνο χάρη στήν ἐργασία τοῦ καλλιεργητῆ*» (ἑπομένως, ὄχι χάρη στό «καθαρό δῶρο τῆς φύσης»), «παίρνει ἀπό τόν καλλιεργητή τά μέσα συντήρησής του [232] καί τά μέσα γιά τήν πληρωμή τῶν ἐργασιῶν τῶν ἄλλων μισθωμένων (stipendiés). . ὁ καλλιεργητής δέν χρειάζεται τόν ἰδιοκτήτη παρά μόνο πάνω στή βάση τῶν συμβάσεων καί τῶν νόμων». (στό ἴδιο, σελ. 15).

* «αὐτό πού τῆς εἶναι ἀναγκαῖο γιά νά τῆς προμηθεύει τά μέσα συντήρησής της».

Ἐδῶ λοιπόν, ἡ ὑπεραξία παρασταίνεται ἄμεσα σάν τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐργασίας τοῦ καλλιεργητῆ, πού τήν ἰδιοποιεῖται ὁ ἰδιοκτήτης, χωρίς νά καταβάλλει ἕνα ἰσοδύναμο καί πού γιά τό λόγο αὐτό τό προϊόν αὐτῆς τῆς ἐργασίας τό πουλάει, χωρίς νά τό ἔχει ἀγοράσει. Μόνο πού αὐτό τό ὁποῖο ἔχει ὑπόψη του ὁ Τυργκώ δέν εἶναι ἡ ἀνταλλακτική ἀξία σάν τέτια, ὁ ἴδιος ὁ χρόνος ἐργασίας, ἀλλά τό περίσσευμα τῶν προϊόντων πού δίνει στόν ἰδιοκτήτη ἡ ἐργασία τοῦ καλλιεργητῆ πάνω ἀπό τό δικό του τό μισθό, ἕνα περίσσευμα τῶν προϊόντων, ὅμως, πού ὑλοποιεῖ μόνο τό ποσό τοῦ χρόνου στή διάρκεια τοῦ ὁποίου ἐργάζεται δωρεάν γιά τόν ἰδιοκτήτη, πέρα ἀπό τό χρόνο πού ἐργάζεται γιά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ μισθοῦ του.

Βλέπουμε, λοιπόν, πῶς οἱ φυσιοκράτες *μέσα στά πλαίσια τῆς γεωργικῆς ἐργασίας* κατανοοῦν σωστά τήν ὑπεραξία, πῶς τήν κατανοοῦν σάν προϊόν τῆς ἐργασίας τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη, παρ᾽ ὅλο πού αὐτή τήν ἴδια τήν ἐργασία τήν ἀντιλαμβάνονται πάλι μέ τή συγκεκριμένη ἐκείνη μορφή, μέ τήν ὁποία παρασταίνεται μέ τίς ἀξίες χρήσης.

Ἄς σημειωθεῖ, ἐν παρόδω, ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική ἐκμετάλλευση τῆς γεωργίας — «πάχτωμα ἤ μίσθωση γῆς» — χαρακτηρίζεται ἀπό τόν Τυργκώ σάν «ἡ πιό ἐπωφελής ἀπό ὅλες μέθοδος, προϋποθέτει ὅμως μιά χώρα πού εἶναι ἤδη πλούσια». (στό ἴδιο σελ. 21).

{Κατά τήν ἐξέταση τῆς ὑπεραξίας πρέπει νά περάσουμε ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας στή σφαίρα τῆς παραγωγῆς. Αὐτό θά πεῖ νά μή τή συνάγουμε μόνο ἀπό τήν ἀνταλλαγή ἐμπορεύματος μέ ἐμπόρευμα, ἀλλά ἀπό τήν ἀνταλλαγή πού συντελεῖται μέσα στά πλαίσια τῆς παραγωγῆς ἀνάμεσα στούς ἰδιοκτῆτες τῶν ὅρων παραγωγῆς καί στούς ἴδιους τούς ἐργάτες. Ἔτσι καί αὐτοί, οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν ὅρων παραγωγῆς καί οἱ ἐργάτες, ἀντικρύζονται σάν κάτοχοι ἐμπορευμάτων, καί γι᾽ αὐτό δέν ὑποτίθεται ἐδῶ καθόλου παραγωγή ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ἀνταλλαγή.}

{Στό φυσιοκρατικό σύστημα οἱ ἰδιοκτῆτες εἶναι αὐτοί πού μισθώνουν (salariants), ἐνῶ οἱ ἐργάτες καί οἱ ἐπιχειρηματίες (manufacturiés) σέ ὅλους τούς ἄλλους κλάδους τῆς παραγωγῆς εἶναι αὐτοί πού μισθώνονται (salariés) ἤ οἱ μισθοδοτούμενοι. Και γι᾽ αὐτό εἶναι κυβερνῶντες (gouvernants) καί κυβερνώμενοι (gouvernés).}

Ὁ Τυργκώ ἀναλύει τούς ὅρους ἐργασίας ὡς ἑξῆς:

> «Σέ ὅλους τούς κλάδους ἐργασίας πρέπει ὁ ἐργάτης νά διαθέτει ἀπό τά πρίν ἐργαλεῖα καί νά ἔχει ἐπαρκή ποσότητα ὑλικῶν, πού τά ἐπεξεργάζεται. Πρέπει νά ἔχει τή δυνατότητα νά πληρώνει τή συντήρησή του ὥσπου νά πουλήσει τά προϊόντα του». (σελ. 34).

῞Ολες αὐτες οἱ προκαταβολές, ὅλους αὐτούς τούς ὅρους, κάτω ἀπό τούς ὁποίους μόνο μπορεῖ νά συντελεστεῖ ἡ ἐργασία, πού ἀποτελοῦν ἐπομένως *προϋποθέσεις* τοῦ προτσές τῆς ἐργασίας, τούς πρόσφερε στήν ἀρχή ἡ γῆ δωρεάν:

«Πρόσφερε τό πρῶτο κεφάλαιο (fonds) προκαταβολῶν, πού προηγήθηκε ἀπό κάθε εἴδους καλλιέργειες τοῦ ἐδάφους» μέ τή μορφή καρπῶν, ψαριῶν, ζώων κλπ. καθώς καί τά ἐργαλεῖα μέ τή μορφή κλαδιῶν δέντρων, λίθων, οἰκιακῶν ζώων, πού πολλαπλασιάζονται μέ τό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς τους, καί πού, πέρα ἀπό αὐτό, δίνουν ἐτήσια προϊόντα μέ τή μορφή «γάλακτος, μαλλιοῦ, δερμάτων καί ἄλλων ὑλικῶν, πού μαζί μέ τήν ξυλεία, πού τήν προμηθεύονταν ἀπό τό δάσος, ἀποτελοῦσαν τό πρῶτο κεφάλαιο γιά βιομηχανικά προϊόντα». (σελ. 34).

Αὐτοί οἱ ὅροι ἐργασίας, λοιπόν, αὐτές οἱ προκαταβολές γιά τήν ἐργασία γίνονται *κεφάλαιο,* ἀπό τή στιγμή πού ἕνα τρίτο πρόσωπο χρειάζεται νά τά προκαταβάλει στόν ἐργάτη, καί αὐτό ἔγινε ἀπό τή στιγμή πού ὁ ἐργάτης δέν ἔχει στήν κατοχή του τίποτα ἄλλο, ἐκτός ἀπό τή δική του ἐργατική δύναμη.

«*Σάν ἕνα* μεγάλο κομμάτι τῆς κοινωνίας, *ἡ ὕπαρξη τοῦ ὁποίου ἐξαρτιόταν ἀποκλειστικά ἀπό τή δουλιά τῶν χεριῶν του,* ἔπρεπε ὅσοι ζοῦσαν ἀπό τό μισθό τους νά πάρουν *πρῶτα κάτι προκαταβολικά,* εἴτε γιά νά προμηθευτοῦν πρῶτες ὕλες, πού τίς ἐπεξεργάζονταν, εἴτε γιά νά ζήσουν ὥσπου νά πληρωθοῦν τόν μισθό τους». (σελ. 37, 38)

[233] Ὁ Τυργκώ ὀνομάζει *«κεφάλαια»* τίς «συσσωρευμένες κινητές ἀξίες» (στό ἴδιο σελ. 38). Στήν ἀρχή ὁ ἰδιοκτήτης ἤ καλλιεργητής πληρώνει κάθε μέρα ἄμεσα τό μισθό καί προμηθεύει τό ὑλικό, λ.χ. στήν κλώστρια λιναριοῦ. Ὅταν ἀναπτυχθεῖ ἡ βιομηχανία, γίνονται ἀπαραίτητες οἱ μεγαλύτερες προκαταβολές καί ἡ χωρίς διακοπές συνέχιση αὐτοῦ τοῦ προτσές παραγωγῆς. Αὐτό τό ἀναλαβαίνουν τότε οἱ κάτοχοι κεφαλαίων. Στήν τιμή τῶν προϊόντων του ἕνας κάτοχος κεφαλαίου πρέπει νά παίρνει πίσω ὅλες τίς *προκαταβολές* του καί ἕνα κέρδος, ἴσο μέ αὐτό

«πού θά τοῦ ἀπόφεραν τό χρῆμα του, ἄν τό εἶχε χρησιμοποιήσει γιά τήν ἀγορά γῆς, καί ὁ μισθός του, γιατί χωρίς καμιά ἀμφιβολία μέ τό ἴδιο κέρδος θά προτιμοῦσε νά ζεῖ χωρίς κανένα κόπο ἀπό τά εἰσοδήματα ἑνός κομματιοῦ γῆς, πού θά μποροῦσε νά τό ἀποκτήσει μέ τό ἴδιο κεφάλαιο». (σελ. 39).

Ἡ τάξη τῶν μισθωτῶν τῆς βιομηχανίας ὑποδιαιρεῖται ἡ ἴδια σέ «κεφαλαιοκράτες ἐπιχειρηματίες καί σέ ἁπλούς ἐργάτες» κλπ. (σελ.

39). Μέ τούς ἐπιχειρηματίες παχτωτές (fermiers) ἡ ὑπόθεση ἔχει ὅπως καί μ' αὐτούς τούς κεφαλαιοκράτες ἐπιχειρηματίες. Πρέπει ἐπίσης μαζί μέ τό κέρδος νά παίρνουν πίσω, ὅπως πιό πάνω, καί ὅλες τίς προκαταβολές.

«Ὅλα αὐτά πρέπει προκαταβολικά νά ἀφαιροῦνται ἀπό τήν τιμή τῶν προϊόντων τῆς γῆς. Τό *περίσσευμα* χρησιμεύει στόν καλλιεργητή, γιά νά πληρώνει στόν ἰδιοκτήτη τήν ἄδεια γιά τή χρησιμοποίηση τῆς γῆς του, πάνω στήν ὁποία ἐγκαταστaίνει τήν ἐπιχείρησή του. Πρόκειται γιά τό νοίκι τῆς γῆς, γιά τό εἰσόδημα τοῦ ἰδιοκτήτη, γιά τό *καθαρό προϊόν*. Γιατί ὅλα, ὅσα παράγει ἡ γῆ, ὥς τό ποσό τῶν κάθε λογῆς προκαταβολῶν πού ἐπαναρρέουν καί τῶν κερδῶν πού πραγματοποιήθηκαν, δέν μπορεῖ νά θεωροῦνται εἰσόδημα, ἀλλά μόνο σάν *ἐπιστρεφόμενα ἔξοδα καλλιέργειας*. Γιατί, ἄν ὁ καλλιεργητής δέν θά μποροῦσε νά πάρει πίσω τά ἔξοδα αὐτά σύν τό κέρδος, θά ἀπόφευγε νά χρησιμοποιήσει τά μέσα καί τούς κόπους του γιά τήν καλλιέργεια τῶν χωραφιῶν ξένων ἀνθρώπων». (στό ἴδιο, σελ. 40).

Τέλος:

«Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τά κεφάλαια σχηματίζονται ἐνμέρει ἀπό τά ἐξοικονομημένα κέρδη τῶν ἐργαζομένων τάξεων. Ἐπειδή ὅμως τά κέρδη αὐτά προέρχονται πάντα ἀπό τή γῆ, — γιατί ὅλα πληρώνονται εἴτε ἀπό τό εἰσόδημα ἤ ἀπό τά ἔξοδα γιά τήν παραγωγή τοῦ εἰσοδήματος — εἶναι φανερό, ὅτι τά κεφάλαια ὅπως καί τό εἰσόδημα προέρχονται ἀπό τή γῆ, ἤ μᾶλλον ὅτι δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό τή συσσώρευση τοῦ μέρους ἐκείνου τῶν ἀξιῶν πού παράγει ἡ γῆ, τό ὁποῖο μποροῦν νά τό βάλουν στή μπάντα οἱ ἰδιοκτῆτες τοῦ εἰσοδήματος ἤ ἐκεῖνοι πού συμμετέχουν σ' αὐτό, χωρίς νά τό δαπανοῦν γιά τίς ἀνάγκες τους». (σελ. 66).

Αὐτό εἶναι πέρα γιά πέρα κανονικό, γιατί μιά καί ἡ γαιοπρόσοδος ἀποτελεῖ τή μοναδική ὑπεραξία, ἡ συσσώρευση μπορεῖ νά γίνεται μόνο ἀπό αὐτήν. Αὐτό πού συσσωρεύουν κατά τά ἄλλα οἱ καπιταλιστές, τό ἀποκόβουν ἀπό τό μισθό τους (ἀπό τό εἰσόδημά τους, πού προορίζεται γιά τήν κατανάλωσή τους, γιατί ἔτσι ἀντιλαμβάνονται τό κέρδος).

Μιά καί τό κέρδος καί ὁ μισθός λογαριάζονται στά γενικά ἔξοδα τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς καί μόνο τό πλεόνασμα ἀποτελεῖ τό εἰσόδημα τοῦ ἰδιοκτήτη, ὁ ἰδιοκτήτης αὐτός, παρά τήν τιμητική θέση πού τόν βάζουν, ἀποκλείεται πράγματι ἀπό τά ἔξοδα τῆς καλλιέργειας — ἑπομένως καί σάν παράγοντας τῆς παραγωγῆς — ἀκριβῶς ὅπως κάνουν καί οἱ ρικαρντιανοί.

Ἡ ἐμφάνιση τῆς φυσιοκρατίας συνδεόταν καί μέ τήν ἀντίθεση πρός τόν κολμπερτισμό[20] καί ἰδίως μέ τήν κατάρρευση τοῦ συστήματος τοῦ Λῶ[21].

[4. *Ἐξίσωση ἀξίας καί ὑλικοῦ ἀπό τόν Παολέττι*]

[234] Τό μπέρδεμα τῆς ἀξίας ἤ, πιό σωστά, ἡ ἐξίσωσή της μέ τά ὑλικά καί ἡ σχέση πού βρίσκεται ἡ ἄποψη αὐτή μέ ὅλο τόν τρόπο ἀντίληψης τῶν φυσιοκρατῶν, προβάλλει καθαρά στίς παρακάτω περικοπές ἀπό τά ἔργα τοῦ *Φερντινάντο Παολέττι:* «I veri mezzi di render felici le società» (ἐν μέρει στρέφεται κατά τοῦ Βέρρι, πού στό ἔργο του «Meditazioni sulla Economia politica» (1771) ἐπιτέθηκε ἐνάντια στούς φυσιοκράτες). (Παολέττι τῆς Τοσκάνα, τό ἔργο πού ἀναφέρεται βρίσκεται στόν XX τόμο τοῦ Custodi, Parte moderna.)

«Μιά τέτια *πολλαπλάσια αὔξηση τῆς ὕλης»*, ὅπως τή δίνουν τά προϊόντα τῆς γῆς, «σίγουρα δέν ἔγινε ποτέ καί οὔτε μπορεῖ νά γίνει ἀπό τή βιομηχανία. Ἡ βιομηχανία δίνει στήν ὕλη μόνο τή μορφή, τή μεταποιεῖ μόνο, ἑπομένως ἡ βιομηχανία δέν δημιουργεῖ τίποτα. Ὡστόσο μοῦ ἀπαντοῦν, ὅτι ἡ βιομηχανία δίνει στήν ὕλη τή μορφή, ἄρα εἶναι παραγωγική. Κι ἄν αὐτό δέν εἶναι παραγωγή ὕλης, εἶναι ὡστόσο παραγωγή μορφῆς. Ὡραῖα λοιπόν, δέν ἀντιλέγω. *Αὐτό,* ὅμως, δέν *ἀποτελεῖ δημιουργία πλούτου, ἀλλά ἀντίθετα, αὐτό δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό μιά δαπάνη...* Ἡ πολιτική οἰκονομία προϋποθέτει καί κάνει ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς της τήν ὑλική καί πραγματική παραγωγή, πού γίνεται μόνο στήν ἀγροτική οἰκονομία, γιατί μόνο αὐτή πολλαπλασιάζει τίς ὕλες καί τά προϊόντα, πού ἀποτελοῦν τόν πλοῦτο... Ἡ βιομηχανία ἀγοράζει ἀπό τήν ἀγροτική οἰκονομία τίς πρῶτες ὕλες, γιά νά τίς ἐπεξεργαστεῖ. Ἡ δουλιά της — ὅπως εἴπαμε κιόλας — δίνει μιά μορφή σ' αὐτές τίς πρῶτες ὕλες, ὅμως δέν προσθέτει τίποτα σ' αὐτές καί δέν τίς πολλαπλασιάζει» (σελ. 196, 197). «Δῶστε στό μάγερα μιά ποσότητα μπιζέλια, μέ τά ὁποῖα θά σᾶς ἑτοιμάσει τό μεσημεριάτικο φαγητό. Θά σᾶς τό φέρει στό τραπέζι καλοβρασμένο καί καλομαγειρεμένο, ὅμως στήν ἴδια ποσότητα, πού τό πῆρε. Ἄν, ἀντίθετα, ὅμως δόσετε στόν κηπουρό τήν ἴδια ποσότητα μπιζέλια, γιά νά τά ἐμπιστευτεῖ στή γῆ, θά σᾶς ἐπιστρέψει, ὅταν συμπληρωθεῖ ὁ ἀπαιτούμενος χρόνος, τουλάχιστον τό τετραπλάσιο τῆς ποσότητας πού πῆρε. Αὐτή εἶναι ἡ ἀληθινή καί μοναδική παραγωγή» (σελ. 197). «Τήν ἀξία τήν ἀποκτοῦν τά πράγματα χάρη στίς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων. Ἔτσι, ἡ ἀξία ἤ ἡ αὔξηση τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων δέν εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας, ἀλλά τῶν δαπανῶν τῶν ἐργαζομένων» (σελ. 198). «Φτάνει μόνο νά ἐμφανιστεῖ κάποιο βιομηχανικό προϊόν τῆς μόδας, καί διαδίδεται ἀμέσως στό ἐσωτερικό καί στό ἐξωτερικό τῆς χώρας. Καί νά πού *πολύ γρήγορα* ὁ συναγωνισμός ἄλλων βιομηχάνων καί ἐμπόρων συμπιέζει τήν τιμή του στό σωστό του ἐπίπεδο, πού... καθορίζεται ἀπό τήν ἀξία τῶν πρώτων ὑλῶν καί ἀπό τά ἔξοδα συντήρησης τῶν ἐργατῶν». (σελ. 204, 205).

[5. *Φυσιοκρατικά στοιχεῖα στόν Σμίθ*]

Ἀπό ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς, πρῶτα στή γεωργία χρησιμοποιοῦνται οἱ φυσικές δυνάμεις σέ μεγάλη κλίμακα γιά τήν παραγωγή. Ἡ χρησιμοποίησή τους στή μανουφακτουρική βιομηχανία προβάλλει στά μάτια μόνο σέ μιά ἀνώτερη βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξής της. Ἀπό τήν παρακάτω περικοπή μπορεῖ νά δεῖ κανείς, πῶς ὁ Α. Σμίθ παραμένει ἀκόμα στήν ἀρχική περίοδο τῆς μεγάλης βιομηχανίας καί γι' αὐτό ἐκφράζει τή φυσιοκρατική ἄποψη καί πῶς ὁ Ρικάρντο ἀπαντᾶ στόν Σμίθ ἀπό τή σκοπιά τῆς σύγχρονης βιομηχανίας.

[235] Στό δεύτερο βιβλίο, κεφ. 5 τοῦ ἔργου του [«An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations»] ὁ Σμίθ λέει σχετικά μέ τή γαιοπρόσοδο:

«Εἶναι τό ἔργο τῆς φύσης πού ἀπομένει ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση ἤ τήν ἀντικατάσταση ὅλου αὐτοῦ, πού μπορεῖ νά θεωρεῖται ἔργο τοῦ ἀνθρώπου. Σπάνια ἀποτελεῖ λιγότερο ἀπό τό ἕνα τέταρτο καί συχνά πάνω ἀπό τό ἕνα τρίτο τοῦ συνολικοῦ προϊόντος. Καμιά ἴση ποσότητα παραγωγικῆς ἐργασίας, πού χρησιμοποιεῖται στή βιομηχανία, δέν μπορεῖ νά δόσει μιά τόσο μεγάλη ἀναπαραγωγή. *Στή βιομηχανία ἡ φύση δέν κάνει τίποτα, ὅλα τά κάνει ὁ ἄνθρωπος.* Καί ἡ ἀναπαραγωγή πρέπει πάντα νά εἶναι ἀνάλογη μέ τή δύναμη τῶν παραγόντων πού τήν πραγματοποιοῦν».

Σ' αὐτά ὁ Ρικάρντο ἀπαντάει στό ἔργο του [«On the principles of political economy, and taxation»], 2η ἔκδοση 1819, ὑποσημείωση στίς σελ. 61, 62:

«Μήπως ἡ φύση δέν βοηθάει τόν ἄνθρωπο στή βιομηχανία; Μήπως εἶναι τίποτα ἡ δύναμη τοῦ ἀέρα καί ἡ δύναμη τοῦ νεροῦ, πού κινοῦν τίς μηχανές μας καί ἐξυπηρετοῦν τή ναυσιπλοΐα; Μήπως ἡ ἀτμοσφαιρική πίεση καί ἡ δύναμη τοῦ ἀτμοῦ πού μᾶς δίνουν τή δυνατότητα νά χρησιμοποιοῦμε καταπληκτικές μηχανές — μήπως αὐτές δέν εἶναι δῶρο τῆς φύσης; Χωρίς νά μιλᾶμε γιά τή συμβολή τῆς θερμότητας κατά τήν ἀποσκλήρυνση καί τήν τήξη τῶν μετάλλων, γιά τήν ἀποσύνθεση τοῦ ἀέρα στά προτσές τῆς βαφῆς καί τῶν ζυμώσεων. Δέν ὑπάρχει οὔτε μιά βιομηχανία στήν ὁποία ἡ φύση δέν βοηθάει ἀπλόχερα καί δωρεάν τόν ἄνθρωπο».

Σ' αὐτό ὀφείλεται τό γεγονός ὅτι οἱ φυσιοκράτες θεωροῦν τό κέρδος σάν μιά ἀφαίρεση ἀπό τήν πρόσοδο:

«Οἱ φυσιοκράτες λένε λ.χ. γιά τήν τιμή ἑνός κομματιοῦ δαντέλας, ὅτι ἕνα μέρος ἀναπληρώνει μόνο αὐτό πού κατανάλωσε ὁ ἐργάτης, ἐνῶ τό ὑπόλοιπο μέρος μεταφέρεται ἁπλῶς ἀπό τήν τσέπη ἑνός ἀνθρώπου» {δηλαδή τοῦ λόρδου

γαιοκτήμονα} «στήν τσέπη ἑνός ἄλλου» («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr Malthus etc.», London 1821, σελ. 96).

Ἀπό τήν ἀντίληψη τῶν φυσιοκρατῶν, πού θεωροῦν τό κέρδος (μαζί καί τόν τόκο) ἁπλῶς σάν τό εἰσόδημα πού καταναλώνει ὁ κεφαλαιοκράτης, προέρχεται καί ἡ ἄποψη τοῦ Α. Σμίθ καί τῶν ὀπαδῶν του, ὅτι ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ὀφείλεται στήν προσωπική στέρηση, στήν οἰκονομία καί ὀλιγάρκεια τοῦ κεφαλαιοκράτη. Μποροῦν καί τό λένε αὐτό οἱ φυσιοκράτες, γιατί θεωροῦν μόνο τή γαιοπρόσοδο σάν τήν καθεαυτό οἰκονομική, ἄς ποῦμε, νόμιμη πηγή τῆς συσσώρευσης.

«Αὐτός», δηλαδή ὁ καλλιεργητής, λέει ὁ Τυργκώ, «εἶναι ὁ μόνος πού ἡ ἐργασία του παράγει *κάτι πάνω ἀπό τό μισθό ἐργασίας*». (Turgot, στό ἴδιο, σελ. 11).

Ἔτσι, λοιπόν, ἐδῶ τό κέρδος περιλαβαίνει πέρα γιά πέρα στόν μισθό ἐργασίας.

[236] «Ὁ καλλιεργητής παράγει πέρα ἀπό αὐτή τήν ἀναπλήρωση» (τοῦ δικοῦ του μισθοῦ) «τό εἰσόδημα τοῦ γαιοκτήμονα, ἐνῶ ὁ βιοτέχνης δέν παράγει καθόλου εἰσόδημα, οὔτε γιά τόν ἑαυτό του, οὔτε γιά ἄλλους» (στό ἴδιο σελ. 16). «Ὅλα, ὅσα παράγει ἡ γῆ, ὡς τό ποσό τῶν ἐπιστρεφομένων κάθε λογῆς προκαταβολῶν καί τῶν κερδῶν ἐκείνου πού κάνει τίς προκαταβολές, *δέν μποροῦν νά θεωροῦνται σάν εἰσόδημα* ἀλλά μόνο σάν *ἐπιστρεφόμενα ἔξοδα τῆς καλλιέργειας*» (στό ἴδιο, σελ. 40).

Ὁ Α. Blanqui στήν «Histoire de l' économie politique», Bruxelles 1839, σελ. 139, λέει γιά τούς φυσιοκράτες:

[Οἱ φυσιοκράτες εἶχαν τή γνώμη ὅτι] «ἡ ἐργασία, πού χρησιμοποιόταν γιά τήν καλλιέργεια τῆς γῆς, δέν παρῆγε μόνο τόσα, ὅσα χρειαζόταν ὁ ἐργάτης γιά τή συντήρησή του σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἐργασίας, ἀλλά καί ἕνα *περίσσευμα σέ ἀξία*» (ὑπεραξία), «πού μποροῦσε νά προστεθεῖ στη μάζα τοῦ ὑπάρχοντος ἤδη πλούτου. Τό περίσσευμα αὐτό τό ὀνομάζουν *καθαρό προϊόν*» (ἀντιλαμβάνονται δηλαδή τήν ὑπεραξία μέ τή μορφή τῶν ἀξιῶν χρήσης, μέ τίς ὁποῖες παρασταίνεται). «Τό καθαρό προϊόν ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην νά περιέλθει στόν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς καί ἀποτελοῦσε στό χέρι του ἕνα εἰσόδημα, πού μποροῦσε νά τό διαθέτει ἐλεύθερα. Ποιό ἦταν τώρα τό καθαρό προϊόν τῶν ἄλλων κλάδων δουλιᾶς;... Οἱ βιομήχανοι, οἱ ἐμπορευόμενοι, οἱ ἐργάτες — ὅλοι αὐτοί ἦταν οἱ ὑπάλληλοι (commis), οἱ *μισθοδοτούμενοι* τῆς γεωργίας, ἡ ὁποία εἶναι ὁ κυρίαρχος δημιουργός καί διανομέας ὅλων τῶν ἀγαθῶν. Τά προιόντα τῆς ἐργασίας αὐτῶν τῶν ὁμάδων ἀποτελοῦν στό σύστημα αὐτῶν τῶν *οἰκονομιστῶν*[22] μόνο τό ἰσοδύναμο τῆς κατανάλωσής τους στή διάρκεια τῆς ἐργασίας τους, ἔτσι πού

ὕστερα ἀπό τήν ἐκπλήρωση τῆς ἐργασίας τους τό συνολικό ποσό τοῦ πλούτου ἔμενε ἀπολύτως τό ἴδιο ὅπως καί προηγούμενα, *ἐκτός ἄν οἱ ἐργάτες ἤ οἱ ἰδιοκτῆτες θά εἶχαν βάλει στήν μπάντα κάτι ἀπό αὐτό πού εἶχαν δικαίωμα νά καταναλώσουν*, δηλαδή *ἄν εἶχαν κάνει οἰκονομίες*. Ἔτσι, ἡ ἐργασία πού χρησιμοποιόταν στή γῆ ἦταν ἡ μοναδική, πού παρῆγε πλοῦτο, ἐνῶ τήν ἐργασία τῶν ἄλλων κλάδων παραγωγῆς τή θεωροῦσαν *στείρα*, γιατί *δέν εἶχε σάν συνέπεια τήν αὔξηση τοῦ γενικοῦ κεφαλαίου*».

(Ἑπομένως, οἱ φυσιοκράτες ἔβλεπαν τήν οὐσία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς στήν παραγωγή τῆς ὑπεραξίας. Αὐτό τό φαινόμενο ἔμπαινε μπροστά τους γιά νά τό ἀποσαφηνίσουν. Καί ἦταν αὐτό ἀκριβῶς τό πρόβλημα, ὕστερα ἀπό τόν παραμερισμό, ἀπό μέρους τους, τοῦ κέρδους ἀπαλλοτρίωσης (profit d' expropriation) τοῦ ἐμποροκρατικοῦ συστήματος.

«Γιά ν' ἀποκτήσει κανείς χρῆμα», λέει ὁ *Μερσιέ ντέ λά Ριβιέρ*, «πρέπει νά τό ἀγοράσει, καί ὕστερα ἀπό τήν ἀγορά αὐτή δέν γίνεται πλουσιότερος. Ἔχει πάρει ἁπλῶς σέ χρῆμα τήν ἴδια ἀξία, πού ἔδοσε σέ ἐμπορεύματα». (Mercier de la Rivière, «Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques», t. II, p. 338).

Αὐτό ἰσχύει τόσο γιά τήν [237] ἀγορά, ὅσο καί γιά τήν πούληση, καθώς καί γιά τό ἀποτέλεσμα ὅλης τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος, δηλαδή γιά τό ἀποτέλεσμα τῆς πούλησης καί τῆς ἀγορᾶς, γιά τήν ἀνταλλαγή διαφόρων ἐμπορευμάτων στήν ἀξία τους, δηλαδή γιά τήν ἀνταλλαγή ἰσοδυνάμων. Ἀπό ποῦ λοιπόν προέρχεται ἡ ὑπεραξία; Δηλαδή ἀπό ποῦ προέρχεται τό κεφάλαιο; Αὐτό ἦταν τό πρόβλημα γιά τούς φυσιοκράτες. Ἡ πλάνη τους συνίστατο στό ὅτι τήν *αὔξηση τῆς ὕλης*, πού ξεχωρίζει τή γεωργία καί τήν κτηνοτροφία ἀπό τή βιομηχανία ἐξαιτίας τῆς φυσικῆς βλάστησης τῶν φυτῶν καί τῆς φυσικῆς αὔξησης τῶν ζώων, τήν μπέρδευαν *μέ τήν αὔξηση τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας*. Γι' αὐτούς τή βάση τήν ἀποτελοῦσε ἡ ἀξία χρήσης. Καί ἡ ἀξία χρήσης ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων, ἀναγμένη σέ καθολική (universale), ὅπως λένε οἱ σχολαστικοί, ἦταν ἡ φυσική ὕλη σάν τέτια, ἡ αὔξηση τῆς ὁποίας μέ τή δοσμένη μορφή γίνεται μόνο στή γεωργία).

Ὁ Ζ. Γκαρνιέ, ὁ μεταφραστής τοῦ Α. Σμίθ, πού ἦταν ὁ ἴδιος φυσιοκράτης, ἀναλύει σωστά τή φυσιοκρατική *θεωρία τῆς οἰκονομίας* κλπ. Στήν ἀρχή λέει μόνο κάτι πού οἱ ἐμποροκράτες τό ἰσχυρίζονταν γιά κάθε παραγωγή, ὅτι ἡ βιομηχανία μόνο μέ τό κέρδος ἀπαλλοτρίωσης μπορεῖ νά δημιουργήσει ὑπεραξία, μέ τήν πούληση τῶν ἐμπορευμάτων πάνω ἀπό τήν ἀξία τους, δηλαδή λαβαίνει χώρα μόνο μιά ἄλλη διανομή παραγμένων ἀξιῶν, χωρίς ὅμως νά προστίθεται νέα ἀξία στίς παραγμένες ἤδη ἀξίες.

«Ἡ ἐργασία τῶν βιοτεχνῶν καί τῶν βιομηχάνων, πού δέν ἀνοίγει καμιά νέα πηγή τοῦ πλούτου, *μπορεῖ νά γίνει ἐπικερδής μόνο μέ μιά ἐπωφελή ἀνταλλαγή* καί ἔχει μονάχα μιά σχετική ἀξία, μιά ἀξία πού δέν ἐπαναλαβαίνεται, ἄν δέν δοθεῖ ξανά ἡ εὐκαιρία, *νά ἀποφέρει κέρδος μέ μιά ἀνταλλαγή*. (τόμος V, σελ. 266 τῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου τοῦ Α. Σμίθ «Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations», Paris 1802, p. 266[23]).

Ἤ, τίς οἰκονομίες πού κάνουν, τίς ἀξίες πού τούς μένουν πέρα ἀπό ἐκεῖνες πού ξοδεύουν, πρέπει νά τίς ἐξοικονομοῦν ἀπό τήν ἀτομική τους κατανάλωση.

«Παρ' ὅλο πού ἡ ἐργασία τῶν βιοτεχνῶν καί τῶν βιομηχάνων δέν προσθέτει στή γενική μάζα τοῦ πλούτου τῆς κοινωνίας τίποτα ἄλλο ἐκτός ἀπό τίς οἰκονομίες, πού κάνουν οἱ μισθωτοί ἐργάτες καί οἱ καπιταλιστές, ὅμως καί ἀπό αὐτό τό δρόμο εἶναι ἀλήθεια ὅτι μπορεῖ νά συμβάλει στόν πλουτισμό τῆς κοινωνίας».

Καί πιό λεπτομερειακά:

«Οἱ ἐργαζόμενοι στήν ἀγροτική οἰκονομία πλουτίζουν τό κράτος μέ τό ἴδιο τό προιόν πού παράγει ἡ ἐργασία τους. Ἀντίθετα οἱ ἐργαζόμενοι τῶν βιομηχανιῶν καί τοῦ ἐμπορίου θά μποροῦσαν νά τό πλουτίζουν μόνο *κάνοντας οἰκονομίες σέ βάρος τῆς ἀτομικῆς τους κατανάλωσης*. Αὐτός ὁ ἰσχυρισμός τῶν οἰκονομιστῶν εἶναι συνέπεια τῆς διάκρισης πού κάνουν οἱ ἴδιοι καί ἐμφανίζεται πέρα γιά πέρα ἀναμφισβήτητη. Πράγματι, ἡ ἐργασία τῶν βιοτεχνῶν καί τῶν βιομηχάνων δέν μπορεῖ νά προσθέσει στήν ἀξία τῆς πρώτης ὕλης παρά μόνο τήν ἀξία τῆς δικῆς τους ἐργασίας, δηλαδή τήν ἀξία τῶν μισθῶν ἐργασίας καί τῶν κερδῶν, πού θά ἔπρεπε νά ἀποφέρει ἡ ἐργασία αὐτή βάσει τοῦ ποσοστοῦ πού ἰσχύει κάθε φορά στή χώρα γιά τούς μισθούς [238] καί γιά τά κέρδη. Οἱ μισθοί αὐτοί λοιπόν, ὅσο ὑψηλοί ἤ χαμηλοί κι ἄν εἶναι, εἶναι ἡ ἀμοιβή γιά τήν ἐργασία, εἶναι αὐτό πού ἔχει δικαίωμα νά καταναλώσει ὁ ἐργάτης, καί πού πιθανῶς καταναλώνει. Γιατί, μόνο μέ τήν κατανάλωση μπορεῖ νά ἀπολαμβάνει τούς καρπούς τῆς ἐργασίας του, καί ἡ ἀπόλαυση αὐτή ἀποτελεῖ πράγματι ὅλη του τήν ἀμοιβή. *Ἀκριβῶς ἔτσι καί τά κέρδη τοῦ κεφαλαιοκράτη, ὅσο χαμηλά ἤ ὑψηλά κι ἄν εἶναι,* θεωροῦνται ἐπίσης σάν ἡ καθημερινή κατανάλωση τοῦ κεφαλαιοκράτη, γιά τόν ὁποῖο προυποθέτουν, φυσικά, ὅτι προσαρμόζει τίς ἀπολαύσεις του ἀνάλογα μέ τό εἰσόδημα πού τοῦ ἀποφέρει τό κεφάλαιό του. Ἑπομένως — ἄν ὁ ἐργάτης δέν παραιτηθεῖ ἀπό ἕνα ὁρισμένο μέρος τῶν ἀνέσεών του, πού δικαιοῦται βάσει τοῦ ὕψους τοῦ μισθοῦ ἐργασίας πού ἰσχύει *γιά τήν ἐργασία του,* καί ἄν ὁ κεφαλαιοκράτης δέν ἐξοικονομήσει ἕνα μέρος τοῦ εἰσοδήματος πού τοῦ ἀποφέρει τό κεφάλαιό του — τότε καί ὁ ἕνας καί ὁ ἄλλος, στό μέτρο πού ὁλοκληρώνεται ἡ ἐργασία τους, θά ἔχουν καταναλώσει τό σύνολο τῆς ἀξίας πού προκύπτει ἀπό τήν ἐργασία αὐτή. Μετά τόν τερματισμό τῆς ἐργασίας τους, ἡ συνολική μάζα τοῦ πλούτου τῆς κοινωνίας θά μείνει τόση ὅση ἦταν καί προηγούμενα, *ἄν δέν εἶχαν ἐξοικονομήσει* ἕνα μέρος τοῦ ποσοῦ πού εἶχαν δικαίω-

μα νά καταναλώσουν, τοῦ ποσοῦ πού μποροῦσαν νά καταναλώσουν, χωρίς νά θεωροῦνται σπάταλοι. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ συνολική μάζα τοῦ πλούτου τῆς κοινωνίας θά αὐξανόταν τόσο *ὅση θά εἶναι ἡ συνολική ἀξία αὐτῶν τῶν οἰκονομιῶν*. Μποροῦμε, ἑπομένως, νά ποῦμε μέ τό δίκιο μας, ὅτι οἱ ἀπασχολούμενοι ττις βιομηχανίες καί στό ἐμπόριο *μποροῦν μόνο μέ τίς στερήσεις τους νά αὐξάνουν τή συνολική μάζα τοῦ πλούτου πού ὑπάρχει στήν κοινωνία*». (στό ἴδιο, σελ. 263, 264).

Πολύ σωστά ἐπίσης ὁ Γκαρνιέ διαισθάνεται, ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Α. Σμίθ γιά τή συσσώρευση μέ τίς οἰκονομίες (ὁ Α. Σμίθ ἦταν πολύ μολυσμένος ἀπό τούς φυσιοκράτες, πράγμα πού πουθενά δέν τό δείχνει πιό χτυπητά, ὅσο στήν κριτική πού κάνει στούς φυσιοκράτες) στηρίζεται πάνω σ' αὐτήν τή φυσιοκρατική βάση.

Ὁ Γκαρνιέ λέει:

«Τέλος, ἄν οἱ οἰκονομιστές ἰσχυρίστηκαν ὅτι ἡ βιομηχανία καί τό ἐμπόριο μποροῦσαν νά αὐξήσουν τόν ἐθνικό πλοῦτο μόνο μέ τίς στερήσεις τους, ἀκριβῶς τό ἴδιο λέει καί ὁ Σμίθ, ὅτι ἡ βιομηχανία θά ἀσκοῦνταν ἀνώφελα καί ὅτι τό κεφάλαιο μιᾶς χώρας δέν θά αὐξανόταν ποτέ, ἄν ἡ οἰκονομία δέν θά τό αὔξανε μέ τίς οἰκονομίες της». (βιβλίο II, κεφ. 3). «Ἑπομένως ὁ Σμίθ ἔχει ἐντελῶς τήν ἴδια γνώμη μέ τούς οἰκονομιστές» κλπ. (στό ἴδιο, σελ. 270).

[6. *Οἱ φυσιοκράτες σάν ὀπαδοί τῆς μεγάλης γεωργίας πού στηρίζεται πάνω σέ κεφαλαιοκρατική βάση*]

[239] Στό ἔργο του, πού τό ἀναφέραμε πιό πάνω, ὁ Α. Μπλανκί ἀναφέρει σάν ἕνα ἀπό τά ἄμεσα ἱστορικά περιστατικά, πού προώθησαν τή διάδοση τῆς φυσιοκρατίας, ἀκόμα καί αὐτή τήν ἐμφάνισή της, τό γεγονός ὅτι:

«Ἀπό ὅλες τίς ἀξίες, πού ξεφύτρωσαν στήν πυρακτωμένη ἀτμόσφαιρα τοῦ συστήματος» (τοῦ Λῶ[21]) «δέν ἀπόμεινε παρά μόνο ἡ καταστροφή, ἡ ἀπελπισία καί ἡ χρεωκοπία. *Τό μόνο* πού δέ ναυάγησε σ' αὐτήν τή θύελλα ἦταν *ἡ γαιοκτησία*».

{Γι' αὐτό στή «Philosophie de la Misère» ὁ κύριος Προυντόν βάζει τή γαιοκτησία ἀμέσως μετά τήν Πίστη.}

« Η κατάστασή της μάλιστα ἔχει βελτιωθεῖ — ἴσως γιατί γιά *πρώτη φορά* ἀπό τήν ἐποχή τῆς φεουδαρχίας — ἄλλαξε χέρια καί *ἔχει κατατμηθεῖ σέ μεγάλο βαθμό*». (στό ἴδιο, σελ. 138). Συγκεκριμένα: «Οἱ ἀναρίθμητες ἀλλαγές κατόχων, πού συντελοῦνταν κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ συστήματος, ἄρχισαν νά

κομματιάζουν τή γαιοκτησία... Ἡ γαιοκτησία βγῆκε γιά πρώτη φορά ἀπό ἐκείνη τήν κατάσταση τῆς νάρκης, στήν ὁποία τήν εἶχε κρατήσει τόσο καιρό τό φεουδαρχικό σύστημα. Αὐτό ἦταν μιά πραγματική ἀφύπνιση γιά τή γεωργία... Αὐτή (ἡ γῆ) ἀπό τό καθεστώς τοῦ νεκροῦ χεριοῦ πέρασε στό καθεστώς τῆς κυκλοφορίας». (σελ. 137, 138).

Ὁ Τυργκώ, ὅπως καί ὁ *Κεναί* καί οἱ ἄλλοι ὀπαδοί του, τάσσονται ἐπίσης ὑπέρ τῆς *κεφαλαιοκρατικῆς* παραγωγῆς στή γεωργία. Ἔτσι ὁ Τυργκώ λέει:

«Πάχτωμα ἤ μίσθωση γῆς... αὐτή ἡ τελευταία μέθοδος» (τῆς μεγάλης γεωργίας πού βασίζεται στό σύγχρονο σύστημα παχτώματος) «εἶναι ἡ πιό ἐπωφελής ἀπό ὅλες τίς μέθοδες, προϋποθέτει, ὅμως, μιά χώρα πού εἶναι ἤδη πλούσια». (Βλέπε: *Τυργκώ*, στό ἴδιο, σελ. 16-21).

Καί ὁ *Κεναί* στό ἔργο του «Maximes générales du gouvernement économique d' un royaume agricole», λέει:

«Ἡ γῆ πού χρησιμοποιεῖται γιά τήν καλλιέργεια σιτηρῶν, πρόκειται, ὅσο εἶναι αὐτό δυνατόν, νά συνενωθεῖ σέ μεγάλα παχτωμένα νοικοκυριά, πού θά τά ἐκμεταλλεύονται μεγάλοι γεωργοί» (δηλαδή καπιταλιστές), «γιατί στίς μεγάλες ἀγροτικές ἐπιχειρήσεις εἶναι μικρότερα τά ἔξοδα γιά τή συντήρηση καί τήν ἐπισκευή τῶν χτιρίων, πολύ πιό μικρά εἶναι σχετικά καί τά γενικά ἔξοδα, τό δέ καθαρό προϊόν πολύ πιό μεγάλο ἀπό ὅ,τι στίς μικρές ἐπιχειρήσεις». (σελ. 96, 97).

Ταυτόχρονα, στό σημεῖο πού ἀναφέραμε, ὁ Κεναί ὁμολογεῖ, ὅτι ἡ αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς γεωργικῆς ἐργασίας περιέρχεται στό «καθαρό εἰσόδημα», ἑπομένως, πρίν ἀπό ὅλα στόν ἰδιοκτήτη, δηλαδή στόν κάτοχο τῆς ὑπεραξίας, καί ὅτι ἡ σχετική αὔξηση τῆς τελευταίας δέν προέρχεται ἀπό τή γῆ, ἀλλά ἀπό κοινωνικά καί ἄλλα μέτρα γιά τήν ἄνοδο τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας. [240] Γιατί στό σημεῖο πού ἀναφέραμε λέει:

«Κάθε ὠφέλιμη» (δηλ. ὠφέλιμη γιά τό καθαρό προϊόν) «οἰκονομία σέ ἐργασίες, πού μπορεῖ νά τίς κάνει κανείς μέ τή βοήθεια ζώων, μηχανῶν, τῆς δύναμης τοῦ νεροῦ κλπ., ἀποβαίνει πρός ὄφελος τοῦ πληθυσμοῦ» κλπ. (σελ. 97).

Ταυτόχρονα, ὁ Μερσιέ ντέ λά Ριβιέρ (στό ἴδιο, τ. II, σελ. 407) ὑποψιάζεται θολά, ὅτι τουλάχιστον στή βιομηχανία (πράγμα πού ὁ Τυργκώ, ὅπως ἀναφέρθηκε πιό πάνω, τό ἐπεκτείνει σ' ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς) ἡ ὑπεραξία κάποια σχέση ἔχει μέ τούς ἴδιους τούς ἐργάτες βιομηχανίας. Στό σημεῖο πού ἀναφέρθηκε ἀναφωνεῖ:

«Μετριάστε τόν ἐνθουσιασμό σας, ἐσεῖς οἱ τυφλοί θαυμαστές τῶν ἀπατη-

λῶν προιόντων τῆς βιομηχανίας, προτοῦ ἐξυμνήσετε τά θαύματά της, ἀνοίξτε τά μάτια σας καί δεῖτε, σε ποιά κατάσταση φτώχιας ἤ τουλάχιστον σέ ποιά κατάσταση στερήσεων ζοῦν οἱ εργάτες ἐκεῖνοι, πού ξέρουν τήν τέχνη νά μετατρέπουν εἴκοσι πεντάρες σέ ἀξία χιλίων ταλήρων. *Καί ποιός ὠφελεῖται ἀπό αὐτή τήν τεράστια αὔξηση τῶν ἀξιῶν; Νά! Αὐτοί, πού τά παράγουν μέ τά χέρια τους, δέν γνωρίζουν τήν εὐπορία! Παραδειγματιστεῖτε ἀπό αὐτή τήν ἀντίθεση!»*

[7. *Ἀντιφάσεις στίς πολιτικές ἀπόψεις τῶν φυσιοκρατῶν. Οἱ φυσιοκράτες καί ἡ γαλλική ἐπανάσταση*]

Οἱ ἀντιφάσεις τοῦ ὅλου συστήματος τῶν Οἰκονομιστῶν. Μεταξύ ἄλλων ὁ Κεναί ἦταν ὑπέρ τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας.

«Ἡ ἐξουσία πρέπει νά εἶναι μία καί μοναδική.. Τό σύστημα τῶν ἀντιτιθέμενων δυνάμεων σέ μιά κυβέρνηση εἶναι ὀλέθριο. Δείχνει μόνο τή διχόνοια ἀνάμεσα στούς μεγάλους καί τήν καταπίεση τῶν μικρῶν». (στά «Maximes générales» κλπ. πού ἀναφέραμε πιό πάνω [σελ. 81]).

Ὁ Μερσιέ ντέ λά Ριβιέρ γράφει:

«Ἀπό τό γεγονός ἤδη, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι προορισμένος νά ζεῖ στήν κοινωνία, εἶναι προορισμένος νά ζεῖ κάτω ἀπό τό καθεστώς τοῦ δεσποτισμοῦ». (στό ἴδιο, τομ. I, σελ. 281).

Καί τώρα, ἀκόμα καί ὁ «φίλος τοῦ λαοῦ», ὁ μαρκήσιος ντέ Μιραμπω! Ὁ Μιραμπώ πατέρας! Καί ἴσα-ἴσα αὐτή ἡ σχολή μέ τό laissez faire, laissez aller[19] ἀνατρέπει τόν κολμπερτισμό[20], γενικά, κάθε ἀνάμιξη τῆς κυβέρνησης στή δραστηριότητα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἐπιτρέπει στό κράτος νά συνεχίζει νά ζεῖ μόνο στούς πόρους αὐτῆς τῆς κοινωνίας, ὅπως ὁ Ἐπίκουρος τούς θεούς[24] του στούς πόρους τοῦ κόσμου! Ἡ ἐξύμνηση τῆς γαιοκτησίας μετατρέπεται ἔμπρακτα στήν ἀπαίτηση οἱ φόροι νά μπαίνουν ἀποκλειστικά στή γαιοπρόσοδο — πού περικλείει τή δυνατότητα δήμευσης τῆς γαιοκτησίας ἀπό τό κράτος, πέρα γιά πέρα τό ἴδιο μέ αὐτό πού ζητᾶ ἡ ριζοσπαστική μερίδα τῶν ρικαρντιανῶν[18]. Παρά τήν ἀντίρρηση τοῦ Ρεντερέρ, καί ἄλλων, ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση υἱοθέτησε αὐτή τή φορολογική θεωρία.

Ὁ ἴδιος ὁ Τυργκώ, ὁ ριζοσπάστης ἀστός *ὑπουργός*, τοῦ ὁποίου ἡ δράση ἀποτέλεσε τήν εἰσαγωγή στή Γαλλική Ἐπανάσταση. Παρ' ὅλη τήν πλαστή φεουδαρχική ἐπίφασή τους οἱ φυσιοκράτες ἐργάζονταν χέρι-χέρι μέ τούς ἐγκυκλοπαιδιστές[25]! [240]

[241] Ὁ Τυργκώ προσπαθοῦσε νά προτρέξει ὅσον ἀφορᾶ τά μέτρα

τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Μέ τό Διάταγμα τοῦ *Φλεβάρη 1776* διέλυσε τίς συντεχνίες. (Τό Διάταγμα αὐτό ἀνακλήθηκε 3 μῆνες ὕστερα ἀπό τή δημοσίευσή του). Κατάργησε ἐπίσης τήν ἀγγαρεία τῶν ἀγροτῶν γιά τίς κατασκευές δρόμων. Προσπαθοῦσε νά ἐπιβάλει τόν ἑνιαῖο φόρο στή γαιοπρόσοδο[26].

[241] Ἀργότερα θά ἐπανέλθουμε ἀκόμα μιά φορά στή μεγάλη ὑπηρεσία πού πρόσφεραν οἱ φυσιοκράτες σχετικά μέ τήν ἀνάλυση τοῦ κεφαλαίου[27].

Ἐδῶ λοιπόν ἐπιπλέον τά ἑξῆς: Ἡ ὑπεραξία ὀφείλεται (σύμφωνα μέ τούς φυσιοκράτες) στήν παραγωγικότητα ἑνός ἰδιαίτερου εἴδους τῆς ἐργασίας, τῆς ἐργασίας στή γεωργία. Καί γενικά αὐτή ἡ ἰδιαίτερη παραγωγικότητα ὀφείλεται στήν ἴδια τή φύση.

Στό ἐμποροκρατικό σύστημα ἡ ὑπεραξία εἶναι μόνο σχετική. Αὐτό πού κερδίζει ὁ ἕνας, τό χάνει ὁ ἄλλος. Κέρδος ἀπό ἐκποίηση ἤ διακύμανση τοῦ πλούτου ἀνάμεσα σέ διάφορες πλευρές. Στό ἐσωτερικό μιᾶς χώρας πράγματι δέν λαβαίνει χώρα σχηματισμός ὑπεραξίας, ἄν ἐξετάσουμε τό συνολικό κεφάλαιο. Μπορεῖ νά λάβει χώρα μόνο στή σχέση ἑνός ἔθνους πρός τά ἄλλα ἔθνη. Καί τό περίσσευμα πού τό ἕνα ἔθνος πραγματοποιεῖ σέ σχέση μέ ἕνα ἄλλο ἔθνος, ἐκφράζεται σέ χρῆμα (ἐμπορικό ἰσοζύγιο), ἀκριβῶς γιατί τό χρῆμα εἶναι ἡ ἄμεση καί αὐτοτελής μορφή τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Σέ ἀντίθεση μέ ὅλα αὐτά — γιατί τό ἐμποροκρατικό σύστημα ἀρνεῖται πράγματι τό σχηματισμό ἀπόλυτης ὑπεραξίας — ἡ φυσιοκρατία θέλει νά ἐξηγήσει τήν ὑπεραξία: τό *καθαρό προϊόν*. Καί ἐπειδή ἡ φυσιοκρατία ἐπιμένει στήν ἀξία χρήσης, ἡ γεωργία παραμένει *ὁ μοναδικός δημιουργός του*.

[8. *Ἐκχυδαϊσμός τῆς φυσιοκρατικῆς θεωρίας ἀπό τόν ἀντιδραστικό πρῶσσο Σμάλτς*]

Μιά ἀπό τίς πιό ἀφελεῖς ἐκφράσεις τῆς φυσιοκρατίας — πόσο μακρια στέκει ἀπό τόν Τυργκώ — βρίσκεται στόν παλιό δημαγωγό[28], κόλακα καί πρῶσσο βασιλικό μυστικοσύμβουλο Σμάλτς. Παράδειγμα:

«Ἄν ἡ φύση του» (τοῦ ἐνοικιαστῆ τοῦ κτήματος τοῦ γαιοκτήμονα), «πληρώνει ἀκόμα καί *τό διπλάσιο τοῦ νόμιμου τόκου*, τότε βάσει ποιᾶς κατάδηλης λογικῆς θά μποροῦσε νά τολμήσει κανείς νά τοῦ τόν ληστέψει;» («Economie politique», traduit par Henri Jouffroy etc. t. I, Paris 1826, p. 90[29]).

Τό κατώτατο ὅριο τοῦ μισθοῦ ἐκφράζεται ἀπό τούς φυσιοκράτες

ἔτσι, ὅτι ἡ κατανάλωση (ἤ δαπάνη) τῶν ἐργατῶν εἶναι ἴση μέ τό μισθό *πού παίρνουν*. Ἤ, ὅπως τό ἐκφράζει γενικά ὁ κύριος Σμάλτς (στό ἴδιο, σελ. 120):

«Ὁ μέσος μισθός ἐργασίας σ' ἕνα ἐπάγγελμα εἶναι ἴσος μέ αὐτό πού κατα μέσο ὅρο καταναλώνει στή διάρκεια τῆς ἐργασίας του ἕνας ἄνθρωπος αὐτοῦ τοῦ ἐπαγγέλματος».

«*Ἡ γαιοπρόσοδος* εἶναι τό μοναδικό στοιχεῖο τοῦ εἰσοδήματος τοῦ ἔθνους: [242] Καί οἱ τόκοι τῶν τοποθετήσεων κεφαλαίου, καί ὁ μισθός ἐργασίας γιά ὅλα τα εἴδη ἐργασίας μεταφέρουν μόνο τό προϊόν αὐτῆς τῆς γαιοπροσόδου ἀπο τό ἕνα χέρι στό ἄλλο». (*Σμάλτς*, στό ἴδιο, τομ. I, σελ. 309, 310).

«Ἡ χρησιμοποίηση τῆς γῆς, ἡ ἱκανότητά της, ἡ δύναμή της χρόνο με τό χρόνο νά ἀναπαράγει τή γαιοπρόσοδο, νά τί ἀποτελεῖ τόν ἐθνικό πλοῦτο» (στό ἴδιο, σελ. 310). Ἄν ἀναζητήσει κανείς τίς βάσεις, τά ἀρχικά στοιχεῖα τῆς *ἀξίας*, πρέπει νά παραδεχτεῖ ὅτι αὐτή ἡ ἀξία δέν εἶναι παρά ἡ ἀξία τῶν ἁπλῶν προϊόντων τῆς φύσης. Δηλαδή, παρ' ὅλο πού ἡ ἐργασία προσθέτει στά πράγματα μιά νέα ἀξία καί ἀνεβάζει ἔτσι τήν τιμή αὐτή, ἡ νέα ἀξία ἤ αὐτή ἡ τιμή ἀποτελεῖται ὡστόσο ἀπό τό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν ὅλων ἐκείνων τῶν προϊόντων τῆς φύσης, τά ὁποῖα μέ τή νέα μορφή πού ἔδοσε σ' αὐτά ἡ ἐργασία ἔχουν καταστραφεῖ, καταναλωθεῖ ἤ ἔχουν ξοδευτεῖ κατά κάποιον τρόπο ἀπό τόν ἐργάτη». (στό ἴδιο, σελ. 313).

«Αὐτό τό εἶδος ἐργασίας» (ἡ καθεαυτό γεωργία) «εἶναι ἡ μοναδική πού συμβάλλει στό νά δημιουργοῦνται *νέα σώματα*. Γι' αὐτό κιόλας εἶναι ἡ μοναδική πού ὥς ἕνα βαθμό μπορεῖ νά θεωρεῖται παραγωγική. Ὅσο γιά τή μεταποιητική ἤ βιομηχανική ἐργασία... δίνουν ἁπλῶς ἄλλη μορφή στά σώματα πού παρήγαγε ἡ φύση». (*Σμάλτς*, στό ἴδιο, σελ. 15, 16).

[9]. *Ἐνάντια στή δεισιδαιμονία τῶν φυσιοκρατῶν*

Verri (Pietro): «Meditazioni sulla Economia politica». (Τυπώθηκε πρώτη φορά τό 1771) t. XV, Custodi, Part. mod. p. 21, 22:

«Ὅλα τά φαινόμενα τοῦ Συμπαντος, εἴτε ἔχουν προκληθεῖ ἀπό τό χέρι του ἀνθρώπου, εἴτε ἀπο τούς γενικούς νόμους τῆς φύσης, δέν εἶναι πραγματικά *νεοδημιουργήματα*, ἀλλά μόνο ἕνας *μετασχηματισμός* τῆς ὕλης. *Σύνθεση καί διάσπαση* εἶναι τά μοναδικά στοιχεῖα, πού βρίσκει πάντα ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, ὅταν ἀναλύει τήν ἰδέα τῆς *ἀναπαραγωγῆς*. Τό ἴδιο γίνεται καί μέ τήν *ἀναπαραγωγή τῆς ἀξίας* καί τοῦ *πλούτου*, ὅταν στούς ἀγρούς ἡ γῆ, ὁ ἀέρας καί τό νερό μετατρέπονται σέ γέννημα, ἤ ὅταν ἡ ἔκκριση ἑνός ἐντόμου μεταβάλλεται μέ τό χερι τοῦ ἀνθρώπου σέ μετάξι, ἤ ὅταν μερικά κομματάκια ἀπό μέταλλο συναρμολογοῦνται γιά νά σχηματίσουν ἕνα ρολόι».

Παρακάτω: Οἱ φυσιοκράτες ὀνομάζουν

«*στείρα* τήν τάξη τῶν ἐργαζομένων τῆς βιομηχανίας, γιατί κατά τή γνώμη τους *ἡ ἀξία τῶν προϊόντων τῆς βιομηχανίας εἶναι ἴση μέ τήν πρώτη ὕλη σύν τά μέσα διατροφῆς πού καταναλώνουν οἱ ἐργάτες βιομηχανίας κατά τή διάρκεια τῆς παραγωγῆς τους*». (στό ἴδιο, σελ. 25).

[243] Ὁ Βέρρι, ἀντίθετα, ἐφιστᾶ τήν προσοχή στή μόνιμη φτώχια τῶν ἀγροτῶν, σέ ἀντίθεση μέ τόν προοδευτικό πλουτισμό τῶν ἐργαζομένων στή βιομηχανία, καί συνεχίζει:

«Αὐτό ἀποδείχνει ὅτι ὁ βιομήχανος, μέ τήν τιμή πού εἰσπράττει, παίρνει ὄχι μόνο τήν *ἀναπλήρωση τῆς ξοδεμένης κατανάλωσης, ἀλλά καί κάτι πάνω ἀπό αὐτήν. Καί αὐτό τό παραπανήσιο μέρος εἶναι μιά νέα ποσότητα ἀξίας πού δημιουργήθηκε* στήν ἐτήσια παραγωγή». (στό ἴδιο, σελ. 26). «Ἑπομένως ἡ νεοδημιουργημένη ἀξία εἶναι ἐκεῖνο τό μέρος τῆς τιμῆς τοῦ ἀγροτικοῦ ἤ τοῦ βιομηχανικοῦ προϊόντος, πού τό παράγουν *πέρα ἀπό τήν ἀρχική ἀξία* τῶν ὑλικῶν καί ἀπό τά ἀναγκαῖα ἔξοδα κατανάλωσης κατά τήν ἐπεξεργασία τους. Στή γεωργία πρέπει νά ἀφαιρεθοῦν ὁ σπόρος καί ἡ κατανάλωση τοῦ ἀγρότη, τό ἴδιο καί στή βιομηχανία πρέπει νά ἀφαιρεθοῦν ἡ πρώτη ὕλη καί ἡ κατανάλωση τοῦ ἐργαζομένου στή βιομηχανία. Καί κάθε χρόνο παράγεται τόση *νέα ἀξία, ὅσο εἶναι τό ὑπόλοιπο πού ἀπομένει*». (στό ἴδιο, σελ. 26, 27).

ΚΓΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Α. Σμίθ

[1. *Δυό καθορισμοί τῆς ἀξίας ἀπό τόν Σμίθ*]*

Ὁ Α. Σμίθ, καθώς καί ὅλοι οἱ ἄξιοι λόγου οἰκονομολόγοι, παραδέχεται τόν μέσο μισθό τῶν φυσιοκρατῶν, πού τόν ὀνόμασε φυσική τιμή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας.

«Ἕνας ἄνθρωπος πρέπει πάντα νά ζεῖ ἀπό τήν ἐργασία του, καί ὁ μισθός του πρέπει νά ἐπαρκεῖ τουλάχιστον γιά τή συντήρησή του. Τίς περισσότερες φορές μάλιστα πρέπει νά εἶναι λίγο μεγαλύτερος, διαφορετικά δέν θά εἶχαν οἱ ἐργάτες τή δυνατότητα νά δημιουργήσουν μιά οἰκογένεια, τό δέ γένος τους δέν θά μποροῦσε νά ὑπάρξει πέρα ἀπό μιά γενεά». ([«Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations», Paris 1802], t I. l I, ch. VIII, p 136).

Ὁ Α. Σμίθ διαπιστώνει καθαρά, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας δέν ἀποβαίνει πρός ὄφελος τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη. Νά τί λέει (l. I. ch. VIII, edit. MacCulloch, London 1828]:

«Τό προϊόν τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ τή φυσική ἀμοιβή ἤ τό μισθό τῆς ἐργασίας. Σέ κείνη τήν ἀρχική κατάσταση τῶν πραγμάτων, πού προηγεῖται καί ἀπό *τήν ἰδιοποίηση τῆς γῆς*, καί ἀπό τή *συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου* ἀνήκει στόν ἐργάτη ὁλόκληρο τό προϊόν τῆς ἐργασίας. Δέν ὑπάρχει οὔτε γαιοκτήμονας οὔτε ἄλλο ἀφεντικό, μέ τό ὁποῖο ὁ ἐργάτης θά ἦταν ὑποχρεωμένος νά μοιραστεῖ τό προϊόν. Ἄν συνεχιζόταν αὐτή ἡ κατάσταση, *θά αὐξανόταν* ὁ μισθός τῆς ἐργα-

---

* Στή ρωσική ἔκδοση, Μόσχα 1962 - ὁ ὑπότιτλος αὐτός ἔχει ὡς ἑξῆς: Δυό διαφορετικοί καθορισμοί τῆς ἀξίας ἀπό τόν Σμίθ: Καθορισμός τῆς ἀξίας ἀπό τήν ποσότητα τῆς ξοδευμένης ἐργασίας πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα, καί καθορισμός της ἀπό τήν ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας, πού ἀγοράζεται στήν ἀνταλλαγή μέ τό ἐμπόρευμα αὐτό. — Σημ. μετ.

σίας *μαζί μέ ὅλη τήν αὔξηση τῶν παραγωγικῶν της δυνάμεων, πού προκύπτει ἀπό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας*. Ὅλα τά πράγματα θά γίνονταν σιγά-σιγά πιό φτηνά».

{πάντως, ὅλα ἐκεῖνα τά πράγματα πού ἀπαιτοῦν μικρότερη ποσότητα ἐργασίας γιά τήν ἀναπαραγωγή τους. Ὅμως δέν «θά ἦταν» ἁπλῶς πιό φτηνά, ἀλλά ἔγιναν πράγματι πιό φτηνά.}

«Θά παράγονταν μέ μιά μικρότερη ποσότητα ἐργασίας. Καί ἐπειδή τά ἐμπορεύματα πού ἔχουν παραχθεῖ μέ ἴση ποσότητα ἐργασίας ἀνταλλάσσονται φυσικά στήν κατάσταση αὐτή μεταξύ τους, θά τά εἶχαν ἐπίσης ἀγοράσει μέ [244] τό προϊόν μιᾶς μικρότερης ποσότητας ἐργασίας... Ὡστόσο, αὐτή ἡ πρωταρχική κατάσταση, στήν ὁποία ὁ ἐργάτης χαιρόταν ὁλόκληρο τό προϊόν τῆς ἐργασίας του, δέν μποροῦσε *νά ἐπιζήσει πέρα ἀπό τή στιγμή, κατά τήν ὁποία γιά πρώτη φορά ἔχει ἰδιοποιηθεῖ ἡ γῆ καί ἔχει σωρευθεῖ κεφάλαιο*. Ἔτσι ἡ κατάσταση αὐτή τερματίστηκε, πολύ πρίν ἐπιτευχθοῦν οἱ μεγαλύτερες πρόοδες στήν τελειοποίηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας, καί θά ἦταν ἀνώφελο νά διερευνήσει κανείς παραπέρα, ποιά ἐπίδραση θά μποροῦσε νά ἀσκήσει στήν ἀμοιβή ἤ στό μισθό τῆς ἐργασίας» (τομ. I, σελ. 107-109).

Ὁ Α. Σμίθ παρατηρεῖ ἐδῶ μέ μεγάλη λεπτότητα, ὅτι ἡ πραγματικά μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας ἀρχίζει μόνο ἀπό τή στιγμή πού ἔχει μετατραπεῖ σέ μισθωτή ἐργασία καί οἱ ὅροι ἐργασίας ἀντιπαραθέτονται σ' αὐτήν, ἀπό τή μιά, σάν γαιοκτησία, καί, ἀπό τήν ἄλλη, σάν κεφάλαιο. Ἐπομένως, ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας ἀρχίζει μόνο κάτω ἀπό συνθῆκες, στίς ὁποῖες ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης δέν μπορεῖ πιά νά ἰδιοποιεῖται τά ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας. Γι' αὐτό εἶναι ἐντελῶς ἀνώφελο νά διερευνήσουμε, πῶς αὐτή ἡ αὔξηση τῆς παραγωγικῆς δύναμης θά ἐπιδροῦσε στούς «wages»*, πού ἐδῶ εἶναι ἴσοι μέ τό προϊόν τῆς ἐργασίας, ἤ πῶς ἐπιδροῦν κάτω ἀπό τήν προϋπόθεση, ὅτι τό προϊόν τῆς ἐργασίας (ἤ ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ προϊόντος) ἀνῆκε στόν ἴδιο τόν ἐργάτη.

Ὁ Α. Σμίθ εἶναι πολύ μολυσμένος μέ τίς ἀντιλήψεις τῆς φυσιοκρατίας, καί μέσα ἀπό τά ἔργα του περνοῦν ὁλόκληρα κομμάτια, πού ἀνήκουν στούς φυσιοκράτες καί πού ἀντιφάσκουν πέρα γιά πέρα μέ τίς ἀπόψεις πού διατύπωσε καί πού τόν χαρακτηρίζουν. Αὐτό γίνεται λ.χ. στή διδασκαλία γιά τή γαιοπρόσοδο κλπ. Αὐτά τά συστατικά τοῦ ἔργου του, πού δέν τόν χαρακτηρίζουν, καί στά ὁποῖα ὅμως ἐμφανίζεται

* «μισθούς»

ἁπλός φυσιοκράτης[30], μποροῦμε γιά τό σκοπό μας ἐδῶ νά μή τά πάρουμε καθόλου ὑπόψη.

Στό πρῶτο μέρος αὐτοῦ τοῦ ἔργου, μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἀνάλυσης τοῦ ἐμπορεύματος, ἔχω ἀποδείξει*, πῶς ὁ Σμίθ ταλαντεύεται στόν καθορισμό τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας καί ἰδίως στόν καθορισμό τῆς ἀξίας τῶν *ἐμπορευμάτων,* μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τους, πότε τόν μπερδεύει καί πότε τόν παραμερίζει μέ τήν ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας, μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά ἀγοραστεῖ ἕνα ἐμπόρευμα, ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, μέ τήν ποσότητα τοῦ ἐμπορεύματος, μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά ἀγοραστεῖ μιά καθορισμένη ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας[31]. Ἐδῶ μετατρέπει τήν *ἀνταλλακτική ἀξία* τῆς ἐργασίας σέ μέτρο γιά τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων. Στήν πραγματικότητα μετατρέπει σέ μέτρο γιά τήν ἀξία τό *μισθό,* γιατί ὁ μισθός εἶναι ἴσος μέ τήν ποσότητα τῶν ἐμπορευμάτων, πού μπορεῖ νά ἀγοραστεῖ μέ μιά καθορισμένη ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας, εἶναι ἴσος μέ τήν ποσότητα ἐργασίας, πού μπορεῖ νά ἀγοραστεῖ μέ μιά καθορισμένη ποσότητα ἐμπορευμάτων. Ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας ἤ, πιό σωστά, τῆς ἐργατικῆς δύναμης μεταβάλλεται, ὅπως καί ἡ ἀξία κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος, καί δέν διαφέρει εἰδικά σέ τίποτα ἀπό τήν ἀξία τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων. Ἐδῶ ἡ ἀξία μετατρέπεται σέ μέτρο καί σέ αἰτία ἐξήγησης τῆς ἀξίας, πρόκειται ἑπομένως γιά φαῦλο κύκλο.

Στήν παραπέρα περιγραφή, ὅμως, θά φανεῖ ὅτι αὐτή ἡ ἀβεβαιότητα καί αὐτό τό ἀνακάτωμα ἐντελῶς ἑτερογενῶν καθορισμῶν δέν ἐνοχλεῖ τίς ἔρευνες τοῦ Σμίθ γιά τή φύση καί τήν καταγωγή τῆς ὑπεραξίας, γιατί πράγματι, χωρίς ἐπίσης νά τό ξέρει, παντοῦ ὅπου ἀναπτύσσει τή θέση του, ἐμμένει στό σωστό καθορισμό τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων — δηλαδή στόν καθορισμό της ἀπό τήν ποσότητα ἐργασίας, ἤ ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού ξοδεύτηκε γι' αὐτά. [244]

[VII - 283 a] {Πόσο συχνά ὁ Σμίθ στήν πορεία τοῦ ἔργου του, στό ὁποῖο ἐξηγεῖ πράγματι γεγονότα, ἐννοεῖ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού περιέχεται στό προϊόν σάν ἀξία ἤ σάν καθοριστικό τῆς ἀξίας, τό γεγονός αὐτό μπορεῖ νά καταδειχτεῖ μέ πολλά παραδείγματα. Ἕνα μέρος ἀπό αὐτά τά βρίσκει κανείς καταχωρημένα ἀπό τόν Ρικάρντο[32].

* Βλέπε τόν 13ο τόμο τῶν ἔργων τοῦ Μάρξ - Ἔνγκελς σελ. 44/45 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης

Όλη του ἡ διδασκαλία σχετικά μέ τήν ἐπίδραση τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καί τῶν βελτιωμένων μηχανῶν στήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, στηρίζεται πάνω σ' αὐτήν τή βάση. Ἐδῶ εἶναι ἀρκετό νά ἀναφέρουμε ἕνα σημεῖο. Στό XI κεφάλαιο τοῦ πρώτου βιβλίου ὁ Α. Σμίθ μιλᾶ γιά τό φτήναιμα πολλῶν βιομηχανικῶν ἐμπορευμάτων τῆς ἐποχῆς του, σέ σύγκριση μέ τούς προηγουμένους αἰῶνες καί καταλήγει μέ τά λόγια:

«Στοίχιζε πολύ περισσότερη ποσότητα ἐργασίας [283 b], γιά νά φέρουν τό ἐμπόρευμα στήν ἀγορά. Καί ὅταν ἔφτανε πιά στήν ἀγορά, ἔπρεπε λοιπόν στήν ἀνταλλαγή νά ἀγοράσει ἤ νά πάρει τήν τιμή μιᾶς πολύ μεγαλύτερης ποσότητας ἐργασίας». ([Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations», Paris 1802] t. II. p. 156)} [VII - 283 b]

[VI - 245] Δεύτερο, ὅμως, ἡ ἀντίφαση αὐτή καί τό πέρασμα ἀπό τόν ἕνα τρόπο ἑρμηνείας στόν ἄλλο βασίζεται στόν Α. Σμίθ σέ βαθύτερα αἴτια, πράγμα πού ὁ Ρικάρντο τό παράβλεψε κατά τήν ἀποκάλυψη αὐτῆς τῆς ἀντίφασης, δέν τήν ἐκτίμησε σωστά, καί γι' αὐτό δέν τήν ἔλυσε. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὅλοι οἱ ἐργαζόμενοι εἶναι ἐμπορευματοπαραγωγοί, ὅτι δέν παράγουν μόνο τά ἐμπορεύματά τους, ἀλλά καί τά πουλᾶνε. Ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων καθορίζεται ἀπό τόν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτά. Ἄν λοιπόν τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνται στήν ἀξία τους, τότε ὁ ἐργαζόμενος μέ ἕνα ἐμπόρευμα, πού εἶναι τό προϊόν 12 ὡρῶν χρόνου ἐργασίας, ἀγοράζει πάλι 12 ὡρῶν χρόνο ἐργασίας μέ τή μορφή ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος, δηλαδή 12 ὡρῶν χρόνο ἐργασίας, πού ἔχει ὑλοποιηθεῖ σέ μιά ἄλλη ἀξία χρήσης. Ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας του εἶναι λοιπόν ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματός του, δηλαδή ἴση μέ τό προϊόν 12 ὡρῶν χρόνου ἐργασίας. Ἡ πούληση καί ἡ νέα ἀγορά, κοντολογῆς ὅλο τό προτσές ἀνταλλαγῆς, ἡ μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος δέν ἀλλάζει τίποτα στήν ὑπόθεση. Ἀλλάζει μόνο τή μορφή τῆς ἀξίας χρήσης, μέ τήν ὁποία παρασταίνονται αὐτές οἱ 12 ὧρες χρόνου ἐργασίας. Ἑπομένως, ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας. Πρῶτο, ἀνταλλάσσονται μέ τά ἐμπορεύματα — ἐφόσον ἀνταλλάσσονται σύμφωνα μέ τήν ἀξία τους — ἴσες ποσότητες ὑλοποιημένης ἐργασίας. Δεύτερο, ὅμως, μιά ὁρισμένη ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας ἀνταλλάσσεται μέ μιά ποσότητα ὑλοποιημένης ἐργασίας, γιατί, πρῶτο, ἡ ζωντανή ἐργασία ὑλοποιεῖται σέ ἕνα προϊόν, σέ ἕνα ἐμπόρευμα, πού ἀνήκει στόν ἐργαζόμενο, καί, δεύτερο, τό ἐμπόρευμα αὐτό ἀνταλλάσσεται πάλι μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα, στό ὁποῖο περιέχεται ἴση ποσότητα ἐργασίας.

Πράγματι, ἀνταλλάσσέται λοιπόν μιά καθορισμένη ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας μέ ἴση ποσότητα ὑλοποιημένης ἐργασίας. Ἐπομένως, δέν ἀνταλλάσσεται μόνο ἐμπόρευμα μέ ἄλλο ἐμπόρευμα στήν ἀναλογία, μέ τήν ὁποία αὐτά παρασταίνουν ἴσο σέ μέγεθος ὑλοποιημένο χρόνο ἐργασίας, ἀλλά μιά ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας ἀνταλλάσσεται μέ ἕνα ἐμπόρευμα, πού παρασταίνει ὑλοποιημένη τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας.

Κάτω ἀπό αὐτή τήν προϋπόθεση ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας (ἡ ποσότητα ἐμπορεύματος, πού μπορεῖ νά ἀγοράσει κανείς μέ μιά δοσμένη ποσότητα ἐργασίας, ἤ ἡ ποσότητα ἐργασίας πού μπορεῖ νά ἀγοράσει κανείς μέ μιά δοσμένη ποσότητα ἐμπορευμάτων) θά μποροῦσε, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ ποσότητα ἐργασίας πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα, νά ἰσχύει σάν μέτρο τῆς ἀξίας του, γιατί ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας παρασταίνει πάντα ὑλοποιημένη τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας, πού ἀπαιτεῖ ἡ ζωντανή ἐργασία γιά τήν παραγωγή αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος, ἤ μιά καθορισμένη ποσότητα ζωντανοῦ χρόνου ἐργασίας ἐξουσίαζε πάντα μιά ποσότητα ἐργασίας, πού παρασταίνει ὑλοποιημένο ἴσο χρόνο ἐργασίας. Τώρα ὅμως γίνεται τό ἀντίθετο σέ ὅλους τούς τρόπους παραγωγῆς — ἰδίως στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς — στούς ὁποίους οἱ ὑλικοί ὅροι τῆς ἐργασίας ἀνήκουν σέ μιά ἤ σέ περισσότερες τάξεις, ἐνῶ σέ μιά ἄλλη τάξη, στήν ἐργατική τάξη, ἀνήκει μόνον ἡ ἐργατική δύναμη. Τό προϊόν ἤ ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας δέν ἀνήκει στόν ἐργάτη. Μιά καθορισμένη ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας δέν ἐξουσιάζει τήν ἴδια ποσότητα ὑλοποιημένης ἐργασίας, ἤ μιά καθορισμένη ποσότητα ὑλοποιημένης σέ ἐμπόρευμα ἐργασίας ἐξουσιάζει μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας, ἀπό τήν ποσότητα πού περιέχεται στό ἴδιο τό ἐμπόρευμα.

Μιά καί ὁ Α. Σμίθ ξεκινάει πολύ σωστά ἀπό τό ἐμπόρευμα καί τήν ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων καί, ἐπομένως, οἱ παραγωγοί ἀντικρύζονται στήν ἀρχή μόνο σάν κάτοχοι ἐμπορευμάτων, σάν πουλητές ἐμπορευμάτων καί ἀγοραστές ἐμπορευμάτων, ἀνακαλύπτει (ἔτσι τοῦ φαίνεται) ὅτι στήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στή μισθωτή ἐργασία, ἀνάμεσα [246] στήν ὑλοποιημένη ἐργασία καί στή ζωντανή ἐργασία αἴρεται ἀμέσως ὁ γενικός νόμος, τά δέ ἐμπορεύματα (γιατί καί ἡ ἐργασία εἶναι ἐμπόρευμα, ἐφόσον ἀγοράζεται καί πουλιέται) δέν ἀνταλλάσσονται ἀνάλογα μέ τίς ποσότητες ἐργασίας πού παρασταίνουν. *Γι' αὐτό* καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι ἀπό τή στιγμή πού οἱ ὅροι ἐργασίας ἀντιπαραθέτονται στό μισθωτό ἐργάτη μέ τή μορφή τῆς γαιοκτησίας καί τοῦ κεφαλαίου, ὁ χρόνος ἐργασίας δέν εἶναι πιά τό

ἐσωτερικό μέτρο πού ρυθμίζει τήν ἀνταλλακτική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων. Θά ἔπρεπε μᾶλλον, ὅπως παρατηρεῖ σωστά ὁ Ρικάρντο, νά εἶχε καταλήξει ἀντίθετα στό συμπέρασμα ὅτι δέν εἶναι πιά ταυτόσημες οἱ ἐκφράσεις «ποσότητα τῆς ἐργασίας» καί «ἀξία τῆς ἐργασίας» καί, ἑπομένως, ἡ σχετική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, παρά τό γεγονός ὅτι ρυθμίζεται ἀπό τόν χρόνο ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτά, δέν ρυθμίζεται πιά ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργασίας, γιατί αὐτή ἡ τελευταία ἔκφραση ἦταν σωστή μόνον ὥς τότε πού ἦταν ταυτόσημη μέ τήν πρώτη. Μπορεῖ παρακάτω, ἀπ' ἀφορμή καί σέ σχέση μέ τόν Μάλθους[33], νά ἀναπτύξουμε ὅτι αὐτό καθεαυτό θά ἦταν λαθεμένο καί ἀνούσιο, ἄν ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού ὁ ἐργάτης θά ἰδιοποιόταν τό δικό του τό προϊόν, δηλαδή τήν ἀξία τοῦ δικοῦ του προϊόντος, θά ἔκανε αὐτή τήν ἀξία ἤ τήν ἀξία τῆς ἐργασίας μέτρο τῶν ἀξιῶν, μέ τήν ἴδια ἔννοια πού ὁ χρόνος ἐργασίας ἤ ἡ ἴδια ἡ ἐργασία εἶναι μέτρο τῶν ἀξιῶν καί στοιχεῖο πού δημιουργεῖ ἀξία. 'Ακόμα καί στήν περίπτωση αὐτή δέν θά ἐπιτρεπόταν ἡ ἐργασία, τήν ὁποία μπορεῖ νά ἀγοράσει κανείς μέ ἕνα ἐμπόρευμα, νά ἰσχύει σάν μέτρο μέ τήν ἴδια ἔννοια πού ἰσχύει ἡ περιεχόμενη σ' αὐτό ἐργασία. Θά ἦταν ἁπλῶς ἡ μιά ἕνας δείχτης τῆς ἄλλης.

Πάντως ὁ Α. Σμίθ διαισθάνεται τή δυσκολία νά συναγάγει ἀπό τό νόμο, πού καθορίζει τήν ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων, τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στήν ἐργασία, ἡ ὁποία καθ' ὅλα τά φαινόμενα βασίζεται σέ ἀρχές ἐντελῶς ἀντίθετες πρός τό νόμο αὐτό καί πού ἀντιφάσκουν μ' αὐτόν. 'Ακόμα ἡ ἀντίφαση δέν θά μποροῦσε νά ἀποσαφηνιστεῖ, ὅσον καιρό τό κεφάλαιο ἀντιπαρατίθεται ἄμεσα στήν ἐργασία καί ὄχι στήν ἐργατική δύναμη. 'Ο Α. Σμίθ ἤξερε πολύ καλά ὅτι ὁ ἐργάσιμος χρόνος, πού κοστίζει ἡ ἐργατική δύναμη γιά τήν ἀναπαραγωγή καί τή συντήρησή της, εἶναι πολύ διαφορετικός ἀπό τήν ἐργασία πού μπορεῖ νά ἐκπληρώσει ἡ ἴδια. Ἔτσι ὁ ἴδιος παραθέτει ἀπό τό ἔργο τοῦ Καντιγιόν: «Essai sur la nature du commerce...» τό ἑξῆς.

«'Ο ἴδιος συγγραφέας προσθέτει ὅτι ἡ ἐργασία ἑνός ὑγιοῦς δούλου ἔχει διπλάσια ἀξία ἀπό τό κόστος τῆς συντήρησής του, καί νομίζει, ὅτι ἡ ἐργασία καί τοῦ τελευταίου ἐργάτη δέν μπορεῖ νά ἀξίζει λιγότερο ἀπό τήν ἐργασία ἑνός ὑγιοῦς δούλου». (τομ. Ι, βιβλίο Ι τοῦ 8ου κεφαλαίου τῶν ἔργων τοῦ Σμίθ, σελ. 137 τῆς μετάφρασης *Γκαρνιέ*).

'Εξάλλου, εἶναι περίεργο ὅτι ὁ Α. Σμίθ δέν κατανόησε πόσο λίγη σχέση ἔχει ὁ δισταγμός του σχετικά μέ τό νόμο, πού ρυθμίζει τήν ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων μεταξύ τους. Τό γεγονός ὅτι τά ἐμπο-

ρεύματα Α καί Β ἀνταλλάσσονται ἀνάλογα μέ τόν χρόνο ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτά, δέν παραβιάζεται καθόλου ἀπό τίς ἀναλογίες, στίς ὁποῖες οἱ παραγωγοί τοῦ Α καί τοῦ Β μοιράζονται μεταξύ τους τά προϊόντα Α καί Β ἤ πιό σωστά τήν ἀξία τους. Ἄν ἕνα μέρος τοῦ Α περιέρχεται στό γαιοκτήμονα, ἕνα ἄλλο στόν κεφαλαιοκράτη καί ἕνα τρίτο μέρος στόν ἐργάτη, ἀδιάφορο πόσο μεγάλες εἶναι οἱ μερίδες πού πῆρε ὁ καθένας, αὐτό δέν ἀλλάζει τίποτα στό γεγονός, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Α ἀνταλλάσσει μέ τόν Β τό προϊόν σύμφωνα μέ τήν ἀξία του. Ἡ ἀναλογία τοῦ χρόνου ἐργασίας πού περιέχεται στά ἐμπορεύματα Α καί Β δέν θίγεται καθόλου ἀπό τό πῶς τόν χρόνο ἐργασίας πού περιέχεται στά ἐμπορεύματα Α καί Β τόν ἰδιοποιοῦνται διάφορα πρόσωπα. «Ὅταν ἔχει συντελεστεῖ ἡ ἀνταλλαγή τῆς τσόχας μέ λινό ὕφασμα, οἱ παραγωγοί τῆς τσόχας θά ἔχουν τό ἴδιο μερίδιο ἀπό τό λινό ὕφασμα, πού ἀντιστοιχεῖ στό μερίδιο πού εἶχαν προηγούμενα στήν τσόχα». ([Μάρξ,] «Misère de la Philosophie», σελ. 29). Αὐτό εἶναι ἐξάλλου τό ἐπιχείρημα πού ἐπικαλέστηκαν ἀργότερα οἱ ρικαρντιανοί μέ τό δίκιο τους ἐνάντια[247] στόν Α. Σμίθ. Νά τί λέει ὁ μαλθουσιανός John Cazenove:

«Ἡ ἀνταλλαγή καί ἡ διανομή τῶν ἐμπορευμάτων πρέπει νά ἐξετάζονται χωριστά ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη... Τά περιστατικά πού ἐπηρεάζουν τή μιά, δέν ἐπιδροῦν πάντα στήν ἄλλη. Λογουχάρη, μιά μείωση τῶν ἐξόδων παραγωγῆς ἑνός ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος θά ἀλλάξει τή σχέση του μέ ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα, ὅμως δέν θά ἀλλάξει ὑποχρεωτικά τό μοίρασμά του ἤ δέν θά ἐπηρεάσει μέ κανένα τρόπο τό μοίρασμα τῶν ἄλλων. Ἐπίσης μιά γενική μείωση τῶν ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων, πού *ἀφορᾶ ἐξίσου ὅλα* τά ἐμπορεύματα, δέν ἀλλάζει τή σχέση μεταξύ τους. Μπορεῖ — ὅμως καί δέν μπορεῖ — νά ἐπιδράσει στή διανομή τους κλπ.» (John Cazenove στόν πρόλογο τῆς ἔκδοσης τοῦ ἔργου τοῦ *Μάλθους*: «Definitions in Political Economy», London 1853 [σελ. VI]).

Ἐπειδή ὅμως ἡ «διανομή» τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος ἀνάμεσα στόν καπιταλιστή καί στόν ἐργάτη βασίζεται ἡ ἴδια σέ μιά ἀνταλλαγή ἀνάμεσα σέ ἐμπορεύματα — ἀνάμεσα στά ἐμπορεύματα καί στήν ἐργατική δύναμη — γι' αὐτό ὁ Σμίθ ξαφνιάζεται μέ τό δίκιο του. Ἐπειδή, ὅμως, ὁ Σμίθ κάνει μεταξύ ἄλλων μέτρο τῶν ἀξιῶν τήν ἀξία τῆς ἐργασίας, ἤ τό βαθμό μέ τόν ὁποῖο ἕνα ἐμπόρευμα (ἤ χρῆμα) μπορεῖ νά ἀγοράζει ἐργασία, τό γεγονός αὐτό μπερδεύει τή σκέψη του στό σημεῖο ὅπου ἀναπτύσσει τή θεωρία τῶν τιμῶν καί τήν ἐπίδραση τοῦ συναγωνισμοῦ στό ποσοστό τοῦ κέρδους κλπ., στερεῖ γενικά τό ἔργο του ἀπό κάθε ἑνότητα καί ἀποκλείει ἀκόμα ἀπό τήν ἔρευνα ἕνα σωρό οὐσιώδη ζητήματα. Ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως, αὐτό δέν ἀσκεῖ καμιά ἐπίδραση στήν ἀνάπτυξη τῆς *ὑπεραξίας γενικά*, γιατί ἐμμένει ἐδῶ πάντα στό

σωστό καθορισμό τῆς ἀξίας ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού μέ τήν ἐργασία μπαίνει σέ διάφορα ἐμπορεύματα.

Καί τώρα ἄς δοῦμε πῶς χειρίζεται τό ζήτημα.

Ὡστόσο πρέπει πρῶτα νά ἀναφέρουμε ἀκόμα ἕνα περιστατικό. Ὁ Α. Σμίθ μπερδεύει διάφορα πράγματα. Πρῶτο, στό V κεφάλαιο τοῦ I Βιβλίου (τῆς μετάφρασης τοῦ Γκαρνιέ) λέει:

«Ἕνας ἄνθρωπος εἶναι πλούσιος ἤ φτωχός, ἀνάλογα μέ τά μέσα πού διαθέτει γιά νά προμηθεύεται τά μέσα συντήρησης, τίς ἀνέσεις καί τίς ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς. Ἀπό τότε ὅμως πού καθιερώθηκε σέ ὅλους τούς κλάδους ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, μπορεῖ ἕνας ἄνθρωπος νά προμηθεύεται ἄμεσα, μέ τή δική του ἐργασία, μόνο ἕνα ἐξαιρετικά μικρό μέρος ὅλων αὐτῶν τῶν πραγμάτων, τό πολύ μεγαλύτερο μέρος ἀπό αὐτά πρέπει νά τά περιμένει ἀπό τήν *ἐργασία ἄλλων*. Ἔτσι, θά εἶναι πλούσιος ἤ φτωχός, *ἀνάλογα μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού εἶναι σέ θέση νά ἐξουσιάζει ἤ νά ἀγοράζει. Ἔτσι ἡ ἀξία ἑνός ὁποιουδήποτε ἐμπορεύματος* εἶναι γι' αὐτόν πού τό ἔχει καί πού δέν μπορεῖ ὁ ἴδιος νά τό χρησιμοποιήσει ἤ νά τό καταναλώσει, ἀλλά πού σκοπεύει *νά τό ἀνταλλάξει μέ κάτι ἄλλο, ἴσο μέ τήν ποσότητα ἐργασίας πού τό ἐμπόρευμα αὐτό τόν κάνει ἱκανό νά ἀγοράζει καί νά ἐξουσιάζει*. Ἑπομένως, ἡ ἐργασία εἶναι τό *πραγματικό* μέτρο τῆς *ἀνταλλακτικῆς ἀξίας* ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων» (στό ἴδιο, σελ. 59, 60).

Παρακάτω:

«Αὐτά (τά ἐμπορεύματα) περιέχουν *τήν ἀξία μιᾶς ὁρισμένης ποσότητας ἐργασίας, πού τήν ἀνταλλάσσουμε* [248] μέ αὐτό, *γιά τό ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι περιέχει τήν ἀξία μιᾶς ἴσης ποσότητας ἐργασίας*... Στήν ἀρχή ὅλα τά πλούτη τοῦ κόσμου δέν ἀγοράστηκαν μέ χρυσό καί ἀσήμι, ἀλλά μέ ἐργασία. Καί γι' αὐτούς πού τά κατέχουν καί πού ἐπιδιώκουν νά τά ἀνταλλάξουν μέ ὁποιαδήποτε νέα προϊόντα, ἡ ἀξία τους εἶναι ἀκριβῶς ἴση μέ τήν ποσότητα ἐργασίας πού εἶναι σέ θέση νά ἀγοράσουν ἤ νά ἐξουσιάσουν» (στό ἴδιο, κεφ. V, σελ. 60-61).

Τέλος:

«Ὅπως λέει ὁ κύριος Χόμπς — *πλοῦτος* θά πεῖ *δύναμη*. Ὅποιος, ὅμως, κερδίζει μιά μεγάλη περιουσία ἤ τήν ἀποκτᾶ ἀπό κληρονομιά, δέν ἀποκτᾶ ἔτσι κατ' ἀνάγκην μιά πολιτική δύναμη, εἴτε ἀστική (civile) εἴτε στρατιωτική... Τό εἶδος τῆς δύναμης πού δίνει σ' αὐτόν ἀπευθείας καί ἄμεσα ἡ κατοχή αὐτή τοῦ πλούτου εἶναι ἡ δύναμη νά ἀγοράζει. Εἶναι τό δικαίωμα νά ἐξουσιάζει *ὅλη τήν ἐργασία ἀλλωνῶν ἤ ὅλο τό προϊόν αὐτῆς τῆς ἐργασίας, πού βρίσκεται τή στιγμή ἐκείνη στήν ἀγορά*». (στό ἴδιο, σελ. 61).

Βλέπουμε, ὅτι σ' ὅλα αὐτά τά σημεῖα ὁ Σμίθ ἀνακατεύει *τήν ἐργασία τοῦ ἄλλου* μέ τό *προϊόν τῆς ἐργασίας*. Ἡ ἀνταλλακτική ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, πού ἔχει κάποιος, ἀποτελεῖται, ὕστερα ἀπό τόν κατα-

μερισμό τῆς ἐργασίας, ἀπό τά ξένα ἐμπορεύματα πού μπορεῖ νά ἀγοράσει, δηλαδή ἀπό τήν ποσότητα ξένης ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτά, ἀπό τήν ποσότητα ὑλοποιημένης ξένης ἐργασίας. Καί αὐτή ἡ ποσότητα ξένης ἐργασίας εἶναι ἴση μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας, πού περιέχεται στό δικό του ἐμπόρευμα. Ὅπως λέει ρητά:

«Τά ἐμπορεύματα περιέχουν τήν ἀξία μιᾶς ὁρισμένης ποσότητας ἐργασίας, πού τήν ἀνταλλάσσουμε μέ αὐτό, γιά τό ὁποῖο προυποθέτουμε ὅτι *περιέχει τήν ἀξία μιᾶς ἴσης ποσότητας ἐργασίας*».

Ὁ τόνος βρίσκεται ἐδῶ στήν ἀλλαγή πού προκλήθηκε ἀπό τόν *καταμερισμό τῆς ἐργασίας*, ὅτι δηλαδή ὁ πλοῦτος ἑνός ἀνθρώπου δέν ἀποτελεῖται πιά ἀπό τό προϊόν τῆς δικῆς του ἐργασίας, ἀλλά ἀπό τήν ποσότητα ξένης ἐργασίας πού ἐξουσιάζει αὐτό τό προϊόν, ἀπό τήν κοινωνική ἐργασία πού μπορεῖ νά ἀγοράσει, μιά ποσότητα πού καθορίζεται ἀπό τήν ποσότητα ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτό τό ἴδιο. Πράγματι, ἐδῶ περιέχεται μόνο ἡ ἔννοια τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, ὅτι δηλαδή στό ἑξῆς ἡ ἐργασία μου μόνο σάν κοινωνική ἐργασία καί, ἐπομένως, τό προιόν της σάν ἐξουσία πάνω σέ ἴση ποσότητα κοινωνικῆς ἐργασίας, καθορίζει τόν πλοῦτο μου. Τό ἐμπόρευμά μου, πού περιέχει μιά καθορισμένη ποσότητα ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας μοῦ ἐπιτρέπει νά ἐξουσιάζω ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα ἴσης ἀξίας, δηλαδή μιά ἴση ποσότητα ξένης ἐργασίας, ἡ ὁποία ἔχει ὑλοποιηθεῖ σέ ἄλλες ἀξίες χρήσης. Ὁ τόνος βρίσκεται ἐδῶ στήν ἐξίσωση τῆς *δικῆς μου* ἐργασίας μέ τήν *ξένη* ἐργασία, μ' ἄλλα λόγια, μέ τήν κοινωνική ἐργασία, πού προκλήθηκε ἀπό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί ἀπό τήν ἀνταλλακτική ἀξία (τοῦ Ἄνταμ Σμίθ τοῦ διαφεύγει ὅτι καί ἡ *δική μου* ἐργασία, ἤ ἡ ἐργασία πού περιέχεται στά ἐμπορεύματά μου, καθορίζεται ἤδη *κοινωνικά* καί ἀλλάζει οὐσιαστικά τόν χαρακτήρα της) καί δέν καθορίζεται καθόλου ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στήν *ὑλοποιημένη* ἐργασία καί στή *ζωντανή* ἐργασία καί ἀπό τούς εἰδικούς νόμους τῆς ἀνταλλαγῆς τους. Πράγματι ὁ Α. Σμίθ λέει ἐδῶ μόνον ὅτι ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων καθορίζεται ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτά καί ὅτι ὁ πλοῦτος τοῦ κατόχου ἐμπορευμάτων ἀποτελεῖται ἀπό τήν ποσότητα κοινωνικῆς ἐργασίας πού βρίσκεται στή διάθεσή του.

Ὡστόσο εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐξίσωση *ἐργασίας* καί *προϊόντος τῆς ἐργασίας* [249] ἀποτέλεσε ἤδη ἐδῶ τήν πρώτη ἀφορμή γιά τό μπέρδεμα τοῦ καθορισμοῦ τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό τήν περιεχόμενη σ' αὐτά ποσότητα ἐργασίας, καί τοῦ καθορισμοῦ τῆς ἀξίας τους ἀπό

τήν ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας πού μποροῦν νά ἀγοράσουν, ἤ μέ τόν καθορισμό της ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργασίας. Ὅταν ὁ Α. Σμίθ λέει:

«Ἡ περιουσία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ἀκριβῶς ἀνάλογη μέ τήν ἔκταση αὐτῆς τῆς δύναμης, ἀνάλογη μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας ἄλλων πού μπορεῖ νά ἐξουσιάζει, ἤ, *πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο* (ἐδῶ βρίσκεται ἡ λαθεμένη ταύτιση), *μέ τό προϊόν τῆς ἐργασίας ἄλλων* πού μπορεῖ νά ἀγοράσει» (στό ἴδιο, σελ. 61)

θά μποροῦσε ἐξίσου ὡραῖα νά πεῖ: Εἶναι ἴση μέ τήν ποσότητα κοινωνικῆς ἐργασίας πού περιέχεται στό δικό του ἐμπόρευμα ἤ στή δική του περιουσία, ὅπως παρατηρεῖ μάλιστα ὁ Σμίθ:

«Αὐτά (τά ἐμπορεύματα) περιέχουν τήν ἀξία μιᾶς ὁρισμένης ποσότητας ἐργασίας, πού τήν ἀνταλλάσσουμε μ' αὐτό, γιά τό ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι περιέχει τήν ἀξία *μιᾶς ἴσης ποσότητας* ἐργασίας».

(Ἡ λέξη «ἀξία» (valeur) εἶναι ἐδῶ περιττή καί παράλογη). Τό λαθεμένο συμπέρασμα φαίνεται κιόλας σ' αὐτό τό V κεφάλαιο, ὅταν λ.χ. λέει:

«Ἔτσι ἡ ἐργασία, ἐπειδή ἡ *δική της ἀξία* ποτέ δέν μεταβάλλεται, εἶναι τό μοναδικό πραγματικό καί ὁριστικό μέτρο, πού θά μποροῦσε σέ ὅλες τίς ἐποχές καί σέ ὅλα τά μέρη νά χρησιμεύσει γιά τόν ὑπολογισμό καί τή σύγκριση τῆς ἀξίας ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων» (σελ. 66).

Αὐτό πού ἰσχύει γιά τήν ἴδια τήν ἐργασία, ἑπομένως καί γιά τό μέτρο της, τόν χρόνο ἐργασίας, ὅτι ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι πάντα ἀνάλογη μέ τόν χρόνο ἐργασίας, πού ἔχει ὑλοποιηθεῖ σ' αὐτά, ὁποιαδήποτε ἀλλαγή κι ἄν ὑποστεῖ ἡ *ἀξία τῆς ἐργασίας*, ἀποδίδεται ἐδῶ σ' αὐτήν τήν ἴδια τή μεταβαλλόμενη ἀξία τῆς ἐργασίας.

Ἐδῶ πρῶτα ὁ Σμίθ εἶχε ἀναπτύξει γενικά τήν ἐμπορευματική ἀνταλλαγή: τή φύση τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καί τοῦ χρήματος. Οἱ ἀνταλλάσσοντες ἀντικρύζονται πιά γι' αὐτόν μόνο σάν κάτοχοι ἐμπορευμάτων. Ἀγοράζουν ξένη ἐργασία μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, ὅπως καί ἡ δική τους ἐργασία ἐμφανίζεται μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Γι' αὐτό, ἡ ποσότητα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας πού ἐξουσιάζουν εἶναι ἴση μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα, μέ τό ὁποῖο ἀγοράζουν οἱ ἴδιοι. Ὅταν, ὅμως, ὁ Σμίθ στά παρακάτω κεφάλαια τοῦ ἔργου του φτάνει στήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στήν ὑλοποιημένη ἐργασία καί στή ζωντανή ἐργασία, ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί στόν ἐργάτη καί *τονίζει* μετά, ὅτι ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος δέν καθορίζεται πιά ἀπό τήν ποσότητα

ἐργασίας, πού περιέχεται σ' αὐτό τό ἴδιο, ἀλλά ἀπό τήν ποσότητα ξένης, ζωντανῆς ἐργασίας, πού διαφέρει ἀπό αὐτήν, τήν ὁποία μπορεῖ νά ἐξουσιάσει, δηλαδή νά ἀγοράσει, τότε μ' αὐτό δέν ἐννοεῖται πράγματι ὅτι τά ἐμπορεύματα τά ἴδια δέν ἀνταλλάσσονται πιά ἀνάλογα μέ τόν περιεχόμενο σ' αὐτά χρόνο ἐργασίας, ἀλλά ὅτι ὁ πλουτισμός, ἡ ἀξιοποίηση τῆς ἀξίας πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα καί ὁ βαθμός αὐτῆς τῆς ἀξιοποίησης ἐξαρτιέται ἀπό τή μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας, πού θέτει σέ κίνηση ἡ ὑλοποιημένη ἐργασία. Καί μ' αὐτήν τήν ἔννοια αὐτό εἶναι σωστό. Ὁ Σμίθ, ὅμως, δέν τό καταλαβαίνει.

[2. *Ἡ γενική θεωρία γιά τήν ὑπεραξία στόν Σμίθ. Τό κέρδος, ἡ γαιοπρόσοδος καί ὁ τόκος, σάν ἀφαιρέσεις ἀπό τό προϊόν ἐργασίας τοῦ ἐργάτη*]

[250] Στό VI κεφάλαιο τοῦ πρώτου Βιβλίου ὁ Σμίθ περνάει ἀπό τή σχέση, στήν ὁποία ὑποτίθεται, ὅτι οἱ παραγωγοί ἀντιπαρατίθενται μόνο σάν πουλητές ἐμπορευμάτων καί κάτοχοι ἐμπορευμάτων, στή σχέση τῆς ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα στούς κατόχους τῶν ὅρων ἐργασίας καί στούς κατόχους μόνο ἐργατικῆς δύναμης.

«Σ' αὐτή τήν πρώτη ἀδιαμόρφωτη κατάσταση τῆς κοινωνίας, πού προηγεῖται *ἀπό τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου καί ἀπό τήν ἰδιοκτησία στή γῆ, ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαία γιά τήν ἀπόκτηση τῶν διαφόρων ἀντικειμένων τῆς ἀνταλλαγῆς*, εἶναι κατά τά φαινόμενα τό μοναδικό περιστατικό, πού μπορεῖ νά προσφέρει κάποιο κανόνα γιά τήν ἀνταλλαγή... Εἶναι φυσικό ὅτι τό πράγμα, πού εἶναι συνήθως προϊόν ἐργασίας δύο ἡμερῶν ἤ δύο ὡρῶν, νά ἔχει διπλάσια ἀξία ἀπό τό πράγμα πού εἶναι προϊόν ἐργασίας μιᾶς ἡμέρας ἤ μιᾶς ὥρας». (Βιβλίο I, κεφ. VI, σελ. 94, 95 τῆς μετάφρασης Γκαρνιέ).

Ἔτσι, ὁ χρόνος ἐργασίας, ὁ ἀναγκαῖος γιά νά παραχθοῦν ὁρισμένα ἐμπορεύματα, καθορίζει τή σχέση, στήν ὁποία ἀνταλλάσσονται μεταξύ τους, δηλαδή τήν *ἀνταλλακτική ἀξία* τους.

«Κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες ὁλόκληρο τό προϊόν τῆς ἐργασίας ἀνήκει στόν ἐργάτη, καί ἡ ποσότητα ἐργασίας, πού χρησιμοποιεῖται συνήθως γιά νά ἀποκτηθεῖ ἤ γιά νά παραχθεῖ ἕνα ἀνταλλάξιμο ἀντικείμενο, εἶναι τό μοναδικό περιστατικό, πού μπορεῖ νά καθορίσει τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας, μέ τήν ὁποία θά ἦταν κανείς συνήθως σέ θέση νά ἀγοράσει, νά ἐξουσιάσει ἤ νά πάρει στήν ἀνταλλαγή αὐτό τό ἀντικείμενο» (στό ἴδιο, σελ. 96).

Ἑπομένως: Κάτω ἀπό αὐτή τήν προϋπόθεση ὁ ἐργάτης εἶναι ἁπλός πουλητής ἐμπορεύματος, καί ὁ ἕνας ἐξουσιάζει τήν ἐργασία τοῦ ἄλλου μόνο στό βαθμό πού μέ τό δικό του ἐμπόρευμα ἀγοράζει τό ἐμπόρευμα τοῦ ἄλλου. Μέ τό ἐμπόρευμά του λοιπόν ἐξουσιάζει τόση μονάχα ἐργασία τοῦ ἄλλου, ὅση περιέχεται στό δικό του ἐμπόρευμα, γιατί καί οἱ δυό ἀνταλλάσσουν μεταξύ τους μόνο ἐμπορεύματα, ἡ δέ ἀνταλλακτική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων καθορίζεται ἀπό τόν περιεχόμενο σ' αὐτά χρόνο ἐογασίας ἤ ποσότητα ἐργασίας.

Ὅμως ὁ Ἄνταμ (Σμίθ) συνεχίζει:

«Ἀπό τή στιγμή πού *ἔχει συσσωρευθεῖ κεφάλαιο στά χέρια ἀτόμων*, μερικά ἀπό αὐτά θά τό χρησιμοποιήσουν, φυσικά, γιά νά βάλουν νά δουλέψουν φίλεργοι ἄνθρωποι τούς ὁποίους θά ἐφοδιάσουν μέ πρῶτες ὕλες καί μέ μέσα συντήρησης, *γιά νά βγάλουν ἕνα κέρδος ἀπό τήν πούληση τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας τους, ἤ ἀπό αὐτό πού ἡ ἐργασία τους πρόσθεσε στήν ἀξία αὐτῶν τῶν πρώτων ὑλῶν*» (στό ἴδιο, σελ. 96).

Στόπ, θά σταθοῦμε λίγο ἐδῶ, προτοῦ παρακολουθήσουμε παρακάτω τό χωρίο αὐτό. Πρῶτο, ἀπό ποῦ προέρχονται οἱ φίλεργοι ἄνθρωποι, πού δέν ἔχουν στήν κατοχή τους οὔτε μέσα συντήρησης οὔτε ὑλικά γιά τή δουλιά τους, ἀφημένοι στήν τύχη τους; Ἄν τήν ἔκφραση τοῦ Σμίθ τή γυμνώσουμε ἀπό τήν ἀφελή μορφή της, τότε δέν λέει παρά μόνον ὅτι: Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἀρχίζει τή στιγμή, πού οἱ ὅροι ἐργασίας ἀνήκουν σέ μιά τάξη, ἐνῶ σέ μιάν ἄλλη τάξη ἀνήκει μόνο ἡ ἐργατική δύναμη. Αὐτός ὁ χωρισμός τῆς ἐργασίας ἀπό τούς ὅρους ἐργασίας ἀποτελεῖ τήν προϋπόθεση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς.

Δεύτερο, ὅμως, τί ἐννοεῖ ὁ Α. Σμίθ, ὅταν λέει ὅτι οἱ employers of labour* πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες, *«γιά νά βγάλουν ἕνα κέρδος ἀπό τήν πούληση τῶν προϊόντων τῶν ἐργατῶν* ἤ ἀπό αὐτό πού ἡ ἐργασία τῶν ἐργατῶν ἔχει προσθέσει στήν ἀξία ἐκείνων τῶν πρώτων ὑλῶν»; Μήπως μ' αὐτό ἐννοεῖ ὅτι τό κέρδος προέρχεται ἀπό τήν *πούληση*, ἀπό τό ὅτι τό ἐμπόρευμα πουλιέται *πάνω* ἀπό τήν ἀξία του, δηλαδή ἀπό αὐτό πού ὁ Στιούαρτ τό ὀνομάζει «κέρδος ἀπό ἐκποίηση», πού δέν εἶναι παρά «μιά διακύμανση τοῦ πλούτου ἀνάμεσα στίς δυό συμμετέχουσες πλευρές»; Ἄς ἀφήσουμε νά ἀπαντήσει ὁ ἴδιος ὁ Σμίθ.

«Ὅταν ἀνταλλάσσεται *τό ἕτοιμο προϊόν τῆς ἐργασίας*, εἴτε ἔναντι χρήματος, *εἴτε ἔναντι ἐργασίας*» (ἐδῶ ἔχουμε πάλι μιά πηγή νέας πλάνης) «ἤ ἔναντι

---

* ἐργοδότες

ἄλλων ἐμπορευμάτων, πρέπει πέρα ἀπό αὐτό, πού θά ἦταν ἀρκετό γιά νά πληρωθοῦν οἱ τιμές τῶν ὑλικῶν καί οἱ μισθοί τῶν ἐργατῶν, *νά δοθεῖ καί κάτι ἀκόμα* γιά τό κέρδος τοῦ ἐπιχειρηματία, ὁ ὁποῖος διακινδύνευσε τό κεφάλαιό του σ' αὐτή τήν ἐπιχείρηση» (στό ἴδιο).

(Σ' αὐτή τή διακινδύνευση πρέπει νά ἐπανέλθουμε ἀργότερα. Βλέπε τό VII τεῦχος, σελ. 173, στό κεφάλαιο γιά τήν ἀπολογητική περιγραφή τοῦ κέρδους.)[34] Αὐτό, τό κάτι πού πρέπει νά δοθεῖ γιά τό *κέρδος* τοῦ ἐπιχειρηματία, ὅταν ἔχει πιά ἀνταλλαχθεῖ τό ἕτοιμο προϊόν προέρχεται ἀπό τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος πάνω ἀπό τήν ἀξία του, πρόκειται γιά τό κέρδος ἀπό ἐκποίηση τοῦ Στιούαρτ.

«Ἔτσι», συνεχίζει ὁ Ἄνταμ (Σμίθ) ἀμέσως, *«ἡ ἀξία τήν ὁποία οἱ ἐργάτες προσθέτουν στίς πρῶτες ὕλες* χωρίζεται *ἐδῶ»* (ἀπό τότε πού ἄρχισε ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή), *«σέ δυό μέρη, ἀπό τά ὁποῖα τό ἕνα πληρώνει τό μισθό τῆς ἐργασίας τους, καί τό ἄλλο τό κέρδος τοῦ ἐπιχειρηματία γιά ὅλο τό ποσό τοῦ κεφαλαίου πού προκατέβαλε γιά πρῶτες ὕλες καί γιά μισθούς ἐργασίας»* (σελ. 96, 97).

Ἐδῶ, λοιπόν, ὁ Σμίθ δηλώνει ρητά: Τό κέρδος, πού βγαίνει κατά τήν πούληση τοῦ ἕτοιμου προϊόντος, δέν πηγάζει *ἀπό* τήν ἴδια *τήν πούληση*, δέν πηγάζει ἀπό τό ὅτι τό ἐμπόρευμα πουλιέται *πάνω* ἀπό τήν ἀξία του, δέν εἶναι κέρδος ἀπό ἐκποίηση. Ἡ ἀξία, δηλαδή ἡ ποσότητα ἐργασίας τήν ὁποία οἱ ἐργάτες προσθέτουν στίς πρῶτες ὕλες, χωρίζεται μᾶλλον σέ δυό μέρη. Τό ἕνα πληρώνει τούς μισθούς τους ἤ ἔχει πληρωθεῖ μέ τούς μισθούς τους. Μ' αὐτό τό μέρος οἱ ἐργάτες ἐπιστρέφουν μόνο τόση ποσότητα ἐργασίας, ὅση ἔχουν πάρει μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ. Τό ἄλλο μέρος ἀποτελεῖ τό κέρδος τοῦ κεφαλαιοκράτη, εἶναι δηλαδή μιά ποσότητα ἐργασίας, πού τήν πουλάει χωρίς νά τήν ἔχει πληρώσει. Ἄν, λοιπόν, πουλάει τό ἐμπόρευμα στήν ἀξία του, δηλαδή σύμφωνα μέ τόν περιεχόμενο σ' αὐτό χρόνο ἐργασίας, σημαίνει ὅτι τό ἀνταλλάσσει μέ ἄλλα ἐμπορεύματα, σύμφωνα μέ τό νόμο τῆς ἀξίας, ὁπότε τό κέρδος του προέρχεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι *δέν ἔχει πληρώσει* ἕνα μέρος τῆς ἐργασίας πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα, τό ὁποῖο ὅμως τό *πουλάει*. Μέ αὐτό, ὁ ἴδιος ὁ Α. Σμίθ ἔχει ἀντικρούσει τήν ἄποψή του ὅτι ἀπό τό γεγονός ὅτι στόν ἐργάτη δέν ἀνήκει πιά ὅλο τό προϊόν τῆς ἐργασίας του, ὅτι ὀφείλει νά τό μοιραστεῖ τό ἴδιο ἤ τήν ἀξία του μέ τόν ἰδιοκτήτη τοῦ κεφαλαίου, αἴρει τό νόμο πού λέει ὅτι ἡ σχέση, στήν ὁποία τά ἐμπορεύματα ἀνταλλάσσονται μεταξύ τους, ἤ ἡ ἀνταλλακτική τους ἀξία, καθορίζεται ἀπό τήν ποσότητα τοῦ ὑλοποιημένου σ' αὐτά χρόνου ἐργασίας. Κάτι παραπάνω, ὁ Σμίθ συμπεραίνει ὅτι τό κέρδος τοῦ ἴδιου τοῦ καπιταλιστῆ προέρχεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι δέν ἔχει

πληρώσει ἕνα μέρος τῆς ἐργασίας πού ἔχει προστεθεῖ στό ἐμπόρευμα καί γι' αὐτό τό κέρδος του προκύπτει ἀπό τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος. Θά δοῦμε, πῶς ἀργότερα συνάγει ἀκόμα πιό κυριολεκτικά τό κέρδος ἀπό τήν ἐργασία πού ἐκτελεῖ ὁ ἐργάτης πέρα ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας μέ τήν ὁποία *πληρώνει* τό μισθό, δηλαδή τόν ἀναπληρώνει μέ ἕνα ἰσοδύναμο. Ἔτσι ἔχει διαγνώσει τήν πραγματική πηγή τῆς ὑπεραξίας. Ταυτόχρονα ἔχει καθορίσει σαφῶς ὅτι δέν πηγάζει ἀπό τά [252] προκαταβλημένα ποσά, πού — ὅσο ὠφέλιμα κι ἄν εἶναι στό πραγματικό προτσές ἐργασίας — ἡ ἀξία τους ξαναεμφανίζεται ἁπλῶς στό προϊόν, ἀλλά ὅτι πηγάζει ἀποκλειστικά ἀπό τή νέα ἐργασία, πού οἱ ἐργάτες προσθέτουν στά ὑλικά κατά τή διάρκεια τοῦ νέου προτσές παραγωγῆς, στό ὁποῖο αὐτά τά ποσά φιγουράρουν μέ τή μορφή μέσων ἐργασίας ἤ ἐργαλείων δουλιᾶς.

Ἀντίθετα, εἶναι λαθεμένη ἡ φράση (πού βασίζεται στό μπέρδεμα πού ἀναφέραμε στήν εἰσαγωγή) πού λέει:

«Ὅταν ἀνταλλάσσεται τό ἕτοιμο προϊόν, εἴτε μέ χρήματα, *εἴτε μέ ἐργασία*, ἤ μέ ἄλλα ἐμπορεύματα...» (σελ. 96).

Ὅταν ὁ κεφαλαιοκράτης ἀνταλλάσσει τό ἐμπόρευμα μέ χρῆμα ἤ μέ ἄλλο ἐμπόρευμα, τότε τό κέρδος του πηγάζει ἀπό τό γεγονός ὅτι πουλάει περισσότερη ἐργασία ἀπό τήν ἐργασία πού πλήρωσε, ἀπό τό ὅτι δέν ἀνταλλάσσει ἴση ποσότητα ὑλοποιημένης ἐργασίας μέ ἴση ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας. Ἑπομένως, ὁ Α. Σμίθ δέν ἔχει τό δικαίωμα «τήν ἀνταλλαγή εἴτε ἔναντι χρήματος, εἴτε ἔναντι ἄλλων ἐμπορευμάτων» νά τήν ἐξισώνει μέ τήν ἀνταλλαγή τοῦ ἕτοιμου προϊόντος ἔναντι ἐργασίας. Γιατί στήν πρώτη ἀνταλλαγή ἡ ὑπεραξία πηγάζει ἀπό τό ὅτι τά ἐμπορεύματα ἀνταλλάσσονται στήν ἀξία τους, σύμφωνα μέ τό χρόνο ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτά, ὁ ὁποῖος ὅμως ἐνμέρει *δέν ἔχει πληρωθεῖ*. Ἐδῶ ὑποτίθεται ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης δέν ἀνταλλάσσει ἴση ποσότητα παρωχημένης ἐργασίας μέ ἴση ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας, ὅτι ἡ ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας πού ἰδιοποιήθηκε εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τή ζωντανή ἐργασία πού πλήρωσε. Διαφορετικά, ὁ μισθός τοῦ ἐργάτη θά ἦταν ἴσος μέ τήν ἀξία τοῦ προϊόντος του. Ἑπομένως, τό κέρδος κατά τήν ἀνταλλαγή τοῦ ἕτοιμου προϊόντος ἔναντι χρήματος ἤ ἐμπορεύματος, ὅταν ἀνταλλάσσονται στήν ἀξία τους, πηγάζει ἀπό τό ὅτι ἡ ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στό ἕτοιμο προϊόν καί στή ζωντανή ἐργασία ἀκολουθεῖ ἄλλους νόμους, ὅτι ἐδῶ δέν ἀνταλλάσσονται ἰσοδύναμα. Ἑπομένως αὐτές οἱ περιπτώσεις δέν ἐπιτρέπεται νά ἀνακατεύονται.

Ἄρα, τό κέρδος δέν εἶναι παρά μιά ἀφαίρεση ἀπό τήν ἀξία, πού οἱ

ἐργάτες ἔχουν προσθέσει στά ὑλικά ἐργασίας. Στά ὑλικά ἐργασίας, ὅμως, δέν προσθέτουν παρά μόνο νέα ποσότητα ἐργασίας. Ὁ χρόνος ἐργασίας τοῦ ἐργάτη χωρίζεται σέ δύο μέρη, σέ ἕνα, γιά τό ὁποῖο πῆρε ἀπό τόν καπιταλιστή ἕνα ἰσοδύναμο, τόν μισθό του, καί σέ ἕνα, πού τό δίνει δωρεάν στόν καπιταλιστή καί πού ἀποτελεῖ τό *κέρδος*. Ὁ Α. Σμίθ τονίζει σωστά, ὅτι μόνο ἐκεῖνο τό μέρος τῆς ἐργασίας (τῆς ἀξίας) χωρίζεται σέ μισθό καί κέρδος, τό ὁποῖο ὁ ἐργάτης προσθέτει στήν πρώτη ὕλη, δηλαδή ἡ νεοδημιουργημένη ὑπεραξία αὐτή καθεαυτή δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά πρῶτες ὕλες καί ἐργαλεῖα.

Ὁ Α. Σμίθ, ἀφοῦ ἀνήγαγε ἔτσι τό κέρδος σέ ἰδιοποίηση ἀπλήρωτης ξένης ἐργασίας, συνεχίζει ἀμέσως:

«Θά μποροῦσε κανείς νά πιστέψει ὅτι τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου εἶναι μόνο ἕνα ἄλλο ὄνομα γιά τό μισθό ἑνός ἰδιαίτερου εἴδους ἐργασίας, τῆς ἐργασίας τῆς ἐποπτείας ἤ τῆς διεύθυνσης». (σελ. 97).

Καί ἀντικρούει αὐτήν τή λαθεμένη ἄποψη τῆς ἐργασίας τῆς ἐποπτείας. Θά ἐπανέλθουμε ἀργότερα σ' ἕνα ἄλλο κεφάλαιο στό ζήτημα[35]. Ἐδῶ ἔχει σημασία νά τονίσουμε μόνο, ὅτι ὁ Σμίθ γνωρίζει μέ μεγάλη ἀκρίβεια, ὑπογραμμίζει καί τονίζει ρητά τήν ἀντίθεση τῆς ἄποψής του γιά τήν προέλευση τοῦ κέρδους πρός αὐτή τήν ἀπολογητική ἄποψη. Ὕστερα ἀπό τήν ὑπογράμμιση αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης συνεχίζει:

[253] «Μ' αὐτή τήν κατάσταση τῶν πραγμάτων τό προϊόν τῆς ἐργασίας δέν ἀνήκει πάντα ὁλόκληρο στόν ἐργάτη. Τίς περισσότερες φορές ὀφείλει νά τό μοιραστεῖ μέ τόν *ἰδιοκτήτη τοῦ κεφαλαίου* ὁ ὁποῖος τόν ἀπασχολεῖ. Ἐπίσης ἡ ποσότητα ἐργασίας πού ξοδεύεται συνήθως γιά τήν ἀπόκτηση ἤ γιά τήν κατασκευή ἑνός ἐμπορεύματος δέν εἶναι πιά τό μοναδικό περιστατικό πού καθορίζει τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας, μέ τήν ὁποία μπορεῖ κανείς νά ἀγοράσει συνήθως ἕνα ἐμπόρευμα, νά τό ἐξουσιάσει ἤ νά τό ἀποκτήσει στήν ἀνταλλαγή. Εἶναι φανερό ὅτι πρέπει νά δοθεῖ ἀκόμα μιά *συμπληρωματική ποσότητα* γιά τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου, τό ὁποῖο προκατέβαλε τούς μισθούς ἐργασίας καί προμήθευσε τίς πρῶτες ὕλες» (στό ἴδιο, σελ. 99).

Αὐτό εἶναι πέρα γιά πέρα σωστό. Ἄν προϋποθέσουμε τήν ὕπαρξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἡ ὑλοποιημένη ἐργασία — πού παρασταίνεται μέ χρῆμα ἤ μέ ἐμπόρευμα — ἀγοράζει πάντα, ἐκτός ἀπό τήν ποσότητα ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτή τήν ἴδια, ἀκόμα καί μιά «συμπληρωματική ποσότητα» ζωντανῆς ἐργασίας «γιά τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου», πράγμα, ὅμως, πού μ' ἄλλα λόγια σημαίνει μόνο

ὅτι ἰδιοποιεῖται δωρεάν ἕνα μέρος τῆς ζωντανῆς ἐργασίας, τήν ἰδιοποιεῖται χωρίς νά τήν πληρώνει. Τό προτέρημα τοῦ Σμίθ ἀπέναντι στόν Ρικάρντο εἶναι ὅτι ὑπογραμμίζει τόσο ἔντονα, πώς ἡ μεταβολή αὐτή ἐπέρχεται μέ τήν ἐμφάνιση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἀντίθετα, ὑστερεῖ ἀπό τόν Ρικάρντο στό ὅτι ἀκολουθεῖ πάντα τήν ἄποψη, πού τήν ἔχει ὁ ἴδιος ἀντικρούσει μέ τή δική του παραπέρα ἀνάπτυξη τοῦ θέματος, ὅτι δηλαδή μέ αὐτή τή μεταβλημένη σχέση ἀνάμεσα στήν ὑλοποιημένη καί στή ζωντανή ἐργασία σημειώνεται μιά ἀλλαγή στόν καθορισμό τῆς σχετικῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων, πού δέν ἀντιπροσωπεύουν ἀμοιβαῖα παρά μόνο ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία, μιά δοσμένη ποσότητα ὑλοποιημένης ἐργασίας.

Ὁ Σμίθ, ἀφοῦ περιέγραψε ἔτσι τήν ὑπεραξία μέ τή μιά μορφή, μέ τή μορφή τοῦ κέρδους, σάν ἕνα μέρος τῆς ἐργασίας πού ἐκπληρώνει ὁ ἐργάτης πέρα ἀπό τό μέρος τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία ἀναπληρώνει τό μισθό του, κάνει τό ἴδιο μέ τήν ἄλλη μορφή τῆς ὑπεραξίας, μέ τή *γαιοπρόσοδο*. Ἡ μιά μορφή εἶναι τό *κεφάλαιο*, οἱ ἀποξενωμένοι ἀπό τήν ἐργασία καί γι' αὐτό ἀντιπαρατιθέμενοι σ' αὐτήν σάν ξένη ἰδιοκτησία ὑλικοί ὅροι τῆς ἐργασίας. Ἡ ἄλλη εἶναι ἡ ἴδια ἡ *γῆ*, ἡ γῆ σάν *γαιοκτησία*. Γι' αὐτό, ἀφοῦ ὁ Α. Σμίθ ἔχει μιλήσει γιά τόν *ἰδιοκτήτη τοῦ κεφαλαίου*, συνεχίζει:

«Ἀπό τή στιγμή πού ἡ γῆ μιᾶς χώρας ἔχει γίνει ὅλη ἀτομική ἰδιοκτησία, ἀρέσει στούς γαιοκτήμονες, καθώς *καί σέ ἄλλους ἀνθρώπους*, νά θερίζουν ἀπό ἐκεῖ πού δέν ἔσπειραν καί νά ζητοῦν *γαιοπρόσοδο* ἀκόμα καί γιά τά φυσικά προϊόντα τῆς γῆς... Αὐτός» (ὁ ἐργάτης) «ὀφείλει νά *παραχωρεῖ στόν γαιοκτήμονα ἕνα μέρος ἐκείνου τοῦ προϊόντος, πού ἔχει συγκομίσει ἤ παραγάγει μέ τήν ἐργασία του*. Αὐτό τό μέρος, ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, ἡ τιμή αὐτοῦ τοῦ μέρους, ἀποτελεῖ τή γαιοπρόσοδο» (στό ἴδιο, σελ. 99-100).

Ἄρα, ὅπως τό καθεαυτό βιομηχανικό κέρδος, ἔτσι καί ἡ γαιοπρόσοδος εἶναι μόνο ἕνα μέρος τῆς ἐργασίας, πού ὁ ἐργάτης ἔχει προσθέσει στά ὑλικά καί *πού τό ἀφήνει* χωρίς πληρωμή στόν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς, στόν γαιοκτήμονα, δηλαδή ἕνα μέρος τῆς ὑπερεργασίας πού ἐκπλήρωσε πέρα ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ χρόνου ἐργασίας, πού τόν ἐργάστηκε γιά νά ἀναπληρώσει τό μισθό του ἤ γιά νά δόσει ἕνα ἰσοδύναμο γιά τόν χρόνο ἐργασίας, πού περιέχεται στόν μισθό.

Ἑπομένως, τήν *ὑπεραξία*, δηλαδή τήν ὑπερεργασία, τό περίσσευμα τῆς ἐργασίας πού ἐκπληρώθηκε καί πού ἔχει ὑλοποιηθεῖ στό ἐμπόρευμα, *πέρα* ἀπό τήν ἐργασία πού πληρώθηκε καί τῆς ὁποίας τό ἰσοδύναμο τό πῆρε ὁ ἐργάτης μέ τό μισθό, ὁ Α. Σμίθ τήν ἐννοεῖ σάν τή *γενική*

κατηγορία [254], διακλαδώσεις τῆς ὁποίας μόνον ἀποτελοῦν τό κέρδος καί ἡ γαιοπρόσοδος. Ὡστόσο, δέν ξεχώρισε σάν εἰδική κατηγορία τήν ὑπεραξία σάν τέτια ἀπό τίς ἰδιαίτερες μορφές, πού παίρνει στό κέρδος καί στή γαιοπρόσοδο. Γι' αὐτό στή διερεύνηση πού κάνει ὁ Σμίθ, καί ἀκόμα περισσότερο ὁ Ρικάρντο, ὑπάρχει πολλή πλάνη καί ἀνεπάρκεια.

Μιά ἄλλη μορφή, μέ τήν ὁποία παρασταίνεται ἡ ὑπεραξία, εἶναι ὁ *τόκος τοῦ κεφαλαίου* (intérêt du capital), ὁ τόκος (intérêt d' argent): Αὐτός ὅμως

«*ὁ τόκος τοῦ χρήματος εἶναι πάντα*» (λέει ὁ Σμίθ στό ἴδιο κεφάλαιο) «*ἕνα παράγωγο εἰσόδημα*, πού ἄν δέν πληρωθεῖ ἀπό τό *κέρδος*, πού προέρχεται ἀπό τήν τοποθέτηση χρήματος, ὀφείλει νά πληρωθεῖ ἀπό κάποια ἄλλη πηγή εἰσοδήματος»

(δηλαδή εἴτε ἀπό τή γαιοπρόσοδο, εἴτε ἀπό τόν μισθό. Στήν τελευταία περίπτωση — μέ δοσμένο τόν μέσο μισθό ἐργασίας — δέν προέρχεται ἀπό τήν ὑπεραξία, ἀλλά ἀποτελεῖ ἀφαίρεση ἀπό τόν ἴδιο τόν μισθό ἐργασίας ἤ — καί μέ τή μορφή αὐτή, ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα ἅμα δοθεῖ ἡ εὐκαιρία, συμβαίνει στήν ὑποανάπτυκτη κεφαλαιοκρατική παραγωγή — ἀποτελεῖ μόνο μιά ἄλλη μορφή τοῦ κέρδους[36])

«ἐκτός ἄν ὁ δανειζόμενος εἶναι σπάταλος, πού παίρνει ἕνα δεύτερο δάνειο, γιά νά πληρώσει τούς τόκους τοῦ πρώτου» (στό ἴδιο, σελ. 105, 106).

Ἑπομένως, ὁ τόκος εἶναι εἴτε ἕνα μέρος τοῦ *κέρδους*, πού βγαίνει ἀπό δανεισμένο κεφάλαιο, — στήν περίπτωση αὐτή ἀποτελεῖ μιά δευτερεύουσα μορφή τοῦ ἴδιου τοῦ κέρδους, ἕνα παρακλάδι του, ἑπομένως ἕνα παραπέρα μοίρασμα ἀνάμεσα σέ διάφορα πρόσωπα τῆς ἰδιοποιημένης μέ τή μορφή τοῦ κέρδους ὑπεραξίας — εἴτε πληρώνεται ἀπό τήν πρόσοδο. Τότε γίνεται τό ἴδιο. Ἤ αὐτός πού δανείστηκε πληρώνει τόν τόκο ἀπό δικό του ἤ ἀπό ξένο κεφάλαιο. Στήν περίπτωση αὐτή δέν ἀποτελεῖ καθόλου ὑπεραξία, ἀλλά ἁπλῶς ἕνα διαφορετικό μοίρασμα ὑπάρχοντος πλούτου, μιά διακύμανση στήν ἰσορροπία τοῦ πλούτου ἀνάμεσα στίς δυό συμμετέχουσες πλευρές, ὅπως γίνεται μέ τό κέρδος ἀπό ἐκποίηση (καί μέ ἐξαίρεση τήν περίπτωση πού ἀποτελεῖ μιά ἀφαίρεση ἀπό τό μισθό ἤ πού ὁ ἴδιος ἀποτελεῖ μιά μορφή τοῦ κέρδους. Γιά τήν τελευταία περίπτωση ὁ Α. Σμίθ δέν μιλάει), ἑπομένως ὁ τόκος ἀποτελεῖ ἁπλῶς μιά δευτερεύουσα μορφή τῆς ὑπεραξίας, ἁπλῶς ἕνα μέρος τοῦ κέρδους ἤ τῆς προσόδου (ἀφορᾶ μόνο τό μοίρασμά τους), ἑπομένως δέν ἀποτελεῖ παρά ἕνα μέρος τῆς ἀπλήρωτης ὑπερεργασίας.

«Τά χρηματικά μέσα πού δανείζονται μέ τόκο, ὁ δανειστής τά *θεωρεῖ* πάντα κεφάλαιο. Περιμένει ὅτι θά τοῦ ἐπιστραφοῦν στή συμφωνημένη προθεσμία καί ὅτι στό μεταξύ χρονικό διάστημα αὐτός πού τά δανείστηκε θά τοῦ πληρώνει μιά ἐτήσια πρόσοδο γιά τή χρησιμοποίησή τους. Αὐτός πού δανείστηκε μπορεῖ νά χρησιμοποιήσει τό χρῆμα εἴτε σάν *κεφάλαιο*, εἴτε *σάν ἕνα ποσό πού προορίζεται γιά τήν ἄμεση κατανάλωση*. Ἄν τό χρησιμοποιήσει σάν κεφάλαιο, τότε τό χρησιμοποιεῖ γιά τή συντήρηση παραγωγικῶν ἐργατῶν, *πού ἀναπαράγουν τήν ἀξία μαζί μέ ἕνα κέρδος*. Στήν περίπτωση αὐτή μπορεῖ νά ἐπιστρέψει τό κεφάλαιο καί νά πληρώσει τούς τόκους, χωρίς νά ἐκποιήσει ἤ νά θίξει μιάν ἄλλη πηγή προσόδου. Ἄν χρησιμοποιήσει τό χρῆμα σάν ἕνα ποσό πού προορίζεται γιά τήν ἄμεση κατανάλωση, τότε ἐνεργεῖ σάν ἕνας σπάταλος καί σπαταλᾶ γιά τή συντήρηση τῶν ἀκαμάτηδων αὐτό πού προοριζόταν γιά τή συντήρηση τῶν φίλεργων. Στήν περίπτωση αὐτή δέν μπορεῖ οὔτε τό κεφάλαιο νά ἐπιστρέψει οὔτε τούς τόκους νά πληρώσει, χωρίς νά ἐκποιήσει ἤ νά θίξει μιάν ἄλλη πηγή εἰσοδήματος, λ.χ. ἰδιόκτητη γῆ ἤ γαιοπρόσοδο (τομ. II, βιβλ. II, κεφ. IV, σελ. 127, ἔκδοση McCulloch).

[255] Ἑπομένως, ὅποιος δανείζεται χρῆμα, στήν περίπτωσή μας ἐδῶ κεφάλαιο, εἴτε τό χρησιμοποιεῖ ὁ ἴδιος σάν κεφάλαιο καί βγάζει κέρδος μ' αὐτό — στήν περίπτωση αὐτή ὁ τόκος πού πληρώνει στόν δανειστή δέν εἶναι παρά ἕνα μέρος τοῦ κέρδους, πού πῆρε ἐδῶ μιά *εἰδική ὀνομασία* — εἴτε καταναλώνει τό δανεισμένο χρῆμα. Τότε αὐξάνει τήν περιουσία τοῦ δανειστῆ, μειώνοντας τή δική του περιουσία. Γίνεται ἐδῶ μόνο μιά ἄλλη κατανομή τοῦ πλούτου, πού ἀπό τά χέρια τοῦ σπάταλου περνάει στά χέρια τοῦ τοκογλύφου, δέν γίνεται ὅμως ἐδῶ δημιουργία ὑπεραξίας. Ἐφόσον, λοιπόν, ὁ τόκος παρασταίνει γενικά ὑπεραξία, δέν εἶναι παρά ἕνα μέρος τοῦ κέρδους, πού τό ἴδιο μέ τή σειρά του δέν εἶναι παρά μιά καθορισμένη μορφή τῆς ὑπεραξίας, δηλαδή τῆς ἀπλήρωτης δουλιᾶς.

Τέλος, ὁ Α. Σμίθ παρατηρεῖ, ὅτι ἐπίσης ὅλα τά ἔσοδα τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν ἀπό τούς φόρους πληρώνονται εἴτε ἀπό τόν μισθό, δηλαδή ἀποτελοῦν μιά ἀφαίρεση ἀπό τόν ἴδιο τόν μισθό, εἴτε ἔχουν τήν πηγή τους στό κέρδος καί στή γαιοπρόσοδο, δηλαδή ἀποτελοῦν μόνο τίτλους, μέ τούς ὁποίους διάφορες κοινωνικές ὁμάδες τρῶνε ἀπό τό κέρδος καί τή γαιοπρόσοδο, πού μέ τή σειρά τους δέν εἶναι παρά διάφορες μορφές τῆς ὑπεραξίας.

«Ὅλοι οἱ φόροι καί ὅλα τά εἰσοδήματα, πού στηρίζονται σέ φόρους, οἱ μισθοί, οἱ συντάξεις καί τά κάθε λογῆς ἐτήσια εἰσοδήματα παίρνονται τελικά ἀπό τή μιά ἤ ἀπό τήν ἄλλη αὐτῶν τῶν τριῶν ἀρχικῶν πηγῶν εἰσοδήματος καί πληρώνονται ἄμεσα ἤ ἔμμεσα, εἴτε ἀπό τόν μισθό ἐργασίας, εἴτε ἀπό τό κέρδος

τοῦ κεφαλαίου, εἴτε ἀπό τή γαιοπρόσοδο», (Βιβλ. Ι. κεφ. VI, σελ. 106 τῆς μετάφρασης τοῦ Γκαρνιέ).

Ἑπομένως, ὁ τόκος τοῦ χρήματος, ὅπως καί ὁ φόρος ἤ τά εἰσοδήματα πού προέρχονται ἀπό φόρους — ἐφόσον δέν πρόκειται γιά ἀφαιρέσεις ἀπό τόν μισθό — ἀποτελοῦν ἁπλές συμμετοχές στό κέρδος καί στή γαιοπρόσοδο, πού καί τά δυό μέ τή σειρά τους συνίστανται ἀπό ὑπεραξία, δηλαδή ἀπό ἀπλήρωτο χρόνο ἐργασίας.

Αὐτή εἶναι ἡ γενική θεωρία τοῦ Σμίθ γιά τήν ὑπεραξία.

Ὁ Α. Σμίθ συνοψίζει ἀκόμα μιά φορά ὅλη τήν ἄποψή του, καί μόνο τότε ἀποσαφηνίζεται καλά, πόσο λίγο προσπαθεῖ μέ ὁποιοδήποτε τρόπο νά αἰτιολογήσει ὅτι ἡ ἀξία, πού ὁ ἐργάτης προσθέτει στό προϊόν (μετά τήν ἀφαίρεση τῶν ἐξόδων παραγωγῆς, τῆς ἀξίας τῆς πρώτης ὕλης καί τῶν ἐργαλείων δουλιᾶς), δέν καθορίζεται πιά ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού περιέχεται στό προϊόν, γιατί ὁ ἐργάτης δέν ἰδιοποιεῖται ὁ ἴδιος ὅλη αὐτή τήν ἀξία, ἀλλά ὀφείλει νά τή μοιραστεῖ μέ τόν κεφαλαιοκράτη καί τόν γαιοκτήμονα, νά μοιραστεῖ μαζί τους τήν ἀξία ἤ τό προϊόν. Φυσικά, ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖο ἡ ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος μοιράζεται ἀνάμεσα στούς παραγωγούς αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος, δέν ἀλλάζει καθόλου τή φύση της καί τήν ἀξιακή σχέση τῶν ἐμπορευμάτων μεταξύ τους.

«Ἀπό τή στιγμή πού ἡ γῆ ἔγινε ἀτομική ἰδιοκτησία, ὁ γαιοκτήμονας διεκδικεῖ ἕνα μέρος σχεδόν ἀπό ὅλα τά προϊόντα, πού ὁ ἐργαζόμενος μπορεῖ νά παραγάγει καί νά συγκομίσει ἀπό αὐτήν. *Ἡ γαιοπρόσοδός του ἀποτελεῖ τήν πρώτη ἀφαίρεση ἀπό τό προϊόν τῆς ἐργασίας, πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν καλλιέργεια τῆς γῆς.* Ὁ καλλιεργητής τῆς γῆς, ὅμως, διαθέτει σπάνια τά μέσα, γιά νά συντηρηθεῖ ὁ ἴδιος ὥς τή συγκομιδή. Τά μέσα γιά τή συντήρησή του προκαταβάλλονται συνήθως σ' αὐτόν ἀπό τό κεφάλαιο τοῦ ἐπιχειρηματία πού τόν απασχολεῖ, τοῦ παχτωτῆ, ὁ ὁποῖος δέν θά εἶχε κανένα συμφέρον νά τόν ἀπασχολήσει, ἄν δέν μοιραζόταν μαζί του τό προϊόν τῆς ἐργασίας του, ἤ ἄν δέν ἀναπληρωνόταν τό κεφάλαιό του σύν ἕνα κέρδος. *Αὐτό τό κέρδος ἀποτελεῖ μιά δεύτερη ἀφαίρεση* [256] *ἀπό τό προϊόν τῆς ἐργασίας πού χρησιμοποιηθηκε γιά τήν καλλιέργεια τῆς γῆς.* Τό προϊόν σχεδόν κάθε ἐργασίας ὑπόκειται *στήν ἴδια ἀφαίρεση γιά τό κέρδος.* Σέ ὅλες τίς βιομηχανίες οἱ περισσότεροι ἐργάτες ἔχουν ἀνάγκη ἑνός ἐπιχειρηματία, γιά νά τούς προμηθεύει πρώτη ὕλη καί νά τούς προκαταβάλει μισθό καί μέσα συντήρησης ὥς τήν ἀποπεράτωση τῆς δουλιᾶς. *Αὐτός ὁ ἐπιχειρηματίας μοιράζεται μαζί τους τό προϊόν τῆς ἐργασίας τους ἤ τήν ἀξία πού οἱ ἐργάτες προσθέτουν στίς ἐπεξεργαζόμενες ἀπό αὐτούς πρῶτες ὕλες, καί αὐτό τό μερίδιο πού παίρνει ἀποτελεῖ τό κέρδος του».* (πρῶτος τόμος, βιβλίο πρῶτο, κεφ. VIII, σελ. 109, 110 τῆς ἔκδοσης Μάκ Κοῦλοχ».

Ἐδῶ, λοιπόν, ὁ Α. Σμίθ ὀνομάζει καθαρά καί ξάστερα τή γαιοπρόσοδο καί τό κέρδος ἁπλές *ἀφαιρέσεις* ἀπό τό προϊόν τοῦ ἐργάτη ἤ ἀπό τήν ἀξία τοῦ προϊόντος του, ἴσες μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού πρόσθεσε στήν πρώτη ὕλη. Αὐτή ἡ ἀφαίρεση, ὅμως, ὅπως εἶχε ἐξηγήσει προηγούμενα ὁ ἴδιος ὁ Α. Σμίθ, μπορεῖ νά ἀποτελεῖται μόνο ἀπό ἐκεῖνο τό μέρος τῆς ἐργασίας, πού ὁ ἐργάτης προσθέτει στίς πρῶτες ὕλες πέρα ἀπό τήν ποσότητα ἐκείνη τῆς ἐργασίας πού πληρώνει μόνο τόν μισθό του ἤ πού προσφέρει μόνο ἕνα ἰσοδύναμο γιά τόν μισθό, δηλαδή μονάχα ἀπό τήν ὑπερεργασία, ἀπό τό ἀπλήρωτο μέρος τῆς ἐργασίας του. (Ὥστε, ἄς εἰπωθεῖ ἀνάμεσα στ' ἄλλα, τό κέρδος καί ἡ γαιοπρόσοδος ἤ τό κεφάλαιο καί ἡ γαιοπρόσοδος δέν μποροῦν ποτέ νά ἀποτελοῦν πηγή ἀξίας (source de valeur).

[3. *Ἡ ἀποκάλυψη ἀπό τόν Σμίθ τῆς παραγωγῆς ὑπεραξίας σ' ὅλες τίς σφαῖρες τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας*]

Βλέπουμε τό μεγάλο βῆμα πρός τά μπρός πού ἔκανε ὁ Α. Σμίθ πέρα ἀπό τούς φυσιοκράτες στήν ἀνάλυση τῆς ὑπεραξίας, ἑπομένως καί τοῦ κεφαλαίου. Γιά τούς φυσιοκράτες εἶναι μόνο ἕνα καθορισμένο εἶδος συγκεκριμένης ἐργασίας — ἡ γεωργική ἐργασία — εἶναι ἐκεῖνο πού δημιουργεῖ ὑπεραξία. Θεωροῦν, λοιπόν, σάν μοναδική πηγή τῆς ἀξίας τήν ἀξία χρήσης τῆς ἐργασίας, καί ὄχι τόν χρόνο ἐργασίας, τή γενική κοινωνική ἐργασία. Σ' αὐτήν, ὅμως, τήν ἰδιαίτερη ἐργασία, εἶναι ἡ *φύση*, ἡ γῆ πού δημιουργεῖ πραγματικά τήν ὑπεραξία, πού ἀνάγεται σέ μιά αὔξηση (ὀργανικῆς) ὕλης, στό περίσσευμα τῆς παραγμένης ὕλης πέρα ἀπό τήν ὕλη πού καταναλώθηκε. Βλέπουν, ὅμως, τό ζήτημα ἀκόμα μέσα στά πλαίσια μιᾶς πολύ περιορισμένης μορφῆς καί γι' αὐτό τό βλέπουν παραποιημένο μέ φανταστικές παραστάσεις. Στόν Α. Σμίθ, ὅμως, ἡ μόνη πού δημιουργεῖ ἀξία εἶναι ἡ γενική κοινωνική ἐργασία, ἡ ἁπλή ποσότητα ἀναγκαίας ἐργασίας, ἀδιάφορο μέ ποιά ἀξία χρήσης παρασταίνεται. Ἡ ὑπεραξία, ἀδιάφορο ἄν ἐμφανίζεται μέ τή μορφή τοῦ κέρδους, τῆς γαιοπροσόδου ἤ τῆς δευτερεύουσας μορφῆς τοῦ τόκου, δέν εἶναι παρά ἕνα μέρος αὐτῆς τῆς ἐργασίας, πού τό ἰδιοποιοῦνται οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν ὑλικῶν ὅρων τῆς ἐργασίας στήν πορεία τῆς ἀνταλλαγῆς μέ τή ζωντανή ἐργασία. Γι' αὐτό στούς φυσιοκράτες ἡ ὑπεραξία ἐμφανίζεται μόνο μέ τή μορφή τῆς γαιοπροσόδου. Γιά τόν Α. Σμίθ ἡ γαιοπρόσοδος, τό κέρδος καί ὁ τόκος εἶναι ἁπλῶς διάφορες μορφές τῆς ὑπεραξίας.

Ὅταν ὀνομάζω *κέρδος τοῦ κεφαλαίου* τήν ὑπεραξία στή σχέση της μέ τό συνολικό ποσό τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, αὐτό γίνεται γιατί ὁ κεφαλαιοκράτης, πού συμμετέχει ἄμεσα στήν παραγωγή, ἰδιοποιεῖται *ἄμεσα* τήν ὑπεραξία, ἀδιάφορο κάτω ἀπό ποιές ὀνομασίες θά χρειαστεῖ νά μοιραστεῖ ἀργότερα αὐτή τήν ὑπεραξία, εἴτε μέ τόν γαιοκτήμονα εἴτε μέ τόν δανειστή κεφαλαίου. Ἔτσι ὁ παχτωτής πληρώνει ἄμεσα στόν γαιοκτήμονα. Ἔτσι καί ὁ ἐργοστασιάρχης ἀπό τήν ὑπεραξία πού ἰδιοποιήθηκε πληρώνει τή γαιοπρόσοδο στόν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς, πάνω στήν ὁποία εἶναι χτισμένο τό ἐργοστάσιο, καί τόν τόκο στόν κεφαλαιοκράτη πού τοῦ δάνεισε κεφάλαιο.

[257] {Ἔχουμε τώρα νά ἐξετάσουμε ἀκόμα: 1) Τό μπέρδεμα ἀπό τόν Α. Σμίθ τῆς ὑπεραξίας καί τοῦ κέρδους. 2) Τίς ἀπόψεις του γιά παραγωγική ἐργασία. 3) Πῶς μετατρέπει τήν πρόσοδο καί τό κέρδος σέ *πηγές τῆς ἀξίας* καί τήν ἐσφαλμένη του ἀνάλυση τῆς φυσικῆς τιμῆς (naturel prix) τῶν ἐμπορευμάτων, στήν ὁποία ἡ ἀξία τῆς πρώτης ὕλης καί τῶν ἐργαλείων δέν ὑπάρχει χώρια ἀπό τήν τιμή τῶν 3 πηγῶν τοῦ εἰσοδήματος ἤ δέν ὑπολογίζεται σ' αὐτήν.}

[4. *Ἡ μή κατανόηση ἀπό τόν Σμίθ τῆς ἐπίδρασης τοῦ νόμου τῆς ἀξίας στήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί τή μισθωτή ἐργασία*]

Ὁ μισθός ἤ τό ἰσοδύναμο, μέ τό ὁποῖο ὁ κεφαλαιοκράτης ἀγοράζει γιά ὁρισμένο χρονικό διάστημα τό δικαίωμα νά διαθέτει τήν ἐργατική δύναμη, δέν εἶναι ἐμπόρευμα στήν ἄμεσή του μορφή, ἀλλά τό μεταμορφωμένο ἐμπόρευμα, τό χρῆμα, τό ἐμπόρευμα στήν αὐτοτελή του μορφή σάν ἀνταλλακτική ἀξία, σάν ἄμεση ὑλοποίηση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, τοῦ γενικοῦ χρόνου ἐργασίας. Μέ τό χρῆμα αὐτό πού παίρνει ὁ ἐργάτης ἀγοράζει φυσικά τά ἐμπορεύματα στήν ἴδια τιμή πού τά ἀγοράζει κάθε ἄλλος κάτοχος χρήματος {παραβλέπουμε ἐδῶ τέτιες λεπτομέρειες, ὅτι λ.χ. ἀγοράζει κάτω ἀπό δυσμενέστερους ὅρους καί περιστάσεις κλπ.} Ὅπως κάθε ἄλλος κάτοχος χρήματος, ὁ ἐργάτης ἀντικρύζει σάν ἀγοραστής τούς πουλητές ἐμπορευμάτων. Στήν ἴδια τήν ἐμπορευματική κυκλοφορία ἐμφανίζεται ὄχι σάν ἐργάτης, ἀλλά σάν πόλος - χρῆμα ἀπέναντι στόν πόλο - ἐμπόρευμα, σάν κάτοχος τοῦ ἐμπορεύματος στή γενική του, πάντα ἀνταλλάξιμη μορφή. Τό χρῆμα του μετατρέπεται πάλι σέ ἐμπορεύματα, πού πρόκειται νά τοῦ χρησιμεύσουν σάν ἀξίες χρήσης, καί σ' αὐτό τό προτσές ἀνταλλαγῆς ἀγορά-

ζει τά ἐμπορεύματα στήν τιμή τήν ὁποία ἔχουν γενικά στήν ἀγορά, καί, γιά νά μιλήσουμε γενικά, τά ἀγοράζει στήν ἀξία τους. Πραγματοποιεῖ ἐδῶ μόνο τήν πράξη Χ—Ε, πού σημαίνει μιάν ἀλλαγή μορφῆς, δέν σημαίνει ὅμως μέ κανέναν τρόπο μιά ἀλλαγή τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας γενικά παρμένης. Ὡστόσο, ἐπειδή μέ τήν ἐργασία του, πού ἔχει ὑλοποιηθεῖ στό προϊόν, ἔχει προσθέσει ὄχι μόνο τόσο χρόνο ἐργασίας, πού περιεχόταν στό χρῆμα πού εἰσέπραξε, δέν πλήρωσε μόνο ἕνα ἰσοδύναμο γι' αὐτό, ἀλλά ἔδοσε δωρεάν ὑπερεργασία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τήν πηγή τοῦ κέρδους, ἔτσι ἔδοσε στήν *πραγματικότητα* (ἡ μεσολαβοῦσα κίνηση, πού περιέχεται στήν πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἐκπίπτει, ὅταν ἔχουμε νά κάνουμε πιά μέ τό ἀποτέλεσμα) μιά μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τήν ἀξία τοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ, πού ἀποτελεῖ τόν μισθό του. Ἔτσι ὁ ἐργάτης ἐξαγόρασε μέ περισσότερο χρόνο ἐργασίας τήν ὑλοποιημένη στό χρῆμα ποσότητα ἐργασίας, τό ὁποῖο παίρνει μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ. Μπορεῖ ἑπομένως νά εἰπωθεῖ ὅτι ἔμμεσα ὁ ἐργάτης ἀγοράζει ἐπίσης ὅλα ἐκεῖνα τά ἐμπορεύματα, στά ὁποῖα μετατρέπεται τό εἰσπραγμένο μέ τή μορφή μισθοῦ χρῆμα (πού δέν εἶναι παρά μόνο ἡ αὐτοτελής ἔκφραση μιᾶς καθορισμένης ποσότητας κοινωνικοῦ χρόνου ἐργασίας) μέ περισσότερο χρόνο ἐργασίας, ἀπό τόν χρόνο πού περιέχεται σ' αὐτά, παρ' ὅλο πού τά ἀγοράζει στήν ἴδια τιμή, στήν ὁποία τά ἀγοράζει κάθε ἄλλος ἀγοραστής ἤ κάτοχος τοῦ ἐμπορεύματος ὁ ὁποῖος πραγματοποίησε τήν πρώτη μεταμόρφωσή του. Ἀντίθετα, τό χρῆμα, μέ τό ὁποῖο ὁ κεφαλαιοκράτης ἀγοράζει ἐργασία, περιέχει μικρότερη ποσότητα ἐργασίας, λιγότερο χρόνο ἐργασίας ἀπό τήν ποσότητα ἐργασίας καί ἀπό τό χρόνο ἐργασίας τοῦ ἐργάτη πού περιέχονται στό προϊόν πού παρήγαγε. Ἐκτός ἀπό τήν ποσότητα ἐργασίας, πού περιέχεται σ' αὐτό τό χρηματικό ποσό πού ἀποτελεῖ τόν μισθό, ἀγοράζει καί ἕνα πρόσθετο ποσό ἐργασίας, πού ὁ κεφαλαιοκράτης δέν τό πληρώνει, ἕνα περίσσευμα πέρα ἀπό τήν ποσότητα ἐργασίας πού περιέχεται στό χρῆμα πού πλήρωσε. Καί αὐτή ἀκριβῶς ἡ πρόσθετη ποσότητα ἐργασίας ἀποτελεῖ τήν ὑπεραξία πού ἔβγαλε τό κεφάλαιο.

Ὡστόσο, ἐπειδή τό χρῆμα, [258], μέ τό ὁποῖο ὁ καπιταλιστής ἀγοράζει ἐργασία (στήν πραγματικότητα σάν ἀποτέλεσμα, ἄν καί αὐτό μεσολαβεῖται μέ τήν ἀνταλλαγή καί ὄχι ἄμεσα μέ τήν ἐργασία, ἀλλά μέ τήν ἐργατική δύναμη) δέν εἶναι παρά μόνο ἡ μεταβλημένη μορφή *ὅλων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων,* ἡ αὐτοτελής ὕπαρξή τους σάν ἀνταλλακτική ἀξία, ἔτσι μπορεῖ ἐπίσης νά εἰπωθεῖ, ὅτι ὅλα τά ἐμπορεύματα στήν ἀνταλλαγή τους μέ τή ζωντανή ἐργασία ἀγοράζουν

περισσοτερη ἐργασία ἀπό τήν ἐργασία πού περιέχεται σ' αὐτά. Αὐτό 'κριβῶς τό παραπανήσιο ἀποτελεῖ τήν ὑπεραξία.

Η μεγάλη ὑπηρεσία πού πρόσφερε ὁ Α. Σμίθ συνίσταται στό ὅτι ἀκριβῶς στά κεφάλαια τοῦ πρώτου Βιβλίου του (κεφ. VI, VII, VIII), στά ὁποῖα ἀπό τήν ἁπλή ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων καί ἀπό τό νόμο τῆς ἀξίας πού τή χαρακτηρίζει, περνάει στήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα σέ ὑλοποιημένη καί ζωντανή ἐργασία, στήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα σέ κεφάλαιο καί μισθωτή ἐργασία, στήν ἐξέταση τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπροσόδου γενικά, κοντολογῆς στήν πηγή τῆς ὑπεραξίας, διαισθάνεται ὅτι ἐδῶ παρουσιάζεται ἕνα ρῆγμα, ὅτι — ἀδιάφορο πῶς μεσολαβεῖται, πράγμα πού δέν τό κατανοεῖ — σάν ἀποτέλεσμα ὁ νόμος αἴρεται στήν πραγματικότητα, ὅτι ἀνταλλάσσεται (ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἐργάτη) περισσότερη ἐργασία μέ λιγότερη ἐργασία καί (ἀπό τήν πλευρά τοῦ κεφαλαιοκράτη) λιγότερη ἐργασία μέ περισσότερη ἐργασία καί στό ὅτι ὁ Α. Σμίθ τονίζει καί κυριολεχτικά τά χάνει, ὅτι μέ τή *συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου* καί μέ τήν *ἰδιοκτησία στή γῆ* — δηλαδή μέ τήν αὐτοτελοποίηση τῶν ὅρων ἐργασίας καί τήν ἀντιπαράθεσή τους στήν ἴδια τήν ἐργασία — συντελεῖται μιά νέα στροφή, φαινομενικά (καί πραγματικά στό ἀποτέλεσμα) μιά μεταβολή (Umschlag) τοῦ νόμου τῆς ἀξίας στό ἀντίθετό του. Τό γεγονός ὅτι ὁ Α. Σμίθ διαισθάνεται καί τονίζει αὐτή τήν ἀντίφαση συνιστᾶ τή θεωρητική του δύναμη, τό ἴδιο, ὅπως τό γεγονός ὅτι ἡ ἀντίφαση αὐτή τόν κάνει νά τά χάνει σχετικά μέ τόν γενικό νόμο, ἀκόμα καί σχετικά μέ τήν ἁπλή ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων, ἀποτελεῖ τή θεωρητική του ἀδυναμία, ὅτι δέν κατανοεῖ πῶς ἡ ἀντίφαση αὐτή παρουσιάζεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἐργατική δύναμη γίνεται ἐμπόρευμα καί ὅτι σ' αὐτό τό εἰδικό ἐμπόρευμα ἡ ἀξία του χρήσης, ἡ ὁποία δέν ἔχει ἑπομένως καμιά σχέση μέ τήν ἀνταλλακτική του ἀξία, εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐνέργεια πού δημιουργεῖ τήν ἀνταλλακτική ἀξία. Στό ζήτημα αὐτό ὁ Ρικάρντο ὑπερέχει σέ σχέση μέ τόν Α. Σμίθ, γιατί αὐτές οἱ φαινομενικές καί πραγματικές στό ἀποτέλεσμά τους ἀντιφάσεις δέν τόν παραπλανοῦν. 'Υστερεῖ, ὅμως, ἀπό τόν Σμίθ, γιατί οὔτε κάν ὑποψιάζεται, ὅτι ἐδῶ ὑπάρχει ἕνα πρόβλημα, καί γι' αὐτό δέν τόν κάνει νά παραξενεύεται οὔτε στιγμή ἡ *εἰδική* ἐξέλιξη, πού μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ κεφαλαίου σημειώνει ὁ νόμος τῶν ἀξιῶν, οὔτε τόν παρακινεῖ νά ἀπασχοληθεῖ μ' αὐτήν. 'Αργότερα θά δοῦμε μέ ποιόν τρόπο αὐτό πού εἶναι μεγαλοφυές στόν Α. Σμίθ γίνεται ἀντιδραστικό στόν Μάλθους στήν ἐπίθεσή του ἐνάντια στήν ἄποψη τοῦ Ρικάρντο.[33]

Ταυτόχρονα, ὅμως; εἶναι φυσικό ὅτι αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἄποψη τοῦ Σμίθ εἶναι πού τόν κάνει νά ταλαντεύεται, νά χάνει τή σιγουριά του,

πού τοῦ ἀφαιρεῖ τό στέρεο ἔδαφος κάτω ἀπό τά πόδια καί πού, σέ ἀντίθεση μέ τόν Ρικάρντο, δέν τόν ἀφήνει νά καταλήξει σέ μιά ἑνιαία, θεωρητική συνολική ἀντίληψη τῆς ἀφηρημένης γενικῆς βάσης τοῦ ἀστικοῦ συστήματος.

[259] Τή θέση τοῦ Α. Σμίθ πού ἀναφέραμε πιό πάνω, ὅτι τό ἐμπόρευμα ἀγοράζει περισσότερη ἐργασία ἀπό τήν ἐργασία πού περιέχεται σ' αὐτό, ἤ ὅτι ἡ ἐργασία πληρώνει μεγαλύτερη ἀξία γιά τό ἐμπόρευμα ἀπό τήν ἀξία πού περιέχεται σ' αὐτό, ὁ Χότζσκιν τήν ἐκφράζει ὡς ἑξῆς:

«Ἡ *φυσική τιμή* (ἤ ἡ ἀναγκαία τιμή) εἶναι ὅλη ἡ *ποσότητα ἐργασίας* πού ἀπαιτεῖ ἡ φύση ἀπό τόν ἄνθρωπο γιά τήν παραγωγή κάποιου ἐμπορεύματος... Ἡ ἐργασία ἦταν τό πρωταρχικό καί εἶναι σήμερα καί παραμένει πάντα τό ἀποκλειστικό χρῆμα ἀγορᾶς στίς συναλλαγές μας μέ τή φύση... Ὁποιαδήποτε ποσότητα ἐργασίας θά εἶναι ἀναγκαία γιά τήν παραγωγή ἑνός ἐμπορεύματος, ὁ ἐργάτης ὀφείλει πάντα, στή σημερινή κατάσταση τῆς κοινωνίας, νά δίνει πολύ περισσότερη ἐργασία, γιά νά τό ἀποκτήσει καί νά τό πάρει στήν κατοχή του ἀπό τήν ἐργασία πού ἀπαιτεῖται γιά νά τό ἀγοράσει ἀπό τή φύση. Ἡ αὐξημένη ἔτσι γιά τόν ἐργάτη φυσική τιμή εἶναι ἡ *κοινωνική τιμή*. Πρέπει πάντα νά κάνουμε τή διάκριση ἀνάμεσα στίς δυό τιμές». (Thomas Hodgskin, «Popular Political Economy etc.», London 1827, p. 219, 220).

Σ' αὐτή τήν ἀντίληψη τοῦ Χότζσκιν ἀποδίδεται, καί αὐτό πού εἶναι σωστό, καί αὐτό πού εἶναι μπερδεμένο καί πού μπερδεύει στήν ἄποψη τοῦ Α. Σμίθ.

[5. *Τό ἀνακάτωμα ὑπεραξίας καί κέρδους — στοιχεῖο ἐκχυδαϊσμοῦ στή θεωρία τοῦ Σμίθ*]

Εἴδαμε πῶς ὁ Α. Σμίθ ἐξετάζει τήν ὑπεραξία γενικά, διάφορες μορφές καί συστατικά μέρη τῆς ὁποίας μόνο εἶναι ἡ γαιοπρόσοδος καί τό κέρδος. Σύμφωνα μέ τήν περιγραφή πού κάνει ὁ Α. Σμίθ τό μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού ἀποτελεῖται ἀπό πρῶτες ὕλες καί μέσα παραγωγῆς, δέν ἔχει καμιά ἄμεση σχέση μέ τήν παραγωγή τῆς ὑπεραξίας. Αὐτή ἡ τελευταία προέρχεται ἀποκλειστικά ἀπό τήν πρόσθετη ποσότητα ἐργασίας πού δίνει ὁ ἐργάτης *πάνω* ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐργασίας του, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ μόνο τό ἰσοδύναμο γιά τό μισθό του. Ἐπομένως, ἡ ὑπεραξία πηγάζει ἄμεσα μόνο ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει διατεθεῖ γιά τόν μισθό, γιατί εἶναι τό μοναδικό μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού δέν ἀναπαράγεται ἁπλῶς, ἀλλά παράγει καί ἕνα

πλεόνασμα. Στό κέρδος, ὅμως, ἡ ὑπεραξία ὑπολογίζεται στή σχέση της πρός τό συνολικό ποσό τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου καί, ἐκτός ἀπό αὐτή τήν παραλλαγή, ἐπισυνάπτονται καί ἄλλες καινούργιες παραλλαγές μέ τήν ἐξίσωση τῶν κερδῶν στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου.

Καί ἐπειδή ὁ Ἄνταμ Σμίθ στήν οὐσία, ὄχι ὅμως ξεκάθαρα, ἀναπτύσσει τήν ὑπεραξία στήν καθορισμένη ἐκείνη κατηγορία της, πού διαφέρει ἀπό τίς ἰδιαίτερες μορφές της, τήν ἀνακατεύει σέ συνέχεια ἄμεσα μέ τήν παραπέρα ἀνεπτυγμένη μορφή τοῦ κέρδους. Αὐτό τό λάθος παραμένει στόν Ρικάρντο καί σέ ὅλους τούς κατοπινούς ὀπαδούς του. Ἀπό τό γεγονός αὐτό προκύπτουν (πιό χτυπητά, ἰδίως στόν Ρικάρντο, γιατί στό ἔργο του ὁ βασικός νόμος τῆς ἀξίας ἐφαρμόζεται μέ περισσότερη συστηματική ἑνότητα καί συνέπεια, καί γι' αὐτό προβάλλουν πιό χτυπητά οἱ ἀσυνέπειες καί οἱ ἀντιφάσεις) μιά σειρά ἀσυνέπειες, ἄλυτες ἀντιφάσεις καί ἀστοχασιές, τίς ὁποῖες οἱ ρικαρντιανοί (ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα στό μέρος γιά τό κέρδος) προσπαθοῦν νά τίς λύσουν σχολαστικά μέ φλυαρίες.[37] Ὁ χοντροκομμένος ἐμπειρισμός μετατρέπεται σέ ψεύτικη μεταφυσική, σέ σχολαστικισμό, πού παιδεύεται νά συναγάγει ἄμεσα μέ ἁπλή τυπική ἀφαίρεση ἀπό τόν γενικό νόμο, ἤ νά ἐξηγήσει σύμφωνα μέ τόν νόμο αὐτό, ἀναντίρρητα ἐμπειρικά φαινόμενα. Ἐδῶ πού μιλᾶμε γιά τόν Σμίθ, θά ἀναφέρουμε ἀμέσως ἕνα παράδειγμα, γιατί ὑπεισέρχεται ἡ σύγχυση, ὄχι ἐκεῖ πού πραγματεύεται εἰδικά τό κέρδος ἤ τή γαιοπρόσοδο, αὐτές τίς ἰδιαίτερες μορφές τῆς ὑπεραξίας, ἀλλά ἐκεῖ πού τίς ἀντιλαμβάνεται μόνο σάν μορφές τῆς ὑπεραξίας γενικά, σάν ἀφαιρέσεις ἀπό τήν ἐργασία, τήν ὁποία οἱ ἐργάτες ἔχουν προσθέσει στίς πρῶτες ὕλες.

[260] Ἀφοῦ ὁ Α. Σμίθ στό πρῶτο του Βιβλίο, κεφ. VI, σελ. 96, 97 εἶπε:

«Ἑπομένως, ἡ ἀξία, πού οἱ ἐργάτες *προσθέτουν* στίς πρῶτες ὕλες, ἀναλύεται ἐδῶ σέ δυό μέρη, ἀπό τά ὁποῖα τό ἕνα πληρώνει τόν μισθό τους, ἐνῶ τό ἄλλο τό κέρδος τοῦ ἐπιχειρηματία γιά ὅλο τό ποσό τοῦ κεφαλαίου πού προκατέβαλε γιά πρῶτες ὕλες καί μισθούς ἐργασίας»,

συνεχίζει παρακάτω:

«Αὐτός» (ὁ ἐπιχειρηματίας) «δέν θά εἶχε κανένα συμφέρον νά ἀπασχολεῖ αὐτούς τούς ἐργάτες, ἄν δέν περίμενε νά πάρει ἀπό τήν πούληση τοῦ προϊόντος τους κάτι παραπάνω ἀπό ὅσα χρειάζονται, γιά νά ἀντικαταστήσει τό κεφάλαιό του, καί δέν θά εἶχε συμφέρον νά χρησιμοποιήσει ἕνα μεγαλύτερο κεφάλαιο στή θέση ἑνός μικρότερου, ἄν τά κέρδη του δέν βρίσκονταν σέ μιά καθορισμένη ἀναλογία πρός τό μέγεθος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου».

Ἄς σημειώσουμε πρῶτα τά ἑξῆς: Ἀφοῦ ὁ Α. Σμίθ ἀνήγαγε τήν ὑπεραξία — τό περίσσευμα πού εἰσπράττει ὁ ἐπιχειρηματίας πέρα ἀπό τή μάζα τῆς ἀξίας, πού εἶναι ἀναγκαία γιά νά τοῦ ἀντικαταστήσει τά κεφάλαιά του — στό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐργασίας, πού οἱ ἐργάτες προσθέτουν στά ὑλικά, πέρα ἀπό ἐκείνη τήν ποσότητα ἐργασίας, ἡ ὁποία πληρώνει τούς μισθούς τους, δηλαδή ἀφοῦ πρῶτα ἐννοεῖ καθαρά ὅτι τό περίσσευμα αὐτό προέρχεται ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά τόν μισθό ἐργασίας, βλέπει ἀμέσως αὐτό τό περίσσευμα μέ τή μορφή τοῦ κέρδους, δηλαδή ὄχι στή σχέση του μέ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ κεφαλαίου ἀπό τό ὁποῖο πηγάζει, ἀλλά τό ἐννοεῖ σάν περίσσευμα πάνω ἀπό τή συνολική ἀξία τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, «στή σχέση του μέ ὁλόκληρο τό ποσό πού προκατέβαλε ὁ ἐπιχειρηματίας γιά πρῶτες ὕλες *καί* μισθούς ἐργασίας» (ἀποτελεῖ παράβλεψη, ὅτι ἐδῶ παραλείφθηκαν τά ἐργαλεῖα παραγωγῆς). Ἀντιλαμβάνεται ἑπομένως τήν ὑπεραξία ἄμεσα μέ τή μορφή τοῦ κέρδους. Ἀπό ἐδῶ οἱ δυσκολίες πού ἀκολουθοῦν ἀμέσως.

Ὁ Α. Σμίθ λέει ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης

«δέν θά εἶχε κανένα συμφέρον νά ἀπασχολεῖ αὐτούς τούς ἐργάτες, ἄν δέν περίμενε νά πάρει ἀπό τήν πούληση τοῦ προιόντος τους κάτι παραπάνω ἀπό ὅσα χρειάζονται, γιά νά ἀντικαταστήσει τό κεφάλαιό του» (σελ. 97).

Αὐτό εἶναι πέρα γιά πέρα σωστό, ἄν προϋποθέσουμε πιά τήν ὕπαρξη τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων. Ὁ κεφαλαιοκράτης δέν παράγει, γιά νά ἱκανοποιήσει μέ τό προϊόν τίς ἀνάγκες του. Δέν παράγει καθόλου μέ ἄμεσο σκοπό τήν κατανάλωση. Παράγει γιά νά παράγει ὑπεραξία. Μέ αὐτή τήν προϋπόθεση ὅμως — ἡ ὁποία δέν ἐννοεῖ ἄλλο τίποτα παρά μόνο, ὅτι μέ προϋποτιθέμενη τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή ὁ κεφαλαιοκράτης παράγει μέ σκοπό τήν ὑπεραξία — ὁ Α. Σμίθ δέν *ἐξηγεῖ τήν ὑπεραξία*, ὅπως ἔχουν κάνει ἀργότερα πολλοί ἀπό τούς ἀνόητους διαδόχους του, δηλαδή δέν ἐξηγεῖ τήν ὕπαρξη τῆς ὑπεραξίας μέ τό συμφέρον τοῦ κεφαλαιοκράτη, μέ τήν ἐπιθυμία του νά ἀποκτήσει ὑπεραξία. Ἀντίθετα, τήν ὑπεραξία αὐτή τήν ἔχει βγάλει ἤδη ἀπό τήν ἀξία, πού οἱ ἐργάτες προσθέτουν στά ὑλικά πέρα ἀπό τήν ἀξία πού προσθέτουν σάν ἀντάλλαγμα γιά τόν μισθό πού πῆραν. Ὕστερα ἀπό αὐτό ὅμως συνεχίζει ἀμέσως: ὁ κεφαλαιοκράτης δέν θά εἶχε κανένα συμφέρον νά χρησιμοποιήσει ἕνα μεγαλύτερο κεφάλαιο στή θέση ἑνός μικρότερου, ἄν τά κέρδη δέν βρίσκονταν σέ μιά καθορισμένη ἀναλογία πρός τό μέγεθος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Ἐδῶ τό κέρδος δέν

ἐξηγιέται πιά μέ τή φύση τῆς ὑπεραξίας, ἀλλά μέ τό «συμφέρον» τοῦ καπιταλιστῆ. Πράγμα πού ἀποτελεῖ μιά κοινή ἀνοησία.

Ὁ Α. Σμίθ δέν διαισθάνεται ὅτι, ἀνακατεύοντας ἔτσι ἄμεσα τήν ὑπεραξία μέ τό κέρδος καί τό κέρδος μέ τήν ὑπεραξία, ἀνατρέπει τόν δικό του νόμο γιά τήν καταγωγή τῆς ὑπεραξίας, πού εἶχε [261] πρίν λίγο διατυπώσει. Ἄν ἡ ὑπεραξία εἶναι μόνο τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας (ἤ τῆς ποσότητας ἐργασίας) πού ὁ ἐργάτης *προσθέτει πέρα* ἀπό τό μέρος πού προσθέτει στά ὑλικά γιά νά πληρώσει τό μισθό πού πῆρε, τότε γιατί αὐτό τό δεύτερο μέρος θά ἔπρεπε νά αὐξηθεῖ ἄμεσα, μήπως γιατί ἡ ἀξία τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου στή μιά περίπτωση εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν ἄλλη; Ἡ ἀντίφαση αὐτή προβάλλει ἀκόμα πιό καθαρά στό παράδειγμα πού παραθέτει ἀμέσως μετά ὁ ἴδιος ὁ Α. Σμίθ, γιά νά ἀντικρούσει τήν ἄποψη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό κέρδος εἶναι τάχα ὁ μισθός γιά τή λεγόμενη ἐργασία ἐποπτείας. Συγκεκριμένα λέει:

«Αὐτά» (τά κέρδη τοῦ κεφαλαίου) «διαφέρουν ὡστόσο ἐντελῶς ἀπό τόν μισθό ἐργασίας. Ρυθμίζονται σύμφωνα μέ πέρα γιά πέρα διαφορετικούς νόμους καί δέν βρίσκονται καθόλου σέ ἀντιστοιχία πρός τό μέγεθος ἤ τή φύση αὐτῆς τῆς δῆθεν ἐργασίας ἐποπτείας καί διεύθυνσης. *Ρυθμίζονται ἐντελῶς, σύμφωνα μέ τήν ἀξία τοῦ δαπανημένου κεφαλαίου* καί εἶναι μεγαλύτερα ἤ μικρότερα, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου. Ἄς ὑποθέσουμε, λογουχάρη, ὅτι σέ κάποιο μέρος, στό ὁποῖο τά *μέσα κέρδη τοῦ κεφαλαίου* μιᾶς βιομηχανίας *ἀνέρχονται σέ δέκα στά ἑκατό τό χρόνο*, βρίσκονται δυό διαφορετικές βιομηχανίες, πού ἡ καθεμιά ἀπασχολεῖ 20 ἐργάτες μέ ἐτήσιο μισθό 15 λίρες γιά τόν κάθε ἐργάτη, ἔτσι πού ἡ καθεμιά ἀπό τίς βιομηχανίες πληρώνει 300 λίρες τό χρόνο γιά μισθούς. Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι τό ἕνα ἐργοστάσιο ἐπεξεργάζεται κατώτερης ποιότητας ὑλικά ἀξίας μόνο 700 λιρῶν τό χρόνο, ἐνῶ τό ἄλλο ἐπεξεργάζεται ἀνώτερης ποιότητας ὑλικά ἀξίας 7.000 λιρῶν τό χρόνο. Ἔτσι τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε στήν πρώτη βιομηχανία στή διάρκεια τοῦ χρόνου ἔφτασε μόνο τίς 1000 λίρες καί στή δεύτερη τίς 7.300 λίρες. Μέ ποσοστό κέρδους 10% ὁ ἐπιχειρηματίας τῆς μιᾶς βιομηχανίας θά ἀποβλέπει σέ ἕνα χρονιάτικο κέρδος 100 λιρῶν περίπου, ἐνῶ τῆς ἄλλης βιομηχανίας σέ κέρδος 730 λιρῶν. Καί ὅμως, παρά τήν τεράστια διαφορά τῶν κερδῶν τους, μπορεῖ ἡ ἐργασία ἐποπτείας πού κάνουν νά εἶναι ἴση ἤ περίπου ἴση» (στό ἴδιο, σελ. 97, 98).

Ἀπό τήν ὑπεραξία στή γενική της μορφή περνᾶμε τώρα ἀμέσως σέ ἕνα γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους, πού δέν ἔχει ἄμεσα καμιά δουλιά μ' αὐτήν. Ἄς προχωρήσουμε ὅμως παραπέρα! Καί τά δυό ἐργοστάσια ἀπασχολοῦν 20 ἐργάτες τό καθένα. Ὁ μισθός τους εἶναι καί στά δυό ἴδιος = 300 λίρες. Πράγμα, λοιπόν, πού δείχνει, ὅτι δέν χρησιμο-

ποιεῖται στό ἕνα ἐργασία ἀνώτερου εἴδους ἀπό ὅ,τι στό ἄλλο, ἔτσι ὥστε μιά ὥρα ἐργασίας, ἑπομένως καί μιά ὥρα ὑπερεργασίας στό ἕνα νά ἦταν ἴση μέ πολλές ὧρες ὑπερεργασίας στό ἄλλο. Ἀντίθετα, ὑποτίθεται καί στά δυό ἐργοστάσια ἡ ἴδια μέση ἐργασία, ὅπως δείχνει ἡ ἰσότητα τῶν μισθῶν πού πληρώνουν. Πῶς μπορεῖ, λοιπόν, στό ἕνα ἐργοστάσιο ἡ ὑπεραξία πού προσθέτουν οἱ ἐργάτες, πέρα ἀπό τήν τιμή τῶν μισθῶν τους, νά ἔχει ἑπτά φορές μεγαλύτερη ἀξία ἀπό ὅ,τι στό ἄλλο; Ἤ, γιατί οἱ ἐργάτες στό ἕνα ἐργοστάσιο, ἐπειδή τό ἐπεξεργασμένο σ' αὐτό ὑλικό εἶναι πιό ἀκριβό ἀπό ὅ,τι στό ἄλλο, θά ἔπρεπε νά προσφέρουν 7 φορές περισσότερη ὑπερεργασία ἀπό ὅ,τι στό ἄλλο ἐργοστάσιο, παρ' ὅλο πού καί στά δυό παίρνουν τόν ἴδιο μισθό, δηλαδή ἐργάζονται ἴσο χρονικό διάστημα, γιά νά [262] ἀναπαραγάγουν τόν μισθό τους;

Ἑπομένως, τό ἑπτά φορές μεγαλύτερο κέρδος στό ἕνα ἐργοστάσιο, συγκρινόμενο μέ τό ἄλλο — ἤ γενικά ὁ νόμος τοῦ κέρδους, τό ὁποῖο ὑπολογίζεται μέ βάση τό μέγεθος ὁλόκληρου τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου — ἀντιφάσκει prima facie* μέ τό νόμο τῆς ὑπεραξίας ἤ τοῦ κέρδους, (γιατί ὁ Α. Σμίθ ταυτίζει ἄμεσα καί τά δυό), πού λέει ὅτι ἡ ὑπεραξία ἀποτελεῖται ἀπό τήν ἀπλήρωτη ἐργασία τῶν ἐργατῶν. Ὁ Α. Σμίθ τό λέει αὐτό ἐντελῶς ἀστόχαστα καί μέ ἀφέλεια, χωρίς νά ἔχει τήν παραμικρότερη ἰδέα γιά τήν ὑπάρχουσα ἀντίφαση. Στό ζήτημα αὐτό ἔμειναν πιστοί στόν Α. Σμίθ ὅλοι οἱ διάδοχοί του, γιατί κανένας ἀπό αὐτούς δέν ἐξετάζει γενικά τήν ὑπεραξία ἀποχωρισμένη ἀπό τίς συγκεκριμένες μορφές της. Ὅπως παρατηρήσαμε κιόλας, αὐτό προβάλλει μόνο ἀκόμα πιό χτυπητά στόν Ρικάρντο.

Μιά καί ὁ Σμίθ ἀνάγει τήν ὑπεραξία, ὄχι μόνο στό κέρδος, ἀλλά καί στή γαιοπρόσοδο — σ' αὐτά τά δυό ξεχωριστά εἴδη τῆς ὑπεραξίας, ἡ κίνηση τῶν ὁποίων καθορίζεται ἀπό ἐντελῶς διαφορετικούς νόμους — θά ἔπρεπε ἤδη ἀπό αὐτό καί μόνο τό γεγονός νά εἶχε καταλάβει ὅτι δέν εἶχε τό δικαίωμα νά ἀνακατέψει ἄμεσα τή γενική ἀφηρημένη μορφή της μέ καμιά ἀπό τίς ἰδιαίτερες μορφές της. Ὅπως στόν Σμίθ, ἔτσι καί σέ ὅλους τούς κατοπινούς ἀστούς οἰκονομολόγους, διατηρήθηκε σάν κανόνας ἡ ἔλλειψη θεωρητικῆς αἴσθησης γιά τήν κατανόηση τῶν διαφορῶν μορφῆς τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, ἐνῶ πιάνονταν χοντροκομμένα ἀπό τό ἐμπειρικά ὑπάρχον ὑλικό, γιά τό ὁποῖο μόνο ἐνδιαφέρονταν. Ἀπό δῶ καί ἡ ἀνικανότητά τους νά κατανοήσουν σωστά τό χρῆμα,

* ἀπό πρώτη ματιά

ὅταν πρόκειται μόνο γιά διάφορες μεταβολές στή μορφή τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, τή στιγμή πού μένει ἀμετάβλητο τό μέγεθος τῆς ἀξίας.

[6. Ἡ λαθεμένη ἀντίληψη τοῦ Σμίθ γιά τό κέρδος, καί τή γαιοπρόσοδο σάν πηγή τῆς ἀξίας]

Ὁ *Λώντερντελ* στήν ἐργασία του «Recherches sur la nature et l' origine de la richesse publique», πού μεταφράστηκε στά γαλλικά ἀπό τόν Λαζαντί ντέ Λαβαΐς, Παρίσι 1808, ἐπιτίθεται ἐνάντια στήν ἀντίληψη τοῦ Α. Σμίθ γιά τήν ὑπεραξία — γιά τήν ὁποία λέει ὅτι ἀντιστοιχεῖ πρός τίς ἀπόψεις πού διατύπωσε ἤδη ὁ Λόκ — ὅτι, σύμφωνα μ' αὐτήν, τό κεφάλαιο δέν ἀποτελεῖ πρωταρχική πηγή τοῦ πλούτου, πού ὡστόσο τό παρουσίαζε σάν τέτιο, ἀλλά μόνο μιά παράγωγη πηγή. Τά σχετικά χωρία λένε:

«Ἐδῶ καί πάνω ἀπό ἕναν αἰώνα ὁ Λόκ ἔχει διατυπώσει τήν ἴδια σχεδόν» (μέ τόν Σμίθ) «ἄποψη». «Τό χρῆμα — λέει ὁ Λόκ — εἶναι ἕνα στεῖρο πράγμα, πού δέν παράγει τίποτα. Ὅλο τό ὄφελος πού προσκομίζει κανείς ἀπό αὐτό εἶναι ὅτι τό χρῆμα ὕστερα ἀπό ἀμοιβαία συμφωνία μεταφέρει τό κέρδος πού ἀποτελεῖ τήν ἀμοιβή τῆς ἐργασίας ἑνός ἀνθρώπου στήν τσέπη ἑνός ἄλλου». (Lauderdal, σελ. 116). «Ἄν ἦταν σωστή μέ τήν αὐστηρή ἔννοια τῆς λέξης ἡ ἰδέα αὐτή γιά τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου, θά προέκυπτε ὅτι τό κεφάλαιο δέν εἶναι μιά πρωταρχική πηγή τοῦ πλούτου, ἀλλά μιά παράγωγη πηγή. Καί δέν θά μποροῦσε κανείς νά θεωρεῖ τό κεφάλαιο σάν μιά ἀπό τίς πηγές τοῦ πλούτου, γιατί τό κέρδος του δέν εἶναι παρά μόνο μιά μεταφορά ἀπό τήν τσέπη τοῦ ἐργάτη στήν τσέπη τοῦ κεφαλαιοκράτη». (σελ. 116, 117).

Ἐφόσον ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου ἐπανεμφανίζεται στό προϊόν, δέν μπορεῖ νά τό ὀνομάσει κανείς «πηγή πλούτου» (source de richesse). Τό κεφάλαιο ὑπάρχει ἐδῶ μόνο σάν συσσωρευμένη ἐργασία, σάν μιά καθορισμένη ποσότητα ὑλοποιημένης ἐργασίας, πού προσθέτει στό προϊόν τή δική του ἀξία.

Τό κεφάλαιο εἶναι παραγωγός ἀξίας, μόνο σάν *σχέση*, ἐφόσον σάν δύναμη ἐξαναγκασμοῦ πού ἐξουσιάζει τή μισθωτή ἐργασία, τήν ἐξαναγκάζει νά προσφέρει ὑπερεργασία, ἤ κεντρίζει τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, γιά νά δημιουργεῖ σχετική ὑπεραξία. Καί στίς δυό περιπτώσεις τό κεφάλαιο παράγει ἀξία, μόνο [263] σάν μιά ἀποξενωμένη ἀπό τήν ἐργασία δύναμη πού ἐξουσιάζει τούς ὑλικούς της ὅρους, γενικά μόνο σάν μιά ἀπό τίς μορφές τῆς ἴδιας τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, σάν ὅρος τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Τό κεφάλαιο, ὅμως, μέ τή συνηθι-

σμένη ἔννοια πού δίνουν σ' αὐτό οἱ οἰκονομολόγοι, δηλαδή σάν συσσωρευμένη μέ τή μορφή χρήματος ἤ ἐμπορευμάτων ἐργασία, δρᾶ, ὅπως ὅλοι οἱ ὅροι ἐργασίας, ὅπως καί οἱ μή πληρωνόμενες φυσικές δυνάμεις, δρᾶ παραγωγικά στό προτσές τῆς ἐργασίας, στήν παραγωγή ἀξιῶν χρήσης, ὅμως ποτέ δέν γίνεται πηγή ἀξίας. Τό κεφάλαιο δέν δημιουργεῖ νέα ἀξία, καί γενικά προσθέτει στό προϊόν μόνο ἀνταλλακτική ἀξία, ἐφόσον τό ἴδιο ἔχει ἀνταλλακτική ἀξία, δηλ. ἐφόσον τό ἴδιο ἀνάγεται σέ ὑλοποιημένο χρόνο ἐργασίας, ἔτσι πού ἡ ἐργασία εἶναι ἡ πηγή τῆς ἀξίας του.

Δίκιο ἔχει ὁ Λώντερντελ στό ζήτημα ὅτι, ἀφοῦ πρῶτα ὁ Α. Σμίθ διερεύνησε τή φύση τῆς ὑπεραξίας καί τῆς ἀξίας, ἔπεσε στό λάθος νά περιγράψει τό κεφάλαιο καί τή γῆ σάν αὐτοτελεῖς πηγές τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Τό κεφάλαιο καί ἡ γῆ εἶναι πηγές εἰσοδήματος, γιά τούς κατόχους τους, ἐφόσον ἀποτελοῦν τίτλους πού τούς δίνουν τό δικαίωμα νά πάρουν μιάν ὁρισμένη ποσότητα ὑπερεργασίας, τήν ὁποία ὁ ἐργάτης ὑποχρεώνεται νά ἐκπληρώσει πέρα ἀπό τόν χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ μισθοῦ του. Ἔτσι ὁ Α. Σμίθ λέει λ.χ.:

«*Ὁ μισθός ἐργασίας, τό κέρδος καί ἡ γαιοπρόσοδος* εἶναι οἱ *τρεῖς πρωταρχικές πηγές* κάθε εἰσοδήματος, *καθώς καί κάθε ἀνταλλακτικῆς ἀξίας*» (Βιβλίο I, κεφ. VI, σελ. 105).

Ὅσο δέν εἶναι σωστό, ὅτι αὐτές εἶναι οἱ τρεῖς πρωταρχικές πηγές κάθε εἰσοδήματος, ἄλλο τόσο εἶναι λαθεμένο ὅτι εἶναι οἱ τρεῖς πρωταρχικές πηγές *κάθε ἀνταλλακτικῆς ἀξίας*, γιατί ἡ ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τόν χρόνο ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτό. Ἀφοῦ τώρα δά ὁ Α. Σμίθ περιέγραψε τή γαιοπρόσοδο καί τό κέρδος σάν ἁπλές ἀφαιρέσεις ἀπό τήν ἀξία ἤ ἀπό τήν ἐργασία, πού ὁ ἐργάτης προσθέτει στήν πρώτη ὕλη, πῶς μπορεῖ καί τίς ὀνομάζει πρωταρχικές πηγές τῆς ἀξίας; (Μποροῦν νά εἶναι μόνο μέ τήν ἔννοια ὅτι θέτουν σέ κίνηση τίς πρωταρχικές πηγές, δηλαδή ὅτι ἐξαναγκάζουν τόν ἐργάτη νά παράγει ὑπερεργασία). Ἐφόσον χρησιμεύουν σάν λόγοι (ὅροι) γιά νά ἰδιοποιοῦνται ἕνα μέρος τῆς ἀξίας, δηλαδή τῆς ὑλοποιημένης στό ἐμπόρευμα ἐργασίας, ἀποτελοῦν πηγές εἰσοδήματος γιά τούς ἰδιοκτῆτες τους. Ὡστόσο ἡ διανομή ἤ ἰδιοποίηση ἀξίας δέν ἀποτελεῖ πηγή τῆς ἀξίας πού ἰδιοποιοῦνται. Ἄν δέν γινόταν αὐτή ἡ ἰδιοποίηση καί ὁ ἐργάτης ἔπαιρνε γιά ἀμοιβή ὅλο τό προϊόν τῆς ἐργασίας του, ἡ ἀξία τοῦ παραγμένου ἐμπορεύματος θά ἐξακολουθοῦσε νά παραμένει ἡ ἴδια,

παρ' ὅλο πού δέν θά τό μοιραζόταν μέ τόν κεφαλαιοκράτη καί τό γαιοκτήμονα.

'Από τό γεγονός ὅτι ἡ γαιοκτησία καί τό κεφάλαιο ἀποτελοῦν πηγές εἰσοδήματος γιά τούς κατόχους τους, δηλαδή τούς δίνουν τή δύναμη νά ἰδιοποιοῦνται ἕνα μέρος τῶν ἀξιῶν πού ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπό τήν ἐργασία, αὐτό δέν θά πεῖ ὅτι γίνονται πηγές τῆς ἀξίας πού ἰδιοποιοῦνται. Εἶναι ὅμως ἐξίσου λαθεμένο, ὅταν λένε ὅτι ὁ μισθός ἐργασίας ἀποτελεῖ μιά πρωταρχική πηγή τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, παρ' ὅλο πού ὁ μισθός ἐργασίας ἤ, πιό, σωστά, ἡ διαρκής πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀποτελεῖ μιά πηγή εἰσοδήματος γιά τόν ἐργάτη. Αὐτό πού δημιουργεῖ ἀξία εἶναι ἡ ἐργασία καί ὄχι ὁ μισθός τοῦ ἐργάτη. 'Ο μισθός ἐργασίας ἀποτελεῖ ἁπλῶς μιά ἀξία πού προϋπῆρχε ἤδη ἤ, ἄν ἐξετάσουμε τό σύνολο τῆς παραγωγῆς, τότε θά δοῦμε ὅτι ὁ μισθός ἐργασίας εἶναι ἐκεῖνο τό μέρος τῆς ἀξίας, πού ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπό τόν ἐργάτη καί πού τό ἰδιοποιεῖται ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης, ὅμως ἡ ἰδιοποίηση δέν δημιουργεῖ τήν ἀξία. Γι' αὐτό ὁ μισθός ἐργασίας τοῦ ἐργάτη μπορεῖ νά μεγαλώνει ἤ νά μικραίνει, χωρίς ἀπό τό γεγονός αὐτό νά θιχτεῖ ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος πού ἔχει παραχθεῖ ἀπ' αὐτόν [263].

[265] {Στά πιό πάνω πρέπει νά προστεθεῖ ἡ περικοπή πού δείχνει ὅτι ὁ Α. Σμίθ τούς τίτλους (Rubriken), μέ τούς ὁποίους ἰδιοποιοῦνται τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, τούς παρουσιάζει σάν πηγές αὐτῆς τῆς ἀξίας: 'Αφοῦ ἀντικρούει πρῶτα τήν ἄποψη, ὅτι τό κέρδος ἀποτελεῖ μόνο ἕνα ἄλλο ὄνομα γιά τόν μισθό τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἤ γιά τό μισθό τῆς δουλιᾶς τῆς ἐποπτείας, συμπεραίνει:

«Ἔτσι, στήν *τιμή* τῶν ἐμπορευμάτων τό *κέρδος* τοῦ προκαταβλημένου ποσοῦ ἤ τοῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖ μιά ἐντελῶς *διαφορετική* ἀπό τόν μισθό ἐργασίας *πηγή τῆς ἀξίας*, πού ρυθμίζεται ἀπό ἐντελῶς διαφορετικές ἀρχές» (Β. Ι, κεφ. VI, σελ. 99).

Στό μεταξύ μόλις πρίν λίγο ὁ Σμίθ εἶπε ὅτι ἡ ἀξία, τήν ὁποία οἱ ἐργάτες προσθέτουν στά ὑλικά, μοιράζεται ἀνάμεσα στούς ἐργάτες καί στούς καπιταλιστές μέ τή μορφή μισθῶν καί κέρδους. 'Επομένως, ἡ ἐργασία εἶναι ἡ μοναδική *πηγή ἀξίας*, καί ἀπό αὐτή τήν πηγή ἀξίας πηγάζουν ἡ τιμή τῶν μισθῶν καί ἡ τιμή τοῦ κέρδους. Αὐτές, ὅμως, οἱ ἴδιες οἱ τιμές δέν ἀποτελοῦν καθόλου *πηγή ἀξίας*. Οὔτε ὁ μισθός οὔτε τό κέρδος.} [265]

[7. *Τό διφορούμενο στήν ἀντίληψη τοῦ Σμίθ γιά τή σχέση ἀξίας καί εἰσοδήματος. Ἡ ἄποψή του γιά τή «φυσική τιμή» σάν ἄθροισμα τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου*]

[263] Δέν θά πάρουμε ἐδῶ καθόλου ὑπόψη μας, ἴσαμε ποιό βαθμό ὁ Α. Σμίθ βλέπει τή γαιοπρόσοδο σάν συστατικό στοιχεῖο τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων. Τό ζήτημα αὐτό μᾶς εἶναι ἐδῶ ἀκόμα περισσότερο ἀδιάφορο γιά τήν ἔρευνά μας, γιατί ὁ Σμίθ θεωρεῖ τή γαιοπρόσοδο, ἀκριβῶς ὅπως καί τό κέρδος, ἁπλό μέρος τῆς ὑπεραξίας, ἀφαίρεση ἀπό τήν ἐργασία, πού προσθέτει ὁ ἐργάτης στήν πρώτη ὕλη. Γι' αὐτό ὁ Σμίθ [264] θεωρεῖ πράγματι τή γαιοπρόσοδο καί σάν ἀφαίρεση ἀπό τό κέρδος, ἐφόσον ὅλη τήν ἀπλήρωτη ὑπερεργασία τήν ἰδιοποιεῖται *ἄμεσα* ὁ κεφαλαιοκράτης, ὁ ὁποῖος ἀντιπαρατίθεται στήν ἐργασία, ἀδιάφορο μέ ποιές ὀνομασίες θά χρειαστεῖ νά μοιραστεῖ ἀργότερα αὐτή τήν ὑπεραξία μέ τούς κατόχους τῶν ὅρων παραγωγῆς, εἴτε πρόκειται γιά τόν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς, εἴτε γιά τόν δανειστή κεφαλαίου. Γιά λόγους ἁπλοποίησης θά μιλήσουμε λοιπόν μόνο γιά μισθό καί κέρδος, γιά τίς δυό αὐτές κατηγορίες, στίς ὁποῖες μοιράζεται ἡ νεοδημιουργημένη ἀξία.

Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι σέ ἕνα ἐμπόρευμα (*δέν παίρνουμε ὑπόψη* τήν ἀξία τῆς πρώτης ὕλης καί τῶν ἐργαλείων δουλιᾶς, πού ἔχουν καταναλωθεῖ στήν παραγωγή του) ἔχει ὑλοποιηθεῖ 12 ὡρῶν χρόνος ἐργασίας, τότε μποροῦμε τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος σάν τέτια νά τήν ἐκφράσουμε μόνο σέ *χρῆμα*. Ἄς ὑποθέσουμε, λοιπόν, ὅτι σέ 5 σελλίνια ἔχει ὑλοποιηθεῖ ἐπίσης 12 ὡρῶν χρόνος ἐργασίας. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος = 5 σελλίνια. Μέ τόν ὅρο «φυσική τιμή τῶν ἐμπορευμάτων» ὁ Α. Σμίθ ἐννοεῖ μόνο τήν ἀξία τους ἐκφρασμένη σέ χρῆμα. (Ἡ ἀγοραία τιμή τοῦ ἐμπορεύματος βρίσκεται φυσικά πάνω ἤ κάτω ἀπό τήν ἀξία του. Ὅπως θά ἀποδείξω μάλιστα ἀργότερα, ἀκόμα καί ἡ μέση τιμή τῶν ἐμπορευμάτων *διαφέρει*[38] *πάντα* ἀπό τήν ἀξία τους. Ὡστόσο ὁ Α. Σμίθ στήν ἄποψή του γιά τή φυσική τιμή δέν ἔχει καμιά δουλιά μέ τήν ἀγοραία τιμή. Ἐξάλλου, οὔτε ἡ ἀγοραία τιμή, καί ἀκόμα λιγότερο οἱ διακυμάνσεις τῆς μέσης τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων, μποροῦν νά κατανοηθοῦν, χωρίς προηγούμενα νά ἔχει κατανοηθεῖ ἡ φύση τῆς ἀξίας).

Ἄν ἡ ὑπεραξία, πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα, ἀποτελεῖ τό 20% τῆς συνολικῆς του ἀξίας, ἤ, πράγμα πού καταλήγει στό ἴδιο, τό 25% τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτό, τότε θά μποροῦσε

λοιπόν ἡ ἀξία αὐτή τῶν 5 σελλινιῶν, ἡ φυσική τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, νά ἀναλυθεῖ σέ 4 σελλ. μισθό ἐργασίας καί 1 σελλ. ὑπεραξία (πού ἐδῶ θά τήν ὀνομάσουμε κέρδος, γιά νά ἀκολουθήσουμε τόν Α. Σμίθ). Θά ἦταν σωστό νά ποῦμε, ὅτι τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, ἡ ὁποία καθορίζεται ἀνεξάρτητα ἀπό τόν μισθό καί τό κέρδος, ἤ ἡ φυσική του τιμή, μπορεῖ νά ἀναλυθεῖ σέ 4 σελλίνια μισθό ἐργασίας (στήν τιμή τῆς ἐργασίας) καί σέ 1 σελλ. κέρδος (στήν τιμή τοῦ κέρδους). Θά ἦταν, ὅμως, λάθος ἄν λέγαμε ὅτι ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος προέρχεται ἀπό τό ἄθροισμα ἤ τή συνένωση τῆς τιμῆς τοῦ μισθοῦ ἐργασίας καί τῆς τιμῆς τοῦ κέρδους, πού ρυθμίζονται ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Στήν τελευταία αὐτή περίπτωση δέν θά ὑπῆρχε ἀπολύτως κανένας λόγος, γιατί ἡ συνολική ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος νά μήν εἶναι 8, 10 σελλίνια κλπ., ἀνάλογα μέ τήν ὑπόθεση πού θά κάναμε, ὅτι ὁ μισθός ἐργασίας = 5 καί τό κέρδος 3 σελλίνια κλπ.

Ὅταν ὁ Α. Σμίθ διερευνᾶ τό «φυσικό ὕψος» τοῦ μισθοῦ ἐργασίας ἤ τή «φυσική τιμή» τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τί εἶναι αὐτό πού τόν καθοδηγεῖ; Ἡ φυσική τιμή τῶν μέσων συντήρησης, πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Καί μέ τί καθορίζει ὁ Α. Σμίθ τή φυσική τιμή αὐτῶν τῶν μέσων συντήρησης; Ὅταν γενικά τήν καθορίζει, ξαναγυρίζει στόν σωστό καθορισμό τῆς ἀξίας, δηλαδή στόν χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή αὐτῶν τῶν μέσων συντήρησης. Ὅταν ὅμως ἐγκαταλείπει αὐτόν τό σωστό δρόμο, πέφτει σ' ἕναν φαῦλο κύκλο. Ἀπό τί καθορίζεται ἡ φυσική τιμή τῶν μέσων συντήρησης, πού καθορίζουν τή φυσική τιμή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας; Ἀπό τή φυσική τιμή τοῦ «μισθοῦ ἐργασίας», τοῦ «κέρδους», τῆς «γαιοπροσόδου», πού συγκροτοῦν τή φυσική τιμή ἐκείνων τῶν μέσων συντήρησης, ὅπως καί ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων. Καί οὕτω καθεξῆς in infinitum*. Φυσικά ἡ φλυαρία σχετικά μέ τό νόμο τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς δέν βοηθάει, δέν σέ βγάζει ἀπό αὐτόν τόν φαῦλο κύκλο. Γιατί ἡ «φυσική τιμή», ἤ ἡ τιμή πού ἀνταποκρίνεται στήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, πρέπει νά ὑπάρχει ἀκριβῶς, ὅταν καλύπτονται ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά, δηλαδή, ὅταν ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος δέν βρίσκεται πάνω ἤ κάτω ἀπό τήν ἀξία του ἐξαιτίας τῶν διακυμάνσεων τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς. Μ' ἄλλα λόγια, ὅταν ἡ τιμή κόστους[39] τοῦ ἐμπορεύματος (ἤ ἡ ἀξία τοῦ προσφερόμενου ἀπό τόν πουλητή ἐμπορεύματος) εἶναι ταυτόχρονα ἡ τιμή πού πληρώνει ἡ ζήτηση.

* στό ἄπειρο, χωρίς τέλος.

[265] Ἀλλά, ὅπως εἴπαμε: Κατά τή διερεύνηση τῆς φυσικῆς τιμῆς τοῦ μισθοῦ ἐργασίας ὁ Α. Σμίθ καταφεύγει πραγματικά πἀλι — τουλάχιστον ποῦ καί ποῦ — στόν σωστό καθορισμό τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος. Ἀντίθετα, στό κεφάλαιο, ὅπου πραγματεύεται τό φυσικό ὕψος ἤ τή φυσική τιμή τοῦ κέρδους, χάνεται, ἀραδιάζοντας κούφιες κοινοτοπίες καί ταυτολογίες, ὅταν πρόκειται γιά τή λύση τοῦ καθεαυτοῦ προβλήματος. Πράγματι, στήν ἀρχή ἦταν ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, μέ τήν ὁποία ὁ Α. Σμίθ ρύθμιζε τόν μισθό, τό κέρδος καί τή γαιοπρόσοδο. Κατόπιν, ὅμως, καταπιάνεται μέ τό ζήτημα ἀπό τόν ἀντίθετο δρόμο (πού βρισκόταν πιό κοντά στήν ἐμπειρική ἐπίφαση καί στή συνηθισμένη ἀντίληψη) καί προσπαθεῖ νά ὑπολογίσει, νά βρεῖ τή φυσική τιμή τῶν ἐμπορευμάτων μέ τήν ἄθροιση τῶν φυσικῶν τιμῶν τοῦ μισθοῦ, τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπροσόδου. Εἶναι μιά ἀπό τίς κύριες προσφορές τοῦ Ρικάρντο ὅτι ἔβαλε τέλος σ' αὐτήν τή σύγχυση. Στό σημεῖο αὐτό θά ἐπανέλθουμε σύντομα, ὅταν μιλήσουμε γιά τόν Ρικάρντο.[40]

Ἐδῶ θά σημειώσουμε ἀκόμα μόνο τά ἑξῆς: Τό *δοσμένο μέγεθος* τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος — τοῦ ποσοῦ, ἀπό τό ὁποῖο πρόκειται νά πληρωθοῦν ὁ μισθός καί τό κέρδος — προβάλλει ἐμπειρικά στό βιομήχανο μέ τή μορφή, ὅτι μιά καθορισμένη ἀγοραία τιμή τοῦ ἐμπορεύματος διαρκεῖ γιά ἕνα μικρότερο ἤ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, παρ' ὅλες τίς διακυμάνσεις τοῦ μισθοῦ ἐργασίας.

Ἔτσι λοιπόν χρειάζεται νά ἐπιστήσουμε τήν προσοχή σ' αὐτή τήν περίεργη πορεία τῆς σκέψης στό βιβλίο τοῦ Α. Σμίθ: Πρῶτα ἐξετάζει τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, ἡ ὁποία ποῦ καί ποῦ καθορίζεται σωστά, καθορίζεται τόσο σωστά πού βρίσκει γενικά τήν καταγωγή τῆς ὑπεραξίας καί τῶν διάφορων μορφῶν της, δηλαδή ἀπό τήν ἀξία αὐτή συνάγει τόν μισθό ἐργασίας καί τό κέρδος. Κατόπιν, ὅμως, ἀκολουθεῖ τήν ἀντίστροφη πορεία καί προσπαθεῖ ἀντίθετα νά συναγάγει τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων (ἀπό τήν ὁποία ἔχει συναγάγει τόν μισθό καί τό κέρδος) ἀπό τήν ἄθροιση τῆς φυσικῆς τιμῆς τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπροσόδου. Σ' αὐτό τό τελευταῖο περιστατικό ὀφείλεται ὅτι πουθενά δέν ἀναπτύσσει σωστά τήν ἐπίδραση στίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων τῶν διακυμάνσεων τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους κλπ. — γιατί τοῦ λείπει ἡ βάση. [VI - 265]

*

[VIII - 364] {*Α. Σμίθ. Ἡ ἀξία καί τά συστατικά της.* Ἡ λαθεμένη ἀντίληψη τοῦ Σμίθ — βλέπε πιό πάνω — πού τήν ἀναπτύσσει παρά

τήν ἀρχική σωστή ἄποψή του, φαίνεται καί στήν ἀκόλουθη θέση:

«Ἡ πρόσοδος ἀποτελεῖ... ἕνα μέρος τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων, ἀλλά ἐντελῶς διαφορετικό ἀπό τό κέρδος καί ἀπό τόν μισθό ἐργασίας. Τό ὑψηλό ἤ χαμηλό κέρδος καί ὁ ὑψηλός ἤ χαμηλός μισθός εἶναι ἡ *αἰτία τῶν ὑψηλῶν ἤ τῶν χαμηλῶν τιμῶν τοῦ σίτου, καί τό ἀποτέλεσμα εἶναι μιά ὑψηλή ἤ χαμηλή πρόσοδος»* («Wealth of Nations», Βιβλ. I, κεφάλαιο II)[41] [VIII — 364]

[8. *Τό λάθος τοῦ Σμίθ, νά ἀναγάγει ὅλη τήν ἀξία τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος σέ εἰσοδήματα. Ἀντιφάσεις στίς ἀπόψεις του σχετικά μέ τό ἀκαθάριστο καί τό καθαρό εἰσόδημα*]

[VI - 265] Περνᾶμε τώρα σέ ἕνα ἄλλο σημεῖο, πού ἔχει σχέση μέ τήν ἀνάλυση τῆς τιμῆς ἤ τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος (γιατί καί τίς δυό τίς ὑποθέτουμε ἀκόμα ἐδῶ ταυτόσημες). Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Α. Σμίθ ἔχει κάνει σωστά τόν λογαριασμό, δηλαδή ἔχει σωστά δόσει τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, σωστά τήν ἔχει ἀναλύσει στά συστατικά μέρη, στά ὁποῖα μοιράζεται ἡ ἀξία αὐτή ἀνάμεσα στούς διάφορους παράγοντες τῆς παραγωγῆς, καί ὅτι δέν ἔχει προσπαθήσει ἀντίστροφα νά συναγάγει τήν ἀξία ἀπό τήν τιμή αὐτῶν τῶν συστατικῶν μερῶν. Ἄς ἀφήσουμε λοιπόν αὐτό κατά μέρος. Ἀφήνουμε ἐπίσης κατά μέρος τόν μονόπλευρο τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ μισθός καί τό κέρδος ἔχουν παρασταθεῖ μόνο σάν μορφές διανομῆς, ἑπομένως καί τά δυό μέ τήν ἴδια ἔννοια ἔχουν παρασταθεῖ σάν καταναλώσιμα ἀπό τούς κατόχους τους εἰσοδήματα. Ἄν παραβλέψουμε ὅλα αὐτά, ὁ ἴδιος ὁ Α. Σμίθ διατυπώνει μιά ἀμφιβολία, καί ἀποτελεῖ ἐδῶ πάλι ἕνα προτέρημά του σέ σχέση μέ τόν Ρικάρντο, ὄχι γιατί λύνει σωστά τήν ἀμφιβολία πού διατύπωσε, ἀλλά γενικά γιατί τή διατύπωσε.

[266] Συγκεκριμένα ὁ Α. Σμίθ λέει:

«Τά τρία αὐτά συστατικά» (οἱ μισθοί, τά κέρδη, ἡ πρόσοδος τοῦ γαιοκτήμονα) «φαίνονται ὅτι ἀποτελοῦν εἴτε ἄμεσα, εἴτε σέ τελευταία ἀνάλυση τή *συνολική* τιμή τοῦ σιταριοῦ».

(Γενικά τοῦ ἐμπορεύματος. Ὁ Α. Σμίθ παίρνει ἐδῶ τό σιτάρι, γιατί κατά τή γνώμη του ἡ γαιοπρόσοδος δέν μπαίνει σέ ὁρισμένα ἐμπορεύματα σάν συστατικό μέρος τῆς τιμῆς).

«Ἴσως, θά σκεφθεῖ κανείς, θά χρειαστεῖ νά προστεθεῖ ἕνα *τέταρτο μέρος*, γιά νά ἀντικαταστήσει τό κεφάλαιο τοῦ παχτωτῆ, ἤ γιά νά ἀντικαταστήσει τή φθορά τῶν ζώων του ἐργασίας καί τῶν ἄλλων καλλιεργητικῶν ἐργαλείων του. Πρέπει, ὅμως, νά ληφθεῖ ὑπόψη, ὅτι καί ἡ ἴδια ἡ τιμή ὁποιουδήποτε γεωργικοῦ ἐργαλείου, λ.χ. ἑνός ἀλόγου δουλιᾶς, ἀποτελεῖται πάλι ἀπό τά πιό πάνω τρία μέρη: ἀπό τήν πρόσοδο τῆς γῆς, πάνω στήν ὁποία ἔχει τραφεῖ καί μεγαλώσει, ἀπό τή δουλιά τοῦ ἀνθρώπου πού τό μεγάλωσε καί ἀπό τό κέρδος τοῦ παχτωτῆ, πού προκαταβάλλει καί τά δυό, τήν πρόσοδο αὐτῆς τῆς γῆς καί τόν μισθό αὐτῆς τῆς ἐργασίας».

{Ἐδῶ ἐμφανίζεται τό κέρδος *σάν* ἡ πρωταρχική μορφή, πού περιέχει *καί* τήν πρόσοδο.}

«Γι' αὐτό, παρ' ὅλο πού ἡ τιμή τοῦ σιταριοῦ μπορεῖ νά ἀντικαταστήσει καί τήν τιμή καί τά ἔξοδα συντήρησης τοῦ ἀλόγου, *όλη* ἡ τιμή ἐξακολουθεῖ ὡστόσο νά αναλύεται, ἄμεσα ἤ σέ τελευταία ἀνάλυση, στά ἴδια τρία μέρη: σέ πρόσοδο, ἐργασία καί κέρδος». (Βιβλ. I, κεφ. VI, σελ. 101-102).

(Παραμένει ἐντελῶς ἀνούσιο ἐδῶ τό γεγονός, ὅτι ξαφνικά μιλάει γιά ἐργασία ἀντί γιά μισθό, ἐνῶ δέν βάζει τίς λέξεις γαιοκτησία καί κεφάλαιο στή θέση τῶν λέξεων πρόσοδος καί κέρδος).

Μήπως ὅμως δέν ἦταν ἐπίσης ὁλοφάνερο ὅτι πρέπει νά παρθεῖ ἐδῶ ὑπόψη ὅτι ὁ ἀλογοτρόφος ἤ ὁ ἀροτροποιός, ἀπό τούς ὁποίους ὁ παχτωτής ἔχει ἀγοράσει τό ἄλογο καί τό ἀλέτρι ἔμπασαν τήν τιμή τῶν ἐργαλείων παραγωγῆς (στή μιά περίπτωση ἴσως ἕνα ἄλλο ἄλογο) καί τῶν πρώτων ὑλῶν, ὅπως τῆς ζωοτροφῆς καί τοῦ σίδερου, στήν τιμή τοῦ ἀλόγου καί τοῦ ἀλετριοῦ, ἀκριβῶς ὅπως καί ὁ παχτωτής ἔμπασε τήν τιμή τοῦ ἀλόγου καί τοῦ ἀλετριοῦ στήν τιμή τοῦ σιταριοῦ, ἐνῶ τό χρηματικό ποσό, μέ τό ὁποῖο ὁ ἀλογοτρόφος καί ὁ ἀροτροποιός *πλήρωσαν* τόν μισθό καί τό κέρδος (καί τήν πρόσοδο) ἀποτελοῦνταν μόνο ἀπό τή νέα ἐργασία, τήν ὁποία στή σφαίρα τῆς παραγωγῆς τους *πρόσθεσαν* στό ὑπάρχον μέγεθος ἀξίας τοῦ σταθεροῦ τους κεφαλαίου; Ὅταν, λοιπόν, ὁ Α. Σμίθ παραδέχεται σχετικά μέ τόν παχτωτή ὅτι στήν τιμή τοῦ σιταριοῦ του, ἐκτός ἀπό τόν πληρωμένο ἀπό αὐτόν καί ἀπό ἄλλους μισθό, κέρδος καί πρόσοδο μπαίνει *καί ἕνα 4ο συστατικό πού διαφέρει ἀπό αὐτά*, μπαίνει δηλαδή ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ξοδεύτηκε ἀπό αὐτόν, ὅπως τοῦ ἀλόγου, τῶν γεωργικῶν ἐργαλείων κλπ. τότε αὐτό ἰσχύει καί γιά τόν ἀλογοτρόφο καί γιά τόν ἐργοστασιάρχη τῶν γεωργικῶν ἐργαλείων, καί δέν ὠφελεῖ καθόλου τό γεγονός ὅτι ὁ Σμίθ μᾶς στέλνει ἀπό τόν Πόντιο στόν Πιλάτο. Ἐξάλλου τό παράδειγμα μέ τόν παχτωτή διαλέχτηκε πολύ ἄσχημα γιά νά μᾶς στείλει ἀπό τόν

Πόντιο στόν Πιλατο, γιατί ἀνάμεσα στά *κοντύλια* τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου βρίσκεται ἐδῶ στή δοσμένη περίπτωση ἕνα, πού δέν χρειάζεται καθόλου νά ἀγοραστεῖ ἀπό κάποιον ἄλλο, συγκεκριμένα ὁ πόρος — μήπως λοιπόν αὐτό τό συστατικό τῆς ἀξίας ἀναλύεται γιά ὁποιονδήποτε σέ μισθό, κέρδος ἤ πρόσοδο;

Ἀλλά, ἄς προχωρήσουμε πρῶτα παραπέρα καί ἄς δοῦμε, ἄν ὁ Σμίθ ἐφαρμόζει τήν ἄποψή του, ὅτι ἡ ἀξία κάθε ἐμπορεύματος μπορεῖ νά ἀναχθεῖ σέ μιά ἤ σέ ὅλες τίς πηγές εἰσοδήματος: σέ μισθό, κέρδος, γαιοπρόσοδο, δηλαδή ἄν μπορεῖ σάν κάτι πού προορίζεται γιά κατανάλωση νά φαγωθεῖ ἤ πάντως μέ τόν ἕνα ἤ μέ τόν ἄλλο τρόπο νά χρησιμοποιηθεῖ γιά προσωπική (καί ὄχι γιά βιομηχανική) κατανάλωση. Πρῶτα [267] γιά τήν ὥρα κάτι ἀκόμα. Λόγου χάρη κατά τό μάζεμα βατόμουρων κλπ. μποροῦμε νά παραδεχτοῦμε, ὅτι ἡ ἀξία τους ἀναλύεται μόνο σέ μισθό, παρ' ὅλο πού καί στήν περίπτωση αὐτή ἀπαιτοῦνται συνήθως σάν μέσα ἐργασίας ὁρισμένα σκεύη, ὅπως καλάθια κλπ. Ὡστόσο, παρόμοια παραδείγματα δέν ἔχουν ἀπολύτως καμιά δουλιά ἐδῶ, ἐφόσον πρόκειται γιά τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή.

Πρῶτα πάλι ἡ ἐπανάληψη τῆς ἄποψης πού ἔχει διατυπωθεῖ στό Βιβλ. I, κεφ. VI.

Στό Βιβλ. II, κεφ. II (τομ. II τῆς μετάφρασης τοῦ *Γκαρνιέ*, σελ. 212):

«Ἔχει... καταδειχτεῖ, *ὅτι ἡ τιμή τῶν περισσότερων ἐμπορευμάτων*, ἀναλύεται σέ τρία μέρη, ἀπό τά ὁποῖα τό ἕνα πληρώνει τόν μισθό ἐργασίας, τό ἄλλο τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου καί τό τρίτο τή γαιοπρόσοδο».

Σύμφωνα μέ ὅλα αὐτά, ὅλη ἡ ἀξία κάθε ἐμπορεύματος ἀναλύεται σέ εἰσοδήματα, περιέρχεται ἑπομένως σάν κεφάλαιο κατανάλωσης στή μιά ἤ στήν ἄλλη τάξη, πού ζεῖ ἀπό αὐτά τά εἰσοδήματα. Μιά λοιπόν πού ἡ συνολική παραγωγή μιᾶς χώρας ἀποτελεῖται λ.χ. κάθε χρόνο μόνο ἀπό τό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων, τά ὁποῖα ἔχουν παραχθεῖ, καί μιά πού ἡ ἀξία τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ ἀπό αὐτά ἐμπορεύματος ἀναλύεται σέ εἰσοδήματα, τότε πρέπει λοιπόν καί τό σύνολό τους, τό χρονιάτικο προϊόν τῆς ἐργασίας, τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα, νά μπορεῖ νά καταναλώνεται κάθε χρόνο μέ τή μορφή αὐτή. Καί ἔτσι ὁ Σμίθ ἀντικρούει ἀμέσως μετά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του:

«Ἔχει εἰπωθεῖ πώς μιά κι ἔχει ἔτσι τό ζήτημα σχετικά μέ τό κάθε ξεχωριστά παρμένο ἐμπόρευμα, πρέπει ἀπαραίτητα νά ἰσχύει αὐτό καί γιά ὅλα τά ἐμπορεύματα στό *σύνολό* τους, πού συνθέτουν ὁλόκληρο τό ἐτήσιο προϊόν τῆς γῆς καί τῆς ἐργασίας μιᾶς χώρας. Ἡ *συνολική τιμή ἤ ἀνταλλακτική ἀξία αὐτοῦ*

τοῦ ἐτήσιου προϊόντος πρέπει νά ἀναλύεται σ' αὐτά τά τρία μέρη καί νά κατανέμεται ἀνάμεσα στούς διαφόρους κατοίκους τῆς χώρας, εἴτε μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας τους, εἴτε μέ τή μορφή τοῦ κέρδους τοῦ κεφαλαίου τους, εἴτε σάν πρόσοδος τοῦ γαιοκτήμονά τους» (στό ἴδιο, σελ. 213).

Αὐτό εἶναι πράγματι τό ἀναγκαῖο συμπέρασμα. Αὐτό πού ἰσχύει γιά τό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα, ἰσχύει ὑποχρεωτικά γιά τό σύνολο τῶν ἐμπορευμάτων. Ὅμως τό ζήτημα δέν ἔχει ἔτσι, λέει ὁ Ἄνταμ Σμίθ.

Συνεχίζει:

«Παρ' ὅλο πού ἡ συνολική ἀξία τοῦ ἐτήσιου προιόντος τῆς γῆς καί τῆς ἐργασίας μιᾶς χώρας μοιράζεται μ' αὐτό τόν τρόπο ἀνάμεσα στούς διάφορους κατοίκους καί ἀποτελεῖ γι' αὐτούς ἕνα εἰσόδημα, μποροῦμε ὡστόσο, ὅπως στό εἰσόδημα ἑνός ἰδιωτικοῦ ἀγροτικοῦ κτήματος κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στό *ἀκαθάριστο εἰσόδημα* καί στό *καθαρό εἰσόδημα*, νά κάνουμε τήν ἴδια διάκριση καί γιά τά εἰσοδήματα *ὅλων τῶν κατοίκων* μιᾶς μεγάλης χώρας». (στό ἴδιο, σελ. 213).

(Γιά σταμάτα! Μόλις πιό πάνω μᾶς εἶπε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Στόν ξεχωριστό παχτωτή μποροῦμε νά διακρίνουμε ἕνα 4ο μέρος, ἀπό ἐκεῖνα στά ὁποῖα ἀναλύεται λ.χ. ἡ ἀξία τοῦ σιταριοῦ του, συγκεκριμένα τό μέρος πού ἀντικαθισταίνει ἁπλῶς τό ξοδεμένο σταθερό κεφάλαιο. Αὐτό εἶναι *ἄμεσα* σωστό γιά τόν ξεχωριστό παχτωτή. Ἄν προχωρήσουμε παραπέρα, τότε αὐτό, πού γιά τόν παχτωτή εἶναι σταθερό κεφάλαιο, ἀναλύεται σέ ἕνα προηγούμενο σημεῖο, σέ ἄλλα χέρια, προτοῦ γίνει κεφάλαιο στά χέρια του, σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος κλπ. κοντολογῆς σέ εἰσόδημα. Γι' αὐτό, ἄν εἶναι σωστό ὅτι τά ἐμπορεύματα, ἐξεταζόμενα στά χέρια ἑνός ξεχωριστοῦ ἀτόμου, ἀναλύονται καί σέ ἕνα μέρος τῆς ἀξίας πού δέν ἀποτελεῖ εἰσόδημα, τότε αὐτό εἶναι λαθεμένο σέ σχέση μέ «ὅλους τούς κατοίκους μιᾶς μεγάλης χώρας», γιατί αὐτό πού εἶναι σταθερό κεφάλαιο στό χέρι τοῦ ἑνός, ἀντλεῖ τήν ἀξία του ἀπό τό γεγονός ὅτι προέκυψε ἀπό τό χέρι τοῦ ἄλλου σάν συνολική τιμή τοῦ μισθοῦ, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου. Τώρα λέει τό κατευθείαν ἀντίθετο). Ὁ Α. Σμίθ συνεχίζει:

[268] «*Τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα* ἑνός ἰδιωτικοῦ ἀγροκτήματος περιλαβαίνει γενικά ὅλα ὅσα πληρώνει ὁ παχτωτής. Τό *καθαρό εἰσόδημα* εἶναι αὐτό πού ἀπομένει *στόν γαιοκτήμονα* ἐλεύθερο ἀπό *κάθε ἐπιβάρυνση*, ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση τῶν ἐξόδων του γιά τή διαχείρηση καί τίς ἐπιδιορθώσεις, καί ἀπό ἄλλα *ἀναγκαῖα* ἔξοδα ἤ αὐτό, πού, χωρίς νά πάθει ζημιά ἡ ἰδιοκτησία του, μπορεῖ νά προσθέσει στό χρηματικό ποσό πού προορίζεται γιά τήν ἄμεσή του

κατανάλωση, δηλαδή γιά τό τραπέζι του κλπ. Ὁ πραγματικός του πλοῦτος δέν ἐξαρτιέται ἀπό τό *ἀκαθάριστο* εἰσόδημά του, ἀλλά ἀπό τό *καθαρό* του εἰσόδημα» (στό ἴδιο, σελ. 213, 214).

(Πρῶτο, ὁ Σμίθ ἀναφέρει ἐδῶ πράγματα πού δέν ταιριάζουν. Αὐτό πού ὁ παχτωτής πληρώνει μέ τή μορφή προσόδου στόν γαιοκτήμονα, ἀκριβῶς ὅπως κι αὐτό πού πληρώνει μέ τή μορφή μισθοῦ στούς ἐργάτες, εἶναι ἀκριβῶς, ὅπως καί τό δικό του τό κέρδος, ἕνα μέρος τῆς ἀξίας ἤ τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος, πού ἀναλύεται σέ εἰσοδήματα. Τό ζήτημα ὅμως εἶναι ἀκριβῶς, ἄν τό ἐμπόρευμα ἐμπεριέχει ἀκόμα ἕνα συστατικό τῆς ἀξίας. Αὐτό ὁ Σμίθ τό παραδέχεται ἐδῶ, ὅπως θά ἔπρεπε νά τό παραδεχτεῖ σχετικά μέ τόν παχτωτή, πράγμα ὅμως πού δέν ἐπρόκειτο νά ἐμποδίσει τό σιτάρι του (δηλ. ἡ τιμή τοῦ σιταριοῦ του *ἤ* ἡ ἀνταλλακτική του ἀξία) νά ἀναλύεται μόνο σέ πρόσοδο. Δεύτερο, ἄς σημειώσουμε μεταξύ ἄλλων τά παρακάτω. Ὁ πραγματικός πλοῦτος, πού μπορεῖ νά διαθέτει ὁ ξεχωριστός παχτωτής σάν *παχτωτής*, ἐξαρτιέται ἀπό τό κέρδος του. Ἀπό τήν ἄλλη, ὅμως, σάν κάτοχος ἐμπορευμάτων πού εἶναι, μπορεῖ νά πουλήσει ὅλο τό νοικοκυριό ἤ, ὅταν δέν τοῦ ἀνήκει ἡ γῆ, μπορεῖ νά πουλήσει ὅλο τό σταθερό κεφάλαιο πού βρίσκεται στή γῆ αὐτή, ὅπως τά ὑποζύγια, τά γεωργικά ἐργαλεῖα κλπ. Ἡ ἀξία πού μπορεῖ ἔτσι νά πραγματοποιήσει, δηλαδή ὁ πλοῦτος πού μπορεῖ νά διαθέσει, ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀξία, ἄρα καί ἀπό τήν ἔκταση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού τοῦ ἀνήκει. Ὡστόσο, μπορεῖ νά τό ξαναπουλήσει μόνο σέ ἕναν ἄλλο παχτωτή, στά χέρια τοῦ ὁποίου δέν εἶναι διαθέσιμος πλοῦτος, ἀλλά σταθερό κεφάλαιο. Ἑπομένως, ἐξακολουθοῦμε νά βρισκόμαστε στό ἴδιο σημεῖο).

«Τό *ἀκαθάριστο* εἰσόδημα ὅλων τῶν κατοίκων μιᾶς μεγάλης χώρας περιλαβαίνει τό *συνολικό* ἐτήσιο προϊόν τῆς γῆς καί τῆς ἐργασίας του».

(προηγούμενα ἀκούσαμε, ὅτι ὅλη αὐτή ἡ μάζα — ἡ ἀξία της — ἀναλύεται σέ μισθούς, κέρδη καί πρόσοδο, πού ὅλες εἶναι μορφές τοῦ καθαροῦ εἰσοδήματος),

«τό *καθαρό* εἰσόδημα περιλαβαίνει τό μέρος πού τούς ἀπομένει ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση τῶν ἐξόδων συντήρησης, πρῶτο, τοῦ *πάγιου* καί, δεύτερο, τοῦ *ρευστοῦ* τους *κεφαλαίου*»

(ἀφαιρεῖ λοιπόν τώρα τά ἐργαλεῖα δουλιᾶς καί τίς πρῶτες ὕλες),

«ἤ τό μέρος ἐκεῖνο, πού μποροῦν νά διαθέσουν γιά τό *καταναλωτικό ἀπόθεμά* τους, χωρίς νά θίξουν τό κεφάλαιό τους...».

(Ἑπομένως, πληροφορούμαστε τώρα, ὅτι ἡ τιμή ἤ ἡ ἀνταλλακτική ἀξία τοῦ συνόλου τῶν ἐμπορευμάτων ἀναλύεται, ἀκριβῶς ὅπως γιά τόν ξεχωριστό καπιταλιστή, ἔτσι καί γιά ὅλη τή χώρα, καί σέ ἕνα τέταρτο μέρος, πού γιά κανένα δέν ἀποτελεῖ εἰσόδημα, οὔτε μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ καί τοῦ κέρδους, οὔτε μέ τή μορφή τῆς προσόδου).

«Εἶναι φανερό ὅτι ὅλη ἡ δαπάνη γιά τή συντήρηση τοῦ *πάγιου κεφαλαίου* πρέπει νά ἀποκλειστεῖ ἀπό τό *καθαρό* εἰσόδημα τῆς κοινωνίας. Οὔτε οἱ *πρῶτες ὕλες*, μέ τίς ὁποῖες χρειάζεται νά συντηροῦνται οἱ ὠφέλιμες μηχανές καί τά ἐργαλεῖα τῆς βιομηχανίας, τά χτίρια κλπ., οὔτε *τό προϊόν τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται* γιά τή μετατροπή αὐτῶν τῶν πρώτων ὑλῶν στήν ἐπιθυμητή μορφή, εἶναι δυνατό νά ἀποτελέσουν ποτέ ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ *καθαροῦ* εἰσοδήματος. Ἡ *τιμή αὐτῆς τῆς ἐργασίας* μπορεῖ βέβαια νά ἀποτελέσει ἕνα μέρος ἐκείνου τοῦ εἰσοδήματος, γιατί οἱ ἐργάτες πού ἀπασχολοῦνται σ' αὐτή τή δουλιά, *ὅλη τήν ἀξία* [269] *τοῦ μισθοῦ τους* μποροῦν νά τήν τοποθετήσουν στό καταναλωτικό κοντύλι τους. Στά ἄλλα, ὅμως, εἴδη ἐργασίας μπαίνουν στό *καταναλωτικό αὐτό κοντύλι καί ἡ τιμή, καί τό προϊόν*. Ἡ τιμή τῆς ἐργασίας μπαίνει στό καταναλωτικό κοντύλι τῶν ἐργατῶν, τό προϊόν στό κοντύλι τῶν ἄλλων προσώπων, τῶν ὁποίων ἡ διατροφή, ἡ ἄνεση καί ἡ ψυχαγωγία αὐξάνουν χάρη στή δουλιά αὐτῶν τῶν ἐργατῶν» (στό ἴδιο, σελ. 214, 215).

Πάντως βρίσκεται πιό κοντά μέ τή σωστή ἄποψη ἀπό τούς ἄλλους*.

Ἐδῶ ὁ Α. Σμίθ ξεφεύγει πάλι ἀπό τό ζήτημα, στό ὁποῖο πρέπει νά ἀπαντήσει, ἀπό τό ζήτημα τοῦ τέταρτου μέρους τῆς συνολικῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος, πού δέν ἀναλύεται οὔτε σέ μισθό, οὔτε σέ κέρδος, οὔτε σέ πρόσοδο. Πρίν ἀπ' ὅλα σημειώνουμε ἕνα μεγάλο λάθος. Στούς ἐργοστασιάρχες πού κατασκευάζουν μηχανές, ὅπως καί σέ κάθε ἄλλο βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, ἡ ἐργασία, πού μεταποιεῖ τήν πρώτη ὕλη τῆς μηχανῆς κλπ. καί τῆς δίνει τήν κατάλληλη μορφή, ἀναλύεται σέ ἀναγκαία ἐργασία καί σέ ὑπερεργασία, δηλαδή ὄχι μόνο σέ μισθούς τῶν ἐργατῶν, ἀλλά καί σέ κέρδος τοῦ κεφαλαιοκράτη. Ὅμως ἡ ἀξία τῶν ὑλικῶν καί ἡ ἀξία τῶν ἐργαλείων, μέ τά ὁποῖα τά ὑλικά μεταποιοῦνται ἀπό τούς ἐργάτες καί παίρνουν τήν κατάλληλη μορφή, δέν ἀναλύεται οὔτε στό ἕνα, οὔτε στό ἄλλο. Τό γεγονός ὅτι προϊόντα, πού ἀπό τή φύση τους δέν προορίζονται γιά τήν ἀτομική κατανάλωση, ἀλλά γιά τή βιομηχανική κατανάλωση, δέν μπαίνουν στό κοντύλι τῆς

* Αὐτή ἡ φράση εἶναι γραμμένη στό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ μέ μολύβι, πίσω ἀπό τήν περικοπή τοῦ Σμίθ.

κατανάλωσης, δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν ὑπόθεση. Λογουχάρη, ὁ σπόρος (τό μέρος τοῦ σιταριοῦ πού χρησιμεύει γιά τή σπορά) θά μποροῦσε ἀπό αὐτή τή φύση του νά μπεῖ καί στό κοντύλι τῆς κατανάλωσης, ὅμως, ἀπό οἰκονομική ἄποψη πρέπει νά μπεῖ στό κοντύλι τῆς παραγωγῆς. Ἀκόμα, ὅμως, εἶναι ἐντελῶς λαθεμένο ὅτι γιά τά προϊόντα πού προορίζονται γιά τήν ἀτομική κατανάλωση, ὅλη ἡ τιμή μπαίνει στό *κοντύλι τῆς κατανάλωσης*. Τό λινό ὕφασμα, λ.χ., ὅταν δέν χρησιμοποιεῖται γιά καραβόπανο ἤ γιά ἄλλους παραγωγικούς σκοπούς, πάει σάν προϊόν ὁλόκληρο στήν κατανάλωση. Ὄχι ὅμως ἡ τιμή του, γιατί ἕνα μέρος αὐτῆς τῆς τιμῆς ἀντικατασταίνει λινό νῆμα, ἕνα ἄλλο ἀργαλειούς κλπ. καί μόνο ἕνα μέρος τῆς τιμῆς τοῦ λινοῦ ὑφάσματος πάει γιά κάποιου εἴδους εἰσόδημα.

Τώρα δά ὁ Α. Σμίθ μᾶς εἶπε ὅτι τά ἀπαραίτητα ὑλικά γιά τίς μηχανές, οἱ χτιριακές ἐγκαταστάσεις κλπ. καθώς καί οἱ μηχανές πού κατασκευάζονται ἀπ' αὐτές κλπ. «δέν μποροῦν ποτέ νά ἀποτελέσουν μέρος αὐτοῦ τοῦ *καθαροῦ* εἰσοδήματος», ἑπομένως, μπαίνουν στό ἀκαθάριστο εἰσόδημα. Λίγο πιό κάτω, στό ἴδιο Βιβλ. II, κεφ. II, σελ. 220, λέει τό ἀντίθετο:

«Οἱ μηχανές καί τά ἐργαλεῖα κλπ., πού ἀποτελοῦν τό *πάγιο κεφάλαιο* ἑνός ξεχωριστοῦ ἀτόμου ἤ μιᾶς κοινωνίας δέν ἀποτελοῦν μέρος *οὔτε τοῦ ἀκαθάριστου εἰσοδήματος οὔτε τοῦ καθαροῦ εἰσοδήματος* τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου, *τό ἴδιο καί τό χρῆμα*» κλπ.

Αὐτές οἱ περιπλανήσεις τοῦ Ἄνταμ (Σμίθ), οἱ ἀντιφάσεις του, ἡ ἀπομάκρυνσή του ἀπό τό ζήτημα ἀποδείχνουν, ὅτι μπλέχτηκε καί ὅτι θά μπερδευόταν ὑποχρεωτικά, ἀφοῦ μετάτρεψε τόν μισθό, τό κέρδος καί τήν πρόσοδο στά συστατικά μέρη τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας ἤ τῆς συνολικῆς τιμῆς τοῦ προϊόντος.

[9. *Ὁ Σαί, ἐκχυδαϊστής τῆς θεωρίας τοῦ Σμίθ. Ἡ ταύτιση ἀπό τόν Σαί τοῦ ἀκαθάριστου κοινωνικοῦ προϊόντος μέ τό κοινωνικό εἰσόδημα. Προσπάθειες τοῦ Στόρχ καί τοῦ Ράμσαιη νά τά ξεχωρίσουν*]

Ὁ Σαί, πού προσπαθεῖ νά κρύψει τήν ἀνούσια ἐπιπολαιότητά του, ἀνάγοντας σέ ἀπόλυτες - γενικές φράσεις τίς ἀσυνέπειες καί τίς γκάφες τοῦ Α. Σμίθ, λέει:

«Ἄν ἐξετάσουμε ἕνα ἔθνος στό σύνολό του, τότε θά δοῦμε ὅτι δέν ἔχει

καθόλου καθαρό προιόν. Γιατί, ἐπειδή ἡ ἀξία τῶν *προιόντων* εἶναι ἴση μέ τό *κόστος* τῆς παραγωγῆς τους, τότε, ὅταν ἀφαιροῦμε τό *κόστος* αὐτό, ἀφαιροῦμε ὅλη τήν *ἀξία* τῶν *προϊόντων*... Τό *ἐτήσιο εἰσόδημα* εἶναι τό *ἀκαθάριστο εἰσόδημα*» («Traité d' Economie Politique» 3e édit. t. II, Paris 1817, p. 469).

Ἡ ἀξία τοῦ συνόλου τῶν ἐτήσιων προϊόντων εἶναι ἴση μέ τήν ποσότητα τοῦ ὑλοποιημένου σ' αὐτά [270] ἐργατικοῦ χρόνου. Ἄν ἀφαιρέσουμε αὐτήν τή συνολική ἀξία ἀπό τό ἐτήσιο προϊόν, τότε, ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀξία, δέν ἀπομένει πράγματι καθόλου ἀξία, καί ἔτσι φτάνουν στό τέλος τους, καί τό καθαρό καί τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα. Ὁ Σαί ὅμως ἔχει τή γνώμη ὅτι κάθε χρόνο καταναλώνονται οἱ κάθε χρόνο παραγόμενες* ἀξίες. Γι' αὐτό, γιά το συνολικό ἔθνος δέν ὑπάρχει καθαρό προϊόν, ἀλλά μόνο ἀκαθάριστο προϊόν. Πρῶτο, εἶναι λάθος ὅτι κάθε χρόνο καταναλώνονται οἱ κάθε χρόνο παραγόμενες ἀξίες. Αὐτό δέν συμβαίνει γιά ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ παγίου κεφαλαίου. Ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἀξιῶν πού παράγονται κάθε χρόνο μπαίνει στό προτσές ἐργασίας, χωρίς νά μπαίνει στό προτσές ἀξιοποίησης, αὐτό θά πεῖ χωρίς νά καταναλώνεται κάθε χρόνο ἡ συνολική ἀξία. Δεύτερο, ὅμως: Οἱ ἀξίες πού καταναλώνονται, ὄχι γιά νά μποῦν στό κονδύλι τῆς κατανάλωσης, ἀλλά σάν μέσα παραγωγῆς, καί πού ξαναεπιστρέφονται στήν παραγωγή, τέτια ὅπως εἶχαν βγεῖ ἀπό αὐτήν, εἴτε τά ἴδια ἤ μέ τή μορφή ἰσοδυνάμων, ἀποτελοῦν τό ἕνα μέρος τῆς χρονιάτικης κατανάλωσης τῶν ἀξιῶν. Τό δεύτερο μέρος ἀποτελεῖται ἀπό τίς ἀξίες, πού πέρα ἀπό τό μέρος τους ἐκεῖνο πού καταναλώνονται σάν μέσα παραγωγῆς, μποροῦν νά μποῦν στήν ἀτομική κατανάλωση. Αὐτά ἀποτελοῦν τό καθαρό προϊόν.

Σχετικά μέ τίς ἀνοησίες αὐτές τοῦ Σαί ὁ Στόρχ λέει:

«Εἶναι καθαρό, ὅτι ἡ ἀξία τοῦ ἐτήσιου προϊόντος χωρίζεται, ἀπό τή μιά, σέ κεφάλαιο καί, ἀπό τήν ἄλλη, σέ κέρδος καί ὅτι τό καθένα *ἀπό αὐτά τά ἀξιακά μέρη τοῦ ἐτήσιου προϊόντος, τά προϊόντα πού χρειάζεται τό ἔθνος, θά τά ἀγοράζει τακτικά*, καί γιά νά διατηρεῖ τό κεφάλαιό του καί γιά νά ἀνανεώνει τό καταναλωτικό του ἀπόθεμα» (Storch, «Cours d' Economie Politique» «Considérations sur la nature du revenu national», Paris 1824, t. V, σελ. 134, 135). «Ἄς διερωτηθεῖ κανείς, ἄν τό εἰσόδημα μιᾶς οἰκογένειας, πού καλύπτει ὅλες τίς ἀνάγκες της μέ τή δική της ἐργασία, παραδείγματα τέτιων οἰκογενειῶν ὑπάρχουν πολλά στή Ρωσία... ἄν τό *εἰσόδημα* μιᾶς τέτιας οἰκογένειας εἶναι ἴσο μέ τό ἀκαθάριστο

---

* Στό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ: καταναλωμένες. Ἡ διόρθωση: παραγόμενες, πού προστέθηκε ἀπό πάνω μέ μολύβι, φαίνεται νά εἶναι τοῦ Ἔνγκελς.

προϊόν τῆς γῆς της, τοῦ κεφαλαίου της καί τῆς βιομηχανίας της; Μήπως μπορεῖ νά κατοικεῖ στούς ἀχυρῶνες της ἤ στούς σταύλους της, νά τρώει τό σπόρο της καί τίς ζωοτροφές της, νά ντύνεται μέ τά ζῶα ἐργασίας της, νά διασκεδάζει μέ τά γεωργικά της ἐργαλεῖα; Σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ Σαί θά ἔπρεπε νά ἀπαντήσει καταφατικά σ' ὅλα αὐτά τά ἐρωτήματα» (στό ἴδιο, σελ. 135, 136). Ὁ Σαί θεωρεῖ ὅτι τό ἀκαθάριστο προϊόν εἶναι τό εἰσόδημα τῆς κοινωνίας. Γι' αὐτό καταλήγει, ὅτι ἡ κοινωνία μπορεῖ νά καταναλώσει μιά ἀξία ἴση μέ αὐτό τό προϊόν» (στό ἴδιο, σελ. 145). «Τό (καθαρό) εἰσόδημα ἑνός ἔθνους δέν εἶναι τό περίσσευμα τῶν παραγμένων.ἀξιῶν *πάνω ἀπό τό σύνολο τῶν ἀξιῶν πού καταναλώθηκαν,* ὅπως τό φαντάζεται ὁ Σαί, ἀλλά μόνο πάνω *ἀπό τίς ἀξίες πού ἔχουν καταναλωθεῖ γιά τήν παραγωγή».* Ἑπομένως, «ἄν ἕνα ἔθνος καταναλώσει μέσα σ' ἕνα χρόνο ὅλο αὐτό τό περίσσευμα, τότε καταναλώνει ὅλο τό (καθαρό) εἰσόδημά του» (στό ἴδιο, σελ. 146). «Ἄν παραδεχτεῖ κανείς ὅτι τό εἰσόδημα ἑνός ἔθνους εἶναι ἴσο μέ τό ἀκαθάριστο εἰσόδημά του, αὐτό θά πεῖ ὅτι δέν χρειάζεται νά ξεχωρίσει καί νά κρατήσει ἕνα *κεφάλαιο,* τότε θά πρέπει ἐπίσης νά παραδεχτεῖ, ὅτι τό ἔθνος αὐτό μπορεῖ νά καταναλώσει μή παραγωγικά ὅλη τήν ἀξία τοῦ χρονιάτικού του προϊόντος, χωρίς νά ζημιώσει καθόλου τό μελλοντικό εἰσόδημά του». (στό ἴδιο, σελ. 147). *«Τά προϊόντα, πού ἀποτελοῦν* τό σταθερό *κεφάλαιο ἑνός ἔθνους, δέν εἶναι καταναλώσιμα»* (στό ἴδιο, σελ. 150).

Ὁ *Ράμσαιη (Τζώρτζ)* στό «An Essay on the Distribution of Wealth» (Edinburgh 1836) παρατηρεῖ σχετικά μέ τό ἴδιο θέμα, δηλαδή σχετικά μέ τό τέταρτο μέρος τῆς συνολικῆς τιμῆς τοῦ Α. Σμίθ, ἤ μ' αὐτό πού τό ὀνομάζω σταθερό κεφάλαιο σέ διάκριση ἀπό τό κεφάλαιο πού ἔχει διατεθεῖ γιά τόν μισθό ἐργασίας:

[271] «Ὁ Ρικάρντο», λέει, «ξεχνᾶ ὅτι ὁλόκληρο τό προϊόν χωρίζεται ὄχι μόνο σέ μισθό ἐργασίας καί κέρδος, ἀλλά ὅτι χρειάζεται καί ἕνα μέρος γιά τήν ἀναπλήρωση τοῦ παγίου κεφαλαίου» (σελ. 174, ὑποσημείωση).

Μέ τόν ὅρο «πάγιο κεφάλαιο» ὁ Ράμσαιη δέν ἐννοεῖ μόνο τά ἐργαλεῖα δουλιᾶς κλπ. ἀλλά καί τήν πρώτη ὕλη, κοντολογῆς, αὐτό πού ἐγώ τό ὀνομάζω σταθερό κεφάλαιο στά πλαίσια κάθε σφαίρας παραγωγῆς. Ὅταν ὁ Ρικάρντο μιλάει γιά τό χωρισμό τοῦ προϊόντος σέ κέρδος καί μισθό, ὑποθέτει πάντα, ὅτι ἀφαιρεῖται τό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβληθεῖ στήν ἴδια τήν παραγωγή καί ἔχει καταναλωθεῖ σ' αὐτήν. Καί ὅμως ὁ Ράμσαιη ἔχει στήν οὐσία δίκιο. Ἐπειδή ὁ Ρικάρντο δέν ἐξετάζει καθόλου παραπέρα τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου καί τό παραμελεῖ, διαπράττει χοντρά λάθη καί μπερδεύει εἰδικά τό κέρδος καί τήν ὑπεραξία, ἐπίσης λαθεύει στίς διερευνήσεις τῶν διακυμάνσεων τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους κλπ.

Ἂς ἀκούσουμε τώρα τί λέει ὁ ἴδιος ὁ Ράμσαιη.

«Πῶς συγκρίνουμε τό προϊόν καί τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε γι' αὐτό;... Ὅταν πρόκειται γιά ἕνα ὁλόκληρο ἔθνος... εἶναι σαφές, ὅτι ὅλα τά διάφορα στοιχεῖα τοῦ ξοδεμένου κεφαλαίου πρέπει νά ἀναπαραχθοῦν στόν ἕνα ἤ στόν ἄλλο κλάδο παραγωγῆς, γιατί διαφορετικά δέν θά μποροῦσε νά συνεχιστεῖ ἡ παραγωγή τῆς χώρας ὅπως προηγούμενα. Ἡ πρώτη ὕλη τῶν βιομηχανιῶν, τά ἐργαλεῖα πού χρησιμοποιοῦνται σ' αὐτές καί στή γεωργία, οἱ ὀγκώδεις μηχανές τῶν πρώτων, τά χτίρια πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά τήν παραγωγή ἤ γιά τήν ἀποθήκευση τῶν προϊόντων πρέπει ὅλα νά ἀποτελοῦν μέρη τοῦ συνολικοῦ προϊόντος μιᾶς χώρας, καθώς καί ὅλες οἱ προκαταβολές τῶν κεφαλαιοκρατικῶν ἐπιχειρηματιῶν της. Γι' αὐτό, μπορεῖ ἡ ποσότητα τῶν πρώτων νά συγκριθεῖ μέ τήν ποσότητα τῶν τελευταίων, ἔτσι πού νά μπορεῖ νά φανταστεῖ κανείς ὅτι κατά κάποιον τρόπο κάθε εἶδος μπαίνει δίπλα σέ ἕνα ἄλλο ὅμοιο εἶδος» (Ράμσαιη, στό ἴδιο, σελ. 137-139). Ὅσον ἀφορᾶ τώρα τόν ἀτομικό κεφαλαιοκράτη, ἐπειδή δέν «*ἀποκατασταίνει* σέ εἶδος» (replaciert in natura) τά ἔξοδά του, «ἐπειδή τό μεγαλύτερο μέρος εἶναι ὑποχρεωμένος νά τό ἀποκτήσει μέ ἀνταλλαγή, ὁπότε γιά τόν σκοπό αὐτόν ἀπαιτεῖται ἕνα ὁρισμένο μέρος τοῦ προϊόντος, ὁ κάθε ἀτομικός κεφαλαιοκράτης καταλήγει νά ἀποβλέπει περισσότερο στήν ἀνταλλακτική ἀξία τοῦ προϊόντος παρά στήν ποσότητά του» (στό ἴδιο, σελ. 145, 146). «Ὅσο περισσότερο ἡ *ἀξία τοῦ προϊόντος* ξεπερνάει τήν *ἀξία* τοῦ προκαταβλημένου *κεφαλαίου*, τόσο μεγαλύτερο θά εἶναι τό κέρδος. Γι' αὐτό θά τό ὑπολογίσει, συγκρίνοντας ἀξία μέ ἀξία, καί ὄχι ποσότητα μέ ποσότητα... Τό κέρδος πρέπει νά ἀνέβει ἤ νά πέσει ἀκριβῶς ὅσο ἀνεβαίνει ἤ πέφτει τό μερίδιο τοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος ἤ τῆς *ἀξίας* του, πού εἶναι ἀπαραίτητο γιά τήν *ἀναπλήρωση τῶν ἀναγκαίων προκαταβολῶν*. Ἐπομένως, τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἐξαρτιέται ἀπό δυό περιστατικά: 1) ἀπό τό μερίδιο τοῦ συνολικοῦ προϊόντος πού περιέρχεται στούς ἐργάτες, 2) ἀπό τό μέρος πού πρέπει νά κρατηθεῖ κατά μέρος, γιά νά ἀντικαταστήσει τό πάγιο κεφάλαιο εἴτε σέ εἶδος, εἴτε μέ ἀνταλλαγή» (στό ἴδιο, σελ. 146-148).

{Αὐτό πού λέει ἐδῶ ὁ Ράμσαιη γιά τό ποσοστό τοῦ κέρδους, θά τό ἐξετάσουμε στό κεφ. III γιά τό κέρδος.[12] Σημασία ἔχει ὅτι αὐτό τό στοιχεῖο τό τονίζει σωστά. Ἀπό τή μιά μεριά, εἶναι σωστό αὐτό πού λέει ὁ Ρικάρντο, ὅτι τό φτήναιμα τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἀποτελοῦν τό σταθερό κεφάλαιο (καί αὐτό ἀκριβῶς ἐννοεῖ ὁ Ράμσαιη μέ τόν ὅρο πάγιο κεφάλαιο), ὑποβιβάζει πάντα τήν ἀξία ἑνός μέρους τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου. Αὐτό ἰσχύει ἰδίως γιά τό καθεαυτό πάγιο κεφάλαιο, γιά τίς μηχανές κλπ. Ὅταν αὐξάνει ἡ ὑπεραξία συγκρινόμενη μέ τό συνολικό κεφάλαιο, δέν φέρνει κανένα ὄφελος στόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη, ἄν ἡ αὔξηση αὐτή τοῦ ποσοστοῦ αὐτοῦ προκαλεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἔπεσε ἡ συνολική ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου του (τοῦ κεφαλαίου

πού εἶχε στήν κατοχή του πρίν ἀπό τήν ὑποτίμηση). Αὐτό ἰσχύει ὡστόσο μόνο σέ πολύ μικρό βαθμό γιά τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἀποτελεῖται ἀπό πρῶτες ὕλες ἤ ἀπό ἕτοιμα ἐμπορεύματα (πού δέν μπαίνουν στό πάγιο κεφάλαιο). Αὐτή ἡ ὑπάρχουσα μάζα τοῦ κεφαλαίου, πού μπορεῖ νά ὑποτιμηθεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο, ἀποτελεῖ πάντα ἕνα μηδαμινό μέγεθος σέ σύγκριση μέ τή συνολική παραγωγή. Γιά τόν κάθε κεφαλαιοκράτη ἰσχύει μόνο σέ μικρό βαθμό γιά τό μέρος τοῦ κεφαλαίου του πού ἔχει τοποθετηθεῖ σέ κυκλοφοροῦν κεφάλαιο. Ἀντίθετα — ἐπειδή τό κέρδος εἶναι ἴσο μέ τή σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τό σύνολο τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει προκαταβληθεῖ καί ἐπειδή ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας, πού μπορεῖ νά ἀπορροφηθεῖ, ἐξαρτιέται ὄχι ἀπό τήν ἀξία, ἀλλά ἀπό τή μάζα τῆς πρώτης ὕλης καί ἀπό τήν παραγωγικότητα (efficiency) τῶν μέσων παραγωγῆς, ὄχι ἀπό τήν ἀνταλλακτική τους ἀξία, ἀλλά ἀπό τήν ἀξία χρήσης τους — εἶναι σαφές ὅτι, ὅσο πιό παραγωγική εἶναι ἡ βιομηχανία στούς κλάδους, τό προϊόν τῶν ὁποίων [272] μπαίνει στή συγκρότηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ὅσο μικρότερη εἶναι ἡ δαπάνη γιά τό σταθερό κεφάλαιο, πού εἶναι ἀπαραίτητο γιά νά παραγάγει μιά καθορισμένη ποσότητα ὑπεραξίας, τόσο μεγαλύτερη θά εἶναι γι' αὐτό ἡ ἀναλογία αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας πρός τό συνολικό προκαταβλημένο κεφάλαιο, τόσο μεγαλύτερο θά εἶναι ἑπομένως τό ποσοστό τοῦ κέρδους, μέ δοσμένη τή μάζα τῆς ὑπεραξίας.}

(Αὐτό πού ὁ Ράμσαιη τό βλέπει σάν δυό αὐτοτελῆ φαινόμενα, τήν ἀντικατάσταση προϊόντος μέ προϊόν στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς, ὅταν πρόκειται γιά ὅλη τή χώρα, καί ἀξίας μέ ἀξία, ὅταν πρόκειται γιά τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη, ἀποτελοῦν δυό ἀπόψεις πού καί οἱ δυό πρέπει νά παίρνονται ὑπόψη γιά τό ἴδιο τό ξεχωριστό κεφάλαιο, ὅταν ἐξετάζεται *τό προτσές κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου, πού εἶναι ταυτόχρονα καί προτσές ἀναπαραγωγῆς*).

Ὁ Ράμσαιη δέν ἔλυσε τήν καθεαυτό δυσκολία πού ἀπασχολεῖ τόν Α. Σμίθ καί πού τόν μπλέκει σέ λογιῶν-λογιῶν ἀντιφάσεις. Ἡ δυσκολία αὐτή, διατυπωμένη χωρίς περιστροφές, εἶναι ἡ ἑξῆς: Ὅλο τό κεφάλαιο (σάν ἀξία) ἀνάγεται σέ ἐργασία, δέν εἶναι παρά μιά ὁρισμένη ποσότητα ὑλοποιημένης ἐργασίας. Ἡ πληρωμένη ἐργασία, ὅμως, εἶναι ἴση μέ τούς μισθούς τῶν ἐργατῶν, καί ἡ ἀπλήρωτη ἐργασία ἴση μέ τό κέρδος τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἑπομένως, πρέπει ὅλο τό κεφάλαιο, ἄμεσα ἤ ἔμμεσα, νά μπορεῖ νά ἀναχθεῖ σέ μισθό καί κέρδος. Ἤ μήπως πραγματοποιεῖται κάπου ἐργασία, πού δέν ἀνάγεται οὔτε σέ μισθό, οὔτε σέ κέρδος καί ἔχει ἁπλῶς τόν σκοπό, νά ἀντικαταστήσει τίς ἀξίες πού ἔχουν καταναλωθεῖ στήν παραγωγή, οἱ ὁποῖες ὅμως ἀπο-

τελοῦν ὅρους τῆς ἀναπαραγωγῆς; Ποιός, ὅμως, κάνει αὐτές τίς δουλιές, ἀφοῦ ὅλη ἡ ἐργασία τοῦ ἐργάτη χωρίζεται σέ δυό ποσότητες, στή μιά πού ἀποκατασταίνει τή δική του ἱκανότητα παραγωγῆς (Produktionsvermögen*), καί στήν ἄλλη πού ἀποτελεῖ τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου;

[10. *Διερεύνηση τοῦ γεγονότος, πῶς εἶναι δυνατό τό κέρδος καί ὁ μισθός ἑνός χρόνου νά ἀγοράζει τά ἐμπορεύματα ἑνός χρόνου, πού ἐκτός ἀπό τό κέρδος καί τόν μισθό περιέχουν ἐπιπλέον καί σταθερό κεφάλαιο*

[*α) Δέν εἶναι δυνατή ἡ ἀντικατάσταση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου· τῶν παραγωγῶν μέσων κατανάλωσης μέ ἀνταλλαγή ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς παραγωγούς*]

Γιά νά παραμερίσουμε ἀπό τό πρόβλημα κάθε λαθεμένο ἀνακάτωμα, θά ἀναφέρουμε πρῶτα κάτι ἀκόμα. Ὅταν ὁ κεφαλαιοκράτης μετατρέπει ἕνα μέρος τοῦ κέρδους του, τοῦ εἰσοδήματός του, σέ κεφάλαιο, σέ μέσα ἐργασίας καί σέ ὑλικά κατεργασίας, τότε καί τά δυό πληρώνονται ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐργασίας, πού ὁ ἐργάτης τό δούλεψε δωρεάν γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Ὑπάρχει ἐδῶ μιά νέα ποσότητα ἐργασίας, πού ἀποτελεῖ τό ἰσοδύναμο γιά μιά νέα ποσότητα ἐμπορευμάτων, ἐμπορευμάτων πού σάν ἀξίες χρήσης ἀποτελοῦνται ἀπό μέσα ἐργασίας καί ἀπό ὑλικά κατεργασίας. Αὐτό περιέρχεται ἐπομένως στή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου καί δέν περικλείει καμιά δυσκολία. Ἔχουμε δηλαδή ἐδῶ νά κάνουμε μέ τήν αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πέρα ἀπό τά προηγούμενα ὅριά του, ἤ μέ τόν σχηματισμό νέου σταθεροῦ κεφαλαίου, πέρα ἀπό τή μάζα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ὑπῆρχε καί πού πρέπει νά ἀντικατασταθεῖ. Ἡ δυσκολία βρίσκεται στήν ἀναπαραγωγή τοῦ *ὑπάρχοντος* ἤδη σταθεροῦ κεφαλαίου καί ὄχι στόν σχηματισμό νέου σταθεροῦ κεφαλαίου μέ τή μορφή πλεονάσματος, πέρα ἀπό αὐτό πού πρέπει νά ἀναπαραχθεῖ. Τό πρῶτο, τό νέο σταθερό κεφάλαιο, εἶναι φανερό ὅτι ἔχει τήν πηγή του στό κέρδος καί ὑπῆρξε γιά μιά στιγμή μέ τή μορφή εἰσοδήματος, πού μετατρέπεται κατόπιν σέ κεφάλαιο. Αὐτό τό μέρος τοῦ κέρδους ἀποτελεῖται ἀπό πρόσθετο ἐργάσιμο

* ἐννοεῖ τήν ἐργατική δύναμη τοῦ ἐργάτη. — Σημ. μετ.

χρόνο, πού θά ἔπρεπε νά πραγματοποιεῖται συνεχῶς ἀπό τήν κοινωνία, γιά νά ἔχει στή διάθεσή της ἕνα, ἄς τό ποῦμε, κεφάλαιο ἀνάπτυξης, πράγμα πού τό ἀπαιτεῖ κιόλας ἡ ἴδια ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ.

{Μιά καλή ἐξήγηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου βρίσκεται, ὅμως μόνο ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀξία του χρήσης, στόν Ράμσαιη, στή σελ. 166 τοῦ ἔργου του πού ἀναφέραμε, ὅπου λέει:

«Ἀδιάφορο ἄν τό ἀκαθάριστο ἔσοδο» (λ.χ. τοῦ παχτωτῆ) «εἶναι μικρό ἤ μεγάλο, ἡ ποσότητα πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀντικατάσταση τῆς κατανάλωσης μ' αὐτές τίς διάφορες μορφές δέν μπορεῖ νά ὑποβληθεῖ οὔτε στήν παραμικρότερη ἀλλαγή. Αὐτή ἡ ποσότητα πρέπει νά θεωρεῖται *σταθερή*, ἐφόσον ἡ παραγωγή συνεχίζεται στήν ἴδια κλίμακα».}

Ἑπομένως, πρέπει πρῶτα νά ξεκινήσουμε ἀπό τό γεγονός ὅτι: ὁ νεοσχηματισμός σταθεροῦ κεφαλαίου — σέ διάκριση ἀπό τήν ἀναπαραγωγή τοῦ ὑπάρχοντος σταθεροῦ κεφαλαίου — ἔχει σάν πηγή του τό κέρδος: Προϋποτίθεται, δηλαδή, ἀπό τή μιά μεριά, ὅτι ὁ μισθός ἐργασίας φτάνει μονάχα γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅτι μέ τήν κατηγορία «κέρδος» ἐννοεῖται ὅλη ἡ ὑπεραξία, γιατί ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης εἶναι ἐκεῖνος, πού *ἰδιοποιεῖται ἄμεσα* ὅλη τήν ὑπεραξία [ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν], σέ ποιόν καί ποῦ θά πρέπει νά παραδοθεῖ ἕνα μέρος ἀπό αὐτήν.

{«Ὁ καπιταλιστής ἐπιχειρηματίας εἶναι ὁ γενικός διανομέας τοῦ πλούτου: πληρώνει στόν ἐργάτη τούς μισθούς, στόν κεφαλαιοκράτη» (τοῦ χρήματος) «τόν τόκο, στόν γαιοκτήμονα τήν πρόσοδο» (*Ράμσαιη* σελ. 218, 219).

Ἐμεῖς, πού ὀνομάζουμε κέρδος ὅλη τήν ὑπεραξία, θεωροῦμε τόν κεφαλαιοκράτη 1) σάν τό πρόσωπο πού ἰδιοποιεῖται ἄμεσα ὅλη τήν παραγμένη ὑπεραξία, 2) σάν τό διανομέα αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας ἀνάμεσα στόν ἑαυτό του, στόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος καί στόν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς.}

[VII - 273] Ὅτι αὐτό τό νέο σταθερό κεφάλαιο προέρχεται ἀπό τό κέρδος, δέν σημαίνει, ὡστόσο, παρά μόνο ὅτι ὀφείλεται σέ ἕνα μέρος τῆς ὑπερεργασίας τῶν ἐργατῶν. Ἀκριβῶς ὅπως ὁ ἄγριος, ἐκτός ἀπό τόν χρόνο πού χρειάζεται γιά τό κυνήγι, πρέπει ὑποχρεωτικά νά διαθέσει τόν ἀναγκαῖο γιά τήν κατασκευή τοῦ τόξου χρόνο, ὅπως στήν πατριαρχική γεωργία ὁ ἀγρότης, ἐκτός ἀπό τόν χρόνο πού καλλιεργεῖ τή γῆ, πρέπει νά διαθέσει μιάν ὁρισμένη ποσότητα χρόνου ἐργασίας γιά τήν κατασκευή τῶν περισσότερων ἐργαλείων του.

Ἐδῶ, ὅμως, τό ζήτημα εἶναι: ποιός ἐργάζεται γιά νά ἀντικατα-

στήσει τό ἰσοδύναμο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ἔχει ἤδη χρησιμοποιηθεῖ στήν παραγωγή. Τό μέρος τῆς ἐργασίας, πού ὁ ἐργάτης ἐκτελεῖ γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, ἀντικατασταίνει τόν μισθό του ἤ, ἄν πάρουμε τό σύνολο τῆς παραγωγῆς, δημιουργεῖ τόν μισθό του. Ἀντίθετα, ἡ ὑπερεργασία του, πού δημιουργεῖ τό κέρδος, ἀποτελεῖ ἐνμέρει τό κονδύλι κατανάλωσης τοῦ καπιταλιστῆ, καί ἐνμέρει μετατρέπεται σέ πρόσθετο κεφάλαιο. Ἀπό αὐτή τήν ὑπερεργασία, ἤ ἀπό τό κέρδος, ὁ καπιταλιστής δέν ἀντικατασταίνει τό κεφάλαιο πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἤδη στή δική του παραγωγή. ⟨ Ἄν γινόταν αὐτό, τότε ἡ ὑπεραξία δέν θά ἀποτελοῦσε κονδύλι γιά νέο σχηματισμό κεφαλαίου, ἀλλά γιά τή συντήρηση τοῦ παλιοῦ*⟩. Ὁ ἀναγκαῖος χρόνος, ὅμως, πού δημιουργεῖ τόν μισθό καί ἡ ὑπερεργασία πού δημιουργεῖ τό κέρδος, συγκροτοῦν ὅλη τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, καί πέρα ἀπό αὐτή τήν ἐργάσιμη ἡμέρα δέν ἐργάζεται κανείς. (Ἡ ἐνδεχόμενη ἐργασία ἐποπτείας τοῦ καπιταλιστῆ περιλαβαίνεται στόν μισθό. Ἀπό τήν πλευρά αὐτή ὁ καπιταλιστής εἶναι ὁ μισθωτός ἐργάτης, ἄν καί ὄχι ἄλλου κεφαλαιοκράτη, ὡστόσο τοῦ δικοῦ του κεφαλαίου). Ποῦ βρίσκεται λοιπόν ἡ πηγή, ἀπό ποῦ παίρνεται ἡ ἐργασία, μέ τήν ὁποία ἀντικατασταίνεται τό σταθερό κεφάλαιο;

Τό μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει διατεθεῖ σέ μισθούς, ἀντικατασταίνεται (δέν παίρνουμε ὑπόψη τήν ὑπερεργασία) μέ νέα παραγωγή. Ὁ ἐργάτης καταναλώνει τόν μισθό, ὅμως προσθέτει τόση νέα ποσότητα ἐργασίας, ὅση παλιά ἐργασία ἔχει ἐκμηδενίσει. Κι ἄν πάρουμε ὑπόψη ὅλη τήν ἐργατική τάξη, χωρίς νά ἐπιτρέψουμε νά μᾶς μπερδέψει ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, τότε θά δοῦμε ὅτι ὁ ἐργάτης δέν ἀναπαραγάγει μόνο τήν ἴδια ἀξία, ἀλλά καί τίς ἴδιες ἀξίες χρήσης, ἔτσι πού, ἀνάλογα μέ τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας του, ἡ ἴδια ἀξία, ἡ ἴδια ποσότητα ἐργασίας ἀναπαράγεται μέ τή μορφή μιᾶς μεγαλύτερης ἤ μικρότερης μάζας ἀπό αὐτές τίς ἴδιες ἀξίες χρήσης.

Ἄν πάρουμε τήν κοινωνία σέ μιά ὁποιαδήποτε στιγμή, θά δοῦμε ὅτι σέ ὅλες τίς σφαῖρες παραγωγῆς ὑπάρχει ταυτόχρονα, ἄν καί σέ πολύ διαφορετικές ἀναλογίες, ἕνα καθορισμένο σταθερό κεφάλαιο — πού προϋποτίθεται σάν ὅρος τῆς παραγωγῆς — τό ὁποῖο τῆς ἀνήκει μιά γιά πάντα καί πού πρέπει νά τῆς ἐπιστραφεῖ, ὅπως ἐπιστρέφεται ὁ σπόρος στή γῆ. Μπορεῖ βέβαια ἡ *ἀξία* αὐτοῦ τοῦ σταθεροῦ μέρους νά πέσει ἤ νά ἀνέβει, ἀνάλογα μέ τό ἄν τά ἐμπορεύματα, ἀπό τά ὁποῖα

* Αὐτή ἡ φράση ὑπάρχει στό χειρόγραφο γραμμένη στο περιθώριο.

ἀποτελεῖται, θά χρειαστεῖ νά ἀναπαραχθοῦν φτηνότερα ἤ ἀκριβότερα. Αὐτή ἡ *ἀλλαγή τῆς ἀξίας*, ὅμως, δέν ἐμποδίζει ποτέ ἡ ἀξία αὐτή στό προτσές τῆς παραγωγῆς, στό ὁποῖο μπαίνει σάν ὅρος τῆς παραγωγῆς, νά εἶναι προϋποτιθέμενη ἀξία, πού πρέπει νά ἐπανεμφανιστεῖ στήν ἀξία τοῦ προϊόντος. Μποροῦμε, λοιπόν, νά μή πάρουμε ἐδῶ ὑπόψη μας αὐτή τήν ἀλλαγή τῆς ἀξίας τοῦ ἴδιου τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Πρόκειται ἐδῶ κάτω ἀπό ὅλες τίς συνθῆκες γιά μιά καθορισμένη ποσότητα *παρωχημένης, ὑλοποιημένης* ἐργασίας, πού περνάει καθοριστικά στήν ἀξία τοῦ προιόντος. Γι' αὐτό, γιά νά προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα τό πρόβλημα, ἄς παραδεχτοῦμε ὅτι τά ἔξοδα παραγωγῆς[43] ἤ ἡ ἀξία τοῦ σταθὲροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου μένει ἐπίσης ἀμετάβλητη, σταθερή. Δέν ἀλλάζει ἐπίσης καθόλου τήν ὑπόθεση, ἄν λ.χ. μέσα σέ ἕνα χρόνο δέν περνάει στά προϊόντα ὅλη ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἄλλα, ὅπως γίνεται μέ τό πάγιο κεφάλαιο, περνάει μόνο στή μάζα τῶν προϊόντων μερικῶν χρόνων. Γιατί πρόκειται ἐδῶ μόνο γιά τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού καταναλώνεται πραγματικά στή διάρκεια τοῦ ἔτους καί πού, ἐπομένως, θά πρέπει νά ἀντικατασταθεῖ στή διάρκεια τοῦ ἔτους.

Εἶναι φανερό, ὅτι τό ζήτημα πού ἀφορᾶ τήν ἀναπαραγωγή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἀνήκει στό τμῆμα τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς ἤ τοῦ προτσές κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου, πράγμα πού ὡστόσο δέν μᾶς ἐμποδίζει νά ξεδιαλύνουμε ἐδῶ τό κύριο πρόβλημα.

[274] Ἄς πάρουμε πρῶτα τόν μισθό τοῦ ἐργάτη. Παίρνει, λοιπόν, ἕνα ὁρισμένο ποσό χρήματος, στό ὁποῖο εἶναι ὑλοποιημένες κάπου 10 ὧρες ἐργασίας, ὅταν ἐργάζεται 12 ὧρες γιά τόν καπιταλιστή. Ὁ μισθός αὐτός μετατρέπεται σέ μέσα συντήρησης. Ὅλα αὐτά τά μέσα συντήρησης εἶναι ἐμπορεύματα. Ὑποθέτουμε ὅτι ἡ τιμή αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τους. Στήν ἀξία αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων βρίσκεται ὅμως ἕνα συστατικό, πού καλύπτει τήν περιεχόμενη σ' αὐτά ἀξία τῆς πρώτης ὕλης καί τῶν καταναλωθέντων μέσων παραγωγῆς. Ὅμως, ὅλα τά ἀξιακά συστατικά μέρη αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων μαζί παρμένα περιέχουν, μαζί μέ τόν καταναλωμένο ἀπό τόν ἐργάτη μισθό ἐργασίας, μόνο 10 ὧρες ἐργασίας. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τά $^{2}/_{3}$ τῆς ἀξίας αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἀποτελοῦνται ἀπό τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού περιέχεται σ' αὐτά, ἐνῶ τό ἄλλο $^{1}/_{3}$ ἀποτελεῖται ἀπό τήν ἐργασία πού ὁλοκλήρωσε τό προτσές παραγωγῆς καί μετάτρεψε τέλος τό προιόν σέ ἀντικείμενο κατανάλωσης. Ἔτσι ὁ ἐργάτης μέ τίς 10 ὧρες ζωντανῆς ἐργασίας του ἀντικαταστaίνει τά $^{2}/_{3}$ τοῦ προϊόντος πού ἀποτελοῦνται ἀπό σταθερό κεφάλαιο καθώς καί τό

$^1/_3$ πού ἀποτελεῖται ἀπό $^1/_3$ ζωντανή ἐργασία (πού στή διάρκεια τοῦ ἔτους ἔχει προστεθεῖ στό ἀντικείμενο). Ἄν στά μέσα συντήρησης, στά ἐμπορεύματα πού ἀγοράζει, δέν περιεχόταν σταθερό κεφάλαιο, τότε ἡ πρώτη τους ὕλη δέν θά κόστιζε τίποτα καί δέν θά ἀπαιτοῦνταν ἐργαλεῖα δουλιᾶς. Στήν περίπτωση αὐτή δυό πράγματα θά ἦταν δυνατά. Ἤ τά ἐμπορεύματα θά περιεῖχαν ὅπως καί πρίν 10 ὡρῶν ἐργασία. Τότε λοιπόν θά ἀντικατάσταινε 10 ὡρῶν ζωντανή ἐργασία μέ 10 ὡρῶν ζωντανή ἐργασία. Ἤ ἡ ἴδια μάζα ἀξιῶν χρήσης, στίς ὁποῖες μετατρέπεται ὁ μισθός του καί πού τίς χρειάζεται γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, θά κόστιζαν ἐργασία μόνο 3 $^1/_3$ ὡρῶν (προϋποθέτουμε ὅτι ἀπουσιάζουν τά ἐργαλεῖα καί ἡ πρώτη ὕλη, πού τά ἴδια θά ἦταν ἤδη προϊόν ἐργασίας). Στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἐργάτης θά χρειαζόταν νά ἐργαστεῖ μόνο 3 $^1/_3$ ὧρες ἀναγκαία ἐργασία, καί ὁ μισθός του θά περιοριζόταν πράγματι μόνο σέ 3 $^1/_3$ (ὡρῶν) ὑλοποιημένο χρόνο ἐργασίας.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό ἐμπόρευμα εἶναι λινό ὕφασμα, 12 πῆχες λινό ὕφασμα (δέν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ καθόλου ἡ πραγματική τιμή) = 36 σελλίνια ἤ μιά λίρα καί 16 σελλίνια. Ἀπό αὐτά τό $^1/_3$ εἶναι προσθεμένη ἐργασία, τά δέ $^2/_3$ ἀναλογοῦν στήν πρώτη ὕλη (νῆμα) καί στή φθορά τῶν μηχανῶν. Ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας ὑποθέτουμε ὅτι εἶναι 10 ὧρες. Ἑπομένως, ἡ ὑπερεργασία = 2 ὧρες. Μιά ὥρα ἐργασίας ἐκφρασμένη σέ χρῆμα εἶναι = 1 σελλίνι. Στήν περίπτωση αὐτή οἱ 12 ὧρες ἐργασίας = 12 σελλ., ὁ μισθός = 10 σελλ., τό κέρδος = 2 σελλ. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἐργάτες καί οἱ καπιταλιστές ξόδεψαν ὅλον τό μισθό καί ὅλο τό κέρδος, δηλαδή τά 12 σελλίνια, δηλαδή τή συνολική ἀξία πού ἔχει προστεθεῖ στήν πρώτη ὕλη καί στίς μηχανές, ὅλη τήν ποσότητα τοῦ νέου χρόνου ἐργασίας, πού ἔχει ὑλοποιηθεῖ κατά τή μετατροπή τοῦ νήματος σέ λινό ὕφασμα, ἀγοράζοντας τό ἴδιο λινό ὕφασμα σάν εἶδος κατανάλωσης. (Καί εἶναι δυνατόν νά δαπανήσει κανείς πάλι ἀργότερα περισσότερα ἀπό μιᾶς μέρας ἐργασία, γιά ν' ἀγοράσει τό δικό του προϊόν). Ἕνας πήχης λινό ὕφασμα κοστίζει 3 σελλίνια. Μέ τά 12 σελλ. μποροῦν οἱ δυό μαζί, ὁ ἐργάτης καί ὁ καπιταλιστής, ὅταν συνυπολογιστοῦν ὁ μισθός καί τό κέρδος, νά ἀγοράσουν μόνο 4 πῆχες λινό ὕφασμα. Σ' αὐτούς τούς 4 πῆχες λινό ὕφασμα περιέχονται 12 ὧρες ἐργασίας, ἀπό τίς ὁποῖες, ὅμως, μόνο οἱ 4 ἀποτελοῦν νεοπροσθεμένη ἀξία, ἐνῶ οἱ 8 ἀποτελοῦν τήν ὑλοποιημένη στό σταθερό κεφάλαιο ἐργασία. Μέ τίς 12 ὧρες ἐργασίας ὁ μισθός καί τό κέρδος, μαζί παρμένα, ἀγοράζουν μόνο τό $^1/_3$ τοῦ συνολικοῦ τους προιόντος, γιατί τά $^2/_3$ αὐτοῦ τοῦ συνολικοῦ προϊόντος ἀποτελοῦνται ἀπό σταθερό

κεφάλαιο. Οἱ 12 ὧρες ἐργασίας χωρίζονται σέ 4+8, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 4 ἀντικαταστaίνουν τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους, ἐνῶ οἱ 8, οἱ ὁποῖες, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐργασία πού ἔχει προστεθεῖ κατά τή διάρκεια τῆς ὕφανσης, ἀντικατασταίνουν τήν ἐργασία ἐκείνη, πού ἔχει μπεῖ στό προτσές τῆς ὕφανσης μέ ὑλοποιημένη πιά μορφή, σάν νῆμα καί σάν μηχανές.

Γιά τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος, τοῦ ἐμπορεύματος, πού μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης (ἤ γιά κάποιο σκοπό τῆς ἴδιας τῆς ἀναπαραγωγῆς, γιατί ὁ σκοπός, γιά τόν ὁποῖο ἀγοράζεται τό ἐμπόρευμα δέν ἀλλάζει σέ τίποτα τήν ὑπόθεση) ἀνταλλάσσεται μέ μισθό ἐργασίας καί μέ κέρδος, ἤ ἀγοράζεται μέ αὐτό, εἶναι, ἑπομένως, καθαρό, ὅτι τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πού ἀποτελεῖται ἀπό σταθερό κεφάλαιο πληρώνεται ἀπό τό ποσό τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας, πού ἀνάγεται σέ μισθό καί κέρδος. Τώρα, πόσο πολύ ἤ πόσο λίγο σταθερό κεφάλαιο, καί πόσο πολλή ἤ πόσο λίγη προσθεμένη, κατά τή διάρκεια τοῦ τελευταίου προτσές παραγωγῆς, ἐργασία ἀγοράζεται μαζί ἀπό τόν μισθό καί τό κέρδος, σέ ποιές ἀναλογίες πληρώνεται ἡ τελευταία προσθεμένη ἐργασία καί σέ ποιές ἀναλογίες ἡ ὑλοποιημένη σέ σταθερό κεφάλαιο ἐργασία, αὐτό ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀρχική σχέση μέ τήν ὁποία μπῆκαν στό ἕτοιμο ἐμπόρευμα σάν συστατικά μέρη τῆς ἀξίας του. Γιά νά ἁπλοποιήσουμε τό ζήτημα, ὑποθέτουμε τήν ἑξῆς σχέση: τά $^{2}/_{3}$ τῆς ἐργασίας εἶναι ὑλοποιημένα στό σταθερό κεφάλαιο, καί τό $^{1}/_{3}$ τῆς ἐργασίας στή νεοπροσθεμένη ἐργασία.

[275] Τώρα δυό πράγματα ξεκαθαρίζονται:

Πρῶτο: Ἡ σχέση πού προϋποθέσαμε γιά τό λινό ὕφασμα, δηλαδή γιά τήν περίπτωση, ὅπου ὁ ἐργάτης καί ὁ καπιταλιστής μέ τόν μισθό καί τό κέρδος ἀγοράζουν προϊόντα πού τά παρήγαγαν οἱ ἴδιοι, δηλαδή ξαναγοράζουν ἕνα μέρος τοῦ δικοῦ τους προϊόντος — αὐτή ἡ σχέση παραμένει ἴδια, ὅταν τό ἴδιο ποσό ἀξίας τό ξοδεύουν σέ ἄλλα προϊόντα. Σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεση, ὅτι σέ κάθε ἐμπόρευμα περιέχονται $^{2}/_{3}$ σταθερό κεφάλαιο καί $^{1}/_{3}$ νεοπροσθεμένη ἐργασία, ὁ μισθός καί τό κέρδος μαζί θά μποροῦσαν νά ἀγοράσουν πάντα μόνο τό $^{1}/_{3}$ τοῦ προϊόντος. 12 ὡρῶν χρόνος ἐργασίας = 4 πῆχες λινό ὕφασμα. Ἄν αὐτοί οἱ 4 πῆχες λινό ὕφασμα μετατραποῦν σέ χρῆμα, τότε θά ὑπάρχουν μέ τή μορφή 12 σελλινιῶν. Ἄν αὐτά τά 12 σελλίνια ξαναμετατραποῦν σέ ἄλλο ἐμπόρευμα καί ὄχι σέ λινό ὕφασμα, τότε θά ἀγοράσουν ἕνα ἐμπόρευμα ἀξίας 12 ὡρῶν ἐργασίας, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 4 ἀποτελοῦνται ἀπό νεοπροσθεμένη ἐργασία καί οἱ 8 ἀπό ἐργασία ὑλοποιημένη σέ σταθερό κεφάλαιο. Ἑπομένως, ἡ σχέση εἶναι γενική, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι

στά ἄλλα ἐμπορεύματα, ὅπως καί στό λινό ὕφασμα, ὑπάρχει ἡ ἴδια ἀρχική σχέση νεοπροσθεμένης ἐργασίας καί ὑλοποιημένης σέ σταθερό κεφάλαιο ἐργασίας.

Δεύτερο: Ἄν ἡ κάθε μέρα νεοπροστιθέμενη ἐργασία = 12 ὧρες, τότε ἀπό αὐτές τίς 12 ὧρες μόνο οἱ 4 ἀντικατασταίνουν τόν ἑαυτό τους, δηλαδή ζωντανή, νεοπροσθεμένη ἐργασία, ἐνῶ οἱ 8 πληρώνουν τήν ὑλοποιημένη στό σταθερό κεφάλαιο ἐργασία. Ὅμως, ποιός πληρώνει τίς 8 ζωντανές ὧρες ἐργασίας, πού δέν ἀντικατασταίνονται ἀπό τήν ἴδια; Τήν πληρώνουν ἀκριβῶς οἱ 8 ὧρες ὑλοποιημένης ἐργασίας, πού περιέχονται στό σταθερό κεφάλαιο καί πού ἀνταλλάσσονται μέ τίς 8 ὧρες ζωντανή ἐργασία.

Δέν χωράει, λοιπόν, καμιά ἀμφιβολία, ὅτι τό μέρος τοῦ ἕτοιμου ἐμπορεύματος, τό ὁποῖο ἀγοράζεται ἀπό τό συνολικό ποσό τῶν μισθῶν καί τῶν κερδῶν, πού καί τά δυό, ὅμως μαζί παρμένα, δέν παρασταίνουν παρά μόνο τή συνολική ποσότητα νεοπροσθεμένης στό σταθερό κεφάλαιο ἐργασίας, ἀντικατασταίνεται σέ ὅλα του τά στοιχεῖα. Ἀντικατασταίνεται ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία, πού περιέχεται στό σταθερό κεφάλαιο. Δέν χωράει ἐπίσης καμιά ἀμφιβολία, ὅτι ἡ ἐργασία πού περιέχεται σ' αὐτό τό μέρος, καθώς καί ἡ ποσότητα ἐργασίας πού περιέχεται στό σταθερό κεφάλαιο πῆρε ἐδῶ τό ἰσοδύναμό της ἀπό τήν ποσότητα τῆς ζωντανῆς ἐργασίας πού εἶχε νεοπροστεθεῖ σ' αὐτήν.

Τώρα, ὅμως, παρουσιάζεται ἡ δυσκολία. Τό *συνολικό προϊόν* τῆς 12ωρης ὑφαντικῆς ἐργασίας, καί αὐτό τό συνολικό προϊόν εἶναι κάτι τό ἐντελῶς διαφορετικό ἀπό αὐτό πού ἔχει παραγάγει αὐτή ἡ ἴδια ἡ ὑφαντική ἐργασία, εἶναι = 12 πῆχες λινό ὕφασμα, ἀξίας 36 ὡρῶν ἐργασίας ἤ 36 σελλινιῶν. Ὁ μισθός καί τό κέρδος, ὅμως, μαζί παρμένα, ἤ ὁ συνολικός χρόνος ἐργασίας 12 ὡρῶν, μποροῦν ἀπό αὐτές τίς 36 ὧρες ἐργασίας νά ἀγοράσουν *μόνο* τίς 12, ἤ μόνο 4 πῆχες τοῦ συνολικοῦ προϊόντος καί οὔτε ἕνα ρούπι περισσότερο. Τί θά γίνει μέ τούς ὑπόλοιπους 8 πῆχες: (*Φορσάντ, Προυντόν*[44]).

Ἄς σημειώσουμε πρίν ἀπ' ὅλα, ὅτι οἱ 8 πῆχες δέν ἀντιπροσωπεύουν παρά μόνο τό δαπανημένο σταθερό κεφάλαιο. Τό σταθερό αὐτό κεφάλαιο, ὅμως, πῆρε μιά μεταβλημένη μορφή τῆς ἀξίας χρήσης. Ὑπάρχει σάν νέο προϊόν, ὄχι πιά μέ τή μορφή νήματος, ἀργαλιοῦ κλπ., ἀλλά μέ τή μορφή τοῦ λινοῦ ὑφάσματος. Αὐτοί οἱ 8 πῆχες λινό ὕφασμα, καθώς καί οἱ 4 ὑπόλοιποι πού ἀγοράστηκαν ἀπό τόν μισθό καί τό κέρδος, περιέχουν, ἀπό ἄποψη ἀξίας ἐξεταζόμενοι, κατά τό $^1/_3$ ἐργασία, πού προστέθηκε στήν πορεία τῆς ὕφανσης, καί κατά $^2/_3$ ὑλοποιημένη ἐργασία, πού προϋπῆρχε στό σταθερό κεφάλαιο. Ἀλλά ἄν προη-

γούμενα στούς πῆχες τό $^1/_3$ τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας ἀποτελοῦσε τήν ἐργασία ὕφανσης πού περιέχεται στούς 4 πῆχες, δηλ. τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της, ἐνῶ τά $^2/_3$ τῆς ἐργασίας ὕφανσης ἀποτελοῦσαν τό σταθερό κεφάλαιο πού περιέχεται στούς 4 πῆχες, τώρα, ἀντίθετα, τό περιεχόμενο στούς 8 πῆχες λινό ὕφασμα σταθερό κεφάλαιο ἀποτελεῖ τά $^2/_3$ σταθερό κεφάλαιο πού περιέχεται σ' αὐτούς καί τό $^1/_3$ σταθερό κεφάλαιο ἀποτελεῖ τήν περιεχόμενη σ' αὐτούς νεοπροσθεμένη ἐργασία.

Τί θά γίνει τώρα μέ αὐτούς τούς 8 πῆχες λινό ὕφασμα, στούς ὁποίους περιέχεται ἡ ἀξία ὅλου τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ἀπορρόφησαν, καί πού στή διάρκεια τῆς 12ωρης ὑφαντικῆς ἐργασίας μεταφέρθηκε στό προϊόν κατά τήν πορεία τῆς παραγωγῆς του καί ὑπάρχει τώρα μέ τή μορφή ἑνός προϊόντος, τό ὁποῖο προορίζεται γιά τήν ἄμεση, ἀτομική (ὄχι παραγωγική) κατανάλωση;

Οἱ 8 πῆχες ἀνήκουν στόν καπιταλιστή. Ἄν θά τούς κατανάλωνε ὁ ἴδιος, ὅπως κατανάλωσε τά $^2/_3$ τῶν πήχεων, πού παρασταίνουν τό κέρδος του [276], τότε δέν θά μποροῦσε νά ἀναπαραγάγει τό σταθερό κεφάλαιο πού περιέχεται στό 12ωρο προτσές τῆς ὕφανσης. Γενικά δέν θά μπορεῖ νά συνεχίσει ἄλλο νά λειτουργεῖ σάν καπιταλιστής, ἐφόσον πρόκειται γιά τό κεφάλαιο πού περιέχεται σ' αὐτό τό 12ωρο προτσές. Πουλάει λοιπόν τούς 8 πῆχες λινό ὕφασμα, τούς μετατρέπει σέ χρῆμα ὕψους 24 σελλινιῶν ἤ 24 ὡρῶν ἐργασίας. Ἐδῶ, ὅμως, φτάνουμε στή δυσκολία. Σέ ποιόν τούς πουλάει; Σέ ποιανοῦ χρῆμα τούς μετατρέπει; Σ' αὐτό, ὅμως, θά ἐπανέλθουμε ἀμέσως. Ἄς κοιτάξουμε πρῶτα τήν παραπέρα πορεία τοῦ προτσές.

Ἀμέσως μετά πού ὁ καπιταλιστής θά ἔχει μετατρέψει τούς 8 πῆχες λινό ὕφασμα σέ χρῆμα, θά ἔχει πουλήσει, θά ἔχει μεταφέρει στή μορφή τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας τό ἀξιακό μέρος τοῦ προϊόντος του, ἡ ἀξία τοῦ ὁποίου εἶναι ἴση μέ τό σταθερό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβάλει, ἀγοράζει μέ τό χρῆμα πού εἰσέπραξε ἐμπορεύματα ὅμοια (ὡς πρός τήν ἀξία τους χρήσης) μέ ἐκεῖνα, μέ τά ὁποῖα ἀποτελοῦνταν ἀρχικά τό σταθερό κεφάλαιό του. Ἀγοράζει νῆμα, ἀργαλιούς κλπ. Κατανέμει τά 24 σελλίνια σέ πρώτη ὕλη καί μέσα παραγωγῆς στίς ἀναλογίες πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν παραγωγή λινοῦ ὑφάσματος.

Ἔτσι τό σταθερό του κεφάλαιο ὡς πρός τήν ἀξία χρήσης του ἔχει ἀντικατασταθεῖ μέ νέα προϊόντα τῆς ἴδιας ἐργασίας, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελοῦνταν ἀρχικά. Τό ἔχει ἀναπαραγάγει. Αὐτό τό νέο νῆμα, οἱ νέοι ἀργαλιοί κλπ., ὅμως, ἀποτελοῦνται ἐπίσης (ὅπως προϋποθέσαμε) κατά $^2/_3$ ἀπό σταθερό κεφάλαιο καί κατά τό $^1/_3$ ἀπό νεοπροσθεμένη

ἐργασία. Ἄν λοιπόν οἱ πρῶτοι 4 πῆχες λινό ὕφασμα (πού ἀποτελοῦνται ἀπό νεοπροσθεμένη ἐργασία καί ἀπό σταθερό κεφάλαιο) ἔχουν πληρωθεῖ ἀποκλειστικά ἀπό νεοπροσθεμένη ἐργασία, τότε αὐτοί οἱ 8 πῆχες λινοῦ ὑφάσματος ἀντικατασταίνονται μέ τά δικά τους νεοπαραγμένα στοιχεῖα παραγωγῆς, τά ὁποῖα ἀποτελοῦνται ἐνμέρει ἀπό νεοπροσθεμένη ἐργασία καί ἐνμέρει ἀπό σταθερό κεφάλαιο. Ἔτσι, ὅπως φαίνεται, τουλάχιστον ἕνα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἀνταλλάσσεται μέ σταθερό κεφάλαιο πού ἔχει ἄλλη μορφή. Ἡ ἀντικατάσταση τῶν προϊόντων εἶναι κάτι τό ρεαλιστικό, γιατί τήν ἴδια ὥρα, πού ἐπεξεργάζονται τό νῆμα καί τό μετατρέπουν σέ λινό ὕφασμα, μετατρέπονται λινάρι σέ νῆμα καί σπόροι λιναριοῦ σέ λινάρι, τό ἴδιο ἐπίσης, τήν ὥρα πού οἱ ἀργαλιοί φθείρονται, κατασκευάζονται νέοι ἀργαλιοί, καί τήν ὥρα πού κατασκευάζονται οἱ ἀργαλιοί, παράγονται καινούργια ξυλεία καί σίδερο. Τά στοιχεῖα παράγονται ταυτόχρονα σέ μιά σφαίρα παραγωγῆς, ἐνῶ σέ μιάν ἄλλη τά ἐπεξεργάζονται. Ὅμως, σέ ὅλα αὐτά τά *ταυτόχρονα* προτσές παραγωγῆς, παρ' ὅλο πού τό καθένα ἀπό αὐτά παρασταίνει μιά ἀνώτερη φάση τοῦ προϊόντος, καταναλώνεται ταυτόχρονα σταθερό κεφάλαιο σέ διάφορες ἀναλογίες.

Ἔτσι, ἡ ἀξία τοῦ ἕτοιμου προϊόντος, τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, χωρίζεται σέ δυό μέρη, ἀπό τά ὁποῖα τό ἕνα ξαναγοράζει τά ταυτόχρονα παραγμένα στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἐνῶ τό ἄλλο ξοδεύεται σέ εἴδη κατανάλωσης. Γιά νά ἁπλοποιήσουμε ἐδῶ τά πράγματα, παραβλέπουμε ἐντελῶς τήν ἀντίστροφη μετατροπή ἑνός μέρους τοῦ κέρδους σέ κεφάλαιο, δηλαδή, ὑποθέτουμε ὅτι ὁ μισθός + τό κέρδος, δηλαδή ἡ συνολική ἐργασία πού προστέθηκε στό σταθερό κεφάλαιο, καταναλώνονται σάν εἰσόδημα.

Τό ἐρώτημα πού ἀπομένει νά ἀπαντηθεῖ εἶναι μόνο: ποιός ἀγοράζει τό μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, μέ τήν ἀξία τοῦ ὁποίου ξαναγοράζονται τά ἀναπαραγμένα στό μεταξύ στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου; Ποιός ἀγοράζει τούς 8 πῆχες λινό ὕφασμα; Γιά νά μήν ἐπιτρέψουμε κανενός εἴδους ὑπεκφυγές, δεχόμαστε ὅτι πρόκειται γιά ἑνός εἴδους λινό ὕφασμα πού προορίζεται εἰδικά γιά ἀτομική κατανάλωση καί ὄχι γιά βιομηχανική κατανάλωση, λ.χ. ὄχι γιά καραβόπανο. Ἐπίσης πρέπει ἐδῶ νά μή παρθοῦν καθόλου ὑπόψη οἱ ἁπλές ἐνδιάμεσες πράξεις τοῦ ἐμπορίου, ἐφόσον πρόκειται γιά μεσολαβητικές μόνο πράξεις, λογουχάρη ἄν οἱ 8 πῆχες λινό ὕφασμα θά εἶχαν πουληθεῖ σ' ἕναν ἔμπορο καί ἄν εἶχαν περάσει ἀπό τά χέρια ὄχι 1 μόνο ἐμπόρου, ἀλλά ἀπό τά χέρια 20 ἐμπόρων, ἄν εἶχαν δηλαδή 20 φορές ἀγοραστεῖ καί ξαναπουληθεῖ, τότε θά πρέπει τελικά τήν 20ή φορά νά πουληθοῦν ἀπό

τόν ἔμπορο στόν πραγματικό καταναλωτή, ὁ ὁποῖος πληρώνει ἔτσι πραγματικά τόν παραγωγό ἤ τόν *τελευταῖο*, τόν 2ό ἔμπορο, πού ἀπέναντι στόν καταναλωτή ἀντιπροσωπεύει τόν *πρῶτο ἔμπορο*, δηλαδή τόν πραγματικό παραγωγό. Αὐτές οἱ ἐνδιάμεσες συναλλαγές ἀναβάλλουν ἤ, ἄν θέλετε, μεσολαβοῦν γιά νά γίνει ἡ ὁριστική συναλλαγή, δέν τήν ἐξηγοῦν ὅμως. Τό ἐρώτημα μένει ἀπολύτως τό ἴδιο: Ποιός ἀγοράζει τούς 8 πῆχες λινό ὕφασμα ἀπό τόν λινοεργοστασιάρχη, ἤ [277] ποιός τούς ἀγοράζει ἀπό τόν 2ό ἔμπορο, στά χέρια τοῦ ὁποίου πέρασαν ὕστερα ἀπό μιά σειρά ἀνταλλακτικῶν πράξεων;

Οἱ 8 πῆχες λινό ὕφασμα, ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ πρῶτοι 4 πῆχες, πρέπει νά περάσουν στό κονδύλι κατανάλωσης. Δηλαδή μποροῦν νά πληρώνονται μόνο ἀπό τόν μισθό καί τό κέρδος, γιατί αὐτές εἶναι οἱ μοναδικές πηγές εἰσοδήματος τῶν παραγωγῶν, οἱ ὁποῖοι ἐδῶ παρουσιάζονται ἐπίσης μόνο σάν καταναλωτές. Οἱ 8 πῆχες λινό ὕφασμα περιέχουν 24 ὧρες ἐργασίας. Ἄς ὑποθέσουμε λοιπόν (ὅτι οἱ 12 ὧρες ἐργασίας θεωροῦνται ἡ κανονική ἰσχύουσα διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας) ὅτι ὁ ἐργάτης καί ὁ κεφαλαιοκράτης δυό ἄλλων κλάδων ξοδεύουν σέ λινό ὕφασμα ὅλο τους τόν μισθό καί τό κέρδος, ἀκριβῶς ὅπως τό ἔκαναν ὁ ἐργάτης καί ὁ κεφαλαιοκράτης στό ὑφαντήριο μέ ὅλη τους τήν ἐργάσιμη ἡμέρα (ὁ ἐργάτης μέ τίς 10 ὧρες του, ὁ κεφαλαιοκράτης μέ τίς 2 ὧρες ὑπεραξία πού ἔβγαλε ἀπό τόν ἐργάτη του, γιατί δούλεψε πάνω ἀπό 10 ὧρες). Στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἐργοστασιάρχης λινοῦ θά εἶχε πουλήσει τούς 8 πῆχες, θά εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἡ *ἀξία* τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου του πού ἀναλογεῖ στούς 12 πῆχες, καί ἡ ἀξία αὐτή θά μποροῦσε νά ξοδευτεῖ πάλι γι' αὐτά τά καθορισμένα ἐμπορεύματα, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται τό σταθερό κεφάλαιο, *γιατί* αὐτά τά ἐμπορεύματα, νῆμα, ἀργαλιοί κλπ., πού βρίσκονται στήν ἀγορά, ἔχουν παραχθεῖ στό ἴδιο χρονικό διάστημα πού τό νῆμα καί οἱ ἀργαλιοί μεταποιοῦνταν σέ λινό ὕφασμα. *Ἡ ταυτόχρονη παραγωγή* νήματος καί ἀργαλιῶν σάν προϊόντων, παράλληλα μέ τό προτσές παραγωγῆς, ἀπό τό ὁποῖο δέν προέρχονται σάν προϊόντα της, ἀλλά στό ὁποῖο μπαίνουν σάν προϊόντα, ἐξηγεῖ τό γεγονός ὅτι τό μέρος τῆς *ἀξίας* τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, πού εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τῆς πρώτης ὕλης, τῶν ἀργαλιῶν κλπ. πού μεταποιήθηκαν σέ λινό ὕφασμα, μπορεῖ ξανά νά μετατραπεῖ σέ νῆμα, ἀργαλιούς κλπ. Ἄν ἡ παραγωγή αὐτή τῶν στοιχείων τοῦ λινοῦ ὑφάσματος δέν προχωροῦσε ταυτόχρονα μέ τήν παραγωγή τοῦ ἴδιου τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, τότε οἱ 8 πῆχες λινό ὕφασμα, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού θά εἶχαν πουληθεῖ, πού θά εἶχαν μετατραπεῖ σέ χρῆμα, δέν θά μποροῦσαν νά ξαναμετατραποῦν ἀπό χρῆμα στά σταθερά στοιχεῖα

τοῦ λινοῦ ὑφάσματος. Ὅπως συμβαίνει λ.χ. αὐτό σήμερα ἐξαιτίας τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐμφυλίου πολέμου μέ τό νῆμα καί μέ τά ὑφαντά τῶν βαμβακουργῶν ἐργοστασιαρχῶν. Ἡ πούληση μόνο τοῦ προϊόντος τους δέν τούς ἐξασφαλίζει τήν ξαναμετατροπή, γιατί δέν ὑπάρχει βαμβάκι στήν ἀγορά*.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, παρά τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν στήν ἀγορά νέο νῆμα, νέοι ἀργαλιοί κλπ., ἑπομένως, παρ' ὅλο ὅτι ἔγινε ξανά παραγωγή νέου νήματος, νέων ἀργαλιῶν στή διάρκεια πού ἕτοιμο νῆμα καί ἕτοιμοι ἀργαλιοί μετατρέπονταν σέ λινό ὕφασμα, παρά τήν ταυτόχρονη αὐτή παραγωγή νήματος καί ἀργαλιῶν παράλληλα μέ τήν παραγωγή τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, δέν μποροῦν οἱ 8 πῆχες λινοῦ νά ξαναμετατραποῦν σ' αὐτά τά ὑλικά στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τοῦ ὑφαντηρίου, ἄν προηγούμενα δέν πουληθοῦν, ἄν δέν ἔχουν μετατραπεῖ προηγούμενα σέ χρῆμα. Ἑπομένως, ἡ ἀδιάκοπη πραγματική παραγωγή τῶν στοιχείων τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, ἡ συνεχής παραγωγή τους, παράλληλα μέ τήν παραγωγή τοῦ ἴδιου τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, δέν μπορεῖ νά μᾶς ἐξηγήσει ἀκόμα τήν ἀναπαραγωγή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἄν προηγούμενα δέν ξέρουμε ἀπό ποῦ προέρχεται τό κονδύλι, γιά νά ἀγοραστοῦν οἱ 8 πῆχες λινό ὕφασμα, γιά νά ξαναδόσουμε σ' αὐτούς τή μορφή τοῦ χρήματος, τῆς αὐτοτελοῦς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας.

Γιά νά λύσουμε τίς τελευταῖες δυσκολίες, δεχτήκαμε ὅτι ὁ Β καί ὁ Γ, ἐννοώντας λ.χ. τόν τσαγκάρη καί τόν χασάπη, ἔχουν ξοδέψει σέ λινό ὕφασμα τό συνολικό ποσό τῶν μισθῶν καί τῶν κερδῶν τους, δηλαδή τίς 24 ὧρες ἐργάσιμο χρόνο πού ἔχουν στή διάθεσή τους. Ἔτσι ἀπαλλαχτήκαμε ἀπό τήν ἀμηχανία μας σχετικά μέ τόν Α, τόν ὑφαντουργό τοῦ λινοῦ. Ὅλο του τό προϊόν, οἱ 12 πῆχες λινό ὕφασμα, στούς ὁποίους ἔχουν ὑλοποιηθεῖ 36 ὧρες χρόνος ἐργασίας, ἔχει ἀντικατασταθεῖ μόνο μέ μισθούς καί κέρδη, δηλαδή μέ ὁλόκληρη τήν ποσότητα τοῦ χρόνου ἐργασίας πού προστέθηκε στό σταθερό κεφάλαιο στίς σφαῖρες παραγωγῆς Α, Β καί Γ. Ὅλος ὁ χρόνος ἐργασίας πού περιέχεται στό λινό ὕφασμα, τόσο ὁ προϋπάρχων στό σταθερό κεφάλαιό του, ὅσο καί ὁ χρόνος ἐργασίας πού νεοπροστέθηκε στό προτσές τῆς ὕφανσης, ἔχει ἀνταλλαχτεῖ μέ χρόνο ἐργασίας, πού δέν προϋπῆρχε προηγούμενα σέ ὁποιαδήποτε σφαίρα παραγωγῆς μέ τή μορφή σταθεροῦ κεφαλαίου, ἀλ-

* Οἱ δυό τελευταῖες φράσεις εἶναι γραμμένες στό περιθώριο τοῦ χειρογράφου μέ τήν ὑπόδειξη τοῦ Μάρξ νά μποῦν στό σημεῖο ὅπου βρίσκονται τώρα.

λά πού ἔχει προστεθεῖ στήν *τελευταία φάση* στό σταθερό κεφάλαιο τῶν 3 σφαιρῶν παραγωγῆς.

Ἄν λοιπόν ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι λάθος νά λέμε, ὅτι ἡ ἀρχική ἀξία τοῦ λινοῦ ὑφάσματος χωρίστηκε μόνο σέ μισθούς καί κέρδη — γιατί στήν πραγματικότητα χωρίζεται στήν ἀξία = τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τοῦ μισθοῦ καί τοῦ κέρδους = 12 ὧρες ὕφανσης, καί στίς 24 ὧρες ἐργασίας, πού περιέχονταν ἀνεξάρτητα ἀπό τό προτσές τῆς ὕφανσης στό νῆμα καί στούς ἀργαλιούς, κοντολογῆς στό σταθερό κεφάλαιο — θά ἦταν ἀντίθετα σωστό νά λέμε, ὅτι τό ἰσοδύναμο τῶν 12 πήχεων λινοῦ ὑφάσματος, δηλαδή τά 36 σελλίνια, ἔναντι τῶν ὁποίων ἔχουν πουληθεῖ, χωρίζεται μόνο σέ μισθούς καί κέρδη, ἐπομένως, ὄχι μόνο ἡ ἐργασία τῆς ὕφανσης, ἀλλά καί ἡ ἐργασία πού περιέχεται στό νῆμα καί στούς ἀργαλιούς ἀντικατασταίνονται ἀποκλειστικά μέ νεοπροσθεμένη ἐργασία, δηλαδή μέ 12 ὧρες ἐργασία στό Α, 12 ὧρες στό Β καί 12 ὧρες στό Γ.

Ἡ ἴδια ἡ ἀξία τοῦ πουλημένου ἐμπορεύματος χωρίστηκε [278] σέ νεοπροσθεμένη ἐργασία (μισθό καί κέρδος) καί σέ προϋπάρχουσα ἐργασία (ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου): δηλαδή ἡ ἀξία πού ἔδοσε ὁ πουλητής (στήν πραγματικότητα ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος). Ἀντίθετα, ἡ ἀγοραστική ἀξία, τό ἰσοδύναμο πού δίνει ὁ ἀγοραστής στόν πουλητή, ἔχει ἀναχθεῖ μόνο σέ νεοπροσθεμένη ἐργασία, σέ μισθούς καί κέρδη. Μιά, ὅμως, πού κάθε ἐμπόρευμα, προτοῦ πουληθεῖ, εἶναι τό ἐμπόρευμα πού πρόκειται νά πουληθεῖ καί πού μέ μιά ἁπλή ἀλλαγή μορφῆς γίνεται χρῆμα, ἔτσι κάθε ἐμπόρευμα, σάν πουλημένο ἐμπόρευμα, θά ἀποτελοῦνταν ἀπό ἀξιακά συστατικά, διαφορετικά ἀπό ἐκεῖνα ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται σάν ἀγοράζον ἐμπόρευμα (σάν χρῆμα), πράγμα πού ἀποτελεῖ ἀνοησία. Ἐξάλλου: Ἡ ἐργασία πού ἐκπληρώνει ἡ κοινωνία, λ.χ. μέσα σέ ἕνα χρόνο, δέν θά κάλυπτε μόνο τόν ἑαυτό της — ἔτσι ὥστε, ἄν χώριζε κανείς ὅλη τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων σέ δυό ἴσα μέρη, τό ἕνα μισό τῆς ἐργασίας ἑνός χρόνου θά ἀποτελοῦσε ἕνα ἰσοδύναμο γιά τόν ἄλλο μισό — ἀλλά τό $^1/_3$ τῆς ἐργασίας, τό ὁποῖο στή συνολική ἐργασία ἀποτελεῖ τήν τρέχουσα ἐτήσια ἐργασία πού περιέχεται στό ἐτήσιο προϊόν, θά κάλυπτε τά $^3/_3$ τῆς ἐργασίας, θά ἦταν δηλαδή σέ μέγεθος ἴσο μέ ἕνα τρεῖς φορές μεγαλύτερο μέγεθος ἀπό ὅ,τι εἶναι τό ἴδιο. Αὐτό ἀποτελεῖ ἀκόμα πιό μεγάλη ἀνοησία.

Στό πιό πάνω παράδειγμα ἔχουμε ἀναβάλει τή δυσκολία, τή μεταφέραμε ἀπό τό Α στό Β καί Γ. Ἔτσι, ὅμως, ἡ δυσκολία μεγάλωσε μόνο, δέν ἁπλοποιήθηκε. *Πρῶτο,* στό Α εἴχαμε τή διέξοδο, ὅτι 4 πήχες, οἱ ὁποῖοι περιέχουν τόν ἴδιο χρόνο ἐργασίας πού εἶχε προστεθεῖ στό

νῆμα, δηλαδή τό σύνολο τοῦ μισθοῦ καί τοῦ κέρδους στό Α, καταναλώνεται στό ἴδιο τό λινό ὕφασμα, στό προϊόν τῆς δικῆς του δουλιᾶς. Αὐτό δέν συμβαίνει στό Β καί Γ, γιατί καταναλώνουν τό σύνολο τοῦ χρόνου ἐργασίας πού πρόσθεσαν οἱ ἴδιοι, τό σύνολο τοῦ μισθοῦ καί τοῦ κέρδους τό καταναλώνουν στό προϊόν τῆς σφαίρας Α, σέ λινό ὕφασμα, δηλαδή ὄχι στό προϊόν τῶν σφαιρῶν Β καί Γ. Ἔχουν ἑπομένως νά πουλήσουν ὄχι μόνο τό μέρος τοῦ προϊόντος τους, πού ἀντιπροσωπεύει τίς 24 ὧρες ἐργασίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἀλλά καί τό μέρος τοῦ προϊόντος τους, πού ἀντιπροσωπεύει τίς 12 ὧρες ἐργασίας πού νεοπροστέθηκαν στό σταθερό κεφάλαιο. Ἡ σφαίρα Β πρέπει νά πουλήσει 36 ὧρες ἐργασίας καί ὄχι μόνο 24, ὅπως ἡ Α. Τό ἴδιο πού γίνεται μέ τή Β γίνεται καί μέ τή Γ. *Δεύτερο*, γιά νά πουληθεῖ, γιά νά ἐκποιηθεῖ τό σταθερό κεφάλαιο τῆς σφαίρας Α, γιά νά μετατραπεῖ σέ χρῆμα, χρειαζόμαστε ὅλη τή νεοπροσθεμένη ἐργασία ὄχι μόνο τῆς σφαίρας Β, ἀλλά καί τῆς Γ. *Τρίτο:* Οἱ σφαῖρες Β καί Γ δέν μποροῦν νά πουλήσουν κανένα μέρος τοῦ προϊόντος τους στήν Α, γιατί ὅλο τό μέρος τοῦ προϊόντος τῆς Α, πού ἀνάγεται σέ εἰσόδημα, ἔχει κιόλας ξοδευτεῖ στήν ἴδια τή σφαίρα Α ἀπό τούς παραγωγούς τῆς Α. Δέν μποροῦν ἐπίσης μέ κανένα μέρος τοῦ δικοῦ τους προϊόντος νά ἀντικαταστήσουν τό σταθερό μέρος τῆς Α, γιατί, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, τά προϊόντα τῆς Α σφαίρας δέν εἶναι στοιχεῖα παραγωγῆς τῆς Α, ἀλλά εἶναι ἐμπορεύματα πού μπαίνουν στήν ἀτομική κατανάλωση. Μέ κάθε ἑπόμενο βῆμα μεγαλώνει ἡ δυσκολία.

Γιά νά ἀνταλλαχθοῦν οἱ 36 ὧρες, πού περιέχει τό προϊόν τῆς σφαίρας Α (δηλαδή τά $^2/_3$ ἤ οἱ 24 ὧρες πού περιέχονται στό σταθερό κεφάλαιο καί τό $^1/_3$ ἤ οἱ 12 ὧρες πού περιέχονται στή νεοπροσθεμένη ἐργασία) μόνο ἔναντι τῆς προσθεμένης στό σταθερό κεφάλαιο ἐργασίας θά ἔπρεπε ὁ μισθός καί τό κέρδος τῆς σφαίρας Α, οἱ 12 ὧρες προσθεμένη ἐργασία στήν Α, τό $^1/_3$ τοῦ προϊόντος, νά καταναλωθοῦν ἀπό τήν ἴδια τή σφαίρα Α. Τά ὑπόλοιπα $^2/_3$ τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, = 24 ὧρες, παράσταιναν τήν ἀξία πού περιέχεται στό σταθερό κεφάλαιο. Ἡ ἀξία αὐτή ἀνταλλάχτηκε μέ τό συνολικό ποσό τῶν μισθῶν καί τῶν κερδῶν ἤ μέ τή νεοπροσθεμένη ἐργασία στίς σφαῖρες Β καί Γ. Γιά νά μποροῦν, ὅμως, οἱ σφαῖρες Β καί Γ μέ τίς 24 ὧρες τῶν προϊόντων τους, πού ἀνάγονται σέ μισθούς (καί κέρδος), νά ἀγοράσουν λινό ὕφασμα, πρέπει τίς 24 αὐτές ὧρες νά τίς πουλήσουν μέ τή μορφή τῶν δικῶν τους προιόντων — ἐκτός ἀπ' αὐτό γιά νά ἀντικαταστήσουν τό σταθερό κεφάλαιό τους, = 48 ὧρες τῶν δικῶν τους προϊόντων, πρέπει νά πουλήσουν αὐτά τά προιόντα. Πρέπει λοιπόν νά πουλήσουν προιόντα τῶν

σφαιρῶν Β καί Γ ὕψους 72 ὡρῶν, ἔναντι τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τῶν μισθῶν καί τῶν κερδῶν τῶν ἄλλων σφαιρῶν, Δ, Ε κλπ., καί μάλιστα (προυποθέτοντας σάν κανονική τή 12ωρη ἐργάσιμη ἡμέρα) πρέπει νά πραγματοποιηθοῦν 12 × 6 ὧρες (= 72 ὧρες), ἤ ἡ προσθεμένη σέ 6 ἄλλες σφαῖρες παραγωγῆς ἐργασία, στά προϊόντα τῶν σφαιρῶν Β καί Γ [279]. Ἑπομένως, πρέπει νά πραγματοποιηθοῦν τά κέρδη καί οἱ μισθοί ἤ τό σύνολο τῆς ἐργασίας τῶν σφαιρῶν Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι, πού ἔχει προστεθεῖ στά ἀντίστοιχα σταθερά κεφάλαιά τους.

Κάτω ἀπό αὐτές τίς δοσμένες συνθῆκες ἡ ἀξία τοῦ συνολικοῦ προϊόντος τῶν σφαιρῶν Β καί Γ θά πληρωνόταν μόνο μέ νεοπροσθεμένη ἐργασία, δηλαδή μέ τό συνολικό ποσό τῶν μισθῶν καί τῶν κερδῶν στίς σφαῖρες παραγωγῆς Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι. Σ' αὐτές ὅμως τίς 6 σφαῖρες θά ἔπρεπε τώρα νά πουληθεῖ τό συνολικό προϊόν (μιά καί οὔτε ἕνα μέρος αὐτῶν τῶν προϊόντων δέν θά καταναλωνόταν ἀπό τούς ἴδιους τούς παραγωγούς τους, ἀφοῦ ὅλο τους τό εἰσόδημα τό ἔχουν κιόλας τοποθετήσει στά προϊόντα Β καί Γ) καί οὔτε ἕνα μέρος ἀπό αὐτό δέν θά μποροῦσε νά πραγματοποιηθεῖ μέσα σ' αὐτές τίς σφαῖρες. Πρόκειται, λοιπόν, γιά τό προϊόν 6 × 36 ὡρῶν ἐργασίας = 216 ὧρες ἐργασίας, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 144 ἀναλογοῦν στό σταθερό κεφάλαιο καί οἱ 72 (6×12) στή νεοπροσθεμένη ἐργασία. Γιά νά μετατρέψουμε τώρα πάλι τά προϊόντα τῶν σφαιρῶν Δ κλπ., μέ τόν ἴδιο τρόπο σέ μισθό καί κέρδος, δηλαδή σέ νεοπροσθεμένη ἐργασία θά ἔπρεπε στίς 18 σφαῖρες K^1-K^{18}, ὅλη ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία, δηλ. τό συνολικό ποσό τῶν μισθῶν καί τῶν κερδῶν σ' αὐτές τίς 18 σφαῖρες, νά ξοδευτεῖ στά προϊόντα τῶν σφαιρῶν Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι. Αὐτές οἱ 18 σφαῖρες K^1-K^{18} θά ἔπρεπε νά πουλήσουν, μιά καί δέν καταναλώνουν οἱ ἴδιες οὔτε ἕνα μέρος τοῦ προιόντος τους, κάτι παραπάνω, μιά καί ἔχουν κιόλας ξοδέψει ὅλο τους τό εἰσόδημα στίς 6 σφαῖρες Δ—Ι, θά ἔπρεπε λοιπόν νά πουλήσουν 18 × 36 ὧρες ἐργασίας ἤ 648 ὧρες ἐργασίας, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 18 × 12 ἤ οἱ 216 θά παράσταιναν νεοπροσθεμένη ἐργασία καί οἱ 432 ἐργασία πού περιέχεται στό σταθερό κεφάλαιο. Γιά νά αναχθεῖ, λοιπόν, αὐτό τό συνολικό προϊόν τῶν σφαιρῶν K^1-K^{18} στήν ἐργασία πού ἔχει προστεθεῖ σέ ἄλλες σφαῖρες ἤ στό συνολικό ποσό τῶν μισθῶν καί τῶν κερδῶν τους, θά ἀπαιτοῦνταν ἡ προσθεμένη ἐργασία τῶν σφαιρῶν $\Lambda^1-\Lambda^{54}$, δηλαδή 12 × 54 = 648 ὧρες ἐργασίας. Γιά νά μπορέσουν οἱ σφαῖρες $\Lambda^1-\Lambda^{54}$ νά ἀνταλλάξουν μέ νεοπροσθεμένη ἐργασία τό συνολικό τους προϊόν = 1944 ὧρες (ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 648 = 12 × 54 = νεοπροσθεμένη ἐργασία καί οἱ 1296 ὧρες ἐργασίας = ἡ ἐργασία πού περιέχεται στό σταθερό κεφάλαιο), θά ἔπρεπε νά ἀπορρο

σουν τή νεοπροσθεμένη έργασία άπό τίς σφαῖρες M^1-M^{162}, γιατί 162 × 12 = 1944, αὐτές πάλι μέ τή σειρά τους τή νεοπροσθεμένη ἐργασία τῶν σφαιρῶν N^1-N^{486} κ.ο.κ.

Αὐτή εἶναι ἡ ὡραία πρόοδος στό ἄπειρο (progressus in infinitum), στήν ὁποία ὁδηγούμαστε, ἄν παραδεχτοῦμε ὅτι ὅλα τά προϊόντα ἀνάγονται σέ μισθό καί κέρδος, σέ νεοπροσθεμένη ἐργασία, καί ὄχι μόνο ἡ ἐργασία πού ἔχει προστεθεῖ σέ ἕνα ἐμπόρευμα, ἀλλά καί τό σταθερό του κεφάλαιο, πού περιέχεται σ' αὐτό τό ἐμπόρευμα καί πού πρέπει νά πληρωθεῖ ἀπό τή νεοπροσθεμένη σέ ἄλλες σφαῖρες παραγωγῆς ἐργασία.

Γιά νά ἀναχθεῖ ὁ χρόνος ἐργασίας πού περιέχεται στό προϊόν Α, οἱ 36 ὧρες ($^1/_3$ νεοπροσθεμένη ἐργασία καί $^2/_3$ σταθερό κεφάλαιο), σέ νεοπροσθεμένη ἐργασία, δηλαδή γιά νά πληρωθεῖ μέ μισθό καί κέρδος, παραδεχτήκαμε πρῶτα ὅτι τό $^1/_3$ τοῦ προϊόντος (ἡ ἀξία τοῦ ὁποίου εἶναι ἴση μέ τό σύνολο τοῦ μισθοῦ καί τοῦ κέρδους) τό καταναλώνουν ἤ τό ἀγοράζουν, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, οἱ παραγωγοί τῆς σφαίρας Α. Ἡ συνέχιση τοῦ συλλογισμοῦ αὐτοῦ ἦταν ἡ ἑξῆς[45]:

1) *Σφαίρα παραγωγῆς Α.* Τό προϊόν = 36 ὧρες ἐργασίας: 24 ὧρες ἐργασίας σταθερό κεφάλαιο καί 12 προσθεμένες ὧρες ἐργασίας. Τό $^1/_3$ τοῦ προϊόντος καταναλώνεται ἀπό τούς μετέχοντες στίς 12 ὧρες, ἀπό τόν μισθό καί τό κέρδος, ἀπό τόν ἐργάτη καί τόν κεφαλαιοκράτη. Ἀπομένουν νά πουληθοῦν τά $^2/_3$ τοῦ προϊόντος τῆς σφαίρας Α, πού εἶναι ἴσα μέ 24 ὧρες ἐργασίας καί πού περιέχονται στό σταθερό κεφάλαιο.

2) *Σφαίρα παραγωγῆς* B^1-B^2. Τό προϊόν = 72 ὧρες ἐργασίας, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 24 εἶναι προσθεμένη ἐργασία καί οἱ 48 σταθερό κεφάλαιο. Μ' αὐτές ἀγοράζονται τά $^2/_3$ τοῦ προιόντος τῆς Α, πού ἀντικατασταίνουν τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τῆς Α. Πρέπει, ὅμως, ἡ σφαίρα B^1-B^2 νά πουλήσει 72 ὧρες ἐργασίας, ἀπό τίς ὁποῖες ἀποτελεῖται ἡ ἀξία τοῦ συνολικοῦ της προϊόντος.

3) *Σφαίρα παραγωγῆς* $\Gamma^1-\Gamma^6$. Τό προϊόν = 216 ὧρες ἐργασίας, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 72 εἶναι προσθεμένη ἐργασία (μισθός καί κέρδος). Μ' αὐτές ἀγοράζουν ὅλο τό προϊόν τῆς B^1-B^2. Πρέπει ὅμως τώρα νά πουλήσουν 216, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 144 εἶναι σταθερό κεφάλαιο.

[280] 4) *Σφαίρα παραγωγῆς* $\Delta^1-\Delta^{18}$. Τό προϊόν = 648 ὧρες ἐργασίας, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 216 εἶναι προσθεμένη ἐργασία καί οἱ 432 σταθερό κεφάλαιο. Μέ τήν προσθεμένη ἐργασία ἀγοράζουν ὅλο τό προϊόν τῆς σφαίρας παραγωγῆς $\Gamma^1-\Gamma^6$ = 216. Πρέπει ὅμως νά πουλήσουν 648.

5) *Σφαίρα παραγωγῆς* E^1—E^{54}. Τό *προϊόν* = 1944 ὧρες ἐργασίας. Οἱ 648 προσθεμένη ἐργασία καί οἱ 1296 σταθερό κεφάλαιο. Μέ τίς 648 ἀγοράζουν τό συνολικό προϊόν τῆς σφαίρας παραγωγῆς $Δ^1-Δ^{18}$. Πρέπει ὅμως νά πουλήσουν 1.944.

6) *Σφαίρα παραγωγῆς* Z^1—Z^{162}. Τό προϊόν = 5.832, ἀπό τίς ὁποῖες 1.944 προσθεμένη ἐργασία καί 3.888 σταθερό κεφάλαιο. Μέ τίς 1.944 ἀγοράζουν τό προϊόν τῆς σφαίρας E^1-E^{54}. Πρέπει ὅμως νά πουλήσουν 5.832.

7) *Σφαίρα παραγωγῆς* H^1-H^{486}.

Γιά λόγους ἁπλοποίησης δεχθήκαμε ὅτι σέ ὅλες τίς σφαῖρες παραγωγῆς ἐξακολουθεῖ ἡ διάρκεια τῆς ἡμέρας ἐργασίας νά εἶναι μόνο 12 ὧρες, πού μοιράζεται ἀνάμεσα στόν καπιταλιστή καί στόν ἐργάτη. Ὁ πολλαπλασιασμός αὐτῶν τῶν ἡμερῶν ἐργασίας δέν λύνει τό πρόβλημα, ἀλλά τό περιπλέκει ἀνώφελα.

Γιά νάχουμε λοιπόν πιό καθαρά μπροστά στά μάτια μας τό νόμο αὐτῆς τῆς σειρᾶς:

1) *Α. Προϊόν* = 36 ὧρες. Σταθερό κεφάλαιο = 24 ὧρες. ***Σύνολο** μισθοῦ καί κέρδους ἤ νεοπροσθεμένης ἐργασίας* = 12 ὧρες. Αὐτές οἱ τελευταῖες καταναλώνονται ἀπό τό κεφάλαιο καί τήν ἐργασία σέ προϊόντα τῆς ἴδιας τῆς σφαίρας Α.

Προϊόν γιά πούλημα τῆς Α = μέ τό σταθερό της κεφάλαιο = 24 ὧρες.

2) B^1—B^2. Χρειαζόμαστε ἐδῶ 2 ἡμέρες ἐργασίας, δηλαδή 2 σφαῖρες παραγωγῆς, γιά νά πληρωθοῦν οἱ 24 ὧρες τῆς σφαίρας Α.

Τό προϊόν = 2 × 36 ἤ 72 ὧρες, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 24 εἶναι ὧρες ἐργασίας καί οἱ 48 σταθερό κεφάλαιο.

Προϊόν γιά πούλημα τῶν σφαιρῶν B^1 καί B^2 = 72 ὧρες ἐργασίας. Οὔτε ἕνα μέρος ἀπό αὐτές δέν καταναλώνεται στίς ἴδιες αὐτές τίς σφαῖρες.

6) $Γ^1$—$Γ^6$. Χρειαζόμαστε ἐδῶ 6 ἡμέρες ἐργασίας, γιατί 72 = 12 × 6, ὅλο δέ τό προϊόν τῶν σφαιρῶν B^1-B^2 πρέπει νά καταναλωθεῖ ἀπό τήν ἐργασία πού προστέθηκε στίς $Γ^1-Γ^6$. Τό προϊόν = 6 × 36 = 216 ὧρες, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 72 εἶναι νεοπροσθεμένη ἐργασία καί 144 σταθερό κεφάλαιο.

18) $Δ^1$–$Δ^{18}$. Χρειαζόμαστε ἐδῶ 18 ἡμέρες ἐργασίας, γιατί 216 = 12 × 18. Μιά λοιπόν πού σέ κάθε ἡμέρα ἐργασίας ἀναλογοῦν $^2/_3$ σταθερό κεφάλαιο, τότε τό συνολικό προϊόν εἶναι 18 × 36 = 648 (ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 432 εἶναι σταθερό κεφάλαιο).

Κ.ο.κ.

Οἱ ἀριθμοί: 1, 2 κλπ. πού προτάξαμε σημαίνουν τίς ἡμέρες ἐργασίας ἤ τίς διάφορες ἐργασίες σέ διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, μιά καί γιά κάθε σφαίρα δεχόμαστε μιάν ἡμέρα ἐργασίας.

Ἑπομένως: 1) *A. Προϊόν:* 36 ὧρες. Προσθεμένη ἐργασία: 12 ὧρες. *Προϊόν γιά πούλημα*(σταθερό κεφάλαιο) = 24 ὧρες.

Ἤ:

1) *A. Προϊόν γιά πούλημα ἤ σταθερό κεφάλαιο* = 24 ὧρες. Τό συνολικό προιόν = 36 ὧρες. Ἡ προσθεμένη *ἐργασία* = 12 ὧρες. Αὐτή ἡ τελευταία *καταναλώθηκε στήν ἴδια τή σφαίρα A.*

2) B^1-B^2. Ἀγοράζει μέ τήν προσθεμένη ἐργασία αὐτῆς τῆς σφαίρας 24 ὧρες τῆς Α. *Σταθερό κεφάλαιο* = 48 ὧρες. *Συνολικό προϊόν* = 72 ὧρες.

6) $\Gamma^1-\Gamma^6$. Ἀγοράζει μέ τήν προσθεμένη ἐργασία 72 ὧρες τῶν B^1-B^2 (= 12 × 6). Τό *σταθερό κεφάλαιο* = 144, τό συνολικό προϊόν = 216 κλπ.

[281] Ἑπομένως:

1) *A. Τό προϊόν* = 3 ἡμέρες ἐργασίας (36 ὧρες). Δηλαδή 12 ὧρες προσθεμένη ἐργασία καί *24 ὧρες* σταθερό κεφάλαιο.

2) B^{1-2}. Τό προϊόν = 2 × 3 = 6 ἡμέρες ἐργασίας (72 ὧρες). Ἡ προσθεμένη ἐργασία = *12 × 2 = 24 ὧρες.* Τό *σταθερό κεφάλαιο* = 48 = 2 × 24 ὧρες.

6) Γ^{1-6}. *Τό προϊόν* = 3 × 6 ἡμέρες ἐργασίας = 3 × 72 ὧρες = 216 ὧρες ἐργασίας. *Προσθεμένη ἐργασία* = 6 × 12 = 72 ὧρες ἐργασίας. *Σταθερό κεφάλαιο* = 2 × 72 = 144.

18) Δ^{1-18}. *Τό προϊόν* = 3 × 3 × 6 ἡμέρες ἐργασίας = 3 × 18 ἡμέρες ἐργασίας = 54 ἡμέρες ἐργασίας = 648 ὧρες ἐργασίας. Ἡ προσθεμένη ἐργασία = 12 × 18 = 216. Τό σταθερό κεφάλαιο = 432 ὧρες ἐργασίας.

54) E^{1-54}. *Τό προϊόν* = 3 × 54 ἡμέρες ἐργασίας = 162 ἡμέρες ἐργασίας = 1.944 ὧρες ἐργασίας. Ἡ προσθεμένη ἐργασία = 54 ἡμέρες ἐργασίας = 648 ὧρες ἐργασίας. Τό σταθερό κεφάλαιο = 1.296 ὧρες ἐργασίας.

162) Z^{1-162}. *Τό προϊόν* = 3 × 162 ἡμέρες ἐργασίας (= 486) = 5.832 ὧρες ἐργασίας, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 162 ἡμέρες ἐργασίας ἤ 1.944 ὧρες ἐργασίας εἶναι προσθεμένη ἐργασία καί οἱ 3.888 ὧρες σταθερό κεφάλαιο.

486) H^{1-486}. *Τό προϊόν = 3 × 486 ἡμέρες ἐργασίας,* ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 486 ἡμέρες ἤ 5.832 ὧρες ἐργασίας εἶναι προσθεμένη ἐργασία καί 11.664 ὧρες σταθερό κεφάλαιο. Κ.ο.κ.

Ἔτσι θά εἴχαμε ἤδη ἐδῶ τό ἀξιόλογο ἄθροισμα τῶν 1 + 2 + 6 + 18 + 54 + 162 + 486 διάφορων ἡμερῶν ἐργασίας σέ διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς = 729 διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, πού σημαίνει ἤδη μιά σημαντικά διακλαδωμένη κοινωνία.

Γιά νά πουληθεῖ τό συνολικό προϊόν τῆς σφαίρας A (ὅπου στό σταθερό κεφάλαιο 2 ἡμερῶν ἐργασίας προστίθεται ἐργασία μόνο 12 ὡρῶν = 1 ἡμέρας ἐργασία καί ὅπου ὁ μισθός καί τό κέρδος καταναλώνουν τό δικό τους προϊόν), δηλαδή μόνο τό σταθερό κεφάλαιο 24 ὡρῶν — καί μάλιστα γιά νά ἀναχθεῖ πάλι ἁπλῶς καί μόνο σέ νεοπροσθεμένη ἐργασία, σέ μισθό καί κέρδος — χρειαζόμαστε 2 ἡμέρες ἐργασίας στό B^1 καί B^2, πού ἀπαιτοῦν, ὅμως, ἕνα σταθερό κεφάλαιο 4 ἡμερῶν ἐργασίας, ἔτσι πού τό συνολικό προϊόν τῶν B^{1-2} = 6 ἡμέρες ἐργασίας. Αὐτές πρέπει νά πουληθοῦν *ὁλωσδιόλου,* γιατί *ἀπό δῶ καί μπρός* προϋποτίθεται, ὅτι κάθε ἑπόμενη σφαίρα δέν καταναλώνει τίποτα ἀπό τό δικό της προϊόν, ἀλλά δαπανᾶ τό κέρδος καί τόν μισθό της στό προϊόν τῶν σφαιρῶν πού προηγήθηκαν. Γιά νά ἀντικατασταθοῦν αὐτές οἱ 6 ἡμέρες ἐργασίας τοῦ προϊόντος B^{1-2}, χρειάζονται 6 ἡμέρες ἐργασίας, οἱ ὁποῖες ὅμως προϋποθέτουν ἕνα σταθερό κεφάλαιο 12 ἡμερῶν ἐργασίας. Γι' αὐτό, τό συνολικό προϊόν τῶν Γ^{1-6} εἶναι ἴσο μέ 18 ἡμέρες ἐργασίας. Γιά νά ἀντικατασταθοῦν αὐτές μέ ἐργασία, χρειάζονται 18 ἡμέρες ἐργασίας Δ^{1-18}, οἱ ὁποῖες, ὅμως, προϋποθέτουν ἕνα σταθερό κεφάλαιο 36 ἡμερῶν ἐργασίας, δηλαδή ἕνα προϊόν 54 ἡμερῶν ἐργασίας. Γιά νά ἀντικατασταθοῦν αὐτές, χρειάζονται 54 ἡμέρες ἐργασίας, E^{1-54}, οἱ ὁποῖες προϋποθέτουν ἕνα σταθερό κεφάλαιο 108 ἡμερῶν ἐργασίας. Ἕνα προϊόν ἴσο μέ 162 ἡμέρες ἐργασίας. Τέλος, γιά νά ἀντικατασταθοῦν αὐτές οἱ τελευταῖες, χρειάζονται 162 ἡμέρες ἐργασίας, πού προϋποθέτουν, ὅμως, ἕνα σταθερό κεφάλαιο 324 ἡμερῶν ἐργασίας. Ἑπομένως, ἀπαιτεῖται ἕνα συνολικό προϊόν 486 ἡμερῶν ἐργασίας. Δηλαδή, τό προϊόν τῆς Z^1-Z^{162}. Τέλος, γιά νά ἀντικατασταθεῖ αὐτό τό προϊόν τῆς Z^{1-162}, χρειάζονται 486 ἡμέρες ἐργασίας (H^{1-486}), οἱ ὁποῖες, ὅμως, προϋποθέτουν ἕνα σταθερό κεφάλαιο 972 ἡμερῶν ἐργασίας. Ἄρα, τό συνολικό προϊόν τῆς H^{1-486} = 972 + 486 = 1.458 ἡμέρες ἐργασίας.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅμως, τώρα, ὅτι μέ τή σφαίρα H φθάσαμε στό τέρμα τῆς ἀναβολῆς καί μέ [282] τήν πρόοδό μας μάλιστα σέ κάθε κοινωνία θά φθάσουμε γρήγορα στό τέρμα. Πῶς ἔχει τώρα ἡ ὑπόθεση; Ἔχουμε ἕνα προϊόν, στό ὁποῖο περιέχονται 1.458 ἡμέρες ἐργασίας, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 486 εἶναι νεοπροσθεμένη ἐργασία καί οἱ 972 ἐργασία ὑλοποιημένη σέ σταθερό κεφάλαιο. Οἱ 486 ἡμέρες νεοπροσθεμένης

ἐργασίας μποροῦν τώρα νά ξοδευτοῦν στήν προηγούμενη σφαίρα Z^1-Z^{162}. Μέ τί ὅμως θά ἀγοραστοῦν οἱ 972 ἡμέρες ἐργασίας, πού περιέχονται στό σταθερό κεφάλαιο; Πέρα ἀπό τή σφαίρα H^{486} δέν ὑπάρχει ἄλλη νέα σφαίρα παραγωγῆς, ἑπομένως καί καμιά νέα σφαίρα ἀνταλλαγῆς. Μέ τίς σφαῖρες πού βρίσκονται πίσω της, ἄν ἐξαιρέσουμε τή σφαίρα Z^1-Z^{162}, δέν ὑπάρχει τίποτα γιά νά ἀνταλλάξει. Ἐξάλλου, ἡ σφαίρα H^{1-486} ἔχει δαπανήσει στή σφαίρα Z^1-Z^{162} ὥς τό τελευταῖο λεπτό ὅλον τόν μισθό καί τό κέρδος πού περιέχεται σ' αὐτήν. Ἑπομένως, μένουν ἀπούλητες οἱ 972 ἡμέρες ἐργασίας, πού εἶναι ὑλοποιημένες στό συνολικό προϊόν τῆς σφαίρας H^{1-486}, οἱ ὁποῖες εἶναι ἴσες μέ τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού περιέχεται σ' αὐτό. Ἑπομένως, δέν μᾶς ὠφέλησε σέ τίποτα τό γεγονός, ὅτι ἀναβάλαμε, μετακινώντας την μέσα ἀπό σχεδόν 800 κλάδους παραγωγῆς, τή δυσκολία πού προβάλλουν οἱ 8 πῆχες λινό ὕφασμα τῆς σφαίρας A, ἤ οἱ 24 ὧρες ἐργασίας, δηλαδή οἱ 2 ἡμέρες ἐργασίας, πού ἀντιπροσωπεύουν στό προϊόν της τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου.

Δέν βοηθάει σέ τίποτα, ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τό ἀποτέλεσμα θά ἦταν διαφορετικό, ἄν λ.χ. ἡ σφαίρα A δέν θά ξόδευε σέ λινό ὕφασμα ὅλο της τό κέρδος καί τόν μισθό, ἀλλά ἕνα μέρος τους θά τό ξόδευε στό προϊόν τῶν B καί Γ. Τά ὅρια τῶν δαπανῶν, οἱ ὧρες προσθεμένης ἐργασίας πού περιέχονται στίς σφαῖρες A, B, Γ, βρίσκονται στό ὅτι μποροῦν νά ἐξουσιάζουν μόνο τόσο χρόνο ἐργασίας, ὅσος εἶναι ἴσος μέ αὐτές τίς ἴδιες. Ἄν ἀγοράσουν κάτι παραπάνω ἀπό τό ἕνα προϊόν, τότε θά ἀγοράσουν κάτι λιγότερο ἀπό τό ἄλλο. Αὐτό θά μπέρδευε μόνο τόν λογαριασμό, μέ κανένα τρόπο, ὅμως, δέν θά ἄλλαζε τό ἀποτέλεσμα. Que faire donc?*

Στόν πιό πάνω λογαριασμό βρίσκουμε

Προϊόν		*Ἡμέρες Ἐργασίας*	*Προσθεμένη ἐργασία*	*Σταθερό κεφάλαιο*
A	=	3	1	2
B	=	6	2	4
Γ	=	18	6	12
Δ	=	54	18	36
E	=	162	54	108
Z	=	486	162	324
Σύνολο		729	243	486

(τό $^1/_3$ τοῦ προϊόντος A καταναλώνεται στήν ἴδια τή σφαίρα A).

Ἄν στόν λογαριασμό αὐτό οἱ τελευταῖες 324 ἡμέρες ἐργασίας (τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ Z) ἦταν ἴσες μέ τό σταθερό κεφάλαιο, πού ὁ ἴδιος ὁ γεωργός τό ἀντικατασταί-

* Τί νά κάνουμε λοιπον;

νει, πού τό ἀφαιρεῖ ἀπό τό προϊόν καί τό ξαναδίνει στή γῆ, πού ἑπομένως δέν μπορεῖ νά πληρωθεῖ μέ νέα ἐργασία, τότε ὁ λογαριασμός θά ἦταν ἐντάξει. Τό αἴνιγμα, ὅμως, θά εἶχε λυθεῖ χάρη στό γεγονός καί μόνο ὅτι ἕνα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἀντικατασταίνει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του.

Πράγματι, λοιπόν, στόν λογαριασμό μας ὑποθέσαμε ὅτι καταναλώθηκαν 243 ἡμέρες ἐργασίας, πού ἀντιστοιχοῦν στή νέα προσθεμένη ἐργασία. Ἡ ἀξία τοῦ τελευταίου προϊόντος, = 486 ἡμέρες ἐργασίας, εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ συνολικοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού περιέχεται στά Α—Ζ, ἡ ὁποία εἶναι ἐπίσης ἴση μέ 486 ἡμέρες ἐργασίας. Γιά νά τό ἐξηγήσουμε αὐτό, ὑποθέτουμε ὅτι στό προϊόν Η ὑπάρχουν 486 ἡμέρες νέας ἐργασίας. Ἔτσι, ὅμως, τό μόνο πού πετυχαίνουμε εἶναι, ἀντί νά εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά δόσουμε λογαριασμό γιά ἕνα σταθερό κεφάλαιο 486 ἡμερῶν, [283] ἔχουμε τώρα μόνο τήν εὐχαρίστηση νά ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕνα σταθερό κεφάλαιο 972 ἡμερῶν ἐργασίας πού ὑπάρχουν στό προϊόν Η, τό ὁποῖο εἶναι ἴσο μέ 1.458 ἡμέρες ἐργασίας (972 σταθερό κεφάλαιο + 486 ἐργασία). Ἄν θέλαμε νά ξεμπερδέψουμε μέ τή δυσκολία, ὑποθέτοντας ὅτι στή σφαίρα Η ἐργάζονται χωρίς σταθερό κεφάλαιο, ἔτσι πού τό προϊόν της εἶναι ἴσο μόνο μέ 486 ἡμερῶν νεοπροσθεμένης ἐργασίας, τότε εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ λογαριασμός μας θά ἦταν ἐντάξει, τό πρόβλημα ὅμως: ποιός πληρώνει τό περιεχόμενο στό προιόν συστατικό τῆς ἀξίας, πού ἀποτελεῖ τό σταθερό κεφάλαιο, θά τό εἴχαμε λύσει μέ τό ὅτι ὑποθέσαμε μιά περίπτωση, στήν ὁποία τό σταθερό κεφάλαιο = 0, καί ἑπομένως δέν ἀποτελεῖ συστατικό μέρος τῆς ἀξίας τοῦς προιόντος.

Γιά νά μπορεῖ νά πουληθεῖ τό συνολικό προιόν τῆς σφαίρας Α, ἔναντι νεοπροσθεμένης ἐργασίας, γιά νά ἀναχθεῖ σέ κέρδος καί μισθό, χρειάστηκε νά ξοδευτεῖ στήν ὑλοποιημένη στό προιόν Α ἐργασία *ὅλη ἡ προσθεμένη στά Α, Β καί Γ ἐργασία*[46]. Ἀκριβῶς ὅπως, γιά νά πουληθεῖ ὅλο τό προιόν Β+Γ, πρέπει νά δοθεῖ σάν ἀντάλλαγμα ὅλη ἡ νεοπροσθεμένη στό $\Delta^1-\Delta^{18}$ ἐργασία[47]. Τό ἴδιο, γιά νά ἀγοραστεῖ ὅλο τό προιόν $\Delta^1-\Delta^{18}$, χρειάζεται ὅλη ἡ προσθεμένη στό E^{1-54} ἐργασία. Γιά νά ἀγοραστεῖ ὅλο τό προιόν τοῦ E^{1-54}, χρειάζεται ὅλη ἡ ἐργασία πού

ἔχει προστεθεῖ στό Z^{1-162}. Καί τέλος, γιά νά ἀγοραστεῖ ὅλο τό προϊόν τοῦ Z^{1-162}, χρειάζεται ὅλος ὁ χρόνος ἐργασίας πού ἔχει προστεθεῖ στό H^{1-486}. Σ' αὐτές τίς 486 σφαῖρες παραγωγῆς, πού παρασταίνονται μέ τό H^{1-486}, εἶναι τέλος, ὅλος ὁ προσθεμένος χρόνος ἐργασίας ἴσος μέ ὁλόκληρο τό προϊόν τῶν 162 σφαιρῶν Ζ, καί ὅλο αὐτό τό προϊόν πού ἀντικαθασταίνεται μέ ἐργασία εἶναι τόσο μεγάλο, ὅσο τό σταθερό κεφάλαιο τῶν σφαιρῶν Α, B^{1-2}, Γ^{1-6}, Δ^{1-18}, E^{1-54}, Z^{1-162}. Τό σταθερό κεφάλαιο τῆς σφαίρας Η, ὅμως, πού εἶναι δυό φορές μεγαλύτερο ἀπό τό σταθερό κεφάλαιο, τό ὁποῖο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στίς σφαῖρες $A-Z^{162}$, δέν ἀντικαταστάθηκε καί δέν μπορεῖ νά ἀντικατασταθεῖ.

Πράγματι, βρήκαμε, μιά καί, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, σέ ὅλες τίς σφαῖρες παραγωγῆς ἡ σχέση τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας πρός τήν προϋπάρχουσα ἐργασία = 1:2, ὅτι πρέπει πάντα δυό φορές περισσότερες νέες σφαῖρες παραγωγῆς (ἀπό ὅλες μαζί τίς σφαῖρες πού προηγήθηκαν) νά προσθέσουν ὅλη τους τή νέα ἐργασία, γιά νά ἀγοράσουν τό προϊόν τῶν προηγούμενων σφαιρῶν. Γιά νά ἀγοραστεῖ ὅλο τό προϊόν Α, ἀπαιτεῖται ἡ προσθεμένη ἐργασία τοῦ Α καί τοῦ B^{1-2}, γιά νά ἀγοραστεῖ τό προϊόν Γ^{1-6}, ἀπαιτεῖται ἡ προσθεμένη ἐργασία 18 Δ ἤ Δ^{1-18} (2×9)[48] κ.ο.κ. Μέ δύο λόγια, ὅτι χρειάζεται πάντα 2 φορές περισσότερη νεοπροσθεμένη ἐργασία, ἀπό ἐκείνη πού περιέχεται στό ἴδιο τό προϊόν, ἔτσι ὥστε στήν τελευταία σφαίρα παραγωγῆς, Η, ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία θά ἔπρεπε νά εἶναι δυό φορές μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι εἶναι, γιά νά ἀγοράσει ὅλο τό προϊόν. Μέ δυό λόγια, στό ἀποτέλεσμα Η βρίσκουμε αὐτό πού ὑπῆρχε ἤδη στό σημεῖο ἀφετηρίας Α, ὅτι ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία δέν μπορεῖ νά ἀγοράσει ἀπό τό ἴδιο τό δικό της προϊόν μεγαλύτερη ποσότητα ἀπό τήν ποσότητα πού ἔχει ἡ ἴδια, καί ὅτι *δέν* μπορεῖ νά ἀγοράσει τήν ἐργασία πού προϋπῆρχε στό σταθερό κεφάλαιο.

Εἶναι λοιπόν ἀδύνατο ἡ ἀξία τοῦ εἰσοδήματος νά καλύπτει τήν ἀξία ὅλου τοῦ προιόντος. Μιά λοιπόν, πού ἐκτός ἀπό τό εἰσόδημα δέν ὑπάρχει ἄλλο κονδύλι, μέ τό ὁποῖο μπορεῖ νά πληρωθεῖ αὐτό τό προϊόν πού πουλήθηκε ἀπό τόν παραγωγό στόν (ἀτομικό) καταναλωτή, εἶναι γενικά ἀδύνατο ἡ ἀξία ὅλου τοῦ προϊόντος, μειωμένη κατά τήν ἀξία τοῦ εἰσοδήματος, νά πουληθεῖ, νά πληρωθεῖ ἤ νά καταναλωθεῖ (ἀτομικά). 'Από τήν ἄλλη πλευρά, ὅμως, πρέπει νά πουληθεῖ κάθε προϊόν καί νά πληρωθεῖ στήν τιμή του (σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας ἐδῶ ἡ τιμή = ἀξία).

'Εξάλλου, μιά καί ἐξαρχῆς κιόλας μποροῦσε νά προβλεφθεῖ, ὅτι ἡ παρεμβολή τῶν πράξεων ἀνταλλαγῆς, οἱ πουλήσεις καί οἱ ἀγορές διά-

φορων ἐμπορευμάτων ἤ προϊόντων διάφορων σφαιρῶν παραγωγῆς δέν θά μᾶς προωθοῦσε οὔτε κατά ἕνα βῆμα. Στό Α, στό πρῶτο ἐμπόρευμα, στό λινό ὕφασμα, εἴχαμε 1/3 ἤ [283α] 12 ὧρες νεοπροσθεμένη ἐργασία καί 2 × 12 ἤ 24 ὧρες προϋπάρχουσα στό [σταθερό] κεφάλαιο ἐργασία. Ὁ μισθός καί τό κέρδος μποροῦσαν νά ξαναγοράσουν τόσο μόνο μέρος τοῦ ἐμπορεύματος Α — ἑπομένως, καί ἀπό ὁποιοδήποτε ἄλλο προϊόν μόνο τό μέρος του ἐκεῖνο πού εἶναι ἰσοδύναμό τους, πού εἶναι δηλαδή ἴσο μέ 12 ὡρῶν ἐργασία. Δέν μποροῦσαν νά ξαναγοράσουν τό δικό τους σταθερό κεφάλαιο τῶν 24 ὡρῶν, ἑπομένως οὔτε τό ἰσοδύναμο αὐτοῦ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού βρίσκεται σ' ἕνα ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐμπόρευμα.

Εἶναι δυνατό στό ἐμπόρευμα Β νά εἶναι διαφορετική ἡ σχέση προσθεμένης ἐργασίας καί σταθεροῦ κεφαλαίου. Πάντως, ὅμως, ὅσο διαφορετική κι ἄν εἶναι ἡ σχέση σταθεροῦ κεφαλαίου καί νεοπροσθεμένης ἐργασίας στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, ὡστόσο μποροῦμε νά ὑπολογίσουμε τόν μέσο ἀριθμό, νά ποῦμε δηλαδή ὅτι στό προϊόν ὅλης τῆς κοινωνίας ἤ ὅλης τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, στό συνολικό προϊόν τοῦ κεφαλαίου, ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία = α, καί ἡ προϋπάρχουσα μέ τή μορφή σταθεροῦ κεφαλαίου ἐργασία = β. Ἡ ἡ σχέση 1—2 πού ὑποθέτουμε στό Α, στό λινό ὕφασμα, εἶναι ἁπλῶς μιά συμβολική ἔκφραση τοῦ α : β καί δέν μᾶς λέει τίποτα ἄλλο, ἐκτός ἀπό τό ὅτι κάποια κάπως καθορισμένη ἤ καθοριστέα σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δυό στοιχεῖα, τῆς προσθεμένης στή διάρκεια τοῦ τρέχοντος ἔτους ἤ στή διάρκεια κάποιου ὁποιουδήποτε ἄλλου χρονικοῦ διαστήματος ζωντανῆς ἐργασίας καί τῆς προϋπάρχουσας μέ τή μορφή σταθεροῦ κεφαλαίου ἐργασίας. Ἄν οἱ 12 ὧρες πού προστέθηκαν στό νῆμα ἀγοράσουν ὄχι μόνο λινό ὕφασμα, ἀλλά λ.χ. μόνο γιά 4 ὧρες λινό ὕφασμα, τότε μποροῦν γιά 8 ὧρες νά ἀγοράσουν κάθε ἄλλο προϊόν, ποτέ ὅμως ὅλες μαζί γιά πάνω ἀπό 12 ὧρες, καί ἄν ἀγοράσουν γιά 8 ὧρες ἕνα ἄλλο προϊόν, τότε θά χρειαστεῖ τό Α νά πουλήσει λινό ὕφασμα 32 ὡρῶν. Ἑπομένως, τό παράδειγμα Α ἰσχύει γιά τό συνολικό κεφάλαιο ὅλης τῆς κοινωνίας καί τό πρόβλημα εἶναι ἀλήθεια ὅτι μπορεῖ νά μπερδευτεῖ μέ τήν παρεμβολή τῆς ἀνταλλαγῆς διάφορων ἐμπορευμάτων, ὅμως δέν μπορεῖ ν' ἀλλάξει.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό Α εἶναι τό συνολικό προϊόν τῆς κοινωνίας. Στήν περίπτωση αὐτή τό 1/3 ἀπ' αὐτό τό συνολικό προϊόν μπορεῖ νά ἀγοραστεῖ ἀπό τούς παραγωγούς γιά τή δική τους κατανάλωση καί νά πληρωθεῖ μέ τό συνολικό ποσό τῶν μισθῶν καί τῶν κερδῶν τους = μέ τό σύνολο τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας = μέ τό συνολικό ποσό τοῦ

εἰσοδήματός τους. Τούς λείπει ὅμως τό κονδύλι γιά νά πληρώσουν, νά ἀγοράσουν καί νά καταναλώσουν τά ὑπόλοιπα $^2/_3$. Ἐπομένως, ὅπως ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία, πού ἀποτελεῖ τό $^1/_3$ τῆς συνολικῆς ἐργασίας πού περιέχεται στό προϊόν καί πού ἀναλύεται σέ κέρδος καί μισθό, καλύπτει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της μέ τό δικό της προϊόν ἤ πού ἀποσύρει μόνο ἐκεῖνο τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, στό ὁποῖο περιέχεται τό $^1/_3$ τῆς συνολικῆς ἐργασίας, ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία ἤ τό ἰσοδύναμό της, ἔτσι καί τά $^2/_3$ προϋπάρχουσας ἐργασίας πρέπει νά καλυφθοῦν μέ τό δικό τους προϊόν. Αὐτό θά πεῖ ὅτι τό σταθερό κεφάλαιο μένει ἴσο μέ τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του καί ἀντικατασταίνεται τό ἴδιο ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας πού ἀντιπροσωπεύει στό συνολικό προϊόν. Ἡ ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στά διάφορα ἐμπορεύματα, ἡ σειρά τῶν ἀγορῶν καί τῶν πουλήσεων ἀνάμεσα στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, ἐπιφέρει μόνο κατά τοῦτο μιά διαφορά στή μορφή, κατά τό ὅτι τό σταθερό κεφάλαιο στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς καλύπτεται ἀμοιβαῖα στήν ἴδια ἀναλογία, μέ τήν ὁποία περιεχόταν ἀπό τήν ἀρχή σ᾽ αὐτές τίς σφαῖρες τῆς παραγωγῆς.

Αὐτό εἶναι τώρα πού πρέπει νά τό καθορίσουμε μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια. [283α]

[β) *Εἶναι ἀδύνατη ἡ ἀντικατάσταση ὅλου τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τῆς κοινωνίας μέ τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στούς παραγωγούς μέσων κατανάλωσης καί στούς παραγωγούς μέσων παραγωγῆς*]

[283β] Τήν ἴδια ἄποψη, ὅτι τό ἐτήσιο προιόν τῆς χώρας χωρίζεται σέ μισθούς καί κέρδη (πρόσοδες, τόκοι κλπ. πού περιλαβαίνονται στό κέρδος) τή διατυπώνει ὁ Σμίθ στό II κεφάλαιο τοῦ II Βιβλίου, ὅταν ἐξετάζει τήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος καί τό πιστωτικό σύστημα (σύγκρινε μετά αὐτό πού λέει ὁ *Τούκ*) καί ὅπου λέει:

«Τήν κυκλοφορία μιᾶς χώρας μποροῦμε νά τή δοῦμε χωρισμένη σέ δυό διαφορετικούς κλάδους: Τήν κυκλοφορία τῶν ἐπιχειρηματιῶν, (dealers) «μεταξύ τους» (ὁ Γκαρνιέ ἐξηγεῖ, ὅτι μέ τή λέξη dealers ἐννοεῖ ἐδῶ «ὅλους τούς ἐμπόρους, τούς βιομήχανους, τούς βιοτέχνες κλπ. — μέ δυό λόγια, ὅλους τούς παράγοντες τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας μιᾶς χώρας») «καί τήν κυκλοφορία ἀνάμεσα στούς ἐπιχειρηματίες καί στούς καταναλωτές. Παρ᾽ ὅλον ὅτι τά ἴδια χρηματικά σύμβολα, ἀδιάφορο ἄν πρόκειται γιά μεταλλικό χρῆμα ἤ γιά χαρτονόμισμα, μποροῦν νά χρησιμοποιοῦνται πότε στόν ἕνα καί πότε στόν ἄλλο κλάδο τῆς κυκλοφορίας, ὡστόσο ὁ καθένας ἀπό αὐτούς, μιά καί τά δυό προτσές κυκλοφορίας συντελοῦνται ταυτόχρονα, ἀπαιτεῖ ἕνα καθορισμένο ἀπόθεμα χρή-

ματος τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου εἴδους, γιά νά μποροῦν νά συντελοῦνται. *Ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφοροῦν ἀνάμεσα στούς διάφορους ἐμπορευόμενους δέν μπορεῖ ποτέ νά ξεπεράσει τήν ἀξία ἐκείνων τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφοροῦν ἀνάμεσα στούς ἐμπορευόμενους καί στούς καταναλωτές, γιατί ὅλα ὅσα ἀγοράζουν οἱ ἐπιχειρηματίες, προορίζονται τελικά νά πουληθοῦν στούς καταναλωτές».* (τομ. II, Βιβλ. II, κεφ. II, σελ. 292, 293)[49].

Στό ζήτημα αὐτό, μαζί καί στόν Τούκ, πρέπει νά ἐπανέλθουμε πιό κάτω[50].

Ἄς ἐπιστρέψουμε στό παράδειγμά μας. Τό ἡμερήσιο προϊόν τῆς σφαίρας Α, τῆς ὑφαντουργίας λινοῦ, = 12 πῆχες = 36 σελλίνια = 36 ὧρες ἐργασίας, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 12 εἶναι νεοπροσθεμένη ἐργασία, πού ἀναλύονται σέ μισθό καί κέρδος, καί οἱ 24 ὧρες ἤ 2 μέρες εἶναι ἴσες μέ τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, τό ὁποῖο ὅμως τώρα ὑπάρχει μέ τή μορφή λινοῦ ὑφάσματος καί ὄχι μέ τήν παλιά μορφή τοῦ νήματος καί τοῦ ἀργαλιοῦ, ὑπάρχει ὅμως σέ μιά ποσότητα λινοῦ ὑφάσματος ἴση μέ 24 ὧρες = 24 σελλίνια, στήν ὁποία ὑπάρχει τόση ποσότητα ἐργασίας ὅση στό νῆμα καί στόν ἀργαλιό, πού τήν ἀντικαθασταίνει. Μέ αὐτή τήν ποσότητα ἐργασίας μπορεῖ, ἑπομένως, νά ξαναγοραστεῖ ἡ ἴδια ποσότητα νήματος καί ὁ ἴδιος ἀριθμός ἀργαλιῶν (μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ἡ ἀξία τοῦ νήματος καί τοῦ ἀργαλιοῦ ἔμεινε ἴδια, ὅτι δέν ἔχει ἀλλάξει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας σ' αὐτούς τούς κλάδους τῆς βιομηχανίας). Ὁ νηματουργός βιομήχανος καί ὁ ἐργοστασιάρχης πού κατασκευάζει ἀργαλιούς πρέπει ὅλο τους τό ἐτήσιο ἤ ἡμερήσιο προϊον (γιά τόν σκοπό μας ἐδῶ εἶναι τό ἴδιο, εἴτε πρόκειται γιά ἐτήσιο ἤ ἡμερήσιο προϊόν) νά τό πουλήσουν στόν ὑφαντουργό βιομήχανο, γιατί εἶναι ὁ μόνος γιά τόν ὁποῖο τά ἐμπορεύματά τους ἔχουν ἀξία χρήσης. Εἶναι ὁ μοναδικός καταναλωτής τους.

Ἄν λοιπόν τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ ὑφαντῆ (τό σταθερό κεφάλαιο πού καταναλώνει κάθε μέρα) = 2 ἡμέρες ἐργασίας, τότε σέ 1 ἡμέρα ἐργασίας τοῦ ὑφαντῆ ἀναλογοῦν 2 ἡμέρες ἐργασίας τοῦ νηματουργοῦ καί τοῦ μηχανουργοῦ, 2 ἡμέρες ἐργασίας, πού μπορεῖ μέ τή σειρά τους νά χωρίζονται σέ διαφορετικές ἀναλογίες, πάλι σέ προσθεμένη ἐργασία καί σέ σταθερό κεφάλαιο. Ὅμως, τό καθημερινό συνολικό προϊόν τοῦ νηματουργοῦ καί τοῦ μηχανουργοῦ ἐργοστασιάρχη μαζί παρμένα (ὑποθέτουμε ὅτι ὁ μηχανουργός ἐργοστασιάρχης κατασκευάζει μονάχα ἀργαλιούς), δηλ. μαζί τό σταθερό κεφάλαιο καί ἡ προσθεμένη ἐργασία δέν μποροῦν νά ξεπερνοῦν τίς 2 ἡμέρες ἐργασίας, ἐνῶ τό προϊόν τοῦ ὑφαντῆ φτάνει τίς 3 ἡμέρες ἐργασίας, χάρη στό γεγονός ὅτι προστέθηκαν ἀπ' αὐτόν 12 ὧρες ἐργασίας. Μπορεῖ ὁ νηματουργός καί ὁ μηχα-

νουργός ἐργοστασιάρχης νά καταναλώνουν ἴσο μέ τόν ὑφαντή ζωντανό χρόνο ἐργασίας. Στήν περίπτωση αὐτή πρέπει νά εἶναι μικρότερος ὁ χρόνος ἐργασίας πού περιέχεται στό σταθερό τους κεφάλαιο. Ἤ τό ἕνα, ἤ τό ἄλλο. Σέ καμιά περίπτωση δέν μποροῦν νά χρησιμοποιοῦν τήν ἴδια (summa summarum) μέ τόν ὑφαντή ὑλοποιημένη καί ζωντανή ποσότητα ἐργασίας. Θά μποροῦσε ὁ ὑφαντής νά χρησιμοποιεῖ σχετικά λιγότερο ζωντανό χρόνο ἐργασίας ἀπό τό νηματουργό (καί αὐτός ὁ τελευταῖος λιγότερη λ.χ. ἀπό τόν καλλιεργητή λιναριοῦ). Στήν περίπτωση αὐτή πρέπει νά εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερο τό πλεόνασμα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου του πάνω ἀπό τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου.

[284] Ἔτσι, τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ ὑφαντῆ ἀντικατασταίνει ὅλο τό κεφάλαιο τοῦ νηματουργοῦ καί τοῦ ἐργοστασιάρχη ἀργαλιῶν, ὄχι μόνο τό δικό τους σταθερό κεφάλαιο, ἀλλά καί τή νεοπροσθεμένη στό προτσές τῆς νηματοποίησης καί τῆς μηχανοκατασκευῆς ἐργασία. Ἔτσι, τό νέο σταθερό κεφάλαιο ἀντικατασταίνει ἐδῶ πέρα γιά πέρα ἄλλα σταθερά κεφάλαια καί, ἐκτός ἀπό αὐτά, τό σύνολο τῆς νεοπροσθεμένης σ' αὐτά ἐργασίας. Μέ τήν πούληση τῶν ἐμπορευμάτων τους στόν ὑφαντή, ὁ νηματουργός καί ὁ ἐργοστασιάρχης ἀργαλιῶν ἔχουν ἀντικαταστήσει ὄχι μόνο τό σταθερό τους κεφάλαιο, ἀλλά εἰσπράττουν καί τήν πληρωμή τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας τους. Τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ ὑφαντῆ ἀντικατασταίνει τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ νηματουργοῦ καί τοῦ μηχανουργοῦ καί πραγματοποιεῖ τό εἰσόδημά τους (μαζί τόν μισθό καί τό κέρδος). Ἐφόσον τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ ὑφαντῆ ἀντικατασταίνει μόνο τό δικό τους σταθερό κεφάλαιο, πού τό μεταβίβασαν σ' αὐτόν μέ τίς μορφές τοῦ νήματος καί τοῦ ἀργαλιοῦ, ἔχει μόνο ἀνταλλαχθεῖ σταθερό κεφάλαιο μιᾶς μορφῆς μέ σταθερό κεφάλαιο μιᾶς ἄλλης μορφῆς. Πράγματι δέν συντελέστηκε κανενός εἴδους ἀλλαγή ἀξίας στό σταθερό κεφάλαιο.

Ἄς γυρίσουμε ἀκόμα πιό πίσω. Τό προιόν τοῦ νηματουργοῦ χωρίζεται σέ 2 μέρη, σέ λινάρι, ἀδράχτια, κάρβουνο κλπ., κοντολογῆς στό σταθερό του κεφάλαιο καί στή νεοπροσθεμένη ἐργασία, τό ἴδιο γίνεται καί μέ τό συνολικό προϊόν τοῦ μηχανουργοῦ ἐργοστασιάρχη. Ὅταν ὁ νηματουργός ἀντικατασταίνει τό σταθερό κεφάλαιό του, τότε δέν πληρώνει μόνο τό συνολικό κεφάλαιο τοῦ ἐργοστασιάρχη ἀδραχτιῶν κλπ., ἀλλά καί τό συνολικό κεφάλαιο τοῦ λιναροκαλλιεργητῆ. Τό σταθερό του κεφάλαιο πληρώνει ἕνα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τους σύν τήν προσθεμένη ἐργασία. Ὅσον ἀφορᾶ τώρα τόν λιναροκαλλιεργητή, τότε, ἄν ἀφαιρέσουμε τά καλλιεργητικά ἐργαλεῖα κλπ., τό σταθερό του κεφάλαιο ἀναλύεται σέ σπόρο, λιπάσματα κλπ. Ἄς παραδεχτοῦ-

με, πράγμα πού πρέπει πάντα νά γίνεται λίγο - πολύ στή γεωργία, ὅτι αὐτό τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τοῦ παχτωτῆ ἀποτελεῖ κάθε χρόνο μιά ἀφαίρεση ἀπό τό δικό του προϊόν, πού κάθε χρόνο ἐπιστρέφεται ἀπό τό δικό του προϊόν στή γῆ, δηλαδή στήν ἴδια τήν παραγωγή. Ἐδῶ βρίσκουμε ἕνα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού ἀντικατασταίνει τόν ἑαυτό του καί πού ποτέ δέν πουλιέται, πού, ἑπομένως, ποτέ ἐπίσης δέν πληρώνεται, πού ἐπίσης ποτέ δέν καταναλώνεται, δέν μπαίνει στήν ἀτομική κατανάλωση. Ὁ σπόρος κλπ. εἶναι ἴσος μέ τόσο ἤ τόσο χρόνο ἐργασίας. Ἡ ἀξία τοῦ σπόρου κλπ. μπαίνει στήν ἀξία τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, ἡ ἴδια ἀξία, ὅμως, ἐπειδή πρόκειται γιά τήν ἴδια μάζα προϊόντων (ὑποθέτουμε ὅτι ἔμεινε ἀμετάβλητη ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας), ἀφαιρεῖται πάλι ἀπό τό συνολικό προϊόν καί ξαναεπιστρέφεται στήν παραγωγή, δέν μπαίνει στήν κυκλοφορία. ⟨Τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού μπαίνει λοιπόν στήν κυκλοφορία, καί τό μέρος πού μπαίνει στήν κατανάλωση, παρασταίνει μόνο μιά προσθεμένη ἐργασία {στή φθορά ἤ déchet τῶν καλλιεργητικῶν ἐργαλείων κλπ.} καί χωρίζεται στά προαναφερόμενα μέρη, σέ μισθό, κέρδος καί γαιοπρόσοδο.⟩ *

Ἐδῶ ἔχουμε τουλάχιστον ἕνα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου — αὐτό, πού μπορεῖ νά θεωρεῖται σάν πρώτη ὕλη τῆς γεωργίας — πού ἀντικατασταίνει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Ἔχουμε λοιπόν ἐδῶ ἕναν σημαντικό [κλάδο] — τόν πιό σημαντικό κλάδο ὡς πρός τήν ἔκτασή του καί ὡς πρός τή μάζα τοῦ κεφαλαίου πού κρύβεται μέσα του — τῆς ἐτήσιας παραγωγῆς, στήν ὁποία σημαντικό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, αὐτό πού ἀποτελεῖται ἀπό πρώτη ὕλη (μέ ἐξαίρεση τά χημικά λιπάσματα κλπ.), ἀντικατασταίνει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του καί δέν μπαίνει στήν κυκλοφορία, δηλαδή δέν ἀντικατασταίνεται ἀπό καμιά μορφή τοῦ εἰσοδήματος. Ἔτσι ὁ νηματουργός δέν χρειάζεται νά πληρώσει στόν λιναροπαραγωγό αὐτό τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, (πού τό ἀντικατάστησε καί τό πλήρωσε στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του ὁ λιναροπαραγωγός), τό ἴδιο ὁ ὑφαντής δέν ὀφείλει νά πληρώσει τόν νηματουργό καί ὁ ἀγοραστής τοῦ λινοῦ ὑφάσματος τόν ὑφαντή. Ἑπομένως, τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ ὑφαντῆ ἀναλύεται στήν προσθεμένη ἐργασία τοῦ νηματουργοῦ καί τοῦ ἐργοστασιάρχη ἀργαλιῶν, ὅπως τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ νηματουργοῦ ἀναλύεται στήν προσθεμένη ἐργασία τοῦ

* Ὅλη αὐτή ἡ πρόταση, ἡ κλεισμένη στίς ἀγκύλες, δέν ὑπάρχει στή ρωσική μετάφραση. — Σημ. μετ.

λιναροπαραγωγοῦ καί τοῦ ἐργοστασιάρχη κλωστικῶν μηχανῶν, καί τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ τελευταίου στήν προσθεμένη ἐργασία τῶν παραγωγῶν σίδερου καί ξύλου*.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὅλοι, ὅσοι συμμετέχουν ἄμεσα ἤ ἔμμεσα στήν παραγωγή τῶν 12 πήχεων λινοῦ ὑφάσματος = 36 σελλίνια = 3 ἡμέρες ἐργασίας ἤ 36 ὧρες ἐργασίας, ὅτι ὅλοι αὐτοί θά πληρώνονταν μέ τό ἴδιο λινό ὕφασμα. Πρῶτα εἶναι καθαρό ὅτι οἱ παραγωγοί τῶν στοιχείων τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, *δέν μποροῦν νά καταναλώσουν τό δικό τους προϊόν,* γιατί αὐτά τά προϊόντα ἔχουν παραχθεῖ γιά τήν παραγωγή καί δέν μπαίνουν στήν ἄμεση [285] κατανάλωση. Ὀφείλουν, ἐπομένως, τούς μισθούς καί τά κέρδη τους νά τά διαθέσουν γιά τήν ἀγορά λινοῦ ὑφάσματος — στό προϊόν πού τελικά μπαίνει στήν ἀτομική κατανάλωση. Ὅσα δέν καταναλώνουν σέ λινό ὕφασμα πρέπει νά τά καταναλώσουν σέ ἕνα ἄλλο καταναλώσιμο προϊόν, πού ἔχει ἀνταλλαχθεῖ μέ λινό ὕφασμα. Ἑπομένως, τόσο μέρος τοῦ λινοῦ ὑφάσματος καταναλώνεται ἀπό τούς παραγωγούς ἄλλων προϊόντων, ὅσο ἀκριβῶς (σέ ἀξία) καταναλώνουν αὐτοί ὄχι σέ λινό ὕφασμα, ἀλλά σέ ἄλλα καταναλώσιμα προϊόντα. Εἶναι τό ἴδιο σάν νά τά εἶχαν καταναλώσει οἱ ἴδιοι σέ λινό ὕφασμα, γιατί, ὅσα καταναλώνουν σέ ἄλλα προϊόντα, τά καταναλώνουν σέ λινό ὕφασμα οἱ παραγωγοί ἄλλων προϊόντων. Ἑπομένως, ὅλο τό αἴνιγμα πρέπει νά ἐξηγηθεῖ, χωρίς νά παρθεῖ καθόλου ὑπόψη ἡ ἀνταλλαγή, ἐξετάζοντας τό ζήτημα, πῶς κατανέμονται οἱ 12 πῆχες ἀνάμεσα σ' ὅλους τούς παραγωγούς, πού συμμετεῖχαν στήν παραγωγή τους ἤ στήν παραγωγή τῶν στοιχείων τους.

⟨Ὁ νηματουργός καί ὁ ἐργοστασιάρχης ἀργαλιῶν, πού μπορεῖ ταυτόχρονα νά εἶναι καί ὁ ἐργοστασιάρχης πού κατασκευάζει τίς κλωστικές μηχανές⟩ ἔχουν προσθέσει τό $^1/_3$ τῆς ἐργασίας, ἐνῶ τά $^2/_3$ τοῦ νήματος καί τοῦ ἀργαλιοῦ ἀποτελοῦν τό σταθερό κεφάλαιό τους. Ἑπομένως, μποροῦν ἀπό τούς 8 πῆχες λινό ὕφασμα (ἤ ἀπό τίς 24 ὧρες) ἤ ἀπό τά 24 σελλίνια, πού ἀντικαταστaίνουν τό συνολικό τους προϊόν, νά καταναλώσουν τούς $^8/_3$ πῆχες τοῦ λινοῦ ὑφάσματος = $2^2/_3$ πῆχες λινό ὕφασμα ἤ 8 ὧρες ἐργασίας ἤ 8 σελλίνια. Ἀπομένει ἐπομένως νά δοθεῖ λογαριασμός γιά $5^1/_3$ πῆχες ἤ γιά 16 ὧρες ἐργασίας.

⟨Τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ νηματουργοῦ ἀναλύεται σέ λινάρι καί κλωστικές μηχανές (τό κάρβουνο καί τά παρόμοια τά παραβλέπουμε,

* Ἡ τελευταία αὐτή πρόταση δέν ὑπάρχει στή ρωσική μετάφραση. — Σημ. μετ.

γιατί δέν συμβάλλουν σέ τίποτα στό παράδειγμά μας), κατά τό $^1/_3$ σέ πρώτη ὕλη = λινάρι = $^{16}/_3$ ὧρες ἐργασίας = 5 ὧρες ἐργασίας ἤ $\frac{^{17}/_3}{3}$, $^{17}/_9$ πῆχες = 1 $^8/_9$ πῆχες. Αὐτούς μπορεῖ ὁ λιναροπαραγωγός νά τούς ἀγοράσει ὅλους, γιατί τό σταθερό του κεφάλαιο (τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τό σπόρο, γιά τήν ὥρα παραβλέπουμε τή φθορά τοῦ πάγιού του κεφαλαίου, τῶν ἐργαλείων του) τό ἀντικασταίνει ὁ ἴδιος, τό ἀφαιρεῖ ἀμέσως ἀπό τό προϊόν του. Ἀπομένει ἑπομένως νά δοθεῖ λογαριασμός γιά 5 $^2/_3$ — 1 $^8/_9$ πῆχες (ἤ 16—5 $^1/_3$ ὧρες ἐργασίας). 5 $^2/_3$ πῆχες = $\frac{17}{3} = \frac{51}{9}$. Ἑπομένως $\frac{51}{9} - \frac{17}{9} = \frac{34}{9}$ πῆχες = 3 $^1/_3$ πῆχες (ἤ 10 $^1/_3$ ὧρες ἐργασίας). 〉*

Οἱ 5 $^1/_3$ πῆχες λινό ὕφασμα ἤ οἱ 16 ὧρες ἐργασίας παρασταίνουν τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ νηματουργοῦ καί τοῦ ἐργοστασιάρχη ἀργαλιῶν. 〈Αὐτό τό σταθερό κεφάλαιο ἀναλύεται σέ κλωστική μηχανή καί σέ λινάρι.〉** Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἀπό τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ νηματουργοῦ ἡ πρώτη ὕλη φτάνει τά $^2/_3$ καί ὅτι διατίθεται σέ λινάρι, τότε ὁ λιναροπαραγωγός μπορεῖ νά καταναλώσει αὐτά τά $^2/_3$ σέ λινό ὕφασμα, γιατί τό σταθερό του κεφάλαιο {ἐδῶ ὅμως ὑποθέτουμε ὅτι = 0 ἡ φθορά τῶν ἐργαλείων τῆς δουλιᾶς του} δέν τό ρίχνει καθόλου στήν κυκλοφορία, ἀλλά τό ἔχει ἤδη ἀφαιρέσει καί τό φυλάει γιά τήν αναπαραγωγή. Μπορεῖ, ἑπομένως, νά ἀγοράσει τά $^2/_3$ ἀπό τούς 5 $^1/_3$ πῆχες λινό ὕφασμα[51] ἤ ἀπό τίς 16 ὧρες ἐργασίας, πού εἶναι ἴσες μέ 3 $^5/_9$ πῆχες, ἤ 10 $^2/_3$ ὧρες ἐργασίας. Ἔτσι θά ἀπόμενε μόνο νά δοθεῖ λογαριασμός γιά 5 $^1/_3$ — 3 $^5/_9$ πῆχες ἤ 16—10 $^2/_3$ ὧρες ἐργασίας, δηλαδή γιά 1 $^7/_9$ πῆχες ἤ γιά 5 $^1/_3$ ὧρες ἐργασίας. Αὐτοί οἱ 1 $^7/_9$ πῆχες ἤ 5 $^1/_3$ ὧρες ἐργασίας ἀναλύονται στό σταθερό κεφάλαιο τοῦ ἐργοστασιάρχη ἀργαλιῶν καί στό συνολικό προϊόν τοῦ ἐργοστασιάρχη κλωστικῶν μηχανῶν, πού εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο.

Ἀπό τούς 8 πῆχες πού ἀντικαταστaίνουν τό σταθερό κεφάλαιο καταναλώνονται λοιπόν 2 πῆχες = 6 σελλ. = 6 ὧρες ἀπό τό νηματουργό καί $^2/_3$ τοῦ πήχη (2 σελλ. = 2 ὧρες ἐργασίας) ἀπό τόν ἐργοστασιάρχη ἀργαλιῶν κλπ.

* Ὅλη αὐτή ἡ παράγραφος, ἡ κλεισμένη στίς ἀγκύλες 〈 〉 δέν ὑπάρχει στή ρωσική μετάφραση. — Σημ. μετ.

** Τό ἴδιο καί ἡ φράση αὐτή. — Σημ. μετ.

Ἀπομένει λοιπόν, νά δόσουμε λογαριασμό γιά 8—2 $^2/_3$ πῆχες = 5 $^1/_3$ πῆχες (= 16 σελλίνια = 16 ὧρες ἐργασίας). Αὐτοί οἱ 5 $^1/_3$ πῆχες πού ἀπομένουν = 16 σελλίνια = 16 ὧρες ἐργασιας ἀναλύονται ὡς ἑξῆς: Ὑποθέτουμε ὅτι στούς 4 πῆχες, πού ἀντιπροσωπεύουν τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ νηματουργοῦ, δηλαδή τά στοιχεῖα τοῦ νήματός του, τά $^3/_4$ εἶναι ἴσα μέ τό λινάρι καί τό $^1/_4$ εἶναι ἴσο μέ τήν κλωστική μηχανή, ⟨ ἀπό τήν ἄλλη ἄς ὑποθέσουμε ὅτι στούς $^4/_3$ πῆχες τοῦ μηχανουργοῦ, πού ἀντιπροσωπεύουν ξύλο, σίδερο, κάρβουνο κλπ., μέ δυό λόγια στά στοιχεῖα τῆς μηχανῆς του, ἔχουν προστεθεῖ τά $^2/_3$ ἀπό τήν πρώτη ὕλη τῆς μηχανῆς καί τό $^1/_3$ ἀπό τήν ἐργασία ⟩ *. Τά στοιχεῖα τῆς [287] κλωστικῆς μηχανῆς θά τά λογαριάσουμε ἀργότερα, μαζί μέ τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ ἐργοστασιάρχη ἀργαλιῶν. Ὁ ἐργοστασιάρχης κλωστικῶν μηχανῶν καί ὁ ἐργοστασιάρχης ἀργαλιῶν εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο.

[286] Ἔτσι, λοιπόν, ἀκόμα μιά φορά:

	Συνολικό προϊόν	*σταθερό κεφάλαιο*	*προσθεμένη ἐργασία ὑφαντῆ*	*κατανάλωση*
Ὑφαντῆς	12 πῆχες λινό ὕφασμα (36 σελλίνια) (36 ὧρες ἐργάσιμες)	8 πῆχες (24 ὧρες) (24 σελλίνια)	12 ὧρες	12 ὧρες 12 σελλ. = 4 πῆχες

Ὑποθέτουμε ὅτι τό *σταθερό κεφάλαιο* τοῦ ὑφαντῆ εἶναι $^3/_4$ νῆμα καί $^1/_4$ = ἀργαλιός (μέσα παραγωγῆς γενικά). Ἐπομένως, ὁ ὑφαντής πληρώνει 6 πῆχες στόν νηματουργό ἤ 18 ὧρες, καί 2 πῆχες ἤ 6 ὧρες στόν μηχανουργό κλπ.

Νηματουργος				Μηχανουργός			
Συνολικό προϊόν	*Σταθερό κεφάλαιο*	*Προσθεμένη ἐργασία νηματουργοῦ*	*Κατανάλωση*	*Συνολικό προϊόν*	*Σταθερό κεφάλαιο*	*Προσθεμένη ἐργασία*	*Κατανάλωση*
6 πῆχες 18 σελλ. 18 ὧρες	4 πῆχες 12 σελλ. 12 ὧρες	2 πῆχες 6 σελλ. 6 ὧρες	2 πῆχες = 2 σελλ.	2 πῆχες 6 σελλ. 6 ὧρες	$^4/_3$πῆχες	$^2/_3$ πῆχες	$^2/_3$ πῆχες

* Οἱ σειρές αὐτές πού βρίσκονται σέ ἀγκύλες ⟨ ⟩ δέν ὑπάρχουν στή ρωσική μετάφραση — Σημ. μετ.

᾿Από τούς 4 πῆχες, πού ἀντικαταστaίνουν τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ νηματουργοῦ, τά $^{3}/_{4}$ = 3 πῆχες ἀναλογοῦν στό *λινάρι*. Σημαντικό, ὅμως, μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιεῖται στήν παραγωγή δέν ἀντικαταστaίνεται πάλι, γιατί ξεναεπιστρέφεται στή γῆ ἀπό τόν λιναροπαραγωγό μέ τή μορφή σπόρου, λιπάσματος, ζωοτροφῆς, ζώων κλπ. Γι' αὐτό, στό μέρος τοῦ προϊόντος του πού πουλάει πρέπει νά λογαριάσουμε σάν σταθερό κεφάλαιο μόνο τή φθορά τῶν ἐργαλείων τῆς δουλιᾶς του κλπ. Τήν προσθεμένη ἐργασία πρέπει νά τήν ὑπολογίσουμε ἐδῶ τουλάχιστον $^{2}/_{3}$ καί τό σταθερό κεφάλαιο πού πρόκειται νά ἀντικατασταθεῖ πρέπει νά τό ὑπολογίσουμε τό πολύ $^{1}/_{3}$.

Ἔτσι:

	Συνολικό προϊόν	*σταθερό κεφάλαιο*	*γεωργική ἐργασία*	*καταναλώσιμα*
	3 πῆχες	1 πήχης	2 πῆχες	2 πῆχες
Λινάρι	9 σελλ.	3 σελλ.	6 σελλ.	6 σελλ.
	9 ὧρες ἐργασίας	3 ὧρες ἐργασίας	6 ὧρες ἐργασίας	6 ὧρες ἐργασίας

Μᾶς μένουν λοιπόν νά λογαριάσουμε ἀκόμα:

1 πήχης (3 σελλ., 3 ὧρες ἐργασίας) = μέ τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ λιναροπαραγωγοῦ.

$1^{1}/_{3}$ πῆχες (4 σελλ., 4 ὧρες ἐργασίας) = μέ τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ ἀργαλιοῦ.

Τέλος 1 πήχης (3 σελλ., 3 ὧρες ἐργασίας) γιά τό *συνολικό προϊόν* πού περιέχεται στήν κλωστική μηχανή.

Πρῶτα, λοιπόν, πρέπει νά ἀφαιρεθεῖ αὐτό πού εἶναι καταναλώσιμο ἀπό τόν μηχανουργό τῆς κλωστικῆς μηχανῆς:

	Συνολικό προϊόν	*Σταθερό κεφάλαιο*	*Προσθεμένη ἐργασία ἀπό τή δουλιά τοῦ μηχανουργοῦ*	*Καταναλώσιμο*
Κλωστική	1 πήχης	$^{2}/_{3}$ τοῦ πήχη	$^{1}/_{3}$ τοῦ πήχη	$^{1}/_{3}$ τοῦ πήχη
μηχανή	3 σελλ.	2 σελλ.	1 σελλ.	1 σελλ.
	3 ὧρες ἐργασίας	2 ὧρες ἐργασίας	1 ὧρα ἐργασίας	1 ὧρα ἐργασίας

Παρακάτω, ἄς ἀναλύσουμε τή *γεωργική μηχανή*, τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ λιναροπαραγωγοῦ στό καταναλώσιμο κλπ. μέρος του:

	Συνολικό προϊόν	*Σταθερό κεφάλαιο*	*'Εργασία μηχανουργοῦ*	*Καταναλώσιμο*
Γεωργική μηχανή	1 πήχης 3 σελλ. 3 ὧρες ἐργασίας	$^2/_3$ τοῦ πήχη 2 σελλ. 2 ὧρες ἐργασίας	$^1/_3$ τοῦ πήχη 1 σελλίνι 1 ὥρα ἐργασίας	$^1/_3$ τοῦ πήχη 1 σελλίνι 1 ὥρα ἐργασίας

Ἄν πάρουμε λοιπόν τό μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος πού ἀνάγεται σέ μηχανές, τότε ἔχουμε 2 πῆχες γιά τόν ἀργαλιό, 1 πήχη γιά τήν κλωστική μηχανή, 1 πήχη γιά τή γεωργική μηχανή, πού ὅλοι μαζί = 4 πῆχες (12 σελλίνια, 12 ὧρες ἐργασίας ἤ τό $^1/_3$ τοῦ συνολικοῦ προϊόντος τῶν 12 πήχεων λινοῦ ὑφάσματος). 'Από αὐτούς τούς 4 πῆχες μποροῦν νά καταναλωθοῦν ἀπό τόν ἐργοστασιάρχη ἀργαλιῶν τά $^2/_3$ τοῦ πήχη, ἀπό τόν ἐργοστασιάρχη κλωστικῶν μηχανῶν τό $^1/_3$, ἀπό τόν ἐργοστασιάρχη γεωργικῶν μηχανῶν ἐπίσης $^1/_3$, καί οἱ 3 μαζί 1 $^1/_3$ πῆχες. 'Απομένουν 2 $^2/_3$ πῆχες, δηλαδή $^4/_3$ σταθερό κεφάλαιο γιά τόν ἀργαλιό, $^2/_3$ γιά τήν κλωστική μηχανή καί $^2/_3$ γιά τή γεωργική μηχανή = $^8/_3$ = 2 $^2/_4$ πῆχες (= 8 σελλίνια = 8 ὧρες ἐργασίας). Αὐτό πού ἀπομένει ἀποτελεῖ λοιπόν τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ μηχανουργοῦ, τό ὁποῖο πρέπει νά ἀντικατασταθεῖ. Σέ τί ἀναλύεται τώρα αὐτό τό σταθερό κεφάλαιο; 'Από τή μιά μεριά, στήν πρώτη του ὕλη, σίδερο, ξύλο, λουριά κλπ. 'Από τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, στό μέρος τῆς ἐργαλειομηχανῆς του (πού μπορεῖ νά τήν ἔχει κατασκευάσει αὐτός ὁ ἴδιος), πού τή χρησιμοποιεῖ γιά τήν κατασκευή μηχανῶν καί πού φθείρεται. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πρώτη ὕλη ἀποτελεῖ τά $^2/_3$, αὐτοῦ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καί ἡ μηχανή πού κατασκευάζει μηχανές τό $^1/_3$. Αὐτό τό τελευταῖο $^1/_3$ πρέπει νά τό ἐξετάσουμε ἀργότερα. Τά $^2/_3$ γιά ξύλο καί σίδερο [288] ἀποτελοῦν τά $^2/_3$ τῶν 2 $^3/_3$ πήχεων ἤ 2 $^2/_3$ πῆχες = $^8/_3$ πῆχες = $^{24}/_9$ πῆχες.Τό $^1/_3$ ἀπό αὐτούς = $^8/_9$. Ἄρα τά $^2/_3$ = $^{16}/_9$ πῆχες.

Ἄς ὑποθέσουμε, λοιπόν, ὅτι ἐδῶ στήν παραγωγή ξύλου καί σίδερου ἀναλογοῦν στίς μηχανές τό $^1/_3$ καί στήν προσθεμένη ἐργασία τά $^2/_3$ (μιά καί δέν ὑπάρχουν ἐδῶ πρῶτες ὕλες). Στήν περίπτωση αὐτή τά $^2/_3$ τῶν $^{16}/_9$ πήχεων ἀντικατασταίνουν προσθεμένη ἐργασία καί τό $^1/_3$ ἀπό αὐτούς ἀντικατασταίνουν μηχανές. 'Επομένως γιά τήν ἀντικατάσταση μηχανῶν ἀπομένουν πάλι $^6/_{27}$ τοῦ πήχη. Τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ παραγωγοῦ σίδερου καί ξύλου, μέ δυό λόγια, τῆς ἐξορυκτικῆς βιομηχανίας, ἀποτελεῖται μόνο ἀπό ἐργαλεῖα παραγωγῆς, πού ἐμεῖς ἐδῶ τά ὀνομάζουμε γενικά μηχανές, καί ὄχι ἀπό πρώτη ὕλη.

Ἔτσι τά $^8/_9$ τοῦ πήχη πᾶνε γιά τήν ἀντικατάσταση τῶν μηχανῶν πού κατασκευάζουν μηχανές, τά $^{16}/_{27}$ τοῦ πήχη γιά τήν ἀντικατάστα-

ση τῶν μηχανῶν πού χρησιμοποιεῖ ὁ παραγωγός σίδερου καί ξύλου. Ἔτσι $\frac{24}{27} + \frac{16}{27} = \frac{40}{27} = 1^{13}/_{27}$ πῆχες. Αὐτοί θά λογαριάζονταν πάλι στόν μηχανοκατασκευαστή.

Μηχανές. $^{24}/_{27}$ τοῦ πήχη ἀποτελοῦν ἐκεῖνο πού ἀντικαταστaίνει τή μηχανοκατασκευαστική μηχανή. Ἡ μηχανή αὐτή ὅμως ἀναλύεται μέ τή σειρά της σέ πρώτη ὕλη (σίδερο, ξύλο, κλπ.) στό μέρος ἐκεῖνο τῶν μηχανῶν πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν κατασκευή τῆς μηχανοκατασκευαστικῆς μηχανῆς, καί σέ προσθεμένη ἐργασία. Ἄν λοιπόν τό καθένα ἀπό τά στοιχεῖα εἶναι ἴσο μέ τό $^1/_3$, τότε γιά τήν προσθεμένη ἐργασία θά πήγαιναν τά $^8/_{27}$ τοῦ πήχη, καί θά ἔμεναν $^{16}/_{27}$ τοῦ πήχη γιά *τό σταθερό κεφάλαιο* τῆς μηχανοκατασκευαστικῆς μηχανῆς, πού πρέπει νά ἀντικατασταθεῖ, δηλαδή $^8/_{27}$ τοῦ πήχη γιά τήν πρώτη ὕλη καί $^8/_{27}$ τοῦ πήχη γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ μέρους τῆς ἀξίας, πού ἀφορᾶ τίς μηχανές, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν ἐπεξεργασία αὐτῆς τῆς πρώτης ὕλης (μαζί: $^{16}/_{27}$ τοῦ πήχη).

Ἀπό τήν ἄλλη, τά $^{16}/_{27}$ τοῦ πήχη, πού ἀντικαταστaίνουν τίς μηχανές τοῦ παραγωγοῦ σίδερου καί ξύλου, ἀναλύονται ἐπίσης σέ πρώτη ὕλη, μηχανές καί προσθεμένη ἐργασία. Ἄν ἡ τελευταία = τό $^1/_3$, τότε εἶναι ἴση μέ $\frac{16}{27\times3} = {}^{16}/_{81}$ τοῦ πήχη, καί τό σταθερό κεφάλαιο σ' αὐτό τό μέρος τῶν μηχανῶν ἀναλύεται σέ $^{32}/_{81}$ τοῦ πήχη, ἀπό τά ὁποῖα τά $^{16}/_{81}$ γιά τήν πρώτη ὕλη καί τά $^{16}/_{81}$ γιά τή φθορά τῶν μηχανῶν τοῦ παραγωγοῦ σίδερου καί ξύλου, πού πρέπει νά ἀντικατασταθοῦν.

Ἔτσι, στά χέρια τοῦ μηχανοκατασκευαστῆ θά ἔμεναν σάν σταθερό κεφάλαιο $^8/_{27}$ τοῦ πήχη γιά τήν ἀντικατάσταση τῆς φθορᾶς τῶν μηχανῶν του, μέ τά ὁποῖα ἀντικαταστaίνει τή φθορά τῆς μηχανοκατασκευαστικῆς μηχανῆς του, καί $^{16}/_{81}$ τοῦ πήχη γιά τή φθορά τῶν μηχανῶν, πού πρέπει νά ἀντικαταστήσει ὁ παραγωγός σίδερου καί ξύλου.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ μηχανοκατασκευαστής ἔπρεπε νά ἀντικαταστήσει ἀπό τό σταθερό κεφάλαιό του $^8/_{27}$ τοῦ πήχη γιά τήν πρώτη ὕλη (πού περιέχεται στή μηχανοκατασκευαστική μηχανή) καί $^{16}/_{81}$ τοῦ πήχη γιά τήν πρώτη ὕλη, πού περιέχονται στίς μηχανές τοῦ παραγωγοῦ σίδερου καί ξύλου. Ἀπό αὐτήν, ὅμως, τήν ποσότητα τοῦ λινοῦ ὑφάσματος τά $^2/_3$ θά ἀναλύονταν πάλι σέ προσθεμένη ἐργασία καί τό $^1/_3$ σέ φθορά μηχανῶν. Ἔτσι, ἀπό τά $^{24}/_{81} + {}^{16}/_{81} = {}^{40}/_{81}$ τά $^2/_3$, δηλ.

$\frac{26^2/_3}{81}$ πληρώνουν τήν ἐργασία. Ἀπό αὐτή τήν πρώτη ὕλη θά ἔμεναν πάλι [289] τά $\frac{13^1/_3}{81}$, γιά νά ἀντικαταστήσουν μηχανές. Ἔτσι αὐτά τά $\frac{13^1/_3}{81}$ τοῦ πήχη ἐπιστρέφουν στόν μηχανοκατασκευαστή.

Τώρα βρίσκονται πάλι στά χέρια τοῦ μηχανουργοῦ: $^8/_{27}$ τοῦ πήχη γιά τήν ἀντικατάσταση τῆς φθορᾶς τῆς μηχανοκατασκευαστικῆς μηχανῆς, $^{16}/_{81}$ τοῦ πήχη γιά τήν ἀντικατάσταση τῆς φθορᾶς τῶν μηχανῶν πού χρησιμοποιεῖ ὁ παραγωγός τοῦ σίδερου καί τοῦ ξύλου, καί $\frac{13^1/_3}{81}$ ἀναλογοῦν στό συστατικό ἐκεῖνο μέρος τῆς ἀξίας, πού στήν πρώτη ὕλη τοῦ μηχανοκατασκευαστῆ — σίδερου κλπ. — πάει γιά τήν ἀντικατάσταση τῶν μηχανῶν.

Καί ἔτσι μποροῦμε νά λογαριάζουμε ἐπ' ἄπειρον, βρίσκοντας ὁλοένα μικρότερα κλάσματα, χωρίς ὅμως νά ἀντικατασταίνονται ποτέ πέρα γιά πέρα οἱ 12 πήχες τοῦ λινοῦ ὑφάσματός μας.

Ἄς συνοψίσουμε μέ δυό λόγια τήν ὥς τώρα πορεία τῆς ἔρευνάς μας.

Στήν ἀρχή εἴπαμε, ὅτι στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς ὑπάρχει διαφορετική σχέση ἀνάμεσα στή νεοπροσθεμένη ἐργασία (πού ἐνμέρει ἀντικατασταίνει τό μεταβλητό κεφάλαιο, τό ὁποῖο ἔχει δαπανηθεῖ σέ μισθό ἐργασίας, καί ἐνμέρει ἀποτελεῖ τό κέρδος, τήν ἀπλήρωτη ὑπερεργασία) καί στό σταθερό κεφάλαιο, στό ὁποῖο προστίθεται αὐτή ἡ ἐργασία. Μποροῦμε, ὅμως, νά δεχτοῦμε μιά μέση σχέση, λ.χ. ἀνάμεσα στό α - προσθεμένη ἐργασία, καί στό β - σταθερό κεφάλαιο, ἤ νά δεχτοῦμε ὅτι τό δεύτερο σχετίζεται πρός τό πρῶτο ὅπως τό $2:1 = {}^2/_3:{}^1/_3$. Ἄν, εἴπαμε ἔπειτα, ἡ σχέση θά ἦταν τέτια σ' ὅλες τίς σφαῖρες παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου, τότε σέ μιά δοσμένη σφαίρα παραγωγῆς ἡ προσθεμένη ἐργασία (ὁ μισθός καί τό κέρδος μαζί) μπορεῖ νά ἀγοράζει πάντα μόνο τό $^1/_3$ τοῦ δικοῦ της προϊόντος, γιατί ὁ μισθός καί τό κέρδος μαζί ἀποτελοῦν μόνο τό $^1/_3$ τοῦ συνολικοῦ χρόνου ἐργασίας πού ἔχει ὑλοποιηθεῖ στό προϊόν. Στόν κεφαλαιοκράτη ἀνήκουν βέβαια καί τά $^2/_3$ τοῦ προϊόντος, πού ἀντικατασταίνουν τό σταθερό κεφάλαιό του. Ἄν ὅμως ὁ κεφαλαιοκράτης θέλει νά συνεχίσει τήν παραγωγή, τότε ὀφείλει νά ἀντικαταστήσει τό σταθερό κεφάλαιό του, δηλαδή νά ξαναμε-

τατρέψει σέ σταθερό κεφάλαιο τά $^2/_3$ τοῦ προϊόντος του. Γιά νά γίνει αὐτό, ὀφείλει νά πουλήσει αὐτά τά $^2/_3$.

Σέ ποιόν ὅμως; Ἔχουμε ἤδη ἀφαιρέσει τό $^1/_3$ τοῦ προϊόντος, πού μπορεῖ ν' ἀγοραστεῖ ἀπό τό σύνολο τοῦ κέρδους καί τοῦ μισθοῦ. Ἄν αὐτό τό ποσό ἀντιπροσωπεύει 1 ἡμέρα ἐργασίας ἤ 12 ὧρες, τότε τό μέρος τοῦ προϊόντος, ἡ ἀξία τοῦ ὁποίου εἶναι ἴση μέ τό σταθερό κεφάλαιο, ἀντιπροσωπεύει 2 ἡμέρες ἐργασίας ἤ 24 ὧρες. Ἔτσι ὑποθέτουμε ὅτι τό δεύτερο $^1/_3$ τοῦ προϊόντος ἀγοράζεται ἀπό τό κέρδος καί τόν μισθό ἑνός ἄλλου κλάδου παραγωγῆς καί τό ὑπόλοιπο $^1/_3$ ἀγοράζεται μέ τή σειρά του ἀπό τό κέρδος καί τόν μισθό ἑνός τρίτου κλάδου παραγωγῆς. Στήν περίπτωση αὐτή ὅμως, τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ προϊόντος I τό ἀνταλλάξαμε μόνο μέ μισθό καί κέρδος, δηλαδή ἔναντι νεοπροσθεμένης ἐργασίας, γιατί βάλαμε καί κατανάλωσαν σέ προϊόν I ὅλη τήν προσθεμένη ἐργασία τοῦ προϊόντος II καί τοῦ προϊόντος III. Ἀπό τίς 6 ἡμέρες ἐργασίας πού περιέχονται στά προϊόντα II καί III, σέ νεοπροσθεμένη ἐργασία καί σέ προϋπάρχουσα ἐργασία, δέν ἔχει καμιά ἀντικατασταθεῖ ἤ ἀγοραστεῖ, οὔτε μέ τήν ἐργασία πού περιέχεται στό προϊόν I, οὔτε μέ τήν ἐργασία πού περιέχεται στά προϊόντα II καί III. Ἔτσι θά ἔπρεπε πάλι νά βάλουμε τούς παραγωγούς ἄλλων προϊόντων νά ξοδέψουν ὅλη τους τήν προσθεμένη ἐργασία σέ προϊόντα II καί III κ.ο.κ. Τέλος, θά ἔπρεπε νά σταματήσουμε μπρός σέ ἕνα προϊόν χ, στό ὁποῖο ἡ προσθεμένη ἐργασία εἶναι τόση, ὅσο εἶναι τό σταθερό κεφάλαιο ὅλων τῶν προηγούμενων προϊόντων. Ὅμως, θά ἔμενε ἀπούλητο τό δικό του σταθερό κεφάλαιο, πού ἀποτελεῖ τά $^2/_3$ τοῦ προϊόντος. Ἔτσι ἡ λύση τοῦ προβλήματος δέν θά προχωροῦσε οὔτε κατά ἕνα βῆμα. Στό προϊόν χ, ὅπως καί στό προϊόν I θά παράμενε τό ἐρώτημα: Σέ ποιόν θά πουληθεῖ τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού ἀντικατασταίνει τό σταθερό κεφάλαιο; Ἤ, μήπως ἡ προσθεμένη νέα ἐργασία, πού ἀποτελεῖ τό $^1/_3$ τοῦ προϊόντος, μπορεῖ νά ἀντικαταστήσει τό $^1/_3$ τῆς νέας ἐργασίας πού περιέχεται στό προιόν + τά $^2/_3$ τῆς προυπάρχουσας ἐργασίας; Μπορεῖ τό $^1/_3$ νά εἶναι ἴσο μέ τά $^3/_3$;

Ἔτσι φάνηκε ἐδῶ, ὅτι δέν ὠφελεῖ σέ τίποτα ἡ μετάθεση τῆς δυσκολίας ἀπό τό προϊόν I στό προϊόν II κλπ., μέ δυό λόγια, ἡ μεσολάβηση μιᾶς ἁπλῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων.

[290] Θά ἔπρεπε λοιπόν νά θέσουμε διαφορετικά τό ζήτημα.

Ὑποθέσαμε ὅτι οἱ 12 πήχες λινό ὕφασμα = 36 σελλίνια = 36 ὧρες ἐργασίας ἀποτελοῦν ἕνα προϊόν, στό ὁποῖο περιέχονται 12 ὧρες ἐργασίας ἤ 1 ἡμέρα ἐργασίας τοῦ ὑφαντῆ (μαζί ἡ ἀναγκαία ἐργασία καί ἡ ὑπερεργασία, δηλαδή τό ἄθροισμα τοῦ κέρδους καί τοῦ μισθοῦ),

ἐνῶ τά $^2/_3$ ἀντιπροσωπεύουν τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού περιέχεται στό λινό ὕφασμα, τοῦ νήματος, τῶν μηχανῶν κλπ. Γιά νά ἀποκλείσουμε τήν προσφυγή σέ προφάσεις καί ἐνδιάμεσες συναλλαγές, ὑποθέσαμε ἀκόμα ὅτι τό λινό ὕφασμα εἶναι τέτιου εἴδους, πού προορίζεται μόνο γιά τήν ἀτομική κατανάλωση, δηλαδή δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει μέ τή σειρά του τήν πρώτη ὕλη γιά ἕνα νέο προϊόν. Ἔτσι ὑποθέσαμε ὅτι εἶναι ἕνα προϊόν, πού πρέπει νά πληρωθεῖ ἀπό μισθό καί κέρδος, πού πρέπει νά ἀνταλλαχθεῖ μέ εἰσόδημα. Τέλος, γιά νά ἀπλοποιήσουμε τό ζήτημα, ὑποθέσαμε ὅτι κανένα μέρος τοῦ κέρδους δέν μετατρέπεται πάλι σέ κεφάλαιο, ἀλλά ὅτι ὅλο τό κέρδος ξοδεύεται σάν εἰσόδημα.

Ὅσο γιά τούς πρώτους 4 πῆχες, γιά τό πρῶτο $^1/_3$ τοῦ προϊόντος, πού εἶναι ἴσο μέ τίς 12 ὧρες ἐργασίας πού πρόσθεσε ὁ ὑφαντής, μ' αὐτούς τελειώνουμε γρήγορα. Ἀναλύονται σέ μισθό καί κέρδος. Ἡ ἀξία τους εἶναι τόση ὅση καί ἡ ἀξία τοῦ ἀθροίσματος τοῦ κέρδους καί τοῦ μισθοῦ τοῦ ὑφαντῆ. Ἑπομένως, καταναλώνονται ἀπό αὐτόν τόν ἴδιο καί ἀπό τούς ἐργάτες του. Ἡ λύση αὐτή γιά τούς 4 πῆχες εἶναι ἀπόλυτη. Γιατί, ἄν τό κέρδος καί ὁ μισθός δέν καταναλώνονται σέ λινό ὕφασμα, ἀλλά σέ ἕνα ἄλλο προϊόν, αὐτό γίνεται μόνο καί μόνο ἐπειδή οἱ παραγωγοί ἑνός ἄλλου προϊόντος καταναλώνουν τό καταναλώσιμο ἀπό αὐτούς τούς ἴδιους μέρος τοῦ προϊόντος τους σέ λινό ὕφασμα ἀντί στό δικό τους προϊόν. Ἄν ἀπό τούς 4 πῆχες λινό ὕφασμα καταναλώνεται λ.χ. μόνο 1 πήχης ἀπό τόν ἴδιο τόν ὑφαντή ἐπιχειρηματία, 3 ὅμως πῆχες καταναλώνονται σέ κρέας, ψωμί, τσόχα, τότε, ὅπως καί πρίν, ἡ ἀξία τῶν 4 πήχεων λινοῦ ὑφάσματος καταναλώθηκε ἀπό τούς ἴδιους τούς λινοϋφαντές, μόνο πού τά $^3/_4$ αὐτῆς τῆς ἀξίας τά κατανάλωσαν μέ τή μορφή ἄλλων ἐμπορευμάτων, ἐνῶ οἱ παραγωγοί αὐτῶν τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων κατανάλωσαν μέ τή μορφή λινοῦ ὑφάσματος τόν μισθό καί τό κέρδος πού μποροῦσαν νά τά καταναλώσουν σέ κρέας, ψωμί, τσόχα. {Ἐδῶ, ὅπως καί σέ ὅλην αὐτή τήν ἀνάλυση, ὑποτίθεται φυσικά πάντα ὅτι τό ἐμπόρευμα πουλιέται καί ὅτι πουλιέται στήν ἀξία του.}

Τώρα, ὅμως, φθάσαμε στό καθεαυτό πρόβλημα. Τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ ὑφαντῆ ὑπάρχει τώρα μέ τή μορφή 8 πήχεων λινοῦ ὑφάσματος (= 24 ὧρες ἐργασίας = 24 σελλίνια). Ἄν θελήσει νά συνεχίσει τήν παραγωγή του, πρέπει αὐτούς τούς 8 πῆχες λινό ὕφασμα νά τούς μετατρέψει σέ χρῆμα, σέ 24 σελλ., καί μέ αὐτά τά 24 σελλ. νά ἀγοράσει τά νεοπαραγμένα ἐμπορεύματα πού βρίσκονται στήν ἀγορά, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται τό σταθερό κεφάλαιό του. Γιά νά ἀπλοποιήσουμε

τό ζήτημα, ὑποθέτουμε ὅτι ὁ ὑφαντής δέν ἀντικατασταίνει μεμιᾶς τίς μηχανές του ὕστερα ἀπό τήν πάροδο μερικῶν χρόνων, ἀλλά ὅτι κάθε μέρα ἀπό τά χρήματα πού εἰσπράττει ἀπό τήν πούληση τοῦ προϊόντος του ἀντικατασταίνει in natura* τό μέρος ἐκεῖνο τῶν μηχανῶν του, πού εἶναι ἴσο μέ τό κάθε μέρα ἐξαφανιζόμενο μέρος τῆς ἀξίας τῶν μηχανῶν. Πρέπει νά ἀντικαταστήσει τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος, πού εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ἔχει καταναλωθεῖ σ' αὐτό, μέ τά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἤ μέ τούς ὑλικούς ὅρους παραγωγῆς τῆς ἐργασίας του. 'Εξάλλου, τό προϊόν του, τό λινό ὕφασμα, δέν μπαίνει σάν ὅρος παραγωγῆς σέ κάποια ἄλλη σφαίρα παραγωγῆς, ἀλλά στήν ἀτομική κατανάλωση. Ἔτσι ὁ ὑφαντής μπορεῖ νά ἀντικαταστήσει τό μέρος τοῦ προϊόντος του πού ἀντιπροσωπεύει τό σταθερό του κεφάλαιο, μόνον ὅταν τό ἀνταλλάσσει μέ εἰσόδημα, ἤ μέ τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος τῶν ἄλλων παραγωγῶν, πού ἀναλύεται σέ μισθό καί κέρδος, ἑπομένως σέ νεοπροσθεμένη ἐργασία. Ἔτσι τό πρόβλημα τέθηκε μέ τή σωστή του μορφή. Προβάλλει μόνο τό ἐρώτημα: κάτω ἀπό ποιούς ὅρους μπορεῖ νά λυθεῖ;

Ἔχει ἤδη ἐνμέρει παραμεριστεῖ μιά δυσκολία πού προέκυψε ἀπό τήν πρώτη μας τοποθέτηση τοῦ ζητήματος. Παρ' ὅλο πού στήν κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς ἡ προσθεμένη ἐργασία εἶναι ἴση μέ τό $^1/_3$ τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, τό δέ σταθερό κεφάλαιο, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, εἶναι ἴσο μέ τά ὑπόλοιπα $^2/_3$, ὡστόσο αὐτό τό $^1/_3$, πού ἀποτελεῖται ἀπό προσθεμένη ἐργασία ἤ ἡ ἀξία τοῦ εἰσοδήματος (τῶν μισθῶν καί τῶν κερδῶν — καί, ὅπως σημειώσαμε ἤδη πιό πάνω, παραβλέπουμε ἐδῶ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ κέρδους, πού ξαναμετατρέπεται πάλι σέ κεφάλαιο), μπορεῖ νά καταναλωθεῖ μόνο στά προϊόντα τῶν κλάδων τῆς βιομηχανίας, οἱ ὁποῖοι ἐργάζονται ἄμεσα γιά τήν ἀτομική κατανάλωση. Τά προϊόντα ὅλων τῶν ἄλλων κλάδων τῆς βιομηχανίας μποροῦν νά καταναλώνονται μόνο σάν κεφάλαιο, μποροῦν νά μπαίνουν μόνο στή βιομηχανική κατανάλωση.

[291] Τό σταθερό κεφάλαιο, πού ἐκπροσωπεῖται ἀπό τούς 8 πήχες (= 24 ὧρες = 24 σελλίνια), ἀποτελεῖται ἀπό νῆμα (πρώτη ὕλη) καί μηχανές. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἀποτελεῖται κατά $^3/_4$ ἀπό πρώτη ὕλη καί κατά τό $^1/_4$ ἀπό μηχανές. (Στήν πρώτη ὕλη μποροῦμε ἐξάλλου νά συμπεριλάβουμε καί ὅλες τίς βοηθητικές ὕλες, ὅπως τά λάδια, τό κάρβουνο κλπ., ὅμως, γιά νά ἁπλοποιηθοῦν τά πράγματα, τά ἀφήνουμε καλύ-

* σέ εἶδος

τερα ὁλωσδιόλου ἔξω ἀπό τό λογαριασμό). Τό νῆμα θά κόστιζε 18 σελλίνια ἤ 18 ὧρες ἐργασίας = 6 πῆχες καί οἱ μηχανές 6 σελλ. = 6 ὧρες ἐργασίας = 2 πῆχες.

Ἄν λοιπόν ὁ ὑφαντής μέ τούς 8 πῆχες του ἀγοράσει νῆμα μέ τούς 6 πῆχες καί μηχανές μέ τούς ἄλλους 2 πῆχες, τότε μέ τό σταθερό κεφάλαιό του τῶν 8 πήχεων δέν θά πληρώσει μόνο τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ νηματουργοῦ καί τοῦ ἐργοστασιάρχη ἀργαλιῶν, ἀλλά καί τή νεοπροσθεμένη ἀπό αὐτούς ἐργασία. Ἔτσι, ἕνα μέρος τῆς ἀξίας, πού ἐμφανίζεται σάν σταθερό κεφάλαιο τοῦ ὑφαντῆ, παρουσιάζεται σάν νεοπροσθεμένη ἐργασία ἀπό τήν πλευρά τοῦ νηματουργοῦ καί τοῦ ἐργοστασιάρχη ἀργαλιῶν καί γιά τόν λόγο αὐτό δέν ἀνάγεται γι' αὐτούς σέ κεφάλαιο ἀλλά σέ εἰσόδημα.

Ἀπό τούς 6 πῆχες λινό ὕφασμα μπορεῖ ὁ νηματουργός νά καταναλώσει ὁ ἴδιος τό $^1/_3$ = 2 πῆχες (= νεοπροσθεμένη ἐργασία, κέρδος καί μισθός). Οἱ 4 πῆχες, ὅμως, πού ἀπομένουν τοῦ ἀντικαταστaίνουν μόνο τό λινάρι καί τίς μηχανές. Ἄς ποῦμε λοιπόν ὅτι οἱ 3 πῆχες ἀναλογοῦν στό λινάρι καί ὁ 1 στίς μηχανές. Αὐτούς τούς 4 πῆχες πρέπει νά τούς πληρώσει σέ ἄλλους. Ἀπό τούς 2 πῆχες μπορεῖ ὁ μηχανουργός νά καταναλώσει ὁ ἴδιος τά $^2/_3$ τοῦ πήχη, τά ὑπόλοιπα $^4/_3$, ὅμως, τοῦ ἀντικαταστaίνουν μόνο τό σίδερο καί τό ξύλο, μέ δυό λόγια, τήν πρώτη ὕλη καί τίς μηχανές, πού χρησιμεύουν γιά τήν κατασκευή μηχανῶν. Ἄς ποῦμε λοιπόν ὅτι ἀπό τά $^4/_3$ τοῦ πήχη, ὁ ἕνας πήχης πάει γιά πρώτη ὕλη καί τό $^1/_3$ τοῦ πήχη γιά μηχανές.

Ἀπό τούς 12 πῆχες ἔχουμε καταναλώσει ὥς τώρα: 1) 4 πῆχες γιά τόν ὑφαντή. 2) 2 πῆχες γιά τόν νηματουργό καί 3) $^2/_3$ τοῦ πήχη γιά τόν μηχανουργό. Ὅλοι μαζί 6 $^2/_3$ πῆχες. Ἀπομένουν λοιπόν νά γίνει ὁ λογαριασμός γιά τούς ὑπόλοιπους 5 $^1/_3$ πῆχες. Αὐτοί οἱ 5 $^1/_3$ πῆχες μάλιστα ἀναλύονται ὡς ἑξῆς:

Ἀπό τήν ἀξία τῶν 4 πήχεων ὁ νηματουργός ὀφείλει νά ἀντικαταστήσει μέ τήν ἀξία τῶν 3 πήχεων τό λινάρι καί μέ τήν ἀξία τοῦ 1 πήχη τίς μηχανές.

Ἀπό τήν ἀξία τῶν $^4/_3$ πήχεων ὁ μηχανουργός ὀφείλει νά ἀντικαταστήσει μέ τήν ἀξία τοῦ 1 πήχη τό σίδερο κλπ., καί μέ τήν ἀξία τοῦ $^1/_3$ τοῦ πήχη τίς μηχανές (πού χρησιμοποίησε ὁ ἴδιος στίς μηχανοκατασκευές).

Ἑπομένως, οἱ 3 πῆχες πού πᾶνε γιά τό λινάρι πληρώνονται ἀπό τόν νηματουργό στόν λιναροπαραγωγό. Γιά τόν λιναροπαραγωγό, λοιπόν, ὑπάρχει ἡ ἰδιομορφία ὅτι 1 μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου του (συγκεκριμένα ὁ σπόρος, ἡ κοπριά κλπ., κοντολογῆς ὅλα τά προϊόντα

τῆς γῆς, πού τά ἐπιστρέφει στή γῆ) δέν μπαίνει καθόλου στήν κυκλοφορία, δηλαδή δέν χρειάζεται νά ἀφαιρεθεῖ ἀπό τό προϊόν πού πουλάει. Ἀντίθετα, τό προϊόν αὐτό (ἐκτός ἀπό τό μέρος του ἐκεῖνο πού ἀντικαтασταίνει τίς μηχανές, τά χημικά λιπάσματα κλπ.) ἐκφράζει μόνο προσθεμένη ἐργασία καί γι' αὐτό ἀναλύεται μόνο σέ μισθό καί κέρδος. Ἄν λοιπόν, ὅπως κάναμε ὥς τώρα, ὑποθέσουμε ὅτι τό $^{1}/_{3}$ τοῦ συνολικοῦ προϊόντος ἀποτελεῖ προσθεμένη ἐργασία, τότε ὁ 1 πήχης ἀπό τούς 3 θά ὑπαγόταν στήν κατηγορία αὐτή τῆς προσθεμένης ἐργασίας. Ἄν γιά τούς ἄλλους 2 πῆχες ὑποθέσουμε, ὅπως καί πρίν, ὅτι τό $^{1}/_{4}$ ἀναλογεῖ στίς μηχανές, αὐτό θά ἦταν ἴσο μέ $^{2}/_{4}$ τοῦ πήχη. Ἀντίθετα, τά ὑπόλοιπα $^{6}/_{4}$ θά ἀναλογοῦσαν ἐπίσης σέ προσθεμένη ἐργασία, γιατί σ' αὐτό τό μέρος τοῦ προϊόντος τοῦ λιναροπαραγωγοῦ δέν περιέχεται καθόλου σταθερό κεφάλαιο, ἐπειδή τό ἔχει ἀφαιρέσει προηγούμενα. Δηλαδή στόν λιναροπαραγωγό θά πήγαιναν γιά μισθό καί κέρδος 2 $^{2}/_{4}$ πῆχες. Γιά τήν ἀντικατάσταση τῶν μηχανῶν θά ἔμεναν $^{2}/_{4}$ τοῦ πήχη. (Ἀπό τούς 5 $^{1}/_{3}$ πῆχες, πού θά ἔπρεπε νά καταναλώσουμε, ἔχουν ἤδη ἀφαιρεθεῖ οἱ 2 $^{2}/_{4}$ (5 $^{4}/_{12}$−2 $^{2}/_{12}$ = 2 $^{10}/_{12}$ = 2 $^{5}/_{6}$ πῆχες). Αὐτά τά τελευταῖα $^{2}/_{4}$ τοῦ πήχη θάπρεπε νά χρησιμοποιηθοῦν ἀπό τόν λιναροπαραγωγό ἀγρότη, γιά ν' ἀγοράσει μηχανές.

Ὁ λογαριασμός τοῦ μηχανουργοῦ θά διαμορφωνόταν τώρα ὡς ἑξῆς: Ἀπό τό σταθερό κεφάλαιο πού ἀναλογεῖ στόν ἀργαλιό ξόδεψε 1 πήχη γιά σίδερο κλπ., $^{1}/_{3}$ τοῦ πήχη γιά τή φθορά τῆς μηχανῆς πού κατασκευάζει μηχανές στό προτσές παραγωγῆς τοῦ ἀργαλιοῦ.

Παρακάτω, ὅμως, ὁ νηματουργός ἀγοράζει μιά κλωστική μηχανή ἀπό τόν μηχανουργό μέ τόν 1 πήχη λινό ὕφασμα καί ὁ λιναροπαραγωγός ἀγοράζει μέ τά $^{2}/_{4}$ τοῦ πήχη καλλιεργητικά ἐργαλεῖα. Ἀπό αὐτά τά $^{6}/_{4}$ τοῦ πήχη ὁ μηχανουργός πρέπει νά καταναλώσει $^{1}/_{3}$ τοῦ πήχη γιά τήν ἐργασία πού πρόσθεσε καί νά ξοδέψει $^{2}/_{3}$ τοῦ πήχη γιά τό σταθερό κεφάλαιο, πού διέθεσε στήν κλωστική μηχανή καί στά καλλιεργητικά ἐργαλεῖα. Τά $^{6}/_{4}$ ὅμως = $^{18}/_{12}$. Ἔτσι ὁ μηχανουργός θά ἔπρεπε [292] νά καταναλώσει πάλι $^{6}/_{12}$ τοῦ πήχη καί νά μετατρέψει $^{12}/_{12}$ ἤ ἕναν πήχη σέ σταθερό κεφάλαιο. (Ἑπομένως, ἀπό τούς 2 $^{5}/_{6}$ πῆχες λινό ὕφασμα, πού δέν καταναλώθηκαν ἀκόμα, ἀφαιρεῖται $^{1}/_{2}$ πήχης. Μένουν $^{14}/_{6}$ τοῦ πήχη ἤ $2^{2}/_{6}$ ἤ $2^{1}/_{3}$ πῆχες).

Ἀπό τόν ἕνα πήχη λινό ὕφασμα πού μένει στόν μηχανουργό γιά τήν ἀναπλήρωση τοῦ σταθεροῦ του κεφαλαίου, πρέπει νά ξοδέψει $^{3}/_{4}$ τοῦ πήχη γιά πρώτη ὕλη, σίδερο, ξύλο κλπ., καί $^{1}/_{4}$ τοῦ πήχη νά πληρώσει στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του γιά τήν ἀντικατάσταση τῆς μηχανῆς πού κατασκευάζει μηχανές.

Ὁ συνολικός λογαριασμός παρουσιάζεται τώρα ὡς ἑξῆς:

Σταθερό κεφάλαιο τοῦ μηχανουργοῦ	Γιά τόν ἀργαλιό: *1 πήχης* γιά πρώτη ὕλη, $^1/_3$ *τοῦ πήχη* γιά τή φθορά τῶν δικῶν του μηχανῶν. Γιά τήν κλωστική μηχανή καί γιά καλλιεργητικά ἐργαλεῖα: $^3/_4$ *τοῦ πήχη* γιά πρώτη ὕλη καί $^1/_4$ τοῦ πήχη γιά τή φθορά τῶν δικῶν του μηχανῶν.

Ἑπομένως = 1 $^3/_4$ τοῦ πήχη γιά πρώτη ὕλη καί $^1/_3 + ^1/_4$ γιά τή φθορά τῶν δικῶν του μηχανῶν.

Ἔτσι, ὁ 1 $^3/_4$ πήχης = $^7/_4$ τοῦ πήχη ἀγοράζουν ἀπό τόν ἐργοστασιάρχη σίδερου καί ξύλου ἴσης ἀξίας σίδερο καί ξύλο $^7/_4 = ^{21}/_{12}$. Ἐδῶ, ὅμως, προκύπτει ἕνα νέο ἐρώτημα. Στόν λιναροπαραγωγό ἀγρότη ἡ πρώτη ὕλη, αὐτό τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, δέν μπῆκε στό πουλημένο προϊόν του, γιατί εἶχε ἤδη ἀφαιρεθεῖ. Ἐδῶ πρέπει νά αναλύσουμε ὁλόκληρο τό προϊόν, τό σίδερο καί τό ξύλο, σέ προσθεμένη ἐργασία καί σέ μηχανές. Ἀκόμα καί ἄν ὑποθέταμε ὅτι ἐδῶ ἡ προσθεμένη ἐργασία = τά $^2/_3$ τοῦ προϊόντος καί οἱ μηχανές τό $^1/_3$, τότε καταναλώσιμα θά ἦταν $^{14}/_{12}$ τοῦ πήχη καί θά ἔμεναν $^7/_{12}$ σάν σταθερό κεφάλαιο γιά τίς μηχανές. Αὐτά τά $^7/_{12}$ θά ἐπέστρεφαν στόν μηχανουργό.

Τό ὑπόλοιπο τῶν 12 πήχεων θά ἀποτελοῦνταν λοιπόν ἀπό $^1/_3 + ^1/_4$ τοῦ πήχη, πού ὁ μηχανουργός θά ἔπρεπε νά πληρώσει στόν ἑαυτό του γιά τή φθορά τῶν δικῶν του μηχανῶν, καί ἀπό $^7/_{12}$ τοῦ πήχη πού τοῦ τά ἐπιστρέφει γιά τίς μηχανές του ὁ ἐργοστασιάρχης τοῦ σίδερου καί τοῦ ξύλου. Δηλαδή $^1/_3 + ^1/_4 = ^4/_{12} + ^3/_{12} = ^7/_{12}$. Σ' αὐτά πρέπει νά προστεθοῦν τά $^7/_{12}$ πού ἐπέστρεψε ὁ ἐργοστασιάρχης σίδερου καί ξύλου. (Συνολικά $^{14}/_{12} = 1\ ^{12}/_{12} = 1\ ^1/_6$).

Οἱ μηχανές καί τά ἐργαλεῖα δουλιᾶς τοῦ ἐργοστασιάρχη σίδερου καί ξύλου πρέπει νά ἀγοραστοῦν ἀπό τόν μηχανουργό, ἀκριβῶς ὅπως ἀπό αὐτόν πρέπει νά ἀγοραστοῦν οἱ μηχανές καί τά ἐργαλεῖα τοῦ ὑφαντῆ, τοῦ νηματουργοῦ καί τοῦ λιναροπαραγωγοῦ. Ἄς ὑποθέσουμε λοιπόν ὅτι ἀπό τά $^7/_{12}$ τοῦ πήχη τό $^1/_3 = ^2/_{12}$ εἶναι προσθεμένη ἐργασία. Ἑπομένως, μποροῦν νά καταναλωθοῦν ἐπίσης καί αὐτά τά $^2/_{12}$. Τά ὑπόλοιπα $^5/_{12}$ (πιό σωστά τά $^4/_{12}$ καί $\frac{^2/_3}{12}$, ἀλλά δέν χρειάζεται τόση ἀκρίβεια) παρασταίνουν τό σταθερό κεφάλαιο πού περιέχεται στό τσεκούρι τοῦ ὑλοτόμου καί στή μηχανή τοῦ σιδηροεργοστασιάρχη, τά $^3/_4$ τοῦ πήχη γιά σίδερο, ξύλο κλπ. καί τό $^1/_4$ γιά τή φθορά τῶν μηχανῶν. Ἀπό τά $^{14}/_{12}$ τοῦ πήχη μένουν $^{12}/_{12}$ τοῦ πήχη ἤ 1 πήχης = 3 ὧρες

ἐργασίας = 3 σελλίνια). Ἑπομένως, ἀπό τόν 1 πήχη, τό $^1/_4$ τοῦ πήχη πάει γιά τήν ἀντικατάσταση τῆς μηχανῆς πού κατασκευάζει μηχανές καί τά $^3/_4$ τοῦ πήχη γιά ξύλο, σίδερο κλπ.

Ἔτσι, γιά τήν ἀντικατάσταση τῆς φθορᾶς τῆς μηχανῆς πού κατασκευάζει μηχανές πᾶνε τά $^7/_{12}$ τοῦ πήχη + $^1/_4$ τοῦ πήχη = $^7/_{12}$+$^3/_{12}$ = $^{10}/_{12}$ τοῦ πήχη. Ἐξάλλου, θά ἦταν τώρα ἐντελῶς ἀνώφελο τά $^3/_4$ τοῦ πήχη γιά τό ξύλο καί τό σίδερο νά τά ἀναλύσουμε πάλι στά συστατικά τους μέρη καί ἕνα μέρος ἀπ' αὐτά νά τά ξαναεπιστρέψουμε στόν μηχανουργό, ὁ ὁποῖος ἕνα μέρος ἀπ' αὐτά τό ξαναεπιστρέφει στόν ἐργοστασιάρχη τοῦ σίδερου καί τοῦ ξύλου. Πάντα θά ἔμενε κάποιο ὑπόλοιπο καί μιά progressus in infinitum.

[γ) *Ἀνταλλαγή κεφαλαίου μέ κεφάλαιο ἀνάμεσα στούς παραγωγούς μέσων παραγωγῆς. Ἐτήσιο προϊόν τῆς ἐργασίας καί τό προϊόν τῆς κάθε χρόνο νεοπροσθεμένης ἐργασίας*]

Ἄς δοῦμε λοιπόν τό ζήτημα πῶς ἔχει τώρα.

Ὁ μηχανουργός πρέπει νά ἀντικαταστήσει ὁ ἴδιος στή μηχανή του πού ἔχει φθαρεῖ, μιά ἀξία πού εἶναι ἴση μέ $^{10}/_{12}$ ἤ $^5/_6$ τοῦ πήχη.

$^3/_4$ ἤ $^9/_{12}$ τοῦ πήχη ἀντιπροσωπεύουν μιά ἀξία πού εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ ξύλου καί τοῦ σίδερου. Ὁ μηχανουργός τά ἔδοσε στόν ἐργοστασιάρχη σίδερου καί ξύλου, γιά νά ἀντικαταστήσει τήν πρώτη του ὕλη. $^{19}/_{12}$ τοῦ πήχη ἤ 1 πήχης καί $^7/_{12}$ τοῦ πήχη τά κρατᾶμε σάν ὑπόλοιπο.

Τά $^5/_6$ τοῦ πήχη, πού τά κρατάει ὁ μηχανουργός σάν ὑπόλοιπο γιά τήν ἀντικατάσταση τῆς φθορᾶς του = $^{15}/_6$ σελλ. = $^{15}/_6$ ὧρες ἐργασίας, δηλ. = 2 $^3/_6$ ἤ 2 $^1/_2$ σελλ. ἤ 2 $^1/_2$ ὧρες ἐργασίας. Ὁ μηχανουργός δέν μπορεῖ νά δεχτεῖ λινό ὕφασμα τόσης ἀξίας. Θά ἔπρεπε νά τό ξαναπουλήσει ὁ ἴδιος, γιά νά ἀντικαταστήσει μέ τά 2 $^1/_2$ σελλίνια πού θά εἰσέπραττε τή φθορά τῶν μηχανῶν του, μέ δυό λόγια γιά νά φκιάξει νέες μηχανές πού κατασκευάζουν μηχανές. Σέ ποιόν ὅμως νά τό πουλήσει; Σέ παραγωγούς ἄλλων προιόντων; (ἐκτός ἀπό τούς παραγωγούς σίδερου καί ξύλου;). Αὐτοί ὅμως οἱ παραγωγοί ἔχουν καταναλώσει ἤδη τό λινό ὕφασμα πού μποροῦν νά καταναλώσουν. Ἀνταλλάξιμοι μέ ἄλλα προϊόντα (ἐκτός ἀπό τά προϊόντα πού περιέχονται στό σταθερό τους κεφάλαιο ἤ ἀπό τήν ἐργασία, στήν ὁποία ἀναλύεται αὐτό τό σταθερό κεφάλαιο) εἶναι μόνο οἱ 4 πῆχες, πού ἀποτελοῦν τόν μισθό καί τό κέρδος τοῦ ὑφαντῆ. Αὐτούς ὅμως τούς 4 πῆχες τούς ἔχουμε ἤδη λογαριάσει. Ἤ μήπως ὁ μηχανουργός πρέπει νά πληρώσει μ' αὐτούς τούς ἐργάτες; Ἀπό ὅλα τά προϊόντα του, ὅμως, ἔχουμε κιόλας ἀφαιρέ-

σει ὅλο αὐτό πού προσθέτει σ' αὐτά ἡ ἐργασία, καί ὅλα αὐτά ὑποθέσαμε ὅτι καταναλώθηκαν σέ λινό ὕφασμα.

Ἄς παραστήσουμε τό ζήτημα μέ ἄλλη μορφή:

Πρέπει νά ἀνταλλάξουν γιά τίς μηχανές:

Ὁ ὑφαντής ἐπιχειρηματίας	2 πῆχες	= 6 σελλ.	= 6 ὥρ. ἐργ.
Ὁ νηματουργός ἐπιχειρηματίας	1 πήχη	= 3 σελλ.	= 3 ὥρ. ἐργ.
Ὁ λιναροπαραγωγός ἀγρότης	$^{2}/_{4}$ τοῦ πήχη	= 1 $^{1}/_{2}$ σελλ.	= 1 $^{1}/_{2}$ ὥρα ἐργ.
Ὁ παραγωγός σίδερου καί ξύλου	$^{7}/_{12}$	= 1 $^{2}/_{4}$ σελλ.	= 1 $^{3}/_{4}$ ὥρα ἐργ.
Σύνολο τῶν πήχεων λινοῦ ὑφάσματος πού δαπανήθηκε γιά μηχανές ἤ τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ λινοῦ ὑφάσματος πού ἀποτελεῖται ἀπό μηχανές	= 4 $^{1}/_{12}$ πῆχες	= 12 $^{1}/_{4}$ σελλ.	= 12 $^{1}/_{4}$ ὧρες ἐργ.

Ἀπ' αὐτούς τούς 4 $^{1}/_{12}$ πῆχες (= 12 $^{1}/_{4}$ σελλ. = 12 $^{1}/_{4}$ ὧρες ἐργασίας) τά $^{2}/_{3}$ θά πήγαιναν γιά πρώτη ὕλη καί ἐργασία, τά $^{2}/_{3}$ γιά σταθερό κεφάλαιο. Δηλαδή $^{4}/_{3}$ τοῦ πήχη, $^{1}/_{36}$ γιά ἐργασία (κέρδος καί μισθό) = 1 $^{1}/_{3}$ + $^{1}/_{36}$ = 1 $^{39}/_{108}$ πῆχες λινό ὕφασμα καταναλώνονται*.

Γιά νά ἁπλοποιήσουμε τόν λογαριασμό, ὑποθέτουμε ὅτι 4 πῆχες = 12 σελλ. = 12 ὧρες ἐργασίας. Ἀπό αὐτούς τό $^{1}/_{3}$ = $^{4}/_{3}$ τοῦ πήχη = 1 $^{1}/_{3}$ πήχης (εἶναι κέρδος καί μισθός).

Θά ἔμεναν γιά τό σταθερό κεφάλαιο 2 $^{2}/_{3}$ πῆχες. Ἀπό αὐτούς $^{3}/_{4}$ τοῦ πήχη γιά τήν πρώτη ὕλη, $^{1}/_{4}$ γιά τή φθορά τῶν μηχανῶν. 2 $^{2}/_{3}$ = $^{8}/_{3}$ = $^{32}/_{12}$. Τό $^{1}/_{4}$ ἀπό αὐτούς = $^{8}/_{12}$.

Αὐτά τά $^{8}/_{12}$ τοῦ πήχη γιά τή φθορά τῶν μηχανῶν εἶναι ὅλα ὅσα μένουν στήν καμπούρα τοῦ μηχανουργοῦ. Γιατί $^{24}/_{12}$ τοῦ πήχη ἤ 2 πῆχες πληρώνει στόν ἐργοστασιάρχη σίδερου καί ξύλου γιά τήν πρώτη ὕλη.

[294] Θά εἶναι σφάλμα λοιπόν νά ἐπιβαρυνθοῦν καί νά πληρώσουν πάλι οἱ ἐργοστασιάρχες τοῦ σίδερου καί τοῦ ξύλου γιά τίς μηχανές, γιατί ὅλα, ὅσα ἔχουν νά ἀντικαταστήσουν σέ μηχανές, δηλαδή τά $^{7}/_{12}$ τοῦ πήχη, ἔχουν συμπεριληφθεῖ κιόλας στό λογαριασμό τοῦ μηχανουργοῦ. Ἔχουν ἤδη ὑπολογιστεῖ στή μερίδα του ὅλες οἱ μηχανές, πού χρειάζονται γιά τήν παραγωγή σίδερου καί ξύλου, δέν μποροῦν, ἑπομένως, νά ὑπολογιστοῦν γιά δεύτερη φορά. Ἔτσι, οἱ τελευταῖοι 2 πῆχες

---

* Αὐτή ἡ μικρή παράγραφος δέν ὑπάρχει στή ρωσική μετάφραση, ὑπάρχει ὅμως στή γαλλική μετάφραση, ἔκδοση τῶν Editions Sociales, Paris 1974. — Σημ. μετ.

πού πᾶνε γιά τήν πληρωμή τοῦ σίδερου καί τοῦ ξύλου (τό ὑπόλοιπο τῶν 2 $^{8}/_{12}$) ἀναλύονται καθαρά σέ ἐργασία, γιατί — μιά καί δέν ὑπάρχει ἐδῶ πρώτη ὕλη — μποροῦν νά καταναλωθοῦν σέ λινό ὕφασμα.

Ὅλο τό ὑπόλοιπο πού ἀπομένει εἶναι λοιπόν $^{8}/_{12}$ τοῦ πήχη ἤ $^{2}/_{3}$ τοῦ πήχη γιά τή φθορά τῶν μηχανῶν πού ἔχει χρησιμοποιήσει ὁ μηχανουργός.

Ὅλο τό πρόβλημα ἔχει λυθεῖ ἐνμέρει μέ τό ὅτι τό μέρος τοῦ *σταθεροῦ κεφαλαίου* τοῦ λιναροπαραγωγοῦ ἀγρότη, πού δέν ἀναλύεται τό ἴδιο σέ νεοπροσθεμένη ἐργασία ἤ σέ μηχανές, δέν κυκλοφορεῖ καθόλου, ἀλλά ἀφαιρεῖται ἤδη, αὐτοαντικατασταίνεται μέσα στή δική του παραγωγή, καί, ἐπομένως, ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση τῶν μηχανῶν, ὅλο τό *κυκλοφοροῦν* προϊόν του ἀναλύεται σέ μισθό καί κέρδος καί γι' αὐτό μπορεῖ νά καταναλωθεῖ σέ λινό ὕφασμα. Αὐτό ἦταν ἕνα μέρος τῆς λύσης.

Τό δεύτερο μέρος τῆς λύσης συνίστατο στό ὅτι αὐτό, πού σέ μιά σφαίρα παραγωγῆς ἐμφανίζεται σάν σταθερό κεφάλαιο, ἐμφανίζεται στίς ἄλλες σφαῖρες παραγωγῆς σάν ἐργασία πού νεοπροστέθηκε στή διάρκεια τοῦ ἴδιου ἔτους. Αὐτό πού στό χέρι τοῦ ὑφαντῆ ἐμφανίζεται σάν σταθερό κεφάλαιο, ἀναλύεται κατά ἕνα μεγάλο μέρος σέ εἰσόδημα τοῦ νηματουργοῦ, τοῦ μηχανουργοῦ, τοῦ λιναροπαραγωγοῦ καί τοῦ παραγωγοῦ σίδερου καί ξύλου (τοῦ ἀνθρακοπαραγωγοῦ κλπ. Γιά λόγους ὅμως ἁπλοποίησης αὐτόν τόν τελευταῖο δέν τόν παίρνουμε ὑπόψη). (Αὐτό εἶναι τόσο καθαρό, ὥστε λ.χ. ἄν ὁ ἴδιος ἐργοστασιάρχης κλώθει καί ὑφαίνει, τό σταθερό του κεφάλαιο ἐμφανίζεται μικρότερο ἀπό τοῦ ὑφαντῆ καί ἡ προσθεμένη ἀπό αὐτόν ἐργασία ἐμφανίζεται μεγαλύτερη, δηλαδή τό μέρος τοῦ προϊόντος του πού ἀναλύεται σέ προσθεμένη ἐργασία, εἰσόδημα, κέρδος καί μισθό. Ἔτσι, στόν ὑφαντή τό εἰσόδημα ἦταν = 4 πῆχες = 12 σελλίνια. Τό σταθερό κεφάλαιο = 8 πῆχες = 24 σελλ. Ὅταν κλώθει καί ὑφαίνει ταυτόχρονα, τότε τό εἰσόδημά του εἶναι = 6 πῆχες. Τό σταθερό κεφάλαιο εἶναι ἐπίσης = 6 πῆχες. Δηλαδή 2 πῆχες = ἀργαλιός, 3 πῆχες λινάρι καί 1 πήχης κλωστική μηχανή).

Τρίτο, ὅμως, ἡ ὥς τώρα λύση πού βρέθηκε συνίσταται στό ὅτι ὅλοι οἱ παραγωγοί, οἱ ὁποῖοι παράγουν μόνο πρῶτες ὕλες ἤ μέσα παραγωγῆς γιά τό προϊόν, τό ὁποῖο μπαίνει τελικά στήν ἀτομική κατανάλωση, μποροῦν νά καταναλώσουν τό εἰσόδημά τους, τό κέρδος καί τόν μισθό τους, τή νεοπροσθεμένη ἐργασία, ὄχι στό δικό τους προϊόν, ἀλλά τό μέρος τῆς ἀξίας αὐτοῦ τοῦ προϊόντος, πού ἀναλύεται σέ εἰσόδημα, μποροῦν νά τό καταναλώσουν μόνο σέ καταναλώσιμο προϊόν ἤ, πράγμα

πού εἶναι τό ἴδιο, [ὀφείλουν νά τό ἀνταλλάξουν], μέ ἴσης ἀξίας καταναλώσιμο προϊόν ἄλλων παραγωγῶν. Ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία τῶν παραγωγῶν πρώτων ὑλῶν καί μέσων παραγωγῆς μπαίνει σάν συστατικό ἀξίας στό τελικό προϊόν, καταναλώνεται ὅμως μόνο σ' αὐτό, ἐνῶ, σύμφωνα μέ τήν ἀξία χρήσης του, περιέχεται σ' αὐτό σάν πρώτη ὕλη ἤ σάν καταναλωμένες μηχανές.

Ἔτσι, τό μέρος τοῦ προβλήματος, πού μένει ἀκόμα νά λυθεῖ, περιορίστηκε στό ἑξῆς: Τί θά γίνουν τά $^2/_3$ τοῦ πήχη πού ἀναλογοῦν στή φθορά ὄχι τῶν μηχανῶν ἐργασίας πού χρησιμοποιήθηκαν, γιατί αὐτές ἀναλύονται σέ νέα ἐργασία, δηλαδή σέ νέα ἐργασία πού δίνει τή μορφή νέας μηχανῆς στήν πρώτη ὕλη, ἡ ὁποία σάν τέτια δέν ἔχει δική της πρώτη ὕλη πού κοστίζει, ἀλλά τί θά γίνει μέ τή φθορά τῆς μηχανῆς τοῦ μηχανουργοῦ, ἡ ὁποία κατασκευάζει μηχανές; Ἤ μ' ἄλλα λόγια: Κάτω ἀπό ποιούς ὅρους μπορεῖ αὐτός ὁ μηχανουργός νά καταναλώσει μέ τή μορφή λινοῦ ὑφάσματος τά $^2/_3$ τοῦ πήχη = 2 σελλίνια = 2 ὧρες ἐργασίας καί ταυτόχρονα νά ἀντικαταστήσει τίς μηχανές του; Αὐτό εἶναι τό ἀληθινό πρόβλημα. Στήν πραγματικότητα αὐτό γίνεται. Γίνεται ἀναγκαστικά. Τό πρόβλημα ἑπομένως εἶναι: Πῶς ἐξηγιέται αὐτό τό φαινόμενο;

[295] Ἐδῶ δέν παίρνουμε καθόλου ὑπόψη τό μέρος τοῦ κέρδους, πού μετατρέπεται σέ νέο κεφάλαιο (δηλαδή καί σέ κυκλοφοροῦν καί σέ πάγιο, καί σέ μεταβλητό καί σέ σταθερό κεφάλαιο). Αὐτό δέν ἔχει καμιά δουλιά μέ τό πρόβλημά μας, γιατί τό νέο μεταβλητό κεφάλαιο, καθώς καί τό νέο σταθερό κεφάλαιο, δημιουργιέται καί ἀντικατασταίνεται ἐδῶ μέ *νέα* ἐργασία (μέ ἕνα μέρος τῆς ὑπερεργασίας).

Ἄν λοιπόν ἀφήσουμε κατά μέρος αὐτή τήν περίπτωση, τότε ἡ ποσότητα τῆς προσθεμένης νέας ἐργασίας, λ.χ. ἡ ἐτήσια ποσότητα, εἶναι ἴση μέ τό ἄθροισμα τοῦ κέρδους καί τοῦ μισθοῦ, δηλαδή εἶναι ἴση μέ τό ποσό τοῦ ἐτήσιου *εἰσοδήματος*, πού ξοδεύεται σέ προϊόντα, τά ὁποῖα μπαίνουν στήν ἀτομική κατανάλωση, ὅπως εἶναι ἡ τροφή, τό ντύσιμο, ἡ θέρμανση, ἡ κατοικία, τά ἔπιπλα κλπ.

Τό σύνολο αὐτῶν τῶν προϊόντων πού μπαίνουν στήν κατανάλωση, εἶναι σέ ἀξία, ἴσο μέ τό σύνολο τῆς μέσα σέ ἕνα χρόνο προσθεμένης ἐργασίας (ἴσο μέ τή συνολική ἀξία τοῦ εἰσοδήματος). Αὐτή ἡ ποσότητα ἐργασίας πρέπει νά εἶναι ἴση μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού περιέχεται στά προϊόντα αὐτά, καί τῆς νεοπροσθεμένης καί τῆς προϋπάρχουσας. Στά προϊόντα αὐτά πρέπει νά πληρωθεῖ ὄχι μόνο ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία, ἀλλά καί τό σταθερό κεφάλαιο πού ἐνυπάρχει σ' αὐτά. Ἡ ἀξία τους εἶναι λοιπόν ἴση μέ τό σύνολο τῶν κερδῶν καί τῶν

μισθῶν. Ἄν πάρουμε σάν παράδειγμα τό λινό ὕφασμα, τότε τό λινό ὕφασμα ἀντιπροσωπεύει γιά μᾶς τό σύνολο τῶν προϊόντων, τά ὁποῖα μέσα σέ ἕνα χρόνο μπαίνουν στήν ἀτομική κατανάλωση. Αὐτό τό λινό ὕφασμα δέν πρέπει μόνο νά εἶναι ὡς πρός τήν ἀξία του ἴσο μέ ὅλα τά ἀξιακά του στοιχεῖα, ἀλλά ὅλη ἡ ἀξία χρήσης του πρέπει νά εἶναι καταναλώσιμη ἀπό τούς διάφορους παραγωγούς πού τό μοιράζονται. Ὅλη ἡ ἀξία του πρέπει νά μπορεῖ νά ἀναλύεται σέ κέρδος καί μισθό, δηλαδή σέ νεοπροσθεμένη ἐτήσια ἐργασία, παρ' ὅλο πού ἀποτελεῖται ἀπό προσθεμένη ἐργασία καί ἀπό σταθερό κεφάλαιο.

Ὅπως εἴπαμε, αὐτό ἐξηγιέται ἐνμέρει ἀπό τό ὅτι:

Πρῶτο: Ἕνα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, δέν μπαίνει σ' αὐτό, οὔτε σάν ἀξία χρήσης οὔτε σάν ἀνταλλακτική ἀξία. Τό μέρος αὐτό εἶναι τό μέρος τοῦ λιναριοῦ πού ἀνάγεται στόν σπόρο κλπ., τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τοῦ γεωργικοῦ προϊόντος πού δέν μπαίνει σέ κυκλοφορία, ἀλλά πού ξαναδίνεται ἄμεσα ἤ ἔμμεσα στήν παραγωγή, στή γῆ. Αὐτό τό μέρος ἀντικατασταίνει τόν ἑαυτό του, δέν χρειάζεται ἑπομένως, γιά ν' ἀντικατασταθεῖ, νά πληρωθεῖ ἀπό τό λινό ὕφασμα. {Ἕνας ἀγρότης μπορεῖ νά πουλήσει ὅλη του τή σοδιά λ.χ. 120 κουάρτερ. Τότε θά χρειαστεῖ νά ἀγοράσει ἀπό ἕναν ἄλλο ἀγρότη λ.χ. 12 κουάρτερ σπόρο, τότε αὐτός ὁ ἄλλος ἀγρότης θά πρέπει νά χρησιμοποιήσει ἀπό τά 120 κρτ. σάν σπόρο ἀντί 12 κρτ. 24 κρτ., ἀντί τό $^1/_{10}$ τό $^1/_5$ τοῦ προϊόντος του. Ὅπως ἔγινε προηγούμενα, ἔτσι καί τώρα ξαναδόθηκαν στή γῆ μέ τή μορφή σπόρου 24 κρτ. ἀπό τά 240 κρτ. πού ἔχουν παραχθεῖ. Αὐτό βέβαια προκαλεῖ μιά διαφορά στήν κυκλοφορία. Στήν πρώτη περίπτωση, στήν ὁποία ὁ καθένας ἀπό τούς ἀγρότες ἀφαιρεῖ τό $^1/_{10}$ τῆς σοδιᾶς, μπαίνουν στήν κυκλοφορία 216 κουάρτερ. Στή δεύτερη περίπτωση μπαίνουν στήν κυκλοφορία 120 κρτ., ἀπό τόν πρῶτο, καί 108 κρτ. ἀπό τόν δεύτερο, συνολικά 228 κρτ. Στόν πραγματικό καταναλωτή φτάνουν, ὅπως καί πρίν, μόνο 216 κρτ. Νά λοιπόν κιόλας ἕνα παράδειγμα πού δείχνει ὅτι τό σύνολο τῶν ἀξιῶν πού κυκλοφοροῦν ἀνάμεσα σέ *ἐμπόρους* καί *ἐμπόρους* εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό σύνολο τῶν ἀξιῶν πού κυκλοφοροῦν ἀνάμεσα σέ *ἐμπόρους* καί *καταναλωτές*[52].} (Ἡ ἴδια διαφορά ὑπάρχει ἐπίσης σέ ὅλες τίς περιπτώσεις, στίς ὁποῖες ἕνα μέρος τοῦ κέρδους μετατρέπεται σέ νέο κεφάλαιο, καθώς καί ὅταν οἱ συναλλαγές ἀνάμεσα σέ ἐμπόρους καί ἐμπόρους ἁπλώνονται σέ πολλά χρόνια κλπ.).

Ἔτσι, τό μέρος αὐτό [τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ἀπαιτεῖται] γιά τήν παραγωγή τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, δηλαδή τῶν καταναλώσιμων

προϊόντων, δέν χρειάζεται νά άντικαταστήσει σημαντικό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή του.

Δεύτερο. Μεγάλο μέρος τοῦ ἀπαιτούμενου γιά τό λινό ὕφασμα, δηλαδή γιά τό ἐτήσιο καταναλώσιμο προϊόν, σταθεροῦ κεφαλαίου ἐμφανίζεται σέ μιά βαθμίδα σάν σταθερό κεφάλαιο, καί σέ μιά ἄλλη σάν νεοπροσθεμένη ἐργασία καί γι' αὐτό ἀναλύεται πράγματι σέ κέρδος καί μισθό, σέ εἰσόδημα γιά τόν ἕνα, ἐνῶ τό ἴδιο ποσό ἀξίας ἐμφανίζεται σάν κεφάλαιο γιά τόν ἄλλο. Ἔτσι, ἕνα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου [τοῦ ὑφαντῆ] ἐμφανίζεται στή δουλιά τοῦ νηματουργοῦ κλπ.

[296] *Τρίτο.* Σέ ὅλα τά ἐνδιάμεσα προτσές, πού εἶναι ἀπαραίτητα, ὥσπου νά κατασκευαστεῖ τό καταναλώσιμο προϊόν, ἕνα μεγάλο μέρος τῶν προϊόντων, ἐκτός ἀπό τήν πρώτη ὕλη καί ἀπό μερικά βοηθητικά ὑλικά, δέν μπαίνει ποτέ στήν ἀξία χρήσης, ἀλλά μόνο σάν συστατικό τῆς ἀξίας στό καταναλώσιμο προϊόν, ὅπως οἱ μηχανές, τό κάρβουνο, τά λάδια, τά γράσσα, τά λουριά κλπ. Στό κάθε ἕνα ἀπ' αὐτά τά προτσές, πού στήν πραγματικότητα παράγουν μόνο τό σταθερό κεφάλαιο γιά τήν επόμενη βαθμίδα — ἐφόσον ἐμφανίζονται σάν ἰδιαίτεροι κλάδοι ἐξαιτίας τοῦ καταμερισμοῦ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας — τό προϊόν κάθε βαθμίδας ἀναλύεται σέ ἕνα μέρος, πού ἀντιπροσωπεύει νεοπροσθεμένη ἐργασία (ἀναλύεται σέ κέρδος καί μισθό καί, κάτω ἀπό τούς ὅρους[53] πού ἀναφέραμε, σέ εἰσόδημα) καί σέ ἕνα ἄλλο μέρος, πού ἀντιπροσωπεύει τήν ἀξία τοῦ καταναλωμένου σταθεροῦ κεφαλαίου. Εἶναι λοιπόν καθαρό, ὅτι καί στήν καθεμιά ἀπό αὐτές τίς σφαῖρες παραγωγῆς μπορεῖ νά καταναλωθεῖ ἀπό τούς παραγωγούς του μόνο ἐκεῖνο τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού ἀναλύεται σέ μισθό καί κέρδος, καί πού ἀπομένει μετά τήν ἀφαίρεση τῆς μάζας τῶν προϊόντων, πού εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ περιεχόμενου σ' αὐτά σταθεροῦ κεφαλαίου. Ὅμως, κανένας ἀπό τούς παραγωγούς αὐτούς δέν καταναλώνει ἕνα ὁποιοδήποτε μέρος ἀπό αὐτά τά προιόντα τῆς προηγούμενης βαθμίδας, ἀπό τά προϊόντα ὅλων τῶν βαθμίδων, τά ὁποῖα στήν πραγματικότητα παράγουν μόνο σταθερό κεφάλαιο γιά μιά παραπέρα βαθμίδα.

Ἔτσι, παρ' ὅλον ὅτι τό τελικό προϊόν — τό λινό ὕφασμα, πού ἀντιπροσωπεύει ὅλα τά καταναλώσιμα προϊόντα — ἀποτελεῖται ἀπό νεοπροσθεμένη ἐργασία καί ἀπό σταθερό κεφάλαιο, οἱ τελευταῖοι παραγωγοί αὐτοῦ τοῦ καταναλώσιμου προϊόντος μποροῦν λοιπόν νά καταναλώσουν μόνο τό μέρος του ἐκεῖνο, πού ἀνάγεται στήν τελευταία προσθεμένη ἐργασία, στό συνολικό ποσό τοῦ μισθοῦ καί τοῦ κέρδους, στό εἰσόδημά τους, ἐνῶ ὅλοι οἱ παραγωγοί σταθεροῦ κεφαλαίου καταναλώνουν, πραγματοποιοῦν τή νεοπροσθεμένη ἐργασία τους μόνο σέ

καταναλώσιμο προϊόν. Παρ' ὅλο λοιπόν πού τό προϊόν αὐτό ἀποτελεῖται ἀπό προσθεμένη ἐργασία καί ἀπό σταθερό κεφάλαιο, ἡ τιμή ἀγορᾶς του ἀποτελεῖται — ἐκτός ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος του, πού εἶναι ἴσο μέ τήν ποσότητα τῆς τελευταίας προσθεμένης ἐργασίας — ἀπό τή συνολική ποσότητα ὅλης τῆς ἐργασίας, πού προστέθηκε στήν παραγωγή τοῦ σταθεροῦ του κεφαλαίου. Ὅλοι πραγματοποιοῦν τήν προσθεμένη τους ἐργασία στό καταναλώσιμο προϊόν καί ὄχι στό δικό τους προϊόν — ἔτσι πού καταλήγει στό ἴδιο, λές καί ἀποτελοῦνταν μόνο ἀπό μισθό καί κέρδος, ἀπό προσθεμένη ἐργασία.

Ἀπό τό καταναλώσιμο προϊόν, ἀπό τό λινό ὕφασμα (ἡ ἀνταλλαγή μεταξύ τῶν καταναλώσιμων προϊόντων καί ἡ μετατροπή προηγούμενα τῶν ἐμπορευμάτων σέ χρῆμα δέν ἀλλάζουν καθόλου τό ζήτημα) οἱ παραγωγοί ἐκεῖνοι, ἀπό τή σφαίρα τῶν ὁποίων τό προϊόν βγαίνει ἕτοιμο, ἀφαιροῦν οἱ ἴδιοι τό μέρος ἐκεῖνο πού εἶναι ἴσο μέ τό εἰσόδημά τους, = μέ τήν τελευταία ἀπό αὐτούς προσθεμένη ἐργασία, = μέ τό συνολικό ποσό τῶν μισθῶν καί τῶν κερδῶν. Μέ τό ὑπόλοιπο μέρος τοῦ καταναλώσιμου προϊόντος, οἱ παραγωγοί τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, πληρώνουν τό συστατικό ἐκεῖνο μέρος τῆς ἀξίας, τό ὁποῖο ἀναλογεῖ στούς παραγωγούς πού προμηθεύουν στούς πρώτους τό χρησιμοποιούμενο ἀπό αὐτούς σταθερό κεφάλαιο. Ὅλο αὐτό τό μέρος τοῦ καταναλώσιμου προϊόντος τους καλύπτει, ἑπομένως, τήν ἀξία τοῦ εἰσοδήματος καί τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τῶν ἄμεσα προηγούμενων παραγωγῶν αὐτοῦ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Αὐτοί οἱ τελευταῖοι, ὅμως, καλύπτουν ἐκεῖνο μόνο τό μέρος τοῦ καταναλώσιμου προϊόντος, ἡ ἀξία τοῦ ὁποίου εἶναι ἴση μέ τό εἰσόδημά τους. Μέ τό ὑπόλοιπο μέρος πληρώνουν μέ τή σειρά τους τούς παραγωγούς τοῦ σταθεροῦ τους κεφαλαίου, πού εἶναι ἐπίσης ἴσο μέ τό εἰσόδημα + τό σταθερό κεφάλαιο. *Ὁ λογαριασμός, ὅμως, μπορεῖ νά βγεῖ σωστός μόνο,* ὅταν μέ τό τελευταῖο μέρος τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, τοῦ καταναλώσιμου προϊόντος, πρόκειται νά ἀντικατασταθεῖ μόνο εἰσόδημα, νεοπροσθεμένη ἐργασία, καί ὄχι σταθερό κεφάλαιο. Γιατί, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, τό λινό ὕφασμα μπαίνει μόνο στήν κατανάλωση καί δέν ἀποτελεῖ μέ τή σειρά του τό σταθερό κεφάλαιο μιᾶς ἄλλης φάσης τῆς παραγωγῆς.

Αὐτό ἔχει κιόλας ἀποδειχθεῖ γιά ἕνα μέρος τοῦ γεωργικοῦ προϊόντος.

Γενικά, μόνο τά προϊόντα πού μπαίνουν σάν πρώτη ὕλη στό τελικό προϊόν, εἶναι ἐκεῖνα, γιά τά ὁποῖα μπορεῖ νά εἰπωθεῖ ὅτι καταναλώνονται σάν προϊόντα. Τά ἄλλα μπαίνουν στό καταναλώσιμο προϊόν μόνο σάν συστατικά τῆς ἀξίας. Τό καταναλώσιμο προϊόν ἀγοράζεται ἀπό

τό εἰσόδημα, δηλαδή ἀπό μισθό καί κέρδος. Τό συνολικό ποσό τῆς ἀξίας του πρέπει λοιπόν νά ἀναλύεται σέ μισθό καί κέρδος, δηλαδή στήν προσθεμένη σέ ὅλες τίς βαθμίδες του ἐργασία. Προβάλλει τώρα τό ἐρώτημα ἄν, ἐκτός ἀπό τό μέρος τοῦ γεωργικοῦ προϊόντος πού ξαναδίνεται στήν [297] παραγωγή ἀπό τόν ἴδιο τόν παραγωγό, σπόρος, ζῶα, κοπριά κλπ., ὑπάρχει ἀκόμα ἕνα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού δέν μπαίνει στό καταναλώσιμο προϊόν σάν συστατικό μέρος τῆς ἀξίας, ἀλλά πού στό προτσές τῆς παραγωγῆς ἀντικατασταίνεται μόνο του σέ εἶδος;

Φυσικά, ἐδῶ μπορεῖ νά γίνεται λόγος γιά τό πάγιο κεφάλαιο σέ ὅλες του τίς μορφές μόνο στόν βαθμό πού ἡ ἴδια ἡ ἀξία του μπαίνει στήν παραγωγή καί καταναλώνεται.

Ἐκτός ἀπό τή γεωργία (στήν ὁποία συμπεριλαβαίνονται ἡ κτηνοτροφία, ἡ ἰχθυοτροφία — ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀναπαραγωγή ἀσκεῖται μέ τεχνητά μέσα — ἡ δασονομία — ἐκεῖ πού γίνεται ἀναπαραγωγή μέ ἀναδάσωση — κλπ.) δηλαδή, ἐκτός ἀπό ὅλες τίς πρῶτες ὕλες τῆς ἔνδυσης, τῶν καθεαυτῶν εἰδῶν διατροφῆς καί ἀπό ἕνα μεγάλο μέρος τῶν προϊόντων πού μπαίνουν στό πάγιο κεφάλαιο τῆς βιομηχανίας, ὅπως στά καραβόπανα, στά σχοινιά, στούς ἱμάντες κλπ. — στήν παραγωγή τῶν μεταλλείων, τῶν ὀρυχείων ἀντικατασταίνουν ἐνμέρει τό σταθερό κεφάλαιο σέ εἶδος ἀπό τό προϊόν, ἔτσι ὥστε τό μέρος πού μπαίνει στήν κυκλοφορία δέν χρειάζεται νά ἀντικαταστήσει τό μέρος αὐτό τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Λογουχάρη στήν ἀνθρακοπαραγωγή ἕνα μέρος τοῦ κάρβουνου χρησιμοποιεῖται γιά νά βάλουν σέ κίνηση τήν ἀτμομηχανή, πού ἀντλεῖ τά νερά ἤ πού ἀνεβάζει τό κάρβουνο στήν ἐπιφάνεια.

Ἔτσι, ἡ ἀξία τοῦ ἐτήσιου προϊόντος εἶναι ἐνμέρει ἴση μέ τό μέρος τῆς προϋπάρχουσας στό κάρβουνο καί καταναλωμένης στήν ἀνθρακοπαραγωγή ἐργασίας, καί ἐνμέρει ἴση μέ τήν ποσότητα τῆς προσθεμένης ἐργασίας (δέν παίρνουμε ὑπόψη τή φθορά τῶν μηχανῶν κλπ.). Τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ὅμως, πού ἀποτελεῖται ἀπό τό ἴδιο τό κάρβουνο, ἀφαιρεῖται ἄμεσα ἀπό τό συνολικό προϊόν καί ξαναδίνεται στήν παραγωγή. Κανένας δέν χρειάζεται νά ἀντικαταστήσει τό μέρος αὐτό γιά τόν παραγωγό, γιατί τό ἀντικατασταίνει ὁ ἴδιος γιά τόν ἑαυτό του. Ἄν ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας δέν ἔχει οὔτε πέσει οὔτε ἀνέβει, τότε ἔμεινε ἀμετάβλητο καί τό μέρος τῆς ἀξίας, πού ἐκπροσωπεῖ τό μέρος αὐτό τοῦ προϊόντος καί πού εἶναι ἴσο μέ ἕνα καθορισμένο ὑποπολλαπλάσιο μέρος τῆς ποσότητας τῆς ἐργασίας πού ὑπάρχει στό προϊόν, ἐνμέρει σάν προϋπάρχουσα, καί ἐνμέρει σάν προσθεμένη

στή διάρκεια τοῦ ἔτους ἐργασία. Καί στούς ἄλλους κλάδους τῆς ἐξορυκτικῆς βιομηχανίας γίνεται ἐνμέρει ἀντικατάσταση τοῦ σταθεροῦ κεφάλαιου σέ εἶδος.

Ἀπορρίμματα τῶν προϊόντων, ὅπως λ.χ. ἀπορρίμματα τοῦ βαμβακιοῦ κλπ. χρησιμοποιοῦνται πάλι σάν λίπασμα στά χωράφια ἤ μετατρέπονται σέ πρώτη ὕλη ἄλλων κλάδων τῆς βιομηχανίας, ὅπως λ.χ. κουρέλια λινοῦ ὑφάσματος χρησιμοποιοῦνται κατά τήν παραγωγή χαρτιοῦ. Στίς περιπτώσεις αὐτές, ὅπως καί στήν πρώτη περίπτωση, μπορεῖ τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἑνός κλάδου τῆς βιομηχανίας νά ἀνταλλάσσεται ἄμεσα μέ τό σταθερό κεφάλαιο ἑνός ἄλλου κλάδου. Λογουχάρη βαμβάκι μέ ἀπορρίμματα βαμβακιοῦ πού χρησιμοποιοῦνται σάν λίπασμα.

Γενικά, ὅμως, ὑπάρχει θεμελιώδης διαφορά ἀνάμεσα στήν παραγωγή μηχανῶν, καί στήν πρωτογενή παραγωγή (πρώτων ὑλῶν, σίδερου, ξύλου, κάρβουνου), ἀπό τή μιά μεριά, καί στίς ἄλλες φάσεις τῆς παραγωγῆς, ἀπό τήν ἄλλη: στίς ἄλλες δέν συντελεῖται ἀλληλοεπίδραση. Τό λινό ὕφασμα δέν μπορεῖ νά γίνει μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τοῦ νηματουργοῦ. Τό νῆμα (σάν νῆμα) δέν μπορεῖ νά γίνει μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τοῦ λιναροπαραγωγοῦ ἀγρότη ἤ τοῦ μηχανουργοῦ. Ἡ πρώτη ὕλη τῆς μηχανῆς, ὅμως, ἐκτός ἀπό τέτια γεωργικά προϊόντα, ὅπως οἱ ἱμάντες, τά σχοινιά κλπ., εἶναι τό ξύλο, τό σίδερο, τό κάρβουνο, ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, οἱ μηχανές μπαίνουν μέ τή σειρά τους σάν μέσα παραγωγῆς στό σταθερό κεφάλαιο τῶν παραγωγῶν ξύλου, σίδερου, κάρβουνου κλπ. Πράγματι, καί οἱ δυό αὐτοί κλάδοι ἀντικαθασταίνουν ἔτσι, ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλο, σέ εἶδος ἕνα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τους. Ἐδῶ γίνεται ἀνταλλαγή σταθεροῦ κεφαλαίου μέ σταθερό κεφάλαιο.

Τό ζήτημα ἐδῶ δέν εἶναι μόνο ζήτημα ἁπλοῦ ὑπολογισμοῦ. Ὁ παραγωγός σίδερου ὑπολογίζει στόν μηχανουργό τή φθορά τῶν μηχανῶν πού χρησιμοποιήθηκαν στήν παραγωγή τοῦ σίδερου καί ὁ ἐργοστασιάρχης μηχανῶν ὑπολογίζει στόν παραγωγό σίδερου τή φθορά τῶν μηχανῶν του πού χρησιμοποιήθηκαν στήν κατασκευή μηχανῶν. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ παραγωγός σίδερου καί ὁ παραγωγός κάρβουνου εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο. Στήν περίπτωση αὐτή, πρῶτο, ὅπως εἴδαμε, ἀντικαθασταίνει ὁ ἴδιος τό κάρβουνο γιά τόν ἑαυτό του. Δεύτερο, ἡ ἀξία τοῦ συνολικοῦ του προϊόντος σέ σίδερο καί κάρβουνο εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τῆς προσθεμένης ἐργασίας + τήν ἐργασία πού προϋπῆρχε στίς φθαρμένες μηχανές. Ἀπό αὐτό τό συνολικό προϊόν, ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση τῆς ποσότητας ἐκείνης τοῦ σίδερου, πού ἀναπληρώνει τήν ἀξία τῶν

μηχανῶν, μένει ἡ ποσότητα τοῦ σίδερου πού ἀνάγεται σέ προσθεμένη ἐργασία. Τό τελευταῖο μέρος ἀποτελεῖ τήν πρώτη ὕλη τῶν ἐργοστασιαρχῶν μηχανῶν, τῶν ἐργαλειοκατασκευαστῶν κλπ. Αὐτό τό τελευταῖο μέρος τοῦ τό πληρώνει ὁ ἐργοστασιάρχης μηχανῶν μέ λινό ὕφασμα. Στόν πρῶτο ὁ ἐργοστασιάρχης μηχανῶν προμηθεύει μηχανές πού ἀναπληρώνουν τή φθορά τῶν μηχανῶν του.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἔχουμε τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τοῦ μηχανουργοῦ, πού ἀντιστοιχεῖ στή φθορά τῆς μηχανῆς του πού κατασκευάζει μηχανές, τῶν ἐργαλείων του κλπ. — πού ἑπομένως δέν ἀνάγεται οὔτε σέ πρώτη ὕλη (παραβλέπουμε ἐδῶ τή μηχανή πού χρησιμοποιεῖται [στήν παραγωγή κάρβουνου καί σίδερου] [298] καί τό μέρος τοῦ κάρβουνου πού αὐτοαντικαθασταίνεται) οὔτε σέ προσθεμένη ἐργασία, δηλαδή οὔτε σέ μισθό οὔτε σέ κέρδος. Αὐτή ἡ φθορά ἀντικατασταίνεται λοιπόν στήν πράξη μέ τό ὅτι ὁ μηχανουργός κρατάει ὁ ἴδιος γιά τόν ἑαυτό του ἀπό τίς δικές του μηχανές μιά ἤ μερικές μηχανές ἀπό αὐτές πού κατασκευάζουν μηχανές. Σχετικά μέ τό μέρος αὐτό τοῦ προϊόντος του, ἡ ὑπόθεση καταλήγει μόνο στό ὅτι γιά τήν κατασκευή του ἀπαιτεῖται συμπληρωματική ποσότητα πρώτης ὕλης. Γιατί τό μέρος αὐτό δέν ἀντιπροσωπεύει νεοπροσθεμένη ἀξία, μιά καί στό συνολικό προϊόν τῆς ἐργασίας ἕνας ὁρισμένος ἀριθμός μηχανῶν εἶναι ἴσος μέ τήν ἀξία τῆς προσθεμένης ἐργασίας, ἕνας ἄλλος ὁρισμένος ἀριθμός μηχανῶν εἶναι ἴσος μέ τήν ἀξία τῆς πρώτης ὕλης, καί ἕνας τρίτος ἀριθμός μηχανῶν εἶναι ἴσος μέ τό συστατικό μέρος τῆς ἀξίας, πού περιεχόταν στή μηχανή πού κατασκευάζει μηχανές. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτό τό τελευταῖο συστατικό περιέχει πραγματικά προσθεμένη ἐργασία. Ἡ ἀξία της ὅμως = μηδέν, γιατί στό μέρος τῆς μηχανῆς, τό ὁποῖο ἀντιπροσωπεύει τήν πρόσθετη ἐργασία, δέν ὑπολογίζεται ἡ ἐργασία πού περιέχεται στήν πρώτη ὕλη καί στή φθαρμένη μηχανή. Στό δεύτερο μέρος, πού ἀντικατασταίνει τήν πρώτη ὕλη, δέν συνυπολογίζεται τό μέρος πού ἀντικατασταίνει νέα ἐργασία καί μηχανές. Ἑπομένως, στό τρίτο μέρος, ἐξεταζόμενο σάν ἀξία, δέν περιέχεται οὔτε προσθεμένη ἐργασία, οὔτε πρώτη ὕλη, ἀλλά τό μέρος αὐτό τῶν μηχανῶν παρασταίνει μόνο τή φθορά τῶν μηχανῶν.

Οἱ μηχανές τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργοστασιάρχη μηχανῶν δέν πουλιοῦνται. Ἀντικατασταίνονται σέ εἶδος, πού ἀφαιρεῖται ἀπό τό συνολικό προϊόν. Ἔτσι, οἱ μηχανές πού πουλάει, ἀντιπροσωπεύουν μόνο πρώτη ὕλη (πράγμα πού ἀνάγεται μόνο σέ ἐργασία, μιά πού στό λογαριασμό τοῦ ἐργοστασιάρχη μηχανῶν ἔχει ὑπολογιστεῖ ἡ φθορά τῶν μηχανῶν τοῦ ἐργοστασιάρχη πρώτων ὑλῶν) καί προσθεμένη ἐργασία, ἀναλύονται

έπομένως οἱ μηχανές αὐτές σέ λινό ὕφασμα γι' αὐτόν τόν ἴδιο καί γιά τόν ἐργοστασιάρχη πρώτων ὑλῶν. Ὅσον ἀφορᾶ τώρα εἰδικά τή σχέση ἀνάμεσα στόν ἐργοστασιάρχη μηχανῶν καί στόν ἐργοστασιάρχη πρώτων ὑλῶν, ὁ δεύτερος ἔχει κρατήσει γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ μέρους τῶν μηχανῶν του, πού ἔχει φθαρεῖ, τόσο σίδερο ὅση εἶναι ἡ ἀξία τους. Τό σίδερο αὐτό ὁ ἐργοστασιάρχης πρώτων ὑλῶν τό ἀνταλλάσσει μέ τόν ἐργοστασιάρχη μηχανῶν, ἔτσι πού καί οἱ δυό πληρώνουν σέ εἶδος, αὐτό δέ τό προτσές δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν κατανομή τοῦ εἰσοδήματος ἀνάμεσά τους.

Τόσα γιά τό ζήτημα αὐτό, στό ὁποῖο θά ἐπανέλθουμε, ὅταν ἐξετάσουμε τήν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου*.

Τό σταθερό κεφάλαιο ἀντικατασταίνεται στήν πραγματικότητα μέ τό ὅτι νεοπαράγεται πάντα καί μέ τό ὅτι αὐτοαναπαράγεται ἐνμέρει. Τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ὅμως, πού μπαίνει στό καταναλώσιμο προϊόν, πληρώνεται ἀπό τή ζωντανή ἐργασία πού μπαίνει στά μή καταναλώσιμα προϊόντα. Ἐπειδή ἡ ἐργασία αὐτή δέν πληρώνεται μέ τά δικά της προϊόντα, μπορεῖ ὅλο τό καταναλώσιμο προϊόν νά τό ἀναγάγει σέ εἰσόδημα. Ἕνα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἐξεταζόμενο σάν μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, εἶναι μόνο φαινομενικά σταθερό κεφάλαιο. Ἕνα ἄλλο μέρος, παρ' ὅλον ὅτι μπαίνει στό συνολικό προϊόν, δέν μπαίνει οὔτε σάν συστατικό τῆς ἀξίας, οὔτε σάν ἀξία χρήσης στό καταναλώσιμο προϊόν, ἀλλά ἀντικατασταίνεται σέ εἶδος, μένει πάντα ἐνσωματωμένο στήν παραγωγή.

Ἐδῶ ἐξετάσαμε πῶς τό συνολικό καταναλώσιμο προϊόν κατανέμεται καί ἀναλύεται σέ ὅλα τά συστατικά μέρη τῆς ἀξίας καί στούς ὅρους παραγωγῆς πού ἔχουν μπεῖ σ' αὐτό.

Ἀλλά ὑπάρχουν πάντα ταυτόχρονα τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο, τό καταναλώσιμο προϊόν (πού, ἐφόσον ἀνάγεται σέ μισθό, εἶναι ἴσο μέ τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου), ἡ παραγωγή τοῦ καταναλώσιμου προϊόντος καί ἡ παραγωγή ὅλων τῶν μερῶν τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν παραγωγή του, ἀδιάφορο ἄν μπαίνουν σ' αὐτό ἤ ὄχι. Ἔτσι κάθε κεφάλαιο εἶναι πάντα χωρισμένο ταυτόχρονα σέ σταθερό καί μεταβλητό κεφάλαιο, καί παρ' ὅλο πού τό σταθερό μέρος, ὅπως καί τό μεταβλητό, ἀντικατασταίνεται πάντα μέ νέα προϊόντα, ὑπάρχει πάντα, ὅσον καιρό ἡ παραγωγή συνεχίζεται μέ τόν ἴδιο τρόπο, μέ τήν ἴδια μορφή.

---

* Βλέπε τή σελ. 422-425 τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης τοῦ 2ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου»

[299] Ἡ σχέση ἀνάμεσα στόν ἐργοστασιάρχη μηχανῶν καί στόν παραγωγό πρώτων ὑλῶν, τῶν παραγωγῶν σίδερου, ξύλου κλπ., εἶναι ἡ παρακάτω: Στήν πραγματικότητα ἀνταλλάσσουν μεταξύ τους ἕνα μέρος τοῦ σταθεροῦ τους κεφαλαίου (πράγμα πού δέν ἔχει τίποτα τό κοινό μέ τή μετατροπή ἑνός μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τοῦ ἑνός σέ εἰσόδημα τοῦ ἄλλου[54]), γιατί τά προϊόντα τους, παρά τό γεγονός ὅτι τό ἕνα προϊόν ἀποτελεῖ ἕνα προστάδιο γιά τό ἄλλο προιόν, μπαίνουν ἀμοιβαῖα σάν μέσα παραγωγῆς στό ἀμοιβαῖο τους σταθερό κεφάλαιο. Γιά τίς μηχανές, πού χρειάζονται οἱ παραγωγοί σίδερου, ξύλου κλπ., δίνουν στόν μηχανουργό σίδερο, ξύλο κλπ., ἴσης ἀξίας μέ τήν ἀξία τῆς μηχανῆς πού πρόκειται νά ἀντικατασταθεῖ. Αὐτό τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τοῦ κατασκευαστῆ μηχανῶν εἶναι γι' αὐτόν ὅλως δι' ὅλου τό ἴδιο, ὅπως εἶναι ὁ σπόρος γιά τόν ἀγρότη. Εἶναι ἕνα μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος του, πού τό ἀντικατασταίνει ὁ ἴδιος σέ εἶδος (in natura) καί πού δέν μετατρέπεται γι' αὐτόν σέ εἰσόδημα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀντικατασταίνεται ἔτσι γιά τόν μηχανοκατασκευαστή μέ τή μορφή τῆς πρώτης ὕλης ὄχι μόνο ἡ πρώτη ὕλη, πού περιέχεται στή μηχανή τοῦ σιδεροπαραγωγοῦ, ἀλλά καί τό συστατικό τῆς ἀξίας αὐτῆς τῆς μηχανῆς, πού ἀποτελεῖται ἀπό νεοπροσθεμένη ἐργασία καί ἀπό φθορά τῶν δικῶν του μηχανῶν. Ἔτσι, αὐτή ἡ πρώτη ὕλη τοῦ ἀντικατασταίνει ὄχι μόνο τή φθορά τῶν δικῶν του μηχανῶν, ἀλλά μπορεῖ νά θεωρηθεῖ στόν λογαριασμό μας (σάν ἀντικατάσταση) ἑνός μέρους τῆς φθορᾶς, πού περιέχεται στίς ἄλλες μηχανές.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι καί αὐτή ἡ [μηχανή, πού πουλήθηκε] στόν σιδεροπαραγωγό, περιέχει συστατικά τῆς ἀξίας ἴσα μέ τήν πρώτη ὕλη καί μέ τήν προσθεμένη ἐργασία. Γι' αὐτό, ὅμως, στίς ἄλλες μηχανές πρέπει νά λογαριαστεῖ ἀνάλογα λιγότερη φθορά. Αὐτό τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τῶν παραγωγῶν σίδερου κλπ., ἤ τοῦ προϊόντος τῆς χρονιάτικης ἐργασίας τους, τό ὁποῖο ἀντικατασταίνει μόνο ἕνα μέρος τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ἀντιπροσωπεύει τή φθορά, δέν μπαίνει ἑπομένως στίς μηχανές, πού ὁ μηχανοκατασκευαστής πουλάει σέ ἄλλους βιομήχανους. Ὅσον ἀφορᾶ, ὅμως, τή φθορά σ' αὐτές τίς ἄλλες μηχανές, αὐτή [ἀντικατασταίνεται] φυσικά γιά τόν μηχανοκατασκευαστή μέ τά πιό πάνω $^2/_3$ τοῦ πήχη λινό ὕφασμα = 2 ὧρες ἐργασίας. Ἀγοράζει μ' αὐτά ἴσης ἀξίας ἀκατέργαστο σίδερο, ξύλο κλπ. καί ἀντικατασταίνει τή φθορά του μέ μιά ἄλλη μορφή τοῦ σταθεροῦ του κεφαλαίου, μέ τή μορφή τοῦ ἀκατέργαστου σίδερου. Ἔτσι, ἕνα μέρος τῆς πρώτης ὕλης του τοῦ ἀντικατασταίνει, ἐκτός ἀπό τήν ἀξία τῆς πρώτης ὕλης, καί τήν ἀξία τῆς φθορᾶς του. Ἀπό τήν πλευρά,

ὅμως, τοῦ παραγωγοῦ ἀκατέργαστου σίδερου κλπ., αὐτή ἡ πρώτη ὕλη ἀνάγεται μόνο σέ προσθεμένο χρόνο ἐργασίας, ἐπειδή ἔχουν ἤδη ὑπολογιστεῖ οἱ μηχανές αὐτῶν τῶν παραγωγῶν πρώτων ὑλῶν (σίδερου, ξύλου, κάρβουνου κλπ.).

Ἔτσι, ὅλα τά στοιχεῖα τοῦ λινοῦ ὑφάσματος ἀνάγονται σέ ἕνα ἄθροισμα ποσοτήτων ἐργασίας, τό ὁποῖο εἶναι ἴσο μέ τό σύνολο τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας, δέν εἶναι ὅμως ἴσο μέ τή συνολική ἐργασία πού περιέχεται στό σταθερό κεφάλαιο καί πού διαιωνίζεται μέ τήν ἀναπαραγωγή.

Ἀποτελεῖ κατά τά ἄλλα ταυτολογία τό γεγονός ὅτι ἡ ποσότητα ἐργασίας, πού ἀποτελεῖ τό σύνολο τῶν ἐμπορευμάτων τά ὁποῖα μπαίνουν μέσα σέ ἕνα χρόνο στήν ἀτομική κατανάλωση, πού καταναλώνονται δηλαδή σάν εἰσόδημα καί ἀποτελοῦνται ἐνμέρει ἀπό ζωντανή ἐργασία καί ἐνμέρει ἀπό προϋπάρχουσα ἐργασία, ἡ ποσότητα αὐτή δέν μπορεῖ νά εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν προσθεμένη στή διάρκεια τοῦ χρόνου ἐργασία. Γιατί τό εἰσόδημα εἶναι ἴσο μέ τό ἄθροισμα τοῦ κέρδους καί τοῦ μισθοῦ, ἴσο μέ τό ἄθροισμα τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας, ἴσο μέ τό ἄθροισμα τῶν ἐμπορευμάτων πού περιέχουν ἴση ποσότητα ἐργασίας.

Τό παράδειγμα μέ τόν σιδεροπαραγωγό καί μέ τόν μηχανουργό δέν εἶναι παρά ἕνα παράδειγμα. Ἀνάμεσα σέ διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, στίς ὁποῖες τά προϊόντα ὁρισμένων μπαίνουν ἀμοιβαῖα σάν μέσα παραγωγῆς στά προϊόντα τῶν ἄλλων, γίνεται ἐξάλλου ἀνταλλαγή σέ εἶδος (ἄν καί ἡ ἀνταλλαγή αὐτή συγκαλύπτεται ἀπό μιά σειρά χρηματικές συναλλαγές) ἀνάμεσα στά σταθερά κεφάλαιά τους. Ἐφόσον ἔτσι ἔχει τό ζήτημα, ὁ καταναλωτής τοῦ τελικοῦ προϊόντος, πού μπαίνει στήν κατανάλωση, δέν χρειάζεται νά ἀντικαταστήσει αὐτό τό σταθερό κεφάλαιο, γιατί ἔχει ἤδη ἀντικατασταθεῖ. [299]

[304] {[55] Λ.χ., κατά τήν παραγωγή σιδηροδρομικῶν μηχανῶν πέφτουν κάθε μέρα ὁλόκληρα βαγόνια ἀπό ρινίσματα σίδερου. Τά μαζεύουν καί τά ξαναπουλᾶνε (ἤ γράφονται στόν λογαριασμό) τοῦ ἴδιου σιδεροπαραγωγοῦ, πού προσφέρει στόν ἐργοστασιάρχη σιδηροδρομικῶν μηχανῶν τήν κύρια πρώτη του ὕλη. Ὁ σιδεροπαραγωγός ξαναδίνει στήν πρώτη ὕλη τή συμπαγή μορφή, προσθέτει σ' αὐτήν νέα ἐργασία. Ὡστόσο μέ τή μορφή, μέ τήν ὁποία τήν ξαναστέλνει στόν ἐργοστασιάρχη ἀτμομηχανῶν, αὐτά τά ρινίσματα σίδερου ἀποτελοῦν τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, πού ἀντικατασταίνει τήν πρώτη ὕλη. Δηλαδή πηγαινοέρχονται ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δυό ἐργοστάσια ὄχι τά ἴδια ρινίσματα, ἀλλά πάντα μιά καθορισμένη ποσότητα ἀπό αὐτά. Αὐτό τό

μέρος ἀποτελεῖ ἐναλλάξ τήν πρώτη ὕλη καί τῶν δύο κλάδων τῆς βιομηχανίας καί, ἐξεταζόμενο σάν ἀξία, γυρνάει ἁπλῶς ἀπό τό ἕνα ἐργοστάσιο στό ἄλλο. Γι' αὐτό δέν μπαίνει στό τελικό προϊόν, ἀλλά χρησιμεύει γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου σέ εἶδος.

Πράγματι, κάθε μηχανή πού προσφέρει ὁ ἐργοστασιάρχης μηχανῶν, ἐξεταζόμενη σάν ἀξία, ἀναλύεται σέ πρώτη ὕλη, σέ προσθεμένη ἐργασία καί σέ φθορά μηχανῶν. Τό συνολικό ποσό αὐτῶν τῶν μηχανῶν, ὅμως, πού μπαίνει στήν παραγωγή τῶν ἄλλων σφαιρῶν, μπορεῖ σάν ἀξία νά εἶναι ἴσο μόνο μέ τή συνολική ἀξία τῶν μηχανῶν, πλήν τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού πηγαινοέρχεται πάντα ἀνάμεσα στόν ἐργοστασιάρχη μηχανῶν καί στόν σιδεροπαραγωγό ἐργοστασιάρχη.

Ἕνα κουάρτερ σιτάρι, πού πουλάει ὁ ἀγρότης, κοστίζει τόσο ὅσο καί κάθε ἄλλο κουάρτερ, ἕνα πουλημένο κουάρτερ σιτάρι δέν εἶναι φθηνότερο ἀπό τό ἕνα κουάρτερ πού μέ τή μορφή τοῦ σπόρου ξαναδίνεται στή γῆ. Ὡστόσο, ἄν τό προϊόν = 6 κρτ., καί τό 1 κουάρτερ = 3 λίρες στερλίνες, — τό κάθε κουάρτερ περιέχει συστατικά ἀξίας γιά προσθεμένη ἐργασία, πρώτη ὕλη καί μηχανές — καί ἄν ὁ ἀγρότης ὄφειλε νά χρησιμοποιήσει 1 κρτ. σάν σπόρο, τότε θά πουλοῦσε στούς καταναλωτές μόνο 5 κρτ. = 15 λιρ. στ. Ἔτσι, οἱ καταναλωτές δέν θά πλήρωναν τό συστατικό τῆς ἀξίας πού περιέχεται στό 1 κρτ. τοῦ σπόρου. Καί αὐτό ἀκριβῶς εἶναι τό ζουμί τῆς ὑπόθεσης. Μέ ποιόν τρόπο ἡ ἀξία τοῦ πουλημένου προϊόντος εἶναι ἴση μέ ὅλα τά ἀξιακά στοιχεῖα τά ὁποῖα περιέχονται σ' αὐτό, μέ τήν προσθεμένη ἐργασία καί τό σταθερό κεφάλαιο, καί μέ ποιόν τρόπο ὡστόσο ὁ καταναλωτής δέν πληρώνει τό σταθερό κεφάλαιο καί ὅμως ἀγοράζει τό προϊόν;} [304]

[300] {Πρῶτα, μιά συμπλήρωση στά ὅσα εἰπώθηκαν. Πόσο λίγο ὁ ἀνούσιος Σαί κατάλαβε τό ἴδιο τό ζήτημα, τό δείχνει ἡ παρακάτω περικοπή:

«Γιά νά κατανοήσει κανείς πέρα γιά πέρα τό ζήτημα τῶν εἰσοδημάτων, πρέπει νά πάρει ὑπόψη του ὅτι ἡ συνολική ἀξία ἑνός προϊόντος χωρίζεται στά εἰσοδήματα διαφόρων προσώπων, γιατί ἡ *συνολική ἀξία* κάθε προϊόντος ἀποτελεῖται ἀπό τά κέρδη τῶν γαιοκτημόνων, τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τῶν τεχνιτῶν (industrieux), πού ἔχουν συμβάλει στήν παραγωγή του. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι τό εἰσόδημα τῆς κοινωνίας εἶναι ἴσο μέ τήν παραγμένη *ἀκαθάριστη ἀξία*, ὄχι ὅπως τό ἐννοοῦσε ἡ αἵρεση τῶν οἰκονομιστῶν[22], ὄχι ἴσο μόνο μέ τό *καθαρό προϊόν* τῆς γῆς... Ἄν τά εἰσοδήματα ἑνός ἔθνους ἀποτελοῦνταν μόνο ἀπό τό πλεόνασμα τῶν παραγμένων ἀξιῶν πάνω ἀπό τίς ἀξίες πού καταναλώθηκαν, τότε βγαίνει ἀπό αὐτό τό πραγματικά παράλογο συμπέρασμα ὅτι ἕνα ἔθνος,

πού μέσα σέ ἕνα χρόνο καταναλώνει τόσες ἀξίες, ὅσες παράγει, δέν ἔχει καθόλου εἰσόδημα» (στό ἴδιο, τ. II, σελ. 63, 64).

Θά εἶχε πράγματι τόν προηγούμενο χρόνο ἕνα εἰσόδημα, τόν επόμενο χρόνο, ὅμως, δέν θά εἶχε κανένα εἰσόδημα. Εἶναι λάθος ὅτι τό *χρονιάτικο προϊόν τῆς ἐργασίας,* ἀπό τό ὁποῖο τό *προϊόν τῆς χρονιάτικης ἐργασίας* ἀποτελεῖ μόνο ἕνα μέρος του, ἀνάγεται σέ εἰσόδημα. Ἀντίθετα, σωστό εἶναι ὅτι αὐτό γίνεται μέ τό μέρος τοῦ προϊόντος πού μπαίνει στή χρονιάτικη ἀτομική κατανάλωση. Τό εἰσόδημα, πού ἀποτελεῖται μόνο ἀπό προσθεμένη ἐργασία, μπορεῖ νά πληρώσει αὐτό τό προϊόν, πού ἀποτελεῖται ἐνμέρει ἀπό προσθεμένη καί ἐνμέρει ἀπό προϋπάρχουσα ἐργασία, δηλαδή, ἡ προσθεμένη ἐργασία μπορεῖ μέ αὐτά τά προϊόντα νά πληρώσει ὄχι μόνο τόν ἑαυτό της, ἀλλά καί τήν προϋπάρχουσα ἐργασία, γιατί ἕνα ἄλλο μέρος τοῦ προϊόντος, πού ἀποτελεῖται ἐπίσης ἀπό προσθεμένη καί προϋπάρχουσα ἐργασία, ἀντικαθισταίνει μόνο προϋπάρχουσα ἐργασία, ἀντικαθισταίνει μόνο σταθερό κεφάλαιο.}

[*11. Οἱ ἀντιφατικές ἀπόψεις τοῦ Σμίθ γιά τό μέτρο τῶν ἀξιῶν*]

{Στά σημεῖα τῶν ἀπόψεων τοῦ Σμίθ, πού ἀναπτύξαμε μόλις πιό πάνω, πρέπει νά προστεθεῖ ἀκόμα, ὅτι στίς ταλαντεύσεις του στό ζήτημα τοῦ καθορισμοῦ τῆς ἀξίας — ἐκτός ἀπό τήν προφανή ἀντίφαση σχετικά μέ τόν μισθό ἐργασίας* — προστίθεται ἀκόμα τό μπέρδεμα, ὅτι τό μέτρο τῶν ἀξιῶν σάν ἐσωτερικό μέτρο, πού ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τήν οὐσία τῆς ἀξίας, μπερδεύεται μέ τό μέτρο τῶν ἀξιῶν μέ τήν ἴδια ἔννοια πού τό χρῆμα λέγεται μέτρο τῶν ἀξιῶν. Μ' αὐτή τήν τελευταία ἔννοια προβάλλει ἡ προσπάθεια — πρόκειται γιά τετραγωνισμό τοῦ κύκλου — νά βρεθεῖ ἕνα ἐμπόρευμα μέ μή μεταβαλλόμενη ἀξία, τό ὁποῖο θά μποροῦσε νά χρησιμεύσει σάν σταθερό μέτρο γιά τά ἄλλα ἐμπορεύματα. Γιά τό πῶς τό μέτρο τῶν ἀξιῶν μέ τήν ἔννοια τοῦ χρήματος σχετίζεται μέ τόν καθορισμό τῆς ἀξίας ἀπό τόν χρόνο ἐργασίας, βλέπε τό πρῶτο μέρος τῆς ἐργασίας μου**. Αὐτό τό μπέρδεμα τό συναντοῦμε ποῦ καί ποῦ καί στόν Ρικάρντο.} [300]

* * *

* Παράβαλε τίς σελ. 77 τούτου τοῦ τόμου.

** Βλέπε τόν 13ο τόμο τῶν ἔργων τοῦ Μάρξ - Ἔνγκελς, σελ. 49-59 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης.

[299] Οἱ ἀντιφάσεις τοῦ Α. Σμίθ ἔχουν τοῦτο τό σημαντικό, ὅτι περιέχουν προβλήματα, πού, ἐνῶ δέν τά λύνει, ὁμολογεῖ ὡστόσο ἔτσι ὅτι ἀντιφάσκει. Τό σωστό του ἔνστικτο σέ σχέση μ' αὐτό ἀποδείχνεται καλύτερα ἀπό τό γεγονός, ὅτι οἱ οἰκονομολόγοι πού τόν ἀκολούθησαν στούς διαπληκτισμούς τους υἱοθετοῦν πότε τή μιά καί πότε τήν ἄλλη πλευρά[56].

Φτάνουμε τώρα στό τελευταῖο διαφιλονικούμενο σημεῖο, πού ἔχουμε νά ἐξετάσουμε κατά τήν ἀνάλυση τῶν ἀπόψεων τοῦ Σμίθ — *τή*
[300] *διάκριση ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί τή μή παραγωγική ἐργασία.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Θεωρίες γιά τήν παραγωγική καί τή μή παραγωγική ἐργασία[57]

Ὅπως βρήκαμε ὥς τώρα τόν Α. Σμίθ σέ ὅλα δίγνωμο, τό ἴδιο δίγνωμος εἶναι καί στόν καθορισμό τοῦ ζητήματος πού τό ὀνομάζει *παραγωγική ἐργασία* σέ διάκριση ἀπό τή *μή-παραγωγική ἐργασία.* Βρίσκουμε σ' αὐτόν διαρκῶς μπερδεμένους δυό ὁρισμούς γιά τό ζήτημα πού τό ὀνομάζει παραγωγική ἐργασία. Θά ἐξετάσουμε πρῶτα τόν πρῶτο, τό σωστό ὁρισμό.

[*1. Παραγωγική ἐργασία μέ τήν ἔννοια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ μισθωτή ἐργασία, πού παράγει ὑπεραξία*]

Παραγωγική ἐργασία μέ τήν ἔννοια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ μισθωτή ἐργασία πού, ἀνταλλασσόμενη μέ τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου (μέ τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού δαπανᾶται γιά μισθούς), ἀναπαράγει ὄχι μόνο τό μέρος αὐτό τοῦ κεφαλαίου (ἤ τήν ἀξία τῆς δικῆς της ἐργατικῆς δύναμης), ἀλλά ἐκτός ἀπό αὐτό παράγει καί ὑπεραξία γιά τόν καπιταλιστή. Ἔτσι μόνο μετατρέπεται ἐμπόρευμα ἤ χρῆμα σέ κεφάλαιο, παράγει σάν κεφάλαιο. Παραγωγική εἶναι μόνο ἐκείνη ἡ μισθωτή ἐργασία, ἡ ὁποία παράγει κεφάλαιο. (Αὐτό σημαίνει ὅτι τό δαπανημένο γι' αὐτήν τήν ἐργασία ποσό ἀξίας τό ἀναπαράγει αὐξημένο ἤ ὅτι ἐπιστρέφει περισσότερη ἐργασία ἀπό τήν ἐργασία πού παίρνει μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ. Εἰσπράττει ἑπομένως μόνο τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς της δύναμης, ἡ ἀξιοποίηση τῆς ὁποίας δίνει μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τήν ἀξία πού ἔχει ἡ ἴδια).

Ἡ ὕπαρξη μόνο μιᾶς τάξης κεφαλαιοκρατῶν, δηλαδή τοῦ κεφαλαίου, βασίζεται στήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ὄχι ὅμως στήν ἀπόλυτη, ἀλλά στή σχετική της παραγωγικότητα. Λογουχάρη: Ἄν μιά ἡμέρα ἐργασίας ἀρκοῦσε μόνο, γιά νά διατηρήσει στή ζωή τόν ἐργάτη, δηλαδή γιά νά ἀναπαράγει τήν ἐργατική του δύναμη, [301], τότε γιά νά μιλήσουμε ἀπόλυτα, ἡ ἐργασία θά ἦταν παραγωγική, γιατί θά ἦταν ἀναπαραγωγική, δηλαδή θά ἀναπλήρωνε πάντα τίς ἀξίες πού κατανάλωσε ἡ ἴδια (ἀξίες ἴσες μέ τήν ἀξία τῆς δικῆς της ἐργατικῆς δύναμης). Μόνο πού δέν θά ἦταν παραγωγική μέ τήν καπιταλιστική ἔννοια, γιατί δέν θά παρῆγε ὑπεραξία. (Πράγματι, δέν θά παρῆγε νέα ἀξία, ἀλλά θά ἀντικατάσταινε ἁπλῶς τήν παλιά. Θά εἶχε καταναλώσει τήν ἀξία μέ τή μιά μορφή, γιά νά τήν ἀναπαραγάγει μέ μιά ἄλλη μορφή. Καί μέ αὐτή τήν ἔννοια εἰπώθηκε, ὅτι ἕνας ἐργάτης εἶναι παραγωγικός, ὅταν ἡ παραγωγή του εἶναι ἴση μέ τή δική του κατανάλωση, καί ὅτι ἕνας ἐργάτης εἶναι μή παραγωγικός, ὅταν καταναλώνει περισσότερα ἀπ' ὅ,τι ἀναπαράγει).

Αὐτή ἡ παραγωγικότητα βασίζεται στή σχετική παραγωγικότητα, στό ὅτι ὁ ἐργάτης δέν ἀντικατασταίνει μόνο μιά παλιά ἀξία, ἀλλά δημιουργεῖ καί μιά νέα ἀξία, στό ὅτι ὑλοποιεῖ περισσότερο χρόνο ἐργασίας στό προϊόν του ἀπό τήν ἐργασία πού εἶναι ὑλοποιημένη στό προϊόν πού τόν συντηρεῖ στή ζωή σάν ἐργάτη. Σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τήν παραγωγική μισθωτή ἐργασία στηρίζει τό κεφάλαιο τήν ὕπαρξή του.

{Ἄν ὅμως ὑποθέσουμε ὅτι δέν ὑπάρχει κανενός εἴδους κεφάλαιο, ἀλλά ὅτι ὁ ἐργάτης ἰδιοποιεῖται ὁ ἴδιος τήν ὑπερεργασία του, τό περίσσευμα τῶν ἀξιῶν πού δημιούργησε, πάνω ἀπό τίς ἀξίες πού κατανάλωσε. Τότε, μόνο γι' αὐτή τήν ἐργασία θά μποροῦσε νά εἰπωθεῖ ὅτι εἶναι πραγματικά παραγωγική, δηλαδή παράγει καινούργιες ἀξίες.}

[2. *Οἱ ἀπόψεις τῶν φυσιοκρατῶν καί τῶν ἐμποροκρατῶν γιά τήν παραγωγική ἐργασία*]

Αὐτή ἡ ἀντίληψη γιά τήν παραγωγική ἐργασία ἀπορρέει μόνη της ἀπό τήν ἀντίληψη τοῦ Α. Σμίθ γιά τήν προέλευση τῆς ὑπεραξίας, δηλαδή ἀπό τήν οὐσία τοῦ κεφαλαίου. Ὅσο στηρίζεται σ' αὐτή τήν ἀντίληψη, ἀκολουθεῖ τή μιά κατεύθυνση πού πῆραν οἱ φυσιοκράτες, ἀκόμα καί οἱ ἐμποροκράτες (Merkantilisten), μόνο πού τήν ἀπαλλάσσει ἀπό τό λαθεμένο τρόπο παρουσίας της, δηλαδή ἀποκαλύπτει τόν ἐσωτερικό της πυρήνα. Οἱ φυσιοκράτες, μέ τή λαθεμένη ἀντίληψή τους, ὅτι μόνο

ἡ γεωργική ἐργασία εἶναι παραγωγική, ἐπέβαλαν τή σωστή θέση, ὅτι ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική ἄποψη παραγωγική εἶναι μόνο ἡ ἐργασία ἐκείνη, πού δημιουργεῖ μιά ὑπεραξία, καί μάλιστα ὄχι γιά τόν ἑαυτό της, ἀλλά γιά τόν ἰδιοκτήτη τῶν ὅρων παραγωγῆς, ἡ ἐργασία πού παράγει ἕνα καθαρό προϊὄν ὄχι γιά τόν ἑαυτό της, ἀλλά γιά τόν γαιοκτήμονα. Γιατί ἡ ὑπεραξία ἤ ὁ πρόσθετος χρόνος ἐργασίας εἶναι ὑλοποιημένος σέ ἕνα ὑπερπροϊόν ἤ σέ ἕνα καθαρό προϊόν. (Καί αὐτό πάλι τό ἀντιλαμβάνονται λαθεμένα, γιατί ἀπομένει λ.χ. περισσότερο σιτάρι ἀπό τό σιτάρι πού τρῶνε οἱ ἐργάτες καί ὁ παχτωτής. Ἀπομένει, ὅμως, ἐπίσης περισσότερο μάλλινο ὕφασμα ἀπό τό ὕφασμα πού χρειάζονται γιά τό δικό τους τό ντύσιμο οἱ ὑφαντουργοί (οἱ ἐργάτες καί ὁ ἐπιχειρηματίας)). Τήν ἴδια τήν ὑπεραξία τήν ἀντιλαμβάνονται λαθεμένα, γιατί ἔχουν λαθεμένη ἀντίληψη γιά τήν ἀξία καί τήν ἀνάγουν στήν ἀξία χρήσης τῆς ἐργασίας, ὄχι στόν χρόνο ἐργασίας, στήν κοινωνική, χωρίς καμιά ποιοτική διαφορά ἐργασία. Ὡστόσο μένει ὁ σωστός ὁρισμός, ὅτι μόνο ἐκείνη ἡ μισθωτή ἐργασία εἶναι παραγωγική, ἡ ὁποία δημιουργεῖ περισσότερη ἐργασία ἀπό τήν ἐργασία πού κοστίζει ἡ ἴδια. Ὁ Α. Σμίθ ἀπαλλάσσει τόν ὁρισμό αὐτό ἀπό τήν ἐσφαλμένη ἀντίληψη μέ τήν ὁποία συνδέεται στούς φυσιοκράτες.

Ἄς γυρίσουμε πίσω ἀπό τούς φυσιοκράτες στούς ἐμποροκράτες. Καί σ' αὐτούς ὑπάρχει μιά ἄποψη, ἡ ὁποία, ἄν καί ἀσυνείδητα, περιέχει τήν ἴδια γνώμη γιά τήν παραγωγική ἐργασία. Στή βάση τῆς ἀντίληψης τῶν ἐμποροκρατῶν βρισκόταν ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι παραγωγική μόνο στούς κλάδους ἐκείνους, τά προιόντα τῶν ὁποίων, ὅταν σταλοῦν στό ἐξωτερικό, φέρνουν στή χώρα περισσότερο χρῆμα ἀπό τό χρῆμα πού κόστισαν (ἤ πού χρειάστηκε νά ἐξαχθεῖ γι' αὐτά), στούς κλάδους λοιπόν πού κάνουν μιά χώρα ἱκανή νά συμμετέχει σέ μεγαλύτερο βαθμό στά προϊόντα τῶν νεοανοιγμένων μεταλλείων χρυσοῦ καί ἀργύρου. Ἔβλεπαν ὅτι σ' αὐτές τίς χῶρες συντελοῦνταν γρήγορη αὔξηση τοῦ πλούτου καί τῆς μεσαίας τάξης. Ποῦ βασιζόταν στήν πραγματικότητα αὐτή ἡ ἐπίδραση τοῦ χρυσοῦ; Ὁ μισθός ἐργασίας δέν ἀνέβαινε στήν ἴδια ἀναλογία, ὅπως καί οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Ἄρα ὁ μισθός ἐργασίας ἔπεφτε, καί ἔτσι αὐξανόταν ἡ σχετική ὑπερεργασία, ἀνέβαινε τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὄχι γιατί οἱ ἐργάτες ἔγιναν πιό παραγωγικοί, ἀλλά γιατί ὁ ἀπόλυτος μισθός ἐργασίας (δηλαδή ἡ συνολική ποσότητα τῶν μέσων συντήρησης, πού παίρνει ὁ ἐργάτης) συμπιεζόταν, μέ δυό λόγια χειροτέρευε ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν. Ἔτσι, στίς χῶρες αὐτές ἡ ἐργασία γινόταν πράγματι παραγωγικότερη γι' αὐτούς πού τή χρησιμοποιοῦσαν. Τό γεγονός αὐτό συνδεόταν μέ τήν

εἰσροή τῶν εὐγενῶν μετάλλων. Καί ἦταν αὐτό ἕνα κίνητρο — ἄν καί τό διαισθανόταν θολά μόνον — πού ἔκανε τούς ἐμποροκράτες νά θεωροῦν σάν παραγωγική μόνο τήν ἐργασία πού χρησιμοποιοῦνταν σέ τέτιους κλάδους παραγωγῆς.

[302] «Ἡ ἐξαιρετική αὔξηση [τοῦ πληθυσμοῦ], πού σημειώθηκε σχεδόν σ' ὅλη τήν Εὐρώπη τά τελευταῖα 50 ἤ 60 χρόνια, ἔχει ἴσως τήν κυρία αἰτία του στήν αὐξημένη παραγωγικότητα τῶν ἀμερικανικῶν μεταλλείων. Μιά αὐξημένη ἀφθονία τῶν εὐγενῶν μετάλλων» {φυσικά, ἐξαιτίας τῆς πτώσης τῆς πραγματικῆς τους ἀξίας} «αὐξάνει τήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων σέ μεγαλύτερη ἀναλογία ἀπό τήν τιμή τῆς ἐργασίας. Αὐτό συμπιέζει πρός τά κάτω τήν κατάσταση τοῦ ἐργάτη καί αὐξάνει ταυτόχρονα τά κέρδη τοῦ ἐργοδότη του, πού χρησιμοποιεῖ ἔτσι περισσότερο κυκλοφοροῦν κεφάλαιο γιά τή μίσθωση ἐργατῶν, καί αὐτό προωθεῖ τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ... Ὁ Μάλθους σημειώνει ὅτι «ἐνῶ ἡ ἀνακάλυψη τῶν μεταλλείων τῆς Ἀμερικῆς ἀνέβασε τήν τιμή τοῦ σιταριοῦ 3 - 4 φορές, τήν τιμή τῆς ἐργασίας τήν ἀνέβασε 2 φορές...» Ἡ τιμή τῶν ἐμπορευμάτων γιά τήν κατανάλωση στό ἐσωτερικό (λ.χ. τοῦ σιταριοῦ) ἀνεβαίνει ὄχι ἄμεσα ἐξαιτίας μιᾶς εἰσροῆς χρήματος, ἀλλά ἐπειδή τό ποσοστό τοῦ κέρδους στή γεωργία πέφτει σέ σχέση μέ τό ποσοστό στή βιομηχανία, μεταφέρεται κεφάλαιο ἀπό τήν πρώτη στή δεύτερη: Ἔτσι, κάθε κεφάλαιο ἀποφέρει ὑψηλότερο κέρδος ἀπό πρίν, καί ἡ ἄνοδος τῶν κερδῶν ἰσοῦται πάντα μέ μιά πτώση τῶν μισθῶν» (John Barton, «Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society», London 1817, p. 29 sqq.).

Ἔτσι, πρῶτο, σύμφωνα μέ τόν Μπάρτον, στό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰώνα ἐπαναλήφθηκε τό ἴδιο φαινόμενο, πού στό τελευταῖο τρίτο τοῦ 16ου αἰώνα καί στόν 17ο αἰώνα προκάλεσε τή γέννηση τοῦ ἐμποροκρατικοῦ συστήματος. Δεύτερο, ἐπειδή μόνο τά ἐξαγόμενα ἐμπορεύματα μετριοῦνται μέ χρυσό καί ἄργυρο στήν πεσμένη τους ἀξία, ἐνῶ τά ἐμπορεύματα γιά τήν ἐσωτερική κατανάλωση ἐξακολουθοῦν νά μετριοῦνται μέ χρυσό καί ἄργυρο στήν παλιά τους ἀξία (ὥσπου ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στούς καπιταλιστές νά καταργήσει τό μέτρημα αὐτό μέ 2 διαφορετικά μέτρα), ἡ ἐργασία ἐμφανίζεται στούς πρώτους κλάδους παραγωγῆς ἄμεσα παραγωγική, δηλαδή σάν δημιουργός ὑπεραξίας, χάρη στό γεγονός ὅτι συμπιέζει τόν μισθό ἐργασίας κάτω ἀπό τό παλιό του ἐπίπεδο.

[3. *Διγνωμία στήν ἀντίληψη τοῦ Σμίθ γιά τήν παραγωγική ἐργασία*]

[*α) Ἐξήγηση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας σάν ἐργασίας πού ἀνταλλάσσεται μέ κεφάλαιο*]

Ἡ δεύτερη, ἡ λαθεμένη ἄποψη, πού ἀναπτύσσει ὁ Σμίθ γιά τήν παραγωγική ἐργασία, εἶναι τόσο μπλεγμένη μέ τή σωστή, ὥστε στήν ἴδια περικοπή ἀκολουθεῖ βῆμα πρός βῆμα ἡ μιά τήν ἄλλη. Γι' αὐτό πρέπει γιά τήν περιγραφή τῆς πρώτης ἄποψης νά κομματιάσουμε τίς περικοπές πού παραθέτουμε.

(Βιβλ. II., κεφ. III, τομ. II ἔκδοση Μάκ Κοῦλλοχ — σελ. 93 κ.ἑ.). «Ὑπάρχει ἕνα εἶδος ἐργασίας, πού ἀνεβάζει τήν ἀξία τοῦ ἀντικειμένου, στό ὁποῖο χρησιμοποιεῖται. Ὑπάρχει ἕνα ἄλλο εἶδος ἐργασίας, πού δέν φέρνει τέτιο ἀποτέλεσμα. Τό πρῶτο εἶδος ἐργασίας μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ *παραγωγική ἐργασία, γιατί παράγει μιάν ἀξία,* τό δεύτερο *μή παραγωγική ἐργασία.* Ἔτσι, ἡ ἐργασία ἑνός ἐργάτη μανουφακτούρας *προσθέτει* κατά κανόνα στήν ἀξία τοῦ ὑλικοῦ πού ἐπεξεργάζεται καί τήν ἀξία *τῆς δικῆς του συντήρησης καί τό κέρδος τοῦ ἀφεντικοῦ του.* Ἐνῶ ἡ ἐργασία ἑνός ὑπηρέτη δέν προσθέτει καμιά ἀξία. Παρ' ὅλο πού ὁ ἐργάτης μανουφακτούρας εἰσπράττει τόν μισθό του *προκαταβολικά* ἀπό τό ἀφεντικό του, *στήν πραγματικότητα δέν τοῦ κοστίζει τίποτα,* γιατί ἡ ἀξία τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ ἐπιστρέφεται συνήθως σ' αὐτόν *μαζί μέ ἕνα κέρδος* χάρη στήν ἀνεβασμένη ἀξία τοῦ ἀντικειμένου, στό ὁποῖο χρησιμοποίησε τήν ἐργασία του. Ἡ συντήρηση ὅμως ἑνός ὑπηρέτη ποτέ δέν ἐπιστρέφεται. Ἕνας ἄνθρωπος *γίνεται πλούσιος,* ὅταν ἀπασχολεῖ πολλούς ἐργάτες μανουφακτούρας, γίνεται φτωχός ὅταν συντηρεῖ πολλούς ὑπηρέτες».

Σ' αὐτή τήν περικοπή — καί στή συνέχειά της, πού θά τήν παραθέσουμε ἀργότερα, μπλέκονται ἀκόμα περισσότερο οἱ ἀντιφάσκοντες ὁρισμοί — μέ τόν ὅρο παραγωγική ἐργασία ἐννοεῖται κυρίως, κατεξοχήν ἡ ἐργασία πού παράγει μιά ὑπεραξία — «τό κέρδος τοῦ ἀφεντικοῦ της» — πάνω ἀπό τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἀξίας «τῆς δικῆς του (τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη) συντήρησης». Καί αὐτό γιατί ὁ βιομήχανος μανουφακτούρας δέν θά μποροῦσε νά γίνει *πλούσιος* μέ τήν ἀπασχόληση μεγάλου ἀριθμοῦ (ἐργατῶν) μανουφακτούρας, ἄν αὐτοί οἱ τελευταῖοι, ἐκτός ἀπό τήν ἀξία πού κοστίζει ἡ δική τους συντήρηση, δέν πρόσθεταν καί μιά ὑπεραξία.

Δεύτερο, ὅμως, μέ τόν ὅρο παραγωγική ἐργασία ὁ Α. Σμίθ ἐννοεῖ ἐδῶ μιά τέτια ἐργασία, πού παράγει γενικά μιάν ἀξία. Ἀφήνοντας γιά τήν ὥρα κατά μέρος αὐτή [303] τήν τελευταία ἐξήγηση, θά παραθέσουμε πρῶτα μιάν ἄλλη περικοπή, στήν ὁποία ἡ πρώτη ἄποψη ἐνμέ-

ρει ἐπαναλαβαίνεται καί ἐνμέρει διατυπώνεται πιό ἀνάγλυφα, ἰδίως ὅμως ἀναπτύσσεται ἐπίσης παραπέρα.

«Ἄν ἡ ποσότητα μέσων διατροφῆς καί ἐνδυμασίας, πού ... καταναλώνονται ἀπό τούς μή παραγωγικά ἐργαζόμενους, μοιραζόταν ἀνάμεσα στούς παραγωγικούς ἐργάτες, θά εἶχαν ἀναπαραγάγει ὁλόκληρη τήν ἀξία τῶν μέσων πού κατανάλωσαν *μαζί μέ ἕνα κέρδος.*» (στό ἴδιο, σελ. 109, Βιβλ. II, κεφ. III).

Ἐδῶ κατηγορηματικότατα παραγωγικός ἐργάτης εἶναι ἐκεῖνος, πού ἀναπαράγει γιά τόν κεφαλαιοκράτη ὄχι μόνο ὅλη τήν ἀξία τῶν μέσων συντήρησης πού περιέχονται στόν μισθό, ἀλλά πού τοῦ τήν ἀναπαράγει μαζί μέ ἕνα κέρδος.

Μόνο ἡ ἐργασία, πού παράγει κεφάλαιο, εἶναι παραγωγική ἐργασία. Τό ἐμπόρευμα ἤ τό χρῆμα γίνονται κεφάλαιο μέ τό ὅτι ἀνταλλάσσονται ἄμεσα μέ ἐργατική δύναμη καί ἀνταλλάσσονται μόνο, γιά νά ἀντικατασταθοῦν μέ περισσότερη ἐργασία ἀπό τήν ἐργασία πού περιέχεται σ' αὐτά. Γιατί ἡ ἀξία χρήσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης συνίσταται γιά τόν κεφαλαιοκράτη, σάν τέτιον, ὄχι στήν *πραγματική* της ἀξία χρήσης, στήν ὠφελιμότητα αὐτῆς τῆς ἰδιαίτερης συγκεκριμένης ἐργασίας, ὅτι δηλαδή πρόκειται γιά κλωστική ἐργασία, γιά ὑφαντική ἐργασία κλπ., ἀκριβῶς ὅπως δέν τόν ἐνδιαφέρει ἡ ἀξία χρήσης τοῦ προϊόντος αὐτῆς τῆς ἐργασίας, σάν τέτιου, ἐπειδή γι' αὐτόν τό προϊόν εἶναι ἐμπόρευμα (καί μάλιστα ἐμπόρευμα πρίν ἀπό τήν πρώτη του μεταμόρφωση), καί ὄχι εἶδος κατανάλωσης. Αὐτό πού τόν ἐνδιαφέρει στό ἐμπόρευμα εἶναι ὅτι ἔχει μεγαλύτερη ἀνταλλακτική ἀξία ἀπό τήν ἀξία πού πλήρωσε γιά τήν παραγωγή του, καί ἔτσι ἡ ἀξία χρήσης τῆς ἐργασίας γι' αὐτόν συνίσταται στό ὅτι παίρνει πίσω μιά μεγαλύτερη ποσότητα χρόνου ἐργασίας ἀπό ἐκεῖνον πού πλήρωσε μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ. Σ' αὐτούς τούς παραγωγικούς ἐργάτες ἀνήκουν φυσικά ὅλοι, ὅσοι συνεργάζονται μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο στήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος, ἀπό τόν καθεαυτό χειρώνακτα ἐργάτη ὥς τόν μάνατζερ καί τόν μηχανικό (πού διαφέρει ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη). Γι' αὐτό, ἡ τελευταία ἐπίσημη ἀγγλική ἔκθεση γιά τά ἐργοστάσια (factories) συμπεριλαβαίνει *«ρητά»* στήν κατηγορία τῶν ἀπασχολουμένων μισθωτῶν ἐργατῶν ὅλα τά πρόσωπα πού χρησιμοποιοῦνται στό ἐργοστάσιο καί στά γραφεῖα πού ἀνήκουν σ' αὐτό, ἐξαιρώντας μόνο τούς ἴδιους τούς ἐργοστασιάρχες. (Προτοῦ τελειώσουν αὐτές οἱ βρωμιές, δές αὐτά πού λέει ἡ ἔκθεση).

Ἡ παραγωγική ἐργασία καθορίζεται ἐδῶ ἀπό τήν ἄποψη τῆς κεφα-

λαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ὁ δέ Α. Σμίθ ἔχει ἐξαντλήσει ἐννοιακά τό ζήτημα, πέτυχε τό στόχο — πρόκειται γιά μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες ἐπιστημονικές ὑπηρεσίες του (παραμένει, ὅπως ἔχει παρατηρήσει σωστά ὁ Μάλθους[58], ἡ βάση ὅλης τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας αὐτή ἡ κριτική διάκριση ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί στή μή παραγωγική ἐργασία), τό γεγονός ὅτι τήν παραγωγική ἐργασία τήν καθορίζει σάν ἐργασία, *πού ἀνταλλάσσεται ἄμεσα μέ τό κεφάλαιο*, δηλαδή μέ ἀνταλλαγή, μέ τήν ὁποία μόνο οἱ ὅροι παραγωγῆς τῆς ἐργασίας καί γενικά ἡ ἀξία, τό χρῆμα καί τά ἐμπορεύματα μετατρέπονται πρῶτα σέ κεφάλαιο (καί ἡ ἐργασία σέ μισθωτή ἐργασία μέ τήν ἐπιστημονική ἔννοια).

Ἔτσι ἔχει ἐπίσης ἀποδειχτεῖ ἀπόλυτα, τί εἶναι ἡ *μή παραγωγική ἐργασία*. Εἶναι ἡ ἐργασία πού δέν ἀνταλλάσσεται μέ κεφάλαιο, ἀλλά πού ἀνταλλάσσεται *ἄμεσα* μέ εἰσόδημα, δηλαδή μέ μισθό ἤ μέ κέρδος (φυσικά καί μέ τίς διάφορες κατηγορίες, ὅπως ὁ τόκος καί οἱ πρόσοδες, πού συμμετέχουν σάν μέτοχοι — copartners — στό κέρδος τοῦ κεφαλαιοκράτη). Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐργασία ἐνμέρει πληρώνει ἀκόμα τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της (ὅπως λ.χ. ἡ γεωργική ἐργασία τοῦ δουλοπάροικου), ἐνμέρει ἀνταλλάσσεται ἄμεσα μέ τό εἰσόδημα (ὅπως ἡ μανουφακτουρική ἐργασία στίς πόλεις τῆς Ἀσίας), δέν ὑπάρχει κεφάλαιο καί μισθωτή ἐργασία μέ τήν ἔννοια τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Οἱ ὁρισμοί αὐτοί δέν εἶναι λοιπόν παρμένοι ἀπό τό ὑλικό χαρακτηριστικό τῆς ἐργασίας, (οὔτε ἀπό τή φύση τοῦ προϊόντος της, οὔτε ἀπό τήν καθορισμένη ἰδιότητα τῆς ἐργασίας σάν συγκεκριμένης ἐργασίας), ἀλλά ἀπό τήν καθορισμένη κοινωνική μορφή, ἀπό τίς κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς, μέσα στίς ὁποῖες συντελεῖται. Ἕνας ἠθοποιός, λ.χ., ἀκόμα καί ἕνας παλιάτσος, εἶναι ἑπομένως ἕνας παραγωγικός ἐργάτης, ὅταν δουλεύει στήν ὑπηρεσία ἑνός καπιταλιστῆ (τοῦ ἐπιχειρηματία), στόν ὁποῖο ἐπιστρέφει περισσότερη ἐργασία, ἀπό ἐκείνη πού παίρνει ἀπ᾽ αὐτόν μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ, ἐνῶ ἕνας μπαλωματής ράφτης, πού πάει στό σπίτι τοῦ καπιταλιστῆ, γιά νά τοῦ μπαλώσει τά παντελόνια του τοῦ δημιουργεῖ μόνο μιά ἀξία χρήσης, εἶναι ἕνας μή παραγωγικός ἐργάτης. Ἡ ἐργασία τοῦ πρώτου ἀνταλλάσσεται μέ κεφάλαιο, ἐνῶ ἡ ἐργασία τοῦ δεύτερου μέ εἰσόδημα. Ἡ πρώτη δημιουργεῖ μιά ὑπεραξία, μέ τή δεύτερη καταναλώνεται ἕνα εἰσόδημα.

Ἡ παραγωγική καί ἡ μή παραγωγική ἐργασία ἐξετάζονται ἐδῶ πάντα ἀπό τή *σκοπιά* τοῦ κατόχου χρήματος, τοῦ καπιταλιστῆ, ὄχι τοῦ *ἐργάτη* καί ἀπό δῶ ἡ βλακεία τῶν Γκανίλ κλπ., οἱ ὁποῖοι καταλαβαί-

νουν τόσο λίγο τό ζήτημα, πού ρωτᾶνε, ἄν ἡ ἐργασία ἤ ἡ ὑπηρεσία ἤ ἡ λειτουργία τῆς πόρνης, τοῦ λακέ κλπ. ἀποφέρει χρῆμα [303]

[304] Ἕνας συγγραφέας εἶναι παραγωγικός ἐργάτης, ὄχι γιατί παράγει ἰδέες, ἀλλά γιατί πλουτίζει τόν βιβλιοπώλη, πού ἐκδίδει τά συγγράμματά του, ἤ γιατί εἶναι ὁ μισθωτός ἐργάτης ἑνός καπιταλιστῆ.

Ἡ ἀξία χρήσης τοῦ ἐμπορεύματος, στό ὁποῖο ἐνσωματώνεται ἡ ἐργασία ἑνός παραγωγικοῦ ἐργάτη, μπορεῖ νά εἶναι τοῦ πιό τιποτένιου εἴδους. Αὐτό τό ὑλικό χαρακτηριστικό τῆς ἐργασίας δέν συνδέεται καθόλου μέ αὐτή τήν ἰδιότητά του, πού μᾶλλον ἐκφράζει μόνο μιά καθορισμένη κοινωνική σχέση παραγωγῆς. Εἶναι ἕνα χαρακτηριστικό τῆς ἐργασίας, πού προέρχεται ὄχι ἀπό τό περιεχόμενό της ἤ ἀπό τό ἀποτέλεσμά της, ἀλλά ἀπό τήν καθορισμένη της κοινωνική μορφή.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι τό κεφάλαιο ἔχει κατακτήσει ὅλη τήν παραγωγή — ὅτι, ἑπομένως, *ἐμπόρευμα* (πού πρέπει νά τό διακρίνουμε ἀπό τήν ἁπλή ἀξία χρήσης) δέν παράγεται πιά ἀπό ἕναν ὁποιοδήποτε ἐργαζόμενο, ὁ ὁποῖος κατέχει ὁ ἴδιος τούς ὅρους παραγωγῆς γιά τήν παραγωγή αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος — ὅτι λοιπόν μόνο ὁ καπιταλιστής εἶναι παραγωγός *ἐμπορευμάτων* (τό μόνο ἐμπόρευμα πού ἐξαιρεῖται εἶναι ἡ ἐργατική δύναμη), τότε στήν περίπτωση αὐτή πρέπει τό εἰσόδημα νά ἀνταλλάσσεται *εἴτε* μέ ἐμπορεύματα, πού τά παράγει καί τά πουλᾶ μόνο τό κεφάλαιο, *εἴτε* μέ ἐργασίες, πού ἐπίσης ἀγοράζονται, ὅπως ἐκεῖνα τά ἐμπορεύματα, γιά νά καταναλωθοῦν, δηλαδή ἀγοράζονται ἁπλῶς καί μόνο χάρη στήν ὑλική ἰδιότητά τους, στήν ἀξία χρήσης τους, χάρη στίς *ὑπηρεσίες* πού μέ τήν ὑλική ἰδιότητά τους προσφέρουν στόν ἀγοραστή καί καταναλωτή τους. Γιά τόν παραγωγό αὐτῶν τῶν ὑπηρεσιῶν οἱ ὑπηρεσίες αὐτές εἶναι ἐμπορεύματα. Ἔχουν μιά καθορισμένη ἀξία χρήσης (φανταστική ἤ πραγματική) καί μιά καθορισμένη ἀνταλλακτική ἀξία. Γιά τόν ἀγοραστή, ὅμως, οἱ ὑπηρεσίες αὐτές εἶναι μόνο ἀξίες χρήσης, ἀντικείμενα, στά ὁποῖα [305] καταναλώνει τό εἰσόδημά του. Αὐτοί οἱ μή παραγωγικοί ἐργάτες δέν παίρνουν τζάμπα τό μερίδιό τους ἀπό τό εἰσόδημα (τούς μισθούς καί τά κέρδη), τή συμμετοχή τους στά ἐμπορεύματα, τά παραγμένα ἀπό τήν παραγωγική ἐργασία. Τό μερίδιό τους ἀπό αὐτά ὀφείλουν νά τό ἀγοράσουν, δέν ἔχουν ὅμως καμιά σχέση μέ τήν παραγωγή τους.

Κάτω ὅμως ἀπό ὅλες τίς περιστάσεις εἶναι καθαρό ὅτι: Ὅσο μεγαλύτερο μέρος τοῦ εἰσοδήματος (τοῦ μισθοῦ καί τοῦ κέρδους) ξοδεύεται σέ ἐμπορεύματα πού παράγονται ἀπό τό κεφάλαιο, τόσο μικρό-

τερο μέρος τοῦ εἰσοδήματος μπορεῖ νά ξοδευτεῖ στίς ὑπηρεσίες τῶν μή παραγωγικῶν ἐργατῶν καί ἀντίστροφα.

Ἡ ὑλική ἰδιότητα τῆς ἐργασίας, ἑπομένως καί τοῦ προϊόντος της, αὐτή καθεαυτή δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τή διάκριση αὐτή ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία. Λογουχάρη, οἱ μάγειροι καί τά γκαρσόνια ἑνός ἑστιατορίου εἶναι παραγωγικοί ἐργάτες, ἐφόσον ἡ ἐργασία τους μετατρέπεται σέ κεφάλαιο γιά τόν ἰδιοκτήτη τοῦ ἑστιατορίου. Τά ἴδια πρόσωπα εἶναι μή παραγωγικοί ἐργάτες, ὅταν εἶναι ὑπηρέτες σ' ἕνα σπίτι, ἐφόσον δέν δημιουργῶ κεφάλαιο ἀπό τήν ὑπηρεσία τους, ἀλλά ξοδεύω εἰσόδημα. Πράγματι, τά ἴδια ἐπίσης πρόσωπα εἶναι γιά μένα, τόν καταναλωτή, μή παραγωγικοί ἐργάτες στό ἑστιατόριο.

«Τό μέρος τοῦ ἐτήσιου προϊόντος τῆς γῆς καί τῆς ἐργασίας *μιᾶς ὁποιασδήποτε χώρας, πού ἀντικατασταίνει ἕνα κεφάλαιο,* χρησιμοποιεῖται *ἄμεσα* μόνο γιά τή συντήρηση παραγωγικῶν ἐργαζομένων. *Πληρώνει μόνο τούς μισθούς τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας.* Τό μέρος, πού προορίζεται *ἄμεσα* γιά τόν σχηματισμό ἑνός εἰσοδήματος, εἴτε μέ τή μορφή τοῦ κέρδους ἤ τῆς προσόδου, μπορεῖ ἐξίσου νά χρησιμεύει καί γιά τή συντήρηση παραγωγικῶν καθώς καί γιά τή συντήρηση μή παραγωγικῶν ἐργατῶν» (στό ἴδιο, σελ. 98). «Ὁποιοδήποτε μέρος τῆς περιουσίας του τοποθετήσει κανείς σάν κεφάλαιο, ἀναμένει πάντα ὅτι θά ἀντικατασταθεῖ πάλι μαζί μέ ἕνα κέρδος. Γι' αὐτό, τό χρησιμοποιεῖ ἀποκλειστικά γιά τή συντήρηση *παραγωγικῶν ἐργατῶν,* καί ἀφοῦ αὐτό τόν ἔχει ἐξυπηρετήσει στή λειτουργία του σάν κεφάλαιο, ἀποτελεῖ εἰσόδημα γι' αὐτούς τούς τελευταίους. Ἀπό τή στιγμή πού ἕνα μέρος του θά χρησιμοποιηθεῖ *γιά τή συντήρηση μή παραγωγικῶν ἐργατῶν,* κάποιου εἴδους, ἀπό τήν ἴδια στιγμή ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἀπό τό κεφάλαιό του καί ἔχει περάσει στό ποσό πού προορίζεται γιά τήν ἄμεση κατανάλωση» (στό ἴδιο).

Στό βαθμό πού τό κεφάλαιο κατακτᾶ ὅλη τήν παραγωγή, δηλαδή πού ἐξαφανίζεται ἡ οἰκιακή καί μικρή βιομηχανία, κοντολογῆς ἡ βιομηχανία πού παράγει γιά τήν αὐτοκατανάλωση, ἡ μορφή τῆς βιομηχανίας πού δέν παράγει ἐμπορεύματα, εἶναι σαφές ὅτι οἱ μή παραγωγικοί ἐργάτες, ἐκεῖνοι πού οἱ ὑπηρεσίες τους ἀνταλλάσσονται ἄμεσα μέ εἰσόδημα, κατά τό μεγαλύτερό τους μέρος θά ἐκπληρώνουν πιά μόνο *προσωπικές* ὑπηρεσίες, καί μόνο ἕνα ἐλάχιστο μέρος τους (λ.χ. ὁ μάγειρας, ἡ ράφτρα, ὁ μπαλωματής, ὁ ράφτης κλπ.) θά παράγουν ὑλικές ἀξίες χρήσης. Τό γεγονός ὅτι δέν παράγουν *ἐμπορεύματα,* ὀφείλεται στή φύση τῶν πραγμάτων. Γιατί τό ἐμπόρευμα σάν τέτιο δέν εἶναι ποτέ ἄμεσα ἀντικείμενο τῆς κατανάλωσης, ἀλλά φορέας τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Γι' αὐτό στόν ἀνεπτυγμένο κεφαλαιοκρατικό τρόπο

παραγωγῆς μόνο ἕνα ἐντελῶς ἀσήμαντο μέρος αὐτῶν τῶν μή παραγωγικῶν ἐργατῶν μπορεῖ νά συμμετέχει ἄμεσα στήν ὑλική παραγωγή. Μόνο μέ ἀνταλλαγή τῶν ὑπηρεσιῶν του μέ τό εἰσόδημα συμμετέχει σ' αὐτό. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Α. Σμίθ, αὐτό δέν ἐμποδίζει ἡ ἀξία τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτῶν τῶν μή παραγωγικῶν ἐργατῶν νά καθορίζεται μέ τόν ἴδιο (ἤ ἀνάλογο) τρόπο καί νά καθορίζεται ὅπως καί ἡ ἀξία τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν. Δηλαδή, ἀπό τά ἔξοδα παραγωγῆς, πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά τή συντήρηση ἤ τήν παραγωγή αὐτῶν τῶν ἐργατῶν. Προστίθενται ἀκόμα καί ἄλλα περιστατικά, ἡ ἐξέταση τῶν ὁποίων δέν ἀνήκει ἐδῶ.

[306] Ἡ ἐργατική δύναμη τοῦ παραγωγικοῦ ἐργάτη εἶναι γι' αὐτόν τόν ἴδιο ἕνα ἐμπόρευμα. Τό ἴδιο καί ἡ ἐργατική δύναμη τοῦ μή παραγωγικοῦ ἐργάτη. Ὁ παραγωγικός ἐργάτης, ὅμως, παράγει ἐμπορεύματα γιά τόν ἀγοραστή τῆς ἐργατικῆς δύναμής του. Ὁ μή παραγωγικός ἐργάτης παράγει γι' αὐτόν ἁπλῶς μιά ἀξία χρήσης, ὄχι ἐμπόρευμα, μιά φανταστική ἤ πραγματική ἀξία χρήσης. Χαρακτηριστικό γιά τόν μή παραγωγικό ἐργάτη εἶναι ὅτι δέν παράγει ἐμπόρευμα γιά τόν ἀγοραστή του, παίρνει ὅμως ἐμπόρευμα ἀπό αὐτόν.

«Ἡ ἐργασία μερικῶν ἀπό τά πιό ἐπιφανή στρώματα (Stände) τῆς κοινωνίας, ὅπως καί ἡ ἐργασία τῶν ὑπηρετῶν, δέν παράγει ἀξία... Ἔτσι, λ.χ. ὁ ἀνώτατος ἄρχων μέ ὅλους τούς δικαστικούς ὑπαλλήλους του καί τούς ἀξιωματικούς του πού βρίσκονται στήν ὑπηρεσία του, ὁλόκληρος ὁ στρατός καί ὁ στόλος εἶναι μή παραγωγικοί ἐργαζόμενοι. Εἶναι οἱ ὑπηρέτες τῆς κοινωνίας καί συντηροῦνται μέ ἕνα μέρος τοῦ ἐτήσιου προϊόντος τῆς δουλιᾶς ἄλλων ἀνθρώπων... Στήν ἴδια τάξη ἀνήκουν ... οἱ παπάδες, οἱ δικηγόροι, οἱ γιατροί, οἱ φιλόλογοι, οἱ σοφοί κάθε κατηγορίας. Οἱ ἠθοποιοί, οἱ γελωτοποιοί, οἱ μουσικοί, οἱ τραγουδιστές τῆς ὄπερας, οἱ χορευτές μπαλλέτου κλπ.» (στό ἴδιο σελ. 94, 95).

Αὐτή καθεαυτή ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία, ὅπως εἴπαμε, δέν ἔχει καμιά δουλιά οὔτε μέ τήν ἰδιαίτερη εἰδικότητα τῆς ἐργασίας, οὔτε μέ τήν ἰδιαίτερη ἀξία χρήσης, στήν ὁποία ἐνσωματώνεται αὐτή ἡ εἰδικότητα. Στή μιά περίπτωση ἡ ἐργασία ἀνταλλάσσεται μέ κεφάλαιο, στήν ἄλλη μέ εἰσόδημα. Στή μιά περίπτωση ἡ ἐργασία μετατρέπεται σέ κεφάλαιο καί δημιουργεῖ ἕνα κέρδος γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Στήν ἄλλη περίπτωση εἶναι μιά δαπάνη, ἕνα ἀπό τά εἴδη στά ὁποῖα καταναλώνεται τό εἰσόδημα. Λογουχάρη, ὁ ἐργάτης ἑνός κατασκευαστῆ πιάνων εἶναι παραγωγικός ἐργάτης. Ἡ ἐργασία του δέν ἀντικαταστaίνει μόνο τόν μισθό πού καταναλώνει, ἀλλά στό προϊόν, στό πιάνο, στό ἐμπόρευμα πού πουλάει ὁ ἐργοστασιάρχης πιάνων, περιέχεται μιά ὑπεραξία πέρα ἀπό τήν ἀξία

τοῦ μισθοῦ. Ἄν ἀντίθετα ὑποθέσουμε, ὅτι ἀγοράζω ὅλα τά ὑλικά πού χρειάζονται γιά τήν κατασκευή ἑνός πιάνου (ἤ ἔστω ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης κατέχει τά ὑλικά αὐτά) καί, ἀντί νά ἀγοράσω τό πιάνο ἀπό ἕνα μαγαζί, βάζω καί μοῦ τό κατασκευάζουν στό σπίτι μου. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ κατασκευαστής πιάνων εἶναι τώρα μή παραγωγικός ἐργάτης, γιατί ἡ ἐργασία του ἀνταλλάσσεται ἄμεσα μέ τό εἰσόδημά μου.

[β) *Ἐξήγηση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας, σάν ἐργασίας πού ὑλοποιεῖται στό ἐμπόρευμα*]

Ὡστόσο, εἶναι φανερό, ὅτι στόν ἴδιο βαθμό πού τό κεφάλαιο ὑποτάσσει ὅλη τήν παραγωγή — ὅταν δηλαδή ὅλα τά ἐμπορεύματα παράγονται γιά τό ἐμπόριο καί ὄχι γιά τήν ἄμεση κατανάλωση, καί στόν ἴδιο βαθμό ἀναπτύσσεται ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας — θά σημειώνεται καί μιά ὁλοένα καί μεγαλύτερη ὑλική διαφορά ἀνάμεσα στούς παραγωγικούς καί τούς μή παραγωγικούς ἐργάτες, γιατί οἱ πρῶτοι, ἐκτός ἀπό μικρές ἐξαιρέσεις, θά παράγουν ἀποκλειστικά *ἐμπορεύματα*, ἐνῶ οἱ τελευταῖοι, ἐκτός ἀπό μικρές ἐξαιρέσεις, θά ἐκπληρώνουν μόνο προσωπικές ὑπηρεσίες. Γι' αὐτό ἡ πρώτη τάξη θά παράγει τόν ἄμεσο, τόν ὑλικό πλοῦτο πού ἀποτελεῖται ἀπό *ἐμπορεύματα*, ἀπό ὅλα τά ἐμπορεύματα, ἐφόσον δέν ἀποτελοῦνται ἀπό τήν ἴδια τήν ἐργατική δύναμη. Αὐτή εἶναι μιά ἀπό τίς ἀπόψεις, πού παρακίνησαν τόν Α. Σμίθ νά προσθέσει στήν πρώτη καί θεμελιακά καθοριστική εἰδική διαφορά καί ἄλλες διαφορές.

Ἔτσι, ὕστερα ἀπό διάφορους συνδυασμούς ἰδεῶν, λέει:

«Ἡ ἐργασία ἑνός ὑπηρέτη» (σέ διάκριση ἀπό τήν ἐργασία ἑνός ἐργάτη μανουφακτούρας) «... *δέν προσθέτει καμιά ἀξία*... ἡ συντήρηση ἑνός ὑπηρέτη *ποτέ δέν ἐπιστρέφεται*. Ἕνας ἄνθρωπος γίνεται πλούσιος, ὅταν ἀπασχολεῖ πολλούς ἐργάτες μανουφακτούρας, γίνεται φτωχός, ὅταν συντηρεῖ πολλούς ὑπηρέτες. *Ἡ ἐργασία τῶν τελευταίων ἔχει ὡστόσο τήν ἀξία της* καί κερδίζει τόν μισθό της ὅπως καί ἡ ἐργασία τῶν πρώτων. Ἡ ἐργασία, ὅμως, τοῦ ἐργάτη μανουφακτούρας *παγιώνεται καί ὑλοποιεῖται σέ ἕνα ἰδιαίτερο ἀντικείμενο ἤ σέ ἕνα ἐμπόρευμα πού μπορεῖ νά πουληθεῖ, καί πού, τουλάχιστον γιά ἕνα ἀκόμα χρονικό διάστημα, ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει, ὕστερα ἀπό τήν ἀποπεράτωση τῆς ἐργασίας*. Κατά κάποιον τρόπο μαζεύεται καί ἀποθηκεύεται μιά ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας, γιά νά χρησιμοποιηθεῖ ἀργότερα, ὅταν χρειαστεῖ. Τό ἀντικείμενο αὐτό, ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, ἡ τιμή αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου, μπορεῖ ἀργότερα, ὅταν χρειαστεῖ, νά βάλει σέ κίνηση ἴση ποσότητα ἐργασίας μέ ἐκείνη πού ἀπαιτήθηκε ἀρχικά γιά τήν παραγωγή του. Ἡ ἐργασία τοῦ ὑπηρέτη [307], ἀντίθετα, *δέν*

παγιώνεται ἤ δέν ὑλοποιεῖται σέ ἕνα ἰδιαίτερο ἀντικείμενο ἤ σέ ἕνα ἐμπόρευμα πού μπορεῖ νά πουληθεῖ. Οἱ ὑπηρεσίες του παρέρχονται συνήθως τή στιγμή τῆς ἐκπλήρωσής τους καί σπάνια ἀφήνουν πίσω τους ἕνα ἴχνος ἤ μιά ἀξία, μέ τήν ὁποία θά μποροῦσε νά προμηθευτεῖ κανείς *ἀργότερα* μιά ἴση ποσότητα ὑπηρεσιῶν... Ἡ ἐργασία μερικῶν ἀπό τίς πιό διακεκριμένες τάξεις τῆς κοινωνίας, ὅπως καί ἡ ἐργασία τῶν ὑπηρετῶν, *δέν εἶναι ἐργασία πού δημιουργεῖ ἀξία καί δέν παγιώνεται ἤ δέν ὑλοποιεῖται σέ ἕνα διαρκές ἀντικείμενο ἤ σέ ἕνα ἐμπόρευμα πού μπορεῖ νά πουληθεῖ*» (στό ἴδιο, σελ. 93, 94).

Γιά τόν ὁρισμό τοῦ μή παραγωγικοῦ ἐργάτη ἔχουμε ἐδῶ τούς παρακάτω καθορισμούς, πού ἐκφράζουν ταυτόχρονα τούς κρίκους τῆς ἐσωτερικῆς πορείας τῆς σκέψης τοῦ Α. Σμίθ:

«Αὐτή» (ἡ ἐργασία τοῦ μή παραγωγικοῦ ἐργάτη), σάν «μή παραγωγική, σάν ἐργασία πού δέν δημιουργεῖ ἀξία», «δέν προσθέτει καμιά ἀξία», «ἡ συντήρηση» (τοῦ μή παραγωγικοῦ ἐργάτη) «ποτέ δέν ἐπιστρέφεται», «*δέν παγιώνεται ἤ δέν ὑλοποιεῖται σέ ἕνα ἰδιαίτερο ἀντικείμενο ἤ σέ ἕνα ἐμπόρευμα πού πουλιέται*». Ἀντίθετα: «*Οἱ ὑπηρεσίες του παρέρχονται συνήθως τή στιγμή τῆς ἐκπλήρωσής τους καί σπάνια ἀφήνουν πίσω τους ἕνα ἴχνος ἤ μιά ἀξία*, μέ τήν ὁποία θά μποροῦσε νά προμηθευτεῖ κανείς *ἀργότερα* μιά ἴση ποσότητα ὑπηρεσιῶν». Τέλος «δέν παγιώνεται ἤ δέν ὑλοποιεῖται *σέ ἕνα διαρκές ἀντικείμενο ἤ σέ ἕνα ἐμπόρευμα πού μπορεῖ νά πουληθεῖ*».

Στήν ἀντίληψη αὐτή οἱ ὅροι «παραγωγική, δημιουργός ἀξίας» ἤ «μή παραγωγική, μή δημιουργός ἀξίας» παίρνονται μέ διαφορετική ἔννοια ἀπό ὅ,τι στήν ἀρχή. Δέν ἀναφέρεται πιά στήν παραγωγή μιᾶς ὑπεραξίας, πού αὐτή καθεαυτή περικλείνει ἀναπαραγωγή ἑνός ἰσοδύναμου γιά τήν καταναλωμένη ἀξία. Ἀλλά ἡ ἐργασία ἑνός ἐργάτη ὀνομάζεται, σύμφωνα μέ τά πιό πάνω, παραγωγική, ἐφόσον στή θέση τῆς καταναλωμένης ἀξίας βάζει ἕνα ἰσοδύναμο, γιατί μέ τήν ἐργασία του ὁ ἐργάτης προσθέτει σέ κάποιο ὑλικό ἕνα ποσό ἀξίας ἴσο μέ τήν ἀξία πού περιεχόταν στόν μισθό του. Ἐδῶ βγαίνουμε ἀπό τόν τυπικό ὁρισμό, ἀπό τόν ὁρισμό τῶν παραγωγικῶν καί τῶν μή παραγωγικῶν ἐργατῶν στή σχέση τους μέ τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Ἀπό τό 9ο κεφάλαιο τοῦ 4ου Βιβλίου (στό ὁποῖο ὁ Α. Σμίθ κριτικάρει τή διδασκαλία τῶν φυσιοκρατῶν) βλέπουμε ὅτι ὁ Α. Σμίθ περιέπεσε σ' αὐτή τήν πλάνη, ἀναπτύσσοντας τίς ἀπόψεις του ἐνμέρει σέ ἀντίθεση πρός τούς φυσιοκράτες, ἐνμέρει σέ ἐξάρτηση ἀπό αὐτούς. Ὅταν ἕνας ἐργάτης μέσα σέ ἕνα χρόνο ἀντικατασταίνει μόνο τό ἰσοδύναμο τοῦ μισθοῦ του, τότε δέν εἶναι παραγωγικός ἐργάτης γιά τόν καπιταλιστή. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τοῦ ἀντικατασταίνει τόν μισθό, τήν τιμή ἀγορᾶς τῆς ἐργασίας του. Πρόκειται, ὅμως, γιά μιά συναλλαγή πέρα γιά πέρα

ὅμοια μέ ἐκείνη ὅπου ὁ καπιταλιστής αὐτός θά ἀγόραζε τό ἐμπόρευμα πού παράγει αὐτός ὁ ἐργάτης. Πληρώνει ὁ καπιταλιστής τήν ἐργασία πού περιέχεται στό σταθερό κεφάλαιό του καί στόν μισθό. Ἔχει τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, πού εἶχε προηγούμενα μέ τή μορφή τοῦ χρήματος. Τό χρῆμα του δέν μετατρέπεται ἔτσι σέ κεφάλαιο. Στήν περίπτωση αὐτή εἶναι τό ἴδιο, σάν νά ἦταν ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης ὁ κάτοχος τῶν ὅρων παραγωγῆς του. Ἀπό τήν ἀξία τοῦ ἐτήσιου προϊόντος του πρέπει κάθε χρόνο ὁ καπιταλιστής νά ἀφαιρεῖ τήν ἀξία τῶν ὅρων παραγωγῆς, γιά νά τούς ἀντικαταστήσει. Αὐτό πού κατανάλωσε μέσα σ' ἕνα χρόνο ἤ πού θά μποροῦσε νά καταναλώσει, θά ἦταν ἴσο μέ τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος του, πού εἶναι ἴσο μέ τήν προσθεμένη κάθε χρόνο νέα ἐργασία στό σταθερό κεφάλαιό του. Ἑπομένως, στήν περίπτωση αὐτή δέν θά πραγματοποιοῦνταν κεφαλαιοκρατική παραγωγή.

Ὁ πρῶτος λόγος πού ὁ Α. Σμίθ ὀνομάζει «παραγωγική» αὐτοῦ τοῦ εἴδους τήν ἐργασία, εἶναι γιατί οἱ φυσιοκράτες τήν ὀνομάζουν «στείρα» καί «μή παραγωγική».

Στό κεφάλαιο πού ἀναφέραμε ὁ Σμίθ μᾶς λέει:

«Πρῶτο, ἀναγνωρίζουν ὅτι ἡ τάξη αὐτή» (δηλαδή οἱ βιομηχανικές τάξεις, πού δέν ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία) *«ἀναπαράγει κάθε χρόνο τήν ἀξία* τῆς δικῆς της χρονιάτικης κατανάλωσης *καί ὅτι συνεχίζει νά διατηρεῖ τουλάχιστον τήν ὕπαρξη τοῦ ποσοῦ ἤ τοῦ κεφαλαίου πού ἐγγυᾶται τήν ἀπασχόληση καί τή συντήρησή της*... Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ παχτωτές καί οἱ ἀγροεργάτες ἐκτός ἀπό τό ὅτι ἀναπαράγουν τό κεφάλαιο πού κάνει δυνατή τήν ἐργασία καί τή συντήρησή τους, παράγουν ἀκόμα κάθε χρόνο ἕνα *καθαρό προϊόν*, μιά πλεονάζουσα πρόσοδο γιά τόν γαιοκτήμονα... ἡ ἐργασία τῶν παχτωτῶν καί τῶν ἐμπόρων, τῶν βιοτεχνῶν καί τῶν ἐργατῶν μανουφακτούρας. Ὅμως τό μεγαλύτερο προϊόν τῆς μιᾶς τάξης δέν κάνει τήν ἄλλη *στείρα καί μή παραγωγική*» (στό ἴδιο, τομ. III, σελ. 550 τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τοῦ Γκαρνιέ).

Ἐδῶ ὁ Α. Σμίθ ἐπανέρχεται στή φυσιοκρατική [308] ἄποψη. Ἡ καθεαυτό «παραγωγική ἐργασία», πού παράγει μιάν ὑπεραξία, ἑπομένως καί «ἕνα καθαρό προϊόν» («un produit net»), εἶναι ἡ γεωργική ἐργασία. Ἐγκαταλείπει τή δική του ἄποψη γιά τήν ὑπεραξία καί δέχεται τήν ἄποψη τῶν φυσιοκρατῶν. Ταυτόχρονα τούς λέει ὅτι ἡ ἐργασία τῆς μανουφακτούρας (γι' αὐτόν καί ἡ ἐμπορική ἐργασία) εἶναι ἐπίσης παραγωγική, ἄν καί ὄχι μέ τήν ἴδια κυριολεκτική ἔννοια τῆς λέξης. Ἐγκαταλείπει λοιπόν τή μορφή τοῦ ὁρισμοῦ, τόν καθορισμό τί εἶναι ἀπό τήν ἄποψη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἕνας «παραγωγικός

ἐργάτης». Τονίζει ἐνάντια στούς φυσιοκράτες ὅτι ἡ μή ἀγροτική τάξη, ἡ βιομηχανική τάξη, ἀναπαράγει τόν δικό της μισθό, δηλαδή παράγει ὡστόσο μιάν ἀξία, ἴση μέ τήν ἀξία πού καταναλώνει καί ὅτι ἔτσι

«συνεχίζει τουλάχιστον τήν ὕπαρξη τοῦ ποσοῦ ἤ τοῦ κεφαλαίου πού ἐγγυᾶται τήν ἀπασχόλησή της».

Ἔτσι γεννιέται, σέ ἐξάρτηση ἀπό τούς φυσιοκράτες καί σέ ἀντίθεση πρός τούς φυσιοκράτες, ὁ δεύτερός του ὁρισμός γιά τό τί πράγμα εἶναι ἡ «παραγωγική ἐργασία».

«Δεύτερο», λέει ὁ Α. Σμίθ, «θά ἦταν σέ σχέση μ' αὐτά πέρα γιά πέρα λαθεμένο νά βλέπαμε τούς χειροτέχνες, τούς ἐργάτες μανουφακτούρας καί τούς ἐμπόρους ἀπό τήν ἴδια σκοπιά πού βλέπουμε τούς ἁπλούς ὑπηρέτες. *Ἡ ἐργασία ἑνός ὑπηρέτη δέν διατηρεῖ καθόλου τήν ὕπαρξη τοῦ κεφαλαίου, πού ἐγγυᾶται τήν ἀπασχόληση καί τή συντήρησή του. Σέ τελευταία ἀνάλυση ὁ ὑπηρέτης ἀπασχολεῖται καί συντηρεῖται μέ ἔξοδα τοῦ κυρίου του, καί ἡ ἐργασία του δέν εἶναι τέτια, πού θά μποροῦσε νά ἀντικαταστήσει αὐτά τά ἔξοδα.* Ἡ ἐργασία του ἀποτελεῖται ἀπό *ὑπηρεσίες, πού παρέρχονται καί ἐξαφανίζονται συνήθως τή στιγμή πού ἐκπληρώνονται καί δέν παγιώνονται, δέν ὑλοποιοῦνται σέ ἕνα ἐμπόρευμα, ἔτσι πού θά μποροῦσε νά τό πουλήσει κανείς καί νά ἀντικαταστήσει μέ τόν τρόπο αὐτό τήν ἀξία τῆς συντήρησης καί τοῦ μισθοῦ του.* Ἀντίθετα, *παγιώνεται καί ὑλοποιεῖται* ἡ ἐργασία τῶν βιοτεχνῶν, τῶν ἐμπόρων καί τῶν ἐργατῶν μανουφακτούρας *φυσικότατα σέ ἕνα πράγμα πού μπορεῖ νά πουληθεῖ καί νά ἀνταλλαχθεῖ.* Γι' αὐτόν τό λόγο, στό κεφάλαιο πού πραγματεύομαι τήν *παραγωγική* καί τή *μή παραγωγική ἐργασία* κατατάσσω τούς χειροτέχνες, τούς ἐργάτες μανουφακτούρας καί τούς ἐμπόρους στούς *παραγωγικούς* καί τούς ὑπηρέτες στούς *στείρους* καί *μή παραγωγικούς* ἐργάτες» (στό ἴδιο, σελ. 531).

Ἀπό τή στιγμή πού τό κεφάλαιο ἔχει καταχτήσει ὅλη τήν παραγωγή, τό εἰσόδημα, ἐφόσον ἀνταλλάσσεται γενικά μέ ἐργασία, δέν ἀνταλλάσσεται ἄμεσα μέ ἐργασία ἡ ὁποία παράγει *ἐμπορεύματα*, ἀλλά μόνο μέ *ὑπηρεσίες*. Ἀνταλλάσσεται τό εἰσόδημα ἐνμέρει μέ *ἐμπορεύματα*, πού πρόκειται νά χρησιμεύσουν σάν ἀξίες χρήσης, ἐνμέρει μέ *ὑπηρεσίες* (services), πού σάν τέτιες καταναλώνονται σάν ἀξίες χρήσης.

Τό ἐμπόρευμα — σέ διάκριση ἀπό τήν ἴδια τήν ἐργατική δύναμη — εἶναι ἕνα πράγμα ὁρισμένης ὠφελιμότητας γιά τόν ἄνθρωπο, πού ἀντικρύζει μέ τήν ὑλικότητά του τόν ἄνθρωπο, ἕνα πράγμα στό ὁποῖο εἶναι παγιωμένη, ὑλοποιημένη μιά ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας.

Φτάνουμε ἔτσι στόν ὁρισμό, ὁ ὁποῖος στήν οὐσία περιλαβαίνεται ἤδη στό πρῶτο σημεῖο: παραγωγικός ἐργάτης εἶναι ἐκεῖνος πού ἡ ἐργασία του *παράγει ἐμπορεύματα*, καί ὁ ὁποῖος μάλιστα καταναλώνει ὄχι περισ-

σότερα ἐμπορεύματα ἀπό τά ἐμπορεύματα πού παράγει, ἀπ' ὅσα κοστί- ή ἐργασία του. Ἡ ἐργασία του παγιώνεται καί ὑλοποιεῖται

«σέ ἕνα πράγμα πού μπορεῖ νά πουληθεῖ καί νά ἀνταλλαχθεῖ», «σέ ἕνα ἐμπόρευμα, ἔτσι πού θά μποροῦσε νά τό πουλήσει κανείς καί νά ἀντικαταστήσει μέ τόν τρόπο αὐτό τήν ἀξία τῆς συντήρησης καί τοῦ μισθοῦ της».

(δηλαδή τῶν ἐργατῶν, πού παρήγαγαν αὐτά τά ἐμπορεύματα). Ἔτσι ὁ παραγωγικός ἐργάτης, ὅταν παράγει ἐμπορεύματα, ἀναπαράγει διαρκῶς τό μεταβλητό κεφάλαιο, πού τό καταναλώνει διαρκῶς μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ. Παράγει διαρκῶς τό ποσό πού τοῦ πληρώνουν, «πού ἐγγυᾶται τήν ἀπασχόληση καί τή συντήρησή του».

Πρῶτο, ὁ Α. Σμίθ περιλαβαίνει φυσικά στήν ἐργασία πού παγιώνεται καί ὑλοποιεῖται σέ ἕνα ἐμπόρευμα, πού μπορεῖ νά πουληθεῖ καί νά ἀνταλλαχθεῖ, ὅλες τίς διανοουμενίστικες ἐργασίες πού καταναλώνονται ἄμεσα στήν ὑλική παραγωγή. Ὁ Α. Σμίθ ἐννοεῖ ἐδῶ ὄχι μόνο τόν ἄμεσα χειρώνακτα ἐργάτη ἤ τόν ἐργάτη μανουφακτούρας, ἀλλά καί τόν ἐπόπτη (overlooker), τόν μηχανικό, τόν μάνατζερ, τόν παραγγελιοδόχο κλπ., μέ δυό λόγια, τήν ἐργασία ὅλου τοῦ προσωπικοῦ, πού ἀπαιτεῖται σέ μιά καθορισμένη σφαίρα τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, γιά νά παραχθεῖ ἕνα καθορισμένο ἐμπόρευμα, τοῦ ὁποίου προσωπικοῦ ἡ συνεργασία (Kooperation) εἶναι ἀναγκαία γιά τήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων. Πράγματι, προσθέτουν στό σταθερό κεφάλαιο τή συνολική τους ἐργασία καί ἀνεβάζουν τήν ἀξία τοῦ προϊόντος κατά τήν ποσότητα τούτης τῆς ἐργασίας. (Σέ ποιό βαθμό ἰσχύει αὐτό γιά τούς τραπεζίτες κλπ.;[59])

[309] *Δεύτερο,* ὁ Α. Σμίθ λέει ὅτι αὐτό γενικά δέν συμβαίνει μέ τήν ἐργασία τῶν μή παραγωγικῶν ἐργατῶν. Καί στήν περίπτωση ἀκόμα κατά τήν ὁποία τό κεφάλαιο κατάκτησε τήν ὑλική παραγωγή, ὅταν δηλαδή ἔχει οὐσιαστικά ἐξαφανιστεῖ ἡ οἰκιακή βιομηχανία ἤ ἡ βιομηχανία τοῦ μικροῦ χειροτέχνη, πού παράγει ἄμεσα στό σπίτι τοῦ καταναλωτῆ τίς ἀξίες χρήσης γι' αὐτόν, ὁ Α. Σμίθ ξέρει πολύ καλά ὅτι μιά ράφτρα, πού τῆς παραγγέλνω νά ἔλθει σπίτι μου γιά νά ράψει πουκάμισα, ἤ οἱ ἐργάτες πού ἐπισκευάζουν ἔπιπλα, ἤ ὁ ὑπηρέτης πού σφουγγαριάζει, καθαρίζει κλπ. τό σπίτι, ἤ ἡ μαγείρισσα πού δίνει στό κρέας κλπ. τή φαγώσιμη μορφή, παγιώνουν ἐξίσου τήν ἐργασία τους σέ ἕνα πράγμα καί οὐσιαστικά αὐξάνουν τήν ἀξία αὐτῶν τῶν πραγμάτων, ὅπως καί ἡ ράφτρα πού ράβει στό ἐργοστάσιο, ὁ μηχανουργός ἐργάτης πού ἐπισκευάζει τή μηχανή, οἱ ἐργάτες πού καθαρίζουν τή

μηχανή, ἡ μαγείρισσα πού μαγειρεύει σέ ἕνα ξενοδοχεῖο σάν μισθωτή ἐργάτρια ἑνός καπιταλιστῆ. Καί αὐτές οἱ ἀξίες χρήσης δυνητικά εἶναι ἐμπορεύματα. Τά πουκάμισα μποροῦν νά σταλοῦν στό ἐνεχυροδανειστήριο, τό σπίτι μπορεῖ νά ξαναπουληθεῖ, τά ἔπιπλα νά πουληθοῦν σέ πλειστηριασμό κλπ. Ἔτσι, τά πρόσωπα πού ἀπαριθμήσαμε παρήγαγαν ἐπίσης δυνητικά ἐμπορεύματα καί πρόσθεσαν ἀξία στά ἀντικείμενα τῆς ἐργασίας τους. Τά πρόσωπα αὐτά, ὅμως, ἀποτελοῦν μιά πολύ μικρή κατηγορία ἀνάμεσα στούς μή παραγωγικούς ἐργάτες καί ὅσα εἰπώθηκαν γι' αὐτά δέν ἰσχύουν οὔτε γιά τή μάζα τῶν ὑπηρετῶν, οὔτε γιά τούς παπάδες, τούς ἀνθρώπους τῆς κυβέρνησης, τούς στρατιῶτες, τούς μουσικούς κλπ.

Ὅσο μεγάλος ἤ μικρός κι ἄν εἶναι ὁ ἀριθμός αὐτῶν τῶν «μή παραγωγικῶν ἐργατῶν», πάντως ὅμως εἶναι καθαρό, καί ὁ Α. Σμίθ τό παραδέχεται μέ τήν ἑξῆς ἐπιφύλαξη, ὅτι

«οἱ ὑπηρεσίες τους παρέρχονται *συνήθως* τή στιγμή τῆς ἐκπλήρωσής τους κλπ.»

ἔτσι πού δέν εἶναι κατ' ἀνάγκην οὔτε ἡ εἰδικότητα τῆς ἐργασίας οὔτε ἡ μορφή ἐμφάνισης τοῦ προϊόντος της, πού τήν κάνουν «παραγωγική» ἤ «μή παραγωγική». Ἡ ἴδια ἐργασία μπορεῖ νά εἶναι παραγωγική, ὅταν τήν ἀγοράζω σάν καπιταλιστής, σάν παραγωγός, γιά νά τήν ἀξιοποιήσω, καί μή παραγωγική, ὅταν τήν ἀγοράζω σάν καταναλωτής, σάν ἄνθρωπος πού ξοδεύει εἰσόδημα, γιά νά καταναλώσω τήν ἀξία χρήσης της, εἴτε αὐτή ἡ ἀξία χρήσης ἐξαφανίζεται μέ τή δραστηριότητα τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, εἴτε ὑλοποιεῖται, παγιώνεται σέ ἕνα πράγμα.

Ἡ μαγείρισσα στό ξενοδοχεῖο παράγει ἕνα ἐμπόρευμα γι' αὐτόν πού ἀγόρασε τήν ἐργασία της σάν καπιταλιστής, γιά τόν ἰδιοκτήτη τοῦ ξενοδοχείου. Ὁ καταναλωτής τῶν πρόβειων παϊδιῶν πρέπει νά πληρώσει τήν ἐργασία της, πού ἀντικαταστaίνει γιά τόν ἰδιοκτήτη τοῦ ξενοδοχείου (παραβλέπουμε τό κέρδος) τό ποσό, ἀπό τό ὁποῖο ἐξακολουθεῖ νά πληρώνει τή μαγείρισσα. Ἀντίθετα, ἄν ἀγοράσω τήν ἐργασία μιᾶς μαγείρισσας, γιά νά μοῦ μαγειρέψει τό κρέας κλπ., καί ὄχι γιά νά τήν ἀξιοποιήσω σάν ἐργασία γενικά, βγάζοντας ὑπεραξία, ἀλλά γιά νά ἀπολαύσω τήν ἐργασία της, γιά νά τή χρησιμοποιήσω σάν μιά ὁρισμένη συγκεκριμένη ἐργασία, τότε ἡ ἐργασία της εἶναι μή παραγωγική. Παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἐργασία αὐτή παγιώνεται σέ ἕνα ὑλικό προϊόν καί θά μποροῦσε νά εἶναι ἐξίσου ἕνα ἐμπόρευμα γιά πούλημα (στό ἀποτέλεσμά

της), ὅπως εἶναι πράγματι γιά τόν ἰδιοκτήτη τοῦ ξενοδοχείου. Ἡ μεγάλη διαφορά (ἡ ἐννοιακή) παραμένει ἡ ἴδια: Ἡ μαγείρισσα δέν ἀντικαταστaίνει σέ μένα (τόν ἰδιώτη) τό ποσό ἀπό τό ὁποῖο τήν πληρώνω, γιατί τήν ἐργασία της δέν τήν ἀγόρασα σάν στοιχεῖο πού δημιουργεῖ ἀξία, ἀλλά μόνο χάρη στήν ἀξία χρήσης της. Τό ἴδιο καί ἡ ἐργασία της δέν μοῦ ἀντικαταστaίνει τό ποσό, ἀπό τό ὁποῖο τήν πληρώνω, δηλαδή τόν μισθό της, ὅπως λ.χ. τό γεῦμα, σάν τέτιο, πού τρώγω στό ξενοδοχεῖο, δέν μοῦ δίνει τή δυνατότητα νά τό ἀγοράσω καί ἑπομένως νά τό φάγω γιά δεύτερη φορά. Αὐτή ἡ διαφορά, ὅμως, συμβαίνει καί ἀνάμεσα στά ἐμπορεύματα. Τό ἐμπόρευμα, πού ἀγοράζει ὁ κεφαλαιοκράτης γιά ν' ἀντικαταστήσει τό σταθερό κεφάλαιό του (λ.χ. βαμβακερό ὕφασμα, ὅταν ἔχει ἐργοστάσιο πού σταμπάρει τσίτια), ἀντικαταστaίνει τήν ἀξία του στό τυπωμένο βαμβακερό ὕφασμα. Ἄν ὅμως ἀγοράζει τό βαμβακερό ὕφασμα γιά νά τό καταναλώσει ὁ ἴδιος, τότε τό ἐμπόρευμα δέν τοῦ ἀντικαταστaίνει τό ἔξοδό του.

Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς κοινωνίας — δηλ., ἡ ἐργατική τάξη — εἶναι κατά τά ἄλλα ὑποχρεωμένη νά ἐκπληρώνει ἡ ἴδια αὐτή τήν μή παραγωγική ἐργασία. Μπορεῖ ὅμως νά τήν ἐκπληρώσει μόνο, ἄν ἔχει προηγούμενα ἐργαστεῖ «παραγωγικά». Ὁ ἐργάτης μπορεῖ νά μαγειρέψει τό κρέας γιά τόν ἑαυτό του, μόνο στήν περίπτωση πού ἔχει παραγάγει τόν μισθό του, μέ τόν ὁποῖο ἔχει πληρώσει τό κρέας, καί μπορεῖ νά κρατάει καθαρά τά ἔπιπλα καί τό σπίτι του, νά γυαλίζει τά ὑποδήματά του, μόνο στήν περίπτωση πού ἔχει προηγούμενα παραγάγει τήν ἀξία τῶν ἐπίπλων, τοῦ ἐνοικίου γιά τό σπίτι, τῶν ὑποδημάτων. Στήν ἴδια αὐτή τήν τάξη τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν ἡ ἐργασία αὐτή, πού τήν ἐκπληρώνουν γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους, ἐμφανίζεται ἔτσι σάν «μή παραγωγική ἐργασία». Αὐτή ἡ μή παραγωγική ἐργασία δέν τούς κάνει ποτέ ἱκανούς [310] νά ἐπαναλάβουν αὐτήν τή μή παραγωγική ἐργασία, ἄν δέν ἔχουν προηγούμενα ἐργαστεῖ παραγωγικά.

Τρίτο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά: ἕνας ἐπιχειρηματίας θεάτρων, συναυλιῶν, μπορντέλλων κλπ. ἀγοράζει τό δικαίωμα νά διαθέτει προσωρινά τήν ἐργατική δύναμη τῶν ἠθοποιῶν, τῶν μουσικῶν, τῶν πορνῶν κλπ. — στήν πραγματικότητα αὐτό γίνεται ἀπό πλάγιο δρόμο πού παρουσιάζει τυπικό μόνο ἐνδιαφέρον ἀπό οἰκονομική ἄποψη καί δέν ἐπηρεάζει τό ἀποτέλεσμα τοῦ προτσές. — Ἀγοράζει αὐτήν τή λεγόμενη «μή παραγωγική ἐργασία», «οἱ ὑπηρεσίες τῆς ὁποίας παρέρχονται στή στιγμή τῆς ἐκπλήρωσής τους» καί δέν παγιώνονται ἤ ὑλοποιοῦνται σέ «ἕνα διαρκές» (τό λένε καί particular - ἰδιαίτερο) «ἀντικείμενο ἤ σέ ἕνα ἐμπόρευμα πού μπορεῖ νά πουληθεῖ» (ἐκτός ἀπό αὐτές τίς ὑπηρεσίες).

῾Η πούληση αὐτῶν τῶν ὑπηρεσιῶν στό κοινό ἀναπληρώνει στόν ἐπιχειρηματία τόν μισθό καί τό κέρδος. Καί αὐτές οἱ ὑπηρεσίες, πού τίς ἀγόρασε μ᾿ αὐτό τόν τρόπο, τοῦ δίνουν τή δυνατότητα νά τίς ξαναγοράσει, δηλαδή μέ αὐτές ξανανεώνεται τό ποσό, ἀπό τό ὁποῖο πληρώνονται. Τό ἴδιο ἰσχύει λ.χ. γιά τή δουλιά τῶν γραφιάδων, πού χρησιμοποιεῖ ἕνας δικηγόρος στό γραφεῖο του, μέ τή διαφορά μόνο ὅτι αὐτές οἱ ὑπηρεσίες ὑλοποιοῦνται συνήθως σέ πολύ ὀγκώδη «ἰδιαίτερα ἀντικείμενα», μέ τή μορφή τεράστιων σωρῶν φακέλλων μέ ἔγγραφα.

Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι στόν ἴδιο τόν ἐπιχειρηματία οἱ ὑπηρεσίες αὐτές πληρώνονται ἀπό τό εἰσόδημα τοῦ κοινοῦ. Δέν εἶναι ὅμως λιγότερο ἀλήθεια ὅτι αὐτό ἰσχύει γιά ὅλα τά προϊόντα, ἐφόσον περνοῦν στήν ἀτομική κατανάλωση. Μιά χώρα δέν μπορεῖ βέβαια νά ἐξαγάγει αὐτές τίς ὑπηρεσίες σάν τέτιες, μπορεῖ ὅμως νά ἐξαγάγει τούς ἀνθρώπους πού τίς προσφέρουν. Ἔτσι ἡ Γαλλία ἐξάγει δασκάλους χοροῦ, μαγείρους κλπ. καί ἡ Γερμανία δασκάλους. Φυσικά, μαζί μέ τήν ἐξαγωγή δασκάλων χοροῦ καί δασκάλων, ἐξάγεται καί τό εἰσόδημά τους, ἐνῶ ἡ ἐξαγωγή ὑποδημάτων χοροῦ καί βιβλίων φέρνει ἕνα ἰσοδύναμο στή χώρα.

Ἄν, λοιπόν, ἀπό τή μιά μεριά, ἕνα μέρος τῆς λεγόμενης μή παραγωγικῆς ἐργασίας ἐνσωματώνεται σέ ὑλικές ἀξίες χρήσης, πού θά μποροῦσαν νά εἶναι ἐπίσης ἐμπορεύματα (ἐμπορεύματα πού μποροῦν νά πουληθοῦν), τότε, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἕνα μέρος τῶν ἁπλῶν ὑπηρεσιῶν, πού δέν ἀποκτοῦν ἀντικειμενική μορφή — δέν μποροῦν νά ἀποκτήσουν σάν πράγματα μιά ξεχωριστή ἀπό τούς ἀνθρώπους πού τίς προσφέρουν ὕπαρξη, δέν μποροῦν ἐπίσης νά μποῦν σέ ἕνα ἐμπόρευμα σάν συστατικό μέρος τῆς ἀξίας — μποροῦν να ἀγοραστοῦν μέ κεφάλαιο (ἀπό τόν *ἄμεσο* ἀγοραστή τῆς ἐργασίας), νά ἀναπληρώσουν τόν μισθό τους καί νά ἀποφέρουν ἕνα κέρδος. Μέ δυό λόγια, ἡ παραγωγή αὐτῶν τῶν ὑπηρεσιῶν μπορεῖ ἐνμέρει νά ὑπαχθεῖ στό κεφάλαιο, ἀκριβῶς ὅπως ἕνα μέρος τῆς ἐργασίας πού ἐνσωματώνεται σέ ὠφέλιμα πράγματα ἀγοράζεται ἄμεσα ἀπό τό εἰσόδημα καί δέν ὑπάγεται στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή.

Τέταρτο. Ὅλος ὁ κόσμος τῶν «ἐμπορευμάτων» μπορεῖ νά χωριστεῖ σέ δυό μεγάλες παρτίδες. Πρῶτο, στήν ἐργατική δύναμη — δεύτερο στά ἐμπορεύματα πού διαφέρουν ἀπό τήν ἴδια τήν ἐργατική δύναμη. Τό ἀγόρασμα τέτιων ὑπηρεσιῶν πού συγκροτοῦν, συντηροῦν, τροποποιοῦν κλπ. τήν ἐργατική δύναμη, κοντολογῆς τῆς δίνουν μιάν εἰδικότητα ἤ ἁπλῶς τή συντηροῦν, λ.χ. ἡ ὑπηρεσία τοῦ δασκάλου, ἐφόσον εἶναι «βιομηχανικά ἀναγκαία» ἤ ὠφέλιμη, ἡ ὑπηρεσία τοῦ γιατροῦ,

ἐφόσον συντηρεῖ τήν ὑγεία, δηλαδή διατηρεῖ τήν πηγή ὅλων τῶν ἀξιῶν, τήν ἴδια τήν ἐργατική δύναμη κλπ., πρόκειται δηλαδή γιά ὑπηρεσίες πού στή θέση τους βάζουν «ἕνα ἐμπόρευμα τό ὁποῖο μπορεῖ νά πουληθεῖ κλπ.» δηλαδή τήν ἴδια τήν ἐργατική δύναμη, στῆς ὁποίας τά ἔξοδα παραγωγῆς καί ἀναπαραγωγῆς μπαίνουν αὐτές οἱ ὑπηρεσίες. Ὡστόσο ὁ Α. Σμίθ ἤξερε πόσο λίγη «μόρφωση» μπαίνει στά ἔξοδα παραγωγῆς τῆς μεγάλης μάζας τῶν ἐργατῶν. Καί κάτω ἀπό ὅλες τίς περιστάσεις οἱ ὑπηρεσίες τοῦ γιατροῦ ἀνήκουν στά faux frais τῆς παραγωγῆς*. Μποροῦμε νά τά λογαριάσουμε στά ἔξοδα ἐπισκευῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἄς ὑποθέσουμε, ὅτι ὁ μισθός καί τό κέρδος συμπίπτουν ὡς πρός τή συνολική τους ἀξία γιά ἕναν ὁποιοδήποτε λόγο, λ.χ. γιατί τό ἔθνος ἔγινε πιό τεμπέλικο, καί ταυτόχρονα ὡς πρός τήν ἀξία χρήσης τους, γιατί ἡ ἐργασία ἔγινε μή παραγωγική, ἐξαιτίας κακῶν ἐσοδειῶν κλπ., μ' ἄλλα λόγια, τό μέρος τοῦ προϊόντος, ἡ ἀξία τοῦ ὁποίου εἶναι ἴση μέ τό εἰσόδημα, μειώνεται, γιατί στή διάρκεια τοῦ τελευταίου ἔτους προστέθηκε λιγότερη νέα ἐργασία καί γιατί ἡ ἐργασία πού προστέθηκε ἔγινε λιγότερο παραγωγική. Ἄν ὁ καπιταλιστής καί ὁ ἐργάτης ἤθελαν τώρα νά καταναλώσουν τό ἴδιο μέ προηγούμενα ποσό ἀξίας σέ ὑλικά προϊόντα, τότε θά μποροῦσαν νά ἀγοράσουν λιγότερες ὑπηρεσίες τοῦ γιατροῦ, τοῦ δασκάλου κλπ. Ἄν ὑποχρεώνονταν νά συνεχίσουν νά κάνουν τά ἴδια ἔξοδα καί γιά τούς δυό, τότε θά ἔπρεπε νά περιορίσουν τήν κατανάλωσή τους σέ ἄλλα εἴδη. Ἔτσι, εἶναι καθαρό ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ γιατροῦ καί τοῦ δασκάλου δέν δημιουργεῖ ἄμεσα τό ποσό, ἀπό τό ὁποῖο πληρώνονται, παρ' ὅλο πού οἱ ἐργασίες τους μπαίνουν στά ἔξοδα παραγωγῆς τοῦ ποσοῦ πού παράγει γενικά ὅλες τίς ἀξίες, δηλαδή στά ἔξοδα παραγωγῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

[311] Ὁ Α. Σμίθ συνεχίζει:

«Τρίτο, κάτω ἀπό ὅλες τίς προυποθέσεις φαίνεται νά εἶναι λαθεμένο ὅταν λέμε ὅτι ἡ δουλιά τῶν χειροτεχνῶν, τῶν ἐργατῶν μανουφακτούρας καί τῶν ἐμπόρων δέν μεγαλώνει τό *πραγματικό εἰσόδημα* τῆς κοινωνίας. Καί ἄν ἀκόμα ὑποθέταμε, λογουχάρη, ὅπως γίνεται σ' αὐτό τό σύστημα, ὅτι ἡ ἀξία τῆς καθημερινῆς, μηνιάτικης καί χρονιάτικης κατανάλωσης αὐτῆς τῆς τάξης εἶναι ἀκριβῶς ἴση μέ τήν ἀξία τῆς καθημερινῆς, μηνιάτικης καί χρονιάτικης παραγωγῆς της, ὡστόσο ἀπό αὐτό δέν ἕπεται καθόλου ὅτι ἡ ἐργασία τους δέν προσθέτει τίποτα στό πραγματικό εἰσόδημα τῆς κοινωνίας, στήν πραγματική ἀξία

* Γενικά ἔξοδα τῆς παραγωγῆς, πού δέν συμμετέχουν ἄμεσα στό προτσές τῆς παραγωγῆς, πού εἶναι ὅμως ἀπαραίτητα γιά νά γίνει.

τοῦ ἐτήσιου προϊόντος τῆς γῆς καί τῆς ἐργασίας τῆς χώρας. Ἕνας χειροτέχνης, λογουχάρη, ὁ ὁποῖος στούς πρώτους ἕξη μῆνες ὕστερα ἀπό τή συγκομιδή ἐκτελεῖ μιάν ἐργασία ἀξίας 10 λιρῶν, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού στό ἴδιο χρονικό διάστημα καταναλώνει 10 λιρῶν σιτάρι καί ἄλλα ἀπαραίτητα γιά τή ζωή προϊόντα, στήν πραγματικότητα ὅμως, θά προσθέσει μιά ἀξία 10 λιρῶν στό ἐτήσιο προϊόν τῆς γῆς καί τῆς ἐργασίας τῆς κοινωνίας. Στό διάστημα πού κατανάλωνε ἕνα ἑξάμηνο εἰσόδημα 10 λιρῶν σέ σιτάρι καί σέ ἄλλα ἀπαραίτητα γιά τή ζωή προϊόντα, στό ἴδιο διάστημα ἡ ἐργασία του παρήγαγε μιά ἴση ἀξία, μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά ἀγοράσει γιά τόν ἑαυτό του ἤ γιά κάποιον ἄλλο ἕνα ἴσο ἑξάμηνο εἰσόδημα. Ἑπομένως, ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος, πού στούς ἕξη αὐτούς μῆνες ἔχει καταναλωθεῖ καί παραχθεῖ, δέν εἶναι ἴση μέ 10, ἀλλά μέ 20 λίρες. Πράγματι εἶναι δυνατό σέ κάθε ὁποιαδήποτε στιγμή νά μήν ὑπάρχουν ἀπό τήν ἀξία αὐτή μαζωμένες πάνω ἀπό 10 λίρες. Ἄν, ὅμως, τό σιτάρι καί τά ἄλλα ἀπαραίτητα γιά τή ζωή προϊόντα ἀξίας 10 λιρῶν, πού κατανάλωσε ὁ χειροτέχνης, τά εἶχε καταναλώσει ἕνας στρατιώτης ἤ ὑπηρέτης, τότε τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐτήσιου προϊόντος, πού ὑπῆρχε στό τέλος τῶν ἕξη μηνῶν, θά ἦταν κατά 10 λίρες μικρότερη, ἀπό ὅ,τι ἦταν χάρη στή δουλιά τοῦ χειροτέχνη. Καί ἄν ἀκόμα ὑποθέταμε, ὅτι ἡ ἀξία πού ἔχει παραγάγει ὁ χειροτέχνης σέ ὁποιαδήποτε στιγμή δέν εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν ἀξία πού ἔχει καταναλώσει, ὡστόσο ἡ συνολική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού βρίσκονται κάθε φορά πραγματικά στήν ἀγορά εἶναι, χάρη στήν ἐργασία του, μεγαλύτερη ἀπό τήν ἀξία πού θά βρισκόταν χωρίς αὐτόν» (στό ἴδιο, τομ. III, σελ. 531-533, τῆς μετάφρασης τοῦ Γκαρνιέ).

Μήπως ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού κάθε φορά βρίσκονται στήν ἀγορά εἶναι μεγαλύτερη ἐξαιτίας τῆς «μή παραγωγικῆς ἐργασίας», ἀπό ὅ,τι θά ἦταν χωρίς αὐτήν; Μήπως δέν βρίσκονται στήν ἀγορά κάθε στιγμή δίπλα στό σιτάρι καί τό κρέας κλπ. ἐπίσης πόρνες, δικηγόροι, ἱεροκήρυκες, συναυλίες, θέατρα, στρατιῶτες, πολιτικοί ἄνδρες κλπ.; Αὐτοί οἱ κύριοι καί κυρίες δέν ἀγοράζουν τζάμπα τό σιτάρι καί τά ἄλλα ἀπαραίτητα μέσα διατροφῆς ἤ ἀπόλαυσης. Ἔναντι αὐτῶν προσφέρουν ἤ ἐπιβάλλουν τίς ὑπηρεσίες τους, πού, σάν τέτιες, ἔχουν μιάν ἀξία χρήσης καί ἐξαιτίας τῶν ἐξόδων παραγωγῆς τους ἔχουν καί μιάν ἀνταλλακτική ἀξία. Ἀνάμεσα στά καταναλώσιμα εἴδη ὑπάρχει κάθε στιγμή, δίπλα σέ κεῖνα πού ὑπάρχουν μέ τή μορφή τροφίμων, καί μιά ποσότητα καταναλώσιμων εἰδῶν μέ τή μορφή ὑπηρεσιῶν. Ἔτσι ἡ συνολική ποσότητα τῶν καταναλώσιμων εἰδῶν εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν ποσότητα πού θά ἦταν χωρίς τίς καταναλώσιμες ὑπηρεσίες. Δεύτερο, ὅμως, μεγαλύτερη εἶναι καί ἡ ἀξία τους, γιατί εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού παίρνουν αὐτές οἱ ὑπηρεσίες καί εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τῶν ἴδιων τῶν ὑπηρεσιῶν, γιατί ἐδῶ, ὅπως γίνεται σέ κάθε ἀνταλλαγή ἐμπορεύματος μέ ἐμπόρευμα, δίνεται ἕνα ἰσοδύναμο

ἔναντι ἄλλου ἰσοδύναμου, ἔτσι ἡ ἴδια ἀξία ὑπάρχει διπλή, μιά φορά στόν ἀγοραστή καί μιά φορά στόν πουλητή.

{Ὁ Α. Σμίθ συνεχίζει σχετικά μέ τούς φυσιοκράτες καί λέει:

«Ὅταν οἱ ὀπαδοί αὐτοῦ τοῦ συστήματος λένε ὅτι ἡ *κατανάλωση* τῶν χειροτεχνῶν, τῶν ἐργατῶν μανουφακτούρας καί τῶν ἐμπόρων εἶναι *ἴση μέ τήν ἀξία τῶν εἰδῶν ἐκείνων πού παράγουν*, εἶναι πιθανόν μ' αὐτό νά μήν ἐννοοῦν τίποτα ἄλλο παρά μόνο ὅτι *τό εἰσόδημα τῶν ἐργατῶν αὐτῶν ἤ τό χρηματικό ποσό, πού προορίζεται γιά τή συντήρησή τους, εἶναι ἴσο μέ αὐτή τήν ἀξία*» {δηλαδή μέ τήν ἀξία ἐκείνων πού παράγουν} (στό ἴδιο, σελ. 533).

Σ' αὐτό οἱ φυσιοκράτες εἶχαν δίκιο σχετικά μέ τούς ἐργάτες καί τούς ἐπιχειρηματίες μαζί παρμένους, ἡ δέ πρόσοδος δέν εἶναι παρά μόνο μιά εἰδική κατηγορία ἀπό τό κέρδος τῶν τελευταίων.}

[312] {Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή, δηλαδή στήν κριτική του τῶν φυσιοκρατῶν, ὁ *Α. Σμίθ* στόν τόμ. IV, κεφ. IX (τῆς ἔκδοσης Γκαρνιέ) σημειώνει:

«Τό ἐτήσιο προϊόν τῆς γῆς καί τῆς ἐργασίας μιᾶς κοινωνίας μπορεῖ νά αὐξηθεῖ μόνο μέ δυό τρόπους: εἴτε, *πρῶτο, μέ τήν τελειοποίηση τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ὠφέλιμης ἐργασίας*, πού χρησιμοποιεῖται κάθε φορά στήν κοινωνία αὐτή, εἴτε, *δεύτερο, μέ τήν αὔξηση τῆς ποσότητας αὐτῆς τῆς ἐργασίας*. Γιά νά σημειωθεῖ κάποια τελειοποίηση ἤ αὔξηση τῆς δύναμης τῆς παραγωγικότητας τῆς ὠφέλιμης ἐργασίας, πρέπει *εἴτε νά τελειοποιηθεῖ ἡ ἐπιτηδειότητα τοῦ ἐργάτη εἴτε πρέπει νά τελειοποιηθοῦν οἱ μηχανές μέ τίς ὁποῖες ἐργάζεται... Ἡ αὔξηση τῆς ποσότητας τῆς ὠφέλιμης ἐργασίας*, πού χρησιμοποιεῖται κάθε φορά σέ μιά κοινωνία, ἐξαρτιέται ἀποκλειστικά *ἀπό τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου, πού βρίσκεται σέ δράση. Ἡ δέ αὔξηση αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου πρέπει μέ τή σειρά της νά εἶναι πάλι ἀκριβῶς ἴση μέ τό ποσό τῶν οἰκονομιῶν* ἀπό τά εἰσοδήματά του, πού τίς κάνουν εἴτε ἐκεῖνοι πού διευθύνουν ἤ διαχειρίζονται αὐτό τό κεφάλαιο, εἴτε ἐκεῖνοι πού τούς τό δανείζουν» (σελ. 534, 535).

Ἔχουμε ἐδῶ ἕναν διπλό φαῦλο κύκλο. *Πρῶτο:* Τό ἐτήσιο προϊόν αὐξάνει σάν ἀποτέλεσμα τῆς αὔξησης τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας. Ὅλα τά μέσα πού χρειάζονται γιά νά αὐξήσουν αὐτή τήν παραγωγικότητα, {ἐφόσον ἡ αὔξηση αὐτή δέν ὀφείλεται στήν τύχη τῶν φυσικῶν συνθηκῶν, ὅπως στήν περίπτωση εὐνοϊκῶν καιρικῶν συνθηκῶν κλπ.} ἀπαιτοῦν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου. Γιά νά αὐξηθεῖ ὅμως τό κεφάλαιο, πρέπει νά αὐξηθεῖ τό ἐτήσιο προϊόν τῆς ἐργασίας. Πρῶτος φαῦλος κύκλος. *Δεύτερο:* Τό ἐτήσιο προϊόν μπορεῖ νά αὐξηθεῖ μέ τήν αὔξηση τῆς ποσότητας τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργασίας. Ἡ ποσότητα, ὅμως, τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργασίας μπορεῖ νά αὐξηθεῖ μόνο, ἄν

προηγούμενα ἔχει αὐξηθεῖ τό κεφάλαιο πού κρατᾶ (τήν ἐργασία) σέ δράση. Δεύτερος φαῦλος κύκλος. Ὁ Σμίθ προσπαθεῖ νά βγεῖ ἀπό αὐτούς τούς δυό κύκλους μέ τίς *οἰκονομίες*. Μέ αὐτή τήν ἔκφραση ἐννοεῖ στήν πραγματικότητα τή μετατροπή εἰσοδήματος σέ κεφάλαιο.

Αὐτό καθεαυτό ἀποτελεῖ κιόλας λάθος, τό γεγονός ὅτι θεωρεῖ «εἰσόδημα» ὅλο τό κέρδος τοῦ καπιταλιστῆ. Ἀντίθετα, ὁ νόμος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἀπαιτεῖ νά μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο ἕνα μέρος τῆς ὑπερεργασίας, τῆς ἀπλήρωτης ἐργασίας, πού ἐκτελεῖ ὁ ἐργάτης. Ὅταν ὁ ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης ἐνεργεῖ σάν κεφαλαιοκράτης, δηλαδή σάν λειτουργός τοῦ κεφαλαίου, μπορεῖ νά ἐμφανίζεται σ' αὐτόν ἡ μετατροπή κέρδους σέ κεφάλαιο σάν ἀποτέλεσμα οἰκονομιῶν, ἀλλά καί γιά τόν ἴδιο ἀκόμα παρουσιάζεται μέ τή μορφή τῆς ἀνάγκης νά ἔχει ἕνα ἐφεδρικό κεφάλαιο. Ἡ αὔξηση ὅμως τῆς ποσότητας τῆς ἐργασίας δέν ἐξαρτιέται μόνο ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν, ἀλλά καί ἀπό τή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἑπομένως ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας μπορεῖ νά αὐξηθεῖ, χωρίς νά αὐξηθεῖ τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού μετατρέπεται σέ μισθό ἐργασίας. Κάτω ἀπό αὐτή τήν προϋπόθεση δέν χρειάζεται ἐπίσης νά αὐξηθοῦν οἱ μηχανές κλπ. (παρ' ὅλο πού θά φθείρονταν γρηγορότερα. Αὐτό ὅμως δέν ἀλλάζει σέ τίποτα τήν ὑπόθεση). Τό μόνο, πού θά ἔπρεπε νά αὐξηθεῖ, εἶναι τό μέρος ἐκεῖνο τῆς πρώτης ὕλης πού ἀφορᾶ τό σπόρο κλπ. Καί αὐτό εἶναι σωστό, ὅτι σέ μιά δοσμένη χώρα (ἄν ἐξαιρέσουμε τό ἐξωτερικό ἐμπόριο) ἡ ὑπερεργασία πρέπει νά ριχτεῖ πρῶτα στή γεωργία, προτοῦ γίνει δυνατό νά ριχτεῖ στίς βιομηχανίες, πού παίρνουν τήν πρώτη ὕλη ἀπό τή γεωργία. Ἕνα μέρος αὐτῆς τῆς πρώτης ὕλης, τό κάρβουνο, τό σίδερο, τό ξύλο, τά ψάρια κλπ. (τά τελευταῖα, τά ψάρια, λ.χ., γιά νά χρησιμοποιηθοῦν σάν λίπασμα), μέ δυό λόγια, ὅλα τά μή ζωικά λιπάσματα, μποροῦν νά ἐξασφαλιστοῦν μόνο μέ αὐξημένη ἐργασία (μέ ἀμετάβλητο τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν). Δέν μπορεῖ ἑπομένως νά σημειωθεῖ ἔλλειψη ἀπό αὐτά. Ἐξάλλου, ἔχουμε κιόλας προηγούμενα ἀποδείξει, ὅτι ἡ αὔξηση τῆς παραγωγικότητας προυποθέτει πάντα στήν ἀρχή μονάχα τή συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου καί ὄχι τή συσσώρευσή του[60]. Ἀργότερα, ὅμως τά δυό αὐτά προτσές ἀλληλοσυμπληρώνονται.}

{Ὁ λόγος, γιατί οἱ φυσιοκράτες τάσσονταν ὑπέρ τοῦ laissez faire, laissez passer[19], μέ δυό λόγια ὑπέρ τοῦ ἐλεύθερου συναγωνισμοῦ, περιέχεται σωστά στίς παρακάτω φράσεις τοῦ Σμίθ:

«Τό ἐμπόριο ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δυό διαφορετικές τάξεις τοῦ λαοῦ» (στό χωριό καί στήν πόλη) «συνίσταται, σέ τελευταία ἀνάλυση στήν ἀνταλλαγή

μιᾶς ὁρισμένης ποσότητας ἀκατέργαστων προϊόντων μέ μιάν ὁρισμένη ποσότητα προϊόντων μανουφακτούρας. Ἑπομένως, ὅσο πιό ἀκριβά θά εἶναι τά τελευταῖα, τόσο πιό φτηνά θά εἶναι τά πρῶτα. Καί καθετί πού ἀνεβάζει σέ μιά χώρα τήν τιμή τῶν προϊόντων τῆς μανουφακτούρας ὁδηγεῖ σέ μιά πτώση τῆς τιμῆς τῶν ἀκατέργαστων προϊόντων τῆς γῆς καί ἑπομένως σέ ἀδυνάτισμα τῆς γεωργίας».

Ὅλα ὅμως τά δεσμά καί οἱ περιορισμοί στίς μανουφακτοῦρες καί στό ἐξωτερικό ἐμπόριο κάνουν πιό ἀκριβά τά ἐμπορεύματα τῆς μανουφακτούρας κλπ. Ἑπομένως κλπ. (Σμίθ. Στό ἴδιο σελ. 554).

[313] Ἡ δεύτερη ἄποψη τοῦ Σμίθ γιά τήν «παραγωγική» καί τή «μή παραγωγική» ἐργασία ἤ, πιό σωστά, αὐτή πού μπλέκεται μέ τήν ἄλλη ἄποψή του, καταλήγει στό ὅτι ἡ πρώτη ἐργασία εἶναι αὐτή πού παράγει *ἐμπορεύματα*, καί ἡ δεύτερη εἶναι ἡ ἐργασία πού «δέν παράγει ἐμπορεύματα». Δέν ἀρνεῖται ὅτι τό ἕνα εἶδος ἐργασίας, ὅπως καί τό ἄλλο, *εἶναι ἐμπόρευμα*. Βλέπε πιό πάνω*.

«Ἡ ἐργασία τῶν τελευταίων ἔχει... τήν ἀξία της καί δικαιοῦται τόν μισθό της ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ πρώτη».

(δηλαδή ἀπό οἰκονομική ἄποψη. Δέν γίνεται λόγος γιά τήν ἠθική ἄποψη οὔτε τοῦ ἑνός οὔτε τοῦ ἄλλου εἴδους δουλιᾶς). Ἡ ἔννοια τοῦ ἐμπορεύματος, ὅμως, περιλαβαίνει ὅτι ἡ ἐργασία ἐνσαρκώνεται, ὑλοποιεῖται, ἀντικειμενοποιεῖται στό προϊόν της. Ἡ ἴδια ἡ ἐργασία στήν ἄμεση ὕπαρξή της, στή ζωντανή ὕπαρξή της, δέν μπορεῖ νά θεωρεῖται ἄμεσα σάν ἐμπόρευμα, ἀλλά μόνον ἡ ἐργατική δύναμη, προσωρινή ἐκδήλωση τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐργασία. Ὅπως ἡ καθεαυτό μισθωτή ἐργασία μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μόνο μ' αὐτόν τόν τρόπο, τό ἴδιο καί ἡ «μή παραγωγική ἐργασία», καθοριστικό στοιχεῖο τῆς ὁποίας ὁ Α. Σμίθ θεωρεῖ παντοῦ τά ἔξοδα παραγωγῆς, πού ἀπαιτοῦνται γιά νά παραχθεῖ ὁ «μή παραγωγικός ἐργάτης». Ἔτσι τό *ἐμπόρευμα* πρέπει νά ἐννοεῖται σάν μιά ὕπαρξη διαφορετική ἀπό τήν ἴδια τήν ἐργασία. Τότε, ὅμως, ὁ κόσμος τῶν ἐμπορευμάτων χωρίζεται σέ δυό μεγάλες κατηγορίες:

στή μιά μεριά οἱ ἐργατικές δυνάμεις,

στήν ἄλλη μεριά τά ἴδια τά ἐμπορεύματα.

Ὡστόσο τήν ὑλοποίηση κλπ. τῆς ἐργασίας δέν μποροῦμε νά τήν ἐννοοῦμε τόσο σκωτσέζικα, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται ὁ Σμίθ. Ὅταν

---

* Βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 155

μιλᾶμε γιά τό ἐμπόρευμα σάν ὑλοποίηση τῆς ἐργασίας — μέ τήν ἔννοια τῆς ἀνταλλακτικῆς του ἀξίας — τότε αὐτό τό ἴδιο δέν εἶναι παρά ἕνας φανταστικός, δηλαδή μόνο κοινωνικός τρόπος ὕπαρξης τοῦ ἐμπορεύματος, πού δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τή σωματική πραγματικότητά του. Τό ἐμπόρευμα τό φαντάζονται σάν μιά καθορισμένη ποσότητα κοινωνικῆς ἐργασίας ἤ χρήματος. Εἶναι δυνατό ἡ συγκεκριμένη δουλιά, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας εἶναι τό ἐμπόρευμα, νά μήν ἀφήνει οὔτε ἕνα ἴχνος σ' αὐτό. Στό ἐμπόρευμα τῆς μανουφακτούρας τό ἴχνος αὐτό μένει μέ τή μορφή πού παίρνει ἐξωτερικά ἡ πρώτη ὕλη. Στή γεωργία κλπ. ἄν ἡ μορφή πού ἔχουν πάρει τά ἐμπορεύματα, λ.χ. σιτάρι, βόδι κλπ., εἶναι ἐπίσης προϊόν ἀνθρώπινης ἐργασίας, καί μάλιστα ἐργασίας πού κληρονομιέται καί συμπληρώνεται ἀπό γενεά σέ γενεά, τό γεγονός αὐτό δέν φαίνεται στό προϊόν. Σέ ἄλλη βιομηχανική ἐργασία ὁ σκοπός τῆς ἐργασίας δέν εἶναι καθόλου νά μετατρέψει τή μορφή τοῦ πράγματος, ἀλλά μόνο νά ἀλλάξει τόν τόπο ὕπαρξής του. Λογουχάρη, ὅταν ἕνα ἐμπόρευμα μεταφέρεται ἀπό τήν Κίνα στήν Ἀγγλία κλπ. τότε τό ἴχνος αὐτῆς τῆς δουλιᾶς δέν μποροῦμε νά τό διακρίνουμε στό ἴδιο τό πράγμα (ἐκτός ἀπό ἐκείνους πού θυμοῦνται, ὅτι τό πράγμα αὐτό δέν εἶναι ἀγγλικό προϊόν). Ἔτσι, μέ τόν τρόπο αὐτό δέν μπορεῖ νά κατανοηθεῖ ἡ ὑλοποίηση τῆς ἐργασίας στό ἐμπόρευμα. (Ἐδῶ ἡ πλάνη προέρχεται ἀπό τό ὅτι μιά κοινωνική σχέση παρασταίνεται μέ τή μορφή ἑνός πράγματος).

Παραμένει ὡστόσο σωστό ὅτι τό ἐμπόρευμα ἐμφανίζεται σάν παρωχημένη, ὑλοποιημένη ἐργασία, ἑπομένως, ὅταν δέν ἐμφανίζεται μέ τή μορφή ἑνός πράγματος, τότε μπορεῖ νά ἐμφανίζεται μόνο μέ τή μορφή τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ποτέ ὅμως ἄμεσα σάν ἡ ἴδια ἡ ζωντανή ἐργασία (ἀλλά ἀπό ἄλλο δρόμο, πού στήν πράξη φαίνεται χωρίς σημασία, πού ἡ σημασία του ὅμως φανερώνεται κατά τόν καθορισμό τῶν διαφορετικῶν μισθῶν ἐργασίας). Παραγωγική ἐργασία, λοιπόν, θά ἦταν ἐκείνη πού παράγει ἐμπορεύματα, ἤ πού ἄμεσα παράγει, διαμορφώνει, ἀναπτύσσει, συντηρεῖ, ἀναπαράγει τήν ἴδια τήν ἐργατική δύναμη. Αὐτή τήν τελευταία ὁ Α. Σμίθ τήν ἀποκλείει ἀπό τήν κατηγορία του τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας. Αὐτό τό κάνει αὐθαίρετα, ἀλλά μέ κάποιο σωστό ἔνστικτο, πού τοῦ ἔλεγε ὅτι, ἄν τή συμπεριλάβαινε, θά ἄνοιγε φαρδιά πλατιά τίς πόρτες γιά κάθε λογῆς ἀβάσιμες ἀξιώσεις νά ὀνομάζεται παραγωγική ὁποιαδήποτε ἐργασία.

Ἄν κάνουμε λοιπόν ἀφαίρεση ἀπό τήν ἴδια τήν ἐργατική δύναμη, ἡ παραγωγική ἐργασία ἀνάγεται στήν ἐργασία πού παράγει ἐμπορεύματα, ὑλικά προϊόντα, τῶν ὁποίων ἡ κατασκευή κόστισε μιάν ὁρισμένη

ποσότητα ἐργασίας ἤ χρόνου ἐργασίας. Σ' αὐτά τά ὑλικά προϊόντα περιλαβαίνονται ὅλα τά προϊόντα τῶν καλῶν τεχνῶν καί τῆς ἐπιστήμης, βιβλία, πίνακες, ἀγάλματα κλπ., ἐφόσον ὑπάρχουν σάν πράγματα. Τό προϊόν τῆς ἐργασίας ὅμως πρέπει ἀκόμα νά εἶναι *ἐμπόρευμα*, μέ τήν ἔννοια ὅτι εἶναι «a vendible commodity» (ἕνα ἐμπόρευμα πού μπορεῖ νά πουληθεῖ), δηλαδή ἕνα ἐμπόρευμα στήν πρώτη του μορφή, πού πρέπει νά διαγράψει πρῶτα τή μεταμόρφωσή του. (Ἕνας ἐργοστασιάρχης μπορεῖ νά κατασκευάσει γιά τόν ἑαυτό του μιά μηχανή, ὅταν δέν εἶναι δυνατό νά τοῦ τήν κατασκευάσουν ἀλλοῦ γιά νά τήν ἀγοράσει. Τή μηχανή τήν κατασκεύασε, ὄχι γιά νά τήν πουλήσει, ἀλλά γιά νά τή χρησιμοποιήσει σάν ἀξία χρήσης. Στήν περίπτωση αὐτή ὅμως τήν καταναλώνει σάν μέρος τοῦ σταθεροῦ του κεφαλαίου, τήν πουλάει δηλαδή κομμάτι-κομμάτι μέ τή μορφή τοῦ προϊόντος, γιά τήν παραγωγή τοῦ ὁποίου τήν ἔχει κατασκευάσει).

[314] Ἑπομένως, ὁρισμένες ἐργασίες ὑπηρετῶν μποροῦν πολύ ὡραῖα νά παρασταίνονται ἐπίσης μέ τή μορφή (δυνητικῶν) *ἐμπορευμάτων*, καί μάλιστα, ἀπό ὑλική ἄποψη, μέ τίς ἴδιες ἀξίες χρήσης. Δέν εἶναι ὅμως παραγωγικές ἐργασίες, γιατί στήν πραγματικότητα δέν παράγουν «ἐμπορεύματα», ἀλλά ἄμεσα *«ἀξίες χρήσης»*. Ὅσον ἀφορᾶ ὅμως τίς ἐργασίες, πού εἶναι παραγωγικές γιά τόν ἀγοραστή τους ἤ γι' αὐτόν πού τίς χρησιμοποιεῖ, ὅπως λ.χ. ἡ δουλιά τοῦ ἠθοποιοῦ γιά τόν ἐπιχειρηματία τοῦ θεάτρου, θά ἀποκαλυπτόταν ἔτσι σάν μή παραγωγική ἐργασία, ὅτι ὁ ἀγοραστής της δέν μπορεῖ νά τήν πουλήσει στό κοινό μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, ἀλλά μόνο μέ τή μορφή τῆς ἴδιας τῆς δραστηριότητας.

Ἄν δέν πάρουμε ὑπόψη αὐτές τίς δουλιές, παραγωγική ἐργασία εἶναι [σύμφωνα μέ τόν δεύτερο ὁρισμό τοῦ Σμίθ]* ἡ ἐργασία, πού παράγει *ἐμπορεύματα* καί *μή παραγωγική ἐργασία*, ἡ ἐργασία, πού παράγει προσωπικές ὑπηρεσίες. Ἡ πρώτη ἐργασία παρασταίνεται μέ ἕνα πράγμα πού μπορεῖ νά πουληθεῖ, ἡ δεύτερη πρέπει νά καταναλωθεῖ τήν ὥρα πού ἐκτελεῖται. Ἡ πρώτη περιλαβαίνει (μέ ἐξαίρεση τήν ἐργασία πού δημιουργεῖ τήν ἴδια τήν ἐργατική δύναμη) ὅλον τόν ὑλικό καί διανοητικό πλοῦτο πού ὑπάρχει μέ τή μορφή πραγμάτων, τό κρέας, καθώς καί τά βιβλία. Ἡ δεύτερη περιλαβαίνει ὅλες τίς ἐργασίες, πού ἱκανοποιοῦν μιά ὁποιαδήποτε φανταστική ἤ πραγματική ἀνάγκη τοῦ ἀτόμου ἤ πού ἐπιβάλλεται ἐπίσης στό ἄτομο παρά τή θέλησή του.

* Ἡ φράση μέσα στίς ἀγκύλες ὑπάρχει μόνο στό ρωσικό κείμενο. — Σημ. μετ.

Ἐμπόρευμα εἶναι ἡ πιό στοιχειώδης μορφή τοῦ ἀστικοῦ πλούτου. Ἡ ἐξήγηση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας μέ τό ὅτι εἶναι ἡ ἐργασία πού παράγει «ἐμπόρευμα», ἀνταποκρίνεται λοιπόν ἐπίσης σέ μιά πολύ πιό στοιχειώδη ἄποψη ἀπό ἐκείνην πού ἐξηγεῖ, ὅτι παραγωγική ἐργασία εἶναι ἐκείνη πού παράγει κεφάλαιο.

Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Α. Σμίθ δέν πῆραν ὑπόψη τους τήν πρώτη του οὐσιαστική ἐξήγηση, ἀντίθετα, πιάστηκαν ἀπό τή δεύτερη καί τόνισαν τίς ἀναπόφευκτες ἐδῶ ἀντιφάσεις καί ἀσυνέπειες. Καί ἐδῶ πάλι διευκολύνθηκαν στήν πολεμική τους ἀπό τό ὅτι ἐπέμεναν στό ὑλικό περιεχόμενο τῆς ἐργασίας καί ἰδίως στόν ὁρισμό, ὅτι δηλ. ἡ ἐργασία πρέπει νά παγιωθεῖ σέ ἕνα λίγο-πολύ *διαρκές* προϊόν. Αὐτό, ὅμως, πού προκάλεσε ἰδιαίτερα τήν πολεμική, θά τό δοῦμε ἀμέσως.

Προηγούμενα, ὅμως, αὐτό ἀκόμα. Ὁ Α. Σμίθ, μιλώντας γιά τό φυσιοκρατικό σύστημα, λέει ὅτι ἡ μεγάλη του ὑπηρεσία συνίσταται στό ὅτι ἔχει ἐκθέσει πώς

«ὁ πλοῦτος τοῦ ἔθνους δέν ἀποτελεῖται ἀπό τόν μή καταναλώσιμο χρυσό καί ἄργυρο, ἀλλά ἀπό τά καταναλώσιμα ἀγαθά, πού κάθε χρόνο ἀναπαράγονται μέ τή δουλιά τῆς κοινωνίας». (τομ. III, Β. IV, κεφ. IX, σελ. 538 [τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τοῦ Γκαρνιέ]).

Ἐδῶ ἔχουμε τήν προέλευση τοῦ δεύτερου ὁρισμοῦ του γιά τήν παραγωγική ἐργασία. Ὁ καθορισμός τῆς ὑπεραξίας ἐξαρτιόταν φυσικά ἀπό τή μορφή, μέ τήν ὁποία ἀντιλαμβάνονταν τήν ἴδια τήν ἀξία. Γι᾽ αὐτό, στό νομισματικό καί στό ἐμποροκρατικό σύστημα ἡ ἀξία παρασταίνεται σάν *χρῆμα*, στούς φυσιοκράτες σάν προϊόν τῆς γῆς, σάν προϊόν τῆς γεωργίας, τέλος, στόν Α. Σμίθ σάν *ἐμπόρευμα* γενικά. Ὅταν *οἱ φυσιοκράτες φτάνουν στήν οὐσία τῆς ἀξίας, τήν ἀνάγουν ἐντελῶς σέ ἁπλή ἀξία χρήσης (ὕλη, οὐσία), ὅπως οἱ ἐμποροκράτες τήν ἀνάγουν στήν ἁπλή μορφή τῆς ἀξίας,* στή μορφή στήν ὁποία τό προϊόν *ἐμφανίζεται* σάν γενική κοινωνική ἐργασία, σάν χρῆμα. Στόν Α. Σμίθ οἱ δυό ὅροι τοῦ ἐμπορεύματος, ἡ ἀξία χρήσης καί *ἀνταλλακτική ἀξία* παίρνονται μαζί, καί ἔτσι κάθε ἐργασία εἶναι παραγωγική, ὅταν παρασταίνεται μέ κάποια ἀξία χρήσης, μέ ἕνα ὠφέλιμο προϊόν. Τό γεγονός ὅτι αὐτό πού παρασταίνεται μέ τό ὠφέλιμο προϊόν εἶναι ἡ παραγωγική ἐργασία, ἐμπεριέχει τήν ἔννοια ὅτι αὐτό τό προϊόν εἶναι ταυτόχρονα ἴσο μέ μιάν ὁρισμένη ποσότητα γενικῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Σέ ἀντίθεση πρός τούς φυσιοκράτες, ὁ Α. Σμίθ ἀποκατασταίνει πάλι τήν ἀξία τοῦ προϊόντος σάν τό οὐσιαστικό στοιχεῖο τοῦ ἀστικοῦ πλούτου, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, ἀποβάλλει τή φανταστική μόνο μορφή — τή μορφή τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀργύρου — μέ τήν ὁποία ἐμφανίζεται ἡ ἀξία

στούς ἐμποροκράτες. Κάθε ἐμπόρευμα εἶναι *αὐτό καθεαυτό* χρῆμα. Εἶναι κατάδηλο ὅτι ὁ Α. Σμίθ ξαναπέφτει ἔτσι λίγο-πολύ ταυτόχρονα στήν ἐμποροκρατική ἀντίληψη γιά τή «μονιμότητα» (Dauerhaftigkeit), στήν πραγματικότητα γιά τή μή καταναλωσιμότητα. Φτάνει νά θυμηθοῦμε τό σημεῖο ἐκεῖνο τοῦ Πέττυ (βλ. τό τεῦχος I, σελ. 109*, ὅπου ἀναφέρεται στό βιβλίο τοῦ *Πέττυ* «Political Arithmetick»), στό ὁποῖο ὁ πλοῦτος ἐκτιμιέται σύμφωνα μέ τόν βαθμό τῆς ἀφθαρσίας του, λίγο-πολύ σύμφωνα μέ τή μονιμότητά του, καί ὅπου τελικά ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος τοποθετοῦνται ἐπικεφαλῆς «σάν ἄφθαρτος πλοῦτος».

«Περιορίζοντας» — λέει ὁ *Α. Μπλανκί* — «τήν ἰδιότητα τοῦ *πλούτου* ἀποκλειστικά καί μόνο στίς ἀξίες ἐκεῖνες, πού εἶναι παγιωμένες σέ ὑλικές οὐσίες, ἔσβυσε ἀπό τό βιβλίο τῆς παραγωγῆς ὅλη τήν ἀπεριόριστη μάζα τῶν μή ὑλικῶν ἀξιῶν, τῶν θυγατέρων τοῦ *ἠθικοῦ κεφαλαίου* τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν» κλπ. («Histoire de l' économie politique», Bruxelles, 1839, σελ. 152).

[4. *Ἐκχυδαϊσμός τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στόν καθορισμό τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας*]

Αὐτό πού προκάλεσε ἰδίως τήν πολεμική ἐνάντια στή διάκριση πού κάνει ὁ Α. Σμίθ ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία — μιά πολεμική, πού ὅμως περιορίζεται στούς dii minorum gentium (κατώτερους θεούς) (ἀπό τούς ὁποίους πάλι ὁ σημαντικότερος εἶναι ὁ Στόρχ), καί πού δέν θά τή βροῦμε σέ κανένα ἀπό τούς σημαντικούς οἰκονομολόγους, σέ κανέναν ἀπό ἐκείνους, γιά τούς ὁποίους θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς ὅτι ἔκανε κάποια ἀνακάλυψη στήν πολιτική οἰκονομία. Ἀντίθετα εἶναι ἡ ἀγαπητή ἀπασχόληση τῶν ἀνθρώπων δεύτερης κατηγορίας, καί ἐντελῶς ἰδιαίτερα τῶν σχολαστικῶν συνερανιστῶν καί τῶν συγγραφέων ἐπιτομῶν, καθώς καί τῶν καλλιγράφων τσαρλατάνων καί ἐκχυδαϊστῶν στόν τομέα αὐτό. Τά παρακάτω περιστατικά εἶναι πού προκάλεσαν τήν πολεμική αὐτή.

Στή μεγάλη μάζα τῶν λεγομένων «ἀνώτερων» ἐργατῶν — ὅπως τῶν δημόσιων ὑπαλλήλων, τῶν στρατιωτικῶν, τῶν βιρτουόζων, τῶν γιατρῶν, τῶν παπάδων, τῶν δικαστῶν, τῶν δικηγόρων κλπ. — ὅλων αὐτῶν, πού ἐνμέρει δέν εἶναι μόνο μή παραγωγικοί, ἀλλά στήν οὐσία καί ὀλέθριοι, πού καταφέρνουν ὅμως νά ἰδιοποιοῦνται ἕνα πολύ μεγάλο

* Βλ. στή σελ. 107 τοῦ 13ου τόμου τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τῶν «Ἔργων Μάρξ - Ἔνγκελς».

μέρος τοῦ «ὑλικοῦ» πλούτου, εἴτε πουλώντας τά «μή ὑλικά» ἐμπορεύματά τους, εἴτε μέ τή βίαιη ἐπιβολή αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων — σ' ὅλη αὐτή τή μάζα δέν ἦταν καθόλου εὐχάριστο νά κατατάσσεται *ἀπό οἰκονομική ἄποψη* σ' αὐτή τήν τάξη, τῶν γελωτοποιῶν καί τῶν ὑπηρετῶν καί νά ἐμφανίζονται σάν ἁπλοί συγκαταναλωτές, σάν παράσιτα τῶν καθεαυτό παραγωγῶν (ἤ πιό σωστά τῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς). Αὐτό ἦταν μιά παράξενη βεβήλωση ἐκείνων ἀκριβῶς τῶν λειτουργιῶν, οἱ ὁποῖες περιβάλλονταν ὥς τώρα μέ ἕνα φωτοστέφανο καί ἀπολάβαιναν μιά δεισιδαίμονα λατρεία. Ἡ πολιτική οἰκονομία στήν κλασική της περίοδο, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ ἴδια ἡ ἀστική τάξη στήν περίοδο τῆς ἀνόδου της, φέρεται μέ αὐστηρότητα καί κριτικά πρός τήν κρατική μηχανή κλπ. Ἀργότερα, κατανοεῖ καί — πράγμα πού φαίνεται καί στήν πράξη — διδάσκεται ἀπό τήν πείρα της ὅτι ἀπό τή δική της ὀργάνωση προκύπτει ἡ ἀνάγκη τῶν κοινωνικῶν συνδυασμῶν ὅλων αὐτῶν ἐνμέρει πέρα γιά πέρα μή παραγωγικῶν τάξεων, πού τίς ἔχει κληρονομήσει.

Ἐφόσον αὐτοί οἱ «μή παραγωγικοί ἐργάτες» δέν παράγουν ἀπολαύσεις, καί γι' αὐτό τό ἀγόρασμά τους ἐξαρτιέται ὁλότελα ἀπό τόν τρόπο πού ὁ παράγοντας τῆς παραγωγῆς θέλει νά ξοδέψει τόν μισθό ἤ τό κέρδος του — ἐφόσον, ἀντίθετα, γίνονται ἀναγκαῖοι ἤ κάνουν τόν ἑαυτό τους ἀναγκαῖο (ὅπως οἱ γιατροί) ἐπειδή ὑπάρχουν ἄνθρωποι σωματικά ἄρρωστοι ἤ (ὅπως οἱ παπάδες) ἐπειδή ὑπάρχουν ἄνθρωποι πνευματικά ἀδύνατοι, ἤ (ὅπως οἱ πολιτικοί ἄνδρες, ὅλοι οἱ νομικοί, οἱ ἀστυνομικοί, οἱ στρατιῶτες) ἐπειδή ὑπάρχει ἡ σύγκρουση τῶν ἀτομικῶν καί τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων, ὅλοι αὐτοί ἐμφανίζονται στόν Α. Σμίθ, ὅπως καί στούς ἴδιους τούς βιομήχανους καπιταλιστές καί στήν ἐργατική τάξη σάν τά faux frais τῆς παραγωγῆς, καί πού ἑπομένως θά πρέπει νά περιοριστοῦν ὥς τό ἀναγκαῖο κατώτατο ὅριο καί νά κοστίζουν ὅσο τό δυνατό πιό φτηνά. Ἡ ἀστική κοινωνία ἀναπαράγει ξανά μέ τήν προσιδιάζουσα σ' αὐτήν μορφή ὅλα αὐτά πού τά εἶχε καταπολεμήσει στή φεουδαρχική ἤ ἀπολυταρχική τους μορφή. Πρῶτα λοιπόν γιά τούς συκοφάντες αὐτῆς τῆς κοινωνίας, ἰδιαίτερα τῶν ἀνώτερων στρωμάτων τους, μιά ἀπό τίς κύριες ἀσχολίες τους ἦταν νά παλινορθώσουν θεωρητικά ἀκόμα καί τό καθαρά παρασιτικό κομμάτι αὐτῶν τῶν «μή παραγωγικῶν ἐργατῶν» ἤ ἀκόμα νά δικαιολογήσουν τίς ὑπερβολικές ἀξιώσεις τοῦ ἀπαραίτητου μέρους τους. Πράγματι, εἶχε διακηρυχθεῖ ἡ *ἐξάρτηση* ἀπό τούς *καπιταλιστές* τῶν τάξεων τῶν ἰδεολόγων κλπ.

Δεύτερο, ὅμως, πότε ὁ ἕνας καί πότε ὁ ἄλλος οἰκονομολόγος απόδειχνε ὅτι ἕνα μέρος τῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς (τῆς ἴδιας τῆς

ὑλικῆς παραγωγῆς) εἶναι «μή παραγωγικοί». Λογουχάρη ὁ γαιοκτήμονας, ἀπό τή μερίδα ἐκείνη τῶν οἰκονομολόγων πού ἀντιπροσωπεύουν τό βιομηχανικό κεφάλαιο (Ρικάρντο). Ἄλλοι οἰκονομολόγοι (λ.χ. ὁ Carey) ἀνακήρυξαν σάν «μή παραγωγικό ἐργάτη» τόν καθεαυτό ἔμπορο. Παρουσιάστηκαν ὅμως καί τρίτοι οἰκονομολόγοι, πού ἀνακήρυξαν σάν «μή παραγωγικό» τόν ἴδιο τόν «κεφαλαιοκράτη» ἤ πού ἤθελαν τουλάχιστον νά περιορίσουν τίς ἀξιώσεις του στόν ὑλικό πλοῦτο σέ ἕναν «μισθό», δηλαδή στόν μισθό ἑνός «παραγωγικοῦ ἐργάτη». Πολλοί ἀπό τούς διανοούμενους ἐργάτες ἔδειχναν ὅτι εἶναι ἕτοιμοι νά δεχτοῦν αὐτήν τή σκέψη. Ἔφτασε λοιπόν ἡ ὥρα νά γίνει ἕνας συμβιβασμός καί νά ἀναγνωριστεῖ ἡ «παραγωγικότητα» ὅλων τῶν τάξεων, πού δέν συμπεριλαβαίνονταν ἄμεσα στούς παράγοντες τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς. Τό ἕνα χέρι νίβει τ' ἄλλο, καί ὅπως στόν «μύθο γιά τίς μέλισσες» («fable of the bees»)[61] ἔπρεπε ν' ἀποδειχθεῖ, ὅτι καί ἀπό «παραγωγική», οἰκονομική ἄποψη ὁ ἀστικός κόσμος μαζί μέ ὅλους τούς «μή παραγωγικούς ἐργάτες» εἶναι ὁ καλύτερος ἀπ' ὅλους τούς κόσμους. Καί αὐτό τόσο περισσότερο, γιατί οἱ «μή παραγωγικοί ἐργάτες» ἀπό τήν πλευρά τους πρόβαλλαν κριτικές παρατηρήσεις σχετικά μέ τήν παραγωγικότητα τῶν τάξεων, οἱ ὁποῖες εἶναι γενικά «fruges consumere nati»[62] (γεννημένοι γιά νά τρῶνε τούς καρπούς) — ἤ ἀκόμα γιά τούς παράγοντες ἐκείνους, τῆς παραγωγῆς, ὅπως οἱ γαιοκτήμονες, πού δέν κάνουν ἀπολύτως τίποτα κλπ. Καί οἱ *ἀκαμάτηδες*, καί τά *παράσιτά* τους ἔπρεπε νά βροῦν τή θέση τους στόν καλύτερο ἀπό τούς κόσμους.

Τρίτο. Στόν βαθμό πού ἀναπτυσσόταν ἡ κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου καί στόν βαθμό πού καί οἱ σφαῖρες παραγωγῆς οἱ ὁποῖες δέν εἶχαν ἄμεση σχέση μέ τή δημιουργία τοῦ ὑλικοῦ πλούτου ἐξαρτιόνταν ὅλο καί περισσότερο ἀπό αὐτό — καί στόν βαθμό πού ἰδίως οἱ θετικές ἐπιστῆμες (οἱ φυσικές ἐπιστῆμες) ἐντάσσονταν στήν ὑπηρεσία τοῦ κεφαλαίου, σάν μέσα τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς — [316] νόμισαν οἱ τιποτένιοι συκοφάντες τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ὅτι ὀφείλουν νά ἐξυμνοῦν καί νά ἐξηγοῦν κάθε σφαίρα δραστηριότητας, ὅτι δηλ. «ἔχει σχέση» μέ τήν παραγωγή τοῦ ὑλικοῦ πλούτου — ὅτι ἀποτελεῖ μέσο γι' αὐτόν — καί τιμοῦσαν ἔτσι τόν καθένα, ἀνακηρύχνοντάς τον «παραγωγικό ἐργάτη» μέ τήν «πρώτη» ἔννοια, δηλαδή ἐργαζόμενο, πού ἐργάζεται στήν ὑπηρεσία τοῦ κεφαλαίου καί πού μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο ὠφελεῖ τόν καπιταλιστή, γιά νά πλουταίνει κλπ.

Ἐδῶ προτιμότεροι γίνονται ἀκόμα καί τέτιοι ἄνθρωποι σάν τόν Μάλθους, πού ὑπερασπίζονται ἄμεσα τήν ἀναγκαιότητα καί τήν ὠφελιμότητα τῶν «*μή παραγωγικῶν* ἐργατῶν» καί τῶν ἁπλῶν παρασίτων.

[5. *Ὀπαδοί τῶν ἀπόψεων τοῦ Σμίθ γιά τήν παραγωγική ἐργασία. Ἡ ἱστορία τοῦ ζητήματος*]

[*α) Ὁ Ρικάρντο καί ὁ Σισμοντί — ὀπαδοί τῆς πρώτης ἐξήγησης τοῦ Σμίθ γιά τήν παραγωγική ἐργασία*]

Δέν ἀξίζει ὁ κόπος νά ἀσχοληθοῦμε μέ τίς κοινοτοπίες τοῦ Ζ. Γκαρνιέ (τοῦ μεταφραστῆ τοῦ Σμίθ στά γαλλικά), τοῦ κόμη Λώντερνταλ, τοῦ Μπρούγκχαμ, τοῦ Σαί, τοῦ Στόρχ, ἀργότερα τοῦ Σένιορ, τοῦ Ρόσσι κλπ. πού ἔχουν σχέση μέ τό σημεῖο αὐτό. Θά παραθέσουμε μόνο μερικά χαρακτηριστικά χωρία.

Προηγούμενα ὅμως ἀκόμα ἕνα σημεῖο ἀπό τόν *Ρικάρντο*, στό ὁποῖο ἀποδείχνει ὅτι γιά τούς «παραγωγικούς ἐργάτες» εἶναι πολύ πιό ὠφέλιμο, ὅταν οἱ ἰδιοκτῆτες τῆς ὑπεραξίας (τοῦ κέρδους, τῆς γαιοπροσόδου) τήν καταναλώνουν οἱ ἴδιοι σέ «μή παραγωγικούς ἐργάτες» (λ.χ. σέ ὑπηρέτες), παρά σέ εἴδη πολυτελείας πού τά παράγουν «παραγωγικοί ἐργάτες».

{*Ὁ Σισμοντί:* στό «Nouveaux Principes» (τ. I, σελ. 148), παραδέχεται τή σωστή ἐξήγηση τῆς διάκρισης πού κάνει ὁ Σμίθ (πράγμα πού τό κάνει καί ὁ Ρικάρντο σάν κάτι τό αὐτονόητο): Ἡ πραγματική διαφορά τῶν παραγωγικῶν ἀπό τίς μή παραγωγικές τάξεις εἶναι ὅτι:

«Ἡ μιά ἀνταλλάσσει πάντα τήν ἐργασία της μέ τό κεφάλαιο ἑνός ἔθνους, ἡ ἄλλη τήν ἀνταλλάσσει μέ ἕνα μέρος τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος».

Ὁ Σισμοντί — σύμφωνος ἐπίσης μέ τόν Α. Σμίθ — σχετικά μέ τήν ὑπεραξία:

«Παρ' ὅλο πού ὁ ἐργάτης ἔχει παραγάγει μέ τήν ἡμερήσια ἐργασία του πολύ περισσότερα ἀπό τό ἡμερήσιο κόστος του, συμβαίνει σπάνια, ὕστερα ἀπό τό μοίρασμα τοῦ προϊόντος του μέ τόν γαιοκτήμονα καί μέ τόν κεφαλαιοκράτη, νά τοῦ ἔχει μείνει κάτι τό σημαντικό πάνω ἀπό τό αὐστηρά ἀπαραίτητο γιά νά ζήσει» (Sismondi, «Nouveaux Principes etc.», t. I, p. 87)}

Ὁ Ρικάρντο λέει:

«Ὅταν ἕνας γαιοκτήμονας ἤ ἕνας κεφαλαιοκράτης ξοδεύει τό εἰσόδημά του, ὅπως τό ξόδευε ἕνας βαρῶνος τοῦ μεσαίωνα, δηλ. γιά τή συντήρηση ἑνός μεγάλου ἀριθμοῦ ἀκολούθων ἤ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ, τότε θά δημιουργήσει ἀπασχόληση γιά πολύ περισσότερη ἐργασία, παρά ὅταν θά τό ξόδευε γιά πολυτελές ντύσιμο ἤ γιά καλύτερη ἐπίπλωση, γιά ἁμάξια, ἄλογα ἤ γιά τήν ἀγορά ὁποιωνδήποτε ἄλλων εἰδῶν πολυτελείας. Καί στίς δυό περιπτώσεις τό καθαρό εἰσόδημα καθώς καί τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα εἶναι ἴδιο, μόνο πού τό πρῶτο

ἀνταλλάσσεται μέ διάφορα ἐμπορεύματα. Ὅταν ἕνα εἰσόδημα ἀνέρχεται στό ποσό τῶν 10.000 λιρῶν, χρησιμοποιεῖται σχεδόν ἡ ἴδια ποσότητα παραγωγικῆς ἐργασίας, ἀδιάφορο ἄν τό ἀνταλλάσσω μέ πολύτιμα ἐνδύματα ἤ μέ ἀκριβά ἔπιπλα κλπ. ἤ μέ μιά ποσότητα μέσων διατροφῆς καί μέ ἐνδύματα ἴσης ἀξίας. Ἄν ὅμως τό εἰσόδημά μου τό ἀνταλλάσσω μέ ἐμπορεύματα τοῦ πρώτου εἴδους, τότε *ἡ πράξη αὐτή* δέν θά ἔχει σάν ἀποτέλεσμα τήν ἀπασχόληση περισσότερης ἐργασίας — θά χαιρόμουνα τά ροῦχα καί τά ἔπιπλά μου καί ἡ ὑπόθεση θά τελείωνε. Ὅταν ὅμως τό εἰσόδημά μου τό ἀνταλλάσσω μέ μέσα διατροφῆς καί μέ ἐνδύματα καί ὅταν ἐπιθυμία μου εἶναι νά ἀπασχολῶ ὑπηρετικό προσωπικό, τότε ὅλοι αὐτοί, πού μπορῶ νά τούς ἀπασχολῶ μέ τό εἰσόδημά μου τῶν 10.000 λιρῶν ἤ μέ τά μέσα διατροφῆς καί τά ἐνδύματα πού ἔχω ἀγοράσει, *θά προστεθοῦν στήν πρώην ζήτηση ἐργασίας* καί αὐτή ἡ αὔξηση σημειώνεται ἀποκλειστικά καί μόνο, γιατί διάλεξα αὐτόν τόν τρόπο δαπάνης τοῦ εἰσοδήματός μου. Ἐπειδή λοιπόν οἱ ἐργάτες ἐνδιαφέρονται *γιά τή ζήτηση ἐργασίας*, πρέπει ὁλοφάνερα νά ἐπιθυμοῦν νά ἀποτραβηχτοῦν ἀπό τό εἰσόδημα ὅσο τό δυνατό περισσότερα ἀπό τά ἔξοδα πού δαπανοῦνται γιά ἐμπορεύματα πολυτελείας, γιά νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τή συντήρηση ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ» (Ricardo «Principles», 3η ἔκδοση, 1821, σελ. 475, 476).

[*β) Πρῶτες προσπάθειες νά ξεχωρίσουν τήν παραγωγική καί τή μή παραγωγική ἐργασία (Ντ' Ἀβενάντ, Πέττυ)*]

Ὁ Ντ' Ἀβενάντ παραθέτει ἀπό ἕναν παλιό στατιστικό, ἀπό τόν Γκρέκορυ Κίνγκ, ἕναν κατάλογο μέ τόν τίτλο: «Scheme of the Income and Expense of the several Families of England, calculated for the year 1688»* στόν ὁποῖο ὁ πολυμαθής Κίνγκ χωρίζει τό σύνολο τοῦ λαοῦ σέ δυό κύριες τάξεις: «στήν τάξη πού *αὐξάνει* τόν πλοῦτο τοῦ βασιλείου, 2.675.520 ψυχές» καί «στήν τάξη πού *μειώνει* τόν πλοῦτο τοῦ βασιλείου 2.825.000 ψυχές». Δηλαδή, ἡ πρώτη εἶναι «παραγωγική» καί ἡ δεύτερη «μή παραγωγική». Ἡ *«παραγωγική»* τάξη ἀποτελεῖται ἀπό λόρδους, βαρωνέτους, ἱππότες, γαλαζοαίματους, τζέντλεμεν, πρόσωπα πού κατέχουν ἀνώτερες ἤ κατώτερες δημόσιες θέσεις, ἐμπόρους πού ἀσχολοῦνται μέ τό ὑπερπόντιο ἐμπόριο, νομικούς, κληρικούς, γαιοκτήμονες, ἀγρότες παχτωτές, πρόσωπα ἐλεύθερων ἐπαγγελμάτων καί ἐπιστήμονες, μαγαζάτορες καί ἐμπόρους, χειροτέχνες καί ἀνεξάρτητα ἐργαζομένους, ἀξιωματικούς τοῦ ναυτικοῦ, ἀξιωματικούς τοῦ στρατοῦ. Ἀντίθετα, ἡ *«μή παραγωγική»* τάξη ἀποτελεῖται ἀπό ναῦτες

* Σχέδιο τοῦ εἰσοδήματος καί τῶν ἐξόδων τῶν διαφόρων οἰκογενειῶν τῆς Ἀγγλίας.

(common seamen), ἀπό labouring people and out servants (πρόκειται γιά ἀγροεργάτες καί μεροκαματιάρηδες τῆς μανουφακτούρας), ἀγρότες νοικοκυραίους (cottagers) (πού τόν καιρό τοῦ Ντ' 'Αβενάντ ἀποτελοῦσαν ἀκόμα τό 1/5 τοῦ ἀγγλικοῦ πληθυσμοῦ), [317] ἁπλούς στρατιῶτες, ἐξαθλιωμένους φτωχούς (paupers), γύφτους, κλέφτες, ζητιάνους καί γενικά ἀλῆτες. 'Ο Ντ' 'Αβενάντ ἐξηγεῖ αὐτόν τόν κατάλογο τοῦ πολυμαθοῦς Κίνγκ ὡς ἑξῆς:

«'Εννοεῖ μ' αὐτό ὅτι ἡ πρώτη λαϊκή τάξη συντηρεῖται ἀπό τή γῆ, τίς τέχνες καί τή φιλοπονία καί ὅτι κάθε χρόνο προσθέτει κάτι στό ἐθνικό κεφάλαιο, καί ἐκτός ἀπό αὐτό εἰσφέρει κάθε χρόνο ἀπό τό περίσσευμά της ἕνα μέρος γιά τή συντήρηση ἄλλων. 'Από ἐκείνους πού ἀνήκουν στή δεύτερη τάξη συντηροῦνται ἐνμέρει οἱ ἴδιοι ἀπό τήν ἐργασία τους, ὅμως οἱ ὑπόλοιποι, ὅπως οἱ γυναῖκες καί τά παιδιά τους συντηροῦνται μέ ἔξοδα τῶν ἄλλων. Πρόκειται γιά ἕνα χρονιάτικο βάρος γιά τό κοινό, γιατί κάθε χρόνο καταναλώνουν τόσα, ὅσα θά προσθέτονταν κατά τά ἄλλα στό γενικό κεφάλαιο τοῦ ἔθνους». (D' Avenant, «An Essay upon the probable methods of making a people gainers in the balance of trade», London 1699, p. 23 and p. 50).

'Εξάλλου, σχετικά μέ τήν ἀντίληψη τῶν ἐμποροκρατῶν γιά τήν ὑπεραξία χαρακτηριστική εἶναι ἡ ἀκόλουθη περικοπή ἀπό τόν Ντ' 'Αβενάντ:

«'Η ἐξαγωγή τοῦ δικοῦ μας προϊόντος πρέπει νά κάνει πλούσια τήν 'Αγγλία. Γιά νά ἔχουμε κέρδος ἀπό τό ἐμπορικό ἰσοζύγιο πρέπει νά ἐξάγουμε τό δικό μας προϊόν, μ' αὐτό ἀγοράζουμε τά προερχόμενα ἀπό τό ἐξωτερικό πράγματα πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τή δική μας κατανάλωση, ὁπότε μᾶς μένει ἕνα *περίσσευμα* εἴτε σέ εὐγενές μετάλλο εἴτε σέ ἐμπορεύματα, τά ὁποῖα μποροῦμε νά τά πουλήσουμε σέ ἄλλες χῶρες. *Αὐτό τό περίσσευμα* εἶναι τό *κέρδος πού ἀντλεῖ ἕνα ἔθνος ἀπό τό ἐμπόριο* καί πού εἶναι μεγαλύτερο ἤ μικρότερο ἀνάλογα μέ τή φυσική λιτότητα τοῦ λαοῦ πού ἐξάγει» (μιά λιτότητα πού τήν ἔχουν οἱ 'Ολλανδοί, ὄχι ὅμως οἱ 'Εγγλέζοι. — στό ἴδιο σελ. 46, 47) «ἤ ἀνάλογα μέ τή χαμηλή τιμή τῆς ἐργασίας καί τῶν ἐμπορευμάτων μανουφακτούρας, πράγμα πού τούς ἐπιτρέπει, νά πουλᾶνε τά ἐμπορεύματα φτηνά καί *σέ μιά τιμή, χαμηλότερη ἀπό τήν ὁποία δέν μπορεῖ νά προσφερθεῖ σέ ξένες ἀγορές*». (D' Avenant, στό ἴδιο, σελ. 45, 46).

{«"Οταν τά προϊόντα καταναλώνονται στό ἐσωτερικό, ὁ ἕνας χάνει τόσα, ὅσα κερδίζει ὁ ἄλλος, καί τό ἔθνος γενικά δέν ἔγινε κατά τίποτα πλουσιότερο. "Ολα ὅμως πού καταναλώνονται στό ἐξωτερικό, ἀποτελοῦν ἕνα καθαρό καί σίγουρο κέρδος». («An Essay on the East India Trade etc.», London 1697, p. 31.)}

{Αὐτή ἡ ἐργασία πού ἔχει *τυπωθεῖ* σέ παράρτημα μιᾶς ἐργασίας τοῦ Ντ' 'Αβενάντ πού προσπάθησε νά τήν ὑπερασπίσει[63], δέν εἶναι ἡ

ἴδια μ' ἐκείνη πού ἀναφέρει ὁ Μάκ Κοῦλοχ «Considerations on the East India Trade», 1701.}

Ἐξάλλου αὐτούς τούς ἐμποροκράτες δέν πρέπει νά τούς φανταζόμαστε τόσο κουτούς, ὅπως τούς παρουσιάζουν οἱ κατοπινοί ἀγοραῖοι ὀπαδοί τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου. Στόν II τόμο του τῶν «Discourses on the publick revenues, and on the trade of England etc.», London 1698, ὁ Ντ'Αβενάντ λέει μεταξύ ἄλλων:

«Ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι εἶναι πράγματι τό μέτρο τοῦ ἐμπορίου, ὅμως ἡ πηγή καί ἡ ἀρχή του εἶναι σέ ὅλα τά ἔθνη τό φυσικό ἤ τεχνητό προϊόν τῆς χώρας, δηλαδή αὐτό πού παράγουν ἡ γῆ τους ἤ ἡ ἐργασία καί ἡ βιομηχανία τους. Καί αὐτό εἶναι τόσο ἀληθινό, ὥστε, ὅταν ἕνα ἔθνος ἀπό ὁποιαδήποτε περιστατικά μπορεῖ νά χάσει ὅλα τά χρήματά του, ἄν ὁ λαός εἶναι ἀριθμητικά μεγάλος, ἐργατικός, ἐπιτήδειος στό ἐμπόριο, ἐπιδέξιος στή ναυτιλία, ἄν εἶναι ἐφοδιασμένος μέ καλά λιμάνια, μέ γῆ γόνιμη γιά διάφορα εἴδη, ἕνας τέτιος λαός θά ἔχει τό ἐμπόριό του καί σύντομα θά ἔχει ἀσήμι καί χρυσάφι. Ἔτσι πού ὁ πραγματικός καί ἀποτελεσματικός πλοῦτος μιᾶς χώρας εἶναι τό ἐγχώριο προϊόν» (στό ἴδιο, σελ. 15). «Ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος ἀπέχουν τόσο ἀπό τοῦ νά εἶναι τά μοναδικά πράγματα, πού ἀξίζουν τό ὄνομα τοῦ θησαυροῦ ἤ τοῦ πλούτου ἑνός ἔθνους, ὥστε στήν πραγματικότητα χρυσός βασικά δέν εἶναι παρά τά λίγα νομίσματα μέ τά ὁποῖα οἱ ἄνθρωποι ἔχουν συνηθίσει νά κάνουν τούς λογαριασμούς τους στίς συναλλαγές τους» (σελ. 16). «Μέ τόν πλοῦτο ἐννοοῦμε αὐτό πού ἐξασφαλίζει τήν ἀφθονία, τήν εὐημερία καί τήν ἀσφάλεια στόν ἡγεμόνα καί στή μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ του. Θησαυρός εἶναι ἐπίσης αὐτό πού ἔναντι χρυσοῦ καί ἀργύρου ἔχει μετατραπεῖ (converted) σέ χτίρια καί σέ γαιοβελτιώσεις γιά τή χρήση τοῦ ἀνθρώπου, καθώς καί ἄλλα πράγματα *πού μποροῦν ν' ἀνταλλαχτοῦν* μέ τά μέταλλα αὐτά, ὅπως λ.χ. οἱ καρποί τῆς γῆς, τά βιομηχανικά ἐμπορεύματα ἤ τά ξένα ἐμπορεύματα καί τά ἐμπορικά πλοῖα... Μποροῦν μάλιστα νά θεωρηθοῦν ἀκόμα καί βλαβερά ἀγαθά σάν πλοῦτος ἑνός ἔθνους, ὅταν εἶναι *ἀνταλλάξιμα*, παρ' ὅλο πού δέν ἔχουν *ἀνταλλαχτεῖ* μέ χρυσό καί ἀσήμι, καί δέν τά θεωροῦμε αὐτά μόνο πλοῦτο στίς ἀμοιβαῖες σχέσεις τοῦ ἑνός ἀτόμου μέ τά ἄλλα ἄτομα, ἀλλά στίς σχέσεις ἀνάμεσα σέ μιά καί σέ μιά ἄλλη χώρα» (σελ. 60-61). «Ὁ κοινός λαός* εἶναι τό στομάχι τοῦ κρατικοῦ σώματος. Τό στομάχι αὐτό» δέν ἀπορροφοῦσε στήν Ἰσπανία ὅπως ἔπρεπε τό χρῆμα, [318], δέν τό χώνευε... «Τό ἐμπόριο καί οἱ μανουφακτοῦρες εἶναι τά μόνα μέσα, μέ τά ὁποῖα μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μιά τέτια χώνευση καί κατανομή τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημιοῦ, καί τά ὁποῖα προμηθεύουν τό σῶμα τοῦ κράτους μέ τροφή» (στό ἴδιο, σελ. 62, 63).

* «Κοινός λαός» («petit people» «common people») Μέ τήν ἔκφραση αὐτή στήν προεπαναστατική Γαλλία ἐννοοῦσαν τήν τρίτη τάξη, πού ἀντιπαρατασσόταν στόν κλῆρο καί στήν ἀριστοκρατία. — Σημ. μετ.

Ἐξάλλου στόν Πέττυ γίνεται ἤδη λόγος γιά *παραγωγικούς ἐργάτες* (μόνο πού περιλαβαίνονται σ' αὐτούς καί οἱ στρατιῶτες):

«Οἱ ἀγρότες, ναῦτες, στρατιῶτες, χειροτέχνες καί ἔμποροι εἶναι τά ἀληθινά θεμέλια κάθε κοινωνίας. Ὅλα τά ἄλλα μεγάλα ἐπαγγέλματα *προκύπτουν ἀπό τίς ἀδυναμίες καί τά λάθη αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων*. Μόνο πού ὁ ναυτικός καλύπτει τά τρία ἀπό αὐτά τά τέσσερα ἐπαγγέλματα» (τοῦ θαλασσοπόρου, τοῦ ἐμπόρου καί τοῦ στρατιώτη). (Petty: «Political Arithmetick etc.», London 1699, σελ. 177). «Ἡ δουλιά τοῦ ναυτικοῦ καί τά ναῦλα τῶν πλοίων ἀποτελοῦν πάντα ἀπό τή φύση τους ἕνα ἐξαγόμενο προϊόν, τό *πλεόνασμά* τους πάνω ἀπό τίς εἰσαγωγές φέρνει χρῆμα στή χώρα κλπ.» (στό ἴδιο, σελ. 179).

Μέ τήν εὐκαιρία ὁ Πέττυ ἀναπτύσσει πάλι τά προτερήματα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας:

«Αὐτοί πού κυριαρχοῦν στό θαλασσινό ἐμπόριο μποροῦν νά ἐργάζονται μέ φτηνότερο ναῦλο καί μέ μεγαλύτερο κέρδος ἀπό ἄλλους πού ἐργάζονται μέ μεγαλύτερο (ἀκριβότερο ναῦλο). Γιατί, ὅπως ἕνα φόρεμα μπορεῖ νά γίνει πιό φτηνό, ὅταν ὁ ἕνας κάνει τούτη τή δουλιά κλπ. καί ὁ ἄλλος μιάν ἄλλη δουλιά κλπ., ἔτσι καί αὐτοί, πού κυριαρχοῦν στό θαλασσινό ἐμπόριο, μποροῦν νά κατασκευάσουν διαφόρων εἰδῶν πλοῖα γιά διάφορους σκοπούς, ποντοπόρα πλοῖα, ποταμόπλοια, πλοῖα ἐμπορικά, πολεμικά κλπ., καί αὐτός εἶναι ἕνας ἀπό τούς κύριους λόγους τῶν φτηνότερων ναύλων (τῶν Ὀλλανδῶν) ἀπό τούς γειτόνους τους, γιατί μποροῦν νά διαθέσουν ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος καραβιοῦ γιά τόν κάθε ξεχωριστό ἐμπορικό κλάδο» (στό ἴδιο, σελ. 170, 180).

Ἐδῶ, ἐξάλλου, βρίσκουμε στόν Πέττυ, στό χωρίο πού ἀκολουθεῖ, πέρα γιά πέρα τόν συλλογισμό τοῦ Α. Σμίθ·

«Ὅταν ὁ φόρος παίρνεται ἀπό τούς βιομήχανους κλπ. γιά νά δοθεῖ σ' αὐτούς πού τό εἶδος γενικά τῆς ἀπασχόλησής τους *δέν παράγει ὑλικά πράγματα* ἤ πράγματα πού φέρνουν πραγματικό ὄφελος καί ἔχουν ἀξία γιά τήν *κοινωνία* — τότε στήν περίπτωση αὐτή μειώνεται ὁ πλοῦτος τῆς κοινωνίας: Διαφορετικές ἀπ' αὐτές τίς ἀπασχολήσεις πρέπει νά θεωροῦνται ἡ ἀνάπαυση καί τό φρεσκάρισμα τοῦ πνεύματος, πού, ὅταν χρησιμοποιοῦνται μέ μέτρο, κάνουν τόν ἄνθρωπο ἱκανό καί πρόθυμο νά κάνει πράγματα, τά ὁποῖα αὐτά καθεαυτά εἶναι μεγαλύτερης σημασίας» (στό ἴδιο, σελ. 198). «Ἀφοῦ ὑπολογίσουμε πρῶτα, πόσοι ἄνθρωποι εἶναι ἀπαραίτητοι γιά τή βιομηχανική ἐργασία, τότε μπορεῖ οἱ ὑπόλοιποι νά χρησιμοποιηθοῦν ἄφοβα καί χωρίς ζημιά γιά τήν κοινωνία στίς καλές τέχνες καί σέ ἀσχολίες πού συμβάλλουν στή διασκέδαση καί στήν ὀμορφιά καί *ἀπό τίς ὁποῖες ἡ μεγαλύτερη εἶναι ἡ πρόοδος στή γνώση τῆς φύσης*» (στό ἴδιο, σελ. 199). «Μποροῦν νά κερδηθοῦν περισσότερα μέ τή μανουφακτούρα, παρά μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία καί περισσότερα μέ τό ἐμπόριο παρά μέ τή μανουφακτούρα» (στό ἴδιο, σελ. 172). «Ἕνας ναυτικός ἀξίζει ὅσο τρεῖς ἀγρότες» (σελ. 178). [VII-318].

[VIII-346]. *Πέττυ, Ὑπεραξία.* Σέ ἕνα σημεῖο τοῦ Πέττυ μποροῦμε νά δοῦμε μιά θολή προαίσθηση τῆς φύσης τῆς *ὑπεραξίας*, παρ' ὅλο πού τήν πραγματεύεται μόνο μέ τή μορφή τῆς γαιοπροσόδου. Ἰδίως, ὅταν τήν παραβάλλει μέ τό ἀκόλουθο σημεῖο, ὅπου καθορίζει τή σχετική ἀξία τοῦ ἀργύρου καί τοῦ σιταριοῦ μέ τίς σχετικές ποσότητές τους, πού μποροῦν νά παραχθοῦν στόν ἴδιο χρόνο ἐργασίας.

«Ὅταν ἕνας μπορεῖ ἀπό τά ἔγκατα τῆς γῆς τοῦ Περοῦ νά φέρει στό Λονδίνο μιά οὐγκιά ἄργυρο στό ἴδιο χρονικό διάστημα, πού θά χρειαζόταν γιά τήν παραγωγή ἑνός μποῦσσελ σιταριοῦ, τότε τό ἕνα εἶναι ἡ φυσική τιμή τοῦ ἄλλου. Ὅταν ὅμως μέ τήν ἐκμετάλλευση νέων πιό ἀποδοτικῶν ὀρυχείων μπορεῖ κανείς μέ τήν ἴδια δαπάνη ἐργασίας νά ἀποκτήσει, στή θέση μιᾶς, δυό οὐγκιές ἀργύρου, τότε τό σιτάρι πρός 10 σελλίνια τό μποῦσσελ θά εἶναι, caeteris paribus*, τό ἴδιο φτηνό ὅσο ἦταν μέ τήν τιμή τῶν 5 σελλινιῶν». «Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἑκατό ἄνδρες ἐργάζονται δέκα χρόνια συνέχεια, γιά νά παραγάγουν σιτάρι, καί ὅτι ἕνας ἄλλος ἴδιος ἀριθμός ἀνδρῶν ἐργάζονται γιά νά ἐξορύξουν ἄργυρο, τότε λέω ὅτι τό συνολικό καθαρό ἔσοδο ἀπό τόν ἄργυρο θά εἶναι ἡ τιμή τοῦ συνολικοῦ καθαροῦ ἐσόδου ἀπό τό σιτάρι καί ἴσα μέρη τοῦ ἑνός θά ἀποτελοῦν τήν τιμή ἴσων μερῶν τοῦ ἄλλου». «Τό σιτάρι θά εἶναι δυό φορές ἀκριβότερο, ἄν στό ἴδιο χρονικό διάστημα διακόσιοι ἀγρότες παράγουν τό ἴδιο πού παρήγαγαν προηγούμενα ἑκατό ἀγρότες» («On Taxes and Contributions», 1662 ed. 1679, p. 31, 24, 67).

Τά σημεῖα [σχετικά μέ τή φύση τῆς ὑπεραξίας] στά ὁποῖα ἀναφέρομαι πιό πάνω εἶναι τά παρακάτω:

«Ὅταν ἀναπτύσσονται τό ἐμπόριο, ἡ βιομηχανία καί οἱ καλές τέχνες, πρέπει νά ὑποχωρήσει ἡ ἀγροτική οἰκονομία, ἤ πρέπει νά αὐξηθεῖ τό εἰσόδημα ἀπό τήν ἐργασία τῶν ἀγροτῶν καί *γι' αὐτό* πρέπει νά πέσουν οἱ γαιοπρόσοδες». (σελ. 193). «Ἄν τό ἐμπόριο καί ἡ μανουφακτούρα ἔχουν ἀναπτυχθεῖ στήν Ἀγγλία ... ἄν ἀπασχολεῖται σ' αὐτές ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἀπ' ὅ,τι γινόταν πρίν, καί ἄν ἡ τιμή τοῦ σιταριοῦ σήμερα δέν εἶναι ὑψηλότερη ἀπό τότε, ἐπειδή ὑπῆρχαν περισσότεροι ἀγρότες καί λιγότεροι ἀπασχολούμενοι στό ἐμπόριο καί στή βιομηχανία, τότε γι' αὐτόν κιόλας τό λόγο ... πρέπει νά πέσουν οἱ γαιοπρόσοδες: Ἄς ὑποθέσουμε λ.χ. ὅτι ἡ τιμή τοῦ σιταριοῦ πέφτει στά 5 σελλίνια ἤ στίς 60 πέννες τό μποῦσσελ, καί ἄν ἡ γαιοπρόσοδος τῆς γῆς, πάνω στήν ὁποία βλασταίνει τό σιτάρι αὐτό, παίρνει τό ἕνα ἀπό τά τρία δεμάτια» (δηλ. τό ἕνα τρίτο τῆς σοδιᾶς) «ἔτσι ἀπό τίς 60 πέννες οἱ 20 πᾶνε γιά τή γῆ καί οἱ 40 γιά τόν ἀγρότη. Ἄν ὅμως ὁ μισθός τοῦ ἀγρότη θά ἀνέβαινε κατά τό $^1/_8$ ἤ ἀπό 8 σέ 9 πέννες τήν ἡμέρα, τότε τό μερίδιο τοῦ ἀγρότη στό μποῦσσελ σιτάρι θά ἀνέβαινε ἀπό 40 σέ 45 πέννες καί γιά τόν λόγο αὐτό ἡ γαιοπρό-

* μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους.

σοδος θά ἔπεφτε ἀπό 20 σέ 15 πέννες, γιατί ὑποθέτουμε ὅτι *μένει ἴδια ἡ τιμή τοῦ σιταριοῦ*, αὐτό τόσο περισσότερο *γιατί δέν μποροῦμε νά τήν ἀνεβάσουμε*, ἐπειδή, ἄν δοκιμάζαμε νά τήν ἀνεβάσουμε, τότε [347] θά ἐρχόταν σέ μᾶς (ὅπως ἔγινε μέ τήν Ὀλλανδία) σιτάρι ἀπό τό ἐξωτερικό, ὅπου δέν θά εἶχε ἀλλάξει ἡ κατάσταση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας» («Political Arithmetick etc.», London 1699. p. 193, 194) [VIII-347].

[VIII-364] {*Πέττυ*. Στήν περικοπή τοῦ Πέττυ πού ἀναφέραμε πιό πάνω, θά πρέπει νά ἐπισυναφθεῖ ἡ παρακάτω περικοπή, ὅπου ἡ πρόσοδος γενικά εἶναι μιά ὑπεραξία, ἕνα καθαρό προϊόν:

«Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνας ἄνθρωπος καλλιεργεῖ μέ τά δικά του χέρια μιάν ὁρισμένη ἐπιφάνεια γῆς μέ σιτάρι, δηλαδή τήν ὀργώνει, τή σπέρνει, τή σβαρνίζει, θερίζει τό σιτάρι καί μεταφέρει τά δεμάτια, τά ἁλωνίζει, μέ δυό λόγια κάνει ὅλες τίς δουλιές πού ἀπαιτεῖ ἡ γεωργία. Λέω ὅτι — ἄν αὐτός ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀφαιρέσει τόν σπόρο του, καθώς καί ὅλα ὅσα καταναλώνει ὁ ἴδιος ἤ ὅσα ἔδοσε σέ ἄλλον σάν ἀντάλλαγμα, γιά νά ντυθεῖ ἤ γιά νά καλύψει ἄλλες φυσικές ἀνάγκες — αὐτό πού ἀπομένει σέ σιτάρι ἀποτελεῖ τήν πραγματική γαιοπρόσοδο γι' αὐτήν τή χρονιά. Καί ὁ *μέσος ὅρος* μιᾶς ἑπταετίας, ἤ καλύτερα ὁ ἀριθμός τῶν ἐτῶν στή διάρκεια τῶν ὁποίων διαγράφουν τόν κύκλο τους οἱ κακές καί οἱ καλές σοδιές, μᾶς δίνει τή συνηθισμένη γαιοπρόσοδο τῆς καλλιεργημένης μέ σιτάρι γῆς. Μιά παραπέρα, ἄν καί συγγενεύουσα ὅμως, ἐρώτηση εἶναι ἡ ἑξῆς: Πόσο χρῆμα ἀξίζει αὐτό τό σιτάρι ἤ αὐτή ἡ γαιοπρόσοδος; Ἀπαντῶ, ὅτι ἀξίζει τόσο χρῆμα ὅσο ἀπομένει σέ ἕνα ἄλλο πρόσωπο, πού *τόν καλύτερό του χρόνο* τόν χρησιμοποιεῖ γιά νά πάει ὥς τή χώρα τῶν μεταλλείων, γιά νά ἐξορύξει μέταλλο, νά τό καθαρίσει, νά κόψει νομίσματα καί νά τά μεταφέρει ἐκεῖ, ὅπου τό ἄλλο πρόσωπο ἔχει σπείρει καί θερίσει σιτάρι. Τό ποσό, πού ἀπομένει στό πρόσωπο αὐτό, ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση ὅλων του τῶν ἐξόδων, θά εἶναι ἀπολύτως ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ σιταριοῦ, πού ἀπομένει στόν ἀγρότη» («Traitè des taxes»[64], p. 23, 24.)} [VIII-364].

[γ) Τζών Στούαρτ Μίλλ — ὀπαδός τῆς δεύτερης ἐξήγησης τοῦ Σμίθ γιά τήν παραγωγική ἐργασία]

[VII-318] Ὁ κύριος *Τζ. Στ. Μίλλ*, στό «Essays on some unsettled questions of political economy», London 1844, βασανίζεται ἐπίσης μέ τό πρόβλημα τῆς παραγωγικῆς καί μή παραγωγικῆς ἐργασίας, στό ὁποῖο πράγματι δέν προσθέτει τίποτα στή (δεύτερη) ἐξήγηση τοῦ Σμίθ, ἐκτός ὅτι παραγωγικές εἶναι καί οἱ ἐργασίες, πού παράγουν τήν ἴδια τήν ἐργατική δύναμη.

«Μποροῦν νά συσσωρευτοῦν καί νά ἀποθεματοποιηθοῦν *πηγές τῆς ἀπόλαυσης*,

ὄχι ὅμως ἡ ἴδια ἡ ἀπόλαυση. Ὁ πλοῦτος μιᾶς χώρας ἀποτελεῖται ἀπό τό σύνολο τῶν περιεχόμενων σ' αὐτήν διαρκῶν πηγῶν ἀπόλαυσης, εἴτε πρόκειται γιά ὑλικές εἴτε γιά μή ὑλικές ἀπολαύσεις. Καί πρέπει νά ὀνομαστεῖ *παραγωγική* ἡ ἐργασία καί ἡ δαπάνη πού τείνει νά αὐξήσει ἤ νά διατηρήσει αὐτές τίς διαρκεῖς πηγές» (στό ἴδιο, σελ. 82). «Αὐτό πού καταναλώνουν ὁ μηχανικός ἤ ὁ νηματουργός τόν καιρό πού μαθαίνουν τό ἐπάγγελμά τους ἔχει καταναλωθεῖ παραγωγικά, δηλ. ἡ κατανάλωσή τους δέν ἔχει τήν τάση νά μειώσει, ἀλλά νά αὐξήσει τίς διαρκεῖς πηγές τῆς ἀπόλαυσης στή χώρα, γιατί συντελοῦν στήν ἀναδημιουργία αὐτῶν τῶν πηγῶν, τόσο πού ξεπερνοῦν μέ τό παραπάνω τό ποσό πού καταναλώθηκε» (στό ἴδιο, σελ. 83).

Καί τώρα θά ρίξουμε μιά σύντομη ματιά στά κολοκύθια πού ἀραδιάζονται ἐνάντια στόν Α. Σμίθ σχετικά μέ τήν παραγωγική καί τή μή παραγωγική ἐργασία.

[6.] *Ζερμαίν Γκαρνιέ*

[319] Ὑποσημειώσεις στόν V τόμο τῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου τοῦ *Σμίθ «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν»* (Παρίσι 1802) ἀπό τόν Γκαρνιέ.

Ὁ Γκαρνιέ στό ζήτημα τῆς «παραγωγικῆς ἐργασίας» μέ ὅλη τή σημασία τῆς λέξης συμμερίζεται τήν ἄποψη τῶν φυσιοκρατῶν, μόνο πού τήν ἐξασθενίζει κάπως. Καταπολεμᾶ τήν ἄποψη τοῦ Σμίθ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία

«παραγωγική ἐργασία εἶναι ... ἐκείνη πού ὑλοποιεῖται σέ ἕνα ἀντικείμενο, ἐκείνη πού ἀφήνει πίσω της ἴχνη τῆς δραστηριότητάς της καί πού τό προϊόν της μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἀντικείμενο μιᾶς ἀγορᾶς ἤ ἀνταλλαγῆς» (στό ἴδιο, τομ. V, σελ. 169.)[65] [VII-319]

[α) *Ἀνακάτωμα τῆς ἐργασίας, πού ἀνταλλάσσεται μέ κεφάλαιο, μέ τήν ἐργασία πού ἀνταλλάσσεται μέ εἰσόδημα. Λαθεμένη ἀντίληψη γιά τήν ἀναπλήρωση ὅλου τοῦ κεφαλαίου μέ τό εἰσόδημα τῶν καταναλωτῶν*]

[VIII-347] (*Γκαρνιέ Ζ.*) Προβάλλει διάφορα ἐπιχειρήματα ἐνάντια στόν Α. Σμίθ (πού ἐνμέρει ἐπαναλαβαίνονται ἀπό τούς κατοπινούς συγγραφεῖς).

«Αὐτή ἡ διάκριση εἶναι λαθεμένη, γιατί ἀναφέρεται σέ μιά διαφορά πού δέν ὑπάρχει. *Κάθε ἐργασία εἶναι παραγωγική* μέ τήν ἔννοια, μέ τήν ὁποία ὁ

συγγραφέας χρησιμοποιεῖ τή λέξη *παραγωγική*. Ἡ ἐργασία τῆς μιᾶς ὅπως καί ἡ ἐργασία τῆς ἄλλης ἀπό αὐτές τίς δυό κατηγορίες εἶναι ἐξίσου παραγωγική μέ τήν ἔννοια τῆς δημιουργίας κάποιας ἀπόλαυσης, ἄνεσης, κάποιου ὀφέλους γιά κεῖνον πού τήν πληρώνει. Διαφορετικά ἡ ἐργασία αὐτή δέν θά πληρωνόταν» (στό ἴδιο, σελ. 171).

{Εἶναι λοιπόν παραγωγική, γιατί παράγει κάποια ἀξία χρήσης καί πουλιέται, ἔχει μιάν ἀνταλλακτική ἀξία, δηλαδή ἡ ἴδια εἶναι ἐμπόρευμα.} Ὅταν ὅμως ἀναπτύσσει τό σημεῖο αὐτό, γιά νά τήν ἐξηγήσει, ἀναφέρει ὁ Γκαρνιέ μᾶλλον παραδείγματα, στά ὁποῖα οἱ «μή παραγωγικοί ἐργάτες» κάνουν *τό ἴδιο*, παράγουν τήν ἴδια ἀξία χρήσης ἤ τό ἴδιο εἶδος τῆς ἀξίας χρήσης πού παράγουν οἱ «παραγωγικοί». Λογουχάρη:

«Ὁ ὑπηρέτης πού βρίσκεται στήν ὑπηρεσία μου, ἀνάβει τό τζάκι μου, μέ κουρεύει, καθαρίζει τά ροῦχα καί τά ἔπιπλά μου καί τά συγυρίζει, πού ἑτοιμάζει τό φαγητό μου κλπ. ἐκπληρώνει *ὑπηρεσίες ἀπολύτως τοῦ ἴδιου εἴδους*, ὅπως ἡ πλύστρα ἤ ἡ ράφτρα ἐσωρούχων, πού καθαρίζει καί διορθώνει τά ἐσώρουχα τῶν πελατῶν της... ὅπως ὁ ἑστιάτορας, ὁ μάγερας ἤ ὁ κάπελας, πού ἔχουν γιά ἐπάγγελμα νά ἑτοιμάζουν φαγητό γιά τούς ἀνθρώπους πού πᾶνε νά γευματίσουν σ' αὐτούς, ὅπως ὁ κουρέας καί ὁ κομμωτής» (τό μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων ὅμως δέν ἀνήκει κατά τόν Α. Σμίθ οὔτε στούς παραγωγικούς ἐργάτες, οὔτε στούς ὑπηρέτες) «πού ἐκπληρώνουν ἄμεσες ὑπηρεσίες. Ὅπως ὁ κτίστης, ὁ στεγαστής, ὁ μαραγκός, ὁ τζαμτζής, ὁ σομπατζής κλπ. καί τό πλῆθος ἐκεῖνο τῶν οἰκοδόμων, πού τούς καλεῖ κάποιος σπίτι του, γιά νά κάνουν διορθώσεις καί ἐπισκευές, καί πού τό χρονιάτικο εἰσόδημά τους προέρχεται ἐξίσου ἀπό ἁπλές ἐργασίες ἐπισκευῆς καί συντήρησης καί ἀπό νέες οἰκοδομές» [στό ἴδιο, σελ. 171, 172].

(Ὁ Α. Σμίθ πουθενά δέν λέει ὅτι ἡ ἐργασία, πού παγιώνεται σέ ἕνα λίγο-πολύ διαρκές ἀντικείμενο, δέν μπορεῖ νά εἶναι ἐξίσου ἐπισκευή καί νέα δημιουργία).

«Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἐργασία συνίσταται λιγότερο στό νά παράγει καί περισσότερο στό νά συντηρεῖ. Ἔχει λιγότερο γιά σκοπό νά προσθέτει ἀξία στά πράγματα στά ὁποῖα χρησιμοποιεῖται καί περισσότερο νά προλαβαίνει τήν καταστροφή τους. Ὅλοι αὐτοί οἱ ἐργάτες, συμπεριλαβομένου καί τοῦ ὑπηρέτη, *ἐξοικονομοῦν γι' αὐτόν πού τούς πληρώνει τήν ἐργασία πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά τή συντήρηση τῶν δικῶν του πραγμάτων*» (στό ἴδιο, σελ. 172).

(Μποροῦν λοιπόν νά θεωροῦνται μηχανές γιά τή συντήρηση τῆς ἀξίας, ἤ μᾶλλον τῶν ἀξιῶν χρήσης. Αὐτή τήν ἄποψη τῆς «ἐξοικονόμη-

σης» ἐργασίας τήν ἀνάπτυξε παραπέρα ὁ *Ντεστύτ ντέ Τρασύ*. — Σχετικά μ' αὐτό παρακάτω —. Ἡ μή παραγωγική ἐργασία τοῦ ἑνός δέν γίνεται παραγωγική, γιατί ἐξοικονομεῖ *μή παραγωγική ἐργασία* γιά τόν ἄλλο. Ὁ ἕνας ἀπό τούς δυό τήν ἐκτελεῖ. Ἕνα μέρος τῆς μή παραγωγικῆς ἐργασίας τοῦ Α. Σμίθ, ἀλλά ἐπίσης μόνο ἐκεῖνο τό μέρος της πού εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητο, γιά νά καταναλωθοῦν πράγματα, ἐκεῖνο τό μέρος πού, σά νά λέμε, ἀνήκει στά *ἔξοδα κατανάλωσης* — καί ἐπίσης τότε μόνο, ὅταν τό μέρος αὐτό ἐξοικονομεῖ τόν χρόνο αὐτό σέ ἕναν παραγωγικό ἐργάτη — γίνεται ἀπαραίτητο μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Ὁ Α. Σμίθ, ὅμως, δέν ἀρνεῖται αὐτόν τόν «καταμερισμό τῆς ἐργασίας». Ὅταν κάθε ἄνθρωπος θά ἦταν ὑποχρεωμένος κατά τόν Σμίθ νά ἐκτελεῖ καί παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία, καί ἄν μέ τόν καταμερισμό αὐτῶν τῶν εἰδῶν ἐργασίας ἀνάμεσα σέ 2 ἀνθρώπους ἡ ἐργασία γινόταν καλύτερα, αὐτό δέν θά ἄλλαζε τίποτα στό γεγονός, ὅτι ἡ μιά ἀπό τίς ἐργασίες αὐτές εἶναι παραγωγική καί ἡ ἄλλη μή παραγωγική.)

«Στίς κατά πολύ περισσότερες περιπτώσεις ἐργάζονται γι' αὐτό καί μόνο γι' αὐτό» (γιά νά ἐξοικονομεῖ ἕνας ἄνθρωπος τήν ἐργασία πού ἀπαιτεῖται, γιά νά ἐξυπηρετεῖ τόν ἑαυτό του, πρέπει νά τόν ἐξυπηρετοῦν 10 — ἕνας παράξενος τρόπος «νά ἐξοικονομοῦν» ἐργασία, ἐκτός ἀπ' αὐτό, ἡ μή παραγωγική ἐργασία αὐτοῦ τοῦ εἴδους χρησιμοποιεῖται συνήθως ἀπό ἐκείνους πού δέν κάνουν ἀπολύτως τίποτα) «ἑπομένως, εἴτε ὅλοι εἶναι *παραγωγικοί*, εἴτε κανένας ἀπό αὐτούς δέν εἶναι παραγωγικός» (στό ἴδιο, σελ. 172).

[348] *Δεύτερο*. Ἕνας Γάλλος δέν ἐπιτρέπεται νά ἀγνοεῖ τίς ponts et chaussées*. Λέει, γιατί νά ὀνομάζουμε παραγωγική

«τήν ἐργασία ἑνός ἐπιθεωρητῆ ἤ διευθυντῆ μιᾶς ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης στό ἐμπόριο ἤ στή βιομηχανία καί *μή παραγωγική* τήν ἐργασία ἑνός διοικητικοῦ ὑπαλλήλου πού ἐποπτεύει τή συντήρηση τῶν δημόσιων ὁδῶν καί τῶν πλωτῶν διωρύγων, τῶν λιμανιῶν, τοῦ χρηματικοῦ συστήματος καί ἄλλων μεγάλων θεσμῶν οἱ ὁποῖοι ζωογονοῦν τή δραστηριότητα τοῦ ἐμπορίου, πού ἐπαγρυπνεῖ γιά τήν ἀσφάλεια τῶν μεταφορῶν καί τῶν ἐπικοινωνιῶν καί γιά τήν τήρηση τῶν συμφωνιῶν κλπ. καί πού δικαιολογημένα μπορεῖ νά θεωρεῖται σάν ἕνας *ἐπιθεωρητής τῆς μεγάλης κοινωνικῆς μανουφακτούρας;* Πρόκειται γιά ἐργασία

---

* Ἐπιλέξει. «γέφυρες καί δημόσιοι δρόμοι» (ἔτσι ὀνομάζουν στή Γαλλία τή διοίκηση τῶν συγκοινωνιῶν).

ἀπολύτως τοῦ ἴδιου εἴδους, μόνο πού γίνεται σέ πολύ μεγαλύτερη κλίμακα» (σελ. 172, 173).

Ἐφόσον ἕνας τέτιος κύριος συμμετέχει στήν παραγωγή (ἤ στή συντήρηση καί τήν ἀναπαραγωγή) ὑλικῶν πραγμάτων, πού *θά μποροῦσαν νά πουληθοῦν*, ἄν δέν θά βρίσκονται στά χέρια τοῦ κράτους, θά μποροῦσε ὁ Α. Σμίθ νά ὀνομάσει τήν ἐργασία του «παραγωγική». Οἱ Inspecteurs de la grande manufacture sociale»* εἶναι γαλλικά πλάσματα.

Τρίτο. Ἐδῶ ὁ Γκαρνιέ πέφτει στό «ἠθικό» στοιχεῖο. Γιατί ὁ ἀρωματοποιός πού κολακεύει τήν ὄσφρησή μου νά εἶναι παραγωγικός καί ὄχι ὁ μουσικός πού μαγεύει τό αὐτί μου; Ὁ Α. Σμίθ θά ἀπαντοῦσε, γιατί ὁ ἕνας προσφέρει ἕνα ὑλικό προϊόν, ἐνῶ ὁ ἄλλος ὄχι. Ἡ ἠθική καί ἡ «ὑπηρεσία» τῶν δύο κυρίων δέν ἔχει καμιά σχέση μέ αὐτήν τή διάκριση.

Τέταρτο. Δέν ἀποτελεῖ ἀντίφαση τό γεγονός ὅτι «ὁ κατασκευαστής τοῦ βιολιοῦ, ἑνός ὀργάνου, ὁ ἐμπορευόμενος μουσικές νότες, ὁ μηχανικός κλπ.» εἶναι παραγωγικοί, ἐνῶ εἶναι μή παραγωγικά τά ἐπαγγέλματα, μέ τά ὁποῖα γίνονται αὐτές οἱ ἐργασίες, πού εἶναι μόνο «προπαρασκευαστικές» γι' αὐτά;

«Καί οἱ πρῶτοι καί οἱ δεύτεροι ἔχουν σάν τελικό σκοπό *τῆς ἐργασίας τους μιά κατανάλωση τοῦ ἴδιου εἴδους.* Ἄν ὁ σκοπός πού θέτουν οἱ πρῶτοι στόν ἑαυτό τους δέν ἀξίζει νά συμπεριληφθεῖ στόν ἀριθμό *τῶν προϊόντων* τῆς ἐργασίας τῆς κοινωνίας, γιατί νά πραγματευτῶ πιό εὐνοϊκά αὐτό πού ἀποτελεῖ μόνο ἕνα *μέσο γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτός ὁ σκοπός;»* (στό ἴδιο, σελ. 173).

Σύμφωνα μέ αὐτόν τόν συλλογισμό, ὁ ἄνθρωπος πού τρώει δημητριακά εἶναι ἐξίσου παραγωγικός μέ ἐκεῖνον πού τά παράγει. Γιατί, γιά ποιό σκοπό παράγονται δημητριακά; Γιά νά φαγωθοῦν. Ἄν λοιπόν ἡ ἐργασία νά τρώγει κάποιος δέν εἶναι παραγωγική, γιατί νά εἶναι παραγωγική ἡ ἐργασία τῆς καλλιέργειας δημητριακῶν, πού δέν εἶναι παρά ἕνα μέσο, γιά νά φτάσει σ' αὐτόν τό σκοπό; Ἐξάλλου αὐτός πού τρώει παράγει μυαλό, μῦς κλπ. καί μήπως ὅλα αὐτά δέν εἶναι ἐξίσου εὐγενή προϊόντα, ὅπως τό κριθάρι καί τό σιτάρι; — θά μποροῦσε νά ρωτήσει τόν Α. Σμίθ ἕνας ἀγανακτισμένος φιλάνθρωπος.

Πρῶτο, ὁ Α. Σμίθ δέν ἀρνεῖται ὅτι ὁ μή παραγωγικός ἐργάτης παράγει ἕνα ὁποιοδήποτε προϊόν. Διαφορετικά δέν θά ἦταν καθόλου ἐργάτης. Δεύτερο, μπορεῖ νά φαίνεται παράξενο ὅτι ὁ γιατρός πού

* ἐπιθεωρητές τῆς μεγάλης κοινωνικῆς μανουφακτούρας.

γράφει μιά συνταγή γιά χάπια δέν εἶναι παραγωγικός ἐργάτης; ἐνῶ εἶναι παραγωγικός ὁ φαρμακοποιός πού φκιάχνει τά χάπια. Τό ἴδιο ὁ κατασκευαστής μουσικῶν ὀργάνων πού φκιάχνει τό βιολί, ὄχι ὅμως ὁ μουσικός πού τό παίζει. Αὐτό θά ἀπόδειχνε μόνο, ὅτι οἱ «παραγωγικοί ἐργάτες» προμηθεύουν προϊόντα, τά ὁποῖα δέν ἔχουν κανένα σκοπό παρά μόνο νά χρησιμεύουν σάν μέσα παραγωγῆς γιά μή παραγωγικούς ἐργάτες. Κάτι, ὅμως, πού δέν εἶναι πιό παράξενο ἀπό τό ὅτι ὅλοι οἱ παραγωγικοί ἐργάτες σέ τελευταία ἀνάλυση προμηθεύουν πρῶτα τά μέσα, γιά νά πληρώνονται μή παραγωγικοί ἐργάτες καί, δεύτερο, προμηθεύουν προϊόντα, πού καταναλώνονται *χωρίς καμιά ἐργασία*.

Ὕστερα ἀπό ὅλες αὐτές τίς παρατηρήσεις (ἀπό τίς ὁποῖες τό σημεῖο II εἶναι, πέρα γιά πέρα, στό πνεῦμα τῶν Γάλλων πού δέν μποροῦν νά ξεχάσουν τίς ponts et chaussées τους, τό σημεῖο III καταλήγει στήν ἠθική, τό δέ σημεῖο IV εἴτε περιέχει τήν κουταμάρα ὅτι ἡ κατανάλωση εἶναι ἐξίσου παραγωγική μέ τήν παραγωγή — πράγμα πού εἶναι λαθεμένο γιά τήν ἀστική κοινωνία, στήν ὁποία ὁ ἕνας παράγει καί ὁ ἄλλος καταναλώνει — εἴτε σημαίνει ὅτι ἕνα μέρος τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας προμηθεύει μόνο τό ὑλικό γιά μή παραγωγικές ἐργασίες, πράγμα πού δέν τό ἀρνεῖται πουθενά ὁ Α. Σμίθ. Μόνο ἡ 1η ἀπό αὐτές τίς παρατηρήσεις περιέχει τή σωστή σκέψη, ὅτι ὁ Α. Σμίθ μέ τό δεύτερό του ὁρισμό ὀνομάζει *τίς ἴδιες* ἐργασίες [349] παραγωγικές καί μή παραγωγικές — ἤ, πιό σωστά, ἕνα σχετικά μικρό μέρος τῆς «μή παραγωγικῆς» του ἐργασίας ὑποχρεώθηκε νά τό ὀνομάσει *παραγωγικό*, σύμφωνα μέ τόν δικό του τόν ὁρισμό, αὐτό ὅμως μιλᾶ ὄχι ἐνάντια στήν ἴδια τή *διάκριση*, ἀλλά ἐνάντια στήν *ὑπαγωγή* αὐτοῦ ἤ τοῦ ἄλλου εἴδους ἐργασίας σ' αὐτήν τή διάκριση ἤ ἐνάντια στή *χρησιμοποίηση* αὐτῆς τῆς διάκρισης), ὁ πολυμαθής Γκαρνιέ φτάνει ἐπιτέλους στό ζήτημα.

«Ἡ μόνη γενική διαφορά, πού θά μποροῦσε ὅπως φαίνεται νά βρεῖ κανείς ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δυό τάξεις, πού τίς ἐπινόησε ὁ Σμίθ, συνίσταται στό ὅτι στήν τάξη ἐκείνη, τήν ὁποία ὀνομάζει *παραγωγική*, ὑπάρχει ἤ μπορεῖ νά ὑπάρχει *πάντα ἕνας μεσολαβητής ἀνάμεσα στόν κατασκευαστή τοῦ ἀντικειμένου καί σέ ἐκεῖνον πού τό καταναλώνει*, ἐνῶ στήν τάξη τήν ὁποία ὀνομάζει *μή παραγωγική δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἕνας μεσολαβητής*, ἡ δέ σχέση *ἀνάμεσα στόν ἐργάτη καί στόν καταναλωτή εἶναι κατ' ἀνάγκη ἄμεση καί ἀπευθείας*. Εἶναι φανερό ὅτι ὑπάρχει *κατ' ἀνάγκην* μιά ἄμεση καί ἀπευθείας σχέση ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνον πού χρησιμοποιεῖ τήν ἐμπειρία τοῦ γιατροῦ, τήν ἐπιδεξιότητα τοῦ χειρούργου, τίς γνώσεις τοῦ δικηγόρου, τό ταλέντο τοῦ μουσικοῦ ἤ τοῦ ἠθοποιοῦ ἤ τέλος τίς ὑπηρεσίες τοῦ ὑπηρέτη, καί στόν καθένα ἀπό αὐτούς τούς μισθωτούς τήν ὥρα πού ἐργάζονται. Ἐνῶ στά ἐπαγγέλματα τῆς ἄλλης τάξης, τό *ἀντικείμενο πού πρό-*

κειται νά καταναλωθεῖ ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα ὑλικό καί χειροπιαστό πράγμα, πού μπορεῖ νά περάσει ἀπό πολλές ἐνδιάμεσες ἀνταλλαγές, προτοῦ φτάσει ἀπό τό πρόσωπο πού τό κατασκεύασε στό πρόσωπο πού τό καταναλώνει» (σελ. 174).

Μ' αὐτά τά τελευταῖα λόγια δείχνει ὁ Γκαρνιέ, χωρίς νά τό θέλει, ποιά μυστική σύνδεση ἰδεῶν ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν πρώτη διάκριση τοῦ Σμίθ (ἐργασία, πού ἀνταλλάσσεται μέ κεφάλαιο, καί ἐργασία πού ἀνταλλάσσεται μέ εἰσόδημα) καί στήν τελευταία (ἐργασία πού παγιώνεται σέ ἕνα ὑλικό ἐμπόρευμα τό ὁποῖο μπορεῖ νά πουληθεῖ, καί ἐργασία πού δέν παγιώνεται σέ ἕνα τέτιο ἐμπόρευμα). Τά δεύτερα εἴδη ἐργασίας, πού δέν παγιώνονται σέ ἐμπόρευμα, *δέν μποροῦν* τίς περισσότερες φορές νά ὑπαχθοῦν στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, λόγω τῆς φύσης τους. Τά ἄλλα εἴδη ἐργασίας μποροῦν. Δέν μιλᾶμε πιά γιά τό ὅτι, *πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς,* στήν ὁποία τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ὑλικῶν ἐμπορευμάτων — πράγματα ὑλικά καί χειροπιαστά — κάτω ἀπό τήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου παράγονται ἀπό μισθωτούς ἐργάτες, ἐνῶ οἱ (μή παραγωγικές) ἐργασίες (ἤ ὑπηρεσίες, εἴτε τῆς πόρνης, εἴτε τοῦ πάπα) μποροῦν νά πληρωθοῦν μόνο εἴτε ἀπό τούς μισθούς τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν, εἴτε ἀπό τά κέρδη ἐκείνων πού τούς χρησιμοποιοῦν (καί ἀπό ἐκείνους πού συμμετέχουν στά κέρδη αὐτά), δέν μιλᾶμε ἐπίσης γιά τό ὅτι αὐτοί οἱ παραγωγικοί ἐργάτες δημιουργοῦν τήν ὑλική βάση τῆς συντήρησης, ἑπομένως καί τῆς ὕπαρξης τῶν μή παραγωγικῶν ἐργατῶν. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικό γι' αὐτόν τό ρηχό γάλλο σκύλο, πού θέλει νά εἶναι ὁ οἰκονομολόγος, δηλαδή ὁ ἐρευνητής τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ὅτι θεωρεῖ *ἐπουσιῶδες* αὐτό ἀκριβῶς πού κάνει τήν παραγωγή κεφαλαιοκρατική, τήν ἀνταλλαγή κεφαλαίου μέ μισθωτή ἐργασία καί ὄχι ἐπουσιῶδες τήν ἄμεση ἀνταλλαγή εἰσοδήματος μέ μισθωτή ἐργασία ἤ τό ἄμεσο εἰσόδημα, πού πληρώνει ὁ ἐργάτης στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Ἔτσι ἡ ἴδια ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἀποτελεῖ μιάν ἐπουσιώδη μορφή, ἀντί νά εἶναι μιά ἀναγκαία μορφή, ἄν καί μόνον ἱστορικά, δηλαδή παροδικά ἀναγκαία μορφή γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας καί γιά τή μετατροπή τῆς ἐργασίας σέ κοινωνική ἐργασία.

«Θά ἔπρεπε ἐπίσης νά ἀποκλειστοῦν ἀπό τήν *παραγωγική* του τάξη ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ ἐργάτες, ἡ ἐργασία τῶν ὁποίων συνίσταται μόνο στό νά καθαρίζουν, νά συντηροῦν ἤ νά ἐπισκευάζουν τά ἕτοιμα ἀντικείμενα, χωρίς ἑπομένως νά φέρνουν ἕνα καινούργιο προϊόν στήν κυκλοφορία» (σελ. 175).

(Ὁ Σμίθ δέν λέει πουθενά, ὅτι ἡ ἐργασία ἤ τό προϊόν της πρέπει

νά μπαίνει στό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο. Μπορεῖ νά μπαίνει ἄμεσα στό πάγιο κεφάλαιο, ὅπως ἡ ἐργασία τοῦ μηχανικοῦ πού ἐπισκευάζει τίς μηχανές σέ ἕνα ἐργοστάσιο. Τότε, ὅμως, ἡ *ἀξία* αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς ἐργασίας μπαίνει στήν κυκλοφορία τοῦ προϊόντος, τοῦ ἐμπορεύματος, οἱ δέ ἐπισκευαστές κλπ., πού τό κάνουν αὐτό στό σπίτι μέ τήν ἰδιότητα τοῦ ὑπηρέτη (domestiquement), ἀνταλλάσσουν [350] τήν ἐργασία τους ὄχι μέ κεφάλαιο, ἀλλά μέ εἰσόδημα).

«Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς διαφορᾶς ἡ *μή παραγωγική* τάξη, ὅπως τό ἔχει παρατηρήσει ὁ Σμίθ, συντηρεῖται μόνον ἀπό εἰσοδήματα. Πράγματι, μιά πού ἡ τάξη αὐτή δέν ἔχει κανένα μεσολαβητή ἀνάμεσά της καί στόν καταναλωτή τῶν προϊόντων της, δηλαδή σ' αὐτόν πού ἀπολαβαίνει τήν ἐργασία της, πληρώνεται ἄμεσα ἀπό τόν καταναλωτή. *Ὁ καταναλωτής, ὅμως, πληρώνει μόνο ἀπό εἰσοδήματα.* Ἀντίθετα, οἱ ἐργάτες τῆς παραγωγικῆς τάξης, μιά καί πληρώνονται συνήθως ἀπό ἕνα *μεσολαβητή, πού ἐπιδιώκει νά βγάλει ἕνα κέρδος ἀπό τή δουλιά τους, πληρώνονται τίς περισσότερες φορές ἀπό ἕνα κεφάλαιο.* Αὐτό, ὅμως, τό κεφάλαιο ἀντικατασταίνεται τελικά πάντα ἀπό τό εἰσόδημα ἑνός καταναλωτῆ, διαφορετικά δέν θά μποροῦσε νά κυκλοφορήσει καί δέν θά ἀπόφερε κανένα κέρδος στόν κάτοχό του» (σελ. 175).

Αὐτό τό τελευταῖο «ὅμως» εἶναι πέρα γιά πέρα παιδαριῶδες. Πρῶτο, ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου ἀναπληρώνεται μέ κεφάλαιο καί ὄχι μέ εἰσόδημα, παρ' ὅλο πού αὐτό τό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἀνάλογα μέ τήν περίπτωση, κυκλοφορεῖ ἤ δέν κυκλοφορεῖ (ὅπως αὐτό τό τελευταῖο συμβαίνει μέ τό σπόρο).

[β) Ἀντικατάσταση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου μέ τήν ἀνταλλαγή κεφαλαίου μέ κεφάλαιο]

Ὅταν ἕνα ἀνθρακωρυχεῖο προμηθεύει κάρβουνο σέ ἕνα σιδηρουργεῖο καί ἀπό τό σιδηρουργεῖο αὐτό παίρνει σίδερο πού μπαίνει σάν μέσο παραγωγῆς στήν ἐπιχείρηση τοῦ ἀνθρακωρυχείου, τότε τό κάρβουνο ἔχει ἀνταλλαχθεῖ μέ κεφάλαιο ἴσο μέ τό μέγεθος τῆς ἀξίας αὐτοῦ τοῦ σίδερου καί ἀμοιβαῖα τό σίδερο ἔχει ἀνταλλαχθεῖ σάν κεφάλαιο μέ κάρβουνο ἴσης ἀξίας. Καί τό κάρβουνο καί τό σίδερο (σάν ἀξίες χρήσης) εἶναι προϊόντα νέας ἐργασίας, παρ' ὅλο πού ἡ ἐργασία αὐτή παρήγαγε μέ ὑπάρχοντα μέσα ἐργασίας. Ὅμως ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος τῆς χρονιάτικης ἐργασίας δέν εἶναι ἴδιο μέ τό προϊόν τῆς χρονιάτικης [νεοπροσθεμένης] ἐργασίας. Ἀντικατασταίνει ἐπίσης τήν ἀξία τῆς παρωχημένης ἐργασίας, πού ἦταν ὑλοποιημένη στά μέσα παραγωγῆς. Ἑπομέ-

νως τό μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, πού εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία αὐτή, δέν εἶναι ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος τῆς χρονιάτικης ἐργασίας, ἀλλά ἀναπαραγωγή τῆς παρωχημένης ἐργασίας.

Ἄς πάρουμε λ.χ. τό προϊόν τῆς καθημερινῆς ἐργασίας ἑνός ἀνθρακωρυχείου, ἑνός σιδηρουργείου, μιᾶς ὑλοτομικῆς μονάδας καί ἑνός ἐργοστασίου πού παράγει μηχανές. Τό σταθερό κεφάλαιο σ' ὅλες αὐτές τίς βιομηχανίες ὑποθέτουμε ὅτι εἶναι ἴσο μέ τό $^1/_3$ τοῦ συνόλου τῶν ἀξιακῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ προϊόντος, δηλαδή ἡ σχέση τῆς προϋπάρχουσας ἐργασίας πρός τή ζωντανή = 1 : 2. Ἔτσι ὅλες αὐτές οἱ βιομηχανίες προσφέρουν κάθε μέρα τά προϊόντα χ, χ', χ'', χ'''. Τά προϊόντα αὐτά εἶναι ὁρισμένες ποσότητες κάρβουνου, σίδερου, ξύλου καί μηχανῶν. Σάν τέτια προϊόντα εἶναι προϊόντα τῆς καθημερινῆς δουλιᾶς (ἀλλά ἐπίσης τῶν καταναλωμένων κάθε μέρα πρώτων ὑλῶν, καυσίμων, μηχανῶν κλπ. πού ἔχουν πάρει μέρος στήν καθημερινή παραγωγή). Οἱ ἀξίες τους εἶναι ἴσες: ζ, ζ', ζ'', ζ'''. Οἱ ἀξίες αὐτές δέν εἶναι τό προϊόν τῆς καθημερινῆς ἐργασίας, γιατί $\frac{\zeta}{3}, \frac{\zeta'}{3}, \frac{\zeta''}{3}, \frac{\zeta'''}{3}$, εἶναι ἁπλῶς ἴσα μέ τήν ἀξία, πού εἶχαν τά σταθερά στοιχεῖα τῶν ζ, ζ', ζ'', ζ''', προτοῦ μποῦν στήν καθημερινή ἐργασία. Ἄρα, καί οἱ $\frac{\chi}{3}, \frac{\chi'}{3}, \frac{\chi''}{3}, \frac{\chi'''}{3}$, ἤ ἕνα τρίτο τῶν παραγμένων ἀξιῶν χρήσης, ἀντιπροσωπεύει ἁπλῶς τήν ἀξία τῆς προϋπάρχουσας ἐργασίας καί τήν ἀντικατασταίνει διαρκῶς. {Ἡ ἀνταλλαγή πού γίνεται ἐδῶ ἀνάμεσα σέ προϋπάρχουσα ἐργασία καί στό *προϊόν* ζωντανῆς ἐργασίας εἶναι πέρα γιά πέρα διαφορετικῆς φύσης ἀπό τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στήν ἐργατική δύναμη καί στούς ὅρους ἐργασίας πού ὑπάρχουν μέ τή μορφή κεφαλαίου.}

$\chi = \zeta$. Ὅμως τό ζ εἶναι ἡ ἀξία ὁλόκληρου τοῦ χ[66], ἐνῶ τό $^1/_3\zeta$ εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τῆς πρώτης ὕλης πού περιέχεται σ' ὁλόκληρο τό χ κλπ. Ἔτσι τό $\frac{\chi}{3}$ εἶναι ἕνα μέρος τοῦ ἡμερήσιου προϊόντος τῆς ἐργασίας {καθόλου, ὅμως, προϊόν τῆς ἡμερήσιας ἐργασίας, ἀλλά, ἀντίθετα, προϊόν τῆς συνδεδεμένης μαζί της χθεσινῆς, προϋπάρχουσας ἐργασίας}, στό ὁποῖο ἐπανεμφανίζεται καί ἀντικατασταίνεται ἡ προϋπάρχουσα ἐργασία, πού συνδέεται μέ τήν ἐργασία τῆς ἡμέρας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι κάθε ὑποπολλαπλάσιο τοῦ χ, πού δέν εἶναι παρά μόνο ἡ ποσότητα τῶν πραγματικῶν προϊόντων (τοῦ σίδερου, τοῦ κάρβουνου κλπ.), ἀντιπροσωπεύει σέ ἀξία κατά τό $^1/_3$ προϋπάρχουσα ἐργασία καί κατά $^2/_3$ ἐργασία πού ἔχει παραχθεῖ τήν ἴδια ἡμέρα ἤ προσθεμένη ἐργασία. Ἡ προϋπάρχουσα ἐργασία καί ἡ ἐργασία τῆς ἡμέρας μπαίνουν στό

καθένα ἀπό τά προϊόντα, πού συγκροτοῦν τό σύνολο τῶν προϊόντων, στήν ἴδια ἀναλογία πού μπαίνουν στό σύνολο αὐτό. Ἄν ὅμως τό συνολικό προϊόν τό χωρίσω σέ 2 μέρη καί βάλω στή μιά πλευρά τό $^1/_3$ του καί τά $^2/_3$ στήν ἄλλη πλευρά, εἶναι τό ἴδιο σάν νά ἀντιπροσώπευαν τό $^1/_3$ μόνο προϋπάρχουσα ἐργασία, τά δέ $^2/_3$ μόνο ἐργασία τῆς ἡμέρας. Πράγματι τό $^1/_3$ ἀντιπροσωπεύει ὅλη τήν παρωχημένη ἐργασία πού μπῆκε στό συνολικό προϊόν, ὅλη τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν. Ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση αὐτοῦ τοῦ $^1/_3$ τά ἄλλα $^2/_3$ μποροῦν νά ἀντιπροσωπεύουν μόνο τό προϊόν τῆς ἐργασίας τῆς ἡμέρας. Πράγματι, ἀντιπροσωπεύουν ὁλόκληρη τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας τῆς ἡμέρας πού προστέθηκε στά μέσα παραγωγῆς.

Τά τελευταῖα $^2/_3$ εἶναι λοιπόν ἴσα μέ τό εἰσόδημα τοῦ παραγωγοῦ (κέρδος καί μισθός). Μπορεῖ νά τά καταναλώσει, δηλαδή νά τά διαθέσει σέ εἴδη πού μπαίνουν στήν ἀτομική του κατανάλωση. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι αὐτά τά $^2/_3$ τοῦ παραγόμενου κάθε μέρα κάρβουνου θά ἀγοράζονταν ἀπό τούς καταναλωτές ἤ τούς ἀγοραστές ὄχι μέ χρῆμα, ἀλλά μέ τά ἐμπορεύματα, πού τά εἶχαν μετατρέψει προηγούμενα σέ χρῆμα, γιά νά ἀγοράσουν μ' αὐτό κάρβουνο. Ἕνα μέρος τοῦ κάρβουνου ἀπό αὐτά τά $^2/_3$ χρησιμοποιεῖται γιά τήν ἀτομική θέρμανση κλπ. καί μπαίνει στήν ἀτομική κατανάλωση τοῦ ἴδιου τοῦ καρβουνοπαραγωγοῦ. Τό μέρος αὐτό δέν μπαίνει ἐπομένως στήν κυκλοφορία, ἤ, ἄν ἔχει μπεῖ προηγούμενα σέ κυκλοφορία, ἀφαιρεῖται πάλι [351] ἀπό τούς ἴδιους τούς παραγωγούς τους. Ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση αὐτοῦ τοῦ μέρους, πού καταναλώνουν οἱ ἴδιοι οἱ καρβουνοπαραγωγοί, ἀπό τά $^2/_3$ τοῦ κάρβουνου πρέπει ὅλο τό ὑπόλοιπο κάρβουνο (ὅταν θέλουν νά τό καταναλώσουν) νά τό ἀνταλλάξουν μέ εἴδη πού μπαίνουν στήν ἀτομική κατανάλωση.

Στήν ἀνταλλαγή αὐτή εἶναι γιά τούς καρβουνοπαραγωγούς ἐντελῶς ἀδιάφορο, ἄν οἱ πουλητές τῶν καταναλώσιμων ἀγαθῶν ἀνταλλάσσουν μέ τό κάρβουνο κεφάλαιο ἤ εἰσόδημα, δηλαδή ἄν λ.χ. ὁ ὑφασματοεργοστασιάρχης ἀνταλλάσσει τό ὕφασμά του μέ κάρβουνο, γιά νά θερμάνει τό ἀτομικό του σπίτι (στήν περίπτωση αὐτή τό ἴδιο τό κάρβουνο εἶναι πάλι γι' αὐτόν καταναλωτικό ἀγαθό, καί τό πληρώνει μέ εἰσόδημα, μέ μιά ποσότητα ὑφάσματος πού ἀντιπροσωπεύει κέρδος), ἤ ἄν ὁ Τζαίημς, ὁ λακές τοῦ ὑφασματοεργοστασιάρχη, τό ὕφασμα πού τό πῆρε σάν μισθό, τό ἀνταλλάσσει μέ τό κάρβουνο (στήν περίπτωση αὐτή τό κάρβουνο εἶναι πάλι καταναλωτικό ἀγαθό πού ἔχει ἀνταλλαχτεῖ μέ τό εἰσόδημα τοῦ ὑφασματοεργοστασιάρχη, ὁ ὁποῖος ὅμως τό εἰσόδημά του τό εἶχε πάλι ἀνταλλάξει μέ τή μή παραγωγική ἐργασία τοῦ

λακέ), ή άν ὁ ὑφασματοεργοστασιάρχης ἀνταλλάσσει ὕφασμα μέ κάρβουνο, γιά νά ἀναπληρώσει τό ἀπαραίτητο γιά τό ἐργοστάσιό του κάρβουνο, πού ἔχει ὅμως καταναλωθεῖ. (Στήν τελευταία αὐτή περίπτωση τό ὕφασμα πού ἀνταλλάσσει ὁ ὑφασματοεργοστασιάρχης ἀντιπροσωπεύει γι' αὐτόν σταθερό κεφάλαιο, τήν ἀξία ἑνός ἀπό τά μέσα παραγωγῆς του, καί τό κάρβουνο ἀντιπροσωπεύει γι' αὐτόν ὄχι μόνο τήν ἀξία, ἀλλά καί τό συγκεκριμένο αὐτό μέσο παραγωγῆς σέ εἶδος — in natura. Γιά τόν παραγωγό τοῦ κάρβουνου, ὅμως, τό ὕφασμα εἶναι εἶδος κατανάλωσης, καί τά δυό, τό ὕφασμα καί τό κάρβουνο, ἀντιπροσωπεύουν γι' αὐτόν εἰσόδημα. Τό κάρβουνο εἰσόδημα μέ τή μή πραγματοποιημένη μορφή του, τό ὕφασμα εἰσόδημα μέ τήν πραγματοποιημένη μορφή του).

Ὅσον ἀφορᾶ, ὅμως, τό τελευταῖο $1/3$ τοῦ κάρβουνου, ὁ καρβουνοπαραγωγός δέν μπορεῖ νά τό ξοδέψει γιά εἴδη πού μπαίνουν στήν ἀτομική του κατανάλωση, δέν μπορεῖ νά τό ξοδέψει σάν εἰσόδημα. Ἀνήκει στό προτσές παραγωγῆς (ἤ στό προτσές ἀναπαραγωγῆς) καί πρέπει νά μετατραπεῖ σέ σίδερο, ξύλο, μηχανές, σέ εἴδη, πού ἀποτελοῦν συστατικά μέρη τοῦ σταθεροῦ του κεφαλαίου καί πού χωρίς αὐτά δέν θά μποροῦσε νά ἀνανεωθεῖ ἤ νά συνεχιστεῖ ἡ παραγωγή κάρβουνου. Θά μποροῦσε βέβαια νά ἀνταλλάξει καί αὐτό τό $1/3$ μέ μέσα κατανάλωσης (ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, μέ τό χρῆμα τῶν παραγωγῶν αὐτῶν τῶν εἰδῶν), ὡστόσο ὅμως μόνο ὑπό τόν ὅρο, ὅτι αὐτά τά εἴδη κατανάλωσης θά τά ἀνταλλάξει πάλι μέ σίδερο, ξύλο, μηχανές, ὅτι ἑπομένως δέν θά μποῦν οὔτε στή δική του κατανάλωση, οὔτε στό ξόδεμα τοῦ εἰσοδήματός του, ἀλλά στήν κατανάλωση καί στό ξόδεμα τοῦ εἰσοδήματος τῶν παραγωγῶν ξύλου, σίδερου, μηχανῶν, πού ὅλοι τους, ὅμως, βρίσκονται οἱ ἴδιοι στήν ἴδια κατάσταση στήν ὁποία τό $1/3$ τοῦ προϊόντος τους δέν μποροῦν νά τό διαθέσουν γιά εἴδη ἀτομικῆς κατανάλωσης.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅμως τώρα ὅτι τό κάρβουνο μπαίνει στό σταθερό κεφάλαιο τοῦ σιδεροπαραγωγοῦ, τοῦ ξυλοπαραγωγοῦ, τοῦ κατασκευαστῆ μηχανῶν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, σίδερο, ξύλο, μηχανές μπαίνουν στό σταθερό κεφάλαιο τοῦ καρβουνοπαραγωγοῦ. Ἐφόσον λοιπόν τά προϊόντα τους αὐτά μπαίνουν ἀμοιβαῖα σέ ἴσα ἀξιακά μεγέθη [στά σταθερά τους κεφάλαια], ἀντικαθισταίνονται σέ εἶδος, καί ὁ ἕνας θά εἶχε νά πληρώσει στόν ἄλλο μόνο τή διαφορά τοῦ λογαριασμοῦ γιά τό παραπανήσιο πού ἀγόρασε ἀπό αὐτόν σέ σχέση μέ αὐτά πού τοῦ πούλησε. Πράγματι, τό χρῆμα ἐμφανίζεται ἐδῶ στήν πράξη (μέ τή μορφή τῶν συναλλαγματικῶν κλπ.) ἐπίσης μόνο σάν *μέσο πληρωμῆς*, ὄχι σάν νόμισμα, σάν μέσο κυκλοφορίας, καί χρησιμεύει μόνο γιά τήν πληρωμή

τοῦ ὑπόλοιπου τοῦ λογαριασμοῦ. Ἕνα μέρος ἀπό αὐτό τό $^1/_3$ τοῦ κάρβουνου θά τό χρειαστεῖ ὁ καρβουνοπαραγωγός γιά τή δική του ἀναπαραγωγή, ἀκριβῶς ὅπως ἕνα μέρος τῶν $^2/_3$ τό κράτησε ἀπό τό προϊόν γιά τή δική του τήν κατανάλωση.

Ὅλη ἡ ποσότητα κάρβουνου, σίδερου, ξύλου καί μηχανῶν, πού ἀντικατασταίνονται ἔτσι ἀμοιβαῖα μέ τήν ἀνταλλαγή σταθεροῦ κεφαλαίου μέ σταθερό κεφάλαιο, σταθεροῦ κεφαλαίου σέ μιά φυσική μορφή, μέ σταθερό κεφάλαιο σέ μιά ἄλλη φυσική μορφή, δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά δουλιά οὔτε μέ τήν ἀνταλλαγή εἰσοδήματος μέ σταθερό κεφάλαιο, οὔτε μέ τήν ἀνταλλαγή εἰσοδήματος μέ εἰσόδημα. Παίζει ἀκριβῶς τόν ἴδιο ρόλο πού παίζει ὁ σπόρος στή γεωργία ἤ τό κεφάλαιο τῶν ζώων στήν κτηνοτροφία. Εἶναι ἕνα *μέρος τοῦ ἐτήσιου προϊόντος τῆς ἐργασίας*, ὄχι *ὅμως τοῦ προϊόντος τῆς* [νεοπροσθεμένης] *στή διάρκεια τοῦ ἔτους ἐργασίας* (ἀντίθετα εἶναι ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας τοῦ δοσμένου ἔτους σύν τό προϊόν τῆς προϋπάρχουσας ἐργασίας), τό ὁποῖο (μέ ἀμετάβλητους τούς ὅρους παραγωγῆς) κάθε χρόνο ἀντικατασταίνεται μόνο του σάν μέσο παραγωγῆς, σάν σταθερό κεφάλαιο, χωρίς νά μπαίνει σέ ἄλλη κυκλοφορία, ἐκτός ἀπό τήν κυκλοφορία ἀνάμεσα σέ ἐπιχειρηματίες καί ἐπιχειρηματίες, καί χωρίς νά θίξει τήν *ἀξία* τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ προϊόντος πού μπαίνει στήν κυκλοφορία ἀνάμεσα σέ ἐπιχειρηματίες καί καταναλωτές.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὅλο αὐτό τό $^1/_3$, πού ἀποτελεῖται ἀπό κάρβουνο, ἀνταλλάσσεται ἔτσι in natura μέ τά δικά του στοιχεῖα παραγωγῆς, μέ σίδερο, ξύλο, μηχανές. {Θά ἦταν δυνατό νά ἔχει ἀνταλλαχτεῖ ἄμεσα λ.χ. μόνο μέ μηχανές. Ὁ μηχανοκατασκευαστής, ὅμως, θά τό ἀντάλλασσε μέ τή σειρά του σάν σταθερό κεφάλαιο ὄχι μόνο μέ τό δικό του σταθερό κεφάλαιο, ἀλλά καί μέ τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ σιδεροπαραγωγοῦ καί τοῦ ὑλοτόμου.} Ἔτσι εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ κάθε στατήρας, ἀπό τά $^2/_3$ τοῦ προϊόντος του σέ κάρβουνο, [352] πού θά τόν εἶχε ἀνταλλάξει ὁ καρβουνοπαραγωγός μέ εἴδη κατανάλωσης, θά τό εἶχε ἀνταλλάξει σάν εἰσόδημα — θά ἀποτελοῦνταν σάν ἀξία — ὅπως καί ὅλο τό προϊόν — ἀπό δυό μέρη. Τό $^1/_3$ τοῦ στατήρα θά ἦταν ἴσο μέ τήν ἀξία τῶν καταναλωθέντων γιά τήν παραγωγή τοῦ στατήρα μέσων παραγωγῆς καί τά $^2/_3$ τοῦ στατήρα θά ἦταν ἴσα μέ τήν ἐργασία πού νεοπροστέθηκε ἀπό τόν καρβουνοπαραγωγό σ' αὐτό τό $^1/_3$. Ἄν τό συνολικό προϊόν εἶναι λ.χ. = 30.000 στατῆρες, ἀνταλλάσσει ἀπό αὐτό σάν εἰσόδημα μόνο 20.000 στατῆρες. Οἱ ὑπόλοιποι 10.000 στατῆρες θά ἀντικατασταίνονταν, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, μέ σίδερο, ξύλο, μηχανές κλπ., μέ δυό λόγια, ὅλη ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἔχουν

καταναλωθεῖ στούς 30.000 στατῆρες θά εἶχαν ἀντικατασταθεῖ σέ εἶδος μέ μέσα παραγωγῆς τοῦ ἴδιου εἴδους καί τῆς ἴδιας ἀξίας.

Ἔτσι, οἱ ἀγοραστές τῶν 20.000 στατήρων δέν πληρώνουν στήν πραγματικότητα οὔτε μιά τσακιστή δεκάρα γιά τήν ἀξία τῆς προϋπάρχουσας στούς 20.000 στατῆρες ἐργασίας, γιατί οἱ 20.000 στατῆρες ἀποτελοῦν μόνο τά $^2/_3$ τῆς ἀξίας τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, στά ὁποῖα ὑλοποιεῖται ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία. Εἶναι, ἑπομένως, τό ἴδιο, σάν νά ἀποτελοῦσαν οἱ 20.000 στατῆρες μόνο νεοπροσθεμένη (λ.χ. στή διάρκεια ἑνός χρόνου) καί καθόλου προϋπάρχουσα ἐργασία. Ἔτσι ὁ ἀγοραστής πληρώνει ὅλη τήν ἀξία τοῦ κάθε στατήρα, τήν προϋπάρχουσα σύν τή νεοπροσθεμένη ἐργασία, καί ὅμως πληρώνει μόνο νεοπροσθεμένη ἐργασία, ἀκριβῶς γιατί ἀγοράζει μόνο μιά ποσότητα 20.000 στατήρων, μόνο τήν ποσότητα ἐκείνη τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, πού εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τῆς συνολικῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας. Ἀκριβῶς ὅπως ὁ ἀγοραστής δέν πληρώνει τόν σπόρο τοῦ γεωργοῦ παρά μόνο τό σιτάρι πού τρώει. Οἱ παραγωγοί σίδερου, ξύλου, μηχανῶν κλπ. ἔχουν ἀμοιβαῖα ἀντικαταστήσει αὐτό τό μέρος τοῦ προϊόντος καί δέν χρειάζεται νά τούς ἀντικατασταθεῖ γιά δεύτερη φορά. Τό ἀντικατάστησαν μέ ἐκεῖνο τό μέρος τοῦ δικοῦ τους προϊόντος, πού ἐνῶ εἶναι τό χρονιάτικο προϊόν τῆς ἐργασίας τους, σέ καμιά ὅμως περίπτωση δέν εἶναι τό προϊόν τῆς χρονιάτικης ἐργασίας τους, ἀντίθετα εἶναι τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ χρονιάτικου προϊόντος τους, πού ἀντιπροσωπεύει τήν προϋπάρχουσα ἐργασία. Χωρίς τή νέα ἐργασία τό προϊόν δέν θά ὑπῆρχε. Δέν θά ὑπῆρχε, ὅμως, ἐξίσου, χωρίς τήν ὑλοποιημένη στά μέσα παραγωγῆς ἐργασία. Ἄν ἦταν προϊόν μόνο τῆς νέας ἐργασίας, ἡ ἀξία του θά ἦταν μικρότερη ἀπό τήν τωρινή, καί στήν περίπτωση αὐτή κανένα μέρος τοῦ προϊόντος δέν θά χρειαζόταν νά ἐπιστραφεῖ στήν παραγωγή. Ἄν, ὅμως, ὁ ἄλλος τρόπος ἐργασίας δέν ἦταν παραγωγικότερος [δηλαδή ὁ τρόπος ἐκεῖνος πού βασίζεται στή χρησιμοποίηση μέσων παραγωγῆς]* καί ἄν δέν πρόσφερε μεγαλύτερο προϊόν, παρ᾽ ὅλο πού πρέπει νά ἐπιστραφεῖ στήν παραγωγή ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος, δέν θά χρησιμοποιόταν.

Παρ᾽ ὅλο λοιπόν πού ἀπό τό $^1/_3$ τοῦ κάρβουνου δέν μπῆκε οὔτε ἕνα συστατικό ἀξίας στους 20.000 στατῆρες κάρβουνου πού πουλήθηκαν σάν εἰσόδημα, ὡστόσο κάθε ἀλλαγή ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού ἀντιπροσωπεύει αὐτό τό $^1/_3$, ἤ 10.000 στατῆρες, θά προκαλοῦσε μιάν ἀλ-

* ἡ φράση πού βρίσκεται μέσα στίς ἀγκύλες ὑπάρχει στή ρωσική μετάφραση.

λαγή ἀξίας στά ὑπόλοιπα $^2/_3$ πού πουλοῦνται σάν εἰσόδημα. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι γίνεται πιό ἀκριβή ἡ παραγωγή σίδερου, ξύλου, μηχανῶν κλπ., κοντολογῆς τῶν στοιχείων παραγωγῆς, στά ὁποῖα ἀνάγεται τό $^1/_3$ τοῦ προϊόντος. Ὅτι ἡ παραγωγικότητα στήν ἐξόρυξη κάρβουνου παραμένει ἀμετάβλητη. Μέ τίς ἴδιες ποσότητες σίδερου, ξύλου, κάρβουνου, μηχανῶν καί ἐργασίας ἐξακολουθοῦν νά παράγονται 30.000 στατῆρες κάρβουνου. Ἐπειδή ὅμως ἔχουν γίνει ἀκριβότερα τό σίδερο, τό ξύλο, καί οἱ μηχανές, οἱ 30.000 στατῆρες κάρβουνο κοστίζουν περισσότερον χρόνο ἐργασίας ἀπό πρίν, θά ἔπρεπε νά διατεθεῖ γι' αὐτά περισσότερο ἀπό πρίν κάρβουνο.

[353] Τό προϊόν θά ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι ὅπως πρίν 30.000 στατῆρες. Ἡ παραγωγικότητα τῆς δουλιᾶς στά ἀνθρακωρυχεῖα ἔμεινε ἡ ἴδια πού ἦταν καί προηγούμενα. Μέ τήν ἴδια ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας καί μέ τήν ἴδια μάζα ξύλου, σίδερου, μηχανῶν κλπ. παράγει 30.000 στατῆρες, ὅπως καί προηγούμενα. Ἡ ζωντανή ἐργασία ἐκφράζεται, ὅπως καί προηγούμενα, μέ τήν ἴδια ἀξία, λ.χ. μέ 20.000 λίρες (ὑπολογισμένη σέ χρῆμα). Ἀντίθετα, τό ξύλο, τό σίδερο κλπ., κοντολογῆς τό σταθερό κεφάλαιο, κοστίζουν τώρα 16.000 λίρ. ἀντί 10.000 λίρ., δηλαδή ὁ περιεχόμενος σ' αὐτά χρόνος ἐργασίας αὐξήθηκε κατά $^6/_{10}$ ἤ κατά 60%. Ἡ ἀξία τοῦ συνολικοῦ προϊόντος εἶναι τώρα ἴση μέ 36.000 λιρ., ἐνῶ προηγούμενα ἦταν 30.000 λιρ., ἔχει δηλαδή αὐξηθεῖ κατά τό $^1/_5$ = 20%, σέ σχέση μέ προηγούμενα. Ἑπομένως, κάθε ὑποπολλαπλάσιο μέρος τοῦ προϊόντος κοστίζει ἐπίσης κατά $^1/_5$ ἤ κατά 20% περισσότερο ἀπό πρίν. Ἄν προηγούμενα ὁ 1 στατῆρας κόστιζε 1 λίρα τώρα κοστίζει 1 λιρ. + $^1/_5$ τῆς λίρας = 1 λίρα καί 4 σελλίνια. Προηγούμενα, ἀπό τό συνολικό προϊόν τό $^1/_3$ = $^3/_9$ = σταθερό κεφάλαιο καί τά $^2/_3$ = προσθεμένη ἐργασία. Τώρα ἡ σχέση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πρός τήν ἀξία τοῦ συνολικοῦ προϊόντος = 16.000 : 36.000 = $^{16}/_{36}$ = $^4/_9$. Εἶναι ἑπομένως κατά $^1/_9$ μεγαλύτερο ἀπό πρίν. Τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τῆς προσθεμένης ἐργασίας πού ἦταν πρίν ἴσο μέ τά $^2/_3$ ἤ μέ τά $^6/_9$ τοῦ προϊόντος, εἶναι τώρα = $^5/_9$.

Ἔχουμε ἑπομένως:

	σταθερό κεφάλαιο	προσθεμένη ἐργασία
Ἀξία = 36.000 λιρ.	16.000 λίρ. ($^4/_9$ τοῦ προϊόντος)	20 000 λιρ. (ἡ ἴδια ἀξία ὅπως καί προηγούμενα =
Προϊόν = 30.000 στατ. $^5/_9$ τοῦ προϊόντος)	13.333 $^1/_3$ στατῆρες	16.666 $^2/_3$ στατ.

Ἡ ἐργασία τῶν ἀνθρακωρύχων δέν θά εἶχε γίνει λιγότερο παραγωγική, τό προϊόν ὅμως τῆς ἐργασίας τους σύν τήν προϋπάρχουσα ἐργασία θά εἶχε γίνει λιγότερο παραγωγικό, δηλαδή θά ἀπαιτοῦνταν κατά $^1/_9$ περισσότερο συνολικό προϊόν, γιά νά ἀντικατασταθεῖ τό συστατικό τῆς ἀξίας τοῦ [354] σταθεροῦ κεφαλαίου. Ἄν ἀπό τό προϊόν ἀφαιρεθεῖ τό $^1/_9$, τότε θά ἦταν ἴσο μέ τήν ἀξία τῆς προσθεμένης ἐργασίας. Τώρα οἱ παραγωγοί σίδερου, ξύλου κλπ. θά πληρώνουν, ὅπως καί πρίν, μόνο 10.000 στατῆρες κάρβουνο. Αὐτοί οἱ 10.000 στατῆρες τούς κόστιζαν προηγούμενα 10.000 λιρ., θά τούς κοστίζουν τώρα 12.000 λίρες. Ἔτσι, ἕνα μέρος τῶν ἐξόδων τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου θά ἐξισωνόταν, γιατί θά ἔπρεπε νά πληρώσουν τήν ἀνυψωμένη τιμή γιά τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ κάρβουνου, πού θά τό ἔπαιρναν ἔναντι τοῦ σίδερου κλπ. Ὅμως ὁ καρβουνοπαραγωγός πρέπει νά ἀγοράσει ἀπ' αὐτούς πρῶτες ὕλες κλπ. 16.000 λιρῶν. Ἀπομένει λοιπόν σέ βάρος του ἕνα ὑπόλοιπο 4.000 λιρῶν, δηλ. 3.333 καί $^1/_3$ στατήρων κάρβουνου. Ἑπομένως, θά ἔπρεπε, ὅπως καί προηγούμενα, νά παραδόσει στούς καταναλωτές 16.666 καί $^2/_3$ στατῆρες + 3.333 καί $^1/_3$ στατῆρες = 20.000 στατῆρες κάρβουνο = $^2/_3$ τοῦ προϊόντος. Οἱ καταναλωτές ὅμως θά ἔπρεπε τώρα νά πληρώσουν γι' αὐτούς 24.000 λιρ. ἀντί 20.000 λιρ. Μέ αὐτό τό ποσό θά ἔπρεπε νά τοῦ ἀντικαταστήσουν ὄχι μόνο νεοπροσθεμένη ἐργασία, ἀλλά καί μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου.

Ὅσον ἀφορᾶ τούς καταναλωτές, ἡ ὑπόθεση θά ἦταν πολύ ἁπλή. Ἄν ἤθελαν νά καταναλώνουν, ὅπως πρίν, τήν ἴδια ποσότητα κάρβουνου, θά ἔπρεπε νά πληρώσουν κατά $^1/_5$ περισσότερα καί ἔτσι θά ἔπρεπε νά διαθέσουν $^1/_5$ λιγότερο τοῦ εἰσοδήματός τους σέ ἄλλα προϊόντα, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι θά ἔμεναν ἴδια τά ἔξοδα παραγωγῆς στόν καθένα ἀπό αὐτούς τούς κλάδους. Ἡ δυσκολία ἔγκειται μόνο στό πῶς ὁ καρβουνοπαραγωγός θά πληρώσει τίς 4.000 λίρ. γιά ἐκεῖνο τό σίδερο, τό ξύλο κλπ., γιά τό ὁποῖο οἱ παραγωγοί τους δέν χρειάζονται κάρβουνο; Πούλησε τούς 3.333 καί $^1/_3$ στατῆρες του, πού εἶναι ἴσοι μ' αὐτές τίς 4.000 λίρες, στούς καταναλωτές κάρβουνου καί ἔναντί τους πῆρε ἐμπορεύματα διαφόρων εἰδῶν. Δέν μποροῦν ὅμως νά μποῦν οὔτε στή δική του κατανάλωση οὔτε στήν κατανάλωση τῶν ἐργατῶν του, ἀλλά πρέπει νά μποῦν στήν κατανάλωση τῶν παραγωγῶν σίδερου, ξύλου κλπ., γιατί σ' αὐτά τά εἴδη, σέ σίδερο, ξύλο κλπ. πρέπει νά ἀντικαταστήσει τήν ἀξία τῶν 3.333 καί $^1/_3$ στατήρων του. Θά μᾶς ποῦν: Ἡ ὑπόθεση εἶναι πολύ ἁπλή. Ὅλοι οἱ καταναλωτές κάρβουνου θά πρέπει νά καταναλώσουν $^1/_5$ λιγότερα ἀπό ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα ἤ ὁ καθένας θά πρέπει νά δόσει $^1/_5$ περισσότερα ἀπό τό δικό του ἐμπόρευμα γιά κάρβου-

νο. Αὐτό ἀκριβῶς τό $^1/_5$ καταναλώνουν περισσότερο οἱ παραγωγοί ξύλου, σίδερου κλπ. Ὡστόσο δέν φαίνεται ἀπό πρώτη ματιά, πῶς ἡ μειωμένη παραγωγικότητα στό σιδηρουργεῖο, στό μηχανουργεῖο, στήν ὑλοτομία κλπ. θά δόσουν τή δυνατότητα στούς παραγωγούς τους νά καταναλώσουν ἕνα μεγαλύτερο εἰσόδημα ἀπό πρίν, γιατί ὑποθέσαμε ὅτι ἡ τιμή τῶν προϊόντων τους εἶναι ἴση μέ τίς ἀξίες τους καί γι' αὐτό ἀνέβηκε μόνο στήν ἀναλογία πού μειώθηκε ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας τους.

Προϋποθέσαμε λοιπόν ὅτι ἡ ἀξία τοῦ σίδερου, τοῦ ξύλου, τῶν μηχανῶν ἔχει ἀνέβει κατά $^3/_5$, κατά 60%. Αὐτό τό ἀνέβασμα τῆς ἀξίας μπορεῖ νά ἔχει προέλθει μόνο ἀπό δυό αἰτίες. Εἴτε ἡ παραγωγή σίδερου, ξύλου κλπ. ἔγινε λιγότερο παραγωγική, ἐπειδή ἡ ζωντανή ἐργασία πού χρησιμοποιήθηκε σ' αὐτήν ἔγινε λιγότερο παραγωγική, καί ἑπομένως χρειάστηκε νά χρησιμοποιηθεῖ μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας γιά νά παραχθεῖ τό ἴδιο προϊόν. Στήν περίπτωση αὐτή οἱ παραγωγοί σίδερου, ξύλου, μηχανῶν θά ὑποχρεώνονταν νά χρησιμοποιήσουν κατά $^3/_5$ περισσότερη ἐργασία ἀπό πρίν. Τό ποσοστό τοῦ μισθοῦ ἔμεινε τό ἴδιο, γιατί ἡ μειωμένη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἀφορᾶ μόνο προσωρινά ὁρισμένα προϊόντα. Ἑπομένως, ἔμεινε ἴδιο καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ὁ παραγωγός χρειάζεται 24 ἡμέρες ἐργασίας, ἐκεῖ ὅπου προηγούμενα χρειαζόταν 15 ἡμέρες, ὅμως πληρώνει τούς ἐργάτες, ὅπως καί πρίν, μόνο 10 ὧρες ἐργασίας τήν καθεμιά ἀπό τίς 24 [ἡμέρες ἐργασίας] καί τούς βάζει νά ἐργάζονται χωρίς πληρωμή 2 [ὧρες] τήν καθεμιά ἀπό αὐτές τίς ἡμέρες, ὅπως γινόταν καί προηγούμενα. Ἄν λοιπόν οἱ 15 [ἐργάτες] ἐργάζονταν 150 ὧρες ἐργασίας γιά τόν ἑαυτό τους καί 30 γιά τόν ἐπιχειρηματία παραγωγό, τότε οἱ 24 ἐργάτες θά ἐργάζονταν 240 ὧρες γιά τόν ἑαυτό τους καί 48 γιά τόν ἐπιχειρηματία. (Ἐδῶ δέν μᾶς ἐνδιαφέρει τό ποσοστό τοῦ κέρδους). Ὁ μισθός ἐργασίας ἔπεσε μόνο, ἐφόσον ξοδεύτηκε σέ σίδερο, ξύλο, μηχανές* κλπ., πράγμα πού δέν ἔγινε. Οἱ 24 ἐργάτες καταναλώνουν τώρα κατά $^3/_5$ περισσότερα ἀπό ὅσα κατανάλωναν προηγούμενα οἱ 15 ἐργάτες. Ἑπομένως, οἱ καρβουνοπαραγωγοί μποροῦν τώρα νά τούς πουλήσουν, δηλ. νά πουλήσουν στό ἀφεντικό τους (master) πού καταβάλλει τόν μισθό, ἕνα ἀντίστοιχα μεγαλύτερο μέρος ἀπό τήν ἀξία τῶν 3.333 καί $^1/_3$ στατήρων.

* ἐδῶ στό χειρόγραφο ἀκολουθεῖ μιά δυσανάγνωστη λέξη.

Εἴτε ἡ μειωμένη παραγωγικότητα στήν παραγωγή σίδερου, ξύλου κλπ. προέρχεται ἀπό τό ὅτι ἀκρίβηναν μέρη τοῦ σταθεροῦ τους κεφαλαίου, τῶν μέσων παραγωγῆς τους. Τότε βρισκόμαστε πάλι μπρός στήν ἴδια ἐκλογή καί, τέλος, πρέπει ἡ μειωμένη παραγωγικότητα νά καταλήξει σέ αὐξημένη ποσότητα τῆς χρησιμαποιούμενης ζωντανῆς ἐργασίας, ἄρα καί σέ αὐξημένο μισθό ἐργασίας, πού οἱ καταναλωτές κάρβουνου τόν πλήρωσαν ἐνμέρει στόν καρβουνοπαραγωγό στίς 4.000 λίρες πού ἀναφέραμε πιό πάνω.

Στούς κλάδους παραγωγῆς, στούς ὁποίους χρησιμοποιήθηκε ἡ αὐξημένη ποσότητα ἐργασίας, ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας αὐξήθηκε, γιατί αὐξήθηκε ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού χρησιμοποιήθηκαν. Ἀπό τήν ἄλλη, ὅμως, τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἔπεσε στήν ἴδια ἀναλογία πού [ἀνέβηκε ἡ ἀξία] ὅλων τῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ σταθεροῦ τους κεφαλαίου, στά ὁποῖα μπαίνει τό δικό τους προϊόν. Εἴτε γιατί οἱ ἴδιοι χρειάζονται ἕνα μέρος τοῦ δικοῦ τους προϊόντος πάλι σάν μέσο παραγωγῆς, εἴτε γιατί, ὅπως συμβαίνει μέ τό κάρβουνο, τό προϊόν τους μπαίνει σάν μέσο παραγωγῆς στά δικά τους μέσα παραγωγῆς. Ἄν ὅμως τό κυκλοφοροῦν κεφάλαιό τους, πού διατέθηκε γιά μισθό ἐργασίας, ἔχει αὐξηθεῖ περισσότερο ἀπό τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ἔχουν νά ἀντικαταστήσουν, τότε αὐξήθηκε καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους τους καί [355] θά καταναλώσουν κι αὐτοί ἕνα μέρος τῶν 4.000 λιρῶν.

Μιά αὔξηση τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου (πού πηγάζει ἀπό τή μειωμένη παραγωγικότητα τῶν κλάδων ἐργασίας, οἱ ὁποῖοι προμηθεύουν αὐτό τό σταθερό κεφάλαιο) ἀνεβάζει τήν ἀξία τοῦ προϊόντος, στό ὁποῖο μπαίνει σάν σταθερό κεφάλαιο, καί μειώνει τό μέρος τοῦ προϊόντος (σέ εἶδος), πού ἀντικατασταίνει τή νεοπροσθεμένη ἐργασία, τήν κάνει ἑπομένως λιγότερο παραγωγική, ἄν ὑπολογιστεῖ στό ἴδιο τό δικό της προϊόν. Γιά τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού ἀνταλλάσσεται in natura, δέν ἀλλάζει τίποτα. Ὅπως καί προηγούμενα ἀνταλλάσσεται ἡ ἴδια ποσότητα σίδερου, ξύλου καί κάρβουνου σέ εἶδος, γιά νά ἀντικατασταθοῦν τό καταναλωμένο σίδερο, ξύλο καί κάρβουνο, ἡ δέ ἀνατίμηση καλύπτεται ἐδῶ ἀμοιβαῖα. Τό πλεόνασμα ὅμως κάρβουνου, πού ἀποτελεῖ τώρα γιά τόν καρβουνοπαραγωγό ἕνα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καί πού δέν μπαίνει σ' αὐτή τήν ἀνταλλαγή σέ εἶδος, ἀνταλλάσσεται, ὅπως καί πρίν, μέ εἰσόδημα (στήν περίπτωση πού ἀναφέραμε πιό πάνω, ἕνα μέρος δέν ἀνταλλάσσεται μόνο μέ μισθό, ἀλλά καί μέ κέρδος), μόνο πού αὐτό τό εἰσόδημα, ἀντί νά περιέλθει στούς πρώην καταναλωτές, περιέρχεται στούς παραγωγούς, στίς

σφαῖρες τῶν ὁποίων ἔχει χρησιμοποιηθεῖ μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας, δηλ. ἔχει αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν.

Ἄν ἕνας κλάδος βιομηχανίας παράγει προϊόντα, πού μπαίνουν μόνο στήν ἀτομική κατανάλωση, πού δέν μπαίνουν οὔτε σάν μέσα παραγωγῆς σέ μιάν ἄλλη βιομηχανία (ἐδῶ, ὅταν γίνεται λόγος γιά μέσα παραγωγῆς, ἐννοεῖται πάντα σταθερό κεφάλαιο), οὔτε στή δική του ἀναπαραγωγή (ὅπως λ.χ. στή γεωργία, στήν κτηνοτροφία, στήν ἀνθρακοβιομηχανία, στήν ὁποία τό ἴδιο τό κάρβουνο μπαίνει σάν βοηθητική ὕλη), τότε τό ἐτήσιο προϊόν αὐτοῦ τοῦ κλάδου πρέπει νά πληρώνεται πάντα ἀπό εἰσόδημα, ἀπό μισθό ἤ κέρδος {ἕνα ἐνδεχόμενο περίσσευμα πέρα ἀπό τό ἐτήσιο προϊόν δέν ἔχει καμιά σημασία γιά τό πρόβλημά μας.}

Ἄς πάρουμε τό προηγούμενο παράδειγμα μέ τό λινό ὕφασμα*. Τρεῖς πῆχες λινό ὕφασμα ἀποτελοῦνται κατά $^2/_3$ ἀπό σταθερό κεφάλαιο καί κατά $^1/_3$ ἀπό προσθεμένη ἐργασία, ἑπομένως ὁ 1 πήχης λινό ὕφασμα ἀντιπροσωπεύει προσθεμένη ἐργασία. Ἄν ἡ ὑπεραξία = 25%, τότε ἀπό τόν 1 πήχη τό $^1/_5$ ἀντιπροσωπεύει τό κέρδος καί τά ἄλλα $^4/_5$ τόν ἀναπαραγμένο μισθό ἐργασίας. Τό $^1/_5$ τό καταναλώνει ὁ ἴδιος ὁ ἐργοστασιάρχης, ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, τό καταναλώνουν ἄλλοι καί τοῦ πληρώνουν τήν ἀξία του, τήν ὁποία καταναλώνει σέ δικά του ἤ σέ ἄλλα ἐμπορεύματα. {Γιά νά ἁπλοποιήσουμε τό ζήτημα, ἐδῶ ὅλο τό κέρδος τό θεωροῦμε εἰσόδημα — πράγμα πού κατά τά ἄλλα δέν εἶναι σωστό.} Τά $^4/_5$ τοῦ πήχη, ὅμως, τά διαθέτει πάλι σέ μισθό ἐργασίας. Οἱ ἐργάτες του τά καταναλώνουν σάν εἰσόδημά τους, εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα, ἀνταλλάσσοντάς τα μέ ἄλλα καταναλώσιμα προϊόντα, οἱ κάτοχοι τῶν ὁποίων καταναλώνουν τό λινό ὕφασμα.

Αὐτός ὁ 1 πήχης ἀποτελεῖ ὅλο τό μέρος τῶν 3 πήχεων τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, τό ὁποῖο μποροῦν νά καταναλώσουν οἱ ἴδιοι οἱ λινοπαραγωγοί σάν εἰσόδημα. Οἱ ὑπόλοιποι δυό πῆχες ἀντιπροσωπεύουν τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ ἐργοστασιάρχη. Αὐτοί οἱ 2 πῆχες πρέπει νά ξαναμετατραποῦν στούς ὅρους παραγωγῆς τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, σέ νῆμα, μηχανές κλπ. Ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἐργοστασιάρχη ἡ ἀνταλλαγή τῶν 2 πήχεων λινοῦ ὑφάσματος εἶναι ἀνταλλαγή σταθεροῦ κεφαλαίου, τό ὁποῖο ὅμως μπορεῖ νά τό ἀνταλλάξει μόνο μέ τό εἰσόδημα ἄλλων προσώπων. Πληρώνει λοιπόν λ.χ. τό νῆμα μέ τά $^4/_5$ τῶν δύο πήχεων ἤ μέ $^8/_5$ τοῦ πήχη, καί τίς μηχανές μέ $^2/_5$ τοῦ πήχη. Ὁ νηματουργός καί ὁ μηχανο-

* βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 93-136.

κατασκευαστής μποροῦν ὁ καθένας μέ τή σειρά του νά καταναλώσουν τό $^1/_3$ ἀπό αὐτό, δηλαδή ὁ ἕνας τά $^8/_{15}$ τοῦ πήχη ἀπό τά $^8/_5$ τοῦ πήχη, ὁ ἄλλος $^2/_{15}$ ἀπό τά $^2/_5$ τοῦ πήχη. Οἱ δυό μαζί $^{10}/_{15}$ ἤ $^2/_3$ τοῦ πήχη. Ὅμως τά $^{20}/_{15}$ ἤ τά $^4/_3$ τοῦ πήχη πρέπει νά τούς ἀντικαταστήσουν τίς πρῶτες ὕλες, λινάρι, σίδερο, κάρβουνο κλπ., καί τό καθένα ἀπό αὐτά τά εἴδη ἀναλύεται μέ τή σειρά του σέ ἕνα μέρος πού ἀντιπροσωπεύει εἰσόδημα (νεοπροσθεμένη ἐργασία) καί σέ ἕνα ἄλλο πού ἀντιπροσωπεύει σταθερό κεφάλαιο (πρώτη ὕλη καί πάγιο κεφάλαιο κλπ.).

Τά τελευταῖα $^4/_3$ τοῦ πήχη, ὅμως, μποροῦν νά καταναλωθοῦν μόνο σάν εἰσόδημα. Ἑπομένως, αὐτό πού ἐμφανίζεται τελικά σάν σταθερό κεφάλαιο μέ τό νῆμα καί τή μηχανή καί μέ τό ὁποῖο ὁ νηματουργός καί ὁ μηχανοκατασκευαστής ἀντικατασταίνουν λινάρι, σίδερο καί κάρβουνο, (ἐκτός ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ σίδερου, τοῦ κάρβουνου κλπ. πού ὁ μηχανοκατασκευαστής τό ἀντικατασταίνει μέ μηχανές), μπορεῖ νά ἀντιπροσωπεύει μόνο ἕνα μέρος τοῦ λιναριοῦ, τοῦ σίδερου, τοῦ κάρβουνου, πού ἀποτελεῖ τό εἰσόδημα τῶν παραγωγῶν λιναριοῦ, σίδερου, κάρβουνου, γιά τό ὁποῖο δέν χρειάζεται ἑπομένως ν' ἀντικατασταθεῖ, ἤ πρέπει νά ἀνήκει στό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος τους, στό ὁποῖο, ὅπως δείξαμε πιό πάνω, δέν μπαίνει κανένα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Τό εἰσόδημά τους, ὅμως, σέ σίδερο, κάρβουνο, λινάρι κλπ., οἱ παραγωγοί σίδερου, κάρβουνου, λιναριοῦ κλπ. τό καταναλώνουν σέ λινό ὕφασμα ἤ σέ ἄλλα καταναλώσιμα προϊόντα, γιατί τά ἴδια τά δικά τους προϊόντα σάν τέτια δέν μπαίνουν καθόλου ἤ μπαίνουν κατά ἕνα ἐλάχιστο μέρος στήν ἀτομική τους κατανάλωση. Ἔτσι, ἕνα μέρος τοῦ σίδερου, τοῦ λιναριοῦ κλπ. μπορεῖ ν' ἀνταλλαχτεῖ μέ ἕνα προϊόν, πού μπαίνει μόνο στήν ἀτομική κατανάλωση, μέ λινό ὕφασμα, καί νά ἀντικαταστήσει ἔτσι ὁλοκληρωτικά γιά τό νηματουργό καί ἐνμέρει γιά τόν μηχανοκατασκευαστή τό σταθερό τους κεφάλαιο, ἐνῶ ὁ νηματουργός καί ὁ μηχανοκατασκευαστής, μέ τή σειρά τους, μέ τό μέρος τοῦ νήματος καί τῶν μηχανῶν τους πού ἀντιπροσωπεύουν εἰσόδημα, καταναλώνουν λινό ὕφασμα καί ἀντικατασταίνουν ἔτσι τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ ὑφαντουργοῦ.

Πράγματι, λοιπόν, ὅλο τό λινό ὕφασμα ἀναλύεται στά κέρδη καί τούς μισθούς τοῦ ὑφαντουργοῦ, τοῦ νηματουργοῦ, τοῦ μηχανοκατασκευαστῆ, τοῦ λιναροπαραγωγοῦ ἀγρότη, τῶν παραγωγῶν κάρβουνου καί σίδερου, οἱ ὁποῖοι ἀντικατασταίνουν ταυτόχρονα ὅλο τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ λινοεργοστασιάρχη καί τοῦ νηματουργοῦ. Ὁ λογαριασμός δέν θά ἔβγαινε σωστός, ἄν οἱ τελευταῖοι παραγωγοί πρώτων ὑλῶν ὑποχρεώνονταν νά ἀντικαταστήσουν τό δικό τους σταθερό κεφά-

λαιο, ἀνταλλάσσοντάς το μέ τό λινό ὕφασμα, γιατί τό εἶδος αὐτό εἶναι γιά ἀτομική κατανάλωση, πού δέν μπαίνει σέ καμιά σφαίρα παραγωγῆς σάν μέσο παραγωγῆς, [356] σάν μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Ὁ λογαριασμός βγαίνει σωστός, γιατί τό λινό ὕφασμα, πού ἀγόρασαν ὁ λιναροπαραγωγός ἀγρότης, ὁ καρβουνοπαραγωγός, ὁ σιδεροπαραγωγός, ὁ μηχανοκατασκευαστής κλπ. μέ τό δικό τους προϊόν, ἀντικατασταίνει μόνο τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος τους, πού ἀποτελεῖ γι' *αὐτούς* εἰσόδημα καί γιά τούς ἀγοραστές τους σταθερό κεφάλαιο. Αὐτό εἶναι δυνατό, μόνο γιατί ἀντικατασταίνουν σέ εἶδος ἤ μέ ἀνταλλαγή σταθεροῦ κεφαλαίου μέ σταθερό κεφάλαιο τό μέρος ἐκεῖνο τῶν προϊόντων τους πού δέν μετατρέπεται σέ εἰσόδημα, πού δέν εἶναι δηλαδή μετατρέψιμο σέ καταναλώσιμα προϊόντα.

Στό πιό πάνω παράδειγμα ἴσως νά φανεῖ παράξενο τό γεγονός ὅτι ὑποθέσαμε, πώς ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας σέ ἕναν δοσμένο κλάδο βιομηχανίας ἔμεινε ἀμετάβλητη καί ὅμως ἔχει μειωθεῖ, ἄν ἡ παραγωγικότητα τῆς ζωντανῆς ἐργασίας πού χρησιμοποιεῖται σ' αὐτόν τόν κλάδο βιομηχανίας ὑπολογιζόταν μέ βάση τό δικό του προϊόν. Τό ζήτημα ὅμως ἐξηγεῖται πολύ ἁπλά.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό προϊόν τῆς ἐργασίας ἑνός νηματουργοῦ εἶναι = 5 λίβρες νῆμα. Ἄς δεχτοῦμε ἀκόμα ὅτι γιά τήν παραγωγή τους χρειάζονται μόνο 5 λίβρες βαμβάκι (δηλαδή δέν ὑπάρχουν ἀπορρίμματα). Ἄς ποῦμε ὅτι μιά λίβρα νῆμα κοστίζει ἕνα σελλίνι (θά παραβλέψουμε τίς μηχανές, θά προϋποθέσουμε δηλαδή ὅτι ἡ ἀξία τους οὔτε ἔπεσε, οὔτε ἀνέβηκε καί ἑπομένως γιά τήν περίπτωσή μας = 0). Ἡ μιά λίβρα βαμβακιοῦ κοστίζει 8 πέννες. Ἀπό τά 5 σελλίνια πού κοστίζουν οἱ 5 λίβρες νῆμα οἱ 40 πεν. (5 × 8 πεν.) = 3 σελλ. καί 4 πεν. πᾶνε γιά τό βαμβάκι καί 5 × 4 πεν. = 20 πεν. = 1 σελλ. καί 8 πεν. ἀναλογοῦν στή νεοπροσθεμένη ἐργασία. Ἔτσι, ἀπό τό συνολικό προϊόν τά 3 σελλ. καί 4 πεν., δηλ. οἱ 3 + $^1/_3$ λίβρες νῆμα ἀναλογοῦν στό σταθερό κεφάλαιο καί 1 καί $^1/_3$ λιβρ. νῆμα στήν ἐργασία. Ἄρα τά $^2/_3$ τῶν 5 λιβρ. τοῦ νήματος ἀντικατασταίνουν σταθερό κεφάλαιο καί τό $^1/_3$ τῶν 5 λιβρ. τοῦ νήματος, ἤ 1 καί $^2/_3$ τῆς λίβρας νῆμα, εἶναι τό μέρος τοῦ προϊόντος πού πληρώνει τήν ἐργασία. Ἄς ὑποθέσουμε τώρα ὅτι ἡ τιμή τῆς λίβρας τοῦ βαμβακιοῦ ἀνέβηκε κατά 50%, ἀπό 8 σέ 12 πέννες ἤ σέ ἕνα σελλίνι. Ἔχουμε στήν περίπτωση αὐτή γιά τίς 5 λιβρ. νῆμα πρῶτα 5 σελλ. γιά τίς 5 λιβρ. βαμβάκι καί 1 σελλ. καί 8 πεν. γιά τήν προσθεμένη ἐργασία, τῆς ὁποίας ἡ ποσότητα, ἑπομένως καί ἡ ἀξία, ἐκφρασμένη σέ χρῆμα, μένει ἴδια. Ἔτσι, οἱ 5 λιβρ. νῆμα κοστίζουν τώρα 5 σελλ. + 1 σελλ. καί 8 πεν. = 6 σελλ. καί 8 πεν.

Ἀπό αὐτά ὅμως τά 6 σελλ. καί 8 πεν. ἀναλογοῦν τώρα στήν πρώτη ὕλη 5 σελλ. καί 1 σελλ. καί 8 πεν. στήν ἐργασία.

6 σελλ. καί 8 πεν. = 80 πεν., ἀπό τίς ὁποῖες 60 πεν. ἀναλογοῦν στήν πρώτη ὕλη καί 20 πεν. στήν ἐργασία. Ἡ ἐργασία ἀντιπροσωπεύει τώρα μόνο 20 πεν. ἀπό τήν ἀξία τῶν 5 λιβρ., δηλ. ἀπό τίς 80 πεν., ἤ τό $^{1}/_{4}$ = 25%. Προηγούμενα ἦταν 33$^{1}/_{3}$%. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ πρώτη ὕλη ἀντιπροσωπεύει 60 πεν. = $^{3}/_{4}$ = 75%. Προηγούμενα ἦταν μόνο 66$^{2}/_{3}$%. Μιά καί οἱ 5 λιβρ. νῆμα κοστίζουν τώρα 80 πεν., ἡ 1 λίβρα = $^{80}/_{5}$ πεν. = 16 πεν. Γιά τίς 20 πεν. του — τήν ἀξία τῆς [νεοπροσθεμένης] ἐργασίας — θά πάρει λοιπόν [ὁ νηματουργός] ἀπό τίς 5 λιβρ. νῆμα 1$^{1}/_{4}$ λιβρ., τά ὑπόλοιπα 3$^{3}/_{4}$ λιβρ. ἀναλογοῦν στήν πρώτη ὕλη. Προηγούμενα ἀναλογοῦσαν 1$^{2}/_{3}$ λιβρ. στήν ἐργασία (κέρδος καί μισθός) καί 3$^{1}/_{3}$ λίβρες στό σταθερό κεφάλαιο. Ἑπομένως, ὑπολογισμένη στό δικό της προϊόν, ἡ ἐργασία ἔγινε λιγότερο παραγωγική, παρ' ὅλο πού ἡ παραγωγικότητά της ἔμεινε ἀμετάβλητη καί ἀκρίβηνε μόνο ἡ πρώτη ὕλη. Ἔμεινε ὅμως ἐξίσου παραγωγική, γιατί ἡ ἴδια ἐργασία ἔχει μετατρέψει στό ἴδιο χρονικό διάστημα 5 λιβρ. βαμβάκι σέ 5 λιβρ. νῆμα, καί τό πραγματικό προϊόν αὐτῆς τῆς ἐργασίας (σέ ἀξία χρήσης) εἶναι ἁπλῶς *ἡ μορφή τοῦ νήματος*, πού πῆρε τό βαμβάκι. Ὅπως καί προηγούμενα 5 λίβρες βαμβάκι πῆραν μέ τήν ἴδια ἐργασία τή μορφή τοῦ νήματος. Τό πραγματικό προϊόν, ὅμως, ἀποτελεῖται ὄχι μόνο ἀπ' αὐτήν τή μορφή τοῦ νήματος, ἀλλά καί ἀπό τό ἀκατέργαστο βαμβάκι, ἀπό τήν πρώτη ὕλη, στήν ὁποία δόθηκε αὐτή ἡ μορφή, καί ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς ὕλης ἀποτελεῖ τώρα ἕνα μεγαλύτερο ἀπό πρίν μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος σέ σχέση μέ τήν ἐργασία πού δίνει τή μορφή. Γι' αὐτό ἡ ἴδια ποσότητα νηματουργικῆς ἐργασίας πληρώνεται μέ λιγότερο νῆμα, ἤ ἔγινε μικρότερο τό μέρος τοῦ προϊόντος μέ τό ὁποῖο ἀντικατασταίνεται.

Τόσα γιά τό ζήτημα.

[*γ) Ἀγοραῖες προϋποθέσεις τῆς πολεμικῆς τοῦ Γκαρνιέ ἐνάντια στόν Σμίθ. Ὑποτροπή τοῦ Γκαρνιέ σέ φυσιοκρατικές ἀντιλήψεις. Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ κατανάλωση τῶν μή παραγωγικῶν ἐργατῶν ἀποτελεῖ πηγή τῆς παραγωγῆς — ἕνα βῆμα πίσω σέ σχέση μέ τούς φυσιοκράτες*]

Πρῶτο, λοιπόν, εἶναι λαθεμένο, ὅταν ὁ Γκαρνιέ λέει, ὅτι πάντα ὅλο τό κεφάλαιο ἀντικαταστaίνεται τελικά μέ τό εἰσόδημα τοῦ καταναλωτῆ, γιατί ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νά ἀντικατασταθεῖ μό-

νο μέ κεφάλαιο καί ὄχι μέ εἰσόδημα. Δεύτερο, πρόκειται γιά καθεαυτό ἀνοησία, γιατί τό ἴδιο τό εἰσόδημα, ἐφόσον δέν πρόκειται γιά μισθό (ἤ μισθό πού πληρώνεται ἀπό μισθό, ἀπό εἰσόδημα προερχόμενο ἀπό μισθό), πρόκειται γιά κέρδος τοῦ κεφαλαίου (ἤ γιά εἰσόδημα πού προέρχεται ἀπό τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου). Τέλος εἶναι ἀνόητος ὁ ἰσχυρισμός τοῦ Γκαρνιέ, ὅτι τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού δέν κυκλοφορεῖ (μέ τήν ἔννοια, ὅτι δέν ἀντικατασταίνεται μέ εἰσόδημα τοῦ καταναλωτῆ) «δέν θά ἀπόφερε κανένα κέρδος στόν κάτοχό του»*. Πράγματι — μέ ἀμετάβλητους τούς ὅρους παραγωγῆς — τό μέρος αὐτό δέν ἀποφέρει κανένα κέρδος (πιό σωστά, καμιά ὑπεραξία). Χωρίς αὐτό τό μέρος, ὅμως, δέν θά μποροῦσε καθόλου τό κεφάλαιο νά παραγάγει τό κέρδος του.

[357] «Ὅλα, ὅσα μπορεῖ νά συναγάγει κανείς ἀπό αὐτή τή διαφορά, εἶναι τοῦτο: γιά νά ἀπασχοληθοῦν *παραγωγικοί* ἄνθρωποι, δέν ἀπαιτεῖται μόνο τό *εἰσόδημα ἐκείνου πού ἀποκομίζει ὄφελος ἀπό τήν ἐργασία τους, ἀλλά καί ἕνα κεφάλαιο πού ἀποφέρει κέρδος στούς ἐνδιάμεσους*, ἐνῶ, *γιά νά ἀπασχοληθοῦν μή παραγωγικοί ἄνθρωποι*, ἀρκεῖ τίς περισσότερες φορές ἕνα εἰσόδημα πού τούς πληρώνει» (στό ἴδιο, σελ. 175).

Καί μόνο αὐτή ἡ φράση εἶναι ἕνα τέτιο συνονθύλευμα ἀνοησιῶν, πού ξεκαθαρίζει ὅτι ὁ Γκαρνιέ, ὁ μεταφραστής τοῦ Α. Σμίθ, στήν οὐσία δέν κατάλαβε τίποτα ἀπό τό ἔργο τοῦ Α. Σμίθ καί ἰδίως ὅτι δέν ἔχει ἰδέα σχετικά μέ τήν οὐσία τοῦ ἔργου του «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν» — ὅτι ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς εἶναι ὁ πιό παραγωγικός (πράγμα πού εἶναι ὁπωσδήποτε, συγκρινόμενος μέ προηγούμενες μορφές).

Πρίν ἀπ' ὅλα εἶναι στόν ἀνώτατο βαθμό γελοία ἡ ἀντίρρηση πού προβάλλεται ἐνάντια στόν Σμίθ, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει μή παραγωγική ἐργασία τήν ἐργασία πού πληρώνεται ἄμεσα ἀπό εἰσόδημα, ὅτι

«γιά νά ἀπασχοληθοῦν *μή παραγωγικοί* ἄνθρωποι, ἀρκεῖ τίς περισσότερες φορές ἕνα εἰσόδημα πού τούς πληρώνει».

Τώρα ὅμως νά ἡ ἀντίθεση:

«Γιά νά ἀπασχοληθοῦν *παραγωγικοί* ἄνθρωποι, *δέν* ἀπαιτεῖται *μόνο τό εἰσόδημα* ἐκείνου πού ἀποκομίζει ὄφελος πού τήν ἐργασία τους, ἀλλά καί ἕνα *κεφάλαιο, πού ἀποφέρει κέρδη στούς ἐνδιάμεσους*».

(Πόσο παραγωγική πρέπει νά εἶναι τότε ἡ γεωργική ἐργασία τοῦ

---

* βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 187

κυρίου Γκαρνιέ, ἡ ὁποία, ἐκτός ἀπό τό εἰσόδημα πού ἀποκομίζει ἀπό τό προϊόν τῆς γῆς, χρειάζεται ἀκόμα ἕνα κεφάλαιο, πού ἀποφέρει ὄχι μόνο κέρδη στούς ἐνδιάμεσους, ἀλλά καί μιά γαιοπρόσοδο στόν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς!)

Γιά νά «ἀπασχοληθοῦν αὐτοί οἱ παραγωγικοί ἄνθρωποι», δέν εἶναι ἀπαραίτητο πρῶτα κεφάλαιο, πού τούς χρησιμοποιεῖ, καί, δεύτερο, εἰσόδημα πού καταναλώνει τήν ἐργασία τους, ἀλλά μόνο κεφάλαιο, πού δημιουργεῖ τό εἰσόδημα, τό ὁποῖο καταναλώνει τούς καρπούς τῆς ἐργασίας τους. Ἄν τοποθετήσω ἐγώ μέ τήν ἰδιότητα τοῦ ράφτη - καπιταλιστῆ 100 λίρες σέ μισθούς ἐργασίας, τότε αὐτές οἱ 100 λίρες μοῦ προμηθεύουν λ.χ. 120 λίρες. Μοῦ προμηθεύουν ἕνα εἰσόδημα 20 λιρ. μέ τό ὁποῖο, ἄν θέλω, μπορῶ τώρα νά καταναλώσω καί τή δουλιά τοῦ ράφτη μέ τή μορφή τοῦ «σακκακιοῦ». Ἄν, ἀντίθετα, ἀγοράσω εἴδη ρουχισμοῦ 20 λιρ. γιά νά τά φορέσω, τότε μοῦ εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι αὐτά τά εἴδη ρουχισμοῦ δέν μοῦ προμήθευσαν τίς 20 λιρ., μέ τίς ὁποῖες τά ἀγόρασα. Καί θά ἦταν τό ἴδιο, ἄν καλοῦσα νά ἔρθει στό σπίτι μου ἕνας ράφτης καί τόν ἔβαζα νά μοῦ ράψει σακκάκια 20 λιρῶν. Στήν πρώτη περίπτωση ἔχω εἰσπράξει 20 λιρ. περισσότερες ἀπό ἐκεῖνες πού εἶχα προηγούμενα, ἐνῶ στή δεύτερη περίπτωση ἔχω, ὕστερα ἀπό τή συναλλαγή, 20 λιρ. λιγότερες ἀπό ἐκεῖνες πού εἶχα προηγούμενα. Ἐξάλλου θά παρατηροῦσα πολύ γρήγορα, ὅτι ὁ ράφτης, πού τόν πληρώνω ἄμεσα ἀπό εἰσόδημα, ράβει ἐπιπλέον τό σακκάκι ὄχι τόσο φτηνά, ὅσο θά μοῦ στοίχιζε ἄν τό ἀγόραζα ἀπό τόν ἐνδιάμεσο.

Ὁ Γκαρνιέ φαντάζεται, ὅτι τό κέρδος πληρώνεται ἀπό τόν καταναλωτή. Ὁ καταναλωτής πληρώνει τήν «ἀξία» τοῦ ἐμπορεύματος καί, παρ᾽ ὅλο πού σ᾽ αὐτό περιέχεται ἕνα κέρδος γιά τόν κεφαλαιοκράτη, τό ἐμπόρευμα εἶναι γι᾽ αὐτόν, γιά τόν καταναλωτή, φτηνότερο, ἀπό ὅ,τι θά ἦταν ἄν ξόδευε τό εἰσόδημά του ἄμεσα, ἀγοράζοντας ἐργασία, γιά νά βάλει τόν μισθωμένο ἐργάτη νά παραγάγει γιά τήν ἀτομική του ἀνάγκη στήν πιό μικρή κλίμακα παραγωγῆς. Ἐδῶ ἀποκαλύπτεται ὁλοφάνερα ὅτι ὁ Γκαρνιέ δέν ἔχει οὔτε τήν παραμικρότερη ἰδέα γιά τό τί εἶναι κεφάλαιο. Συνεχίζει:

«Μήπως πολλοί *μή παραγωγικοί* ἐργάτες, ὅπως οἱ ἠθοποιοί, οἱ μουσικοί κλπ. δέν εἰσπράττουν τίς περισσότερες φορές τούς μισθούς γιά τήν ἐργασία τους μέσω ἑνός διευθυντῆ, πού βγάζει κέρδη ἀπό τό κεφάλαιο πού τοποθέτησε σ᾽ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς ἐπιχειρήσεις;» (σελ. 175, 176).

Ἡ παρατήρηση αὐτή εἶναι σωστή. Δείχνει ὅμως μόνο, ὅτι ἕνα μέρος τῶν ἐργατῶν, πού ὁ Α. Σμίθ μέ τόν δεύτερο ὁρισμό του τούς ὀνομά-

ζει μή παραγωγικούς, εἶναι παραγωγικοί σύμφωνα μέ τόν πρῶτο ὁρισμό του.

«᾿Από αὐτό προκύπτει ὅτι πρέπει νά δεχτοῦμε πώς σέ μιά κοινωνία, στήν ὁποία ἡ *παραγωγική* τάξη εἶναι σέ μεγάλο βαθμό πολυάριθμη, ὑπάρχει μεγάλη συσσώρευση κεφαλαίων στά χέρια τῶν μεσαζόντων ἤ τῶν ἐπιχειρηματιῶν τῆς ἐργασίας» (στό ἴδιο, σελ. 176).

Πράγματι: ἡ μαζική μισθωτή ἐργασία εἶναι ἁπλῶς μιά ἄλλη ἔκφραση γιά τό μαζικό κεφάλαιο.

«Δέν εἶναι λοιπόν, ὅπως παραδέχεται ὁ Σμίθ, ἡ σχέση ἀνάμεσα στή μάζα τῶν κεφαλαίων καί στή μάζα τῶν εἰσοδημάτων, πού καθορίζει τή σχέση ἀνάμεσα στήν *παραγωγική* καί τή *μή παραγωγική* τάξη. Αὐτή ἡ τελευταία σχέση φαίνεται πολύ περισσότερο νά ἐξαρτιέται ἀπό τά ἤθη καί ἔθιμα τοῦ λαοῦ, ἀπό τόν μεγαλύτερο ἤ μικρότερο βαθμό ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας του» (σελ. 177).

Ἄν παραγωγικοί ἐργάτες εἶναι ἐκεῖνοι, πού πληρώνονται ἀπό τό κεφάλαιο, καί μή παραγωγικοί ἐκεῖνοι, πού πληρώνονται ἀπό τό εἰσόδημα, τότε εἶναι φανερό ὅτι ἡ σχέση τῆς παραγωγικῆς τάξης πρός τή μή παραγωγική εἶναι ἴδια μέ τή σχέση τοῦ κεφαλαίου πρός τό εἰσόδημα. Ὡστόσο, ἡ ἀναλογική αὔξηση καί τῶν δυό τάξεων δέν θά ἐξαρτηθεῖ μόνο ἀπό τήν ὑπάρχουσα σχέση ἀνάμεσα στή μάζα τῶν κεφαλαίων καί στή μάζα τῶν εἰσοδημάτων. Θά ἐξαρτηθεῖ ἀπό τό σέ ποιά ἀναλογία τό αὐξανόμενο εἰσόδημα (κέρδος) μετατρέπεται σέ κεφάλαιο ἤ ξοδεύεται σάν εἰσόδημα. Παρά τό γεγονός ὅτι ἡ ἀστική τάξη στήν ἀρχή εἶναι πολύ οἰκονόμα στά ἔξοδά της, μέ τήν αὐξανόμενη παραγωγικότητα τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή τῶν ἐργατῶν, [358] μιμεῖται τούς φεουδάρχες στό ζήτημα τῆς συντήρησης ὑπηρετῶν. Σύμφωνα μέ τήν τελευταία ἔκθεση (τοῦ 1861 ἤ 1862)* γιά τά ἐργοστάσια, ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν ἀπασχολουμένων προσώπων στά καθεαυτό ἐργοστάσια τοῦ Ἑνωμένου Βασιλείου (συμπεριλαβαίνεται καί τό διευθυντικό προσωπικό) εἶναι μόνο 775.534 ἄτομα, ἐνῶ μόνο στήν ᾿Αγγλία ὁ ἀριθμός τῶν γυναικῶν ὑπηρετριῶν ἦταν 1 ἑκατομμύριο. ᾿Αλήθεια, τί ὡραία κατάσταση πραγμάτων εἶναι αὐτή, πού ἐπιτρέπει νά ἱδρώνει στό ἐργοστάσιο 12 ὧρες συνέχεια μιά νεαρή ἐργάτρια, γιά νά μπορεῖ τό ἀφεντικό - ἐργοστασιάρχης μέ ἕνα μέρος τῆς ἀπλήρωτης ἐργασίας τῆς ἐργάτριας

* Return to an address of the H o C , dated 24 April 1861 (printed 11 Feb 1862)

νά προσλαμβάνει στήν προσωπική του ὑπηρεσία τήν ἀδελφή της σάν ὑπηρέτρια, τόν ἀδελφό της σάν καμαριέρη (groom) καί τόν ἐξάδελφό της σάν στρατιώτη ἤ ἀστυνομικό!

῾Η τελευταία συμπληρωματική παραγραφούλα τοῦ Γκαρνιέ εἶναι μιά ἀνούσια ταυτολογία. ῾Η σχέση τῆς παραγωγικῆς καί τῆς μή παραγωγικῆς τάξης ἐξαρτιέται [ὅπως λέει] ὄχι ἀπό τή σχέση κεφαλαίου καί εἰσοδήματος ἤ, πιό σωστά, ἀπό τή μάζα τῶν ὑπαρχόντων ἐμπορευμάτων, πού ξοδεύονται μέ τή μορφή κεφαλαίου ἤ εἰσοδήματος, ἀλλά (;) ἀπό τά ἤθη καί ἔθιμα τοῦ λαοῦ, ἀπό τόν βαθμό ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας του. Πράγματι, ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἐμφανίζεται μόνο σέ μιάν ὁρισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας.

Σάν βοναπαρτικός γερουσιαστής πού εἶναι, ὁ Γκαρνιέ ὀνειρεύεται φυσικά τούς λακέδες καί τούς ὑπηρέτες γενικά.

«Μέ ἴσο ἀριθμό τῶν ἀτόμων καμιά τάξη δέν συμβάλλει τόσο, ὅσο ἡ τάξη τῶν ὑπηρετῶν, στή μετατροπή σέ *κεφάλαια* τῶν ποσῶν πού προέρχονται ἀπό *εἰσοδήματα*» (σελ. 181).

Πράγματι, ἀπό καμιά τάξη δέν στρατολογεῖται ἕνα πιό ἀχρεῖο κομμάτι τῶν μικροαστῶν. ῾Ο Γκαρνιέ δέν καταλαβαίνει, πῶς ὁ Σμίθ,

«ὁ ἄνθρωπος, πού παρατηρεῖ μέ τόση ὀξυδέρκεια» δέν ἐκτιμᾶ περισσότερο «τόν μεσαῖο ἐκεῖνον ἄνθρωπο, πού εἶναι τοποθετημένος στό πλευρό τοῦ πλούσιου, γιά νά *περισυλλέγει* τά ὑπολείμματα τοῦ εἰσοδήματος, πού τόσο ξέγνοιαστα σπαταλάει ὁ πλούσιος» (στό ἴδιο, σελ. 182, 183).

Σ' αὐτήν τήν ἴδια τή φράση λέει, ὅτι μόνον «περισυλλέγει» τά ὑπολείμματα τοῦ «εἰσοδήματος». ᾿Από τί ἀποτελεῖται, ὅμως, αὐτό τό εἰσόδημα; ᾿Από τήν ἀπλήρωτη δουλιά τοῦ παραγωγικοῦ ἐργάτη.

῞Υστερα ἀπ' ὅλη αὐτή τήν πολύ κακή πολεμική ἐνάντια στόν Σμίθ, ὁ Γκαρνιέ, ξαναπέφτοντας πίσω στή φυσιοκρατία, δηλώνει ὅτι ἡ γεωργική ἐργασία εἶναι ἡ μοναδική παραγωγική ἐργασία! Καί γιατί; Γιατί

«δημιουργεῖ ἀκόμα μιά νέα ἀξία, πού *δέν ὑπῆρχε* στήν κοινωνία, οὔτε κάν σάν ἰσοδύναμο, τή στιγμή πού ἡ ἐργασία αὐτή εἶχε ἀρχίσει, καί αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀξία εἶναι ἐκείνη πού προμηθεύει μιά γαιοπρόσοδο στόν γαιοκτήμονα» (σελ. 184).

Τί εἶναι λοιπόν παραγωγική ἐργασία; Εἶναι ἡ ἐργασία πού δημιουργεῖ μιάν ὑπεραξία, μιά νέα ἀξία, πέρα ἀπό τό ἰσοδύναμο πού εἰσπράττει μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ. Δέν φταίει λοιπόν ὁ Σμίθ, ἄν ὁ Γκαρνιέ δέν καταλαβαίνει, ὅτι ἡ ἀνταλλαγή *κεφαλαίου μέ ἐργασία δέν σημαίνει τίποτα ἄλλο* παρά μόνο ὅτι ἕνα ἐμπόρευμα δοσμένης ἀξίας, ἴσο μέ

μιά δοσμένη ποσότητα ἐργασίας, ἀνταλλάσσεται μέ μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας ἀπό ἐκείνην πού περιέχεται σ' αὐτήν, καί ἔτσι

«δημιουργεῖ ἀκόμα μιά νέα ἀξία, πού δέν ὑπῆρχε στήν κοινωνία, οὔτε κάν σάν ἰσοδύναμο, τή στιγμή πού ἡ ἐργασία αὐτή εἶχε ἀρχίσει» [VIII - 358]

[IX - 400][67] Τό 1796 *ὁ κύριος Ζ. Γκαρνιέ* ἔχει ἐκδόσει στό Παρίσι τό ἔργο: «Abrégé élémentaire des Principes de l' Economie Politique». Μαζί μέ τή φυσιοκρατική ἄποψη, ὅτι μόνο ἡ γεωργία εἶναι παραγωγική, βρίσκεται ἡ ἄλλη ἄποψη (πού ἐξηγεῖ πολύ ὡραῖα τήν πολεμική του ἐνάντια στόν Α. Σμίθ), ὅτι ἡ κατανάλωση (πού στό μεγαλύτερο μέρος της ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τούς «μή παραγωγικούς ἐργαζόμενους») εἶναι ἡ πηγή τῆς παραγωγῆς καί ὅτι τό μέγεθος τῆς τελευταίας μετριέται μέ τό μέγεθος τῆς πρώτης. Οἱ μή παραγωγικοί ἐργάτες ἱκανοποιοῦν τίς τεχνητές ἀνάγκες καί καταναλώνουν ὑλικά προϊόντα, ἔτσι γίνονται ἀπό κάθε ἄποψη ὠφέλιμοι. Γι' αὐτό καταπολεμᾶ ἐπίσης τό νά κάνει κανείς οἰκονομίες (ἀποταμίευση). Στή σελ. XIII τοῦ προλόγου του λέει:

«Ἡ περιουσία ἑνός προσώπου μεγαλώνει μέ τίς οἰκονομίες. *Ἀντίθετα* ἡ περιουσία τῆς κοινωνίας μεγαλώνει μέ τήν αὔξηση τῆς κατανάλωσης».

Καί στή σελ. 240, στό κεφάλαιο γιά τά δημόσια χρέη, λέει:

«Ἡ βελτίωση καί ἡ διεύρυνση τῆς γεωργίας, ἑπομένως καί ἡ πρόοδος τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου, δέν ἔχουν *ἄλλη αἰτία* ἀπό τή διεύρυνση τῶν τεχνητῶν ἀναγκῶν».

Ἀπό αὐτό συμπεραίνει ὅτι τά δημόσια χρέη ἀποτελοῦν ἕνα καλό πράγμα, γιατί αὐξάνουν αὐτές τίς ἀνάγκες. [IX - 400]

[IX - 421][68] *Σμάλτς*. Στήν κριτική του σχετικά μέ τή διάκριση πού κάνει ὁ Σμίθ ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί τή μή παραγωγική ἐργασία λέει αὐτό τό γερμανικό ὕστερο τῆς φυσιοκρατίας (γερμανική ἔκδοση τοῦ 1818):

«Σημειώνω μόνο ..., ὅτι ἡ διάκριση πού κάνει ὁ Σμίθ ἀνάμεσα στήν *παραγωγική* καί τή *μή παραγωγική* ἐργασία δέν πρέπει νά θεωρεῖται οὐσιαστική καί πολύ ἀκριβής, ὅταν παρθεῖ ὑπόψη ὅτι ἡ ἐργασία ἄλλων σημαίνει γενικά γιά μᾶς μόνο ἐξοικονόμηση χρόνου, καί ὅτι αὐτή ἡ ἐξοικονόμηση χρόνου εἶναι ὅλα ὅσα ἀποτελοῦν τήν *ἀξία της* καί τήν *τιμή της*».

{Ἐδῶ μπερδεύει τό γεγονός ὅτι μέ τήν ἐξοικονόμηση χρόνου, πού

προξενεῖται ἀπό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, δέν καθορίζεται ἡ ἀξία καί ἡ τιμή ἑνός πράγματος, ἀλλά ὅτι μέ τήν ἴδια ἀξία παίρνω περισσότερη ἀξία χρήσης, ἡ ἐργασία γίνεται παραγωγικότερη, γιατί στό ἴδιο χρονικό διάστημα προσφέρεται μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντος, σάν ἀπόηχος ὅμως τῶν φυσιοκρατῶν δέν τοῦ ἐπιτρέπεται φυσικά νά βρεῖ τήν ἀξία στόν ἴδιο τόν χρόνο ἐργασίας.}

«Ὁ μαραγκός, λογουχάρη, πού κατασκευάζει γιά μένα ἕνα τραπέζι, καί ὁ ὑπηρέτης πού πάει γιά μένα γράμματα στό ταχυδρομεῖο, καθαρίζει τά ἐνδύματά μου καί ἀγοράζει γιά μένα τά πράγματα πού μοῦ χρειάζονται, καί ὁ ἕνας καί ὁ ἄλλος ἐκπληρώνουν μιά ἀπολύτως ὅμοια ὑπηρεσία. Καί ὁ ἕνας καί ὁ ἄλλος ἐξοικονομοῦν γιά μένα, τόσο τόν χρόνο πού θά ὄφειλα νά ξοδέψω γι' αὐτή τήν ἀπασχόληση, καθώς καί τό χρόνο πού θά ὄφειλα νά ξοδέψω γιά νά ἀποκτήσω τήν ἀπαραίτητη γι' αὐτό ἐπιδεξιότητα καί ἱκανότητα» (Schmalz, «Economie Politique, traduit par Henri Jouffroy etc.» 1826, tom. I, p. 304).

Ἔχει ἀκόμα σημασία ἡ παρακάτω παρατήρηση τοῦ ἴδιου μουντζουρογράφου Σμάλτς*, γιά νά καταδειχθεῖ ἡ σύνδεση, λ.χ. στόν Γκαρνιέ, τοῦ συστήματός του κατανάλωσης (καί τοῦ οἰκονομικοῦ ὀφέλους ἀπό τή μεγάλη σπατάλη) μέ τή φυσιοκρατία:

«Τό σύστημα αὐτό» (τοῦ Κεναί) «προσφέρει μιά ὑπηρεσία στούς χειροτέχνες, ἀκόμα καί στούς *ἁπλούς καταναλωτές* ἀπό τήν ἴδια τήν κατανάλωσή τους, γιατί ἡ κατανάλωση αὐτή συμβάλλει, ἄν καί ἔμμεσα, στήν αὔξηση τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Γιατί χωρίς *αὐτή τήν κατανάλωση τά καταναλωμένα προϊόντα δέν θά παράγονταν ἀπό τή γῆ καί δέν θά μποροῦσαν νά προστεθοῦν στό εἰσόδημα τοῦ γαιοκτήμονα»* (σελ. 321) [IX - 421].

[7] *Σ. Γκανίλ*

[α) *Ἐμποροκρατική ἀντίληψη τῆς ἀνταλλαγῆς καί τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας*]

[VIII - 358] Μιά πολύ ἄσχημη καί ἐπιπόλαια ἐργασία εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ *Σάρλ Γκανίλ* «Des Systèmes d' économie politique». Ἡ πρώτη ἔκδοση βγῆκε στό Παρίσι τό 1809. Ἡ δεύτερη τό 1821. (Οἱ περικοπές εἶναι παρμένες ἀπό τή δεύτερη ἔκδοση). Οἱ ἀνοησίες του στηρίζονται ἄμεσα στόν Γκαρνιέ, ἐνάντια στόν ὁποῖο στρέφεται.

---

* Ἐδῶ γίνεται κάποιο λογοπαίγνιο μέ τό ἐπίθετο Σμάλτς: Schmalzschmiertopf (Schmalz = λίπος, Schmiertopf = δοχεῖο γιά ἀλειφή, γιά πασαλείμματα). — Σημ. μετ.

{*Ὁ Κανάρ* στό «Principes d' économie politique»[69] ὀνομάζει *«τόν πλοῦτο, συσσώρευση περισσευούμενης ἐργασίας»*. Ἄν ἔλεγε ὅτι εἶναι ἡ ἐργασία πού περισσεύει πάνω ἀπό τήν ἐργασία πού ἀπαιτεῖται γιά νά συντηρεῖ στή ζωή τόν ἐργάτη σάν ἐργάτη, τότε ὁ ὁρισμός θά ἦταν σωστός.}

Ἀφετηρία τοῦ κ. Γκανίλ εἶναι ἡ στοιχειώδης ἀλήθεια, ὅτι τό ἐμπόρευμα εἶναι τό στοιχεῖο τοῦ ἀστικοῦ πλούτου, δηλαδή γιά νά παραχθεῖ πλοῦτος ἡ ἐργασία πρέπει νά παραγάγει ἐμπόρευμα, ὅτι πρέπει *νά πουλήσει* τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της ἤ τό προϊόν της.

«Στίς σημερινές συνθῆκες τοῦ πολιτισμοῦ γνωρίζουμε μόνο τήν ἐργασία μέσω τῆς ἀνταλλαγῆς» (τ. I σελ. 79). «Ἡ ἐργασία χωρίς ἀνταλλαγή δέν μπορεῖ νά παραγάγει κανέναν πλοῦτο» (σελ. 81).

Ἀπό δῶ καί πέρα ὁ κ. Γκανίλ πηδάει ἀμέσως στό ἐμποροκρατικό σύστημα. Ἐπειδή ἡ ἐργασία δέν μπορεῖ χωρίς ἀνταλλαγή νά δημιουργήσει ἀστικό πλοῦτο,

«ὁ πλοῦτος πηγάζει ἀποκλειστικά ἀπό τό ἐμπόριο» (στό ἴδιο, σελ. 84)

Ἤ, ὅπως λέει ἀργότερα:

«Μόνον ἡ ἀνταλλαγή ἤ τό ἐμπόριο δίνει στά πράγματα τήν ἀξία» (σελ. 98). Πάνω σ' αὐτή «τήν ἀρχή τῆς ταυτότητας τῶν ἀξιῶν καί τοῦ πλούτου ... βασίζεται ἡ διδασκαλία γιά τή γονιμότητα τῆς γενικῆς ἐργασίας» (σελ. 93).

Ὁ ἴδιος ὁ Γκανίλ δηλώνει ὅτι τό [359] «ἐμπορικό σύστημα», πού ὁ ἴδιος τό ὀνομάζει ἁπλῶς μιά παραλλαγή τοῦ νομισματικοῦ συστήματος,

«παράγει τόν ἀτομικό καί τόν γενικό πλοῦτο ἀπό τίς ἀνταλλακτικές ἀξίες τῆς ἐργασίας, ἀδιάφορο ἄν οἱ ἀξίες αὐτές εἶναι παγιωμένες ἤ ὄχι σέ ὑλικά, διαρκῆ καί μόνιμα ἀντικείμενα» (σελ. 95).

Ἔτσι ξαναγυρνάει στίς ἀντιλήψεις τοῦ ἐμποροκρατικοῦ συστήματος, ὅπως ὁ Γκαρνιέ ξαναγυρνάει στίς ἀντιλήψεις τοῦ φυσιοκρατικοῦ συστήματος. Οἱ μωρολογίες του, ἄν δέν ἀξίζουν τίποτα, ὡστόσο δέν εἶναι ἄσχημες γιά τόν χαρακτηρισμό αὐτοῦ τοῦ συστήματος καί τῶν ἀπόψεών του γιά τήν «ὑπεραξία», τόσο περισσότερο πού τίς ἀπόψεις αὐτές τίς ἀντιτάσσει ἐνάντια στόν Σμίθ, στόν Ρικάρντο κλπ.

Ὁ πλοῦτος εἶναι ἀνταλλάξιμη ἀξία. Γι' αὐτό, κάθε ἐργασία πού παράγει μιάν ἀνταλλάξιμη ἀξία ἤ πού ἔχει ἡ ἴδια μιάν ἀνταλλάξιμη ἀξία, παράγει πλοῦτο. Ἡ μοναδική λέξη, μέ τήν ὁποία ὁ Γκανίλ ἀποκαλύπτεται ὅτι βλέπει κάπως βαθύτερα ἀπό τούς ἄλλους ἐμποροκρά-

τες, εἶναι ἡ λέξη *γενική* ἐργασία. Ἡ ἐργασία τοῦ ξεχωριστοῦ ἀτόμου, ἤ μᾶλλον τό προϊόν της, πρέπει νά πάρει τή μορφή τῆς γενικῆς ἐργασίας. Μόνον ἔτσι τό προϊόν τῆς ἐργασίας γίνεται ἀνταλλακτική ἀξία, *χρῆμα*. Πράγματι, ὁ Γκανίλ ἐπανέρχεται στήν ἄποψη ὅτι ὁ πλοῦτος εἶναι τό ἴδιο μέ τό χρῆμα, ὄχι ὅμως πιά ἁπλῶς χρυσός καί ἄργυρος, ἀλλά τό ἴδιο τό ἐμπόρευμα, ἐφόσον εἶναι *χρῆμα*. Λέει:

«Ἐμπορικό σύστημα ἤ ἡ ἀνταλλαγή τῶν ἀξιῶν τῆς *γενικῆς ἐργασίας*» (σελ. 98).

Νά ἡ βλακεία: Τό προϊόν εἶναι ἀξία σάν ὕπαρξη, σάν ἐνσάρκωση τῆς γενικῆς ἐργασίας, ὄχι ὅμως σάν «*ἀξία* τῆς γενικῆς ἐργασίας», πράγμα πού θά σήμαινε ἀξία τῆς ἀξίας. Ἄς ὑποθέσουμε, ὅμως, ὅτι τό ἐμπόρευμα εἶναι συγκροτημένο σάν ἀξία, ἄν θέλετε, ἔχει ἀκόμα καί τή μορφή τοῦ χρήματος. Ἔχει μεταμορφωθεῖ. Εἶναι τώρα ἀνταλλάξιμη ἀξία. Ὅμως, πόσο μεγάλη εἶναι ἡ ἀξία τοῦ δοσμένου ἐμπορεύματος; Ἀνταλλάξιμες ἀξίες εἶναι ὅλα τά ἐμπορεύματα. Δέν διακρίνονται μεταξύ τους ἀπό τό γεγονός αὐτό. Τί εἶναι ὅμως αὐτό πού καθορίζει τήν ἀνταλλακτική ἀξία ἑνός δοσμένου ἐμπορεύματος; Ἐδῶ ὁ Γκανίλ δέν προχωρεῖ πέρα ἀπό τήν πιό χοντροκομμένη ἐξωτερική μορφή τῆς ἐμφάνισης. Τό ἐμπόρευμα Α εἶναι μιά μεγάλη ἀνταλλακτική ἀξία, ὅταν ἀνταλλάσσεται μέ μεγάλον ἀριθμό ἐμπορευμάτων Β, Γ, Δ κλπ.

Ὁ Γκανίλ ἔχει ἀπόλυτο δίκιο ἀπέναντι στόν Ρικάρντο καί στούς περισσότερους οἰκονομολόγους, ὅταν λέει ὅτι ἐξετάζουν τήν ἐργασία χωρίς τήν ἀνταλλαγή, παρ' ὅλον ὅτι τό σύστημά τους, ὅπως καί ὁλόκληρο τό ἀστικό σύστημα, βασίζεται στήν ἀνταλλακτική ἀξία. Αὐτό, ὅμως, ὀφείλεται μόνο στό ὅτι σ' αὐτούς *ἡ μορφή* τοῦ προϊόντος, σάν ἐμπορεύματος, ἐμφανίζεται σάν κάτι τό αὐτονόητο, καί γι' αὐτό ἐξετάζουν μονάχα τό *μέγεθος τῆς ἀξίας*. Μόνο στήν ἀνταλλαγή τά προϊόντα τῶν ξεχωριστῶν ἀτόμων ἀποκαλύπτονται ὅτι εἶναι προϊόντα τῆς γενικῆς ἐργασίας, γιατί ἐκφράζονται σάν *χρῆμα*. Αὐτή ἡ σχετικότητα, ὅμως, βασίζεται ἤδη στό ὅτι ὀφείλουν νά παρουσιαστοῦν σάν ὕπαρξη τῆς γενικῆς ἐργασίας καί μόνο σ' αὐτήν μποροῦν νά ἀναχθοῦν σάν σχετικές, μόνο ποσοτικά διαφορετικές, ἐκφράσεις τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Ἡ ἴδια ἡ ἀνταλλαγή, ὅμως, δέν δίνει σ' αὐτά τό *μέγεθος τῆς ἀξίας*. Στήν ἀνταλλαγή ἐμφανίζονται σάν γενική κοινωνική ἐργασία, καί ὥς ποιό βαθμό μποροῦν νά ἐμφανίζονται σάν τέτια, αὐτό ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἔκταση μέ τήν ὁποία μποροῦν νά ἐμφανίζονται σάν κοινωνική ἐργασία, δηλαδή ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐμπορευμάτων μέ τά ὁποῖα μποροῦν νά ἀνταλλάσσονται, δηλαδή ἀπό τήν ἔκταση τῆς ἀγορᾶς, τοῦ

ἐμπορίου, ἀπό τό πλῆθος τῶν ἐμπορευμάτων μέ τά ὁποῖα ἐκφράζονται σάν ἀνταλλακτική ἀξία. Ἄν λ.χ. ὑπῆρχαν μόνο 4 διαφορετικοί κλάδοι παραγωγῆς, τότε ὁ καθένας ἀπό τούς 4 παραγωγούς θά παρῆγε γιά τόν ἑαυτό του ἕνα μεγάλο μέρος τῶν προϊόντων του. Ἄν ὅμως ὑπάρχουν χιλιάδες κλάδοι παραγωγῆς, τότε τό [ξεχωριστό ἄτομο] μπορεῖ νά παράγει ὅλο τό προϊόν του σάν ἐμπόρευμα. Ὅλο αὐτό τό προϊόν μπορεῖ νά μπεῖ στήν ἀνταλλαγή. Ὁ Γκανίλ, ὅμως, φαντάζεται, μαζί μέ τούς ἐμποροκράτες, ὅτι τό *ἴδιο τό μέγεθος τῆς ἀξίας εἶναι τό προϊόν τῆς ἀνταλλαγῆς*, ἐνῶ στήν πραγματικότητα τό προϊόν εἶναι μόνο ἡ μορφή τῆς ἀξίας ἤ ἡ μορφή τοῦ *ἐμπορεύματος*, τήν ὁποία τό προϊόν παίρνει μέ τήν ἀνταλλαγή.

«Ἡ ἀνταλλαγή δίνει στά *πράγματα* μιάν ἀξία, πού δέν θά τήν εἶχαν χωρίς αὐτήν» (σελ. 102).

Ἄν αὐτό θέλει νά πεῖ ὅτι τά *πράγματα*, οἱ ἀξίες χρήσης γίνονται ἀξία, ἀποκτοῦν τή μορφή αὐτή μόνο σάν σχετικές ἐκφράσεις τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, τότε πρόκειται γιά μιά ταυτολογία. Ἄν αὐτό θέλει νά πεῖ ὅτι μέ τήν ἀνταλλαγή ἀποκτοῦν μιά μεγαλύτερη ἀξία, τήν ὁποία δέν θά εἶχαν χωρίς αὐτήν, τότε πρόκειται γιά ὁλοφάνερη βλακεία, γιατί ἡ ἀνταλλαγή μπορεῖ νά ἀνεβάσει τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ Α μόνον ὅταν κατεβάσει τήν ἀξία τοῦ Β. Στόν ἴδιο βαθμό πού τό Α δίνει μιά μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τήν ἀξία πού εἶχε πρίν ἀπό τήν ἀνταλλαγή, στόν ἴδιο βαθμό μικρότερη ἀξία δίνει τό Β. Ἔτσι τό Α + Β ἔχουν, *ὕστερα ἀπό τήν ἀνταλλαγή, τήν ἴδια ἀξία πού εἶχαν πρίν ἀπό τήν ἀνταλλαγή.*

«Καί τά πιό ὠφέλιμα προϊόντα δέν μποροῦν νά ἔχουν ἀξία, ἄν δέν τούς τή δόσει ἡ ἀνταλλαγή».

(Πρῶτα, ἄν αὐτά τά πράγματα εἶναι «προϊόντα», εἶναι ἐξαρχῆς προϊόντα τῆς ἐργασίας καί ὄχι γενικά στοιχειώδεις φυσικές οὐσίες, ὅπως ὁ ἀέρας κλπ. Ἄν εἶναι τά πιό ὠφέλιμα, τότε εἶναι ἀξίες χρήσης μέ τήν κατ' ἐξοχήν ἔννοιά τους, ἀξίες χρήσης, πού τίς χρειάζεται ὁ καθένας. Ἄν ἡ ἀνταλλαγή δέν δίνει σ' αὐτά *καμιά* ἀξία, αὐτό εἶναι δυνατό μόνο στήν περίπτωση, πού ὁ καθένας τά παράγει ὁ ἴδιος γιά τόν ἑαυτό του. Αὐτό ὅμως ἀντιφάσκει [360] μέ τήν προϋπόθεση ὅτι παράγονται γιά τήν ἀνταλλαγή. Τότε ὅλη ἡ προϋπόθεση εἶναι βλακώδης).

«Ἀκόμα καί τά πιό ἄχρηστα προϊόντα μποροῦν νά ἔχουν πολύ μεγάλη ἀξία, ἄν τά εὐνοήσει ἡ ἀνταλλαγή» (σελ. 104).

Ἡ «ἀνταλλαγή» φαίνεται νά εἶναι γιά τόν κ. Γκανίλ ἕνα μυστηριῶδες πρόσωπο. Ἄν τά «πιό ἀνώφελα προϊόντα» δέν ὠφελοῦν σέ τίποτα, ποιός θά τά ἀγοράσει; Πάντως γιά τόν ἀγοραστή πρέπει νά ἔχουν λοιπόν μιά φανταστική «ὠφελιμότητα». Κι ἄν δέν εἶναι παλαβός, γιατί νά τά πληρώσει πιό ἀκριβά; Ἡ ἀκρίβειά τους πρέπει λοιπόν νά προέρχεται ἀπό ἕνα ἄλλο περιστατικό, πού πάντως δέν κατάγεται ἀπό τήν «ἀνωφελιμότητά» τους. Μήπως ἀπό τή «σπανιότητα» (rareté) τους; Μά ὁ Γκανίλ τά ὀνομάζει «τά πιό ἀνώφελα *προϊόντα*». Ἀφοῦ λοιπόν εἶναι προϊόντα, γιατί δέν τά παράγουν σέ μαζικότερες ποσότητες, παρά τή μεγάλη τους «ἀνταλλακτική ἀξία»; Ἄν προηγούμενα ἦταν παλαβός ὁ ἀγοραστής, ὁ ὁποῖος διέθετε πολύ χρῆμα γιά κάτι πού γι' αὐτόν τόν ἴδιο δέν ἔχει οὔτε πραγματική, οὔτε φανταστική ἀξία χρήσης, τώρα παλαβός εἶναι ὁ πουλητής, ὁ ὁποῖος στή θέση ὠφέλιμων πραγμάτων μέ μικρή ἀνταλλακτική ἀξία δέν παράγει αὐτά τά ἄχρηστα πράγματα πού ἔχουν μεγάλη ἀνταλλακτική ἀξία. Τό γεγονός ὅτι εἶναι μεγάλη ἡ ἀνταλλακτική τους ἀξία, παρά τή μικρή τους ἀξία χρήσης (ἡ ἀξία χρήσης καθορίζεται σύμφωνα μέ τίς φυσικές ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων), πρέπει λοιπόν νά προέρχεται ἀπό ἕνα περιστατικό, πού κατάγεται ὄχι ἀπό τόν κύριο échange (ἀνταλλαγή), ἀλλά ἀπό τό ἴδιο τό προϊόν. *Ἑπομένως, ἡ μεγάλη τους ἀνταλλακτική ἀξία δέν εἶναι τό προϊόν τῆς ἀνταλλαγῆς, ἀλλά ἐμφανίζεται μόνο σ' αὐτήν.*

«Ἡ ἀνταλλαγμένη ἀξία τῶν πραγμάτων καί ὄχι ἡ ἀνταλλάξιμη ἀξία τους εἶναι πού καθορίζει τήν *πραγματική ἀξία,* τήν ἀξία πού εἶναι ταυτόσημη μέ τόν πλοῦτο» (στό ἴδιο, σελ. 104).

Ἀλλά ἡ ἀνταλλάξιμη ἀξία εἶναι μιά σχέση ἑνός πράγματος μέ τά ἄλλα πράγματα, μέ τά ὁποῖα μπορεῖ ν' ἀνταλλαχτεῖ. {Τό σωστό πού βρίσκεται ἐδῶ στή βάση εἶναι ὅτι αὐτό πού ἐπιβάλλει τή μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρῆμα, εἶναι ὅτι σάν valeur échangeable (ἀνταλλάξιμη ἀξία) πρέπει νά μπεῖ στήν ἀνταλλαγή, σάν τέτια ὅμως τό ἐμπόρευμα εἶναι μόνο τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀνταλλαγῆς.} Ἀντίθετα, ἡ ἀνταλλαγμένη πιά ἀξία (valeur échangée) τοῦ Α εἶναι μιά καθορισμένη ποσότητα προϊόντων Β, Γ, Δ κλπ. Ἄρα ὄχι πιά ἀξία (κατά τόν κ. Γκανίλ), ἀλλά πράγμα χωρίς ἀνταλλαγή. Τά Β, Γ, Δ κλπ. δέν ἦταν «ἀξίες». Τό Α ἔγινε, γιατί στή θέση του (σάν ἀνταλλαγμένη ἀξία) μπῆκαν αὐτές οἱ μή - ἀξίες. Μέ τήν ἁπλή ἀλλαγή θέσης τά πράγματα αὐτά ἔγιναν ἀξίες, ἀφοῦ πρῶτα βγῆκαν ἀπό τήν ἀνταλλαγή καί βρίσκονται στήν ἴδια μέ προηγούμενα θέση.

«Ἑπομένως, αὐτό πού κάνει τά πράγματα πλοῦτο δέν εἶναι οὔτε τό πραγ-

ματικό ὄφελός τους οὔτε ἡ *ἐσωτερική* τους ἀξία, εἶναι ἡ ἀνταλλαγή πού παγιώνει καί προσδιορίζει τήν ἀξία τους, καί ἡ ἀξία αὐτή εἶναι πού τά κάνει ταυτόσημα μέ τόν πλοῦτο» (σελ. 105).

Ὁ κύριος échange (ἀνταλλαγή) παγιώνει καί προσδιορίζει κάτι πού ὑπῆρχε ἤ πού δέν ὑπῆρχε. Ἄν αὐτή μόνο δημιουργεῖ τήν ἀξία τῶν πραγμάτων, τότε ἡ ἀξία αὐτή, αὐτό τό προϊόν τῆς ἀνταλλαγῆς, παύει νά ὑπάρχει ἀπό τή στιγμή πού παύει ἡ ἴδια ἡ ἀνταλλαγή. Αὐτό λοιπόν πού δημιουργεῖ ἡ ἀνταλλαγή, τό ἐξαφανίζει ἐξίσου ἡ ἴδια. Ἀνταλλάσσω Α μέ Β + Γ + Δ. Τήν ὥρα πού συντελεῖται ἡ πράξη αὐτή τῆς ἀνταλλαγῆς τό Α ἀποκτάει ἀξία. Μόλις τελειώσει ἡ πράξη, τότε τά Β + Γ + Δ βρίσκονται στή μεριά τοῦ Α καί τό Α βρίσκεται στή μεριά τῶν Β + Γ + Δ. Καί μάλιστα στέκει τό καθένα σάν τέτιο ἔξω ἀπό τόν κύριο échange, πού ὑπῆρχε μονάχα σ' αὐτή τήν ἀλλαγή θέσης. Τά Β + Γ + Δ εἶναι τώρα πράγματα καί ὄχι ἀξίες. Τό ἴδιο γίνεται καί μέ τό Α. Ἤ ἡ ἀνταλλαγή «παγιώνει καί προσδιορίζει» στήν κυριολεξία. Ἕνα δυναμόμετρο προσδιορίζει καί παγιώνει τόν βαθμό δύναμης τῶν μυώνων μου, δέν τή δημιουργεῖ ὅμως. Ἑπομένως, ἡ ἀξία δέν δημιουργήθηκε μέ τήν ἀνταλλαγή.

«Δέν ὑπάρχει στήν πραγματικότητα πλοῦτος γιά τά ξεχωριστά πρόσωπα καί γιά τούς λαούς, ἐκτός ἄν ὁ καθένας ἐργάζεται γιά ὅλους» (δηλ. ἄν ἡ ἐργασία του παρουσιάζεται σάν *γενική κοινωνική ἐργασία,* γιατί διαφορετικά αὐτό θά ἀποτελοῦσε ἀνοησία, ἐπειδή, ἄν παραβλέψουμε αὐτήν τή μορφή τῆς γενικῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, πρέπει νά ποῦμε ὅτι ὁ ἐργοστασιάρχης πού παράγει σίδερο δέν ἐργάζεται γιά ὅλους, ἀλλά μόνο γιά τούς καταναλωτές σίδερου) «καί ὅλοι γιά τόν καθένα» (πράγμα πού ἀποτελεῖ πάλι ἀνοησία, ἐφόσον γίνεται λόγος γιά τήν ἀξία χρήσης, γιατί τά προϊόντα γιά ὅλους εἶναι μόνο ἰδιαίτερα προϊόντα, καί ὁ καθένας χρειάζεται μόνο ὁρισμένα ἰδιαίτερα προϊόντα. Ἑπομένως, αὐτό σημαίνει πάλι μόνον ὅτι κάθε ἰδιαίτερο προϊόν παίρνει μιά μορφή, μέ τήν ὁποία *ὑπάρχει γιά τόν καθένα,* καί ἔτσι ὑπάρχει μόνο ὄχι γιατί σάν ἰδιαίτερο προϊόν διαφέρει ἀπό τό προϊόν τοῦ καθενός, ἀλλά καί γιατί εἶναι ταυτόσημο μ' αὐτό. Ἔτσι ἔχουμε πάλι τή μορφή τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, ὅπως παρουσιάζεται πάνω στή βάση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς) (σελ. 108).

[361] Ἀπό αὐτόν τόν ὁρισμό — ἡ ἀνταλλακτική ἀξία εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς ἐργασίας τοῦ ξεχωριστοῦ ἀτόμου σάν γενική κοινωνική ἐργασία — ὁ Γκανίλ γλυστράει πάλι στήν πιό χοντροκομμένη ἀντίληψη: ὅτι ἡ ἀνταλλακτική ἀξία εἶναι ἡ σχέση μέ τήν ὁποία τό ἐμπόρευμα

Α ἀνταλλάσσεται μέ τό ἐμπόρευμα Β, Γ, Δ κλπ. Τό Α ἔχει μεγάλη ἀνταλλακτική ἀξία, ὅταν γι' αὐτό δίνονται πολλά Β, Γ, Δ. Στήν περίπτωση αὐτή ὅμως δίνεται λίγο Α γιά τό Β, Γ, Δ. Ὁ πλοῦτος ἀποτελεῖται ἀπό ἀνταλλακτική ἀξία. Ἡ ἀνταλλακτική ἀξία ἀποτελεῖται ἀπό τή σχετική ἀναλογία, μέ τήν ὁποία ἀνταλλάσσονται μεταξύ τους τά προϊόντα. Ἑπομένως, ἡ συνολική ποσότητα τῶν ἐμπορευμάτων δέν ἔχει ἀνταλλακτική ἀξία, γιατί δέν ἀνταλλάσσεται μέ τίποτα. Ἑπομένως ἡ κοινωνία, ὁ πλοῦτος τῆς ὁποίας ἀποτελεῖται ἀπό ἀνταλλακτικές ἀξίες, δέν ἔχει καθόλου πλοῦτο. Ἀπό ὅλα αὐτά προκύπτει ὄχι μόνο — ὅπως συμπεραίνει ὁ ἴδιος ὁ Γκανίλ — ὅτι «ὁ ἐθνικός πλοῦτος, πού ἀποτελεῖται ἀπό τίς ἀνταλλακτικές ἀξίες τῆς ἐργασίας (σελ. 108), δέν μπορεῖ ποτέ νά αὐξηθεῖ ἤ νά μειωθεῖ σέ ἀνταλλακτική ἀξία (ἑπομένως *δέν ὑπάρχει καθόλου ὑπεραξία*), ἀλλά ὅτι δέν ἔχει καθόλου ἀνταλλακτική ἀξία, ἑπομένως δέν εἶναι πλοῦτος, γιατί ὁ πλοῦτος ἀποτελεῖται ἀπό ἀνταλλάξιμες ἀξίες.

«Ἄν ἡ ἀφθονία σίτου *ρίξει τήν ἀξία του*, οἱ ἀγρότες θά εἶναι λιγότερο πλούσιοι, γιατί κατέχουν λιγότερες ἀνταλλακτικές ἀξίες γιά νά προμηθευτοῦν τά πράγματα ἐκεῖνα, πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τή ζωή, πού εἶναι ὠφέλιμα ἤ εὐχάριστα. Οἱ καταναλωτές, ὅμως, τοῦ σιταριοῦ θά κερδίσουν τόσα, ὅσα θά χάσουν οἱ ἀγρότες: ἡ ζημιά τῶν μέν ἀντισταθμίζεται μέ τό κέρδος τῶν ἄλλων, ὁ δέ γενικός πλοῦτος δέν θά ὑποστεῖ καμιά ἀλλαγή». (σελ. 108, 109).

Συγγνώμη! Οἱ καταναλωτές σιταριοῦ καταναλώνουν τό σιτάρι καί ὄχι τήν ἀνταλλακτική ἀξία τοῦ σιταριοῦ. Εἶναι πλουσιότεροι σέ μέσα διατροφῆς, ὄχι ὅμως σέ ἀνταλλακτική ἀξία. Ἔχουν ἀνταλλάξει μέ τό σιτάρι λιγότερα ἀπό τά δικά τους προϊόντα — πού ἔχουν μεγάλη ἀνταλλακτική ἀξία λόγω τῆς σχετικά μικρῆς μάζας τους σέ σύγκριση μέ τή μάζα τοῦ σιταριοῦ μέ τήν ὁποία ἀνταλλάσσονται. Οἱ ἀγρότες ἔχουν πάρει τώρα τή *μεγάλη ἀνταλλακτική ἀξία* καί οἱ καταναλωτές τό πολύ σιτάρι, μικρότερης ὅμως ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, ἔτσι πού τώρα οἱ καταναλωτές εἶναι οἱ φτωχοί καί οἱ ἀγρότες οἱ πλούσιοι.

Ἐξάλλου τό συνολικό ποσό (τό κοινωνικό ἄθροισμα τῶν ἀνταλλακτικῶν ἀξιῶν) χάνει τήν ἰδιότητά του, τήν ἰδιότητα νά εἶναι ἀνταλλακτική ἀξία στόν ἴδιο βαθμό πού γίνεται ἄθροισμα ἀνταλλακτικῶν ἀξιῶν. Τά Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ ἔχουν ἀνταλλακτική ἀξία, ἐφόσον ἀνταλλάσσονται μεταξύ τους. Ὅταν ἔχουν πιά ἀνταλλαχτεῖ, τότε εἶναι ὅλα προϊόντα γιά τούς καταναλωτές τους, γιά τούς ἀγοραστές τους. Σάν ἀποτέλεσμα τοῦ περάσματός τους ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο ἔπαυσαν νά εἶναι ἀνταλλακτικές ἀξίες. Ἔτσι ἐξαφανίστηκε ὁ πλοῦτος τῆς κοι-

νωνίας πού ἀποτελεῖται ἀπό ἀνταλλάξιμες ἀξίες. Ἡ ἀξία τοῦ Α εἶναι σχετική, εἶναι ἡ ἀνταλλακτική σχέση του μέ τό Β, Γ κλπ. Τά Α + Β ἔχουν λιγότερη ἀνταλλακτική ἀξία, γιατί ἡ ἀνταλλακτική τους ἀξία ὑπάρχει ἀκόμα μόνο στή σχέση μέ τό Γ, Δ, Ε, Ζ. Τό ἄθροισμα ὅμως Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ δέν ἔχει καθόλου ἀνταλλακτική ἀξία, γιατί δέν ἐκφράζει καμιά σχέση. Τό ἄθροισμα τῶν ἐμπορευμάτων δέν ἀνταλλάσσεται μέ ἄλλο ἐμπόρευμα. Ἑπομένως, ὁ πλοῦτος τῆς κοινωνίας, πού ἀποτελεῖται ἀπό ἀνταλλακτικές ἀξίες, δέν ἔχει καμμιά ἀνταλλακτική ἀξία καί γι' αὐτό δέν εἶναι πλοῦτος.

«Ἀπό αὐτό προκύπτει, ὅτι γιά μιά χώρα εἶναι δύσκολο, ἴσως καί ἀδύνατο νά πλουτίσει μέ τό ἐσωτερικό ἐμπόριο. Κάπως διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τούς λαούς πού ἀσκοῦν ἐξωτερικό ἐμπόριο» (σελ. 109).

Αὐτό εἶναι τό παλιό ἐμποροκρατικό σύστημα. Ἡ ἀξία συνίσταται στό ὅτι δέν παίρνω ἕνα ἰσοδύναμο, ἀλλά κάτι μεγαλύτερο ἀπό τό ἰσοδύναμο. Ταυτόχρονα, ὅμως, δέν ὑπάρχει ἕνα ἰσοδύναμο, γιατί αὐτό θά προϋπόθετε ὅτι ἡ ἀξία τοῦ Α καί ἡ ἀξία τοῦ Β δέν καθορίζεται ἀπό τή σχέση τοῦ Α πρός τό Β ἤ τοῦ Β πρός τό Α, ἀλλά ἀπό κάτι τρίτο, μέ τό ὁποῖο εἶναι ταυτόσημα τό Α καί τό Β. Ὅταν ὅμως δέν ὑπάρχει ἰσοδύναμο, τότε δέν ὑπάρχει καί περίσσευμα πάνω ἀπό τό ἰσοδύναμο. Παίρνω λιγότερο χρυσό ἔναντι τοῦ σίδερου ἀπό ὅ,τι σίδερο ἔναντι τοῦ χρυσοῦ. Τώρα ἔχω περισσότερο σίδερο, γιά τό ὁποῖο παίρνω λιγότερο χρυσό. Ἄν λοιπόν στήν ἀρχή κερδίζω, γιατί λιγότερος χρυσός εἶναι ἴσος μέ περισσότερο σίδερο, τώρα χάνω τά ἴδια, γιατί περισσότερο σίδερο εἶναι ἴσο μέ λιγότερο χρυσό.

[β) Ἔνταξη κάθε πληρωμένης ἐργασίας στήν κατηγορία τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας]

«Κάθε ἐργασία, ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ φύση της, παράγει πλοῦτο, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ἔχει ἀνταλλακτική ἀξία» (στό ἴδιο, σελ. 119). «Ἡ ἀνταλλαγή δέν παίρνει ὑπόψη της οὔτε τήν ποσότητα, οὔτε τήν ὑλικότητα, οὔτε τή διάρκεια τῶν προϊόντων» (σελ. 121). «Ὅλες» (οἱ ἐργασίες) «εἶναι *τόσο παραγωγικές*, ὅσο εἶναι τό *ποσό* μέ τό ὁποῖο ἔχουν ἀνταλλαχτεῖ» (σελ. 121, 122).

Στήν ἀρχή εἶναι ἐξίσου παραγωγικές μέ *τό ποσό* αὐτό, δηλαδή μέ *τήν τιμή* μέ τήν ὁποία πληρώνονται (ἡ *ἀξία* τοῦ μισθοῦ τους). Ἀμέσως, ὅμως, ὁ Γκανίλ προχωρεῖ ἀκόμα ἕνα βῆμα. Ἡ ἄυλη ἐργασία δημιουργεῖ τό ὑλικό προϊόν, μέ τό ὁποῖο ἀνταλλάσσεται, ἔτσι πού φαίνεται ὅτι ἡ ὑλική ἐργασία παράγει τό προϊόν τῆς ἄυλης ἐργασίας.

[362] «Δέν ὑπάρχει καμιά διαφορά ἀνάμεσα στήν ἐργασία ἑνός ἐργάτη πού κατασκευάζει μιά ντουλάπα, ἡ ἀνταλλαγή τῆς ὁποίας τοῦ προμηθεύει ἕνα κοιλό* σιτάρι, καί στή δουλιά ἑνός μουσικοῦ, πού τοῦ ἀποφέρει ἕνα κοιλό σιτάρι. Καί τίς δυό φορές ἔχει παραχθεῖ ἀπό ἕνα κοιλό σιτάρι, ἕνα κοιλό γιά νά πληρωθεῖ ἡ ντουλάπα καί ἕνα κοιλό γιά νά πληρωθεῖ ἡ διασκέδαση πού χάρισε ὁ μουσικός. Εἶναι ἀλήθεια πώς, ὅταν ὁ μαραγκός θά ἔχει καταναλώσει τό κοιλό σιτάρι πού πῆρε, ἐξακολουθεῖ νά μένει ἡ ντουλάπα· ἐνῶ, ὅταν ὁ μουσικός θά ἔχει καταναλώσει τό κοιλό σιτάρι πού πῆρε, δέν μένει πιά τίποτα. Ἀλλά μέ πόσες ἐργασίες, πού θεωροῦνται παραγωγικές, γίνεται τό ἴδιο!... Ἄν μιά ἐργασία εἶναι παραγωγική ἤ στείρα, δέν μπορεῖ νά κριθεῖ ἀπ' αὐτό πού μένει ὕστερα ἀπό τήν κατανάλωση, ἀλλά *ἀπό τήν ἀνταλλαγή ἤ ἀπό τήν παραγωγή, πού προκαλεῖται ἀπό τήν ἐργασία αὐτή*. Μιά λοιπόν πού ἡ ἐργασία τοῦ μουσικοῦ, ὅπως καί τοῦ μαραγκοῦ, εἶναι *ἡ αἰτία γιά τήν παραγωγή ἑνός κοιλοῦ σιταριοῦ, παράγουν καί οἱ δυό μέ τόν ἴδιο τρόπο ἕνα κοιλό σιταριοῦ*, παρ' ὅλο πού ἡ μιά μετά τήν ὁλοκλήρωσή της δέν παγιώνεται καί δέν ὑλοποιεῖται σέ ἕνα διαρκές ἀντικείμενο, ἐνῶ ἡ ἄλλη παγιώνεται καί ὑλοποιεῖται σέ ἕνα διαρκές ἀντικείμενο» (στό ἴδιο, σελ. 122, 123).

Ὁ Α. Σμίθ ἤθελε νά ἐλαττώσει τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν, πού δέν κάνουν ὠφέλιμη δουλιά, γιά νά αὐξήσει τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν, πού ἀσχολοῦνται μέ ὠφέλιμη ἐργασία. Δέν πρόσεξαν ὅμως ὅτι, ἄν θά μποροῦσε νά ἐκπληρωθεῖ αὐτή ἡ ἐπιθυμία, θά ἦταν ἀδύνατος ὁποιοσδήποτε πλοῦτος, γιατί ἀπό τούς παραγωγούς θά ἔλειπαν οἱ καταναλωτές καί δέν θά μποροῦσαν νά ἀναπαραχθοῦν τά μή καταναλωθέντα περισσεύματα. Οἱ παραγωγικές τάξεις δέν δίνουν δωρεάν *τά προϊόντα τῶν ἐργασιῶν τους στίς τάξεις ἐκεῖνες ἡ ἐργασία τῶν ὁποίων δέν παράγει ὑλικά προϊόντα*» (ἐδῶ ὡστόσο κάνει λοιπόν ὁ ἴδιος διάκριση ἀνάμεσα στίς ἐργασίες πού παράγουν ὑλικά προϊόντα καί στίς ἐργασίες πού δέν παράγουν ὑλικά προϊόντα), «τά δίνουν σ' αὐτούς σάν ἀντάλλαγμα γιά τίς ἀνέσεις, τίς διασκεδάσεις ἤ τίς ἀπολαύσεις πού παίρνουν ἀπό αὐτούς, καί *γιά νά μποροῦν νά τούς τά δίνουν ἀναγκάζονται νά τά παράγουν*. Ἄν δέν χρησιμοποιοῦνταν τά ὑλικά προϊόντα τῆς ἐργασίας γιά νά πληρωθοῦν οἱ μισθοί τῶν ἐργατῶν πού δέν παράγουν ὑλικά προϊόντα, δέν θά εὕρισκαν καταναλωτές καί θά σταματοῦσε *ἡ ἀναπαραγωγή* τῶν ὑλικῶν προϊόντων. Γι' αὐτό οἱ ἐργασίες πού παράγουν διασκεδάσεις *συμβάλλουν ἐξίσου ἀποτελεσματικά στήν παραγωγή*, ὅπως καί ἡ ἐργασία, πού θεωρεῖται ἡ πιό παραγωγική» (στό ἴδιο, σελ. 123, 124).

«Οἱ ἀνέσεις, οἱ διασκεδάσεις ἤ οἱ ἀπολαύσεις πού τίς ζητοῦν» (οἱ λαοί), «*ἀκολουθοῦν* σχεδόν *πάντα τά προϊόντα, μέ τά ὁποῖα πρόκειται νά πληρωθοῦν καί δέν προηγοῦνται ἀπό αὐτά*» (σελ. 125). (Φαίνονται λοιπόν νά ἀποτελοῦν πολύ περισσότερο ἀποτέλεσμα παρά αἰτία τῶν προϊόντων μέ τά ὁποῖα θά πρέπει νά

* Κοιλό (Scheffel) = παλιό μέτρο χωρητικότητας γιά σιτηρά. Ἡ χωρητικότητά του ἦταν διαφορετική ἀπό χώρα σέ χώρα, ἀκόμα καί ἀπό περιοχή σέ περιοχή τῆς ἴδιας χώρας. Στήν Ἑλλάδα ἦταν ἴσο μέ 24 ὀκ δες ἤ μέ 30,8 χιλιόγραμμα. — Σημ. μετ.

πληρωθοῦν). «Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα, ἄν οἱ ἀφιερωμένες στή διασκέδαση, στήν πολυτέλεια καί στήν ἐπίδειξη ἐργασίες *δέν ζητοῦνται ἀπό τίς παραγωγικές τάξεις*» (ἐδῶ λοιπόν κάνει ὁ ἴδιος τή διάκριση) «καί πού παρ' ὅλα αὐτά *ἐξαναγκάζονται* νά τίς πληρώσουν, καί νά περιορίσουν ἀντίστοιχα τίς ἀνάγκες τους. Στήν περίπτωση αὐτή μπορεῖ νά συμβεῖ ὥστε ἡ ἀναγκαστική αὐτή πληρωμή νά μήν ἐπιφέρει μιάν αὔξηση σέ προϊόντα» (σελ. 125). «Ἐκτός ἀπό αὐτή τήν περίπτωση... κάθε ἐργασία εἶναι κατ' ἀνάγκην παραγωγική καί συμβάλλει στόν ἕνα ἤ στόν ἄλλο βαθμό ἀποτελεσματικά στή δημιουργία καί στήν αὔξηση τοῦ γενικοῦ πλούτου, *γιατί δημιουργεῖ κατ' ἀνάγκην τά προϊόντα, μέ τά ὁποῖα πληρώνεται*» (στό ἴδιο, σελ. 126).

{Ἔτσι λοιπόν οἱ «μή παραγωγικές ἐργασίες» εἶναι παραγωγικές, οὔτε γιατί κοστίζουν, δηλαδή ἐξαιτίας τῆς ἀνταλλακτικῆς τους ἀξίας, οὔτε ἐξαιτίας τῆς εἰδικῆς ἀπόλαυσης πού παράγουν, δηλαδή ἐξαιτίας τῆς ἀξίας χρήσης τους, ἀλλά γιατί παράγουν παραγωγική ἐργασία.}

{Ἄν, σύμφωνα μέ τόν Α. Σμίθ, παραγωγική εἶναι ἡ ἐργασία πού ἀνταλλάσσεται ἄμεσα μέ κεφάλαιο, τότε πρέπει, ἐκτός ἀπό τή μορφή, νά παρθοῦν ὑπόψη καί τά ὑλικά συστατικά τοῦ κεφαλαίου πού ἀνταλλάσσεται μέ ἐργασία. Τό κεφάλαιο αὐτό ἀνάγεται στά ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης, δηλαδή συνήθως σέ ἐμπορεύματα, σέ ὑλικά πράγματα. Ἐκεῖνο πού πρέπει νά πληρώσει ὁ ἐργάτης ἀπό τόν μισθό αὐτό στό κράτος καί στήν ἐκκλησία, ἀποτελεῖ κράτηση γιά ὑπηρεσίες πού τοῦ φορτώνουν. Αὐτό πού ξοδεύει γιά τήν ἐκπαίδευση εἶναι φοβερά λίγο. Ὅταν κάνει τά ἔξοδα αὐτά, τότε εἶναι παραγωγικά, γιατί ἡ ἐκπαίδευση παράγει ἱκανότητα ἐργασίας. Αὐτά πού ξοδεύει γιά τίς ὑπηρεσίες τῶν γιατρῶν, τῶν δικηγόρων, τῶν παπάδων κλπ., ἀποτελοῦν ἀτύχημα. Ἀπομένουν ἀκόμα πολύ λίγες μή παραγωγικές ἐργασίες ἤ ὑπηρεσίες, γιά τίς ὁποῖες ξοδεύεται ὁ μισθός τοῦ ἐργάτη, ἰδίως γιατί φροντίζει ὁ ἴδιος γιά τά ἔξοδα κατανάλωσής του (μαγείρεμα, καθαριότητα τοῦ σπιτιοῦ, συχνά ἀκόμα καί ἐπισκευές).}

Στόν ἀνώτατο βαθμό χαρακτηριστική εἶναι ἡ παρακάτω φράση τοῦ Γκανίλ:

«Ἄν ἡ ἀνταλλαγή τῆς δουλιᾶς τοῦ ὑπηρέτη δίνει μιάν ἀξία 1.000 φράγκων, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἀνταλλαγή τῆς ἐργασίας τοῦ ἐργάτη καλλιεργητῆ καί τοῦ ἐργάτη τῆς μανουφακτούρας δίνει μιάν ἀξία μόνο 500 φράγκων, πρέπει τότε νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ ὑπηρέτη συμβάλλει δυό φορές περισσότερο στήν *παραγωγή τοῦ πλούτου* ἀπό τήν ἐργασία τοῦ καλλιεργητῆ καί τοῦ ἐργάτη τῆς μανουφακτούρας. Καί τά πράγματα δέν μποροῦν νά εἶναι διαφορετικά, ὅσον καιρό ἡ ἐργασία τῶν ὑπηρετῶν θά πληρώνεται μέ διπλάσια ὑλικά προϊόντα ἀπό ὅ,τι ἡ ἐργασία τοῦ καλλιεργητῆ ἐργάτη καί τοῦ ἐργάτη τῆς μανουφακτούρας. Πῶς εἶναι λοιπόν δυνατό νά νομίζουν, ὅτι ὁ πλοῦτος προέρχε-

ται ἀπό τήν ἐργασία, πού ἔχει τή μικρότερη ἀνταλλακτική ἀξία καί πού γι' αὐτό πληρώνεται χειρότερα ἀπό ὅλες!» (στό ἴδιο, σελ. 293 - 294).

[363] Ἄν ὁ μισθός τοῦ ἐργάτη μανουφακτούρας καί τοῦ καλλιεργητῆ ἐργάτη = 500 φράγκα καί ἡ ὑπεραξία (κέρδος καί πρόσοδος) πού παρήγαγε = 40%, τότε τό καθαρό προϊόν ἑνός τέτιου ἐργάτη = 200 φρ., καί θά χρειάζονται 5 τέτιοι ἐργάτες, γιά νά παραγάγουν τόν μισθό τοῦ ὑπηρέτη = 1.000 φράγκα. Ἄν ὁ κύριος échange ἤθελε ἀντί τόν ὑπηρέτη νά ἀγοράσει μιά μαιτρέσσα πρός 10.000 φράγκα τό χρόνο, θά ἀπαιτοῦνταν γιά τό σκοπό αὐτό τό καθαρό προϊόν 50 τέτιων παραγωγικῶν ἐργατῶν. Μιά λοιπόν πού ἡ μή παραγωγική ἐργασία της ἀποφέρει στή μαιτρέσσα 20 φορές μεγαλύτερη ἀνταλλακτική ἀξία, 20 φορές μεγαλύτερο μισθό ἀπό τόν μισθό τοῦ παραγωγικοῦ ἐργάτη, τό πρόσωπο αὐτό προσθέτει 20 φορές περισσότερα «στήν παραγωγή τοῦ πλούτου», καί μιά χώρα παράγει τόσο περισσότερον πλοῦτο ὅσο πιό ἀκριβά πληρώνει τούς ὑπηρέτες καί τίς μαιτρέσσες. Ὁ κύριος Γκανίλ ξεχνάει ὅτι μόνο ἡ παραγωγικότητα τῆς βιομηχανικῆς καί τῆς γεωργικῆς ἐργασίας, ὅτι γενικά μόνο τό περίσσευμα πού παράγεται ἀπό τούς παραγωγικούς ἐργάτες, τό ὁποῖο ὅμως δέν τό πληρώνονται, παράγει γενικά ἕνα χρηματικό ποσό, ἀπό τό ὁποῖο πληρώνονται οἱ μή παραγωγικοί ἐργάτες. Λογαριάζει ὅμως ἔτσι: 1.000 φράγκα μισθός καί σάν ἰσοδύναμό τους ἡ ἐργασία τοῦ ὑπηρέτη ἤ τῆς μαιτρέσσας, κάνουν μαζί 2.000 φρ. Ἡ ἀξία τῶν ὑπηρετῶν καί τῶν μαιτρεσσῶν, δηλαδή τά ἔξοδα παραγωγῆς τους, ἐξαρτιέται πέρα γιά πέρα ἀπό τό *καθαρό προϊόν* τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν. Ἀπό αὐτό ἐξαρτιέται μάλιστα ἡ ὕπαρξή τους σάν ἰδιαίτερης κατηγορίας ἀνθρώπων. Ἡ τιμή τους καί ἡ ἀξία τους ἔχουν πολύ λίγα κοινά σημεῖα.

Ἀλλά, ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα, ὅτι ἡ ἀξία (τά ἔξοδα παραγωγῆς) ἑνός ὑπηρέτη ἦταν διπλάσια ἀπό τήν ἀξία ἤ τά ἔξοδα παραγωγῆς ἑνός παραγωγικοῦ ἐργάτη. Τότε θά πρέπει νά παρατηρήσουμε, ὅτι ἡ παραγωγικότητα ἑνός ἐργάτη (ὅπως καί μιᾶς μηχανῆς) καί ἡ ἀξία του εἶναι δυό ἐντελῶς διαφορετικά πράγματα, πού βρίσκονται μάλιστα σέ αντίστροφη σχέση μεταξύ τους. Ἡ ἀξία πού κοστίζει μιά μηχανή ἀποτελεῖ πάντα ἕνα πλήν τῆς παραγωγικότητάς της.

«Μάταια ἀντιτείνουν ὅτι: ἄν ἡ ἐργασία τῶν ὑπηρετῶν εἶναι ἐξίσου παραγωγική ὅπως ἡ ἐργασία τῶν ἐργατῶν τῆς γεωργίας καί τῶν ἐργατῶν τῆς μανουφακτούρας, τότε δέν μπορεῖ νά μή δοῦμε, γιατί οἱ γενικές οἰκονομίες μιᾶς χώρας δέν θά πρέπει νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τή συντήρησή τους, ὄχι μόνο χωρίς νά διασπαθίζονται, ἀλλά μέ ταυτόχρονη σταθερή αὔξηση τῆς ἀξίας τους. Αὐτή ἡ ἄποψη εἶναι μόνο φαινομενική, γιατί προϋποθέτει ὅτι ἡ καρποφο-

ρία κάθε ἐργασίας προέρχεται *ἀπό τή σύμπραξή της στήν παραγωγή τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων, ὅτι ἡ ὑλική παραγωγή εἶναι δημιουργός τοῦ πλούτου καί ὅτι ἡ παραγωγή καί τά πλούτη εἶναι πέρα γιά πέρα ταυτόσημα.* Ξεχνοῦν ὅτι *κάθε παραγωγή γίνεται πλοῦτος μόνο μέ τή σύμπραξη τῆς κατανάλωσης* καί ὅτι ἡ ἀνταλλαγή καθορίζει ὥς ποιό σημεῖο ἡ παραγωγή *συμβάλλει στή δημιουργία τοῦ πλούτου**. Ἄν θυμηθεῖ κανείς, ὅτι ὅλες οἱ ἐργασίες συμβάλλουν ἄμεσα ἤ ἔμμεσα στή συνολική παραγωγή κάθε χώρας, ὅτι ἡ ἀνταλλαγή, παγιώνοντας ἔτσι τήν ἀξία κάθε ἐργασίας, προσδιορίζει τή συμμετοχή πού εἶχε στήν παραγωγή, ὅτι ἡ *κατανάλωση τῆς παραγωγῆς* πραγματοποιεῖ τήν ἀξία, πού τῆς δίνει ἡ ἀνταλλαγή, καί ὅτι τό πλεόνασμα ἤ τό ἔλλειμμα τῆς παραγωγῆς σέ σχέση μέ τήν κατανάλωση καθορίζει τό ὕψος τοῦ πλούτου ἤ τό μέγεθος τῆς φτώχιας τῶν λαῶν, τότε θά παρατηρήσει πόσο ἀσυνεπές εἶναι τό *νά ἀπομονώνει* κανείς κάθε ἐργασία καί νά μετράει τήν ἀποδοτικότητα καί τήν καρποφορία της σύμφωνα *μέ τή σύμπραξή της στήν ὑλική παραγωγή, χωρίς νά παίρνει ὑπόψη* [364] *τήν κατανάλωση, τή μόνη πού τῆς δίνει μιάν ἀξία,* μιά ἀξία, χωρίς τήν ὁποία ὁ πλοῦτος δέν θά μποροῦσε νά ὑπάρχει» (στό ἴδιο, σελ. 294-295).

Ἀπό τή μιά, ὁ κύριος αὐτός ἐξαρτᾶ τόν πλοῦτο ἀπό τό περίσσευμα τῆς παραγωγῆς πάνω ἀπό τήν κατανάλωση, καί ἀπό τήν ἄλλη μᾶς λέει ὅτι μόνο ἡ κατανάλωση δίνει ἀξία. Καί ἕνας ὑπηρέτης ὁ ὁποῖος καταναλώνει 1.000 φράγκα συμβάλλει λοιπόν δυό φορές περισσότερο στήν ἀπονομή ἀξίας ἀπό ὅ,τι ἕνας ἀγρότης, πού καταναλώνει 500 φράγκα.

Πρῶτα, ὁ Γκανίλ παραδέχεται ὅτι αὐτές οἱ μή παραγωγικές ἐργασίες δέν συμμετέχουν ἄμεσα στή δημιουργία τοῦ ὑλικοῦ πλούτου. Περισσότερα δέν λέει ὁ Σμίθ. Ἔπειτα προσπαθεῖ νά ἀποδείξει ὅτι, ἀντίθετα, δημιουργοῦν τόν ὑλικό πλοῦτο, πράγμα ὅμως πού δέν τό κάνουν, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος.

Σ' ὅλους αὐτούς πού κάνουν πολεμική ἐνάντια στόν Α. Σμίθ, βλέπουμε ἀπό τή μιά μεριά, μιάν ὑπεροπτική στάση ἀπέναντι στήν ὑλική παραγωγή, καί, ἀπό τήν ἄλλη, τήν προσπάθεια νά δικαιολογήσουν σάν ὑλική παραγωγή τή μή ὑλική παραγωγή — ἤ ἀκόμα καί καμιά παραγωγή, ὅπως γίνεται μέ τήν ἐργασία τοῦ λακέ. Δέν ἔχει ἀπολύ-

* {Καί γι' αὐτό ὁ ἴδιος κύριος λέει στήν ἑπόμενη σελίδα «ὅτι κάθε ἐργασία *παράγει* πλοῦτο, ἀνάλογα μέ τήν ἀνταλλακτική της ἀξία, πού καθορίζεται ἀπό τήν προσφορά καί τή ζήτηση» (*παράγει* πλοῦτο, ὄχι στόν βαθμό πού παράγει ἀνταλλακτική ἀξία, ἀλλά πού εἶναι ἀνταλλακτική ἀξία, δηλαδή ὄχι σύμφωνα μέ αὐτό πού παράγει, ἀλλά σύμφωνα μέ αὐτό πού κοστίζει) «ὅτι ἡ σχετική ἀξία της συμβάλλει στή συσσώρευση τῶν κεφαλαίων μόνο μέ *τήν οἰκονομία καί τή μή κατανάλωση* τῶν προϊόντων, πού ἡ ἀξία αὐτή ἔχει δικαίωμα νά πάρει ἀπό τή συνολική παραγωγή».}

τως καμιά σημασία ἄν ὁ κάτοχος τοῦ καθαροῦ εἰσοδήματος καταναλώνει τό εἰσόδημα αὐτό σέ λακέδες, μαιτρέσσες ἤ σέ πάστες. Εἶναι ὅμως γελοῖο νά φαντάζεται κανείς ὅτι τό περίσσευμα πρέπει νά καταναλώνεται ἀπό ὑπηρέτες, καί ὅτι δέν μπορεῖ νά καταναλώνεται ἀπό τόν ἴδιο τόν παραγωγικό ἐργάτη, χωρίς νά πάει κατά διαβόλου ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος. Ὁ Μάλθους εἶναι ἐπίσης ὑπέρ τῆς ἀνάγκης ὕπαρξης τῶν μή παραγωγικῶν καταναλωτῶν, ἡ ὁποία πράγματι ὑπάρχει ἀπό τή στιγμή πού τό περίσσευμα πέρασε στά χέρια τῶν ἀργόσχολων ἀνθρώπων. [364]

[8) *Ὁ Γκανίλ καί ὁ Ρικάρντο γιά τό καθαρό εἰσόδημα. Ὁ Γκανίλ ὑπέρ τῆς μείωσης τοῦ παραγωγικοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ Ρικάρντο ὑπέρ τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου καί τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων*]

[364] Στό βιβλίο του «Theorie de l' economie politique» (ἕνα βιβλίο πού μοῦ εἶναι ἄγνωστο) ὁ *Γκανίλ* ἰσχυρίζεται ὅτι διατύπωσε μιά θεωρία πού ὕστερα ἀπ' αὐτόν τήν ἀναπαρήγαγε ὁ Ρικάρντο[70]. Πρόκειται γιά τή θεωρία ὅτι ὁ πλοῦτος ἐξαρτιέται ἀπό τό καθαρό προϊόν καί ὄχι ἀπό τό ἀκαθάριστο προϊόν, ἑπομένως ἀπό τό ὕψος τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπροσόδου. (Δέν πρόκειται βέβαια γιά ἐφεύρεση τοῦ Γκανίλ, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶναι ἀλήθεια ὅτι ξεχωρίζει ἀπό τόν τρόπο του μέ τόν ὁποῖο τήν ἐκφράζει).

Ἡ ὑπεραξία παρουσιάζεται (ἔχει τήν πραγματική της ὕπαρξη) σέ ἕνα ὑπερπροϊόν πέρα ἀπό τή μάζα τοῦ προϊόντος πού ἀντικαταστaίνει μόνο τά ἀρχικά του στοιχεῖα, πού ἑπομένως μπαίνει στά ἔξοδα παραγωγῆς του καί πού εἶναι — ὅταν ἀθροίσουμε τό σταθερό καί τό μεταβλητό κεφάλαιο — ἴσο μέ τό κεφάλαιο πού γενικά προκαταβλήθηκε γιά τήν παραγωγή. Ὁ σκοπός τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ ὑπεραξία καί ὄχι τό προϊόν. Ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας τοῦ ἐργάτη, ἑπομένως τό ἰσοδύναμο πού βρίσκεται μέσα στό προϊόν καί μέ τό ὁποῖο πληρώνεται ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας, εἶναι ἀναγκαῖος μόνο ὅσο παράγει ὑπερεργασία. Ἄν ὄχι, τότε εἶναι *μή παραγωγικός* γιά τόν κεφαλαιοκράτη.

Γιά τή διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη ὑπενθυμίζουμε ὅτι: υ εἶναι ἡ ὑπεραξία, Υ εἶναι ἡ συνολική ὑπεραξία σέ ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα, μ = τό μεταβλητό κεφάλαιο καί Μ = τό συνολικό μεταβλητό κεφάλαιο. — Σημ. μετ.

Ἡ ὑπεραξία εἶναι ἴση μέ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας $\frac{υ}{μ}$, πολλαπλασιασμένο μέ τόν ἀριθμό τῶν ταυτόχρονων ἡμερῶν ἐργασίας ἤ μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν, μέ ν. Ἑπομένως $Υ = \frac{υ}{μ} \times ν$. Ἑπομένως, αὐτή ἡ ὑπεραξία μπορεῖ νά μεγαλώνει ἤ καί νά μικραίνει μέ δυό τρόπους. Λογουχάρη: $\frac{\frac{υ}{μ}}{2} \times ν$, εἶναι ἴσο μέ τό $\frac{2υ}{μ} \times ν = 2Υ$. Ἐδῶ τό Υ [365] ἔχει διπλασιαστεῖ, γιατί διπλασιάστηκε τό ποσοστό, ἐπειδή $\frac{\frac{υ}{μ}}{2}$ εἶναι $\frac{2υ}{μ}$, εἶναι δηλαδή δυό φορές μεγαλύτερο ἀπό τό $\frac{υ}{μ}$. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως τό $\frac{υ}{μ} \times 2ν$ εἶναι ἐπίσης ἴσο μέ $\frac{2υν}{μ}$, εἶναι δηλαδή ἐπίσης $= 2Μ$. Τό μεταβλητό κεφάλαιο, Μ, εἶναι ἴσο μέ τήν τιμή τῆς μιᾶς ἐργάσιμης ἡμέρας πολλαπλασιασμένη μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀπασχοληθέντων ἐργατῶν. Ἄν ἔχουν ἀπασχοληθεῖ 800 ἐργάτες, ἀπό τούς ὁποίους ὁ καθένας κοστίζει 1 λίρα, τότε τό Μ = 800 λιρ., = 1 λιρ. × 800, ὁπότε τό ν = 800. Ἄν τό σύνολο τῆς ὑπεραξίας εἶναι 160, τότε τό ποσοστό της $= \frac{160}{1λ. Χ\ 800} = \frac{160}{800} = \frac{16}{80} = \frac{1}{5} = 20\%$. Ὅμως ἡ ἴδια ἡ ὑπεραξία $= \frac{160}{1λ. Χ\ 800} \times 800$, δηλαδή $= \frac{Υλ.}{1λ.Χν} \times ν$.

Ἡ ὑπεραξία αὐτή μπορεῖ, μέ δοσμένη τή διάρκεια τοῦ χρόνου ἐργασίας, νά μεγαλώσει μόνο μέ τό μεγάλωμα τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας ἤ, μέ δοσμένη τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, μέ τήν παράταση τοῦ χρόνου ἐργασίας.

Αὐτό, ὅμως, πού ἔχει ἐδῶ σημασία εἶναι ὅτι: $2Υ = \frac{\frac{υ}{μ}}{2} \times ν$ καί $= \frac{υ}{μ} \times 2ν$.

Ἡ ἴδια ὑπεραξία (gross amount τῆς ὑπεραξίας = τό συνολικό ποσό τῆς ὑπεραξίας) — στήν περίπτωση πού ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν μειωθεῖ στό μισό, στήν περίπτωση δηλαδή πού ὁ ἀριθμός τους εἶναι μόνο ν ἀντί 2ν — μένει ἴδια μόνο, ἄν ἡ ὑπεραξία πού παρέχουν καθημερινά οἱ ἐργάτες εἶναι διπλάσια ἀπό ἐκείνη πού παρεῖχαν προηγούμενα. Κάτω

ἀπό αὐτή τήν προϋπόθεση λοιπόν θά ἔμεναν ἀμετάβλητα δυό εἰδῶν πράγματα: Πρῶτα, ἡ συνολική μάζα τῶν παραγμένων προϊόντων. Δεύτερο, ἡ συνολική μάζα τοῦ ὑπερπροϊόντος ἤ τοῦ καθαροῦ προϊόντος. Θά εἶχαν ὅμως μεταβληθεῖ τά ἑξῆς: Πρῶτα, θά εἶχε ἐλαττωθεῖ στό μισό τό μεταβλητό κεφάλαιο ἤ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου, πού δαπανᾶται γιά μισθούς ἐργασίας. Τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού ἀποτελεῖται ἀπό πρώτη ὕλη θά ἔμενε ἀμετάβλητο, γιατί γίνεται ἐπεξεργασία τῆς ἴδιας μέ πρίν μάζας πρώτης ὕλης, παρ' ὅλο πού αὐτό γίνεται μέ τούς μισούς ἀπό πρίν ἀπασχολούμενους ἐργάτες. 'Αντίθετα, ἔχει αὐξηθεῖ τό μέρος πού ἀποτελεῖται ἀπό πάγιο κεφάλαιο.

Ἄν τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε γιά μισθούς ἐργασίας ἦταν 300 λίρες (1 λίρα γιά τόν κάθε ἐργάτη), τώρα εἶναι 150 λιρ. Ἄν τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε γιά πρώτη ὕλη ἦταν 310 λιρ., τώρα εἶναι 310 λιρ. Ἄν ἡ ἀξία τῶν μηχανῶν ἦταν 4 φορές μεγαλύτερη ἀπό τό ὑπόλοιπο κεφάλαιο, τότε εἶναι ἴση μέ 1.600[71]. Ἄν λοιπόν οἱ μηχανές φθείρονται σέ 10 χρόνια, τότε ἡ ἀξία τῶν μηχανῶν πού μπαίνει κάθε χρόνο στό προϊόν εἶναι 160 λίρες. Θά ὑποθέσουμε, ὅτι τό κεφάλαιο πού δαπανοῦνταν προηγούμενα σέ ἐργαλεῖα ἦταν 40 λιρ., δηλ. τό $^1/_4$.

Ἔτσι ὁ λογαριασμός παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς:

	Μηχανές	Πρώτη ὕλη	Μισθός ἐργασίας	Σύνολο	Ὑπεραξία	Ποσοστό κέρδους	Συνολικό προϊόν
Παλιό κεφάλαιο	40	310	300	650	150 ἤ 50%	$23^1/_{13}$ %	800
Νέο κεφάλαιο	160	310	150	620	150 ἤ 100%	$24^6/_{31}$ %	770

Στήν περίπτωση αὐτή ἀνέβηκε τό ποσοστό τοῦ κέρδους, γιατί ἐλαττώθηκε τό συνολικό κεφάλαιο. 'Επειδή τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε σέ μισθούς ἐργασίας μειώθηκε κατά 150, ἡ δέ συνολική ἀξία τοῦ πάγιου κεφαλαίου αὐξήθηκε μόνο κατά 120, συνολικά δαπανήθηκαν 30 λιρ. λιγότερες ἀπό πρίν.

Ἄν τώρα οἱ 30 λιρ. πού μένουν ὑπόλοιπο, χρησιμοποιηθοῦν πάλι μέ τόν ἴδιο τρόπο, δηλαδή $^{31}/_{62}$ τοῦ συνόλου (ἤ τό $^1/_2$) γιά πρώτη ὕλη, $^{16}/_{62}$ γιά μηχανές καί $^{15}/_{62}$ γιά μισθό ἐργασίας, τότε θά ἔχουμε:

Μηχανές	Πρώτη ὕλη	Μισθός ἐργασίας	Ὑπεραξία
7 λ. 14 σ. 6 π.	15 λ.	7 λ. 5 σ. 6 π.	7 λ. 5 σ. 6 π.

Δηλαδή συνολικά:

	Μηχανές	Πρώτη ὕλη	Μισθός ἐργασίας	Ὑπεραξία	Κέρδος
Νέο κεφάλ.	167λ. 14σ. 6π.	325 λ.	157λ. 5σ. 6π.	157λ. 5σ. 6π.	$24^6/_{31}$%

Συνολικό ποσό τοῦ δαπανηθέντος κεφαλαίου: 650 λιρ., ὅπως καί προηγούμενα. Συνολικό προϊόν 807 λιρ. 5 σελλ. 6 πεν.

Ἡ συνολική ἀξία τοῦ προϊόντος ἀνέβηκε, ἡ συνολική ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού δαπανήθηκε ἔμεινε ἡ ἴδια. Καί δέν ἀνέβηκε μονάχα ἡ ἀξία, ἀλλά ἀνέβηκε καί ἡ μάζα τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, γιατί μεταποιήθηκε σέ προϊόν κατά 15 λιρ. περισσότερη πρώτη ὕλη.

[366] «Ὅταν μιά χώρα δέν ἔχει μηχανές καί ἡ ἐργασία της βασίζεται στή δύναμη τῶν βραχιόνων της, οἱ ἐργαζόμενες τάξεις καταναλώνουν σχεδόν ὅλη τή μάζα τῶν προϊόντων τους. Στόν βαθμό πού ἡ βιομηχανία σημειώνει προόδους, πού βελτιώνεται μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, μέ τή δεξιοτεχνία τῶν ἐργατῶν καί μέ τήν ἐφεύρεση μηχανῶν, στόν ἴδιο βαθμό μειώνονται τά ἔξοδα παραγωγῆς ἤ, μ' ἄλλα λόγια, χρειάζονται λιγότεροι ἐργάτες, γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἕνα μεγαλύτερο προϊόν» (στό ἴδιο, τ. I, σελ. 211, 212).

Ἔτσι, λοιπόν, στόν βαθμό πού ἡ βιομηχανία γίνεται παραγωγικότερη, στόν ἴδιο βαθμό ἐλαττώνονται τά ἔξοδα παραγωγῆς τοῦ μισθοῦ. Σέ σχέση μέ τό προϊόν χρησιμοποιοῦνται λιγότεροι ἐργάτες, οἱ ὁποῖοι ἑπομένως καταναλώνουν ἕνα μικρότερο μέρος τοῦ προϊόντος.

Ὅταν ἕνας ἐργάτης χρειάζεται χωρίς μηχανές 10 ὧρες γιά νά παραγάγει τά δικά του μέσα συντήρησης, καί ὅταν μέ μηχανές χρειάζεται μόνο 6 ὧρες, τότε στήν πρώτη περίπτωση (μέ 12ωρο χρόνο ἐργασίας) ἐργάζεται γιά τόν ἑαυτό του 10 ὧρες καί 2 γιά τόν καπιταλιστή, ἀπό τό συνολικό δέ προϊόν τῶν 12 ὡρῶν παίρνει ὁ καπιταλιστής τό $^1/_6$. Στήν πρώτη περίπτωση 10 ἐργάτες θά παράγουν προϊόν γιά 10 ἐργάτες (= 100 ὧρες) καί 20 γιά τόν καπιταλιστή. Ἀπό τήν ἀξία τῶν 120 ὁ καπιταλιστής παίρνει τό $^1/_6$ = 20. Στή δεύτερη περίπτωση 5 ἐργάτες θά ἐργάζονται 30 ὧρες γιά τόν ἑαυτό τους (καί θά παράγουν προϊόν γιά 5 ἐργάτες) καί 30 ὧρες γιά τόν καπιταλιστή. Τώρα ὁ καπιταλιστής παίρνει ἀπό τίς 60 ὧρες τίς 30, δηλαδή τό $^1/_2$, ἤ 3 φορές περισσότερα ἀπό πρίν. Ἐπίσης θά ἀνέβει ἀπό 20 σέ 30 ἡ συνολική ὑπεραξία, δηλαδή κατά τό $^1/_3$. Ὅταν ἀπό 60 μέρες ἰδιοποιοῦμαι τό $^1/_2$, εἶναι κατά τό $^1/_3$ περισσότερο ἀπό τό $^1/_6$ τῶν 120 πού ἰδιοποιοῦμαι.

Ἐξάλλου, τό $^1/_2$ τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, πού παίρνει ὁ καπιταλιστής, θά ἦταν καί σάν ποσότητα μεγαλύτερο ἀπό πρίν. Πράγματι οἱ 6 ὧρες προσφέρουν τώρα τόσο προϊόν ὅσο προηγούμενα οἱ 10 ὧρες. Ἡ 1

ὥρα προσφέρει τόσο προϊόν ὅσο πρόσφεραν προηγούμενα οἱ $^{10}/_6$ ὧρες δηλαδή οἱ $1\,^4/_6 = 1\,^2/_3$ ὧρες. Ἔτσι οἱ 30 πρόσθετες ὧρες περιέχουν τόσο προϊόν, ὅσο προηγούμενα οἱ 10 ὧρες, δηλαδή 30 ἤ 5 × 6, ὅσο προηγούμενα οἱ 5 × 10*.

Ἔτσι θά αὐξηθεῖ ἡ ὑπεραξία τοῦ κεφαλαιοκράτη καί τό ὑπερπροϊόν του (ἄν τό καταναλώσει ὁ ἴδιος σέ εἶδος ἤ στό βαθμό πού τό καταναλώνει σέ εἶδος). Ἡ ὑπεραξία μπορεῖ μάλιστα νά ἀνέβει τώρα, χωρίς νά ἀνέβει ἡ ποσότητα τοῦ συνολικοῦ προϊόντος. Γιατί αὔξηση τῆς ὑπεραξίας θά πεῖ ὅτι ὁ ἐργάτης εἶναι σέ θέση νά παράγει σέ λιγότερο ἀπό πρίν χρονικό διάστημα τά μέσα συντήρησής του, ὅτι ἑπομένως πέφτει ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού καταναλώνει, ὅτι ἡ ἀξία τους ἀντιπροσωπεύει λιγότερον χρόνο ἐργασίας, ὅτι ἑπομένως μιά ὁρισμένη ἀξία, λ.χ. 6 ὡρῶν, παρασταίνει μεγαλύτερη ἀπό πρίν ποσότητα ἀξιῶν χρήσης. Ὁ ἐργάτης παίρνει τήν ἴδια μέ πρίν ποσότητα προϊόντος, ἡ ποσότητα αὐτή ὅμως ἀποτελεῖ ἕνα μικρότερο μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, ἐνῶ ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς ποσότητας ἐκφράζει ἕνα μικρότερο μέρος τοῦ προϊόντος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Παρ' ὅλο ὅτι καμιά αὔξηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων στούς κλάδους ἐκείνους τῆς βιομηχανίας, τά προϊόντα τῶν ὁποίων δέν μπαίνουν οὔτε ἄμεσα οὔτε ἔμμεσα στήν παραγωγή τῶν μέσων κατανάλωσης τοῦ ἐργάτη, δέν θά μποροῦσε νά ἔχει αὐτό τό ἀποτέλεσμα, ἀφοῦ μέ τήν αὐξημένη ἤ μειωμένη παραγωγικότητα σ' αὐτούς τούς κλάδους δέν θίγεται ἡ σχέση τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας πρός τήν ὑπερεργασία, ὡστόσο τό ἀποτέλεσμα γι' αὐτούς τούς βιομηχανικούς κλάδους θά ἦταν τό ἴδιο, παρ' ὅλο πού δέν θά πήγαζε ἀπό μιάν ἀλλαγή στή δική τους παραγωγικότητα. Ἡ σχετική ἀξία τῶν προϊόντων τους θά μεγάλωνε ἀκριβῶς στόν ἴδιο βαθμό, πού θά ἔπεφτε ἡ σχετική ἀξία τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων (ἄν θά ἔμενε ἀμετάβλητη ἡ δική τους παραγωγικότητα). Ἑπομένως, στόν ἴδιο βαθμό ἕνα μικρότερο ὑποπολλαπλάσιο αὐτῶν τῶν προϊόντων, ἤ τό μικρότερο μέρος τοῦ χρόνου ἐργασίας τοῦ ἐργάτη πού ἔχει ὑλοποιηθεῖ σ' αὐτά, θά τοῦ προμήθευε τήν ἴδια μέ πρίν ποσότητα μέσων συντήρησης. Ἄρα, σ' αὐτούς τούς κλάδους ἐργασίας ἡ ὑπεραξία θά αὐξανόταν ἀκριβῶς ὅσο καί στούς ἄλλους.

Τί θά γίνει ὅμως τώρα μέ τούς 5 ἐκτοπισμένους ἀπό τή δουλιά ἐργάτες; Θά μᾶς ποῦν, ὅτι ἔχει ἀπελευθερωθεῖ ἐπίσης ἕνα κεφάλαιο, τό κεφάλαιο πού πλήρωνε τούς 5 ἀπολυμένους ἐργάτες, ἀπό τούς

* Στήν παράγραφο αὐτή ὑπῆρχε ἕνα τυπογραφικό λάθος. Ἀντί $^{10}/_6$ ὧρες ὑπῆρχε $^{110}/_6$ ὧρες. Διορθώθηκε μέ βάση τή γαλλική καί τή ρωσική ἀπόδοση. — Σημ. μετ.

ὁποίους ὁ καθένας ἔπαιρνε 10 ὧρες (γιά τίς ὁποῖες ἐργαζόταν 12 ὧρες τήν ἡμέρα), δηλαδή ἀπελευθερώθηκε ἕνα κεφάλαιο 50 ὡρῶν, μέ τό ὁποῖο προηγούμενα μποροῦσαν νά μισθωθοῦν 5 ἐργάτες, καί μέ τό ὁποῖο τώρα, πού ὁ μισθός ἐργασίας ἔπεσε στίς 6 ὧρες, μποροῦν νά πληρωθοῦν $^{50}/_{6} = 8\ ^{1}/_{3}$ ἡμέρες ἐργασίας. Ἔτσι, μέ τό ἀπελευθερωμένο κεφάλαιο — τῶν 50 ὡρῶν ἐργασίας — μποροῦν νά ἀπασχοληθοῦν τώρα περισσότεροι ἐργάτες ἀπό ἐκείνους πού ἔχουν ἀπολυθεῖ.

Ὡστόσο, τό κεφάλαιο πού ἀπελευθερώθηκε δέν εἶναι ἕνα κεφάλαιο 50 ὁλόκληρων ὡρῶν. Γιατί, καί ἄν ἀκόμα ὑποθέσουμε ὅτι τά ὑλικά φτήνηναν στόν ἴδιο βαθμό, στόν ὁποῖο αὐξήθηκε ἡ ἐπεξεργασία τους στόν ἴδιο χρόνο ἐργασίας, ἄν ὑποθέσουμε δηλαδή ὅτι στόν ἴδιο κλάδο παραγωγῆς σημειώθηκε ἡ ἴδια αὔξηση τῆς παραγωγικότητας, τότε μένει ἡ δαπάνη γιά τίς καινούργιες μηχανές. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι οἱ μηχανές κοστίζουν ἀκριβῶς 50 ὧρες ἐργασίας, τότε σέ καμιά περίπτωση δέν ἀπασχόλησαν τόσους ἐργάτες, ὅσοι εἶχαν ἀπολυθεῖ. Γιατί αὐτές οἱ 50 ὧρες ἐργασίας εἶχαν ὅλες δαπανηθεῖ σέ μισθούς γιά 5 ἐργάτες. Στήν ἀξία ὅμως τῶν μηχανῶν τῶν 50 ὡρῶν περιέχονται κέρδος καί μισθοί, πληρωμένος καί ἀπλήρωτος χρόνος ἐργασίας. Ἐκτός ἀπό αὐτό, στήν ἀξία τῶν μηχανῶν μπαίνει σταθερό κεφάλαιο. Ἀκόμα, οἱ ἐργάτες πού ἀπασχολήθηκαν μέ τήν κατασκευή τῶν μηχανῶν, [αὐτοί πού κατασκεύασαν τίς καινούργιες μηχανές] εἶναι ἀριθμητικά λιγότεροι ἀπό τούς ἐργάτες πού ἀπολύθηκαν, ἐπιπλέον δέν ἦταν οἱ ἴδιοι ἐργάτες [367] πού εἶχανι ἀπολυθεῖ. Ἡ μεγαλύτερη ζήτηση ἐργατῶν ἀπό τή βιομηχανία κατασκευῆς μηχανῶν τό πολύ-πολύ μπορεῖ νά ἐπηρεάσει τή μελλοντική κατανομή τῶν ἐργατικῶν μαζῶν, ἔτσι πού στόν κλάδο αὐτό στρέφεται ἕνα μεγαλύτερο μέρος τῆς γενεᾶς ἡ ὁποία μπαίνει γιά πρώτη φορά στή δουλιά, ἕνα μεγαλύτερο ἀπό πρίν μέρος της. Αὐτό δέν ἐπηρεάζει τούς ἐργάτες πού ἀπολύθηκαν. Ἐξάλλου, ἡ αὔξηση τῆς χρονιάτικης ζήτησης ἐργατῶν μηχανουργῶν δέν εἶναι καθόλου ἴση μέ τό νέο κεφάλαιο πού δαπανήθηκε γιά μηχανές. Μιά μηχανή διαρκεῖ λ.χ. 10 χρόνια. Ἑπομένως, ἡ σταθερή ζήτηση ἐργατῶν πού δημιούργησε εἶναι μέσα σέ ἕνα χρόνο ἴση μέ τό $^{1}/_{10}$ τοῦ μισθοῦ ἐργασίας πού περιέχει. Σ' αὐτό τό $^{1}/_{10}$ πρέπει ἀκόμα νά προστεθεῖ ἡ ἐργασία γιά τίς ἐπισκευές στή διάρκεια αὐτῶν τῶν 10 χρόνων καί ἡ καθημερινή κατανάλωση κάρβουνου, γράσου, γενικά βοηθητικῶν ὑλῶν, πού ὅλα μαζί ἴσως νά φτάνουν πάλι τά $^{2}/_{10}$.

{Ἄν τό κεφάλαιο πού ἀπελευθερώθηκε ἦταν = 60 ὡρῶν, οἱ 60 αὐτές ὧρες θά ἀντιπροσώπευαν τώρα 10 ὡρῶν ὑπερεργασία καί μόνο 50 ὡρῶν ἀναγκαία ἐργασία. Ἄν λοιπόν προηγούμενα οἱ 60 ξοδεύονταν

σέ μισθούς καί άπασχολοῦσαν 6 ἐργάτες, τώρα ἀπασχολοῦν μόνο 5.}

{Ἡ ἐκτόπιση ἐργασίας καί κεφαλαίου, πού προκαλεῖ ἡ αὔξηση τῆς παραγωγικότητας μέ τήν εἰσαγωγή μηχανῶν κλπ. σέ ἕναν ξεχωριστό κλάδο τῆς βιομηχανίας εἶναι πάντα μόνο κάτι πού ἀκολουθεῖ. Δηλαδή *ἡ αὔξηση, ἡ νέα μάζα ἐργασίας πού εἰσρέει* κατανέμεται διαφορετικά, ἴσως ν' ἀποτελεῖται ἀπό τά παιδιά αὐτῶν πού πετάχτηκαν στούς δρόμους, ὄχι ὅμως ἀπό τούς ἴδιους. Αὐτοί οἱ ἴδιοι φυτοζωοῦν γιά ἕνα μεγάλο χρονικό διάστημα στό παλιό τους ἐπάγγελμα, πού τό συνεχίζουν κάτω ἀπό τούς πιό δυσμενεῖς ὅρους, κάτω ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας τους εἶναι μεγαλύτερος ἀπό τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο, ἐξαθλιώνονται ἤ βρίσκουν δουλιά σέ κλάδους, στούς ὁποίους χρησιμοποιεῖται κατώτερου εἴδους ἐργασία.}

{Ὁ Pauper (ἐξαθλιωμένος) ζεῖ, ὅπως καί ὁ καπιταλιστής (εἰσοδηματίας), ἀπό τό εἰσόδημα τῆς χώρας. Δέν μπαίνει στά ἔξοδα παραγωγῆς τοῦ προϊόντος, γι' αὐτό κατά τόν κύριο Γκανίλ εἶναι ἐκπρόσωπος μιᾶς ἀνταλλάξιμης ἀξίας. Ἀκριβῶς ὅπως ἕνας ἐγκληματίας, πού διατρέφεται στή φυλακή. Ἕνα μεγάλο μέρος τῶν «μή παραγωγικῶν ἐργατῶν», τῶν ἀργόμισθων τοῦ κράτους κλπ. εἶναι ἁπλῶς ἀρχοντικοί Paupers}.

{Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ παραγωγικότητα τῆς βιομηχανίας ἀνέβηκε τόσο, ὥστε, ἄν προηγούμενα στήν ὑλική παράγωγή συμμετεῖχαν ἄμεσα τά $^2/_3$ τοῦ πληθυσμοῦ, τώρα συμμετέχει μόνο τό $^1/_3$. Προηγούμενα τά $^2/_3$ τοῦ πληθυσμοῦ προμήθευαν τά μέσα συντήρησης γιά τά $^3/_3$ τοῦ πληθυσμοῦ. Τώρα τό $^1/_3$ γιά τά $^3/_3$. Προηγούμενα τό $^1/_3$ ἦταν καθαρό εἰσόδημα (σέ διάκριση ἀπό τό εἰσόδημα τοῦ ἐργάτη), τώρα εἶναι τά $^2/_3$. Τώρα, ἄν δέν πάρουμε ὑπόψη τήν ταξική ἀντίθεση, τό ἔθνος θά χρειαζόταν νά διαθέσει γιά τήν ἄμεση παραγωγή τό $^1/_3$ τοῦ χρόνου του, ἐκεῖ ὅπου πρίν διέθετε τά $^2/_3$. Μέ ἴση κατανομή τῆς δουλιᾶς, θά εἶχαν ὅλοι στή διάθεσή τους περισσότερον χρόνο, τά $^2/_3$, γιά μή παραγωγική ἐργασία καί σχόλη. Ἀλλά στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή ὅλα φαίνονται καί εἶναι ἀντιφατικά. Ἡ προϋπόθεσή μας δέν σημαίνει ὅτι ὁ πληθυσμός μένει στάσιμος. Γιατί, ἄν αὐξάνονταν τά $^3/_3$, τότε θά αὐξανόταν καί τό $^1/_3$. Ἔτσι ὡς πρός τή *μάζα* τους θά μποροῦσε νά ἀπασχολοῦνταν στήν παραγωγική ἐργασία ἕνας διαρκῶς μεγαλύτερος ἀριθμός ἀνθρώπων. Ὅμως σχετικά, ἀνάλογα μέ τόν συνολικό πληθυσμό, θά ἦταν πάντα 50% λιγότεροι ἀπό προηγούμενα. Αὐτά τά $^2/_3$ τοῦ πληθυσμοῦ θά ἀποτελοῦνταν τώρα ἐνμέρει ἀπό τούς κατόχους κέρδους καί προσόδου, ἐνμέρει ἀπό τούς μή παραγωγικούς ἐργάτες, (πού, λόγω τοῦ συναγωνισμοῦ δέν πληρώνονται ἐπίσης καλά), πού τούς βοηθοῦνε

νά τρῶνε τό εἰσόδημα καί σάν ἀντάλλαγμα τούς δίνουν ἕνα ἰσοδύναμο σέ ὑπηρεσίες, ἤ τούς τό ἐπιβάλλουν, ὅταν πρόκειται γιά τούς πολιτικούς μή παραγωγικούς ἐργάτες. Θά μποροῦσε κανείς νά ὑποθέσει ὅτι — ἐξαιρώντας τόν συρφετό τῶν ὑπηρετῶν, τούς στρατιῶτες, τούς ναῦτες, τούς ἀστυνομικούς, τούς κατώτερους Δημόσιους ὑπαλλήλους κλπ., τίς μαιτρέσσες, τούς ἱπποκόμους, τούς παλιάτσους καί τούς θαυματοποιούς — αὐτοί οἱ μή παραγωγικοί ἐργάτες βρίσκονταν συνολικά σέ μιάν ἀνώτερη βαθμίδα μόρφωσης ἀπό ὅ,τι προηγούμενα οἱ μή παραγωγικοί ἐργάτες, καί ὅτι θά μεγάλωνε ἐπίσης ὁ ἀριθμός ἰδίως τῶν κακοπληρωνόμενων καλλιτεχνῶν, μουσικῶν, δικηγόρων, γιατρῶν, σοφῶν, δασκάλων, ἐφευρετῶν κλπ.

Μέσα στήν ἴδια τήν παραγωγική τάξη αὐξήθηκαν οἱ μεσάζοντες ἔμποροι, ἰδίως ὅμως ὅσοι ἀσχολοῦνται μέ τίς μηχανοκατασκευές, μέ τήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, μέ ἐργασίες μεταλλείων καί ὀρυχείων. Ἐπίσης καί οἱ ἐργάτες, πού στήν ἀγροτική οἰκονομία ἀσχολοῦνται μέ τήν κτηνοτροφία, μέ τήν προμήθεια χημικῶν καί ὀρυκτολογικῶν ὑλικῶν γιά τή λίπανση κλπ. Αὐξήθηκαν ἀκόμα οἱ καλλιεργητές πού παράγουν πρῶτες ὕλες γιά τή βιομηχανία, σέ σχέση μέ ἐκείνους πού παράγουν μέσα διατροφῆς, καθώς καί ἐκεῖνοι πού παράγουν ζωοτροφές, σέ σχέση μέ ἐκείνους πού παράγουν τρόφιμα γιά τούς ἀνθρώπους. *Ὅταν μεγαλώνει τό σταθερό κεφάλαιο μεγαλώνει καί ἡ σχετική μάζα τῆς συνολικῆς ἐργασίας πού ἀσχολεῖται μέ τήν ἀναπαραγωγή του.* Ὡστόσο, τό μέρος πού παράγει ἄμεσα μέσα διατροφῆς, παράγει περισσότερα ἀπό πρίν προϊόντα, παρά τό γεγονός ὅτι ἔπεσε ὁ ἀριθμός του. [368] Ἡ ἐργασία του εἶναι πιό παραγωγική. *Ὅπως γίνεται μέ τό ξεχωριστό κεφάλαιο, ἡ ἐλάττωση τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου ἔναντι τοῦ σταθεροῦ* ἐμφανίζεται ἄμεσα σάν ἐλάττωση τοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου πού δαπανήθηκε γιά μισθούς ἐργασίας, γιά τή συνολική μάζα τοῦ κεφαλαίου — στήν *ἀναπαραγωγή* του — αὐτό πρέπει νά παρασταίνεται μέ τό ὅτι ἕνα σχετικά μεγαλύτερο μέρος τῆς χρησιμοποιούμενης μάζας ἐργασίας ἀσχολεῖται μέ τήν ἀναπαραγωγή τῶν μέσων παραγωγῆς, παρά μέ τά ἴδια τά προϊόντα, δηλαδή μέ τήν ἀναπαραγωγή μηχανῶν (συμπεριλαβαίνονται τά μέσα ἐπικοινωνίας καί μεταφορῶν καί τά σχετικά χτίρια), βοηθητικῶν ὑλῶν (κάρβουνο κλπ.) (φωταέριο) (λάδια κλπ. λίπη) (ἱμάντες κλπ.), φυτῶν, πού ἀποτελοῦν πρώτη ὕλη τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων. Σέ σχέση μέ τούς ἐργάτες βιομηχανίας οἱ ἀγροεργάτες θά μειωθοῦν. Τέλος θά αὐξηθοῦν οἱ ἐργάτες εἰδῶν πολυτελείας, γιατί τό εἰσόδημα πού αὐξήθηκε καταναλώνει περισσότερα προϊόντα πολυτελείας.}

{Τό μεταβλητό κεφάλαιο μετατρέπεται σέ εἰσόδημα, πρῶτα σέ μισθό, δεύτερο σέ κέρδος. Γι' αὐτό, ἄν πάρουμε τό κεφάλαιο στήν ἀντίθεσή του πρός τό εἰσόδημα, τότε τό σταθερό κεφάλαιο ἐμφανίζεται σάν τό *καθεαυτό* κεφάλαιο, σάν τό μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, πού ἀνήκει στήν παραγωγή καί μπαίνει στά ἔξοδα παραγωγῆς, χωρίς νά καταναλώνεται ἀτομικά ἀπό κανένα (ἐξαιροῦνται τά ζῶα ἐργασίας). Τό μέρος αὐτό μπορεῖ νά προέρχεται ὁλόκληρο ἀπό κέρδος καί μισθούς. Γι' αὐτό σέ τελευταία ἀνάλυση δέν μπορεῖ ποτέ νά προέρχεται μόνο ἀπό μιά ἀπό αὐτές τίς πηγές. Εἶναι προϊόν τῆς ἐργασίας, μιᾶς ἐργασίας ὅμως πού θεωρεῖ τό ἴδιο τό μέσο παραγωγῆς σάν εἰσόδημα, ὅπως ὁ ἄγριος θεωρεῖ τό τόξο. Ὅταν, ὅμως, ἔχει πιά μετατραπεῖ σέ σταθερό κεφάλαιο, τό μέρος αὐτό τοῦ προϊόντος παύει νά ἀνάγεται σέ μισθό ἤ κέρδος, παρ' ὅλο πού ἡ ἀναπαραγωγή του ἀποφέρει μισθό καί κέρδος. Στό μέρος αὐτό ἀνήκει ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος. Κάθε προϊόν πού ἀκολουθεῖ εἶναι τό προϊόν αὐτῆς τῆς παρωχημένης ἐργασίας καί τῆς ἐργασίας τοῦ παρόντος. Ἡ δεύτερη μπορεῖ νά συνεχιστεῖ μόνο, ἐφόσον ἕνα μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος τό ξαναδίνει στήν παραγωγή. Πρέπει νά ἀντικαταστήσει *σέ εἶδος* τό σταθερό κεφάλαιο. Ἄν ἡ ἐργασία γίνει πιό παραγωγική, τότε ἀντικατασταίνει τό προϊόν, ὄχι ὅμως τήν ἀξία του, αὐτή τήν τελευταία τήν ἐλαττώνει post festum*. Ἄν γίνει λιγότερο παραγωγική, τότε ἀνεβάζει τήν ἀξία του. Στή μιά περίπτωση ἐλαττώνεται τό μερίδιο πού ἡ παρωχημένη ἐργασία ἀφαιρεῖ ἀπό τό συνολικό προϊόν, στήν ἄλλη περίπτωση αὐξάνεται. Στή μιά περίπτωση ἡ ζωντανή ἐργασία γίνεται παραγωγικότερη, στήν ἄλλη λιγότερο παραγωγική.}

{Στά περιστατικά, πού μειώνουν τό κόστος τοῦ *σταθεροῦ κεφαλαίου* περιλαβαίνεται καί ἡ ποιοτική βελτίωση τῶν πρώτων ὑλῶν. Δέν εἶναι λ.χ. δυνατόν νά παραχθεῖ στό ἴδιο χρονικό διάστημα ἡ ἴδια ποσότητα νήματος ἀπό βαμβάκι καλῆς ποιότητας καί ἀπό βαμβάκι κακῆς ποιότητας, χωρίς νά παίρνουμε ὑπόψη τή σχετική μάζα τῶν ἀπορριμμάτων κλπ. Ἀπό δῶ ἡ σημασία τῆς ποιότητας τοῦ σπόρου κλπ.}

{Σάν παράδειγμα ὁ *συνδυασμός*, κατά τόν ὁποῖο ἕνας ἐργοστασιάρχης παράγει ὁ ἴδιος ἕνα μέρος τοῦ προηγούμενου σταθεροῦ κεφαλαίου του ἤ ὅταν στό ἀκατέργαστο προϊόν, πού προηγούμενα ἔμπαινε ἀπό τή μιά σφαίρα παραγωγῆς σέ μιάν ἄλλη μέ τήν ἰδιότητα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, δίνει τώρα ὁ ἴδιος τή δεύτερη μορφή - πράγμα πού, ὅπως

* κατόπιν ἑορτῆς, ἐκ τῶν ὑστέρων.

δείξαμε πιό πάνω, καταλήγει πάντα σέ μιά συγκέντρωση κερδῶν. *Παράδειγμα* τῆς πρώτης περίπτωσης: συνδυασμός νηματουργείου καί ὑφαντουργείου. *Παράδειγμα τῆς 2ης περίπτωσης:* οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν μεταλλείων τοῦ Μπίρμινγκχαμ, πού πῆραν στά χέρια τους *ὁλόκληρο* τό προτσές τῆς παραγωγῆς σίδερου, πού προηγούμενα μοιραζόταν ἀνάμεσα σέ διάφορους ἐπιχειρηματίες καί ἰδιοκτῆτες.}

Ὁ Γκανίλ συνεχίζει:

«Ὅσο ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας δέν ἔχει εἰσαχθεῖ σ' ὅλους τούς κλάδους ἐργασίας, ὅσο δέν ἔχουν φθάσει ἀκόμα στό ὕψος τῆς τελειότητας ὅλες οἱ τάξεις τοῦ βαριά ἐργαζόμενου καί φίλεργου πληθυσμοῦ, ἡ ἐφεύρεση καί ἡ χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν ὁδηγεῖ σέ μερικές βιομηχανίες μόνο σέ μιά ροή τῶν κεφαλαίων καί τῶν ἐργατῶν πού ἐκτοπίστηκαν ἀπό τίς μηχανές σέ ἄλλους κλάδους ἐργασίας, οἱ ὁποῖοι μποροῦν νά τούς χρησιμοποιήσουν μέ ὄφελος. Ὅταν, ὅμως, ὅλοι οἱ κλάδοι ἐργασίας ἔχουν τό κεφάλαιο καί τούς ἐργάτες πού χρειάζονται, εἶναι φανερό, ὅτι κάθε παραπέρα βελτίωση, κάθε νέα μηχανή, πού συντομεύουν τήν ἐργασία, λιγοστεύουν κατ' ἀνάγκη τόν ἐργαζόμενο πληθυσμό. Καί ἐπειδή ἡ ἐλάττωσή του δέν περιορίζει τήν παραγωγή, τό μέρος τοῦ προϊόντος πού μένει διαθέσιμο, αὐξάνει τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου ἤ τήν γαιοπρόσοδο. Γι' αὐτό, τό φυσικό καί ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα τῶν μηχανῶν εἶναι ἡ ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ στίς ἐργαζόμενες μέ μισθό τάξεις, πού ζοῦνε ἀπό τό ἀκαθάριστο προϊόν, καί ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ στίς τάξεις ἐκεῖνες, πού ζοῦνε ἀπό τό καθαρό προϊόν» (στό ἴδιο, σελ. 212).

[369] «*Οἱ ἀλλαγές στή σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ μιᾶς χώρας, ἀναγκαία συνέπεια τῆς προόδου στή βιομηχανία,* εἶναι ἡ ἀληθινή αἰτία τῆς προκοπῆς, τῆς δύναμης καί τοῦ πολιτισμοῦ τῶν σύγχρονων λαῶν. Ὅσο περισσότερο οἱ κάτω τάξεις τῆς κοινωνίας ἐλαττώνονται σέ ἀριθμό, τόσο λιγότερο χρειάζεται ἡ κοινωνία νά ἀνησυχεῖ γιά τούς κινδύνους πού ἀπειλοῦν διαρκῶς ἡ φτώχια, ἡ ἀμάθεια, ἡ εὐκολοπιστία καί ἡ δεισιδαιμονία αὐτῶν τῶν δυστυχισμένων τάξεων. Ὅσο περισσότερο αὐξάνουν οἱ ἀπάνω τάξεις, τόσο περισσότερους ὑπηκόους ἔχει στή διάθεσή του τό κράτος, τόσο πιό δυνατό καί πιό ἰσχυρό εἶναι, τόσο περισσότερος διαφωτισμός, μυαλό καί πολιτισμός κυριαρχεῖ σ' ὅλο τόν πληθυσμό»(στό ἴδιο, σελ. 213).

{*Ὁ Σαί* μέ τόν παρακάτω τρόπο ἀνάγει σέ εἰσόδημα τή συνολική ἀξία τοῦ προϊόντος: Στή μετάφραση τοῦ Ρικάρντο ἀπό τόν Κωνστάντσιο, κεφ. 260, λέει σέ μιά ὑποσημείωση.

«Τό καθαρό εἰσόδημα ἑνός ἰδιώτη ἀποτελεῖται ἀπό τήν *ἀξία τοῦ προϊόντος,* στήν παραγωγή τοῦ ὁποίου συνέβαλε... ὅταν ἀπό αὐτό ἀφαιρεθοῦν τά ἔξοδά του. Ἐπειδή ὅμως τά ἔξοδά του εἶναι *μέρη ἑνός εἰσοδήματος,* πού τά πλήρωσε σέ ἄλλους, *ἡ συνολική ἀξία τοῦ προϊόντος χρησίμευσε γιά νά πληρωθοῦν εἰσοδήματα.* Τό συνολικό εἰσόδημα ἑνός ἔθνους ἀποτελεῖται ἀπό τό ἀκαθάριστο προϊόν,

δηλαδή ἀπό τήν ἀκαθάριστη ἀξία ὅλων τῶν προϊόντων του, πού διανέμονται ἀνάμεσα στούς παραγωγούς»[72].

Ἡ τελευταία φράση θά ἦταν σωστή ἄν διατυπωνόταν ἔτσι: Τό συνολικό εἰσόδημα ἑνός ἔθνους ἀποτελεῖται ἀπό ἐκεῖνο τό μέρος τοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος του, δηλαδή ἀπό τήν ἀκαθάριστη ἀξία ὅλων τῶν προϊόντων πού διανέμονται σάν εἰσόδημα ἀνάμεσα στούς παραγωγούς, δηλαδή ἅμα ἀφαιρεθεῖ ἀπό ὅλα τά προϊόντα τό μέρος ἐκεῖνο πού σέ κάθε κλάδο τῆς βιομηχανίας εἶχαν ἀντικαταστήσει τά μέσα παραγωγῆς. Διατυπωμένη, ὅμως, ἔτσι ἡ φράση θά ἀναιροῦσε τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της.

Ὁ Σαί συνεχίζει:

«Ὕστερα ἀπό πολλές ἀνταλλαγές ἡ ἀξία αὐτή, στήν πορεία τοῦ ἔτους πού τήν εἶδε νά δημιουργεῖται, θά καταναλωνόταν ὁλοκληρωτικά, χωρίς νά ἔπαυε νά εἶναι τό εἰσόδημα τοῦ ἔθνους. Ἀκριβῶς ὅπως ἕνας ἰδιώτης, πού ἔχει ἕνα ἐτήσιο εἰσόδημα 20.000 φράγκων, δέν παύει νά ἔχει ἕνα εἰσόδημα 20.000 φράγκων, παρ' ὅλο πού κάθε χρόνο τό καταναλώνει πέρα γιά πέρα. Τό εἰσόδημά του δέν ἀποτελεῖται μόνο ἀπό τίς οἰκονομίες του».

Τό εἰσόδημά του δέν ἀποτελεῖται ποτέ ἀπό τίς οἰκονομίες του, παρ' ὅλο πού οἱ οἰκονομίες του ἀποτελοῦνται πάντα ἀπό τά εἰσοδήματά του. Γιά νά ἀποδείξει ὅτι ἕνα ἔθνος μπορεῖ κάθε χρόνο νά καταναλώνει καί τό κεφάλαιό του καί τό εἰσόδημά του, ὁ Σαί τό συγκρίνει μέ ἕναν ἰδιώτη πού ἀφήνει ἄθικτο τό κεφάλαιό του καί καταναλώνει στήν πορεία τοῦ ἔτους μόνο τό εἰσόδημά του. Ἄν ὁ ἰδιώτης αὐτός μέσα σέ ἕνα χρόνο μόνο κατανάλωνε καί τό κεφάλαιό του τῶν 200.000 φράγκων καί τό εἰσόδημα τῶν 20.000 φρ. δέν θά εἶχε τίποτα νά καταναλώσει τόν ἑπόμενο χρόνο. Ἄν ὅλο τό κεφάλαιο ἑνός ἔθνους, καί συνεπῶς ὅλη ἡ ἀκαθάριστη ἀξία τῶν προϊόντων του, ἀναλυόταν σέ εἰσοδήματα, ὁ Σαί θά εἶχε δίκιο. Ὁ ἰδιώτης καταναλώνει τά 20.000 φρ. τοῦ εἰσοδήματός του. Τά 200.000 φρ. τοῦ κεφαλαίου του, πού δέν τά καταναλώνει, θά ἀποτελοῦνταν ἀπό τά εἰσοδήματα ἄλλων ἰδιωτῶν, ἀπό τά ὁποῖα ὁ καθένας καταναλώνει τό μερίδιό του, καί ἔτσι στό τέλος τοῦ χρόνου θά εἶχε καταναλωθεῖ ὅλο τό κεφάλαιο. Ὁ Σαί θά μποροῦσε νά ἀντιτάξει: μήπως ὅμως αὐτό τό κεφάλαιο δέν θά μποροῦσε νά ἀναπαραχθεῖ ταυτόχρονα κατά τή διάρκεια πού θά καταναλωνόταν καί δέν θά εἶχε ἔτσι ἀντικατασταθεῖ; Ἀλλά ὁ προκείμενος ἰδιώτης ἀναπαράγει κάθε χρόνο τό εἰσόδημά του τῶν 20.000 φρ., γιατί δέν κατανάλωσε τό κεφάλαιό του τῶν 200.000 φρ. Οἱ ἄλλοι ἔχουν φάει αὐτό τό

κεφάλαιο. Δέν ἔχουν ἐπομένως πιά κανένα κεφάλαιο, μέ τό ὁποῖο νά μποροῦν νά ἀναπαράγουν εἰσόδημα.}

«Μόνο τό *καθαρό προϊόν*», λέει ὁ Γκανίλ, «καί ἐκεῖνοι πού τό καταναλώνουν ἀποτελοῦν τόν πλοῦτο του» (τοῦ κράτους) «καί τή δύναμή του καί συμβάλλουν στήν προκοπή του, στή δόξα του καί στό μεγαλεῖο του» (στό ἴδιο, σελ. 218).

Ὁ Γκανίλ παραθέτει ἐπίσης τίς σημειώσεις τοῦ Σαί στό κεφ. 26 τῆς μετάφρασης τοῦ Ρικάρντο ἀπό τόν Κωνστάντσιο, ὅπου ὁ Ρικάρντο λέει ὅτι, ἄν μιά χώρα ἔχει πληθυσμό 12 ἑκατομμυρίων θά εἶναι πιό ὠφέλιμο γιά τόν πλοῦτο της, ἄν ἐργάζονται 5 ἑκατομμύρια παραγωγικοί ἐργάτες γι' αὐτά τά 12 ἑκατομμύρια, παρά ἄν ἐργάζονται 7 ἑκατομμύρια παραγωγικοί ἐργάτες γιά τά 12 ἑκατομμύρια. Στήν πρώτη περίπτωση τό καθαρό προϊόν ἀποτελεῖται ἀπό τό ὑπερπροϊόν, ἀπό τό ὁποῖο ζοῦνε τά 7 ἑκατομμύρια πού δέν εἶναι παραγωγικά, στή δεύτερη περίπτωση ἀπό ἕνα ὑπερπροϊόν γιά 5 ἑκατομμύρια. Σχετικά μ' αὐτό ὁ Σαί παρατηρεῖ:

«Αὐτό θυμίζει πολύ τή διδασκαλία τῶν οἰκονομιστῶν[22] τοῦ 18ου αἰώνα, πού ἰσχυρίζονταν ὅτι οἱ μανουφακτοῦρες δέν ἐξυπηρετοῦσαν μέ κανένα τρόπο τόν πλοῦτο τοῦ κράτους, γιατί *ἡ τάξη τῶν ἐργαζομένων μέ μισθό,* πού καταναλώνει ἀκριβῶς [370] τόση ἀξία ὅση παράγει, δέν συμβάλλει καθόλου στό περίφημο καθαρό προϊόν του».

Ὁ Γκανίλ παρατηρεῖ πάνω σ' αὐτό (σελ. 219, 220):

«Δέν εἶναι εὔκολο πράγμα νά ἀνακαλυφθεῖ κάποια σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτό τόν ἰσχυρισμό τῶν οἰκονομιστῶν, ὅτι *ἡ βιομηχανική τάξη καταναλώνει ἀκριβῶς τόση ἀξία ὅση παράγει,* καί στή διδασκαλία τοῦ Ρικάρντο, σύμφωνα μέ τήν ὁποία *ὁ μισθός ἐργασίας δέν μπορεῖ νά λογαριαστεῖ στό εἰσόδημα ἑνός κράτους*».

Καί ἐδῶ ὁ Γκανίλ δέν πετυχαίνει τόν στόχο. Οἱ οἰκονομιστές κάνουν λάθος, ὅταν τούς μανουφακτουρίστες τούς βλέπουν μόνο σάν *τάξεις μισθωτῶν*. Αὐτό τούς διακρίνει ἀπό τόν Ρικάρντο. Ἐπίσης κάνουν λάθος, ὅταν νομίζουν ὅτι οἱ *μισθωτοί* παρήγαγαν αὐτό πού κατανάλωσαν. Τό σωστό, πού ἀντιπαραθέτει σ' αὐτούς ὁ Ρικάρντο, εἶναι ὅτι τό καθαρό προϊόν τό παράγουν ἀκριβῶς οἱ μισθωτοί ἐργάτες, ἀλλά τό παράγουν ἀκριβῶς γιατί ἡ κατανάλωσή τους, δηλαδή ὁ μισθός τους, εἶναι ἴσος ὄχι μέ τόν χρόνο ἐργασίας τους, ἀλλά μόνο μέ τόν χρόνο ἐργασίας πού χρειάστηκαν γιά νά παραγάγουν αὐτόν τόν μισθό, ἤ ὅτι ἀπό τό προϊόν τους παίρνουν μόνο ἕνα μέρος, ἴσο μέ τήν ἀναγκαία κατανάλωσή τους, ἤ παίρνουν μόνο τόσο ἀπό τό προϊόν τους ὅσο εἶναι ἕνα ἰσοδύ-

ναμο τῆς δικῆς τους ἀναγκαίας κατανάλωσης. Οἱ οἰκονομιστές ὑποθέτουν ὅτι ὅλη ἡ βιομηχανική τάξη (ἀφεντικά καί ἐργάτες) βρίσκονται σ' αὐτή τήν κατάσταση. Μόνο ἡ πρόσοδος θεωροῦνταν ἀπό αὐτούς πλεόνασμα τῆς παραγωγῆς πάνω ἀπό τούς μισθούς. Γι' αὐτό θεωροῦνταν ὁ μοναδικός πλοῦτος. Ὅταν λοιπόν ὁ Ρικάρντο λέει ὅτι τά κέρδη καί οἱ πρόσοδες ἀποτελοῦν τό πλεόνασμα αὐτό, ἑπομένως καί τόν μοναδικό πλοῦτο, τότε, παρά τή διαφορά του ἀπό τούς φυσιοκράτες, συμφωνεῖ μαζί τους στό ὅτι μόνο τό καθαρό προϊόν, τό προϊόν ἐκεῖνο στό ὁποῖο ὑπάρχει ἡ ὑπεραξία, ἀποτελεῖ τόν ἐθνικό πλοῦτο, παρ' ὅλο πού κατανοεῖ καλύτερα ἀπό τούς φυσιοκράτες τή φύση αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας. Καί σ' αὐτόν ἐπίσης πλοῦτος εἶναι μόνο τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ εἰσοδήματος, πού ἀποτελεῖ περίσσευμα πάνω ἀπό τόν μισθό. Αὐτό πού τόν διακρίνει ἀπό τούς οἰκονομιστές δέν εἶναι ἡ ἐξήγηση πού δίνει γιά τό καθαρό προϊόν, ἀλλά ἡ ἐξήγηση πού δίνει γιά τό μισθό, στήν κατηγορία τοῦ ὁποίου οἱ οἰκονομιστές εἶχαν ὑπαγάγει λαθεμένα καί τά κέρδη.

Ὁ Σαί παρατηρεῖ ἀκόμα ἐνάντια στόν Ρικάρντο:

«Ἀπό ἑπτά ἑκατομμύρια πλήρως ἀπασχολούμενους ἐργάτες θά προέκυπταν περισσότερες οἰκονομίες παρά ἀπό πέντε ἑκατομμύρια».

Ὁ Γκανίλ, ὅμως, ἀπαντάει σωστά:

«Αὐτό θά πεῖ νά παραδεχτοῦμε ὅτι *οἱ οἰκονομίες ἀπό μισθούς* πρέπει νά προτιμηθοῦν ἀπό τήν οἰκονομία *πού προκύπτει ἀπό τήν κατάργηση μισθῶν*... Θά ἦταν παράλογο νά πληρώνονται 400 ἑκατομμύρια φράγκα μισθοί σέ ἐργάτες πού δέν προσφέρουν καθόλου καθαρό προϊόν, μόνο καί μόνο γιά νά τούς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία καί τά μέσα νά κάνουν οἰκονομίες ἀπό τούς μισθούς τους» (στό ἴδιο, σελ. 221).

«Μέ κάθε βῆμα πρός τά μπρός πού κάνει ὁ πολιτισμός, ἡ ἐργασία γίνεται λιγότερο σκληρή καί πιό παραγωγική. Οἱ τάξεις πού εἶναι καταδικασμένες νά παράγουν καί νά καταναλώνουν μικραίνουν, ἐνῶ οἱ τάξεις πού διευθύνουν τήν ἐργασία, πού ὑποστηρίζουν (!), παρηγοροῦν (!) καί φωτίζουν ὅλο τόν πληθυσμό, αὐξάνουν, γίνονται πιό πολυάριθμες καί ἰδιοποιοῦνται ὅλα τά ὀφέλη πού προκύπτουν ἀπό τήν ἐλάττωση τῶν ἐξόδων δουλιᾶς, ἀπό τήν ἀφθονία ἐμπορευμάτων καί ἀπό τή χαμηλή τιμή τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἐξυψώνεται τό ἀνθρώπινο γένος... Χάρη σ' αὐτή *τήν προοδευτική τάση τῆς μείωσης τῶν κάτω τάξεων καί τῆς αὔξησης τῶν ἄνω τάξεων* τῆς κοινωνίας.... ἡ ἀστική κοινωνία γίνεται πιό εὐτυχισμένη, πιό δυνατή κλπ.» (σελ. 224). «Ἄν... ὁ ἀριθμός τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν εἶναι 7 ἑκατομμύρια, οἱ μισθοί θά συμποσοῦνται σέ 1.400 ἑκατομμύρια φράγκα, ἄν ὅμως τά 1.400 ἑκατομμύρια δέν προσφέρουν μεγαλύτερο καθαρό προϊόν ἀπό τά 1.000 ἑκατομμύρια φράγκα, πού

πληρώνονται στά 5 ἑκατομμύρια ἐργάτες, τότε ἡ *πραγματική οἰκονομία θά συνίστατο στήν κατάργηση τῶν 400 ἑκατομμυρίων φράγκων μισθῶν τῶν δύο ἑκατομμυρίων ἐργατῶν, πού δέν προσφέρουν καθαρό προϊόν*, καί ὄχι στίς οἰκονομίες, πού θά μποροῦσαν νά κάνουν τά δυό ἑκατομμύρια ἐργάτες ἀπό τά 400 ἑκατομμύρια φράγκα τῶν μισθῶν τους» (σελ. 221).

Στό 26ο κεφάλαιο ὁ Ρικάρντο παρατηρεῖ:

«Ὁ *Α. Σμίθ* ὑπερβάλλει πάντα τά ὀφέλη, πού ἀποκομίζει μιά χώρα ἀπό ἕνα μεγάλο ἀκαθάριστο εἰσόδημα σέ σύγκριση μέ τά ὀφέλη πού ἀποκομίζει ἀπό ἕνα μεγάλο καθαρό εἰσόδημα... Τί εἴδους ὄφελος θά πήγαζε γιά μιά χώρα ἀπό τή χρησιμοποίηση μιᾶς μεγάλης ποσότητας παραγωγικῆς ἐργασίας, ἄν τό εἰσόδημα καί τά κέρδη της θά ἔμεναν τά ἴδια, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν χρησιμοποιεῖ αὐτήν ἤ μιά μικρότερη ποσότητα ἐργασίας;» Δέν ἔχει σημασία ἄν ἕνα ἔθνος χρησιμοποιεῖ 5 ἤ 7 ἑκατομμύρια παραγωγικούς ἐργάτες [371], γιά νά παραγάγει τό καθαρό προϊόν, ἀπό τό ὁποῖο ζοῦν ἄλλα 5 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι... «ἡ τροφή καί τό ντύσιμο αὐτῶν τῶν πέντε ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων θά ἀποτελεῖ πάντα τό καθαρό εἰσόδημα. Ἡ χρησιμοποίηση ἑνός μεγαλυτέρου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων δέν θά μᾶς ἔδινε τή δυνατότητα οὔτε νά αὐξήσουμε κατά ἕναν ἄνδρα τόν στρατό μας ἤ τό ναυτικό μας, οὔτε νά συμβάλουμε στούς φόρους μέ μιά ἀκόμα γκινέα» (σελ. 215)[73].

Αὐτό θυμίζει τούς ἀρχαίους Γερμανούς, ἀπό τούς ὁποίους ἐναλλάξ ἕνα μέρος πήγαινε στόν πόλεμο, ἐνῶ τό ἄλλο καλλιεργοῦσε τούς ἀγρούς. Ὅσο μικρότερος ἦταν ὁ ἀριθμός ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἦταν ἀπαραίτητοι γιά νά καλλιεργήσουν τά χωράφια, τόσο μεγαλύτερος ἦταν ὁ ἀριθμός αὐτῶν πού μποροῦσαν νά τραβήξουν γιά τόν πόλεμο. Δέν θά τούς ὠφελοῦσε καθόλου, ἄν ὁ πληθυσμός ἦταν κατά τό $^1/_3$ μεγαλύτερος, λ.χ. 1.500 ἀντί 1.000, ἄν γιά νά καλλιεργήσουν τά χωράφια ἦταν ἀπαραίτητοι 1.000, ἀντί 500 πού ἀπαιτοῦνταν προηγούμενα. Οἱ πολεμιστές τούς ὁποίους θά μποροῦσαν νά διαθέσουν θά ἀποτελοῦνταν, ὅπως καί προηγούμενα, μόνο ἀπό 500 ἄνδρες. Ἄν, ἀντίθετα, θά εἶχε ἀνέβει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας τους, ἔτσι πού 250 θά ἦταν ἀρκετοί γιά νά καλλιεργήσουν τά χωράφια, τότε ἀπό τούς 1.000 οἱ 750 θά μποροῦσαν νά πᾶνε γιά τόν πόλεμο, ἐνῶ μέ μικρότερη τήν παραγωγικότητα ἀπό τούς 1.500 θά μποροῦσαν νά πᾶνε μόνο 500.

Ἐδῶ πρέπει πρῶτα νά παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Ρικάρντο, ὅταν μιλάει γιά καθαρό εἰσόδημα ἤ γιά καθαρό προϊόν, δέν ἐννοεῖ τό πλεόνασμα τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, πάνω ἀπό τό μέρος του ἐκεῖνο, πού πρέπει νά ἐπιστραφεῖ στήν παραγωγή μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς, πρώτων ὑλῶν ἤ ἐργαλείων. Συμμερίζεται μᾶλλον τή λαθεμένη ἄποψη, ὅτι τό ἀκαθάριστο προϊόν ἀνάγεται σέ ἀκαθάριστο εἰσόδημα. Μέ τόν ὅρο κα-

θαρό προϊόν ἤ καθαρό εἰσόδημα ἐννοεῖ τήν ὑπεραξία, τό περίσσευμα τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος πάνω ἀπό τό μέρος του ἐκεῖνο, πού ἀποτελεῖται ἀπό μισθούς, ἀπό τό εἰσόδημα τοῦ ἐργάτη. Αὐτό τό εἰσόδημα, ὅμως, τοῦ ἐργάτη εἶναι ἴσο μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο, μέ τό μέρος τοῦ κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου, πού διαρκῶς τό καταναλώνει καί διαρκῶς τό ἀναπαράγει, σάν τό μέρος ἐκεῖνο τῆς παραγωγῆς του, πού τό καταναλώνει ὁ ἴδιος.

Ἄν ὁ Ρικάρντο δέν θεωρεῖ τούς καπιταλιστές ἐντελῶς ἀνώφελους, ἄν βλέπει λοιπόν αὐτούς τούς ἴδιους σάν παράγοντες τῆς παραγωγῆς, καί ἄν γι' αὐτό ἕνα μέρος τοῦ κέρδους τους τό ἀνάγει σέ μισθό, τότε ὀφείλει νά ἀφαιρέσει ἀπό τό καθαρό εἰσόδημα ἕνα μέρος τοῦ εἰσοδήματός τους καί νά ἐξηγήσει ἀκόμα ὅτι ὅλα αὐτά τά πρόσωπα συντελοῦν στήν αὔξηση τοῦ πλούτου μόνο, ἐφόσον ὁ μισθός τους ἀποτελεῖ ἕνα κατά τό δυνατό μικρότερο μέρος τῶν κερδῶν τους. Ὅπως καί νάχει τό ζήτημα, τουλάχιστον ἕνα μέρος τοῦ χρόνου αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, σάν παραγόντων τῆς παραγωγῆς, ἀνήκει στήν ἴδια τήν παραγωγή σάν συστατικό της. Καί ὅσον καιρό τόν χρόνο τους τόν διαθέτουν γιά τήν παραγωγή, δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά ἄλλους σκοπούς τῆς κοινωνίας ἤ ἀκόμα καί τοῦ κράτους. Ὅσο περισσότερο ἐλεύθερον χρόνο τούς ἀφήνει ἡ ἀπασχόλησή τους σάν managers (διευθυντές) τῆς παραγωγῆς τόσο περισσότερο τό κέρδος τους εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπό τόν μισθό τους. Σέ ἀντίθεση μ' αὐτούς, οἱ καπιταλιστές πού ζοῦν μόνο ἀπό τούς τόκους τους, ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ ἄνθρωποι πού ζοῦν ἀπό τή γαιοπρόσοδο, μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ὁλοκληρωτικά γιά τούς σκοπούς τῆς κοινωνίας καί τοῦ κράτους, κανένα δέ μέρος τοῦ εἰσοδήματός τους δέν μπαίνει στά ἔξοδα παραγωγῆς, ἐκτός ἀπό τό μέρος πού χρησιμοποιεῖται γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς δικῆς τους ἀξιότιμης προσωπικότητας. Ἑπομένως, ὁ Ρικάρντο θά ὄφειλε ἐπίσης νά ἐπιθυμεῖ πρός τό συμφέρον *τοῦ κράτους* τήν αὔξηση τῆς προσόδου (τοῦ καθαροῦ «καθαροῦ εἰσοδήματος») σέ βάρος τῶν κερδῶν, πράγμα στό ὁποῖο δέν ἀποβλέπει καθόλου. Καί γιατί ὄχι; Γιατί ἡ αὔξησή της ζημιώνει τή συσσώρευση τῶν κεφαλαίων ἤ — πράγμα πού ἐνμέρει εἶναι τό ἴδιο — γιατί αὐξάνει τή μάζα τῶν μή παραγωγικῶν ἐργατῶν σέ βάρος τῶν παραγωγικῶν.

Ὁ Ρικάρντο συμμερίζεται πέρα γιά πέρα τή διάκριση τῆς παραγωγικῆς ἀπό τή μή παραγωγική ἐργασία, πού κάνει ὁ Σμίθ, ἐφόσον ἡ πρώτη ἀνταλλάσσεται ἄμεσα μέ κεφάλαιο καί ἡ δεύτερη ἄμεσα μέ εἰσόδημα. Δέν συμμερίζεται ὅμως πιά τή στοργή τοῦ Σμίθ γιά τούς παραγωγικούς ἐργάτες καί τήν αὐταπάτη του γι' αὐτούς. Ἀποτελεῖ

ἀτυχία νά εἶσαι παραγωγικός ἐργάτης. Ὁ παραγωγικός ἐργάτης εἶναι ἕνας ἐργάτης, πού παράγει *ξένον* πλοῦτο. Ἡ ὕπαρξή του ἔχει κάποιο νόημα μόνο σάν τέτιο ἐργαλεῖο παραγωγῆς ξένου πλούτου. Ἄν λοιπόν ἡ ἴδια ποσότητα ξένου πλούτου μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ μέ ἕναν μικρότερο ἀριθμό παραγωγικῶν ἐργατῶν, τότε ἦρθε ἡ ὥρα γιά τήν κατάργηση αὐτῶν τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν. Vos, non vobis[74]. Ἄλλωστε ὁ Ρικάρντο δέν ἐννοεῖ αὐτή τήν κατάργηση, ὅπως ὁ Γκανίλ. Δέν τήν ἐννοεῖ μέ τήν ἔννοια ὅτι ἁπλῶς καί μόνο ἡ κατάργησή τους θά αὔξανε τό εἰσόδημα καί *θά μποροῦσε νά καταναλωθεῖ σάν εἰσόδημα αὐτό τό ἴδιο πού προηγούμενα* καταναλωνόταν σάν *μεταβλητό κεφάλαιο* (δηλ. μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ). Μέ τόν ἐλαττωμένο ἀριθμό τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν ἐκπίπτει καί ἡ ποσότητα τοῦ προϊόντος πού τήν κατανάλωναν καί τήν παρῆγαν οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες πού καταργήθηκαν, ἐκπίπτει τό ἰσοδύναμο γι' αὐτόν τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν. Ὁ Ρικάρντο δέν ὑποθέτει, ὅπως ὁ Γκανίλ, ὅτι ἐξακολουθεῖ νά παράγεται ἡ ἴδια μάζα προϊόντων, ἀλλά ὅτι μένει ἴδια ἡ μάζα τοῦ καθαροῦ προϊόντος. Ἄν οἱ ἐργάτες κατανάλωναν 200 καί τό ὑπερπροϊόν τους ἦταν = 100, τότε τό συνολικό προϊόν ἦταν 300 καί τό ὑπερπροϊόν ἦταν = $^1/_3$ = 100. Ἄν οἱ ἐργάτες καταναλώνουν 100 τό δέ ὑπερπροϊόν τους = 100, τότε τό συνολικό προϊόν = 200 καί τό ὑπερπροϊόν = $^1/_2$ = 100. Τό συνολικό προϊόν θά εἶχε πέσει κατά τό $^1/_3$, τό δέ προϊόν πού κατανάλωσαν οἱ 100 ἐργάτες, τό καθαρό προϊόν [372] θά ἔμενε τό *ἴδιο*, γιατί $^{200}/_2$ εἶναι ἴσο μέ $^{300}/_3$. Γι' αὐτό ὁ Ρικάρντο δέν δίνει σημασία στή μάζα τοῦ ἀκαθορίστου προϊόντος, μέ τήν προϋπόθεση μόνο ὅτι μένει ἴδια αὐτή ἡ μερίδα τοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος πού ἀποτελεῖ τό καθαρό προϊόν ἤ ὅτι αὐξάνει, ἐνῶ σέ καμιά περίπτωση δέν ἐλαττώνεται καθόλου.

Ἔτσι λέει:[75]

«Γιά ἕνα ἄτομο, πού ἀπό ἕνα κεφάλαιο 20.000 λιρῶν βγάζει ἕνα κέρδος 2.000 λιρ. τό χρόνο, θά ἦταν ἐντελῶς ἀδιάφορο γιά τό ἄτομο αὐτό ἄν τό κεφάλαιό του ἀπασχολοῦσε 100 ἤ 1.000 ἀνθρώπους, ἄν τά προϊόντα του θά πουλιοῦνταν πρός 10.000 λιρ. ἤ πρός 20.000 λιρ., μέ τήν προϋπόθεση πάντα ὅτι σέ καμιά περίπτωση τά κέρδη του δέν θά ἔπεφταν κάτω ἀπό τίς 2.000 λίρες»[76]. [VIII-372]

*

[IX-377] Ἡ περικοπή τοῦ Ρικάρντο πού ἀναφέραμε πιό πάνω (3η ἔκδοση, σελ. 415, 416, 417) ἔχει ὡς ἑξῆς (κεφ. XXVI):

«Ὁ Α. Σμίθ ὑπερβάλλει πάντα τά ὀφέλη, πού μιά χώρα ἀποκομίζει περισ-

σότερο ἀπό ἕνα ὑψηλό ἀκαθάριστο εἰσόδημα, παρά ἀπό ἕνα ὑψηλό καθαρό εἰσόδημα» (γιατί, ὅπως λέει ὁ Ἄνταμ, «θά εἶναι τόσο μεγαλύτερη ἡ ποσότητα παραγωγικῆς ἐργασίας, πού βάζει σέ κίνηση τό κεφάλαιο»)... «Σέ τί συνίσταται τό ὄφελος, πού προκύπτει γιά μιά χώρα ἀπό τήν ἀπασχόληση μιᾶς μεγάλης ποσότητας παραγωγικῆς ἐργασίας, ὅταν ἡ καθαρή της πρόσοδος καί τό κέρδος της μαζί παρμένα μένουν ἴδια, ἀδιάφορο ἄν ἀπασχολεῖ τήν ἴδια ἤ μιά μικρότερη ποσότητα παραγωγικῆς ἐργασίας;»

{Αὐτό λοιπόν λέει μόνο ὅτι μένει ἴδια ἡ ὑπεραξία, πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας, μέ τήν ὑπεραξία πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό μιά μικρότερη ποσότητα ἐργασίας. Αὐτό ὅμως λέει ξανά μόνο ὅτι γιά μιά χώρα εἶναι τό ἴδιο, εἴτε ἀπασχολεῖ ἕναν μεγάλο ἀριθμό ἐργατῶν μέ μικρότερο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, εἴτε ἕναν μικρότερο ἀριθμό ἐργατῶν μέ μεγαλύτερο ποσοστό ὑπεραξίας. Τό ν × $^1/_2$ εἶναι ἴσο μέ τό 2ν × $^1/_4$, ὅπου τό ν παρασταίνει τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν, τό δέ $^1/_2$ καί τό $^1/_4$ τήν ὑπερεργασία. Αὐτός καθεαυτός ὁ «παραγωγικός ἐργάτης» εἶναι ἁπλῶς ἕνα ἐργαλεῖο παραγωγῆς γιά τήν παραγωγή τῆς ὑπεραξίας καί μέ ἴδιο τό ἀποτέλεσμα, ἕνας μεγαλύτερος ἀριθμός αὐτῶν τῶν «παραγωγικῶν ἐργατῶν» θά ἀποτελοῦσε μόνο μιά ζημιά.}

«Γιά ἕνα ἄτομο πού μέ ἕνα κεφάλαιο 20.000 λιρῶν βγάζει ἕνα κέρδος 2.000 λιρ. τό χρόνο θά ἦταν κάτι ἐντελῶς τό ἀδιάφορο, ἄν τό κεφάλαιό του ἀπασχολοῦσε 100 ἤ 1.000 ἀνθρώπους, ἄν τά παραγμένα ἐμπορεύματα πουλιοῦνται πρός 10.000 ἤ 20.000 λιρ., μέ τήν προϋπόθεση πάντα ὅτι σέ ὅλες τίς περιπτώσεις τά κέρδη του δέν θά πέσουν κάτω ἀπό τίς 2.000 λιρ.».

{Ὅπως προκύπτει ἀπό ἕνα κατοπινό σημεῖο, τό κείμενο αὐτό ἔχει ἕνα πέρα γιά πέρα χυδαῖο νόημα. Ἕνας κρασέμπορος λ.χ. πού χρησιμοποιεῖ κεφάλαια 20.000 λιρῶν καί πού κάθε χρόνο κρατᾶ στό ὑπόγειό του κρασιά 12.000 λιρῶν, ὁ ὁποῖος ὅμως πουλάει 8.000 πρός 10.000 λίρες, χρησιμοποιεῖ λίγο προσωπικό καί βγάζει 10% κέρδος. Καί ἀκόμα περισσότερα βγάζουν οἱ τραπεζίτες!}

«Μήπως δέν εἶναι ἴδιο τό πραγματικό συμφέρον ἑνός ἔθνους; *Ἄν προϋποθέσουμε ὅτι μένουν ἀμετάβλητα τό πραγματικό του καθαρό εἰσόδημα, οἱ πρόσοδες καί τά κέρδη του, δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία ἄν τό ἔθνος ἀποτελεῖται ἀπό 10 ἤ 12 ἑκατομμύρια κατοίκους*».

«Ἡ ἱκανότητά του νά συντηρεῖ στόλους, στρατούς καί κάθε λογῆς μή παραγωγική ἐργασία».

(τό σημεῖο αὐτό δείχνει, ἀνάμεσα σέ ἄλλα, ὅτι ὁ Ρικάρντο συμμεριζόταν τήν ἄποψη τοῦ Σμίθ γιά τήν παραγωγική καί τή μή παραγωγική

ἐργασία, ἄν καί δέν συμμεριζόταν πιά τή χιμαιρική στοργή του γιά τόν παραγωγικό ἐργάτη),

«πρέπει νά ἐναρμονίζεται μέ τό καθαρό καί ὄχι μέ τό ἀκαθάριστο εἰσόδημά του. Ἄν πέντε ἑκατομμύρια ἄνθρωποι μποροῦν νά παράγουν τόσα τρόφιμα καί ἐνδύματα ὅσα χρειάζονται 10 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι, τότε τά τρόφιμα καί τά ἐνδύματα γιά 5 ἑκατομμύρια ἀνθρώπους ἀποτελοῦν τό καθαρό εἰσόδημα. Μήπως θά εἶχε τό ἔθνος κάποιο ὄφελος, ἄν *γιά τήν παραγωγή αὐτοῦ τοῦ καθαροῦ εἰσοδήματος* θά ἀπαιτοῦνταν ἑπτά ἑκατομμύρια ἄνθρωποι, δηλαδή ἄν θά ἀπασχολοῦνταν ἑπτά ἑκατομμύρια ἄνθρωποι, γιά νά παράγουν ἐνδύματα καί τρόφιμα γιά 12 ἑκατομμύρια ἀνθρώπους; Ἡ τροφή καί τό ντύσιμο γιά 5 ἑκατομμύρια ἀνθρώπους θά ἐξακολουθοῦν νά ἀποτελοῦν πάντα τό καθαρό εἰσόδημα. Ἡ ἀπασχόληση ἑνός μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων δέν μᾶς δίνει τή δυνατότητα οὔτε νά αὐξήσουμε τόν στρατό καί τόν στόλο μας κατά ἕναν ἄνδρα, οὔτε νά πληρώσουμε ἔστω καί μιά γκινέα περισσότερους φόρους».

Μιά χώρα εἶναι τόσο πιό πλούσια, ὅσο πιό μικρός εἶναι ὁ παραγωγικός πληθυσμός της *σέ σχέση* μέ τό συνολικό προϊόν, ἀκριβῶς ὅπως γίνεται μέ τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη, δηλ. ὅσο λιγότερους ἐργάτες χρειάζεται, γιά νά παράγει τήν ἴδια ὑπεραξία, τόσο τό καλύτερο γι' αὐτόν. Μέ τήν ἴδια ποσότητα προϊόντων ἡ χώρα εἶναι τόσο πιό πλούσια, ὅσο μικρότερος εἶναι ὁ παραγωγικός πληθυσμός σέ σχέση μέ τόν μή παραγωγικό. Γιατί ὁ σχετικά μικρός ἀριθμός τοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ θά ἀποτελοῦσε ἁπλῶς μιάν ἄλλη ἔκφραση γιά τόν σχετικά ὑψηλό βαθμό τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας.

Ἀπό τή μιά, ἡ τάση τοῦ κεφαλαίου εἶναι νά περιορίζει σέ ἕνα μειωνόμενο ἐλάχιστο ὅριο τόν χρόνο ἐργασίας πού εἶναι ἀπαραίτητος γιά τήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος, ἑπομένως καί τόν ἀριθμό τοῦ παραγωγικοῦ πληθυσμοῦ *σέ σχέση* μέ τή μάζα τοῦ προϊόντος. Ἀπό τήν ἄλλη, ὅμως, ἡ τάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι ἀντίστροφη, εἶναι ἡ τάση νά συσσωρεύει, νά μετατρέπει κέρδος σέ κεφάλαιο, νά ἰδιοποιεῖται ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη ποσότητα ξένης ἐργασίας. Προσπαθεῖ νά μειώνει τό ποσοστό τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας, ὅμως μέ τό δοσμένο ποσοστό νά χρησιμοποιεῖ μιά ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη ποσότητα παραγωγικῆς ἐργασίας. Δέν ἔχει ἐδῶ καμιά σημασία ἡ σχέση τῶν προϊόντων πρός τόν πληθυσμό. Τό σιτάρι καί τό βαμβάκι μποροῦν ν' ἀνταλλαχτοῦν [378] μέ κρασί, διαμάντια κλπ., ἤ οἱ ἐργάτες μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν σέ παραγωγική ἐργασία πού ἄμεσα δέν προσθέτει τίποτα στά (καταναλώσιμα) προϊόντα (ὅπως λ.χ. στήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν κλπ.).

Ἄν ἐξαιτίας μιᾶς ἐφεύρεσης ἕνας κεφαλαιοκράτης θά μποροῦσε νά

χρησιμοποιεῖ στό ἑξῆς στήν ἐπιχείρησή του μόνο 10.000 λίρες ἀντί 20.000 λ. πού χρησιμοποιοῦσε ὥς τώρα, ἐπειδή θά ἦταν ἀρκετές οἱ 10.000 λιρ., καί ἄν τοῦ ἄφηναν κέρδος 20% ἀντί 10%, δηλαδή τόσο ὅσο τοῦ ἄφηναν προηγούμενα οἱ 20.000 λιρ., τό γεγονός αὐτό δέν θά ἀποτελοῦσε λόγο γι' αὐτόν νά ξοδέψει σάν εἰσόδημα 10.000 λιρ. ἀντί νά τίς ξοδέψει, ὅπως γινόταν ὥς τώρα, σάν κεφάλαιο. (Ὅσο γιά τήν ἄμεση μετατροπή κεφαλαίου σέ εἰσόδημα, αὐτό ἀφορᾶ ἰδίως τά κρατικά δάνεια). Θά τίς τοποθετοῦσε κάπου ἀλλοῦ. Ἐκτός ἀπό αὐτό θά κεφαλαιοποιοῦσε ἐπίσης ἕνα μέρος τοῦ κέρδους του.

Στούς οἰκονομολόγους (συμπεριλαβαίνεται ἐνμέρει καί ὁ Ρικάρντο) ὑπάρχει ἡ ἴδια ἀντινομία, πού ἐνυπάρχει στό ζήτημα. Οἱ μηχανές ἐκτοπίζουν ἐργασία καί αὐξάνουν τό καθαρό εἰσόδημα (ἰδίως πάντα αὐτό, πού ὁ Ρικάρντο τό ὀνομάζει ἐδῶ καθαρό εἰσόδημα, τή μάζα τῶν προϊόντων, μέ τά ὁποῖα καταναλώνεται τό εἰσόδημα), ἐλαττώνουν τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν καί αὐξάνουν τά προϊόντα (πού τώρα καταναλώνονται ἐνμέρει ἀπό μή παραγωγικούς ἐργάτες, καί ἐνμέρει ἀνταλλάσσονται ἔξω ἀπό τή χώρα κλπ.). Νά λοιπόν τί θά ἦταν ἐπιθυμητό. Ἀλλά ὄχι. Τότε πρέπει ν' ἀποδειχτεῖ ὅτι οἱ μηχανές δέν στεροῦν τό ψωμί ἀπό τούς ἐργάτες. Καί πῶς ἀποδείχνεται αὐτό; Μέ τό ὅτι, ὕστερα ἀπό ἕνα σόκ (στό ὁποῖο τό στρῶμα ἴσα - ἴσα τοῦ πληθυσμοῦ πού θίγεται δέν μπορεῖ ἴσως νά ἀντιτάξει καμιά ἀντίσταση) ἀπασχολοῦν πάλι περισσότερους ἀνθρώπους ἀπό ἐκείνους πού ἀπασχολοῦσαν πρίν ἀπό τήν εἰσαγωγή τους, δηλαδή οἱ μηχανές αὐξάνουν πάλι τή μάζα τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν καί ἀποκαθισταίνεται ξανά ἡ παλιά δυσαναλογία.

Αὐτή εἶναι ἡ ἀληθινή πορεία τῶν πραγμάτων. Καί ἔτσι θά μποροῦσε, παρά τήν αὐξανόμενη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, νά αὐξάνει διαρκῶς ὁ ἐργατικός πληθυσμός, ὄχι στήν ἴδια ἀναλογία μέ τό προϊόν πού αὐξάνει μαζί του καί μάλιστα γρηγορότερα ἀπό αὐτόν, ἀλλά σέ σχέση μέ τόν συνολικό πληθυσμό, ἄν λ.χ. συγκεντρώνεται ταυτόχρονα τό κεφάλαιο, καί, ἑπομένως, προηγούμενα συστατικά στοιχεῖα τῶν παραγωγικῶν τάξεων περιέρχονται στό προλεταριάτο. Ἕνα μικρό μέρος τοῦ τελευταίου ἀνεβαίνει καί ἐντάσσεται στή μεσαία τάξη (Mittelklasse)*. Οἱ μή παραγωγικές τάξεις ὅμως φροντίζουν νά μήν ὑπάρχουν γιά τό προλεταριάτο πάρα πολλά γιά κατανάλωση. Ἡ διαρ-

---

* Μέ τόν ὅρο: μεσαία τάξη, ἐννοεῖται ἐδῶ ἡ ἀστική τάξη. Σημ. μετ.

κής ἐπαναμετατροπή κέρδους σέ κεφάλαιο ἀποκαταστaίνει πάντα τόν ἴδιο κύκλο σέ διευρυνόμενη βάση.

Καί στόν Ρικάρντο ἡ ἔγνοια γιά τή συσσώρευση εἶναι ἀκόμα πιό μεγάλη ἀπό τήν ἔγνοια γιά τό καθαρό κέρδος, ἔτσι πού τό τελευταῖο θαυμάζεται μέ ζῆλο σάν μέσο γιά τή συσσώρευση. Ἀπό δῶ καί οἱ ἀντιφάσκουσες συμβουλές καί παρηγοριές πρός τούς ἐργάτες, πού ἔχουν τάχα περισσότερο ἀπό ὅλους συμφέρον ἀπό τή συσσώρευση, γιατί ἀπ᾽ αὐτήν ἐξαρτιέται ἡ ζήτηση ἐργατῶν. Ὅταν ἀνεβαίνει ἡ ζήτηση ἐργατῶν, ἀνεβαίνει καί ἡ τιμή τῆς ἐργασίας. Πρέπει ἑπομένως οἱ ἐργάτες νά ἐπιθυμοῦν οἱ ἴδιοι τή μείωση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, γιά νά μπορεῖ ἡ ὑπεραξία πού τούς ἔχουν πάρει νά ξαναγυρνάει σ᾽ αὐτούς φιλτραρισμένη ἀπό τό κεφάλαιο γιά νέα ἐργασία καί νά ἀνεβαίνει ὁ μισθός ἐργασίας τους. Νά, ὅμως, πού δέν εἶναι καλή ἡ ἄνοδος αὐτή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, γιατί ἐμποδίζει τή συσσώρευση. Ἀπό τή μιά, δέν πρέπει νά κάνουν παιδιά. Γιατί ἔτσι πέφτει ἡ προσφορά ἐργασίας καί ἀνεβαίνει ἡ τιμή της. Ὅμως ἡ ἄνοδος τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας μειώνει τό ποσοστό τῆς συσσώρευσης, περιορίζει ἑπομένως τή ζήτηση ἐργατῶν καί κατεβάζει τήν τιμή τῆς ἐργασίας. Ἀκόμα πιό γρήγορα ἀπ᾽ ὅ,τι μειώνεται ἡ προσφορά ἐργασίας, μειώνεται μαζί της καί τό κεφάλαιο. Ἄν οἱ ἐργάτες κάνουν παιδιά, τότε αὐξάνουν τή δική τους προσφορά, κατεβάζουν τήν τιμή τῆς ἐργασίας, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀνεβαίνει τό ποσοστό τοῦ κέρδους καί μαζί του ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου. Ὁ πληθυσμός τους πρέπει νά βαδίζει pari passu (νά συμβαδίζει) μέ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή ὁ ἐργατικός πληθυσμός πρέπει νά ὑπάρχει ἀκριβῶς στόν ἀριθμό πού τόν χρειάζεται ὁ καπιταλιστής — πράγμα ἐξάλλου πού γίνεται μόνο του.

Ὁ κύριος Γκανίλ δέν εἶναι πέρα γιά πέρα συνεπής μέ τόν θαυμασμό του γιά τό καθαρό προϊόν. Παραθέτει τά παρακάτω ἀπό τόν Σαί:

«Δέν ἀμφισβητῶ καθόλου, ὅτι στίς συνθῆκες τῆς ἐργασίας τῶν δούλων τό περίσσευμα τῶν προϊόντων πάνω ἀπό τήν κατανάλωση εἶναι μεγαλύτερο ἀπ᾽ ὅ,τι στήν ἐργασία τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου... Ἡ ἐργασία τοῦ δούλου δέν ἔχει ἄλλα ὅρια ἀπό τήν ἱκανότητα ἀπόδοσης τῆς σωματικῆς του δύναμης... Ὁ δοῦλος» (τό ἴδιο καί ὁ ἐλεύθερος ἐργάτης) «*ἐργάζεται γιά τήν ἱκανοποίηση μιᾶς ἀπεριόριστης ἀνάγκης: γιά τήν ἀπληστία τοῦ ἀφεντικοῦ του*» (Say, 1e édition, p. 215, 216).

[379] Σχετικά μ᾽ αὐτό ὁ Γκανίλ παρατηρεῖ:

«Ὁ ἐλεύθερος ἐργάτης δέν μπορεῖ νά ξοδεύει περισσότερα καί νά παράγει λιγότερα ἀπό ἕναν δοῦλο... Κάθε ἔξοδο προϋποθέτει ἕνα ἰσοδύναμο πού παράγε-

ται γιά νά πληρωθεῖ. Ὅταν ὁ ἐλεύθερος ἐργάτης ξοδεύει περισσότερα ἀπό τόν δοῦλο, τότε πρέπει καί τά προϊόντα τῆς ἐργασίας του νά εἶναι περισσότερα ἀπό τά προϊόντα τῆς ἐργασίας τοῦ δούλου» (Ganilh, t. I, p. 234).

Λές καί τό μέγεθος τοῦ μισθοῦ ἐξαρτιέται *μόνο* ἀπό τήν παραγωγικότητα τοῦ ἐργάτη καί ὄχι, μέ δοσμένη τήν παραγωγικότητα, ἀπό τό μοίρασμα τοῦ προϊόντος ἀνάμεσα στόν ἐργάτη καί στό ἀφεντικό.

«Ξέρω», συνεχίζει ὁ Γκανίλ, «ὅτι μποροῦμε μέ κάποιο δίκαιο νά ποῦμε, ὅτι *οἱ οἰκονομίες πού κάνει τό ἀφεντικό σέ βάρος τοῦ ἐργάτη*» (ἐδῶ, λοιπόν, ἔχουμε οἰκονομίες σέ βάρος τοῦ μισθοῦ τοῦ δούλου), «χρησιμεύουν γιά νά αὐξάνει τά δικά του προσωπικά ἔξοδα κλπ... Γιά τόν γενικό πλοῦτο ὅμως εἶναι ἐπωφελέστερο, ἄν σ' ὅλες τίς τάξεις τῆς κοινωνίας κυριαρχεῖ ἡ εὐημερία καί ὄχι ὑπερβολικός πλοῦτος σ' ἕναν μικρό ἀριθμό ἀτόμων» (σελ. 234, 235).

Πῶς ταιριάζει αὐτό μέ τό καθαρό προϊόν; Ἄλλωστε ὁ κύριος Γκανίλ ἀνακαλεῖ ἀμέσως τά φιλελεύθερα κατεβατά του (σελ. 236, 237). Εἶναι ὑπέρ τῆς δουλείας τῶν νέγρων στίς ἀποικίες. Εἶναι ἁπλῶς τόσο φιλελεύθερος, ὥστε νά μή θέλει νά ξαναεισαχθεῖ ἡ δουλεία στήν Εὐρώπη, ἀφοῦ ξεκαθάρισε ὅτι οἱ ἐλεύθεροι ἐργάτες εἶναι ἐδῶ δοῦλοι, ὅτι ὑπάρχουν μόνο καί μόνο γιά νά παράγουν τό καθαρό προϊόν γιά τούς καπιταλιστές, γιά τούς λόρδους - γαιοκτήμονες καί γιά τούς ὑπηρέτες τους.

«Αὐτός» (*ὁ Κεναί*) «ἀμφισβητεῖ κατηγορηματικά, ὅτι οἱ οἰκονομίες τῶν μέ μισθό ἐργαζόμενων τάξεων εἶναι σέ θέση νά αὐξήσουν τά κεφάλαια. Γιά νά τό δικαιολογήσει αὐτό, λέει ὅτι οἱ τάξεις αὐτές δέν ἔχουν καμιά δυνατότητα νά κάνουν οἰκονομίες. Ἄν εἶχαν κάποιο *περίσσευμα*, θά μποροῦσε αὐτό νά προέρχεται ἀπό μιά πλάνη, ἀπό μιά ἀταξία στήν κοινωνική οἰκονομία» (στό ἴδιο, σελ. 274).

Σάν ἀπόδειξη παραθέτει ὁ Γκανίλ τό παρακάτω χωρίο ἀπό τόν Κεναί:

«Ἄν ἡ στείρα τάξη κάνει οἰκονομία, γιά νά αὐξήσει τό μετρητό της χρῆμα... τότε οἱ ἐργασίες της καί τά κέρδη της θά μειωθοῦν στήν ἴδια ἀναλογία καί θά περιέλθει σέ κατάσταση παρακμῆς» («Physiocratie», σελ. 321).

Τό γαϊδούρι! Δέν καταλαβαίνει τόν Κεναί.
Ὁ κύριος Γκανίλ βάζει τήν πέτρα - κλειδί στήν παρακάτω φράση:

«Ὅσο πιό σημαντικοί εἶναι» (οἱ μισθοί) «τόσο μικρότερο εἶναι τό εἰσόδημα τῆς κοινωνίας» (ἡ κοινωνία βασίζεται σ' αὐτούς, στούς μισθωτούς ἐργάτες, ὅμως αὐτοί δέν συνιστοῦν τήν κοινωνία), «καί ὅλη ἡ τέχνη τῶν κυβερνήσεων πρέπει νά ἀποβλέπει στή μείωση τῆς μάζας τῶν μισθῶν ἐργασίας» (στό ἴδιο,

σελ. 24, τ. II)... *«Ἕνα καθῆκον... ἄξιο τοῦ διαφωτισμένου αἰώνα, στόν ὁποῖο ζοῦμε»* (τ. II, σελ. 24).

Ἀπομένουν ἀκόμα σχετικά μέ τήν παραγωγική καί τή μή παραγωγική ἐργασία νά δοῦμε σύντομα τούς *Λόντερνταλ* (ὕστερα ἀπ' ὅλα αὐτά περιττεύουν τά σαχλά ἀστεῖα τοῦ Μπρούγκχαμ), [Φεριέ;], *Τοκβίλ, Στόρχ, Σένιορ* καί *Ρόσσι.*

[9.] *Ἀνταλλαγή εἰσοδήματος καί κεφαλαίου*

{Πρέπει νά ξεχωρίζουμε: 1. Τό μέρος τοῦ *εἰσοδήματος πού μετατρέπεται σέ νέο κεφάλαιο.* Δηλαδή τό μέρος τοῦ κέρδους πού τό ἴδιο ξανακεφαλαιοποιεῖται. Τό μέρος αὐτό δέν τό παίρνουμε ἐδῶ καθόλου ὑπόψη. Ἀνήκει στό τμῆμα γιά τή συσσώρευση. 2. Τό εἰσόδημα πού ἀνταλλάσσεται μέ τό καταναλωμένο στήν παραγωγή κεφάλαιο. Ἔτσι πού μέ τήν ἀνταλλαγή αὐτή δέν σχηματίζεται νέο κεφάλαιο, ἀλλά ἀντικατασταίνεται παλιό κεφάλαιο, μέ δυό λόγια, συντηρεῖται τό παλιό κεφάλαιο. Ἑπομένως, τό μέρος τοῦ εἰσοδήματος πού μετατρέπεται σέ νέο κεφάλαιο μποροῦμε γιά τήν ἔρευνά μας αὐτή νά τό βάλουμε = 0 καί νά ἐξετάσουμε τό ζήτημα ἔτσι, λές καί ὅλο τό εἰσόδημα καλύπτει εἴτε εἰσόδημα εἴτε καταναλωμένο κεφάλαιο.

Ἑπομένως, ὅλη ἡ μάζα τοῦ χρονιάτικου προϊόντος διαιρεῖται σέ δυό μέρη: τό ἕνα μέρος καταναλώνεται σάν εἰσόδημα, τό ἄλλο μέρος ἀντικατασταίνει σέ εἶδος τό καταναλωμένο σταθερό κεφάλαιο.

[*α) Ἀνταλλαγή εἰσοδήματος μέ εἰσόδημα*]

Εἰσόδημα ἀνταλλάσσεται μέ εἰσόδημα, ὅταν λ.χ. οἱ παραγωγοί λινοῦ ὑφάσματος ἕνα μέρος τοῦ τμήματος ἐκείνου τοῦ προϊόντος τους, τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, τό ὁποῖο παρασταίνει τά κέρδη καί τούς μισθούς τους, τό εἰσόδημά τους τό ἀνταλλάσσουν μέ σιτάρι, πού παρασταίνει ἕνα μέρος τῶν κερδῶν καί [380] τῶν μισθῶν τοῦ ἀγρότη καλλιεργητῆ. Ἐδῶ λοιπόν ἡ ἀνταλλαγή λινοῦ ὑφάσματος μέ σιτάρι, ἡ ἀνταλλαγή αὐτῶν τῶν δυό ἐμπορευμάτων πού καί τά δύο μπαίνουν στήν ἀτομική κατανάλωση, εἶναι ἀνταλλαγή εἰσοδήματος μέ τή μορφή λινοῦ ὑφάσματος μέ εἰσόδημα μέ τή μορφή σιταριοῦ. Ἐδῶ δέν ὑπάρχει καμιά δυσκολία. Ἄν τά καταναλώσιμα προϊόντα ἔχουν παραχθεῖ στίς ἀναλο-

γίες πού άνταποκρίνονται στίς άνάγκες τῆς κοινωνίας, έπομένως έχουν κατανεμηθεῖ άνάλογα μέ τίς άνάγκες καί οἱ άντίστοιχες μάζες τῆς κοινωνικῆς έργασίας, πού άπαιτοῦνται γιά τήν παραγωγή τους {πράγμα πού φυσικά ποτέ δέν μπορεῖ νά γίνεται μέ άκρίβεια, άλλά γίνονται διαρκῶς άποκλίσεις καί δυσαναλογίες, πού σάν τέτιες έξισορροποῦνται, έτσι ὅμως πού ἡ ἴδια ἡ μόνιμη κίνηση τῆς έξισορρόπησης προϋποθέτει τή μόνιμη δυσαναλογία}, τότε τό εἰσόδημα ὑπάρχει, λ.χ. μέ τή μορφή τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, άκριβῶς στήν ποσότητα, στήν ὁποία χρειάζεται σάν εἶδος κατανάλωσης, δηλαδή άντικατασταίνεται μέ εἴδη κατανάλωσης ἄλλων παραγωγῶν. Αὐτό πού ὁ παραγωγός λινοῦ ὑφάσματος καταναλώνει μέ τή μορφή σιταριοῦ κλπ., τό καταναλώνει ὁ ἀγρότης κλπ. μέ τή μορφή λινοῦ ὑφάσματος. Τό μέρος τοῦ προϊόντος του, τό ὁποῖο παρασταίνει τό εἰσόδημά του πού τό άνταλλάσσει μέ ἄλλα έμπορεύματα (εἴδη κατανάλωσης), άνταλλάσσεται λοιπόν άπό τούς παραγωγούς αὐτῶν τῶν ἄλλων έμπορευμάτων σάν εἶδος κατανάλωσης. Αὐτό πού καταναλώνει μέ τή μορφή ἄλλου προόντος, τό καταναλώνουν ἄλλοι μέ τή μορφή τοῦ δικοῦ του προϊόντος.

Ἄς σημειωθεῖ μεταξύ ἄλλων: Τό γεγονός ὅτι γιά ἕνα προϊόν δέν χρησιμοποιεῖται περισσότερος χρόνος έργασίας άπό τόν χρόνο πού κοινωνικά άπαιτεῖται — δηλαδή ὄχι περισσότερος χρόνος άπό τόν χρόνο πού κατά μέσον ὅρο άπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή αὐτοῦ τοῦ έμπορεύματος — εἶναι άποτέλεσμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, πού διαρκῶς μάλιστα, μειώνει τό έλάχιστο ὅριο τοῦ άναγκαίου χρόνου έργασίας. Γιά νά τό πετύχει ὅμως αὐτό, ὀφείλει νά παράγει διαρκῶς σέ άνοδική κλίμακα.

Ἄν 1 πήχης λινό ὕφασμα κοστίζει μόνο 1 ὥρα, καί ἄν αὐτός εἶναι ὁ άναγκαῖος χρόνος έργασίας, πού χρειάζεται νά χρησιμοποιήσει ἡ κοινωνία γιά νά ἱκανοποιήσει τήν άνάγκη της γιά ἕναν πήχη λινό ὕφασμα, άπό τό γεγονός αὐτό δέν προκύπτει καθόλου ὅτι, ἄν παραχθοῦν 12 έκατομμύρια πῆχες, ἄν δηλαδή χρησιμοποιηθοῦν 12 έκατομμύρια ὧρες έργασίας ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, 1 έκατομ. ἡμέρες έργασίας, 1 έκατομμύριο έργάτες σάν λινοϋφαντές, τότε ἡ κοινωνία ὀφείλει νά χρησιμοποιήσει «ὑποχρεωτικά» τόσο μέρος τοῦ χρόνου έργασίας της γιά τήν ὕφανση λινοῦ ὑφάσματος. Μέ δοσμένο τόν άναγκαῖο χρόνο έργασίας, ὅταν δηλαδή εἶναι δοσμένο ὅτι μιά ὁρισμένη ποσότητα λινοῦ ὑφάσματος μπορεῖ νά παραχθεῖ μέσα σέ μιά μέρα, τότε προβάλλει τό έρώτημα, πόσες τέτιες μέρες πρέπει νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τήν παραγωγή λινοῦ ὑφάσματος. Ὁ χρόνος έργασίας, πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ λ.χ. γιά τή συνολική ποσότητα ὁρισμένων προϊόντων μέσα

σέ 1 χρόνο, εἶναι ἴσος μέ μιάν ὁρισμένη ποσότητα αὐτῆς τῆς ἀξίας χρήσης, λ.χ. ἑνός πήχη λινοῦ ὑφάσματος (ἄς ὑποθέσουμε ὅτι αὐτή ἡ ποσότητα εἶναι = μέ 1 ἡμέρα ἐργασίας) πολλαπλασιασμένη μέ τόν ἀριθμό γενικά τῶν ἡμερῶν ἐργασίας πού χρησιμοποιήθηκαν. Ἡ συνολική ποσότητα τοῦ χρόνου ἐργασίας, πού χρησιμοποιήθηκε σέ ἕναν καθορισμένο κλάδο παραγωγῆς, μπορεῖ νά βρίσκεται κάτω ἤ πάνω ἀπό τή σωστή ἀναλογία σέ σχέση μέ τή συνολική διαθέσιμη κοινωνική ἐργασία, παρ᾿ ὅλο πού κάθε ὑποπολλαπλάσιο τοῦ προϊόντος περιέχει μόνο τόν ἀναγκαῖο γιά τήν παραγωγή του χρόνο ἐργασίας ἤ παρ᾿ ὅλο πού ἦταν ἀναγκαῖο κάθε ὑποπολλαπλάσιο τοῦ χρόνου πού χρησιμοποιήθηκε, γιά νά δημιουργήσει τό ἀντίστοιχο ὑποπολλαπλάσιο τοῦ συνολικοῦ προϊόντος.

Ἀπ᾿ αὐτή τήν ἄποψη ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας ἀποκτάει ἕνα ἄλλο νόημα. Μπαίνει τό ἐρώτημα, σέ ποιές ποσότητες κατανέμεται ὁ ἴδιος ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς. Ὁ συναγωνισμός ρυθμίζει διαρκῶς αὐτή τήν κατανομή, ἀκριβῶς ὅπως διαρκῶς τήν ἀναιρεῖ. Ἄν σέ ἕναν κλάδο χρησιμοποιήθηκε μιά πολύ μεγάλη ποσότητα κοινωνικοῦ χρόνου ἐργασίας, τότε τό ἰσοδύναμο, πού μπορεῖ νά πληρωθεῖ γι᾿ αὐτόν, θά εἶναι τόσο ὅσο θά πληρωνόταν, ἄν χρησιμοποιοῦνταν ἡ ἀπαιτούμενη ποσότητα. Τό συνολικό προϊόν — δηλαδή ἡ ἀξία τοῦ συνολικοῦ προϊόντος — δέν εἶναι στήν περίπτωση αὐτή ἴση μέ τό χρόνο ἐργασίας πού περιέχεται σ᾿ αὐτό, ἀλλά ἴση μέ τό χρόνο ἐργασίας πού θά ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθεῖ ἀνάλογα, ἄν τό συνολικό προϊόν τῆς προκείμενης σφαίρας παραγωγῆς θά βρισκόταν στήν πρέπουσα ἀναλογία μέ τήν παραγωγή στίς ἄλλες σφαῖρες. Στόν ἴδιο ὅμως βαθμό πού ἡ τιμή τοῦ συνολικοῦ προϊόντος πέφτει κάτω ἀπό τήν ἀξία του, πέφτει καί ἡ τιμή τοῦ κάθε ὑποπολλαπλάσιού του. Ἄν ἔχουν παραχθεῖ 6.000 πήχες λινό ὕφασμα ἀντί 4.000 καί ἄν εἶναι 12.000 σελλίνια ἡ ἀξία τῶν 6.000 πήχεων, τότε θά πουληθοῦν πρός 8.000 σελλίνια. Ἡ τιμή τοῦ ἑνός πήχη εἶναι $1^1/_3$ σελλίνι ἀντί 2, δηλαδή κατά τό $^1/_3$ μικρότερη ἀπό τήν ἀξία του. Εἶναι λοιπόν τό ἴδιο σάν νά ἔχει χρησιμοποιηθεῖ κατά τό $^1/_3$ περισσότερος χρόνος ἐργασίας γιά τήν παραγωγή 1 πήχη. Ἄν ὑποθέσουμε γνωστή τήν ἀξία χρήσης τοῦ ἐμπορεύματος, ἡ πτώση τῆς τιμῆς του κάτω ἀπό τήν ἀξία του δείχνει ὅτι, παρ᾿ ὅλο πού κάθε μέρος τοῦ προϊόντος κόστισε μόνο τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας {ἐδῶ ὑποτίθεται ὅτι οἱ ὅροι παραγωγῆς ἔμειναν ἀμετάβλητοι} ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σ᾿ αὐτόν τόν κλάδο περίσσια, περισσότερη ἀπό τήν ἀναγκαία συνολική μάζα κοινωνικῆς ἐργασίας.

Κάτι τό ἐντελῶς διαφορετικό εἶναι ἡ πτώση τῆς σχετικῆς ἀξίας

τοῦ ἐμπορεύματος ἐξαιτίας ἀλλαγῆς [381] τῶν ὅρων παραγωγῆς. Αὐτό τό κομμάτι λινό ὕφασμα, πού βρίσκεται στήν ἀγορά, κόστισε 2 σελλίνια, = λ.χ. 1 μέρα ἐργασίας. Μπορεῖ ὅμως κάθε μέρα νά ἀναπαράγεται πρός 1 σελλ. Μιά ὅμως καί ἡ ἀξία καθορίζεται ἀπό τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας καί ὄχι ἀπό τόν χρόνο ἐργασίας πού χρειάζεται ὁ ξεχωριστός παραγωγός, γι' αὐτό ἡ μία ἡμέρα πού ἔχει χρειαστεῖ ὁ παραγωγός γιά τήν παραγωγή 1 πήχη εἶναι ἴση μόνο μέ $^1/_2$ κοινωνικά καθορισμένη ἡμέρα. Ἡ πτώση τῆς τιμῆς τοῦ ἑνός πήχη του ἀπό 2 σέ 1 σελλίνι, δηλαδή τῆς τιμῆς του κάτω ἀπό τήν ἀξία πού ἔχει *κοστίσει* στόν παραγωγό, δείχνει μόνο μιάν ἀλλαγή στούς ὅρους παραγωγῆς, δηλαδή μιάν ἀλλαγή στόν ἴδιο τόν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας. Ἄν ὅμως ἔμεναν ἴδια τά ἔξοδα παραγωγῆς τοῦ λινοῦ ὑφάσματος καί ἀνέβαιναν τά ἔξοδα παραγωγῆς ὅλων τῶν ἄλλων εἰδῶν μέ ἐξαίρεση τοῦ χρυσοῦ, κοντολογῆς τοῦ ὑλικοῦ τοῦ χρήματος — ἤ ἀκόμα μόνο ὁρισμένων εἰδῶν λ.χ. τοῦ σιταριοῦ, τοῦ χαλκοῦ κλπ., μέ δυό λόγια εἰδῶν πού δέν μπαίνουν στά συστατικά μέρη τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, τότε ἕνας πήχης λινό ὕφασμα θά ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι ἴσος μέ 2 σελλίνια. Ἡ *τιμή* του δέν θά ἔπεφτε, ὅμως θά εἶχε πέσει ἡ σχετική του ἀξία ἐκφρασμένη μέ σιτάρι, χαλκό κλπ.

Γιά τό μέρος τοῦ εἰσοδήματος σ' ἕναν κλάδο παραγωγῆς (πού παράγει καταναλώσιμα ἐμπορεύματα), τό ὁποῖο καταναλώνεται μέ τό εἰσόδημα ἑνός ἄλλου κλάδου παραγωγῆς, ἰσχύει ὅτι ἡ ζήτηση εἶναι ἴση μέ τή δική του προσφορά (ἐφόσον ἡ παραγωγή γίνεται μέ τήν ἀπαιτούμενη *ἀναλογικότητα*). Εἶναι τό ἴδιο, σάν νά καταναλώνει ὁ καθένας αὐτό τό μέρος τοῦ εἰσοδήματός του. Πρόκειται ἐδῶ μόνο γιά τή γνωστή μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος: Ε—Χ—Ε'! Λινό ὕφασμα — χρῆμα — σιτάρι.

Καί τά δυό ἐμπορεύματα πού ἀνταλλάσσονται ἀποτελοῦν ἐδῶ μόνο ἕνα μέρος τῆς νέας ἐργασίας πού ἔχει προστεθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους. Εἶναι ὅμως πρῶτα καθαρό ὅτι ἡ ἀνταλλαγή αὐτή — στήν ὁποία δυό παραγωγοί καταναλώνουν ἀμοιβαῖα ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος τους, πού ἀποτελεῖ εἰσόδημα, στά ἴδια τά ἀμοιβαῖα ἐμπορεύματά τους — γίνεται μονάχα σέ τέτιους κλάδους παραγωγῆς, πού παράγουν καταναλώσιμα εἴδη, εἴδη πού μπαίνουν ἄμεσα στήν ἀτομική κατανάλωση, στήν ὁποία μπορεῖ γι' αὐτό νά ξοδευτεῖ εἰσόδημα σάν εἰσόδημα. Δεύτερο, εἶναι ἐπίσης καθαρό: ὅτι μόνο *γι' αὐτό τό μέρος* τῆς ἀνταλλαγῆς προϊόντων εἶναι σωστό ὅτι ἡ προσφορά τοῦ παραγωγοῦ εἶναι ἴση μέ τή

ζήτηση γιά ἄλλα προϊόντα, τά ὁποῖα θέλει νά καταναλώσει. Πράγματι, ἐδῶ πρόκειται μόνο γιά ἁπλή ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων. Ἀντί νά παράγει μόνος του τά μέσα συντήρησής του, παράγει τά μέσα συντήρησης τοῦ ἄλλου, πού παράγει τά δικά του. Ἐδῶ δέν μεσολαβεῖ καμιά σχέση εἰσοδήματος καί κεφαλαίου. Εἰσόδημα μέ τή μιά μορφή καταναλώσιμων εἰδῶν ἀνταλλάσσεται μέ εἰσόδημα μέ μιάν ἄλλη μορφή καταναλώσιμων εἰδῶν, στήν πραγματικότητα δηλαδή ἀνταλλάσσονται καταναλώσιμα εἴδη μέ καταναλώσιμα εἴδη. Αὐτό πού καθορίζει τό γεγονός τῆς ἀνταλλαγῆς τους δέν εἶναι ὅτι καί τά δυό εἶναι εἰσοδήματα, ἀλλά ὅτι καί τά δυό εἶναι καταναλώσιμα εἴδη. Ἡ συγκεκριμένη μορφή τους σάν εἰσοδήματα δέν παίζει ἐδῶ κανένα ρόλο. Ἐκδηλώνεται πάντως στήν ἀξία χρήσης τῶν ἀμοιβαῖα ἀνταλλασσόμενων ἐμπορευμάτων, ὅτι καί τά δυό μπαίνουν στήν ἀτομική κατανάλωση, πράγμα ὅμως πού μέ τή σειρά του δέν σημαίνει τίποτα ἄλλο παρά ὅτι ἕνα μέρος καταναλώσιμων προϊόντων ἀνταλλάσσεται μέ ἕνα ἄλλο μέρος καταναλώσιμων προϊόντων.

Ἡ μορφή τοῦ εἰσοδήματος μπορεῖ νά ἐκδηλωθεῖ ἤ νά προβάλει μόνον ἐκεῖ πού ἀντιπαραθέτεται σ' αὐτήν ἡ μορφή τοῦ κεφαλαίου. Ἀλλά ἀκόμα καί σ' αὐτή τήν περίπτωση εἶναι λαθεμένο αὐτό πού ἰσχυρίζονται ὁ Σαΐ[77] καί ἄλλοι ἀγοραῖοι οἰκονομολόγοι, ὅτι, ἄν ὁ Α δέν μπορεῖ νά πουλήσει τό λινό ὕφασμά του ἤ ἄν μπορεῖ νά τό πουλήσει μόνο κάτω ἀπό τήν τιμή του — δηλαδή τό μέρος τοῦ λινοῦ ὑφάσματός του πού θέλει ὁ ἴδιος νά τό καταναλώσει σάν εἰσόδημα — αὐτό γίνεται, γιατί ὁ Β, ὁ Γ κλπ. ἔχουν παραγάγει πολύ λίγο σιτάρι, κρέας κλπ. Αὐτό μπορεῖ νά ὀφείλεται στό ὅτι δέν ἔχουν παραγάγει ἀρκετά ἀπό αὐτά. Μπορεῖ ὅμως καί νά ὀφείλεται στό ὅτι ὁ Α ἔχει παραγάγει πάρα πολύ λινό ὕφασμα. Γιατί, ἀκόμα καί ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Β, ὁ Γ κλπ. ἔχουν ἀρκετό σιτάρι κλπ. γιά νά ἀγοράσουν ἀπό τόν Α ὅλο τό λινό ὕφασμα, ὡστόσο δέν τό ἀγοράζουν, γιατί *καταναλώνουν* μόνο μιά καθορισμένη ποσότητα λινοῦ ὑφάσματος. Ἤ μπορεῖ ἀκόμα νά συμβεῖ αὐτό, ἐπειδή ὁ Α ἔχει παραγάγει περισσότερο λινό ὕφασμα ἀπό τό μέρος τοῦ εἰσοδήματός τους πού μπορεῖ νά διατεθεῖ γενικά σέ ὑφάσματα ρουχισμοῦ, δηλαδή ἀπόλυτα, ἐπειδή ὁ καθένας μπορεῖ νά δαπανήσει σέ εἰσόδημα μόνο ἕνα καθορισμένο μέρος τοῦ προϊόντος του, ἐνῶ ἡ παραγωγή λινοῦ ὑφάσματος τοῦ Α προϋποθέτει μεγαλύτερο εἰσόδημα ἀπό τό εἰσόδημα πού γενικά ὑπάρχει. Γελοῖο ὅμως θά εἶναι ἐκεῖ ὅπου πρόκειται μόνο γιά ἀνταλλαγή εἰσοδήματος μέ εἰσόδημα, ἄν προϋποθέσουμε ὅτι τό ζητούμενο δέν εἶναι ἡ ἀξία χρήσης τοῦ προϊόντος, ἀλλά ἡ ποσότητα αὐτῆς τῆς ἀξίας χρήσης, δηλαδή νά ξεχάσουμε πάλι ὅτι στήν ἀνταλ-

λαγή *αὐτή* πρόκειται μόνο γιά ἱκανοποίηση ἀναγκῶν, ὄχι γιά ποσότητα, ὅπως γίνεται μέ τήν ἀνταλλακτική ἀξία.

Ὡστόσο, ὁ καθένας προτιμάει νά ἔχει μιά μεγάλη ποσότητα ἀπό ἕνα εἶδος στή θέση μιᾶς μικρότερης ποσότητας. Ἄν αὐτός ὁ συλλογισμός λύνει τή δυσκολία, τότε εἶναι [382] ἀπολύτως ἀκατανόητο γιατί ὁ παραγωγός λινοῦ ὑφάσματος, ἀντί ν' ἀνταλλάξει τό λινό ὕφασμά του μέ ἄλλα εἴδη κατανάλωσης, γιά νά τά ἀποθηκεύσει en masse*, δέν ἀκολουθεῖ τόν ἁπλούστερο δρόμο, νά καταναλώσει ἕνα μέρος τοῦ εἰσοδήματός του σέ περίσσιο λινό ὕφασμα. Γενικά, γιατί μετατρέπει ἕνα μέρος τοῦ εἰσοδήματός του ἀπό τή μορφή τοῦ λινοῦ ὑφάσματος σέ ἄλλες μορφές; Ἐπειδή ἔχει νά ἱκανοποιήσει καί ἄλλες ἀνάγκες καί ὄχι μόνο τήν ἀνάγκη γιά λινό ὕφασμα. Γιατί καταναλώνει ὁ ἴδιος μονάχα ἕνα καθορισμένο μέρος τοῦ λινοῦ ὑφάσματος; Ἐπειδή μόνο ἕνα ποσοτικά καθορισμένο μέρος λινοῦ ὑφάσματος ἔχει ἀξία χρήσης γι' αὐτόν. Τό ἴδιο ἰσχύει, ὅμως, καί γιά τούς Β, Γ κλπ. Ἄν ὁ Β πουλάει κρασί, ὁ Γ βιβλία καί ὁ Δ καθρέφτες, τότε ὁ καθένας ἀπό αὐτούς ἴσως νά προτιμάει νά καταναλώσει τό περίσσευμα τοῦ εἰσοδήματός του στό δικό του προϊόν σέ κρασί, βιβλία καί καθρέφτες, παρά σέ λινό ὕφασμα. Δέν μποροῦν ἑπομένως νά λένε ὅτι εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητο νά ἔχουν παραχθεῖ πολύ λίγο κρασί, πολύ λίγα βιβλία, πολύ λίγοι καθρέφτες, ἐπειδή ὁ Α δέν μπορεῖ καθόλου νά μετατρέψει (ἤ δέν μπορεῖ νά μετατρέψει ἀνάλογα μέ τήν ἀξία του) τό εἰσόδημά του, πού ἀποτελεῖται ἀπό λινό ὕφασμα, σέ κρασί, βιβλία, καθρέφτες. Ἀκόμα πιό γελοῖο θά εἶναι ὅμως, ἄν αὐτή ἡ ἀνταλλαγή εἰσοδήματος μέ εἰσόδημα — αὐτό τό ἕνα μέρος τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων — θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ ὅλη τήν ἐμπορευματική ἀνταλλαγή.

Ἔχουμε λοιπόν διαθέσει ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος. Ἕνα μέρος τῶν καταναλώσιμων προϊόντων ἀλλάζει χέρια ἀνάμεσα στούς ἴδιους τούς παραγωγούς αὐτῶν τῶν καταναλώσιμων προϊόντων. Ὁ καθένας τους, ἀντί νά καταναλώνει ἕνα μέρος τοῦ εἰσοδήματός του (κέρδος καί μισθό) στό δικό του καταναλώσιμο προϊόν, τό καταναλώνει στό καταναλώσιμο προϊόν τοῦ ἄλλου, μπορεῖ δέ νά τό κάνει αὐτό μόνο ἐφόσον ὁ ἄλλος καταναλώνει ἀμοιβαῖα στή θέση τοῦ δικοῦ του καταναλώσιμου προϊόντος τό ξένο καταναλώσιμο προϊόν. Εἶναι τό ἴδιο, σάν νά εἶχε ὁ καθένας καταναλώσει ἐκεῖνο τό μέρος τοῦ καταναλώσιμου προϊόντος του, πού ἀποτελεῖ τό δικό του εἰσόδημα.

---

* κατά μάζες

Γιά ὅλο ὅμως τό ὑπόλοιπο μέρος τῶν προϊόντων μπαίνουν σέ ἐνέργεια πιό περίπλοκες σχέσεις, καί μόνον ἐδῶ τά ἀνταλλαγμένα ἐμπορεύματα ἀντικρύζονται σάν εἰσόδημα καί κεφάλαιο, δηλαδή ὄχι μόνο σάν εἰσόδημα.

[β) Ἀνταλλαγή εἰσοδήματος μέ κεφάλαιο]

Πρῶτα ἀπ' ὅλα πρέπει νά διακρίνουμε τά ἑξῆς: Σέ ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς ἕνα μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος ἀποτελεῖ εἰσόδημα, προσθεμένη (στή διάρκεια τοῦ ἔτους) ἐργασία, κέρδος καί μισθό. {Πρόσοδος, τόκος κλπ. μέρη τοῦ κέρδους. Τό εἰσόδημα τῶν κρατικῶν κοπροϋπαλλήλων ἀποτελεῖ μέρος τοῦ κέρδους καί τοῦ μισθοῦ. Τό εἰσόδημα τῶν ἄλλων μή παραγωγικῶν ἐργατῶν εἶναι τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ κέρδους καί τοῦ μισθοῦ, πού τό ἀγοράζουν μέ τίς μή παραγωγικές τους ἐργασίες, δέν αὐξάνει ἑπομένως τό προϊόν πού ὑπάρχει μέ τή μορφή κέρδους καί μισθοῦ, ἀλλά καθορίζει μόνο πόσο μέρος καταναλώνουν ἀπό αὐτό καί πόσο καταναλώνουν οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες καί οἱ καπιταλιστές.} Ἀλλά μόνο σέ ἕνα μέρος τῶν σφαιρῶν παραγωγῆς, τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος πού ἀντιπροσωπεύει εἰσόδημα μπορεῖ νά μπεῖ in natura ἄμεσα στό εἰσόδημα, ἤ, σύμφωνα μέ τήν *ἀξία χρήσης* του, νά καταναλωθεῖ σάν εἰσόδημα. Ὅλα τά προϊόντα πού ἀποτελοῦν *μόνο* μέσα παραγωγῆς δέν μποροῦν νά καταναλωθοῦν σάν εἰσόδημα in natura στήν ἄμεσή τους μορφή, ἀλλά μόνο ἡ *ἀξία* τους. Ἡ ἀξία τους, ὅμως, πρέπει νά καταναλωθεῖ στούς κλάδους παραγωγῆς πού παράγουν ἄμεσα καταναλώσιμα εἴδη. Ἕνα μέρος τῶν μέσων παραγωγῆς μποροῦν νά εἶναι ἄμεσα μέσα κατανάλωσης, τό ἕνα ἤ τό ἄλλο, ἀνάλογα μέ τή χρησιμοποίησή τους, ὅπως ἕνα ἄλογο, ἕνα ἁμάξι κλπ. Ἕνα μέρος τῶν μέσων ἄμεσης κατανάλωσης μποροῦν νά εἶναι μέσα παραγωγῆς, ὅπως τό σιτάρι γιά τήν παραγωγή ρακιοῦ, τό σιτάρι γιά σπόρο κλπ. Σχεδόν ὅλα τά μέσα κατανάλωσης μποροῦν νά ξαναμποῦν μέ τή μορφή περιττωμάτων τῆς κατανάλωσης στό προτσές τῆς παραγωγῆς, ὅπως λ.χ. μεταχειρισμένα καί μισοσαπισμένα κουρέλια ἀπό λινό στήν παραγωγή χαρτιοῦ. Ὅμως, κανένας δέν παράγει λινό ὕφασμα, γιά νά γίνει μέ τή μορφή κουρελιῶν πρώτη ὕλη τοῦ χαρτιοῦ. Τή μορφή αὐτή τήν παίρνει μόνο, ἀφοῦ τό προϊόν τῆς λινοϋφαντουργίας ἔχει μπεῖ σάν τέτιο στήν κατανάλωση. Μόνο σάν περίττωμα αὐτῆς τῆς κατανάλωσης, σάν κατάλοιπο καί προϊόν τοῦ προτσές κατανάλωσης μπορεῖ νά μπεῖ ἔπειτα ξανά σάν μέσο παραγωγῆς σέ μιά νέα σφαίρα παραγωγῆς. Ἑπομένως ἡ περίπτωση αὐτή δέν ἀνήκει ἐδῶ.

Τά προϊόντα λοιπόν — τό μέρος ἐκεῖνο πού ἀντιπροσωπεύει εἰσόδημα, μπορεῖ βέβαια νά καταναλωθεῖ ἀπό τούς ἴδιους τούς παραγωγούς τους σάν ἀξία, ὄχι ὅμως σάν ἀξία χρήσης (ἔτσι πού τό μέρος ἐκεῖνο λ.χ. τῶν μηχανῶν τους, πού ἀντιπροσωπεύει μισθό καί κέρδος, θά πρέπει νά τό πουλήσουν γιά νά τό καταναλώσουν, μιά καί δέν μποροῦν μ' αὐτό, πού ἔχει τή μορφή μηχανῶν, νά ἱκανοποιήσουν ἄμεσα κάποια ἀτομική τους ἀνάγκη) — δέν μποροῦν ἐπίσης νά καταναλωθοῦν ἀπό τούς παραγωγούς ἄλλων προϊόντων, δέν μποροῦν νά μποῦν στήν ἀτομική τους κατανάλωση, δέν μποροῦν ἑπομένως ν' ἀποτελέσουν μέρος τῶν προϊόντων, στά ὁποῖα ξοδεύουν τό εἰσόδημά τους, γιατί αὐτό ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀξία χρήσης αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων, γιατί ἡ ἀξία χρήσης τους ἀπό τή φύση της *ἀποκλείει* τήν ἀτομική κατανάλωσή τους. Ἔτσι οἱ παραγωγοί αὐτῶν τῶν μή καταναλώσιμων προϊόντων μποροῦν νά καταναλώσουν μονάχα τήν *ἀνταλλακτική ἀξία* τους, αὐτό θά πεῖ ὅτι ὀφείλουν προηγούμενα νά τά μετατρέψουν σέ χρῆμα, γιά νά ξαναμετατρέψουν αὐτό τό χρῆμα σέ καταναλώσιμα ἐμπορεύματα. Σέ ποιόν, ὅμως, πρέπει [383] νά τά πουλήσουν; Σέ παραγωγούς ἄλλων προϊόντων πού δέν μπαίνουν στήν ἀτομική κατανάλωση; Στήν περίπτωση αὐτή θά εἶχαν στή θέση ἑνός μή καταναλώσιμου προϊόντος ἕνα ἄλλο μή καταναλώσιμο προϊόν. Ἔχουμε ὅμως ὑποθέσει ὅτι αὐτό τό μέρος τῶν προϊόντων ἀποτελεῖ τό εἰσόδημά τους, ὅτι τά πουλᾶνε γιά νά καταναλώσουν τήν ἀξία τους σέ καταναλώσιμα προϊόντα. Ἑπομένως, μποροῦν αὐτά τά προϊόντα νά τά πουλήσουν μονάχα στούς παραγωγούς ἀτομικά καταναλώσιμων προϊόντων.

Αὐτό τό μέρος τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων ἀποτελεῖ ἀνταλλαγή κεφαλαίου τοῦ ἑνός μέ εἰσόδημα τοῦ ἄλλου καί εἰσοδήματος τοῦ ἑνός μέ κεφάλαιο τοῦ ἄλλου. Μόνο ἕνα μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος τοῦ παραγωγοῦ καταναλώσιμων προϊόντων ἀποτελεῖ εἰσόδημα, τό ἄλλο ἀποτελεῖ σταθερό κεφάλαιο. Αὐτό τό τελευταῖο δέν μπορεῖ οὔτε ὁ ἴδιος νά τό καταναλώσει, οὔτε νά τό ἀνταλλάξει μέ καταναλώσιμα προϊόντα ἄλλων. Δέν μπορεῖ νά καταναλώσει σέ εἶδος οὔτε τήν ἀξία χρήσης αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ προϊόντος, οὔτε τήν ἀξία του, ἀνταλλάσσοντάς την μέ ἄλλα καταναλώσιμα προϊόντα. Ἀντίθετα, εἶναι ὑποχρεωμένος νά τό ξαναμετατρέψει στά φυσικά στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ του κεφαλαίου. Εἶναι ὑποχρεωμένος τό μέρος αὐτό τοῦ προϊόντος του νά τό *καταναλώσει βιομηχανικά*, δηλαδή νά τό καταναλώσει σάν μέσο παραγωγῆς. Σύμφωνα ὅμως μέ τήν ἀξία χρήσης του τό προϊόν του εἶναι κατάλληλο νά μπεῖ μόνο στήν ἀτομική κατανάλωση. Δέν μπορεῖ ἑπομένως νά τό ξαναμετατρέψει σέ εἶδος στά δικά του στοιχεῖα παρα-

γωγῆς. Ἡ ἀξία του χρήσης ἀποκλείει τή *βιομηχανική κατανάλωσή* του. Γι' αὐτό ὁ παραγωγός ἑνός τέτιου προϊόντος μπορεῖ νά καταναλώσει βιομηχανικά μόνο τήν *ἀξία* του, πουλώντας τό προϊόν του στούς παραγωγούς αὐτῶν τῶν στοιχείων παραγωγῆς τοῦ προϊόντος του. Αὐτό τό μέρος τοῦ προϊόντος του δέν μπορεῖ οὔτε νά τό καταναλώσει σέ εἶδος, οὔτε νά καταναλώσει τήν ἀξία του, πουλώντας το ἔναντι ἄλλων ἀτομικά καταναλώσιμων προϊόντων. Ὅσο τό μέρος αὐτό τοῦ προϊόντος του δέν μπορεῖ νά μπεῖ στό δικό του εἰσόδημα, ἄλλο τόσο δέν μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπό τό εἰσόδημα τῶν παραγωγῶν ἄλλων ἀτομικά καταναλώσιμων προϊόντων, γιατί αὐτό θά ἦταν δυνατό μόνο, ἄν ἀντάλλασσε τό προϊόν του μέ τό δικό τους προϊόν, ἄν δηλαδή *κατανάλωνε* τήν ἀξία τοῦ προϊόντος του, πράγμα πού δέν μπορεῖ νά γίνει. Ἐπειδή ὅμως τό μέρος αὐτό τοῦ προϊόντος του, ὅπως καί τό ἄλλο μέρος του πού τό καταναλώνει σάν εἰσόδημα, μπορεῖ, σύμφωνα μέ τήν ἀξία χρήσης του, νά καταναλωθεῖ μόνο σάν εἰσόδημα, πρέπει δηλαδή νά μπεῖ στήν ἀτομική κατανάλωση, δέν μπορεῖ ν' ἀντικαταστήσει σταθερό κεφάλαιο, ἔτσι πρέπει νά μπεῖ στό εἰσόδημα τῶν παραγωγῶν μή καταναλώσιμων προϊόντων, πρέπει νά ἀνταλλαχθεῖ μέ τό μέρος ἐκεῖνο τῶν προϊόντων τους, πού τήν ἀξία του μποροῦν νά τήν καταναλώσουν ἤ πού ἀποτελεῖ τό εἰσόδημά τους.

Ἄν ἐξετάσουμε αὐτή τήν ἀνταλλαγή ἀπό τήν πλευρά τοῦ καθένα πού ἀνταλλάσσει, τότε γιά τόν Α, γιά τόν παραγωγό τοῦ καταναλώσιμου προϊόντος, ἀποτελεῖ μετατροπή κεφαλαίου σέ κεφάλαιο. Τό μέρος τοῦ συνολικοῦ του προϊόντος, πού εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ περιεχόμενου σ' αὐτό σταθεροῦ κεφαλαίου, τό ξαναμετατρέπει στή φυσική του μορφή, μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά λειτουργήσει σάν σταθερό κεφάλαιο. Καί πρίν καί μετά τήν ἀνταλλαγή ἀποτελεῖ σέ ἀξία μόνο σταθερό κεφάλαιο. Ἀντίθετα, γιά τόν Β, τόν παραγωγό τοῦ μή καταναλώσιμου προϊόντος, ἡ ἀνταλλαγή ἀποτελεῖ ἁπλῶς μετατροπή τοῦ εἰσοδήματος ἀπό τή μιά μορφή στήν ἄλλη. Τό μέρος τοῦ συνολικοῦ του προϊόντος, πού ἀποτελεῖ τό εἰσόδημά του, τό ὁποῖο εἶναι ἴσο μέ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ συνολικοῦ προϊόντος πού ἀντιπροσωπεύει νεοπροσθεμένη ἐργασία, παρασταίνει τή δική του (κεφάλαιο καί ἐργάτης) ἐργασία, τό μετατρέπει πρῶτα στή φυσική του μορφή, μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά τό καταναλώσει σάν εἰσόδημα. Τό μέρος αὐτό καί πρίν καί μετά τήν ἀνταλλαγή ἀντιπροσωπεύει σέ ἀξία μονάχα τό εἰσόδημά του.

Ἄν ἐξετάσουμε τή σχέση αὐτή καί ἀπό τίς δυό πλευρές, τότε ὁ Α ἀνταλλάσσει τό σταθερό του κεφάλαιο μέ τό εἰσόδημα τοῦ Β καί ὁ Β τό εἰσόδημά του μέ τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ Α. Τό εἰσόδημα τοῦ Β ἀντι-

κατασταίνει τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ Α καί τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ Α ἀντικατασταίνει τό εἰσόδημα τοῦ Β.

Στήν ἴδια τήν ἀνταλλαγή {δέν παίρνουμε ὑπόψη τούς σκοπούς, στούς ὁποίους ἀποβλέπουν οἱ ἀνταλλάσσοντες} ἀντικρύζονται μόνο ἐμπορεύματα — καί γίνεται ἁπλή ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων — τά ὁποῖα σχετίζονται μεταξύ τους μόνο σάν ἐμπορεύματα καί τά ὁποῖα ἀδιαφοροῦν γιά τούς ὁρισμούς εἰσόδημα καί κεφάλαιο. Μονάχα ἡ διαφορετική *ἀξία χρήσης* αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων δείχνει, ὅτι ἕνα μέρος ἀπό αὐτά χρησιμεύει μόνο γιά τή βιομηχανική κατανάλωση καί τό ἄλλο μόνο γιά τήν ἀτομική κατανάλωση καί μποροῦν νά μποῦν σ' αὐτές. Ἡ διαφορετική χρησιμότητα τῶν διάφορων ἀξιῶν χρήσης τῶν διάφορων ἐμπορευμάτων σχετίζεται μέ τήν κατανάλωση καί δέν ἀφορᾶ καθόλου τό προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς τους σάν ἐμπορευμάτων. Ἐντελῶς διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα, ὅταν τό κεφάλαιο τοῦ κεφαλαιοκράτη μετατρέπεται σέ μισθό ἐργασίας καί ἡ ἐργασία σέ κεφάλαιο. Ἐδῶ τά ἐμπορεύματα δέν ἀντικρύζονται σάν ἁπλά ἐμπορεύματα, ἀλλά τό κεφάλαιο ἐμφανίζεται σάν κεφάλαιο. Στήν ἀνταλλαγή, πού μόλις ἐξετάσαμε, ὁ πουλητής καί ὁ ἀγοραστής ἀντικρύζονται μόνο σάν τέτιοι, μόνο σάν ἁπλοί κάτοχοι ἐμπορευμάτων.

Εἶναι ἀκόμα ξεκάθαρο, ὅτι κάθε προϊόν πού προορίζεται μόνο γιά τήν ἀτομική κατανάλωση ἤ κάθε προϊόν πού μπαίνει στήν ἀτομική κατανάλωση, ἐφόσον μπαίνει σ' αὐτήν, μπορεῖ ν' ἀνταλλαχθεῖ μόνο μέ εἰσόδημα. Τό γεγονός ὅτι δέν μπορεῖ νά καταναλωθεῖ βιομηχανικά, σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι μπορεῖ νά καταναλωθεῖ μόνο σάν εἰσόδημα, δηλαδή μόνο ἀτομικά. {Ὅπως σημειώσαμε πιό πάνω, κάνουμε ἐδῶ ἀφαίρεση ἀπό τή μετατροπή κέρδους σέ κεφάλαιο.}

Ἄν ὁ Α εἶναι παραγωγός μόνο ἑνός προϊόντος πού προορίζεται γιά τήν ἀτομική κατανάλωση καί ὑποθέσουμε ὅτι τό εἰσόδημά του εἶναι ἴσο μέ τό $^1/_3$ τοῦ συνολικοῦ προϊόντος του, τότε τό σταθερό κεφάλαιό του = $^2/_3$ τοῦ συνολικοῦ προϊόντος. Σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, τό πρῶτο $^1/_3$ τό καταναλώνει ὁ ἴδιος, ἄν τώρα τό καταναλώνει ὅλο ὁ ἴδιος [384] in natura ἤ μόνο ἐνμέρει ἤ καί καθόλου, ἤ ἄν καταναλώνει τήν ἀξία του σέ ἄλλα εἴδη κατανάλωσης, αὐτό δέν ἔχει σημασία. Στήν περίπτωση αὐτή οἱ πουλητές αὐτῶν τῶν ἄλλων εἰδῶν κατανάλωσης, καταναλώνουν τό δικό τους εἰσόδημα σέ προϊόντα τοῦ Α. Ἑπομένως, τό μέρος τοῦ καταναλώσιμου προϊόντος, πού ἀποτελεῖ τό εἰσόδημα τῶν παραγωγῶν τῶν καταναλώσιμων προϊόντων, καταναλώνεται ἀπό αὐτούς τούς ἴδιους εἴτε ἄμεσα, εἴτε ἔμμεσα, μέ τήν ἀνταλλαγή μεταξύ τους τῶν προϊόντων πού καταναλώνουν οἱ ἴδιοι. Ἑπομένως, ὅσον ἀφορᾶ τό μέρος

αὐτό, γίνεται *ἀνταλλαγή εἰσοδήματος μέ εἰσόδημα*. Ἐδῶ εἶναι τό ἴδιο σάν νά ἀντιπροσώπευε ὁ Α τούς παραγωγούς ὅλων τῶν καταναλώσιμων προϊόντων. Τό 1/3 αὐτῆς τῆς συνολικῆς μάζας, τό μέρος της πού ἀποτελεῖ τό εἰσόδημά του, τό καταναλώνει ὁ ἴδιος. Τό μέρος αὐτό, ὅμως, ἀντιπροσωπεύει ἀκριβῶς τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας, πού ἡ κατηγορία Α τῶν παραγωγῶν πρόσθεσε στή διάρκεια ὅλου τοῦ ἔτους στό σταθερό της κεφάλαιο, καί ἡ ποσότητα αὐτή εἶναι ἴση μέ τό συνολικό ποσό τῶν μισθῶν καί τῶν κερδῶν πού ἔχουν παραχθεῖ στή διάρκεια τοῦ ἔτους ἀπό τήν κατηγορία Α.

Τά ὑπόλοιπα 2/3 τοῦ συνολικοῦ προϊόντος τῆς κατηγορίας Α εἶναι ἴσα μέ τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πρέπει λοιπόν ν' ἀντικατασταθοῦν μέ τό προϊόν τῆς ἐτήσιας ἐργασίας τῆς κατηγορίας Β, πού προσφέρει προϊόντα ἀκατάλληλα γιά τήν ἀτομική κατανάλωση, τά ὁποῖα μπαίνουν μόνο στή βιομηχανική κατανάλωση, μπαίνουν δηλαδή σάν μέσα παραγωγῆς στό προτσές τῆς παραγωγῆς. Ἐπειδή ὅμως αὐτά τά 2/3 τοῦ συνολικοῦ προϊόντος Α, ἀκριβῶς ὅπως καί τό πρῶτο 1/3, πρέπει νά μποῦν στήν ἀτομική κατανάλωση, ἀνταλλάσσονται ἀπό τούς παραγωγούς τῆς κατηγορίας Β μέ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος τους, πού ἀποτελεῖ τό εἰσόδημά τους. Ἔτσι ἡ κατηγορία Α ἔχει ἀνταλλάξει τό σταθερό μέρος τοῦ συνολικοῦ της προϊόντος μέ τήν ἀρχική του φυσική μορφή, τό ἔχει ξαναμετατρέψει μέ τά νεοπροσφερμένα προϊόντα τῆς κατηγορίας Β, ἡ κατηγορία Β, ὅμως, πλήρωσε μόνο μέ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος της, πού ἀποτελεῖ τό εἰσόδημά της, τό ὁποῖο ὅμως μπορεῖ νά τό καταναλώσει ἡ ἴδια μόνο σέ προϊόντα τῆς κατηγορίας Α. Στήν πράξη λοιπόν πλήρωσε μέ τή νεοπροσθεμένη ἐργασία της, πού ἀποτελεῖται ὁλόκληρη ἀπό τό μέρος τοῦ προϊόντος Β, πού ἀνταλλάσσεται μέ τά τελευταῖα 2/3 τοῦ προϊόντος Α. Τό συνολικό προϊόν Α ἀνταλλάσσεται ἔτσι μέ εἰσόδημα ἤ μπαίνει ὁλόκληρο στήν ἀτομική κατανάλωση. Ἐξάλλου (μιά καί σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας ἡ μετατροπή εἰσοδήματος σέ κεφάλαιο δέν ἐξετάζεται ἐδῶ, εἶναι = 0) *ὅλο* ἐπίσης τό *εἰσόδημα* τῆς κοινωνίας δαπανᾶται σέ προϊόν Α, γιατί οἱ παραγωγοί τοῦ Α καταναλώνουν τό εἰσόδημά τους σέ Α, τό ἴδιο δέ κάνουν καί οἱ παραγωγοί τῆς κατηγορίας Β. Καί ἔξω ἀπό αὐτές τίς δυό κατηγορίες, δέν ὑπάρχει ἄλλη.

Τό προϊόν Α καταναλώνεται ὁλόκληρο, παρ' ὅλο πού τά 2/3 του ἀποτελοῦνται ἀπό σταθερό κεφάλαιο, πού δέν ἐπιτρέπεται νά τά καταναλώσουν οἱ παραγωγοί τοῦ Α, ἀλλά πρέπει νά ξαναμετατραποῦν στή φυσική μορφή τῶν στοιχείων παραγωγῆς τους. Τό συνολικό προϊόν Α εἶναι ἴσο μέ τό συνολικό εἰσόδημα τῆς κοινωνίας. Τό συνολικό, ὅμως,

εἰσόδημα τῆς κοινωνίας ἀντιπροσωπεύει τόν συνολικό χρόνο ἐργασίας, πού στή διάρκεια τοῦ ἔτους ἔχει προσθέσει στό ὑπάρχον σταθερό κεφάλαιο τῆς κοινωνίας. Ἔτσι, παρ' ὅλο πού τό συνολικό προϊόν Α ἀποτελεῖται μόνο κατά τό $^1/_3$ ἀπό νεοπροσθεμένη ἐργασία καί κατά $^2/_3$ ἀπό παρωχημένη ἐργασία, ἡ ὁποία πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ, ὡστόσο μπορεῖ ν' ἀγοραστεῖ ὁλόκληρο ἀπό τή νεοπροσθεμένη ἐργασία, γιατί τά $^2/_3$ αὐτῆς τῆς συνολικῆς ἐτήσιας ἐργασίας πρέπει νά καταναλωθοῦν ὄχι σέ δικά της προϊόντα, ἀλλά σέ προϊόντα τῆς Α. Τό Α ἀντικαθασταίνεται ἀπό $^2/_3$ περισσότερη νεοπροσθεμένη ἐργασία ἀπό τή νεοπροσθεμένη ἐργασία πού περιέχει τό ἴδιο, γιατί αὐτά τά $^2/_3$ εἶναι ἡ προσθεμένη στό Β ἐργασία, τό δέ Β αὐτά τά $^2/_3$ μπορεῖ νά τά καταναλώσει ἀτομικά μόνο σέ Α, ὅπως τό Α τά ἴδια $^2/_3$ μόνο σέ Β μπορεῖ νά τά καταναλώσει βιομηχανικά. Ἔτσι τό συνολικό προϊόν Α μπορεῖ, πρῶτο, νά καταναλωθεῖ σάν εἰσόδημα καί ταυτόχρονα νά ἀντικατασταθεῖ τό σταθερό του κεφάλαιο. Ἤ, πιό σωστά, καταναλώνεται ὁλόκληρο μόνο σάν εἰσόδημα, γιατί τά $^2/_3$ του ἀντικατασταίνονται ἀπό τούς παραγωγούς τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, οἱ ὁποῖοι δέν μποροῦν νά καταναλώσουν in natura τό μέρος τοῦ προϊόντος τους, πού ἀποτελεῖ τό εἰσόδημά τους, ἀλλά πρέπει νά τό καταναλώσουν σέ προϊόντα Α, δηλαδή ἀφοῦ τά ἀνταλλάξουν μέ τά $^2/_3$ τοῦ Α.

Ἔτσι διαθέσαμε τά τελευταῖα $^2/_3$ τοῦ Α.

Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι δέν ἀλλάζει καθόλου τά πράγματα, ἄν ὑπάρχει καί μιά τρίτη κατηγορία Γ, τά προϊόντα τῆς ὁποίας εἶναι καταναλώσιμα καί βιομηχανικά καί ἀτομικά. Λογουχάρη τό σιτάρι πού χρησιμεύει σάν τροφή τῶν ἀνθρώπων ἤ τῶν ζώων, ἤ σάν σπόρος, ἤ γιά τήν παραγωγή ψωμιοῦ, τό ἴδιο τά ἁμάξια, τά ἄλογα, τά ζῶα κλπ. Στήν περίπτωση πού τά προϊόντα αὐτά μπαίνουν στήν ἀτομική κατανάλωση, πρέπει νά καταναλώνονται ἄμεσα ἤ ἔμμεσα σάν εἰσόδημα ἀπό τούς ἴδιους τούς παραγωγούς τους ἤ (ἄμεσα ἤ ἔμμεσα) ἀπό τούς παραγωγούς τοῦ μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού περιέχεται σ' αὐτά. Ἑπομένως, στήν περίπτωση αὐτή ὑπάγονται στήν κατηγορία Α. Ὅταν δέν μπαίνουν στήν ἀτομική κατανάλωση, ὑπάγονται στήν κατηγορία Β.

Τό προτσές αὐτοῦ τοῦ δεύτερου εἴδους ἀνταλλαγῆς, στό ὁποῖο δέν ἀνταλλάσσεται εἰσόδημα μέ εἰσόδημα, ἀλλά κεφάλαιο μέ εἰσόδημα, στό ὁποῖο ὅλο τό σταθερό κεφάλαιο πρέπει νά ἀναχθεῖ τελικά σέ εἰσόδημα, δηλαδή σέ νεοπροσθεμένη ἐργασία, μπορεῖ νά παρασταθεῖ μέ δυό τρόπους. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό προϊόν τοῦ Α εἶναι λ.χ. λινό ὕφασμα. Τά $^2/_3$ τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, πού εἶναι ἴσα μέ τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ

Α (ἤ ἡ ἀξία τους), πληρώνουν νῆμα, μηχανές, βοηθητικά ὑλικά. Ὁ νηματουργός ἐργοστασιάρχης καί ὁ μηχανουργός ἐργοστασιάρχης [385] ὅμως μποροῦν ἀπό τό προϊόν αὐτό νά καταναλώσουν τόσο μόνο, ὅσο εἶναι τό δικό τους εἰσόδημα. Ὁ ἐργοστασιάρχης λινοῦ ὑφάσματος πληρώνει ὅλη τήν τιμή τοῦ νήματος καί τῶν μηχανῶν μέ τά $^2/_3$ αὐτοῦ τοῦ προϊόντος. Ἔτσι ἔχει ἀντικαταστήσει ὅλο τό προϊόν τοῦ νηματουργοῦ καί τοῦ μηχανουργοῦ, πού μπῆκε στό λινό ὕφασμα μέ τήν ἰδιότητα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Ἀλλά αὐτό τό ἴδιο τό συνολικό προϊόν εἶναι ἴσο μέ τό σταθερό κεφάλαιο καί τό εἰσόδημα, ἴσο μέ ἕνα μέρος τῆς ἐργασίας πού ἔχει προστεθεῖ ἀπό τόν νηματουργό καί τόν μηχανουργό καί ἴσο μέ ἕνα ἄλλο μέρος πού ἀντιπροσωπεύει τήν ἀξία τῶν δικῶν τους μέσων παραγωγῆς, δηλαδή γιά τόν νηματουργό λινάρι, λάδια, μηχανές, κάρβουνο κλπ., καί γιά τόν μηχανουργό κάρβουνο, σίδερο, μηχανές κλπ. Αὐτό λοιπόν πού εἶναι ἴσο μέ τά $^2/_3$ σταθερό κεφάλαιο τοῦ Α ἔχει ἀντικαταστήσει τό συνολικό προϊόν τοῦ νηματουργοῦ καί τοῦ μηχανουργοῦ, τό σταθερό τους κεφάλαιο σύν τήν προσθεμένη ἀπό αὐτούς ἐργασία, τό κεφάλαιό τους σύν τό εἰσόδημά τους. Τό εἰσόδημά τους ὅμως μποροῦν νά τό καταναλώσουν μόνο σέ Α. Μετά τήν ἀφαίρεση τοῦ μέρους ἀπό τά $^2/_3$ τοῦ Α, πού εἶναι ἴσο μέ τό εἰσόδημά τους, ὁ νηματουργός καί ὁ μηχανουργός πληρώνουν μέ τό ὑπόλοιπο τίς πρῶτες ὕλες καί τίς μηχανές τους. Σύμφωνα ὅμως μέ τήν προϋπόθεσή μας οἱ παραγωγοί πρώτων ὑλῶν καί μηχανῶν δέν ἔχουν ν' ἀντικαταστήσουν σταθερό κεφάλαιο. Στό προϊόν Α μπορεῖ νά μπεῖ μόνο τόσο ἀπό τό προϊόν τους, ἑπομένως καί στά προϊόντα πού εἶναι μέσα γιά τήν παραγωγή τοῦ Α, ὅσο μπορεῖ νά πληρώσει ὁ Α. Ὁ Α, ὅμως, μπορεῖ νά πληρώσει μέ τά $^2/_3$ μόνο τόσα ὅσα μπορεῖ ν' ἀγοράσει ὁ Β μέ τό εἰσόδημά του, δηλαδή ὅσο τό ἀνταλλαγμένο ἀπό τό Β προϊόν ἀποτελεῖ εἰσόδημα, νεοπροσθεμένη ἐργασία. Ἄν οἱ παραγωγοί τῶν τελευταίων στοιχείων παραγωγῆς τοῦ Α θά εἶχαν νά πουλήσουν στόν νηματουργό μιά ποσότητα τοῦ προϊόντος τους, πού θά ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ δικοῦ τους σταθεροῦ κεφαλαίου, θά ἀποτελοῦσε κάτι παραπάνω ἀπό τήν ἐργασία τήν ὁποία πρόσθεσαν στό σταθερό κεφάλαιό τους, ἔτσι δέν θά μποροῦσαν τήν πληρωμή νά τή δεχτοῦν σέ προϊόν Α, γιατί δέν θά μποροῦσαν νά καταναλώσουν ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ προϊόντος. Δηλαδή ἐδῶ γίνεται τό ἀντίθετο.

Ἄς πάρουμε τώρα τόν ἀντίθετο δρόμο. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὅλο τό λινό ὕφασμα εἶναι ἴσο μέ 12 ἡμερῶν ἐργασία. Ὅτι τό προϊόν τοῦ ἀγρότη λιναροπαραγωγοῦ, τοῦ ἐργοστασιάρχη πού παράγει σίδερο κλπ. εἶναι ἴσο μέ 4 ἡμερῶν ἐργασία. Τό προϊόν αὐτό πουλιέται στόν νημα-

τουργό καί στόν μηχανουργό, πού προσθέτουν σ' αὐτό ἄλλων 4 ἡμερῶν ἐργασία. Αὐτοί μέ τή σειρά τους τό πουλᾶνε στόν ὑφαντουργό, πού προσθέτει πάλι 4 ἡμερῶν ἐργασία. Ὁ λινοϋφαντουργός μπορεῖ τώρα νά καταναλώσει ὁ ἴδιος τό $^1/_3$ τοῦ προϊόντος του. Οἱ 8 ἡμέρες τοῦ ἀντικατασταίνουν τό σταθερό κεφάλαιό του καί πληρώνουν τό προϊόν τοῦ νηματουργοῦ καί τοῦ μηχανουργοῦ. Αὐτοί οἱ δυό μποροῦν νά καταναλώσουν ἀπό τίς 8 ἡμέρες τίς 4 καί μέ τίς ὑπόλοιπες 4 νά πληρώσουν τόν ἀγρότη λιναροπαραγωγό κλπ. ἀντικατασταίνοντας ἔτσι τό σταθερό κεφάλαιό τους. Οἱ δυό τελευταῖοι, ὁ λιναροπαραγωγός καί ὁ σιδεροπαραγωγός, μέ τίς 4 τελευταῖες ἡμέρες τῆς δουλιᾶς τους, πού ὑλοποιήθηκαν σέ λινό ὕφασμα, ἔχουν ν' ἀντικαταστήσουν μόνο τή δική τους ἐργασία.

Τό εἰσόδημα, παρ' ὅλο πού καί στίς 3 περιπτώσεις ὑποθέσαμε ὅτι εἶναι ἴσο σέ μέγεθος, ἴσο μέ 4 ἡμέρες, βρίσκεται ὡστόσο σέ διαφορετική ἀναλογική σχέση στά προϊόντα τῶν παραγωγῶν τῶν τριῶν κατηγοριῶν, πού συμμετέχουν στήν παραγωγή τοῦ προϊόντος Α. Στόν λινοϋφαντουργό ἀποτελεῖ τό $^1/_3$ τοῦ προϊόντος του, = τό $^1/_3$ τοῦ 12, στόν νηματουργό καί στόν μηχανουργό εἶναι ἴσο μέ τό $^1/_2$ τοῦ προϊόντος τους, = τό $^1/_2$ τοῦ 8, στόν ἀγρότη λιναροπαραγωγό εἶναι ἴσο μέ τό προϊόν του, = 4. Σέ σχέση ὅμως μέ τό συνολικό προϊόν εἶναι ἀπολύτως τό ἴδιο = $^1/_3$ τοῦ 12. Στόν ὑφαντουργό, ὅμως, ἐμφανίζεται ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία τοῦ νηματουργοῦ, τοῦ μηχανουργοῦ καί τοῦ ἀγρότη λιναροπαραγωγοῦ μέ τή μορφή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Στόν νηματουργό καί στόν μηχανουργό ἡ προσθεμένη ἀπό τούς ἴδιους καί ἀπό τόν ἀγρότη λιναροπαραγωγό ἐργασία ἐμφανίζεται σάν συνολικό προϊόν, ὁ δέ χρόνος ἐργασίας τοῦ ἀγρότη λιναροπαραγωγοῦ σάν σταθερό κεφάλαιο. Γι' αὐτό μπορεῖ λ.χ. ὁ νηματουργός νά χρησιμοποιήσει μηχανές, γενικά σταθερό κεφάλαιο στήν ἴδια ἀναλογία μέ τόν ὑφαντουργό. Λογουχάρη στήν ἀναλογία $^1/_3$: $^2/_3$. Ὅμως, πρῶτα πρέπει τό ἄθροισμα (τό συνολικό ποσό) τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιήθηκε στό νηματουργεῖο νά εἶναι μικρότερο ἀπό τό κεφάλαιο πού χρησιμοποιήθηκε στό ὑφαντουργεῖο, γιατί τό συνολικό του προϊόν μπαίνει στό ὑφαντουργεῖο σάν σταθερό κεφάλαιο. Δεύτερο, ἄν καί στόν νηματουργό ὑπάρχει ἀκριβῶς ἡ ἴδια ἀναλογία τοῦ $^1/_3$: $^2/_3$, τότε τό σταθερό του κεφάλαιο θά ἦταν ἴσο μέ $^{16}/_3$, ἡ προσθεμένη ἀπό αὐτόν ἐργασία θά ἦταν ἴση μέ $^8/_3$, τό ἕνα, τό σταθερό κεφάλαιο, θά ἦταν ἴσο μέ 5 $^1/_3$ ἡμέρες ἐργασίας, καί ἡ ἄλλη, ἡ προσθεμένη ἐργασία, ἴση μέ 2 $^2/_3$ ἡμέρες ἐργασίας. Στήν περίπτωση αὐτή θά περιέχονταν περισσότερες ἡμέρες ἐργασίας στόν κλάδο πού τοῦ προμηθεύει λινάρι κλπ. Ἀντί 4 ἡμέρες θά εἶχε γιά τό λόγο αὐτό

νά πληρώσει έδῶ 5 $^1/_3$ ἡμέρες γιά τό χρόνο ἐργασίας πού ἔχει νεοπροστεθεῖ.

Εἶναι πέρα γιά πέρα αὐτονόητο ὅτι μόνο τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ σταθεροῦ μέρους τῆς κατηγορίας Α πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ μέ νέα ἐργασία, πού μπαίνει στό προτσές ἀξιοποίησης τοῦ Α, δηλαδή τοῦ μέρους πού καταναλώνεται κατά τό προτσές ἐργασίας τοῦ Α. Ὁλόκληρα μπαίνουν ἡ πρώτη ὕλη, οἱ βοηθητικές ὕλες καί ἡ φθορά τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Τό ὑπόλοιπο μέρος τοῦ πάγιου κεφαλαίου δέν μπαίνει καί γι' αὐτό δέν χρειάζεται ν' ἀντικατασταθεῖ.

Ἔτσι, μεγάλο μέρος τοῦ ὑπάρχοντος σταθεροῦ κεφαλαίου, μεγάλο στή σχέση τοῦ πάγιου κεφαλαίου πρός τό συνολικό κεφάλαιο, δέν χρειάζεται ν' ἀντικατασταίνεται κάθε χρόνο μέ νέα ἐργασία. Γι' αὐτό, μπορεῖ ἡ μάζα νά εἶναι (ἀπόλυτα) μεγάλη, ὅμως δέν εἶναι μεγάλη σέ σχέση μέ τό (χρονιάτικο) συνολικό προϊόν. *Ὅλο* αὐτό *τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου* στίς κατηγορίες Α καί Β, πού μπαίνει σάν καθοριστικό στοιχεῖο στό ποσοστό τοῦ κέρδους (μέ δοσμένη τήν ὑπεραξία), δέν μπαίνει σάν καθοριστικό στοιχεῖο στήν πραγματική ἀναπαραγωγή τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Ὅσο μεγαλύτερο εἶναι τό μέρος αὐτό σέ σχέση μέ τό συνολικό κεφάλαιο — σέ ὅσο μεγαλύτερη κλίμακα χρησιμοποιεῖται στήν παραγωγή τό ὑπάρχον ἤδη πάγιο κεφάλαιο πού προϋποθέσαμε — τόσο μεγαλύτερη θά εἶναι ἡ *πραγματική μάζα τῆς ἀναπαραγωγῆς*, πού χρησιμεύει γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ φθαρμένου πάγιου κεφαλαίου, ὅμως σέ σχέση μέ τό συνολικό κεφάλαιο ἡ μάζα αὐτῆς τῆς ἀναπαραγωγῆς θά εἶναι σχετικά μικρότερη.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ (*μέσος*) χρόνος ἀναπαραγωγῆς ὅλων τῶν εἰδῶν τοῦ πάγιου κεφαλαίου εἶναι 10 χρόνια. [386] Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τά διάφορα εἴδη τοῦ πάγιου κεφαλαίου περιστρέφονται ἀνάλογα μέ τό εἶδος ἐπί 20, 17, 15, 12, 11, 10, 8, 6, 4, 3, 2, 1, $^4/_6$ καί $^2/_6$ χρόνια (14 εἴδη), στήν περίπτωση αὐτή τό πάγιο κεφάλαιο θά περιστρεφόταν κατά *μέσο ὅρο* μέσα σέ 10 χρόνια[78].

Ἑπομένως, κατά μέσον ὅρο θά ἔπρεπε τό συνολικό πάγιο κεφάλαιο ν' ἀντικατασταίνεται κάθε 10 χρόνια. Ἄν τό συνολικό πάγιο κεφάλαιο ἀποτελοῦσε τό $^1/_{10}$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, τότε κάθε χρόνο θά χρειαζόταν ν' ἀντικατασταίνεται τό $^1/_{10}$ τοῦ πάγιου κεφαλαίου, δηλαδή τό $^1/_{100}$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου.

Ἄν τό πάγιο κεφάλαιο ἀποτελεῖ τό $^1/_3$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, τότε θά πρέπει κάθε χρόνο ν' ἀντικατασταίνεται τό $^1/_{30}$ τοῦ τελευταίου.

Ἄς συγκρίνουμε ὅμως τώρα πάγια κεφάλαια πού ἀπαιτοῦν διαφορε-

τικούς χρόνους ἀναπαραγωγῆς, λ.χ. ἕνα πάγιο κεφάλαιο πού ἀπαιτεῖ 20 χρόνια γιά ν' ἀναπαραχθεῖ σέ ἀντίθεση μέ ἕνα ἄλλο πού ἀπαιτεῖ γιά τήν ἀναπαραγωγή του $^1/_3$ τοῦ ἔτους.

Ἀπό τό πάγιο κεφάλαιο πού ἀναπαράγεται μέσα σέ 20 χρόνια πρέπει κάθε χρόνο ν' ἀντικατασταίνεται μόνο τό $^1/_{20}$. Γι' αὐτό, ἄν ἀποτελεῖ τό $^1/_2$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, τότε θά χρειάζεται ν' ἀντικατασταίνεται κάθε χρόνο μόνο κατά τό $^1/_{40}$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, καί ἄν ἀκόμα ἀποτελεῖ τά $^4/_5$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, τότε θά χρειάζεται ν' ἀντικατασταίνεται κάθε χρόνο μόνο τά $^4/_{100}$ = $^1/_{25}$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου. Ἄν ἀντίθετα τό κεφάλαιο, πού χρειάζεται γιά τήν ἀναπαραγωγή του $^2/_6$ τοῦ ἔτους, ἄν δηλαδή περιστρέφεται 3 φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο, καί ἀποτελεῖ μόνο τό $^1/_{10}$ τοῦ κεφαλαίου, τότε τό πάγιο κεφάλαιο θά πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ 3 φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο, δηλαδή θά πρέπει ν' ἀντικατασταίνονται κάθε χρόνο τά $^3/_{10}$ = σχεδόν τό $^1/_3$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου. Κατά μέσον ὅρο, ὅσο μεγαλύτερο εἶναι τό πάγιο κεφάλαιο σέ σχέση μέ τό συνολικό κεφάλαιο, τόσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ *σχετικός* (ὄχι ὁ ἀπόλυτος) χρόνος ἀναπαραγωγῆς του, καί, ὅσο μικρότερο εἶναι, τόσο μικρότερος εἶναι ὁ *σχετικός* χρόνος ἀναπαραγωγῆς του. Τά χειρωνακτικά ἐργαλεῖα ἀποτελοῦν ἕνα πολύ μικρότερο μέρος τοῦ χειρωνακτικοῦ κεφαλαίου ἀπό ὅ,τι οἱ μηχανές στό βιομηχανικό κεφάλαιο. Ὅμως τά χειρωνακτικά ἐργαλεῖα φθείρονται πολύ πιό γρήγορα ἀπό τή μηχανή.

Παρ' ὅλο πού μαζί μέ τήν αὔξηση τοῦ ἀπόλυτου μεγέθους τοῦ πάγιου κεφαλαίου αὐξάνει τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ἀναπαραγωγῆς του — ἤ ἡ φθορά του — συνήθως πέφτει τό σχετικό μέγεθός του, ἐφόσον ὁ χρόνος περιστροφῆς του, ἡ διάρκειά του αὐξάνει στίς περισσότερες περιπτώσεις σέ σχέση μέ τό μέγεθός του. Τό γεγονός αὐτό ἀποδείχνει μεταξύ ἄλλων, ὅτι ἡ μάζα τῆς ἐργασίας πού ἀναπαράγει μηχανές ἤ πάγιο κεφάλαιο δέν εἶναι καθόλου ἀνάλογη μέ τήν ἐργασία πού πρωτοπαρήγαγε αὐτήν τή μηχανή (μέ ἀμετάβλητους τούς ὅρους παραγωγῆς), γιατί ἐκεῖνο πού πρόκειται ν' ἀναπληρωθεῖ εἶναι μόνο ἡ χρονιάτικη φθορά. Ὅταν αὐξάνει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, πράγμα πού γίνεται διαρκῶς σ' αὐτό τόν κλάδο, τότε μειώνεται ἀκόμα περισσότερο ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀναπαραγωγή αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι πρέπει νά συνυπολογιστοῦν τά καθημερινά μέσα κατανάλωσης τῆς μηχανῆς (τά ὁποῖα ὅμως δέν ἔχουν καμιά ἄμεση σχέση μέ τήν ἐργασία πού ἔχει δαπανηθεῖ στήν ἴδια τήν κατασκευή τῆς μηχανῆς). Ἡ μηχανή

ὅμως πού χρειάζεται μόνο κάρβουνο, λίγα λάδια ἤ λίπη, ζεῖ ἀπείρως πιό λιτά ἀπό τόν ἐργάτη, ὄχι μόνο ἀπό τόν ἐργάτη πού ἀντικατασταίνει, ἀλλά καί ἀπό τόν ἐργάτη πού τήν κατασκευάζει.

[γ) *Ἀνταλλαγή κεφαλαίου μέ κεφάλαιο*]

Ἔτσι διαθέσαμε τό προϊόν ὁλόκληρης τῆς κατηγορίας Α καί ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος τῆς κατηγορίας Β. Τό Α καταναλώνεται πέρα γιά πέρα: τό $^1/_3$ ἀπό τούς ἴδιους τούς παραγωγούς του καί τά $^2/_3$ ἀπό τούς παραγωγούς τοῦ Β, πού δέν μποροῦν τό δικό τους εἰσόδημα νά τό φᾶνε σέ δικό τους προϊόν. Τά $^2/_3$ τοῦ Α, στά ὁποῖα τρῶνε τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος τους Β, πού ἀποτελεῖ εἰσόδημα, ἀντικατασταίνουν ταυτόχρονα γιά τούς παραγωγούς τοῦ Α τό σταθερό τους κεφάλαιο σέ εἶδος ἤ τούς προμηθεύουν τά ἐμπορεύματα, πού τά *καταναλώνουν βιομηχανικά*. Ἔτσι, ὅμως, μέ τό ὁλοκληρωτικά καταναλωμένο προϊόν Α καί μέ τά $^2/_3$ τοῦ Α πού ἀντικατασταίνονται σάν σταθερό κεφάλαιο ἀπό τό Β, ἔχει ἐπίσης διατεθεῖ ὅλο τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού ἀντιπροσωπεύει τή νεοπροσθεμένη στή διάρκεια τοῦ ἔτους ἐργασία. Ἑπομένως, ἡ ἐργασία αὐτή δέν μπορεῖ ν' ἀγοράσει ἄλλο μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος. Στήν πραγματικότητα, ὅλη ἡ ἐτήσια προσθεμένη ἐργασία (παραβλέπουμε τήν κεφαλαιοποίηση τοῦ κέρδους) εἶναι ἴση μέ τήν *ἐργασία πού περιέχεται στό Α*. Γιατί τό $^1/_3$ τοῦ Α, τό ὁποῖο καταναλώνεται ἀπό τούς ἴδιους τούς παραγωγούς του, ἀποτελεῖ τήν ἐργασία πού προστέθηκε κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους στά $^2/_3$ τοῦ Α, τά ὁποῖα ἀποτελοῦν τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ Α. Ἐκτός ἀπ' αὐτή τήν ἐργασία, πού τήν καταναλώνουν στό δικό τους προϊόν, δέν ἔχουν ἐκπληρώσει ἄλλη ἐργασία. Καί τά ἄλλα $^2/_3$ τοῦ Α, πού ἀντικατασταίνονται μέ τά προϊόντα τοῦ Β καί πού καταναλώνονται ἀπό τούς παραγωγούς τοῦ Β, ἀποτελοῦν ὅλον τό χρόνο ἐργασίας, πού οἱ παραγωγοί τοῦ Β πρόσθεσαν στό δικό τους σταθερό κεφάλαιο. Δέν ἔχουν προσθέσει περισσότερα σέ ἐργασία καί δέν ἔχουν περισσότερα [387] γιά νά καταναλώσουν.

Τό προϊόν Α ἀντιπροσωπεύει, σύμφωνα μέ τήν ἀξία χρήσης του, τό συνολικό μέρος τοῦ χρονιάτικου συνολικοῦ προϊόντος, πού στή διάρκεια τοῦ ἔτους μπαίνει στήν ἀτομική κατανάλωση. Σύμφωνα μέ τήν *ἀνταλλακτική του ἀξία* ἀντιπροσωπεύει τή συνολική ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἔχει νεοπροστεθεῖ ἀπό τούς παραγωγούς στή διάρκεια τοῦ ἔτους.

Ἔτσι, ὅμως, κρατᾶμε σάν *ὑπόλοιπο* ἕνα τρίτο μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, τά συστατικά μέρη τοῦ ὁποίου στήν ἀνταλλαγή τους δέν μποροῦν ν' ἀποτελοῦν οὔτε ἀνταλλαγή εἰσοδήματος μέ εἰσόδημα, οὔτε

ἀνταλλαγή κεφαλαίου μέ εἰσόδημα καί ἀντίστροφα. Πρόκειται γιά τό μέρος ἐκεῖνο τῶν προϊόντων Β, πού ἀποτελεῖ τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ Β. Τό μέρος αὐτό δέν μπαίνει στό εἰσόδημα τοῦ Β, δέν μπορεῖ ἑπομένως ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπό τό προϊόν Α ἤ νά ἀνταλλαχθεῖ μ' αὐτό, ἑπομένως δέν μπορεῖ ἐπίσης νά μπεῖ σάν συστατικό μέρος στό σταθερό κεφάλαιο τοῦ Α. Καί αὐτό ἐπίσης τό μέρος καταναλώνεται, καταναλώνεται βιομηχανικά, ἐφόσον μπαίνει ὄχι μόνο στό προτσές ἐργασίας, ἀλλά καί στό προτσές ἀξιοποίησης τοῦ Β. Ἔτσι, τό μέρος αὐτό, ὅπως καί ὅλα τά ἄλλα μέρη τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ *στήν ἴδια ἀκριβῶς ἀναλογία, πού ἀποτελεῖ συστατικό μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος,* καί μάλιστα ν' ἀντικατασταθεῖ σέ εἶδος μέ *νέα* προϊόντα τοῦ ἴδιου εἴδους. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, δέν ἀντικαθίσταταί- νεται μέ κανενός εἴδους νέα ἐργασία. Γιατί ἡ συνολική ποσότητα τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας εἶναι ἴση μέ τόν χρόνο ἐργασίας πού περιέχεται στό Α, τή μόνη πού ἀντικαθίσταται ὁλοκληρωτικά, γιατί τό Β τό εἰσόδημά του τό καταναλώνει στά $^2/_3$ τοῦ Α καί σέ ἀντάλλαγμα προμηθεύει στό Α τά μέσα παραγωγῆς, πού ἔχουν γενικά καταναλωθεῖ στό Α καί πρέπει νά ἀντικατασταθοῦν. Γιατί τό πρῶτο $^1/_3$ τοῦ Α, πού καταναλώνεται ἀπό τούς δικούς του παραγωγούς καί ἀποτελεῖται — σύμφωνα μέ τήν ἀνταλλακτική του ἀξία — μόνο ἀπό τήν ἐργασία πού ἔχει νεοπροστεθεῖ ἀπό τούς ἴδιους, δέν περιέχει καθόλου σταθερό κεφάλαιο.

Ἄς δοῦμε τώρα αὐτό τό ὑπόλοιπο.

Ἀποτελεῖται, πρῶτα, ἀπό τό σταθερό κεφάλαιο, πού μπαίνει στίς πρῶτες ὕλες, δεύτερο, ἀπό τό σταθερό κεφάλαιο, πού μπαίνει στή διαμόρφωση τοῦ πάγιου κεφαλαίου, καί, τρίτο, ἀπό τό σταθερό κεφάλαιο, πού μπαίνει στίς βοηθητικές ὕλες.

Πρῶτο, οἱ πρῶτες ὕλες. Τό σταθερό τους κεφάλαιο ἀνάγεται πρῶτα σέ πάγιο κεφάλαιο, σέ μηχανές, ἐργαλεῖα δουλιᾶς καί χτίρια, ἐπίσης σέ βοηθητικές ὕλες, πού εἶναι τά μέσα κατανάλωσης τῶν χρησιμοποιηθέντων μηχανῶν. Ἡ δυσκολία αὐτή δέν ὑπάρχει γιά τό ἄμεσα καταναλώσιμο μέρος τῶν πρώτων ὑλῶν, ὅπως εἶναι τά ζῶα, τό σιτάρι, τά σταφύλια κλπ. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἀνήκουν στήν κατηγορία Α. Αὐτό τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού περιέχεται σ' αὐτά μπαίνει στά $^2/_3$ τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ Α, πού ἀνταλλάσσεται σάν κεφάλαιο μέ τά μή καταναλώσιμα προϊόντα τοῦ Β, ἤ στό ὁποῖο ὁ Β καταναλώνει τό εἰσόδημά του. Αὐτό ἰσχύει γενικά καί γιά τίς μή ἄμεσες πρῶτες ὕλες, ἐφόσον μπαίνουν in natura στό ἴδιο τό καταναλώσιμο προϊόν, ἀδιάφορο ἀπό πόσες ἐνδιάμεσες βαθμίδες προτσές παραγωγῆς θά περάσουν.

Τό μέρος τοῦ λιναριοῦ, πού θά μετατραπεῖ σέ νῆμα καί κατόπιν σέ λινό ὕφασμα, μπαίνει ὁλόκληρο στό καταναλώσιμο προϊόν.

Ἕνα μέρος ὅμως αὐτῶν τῶν *φυτικῶν πρώτων ὑλῶν*, ὅπως τό ξύλο, τό λινάρι, ἡ κάναβη, τό δέρμα κλπ. μπαίνει ἐνμέρει ἄμεσα στά συστατικά μέρη τοῦ ἴδιου τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ἐνμέρει στίς βοηθητικές ὕλες του. Σάν τέτιες ὅμως μόνο μέ τή μορφή τῶν λαδιῶν, τοῦ λίπους κλπ.

Δεύτερο, ὅμως, οἱ σπόροι. Οἱ φυτικές καί οἱ ζωικές ὕλες ἀναπαράγονται μόνες τους. Οἱ φυτικές μέ τή βλάστηση καί οἱ ζωικές μέ τίς γεννήσεις. Μέ τήν ἔννοια σπόροι ἐννοοῦνται οἱ καθεαυτό σπόροι, μετά οἱ ζωοτροφές, πού ξαναγυρνᾶνε στή γῆ μέ τή μορφή κοπριᾶς, τά ζῶα ἀναπαραγωγῆς κλπ. Αὐτό τό μεγάλο μέρος τοῦ ἐτήσιου προϊόντος — ἤ τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ ἐτήσιου προϊόντος — χρησιμεύει στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του ἄμεσα σάν ὑλικό τῆς ἀναγέννησης, ἀναπαράγεται μόνο του.

Οἱ μή φυτικές πρῶτες ὕλες. Μέταλλα, πέτρες κλπ. Ἡ ἀξία τους ἀποτελεῖται μόνο ἀπό 2 μέρη, γιατί ἐδῶ παραλείπεται ὁ σπόρος, πού ἀντιπροσωπεύει τήν πρώτη ὕλη στή γεωργία. Ἡ ἀξία τους ἀποτελεῖται μόνο ἀπό προσθεμένη ἐργασία καί ἀπό τίς μηχανές πού καταναλώθηκαν (στίς ὁποῖες συμπεριλαβαίνονται τά μέσα κατανάλωσης τῶν μηχανῶν). Ἔτσι, ἐκτός ἀπό τό μέρος τοῦ προϊόντος πού ἀντιπροσωπεύει νεοπροσθεμένη ἐργασία καί πού γι' αὐτό μπαίνει στήν ἀνταλλαγή τοῦ Β μέ τά $^2/_3$ τοῦ Α, δέν ὑπάρχει τίποτα ἄλλο γιά ν' ἀντικατασταθεῖ, ἐκτός ἀπό τή φθορά τοῦ πάγιου κεφαλαίου καί ἀπό τά μέσα κατανάλωσής του (ὅπως τό κάρβουνο, τά λάδια κλπ.). Αὐτές οἱ πρῶτες ὕλες ὅμως ἀποτελοῦν τό κύριο συστατικό τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, τοῦ πάγιου κεφαλαίου (μηχανές, ἐργαλεῖα, χτίρια κλπ.). Ἀντικατασταίνουν λοιπόν οἱ ἀνόργανες πρῶτες ὕλες τό σταθερό κεφάλαιό τους in natura, ἀνταλλάσσοντας [κεφάλαιο μέ κεφάλαιο.]

[388] *Δεύτερο, τό πάγιο κεφάλαιο (μηχανές, χτίρια, ἐργαλεῖα, κάθε λογῆς δοχεῖα).*

Τό σταθερό κεφάλαιό τους ἀποτελεῖται: 1) ἀπό τίς πρῶτες ὕλες τους, μέταλλα, πέτρες, φυτικές πρῶτες ὕλες, ὅπως τό ξύλο, τά λουριά, τά σχοινιά κλπ. Ἄν ὅμως αὐτές οἱ πρῶτες ὕλες τους ἀποτελοῦν τό ἀκατέργαστο ὑλικό τους, μπαίνουν οἱ ἴδιες σάν μέσα ἐργασίας στό σχηματισμό αὐτοῦ τοῦ ἀκατέργαστου ὑλικοῦ. Γι' αὐτό ἀντικατασταίνονται in natura. Ὁ παραγωγός σίδερου ἔχει ν' ἀντικαταστήσει μιά μηχανή, ὁ μηχανοκατασκευαστής σίδερο. Στό λατομεῖο μπαίνει ἡ φθορά τῶν μηχανῶν, στό χτίριο τοῦ ἐργοστασίου ὅμως μπαίνει ἡ φθορά τῶν τούβλων κλπ. 2) *Ἡ φθορά τῶν μηχανῶν πού κατασκευάζουν μηχανές,* οἱ

όποϊες πρέπει έπομένως μέσα σέ όρισμένη χρονική περίοδο ν' άντικαταστα ίνονται μόνες τους μέ νέο προϊόν τοῦ εἴδους τους. Τό προϊόν ὅμως τοῦ ἴδιου εἴδους μπορεῖ φυσικά ν' ἀντικατασταίνεται μόνο του. 3) *Τά μέσα κατανάλωσης τῆς μηχανῆς* (matières instrumentales)*. Οἱ μηχανές καταναλώνουν κάρβουνο, ὅμως τό κάρβουνο καταναλώνει μηχανές κλπ. Μέ τή μορφή δοχείων, σωλήνων, ὑδροσωλήνων κλπ. κάθε λογῆς μηχανές μπαίνουν στήν παραγωγή τῶν μέσων κατανάλωσης τῶν μηχανῶν, ὅπως στά λίπη, στό σαπούνι, στό ἀέριο (γιά φωτισμό). Ἔτσι καί ἐδῶ τά προϊόντα αὐτῶν τῶν σφαιρῶν μπαίνουν ἀμοιβαῖα στό σταθερό κεφάλαιό τους, γι' αὐτό ἀντικατασταίνονται σέ εἶδος.

Ἄν συμπεριλάβουμε τά ὑποζύγια στίς μηχανές, τότε αὐτό πού θά χρειάζεται ν' ἀντικατασταίνεται σ' αὐτά εἶναι οἱ ζωοτροφές καί κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες ὁ σταυλισμός (χτίρια). Ἄν ὅμως οἱ ζωοτροφές μπαίνουν στήν παραγωγή τῶν ζώων, μπαίνουν τά ζῶα στήν παραγωγή τῶν ζωοτροφῶν.

Τρίτο, βοηθητικές ὕλες (matières instrumentales)*. Ἕνα μέρος ἀπό αὐτές χρειάζονται πρῶτες ὕλες, ὅπως λάδια, σαπούνι, φωταέριο κλπ. Ἀπό τήν ἄλλη, μπαίνουν πάλι ἐνμέρει στήν παραγωγή αὐτῶν τῶν πρώτων ὑλῶν μέ τή μορφή λιπασμάτων κλπ. Γιά τήν παραγωγή φωταερίου ἀπαιτεῖται κάρβουνο, ὅμως χρησιμοποιεῖται ὁ φωτισμός μέ φωταέριο κατά τήν παραγωγή τοῦ κάρβουνου κλπ. Ἄλλες *βοηθητικές ὕλες* ἀποτελοῦνται μόνο ἀπό προσθεμένη ἐργασία καί πάγιο κεφάλαιο (μηχανές, δοχεῖα κλπ.). Τό κάρβουνο πρέπει ν' ἀντικαταστήσει τή φθορά τῆς ἀτμομηχανῆς πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν παραγωγή του. Ἡ ἀτμομηχανή ὅμως καταναλώνει κάρβουνο. Τό ἴδιο τό κάρβουνο μπαίνει στά μέσα παραγωγῆς τοῦ κάρβουνου. Ἐδῶ, ἐπομένως, ἀντικατασταίνει τόν ἑαυτό του in natura. Ἡ σιδηροδρομική μεταφορά τοῦ κάρβουνου μπαίνει στά ἔξοδα παραγωγῆς τοῦ κάρβουνου, τό κάρβουνο ὅμως μέ τή σειρά του μπαίνει στά ἔξοδα παραγωγῆς τῆς σιδηροδρομικῆς ἀτμομηχανῆς.

Θά χρειαστεῖ ἀργότερα νά προστεθεῖ ἀκόμα κάτι εἰδικά γιά τά χημικά ἐργοστάσια, πού ὅλα λίγο-πολύ παρασκευάζουν βοηθητικές ὕλες, ὅπως πρώτη ὕλη γιά δοχεῖα (λ.χ. γυαλί, πορσελάνη), καθώς καί εἴδη πού μπαίνουν ἄμεσα στήν κατανάλωση.

Ὅλες οἱ χρωστικές οὐσίες εἶναι βοηθητικές ὕλες. Μπαίνουν ὅμως

---

* Ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ τόν γαλλικό ὅρο: matieres instrumentales, πού μεταφραζόμενες ἐπιλέξει θάπρεπε νά ὀνομαστοῦν: ὀργανικές ὕλες ἤ ὀργανικά ὑλικά. Σημ. μετ.

στό προϊόν, ὄχι ὅμως μόνο σάν ἀξίες, ὅπως μπαίνει λ.χ. τό καταναλωμένο κάρβουνο στό βαμβάκι, ἀλλά ἀναπαράγονται μέ τή μορφή τοῦ προϊόντος (τῶν χρωμάτων του).

Οἱ *βοηθητικές ὕλες* εἶναι εἴτε *μέσα κατανάλωσης τῶν μηχανῶν* — καί στήν περίπτωση αὐτή εἶναι ἤ καύσιμα γιά τήν κίνηση τῶν μηχανῶν ἤ μέσα πού χρησιμοποιοῦνται γιά νά ἐλαττώνουν τήν τριβή τῶν ἐργαζόμενων μηχανῶν κλπ., δηλαδή λίπη, σαπούνι, λάδια κλπ. — εἴτε εἶναι βοηθητικές ὕλες γιά τίς οἰκοδομές, ὅπως ὁ στόκος κλπ. Ἤ εἶναι βοηθητικές ὕλες γενικά γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ προτσές παραγωγῆς, ὅπως ὁ φωτισμός, ἡ θέρμανση κλπ. (στήν περίπτωση αὐτή εἶναι βοηθητικές ὕλες, πού ἀπαιτοῦνται ἀπό τούς ἴδιους τούς ἐργάτες, γιά νά μποροῦν νά ἐργάζονται).

Ἤ *εἶναι βοηθητικές ὕλες*, πού μπαίνουν στό προτσές παραγωγῆς τῆς πρώτης ὕλης, ὅπως στήν παραγωγή ὅλων τῶν εἰδῶν λιπασμάτων καί ὅλων τῶν χημικῶν προϊόντων πού καταναλώνονται ἀπό τίς πρῶτες ὕλες.

Ἤ *εἶναι βοηθητικά ὑλικά* πού μπαίνουν στό ἕτοιμο προϊόν, χρώματα, βερνίκια κλπ.

Ἑπομένως, τό ἀποτέλεσμα εἶναι: Ὁ Α ἀντικατασταίνει τό δικό του σταθερό κεφάλαιο, πού ἀποτελεῖ τά $^2/_3$ τοῦ προϊόντος, ἀνταλλάσσοντάς το μέ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ μή καταναλώσιμου προϊόντος Β, πού ἀντιπροσωπεύει τό εἰσόδημα τοῦ Β, δηλαδή τήν ἐργασία πού προστέθηκε στήν κατηγορία Β κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους. Ὁ Α ὅμως δέν ἀντικατασταίνει τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ Β. Ὁ Β ἀπό τήν πλευρά του ὀφείλει αὐτό τό σταθερό κεφάλαιο νά τό ἀντικαταστήσει σέ εἶδος μέ νέα προϊόντα τοῦ ἴδιου εἴδους. Δέν τοῦ περισσεύει ὅμως ὁ ἀπαραίτητος χρόνος ἐργασίας, γιά νά τό ἀντικαταστήσει. Γιατί ὅλος ὁ προσθεμένος ἀπό αὐτόν χρόνος ἐργασίας ἀποτελεῖ τό εἰσόδημά του καί γι' αὐτό ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος Β, πού μπαίνει στό Α σάν σταθερό κεφάλαιο. Πῶς λοιπόν ἀντικατασταίνεται τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ Β;

Ἐνμέρει μέ *δική του* (φυτική ἤ ζωική) *ἀναπαραγωγή*, ὅπως γίνεται αὐτό σ' ὅλη τή γεωργία καί κτηνοτροφία. Ἐνμέρει μέ *ἀνταλλαγή σέ εἶδος* τῶν μερῶν τοῦ ἑνός σταθεροῦ κεφαλαίου μέ τά μέρη τοῦ ἄλλου σταθεροῦ κεφαλαίου, μπαίνοντας τό προϊόν τῆς μιᾶς σφαίρας σάν πρώτη ὕλη ἤ σάν μέσο παραγωγῆς στήν ἄλλη σφαίρα καί ἀντίστροφα. Ἑπομένως μέ τό ὅτι τά προϊόντα τῶν διάφορων σφαιρῶν παραγωγῆς,

τά [389] διάφορα εἴδη σταθεροῦ κεφαλαίου, μπαίνουν ἀμοιβαία in natura τό ἕνα στό ἄλλο σάν ὅροι τῆς παραγωγῆς.

Οἱ παραγωγοί τῶν μή καταναλώσιμων προϊόντων εἶναι οἱ παραγωγοί τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου γιά τούς παραγωγούς τῶν καταναλώσιμων προϊόντων. Ταυτόχρονα ὅμως τά προϊόντα τους χρησιμεύουν σ' αὐτούς ἀμοιβαῖα καί σάν στοιχεῖα ἤ παράγοντες τοῦ δικοῦ τους σταθεροῦ κεφαλαίου. Δηλαδή καταναλώνουν *βιομηχανικά* ὁ ἕνας τά προϊόντα τοῦ ἄλλου.

Ὅλο τό προϊόν Α τρώγεται. Ἑπομένως καί ὅλο τό σταθερό κεφάλαιο πού περιέχεται σ' αὐτό. Τό $^1/_3$ τοῦ Α τό τρῶνε οἱ παραγωγοί τοῦ Α, τά ὑπόλοιπα $^2/_3$ τοῦ Α τά τρῶνε οἱ παραγωγοί τῶν μή καταναλώσιμων προϊόντων Β. Τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ Α ἀντικατασταίνεται μέ τά προϊόντα τοῦ Β, πού ἀποτελοῦν τό εἰσόδημα τοῦ Β. Πράγματι, τό μέρος αὐτό τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου εἶναι τό μοναδικό, πού ἀντικατασταίνεται μέ *νεοπροσθεμένη ἐργασία* καί ἀντικατασταίνεται μ' αὐτήν, γιατί ἡ ποσότητα τῶν προϊόντων Β, πού ἀντιπροσωπεύει τή νεοπροσθεμένη στό Β ἐργασία, δέν καταναλώνεται ἀπό τήν κατηγορία Β, καταναλώνεται ὅμως βιομηχανικά ἀπό τήν κατηγορία Α, ἐνῶ ἡ κατηγορία Β καταναλώνει ἀτομικά τά $^2/_3$ τοῦ προϊόντος Α.

Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τό Α = 3 ἡμέρες ἐργασίας, τότε, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, τό σταθερό κεφάλαιό του = 2 ἡμέρες ἐργασίας. Τό Β ἀντικατασταίνει τά $^2/_3$ τοῦ προϊόντος Α, δηλαδή προμηθεύει μή καταναλώσιμα προϊόντα ἴσα μέ 2 ἡμερῶν ἐργασία. Τώρα ἔχουν καταναλωθεῖ 3 ἡμέρες ἐργασίας. Ἀπομένουν ἄλλες 2. Ἤ οἱ 2 παρωχημένες ἡμέρες ἐργασίας στό Α ἔχουν ἀντικατασταθεῖ μέ 2 νεοπροσθεμένες ἡμέρες ἐργασίας στό Β, καί αὐτό μόνο γιατί οἱ 2 νεοπροσθεμένες ἡμέρες ἐργασίας στό Β καταναλώνουν τήν ἀξία τους σέ Α καί ὄχι στό ἴδιο προϊόν Β.

Τό σταθερό κεφάλαιο τῆς κατηγορίας Β, στόν βαθμό πού ἔχει μπεῖ στό συνολικό προϊόν τοῦ Β, πρέπει ἐπίσης ν' ἀντικατασταθεῖ in natura μέ νέα προϊόντα τοῦ ἴδιου εἴδους, δηλαδή μέ προϊόντα πού ἀπαιτοῦνται γιά τή *βιομηχανική* κατανάλωση τῆς κατηγορίας Β. Δέν ἀντικατασταίνεται, ὅμως, μέ *νέο* χρόνο ἐργασίας, παρ' ὅλο πού ἀντικατασταίνεται μέ τά *προϊόντα* τοῦ χρόνου ἐργασίας πού ἔχει νεοχρησιμοποιηθεῖ στή διάρκεια τοῦ ἔτους.

⟨ Ἄν στό συνολικό προϊόν Β ὑποθέσουμε ὅτι ὅλο τό σταθερό κεφάλαιο ἀποτελεῖ τά $^2/_3$ του. Τότε, ἄν ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία (πού εἶναι ἴση μέ τό ἄθροισμα τοῦ μισθοῦ καί τοῦ κέρδους) εἶναι ἴση μέ 1 ⟩ τότε ἡ παρωχημένη ἐργασία πού τῆς χρησίμευσε σάν ὑλικό ἐργασίας καί

μέσο ἐργασίας εἶναι ἴση μέ 2. Πῶς ἀντικατασταίνονται λοιπόν αὐτά τά 2; Μπορεῖ στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς τῆς κατηγορίας Β νά εἶναι πολύ διαφορετική ἡ σχέση τοῦ σταθεροῦ καί τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας ὅμως ὁ μέσος ὅρος εἶναι $^1/_3$: $^2/_3$ ἤ 1 : 2. Ὁ καθένας ἀπό τούς παραγωγούς τῆς κατηγορίας Β ἔχει μπροστά του τά $^2/_3$ τοῦ προϊόντος του — λ.χ. κάρβουνο, σίδερο, λινάρι, μηχανές, ζῶα, σιτάρι (δηλαδή τό μέρος ἐκεῖνο τῶν ζώων καί τοῦ σιταριοῦ πού δέν μπαίνει στήν κατανάλωση) κλπ., πού ἀντικατασταίνει τά στοιχεῖα παραγωγῆς του, ἤ πού πρέπει νά ἐπαναμετατραποῦν στή φυσική μορφή τῶν στοιχείων παραγωγῆς τους. Ὅλα αὐτά τά προϊόντα ὅμως μπαίνουν τά ἴδια πάλι στή βιομηχανική κατανάλωση. Τό σιτάρι (σάν σπόρος) εἶναι μέ τή σειρά του ταυτόχρονα ἡ δική του πρώτη ὕλη, ἕνα μέρος τῶν παραγμένων ζώων ἀντικατασταίνει τά καταναλωμένα ζῶα, δηλαδή τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους. Ἔτσι, σ' αὐτές τίς σφαῖρες παραγωγῆς τῆς κατηγορίας Β (στή γεωργία καί τήν κτηνοτροφία) τό μέρος αὐτό τοῦ προϊόντος τους θά ἀντικαταστήσει στή δική του φυσική μορφή τό δικό του σταθερό κεφάλαιο. Ἕνα μέρος λοιπόν αὐτοῦ τοῦ προϊόντος δέν μπαίνει στήν κυκλοφορία ⟨(τουλάχιστον δέν χρειάζεται ὑποχρεωτικά νά μπεῖ σ' αὐτήν καί μπορεῖ τυπικά μόνο νά μπεῖ σ' αὐτήν). Ἄλλα ἀπό αὐτά τά προϊόντα, ὅπως τό λινάρι, ἡ κάναβη κλπ., τό κάρβουνο, τό σίδερο, τό ξύλο, ἡ μηχανή μπαίνουν⟩ ἐνμέρει σάν μέσα παραγωγῆς στή δική τους παραγωγή — ἀκριβῶς ὅπως ὁ σπόρος στή γεωργία — ἔτσι τό κάρβουνο στήν παραγωγή κάρβουνου καί ἡ μηχανή στήν παραγωγή μηχανῶν. Ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος πού ἀποτελεῖται ἀπό μηχανές καί κάρβουνο, καί μάλιστα ἕνα μέρος τοῦ μέρους ἐκείνου αὐτοῦ τοῦ προϊόντος πού ἀποτελεῖ τό σταθερό του κεφάλαιο, ἀντικατασταίνει λοιπόν τόν ἑαυτό του καί ἀλλάζει μόνο τή θέση του. Ἀπό προϊόν γίνεται μέσο παραγωγῆς τοῦ ἑαυτοῦ του.

Ἕνα ἄλλο μέρος αὐτῶν καί τῶν ἄλλων προϊόντων μπαίνουν ἀμοιβαῖα τό ἕνα στό ἄλλο σάν στοιχεῖα παραγωγῆς, ἡ μηχανή στό σίδερο καί στό ξύλο, τό ξύλο καί τό σίδερο στή μηχανή, τά λάδια στή μηχανή καί ἡ μηχανή στά λάδια, τό κάρβουνο στό σίδερο, τό σίδερο (στούς στρωμένους μέ ράγιες δρόμους) στό κάρβουνο κλπ. Ἔτσι, στόν βαθμό πού τά $^2/_3$ αὐτῶν τῶν προϊόντων Β δέν ἀντικατασταίνονται μόνα τους, δηλαδή δέν μπαίνουν πάλι μέ τή φυσική τους μορφή στή δική τους παραγωγή — ὥστε ἕνα μέρος τοῦ Β νά καταναλώνεται ἄμεσα βιομηχανικά ἀπό τούς δικούς του παραγωγούς, ὅπως ἕνα μέρος τοῦ Α καταναλώνεται ἄμεσα ἀτομικά ἀπό τούς δικούς του παραγωγούς — τά

προϊόντα τῶν παραγωγῶν τῆς κατηγορίας Β ἀλληλοαντικατασταίνονται σάν μέσα παραγωγῆς. Τό προϊόν τοῦ α μπαίνει στή βιομηχανική κατανάλωση τοῦ β καί τό προϊόν τοῦ β στή βιομηχανική κατανάλωση τοῦ α. Ἤ αὐτό γίνεται ἀπό ἕναν πλάγιο δρόμο, τό προϊόν τοῦ α μπαίνει στή βιομηχανική κατανάλωση τοῦ β, τό προϊόν τοῦ β στή βιομηχανική κατανάλωση τοῦ γ, καί τό προϊόν τοῦ γ στή βιομηχανική κατανάλωση τοῦ α. Αὐτό λοιπόν πού στή μιά σφαίρα παραγωγῆς τῆς κατηγορίας Β καταναλώνεται σάν σταθερό κεφάλαιο ἔχει νεοπαραχθεῖ στήν ἄλλη σφαίρα, αὐτό ὅμως πού ἔχει καταναλωθεῖ στήν τελευταία σφαίρα ἔχει παραχθεῖ στήν πρώτη. Αὐτό πού στή μιά σφαίρα πέρασε ἀπό τή μορφή τῆς μηχανῆς καί τοῦ κάρβουνου στή μορφή τοῦ σίδερου, ἔχει περάσει στήν ἄλλη σφαίρα ἀπό τή μορφή τοῦ σίδερου καί τοῦ κάρβουνου στή μορφή τῆς μηχανῆς κλπ.

[390] Αὐτό πού εἶναι ἀπαραίτητο, εἶναι ν' ἀντικατασταθεῖ στή φυσική του μορφή τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ Β. Ἄν πάρουμε τό συνολικό προϊόν τοῦ Β, ἐκπροσωπεῖ ἀκριβῶς ὅλο τό σταθερό κεφάλαιο σ' ὅλες τίς φυσικές του μορφές. Καί στίς περιπτώσεις ὅπου τό προϊόν τῆς δικῆς του ἰδιαίτερης σφαίρας τοῦ Β δέν μπορεῖ ν' ἀντικαταστήσει σέ εἶδος τό δικό του σταθερό κεφάλαιο, τότε ἡ ἀγορά καί ἡ πούληση, τό πέρασμα ἀπό χέρι σέ χέρι βάζει πάλι τό κάθε πράγμα στή θέση του.

Ἐδῶ συντελεῖται λοιπόν ἀντικατάσταση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου μέ σταθερό κεφάλαιο. Στό βαθμό πού αὐτό δέν γίνεται ἄμεσα χωρίς ἀνταλλαγή, στόν ἴδιο βαθμό ἔχουμε ἐδῶ *λοιπόν, ἀνταλλαγή κεφαλαίου μέ κεφάλαιο*, δηλαδή, ἀπό ἄποψη ἀξίας χρήσης, προϊόντων μέ προϊόντα, πού μπαίνουν ἀμοιβαῖα στά ἀντίστοιχα προτσές παραγωγῆς, ἔτσι πού τό καθένα ἀπό αὐτά τά προιόντα καταναλώνεται βιομηχανικά ἀπό τόν παραγωγό τοῦ ἄλλου προϊόντος.

Αὐτό τό μέρος τοῦ κεφαλαίου δέν ἀναλύεται οὔτε σέ κέρδος, οὔτε σέ μισθό ἐργασίας. Δέν περιέχει νεοπροσθεμένη ἐργασία. Δέν ἀνταλλάσσεται μέ εἰσόδημα. Δέν πληρώνεται οὔτε ἄμεσα οὔτε ἔμμεσα ἀπό τούς καταναλωτές. Ἄν αὐτή ἡ ἀντικατάσταση τῶν κεφαλαίων μεταξύ τους ἔχει γίνει μέ τή μεσολάβηση ἤ ὄχι ἐμπόρων (δηλαδή ἀπό ἐμπορικά κεφάλαια) δέν ἀλλάζει τίποτα στό ζήτημα. Μιά ὅμως πού τά προιόντα αὐτά (μηχανή, σίδερο, κάρβουνο, ξύλο κλπ. πού ἀλληλοαντικατασταίνονται) εἶναι νέα, μιά καί εἶναι προιόντα τῆς ἐργασίας τῆς τελευταίας χρονιᾶς — λ.χ. τό σιτάρι, πού χρησιμεύει σάν σπόρος εἶναι ἐξίσου μέ τό σιτάρι πού μπαίνει στήν κατανάλωση προιόν τῆς νέας ἐργασίας κλπ., — πῶς μποροῦν καί λένε ὅτι στά προιόντα αὐτά δέν ὑπάρχει καθόλου νεοπροσθεμένη εργασία; Ἐξάλλου ἡ μορφή τους δέν

δείχνει μήπως σαφέστατα τό ἀντίθετο; Κι ἄν ἀκόμα αὐτό δέν φαίνεται στό σιτάρι ἤ στά ζῶα, φαίνεται ὡστόσο στή μηχανή, στή μορφή της φαίνεται ἡ ἐργασία πού τή μετάτρεψε ἀπό σίδερο κλπ. σέ μηχανή κλπ.

Τό πρόβλημα αὐτό ἔχει λυθεῖ πιό πάνω*. Δέν χρειάζεται νά ἐπανέλθουμε ἐδῶ ξανά στό ἴδιο ζήτημα.

{Ἐπομένως εἶναι λαθεμένη ἡ θέση τοῦ Α. Σμίθ, ὅτι τό ἐμπόριο ἀνάμεσα σέ ἐπιχειρηματίες καί ἐπιχειρηματίες πρέπει νά εἶναι ἴσο μέ τό ἐμπόριο ἀνάμεσα σέ ἐπιχειρηματίες καί καταναλωτές (καταναλωτές ἐννοοῦνται οἱ ἄμεσοι καταναλωτές καί ὄχι οἱ βιομηχανικοί καταναλωτές, πού ὁ ἴδιος τούς συγκαταλέγει στούς ἐπιχειρηματίες). Ἡ θέση του αὐτή στηρίζεται στή λαθεμένη του θέση, ὅτι ὅλο τό προϊόν ἀνάγεται σέ εἰσόδημα, καί σημαίνει στήν πραγματικότητα μόνο ὅτι τό μέρος τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, πού εἶναι ἴσο μέ τήν ἀνταλλαγή κεφαλαίου καί εἰσοδήματος, εἶναι ἴσο μέ τή συνολική ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων. Γι' αὐτό τό ἴδιο λαθεμένα μέ τή θέση αὐτή εἶναι καί τά πραχτικά συμπεράσματα πού βγάζει ἀπ' αὐτήν ὁ Τούκ γιά τή νομισματική κυκλοφορία (ἰδιαίτερα ἡ σχέση ἀνάμεσα στή μάζα τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ ἀνάμεσα στούς ἐπιχειρηματίες καί στή μάζα τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ ἀνάμεσα στούς ἐπιχειρηματίες καί στούς καταναλωτές).

Ἄν τόν ἔμπορο, πού ἀγοράζει τά προϊόντα Α, τόν θεωρήσουμε σάν τόν τελευταῖο ἐπιχειρηματία πού ἀντικρύζει τόν καταναλωτή, τότε τά προϊόντα αὐτά ἀγοράζονται ἀπ' αὐτόν ἀπό τό εἰσόδημα τοῦ Α, = $^1/_3$ τοῦ Α, καί ἀπό τό εἰσόδημα τοῦ Β, = $^2/_3$ τοῦ Α. Τό ἐμπορικό του κεφάλαιο ἀντικαθασταίνεται μ' αὐτά τά εἰσοδήματα. Τό ἄθροισμα τῶν εἰσοδημάτων του πρέπει νά καλύπτει τό κεφάλαιό του. (Τό κέρδος πού βγάζει αὐτό τό σκυλί, πρέπει νά ὑπολογιστεῖ ἔτσι: κρατάει γιά τόν ἑαυτό του ἕνα μέρος τοῦ Α, καί ἕνα μικρότερο μέρος τοῦ Α, τό πουλάει στήν ἀξία Α. Ἄν τώρα τό σκυλί αὐτό θεωρηθεῖ ἀπαραίτητος παράγοντας τῆς παραγωγῆς ἤ σφηνωμένος σ' αὐτήν παρασιτικός συβαρίτης, δέν ἀλλάζει κατά τίποτα τήν ὑπόθεση). Αὐτή ἡ ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στόν ἐπιχειρηματία πού ἐμπορεύεται τό προϊόν Α καί στόν καταναλωτή αὐτοῦ τοῦ προϊόντος καλύπτει σέ ἀξία τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα σ' αὐτόν πού ἐμπορεύεται τό προϊόν Α καί σέ ὅλους τούς παραγωγούς τοῦ Α, καλύπτει, ἑπομένως, ὅλες τίς συναλλαγές ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς παραγωγούς.

---

* Βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 90-144 καί σελ. 187-200

Ὁ ἔμπορος ἀγοράζει τό λινό ὕφασμα. Πρόκειται γιά τήν τελευταία συναλλαγή ἀνάμεσα σέ ἐπιχειρηματία καί ἐπιχειρηματίες. Ὁ λινοϋφαντουργός ἀγοράζει νῆμα, μηχανές, κάρβουνο κλπ. Αὐτή εἶναι ἡ προτελευταία συναλλαγή ἀνάμεσα σέ ἐπιχειρηματία καί ἐπιχειρηματίες. Ὁ νηματουργός ἀγοράζει λινάρι, μηχανές, κάρβουνο, κλπ. Αὐτή εἶναι ἡ προπροτελευταία συναλλαγή ἀνάμεσα σέ ἐπιχειρηματία καί ἐπιχειρηματίες. Ὁ ἀγρότης λιναροπαραγωγός καί ὁ μηχανουργός ἀγοράζουν μηχανές, σίδερο κλπ. κλπ. Ὅμως οἱ συναλλαγές ἀνάμεσα στούς παραγωγούς λιναριοῦ, μηχανῶν, σίδερου καί κάρβουνου γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ σταθεροῦ τους κεφαλαίου καί ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν συναλλαγῶν δέν μπαίνουν στίς συναλλαγές πού διαγράφει τό προϊόν τοῦ Α, εἴτε πρόκειται γιά ἀνταλλαγή εἰσοδήματος μέ εἰσόδημα, εἴτε γιά ἀνταλλαγή εἰσοδήματος μέ σταθερό κεφάλαιο. Οἱ συναλλαγές αὐτές — ὄχι ἀνάμεσα στούς παραγωγούς τοῦ Β καί στούς παραγωγούς τοῦ Α, ἀλλά μόνο ἀνάμεσα στούς παραγωγούς τοῦ Β — δέν πρόκειται ν' ἀντικαταστήσουν στόν πουλητή τοῦ Α, ἀπό τόν ἀγοραστή τοῦ Α, περισσότερα ἀπ' ὅ,τι ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ Β μπαίνει στήν ἀξία τοῦ Α. Καί αὐτές οἱ συναλλαγές ἀπαιτοῦν χρῆμα, καί μποροῦν νά γίνουν μέ τή μεσολάβηση ἐμπόρων. Τό μέρος, ὅμως, αὐτό τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας, πού ἀνήκει ἀποκλειστικά στή σφαίρα αὐτή, εἶναι πέρα γιά πέρα χωρισμένο ἀπό τή χρηματική κυκλοφορία πού γίνεται ἀνάμεσα σέ ἐπιχειρηματίες καί καταναλωτές.}

[391] Ἀπομένουν νά λυθοῦν δυό ἀκόμα ζητήματα:

1. Ὁ μισθός ἐργασίας ἐξετάζονταν ὥς τώρα σάν εἰσόδημα, χωρίς νά ξεχωρίζεται ἀπό τό κέρδος. Πόσο παίρνεται ἐδῶ ὑπόψη τό γεγονός ὅτι ἐμφανίζεται ταυτόχρονα σάν μέρος τοῦ κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου τοῦ κεφαλαιοκράτη;

2. Ὡς τώρα ὑποθέταμε, ὅτι ὅλο τό εἰσόδημα ξοδεύεται σάν εἰσόδημα. Νά ἐξεταστεῖ λοιπόν ἡ ἀλλαγή πού σημειώνεται, ὅταν κεφαλαιοποιεῖται ἕνα μέρος τοῦ εἰσοδήματος, τοῦ κέρδους. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτό συμπίπτει μαζί μέ τήν ἐξέταση τοῦ προτσές συσσώρευσης. Ὄχι ὅμως ἀπό τήν τυπική του πλευρά. Τό γεγονός ὅτι ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος, πού ἀποτελεῖ ὑπεραξία, ξαναμετατρέπεται ἐνμέρει σέ μισθό ἐργασίας καί ἐνμέρει σέ σταθερό κεφάλαιο, εἶναι ἕνα ἁπλό πράγμα. Ἐδῶ πρέπει νά ἐξεταστεῖ πῶς τό γεγονός αὐτό ἐπιδρᾶ στήν ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων στίς περιπτώσεις πού ἐξετάστηκαν ὥς τώρα, στίς ὁποῖες ἡ ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων μπορεῖ νά ἐξεταστεῖ σέ σχέση μέ τούς φορεῖς της, δηλαδή σάν ἀνταλλαγή εἰσοδήματος μέ εἰσόδημα, σάν ἀν-

ταλλαγή είσοδήματος μέ κεφάλαιο καί τέλος σάν ἀνταλλαγή κεφαλαίου μέ κεφάλαιο.}

{Τό ἰντερμέδιο αὐτό πρέπει νά πάρει στό μεταξύ τέλος σ' αὐτό τό ἱστορικό-κριτικό μέρος[79].}

[10 Φερριέ. Ὁ προστατευτικός χαρακτήρας τῆς πολεμικῆς του ἐνάντια στή θεωρία τοῦ Σμίθ γιά τήν παραγωγική ἐργασία καί τή συσσώρευση. Ἡ σύγχυση τοῦ Σμίθ στό ζήτημα τῆς συσσώρευσης. Τό ἀγοραῖο στοιχεῖο στήν ἄποψη τοῦ Σμίθ γιά τούς παραγωγικούς ἐργάτες

Ferrier (F.L.A.) *(ὑποεπιθεωρητής τῶν τελωνείων)*: «Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce», Paris 1805 (κύρια πηγή τοῦ Φ. Λίστ). Αὐτός ὁ τύπος, ἐγκωμιαστής τοῦ *βοναπαρτικοῦ* ἀπαγορευτικοῦ συστήματος κλπ. Πράγματι, ἡ κυβέρνηση (ἑπομένως καί οἱ κρατικοί ὑπάλληλοι, αὐτοί οἱ μή παραγωγικοί ἐργάτες) εἶναι γι' αὐτόν σημαντικοί σάν μάνατζερ πού ἐπεμβαίνουν ἄμεσα στήν παραγωγή. Γι' αὐτό ὁ τελωνειακός αὐτός ὑπάλληλος ὀργίστηκε πολύ, γιατί ὁ Σμίθ ὀνομάζει μή παραγωγικούς τούς κρατικούς ὑπαλλήλους.

«Οἱ ἀρχές, *πού διατύπωσε ὁ* Σμίθ *γιά τήν οἰκονομία τῶν ἐθνῶν*, ἔχουν σάν βάση τή διάκριση ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία...»,

{ἀκριβῶς γιατί θέλει ἕνα ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερο μέρος τοῦ προϊόντος νά δαπανᾶται σάν κεφάλαιο, δηλαδή ν' ἀνταλλάσσεται μέ παραγωγική ἐργασία, καί ἕνα ὅσο τό δυνατό μικρότερο μέρος νά δαπανᾶται σάν εἰσόδημα, ν' ἀνταλλάσσεται μέ μή παραγωγική ἐργασία.}

«Ἡ διάκριση αὐτή εἶναι στήν οὐσία της λαθεμένη. *Δέν ὑπάρχει μή παραγωγική ἐργασία*» (σελ. 141). «Ὑπάρχει λοιπόν μιά ἀποταμίευση καί μιά σπατάλη τῶν ἐθνῶν, ἕνα ἔθνος εἶναι ὅμως σπάταλο ἤ οἰκονόμο μόνο στίς σχέσεις του μέ τούς *ἄλλους* λαούς καί τό ζήτημα θά ἔπρεπε νά ἐξεταστεῖ ἀπό τήν ἄποψη αὐτή» (στό ἴδιο, σελ. 143).

Θά παραβάλουμε τώρα ἀμέσως μέ αὐτά τόν συλλογισμό τοῦ Α. Σμίθ πού προκαλεῖ φρίκη στόν Φερριέ.

«Ὑπάρχει», λέει ὁ Φερριέ, «μιά οἰκονομία τῶν ἐθνῶν, πού εἶναι ὅμως πολύ

διαφορετική ἀπό τοῦ Σμίθ. Αὐτή συνίσταται στό νά μήν ἀγοράζει κανείς περισσότερα προϊόντα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀπό ὅσα μπορεῖ νά πληρώσει μέ τά δικά του προϊόντα. Καμιά φορά αὐτή συνίσταται στήν ὁλοκληρωτική παραίτηση ἀπό τά προϊόντα αὐτά» (στό ἴδιο, σελ. 174, 175).

{Ὁ *Α. Σμίθ* λέει στό I Βιβλ. κεφ. VI, (τομ. I τῆς ἔκδοσης Γκαρνιέ, σελ. 108, 109) στό τέλος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου πού πραγματεύεται «τά συστατικά μέρη τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων»:

«Ἐπειδή σέ μιά πολιτισμένη χώρα ὑπάρχουν μόνο *πολύ λίγα ἐμπορεύματα, ὁλόκληρη ἡ ἀνταλλακτική ἀξία τῶν ὁποίων προέρχεται μόνο ἀπό τήν ἐργασία,* καί ἐπειδή *ἡ γαιοπρόσοδος καί τό κέρδος συμβάλλουν πάρα πολύ στήν ἀνταλλακτική ἀξία τῶν περισσότερων ἀπό αὐτά,* γι' αὐτό *τό ἐτήσιο προϊόν τῆς ἐργασίας αὐτῆς τῆς χώρας θά εἶναι πάντα ἀρκετό, γιά ν' ἀγοράσει καί νά διαθέσει μιά πολύ μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας ἀπό τήν ἐργασία πού θά ἔπρεπε νά ξοδευτεῖ γιά νά παραγάγει αὐτό τό προϊόν, γιά νά τό ἑτοιμάσει καί γιά νά τό φέρει στήν ἀγορά. Ἄν ἡ κοινωνία χρησιμοποιοῦσε κάθε χρόνο ὅλη τήν ἐργασία, πού μπορεῖ ν' ἀγοράσει κάθε χρόνο,* τότε, *ἐπειδή κάθε χρόνο θά αὔξανε κατά πολύ ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας,* καί τό προιόν κάθε ἑπόμενου χρόνου θά εἶχε μιάν ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τό προϊόν τοῦ χρόνου πού προηγήθηκε. Ὅμως δέν ὑπάρχει οὔτε μιά χώρα, *πού ὁλόκληρο τό χρονιάτικο προϊόν της* νά χρησιμοποιεῖται γιά τή συντήρηση τῶν ἐργατῶν. Παντοῦ οἱ ἀργόσχολοι καταναλώνουν ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό αὐτό, καί ἀνάλογα μέ τή διαφορετική σχέση σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό προϊόν αὐτό μοιράζεται ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δυό διαφορετικές τάξεις τῶν ἀνθρώπων, πρέπει ὑποχρεωτικά ἀπό τόν ἕνα χρόνο στόν ἄλλο ἡ συνηθισμένη ἤ μέση ἀξία του ἤ νά αὐξάνει ἤ νά μειώνεται ἤ χρόνο μέ τό χρόνο νά μένει ἡ ἴδια».

Ὑπάρχει λογιῶν - λογιῶν σύγχυση σ' αὐτή τήν περικοπή, μέ τήν ὁποία ὁ Σμίθ προσπαθεῖ νά λύσει στήν οὐσία τό αἴνιγμα τῆς συσσώρευσης.

Πρῶτο, ὑπάρχει πάλι ἡ λαθεμένη προϋπόθεση, ὅτι «ἡ ἀνταλλακτική ἀξία» τοῦ ἐτήσιου προϊόντος τῆς ἐργασίας, ἑπομένως καί «*τό ἐτήσιο προϊόν τῆς ἐργασίας*» ἀναλύεται σέ μισθούς καί κέρδη (ἡ πρόσοδος συμπεριλαβαίνεται). Δέν ἐπιστρέφουμε σ' αὐτή τήν ἀνοησία. Παρατηροῦμε μόνο: Ἡ μάζα τοῦ ἐτήσιου προϊόντος — ἤ τῶν fonds, stocks* τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἀποτελοῦν τό ἐτήσιο προϊόν τῆς ἐργασίας — πρέπει κατά ἕνα μεγάλο μέρος [392] νά ὑπάρχει in natura ἀπό ἐμπορεύματα πού μποροῦν νά μποῦν μόνο σάν στοιχεῖα στό σταθερό κεφάλαιο

* τῶν ἀποθεμάτων.

{πρῶτες ὕλες, σπόροι, μηχανές κλπ.} καί πού *μόνο* βιομηχανικά μποροῦν νά καταναλωθοῦν. Σχετικά μέ τά ἐμπορεύματα αὐτά (καί πρόκειται γιά τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐμπορευμάτων πού μπαίνουν στό σταθερό κεφάλαιο), φαίνεται ἤδη ἀπό τήν *ἀξία τους χρήσης* ὅτι εἶναι ἀκατάλληλα γιά τήν ἀτομική κατανάλωση, καί ὅτι τό εἰσόδημα δέν μπορεῖ νά δαπανηθεῖ σ' αὐτά, ἀδιάφορο ἄν πρόκειται γιά μισθό, κέρδος ἤ γαιοπρόσοδο. Ἕνα μέρος τῶν πρώτων ὑλῶν (στόν βαθμό πού δέν ἀπαιτοῦνται οἱ ἴδιες γιά τήν ἀναπαραγωγή πρώτων ὑλῶν ἤ ἔστω στόν βαθμό πού δέν μπαίνουν σάν βοηθητικές ὕλες ἤ σάν ἄμεσο συστατικό στό πάγιο κεφάλαιο), θά πάρει βέβαια ἀργότερα μιά καταναλώσιμη μορφή, ὅμως μόνο μέ τήν ἐργασία τοῦ τρέχοντος ἔτους. Σάν προϊόν τῆς ἐργασίας τοῦ προηγούμενου χρόνου ἀκόμα καί αὐτές οἱ πρῶτες ὕλες δέν ἀποτελοῦν μέρος τοῦ εἰσοδήματος. Μόνο τό καταναλώσιμο μέρος τοῦ προϊόντος εἶναι ἐκεῖνο πού μπορεῖ νά καταναλωθεῖ, νά μπεῖ στήν ἀτομική κατανάλωση, δηλ. νά ἀποτελέσει εἰσόδημα. Ἀλλά ἀκόμα καί ἕνα μέρος τοῦ καταναλώσιμου προϊόντος δέν μπορεῖ νά καταναλωθεῖ, χωρίς νά γίνει ἀδύνατη ἡ ἀναπαραγωγή. Ἑπομένως, ἀκόμα καί ἀπό τό καταναλώσιμο μέρος τῶν προϊόντων ἀφαιρεῖται ἕνα μέρος, πού πρέπει *νά καταναλωθεῖ βιομηχανικά,* δηλαδή πού πρέπει νά χρησιμεύσει σάν ἀντικείμενο ἐργασίας, σπόρος κλπ., ὄχι σάν μέσο συντήρησης, εἴτε γιά τούς ἐργάτες εἴτε γιά τούς καπιταλιστές. Ἑπομένως, τό μέρος αὐτό τοῦ προϊόντος πρέπει πρῶτα ν' ἀφαιρεθεῖ ἀπό τόν ὑπολογισμό τοῦ Α. Σμίθ ἤ, πιό σωστά, νά προστεθεῖ σ' αὐτόν. Ἄν μείνει *ἴδια ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας,* τότε κάθε χρόνο μένει ἴδιο τό μέρος αὐτό τοῦ προϊόντος, πού δέν ἀνάγεται σέ εἰσόδημα, ἄν δηλαδή μέ ἀμετάβλητη τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας χρησιμοποιεῖται τό ἴδιο μέ προηγούμενα μέγεθος χρόνου ἐργασίας.

Ἄν ὑποθέσουμε λοιπόν ὅτι κάθε χρόνο χρησιμοποιεῖται μιά *μεγαλύτερη ἀπό πρίν ποσότητα* ἐργασίας, τότε θά πρέπει στήν περίπτωση αὐτή νά δοῦμε τί γίνεται μέ τό σταθερό κεφάλαιο. Μέ δυό λόγια: Γιά νά χρησιμοποιηθεῖ μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας, δέν εἶναι ἀρκετό νά ὑπάρχει μόνο διαθέσιμη μιά *μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας* ἤ *ἡ δυνατότητα νά πληρωθεῖ μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας,* δηλαδή νά ξοδευτοῦν περισσότερα γιά μισθούς ἐργασίας, ἀλλά πρέπει νά ὑπάρχουν καί τά μέσα ἐργασίας — πρῶτες ὕλες καί πάγιο κεφάλαιο — γιά νά μποροῦν ν' ἀπορροφήσουν μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας. Τό σημεῖο αὐτό, ἑπομένως, θά πρέπει νά διερευνηθεῖ ἀκόμα, *ἀφοῦ* ξεκαθαριστοῦν πρῶτα τά σημεῖα πού ἐξετάζει ὁ Α. Σμίθ.

Ἐπαναλαβαίνουμε λοιπόν τήν πρώτη πρότασή του:

«Ἐπειδή σέ μιά πολιτισμένη χώρα ὑπάρχουν μόνο πολύ λίγα ἐμπορεύματα, ὁλόκληρη ἡ ἀνταλλακτική ἀξία τῶν ὁποίων *προέρχεται μόνο ἀπό τήν ἐργασία,* καί ἐπειδή *ἡ γαιοπρόσοδος καί τό κέρδος συμβάλλουν πάρα πολύ* στήν ἀνταλλακτική ἀξία τῶν περισσότερων ἀπό αὐτά, γι' αὐτό, *τό ἐτήσιο προϊόν τῆς ἐργασίας αὐτῆς τῆς χώρας* θά εἶναι πάντα ἀρκετό, *γιά νά ἀγοράσει καί νά διαθέσει μιά πολύ* μεγαλύτερη *ποσότητα ἐργασίας ἀπό* τήν ἐργασία *πού θά ἔπρεπε νά ξοδευτεῖ, γιά νά παραγάγει αὐτό τό προϊόν,* γιά νά τό ἑτοιμάσει καί γιά νά τό φέρει στήν ἀγορά» (μ' ἄλλα λόγια: γιά νά τό παραγάγει).

Εἶναι φανερό ὅτι ἐδῶ ἔχουν ἀνακατευτεῖ διάφορα πράγματα. ⟨Στήν ἀνταλλακτική ἀξία τοῦ χρονιάτικου συνολικοῦ προϊόντος δέν μπαίνει μόνο *ζωντανή ἐργασία,* ἡ ζωντανή ἐργασία πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ κατά τή διάρκεια αὐτοῦ τοῦ χρόνου, ἀλλά καί παρωχημένη ἐργασία, προϊόν τῆς ἐργασίας περασμένων χρόνων. Ὄχι μόνο ἐργασία μέ τή ζωντανή της μορφή, ἀλλά καί ἐργασία μέ ὑλοποιημένη μορφή.⟩ Ἡ ἀνταλλακτική ἀξία τοῦ προϊόντος εἶναι ἴση μέ τό ἄθροισμα τοῦ χρόνου ἐργασίας πού ἐμπεριέχεται σ' αὐτό, ἀπό τόν ὁποῖο ἕνα μέρος ἀποτελοῦνταν ἀπό ζωντανή ἐργασία καί ἕνα μέρος ἀπό ὑλοποιημένη ἐργασία.

⟨Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ σχέση τῆς ζωντανῆς ἐργασίας πρός τήν ὑλοποιημένη εἶναι $= 1/3 : 2/3$, ἤ 1 : 2. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ἀξία ὅλου τοῦ προϊόντος = 3, ἀπό τήν ὁποία 2 εἶναι ὑλοποιημένος χρόνος ἐργασίας καί 1 ζωντανή ἐργασία. Ἡ *ἀξία* ὁλόκληρου τοῦ προϊόντος μπορεῖ λοιπόν νά ἀγοράσει περισσότερη ζωντανή ἐργασία ἀπό ἐκείνη πού ἐμπεριέχεται σ' αὐτό, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ἡ ὑλοποιημένη ἐργασία καί ἡ ζωντανή ἐργασία ἀνταλλάσσονται μεταξύ τους σάν ἰσοδύναμα, ὅτι μιά ὁρισμένη ποσότητα ὑλοποιημένης ἐργασίας διαθέτει μόνο μιά ἴση μέ τόν ἑαυτό της ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας.⟩ Γιατί τό προϊόν = 3 ἡμέρες ἐργασίας, ὁ ζωντανός ὅμως χρόνος ἐργασίας πού ἐμπεριέχεται σ' αὐτήν = 1 ἡμέρα ἐργασίας. Μιά ζωντανή ἡμέρα ἐργασίας ἦταν ἀρκετή γιά νά παραγάγει τό προϊόν (στήν πραγματικότητα μόνο γιά νά δόσει στά στοιχεῖα τοῦ προϊόντος τήν τελευταία μορφή). Ὅμως 3 ἡμέρες ἐργασίας περιέχονται σ' αὐτό. Ἑπομένως, ἄν ἀνταλλασσόταν ὁλόκληρο μέ ζωντανό χρόνο ἐργασίας, θά χρησιμοποιόταν μόνο «γιά νά ἀγοράσει καί νά διαθέσει» ὁρισμένες ποσότητες ζωντανῆς ἐργασίας, ἔτσι θά μποροῦσε νά διαθέσει, νά ἀγοράσει 3 ἡμέρες ἐργασίας.

Εἶναι ὅμως ὁλοφάνερο, ὅτι αὐτό δέν εἶναι τό νόημα τοῦ Α. Σμίθ καί θά ἀποτελοῦσε ἐπιπλέον γι' αὐτόν μιάν ἐντελῶς ἀνώφελη προϋπόθεση. Αὐτό πού ἐννοεῖ εἶναι ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἀνταλλάξιμης

ἀξίας τοῦ προϊόντος δέν ἀναλύεται (ἤ ὅπως τό λέει *λαθεμένα*, σύμφωνα μέ μιά σύγχυση πού τή σημειώσαμε πιό πάνω*) σέ μισθούς ἐργασίας, ἀλλά σέ κέρδη καί γαιοπρόσοδο ἤ σέ κέρδη, ἄν θέλουμε γιά λόγους ἁπλούστευσης νά τά ὀνομάσουμε ἔτσι. Μ' ἄλλα λόγια: Τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, πού εἶναι ἴσο μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού προστέθηκε κατά τή διάρκεια τοῦ τελευταίου χρόνου — στήν πραγματικότητα δηλαδή τό μέρος τοῦ προϊόντος πού μέ τήν καθεαυτό ἔννοια τῆς λέξης εἶναι τό προϊόν τῆς ἐργασίας τοῦ τελευταίου χρόνου — πληρώνει πρῶτα τούς ἐργάτες καί, δεύτερο, μπαίνει στό εἰσόδημα, στό κονδύλι κατανάλωσης τοῦ καπιταλιστῆ. Ὅλο αὐτό τό μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος προέρχεται ἀπό τήν ἐργασία καί μάλιστα ἀποκλειστικά ἀπό αὐτή. Ἀποτελεῖται ὅμως ἀπό πληρωμένη καί ἀπλήρωτη ἐργασία. Οἱ μισθοί εἶναι ἴσοι μέ τό ἄθροισμα τῆς πληρωμένης ἐργασίας, τά κέρδη [393] εἶναι ἴσα μέ τό ποσό τῆς μή πληρωμένης ἐργασίας. Ἄν λοιπόν ὅλο αὐτό τό προϊόν ξοδευόταν γιά μισθούς, τότε θά μποροῦσε βέβαια νά βάλει σέ κίνηση μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας ἀπό τήν ἐργασία, προϊόν τῆς ὁποίας ἦταν τό ἴδιο. Ἡ ἀναλογία μάλιστα στήν ὁποία τό προϊόν μπορεῖ νά βάλει σέ κίνηση περισσότερο χρόνο ἐργασίας ἀπό τόν χρόνο ἐργασίας πού περιέχει, ἐξαρτιέται ἀκριβῶς ἀπό τήν ἀναλογία στήν ὁποία ἡ ἡμέρα ἐργασίας χωρίζεται σέ πληρωμένο καί ἀπλήρωτο χρόνο ἐργασίας.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀναλογία εἶναι τέτια, ὥστε ὁ ἐργάτης μέσα σέ 6 ὧρες, δηλαδή σέ μισή μέρα, παράγει ἤ ἀναπαράγει τόν μισθό του. Στήν περίπτωση αὐτή οἱ ὑπόλοιπες 6 ὧρες ἤ ἡ μισή ἡμέρα ἐργασίας ἀποτελοῦν τον πρόσθετο χρόνο. Ἑπομένως, ἄν ἕνα προϊόν περιεῖχε λ.χ. 100 ἡμέρες ἐργασίας [νεοπροσθεμένης ἐργασίας] (στήν περίπτωση πού ἡ μιά ἡμέρα ἐργασίας = 10 σελλίνια, τότε οἱ 100 ἡμέρες ἐργασίας = 1.000 σελ., = 50 λίρες στερλίνες) = 50 λιρ., τότε οἱ 25 λιρ. θά ἦταν γιά τόν μισθό ἐργασίας καί οἱ 25 γιά τό κέρδος (γαιοπρόσοδο). Μέ τίς 25 λιρ. = 50 ἡμέρες ἐργασίας θά πληρώνονταν 100 ἐργάτες, πού θά εἶχαν ἐργαστεῖ τόν μισό χρόνο ἐργασίας χωρίς πληρωμή ἤ γιά τά ἀφεντικά τους. Ἄν λοιπόν ὁλόκληρο τό προϊόν (τῶν 100 ἡμερῶν ἐργασίας) θά ξοδευόταν γιά μισθούς ἐργασίας, τότε μέ τίς 50 λίρες θά ἔμπαιναν σέ κίνηση 200 ἐργάτες, ἀπό τούς ὁποίους ὁ καθένας θά ἐξακολουθοῦσε νά παίρνει σάν μισθό 5 σελλ., ἤ τό μισό τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας του. Τό προϊόν αὐτῶν τῶν ἐργατῶν θά ἦταν =

---

* Βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 76-79

100 λιρ. (δηλαδή 200 ἡμέρες ἐργασίας = 2.000 σελλ. = 100 λιρ.) μέ τίς ὁποῖες θά μποροῦσαν νά μποῦν σέ κίνηση 400 ἐργάτες (πρός 5 σελλ. ὁ ἕνας ἐργάτης = 2.000 σελλίνια), τό προϊόν τῶν ὁποίων θά εἶναι = 200 λιρ. κ.ο.κ.

Νά, αὐτός εἶναι ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖο, ὅπως νομίζει ὁ Α. Σμίθ, θά ὑπάρχει πάντα σέ ἀρκετή ποσότητα τό «ἐτήσιο προϊόν τῆς ἐργασίας» «γιά ν' ἀγοράζει καί νά διαθέτει μιά πολύ πιό μεγάλη ποσότητα ἐργασίας» ἀπό τήν ἐργασία πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν παραγωγή τοῦ προϊόντος. (Ἄν στόν ἐργάτη πληρωνόταν ὅλο τό προϊόν τῆς ἐργασίας του, δηλαδή 50 λίρες γιά 100 ἡμέρες ἐργασίας, τότε καί οἱ 50 λιρ., ἐπίσης θά μποροῦσαν νά βάλουν σέ κίνηση μόνο 100 ἡμέρες ἐργασίας). Καί ὁ Σμίθ συνεχίζει στό ἴδιο πνεῦμα:

«Ἄν ἡ κοινωνία χρησιμοποιοῦσε κάθε χρόνο ὅλη τήν ἐργασία, πού μπορεῖ νά ἀγοράσει κάθε χρόνο, τότε, ἐπειδή χρόνο μέ τό χρόνο ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας θά αὐξανόταν γρήγορα, τό προϊόν κάθε ἑπόμενου χρόνου θά εἶχε μιά ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τό προϊόν τοῦ προηγούμενου χρόνου».

Ἕνα μέρος ὅμως αὐτοῦ τοῦ προϊόντος τρώγεται ἀπό τούς κατόχους κέρδους καί γαιοπροσόδου. Ἕνα ἄλλο μέρος τρώγεται ἀπό τούς συνδαιτημόνες τους. Γι' αὐτό, τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος, πού μπορεῖ νά ξαναξοδευτεῖ σέ (παραγωγική) ἐργασία, καθορίζεται ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος, πού δέν τό τρῶνε οἱ καπιταλιστές, οἱ εἰσοδηματίες καί οἱ συνδαιτημόνες τους (μαζί μέ τούς μή παραγωγικούς ἐργαζόμενους).

Ἔτσι, ὅμως, ὑπάρχει πάντα ἕνα νέο κονδύλι (νέο κονδύλι μισθῶν), γιά νά μπεῖ φέτος σέ κίνηση μέ τό προϊόν τοῦ προηγούμενου χρόνου ἕνας μεγαλύτερος ἀριθμός ἐργατῶν. Καί ἐπειδή ἡ ἀξία τοῦ χρονιάτικου προϊόντος καθορίζεται ἀπό τό μέγεθος τοῦ χρόνου ἐργασίας πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν παραγωγή του, ἡ ἀξία τοῦ χρονιάτικου προϊόντος θά αὐξάνει κάθε χρόνο.

Φυσικά, δέν θά ὠφελοῦσε καθόλου ἄν εἶχε κανείς τό κονδύλι, γιά *ν' ἀγοράσει καί νά διαθέσει* μιά πολύ μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας ἀπό τόν προηγούμενο χρόνο, στήν περίπτωση πού δέν θά ὑπῆρχε στήν ἀγορά μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας. Δέν μέ ὠφελεῖ καθόλου, ἄν ἔχω περισσότερο χρῆμα γιά τήν ἀγορά ἑνός ἐμπορεύματος, ὅταν στήν ἀγορά δέν ὑπάρχει ἄλλο τέτιο ἐμπόρευμα. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι μέ τίς 50 λιρ. δέν θά μπαίνουν σέ κίνηση 200 ἐργάτες στή θέση τῶν 100 προηγούμενων ἐργατῶν (πού θά ἔπαιρναν 25 λιρ.), ἀλλά μόνο 150 ἐργάτες, ἐνῶ οἱ ἴδιοι οἱ καπιταλιστές θά ἔτρωγαν 12 $^1/_2$ λιρ. στή θέση

τῶν 25 λιρ. Στήν περίπτωση αὐτή οἱ 150 ἐργάτες (πού θά ἔπαιρναν 37 $^1/_2$ λιρ.) θά ἔδιναν 150 ἡμέρες ἐργασίας, = 1.500 σελλίνια = 75 λίρες. Ἄν ὅμως οἱ διαθέσιμοι ἐργάτες ἐξακολουθοῦσαν νά εἶναι ὅπως καί προηγούμενα μόνο 100, τότε αὐτοί οἱ 100 θά ἔπαιρναν τώρα σάν μισθό ἐργασίας 37 $^1/_2$ λιρ. ἀντί 25 πού ἔπαιρναν ὥς τώρα, τό προϊόν τους ὅμως θά ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι μόνο 50 λιρ. Ἑπομένως, τό εἰσόδημα τοῦ καπιταλιστῆ θά ἔπεφτε ἀπό 25 λίρες, πού ἦταν, στίς 12 $^1/_2$ λίρες, ἐπειδή ὁ μισθός ἐργασίας θά ἀνέβαινε κατά 50%. Ὁ Α. Σμίθ, ὅμως, ξέρει ὅτι μπορεῖ νά βρεθεῖ ἡ αὐξημένη ποσότητα ἐργασίας. Ἐνμέρει χάρη στήν ἐτήσια αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ (ἡ αὔξηση αὐτή εἶναι ἀλήθεια ὅτι πρέπει νά περιέχεται στόν προηγούμενο μισθό ἐργασίας), ἐνμέρει ἀπό τούς ἀναπασχόλητους ἐξαθλιωμένους (paupers), ἀπό τούς μισοαπασχολούμενους ἐργάτες κλπ. Ἀκόμα χάρη στή μάζα τῶν μή παραγωγικῶν ἐργατῶν, οἱ ὁποῖοι ἐνμέρει μέ μιά διαφορετική χρησιμοποίηση τοῦ ὑπερπροϊόντος μποροῦν νά μετατραποῦν σέ *παραγωγικούς* ἐργάτες. Τέλος, ὁ ἴδιος ἀριθμός ἐργατῶν μπορεῖ νά προσφέρει *μεγαλύτερη ποσότητα* ἐργασίας. Καί, εἴτε πληρώνω 125 ἐργάτες στή θέση τῶν 100, εἴτε οἱ 100 ἐργάτες ἐργάζονται κάθε μέρα 15 ἀντί 12 ὧρες ἐργασίας, τό ἀποτέλεσμα θά εἶναι τό ἴδιο.

Ἐξάλλου, ἡ ἄποψη ὅτι μαζί μέ τήν αὔξηση τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου — ἤ ὅτι μαζί μέ τήν αὔξηση τοῦ μέρους τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, πού προορίζεται γιά τήν ἀναπαραγωγή — πρέπει στήν ἴδια ἀναλογία νά αὐξάνει καί ἡ *χρησιμοποιούμενη ἐργασία* (ζωντανή ἐργασία, τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού διατίθεται γιά μισθούς), ἀποτελεῖ μιά πλάνη τοῦ Α. Σμίθ, πού συνδέεται ἀκριβῶς μέ τήν ἄποψή του, ὅτι ὁλόκληρο τό προϊόν ἀναλύεται σέ εἰσοδήματα.

[394] Κατά τόν Σμίθ λοιπόν ὑπάρχει πρίν ἀπ' ὅλα μιά ποσότητα ἀπό ἀτομικά καταναλώσιμα μέσα συντήρησης, ἡ ὁποία μπορεῖ φέτος «ν' ἀγοράσει καί νά διαθέσει» μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας ἀπό πέρσυ. Διαθέτει περισσότερη ἐργασία καί ταυτόχρονα περισσότερα μέσα συντήρησης γιά τήν ἐργασία αὐτή. Πρέπει τώρα νά δοῦμε πῶς μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ αὐτή ἡ πρόσθετη ποσότητα ἐργασίας.}

Ἄν ὁ Α. Σμίθ παράμενε μέ πλήρη συνείδηση στήν ἀνάλυση τῆς ὑπεραξίας πού οὐσιαστικά ὑπάρχει σ' αὐτόν καί πού δημιουργεῖται μόνο στήν ἀνταλλαγή κεφαλαίου μέ ἐργασία, θά προέκυπτε ὅτι παραγωγική ἐργασία εἶναι μόνο ἐκείνη πού ἀνταλλάσσεται μέ κεφάλαιο. Ποτέ ὅμως ἡ ἐργασία πού ἀνταλλάσσεται μέ εἰσόδημα, σάν τέτιο. Γιά ν' ἀνταλλαχθεῖ τό εἰσόδημα μέ παραγωγική ἐργασία, πρέπει πρῶτα νά μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο.

Ταυτόχρονα, ὅμως, ὁ Σμίθ, ξεκινώντας ἀπό τήν παραδοσιακή ἄποψη, ὅτι παραγωγική ἐργασία εἶναι ἐκείνη πού γενικά παράγει ἄμεσα ὑλικό πλοῦτο καί, συνδυάζοντας μ' αὐτήν τή διάκριση πού κάνει, ἀνάλογα μέ τό ἄν γίνεται ἀνταλλαγή ἀνάμεσα σέ κεφάλαιο καί ἐργασία ἤ ἀνάμεσα σέ εἰσόδημα καί ἐργασία, μπορεῖ νά καταλήξει στό ὅτι: Τό εἶδος τῆς ἐργασίας, μέ τήν ὁποία ἀνταλλάσσεται κεφάλαιο, εἶναι πάντα ἐργασία παραγωγική (δημιουργεῖ πάντα ὑλικό πλοῦτο κλπ.). Ἐνῶ ἡ ἐργασία, μέ τήν ὁποία ἀνταλλάσσεται εἰσόδημα, μπορεῖ νά εἶναι παραγωγική, μπορεῖ ὅμως καί νά μήν εἶναι. Ὁ ἄνθρωπος, ὅμως, πού ξοδεύει εἰσόδημα, προτιμᾶ τίς περισσότερες φορές νά βάζει σέ κίνηση ἄμεσα μή παραγωγική ἀντί παραγωγική ἐργασία. Βλέπουμε, πῶς ὁ Α. Σμίθ μέ τό ἀνακάτωμα αὐτό τῶν δυό διακρίσεών του ἀδυνατίζει πολύ καί ρηχαίνει τήν κυριότερη.

Ὅτι ὁ Α. Σμίθ δέν παίρνει ὁλωσδιόλου ἐπιφανειακά τήν παγίωση τῆς ἐργασίας, αὐτό τό δείχνει ἡ παρακάτω περικοπή, στήν ὁποία ἀνάμεσα στά διάφορα συστατικά μέρη τοῦ πάγιου κεφαλαίου ἀπαριθμοῦνται:

«4) Οἱ ὠφέλιμες ἱκανότητες, πού ἔχουν ἀποκτήσει οἱ κάτοικοι ἤ τά μέλη τῆς κοινωνίας. Ἡ ἀπόκτηση αὐτῶν τῶν ἱκανοτήτων ἀπαιτεῖ πάντα μιά πραγματική δαπάνη γιά τή συντήρηση τοῦ ἀνθρώπου πού τίς ἀποκτάει κατά τό χρονικό διάστημα τῆς ἐκπαίδευσης, τῆς μαθήτευσης ἤ τῶν σπουδῶν του, καί ἡ δαπάνη αὐτή εἶναι ἕνα πάγιο κεφάλαιο πού σάν νά λέμε ἔχει ὑλοποιηθεῖ στό πρόσωπό του. Ἄν οἱ ἱκανότητες αὐτές ἀποτελοῦν ἕνα μέρος τῆς περιουσίας του, ἀποτελοῦν ταυτόχρονα καί ἕνα μέρος τῆς περιουσίας τῆς κοινωνίας, στήν ὁποία ἀνήκει. Τή βελτιωμένη ἐπιδεξιότητα ἑνός ἐργάτη μποροῦμε νά τή βλέπουμε ἀπό τήν ἴδια σκοπιά, ἀπό τήν ὁποία βλέπουμε μιά μηχανή ἤ ἕνα ἐργαλεῖο, πού εὐκολύνουν καί συντομεύουν τήν ἐργασία καί πού, παρά τά ἔξοδα πού προκαλοῦν, τά ἔξοδα αὐτά τά ἀναπληρώνουν καί ἀφήνουν καί κέρδος» (στό ἴδιο, 1, II, κεφ. I, τομ. II, σελ. 204, 205).

Περίεργη προέλευση τῆς συσσώρευσης καί ἡ ἀναγκαιότητά της:

«Στήν κατάσταση ἐκείνη τῆς παιδικῆς ἡλικίας τῆς κοινωνίας, ὅταν δέν ὑπάρχει ἀκόμα καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ὅταν σπάνια μόνο γίνεται κάποια ἀνταλλαγή, καί τό κάθε ἄτομο μέ τή δουλιά τῶν χεριῶν του φροντίζει γιά τίς ἀνάγκες του, *δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά ὑπάρχει ἕνα ἀπό τά πρίν συσσωρευμένο ἤ μαζεμένο ἀπόθεμα γιά νά διεξαχθοῦν οἱ ὑποθέσεις τῆς κοινωνίας*»

(ἀφοῦ δηλαδή γίνει ἡ προϋπόθεση ὅτι δέν ὑπάρχει κοινωνία)

«Ὁ κάθε ξεχωριστός ἄνθρωπος προσπαθεῖ μέ τή δραστηριότητά του νά προμηθευτεῖ τά μέσα γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν του, ἔτσι, ὅπως προβάλ-

λουν. Ὅταν πεινᾶ πάει στό δάσος γιά κυνήγι κλπ.» (στό ἴδιο, τομ. II, σελ. 191, 192). (1. II, *Εἰσαγωγή*). «Ὅταν ὅμως ἔχει πιά γενικευτεῖ ἡ ἐφαρμογή τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, τότε ὁ ἄνθρωπος μόνο μέ τήν προσωπική του ἐργασία μπορεῖ νά ἱκανοποιήσει μονάχα ἕνα πολύ μικρό μέρος τῶν ἀναγκῶν του. Τό πολύ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀναγκῶν του ἱκανοποιεῖται ἀπό *τά προϊόντα ἐργασίας ἄλλων* [πού τό ἀγοράζει μέ τό προϊόν τῆς ἐργασίας του] ἤ, πράγμα πού καταλήγει στό ἴδιο, μέ τήν τιμή αὐτοῦ τοῦ προϊόντος. Αὐτή ἡ *ἀγορά* ὅμως μπορεῖ νά γίνει, ὅταν διαθέτει ἀρκετό χρόνο ὄχι μόνο γιά νά *κατασκευάσει, τό προϊόν τῆς ἐργασίας του, ἀλλά καί γιά νά τό πουλήσει*».

(Καί στήν πρώτη περίπτωση δέν μποροῦσε νά φάει τόν λαγό, προτοῦ τόν σκοτώσει, καί δέν μποροῦσε νά τόν σκοτώσει προτοῦ κατασκευάσει τό κλασικό τόξο ἤ κάτι παρόμοιο. Τό μόνο πού φαίνεται νά ἔχει προστεθεῖ στή δεύτερη περίπτωση δέν εἶναι ἡ ἀνάγκη νά ὑπάρχει ἕνα ἀπόθεμα τροφίμων, ἀλλά «ὁ χρόνος... πού ἀπαιτεῖται γιά τήν *πούληση* τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας του»).

«Ὥσπου νά πετύχει αὐτά τά δυό πράγματα, *πρέπει νά ὑπάρχει μαζωμένο ἀπό τά πρίν ἕνα ἀπόθεμα ἀπό ἀγαθά διαφόρων εἰδῶν*, ἀρκετό γιά νά τόν συντηρήσει καί γιά νά τόν ἐφοδιάσει μέ πρῶτες ὕλες καί μέ τά ἀπαραίτητα ἐργαλεῖα δουλιᾶς. Ἕνας ὑφαντής *δέν μπορεῖ νά ἀφοσιωθεῖ* ὁλότελα στήν ἰδιαίτερή του ἐργασία, ἄν προηγούμενα δέν ἔχει σωρευτεῖ *ἕνα ἀπόθεμα εἴτε στή δική του κατοχή, εἴτε στήν κατοχή ἑνός τρίτου, ἀρκετό γιά νά τόν συντηρήσει καί γιά νά τόν ἐφοδιάσει* μέ τά ἀπαραίτητα ἐργαλεῖα δουλιᾶς καί μέ τό ἀπαραίτητο ἀκατέργαστο ὑλικό τῆς δουλιᾶς του γιά τό χρονικό διάστημα, πού ἀπαιτεῖται ὄχι μόνο γιά νά ὑφάνει ὥς τό τέλος τό ὕφασμά του, ἀλλά καί γιά νά τό ἔχει πουλήσει. Εἶναι φανερό, ὅτι ἡ *συσσώρευση* πρέπει νά προηγηθεῖ τῆς στιγμῆς πού θά κατευθύνει τή δραστηριότητά του γιά νά ἀναλάβει καί νά ἀποτελειώσει τή δουλιά του αὐτή... βρίσκεται στή φύση τοῦ πράγματος τό γεγονός *ὅτι ἡ συσσώρευση κεφαλαίου ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεση τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας*» (στό ἴδιο, σελ. 192, 193).

(Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὕστερα ἀπό ὅσα ἰσχυρίστηκε ὁ Α. Σμίθ στήν εἰσαγωγή, φαίνεται ὅτι πρίν ἀπό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας δέν ὑπάρχει κανενός εἴδους συσσώρευση κεφαλαίου, ἀκριβῶς ὅπως πρίν ἀπό τή συσσώρευση κεφαλαίου δέν ὑπάρχει καταμερισμός τῆς ἐργασίας). Ὁ Σμίθ συνεχίζει:

«Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας μπορεῖ νά προχωρεῖ παραπέρα μόνο στό βαθμό πού προηγούμενα συσσωρεύονταν ὅλο καί περισσότερο τά κεφάλαια. Στό βαθμό πού προχωρεῖ ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας *αὐξάνει σέ μεγάλο βαθμό ἡ ποσότητα τῆς πρώτης ὕλης πού μπορεῖ νά τήν ἐπεξεργαστεῖ ὁ ἴδιος ἀριθμός ἀνθρώπων*. Καί ἐπειδή οἱ δουλιές τοῦ κάθε ἐργάτη μπορεῖ ν' ἀναχθοῦν σέ ἕναν διαρ-

κῶς αὐξανόμενα βαθμό ἁπλῶν κινήσεων, ἔφθασαν στήν ἐφεύρεση μεγάλου ἀριθμοῦ νέων μηχανῶν πού χρησιμεύουν γιά τή διευκόλυνση καί τή [395] συντόμευση αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν. Στό βαθμό πού ἀναπτύσσεται ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, πρέπει, γιά νά μπορεῖ ν' ἀπασχολεῖται διαρκῶς ὁ ἴδιος ἀριθμός ἐργατῶν, *νά συσσωρευτεῖ προηγούμενα μιά ἴση ποσότητα μέσων συντήρησης καί μιά μεγαλύτερη ποσότητα πρώτων ὑλῶν καί ἐργαλείων* ἀπό τήν ποσότητα πού θά χρειαζόταν σέ μιά λιγότερο ἀνεπτυγμένη κατάσταση πραγμάτων» (στό ἴδιο, σελ. 193, 194). «Ἀκριβῶς, ὅπως ἡ ἐργασία δέν μπορεῖ νά φθάσει αὐτή τή μεγάλη ἄνοδο τῆς παραγωγικῆς δύναμης *χωρίς μιά προηγούμενη συσσώρευση κεφαλαίων*, ἡ ἴδια ἡ συσσώρευση κεφαλαίων φέρνει μέ φυσικότητα αὐτή τήν ἄνοδο. *Ἐκεῖνος πού χρησιμοποιεῖ τό κεφάλαιό του γιά ν' ἀπασχολεῖ ἐργάτες*, ἐπιθυμεῖ χωρίς ἀμφιβολία νά τό κάνει αὐτό μέ τρόπο πού νά ἀποδίδει ὅσο τό δυνατό περισσότερα ἀποτελέσματα τῆς δουλιᾶς: Γι' αὐτό προσπαθεῖ, καί τήν ἐργασία νά τή μοιράσει ὅσο τό δυνατό καλύτερα ἀνάμεσα στούς ἐργάτες του, καί νά τούς ἐφοδιάσει μέ τίς καλύτερες μηχανές, πού μπορεῖ νά τίς ἐφεύρει ἤ νά τίς ἀγοράσει. Ὥς ποιόν βαθμό μπορεῖ νά πετύχει καί τά δυό, αὐτό ἐξαρτιέται γενικά ἀπό τό πόσο μεγάλο εἶναι τό κεφάλαιό του καί ἀπό τό πόσους ἀνθρώπους μπορεῖ ν' ἀπασχολήσει μ' αὐτό τό κεφάλαιο. Γι' αὐτό *σέ μιά χώρα δέν αὐξάνει μόνο ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας σέ ἀντιστοιχία μέ τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου*, πού θέτει σέ κίνηση, ἀλλά *σάν συνέπεια αὐτῆς τῆς αὔξησης παράγει ἐπίσης ἡ ἴδια ποσότητα ἐργασία μιά πολύ μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων*» (στό ἴδιο, σελ. 194, 195).

Ὁ Α. Σμίθ πραγματεύεται τά ἀντικείμενα πού βρίσκονται κιόλας στό ἀπόθεμα τῆς κατανάλωσης, ἀκριβῶς ὅπως πραγματεύεται τήν παραγωγική καί τή μή παραγωγική ἐργασία. Λογουχάρη:

«Μιά κατοικία, σάν τέτια δέν φέρνει κανένα εἰσόδημα σ' αὐτόν πού τήν κατοικεῖ. Καί μ' ὅλο πού τοῦ εἶναι χωρίς ἀμφιβολία ἐξαιρετικά χρήσιμη, γι' αὐτόν ἰσχύει τό ἴδιο πού ἰσχύει γιά τά ροῦχα καί τά ἔπιπλά του, πού τοῦ εἶναι ἐπίσης πολύ χρήσιμα, ἀποτελοῦν ὅμως παρ' ὅλα αὐτά ἕνα μέρος τῶν ἐξόδων του καί ὄχι τοῦ εἰσοδήματός του» (στό ἴδιο, τομ. II, σελ. 201, 202).

Ἀντίθετα, στό πάγιο κεφάλαιο ἀνήκουν «ὅλα τά χτίρια πού χρησιμεύουν γιά κάποιον ὠφέλιμο σκοπό καί πού ἀποτελοῦν ἕνα μέσο ἀπόκτησης εἰσοδήματος ὄχι μόνο γιά τόν ἰδιοκτήτη τους πού εἰσπράττει νοίκι γι' αὐτά, ἀλλά καί γιά τόν ἐνοικιαστή τους, πού πληρώνει γι' αὐτά νοίκι, ὅπως τά μαγαζιά, οἱ ἀποθῆκες, τά ἐργαστήρια, οἱ ἐγκαταστάσεις τῶν παχτωτῶν μέ ὅλα τά δευτερεύοντα χτίσματα, σταύλους, ἀχυρῶνες κλπ. Τά χτίρια αὐτά εἶναι πολύ διαφορετικά ἀπό τίς οἰκοδομές πού εἶναι μόνο κατοικίες. Εἶναι ἕνα εἶδος μέσων ἐργασίας» (στό ἴδιο, τόμ. II, κεφ. I, σελ. 203, 204).

«Ὅλες οἱ νέες ἐπιτεύξεις τῆς μηχανικῆς, πού δίνουν τή δυνατότητα ὁ ἴδιος ἀριθμός ἐργατῶν νά παράγει τήν ἴδια ποσότητα προϊόντων μέ πιό ἁπλές καί πιό φτηνές ἀπό πρίν μηχανές, θεωροῦνται πάντα πολύ ὠφέλιμες γιά μιά κοινω-

νία. Μιά ὁρισμένη ποσότητα πρώτων ὑλῶν καί ἡ ἐργασία ἑνός ὁρισμένου ἀριθμοῦ ἐργατῶν, πού χρησιμοποιοῦνταν προηγούμενα γιά νά συντηροῦν τίς πιό περίπλοκες καί πιό ἀκριβές μηχανές, μποροῦν τώρα νά χρησιμοποιηθοῦν γιά νά αὐξάνουν τήν ποσότητα τῶν προϊόντων, γιά τά ὁποῖα κατασκευάστηκαν αὐτές ἤ ἄλλες μηχανές» (στό ἴδιο, τομ. II, σελ. 216, 217).

«Ἡ δαπάνη γιά τή συντήρηση τοῦ *πάγιου κεφαλαίου*... πρέπει κατ' ἀνάγκην ν' ἀφαιρεθεῖ ἀπό τό καθαρό εἰσόδημα τῆς κοινωνίας» (στό ἴδιο, τόμ. II, κεφ. II, σελ. 218). «Κάθε οἰκονομία πού γίνεται ἀπό τή δαπάνη γιά τή συντήρηση τοῦ *πάγιου κεφαλαίου* καί πού δέν μειώνει τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, πρέπει ν' ἀνεβάζει τό κονδύλι, τό ὁποῖο βάζει σέ κίνηση τήν παραγωγή καί ἑπομένως ν' αὐξάνει τό χρονιάτικο προϊόν τῆς γῆς καί τῆς ἐργασίας, τό πραγματικό εἰσόδημα κάθε κοινωνίας» (στό ἴδιο, τομ. II, κεφ. II, σελ. 226, 227).

Τό μεταλλικό χρῆμα πού διώχτηκε στό ἐξωτερικό ἀπό τραπεζογραμμάτια, γενικά ἀπό χαρτονόμισμα — ὅταν ξοδεύεται — «γιά ν' ἀγοράζονται ξένα ἐμπορεύματα γιά τήν ἐσωτερική κατανάλωση» — ἀγοράζει εἴτε προϊόντα πολυτελείας, λ.χ. ξένα κρασιά, μεταξωτά κλπ., μέ δυό λόγια «ἐμπορεύματα..., πού προορίζονται νά καταναλωθοῦν *ἀπό χασομέρηδες* πού δέν παράγουν τίποτα..., εἴτε... ἀγοράζει *ἕνα συμπληρωματικό ἀπόθεμα ἀπό πρῶτες ὕλες, ἐργαλεῖα καί μέσα συντήρησης, γιά νά συντηρηθεῖ καί ν' ἀπασχοληθεῖ μ' αὐτά ἕνας πρόσθετος ἀριθμός ἀπό ἐκείνους τούς ἐργατικούς ἀνθρώπους, πού ἀναπαράγουν μαζί μέ ἕνα κέρδος τήν ἀξία τῆς χρονιάτικης κατανάλωσής τους*» (στό ἴδιο, σελ. 231, 232).

Ὁ πρῶτος τρόπος χρησιμοποίησης τοῦ χρήματος, λέει ὁ Σμίθ, αὐξάνει τήν σπατάλη, «αὐξάνει τή δαπάνη καί τήν κατανάλωση χωρίς νά προσθέτει κάτι στήν παραγωγή ἤ χωρίς νά δημιουργεῖ ἕνα μόνιμο κονδύλι γιά τήν κάλυψη αὐτῆς τῆς δαπάνης, καί εἶναι ἀπό κάθε ἄποψη ἐπιζήμιος γιά τήν κοινωνία» (στό ἴδιο, σελ. 232). Ἀντίθετα, «ἄν τό χρῆμα χρησιμοποιηθεῖ μέ τό δεύτερο τρόπο, διευρύνει τά πλαίσια τῆς βιομηχανίας, καί, παρ' ὅλο πού αὐξάνει τήν κατανάλωση τῆς κοινωνίας, ἀνοίγει ἐπίσης μιά μόνιμη πηγή, γιά τήν κάλυψη αὐτῆς τῆς κατανάλωσης, γιατί *οἱ ἄνθρωποι, πού καταναλώνουν, ἀναπαράγουν μαζί μέ ἕνα κέρδος τή συνολική ἀξία τῆς χρονιάτικης κατανάλωσής τους*» (στό ἴδιο, σελ. 232).

«Ἡ ποσότητα τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας, πού ἕνα κεφάλαιο μπορεῖ νά βάλει σέ κίνηση, πρέπει ὁλοφάνερα νά εἶναι ἴση μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού μπορεῖ νά τούς ἐφοδιάζει μέ πρῶτες ὕλες, μέ ἐργαλεῖα καί μέ μέσα συντήρησης, πού ἀνταποκρίνονται στό εἶδος τῆς ἐργασίας τους» (στό ἴδιο, σελ. 235).

[396] Στό II Βιβλ., κεφ. III (στό ἴδιο, τομ. II, σελ. 314 κ.ἑπ.):

«Οἱ παραγωγικοί καί οἱ μή παραγωγικοί ἐργάτες, καθώς καί ἐκεῖνοι πού δέν ἐργάζονται καθόλου, ὅλοι συντηροῦνται μέ τόν ἴδιο τρόπο ἀπό τό ἐτήσιο προϊόν τῆς γῆς καί τῆς ἐργασίας τῆς χώρας. Τό προϊόν αὐτό... εἶναι κατ'

ἀνάγκην περιορισμένο. Γι' αὐτό, ἀνάλογα μέ τό ἄν μέσα σ' ἕνα χρόνο ἕνα μεγαλύτερο ἤ μικρότερο μέρος αὐτοῦ τοῦ προϊόντος χρησιμοποιηθεῖ γιά τή συντήρηση μή παραγωγικῶν ἀνθρώπων, θά ἀπομείνει ἕνα μικρότερο ἤ μεγαλύτερο μέρος γιά τούς παραγωγικούς ἀνθρώπους καί, ἀντίστοιχα, θά εἶναι μεγαλύτερο ἤ μικρότερο τό προϊόν τοῦ ἑπόμενου χρόνου...

Παρ' ὅλο πού τό ἐτήσιο συνολικό προϊόν τῆς γῆς καί τῆς ἐργασίας μιᾶς χώρας... σέ τελευταία ἀνάλυση προορίζεται νά συμβάλει στήν κατανάλωση τῶν κατοίκων της καί γιά νά τούς προμηθεύσει ἕνα εἰσόδημα, *ὅμως, ἀπό τή στιγμή* πού προκύπτει ἀπό τή γῆ ἤ ἀπό τά χέρια τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν, χωρίζεται μέ φυσικότητα σέ δυό μέρη. Τό ἕνα ἀπό αὐτά, πού συχνά εἶναι τό μεγαλύτερο μέρος, προορίζεται πρίν ἀπ' ὅλα *ν' ἀντικαταστήσει ἕνα κεφάλαιο ἤ ν' ἀνανεώσει τήν ποσότητα τῶν μέσων συντήρησης, τῶν πρώτων ὑλῶν καί τῶν ἕτοιμων προϊόντων,* πού εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἀπό ἕνα κεφάλαιο. Τό ἄλλο μέρος προορίζεται ν' ἀποτελέσει ἕνα εἰσόδημα, εἴτε γιά τόν κάτοχο αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου μέ τή μορφή τοῦ κέρδους του ἤ γιά κάποιον ἄλλον μέ τή μορφή προσόδου ἀπό τή γῆ του...

Τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ ἐτήσιου προϊόντος τῆς γῆς καί τῆς ἐργασίας μιᾶς χώρας, πού ἀναπληρώνει ἕνα κεφάλαιο, ποτέ δέν χρησιμοποιεῖται ἄμεσα γιά νά συντηρήσει κάποια ἄλλα μισθωτά πρόσωπα, ἐκτός ἀπό παραγωγικούς ἐργάτες. Πληρώνει μισθό ἐργασίας μόνο γιά παραγωγική ἐργασία. Τό μέρος ἐκεῖνο πού εἶναι προορισμένο ν' ἀποτελέσει ἄμεσα ἕνα εἰσόδημα... μπορεῖ νά συντηρεῖ ἐξίσου παραγωγικούς, καθώς καί μή παραγωγικούς ἐργάτες...

Οἱ μή παραγωγικοί ἐργάτες καί οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι πού δέν ἐργάζονται καθόλου, ὅλοι τους συντηροῦνται *ἀπό ἕνα εἰσόδημα.* Εἴτε, πρῶτον, ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, πού ἐξαρχῆς εἶναι προορισμένο ν' ἀποτελέσει ἕνα εἰσόδημα γιά μερικούς ἰδιῶτες, μέ τή μορφή γαιοπροσόδου ἤ μέ τή μορφή κέρδους τοῦ κεφαλαίου, εἴτε, δεύτερον, ἀπό ἐκεῖνο τό ἄλλο μέρος, τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, πού ναί μέν εἶναι προορισμένο ν' ἀντικαταστήσει ἕνα κεφάλαιο καί νά συντηρήσει μόνο παραγωγικούς ἐργάτες, τό ὁποῖο ὅμως, ὅταν περιέλθει πιά στά χέρια τους, κατά τό μέρος ἐκεῖνο πού ξεπερνάει τίς ἀνάγκες γιά τή συντήρησή τους, μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τή συντήρηση καί παραγωγικῶν καί μή παραγωγικῶν ἀνθρώπων. Ἔτσι, ἀκόμα καί ὁ ἁπλός ἐργάτης, ὅταν ὁ μισθός του εἶναι ὑψηλός... μπορεῖ νά συντηρεῖ ἕναν ὑπηρέτη γιά τίς προσωπικές του ἀνάγκες, ἤ μπορεῖ ποῦ καί ποῦ νά πηγαίνει στό θέατρο ἤ στό κουκλοθέατρο καί ἔτσι νά συνεισφέρει τό μερίδιό του γιά τή συντήρηση μιᾶς τάξης μή παραγωγικῶν ἐργατῶν. Ἤ τέλος μπορεῖ νά πληρώνει ὁρισμένους φόρους καί νά συμβάλει ἔτσι στή συντήρηση μιᾶς ἄλλης τάξης... πού εἶναι ἐξίσου μή παραγωγική. Ὡστόσο, ἀπό αὐτό τό μέρος τοῦ προϊόντος τῆς γῆς πού ἐξαρχῆς προοριζόταν ν' ἀντικαταστήσει ἕνα κεφάλαιο, δέν θά χρησιμοποιηθεῖ ποτέ γιά νά συντηρήσει μή παραγωγικούς ἐργάτες, προτοῦ βάλει σέ κίνηση τήν ἀντίστοιχη ποσότητα παραγωγικῆς ἐργασίας... Ὁ ἐργάτης πρέπει νά ἔχει κερδίσει πέρα γιά πέρα τόν μισθό του μέ τή δουλιά του προτοῦ νά εἶναι σέ θέση νά ξοδέψει ἔστω καί τό ἐλάχιστο σέ μή παραγωγική ἐργασία... Ἡ γαιο-

πρόσοδος καί τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου εἶναι... παντοῦ οἱ κύριες πηγές, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ μή παραγωγικοί ἐργάτες ἀντλοῦν τά μέσα συντήρησής τους... Τό καθένα ἀπό αὐτά τά εἰσοδήματα μπορεῖ νά συντηρήσει ἐξίσου παραγωγικούς καί μή παραγωγικούς ἐργάτες. Φαίνεται ὅμως νά δείχνουν πάντα κάποια προτίμηση γιά τούς τελευταίους...

Αὐτό πού σέ κάθε χώρα καθορίζει κυρίως τή σχέση ἀνάμεσα στούς παραγωγικούς καί μή παραγωγικούς ἐργάτες, εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα σέ κεῖνο τό μέρος τῆς χρονιάτικης παραγωγῆς, πού — μόλις προκύψει ἀπό τή γῆ ἤ ἀπό τά χέρια τῶν ἐργατῶν πού τό παράγουν — προορίζεται ν' ἀναπληρώσει ἕνα κεφάλαιο, καί σέ κεῖνο τό ἄλλο μέρος πού προορίζεται ν' ἀποτελέσει ἕνα εἰσόδημα, εἴτε μέ τή μορφή προσόδου, εἴτε μέ τή μορφή κέρδους. Αὐτή ἡ σχέση ὅμως εἶναι πολύ διαφορετική στίς πλούσιες καί στίς φτωχές χῶρες».

Ὁ Σμίθ συγκρίνει ἔπειτα τό

«πολύ μεγάλο, συχνά τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ προϊόντος τῆς γῆς» πού στά «πλούσια ἔθνη τῆς Εὐρώπης *προορίζεται, ν' ἀντικαταστήσει τό κεφάλαιο ἑνός πλούσιου καί ἀνεξάρτητου παχτωτῆ*», σέ ἀντίθεση μέ τήν κατάσταση πού «κυριαρχοῦσε στό φεουδαρχικό καθεστώς», ὅταν «ἕνα πολύ μικρό μέρος τοῦ προϊόντος ἦταν ἀρκετό γιά ν' ἀντικαταστήσει τό κεφάλαιο πού χρησιμοποιοῦνταν στήν ἀγροτική οἰκονομία».

Τό ἴδιο γίνεται μέ τό ἐμπόριο καί τίς μανουφακτοῦρες. Τώρα χρησιμοποιοῦνται σ' αὐτές μεγάλα κεφάλαια, προηγούμενα χρησιμοποιοῦνταν πολύ ἀσήμαντα κεφάλαια, ὅμως

«ἀποφέρουν πολύ μεγάλα κέρδη. Πουθενά τό ἐπιτόκιο δέν ἦταν κάτω ἀπό 10%, καί τά κέρδη τοῦ κεφαλαίου πρέπει νά ἐπαρκοῦσαν γιά νά πληρώνουν ἕνα τόσο μεγάλο ἐπιτόκιο. Τώρα, στίς πιό προοδευμένες χῶρες τῆς Εὐρώπης ὁ τόκος πουθενά δέν ξεπερνάει τό 6%, καί στίς πιό πλούσιες τά 4,3 καί 2%. Ἄν τό μέρος τοῦ εἰσοδήματος τῶν κατοίκων πού προέρχεται ἀπό τό κέρδος, εἶναι στίς πλούσιες χῶρες πάντα πολύ μεγαλύτερο ἀπό ὅ,τι στίς φτωχές χῶρες, αὐτό προέρχεται ἀπό τό ὅτι τό κεφάλαιο σ' αὐτές εἶναι πολύ μεγαλύτερο. Σέ σχέση, ὅμως, μέ τό κεφάλαιο τά κέρδη σ' αὐτές εἶναι γενικά πολύ μικρότερα. Ἔτσι, τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, πού — ἀπό τή στιγμή πού προκύπτει ἀπό τή γῆ καί ἀπό τά χέρια τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν — προορίζεται ν' ἀναπληρώσει ἕνα κεφάλαιο, [397] στίς πλούσιες χῶρες δέν εἶναι μόνο πολύ μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι στίς φτωχές, ἀλλά σ' αὐτές εἶναι ἐπίσης πολύ μεγαλύτερο σέ σχέση μέ τό μέρος ἐκεῖνο, πού προορίζεται ν' ἀποτελέσει ἄμεσα ἕνα εἰσόδημα, μέ τή μορφή εἴτε τῆς προσόδου εἴτε τοῦ κέρδους. Τό ποσό, πού εἶναι προορισμένο νά συντηρεῖ παραγωγική ἐργασία, δέν εἶναι μόνο πολύ μεγαλύτερο στίς πλούσιες χῶρες ἀπό ὅ,τι στίς φτωχές, ἀλλά εἶναι ἐπίσης πολύ μεγαλύτερο σέ σχέση μέ τό ποσό ἐκεῖνο, πού μπορεῖ ἐξίσου νά χρησιμεύσει γιά τή συντήρηση καί παραγωγικῶν καί μή παραγωγικῶν ἐργατῶν, πού ὡστόσο ἔχει κατά

κανόνα τήν τάση νά διατίθεται γιά τή συντήρηση τῶν τελευταίων» [στό ἴδιο, σελ. 320, 321.]

(Ὁ Σμίθ πέφτει στό λάθος νά ταυτίζει τό μέγεθος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου καί τό *μέγεθος τοῦ μέρους ἐκείνου* — πού εἶναι προορισμένο νά συντηρεῖ παραγωγική ἐργασία. Αὐτό ὅμως ἔχει σχέση μέ τό γεγονός ὅτι ἡ μεγάλη βιομηχανία τοῦ ἦταν στήν πραγματικότητα γνωστή μόνο τόν καιρό πού βρισκόταν στά πρῶτα βήματά της).

«Ἡ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δύο ποσά, πού εἶναι διαφορετικά στό εἶδος του καθορίζει κατ' ἀνάγκην τόν γενικό χαρακτήρα τῶν κατοίκων μιᾶς χώρας, τήν κλίση τους πρός τή φιλεργία ἤ τήν ὀκνηρία».

Ἔτσι λέει λ.χ.

«στίς ἀγγλικές καί στίς ὀλλανδικές βιομηχανικές πόλεις, ὅπου ἰδιαίτερα οἱ κατώτερες τάξεις τοῦ λαοῦ ζοῦν ἀπό τά χρησιμοποιούμενα κεφάλαια, εἶναι γενικά ἐργατικές, ἁπλές καί οἰκονόμες. Ἀντίθετα, στίς πρωτεύουσες, στίς πόλεις μέ βασιλικές αὐλές κλπ., ὅπου οἱ κατώτερες τάξεις τοῦ λαοῦ ζοῦνε ἀπό τή δαπάνη τῶν εἰσοδημάτων τῶν ἀνώτερων τάξεων, εἶναι γενικά ὀκνηρές, ἄσωτες καί φτωχές, ὅπως στή Ρώμη, στίς Βερσαλλίες, κλπ...

Ἔτσι, αὐτό πού καθορίζει παντοῦ τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἐργατικότητα καί στήν ὀκνηρία εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στό ποσό τῶν κεφαλαίων καί στό ποσό τῶν εἰσοδημάτων: Παντοῦ ὅπου ὑπερέχει τό κεφάλαιο κυριαρχεῖ ἡ ἐργατικότητα, ἐκεῖ ὅπου ὑπερέχει τό εἰσόδημα κυριαρχεῖ ἡ ὀκνηρία. Γι' αὐτό *κάθε αὔξηση ἤ μείωση τῆς μάζας τῶν κεφαλαίων* ἔχει φυσικά τήν τάση ν' αὐξάνει ἤ νά μειώνει πραγματικά τόν βαθμό τῆς ἐργατικότητας, τόν ἀριθμό τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν, ἑπομένως καί τήν ἀνταλλακτική ἀξία τοῦ ἐτήσιου προϊόντος τῆς γῆς καί τῆς ἐργασίας τῆς χώρας, τόν πλοῦτο καί τό πραγματικό εἰσόδημα ὅλων τῶν κατοίκων της... Αὐτό, πού ἐξοικονομεῖται κάθε χρόνο, καταναλώνεται ἐξίσου κανονικά ὅπως ἐκεῖνο πού δαπανᾶται κάθε χρόνο, καί δαπανᾶται ἐπιπλέον σχεδόν ταυτόχρονα. Καταναλώνεται, ὅμως, ἀπό μιάν ἄλλη τάξη ἀνθρώπων». Ἡ πρώτη «μερίδα τοῦ εἰσοδήματος καταναλώνεται ἀπό ὑπηρέτες, ἀπό ἀνωφελεῖς φαγάδες κλπ., οἱ ὁποῖοι δέν ἀφήνουν τίποτα πού θά μποροῦσε ν' ἀναπληρώσει τήν κατανάλωσή τους». Ἡ δεύτερη «ἀπό ἐργάτες πού ἀναπαράγουν μέ κέρδος τήν ἀξία τῆς ἐτήσιας κατανάλωσής τους... Ἡ κατανάλωση εἶναι ἡ ἴδια, οἱ καταναλωτές ὅμως εἶναι διαφορετικοί» (στό ἴδιο, σελ. 321 - 328).

Ἀπό δῶ λοιπόν καί τά κηρύγματα τοῦ Σμίθ (παρακάτω, στό ἴδιο κεφ. σελ. 328, 329 κ.ἑ.) γιά τόν οἰκονόμο ἄνθρωπο, πού μέ τίς χρονιάτικες ἀποταμιεύσεις του ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος δημόσιου ἱδρύματος γιά ἕναν πρόσθετο ἀριθμό παραγωγικῶν ἀνθρώπων,

«καί ἔτσι συγκροτεῖται γιά τόν αἰώνα τόν ἅπαντα ἕνα εἶδος κεφαλαίου γιά τή

συντήρηση τοῦ ἴδιου ἀριθμοῦ παραγωγικῶν ἀνθρώπων», ἐνῶ ὁ σπάταλος «ἐλαττώνει τή μάζα τῶν κεφαλαίων πού προορίζονται γιά τή συντήρηση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας... Ἄν ἡ ποσότητα αὐτή, ἀπό εἴδη διατροφῆς καί ρουχισμοῦ πού» (ἐξαιτίας τῆς σπατάλης τοῦ σπάταλου) «τά καταναλώνουν οἱ μή παραγωγικοί ἐργάτες, μοιραζόταν στούς παραγωγικούς ἐργάτες, τότε οἱ ἐργάτες αὐτοί *θά ἀναπαρῆγαν* ὅλη τήν ἀξία ἐκείνου πού κατανάλωσαν *καί μάλιστα μέ ἕνα κέρδος*».

Τό συμπέρασμα αὐτοῦ τοῦ ἐπιμυθίου εἶναι ὅτι τά δυό αὐτά (ἡ οἰκονομία καί ἡ σπατάλη) ἐξισορροποῦνται ἀνάμεσα στούς ἰδιῶτες καί ὅτι στήν πραγματικότητα ἐπικρατεῖ ἡ «σύνεση».

«Μεγάλα ἔθνη δέν φτωχαίνουν ποτέ ἐξαιτίας τῆς σπατάλης καί τῆς ἀσωτείας τῶν ἰδιωτῶν, καμιά φορά ὅμως φτωχαίνουν ἐξαιτίας τῆς σπατάλης τῶν κυβερνήσεών τους. Στίς περισσότερες χῶρες τό συνολικό ἤ σχεδόν τό συνολικό εἰσόδημα τῆς κοινωνίας χρησιμοποιεῖται γιά νά ἀπασχολοῦνται μή παραγωγικοί ἐργάτες. Δηλαδή οἱ ἄνθρωποι τῆς Αὐλῆς, ἡ ἐκκλησία, οἱ στόλοι, ὁ στρατός, οἱ ὁποῖοι σέ καιρό εἰρήνης δέν παράγουν τίποτα καί σέ καιρό πολέμου δέν κερδίζουν τίποτα πού θά μποροῦσε ν' ἀντισταθμίσει κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου τά ἔξοδα τῆς ἴδιας τῆς συντήρησής τους. *Οἱ ἄνθρωποι αὐτοῦ τοῦ εἴδους* δέν παράγουν *τίποτα οἱ ἴδιοι, ὅλοι τους συντηροῦνται ἀπό τό προϊόν τῆς ἐργασίας ἄλλων*. Γι' αὐτό, ἄν αὐξηθοῦν πέρα ἀπό τόν ἀναγκαῖο ἀριθμό, μποροῦν, μέσα σ' ἕνα χρόνο νά καταναλώσουν ἕνα τόσο μεγάλο μέρος ἀπ' αὐτό τό προϊόν, ὥστε νά μή μείνει ἀρκετό γιά τή συντήρηση τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν, οἱ ὁποῖοι θά ἔπρεπε νά τό ἀναπαράγουν τόν ἑπόμενο χρόνο» (σελ. 336).

Στό κεφ. IV τοῦ II Βιβλ. ὁ Σμίθ γράφει:

«Ἐπειδή ἀπό μέρα σέ μέρα μεγαλώνει τό κεφάλαιο τό προορισμένο γιά τή συντήρηση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας, μεγαλώνει μέρα μέ τή μέρα καί ἡ ζήτηση, αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Οἱ ἐργάτες βρίσκουν [398] εὔκολα δουλιά, μόνο πού οἱ κάτοχοι κεφαλαίου δύσκολα βρίσκουν ἐργάτες, τούς ὁποίους θά μποροῦσαν νά ἀπασχολήσουν. Ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στούς κεφαλαιοκράτες ἀνεβάζει τούς μισθούς καί κατεβάζει τά κέρδη» (στό ἴδιο, σελ. 359).

Στό κεφ. V τοῦ II Βιβλ. (σελ. 369 κ.ἑ., τομ. II) *«Τίς διάφορες χρησιμοποιήσεις τοῦ κεφαλαίου»* τίς ταξινομεῖ ὁ Σμίθ, ἀνάλογα μέ τό ἄν ἀπασχολοῦν περισσότερη ἤ λιγότερη παραγωγική ἐργασία καί ἑπομένως μέ τό ἄν αὐξάνουν τήν «ἀνταλλακτική ἀξία» τοῦ ἐτήσιου προϊόντος. Στήν πρώτη θέση βάζει ὁ Σμίθ τή *γεωργία*. Μετά τή *μανουφακτούρα*. Ἔπειτα τό *ἐμπόριο* καί τέλος τό *λιανικό ἐμπόριο*. Αὐτή εἶναι ἡ διαδοχική σειρά, στήν ὁποία ὁ Σμίθ κατατάσσει τά κεφάλαια, ἀνάλογα μέ τήν ποσότητα τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας πού βάζουν σέ

κίνηση. Ἐδῶ ἀποκτοῦμε ἐπίσης ἕναν ἐντελῶς νέο ὁρισμό γιά τούς παραγωγικούς ἐργάτες:

«Οἱ ἄνθρωποι, τά κεφάλαια τῶν ὁποίων χρησιμοποιοῦνται μέ τόν ἕνα ἀπό αὐτούς τούς τέσσερις τρόπους, εἶναι οἱ ἴδιοι *παραγωγικοί ἐργάτες*. Ἡ δουλιά τους, ὅταν κατευθύνεται στόν ἐπιδιωκόμενο σκοπό, παγιώνεται καί ὑλοποιεῖται στό ἀντικείμενο ἤ στό ἀνταλλάξιμο πράγμα, στό ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε καί, κανονικά προσθέτει στήν τιμή αὐτοῦ τοῦ πράγματος τουλάχιστον τήν ἀξία τῆς συντήρησής τους καί τῆς προσωπικῆς τους κατανάλωσης» (στό ἴδιο, σελ. 374).

(Γενικά, ὁ Σμίθ ἀνάγει τήν παραγωγικότητά τους στό ὅτι θέτουν σέ κίνηση παραγωγική ἐργασία).

Γιά τόν *παχτωτή* λέει:

«Κανένα ἴσο σέ μέγεθος κεφάλαιο δέν βάζει σέ κίνηση μεγαλύτερη ποσότητα *παραγωγικῆς ἐργασίας* ἀπ' ὅ,τι τό κεφάλαιο τοῦ παχτωτῆ. *Παραγωγικοί ἐργάτες* δέν εἶναι μόνο οἱ ἀγροεργάτες του, ἀλλά καί τά *ζῶα του ἐργασίας*» [σελ. 376.]

Ἑπομένως, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἀκόμα καί τό βόδι εἶναι ἕνας παραγωγικός ἐργάτης.

[11. Λώντερνταλ. Ἀντίπαλος τῆς θεωρίας τοῦ Σμίθ γιά τή συσσώρευση καί τῆς διάκρισης πού κάνει ἀνάμεσα σέ παραγωγικούς καί μή παραγωγικούς ἐργάτες]

Lauderdalle (Earl of): «An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth etc.», London 1804. (Ἡ γαλλική μετάφραση: «Recherches sur la nature et l' origine de la richesse publique etc. par Lagentie de Lavaïsse», Paris 1808).

Τήν ἀπολογητική ἐξήγηση τοῦ κέρδους ἀπό τόν Λώντερνταλ θά τήν ἐξετάσουμε ἀργότερα. Στό III τμῆμα[12]. Σύμφωνα μέ τήν ἐξήγηση αὐτή, τό κέρδος βγαίνει ἀπό τά ἴδια τά κεφάλαια, γιατί *«ἀντικαταστaίνουν»* ἐργασία. Πληρώνονται γι' αὐτό πού κάνουν, πού εἶναι κάτι πού, ἄν δέν ὑπῆρχε, θά ἔπρεπε νά τό κάνει ὁ ἄνθρωπος, ἤ πού δέν θά μποροῦσε καθόλου νά τό κάνει.

«Τώρα καταλαβαίνει κανείς ὅτι τό κέρδος τῶν κεφαλαίων προέρχεται πάντα εἴτε ἀπό τό ὅτι ἀντικαταστaίνουν τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐργασίας, πού διαφορετικά ὁ ἄνθρωπος θάπρεπε νά τήν κάνει μέ τά χέρια του, εἴτε ἀπό τό ὅτι

πραγματοποιοῦν τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐργασίας, πού ξεπερνάει τίς προσωπικές δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου καί πού ὁ ἴδιος δέν θά μποροῦσε νά τό ἐκτελέσει» (σελ. 119 τῆς γαλλικῆς μετάφρασης).

Ὁ κύριος «κόμης» εἶναι μεγάλος ἀντίπαλος τῆς διδασκαλίας τοῦ Σμίθ γιά τή συσσώρευση καί τίς οἰκονομίες. Εἶναι ἐπίσης ἀντίπαλος τῆς διάκρισης τοῦ Σμίθ ἀνάμεσα στούς *παραγωγικούς* καί *μή παραγωγικούς ἐργάτες*. Γιά τόν Λώντερνταλ, ἀκόμα καί αὐτό πού ὁ Σμίθ τό ὀνομάζει «παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας», εἶναι ἐπίσης μόνο «παραγωγική δύναμη τοῦ κεφαλαίου». Ἀπορρίπτει ἄμεσα τή διατυπωμένη ἀπό τόν Σμίθ ἐξήγηση τῆς ὑπεραξίας, καί μάλιστα γιά τούς ἑξῆς λόγους:

«Ἄν αὐτή ἡ ἀντίληψη γιά τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου ἦταν στήν κυριολεξία σωστή, τότε θά προέκυπτε ἀπό αὐτήν ὅτι τό κέρδος δέν ἀποτελεῖ τήν ἀρχική πηγή τοῦ πλούτου, ἀλλά μιά παράγωγη πηγή. Καί γι' αὐτό θά μποροῦσε νά θεωρεῖ κανείς τό κεφάλαιο ὄχι σάν μιά ἀπό τίς πηγές τοῦ πλούτου, γιατί τό κέρδος του δέν εἶναι παρά μιά μεταφορά ἀπό τήν τσέπη τοῦ ἐργάτη στήν τσέπη τοῦ κεφαλαιοκράτη» (στό ἴδιο, σελ. 116, 117).

Ἔτσι, εἶναι φανερό ὅτι καί σ' αὐτήν του τήν πολεμική ἐνάντια στόν Σμίθ καταπιάνεται μέ τά πιό ρηχά σημεῖα. Νά τί λέει:

«Ἔτσι ἡ ἴδια ἐργασία μπορεῖ νά φαίνεται παραγωγική ἤ μή παραγωγική, ἀνάλογα μέ τήν κατοπινή χρησιμοποίηση τοῦ ἀντικειμένου, στό ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε γιά τήν παραγωγή του. Ἄν λ.χ. ὁ μάγερας μοῦ φκιάξει μιά τούρτα πού τήν τρώγω ἀμέσως, τότε εἶναι ἕνας μή παραγωγικός ἐργάτης καί ἡ δραστηριότητά του εἶναι ἐπίσης μιά στεῖρα ἐργασία, γιατί ἡ ὑπηρεσία του ἐξαφανίζεται μέ τήν ἴδια ταχύτητα, μέ τήν ὁποία ἐκπληρώθηκε. Ἄν, ὅμως, ἡ ἐργασία αὐτή γίνει στό μαγαζί ἑνός ζαχαροπλάστη, τότε γίνεται ἔτσι παραγωγική» (στό ἴδιο, σελ. 110).

(*Ὁ Γκαρνιέ* ἔχει ἐδῶ τό προβάδισμα, γιατί ἡ ἔκδοση τοῦ Σμίθ ἀπό αὐτόν καί οἱ σημειώσεις του ἔγιναν τό 1802, δηλαδή 2 χρόνια πρίν ἀπό τόν Λώντερνταλ).

«Αὐτή ἡ ἀσυνήθιστη διάκριση, πού βασίζεται μόνο στή χρονική διάρκεια τῆς ὑπηρεσίας πού προσφέρθηκε, συμπεριλαβαίνει στούς μή παραγωγικούς ἐργάτες ἀνθρώπους πού ἐκπληρώνουν τίς σπουδαιότερες λειτουργίες στήν κοινωνία. Ὁ βασιλιάς, οἱ ὑπηρέτες τῆς θρησκείας, οἱ δικαστές, οἱ φρουροί τοῦ κράτους, ὅλοι αὐτοί οἱ ἄνθρωποι, χωρίς νά ἐξαιροῦνται καί οἱ ἄνθρωποι πού δουλιά τους εἶναι ἡ φροντίδα γιά τήν ὑγεία τῶν πολιτῶν ἤ γιά τή μόρφωσή τους — ὅλοι αὐτοί οἱ ἄνθρωποι θεωροῦνται μή παραγωγικοί ἐργάτες» (στό ἴδιο, σελ. 110, 111)

(ἤ, ὅπως ὁ Α. Σμίθ μᾶς δίνει στόν II τομ., II βιβλ., III κεφ., σελ. 313 τήν ὡραία διαδοχική σειρά:

«Παπάδες, δικηγόροι, γιατροί, λογοτέχνες καί κάθε λογῆς ἐπιστήμονες, καθώς καί ἠθοποιοί, γελωτοποιοί, μουσικοί, τραγουδιστές τῆς ὄπερας, χορευτές μπαλλέτων κλπ.»)

«Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ἡ βάση τοῦ πλούτου εἶναι ἡ ἀνταλλακτική ἀξία, δέν χρειάζεται νά κάνει κανείς πολλούς συλλογισμούς, γιά ν' ἀποδείξει τίς πλάνες αὐτῆς τῆς διδασκαλίας. Τίποτα [399] δέν ἀποδείχνει καλύτερα τό λάθος της ἀπό τήν ἐκτίμηση τῶν ἀνθρώπων γι' αὐτές τίς ὑπηρεσίες, πράγμα πού τό ἀποδείχνει ἡ τιμή πού πληρώνουν γι' αὐτές» (Λώντερνταλ, στό ἴδιο, σελ. 111).

Παρακάτω:

«Ἡ ἐργασία τοῦ ἐργάτη μανουφακτούρας παγιώνεται καί ὑλοποιεῖται σέ κάποιο προϊόν πού πουλιέται... Οὔτε ἡ *ἐργασία τοῦ ὑπηρέτη* οὔτε ἡ ἐργασία πού ἐξοικονομεῖ κυκλοφοροῦν κεφάλαιο» δέν {μέ τόν ὅρο κυκλοφοροῦν κεφάλαιο ὁ Λώντερνταλ ἐννοεῖ ἐδῶ τό *χρῆμα*} «δημιουργοῦν φυσικά μιά συσσώρευση, ἕνα ποσό πού μπορεῖ νά μεταβιβαστεῖ ἀπό χέρι σέ χέρι ἔναντι μιᾶς καθορισμένης ἀξίας. Τό κέρδος πού ἀποφέρουν προκύπτει ἐξίσου ἀπό τό ὅτι *ἐξοικονομοῦν τήν ἐργασία τοῦ ἀφεντικοῦ* ἤ τοῦ κάτοχου. Τά ἀποτελέσματά τους μοιάζουν τόσο μεταξύ τους, πού ἐκεῖνος πού θεωρεῖ μερικά ἀπό αὐτά σάν μή παραγωγικά, πρέπει νά ἔχει τήν ἴδια γνώμη καί γιά τά ἄλλα» {καί ὕστερα ἀπό αὐτό παραθέτει περικοπές ἀπό τόν Σμίθ, ἀπό τό II Βιβλ., κεφ. II[80]} (Λώντερνταλ, στό ἴδιο, σελ. 144, 145).

Ἔτσι θά εἴχαμε τήν παρακάτω σειρά: Φερριέ, Γκαρνιέ, Λώντερνταλ, Γκανίλ. Ἡ τελευταία φράση σχετικά μέ τήν *«ἐξοικονόμηση ἐργασίας»* εἶναι ἰδιαίτερα προσφιλής στόν *Τοκβίλ*.

[12. Ὁ Σαί γιά τά «ἄυλα προϊόντα». Δικαιολόγηση μιᾶς ἀκατάσχετης αὔξησης τῆς μή παραγωγικῆς ἐργασίας]

Ὕστερα ἀπό τόν Γκαρνιέ ἐκδόθηκε ἡ ἐργασία τοῦ σαχλοῦ *Z. Μπ. Σαί*: «Traité d' économie politique». Αὐτό γιά τό ὁποῖο κατηγορεῖ τόν Σμίθ εἶναι ὅτι

«γιά τά ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων, τοῦ γιατροῦ, τοῦ μουσικοῦ, τοῦ ἠθοποιοῦ, ἀπορρίπτει τήν ὀνομασία *προϊόντα*. Στήν ἐργασία, μέ τήν ὁποία ἀσχολοῦνται, δίνει τό ὄνομα *μή παραγωγική*» (3η ἔκδοση, τομ. I, σελ. 117).

Ὁ Σμίθ δέν ἀρνεῖται καθόλου, ὅτι οἱ δραστηριότητες αὐτές παράγουν ἕνα «ἀποτέλεσμα», ἕνα ὁποιοδήποτε «προϊόν». Ἀναφέρει μάλιστα ρητά

«τήν ἀσφάλεια, τήν ἡσυχία, τή φρούρηση τοῦ κράτους» σάν «ἀποτέλεσμα τῆς χρονιάτικης ἐργασίας» (τῶν ὑπηρετῶν τοῦ κράτους) (*Σμίθ*, τ. II, Βιβλ. II, κεφ. III, σελ. 313 τῆς ἔκδοσης τοῦ Γκαρνιέ).

Ὁ Σαί ἀπό τήν πλευρά του πιάνεται ἀπό τόν δευτερεύοντα ὁρισμό τοῦ Σμίθ, ὅτι αὐτές οἱ «ὑπηρεσίες» καί τό

«προϊόν» τους «ἐξανεμίζονται τή στιγμή πού προσφέρονται, τή στιγμή πού παράγονται» (Σμίθ, στό ἴδιο).

Ὁ κύριος Σαί ὀνομάζει αὐτές τίς καταναλωμένες «ὑπηρεσίες», ἤ τό ἔργο τους, ἀποτελέσματα — μέ δυό λόγια ὀνομάζει τήν ἀξία χρήσης τους

«ἄυλα προϊόντα ἤ ἄυλες ἀξίες, πού καταναλώνονται τή στιγμή τῆς παραγωγῆς τους» (στό ἴδιο, σελ. 116).

Ἀντί νά τίς ὀνομάσει «μή παραγωγικές», τίς ὀνομάζει «παραγωγικές ἄυλων προϊόντων». Δίνει μιάν ἄλλη ὀνομασία. Ἔπειτα ὅμως δηλώνει παρακάτω,

«ὅτι δέν χρησιμεύουν γιά ν' αὐξήσουν τό κεφάλαιο τοῦ ἔθνους» (τομ. I, σελ. 119). «Ἕνα ἔθνος, στό ὁποῖο μπορεῖ νά βρεῖ κανείς ἕνα πλῆθος ἀπό μουσικούς, παπάδες, δημόσιους ὑπάλληλους, μπορεῖ νά διασκεδάζει εὐχάριστα, νά ἐνημερώνεται καί νά διοικεῖται θαυμάσια. Αὐτό ὅμως εἶναι ὅλο κι ὅλο. Τό κεφάλαιό του δέν θά αὐξανόταν καθόλου ἄμεσα ἀπ' ὅλη τήν ἐργασία αὐτῶν τῶν φίλεργων ἀνθρώπων, γιατί τά προϊόντα τους καταναλώνονται πέρα γιά πέρα τή στιγμή πού παράγονται» (στό ἴδιο, σελ. 119).

Ἔτσι, ὁ κύριος Σαί δηλώνει ὅτι αὐτές οἱ ἐργασίες εἶναι *μή παραγωγικές* μέ τήν πιό στενοκέφαλη ἔννοια τοῦ Σμίθ. Θέλει ὅμως ταυτόχρονα νά ἰδιοποιηθεῖ τήν «πρόοδο» πού σημείωσε ὁ Γκαρνιέ. Γι' αὐτό ἐφευρίσκει ἕνα καινούργιο ὄνομα γιά τίς μή παραγωγικές ἐργασίες. Αὐτό εἶναι τό εἶδος τῆς πρωτοτυπίας του, τῆς ἐφευρετικότητάς του, τοῦ τρόπου του νά κάνει ἀνακαλύψεις. Στό μεταξύ, μέ τή συνηθισμένη του λογική ἀναιρεῖ πάλι τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Λέει:

«Εἶναι ἀδύνατο νά συμφωνήσουμε μέ τήν ἄποψη τοῦ κυρίου Γκαρνιέ, ὁ ὁποῖος, ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἐργασία τῶν γιατρῶν, τῶν δικηγόρων καί τῶν ἄλλων προσώπων αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι παραγωγική, συμπεραίνει ὅτι εἶναι

γιά ἕνα ἔθνος ἐξίσου ὠφέλιμο νά τήν αὐξάνει, ὅπως καί τήν ἐργασία κάθε ἄλλου εἴδους» (σελ. 120).

Καί γιατί ὄχι, ὅταν ἡ μιά ἐργασία εἶναι τό ἴδιο παραγωγική, ὅπως ἡ ἄλλη, καί ὅταν ἡ αὔξηση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας γενικά εἶναι «ὠφέλιμη γιά ἕνα ἔθνος»; Γιατί νά μήν εἶναι ἐξίσου ὠφέλιμο ν' αὐξάνει αὐτοῦ τοῦ εἴδους τήν ἐργασία, ὅπως καί κάθε ἄλλη; Γιατί — ἀπαντάει ὁ Σαί, μέ τή χαρακτηριστική του βαθύνοια — γενικά δέν εἶναι ὠφέλιμο νά αὐξάνεται ἡ παραγωγική ἐργασία ὁποιουδήποτε εἴδους πέρα ἀπό τήν ἀνάγκη αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Ἀλλά τότε ὁ Γκαρνιέ ἔχει δίκιο. Τότε εἶναι ἐξίσου ὠφέλιμο — δηλαδή ἐξίσου ἀνωφελές — ὅταν τό ἕνα εἶδος αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν, ὅπως καί τό ἄλλο, τό αὐξάνουν πέρα ἀπό ἕνα ὁρισμένο μέτρο.

«Ἡ ὑπόθεση», συνεχίζει ὁ Σαί, «ἔχει κάτι τό ἀνάλογο μέ τή χειρωνακτική ἐργασία, τήν ὁποία συνέχιζαν σ' ἕνα προϊόν πέρα ἀπό τό μέτρο πού εἶναι ἀπαραίτητο γιά τήν παραγωγή του».

(Γιά τήν κατασκευή ἑνός τραπεζιοῦ δέν πρέπει νά χρησιμοποιεῖται περισσότερη ἐργασία τοῦ μαραγκοῦ ἀπό ἐκείνη πού εἶναι ἀναγκαία γιά τήν παραγωγή τοῦ τραπεζιοῦ. Τό ἴδιο, γιά τό ράψιμο ἑνός ἄρρωστου μέλους τοῦ σώματος δέν χρειάζεται περισσότερη ἐργασία ἀπό αὐτήν πού εἶναι ἀναγκαία γιά τήν ἀποθεραπεία του. Ἔτσι, οἱ δικηγόροι καί οἱ γιατροί πρέπει νά χρησιμοποιοῦν τόση μόνο ἐργασία ὅση εἶναι ἀναγκαία γιά νά παράγουν τό δικό τους ἄυλο προϊόν).

«Ἡ παραγωγική ἐργασία, πού παράγει ἄυλα προϊόντα, *ὅπως καί κάθε ἄλλη ἐργασία*, εἶναι μόνο τόσον καιρό παραγωγική, ὅσο αὐξάνει τήν ὠφελιμότητα, ἑπομένως καί τήν ἀξία (δηλαδή τήν ἀξία χρήσης, ἀλλά ὁ Σαί μπερδεύει τήν ὠφελιμότητα μέ τήν ἀνταλλακτική ἀξία) ἑνός προϊόντος. Ὅταν ξεπεράσει τό ὅριο αὐτό, τότε γίνεται ἐντελῶς μή παραγωγική ἐργασία» (στό ἴδιο, σελ. 120).

Ἑπομένως, ἡ λογική τοῦ Σαί εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

Δέν εἶναι τόσο ὠφέλιμο γιά τό ἔθνος νά αὐξάνει τούς «παραγωγούς ἄυλων προϊόντων», ὅσο τούς παραγωγούς ὑλικῶν προϊόντων. *Ἀπόδειξη:* εἶναι ἀπολύτως ἀνώφελο νά αὐξάνουν πέρα ἀπό τίς ἀνάγκες οἱ παραγωγοί ὁποιουδήποτε προϊόντος, ἀδιάφορο ἄν πρόκειται γιά ὑλικό ἤ γιά ἄυλο προϊόν. *Ἑπομένως,* εἶναι πιό ὠφέλιμο νά αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ἀνώφελων παραγωγῶν ὑλικῶν προϊόντων, παρά ὁ ἀριθμός τῶν ἀνώφελων παραγωγῶν ἄυλων προϊόντων. Ἄρα καί στίς δύο περιπτώσεις δέν συνάγεται ὅτι εἶναι ἀνώφελο νά αὐξάνονται ὅλοι αὐτοί οἱ

παραγωγοί, ἀλλά μόνο οἱ παραγωγοί ἑνός καθορισμένου εἴδους προϊόντων στόν ἀντίστοιχό τους κλάδο.

Κατά τόν Σαί, ποτέ δέν μποροῦν νά παραχθοῦν πάρα πολλά ὑλικά προϊόντα [400], τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τά ἄυλα. Ὅμως, variatio delectat (ἡ ποικιλία εὐφραίνει). Γι' αὐτό καί στίς δυό κατηγορίες πρέπει νά παράγονται διάφορα εἴδη. Ἐξάλλου ὁ κύριος Σαί διδάσκει ὅτι:

«Τό σκάλωμα στήν πούληση μερικῶν προϊόντων προκύπτει ἀπό τή σπανιότητα μερικῶν ἄλλων προϊόντων» (στό ἴδιο, σελ. 438).

Δηλαδή ποτέ δέν μποροῦν νά ἔχουν παραχθεῖ πάρα πολλά τραπέζια, ἀλλά τό πολύ - πολύ μποροῦν νά ἔχουν παραχθεῖ πολύ λίγες σουπιέρες, πού θά μποροῦσαν νά τοποθετηθοῦν σ' αὐτά τά τραπέζια. Ἄν αὐξηθεῖ πάρα πολύ ὁ ἀριθμός τῶν γιατρῶν, τό λάθος δέν θά βρίσκεται τότε στό ὅτι θά ὑπεραφθονοῦν οἱ ὑπηρεσίες τους, ἀλλά ἴσως στό ὅτι θά ὑπάρχουν πολύ λίγες ἀπό τίς ὑπηρεσίες ἄλλων παραγωγῶν ἄυλων προϊόντων, λ.χ. ἀπό τίς ὑπηρεσίες πού προσφέρουν οἱ πόρνες (βλ. στό ἴδιο, σελ. 123, ὅπου συμπεριλαβαίνονται στήν ἴδια κατηγορία τά ἐπαγγέλματα τοῦ ἀχθοφόρου, τῆς πόρνης κλπ. καί ὅπου ὁ Σαί τολμᾶ νά προβάλει τόν ἰσχυρισμό ὅτι «ὁ χρόνος μαθητείας» μιᾶς πόρνης «se reduise à rien»*).

Τέλος, στόν Σαί ἡ πλάστιγγα κλίνει πρός τήν πλευρά τῶν «μή παραγωγικῶν ἐργατῶν». Κάτω ἀπό τούς δοσμένους ὅρους παραγωγῆς ξέρουν μέ ἀκρίβεια πόσοι ἐργάτες εἶναι ἀπαραίτητοι γιά νά φτιάξουν ἕνα τραπέζι, πόση πρέπει νά εἶναι ἡ ποσότητα ἑνός καθορισμένου εἴδους ἐργασίας γιά νά παραχθεῖ ἕνα συγκεκριμένο προϊόν. Αὐτό δέν συμβαίνει μέ πολλά «ἄυλα προϊόντα». Ἡ ἀπαιτούμενη ποσότητα ἐργασίας, γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἕνα συγκεκριμένο ἀποτέλεσμα, στηρίζεται ἐξίσου σέ εἰκασία, ὅπως καί τό ἴδιο τό ἀποτέλεσμα. Εἴκοσι παπάδες ἑνωμένοι μποροῦν νά πετύχουν ἕναν προσηλυτισμό, ἐκεῖ ὅπου ἀπότυχε ὁ ἕνας παπάς. Ἕξι γιατροί, πού συμμετέχουν σ' ἕνα ἰατρικό συμβούλιο, ἴσως νά βροῦν τό μέσο θεραπείας πού δέν μπορεῖ νά τό βρεῖ ἕνας γιατρός μόνος του. Ἕνα συμβούλιο ἀπό δικαστές θά ἀποδόσει ἴσως περισσότερη δικαιοσύνη ἀπό ἕναν μόνο δικαστή, πού ἐλέγχει ὁ ἴδιος τόν ἑαυτό του. Ἡ μάζα τῶν στρατιωτῶν, πού ἀπαιτοῦνται γιά νά προστατεύουν τή χώρα, τῶν ἀστυνομικῶν πού ἀπαιτοῦνται γιά νά τηρεῖται ἡ τάξη, τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων γιά νά «κυβερνοῦν» καλά τή χώρα

---

* περιορίζεται στό μηδέν.

κλπ., ὅλα αὐτά τά πράγματα εἶναι προβληματικά καί συζητοῦνται λ.χ. πολύ συχνά στά ἀγγλικά κοινοβούλια. Παρ' ὅλον ὅτι στήν 'Αγγλία ξέρουν μέ μεγάλη ἀκρίβεια πόση νηματουργική ἐργασία εἶναι ἀπαραίτητη, γιά νά κλώσουν 1.000 λίβρες νῆμα. Ὅσο γιά τούς ἄλλους «παραγωγικούς» ἐργάτες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἔχουν τήν ἀντίληψη ὅτι τό ὄφελος πού προσφέρουν ἐξαρτιέται μόνο ἀπό τόν ἀριθμό τους, εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἀριθμοῦ τους. Λογουχάρη, οἱ λακέδες, πού πρόκειται νά χρησιμεύσουν σάν μάρτυρες τοῦ πλούτου καί τῆς ἀρχοντιᾶς τῶν ἀφεντικῶν τους. Ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ ἀριθμός τους, τόσο μεγαλύτερη θά εἶναι ἡ ἐντύπωση πού πρέπει «νά προκαλέσουν». Γι' αὐτό ὁ κύριος Σαί ἐπιμένει στήν ἄποψη ὅτι: οἱ «μή παραγωγικοί ἐργάτες» ποτέ δέν μποροῦν νά αὐξηθοῦν ἀρκετά. [400]

[13. Ντεστύτ ντε Τρασύ. 'Εκχυδαϊσμένη ἄποψη γιά τήν προέλευση τοῦ κέρδους. 'Εξύμνηση τῶν βιομήχανων καπιταλιστῶν σάν μοναδικῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν]

[400] Le Comte Destutt de Tracy. «Elémens d' ideologie», IVe et V^{e} parties. Traité de la volonté et de ses effets, Paris 1826 (1815).

«Κάθε ὠφέλιμη ἐργασία εἶναι πράγματι παραγωγική, ὅλη δέ ἡ ἐργαζόμενη τάξη τῆς κοινωνίας ἀξίζει ἐξίσου νά ὀνομάζεται *παραγωγική*» (σελ. 87).

Σ' αὐτήν, ὅμως, τήν παραγωγική τάξη ὁ Ντεστύτ ντέ Τρασύ διακρίνει

«τήν ἐργαζόμενη τάξη, πού *παράγει ἄμεσα* ὅλο τόν πλοῦτο μας» (σελ. 88),

δηλαδή αὐτούς πού ὁ Σμίθ τούς ὀνομάζει παραγωγικούς ἐργάτες.

'Αντίθετα, ἡ *στείρα* τάξη ἀποτελεῖται ἀπό τούς πλούσιους πού καταναλώνουν τή γαιοπρόσοδο ἤ τήν πρόσοδό τους σέ χρῆμα. Εἶναι *ἡ τάξη τῶν ἀργόσχολων*.

«'Η ἀληθινά *στείρα* τάξη εἶναι ἡ τάξη τῶν χασομέρηδων, πού δέν κάνει τίποτα ἄλλο, ἐκτός ἀπό τό νά ζεῖ *ἀρχοντικά* ἀπό τό προϊόν τῶν ἐργασιῶν πού ἔχουν γίνει προηγούμενα, ἀπό τά προϊόντα, πού εἴτε ἔχουν παραχθεῖ στό κομμάτι γῆς πού τό ἐκμισθώνουν, δηλαδή πού τό νοικιάζουν σ' ἕναν ἐργάτη, εἴτε ἀποτελοῦνται ἀπό χρῆμα ἤ πράγματα πού τά δανείζουν ἔναντι κάποιας ἀποζημίωσης, πράγμα πού εἶναι ἐπίσης μιά *ἐκμίσθωση*. Αὐτοί εἶναι οἱ πραγματικοί κηφῆνες τῆς κυψέλης (fruges consumere nati[62]), (σελ. 87), ἤ αὐτοί οἱ χασομέρη-

δες «δέν μποροῦν τίποτα ἄλλο νά ξοδέψουν ἐκτός ἀπό τό *εἰσόδημά* τους. Ὅταν βάζουν χέρι[401] στά κεφάλαιά τους, τά κεφάλαια αὐτά δέν ἀναπληρώνονται μέ τίποτα καί ἡ κατανάλωσή τους αὐξάνει γιά μιά στιγμή ὑπέρμετρα καί σταματάει ὕστερα γιά πάντα». (237).

«Αὐτό τό *εἰσόδημα* δέν εἶναι τίποτα ἄλλο... παρά παρακράτημα ἀπό τά προϊόντα τῆς δραστηριότητας τῶν ἐργαζόμενων πολιτῶν» (236).

Πῶς ἔχει τώρα τό ζήτημα μέ τούς ἐργάτες πού χρησιμοποιοῦν ἄμεσα αὐτοί οἱ χασομέρηδες; Ἐφόσον καταναλώνουν ἐμπορεύματα, δέν καταναλώνουν ἄμεσα ἐργασία, ἀλλά τά προϊόντα τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν. Πρόκειται δηλαδή ἐδῶ γιά τούς ἐργάτες ἐκείνους, τήν ἐργασία τῶν ὁποίων τήν ἀγοράζουν οἱ ἀργόσχολοι, ξοδεύοντας ἄμεσα τό εἰσόδημά τους, δηλαδή γιά ἐργάτες, πού παίρνουν τό μισθό τους ἄμεσα ἀπό εἰσόδημα καί ὄχι ἀπό κεφάλαιο.

«Ἐπειδή οἱ ἄνθρωποι στούς ὁποίους ἀνήκει» (τό εἰσόδημα) «εἶναι χασομέρηδες, εἶναι φανερό ὅτι δέν διευθύνουν *κανενός εἴδους παραγωγική ἐργασία.* Ὅλοι οἱ ἐργάτες, πού πληρώνονται ἀπό αὐτούς, προορίζονται ἀποκλειστικά καί μόνο γιά νά τούς παρέχουν ἀπολαύσεις. Οἱ ἀπολαύσεις αὐτές εἶναι χωρίς ἀμφιβολία διαφόρων εἰδῶν... Τά ἔξοδα ὅλης αὐτῆς τῆς τάξης τῶν ἀνθρώπων... διατρέφουν ἕναν πολυάριθμο πληθυσμό καί κάνουν δυνατή τήν ὕπαρξή του, ἡ ἐργασία, ὅμως, αὐτοῦ τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι πέρα γιά πέρα στεῖρα... Μερικά ἀπ' αὐτά τά ἔξοδα μποροῦν νά εἶναι λίγο - πολύ ἀποδοτικά, λ.χ. τό χτίσιμο ἑνός σπιτιοῦ, ἡ βελτίωση ἑνός κομματιοῦ γῆς. Ἄν δέν παρθοῦν ὑπόψη αὐτές οἱ ἀσήμαντες ἐξαιρέσεις, ὅλη ἡ κατανάλωση τῶν καπιταλιστῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀποτελεῖ ὁπωσδήποτε καθαρή ζημιά ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἀναπαραγωγῆς καί ἴση σέ μέγεθος ἀφαίρεση ἀπό τόν ἀποκτηθέντα πλοῦτο» (σελ. 236).

{Ἡ καθεαυτό πολιτική οἰκονομία à la Σμίθ βλέπει τόν κεφαλαιοκράτη μόνο σάν προσωποποιημένο κεφάλαιο, σάν Χ—Ε—Χ, σάν παράγοντα τῆς παραγωγῆς. Ποιός, ὅμως, θά καταναλώσει τά παραγμένα προϊόντα; Ὁ ἐργάτης; ὄχι βέβαια. Ὁ ἴδιος ὁ κεφαλαιοκράτης; Τότε σάν μεγάλος καταναλωτής εἶναι ἀργόσχολος καί ὄχι κεφαλαιοκράτης. Οἱ κάτοχοι τῆς γῆς καί τῆς προσόδου σέ χρῆμα; Αὐτοί δέν ἀναπαράγουν τήν κατανάλωσή τους καί προξενοῦν ἔτσι ζημιά στόν πλοῦτο. Ὑπάρχουν, ὅμως, ἐπίσης δυό λογιῶν σωστά πράγματα σ' αὐτή τήν ἀντιφατική ἄποψη, πού βλέπει στό πρόσωπο τοῦ καπιταλιστῆ μόνον ἕνα πραγματικό δημιουργό θησαυρῶν καί ὄχι ἕναν ἀπατηλό δημιουργό θησαυρῶν, ὅπως εἶναι ὁ καθεαυτό ἀποθησαυριστής: 1) Τό κεφάλαιο (ἑπομένως καί τόν κεφαλαιοκράτη, τήν προσωποποίηση τοῦ κεφαλαίου) τό βλέπουν μόνο σάν παράγοντα γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τῆς παραγωγῆς. 2) Ἡ ἄποψη τῆς κεφα-

λαιοκρατικής κοινωνίας πού γεννιέται καί πού άσχολεῖται μέ τήν ἀνταλλακτική ἀξία καί ὄχι μέ τήν ἀξία χρήσης, μέ τόν πλοῦτο καί ὄχι μέ τήν ἀπόλαυση. Ἡ ἀπόλαυση τοῦ πλούτου φαίνεται σ' αὐτήν σάν περιττή ὑπερβολή, ὥσπου ἡ ἴδια ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνία θά ἔχει διδαχθεῖ νά συνδέει τήν ἐκμετάλλευση καί τήν κατανάλωση καί ὥσπου νά ὑποτάξει ἡ ἴδια τόν ἀπολαμβάνοντα πλοῦτο.}

«Γιά νά βροῦμε, πῶς σχηματίζονται αὐτά τά εἰσοδήματα» (ἀπό τά ὁποῖα ζοῦν οἱ ἀργόσχολοι), «πρέπει νά ἀνατρέχουμε πάντα στούς *βιομήχανους καπιταλιστές* (σελ. 237, ὑποσημείωση).

Στούς βιομαχάνους καπιταλιστές — τό 2ο εἶδος τῶν καπιταλιστῶν —

«περιλαβαίνονται ὅλοι οἱ ἐπιχειρηματίες ὁποιασδήποτε βιομηχανίας, δηλαδή ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, πού *κατέχουν κεφάλαια*... καί πού χρησιμοποιοῦν τίς ἱκανότητες καί τήν ἐργασία τους, γιά νά τίς ἀξιοποιοῦν οἱ ἴδιοι, ἀντί νά τίς ἐκμισθώνουν σέ ἄλλους καί πού γι' αὐτό δέν ζοῦνε οὔτε ἀπό μισθούς ἐργασίας οὔτε ἀπό εἰσοδήματα, ἀλλά ἀπό κέρδη» (σελ. 237).

Στόν Ντεστύτ εἶναι κατάδηλο — αὐτό πού ἦταν ἤδη στόν Σμίθ — ὅτι ἡ φαινομενική ἐξύμνηση τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν εἶναι στήν πραγματικότητα μόνο ἡ ἐξύμνηση τῶν *βιομήχανων καπιταλιστῶν* σέ ἀντίθεση πρός τούς λόρδους γαιοκτήμονες καί σέ κείνους τούς καπιταλιστές τοῦ χρήματος πού ζοῦν μόνο ἀπό τά εἰσοδήματά τους.

«Κρατοῦν στά χέρια τους... σχεδόν ὅλο τόν πλοῦτο τῆς κοινωνίας... αὐτό πού ξοδεύουν κάθε χρόνο δέν εἶναι μόνο ἡ πρόσοδος αὐτοῦ τοῦ πλούτου, ἀλλά καί τό ἴδιο τό κεφάλαιο, καί τό ξοδεύουν κάποτε πολλές φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο, ὅταν ἡ πορεία τῶν ἐργασιῶν εἶναι ἀρκετά γρήγορη, ὥστε νά τό κάνουν αὐτό δυνατό. Γιατί, μιά πού σάν ἐπιχειρηματίες δέν κάνουν ἔξοδα πού δέν ἐπιστρέφουν σ' αὐτούς μέ κέρδος, εἶναι τά κέρδη τους τόσο μεγαλύτερα ὅσο περισσότερα ἔξοδα μποροῦν νά κάνουν κάτω ἀπό αὐτόν τόν ὅρο» (σελ. 237, 238).

Ὅσο γιά τήν ἀτομική τους κατανάλωση, εἶναι ἴδια μέ τῶν ἀργόσχολων καπιταλιστῶν. Εἶναι ὅμως

«γενικά μετρημένη, γιατί οἱ ἐπιχειρηματίες εἶναι συνήθως μετριόφρονες» (σελ. 238). Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τή βιομηχανική τους κατανάλωση, «αὐτή εἶναι κάθε ἄλλο παρά ὁριστική. Ἐπιστρέφει σ' αὐτούς μέ κέρδος» (στό ἴδιο). Τό κέρδος τους πρέπει νά εἶναι ἀρκετά μεγάλο, ὄχι μόνο γιά τήν «ἀτομική κατανάλωσή τους, ἀλλά καί »γιά« τήν πρόσοδο γιά τή γῆ καί γιά τό χρῆμα, πού βρίσκεται στά χέρια τῶν χασομέρηδων καπιταλιστῶν». (σελ. 238).

Αὐτό τό βλέπει σωστά ὁ Ντεστύτ. Ἡ γαιοπρόσοδος καί ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα εἶναι μόνο *«παρακρατήματα»* ἀπό τό βιομηχανικό κέρδος, ἀπό τά μέρη τοῦ κέρδους, πού ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης τό ἐκχωρεῖ ἀπό τό ἀκαθάριστο κέρδος του στούς λόρδους γαιοκτήμονες καί στούς καπιταλιστές τοῦ χρήματος.

«Τά εἰσοδήματα τῶν πλούσιων χασομέρηδων εἶναι μόνο πρόσοδες, πού ἀφαιροῦνται ἀπό τήν παραγωγή. Μόνο ἡ παραγωγή τά δημιουργεῖ» (σελ. 248). Οἱ βιομήχανοι καπιταλιστές «νοικιάζουν» ἔναντι μιᾶς προσόδου «τή γῆ τους (τῶν χασομέρηδων καπιταλιστῶν), τίς οἰκοδομές τους καί τό χρῆμα τους, καί τά χρησιμοποιοῦν μέ τέτιον τρόπο, *ὥστε νά βγάζουν ἀπό αὐτά κέρδη μεγαλύτερα ἀπό αὐτές τίς πρόσοδες»*, δηλαδή ἀπό τήν πρόσοδο πού πληρώνουν ἔτσι στούς χασομέρηδες, πού ἄρα δέν εἶναι παρά ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ κέρδους. Αὐτή ἡ πρόσοδος πού πληρώνουν στούς ἀργόσχολους εἶναι «τό μοναδικό εἰσόδημα αὐτῶν τῶν ἀργόσχολων καί τό μοναδικό κονδύλι τῶν χρονιάτικων ἐξόδων τους» (σελ. 238).

Ὡς ἐδῶ ὅλα πῆγαν καλά. Πῶς ἔχει ὅμως τό ζήτημα μέ τούς μισθωτούς (μέ τούς παραγωγικούς ἐργάτες πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό τούς βιομήχανους καπιταλιστές);

«Αὐτοί δέν ἔχουν ἄλλο θησαυρό παρά μόνο τήν καθημερινή τους ἐργασία. Ἡ ἐργασία αὐτή τούς προμηθεύει τόν μισθό... Ἀπό τί, ὅμως, πληρώνονται αὐτοί οἱ μισθοί; Εἶναι φανερό ὅτι πληρώνονται ἀπό τήν ἰδιοκτησία ἐκείνων, στούς ὁποίους οἱ [402] μισθωτοί ἐργάτες *πουλοῦν τήν ἐργασία τους*, δηλαδή ἀπό τά κεφάλαια πού βρίσκονται ἀπό προηγούμενα στήν κατοχή τους καί πού δέν ἀποτελοῦν τίποτα *ἄλλο, παρά μόνο τά συσσωρευμένα προϊόντα ἐργασιῶν πού ἔγιναν προηγούμενα*. Ἀπό τό γεγονός αὐτό συνάγεται ὅτι ἡ κατανάλωση πού πληρώνεται ἀπ' αὐτά τά πλούτη εἶναι, μέ τήν ἔννοια αὐτή βέβαια, ἡ κατανάλωση τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, ὅτι συντηροῦνται μ' αὐτήν. Στήν οὐσία ὅμως *δέν εἶναι αὐτοί ἐκεῖνοι πού πληρώνουν τόν μισθό*, ἤ τουλάχιστον τόν πληρώνουν μόνο *μέ τά κεφάλαια πού βρίσκονταν ἀπό προηγούμενα στά χέρια ἐκείνων πού χρησιμοποιοῦν τούς ἐργάτες*. Ἡ κατανάλωσή τους πρέπει λοιπόν νά θεωρεῖται σάν κατανάλωση ἐκείνων, πού τούς μισθώνουν. Μέ τό ἕνα χέρι παίρνουν μόνο καί μέ τό ἄλλο ἐπιστρέφουν... Πρέπει νά θεωρεῖται σάν πραγματικό ἔξοδο καί *σάν ἡ ἴδια κατανάλωση ἐκείνων πού ἀγοράζουν τήν ἐργασία τους*, ὄχι μόνο ὅλα ὅσα ξοδεύουν» (οἱ μισθωτοί) «ἀλλά καί ὅλα ὅσα παίρνουν. Αὐτό εἶναι τόσο ἀληθινό, πού γιά νά διαπιστώσει κανείς ἄν ἡ κατανάλωση αὐτή ζημιώνει λίγο ἤ πολύ τόν ὑπάρχοντα πλοῦτο ἤ ἀκόμα ἄν ἔχει τήν τάση νά τόν αὐξάνει... πρέπει ὁπωσδήποτε νά ξέρει, *πῶς χρησιμοποιοῦν οἱ καπιταλιστές τήν ἐργασία πού ἀγοράζουν»* (σελ. 234, 235).

Πολύ ὡραῖα. Καί ἀπό ποῦ προέρχονται τά κέρδη τῶν ἐπιχειρημα-

τιῶν, πού τούς ἐπιτρέπουν νά πληρώνουν εἰσοδήματα κλπ. στόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους καί στούς χασομέρηδες καπιταλιστές;

«Θά μέ ρωτήσουν, πῶς πραγματοποιοῦν τόσο μεγάλα κέρδη αὐτοί οἱ βιομήχανοι ἐπιχειρηματίες καί ἀπό ποιόν μποροῦν καί τά βγάζουν; Ἀπαντῶ, *ὅτι αὐτό τό πετυχαίνουν, γιατί ὅλα ὅσα παράγουν τά πουλοῦν πιό ἀκριβά ἀπ' ὅ,τι τούς κόστισε γιά νά τά παράγουν»* (σελ. 239).

Καί σέ ποιόν τά πουλοῦν ὅλα πιό ἀκριβά ἀπ' ὅ,τι τούς κόστισαν;

«Τά πουλοῦν

1) μεταξύ τους ὁ ἕνας στόν ἄλλο γιά ὅλο ἐκεῖνο τό μέρος τῆς κατανάλωσής τους, πού προορίζεται γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τους καί πού τήν πληρώνουν μέ ἕνα μέρος τῶν κερδῶν τους,

2) στούς μισθωτούς ἐργάτες, καί σ' αὐτούς πού μισθώνουν οἱ ἴδιοι καί σ' αὐτούς πού μισθώνουν οἱ χασομέρηδες καπιταλιστές. *Ἀπό αὐτούς τούς μισθωτούς ἐργάτες παίρνουν πίσω* μέ τόν τρόπο αὐτό *τό σύνολο τῶν μισθῶν τους*, ἐκτός ἴσως ἀπό τίς μικρές τους οἰκονομίες,

3) στούς χασομέρηδες καπιταλιστές, *τούς ὁποίους πληρώνουν μέ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ εἰσοδήματός τους*, πού δέν τό ἔχουν ἤδη δόσει στούς μισθωτούς ἐργάτες, τούς ὁποίους ἀπασχολοῦν ἄμεσα, ἔτσι πού ὅλη ἡ πρόσοδος πού τούς πληρώνουν κάθε χρόνο ἐπιστρέφει σ' αὐτούς ἀπό τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο ἀπό αὐτούς τούς δρόμους» (στό ἴδιο, σελ. 239).

Ἄς δοῦμε τώρα αὐτές τίς 3 κατηγορίες πουλήσεων,

1) *Ἕνα μέρος* τοῦ προϊόντος τους (ἤ τοῦ κέρδους τους) τό τρῶνε οἱ ἴδιοι οἱ βιομήχανοι καπιταλιστές. Μέ κανέναν τρόπο δέν μποροῦν νά πλουτίζουν ξεγελώντας ὁ ἕνας τόν ἄλλο καί πουλώντας μεταξύ τους *πιό ἀκριβά* τά προϊόντα τους ἀπ' ὅ,τι τά ἔχουν *πληρώσει*. Δέν μπορεῖ ἐπίσης κανένας νά ξεγελάσει μ' αὐτόν τόν τρόπο τόν ἄλλο. Ἄν ὁ Α πουλάει πιό ἀκριβά τό προϊόν του, πού τό τρώει ὁ βιομήχανος καπιταλιστής Β, τότε καί ὁ Β πουλάει πολύ ἀκριβά τό δικό του προϊόν, πού τό τρώει ὁ βιομήχανος καπιταλιστής Α. Εἶναι τό ἴδιο σάν νά εἶχαν πουλήσει μεταξύ τους ὁ Α καί ὁ Β τά προϊόντα τους στήν πραγματική τους ἀξία. Ἡ κατηγορία 1 μᾶς δείχνει πῶς οἱ καπιταλιστές ξοδεύουν ἕνα μέρος τοῦ κέρδους τους. Δέν μᾶς δείχνει ὅμως ἀπό ποῦ τό βγάζουν. Πάντως δέν βγάζουν κανένα κέρδος ἀπό τό γεγονός ὅτι *«πουλοῦν πιό ἀκριβά» «μεταξύ τους»* «ὅλα ὅσα παράγουν ἀπ' ὅ,τι τούς κόστισε γιά νά τά παράγουν».

2) Οὔτε μποροῦν νά βγάλουν κέρδος οἱ βιομήχανοι καπιταλιστές ἀπό τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού τό πουλοῦν στούς ἐργάτες τους *πάνω ἀπό τά ἔξοδα παραγωγῆς* του. Σύμφωνα μέ τήν ὥς τώρα προϋπόθεση

ὅλη ἡ κατανάλωση τῶν ἐργατῶν εἶναι στήν πράξη «ἡ ἴδια κατανάλωση ἐκείνων πού ἀγοράζουν τήν ἐργασία τους». Ἐξάλλου, παρατηρεῖ ἀκόμα μέ τό παραπάνω ὁ Ντεστύτ, ὅτι οἱ καπιταλιστές, πουλώντας στούς μισθωτούς (στούς δικούς τους μισθωτούς καί στούς μισθωτούς τῶν χασομέρηδων καπιταλιστῶν) τά προϊόντα τους, «παίρνουν πίσω» μόνο «ὁλόκληρο τόν μισθό τους». Καί μάλιστα ὄχι ὁλόκληρο τόν μισθό τους, ἀλλά ἀφοῦ ἀφαιρεθοῦν οἱ οἰκονομίες τους. Δέν ἔχει καμιά σημασία ἄν πουλοῦν σ' αὐτούς τά προιόντα τους φτηνά ἤ ἀκριβά, ἐπειδή παίρνουν πάντα ἀπ' αὐτούς αὐτό πού τούς ἔδοσαν καί, ὅπως εἴπαμε πιό πάνω, οἱ «μισθωτοί ἐργάτες παίρνουν μόνο μέ τό ἕνα χέρι καί μέ τό ἄλλο ἐπιστρέφουν». Ὁ καπιταλιστής πληρώνει πρῶτα στόν ἐργάτη *χρῆμα* μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ. Ἔπειτα τοῦ πουλάει «πολύ ἀκριβά» τό προϊόν του καί παίρνει ἔτσι πάλι τό χρῆμα πίσω. Ἐπειδή ὅμως ὁ ἐργάτης δέν μπορεῖ νά πληρώσει στόν καπιταλιστή περισσότερο χρῆμα ἀπ' ὅσο πῆρε ἀπό αὐτόν, γι' αὐτό ὁ καπιταλιστής δέν μπορεῖ *ποτέ* νά τοῦ πουλήσει πιό *ἀκριβά* τά προϊόντα του ἀπ' ὅσο τοῦ ἔχει *πληρώσει* τήν ἐργασία του. Μπορεῖ πάντα ἀπό τήν πούληση τῶν προϊόντων του νά πάρει ἀπό τόν ἐργάτη πίσω μόνο τόσο χρῆμα, ὅσο χρῆμα τοῦ εἶχε δόσει γιά τήν ἐργασία του. Οὔτε ἕνα λεπτό παραπάνω. Πῶς λοιπόν μπορεῖ νά αὐξάνει τό χρῆμα τοῦ καπιταλιστῆ σάν ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς «κυκλοφορίας»;

[403] Νά ἀκόμα μιά κουταμάρα τοῦ Ντεστύτ. Ὁ καπιταλιστής Γ πληρώνει στόν ἐργάτη Α μιά λίρα βδομαδιάτικο μισθό καί παίρνει πάλι πίσω τή 1 λίρα, πουλώντας σ' αὐτόν ἐμπορεύματα 1 λίρας. Μέ τόν τρόπο αὐτό, νομίζει ὁ Τρασύ, ὅτι ὁ καπιταλιστής πῆρε πάλι πίσω τό σύνολο τῶν μισθῶν. Ἀλλά, πρῶτα δίνει στόν ἐργάτη 1 λίρα. Ἔπειτα τοῦ δίνει ἐμπόρευμα μιᾶς λίρας. Ἑπομένως, αὐτό πού τοῦ ἔδοσε πραγματικά εἶναι 2 λίρες: 1 λίρα σέ ἐμπορεύματα καί 1 λίρα σέ χρῆμα. Ἀπό αὐτές τίς 2 λίρες παίρνει πίσω τή 1 λίρα μέ τή μορφή τοῦ χρήματος. Στήν πραγματικότητα, λοιπόν, ἀπό τόν μισθό τῆς 1 λίρας δέν πῆρε πίσω οὔτε μιά τσακιστή δεκάρα. Κι ἄν προσπαθοῦσε νά πλουτίσει μέ αὐτό τόν τρόπο τῆς «ἀπόσυρσης» τοῦ μισθοῦ (καί ὄχι τῆς ἐπιστροφῆς ἀπό τόν ἐργάτη μέ τή μορφή ἐργασίας, αὐτοῦ πού τοῦ εἶχε προκαταβάλει μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων), τότε θά ἔμενε γρήγορα ἀπένταρος.

Ἐδῶ λοιπόν, ὁ εὐγενέστατος Ντεστύτ μπερδεύει τή χρηματική κυκλοφορία μέ τήν πραγματική κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων. Ἐπειδή ὁ καπιταλιστής, ἀντί νά δόσει στόν ἐργάτη ἄμεσα ἐμπόρευμα μιᾶς λίρας, τοῦ δίνει 1 λίρα σέ χρῆμα, μέ τήν ὁποία ὁ ἐργάτης μπορεῖ τώρα

νά καθορίσει ὁ ἴδιος ποιό ἐμπόρευμα θά ἀγοράσει γιά τόν ἑαυτό του, καί ἔτσι ὁ ἐργάτης, παίρνοντας στήν κατοχή του τό ἐμπόρευμα πού τοῦ ἀναλογεῖ, ἐπιστρέφει στόν καπιταλιστή μέ τή μορφή τοῦ χρήματος τήν ἐντολή πού τοῦ ἔδοσε στό ἐμπόρευμά του — ὁ Ντεστύτ φαντάζεται ὅτι ὁ καπιταλιστής «παίρνει πίσω» τόν μισθό, ὅταν ξανάρχεται σ' αὐτόν τό ἴδιο νόμισμα. Καί στήν ἴδια σελίδα ὁ κύριος Ντεστύτ κάνει τήν παρατήρηση, ὅτι εἶναι «λίγο γνωστό» τό φαινόμενο τῆς κυκλοφορίας (σελ. 239). Τό φαινόμενο αὐτό εἶναι βέβαια ἐντελῶς ἄγνωστο στόν κ. Ντεστύτ. Ἄν ὁ Ντεστύτ δέν εἶχε ἐξηγήσει μ' αὐτή τήν παράξενη μέθοδο τό «πάρσιμο πίσω ὁλόκληρου τοῦ μισθοῦ», ἡ ἀνοησία αὐτή θά ἦταν τουλάχιστον νοητή μέ τόν τρόπο πού θά ἀναφέρουμε ἀμέσως.

(Προηγούμενα, ὅμως, λίγα γιά τήν ἐξήγηση τῆς σοφίας του. Ὅταν πάω σ' ἕνα μαγαζί καί ὁ μαγαζάτορας μοῦ δόσει 1 λίρα, καί ἐγώ μ' αὐτήν τή 1 λίρα ἀγοράσω ἔπειτα 1 λίρας ἐμπόρευμα ἀπό τό μαγαζί του, τότε ὁ μαγαζάτορας παίρνει πάλι πίσω τή 1 λίρα. Κανένας δέν θά ἰσχυριστεῖ ὅτι πλούτησε μέ τήν πράξη αὐτή. Τώρα, ἀντί νά ἔχει 1 λίρα σέ χρῆμα καί 1 λίρα σέ ἐμπόρευμα, ἔχει μόνο 1 λίρα σέ χρῆμα. Ἀκόμα καί στήν περίπτωση κατά τήν ὁποία τό ἐμπόρευμα πού μοῦ ἔδοσε ἄξιζε μόνο 10 σελλίνια, ἐνῶ μοῦ τό ἔχει πουλήσει πρός 1 λίρα, εἶναι κατά 10 σελλ. φτωχότερος ἀπ' ὅ,τι ἦταν πρίν ἀπό τήν πούληση, παρ' ὅλο πού πῆρε πίσω ὁλόκληρη τή μιά λίρα).

Ἄν ὁ Γ καπιταλιστής, δίνει στόν ἐργάτη 1 λίρα μισθό καί ἔπειτα τοῦ πουλάει πρός 1 λίρα ἐμπόρευμα ἀξίας 10 σελλινιῶν, τότε θά εἶχε βέβαια βγάλει ἕνα κέρδος 10 σελλινιῶν, ἐπειδή θά εἶχε πουλήσει στόν ἐργάτη τό ἐμπόρευμα κατά 10 σελλ. ἀκριβότερα. Ἀπό τήν ἄποψη ὅμως τοῦ κυρίου Ντεστύτ ἀκόμα καί στήν περίπτωση αὐτή θά ἦταν ἀκατανόητο πῶς μπορεῖ ἀπό αὐτό νά προκύψει ἕνα κέρδος γιά τόν Γ. (Τό κέρδος προκύπτει ἀπό τό γεγονός ὅτι πληρώνει στόν ἐργάτη μικρότερο μισθό ἐργασίας, ἀπό τό γεγονός ὅτι πράγματι ἔδοσε κατά τήν ἀνταλλαγή στόν ἐργάτη γιά τή δουλιά του ἕνα μερίδιο ἀπό τό προϊόν, πού εἶναι μικρότερο ἀπό αὐτό πού *ὀνομαστικά* τοῦ δίνει). Ἄν ἔδινε στόν ἐργάτη 10 σελλίνια καί πουλοῦσε τό ἐμπόρευμά του πρός 10 σελλ. τότε θά ἦταν τό ἴδιο πλούσιος ὅπως στήν περίπτωση πού θά τοῦ ἔδινε 1 λίρα μισθό καί θά τοῦ πουλοῦσε πρός 1 λίρα τό ἐμπόρευμά του τῶν 10 σελλινιῶν. Κατά τά ἄλλα ὁ Ντεστύτ στό συλλογισμό του ξεκινάει ἀπό τήν προϋπόθεση τοῦ ἀναγκαίου μισθοῦ ἐργασίας. Στήν καλύτερη περίπτωση θά εἴχαμε ἐδῶ μόνο μιά ἀπάτη σέ βάρος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, πράγμα πού θά ἐξηγοῦσε τό κέρδος.

Ἔτσι, αὐτή ἡ 2η περίπτωση δείχνει ὅτι ὁ Ντεστύτ ἔχει ἀπολύτως

ξεχάσει τί εἶναι ὁ παραγωγικός ἐργάτης καί ὅτι δέν ἔχει τήν παραμικρότερη ἰδέα γιά τήν πηγή τοῦ κέρδους. Θά μποροῦσε τό πολύ - πολύ νά εἰπωθεῖ, ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης βγάζει ἕνα κέρδος μέ τήν πούληση τῶν προϊόντων του σέ τιμές πάνω ἀπό τήν ἀξία τους, ὅταν τά πουλάει ὄχι στούς δικούς του μισθωτούς, ἀλλά στούς μισθωτούς τῶν χασομέρηδων καπιταλιστῶν. Ἐπειδή, ὅμως, ἡ κατανάλωση τῶν μή παραγωγικῶν ἐργατῶν εἶναι στήν πραγματικότητα μόνο ἕνα μέρος τῆς κατανάλωσης τῶν χασομέρηδων καπιταλιστῶν, φθάνουμε τώρα στήν 3η περίπτωση.

3) Τρίτο, ὁ βιομήχανος καπιταλιστής πουλάει τά προϊόντα του πολύ «ἀκριβά», δηλαδή πάνω ἀπό τήν ἀξία τους, στούς

«χασομέρηδες καπιταλιστές, οἱ ὁποῖοι τά πληρώνουν μέ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ εἰσοδήματός τους, πού δέν τό ἔχουν ἀκόμα δόσει στούς μισθωτούς πού ἀπασχολοῦν ἄμεσα, ἔτσι πού ὅλη ἡ πρόσοδος πού πληρώνουν στούς χασομέρηδες κάθε χρόνο, ἐπιστρέφει σ' αὐτούς» (στούς βιομήχανους καπιταλιστές) «ἀπό τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο δρόμο» (στό ἴδιο, σελ. 239).

Ἐδῶ ἔχουμε πάλι τήν παιδαριώδη ἄποψη γιά τήν ἐπιστροφή τῆς προσόδου κλπ., ὅπως τήν ἔχουμε καί προηγούμενα γιά τό πάρσιμο πίσω ὁλόκληρου τοῦ μισθοῦ. Λογουχάρη, ὁ Γ πληρώνει 100 λίρες γαιοπρόσοδο καί χρηματική πρόσοδο στόν Ξ (στόν χασομέρη καπιταλιστή). Οἱ 100 λίρες εἶναι μέσο πληρωμῆς γιά τόν Γ. Εἶναι μέσο ἀγορᾶς γιά τόν Ξ, πού μ' αὐτές ἀποσύρει 100 λιρῶν ἐμπορεύματα ἀπό τήν ἀποθήκη τοῦ Γ. Ἔτσι οἱ 100 λίρες ἐπιστρέφουν στόν Γ σάν μεταβλημένη μορφή τοῦ ἐμπορεύματός του. Ὁ Γ ὅμως ἔχει τώρα 100 λιρῶν λιγότερα ἀπό πρίν ἐμπορεύματα. Ἀντί νά τά δόσει ἄμεσα στόν Ξ, τοῦ ἔδοσε 100 λίρες σέ χρῆμα, μέ τίς ὁποῖες ὁ Ξ ἀγόρασε 100 λ. ἐμπορεύματα τοῦ Γ. Αὐτά ὅμως τά ἐμπορεύματα τῶν 100 λ. τά ἀγόρασε μέ τά χρήματα τοῦ Γ καί ὄχι μέ δικά του χρήματα. Καί ἔτσι ὁ Τρασύ φαντάζεται ὅτι ἐπιστρέφει στόν Γ ἡ πρόσοδος πού ἔχει πληρώσει στόν Ξ. Τί κουταμάρα! Αὐτή εἶναι ἡ πρώτη βλακεία.

Δεύτερο, ὁ ἴδιος ὁ Ντεστύτ μᾶς ἔχει πεῖ, ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος καί ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα δέν εἶναι παρά παρακρατήματα ἀπό τό κέρδος τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, δηλαδή δέν εἶναι παρά μερίδες τοῦ κέρδους πού δόθηκαν στόν χασομέρη καπιταλιστή. Ἄς ὑποθέσουμε τώρα ὅτι ὁ Γ μέ κάποιο τέχνασμα ξαναπαίρνει πίσω ὅλην αὐτή τή μερίδα [404], ἄν καί δέν τήν ξαναπαίρνει οὔτε ἀπό τόν ἕνα οὔτε ἀπό τόν ἄλλο δρόμο, πού περιέγραψε ὁ Τρασύ, μ' ἄλλα λόγια ὁ καπιταλιστής Γ δέν πλήρωσε καθόλου πρόσοδο οὔτε στόν λόρδο γαιοκτήμονα οὔτε στόν κεφαλαιο-

κράτη τοῦ χρήματος, ἀλλά ὅτι κράτησε *ὅλο* τό κέρδος, ἔτσι αὐτό πού πρέπει νά ἐξηγηθεῖ εἶναι ἀκριβῶς τό ζήτημα *ἀπό ποῦ* τό πορίστηκε, πῶς τό ἔβγαλε, πῶς προέκυψε αὐτό τό κέρδος; Καί ὅπως δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μέ τό ὅτι τό *ἔχει* ἤ τό *κρατάει*, χωρίς νά ἐκχωρήσει ἕνα μερίδιο ἀπό αὐτό στόν λόρδο γαιοκτήμονα καί στόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος, ἀκόμα λιγότερο μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μέ τό ὅτι ⟨ἐνμέρει ἤ ὁλόκληρο⟩ τό μερίδιο τοῦ κέρδους πού ἔχει ἐκχωρήσει μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τίτλο στόν χασομέρη καπιταλιστή τό ξανάφερε ὁλόκληρο ἤ ἐνμέρει, μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο, ἀπό τά χέρια τοῦ τελευταίου στά δικά του τά χέρια. Αὐτή εἶναι ἡ δεύτερη βλακεία!

Ἄς ἀφήσουμε αὐτές τίς ἀνοησίες! Ὁ Γ πρέπει νά πληρώσει στόν Ξ (στόν χασομέρη καπιταλιστή) μιά πρόσοδο 100 λιρῶν γιά τή γῆ ἤ γιά τό κεφάλαιο πού πῆρε ἀπ' αὐτόν μέ νοίκι (loué). Πληρώνει τίς 100 λίρες ἀπό τό κέρδος του (δέν ξέρουμε ἀκόμα ἀπό ποῦ βγαίνει αὐτό τό κέρδος). Ἔπειτα πουλάει στόν Ξ τά προιόντα του, πού ὁ Ξ τά τρώει εἴτε ἄμεσα ὁ ἴδιος ἤ μέσω τῶν ὑπηρετῶν του (τῶν μή παραγωγικῶν μισθωτῶν), καί τοῦ τά πουλάει *πολύ ἀκριβά*, λ.χ. 25% ἀκριβόστερα ἀπό τήν ἀξία τους. Τοῦ πουλάει ἀντί 100 λιρῶν προιόντα ἀξίας 80 λιρῶν. Ἐδῶ ὁ Γ βγάζει ὁπωσδήποτε ἕνα κέρδος 20 λιρ. Ἔχει δόσει στόν Ξ μιά ἐντολή γιά ἐμπορεύματα 100 λιρῶν. Ὅταν ὅμως ὁ Ξ πάει νά μετατρέψει τήν ἐντολή σέ ἐμπόρευμα, τοῦ δίνει ἐμπορεύματα μόνο 80 λιρῶν, ἀνεβάζοντας τήν ὀνομαστική τιμή τῶν ἐμπορευμάτων του 25% πάνω ἀπό τήν ἀξία τους. Ἄν τώρα ὁ Ξ δεχόταν νά καταναλώσει ἐμπορεύματα 80 λιρῶν καί νά πληρώσει γι' αὐτά 100 λίρες, τότε τά κέρδη τοῦ Γ δέν θά μποροῦσαν ποτέ ν' ἀνέβουν πάνω ἀπό 25%. Αὐτές οἱ τιμές, αὐτή ἡ ἀπάτη θά ἐπαναλαβαινόταν κάθε χρόνο. Ὁ Ξ ὅμως θέλει νά τρώει ἐμπορεύματα 100 λιρ. Ἄν εἶναι γαιοκτήμονας, τί πρέπει νά κάνει; Βάζει ὑποθήκη στόν Γ ἕνα κομμάτι γῆς πρός 25 λιρ. γιά τίς ὁποῖες ὁ Γ τοῦ δίνει ἐμπόρευμα 20 λιρῶν, γιατί πουλάει τό ἐμπόρευμά του 25% ($^1/_4$) πάνω ἀπό τήν ἀξία του. Ἄν εἶναι δανειστής χρήματος, τότε ἀφήνει στόν Γ 25 λίρες ἀπό τό κεφάλαιό του, γιά τίς ὁποῖες ὁ τελευταῖος τοῦ δίνει ἐμπορεύματα 20 λιρῶν.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό κεφάλαιο (ἤ τήν ἀξία τῆς γῆς) τό δάνεισαν πρός 5%. Ὅτι στήν περίπτωσή μας τό κεφάλαιο αὐτό ἦταν 2.000 λίρες στερλίνες. Τώρα εἶναι μόνο 1.975 λ.στ. Καί ἡ πρόσοδός του εἶναι τώρα 98 $^3/_4$ λ.στ. Καί ὅτι θά συνεχιζόταν ἔτσι, δηλαδή ὁ Ξ θά κατανάλωνε πάντα ἐμπορεύματα πραγματικῆς ἀξίας 100 λιρῶν, ἡ πρόσοδός του ὅμως θά μειωνόταν διαρκῶς, ἐπειδή, γιά νά ἀποκτάει ἐμπορεύματα 100 λ. θά ἔπρεπε νά τρώει ὁ ἴδιος ἕνα συνεχῶς μεγαλύ-

τερο μέρος τοῦ κεφαλαίου του. Ἔτσι ὁ Γ θά ἔβαζε στο χέρι σιγά - σιγά ὅλο τό κεφάλαιο τοῦ Ξ καί μαζί μέ τό κεφάλαιο καί τήν πρόσοδό του, δηλαδή θά ἰδιοποιόταν ὁ ἴδιος μαζί μέ τό ἴδιο τό κεφάλαιο καί ἐκεῖνο τό μέρος τοῦ κέρδους πού βγάζει ἀπό τό δανεισμένο κεφάλαιο. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ κύριος Ντεστύτ φαντάζεται ἔτσι αὐτό τό προτσές, γιατί συνεχίζει:

«Θά ποῦν, ὅμως, ἄν ἔχουν ἔτσι τά πράγματα καί ἄν οἱ βιομήχανοι ἐπιχειρηματίες *συγκομίζουν* πράγματι *κάθε χρόνο περισσότερα ἀπό ὅσα ἔσπειραν*, ὅτι τότε θά πρέπει σέ πολύ σύντομο χρονικό διάστημα νά ἔχουν βάλει στό χέρι *ὅλη τήν κοινωνική περιουσία*, καί ὅτι στό κράτος θά ἀπόμεναν σέ λίγο μόνο ἀκτήμονες μισθωτοί ἐργάτες καί κεφαλαιοκράτες ἐπιχειρηματίες. *Αὐτό εἶναι σωστό*, καί τά πράγματα θά εἶχαν πραγματικά ἔτσι, ἄν οἱ ἐπιχειρηματίες ἤ οἱ κληρονόμοι τους στό βαθμό πού πλούταιναν δέν ἀποτραβιοῦνταν ἀπό τίς δουλιές τους γιά νά ἡσυχάσουν, καί δέν συμπλήρωναν ἔτσι διαρκῶς τήν τάξη τῶν χασομέρηδων καπιταλιστῶν. Καί ὅμως, παρά τή συχνή αὐτή μετακίνηση, βλέπουμε πώς, ὅταν σέ μιά χώρα ἡ παραγωγή ἀναπτυσσόταν ἐπί ἕνα χρονικό διάστημα χωρίς μεγάλες διαταραχές, τά κεφάλαιά τους αὐξάνονταν διαρκῶς, ὄχι μόνο στήν ἀναλογία πού αὐξάνει ὁ συνολικός πλοῦτος, ἀλλά σέ ἀκόμα μεγαλύτερη ἀναλογία... Θά μποροῦσε κανείς νά προσθέσει ἐδῶ, ὅτι τό ἀποτέλεσμα αὐτό θά ἦταν πολύ πιό χειροπιαστό, ἄν δέν ὑπῆρχαν τά τεράστια παρακρατήματα μέ τά ὁποῖα ὅλες οἱ κυβερνήσεις ἐπιβαρύνουν κάθε χρόνο μέ τή μορφή φόρων τή βιομηχανική τάξη»(σελ. 240, 241).

Καί ὁ κύριος Ντεστύτ ἔχει ὥς ἕνα ὁρισμένο σημεῖο πέρα γιά πέρα δίκιο, ἄν καί ὄχι γι' αὐτό πού θέλει νά ἐξηγήσει. Τόν καιρό πού ἔδυε ὁ μεσαίωνας καί ἀνάτελλε ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ὁ γρήγορος πλουτισμός τῶν βιομήχανων καπιταλιστῶν ἐξηγιέται ἐνμέρει μέ τήν ἄμεση ἀπάτη σέ βάρος τῶν λόρδων γαιοκτημόνων. Ὅταν ἔπεσε ἡ ἀξία τοῦ χρήματος, σάν συνέπεια τῶν ἀνακαλύψεων στήν Ἀμερική, οἱ παχτωτές πλήρωναν στούς γαιοκτήμονες ὀνομαστικά, ὄχι πραγματικά, τήν παλιά πρόσοδο, ἐνῶ οἱ βιομήχανοι τούς πουλοῦσαν τά ἐμπορεύματα πάνω ἀπό τήν ἀξία τους καί ὄχι μόνο στήν ἀνεβασμένη χρηματική τους ἀξία. Τό ἴδιο σ' ὅλες ἐκεῖνες τίς χῶρες, ὅπως στίς ἀσιατικές λ.χ., στίς ὁποῖες τό κύριο εἰσόδημα τῆς χώρας μέ τή μορφή τῆς γαιοπροσόδου βρισκόταν στά χέρια τῶν γαιοκτημόνων, τῶν ἀρχόντων κλπ. οἱ *ὀλιγάριθμοι*, καί γι' αὐτό μή ἐξαρτημένοι ἀπό τόν ἀνταγωνισμό βιομήχανοι, πουλοῦν τά ἐμπορεύματά τους σέ μονοπωλιακές τιμές καί ἰδιοποιοῦνται ἔτσι ἕνα μέρος τοῦ εἰσοδήματός τους. Πλουτίζουν [405], ὄχι μόνο γιατί τούς πουλοῦν «ἀπλήρωτη» δουλιά, ἀλλά καί γιατί τούς πουλοῦν τά ἐμπορεύματα πάνω ἀπό τήν ποσότητα ἐργασίας πού περιέ-

χεται σ' αὐτά. Μόνο πού ὁ κύριος Ντεστύτ ἔχει πάλι ἄδικο, ὅταν νομίζει ὅτι καί οἱ δανειστές χρήματος δέχονται καί τούς ἐξαπατοῦν μ' αὐτό τόν τρόπο. 'Αντίθετα, μέ τούς ὑψηλούς τόκους πού εἰσπράττουν, συμμετέχουν ἄμεσα καί ἔμμεσα σέ ἐκεῖνα τά ὑψηλά κέρδη, σ' αὐτήν τή μεγάλη ἀπάτη. Ὅτι ὁ κύριος Ντεστύτ φανταζόταν αὐτό τό φαινόμενο, τό δείχνει ἡ παρακάτω φράση:

«Φτάνει νά δεῖ κανείς σ' ὅλη τήν Εὐρώπη πόσο ἀδύνατοι ἦταν» (οἱ βιομήχανοι καπιταλιστές) «πρίν τρεῖς ἤ τέσσερις αἰῶνες σέ σύγκριση μέ τά τεράστια πλούτη ὅλων τῶν ἰσχυρῶν προσώπων καί πόσο ἔχουν πολλαπλασιαστεῖ καί μεγαλώσει ὥς σήμερα, τή στιγμή πού οἱ ἄλλοι ἔχουν μειωθεῖ» (στό ἴδιο, σελ. 241).

Αὐτό πού ἤθελε νά μᾶς ἐξηγήσει ὁ κύριος Ντεστύτ ἦταν τά *κέρδη* καί τά *ὑψηλά κέρδη* τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Τά ἐξήγησε διπλά. Πρῶτα, μέ τό ὅτι τό *χρῆμα*, πού οἱ καπιταλιστές αὐτοί πληρώνουν μέ τή μορφή μισθῶν καί προσόδων, ἐπιστρέφει πάλι σ' αὐτούς, γιατί αὐτοί οἱ μισθοί καί αὐτά τά εἰσοδήματα ἀγοράζουν προϊόντα ἀπό αὐτούς. Ἔτσι ἐξηγιέται πράγματι μόνο, γιατί δέν πληρώνουν *διπλά* μισθούς καί προσόδους, πρῶτα μέ τή μορφή τοῦ χρήματος καί μετά μέ τή μορφή ἐμπορεύματος, ἔναντι ἑνός ἴσου ποσοῦ χρήματος. Ἡ δεύτερη ἐξήγηση εἶναι ὅτι πουλοῦν τά ἐμπορεύματά τους πάνω ἀπό τήν τιμή τους, τά πουλᾶνε *πολύ ἀκριβά*, πρῶτα *στούς ἴδιους τούς ἑαυτούς τους*, δηλαδή ἐξαπατοῦν τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους. Δεύτερο, στούς ἐργάτες, δηλαδή ἐξαπατοῦν πάλι τόν ἑαυτό τους, γιατί ὁ κύριος Ντεστύτ μᾶς ἔχει πεῖ ὅτι ἡ κατανάλωση τῶν μισθωτῶν

«πρέπει νά θεωρεῖται σάν κατανάλωση ἐκείνων πού τούς μισθώνουν», (σελ. 235)

τέλος, τρίτο, πουλᾶνε στούς *εἰσοδηματίες* καί ἀπατοῦν καί αὐτούς καί αὐτό θά ἐξηγοῦσε πράγματι γιατί οἱ βιομήχανοι καπιταλιστές κρατοῦν γιά τόν ἑαυτό τους ἕνα ὅλο καί μεγαλύτερο μέρος τοῦ κέρδους τους, ἀντί νά τό δίνουν στούς χασομέρηδες. Αὐτό θά ἔδειχνε, γιά ποιό λόγο τό *μοίρασμα τοῦ συνολικοῦ κέρδους* ἀνάμεσα στούς βιομήχανους καί τούς μή βιομήχανους καπιταλιστές γίνεται ὅλο καί περισσότερο πρός ὄφελος τῶν πρώτων καί σέ βάρος τῶν δεύτερων. Ὅλα αὐτά δέν θά συνέβαλλαν οὔτε κατά ἕνα γιώτα στήν κατανόηση τοῦ ζητήματος, *ἀπό ποῦ* προέρχεται αὐτό τό *συνολικό κέρδος*. 'Ακόμα κι ἄν ὑποθέσουμε ὅτι οἱ βιομήχανοι καπιταλιστές θά ἔπαιρναν ὅλο τό κέρδος, πάλι θά ἔμενε τό ἐρώτημα: 'Από ποῦ προέρχεται τό κέρδος;

Ἔτσι ὁ Ντεστύτ ὄχι μόνο δέν ἀπάντησε σέ τίποτα, ἀλλά ἀποκάλυψε μόνο ὅτι τήν ἐπιστροφή τοῦ χρήματος τή θεωρεῖ ἐπιστροφή τοῦ ἴδιου τοῦ ἐμπορεύματος. Αὐτή ἡ *ἐπιστροφή τοῦ χρήματος* σημαίνει μόνο ὅτι οἱ καπιταλιστές πληρώνουν τόν μισθό καί τήν πρόσοδο πρῶτα σέ χρῆμα, ἀντί νά τά πληρώνουν σέ ἐμπορεύματα. Ὅτι μέ τό χρῆμα αὐτό ἀγοράζονται τά ἐμπορεύματά τους καί ὅτι ἑπομένως μέ τόν τρόπο αὐτό πλήρωσαν μέ ἐμπορεύματα. Αὐτό λοιπόν τό χρῆμα ρέει διαρκῶς πίσω σ' αὐτούς, ἀλλά μόνο στήν ἔκταση, στήν ὁποία ἔχουν ἀφαιρεθεῖ ὁριστικά ἀπό αὐτούς ἐμπορεύματα ἴσης χρηματικῆς ἀξίας καί ἔχουν περιέλθει στήν κατανάλωση τῶν μισθωτῶν καί τῶν εἰσοδηματιῶν.

Ὁ κύριος Ντεστύτ (πρόκειται γιά γνήσιο γαλλικό τρόπο, στόν Προυντόν ὑπάρχουν παρόμοια ἐκπληκτικά ἐπιφωνήματα γιά τόν ἑαυτό του) ξαφνιάστηκε πέρα γιά πέρα γιά τή σαφήνεια πού αὐτός

«ὁ τρόπος πού ἐξετάζει πῶς καταναλώνονται τά πλούτη μας... συμβάλλει στήν κατανόηση ὅλης τῆς πορείας τῆς κοινωνίας. Ἀπό ποῦ προκύπτει αὐτή ἡ συμφωνία καί αὐτή ἡ διαυγής γνώση; Ἀπό τό γεγονός ὅτι πετύχαμε τήν ἀλήθεια. Αὐτό μᾶς θυμίζει τήν ἀποτελεσματικότητα ἐκείνων τῶν καθρεφτῶν, στούς ὁποίους τά ἀντικείμενα διακρίνονται καθαρά καί στίς σωστές τους ἀναλογίες, ὅταν τά βλέπει κανείς ἀπό τή σωστή σκοπιά, καί στούς ὁποίους ὅλα τά ἀντικείμενα φαίνονται μπερδεμένα καί στρεβλωμένα, ὅταν τά βλέπει κανείς ἀπό πολύ κοντά ἤ ἀπό πολύ μακριά» (σελ. 242, 243).

Ἀργότερα, ἐντελῶς παροδικά, ὁ κύριος Ντεστύτ θυμᾶται ἀπό τοῦ Α. Σμίθ τήν πραγματική πορεία τῶν πραγμάτων, τήν ὁποία ὅμως τήν ἐπαναλαμβάνει στήν οὐσία μόνο φραστικά, χωρίς νά τήν ἔχει κατανοήσει, γιατί διαφορετικά (αὐτό τό μέλος τοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Γαλλίας[81]) δέν θά μποροῦσε καθόλου νά ἐκπέμψει τά πιό πάνω κύματα φωτός.

«Ἀπό ποῦ προέρχονται τά εἰσοδήματα αὐτῶν τῶν χασομέρηδων ἀνθρώπων; Μήπως προέρχονται ἀπό τήν πρόσοδο πού πληρώνουν σ' αὐτούς ἀπό τά **κέρδη** τους οἱ ἄνθρωποι πού **βάζουν καί δουλεύουν τά κεφάλαια τῶν χασομέρηδων**, δηλαδή ἐκεῖνοι, πού μέ τά κεφάλαια τῶν χασομέρηδων **μισθώνουν μιάν ἐργασία, ἡ ὁποία παράγει περισσότερα ἀπό ὅσα κοστίζει ἡ ἴδια**, μέ δυό λόγια, οἱ βιομήχανοι;»

(Ἀχά! Ἄρα οἱ πρόσοδες — καθώς καί τά δικά τους κέρδη —, πού οἱ βιομήχανοι καπιταλιστές πληρώνουν στούς χασομέρηδες καπιταλιστές γιά τά κεφάλαια πού δανείστηκαν ἀπό αὐτούς, προέρχονται ἀπό τό γεγονός ὅτι μέ τά κεφάλαια αὐτά μισθώνουν ἐργασία «*ἡ ὁποία παράγει περισσότερα ἀπό ὅσα κοστίζει ἡ ἴδια*», πού σημαίνει ὅτι τό

προϊόν της ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τήν ἀξία πού πληρώνεται στόν ἐργάτη πού τήν ἔχει ἐκτελέσει. Ἤ ὅτι τό κέρδος προέρχεται ἀπό αὐτό πού οἱ μισθωμένοι ἐργάτες παράγουν πάνω ἀπό τό κόστος τους, ἀπό ἕνα πρόσθετο προϊόν, πού τό ἰδιοποιεῖται ὁ βιομήχανος καπιταλιστής καί ἀπό τό ὁποῖο ἕνα μέρος μόνο τό ἐκχωρεῖ στούς γαιοκτήμονες εἰσοδηματίες καί στούς εἰσοδηματίες τοῦ χρήματος). Ὁ κ. Ντεστύτ βγάζει ἀπό ὅλα αὐτά τό συμπέρασμα, ὅτι θά πρέπει νά γυρίσουμε πίσω, ὄχι σ' αὐτούς τούς παραγωγικούς ἐργάτες, ἀλλά στούς κεφαλαιοκράτες πού τούς βάζουν σέ κίνηση.

«Αὐτοί εἶναι ἐκεῖνοι πού στήν πραγματικότητα διατρέφουν τούς μισθωτούς πού ἀπασχολοῦν οἱ πρῶτοι» (σελ. 246).

Μάλιστα. Ἐφόσον ἐκμεταλλεύονται ἄμεσα τήν ἐργασία, ἐνῶ οἱ χασομέρηδες καπιταλιστές τό κάνουν αὐτό μέ τή μεσολάβησή τους. Καί μ' αὐτή τήν ἔννοια εἶναι σωστό νά βλέπουν τό βιομηχανικό κεφάλαιο σάν τήν πηγή τοῦ πλούτου. [406]

«Γι' αὐτό πρέπει πάντα νά ξαναγυρνᾶμε σ' αὐτούς» (στούς βιομήχανους καπιταλιστές) «γιά νά βρίσκουμε τήν πηγή κάθε πλούτου» (σελ. 246).

«Σιγά - σιγά *μαζεύτηκαν πλούτη σέ λίγο - πολύ μεγάλη ποσότητα, γιατί τό ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας πού προηγήθηκε δέν καταναλώθηκε πέρα γιά πέρα ἀμέσως μετά τήν παραγωγή του.* Ἀπό αὐτούς, πού κατέχουν τά πλούτη αὐτά, μερικοί ἀρκοῦνται στό νά ἀντλοῦν ἀπ' αὐτά μιά πρόσοδο καί νά τήν καταναλώνουν. Πρόκειται γι' αὐτούς πού τούς ὀνομάσαμε χασομέρηδες. Οἱ ἄλλοι, οἱ πιό δραστήριοι, βάζουν καί δουλεύουν τά δικά τους κεφάλαια, τό ἴδιο κάνουν κι αὐτοί πού παίρνουν κεφάλαια μέ νοίκι. Τά χρησιμοποιοῦν, *γιά νά πληρώνουν ἐργασία, ἡ ὁποία τά ἀναπαράγει μέ κέρδος*».

{Ἑπομένως, ἔχουμε ἐδῶ ὄχι μόνο τήν ἀναπαραγωγή αὐτῶν τῶν κεφαλαίων, ἀλλά καί τήν παραγωγή τοῦ περισσεύματος, πού ἀποτελεῖ τό κέρδος.}

«Μέ τό κέρδος αὐτό πληρώνουν τή δική τους κατανάλωση, μαζί καί τήν κατανάλωση τῶν ἄλλων. Μέ τίς καταναλώσεις αὐτές» (μέ τή δική τους καί μέ τήν κατανάλωση τῶν χασομέρηδων καπιταλιστῶν; Ἐδῶ ἔχουμε πάλι τήν ἴδια βλακεία) «ἐπιστρέφουν λίγο αὐξημένα τά κεφάλαιά τους, καί ξαναρχίζουν. Καί αὐτό ἀποτελεῖ τήν κυκλοφορία» (σελ. 246, 247).

Ἡ διερεύνηση σχετικά μέ τόν «παραγωγικό ἐργάτη» καί τό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς διερεύνησης, ὅτι δηλαδή παραγωγικός ἐργάτης εἶναι μόνον ἐκεῖνος, ἀγοραστής τοῦ ὁποίου εἶναι ἕνας βιομήχανος καπιταλιστής, ὁ ἐργάτης, ἡ ἐργασία τοῦ ὁποίου παράγει κέρδος γιά τόν ἄμεσο

ἀγοραστή της, ὁδήγησε τόν κ. Ντεστύτ στό συμπέρασμα ὅτι πράγματι οἱ *βιομήχανοι καπιταλιστές εἶναι οἱ μόνοι παραγωγικοί ἐργάτες* μέ τήν ἀνώτερη ἔννοια τῆς λέξης.

«Αὐτοί πού ζοῦν ἀπό κέρδη» (οἱ βιομήχανοι καπιταλιστές) «διατρέφουν ὅλους τούς ἄλλους ἀνθρώπους, αὐτοί εἶναι οἱ μόνοι πού αὐξάνουν τή δημόσια περιουσία καί δημιουργοῦν ὅλα τά μέσα μας ἀπόλαυσης. Αὐτό ἔτσι πρέπει νά εἶναι, *γιατί ἡ ἐργασία εἶναι ἡ πηγή ὅλου τοῦ πλούτου* καί γιατί μόνον αὐτοί *δίνουν μιάν ὠφέλιμη κατεύθυνση στή ζωντανή ἐργασία, χρησιμοποιώντας μέ ὠφέλιμο τρόπο τή συσσωρευμένη ἐργασία*» (σελ. 242).

Τό ὅτι «δίνουν μιάν ὠφέλιμη κατεύθυνση στή ζωντανή ἐργασία» σημαίνει στήν πραγματικότητα μόνο ὅτι χρησιμοποιοῦν ὠφέλιμη ἐργασία, ἐργασία πού καταλήγει σέ ἀξίες χρήσης. Ὅτι ὅμως κάνουν «μιάν ὠφέλιμη χρησιμοποίηση τῆς συσσωρευμένης ἐργασίας» — ἄν δέν πρόκειται νά σημαίνει πάλι τό ἴδιο πράγμα, ὅτι χρησιμοποιοῦν βιομηχανικά συσσωρευμένο πλοῦτο γιά τήν παραγωγή ἀξιῶν χρήσης — σημαίνει ὅτι κάνουνε «ὠφέλιμη χρήση τῆς συσσωρευμένης ἐργασίας», γιά ν' ἀγοράζουν μ' αὐτήν περισσότερη ἐργασία, ἀπό τήν ἐργασία πού περιέχεται σ' αὐτήν. Στή φράση, πού μόλις ἀναφέραμε, ὁ Ντεστύτ συνοψίζει μέ ἀφελή τρόπο τίς ἀντιφάσεις, πού συγκροτοῦν τήν οὐσία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἐπειδή ἡ ἐργασία εἶναι ἡ πηγή ὅλου τοῦ πλούτου, τό κεφάλαιο εἶναι ἡ πηγή ὅλου τοῦ πλούτου. Αὐτός πού αὐξάνει πραγματικά τόν πλοῦτο δέν εἶναι αὐτός πού ἐργάζεται, ἀλλά αὐτός πού βγάζει κέρδος ἀπό τή δουλιά ἄλλων. Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας εἶναι οἱ παραγωγικές δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου.

«Οἱ ἱκανότητές μας εἶναι ὁ μοναδικός πρωταρχικός πλοῦτος, ἡ ἐργασία μας παράγει κάθε ἄλλον πλοῦτο καί κάθε ἐργασία, πού διευθύνεται καλά, εἶναι παραγωγική», (σελ. 243)*.

Σύμφωνα μέ τόν Ντεστύτ, ἀπ' αὐτό προκύπτει μόνο του ὅτι οἱ βιομήχανοι καπιταλιστές

«διατρέφουν ὅλους τούς ἄλλους ἀνθρώπους, ὅτι εἶναι οἱ μόνοι πού αὐξάνουν τόν δημόσιο πλοῦτο καί δημιουργοῦν ὅλα τά μέσα ἀπόλαυσης».

Οἱ ἱκανότητές (facultés) μας εἶναι ὁ μοναδικός πρωταρχικός πλοῦτος μας, γι' αὐτό ἡ ἱκανότητα γιά δουλιά (ἡ ἐργατική δύναμη) δέν εἶναι πλοῦτος. Ἡ ἐργασία παράγει ὅλα τά ἄλλα πλούτη, δηλαδή παράγει πλούτη γιά ὅλους τούς ἄλλους μέ ἐξαίρεση τόν ἑαυτό της, ἡ δέ ἴδια δέν εἶναι πλοῦτος, ἀλλά μόνο τό προϊόν της. Κάθε ἐργασία πού διευθύνεται καλά εἶναι παραγωγική, δηλαδή κάθε παραγωγική ἐργασία, κά-

---

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 435 κ.ἑ.

θε ἐργασία πού ἀποφέρει κέρδος στόν κεφαλαιοκράτη εἶναι καλά διευθυνόμενη ἐργασία.

Οἱ παρακάτω παρατηρήσεις τοῦ Ντεστύτ, πού ἀφοροῦν ὄχι τίς *διάφορες τάξεις τῶν καταναλωτῶν*, ἀλλά τή *διαφορετική φύση τῶν μέσων κατανάλωσης*, περιγράφουν πολύ καλά τήν ἄποψη τοῦ Α. Σμίθ στό II Βιβλίο, κεφ. III, στό τέλος τοῦ ὁποίου ἐξετάζει ποιό εἶδος τῆς (μή παραγωγικῆς) δαπάνης, δηλαδή τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης, τῆς κατανάλωσης τοῦ εἰσοδήματος εἶναι περισσότερο ἤ λιγότερο ἐπωφελές. Τήν ἐξέταση αὐτή τήν ἀρχίζει ἐκεῖ (τ. II, σελ. 345 τῆς μετάφρασης τοῦ Γκαρνιέ) μέ τά λόγια:

«Ἄν οἱ οἰκονομίες αὐξάνουν τή γενική μάζα τῶν κεφαλαίων καί ἡ σπατάλη τήν ἐλαττώνουν, τότε ἡ συμπεριφορά ἐκείνων πού ξοδεύουν ὅλο ἀκριβῶς τό εἰσόδημά τους, χωρίς ν' αὐξήσουν τά κεφάλαιά τους ἤ χωρίς νά τά θίξουν, δέν συμβάλλουν οὔτε στήν αὔξησή της οὔτε στή μείωσή της. Ἑπομένως ὑπάρχουν ὁρισμένοι τρόποι δαπάνης τοῦ χρήματος πού φαίνεται νά συμβάλλουν περισσότερο ἀπό ἄλλους στήν ἄνοδο τῆς γενικῆς εὐημερίας».

Ὁ Ντεστύτ συνοψίζει ὡς ἑξῆς τήν ἔκθεση τοῦ Σμίθ:

«Ἄν ἡ κατανάλωση εἶναι πολύ διαφορετική, ἀνάλογα μέ τό εἶδος τοῦ καταναλωτῆ, ἀλλάζει ἐπίσης ἀνάλογα μέ τό εἶδος τῶν καταναλώμενων πραγμάτων. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὅλα τά πράγματα ἀντιπροσωπεύουν ἐργασία, ὅμως ἡ ἀξία της εἶναι περισσότερο παγιωμένη σέ μερικά πράγματα ἀπ' ὅ,τι σέ ἄλλα. Μπορεῖ ἕνα πυροτέχνημα νά κοστίζει τόσον κόπο, ὅσος χρειάζεται γιά νά βρεθεῖ καί νά λειανθεῖ ἕνα διαμάντι καί ἐπομένως μπορεῖ τό ἕνα νά ἔχει τόση ἀξία, ὅσο καί τό ἄλλο. Ἄν ὅμως ἀγοράσω, πληρώσω καί χρησιμοποιήσω καί τά δυό γιά τούς σκοπούς γιά τούς ὁποίους προορίζονται, ἀπό τό πρῶτο δέν θά μείνει τίποτα ὕστερα ἀπό μισή ὥρα, ἐνῶ τό δεύτερο καί ὕστερα ἀπό ἕναν αἰώνα μπορεῖ νά ἀποτελεῖ πηγή πλούτου γιά τά ἐγγόνια μου... Ἔτσι ἔχει τό ζήτημα καί μ' ἐκεῖνα τά προϊόντα [407] πού τά ὀνομάζουν» (δηλ. τά ὀνομάζει ὁ κύριος Σαί) «ἄυλα προϊόντα. *Μιά κάποια ἀνακάλυψη ἔχει αἰώνιο ὄφελος*. Ἕνα κάποιο ἔργο τοῦ πνεύματος, κάποιος πίνακας ἔχουν ἕνα περισσότερο ἤ λιγότερο διαρκές ὄφελος. Τό ἔργο ὅμως ἑνός χοροῦ, μιᾶς συναυλίας, μιᾶς θεατρικῆς παράστασης περνάει γρήγορα καί ἐξαφανίζεται ἀμέσως. Τό ἴδιο μπορεῖ νά εἰπωθεῖ γιά τίς *προσωπικές ὑπηρεσίες* τῶν γιατρῶν, τῶν δικηγόρων, τῶν φαντάρων, τῶν ὑπηρετῶν καί γενικά γιά ὅλους ἐκείνους πού τούς ὀνομάζουν *ὑπαλλήλους*. Ἡ ὠφελιμότητά τους ὑπάρχει μόνο τή στιγμή πού τή χρειάζονται... Ἡ πιό καταστροφική κατανάλωση εἶναι ἡ γρηγορότερη, γιατί στό ἴδιο χρονικό διάστημα καταστρέφει περισσότερη ἐργασία ἤ σέ συντομότερο χρονικό διάστημα καταστρέφει τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας. Σέ σύγκριση μ' αὐτό ἡ βραδύτερη κατανάλωση ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος *θησαυρισμοῦ*, γιατί τήν ἀπόλαυση ἑνός μέρους τῶν σημερινῶν θυσιῶν τήν ἀφήνει γιά κάποιο μελλοντικό χρονικό διάστημα...

Ὁ καθένας ξέρει ὅτι πολύ πιό οἰκονομικό εἶναι νά ἔχεις *στήν ἴδια τιμή* ἕνα κοστούμι πού βαστάει τρία χρόνια, παρά ἕνα παρόμοιο πού βαστάει μόνο τρεῖς μῆνες» (σελ. 243, 244).

[*14. Γενική χαρακτηριστική τῆς πολεμικῆς ἐνάντια στή διάκριση πού κάνει ὁ Σμίθ ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία*]

Οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς, πού καταπολέμησαν τή διάκριση πού κάνει ὁ Σμίθ ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί στή μή παραγωγική ἐργασία, θεωροῦν τήν *κατανάλωση* ἀναγκαῖο κίνητρο τῆς παραγωγῆς καί *ἑπομένως γι' αὐτό ἀκόμα καί γιά τόν ὑλικό πλοῦτο οἱ μισθωτοί ἐργαζόμενοι* πού ζοῦνε ἀπό τό εἰσόδημα — δηλαδή οἱ μή παραγωγικοί ἐργάτες, ἡ μίσθωση τῶν ὁποίων δέν παράγει πλοῦτο, ἀλλά ἡ ἴδια ἡ μίσθωσή τους ἀποτελεῖ νέα κατανάλωση τοῦ πλούτου — εἶναι τό ἴδιο παραγωγικοί, ὅπως καί οἱ παραγωγικοί ἐργάτες, γιατί διευρύνουν τό πεδίο τῆς ὑλικῆς κατανάλωσης καί μαζί του τό πεδίο τῆς παραγωγῆς. Ἑπομένως, στό μεγαλύτερό της μέρος αὐτή ἡ ἀντίληψή τους ἀποτελοῦσε ἀπολογία, ἀπό τήν ἀστική οἰκονομική ἄποψη, ἐνμέρει γιά τούς πλούσιους χασομέρηδες καί γιά ἐκείνους τούς «μή παραγωγικούς ἐργάτες», τίς *ὑπηρεσίες* τῶν ὁποίων κατανάλωναν, ἐνμέρει γιά τίς «ἰσχυρές κυβερνήσεις» πού κάνουν μεγάλα ἔξοδα, ἀπολογία γιά τήν αὔξηση τῶν κρατικῶν χρεῶν, γιά νά δημιουργοῦν παχιές θεσοῦλες στήν ἐκκλησία καί στό κράτος, ἀργόμισθους κλπ. Γιατί αὐτοί οἱ «μή παραγωγικοί ἐργαζόμενοι» — οἱ ὑπηρεσίες τῶν ὁποίων ἐμφανίζονται στά ἔξοδα τῶν πλούσιων χασομέρηδων — ἔχουν ὅλοι τους κοινό τό γεγονός ὅτι, «*ὅταν παράγουν "ἄυλα προϊόντα"*», καταναλώνουν «*ὑλικά προϊόντα*», δηλαδή προϊόντα τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν.

Ἄλλοι οἰκονομολόγοι, ὅπως ὁ Μάλθους, δέχονται τή διάκριση ἀνάμεσα στούς παραγωγικούς καί στούς μή παραγωγικούς ἐργαζόμενους, ἀποδείχνουν ὅμως ὅτι στόν βιομήχανο καπιταλιστή, οἱ δεύτεροι τοῦ εἶναι τό ἴδιο ἀπαραίτητοι ὅπως καί οἱ πρῶτοι, ἀκόμα καί γιά τήν παραγωγή τοῦ ὑλικοῦ πλούτου.

Ἐδῶ δέν ὠφελεῖ σέ τίποτα οὔτε ἡ φράση ὅτι ἡ παραγωγή καί ἡ κατανάλωση εἶναι ταυτόσημες ἤ ὅτι ἡ κατανάλωση εἶναι ὁ σκοπός κάθε παραγωγῆς ἤ ὅτι ἡ παραγωγή εἶναι ἡ προϋπόθεση κάθε κατανάλωσης. Αὐτό πού βρίσκεται στή βάση ὅλης αὐτῆς τῆς φιλονικίας — ἄν παραβλέψουμε πρός τά ποῦ τείνει — εἶναι μᾶλλον τό ἑξῆς:

Ἡ κατανάλωση τοῦ ἐργάτη εἶναι κατά μέσον ὅρο ἴση μόνο μέ τά ἔξοδα παραγωγῆς του καί ὄχι ἴση μέ τήν παραγωγή του. Ἑπομένως, ὅλο τό περίσσευμα τό παράγει γιά ἄλλους καί ἔτσι ὅλο αὐτό τό μέρος τῆς *παραγωγῆς του εἶναι παραγωγή γιά ἄλλους*. Ἐξάλλου, ὁ βιομήχανος καπιταλιστής, πού παρακινεῖ τόν ἐργάτη σ' αὐτή τήν *ὑπερπαραγωγή* (δηλ. παραγωγή πέρα ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς συντήρησής του) καί πού ἐντείνει ὅλα τά μέσα, γιά νά τήν αὐξήσει ὅσο τό δυνατόν περισσότερο, γιά νά αὐξήσει αὐτήν τή σχετική *ὑπερπαραγωγή* σέ ἀντίθεση πρός τήν ἀναγκαία παραγωγή, ἰδιοποιεῖται ἄμεσα τό ὑπερπροϊόν. Ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης, ὅμως, σάν προσωποποιημένο κεφάλαιο παράγει γιά νά παράγει, θέλει τόν πλουτισμό γιά τόν πλουτισμό. Ἐφόσον εἶναι ἕνας ἁπλός λειτουργός τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή φορέας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, τόν ἐνδιαφέρει ἡ ἀνταλλακτική ἀξία καί ἡ αὔξησή της, ὄχι ἡ ἀξία χρήσης καί ἡ αὔξηση τοῦ μεγέθους της. Τόν ἐνδιαφέρει ἡ αὔξηση τοῦ ἀφηρημένου πλούτου, ἡ αὐξανόμενη ἰδιοποίηση ξένης ἐργασίας. Κυριαρχεῖται ὁλοκληρωτικά ἀπό τό ἴδιο ἀπόλυτο ἔνστικτο πλουτισμοῦ, ὅπως καί ὁ θησαυριστής, μόνο πού δέν τόν ἱκανοποιεῖ ἡ χιμαιρική μορφή τοῦ σχηματισμοῦ χρυσῶν καί ἀσημένιων θησαυρῶν, ἀλλά ὁ σχηματισμός κεφαλαίου, πού εἶναι πραγματική παραγωγή. Ἄν ἡ ὑπερπαραγωγή τοῦ ἐργάτη εἶναι *παραγωγή γιά ἄλλους*, τότε ἡ παραγωγή τοῦ κανονικοῦ κεφαλαιοκράτη, τοῦ βιομήχανου καπιταλιστῆ, τέτιου πού πρέπει νά εἶναι, εἶναι παραγωγή γιά τήν παραγωγή. Ὅσο περισσότερο αὐξάνει ὁ πλοῦτος του, τόσο περισσότερο τό ἰδεῶδες αὐτό δέν τόν ἱκανοποιεῖ καί γίνεται ὁ ἴδιος σπάταλος, ἔστω κι ἄν τό κάνει αὐτό γιά τήν ἐπίδειξη τοῦ πλούτου. Πρόκειται ὅμως πάντα γιά ἀπολαμβανόμενο πλοῦτο μέ κακή τή συνείδηση, μέ τήν ὑστεροβουλία τῆς οἰκονομίας καί τοῦ ὑπολογισμοῦ. Παρ' ὅλη τή σπατάλη μένει στήν οὐσία φιλάργυρος ὅπως καί ὁ θησαυριστής.

Ὅταν ὁ Σισμοντί λέει ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας δίνει στόν ἐργάτη τή δυνατότητα γιά ὅλο καί μεγαλύτερες ἀπολαύσεις, ὅτι ὅμως αὐτές οἱ ἴδιες ἀπολαύσεις, ἄν θά τοῦ παραχωροῦνταν, θά τόν ἔκαναν ἀκατάλληλο γιά ἐργασία (σάν μισθωτό ἐργάτη), {ὁ *Σισμοντί* λέει:

«Χάρη στήν πρόοδο τῆς βιομηχανίας καί τῆς ἐπιστήμης ὁ κάθε ἐργάτης μπορεῖ νά παράγει κάθε μέρα πολυ περισσότερα ἀπό ὅσα ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἀπαραίτητη κατανάλωσή του. Στόν ἴδιο χρόνο, ὅμως, στόν ὁποῖο ἡ ἐργασία του παράγει τόν πλοῦτο, ἄν ὁ πλοῦτος αὐτός προοριζόταν νά τόν καταναλώσει, θά τόν ἔκανε λιγότερο κατάλληλο γιά ἐργασία» («Nouveaux Principes», τομ. I σελ. 85)}

τότε δέν εἶναι λιγότερο σωστό, ὅτι ὁ βιομήχανος καπιταλιστής γίνεται περισσότερο ἤ λιγότερο ἀκατάλληλος γιά νά ἐκπληρώνει τή λειτουργία του, ἀπό τή στιγμή πού ὁ ἴδιος ἀντιπροσωπεύει τόν ἄνθρωπο πού ἀπολαμβάνει τόν πλοῦτο, ἀπό τή στιγμή πού ἀρχίζει νά ἐπιδιώκει τή συσσώρευση τῶν ἀπολαύσεων ἀντί τήν ἀπόλαυση τῆς συσσώρευσης.

Ἔτσι ὁ βιομήχανος καπιταλιστής εἶναι ἐπίσης παραγωγός *ὑπερπαραγωγῆς, παραγωγῆς γιά ἄλλους*. Σ' αὐτήν τήν ὑπερπαραγωγή, ἀπό τή μιά πλευρά, πρέπει νά ἀντιπαρατάσσεται ἡ ὑπερκατανάλωση, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, στήν παραγωγή γιά τήν παραγωγή νά ἀντιτάσσεται ἡ κατανάλωση γιά τήν κατανάλωση. Αὐτό πού ὁ βιομήχανος καπιταλιστής ὀφείλει νά ἐκχωρήσει στόν γαιοκτήμονα, στό κράτος, στούς πιστωτές τοῦ κράτους, στήν ἐκκλησία κλπ., πού καταναλώνουν μόνο εἰσόδημα, [408] μειώνει ἀπόλυτα τόν πλοῦτο του, ὅμως διατηρεῖ τήν ἔφεσή του γιά πλουτισμό καί διατηρεῖ ἔτσι τήν κεφαλαιοκρατική του ψυχή. Ἄν οἱ εἰσοδηματίες γαιοπροσόδου ἤ χρηματικῆς προσόδου κλπ. θά κατανάλωναν τό εἰσόδημά τους ἐπίσης σέ παραγωγική ἀντί σέ μή παραγωγική ἐργασία, ὁ στόχος θά ἀποτύχαινε πέρα γιά πέρα. Οἱ ἴδιοι θά γίνονταν βιομήχανοι καπιταλιστές καί δέν θά ἐκπροσωποῦσαν τή λειτουργία τῆς κατανάλωσης σάν τέτιας. Σχετικά μέ τό σημεῖο αὐτό θά παρακολουθήσουμε ἀργότερα μιάν ἐξαιρετικά κωμική πολεμική ἀνάμεσα σ' ἕναν ὀπαδό τοῦ Ρικάρντο καί σ' ἕναν ὀπαδό τοῦ Μάλθους[82].

Ἐπειδή ἡ παραγωγή καί ἡ κατανάλωση εἶναι *αὐτές καθεαυτές* ἀχώριστες, προκύπτει ὅτι, μιά πού στήν πραγματικότητα εἶναι χωρισμένες ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη στό σύστημα τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, ἡ ἑνότητά τους ἀποκαταστaίνεται μέ τήν ἀντίθεσή τους, προκύπτει ὅτι, ἄν ὁ Α ὀφείλει νά παράγει γιά τόν Β, ὁ Β ὀφείλει νά καταναλώνει γιά τόν Α. Τό ἴδιο μ' αὐτό πού βλέπουμε στόν κάθε ξεχωριστό καπιταλιστή, πού ὁ ἴδιος ἐπιθυμεῖ τή σπατάλη ἀπό μέρους ἐκείνων πού συμμετέχουν στό εἰσόδημά του, ἔτσι ὅλο τό παλιό ἐμποροκρατικό σύστημα βασίζεται στήν ἰδέα ὅτι ἕνα ἔθνος ὀφείλει νά εἶναι σχετικά μέ τόν ἑαυτό του μετρημένο, πρέπει ὅμως νά παράγει τά εἴδη πολυτελείας γιά ξένα ἀπολαμβάνοντα ἔθνη. Ἐδῶ ἐνυπάρχει πάντα ἡ ἰδέα τῆς παραγωγῆς γιά τήν παραγωγή στή μιά πλευρά, γι' αὐτό καί ἡ ἰδέα τῆς κατανάλωσης ξένης παραγωγῆς στήν ἄλλη πλευρά. Αὐτή ἡ ἰδέα τοῦ ἐμποροκρατικοῦ συστήματος ἐκφράζεται μεταξύ ἄλλων στή «Moral Philosophy» τοῦ Dr. Paley, τομ. II., κεφ. XI[83]:

«Ἕνας λιτός καί ἐργατικός λαός χρησιμοποιεῖ τή δραστηριότητά του, γιά

νά ἱκανοποιεῖ τή ζήτηση ἑνός πλούσιου ἔθνους πού ἐπιδίδεται στήν πολυτέλεια».

«Αὐτοί» (οἱ πολιτικοί μας, ὁ Γκαρνιέ κ.ἄ.), λέει ὁ Ντεστύτ, «διατυπώνουν σάν γενική ἀρχή, ὅτι ἡ κατανάλωση εἶναι ἡ αἰτία τῆς παραγωγῆς καί ἑπομένως καλό εἶναι ὅταν ἡ κατανάλωση εἶναι μεγάλη. Ἰσχυρίζονται ὅτι αὐτό ἀκριβῶς προκαλεῖ μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα στήν κοινωνική καί στήν ἀτομική οἰκονομία». (στό ἴδιο, σελ. 249, 250).

Νά ἀκόμα μιά καλή φράση:

«*Τά φτωχά ἔθνη* εἶναι ἐκεῖνα στά ὁποῖα εὐημερεῖ ὁ λαός, καί *τά πλούσια ἔθνη* εἶναι ἐκεῖνα, στά ὁποῖα εἶναι συνήθως φτωχός», (σελ. 231).

[15. Ἀνρί Στόρχ. Ἀντιιστορική μελέτη τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στήν ὑλική καί τήν πνευματική παραγωγή. Ἡ ἀντίληψή του γιά τήν «ἄυλη ἐργασία» τῶν κυρίαρχων τάξεων]

Henri Storch, «Cours d' économie politique etc.», éd. de J.-B. Say, Paris 1823 (Παραδόσεις πού ἔκανε στόν Μεγάλο Δούκα Νικόλαο, πού τέλειωσαν τό 1815), τ. III.

Ὕστερα ἀπό τόν Γκαρνιέ, ὁ Στόρχ εἶναι πράγματι ὁ πρῶτος πού καταπολέμησε τή διάκριση τῆς παραγωγικῆς ἀπό τή μή παραγωγική ἐργασία, στηριζόμενος σέ ἄλλη βάση.

Ἀπό τά ὑλικά ἀγαθά, πού ἀποτελοῦν τά συστατικά μέρη τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, ξεχωρίζει τά «biens internes ou les élémens de la civilisation»*, μέ τούς νόμους παραγωγῆς τῶν ὁποίων πρέπει νά καταπιαστεῖ ἡ «θεωρία τοῦ πολιτισμοῦ» (στό ἴδιο, τομ. III, σελ. 217).

(«Εἶναι φανερό ὅτι ὁ ἄνθρωπος ποτέ δέν τά καταφέρνει νά παράγει πλούτη ὅσο δέν κατέχει ἐσωτερικά ἀγαθά, δηλαδή ὅσο δέν ἔχει ἀναπτύξει τίς φυσικές, διανοητικές καί ἠθικές ἱκανότητές του, κάτι πού προϋποθέτει τήν ὕπαρξη τῶν μέσων τῆς ἀνάπτυξής τους, ὅπως εἶναι οἱ *κοινωνικοί θεσμοί*, κλπ. Ἔτσι, ὅσο πιό πολιτισμένος εἶναι ἕνας λαός, τόσο περισσότερο μπορεῖ νά αὐξηθεῖ ὁ ἐθνικός του πλοῦτος» (στό ἴδιο, τομ. I, σελ. 136).

Τό ἴδιο ἰσχύει καί ἀντίστροφα).

Ἐνάντια στόν Σμίθ:

---

* «Τά ἐσωτερικά ἀγαθά ἤ τά στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ».

«Ὁ Σμίθ... *ἀποκλείει ἀπό τίς παραγωγικές ἐργασίες* ὅλους ἐκείνους πού δέν συμβάλλουν *ἄμεσα* στήν παραγωγή τοῦ πλούτου. Ἔχει ἐπίσης ὑπόψη του μόνο τόν ἐθνικό *πλοῦτο*». Τό λάθος του εἶναι ὅτι «δέν ξεχώρισε τίς *ἄυλες* ἀξίες ἀπό τά *πλούτη*» (τομ. III, σελ. 218).

Μ' αὐτό τέλειωσε στήν οὐσία ἡ ὑπόθεση. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στίς παραγωγικές ἐργασίες καί στίς μή παραγωγικές ἐργασίες ἔχει ἀποφασιστική σημασία γι' αὐτό πού ἐξετάζει ὁ Σμίθ: γιά τήν παραγωγή τοῦ ὑλικοῦ πλούτου, καί μάλιστα γιά μιά καθορισμένη μορφή αὐτῆς τῆς παραγωγῆς, γιά τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Στήν πνευματική παραγωγή ἐμφανίζεται σάν παραγωγική ἐργασία ἕνα ἄλλο εἶδος ἐργασίας. Ὁ Σμίθ ὅμως δέν τήν ἐξετάζει. Τέλος, δέν περιλαβαίνεται στόν κύκλο τῆς ἐξέτασής του ἡ ἀλληλοεπίδραση καί ἡ ἐσωτερική συνάρτηση καί τῶν δύο εἰδῶν παραγωγῆς, ἡ ἐξέταση τῶν ὁποίων δέν μπορεῖ ἐξάλλου νά καταλήξει σέ κάτι παραπάνω ἀπό κούφιες φράσεις, παρά μόνο στήν περίπτωση ὅπου ἡ ὑλική παραγωγή ἐξετάζεται sub sua propria specie*. Ὅταν ὁ Σμίθ μιλάει γιά ὄχι ἄμεσα παραγωγικούς ἐργάτες, αὐτό γίνεται μόνο ἐφόσον συμμετέχουν *ἄμεσα* στήν κατανάλωση τοῦ ὑλικοῦ πλούτου, ὄχι ὅμως στήν παραγωγή του.

Στόν ἴδιο τόν Στόρχ ἡ *θεωρία τοῦ πολιτισμοῦ*, παρά τό ὅτι τοῦ ξεφεύγουν μερικές πνευματώδεις παρατηρήσεις — λ.χ. ὅτι ὁ ὑλικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ τήν προϋπόθεση τοῦ καταμερισμοῦ τῆς πνευματικῆς ἐργασίας — δέν βγαίνει ἔξω ἀπό τά πλαίσια τετριμμένων φράσεων. Πόσο θά *ἔπρεπε* νά εἶχε γίνει κάτι τέτιο ἀπό τόν Στόρχ, ἀδιάφορο ἀπό τό πόσο λίγο ἔχει ἔστω καί μόνο *διατυπώσει* τό καθῆκον, χωρίς νά γίνεται κάν λόγος γιά τή λύση του, προκύπτει ἀπό ἕνα *καί μόνο* περιστατικό. Γιά νά ἐξετάσει κανείς τή σχέση ἀνάμεσα στήν πνευματική [409] παραγωγή καί στήν ὑλική παραγωγή, εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα ἀπαραίτητο αὐτή τήν ἴδια τήν τελευταία νά τήν ἀντιληφθεῖ ὄχι σάν γενική κατηγορία, ἀλλά σέ μιά *καθορισμένη ἱστορική* μορφή. Ἔτσι, λ.χ. στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς ἀντιστοιχεῖ ἕνα ἄλλο εἶδος τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς ἀπό ἐκεῖνο πού ἀντιστοιχεῖ στό μεσαιωνικό τρόπο παραγωγῆς. Ἄν τήν ἴδια τήν ὑλική παραγωγή δέν τή δοῦμε στήν *εἰδική ἱστορική* της μορφή, εἶναι ἀδύνατο νά κατανοήσουμε τό καθορισμένο ἐκεῖνο πού ὑπάρχει στήν ἀντίστοιχη μ' αὐτήν πνευματική παραγωγή καί τήν ἀλληλοεπίδραση

---

* μέ τή δική της ἰδιαίτερη μορφή.

καί τῶν δύο. Διαφορετικά θά μείνουμε στίς κοινοτοπίες. Αὐτά ἀπ' ἀφορμή τή φράση γιά τόν «πολιτισμό».

Παρακάτω: Ἀπό τήν καθορισμένη μορφή τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς προκύπτει πρῶτα μιά καθορισμένη διάρθρωση τῆς κοινωνίας — ἀριθμ. Ι, δεύτερο μιά καθορισμένη σχέση τῶν ἀνθρώπων πρός τή φύση. Ἡ κρατική τους ὀργάνωση καί ἡ πνευματική τους συγκρότηση (geistige Anschauung)* καθορίζεται καί ἀπό τίς δυό. Ἑπομένως καί τό εἶδος τῆς πνευματικῆς τους παραγωγῆς.

Τέλος, μέ τίς λέξεις πνευματική παραγωγή ὁ Στόρχ ἐννοεῖ ταυτόχρονα ὅλων τῶν εἰδῶν τίς ἐπαγγελματικές δραστηριότητες τῶν κυρίαρχων τάξεων, πού ἀσκοῦσαν σάν ἐπάγγελμα τίς *κοινωνικές* λειτουργίες. Ἡ ὕπαρξη αὐτῶν τῶν στρωμάτων τῆς κυρίαρχης τάξης καί ἡ λειτουργία τους μποροῦν νά κατανοηθοῦν μόνο πάνω στή βάση τῆς καθορισμένης ἱστορικῆς διάρθρωσης τῶν σχέσεών τους παραγωγῆς.

Ὁ Στόρχ, ἐξετάζοντας τήν ἴδια τήν ὑλική παραγωγή ὄχι *ἱστορικά* — θεωρώντας την σάν παραγωγή ὑλικῶν ἀγαθῶν γενικά, ὄχι σάν μιά καθορισμένη ἱστορικά ἀνεπτυγμένη καί εἰδική μορφή αὐτῆς τῆς παραγωγῆς — ἀφαιρεῖ μόνος του τό ἔδαφος κάτω ἀπό τά πόδια του, πάνω στή βάση τοῦ ὁποίου μόνο μποροῦν νά κατανοηθοῦν ἐνμέρει τά ἰδεολογικά συστατικά τῆς κυρίαρχης τάξης, καί ἐνμέρει ἡ ἐλεύθερη πνευματική παραγωγή αὐτοῦ τοῦ δοσμένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Δέν μπορεῖ νά ξεφύγει ἀπό τίς γενικές κενές φράσεις. Γι' αὐτό οἱ σχέσεις πού ἐξετάζει δέν εἶναι καθόλου τόσο ἁπλές, ὅσο τίς νομίζει προκαταβολικά. Λογουχάρη, ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή εἶναι ἐχθρική πρός ὁρισμένους πνευματικούς κλάδους παραγωγῆς, λ.χ. πρός τίς καλές τέχνες καί τήν ποίηση. Διαφορετικά θά μποροῦσε κανείς νά καταλήξει στήν ξιπασιά τῶν γάλλων τοῦ 18ου αἰώνα, πού τή χλεύασε τόσο ὡραῖα ὁ Λέσσινγκ[84]. Μιά καί στή μηχανική κλπ. προχωρήσαμε περισσότερο ἀπό τούς ἀρχαίους, γιατί νά μήν εἴμαστε σέ θέση νά γράψουμε καί ἕνα ἔπος; Τήν Ἀνριάδα[85] στή θέση τῆς Ἰλιάδας!

Ἀντίθετα ὁ Στόρχ σωστά ὑπογραμμίζει — μέ ἰδιαίτερη αἰχμή ἐνάντια στόν Γκαρνιέ, τόν καθεαυτό πατέρα *αὐτῆς* τῆς πολεμικῆς ἐνάντια στόν Σμίθ — ὅτι οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Σμίθ πιάστηκαν ἀπό τή λαθεμένη ἄκρη τῆς ὑπόθεσης.

---

* Ὁ ὅρος geistige Anschauung, ἀποδίδεται στή γαλλική μετάφραση μέ τή λέξη: ideologie, ἰδεολογία Σημ. μετ.

«Τί κάνουν οἱ κριτικοί τοῦ Σμίθ; Ἀπέχοντας πολύ ἀπό τή διαπίστωση αὐτῆς τῆς διαφορᾶς (ἀνάμεσα στίς ἄυλες ἀξίες καί στά πλούτη) ὁλοκληρώνουν τό μπέρδεμα αὐτῶν τῶν δυό εἰδῶν τῆς ἀξίας, πού εἶναι τόσο καταφανῶς διαφορετικά».

(Ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ παραγωγή πνευματικῶν προϊόντων ἤ ἡ παραγωγή ὑπηρεσιῶν εἶναι *ὑλική* παραγωγή).

«Θεωρώντας τήν ἄυλη ἐργασία σάν ἐργασία *παραγωγική*, δέχονται ὅτι *παράγει πλούτη*» (δηλαδή ἄμεσα) «δηλαδή ὑλικές καί ἀνταλλάξιμες ἀξίες, ἐνῶ παράγει ὡστόσο μόνο ἄυλες καί ἄμεσες ἀξίες. Ξεκινοῦν ἀπό τήν προυπόθεση ὅτι τά προϊόντα τῆς ἄυλης ἐργασίας ὑπόκεινται στούς ἴδιους νόμους μέ τά προϊόντα τῆς ὑλικῆς ἐργασίας, ἐνῶ τά πρῶτα ρυθμίζονται μέ βάση διαφορετικές ἀπό τά δεύτερα ἀρχές» (τομ. III, σελ. 218).

Πρέπει νά σημειωθοῦν οἱ παρακάτω φράσεις τοῦ Στόρχ, πού τίς ἔχουν ἁπλῶς ἀντιγράψει οἱ κατοπινοί του.

«Ἀπό τό γεγονός ὅτι τά ἐσωτερικά ἀγαθά εἶναι ἐνμέρει προϊόντα ὑπηρεσιῶν, συμπεραίνανε ὅτι δέν θά εἶχαν μεγαλύτερη διάρκεια ἀπό τίς ἴδιες τίς ὑπηρεσίες, καί ὅτι καταναλώνονταν ἀναγκαστικά στόν ἴδιο βαθμό πού παράγονταν» (τομ. III, σελ. 234). «Τά ἀρχικά [ἐσωτερικά] ἀγαθά, χωρίς νά καταστρέφονται καθόλου ἀπό τή χρήση τους, ἐπεκτείνονται καί αὐξάνουν μέ τήν ἄσκησή τους, ἔτσι πού ἡ ἴδια *ἡ κατανάλωση* αὐξάνει τήν ἀξία τους» (στό ἴδιο, σελ. 236). «Τά ἐσωτερικά ἀγαθά εἶναι κατάλληλα γιά νά συσσωρεύονται ὅπως τά πλούτη καί νά σχηματίζουν κεφάλαια, πού μπορεῖ νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τήν ἀναπαραγωγή κλπ.» (στό ἴδιο, σελ. 236). «Ἡ ὑλική ἐργασία πρέπει νά καταμεριστεῖ καί τά προϊόντα της πρέπει νά ἔχουν συσσωρευτεῖ, προτοῦ γίνει ἡ σκέψη γιά καταμερισμό τῆς ἄυλης ἐργασίας» (σελ. 241).

Ὅλα αὐτά ὅμως δέν εἶναι παρά μόνο μερικές ἐπιφανειακές ἀναλογίες καί σχέσεις ἀνάμεσα στόν πνευματικό καὶ ὑλικό πλοῦτο. Τό ἴδιο λ.χ. μέ τό γεγονός ὅτι μή ἀνεπτυγμένα ἔθνη *δανείζονται* τά πνευματικά τους κεφάλαια ἀπό τό ἐξωτερικό, ἀκριβῶς ὅπως τά ἀπό ὑλική ἄποψη μή ἀνεπτυγμένα ἔθνη δανείζονται τά ὑλικά τους κεφάλαια (στό ἴδιο, σελ. 306), ὅτι ὁ καταμερισμός τῆς ἄυλης ἐργασίας ἐξαρτιέται ἀπό τή ζήτηση γι' αὐτήν, κοντολογῆς ἀπό τήν ἀγορά κλπ. (σελ. 246).

Νά ὅμως οἱ καθεαυτό ἀντιγραμμένες φράσεις:

[410] «Ἡ *παραγωγή* τῶν ἐσωτερικῶν ἀγαθῶν, χωρίς νά λιγοστεύει καθόλου τόν ἐθνικό πλοῦτο μέ τήν κατανάλωση ὑλικῶν προϊόντων πού ἀπαιτεῖ, εἶναι ἀντίθετα ἕνα ἰσχυρό μέσο αὔξησής τους, ὅπως ἀντίστροφα ἡ παραγωγή τοῦ πλούτου ἀποτελεῖ ἕνα ἐξίσου ἰσχυρό μέσο γιά τήν ἄνοδο τοῦ πολιτισμοῦ»

(στό ἴδιο, σελ. 517). «Αὐτό πού προωθεῖ τήν ἐθνική εὐημερία εἶναι ἡ ἰσορροπία τῶν δυό εἰδῶν τῆς παραγωγῆς» (σελ. 521).

Σύμφωνα μέ τόν Στόρχ ὁ γιατρός παράγει ὑγεία (ἀλλά καί τήν ἀσθένεια), οἱ καθηγητές καί οἱ συγγραφεῖς παράγουν τή διαφώτιση (ἀλλά καί τόν σκοταδισμό), οἱ ποιητές, οἱ ζωγράφοι κλπ. τό γοῦστο (ἀλλά καί τήν ἀκαλαισθησία), οἱ ἠθικολόγοι κλπ. τά ἤθη, οἱ ἱεροκήρυκες τή θρησκεία, ἡ ἐργασία τῶν ἀρχόντων τήν ἀσφάλεια κλπ. (σελ. 347-350). Ἐξίσου μπορεῖ νά εἰπωθεῖ ὅτι ἡ ἀρρώστια παράγει γιατρούς, ἡ ἀμάθεια καθηγητάδες καί συγγραφεῖς, ἡ ἀκαλαισθησία ποιητές καί ζωγράφους, ἡ ἀνηθικότητα ἠθικολόγους, ἡ δεισιδαιμονία ἱεροκήρυκες καί ἡ γενική ἔλλειψη ἀσφάλειας ἄρχοντες. Πράγματι αὐτός ὁ τρόπος τοῦ λέγειν, ὅτι ὅλες αὐτές οἱ δραστηριότητες, αὐτές οἱ ὑπηρεσίες παράγουν μιά πραγματική ἤ φανταστική ἀξία χρήσης, ἐπαναλήφθηκε ἀπό τούς κατοπινούς, γιά ν' ἀποδείξουν ὅτι εἶναι παραγωγικοί ἐργάτες μέ τήν ἔννοια τοῦ Σμίθ, δηλαδή δέν παράγουν τά ἰδιόμορφα προϊόντα, ἀλλά τά προϊόντα τῆς ὑλικῆς ἐργασίας καί γι' αὐτό παράγουν ἄμεσα πλοῦτο. Αὐτή ἡ βλακεία δέν ὑπάρχει ἀκόμα στόν Στόρχ, ἡ ὁποία κατά τά ἄλλα ἀναλύεται σέ δυό εἰδῶν βλακεῖες:

1) ὅτι οἱ διάφορες λειτουργίες στήν ἀστική κοινωνία ἀλληλοπροϋποθέτονται·

2) ὅτι οἱ ἀντιθέσεις στήν ὑλική παραγωγή κάνουν ἀπαραίτητο ἕνα ἐποικοδόμημα ἀπό τά ἰδεολογικά στρώματα, ἡ δραστηριότητα τῶν ὁποίων — καλή ἤ κακή — εἶναι καλή, γιατί εἶναι ἀναγκαία·

3) ὅτι ὅλες οἱ λειτουργίες βρίσκονται στήν ὑπηρεσία τοῦ καπιταλιστῆ, ἀποβαίνουν πρός «ὄφελός» του·

4) ὅτι, ἀκόμα καί οἱ πιό ὑψηλές πνευματικές παραγωγές πρέπει ν' ἀναγνωριστοῦν καί νά *δικαιολογηθοῦν* στά μάτια τοῦ ἀστοῦ, μόνο χάρη στό γεγονός ὅτι τούς παρουσιάζουν σάν ἄμεσους παραγωγούς ὑλικοῦ πλούτου καί ὅτι τό ἀποδείχνουν αὐτό μέ ψεύτικες μαρτυρίες.

[16. Νάσσαου Σένιορ. Ἐξύμνηση σάν παραγωγικῶν ὅλων τῶν ὠφέλιμων γιά τήν ἀστική τάξη δραστηριοτήτων. Δουλοπρέπεια μπρός στήν ἀστική τάξη καί στό ἀστικό κράτος]

W. Nassau Senior, «Principes fondamentaux de l' économie politique», *μετάφραση τοῦ* Jean Arrivabene, Paris 1836. Ὁ Νάσσαου Σένιορ παρασταίνει τόν σπουδαῖο.

«Ὅπως λέει ὁ Σμίθ, ὁ νομοθέτης τῶν Ἑβραίων ἦταν μή παραγωγικός ἐργάτης» (στό ἴδιο, σελ. 198).

Γιά ποιόν ἐπρόκειτο; γιά τόν Μωυσῆ τῆς Αἰγύπτου ἤ γιά τόν Μωυσῆ Mendelssohn; Ὁ Μωυσῆς θά ἐξέφραζε τίς εὐχαριστίες του στόν κύριο Σένιορ, γιατί τόν παραδέχεται σάν «παραγωγικό ἐργάτη», ὅπως τόν ἐννοεῖ ὁ Σμίθ. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί εἶναι ὥς ἕνα τέτιο βαθμό ὑποταγμένοι στίς ἔμμονες ἀστικές ἰδέες τους, ὥστε θά πίστευαν ὅτι θά προσέβαλλαν τόν Ἀριστοτέλη ἤ τόν Ἰούλιο Καίσαρα, ἄν θά τούς ὀνομάζαν «μή παραγωγικούς ἐργάτες» καί ὅτι καί οἱ δυό θά θεωροῦσαν προσβλητικό τόν τίτλο τοῦ «ἐργαζόμενου».

«Μήπως ὁ γιατρός, πού μέ μιά συνταγή θεραπεύει ἕνα ἄρρωστο παιδί καί τό κρατάει ἔτσι στή ζωή γιά πολλά χρόνια, δέν *παράγει* ἔτσι ἕνα ἀποτέλεσμα διαρκείας;» (στό ἴδιο).

Ἀνοησία! Ἄν τό παιδί πεθάνει, τό ἀποτέλεσμα δέν θά εἶναι μικρότερης διάρκειας. Κι ἄν τό παιδί παραμείνει ὅπως ἦταν ἄρρωστο, ἡ *ὑπηρεσία* τοῦ γιατροῦ θά πληρωθεῖ παρ' ὅλα αὐτά. Κατά τόν Νάσσαου, θάπρεπε οἱ γιατροί νά πληρώνονται μόνον ὅταν γιατρεύουν, καί οἱ δικηγόροι μονάχα ὅταν κερδίζουν δίκες, καί οἱ στρατιῶτες μόνο ὅταν νικοῦν.

Τώρα ὅμως γίνεται στ' ἀλήθεια ὑπέροχος:

«Μήπως οἱ ὀλλανδοί, ὅταν ἀντιτάχθηκαν στήν τυραννία τῶν ἰσπανῶν, ἤ ὅταν οἱ ἄγγλοι ἐξεγέρθηκαν ἐνάντια στήν τυραννία, πού ἀπειλοῦσε νά γίνει ἀκόμα πιό φριχτή, παρήγαγαν προσωρινά ἀποτελέσματα;» (στό ἴδιο, σελ. 198).

Λογοτεχνικά σκατά! Οἱ ὀλλανδοί καί οἱ ἄγγλοι ἐπαναστάτησαν γιά δικό τους λογαριασμό. Κανένας δέν τούς πλήρωσε, γιά νά πιάσουν δουλιά «στήν ἐπανάσταση». Ὅσο γιά τούς παραγωγικούς ἤ μή παραγωγικούς ἐργάτες, ὅμως, πρόκειται πάντα γιά ἀγοραστές καί πουλητές ἐργασίας. Τί βλακεία λοιπόν!

Αὐτή ἡ σαχλή λογοτεχνικότητα αὐτῶν τῶν κυρίων, ὅταν καταπολεμοῦν τόν Σμίθ, δείχνει μονάχα ὅτι ἐκπροσωποῦν τόν «μορφωμένο καπιταλιστή», ἐνῶ ὁ Σμίθ *ἑρμήνευε* τόν ἀνοιχτόκαρδα βάναυσο νεόπλουτο ἀστό. Ὁ μορφωμένος ἀστός καί τό φερέφωνό του εἶναι καί οἱ δυό τόσο κουτοί, πού τήν ἀποτελεσματικότητα κάθε δραστηριότητας τή μετρᾶνε μέ βάση τήν ἐπίδρασή της [411] στό πουγγί τους. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι τόσο μορφωμένοι, πού *ἀναγνωρίζουν* ἐπίσης τίς λειτουργίες καί τίς δραστηριότητες, οἱ ὁποῖες δέν ἔχουν καμιά σχέση μέ τήν

παραγωγή τοῦ πλούτου, καί τίς ἀναγνωρίζουν μάλιστα, γιατί κι αὐτές ἐπίσης αὐξάνουν, «ἔμμεσα», τόν πλοῦτο τους κλπ., μέ δυό λόγια γιατί ἀσκοῦν μιάν «ὠφέλιμη» γιά τόν πλοῦτο λειτουργία.

Ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ βάση τῆς ὑλικῆς του παραγωγῆς, καθώς καί κάθε ἄλλης παραγωγῆς πού πραγματοποιεῖ. Γι' αὐτό ὅλα τά περιστατικά, πού θίγουν τόν ἄνθρωπο, τό *ὑποκείμενο* τῆς παραγωγῆς, τροποποιοῦν λίγο ἤ πολύ ὅλες τίς λειτουργίες καί δραστηριότητές του, ἑπομένως καί τίς λειτουργίες καί δραστηριότητές του σάν δημιουργοῦ τοῦ ὑλικοῦ πλούτου, τῶν ἐμπορευμάτων. Μέ τήν ἔννοια αὐτή μπορεῖ πράγματι ν' ἀποδειχτεῖ ὅτι *ὅλες* οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις καί λειτουργίες, ὅπως καί ὅπου κι ἄν παρουσιάζονται, ἐπηρεάζουν τήν ὑλική παραγωγή καί ἐπεμβαίνουν λίγο πολύ καθοριστικά σ' αὐτήν.

«Ὑπάρχουν χῶρες, στίς ὁποῖες εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο νά καλλιεργηθεῖ ἡ γῆ, χωρίς νά προστατεύεται ἀπό στρατιῶτες. Ἔστω! Σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση τοῦ Σμίθ, ἡ σοδιά δέν εἶναι τό προϊόν τῆς κοινῆς ἐργασίας τοῦ ἄνδρα, πού βαδίζει πίσω ἀπό τό ἀλέτρι, καί τοῦ ἄνδρα, πού μέ τό ὅπλο στό χέρι βαδίζει δίπλα του. Γιά τόν Σμίθ παραγωγικός ἐργάτης εἶναι μόνο ὁ ἀγρότης, ἐνῶ ἡ δραστηριότητα τοῦ στρατιώτη εἶναι μή παραγωγικη» (σελ. 202).

Πρῶτο, αὐτό εἶναι λαθεμένο. Ὁ Σμίθ θά ἔλεγε ὅτι ἡ δραστηριότητα τοῦ στρατιώτη παράγει προστασία, δέν παράγει ὅμως σιτάρι. Ἄν θά ἀποκαταστaινόταν ἡ τάξη στή χώρα, ὁ καλλιεργητής θά ἐξακολουθοῦσε νά παράγει ὅπως καί πρίν σιτάρι, χωρίς νά εἶναι ὑποχρεωμένος νά παράγει ἐπιπρόσθετα τή ζωή, δηλαδή τή συντήρηση τῶν στρατιωτῶν. Ὁ στρατιώτης ἀνήκει στά γενικά ἔξοδα (faux frais) τῆς παραγωγῆς, ὅπως καί ἕνα σημαντικό μέρος τῶν μή παραγωγικῶν ἐργατῶν, πού οἱ ἴδιοι δέν παράγουν τίποτα, οὔτε στόν τομέα τῆς πνευματικῆς, οὔτε στόν τομέα τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, ἀλλά εἶναι μόνο ὠφέλιμοι, ἀπαραίτητοι, λόγω τῶν λειψῶν κοινωνικῶν σχέσεων — χρωστοῦν τήν ὕπαρξή τους στά κοινωνικά δεινά.

Ὁ Νάσσαου, ὅμως, θά μποροῦσε νά πεῖ, ἄν ἐφεύρουν μιά μηχανή, μέ τήν ὁποία οἱ 19 ἀπό τούς 20 καλλιεργητές θά πλεόναζαν, τότε αὐτοί οἱ 19 θά ἀποτελοῦσαν faux frais τῆς παραγωγῆς. Ὁ στρατιώτης, ὅμως, μπορεῖ νά λείψει, παρ' ὅλο πού οἱ *ὑλικοί ὅροι τῆς παραγωγῆς*, οἱ συνθῆκες τῆς καλλιέργειας σάν τέτιες παραμένουν ἀμετάβλητες οἱ 19 ἐργάτες μποροῦν νά λείψουν μόνο ἄν ἡ ἐργασία τοῦ 1 καλλιεργητῆ πού ἀπόμεινε γίνει 20 φορές πιό παραγωγική, δηλαδή μόνο μέ μιά ἐπανάσταση στούς δοσμένους ὑλικούς ὅρους τῆς παραγωγῆς. Ἐξάλλου ἤδη ὁ Buchanan παρατηρεῖ:

«Ἄν πρόκειται λ.χ. νά ὀνομάσουμε τόν στρατιώτη παραγωγικό ἐργάτη, ἐπειδή ἡ ἐργασία του προστατεύει τήν παραγωγή, τότε ὁ παραγωγικός ἐργάτης μέ τό ἴδιο δικαίωμα θά ἀξίωνε νά τοῦ ἀποδοθοῦν στρατιωτικές τιμές, γιατί εἶναι βέβαιο, ὅτι χωρίς τή συμπαράστασή του δέν θά μποροῦσε κανένας στρατός νά ἐκστρατεύσει γιά νά δόσει μάχες ἤ γιά νά κατακτήσει νίκες». (D. Buchanan, «Observations on the Subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry» etc., Edinburgh 1814, σελ. 132).

«Ὁ πλοῦτος ἑνός ἔθνους δέν ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀριθμητική σχέση ἀνάμεσα σέ κείνους πού παράγουν *ὑπηρεσίες* καί σέ κείνους πού παράγουν *ἀξίες*, ἀλλά ἀπό τή σχέση ἐκείνη πού ὑπάρχει ἀνάμεσά τους καί πού εἶναι ἡ καταλληλότερη γιά νά κάνει ὅσο τό δυνατό πιό ἀποτελεσματική τήν ἐργασία καί τῶν δύο» (Senior, στό ἴδιο, σελ. 204).

Αὐτό ὁ Σμίθ ποτέ δέν τό ἀρνήθηκε, γιατί τούς «ἀπαραίτητους» μή παραγωγικούς ἐργάτες, ὅπως τούς κρατικούς ὑπαλλήλους, τούς νομικούς, τούς παπάδες κλπ. θέλει νά τούς περιορίσει στό *μέτρο* πού εἶναι ἀναπόφευκτες οἱ ὑπηρεσίες τους. Καί αὐτό εἶναι κάθε φορά ἡ «σχέση» πού κάνει πιό ἀποτελεσματική τήν ἐργασία τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν. Ὅσο γιά τούς ἄλλους «μή παραγωγικούς ἐργάτες», τίς ἐργασίες τῶν ὁποίων τίς ἀγοράζει ὁ καθένας μόνο *ἐθελοντικά*, γιά ν' ἀπολαύσει τίς *ὑπηρεσίες* τους, δηλαδή σάν ἕνα εἶδος κατανάλωσης τῆς ἀρεσκείας του, αὐτό μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ μίαν ἰδιαίτερη περίπτωση. Ἄν ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν αὐτῶν πού ζοῦν ἀπό εἰσόδημα εἶναι μεγάλος σέ σχέση μέ τούς «παραγωγικούς» ἐργάτες, αὐτό γίνεται εἴτε γιατί ὁ πλοῦτος εἶναι γενικά μικρός ἤ μονόπλευρος, λ.χ. στήν περίπτωση τῶν βαρώνων τοῦ μεσαίωνα μέ τούς ὑπηρέτες τους. Ἀντί νά καταναλώνουν ἐμπορεύματα τῆς μανουφακτούρας σέ κάποια σημαντική ποσότητα, ἔτρωγαν μαζί μέ τούς ὑπηρέτες τά ἀγροτικά τους προϊόντα. Ἀπό τή στιγμή πού στή θέση τους ἄρχισαν νά καταναλώνουν ἐμπορεύματα μανουφακτούρας, ὑποχρεώθηκαν οἱ ὑπηρέτες νά στρωθοῦν στή δουλιά. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦσαν ἀπό τό εἰσόδημα ἦταν μεγάλος μόνο, ἐπειδή ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἐτήσιου προϊόντος καταναλωνόταν ὄχι *ἀναπαραγωγικά*. Ἐπιπλέον, ὁ συνολικός πληθυσμός ἦταν ἀριθμητικά μικρός. ***Εἴτε*** γιατί ὁ ἀριθμός τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦνε ἀπό τό εἰσόδημα εἶναι μεγάλος, ἐπειδή ἡ παραγωγικότητα τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν εἶναι μεγάλη, δηλαδή εἶναι μεγάλο τό ὑπερπροϊόν τους πού τό τρῶνε οἱ ὑπηρέτες. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ἐργασία τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν δέν εἶναι παραγωγική, ἐπειδή ὑπάρχουν τόσο πολλοί ὑπηρέτες, ἀλλά, ἀντίστροφα, ὑπάρχουν τόσοι ὑπηρέτες, ἐπειδή ἡ ἐργασία τῶν πρώτων εἶναι τόσο παραγωγική.

Ἄν πάρουμε τώρα δυό χῶρες μέ ἴσο πληθυσμό καί μέ ἴση ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας, θά ἦταν πάντα σωστό, ἄν λέγαμε μαζί μέ τόν Α. Σμίθ, ὅτι ὁ πλοῦτος τῶν δυό χωρῶν πρέπει νά μετριέται πάνω στή βάση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στούς παραγωγικούς καί στούς μή παραγωγικούς ἐργάτες. Γιατί αὐτό σημαίνει μόνο ὅτι στή χώρα, στήν ὁποία ὑπάρχει ἕνας σχετικά μεγαλύτερος ἀριθμός παραγωγικῶν ἐργατῶν, καταναλώνεται ἀναπαραγωγικά μιά σχετικά μεγαλύτερη ποσότητα τοῦ ἐτήσιου εἰσοδήματος, δηλαδή κάθε χρόνο παράγεται μιά μεγαλύτερη μάζα ἀξιῶν. Ἔτσι ὁ κύριος Σένιορ παραφράζει ἁπλῶς τή θέση [412] τοῦ Ἄνταμ, ἀντί νά τοῦ ἀντιπαραθέτει μιά κάποια καινούργια σκέψη. Ἐξάλλου ὁ ἴδιος κάνει ἐδῶ τή διάκριση ἀνάμεσα στούς παραγωγούς ὑπηρεσιῶν καί στούς παραγωγούς ἀξιῶν, κι ἔτσι συμβαίνει μ' αὐτόν τό ἴδιο πού συμβαίνει μέ τούς περισσότερους πολέμιους τῆς διάκρισης πού κάνει ὁ Σμίθ, ὅτι δηλαδή τήν παραδέχονται καί τή χρησιμοποιοῦν οἱ ἴδιοι, ἐνῶ τήν ἀπορρίπτουν.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὅλοι οἱ «μή παραγωγικοί» οἰκονομολόγοι, πού δέν προσφέρουν τίποτα στόν δικό τους εἰδικό τομέα, τάσσονται ἐνάντια στή διάκριση ἀνάμεσα στήν παραγωγική ἐργασία καί στή μή παραγωγική ἐργασία. Ὅμως ἀπέναντι στόν ἀστό ἡ θέση αὐτή ἐκφράζει, ἀπό τή μιά, τή δουλοπρέπεια, τήν τάση νά παρουσιάσουν ὅτι ὅλες οἱ λειτουργίες βρίσκονται στήν ὑπηρεσία τῆς παραγωγῆς τοῦ πλούτου γι' αὐτόν καί, ἀπό τήν ἄλλη, τήν τάση ν' ἀποδείξουν ὅτι ὁ ἀστικός κόσμος εἶναι ὁ καλύτερος ἀπό ὅλους τούς κόσμους, ὅτι ὅλα σ' αὐτόν εἶναι ὠφέλιμα καί ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ἀστός εἶναι τόσο μορφωμένος, πού τό κατανοεῖ.

Ἀπέναντι ὅμως στούς ἐργάτες ἡ θέση αὐτή καταλήγει στό ὅτι ἡ μεγάλη μάζα τῶν προϊόντων, πού τρῶνε οἱ μή παραγωγικοί εἶναι κάτι ἀπολύτως σύμφωνο μέ τά πράγματα, γιατί συμβάλλουν ἐξίσου μέ τούς ἐργάτες στήν παραγωγή τοῦ πλούτου, ἄν καί τό κάνουν αὐτό μέ τό δικό τους τρόπο.

Τέλος δέ ὁ Νάσσαου ξεσπάει καί ἀποδείχνει ὅτι δέν κατάλαβε οὔτε λέξη ἀπό τήν οὐσιαστική διάκριση πού κάνει ὁ Σμίθ. Λέει:

«Πράγματι, φαίνεται ὅτι στήν περίπτωση αὐτή ὁ Σμίθ ἔστρεψε τήν προσοχή του πέρα γιά πέρα στίς συνθῆκες τῶν *μεγαλογαιοκτημόνων*, πού εἶναι οἱ μόνοι στούς ὁποίους μποροῦν νά ἐφαρμοστοῦν γενικά οἱ παρατηρήσεις του σχετικά μέ τίς μή παραγωγικές τάξεις. Δέν μπορῶ διαφορετικά νά ἐξηγήσω τήν προϋπόθεσή του, *ὅτι τό κεφάλαιο χρησιμοποιεῖται μόνο γιά νά συντηρεῖ παραγωγικούς ἐργάτες, ἐνῶ οἱ μή παραγωγικοί ζοῦνε ἀπό τό εἰσόδημα*. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμός ἐκείνων, πού τούς ὀνομάζει μέ τήν καθεαυτό ἔννοια τῆς λέξης μή

παραγωγικούς — τούς δασκάλους, τούς ἀνθρώπους πού κυβερνοῦν τό κράτος — συντηροῦνται *μέ ἔξοδα τοῦ κεφαλαίου*, δηλαδή *μέ τά μέσα πού ξοδεύονται προκαταβολικά γιά τήν ἀναπαραγωγή*» (στό ἴδιο, σελ. 204-205).

Ἐδῶ σταματάει πράγματι τό μυαλό. Δέν χρειάζεται νά σχολιαστεῖ ἄλλο ἡ ἀνακάλυψη τοῦ κυρίου Νάσσαου, ὅτι τό κράτος καί οἱ δάσκαλοι ζοῦν σέ βάρος τοῦ κεφαλαίου καί ὄχι σέ βάρος τοῦ εἰσοδήματος. Ἄν ὁ κύριος Σένιορ θέλει νά μᾶς πεῖ μ' αὐτό, ὅτι ζοῦνε ἀπό τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή μέ τήν ἔννοια αὐτή σέ βάρος τοῦ κεφαλαίου, ξεχνάει μόνο ὅτι τό εἰσόδημα τοῦ κεφαλαίου δέν εἶναι τό ἴδιο τό κεφάλαιο καί ὅτι τό εἰσόδημα αὐτό εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, πού δέν προκαταβάλλεται γιά τήν ἀναπαραγωγή καί πού ἀντίθετα εἶναι τό ἀποτέλεσμά της. Ἤ τό νομίζει αὐτό, ἐπειδή ὁρισμένοι φόροι μπαίνουν στά ἔξοδα παραγωγῆς ὁρισμένων ἐμπορευμάτων; Δηλαδή στά ἔξοδα ὁρισμένων προϊόντων; Στήν περίπτωση αὐτή ἄς ξέρει ὅτι πρόκειται γιά μιά μορφή εἴσπραξης τῶν φόρων ἀπό τό εἰσόδημα.

Σχετικά μέ τόν Στόρχ ὁ Νάσσαου Σένιορ, ὁ βρωμοεξυπνάκιας, λέει ἀκόμα:

«Χωρίς τήν παραμικρότερη ἀμφιβολία γελιέται ὁ κύριος Στόρχ, ὅταν ἰσχυρίζεται ρητά, ὅτι τά *ἀποτελέσματα αὐτά*» (ὑγεία, γοῦστο κλπ.) «ὅπως καί τά ἄλλα πράγματα πού ἔχουν ἀξία, ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ *εἰσοδήματος* ἐκείνων, πού τά κατέχουν, καί ὅτι εἶναι τό ἴδιο ἀνταλλάξιμα» (ἐφόσον δηλαδή μποροῦν ν' ἀγοράζονται ἀπό τούς παραγωγούς τους). «Ἄν ἔτσι εἶχε τό ζήτημα, ἄν τό γοῦστο, ἡ ἠθικότητα, ἡ θρησκεία θά ἦταν στ' ἀλήθεια *πράγματα* πού μπορεῖ νά *τ' ἀγοράζει* κανείς, τότε ὁ πλοῦτος θά εἶχε μιάν ἐντελῶς διαφορετική σημασία ἀπό ἐκείνη πού τοῦ... ἀποδίδουν οἱ οἰκονομολόγοι. Αὐτό πού ἀγοράζουμε δέν εἶναι σέ καμιά περίπτωση ὑγεία, γνώση ἤ εὐλάβεια. Ὁ γιατρός, ὁ παπάς, ὁ δάσκαλος... μποροῦν νά παράγουν μόνο τά ἐργαλεῖα μέ τά ὁποῖα μποροῦν νά πετυχαίνονται τελικά αὐτά τά ἀποτελέσματα μέ μεγαλύτερη ἤ μικρότερη βεβαιότητα καί τελειότητα... Ἄν στήν κάθε ξεχωριστή περίπτωση ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ τά καταλληλότερα μέσα γιά νά ἐπιτευχθεῖ μιά ἐπιτυχία, ὁ παραγωγός αὐτῶν τῶν *μέσων* ἔχει τό δικαίωμα νά τοῦ δοθεῖ μιά ἀμοιβή, ἀκόμα καί στήν περίπτωση ὅπου δέν σημείωσε ἐπιτυχία, ἤ ὅπου δέν πέτυχε τά ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Ἡ ἀνταλλαγή συντελέστηκε μόλις δόθηκε ἡ συμβουλή ἤ μόλις ἔγινε τό μάθημα καί εἰσπράχτηκε ἡ ἀμοιβή γι' αὐτό» (στό ἴδιο, σελ. 288-289).

Τέλος ὁ μεγάλος Νάσσαου παραδέχεται ὁ ἴδιος πάλι τή διάκριση πού κάνει ὁ Σμίθ. Κάνει δηλαδή τή διάκριση ὄχι ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία, ἀλλά ἀνάμεσα

«στήν παραγωγική κατανάλωση καί στή μή παραγωγική κατανάλωση» (σελ. 206).

Ἔλα ὅμως πού τό ἀντικείμενο τῆς κατανάλωσης εἶναι εἴτε ἐμπόρευμα — ἐδῶ δέν πρόκειται γιά τό ἐμπόρευμα — εἴτε ἄμεσα ἐργασία. Σύμφωνα μέ τόν Σένιορ, παραγωγική θά ἦταν ἐκείνη ἡ κατανάλωση, πού χρησιμοποιεῖ τέτια ἐργασία, ἡ ὁποία εἴτε ἀναπαράγει τήν ἴδια τήν ἐργατική δύναμη (κάτι πού μποροῦν νά τό κάνουν λ.χ. ἡ ἐργασία τοῦ δασκάλου ἤ τοῦ γιατροῦ), εἴτε *ἀναπαράγει* τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων μέ τά ὁποῖα ἀγοράζεται. Μή παραγωγική θά ἦταν ἡ κατανάλωση τέτιας ἐργασίας, πού δέν πραγματοποιεῖ οὔτε τό ἕνα οὔτε τό ἄλλο. Καί ὁ Σμίθ λέει τώρα: ὀνομάζω παραγωγική ἐργασία τήν ἐργασία πού μπορεῖ νά καταναλωθεῖ μόνο παραγωγικά (δηλ. βιομηχανικά), καί ὀνομάζω μή παραγωγική ἐργασία τήν ἐργασία πού μπορεῖ νά καταναλωθεῖ μή παραγωγικά καί πού ἡ κατανάλωσή της, λόγω τῆς φύσης της, δέν εἶναι βιομηχανική κατανάλωση. Ἔτσι ὁ κύριος Σένιορ ἀποκάλυψε ἐδῶ τήν ὀξύνοιά του μέ nova vocabula rerum*. Γενικά ὁ Νάσσαου ἀντιγράφει τόν Στόρχ.

[*17. Π. Ρόσσι. Παραγνώριση τῆς κοινωνικῆς μορφῆς τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων. Χυδαία ἀντίληψη τῆς «ἐξοικονόμησης ἐργασίας» μέ μή παραγωγικούς ἐργάτες*]

[413] P. Rossi «Cours d' Economie Politique» (année 1836-1837), édit. Bruxelles 1842.

Ἐδῶ ὑπάρχει σοφία!

«*Τά ἔμμεσα μέσα*» (τῆς παραγωγῆς) «περιλαβαίνουν ὅλα ὅσα προωθοῦν τήν παραγωγή, ὅλα ὅσα συντελοῦν στόν παραμερισμό ἑνός ἐμποδίου, γιά νά κάνουν τήν παραγωγή πιό ἔντονη, πιό γρήγορη, πιό εὔκολη». (Προηγούμενα, στή σελίδα 268, λέει: «Ὑπάρχουν ἄμεσα καί ἔμμεσα μέσα τῆς παραγωγῆς. Δηλαδή, ὑπάρχουν μέσα, πού ἀποτελοῦν μιάν αἰτία sine qua non** τοῦ ἐπιδιωκόμενου ἀποτελέσματος, δυνάμεις πού *πραγματοποιοῦν* αὐτή τήν παραγωγή. Ὑπάρχουν

* δίνοντας νέα ὀνομασία στά πράγματα.

** ἐκ τῶν οὐκ ἄνευ.

ἄλλες δυνάμεις, πού συμβάλλουν στήν παραγωγή, χωρίς ὅμως νά τήν πραγματοποιοῦν. Οἱ πρῶτες μποροῦν μάλιστα νά δροῦν καί *μόνες* τους, οἱ δεύτερες μποροῦν νά ὑποστηρίζουν μόνο τίς πρῶτες στήν παραγωγή») «...ὅλη ἡ κυβερνητική ἐργασία ἀποτελεῖ ἕνα ἔμμεσο μέσο τῆς παραγωγῆς... Ἐκεῖνος πού ἔχει φτιάξει τοῦτο τό καπέλλο, πρέπει νά παραδεχτεῖ ὅτι ὁ χωροφύλακας πού γυρνάει στό δρόμο, ὅτι ὁ δικαστής πού κάθεται στό δικαστήριο, ὅτι ὁ δεσμοφύλακας πού δέχεται καί κρατάει φυλακισμένο ἕναν κακοποιό, ὅτι ὁ στρατός πού ὑπερασπίζει τά σύνορα ἐνάντια στίς εἰσβολές τοῦ ἐχθροῦ, ὅτι ὅλοι αὐτοί συμβάλλουν στήν παραγωγή» (σελ. 272).

Τί ἀπόλαυση γιά τόν πιλοποιό, γιατί μπαίνει σέ κίνηση ὅλος ὁ κόσμος γιά νά μπορεῖ νά παραγάγει καί νά πουλήσει αὐτό τό καπέλλο! Ὅταν ὁ Ρόσσι βάζει τούς δεσμοφύλακες κλπ. νά συμβάλλουν *ἔμμεσα*, ὄχι *ἄμεσα* στήν ὑλική παραγωγή, κάνει στήν πράξη τήν ἴδια διάκριση πού κάνει ὁ Ἄνταμ. (XII μάθημα).

Στό ἑπόμενο, XIII μάθημα, ὁ Ρόσσι στρέφεται ἀνοιχτά ἐνάντια στόν Σμίθ, στήν πραγματικότητα περίπου ὅπως οἱ πρόδρομοί του.

Ἀπό τρεῖς λόγους, μᾶς λέει, προέρχεται ἡ ἐσφαλμένη διάκριση ἀνάμεσα στούς παραγωγικούς ἐργάτες καί στούς μή παραγωγικούς ἐργάτες.

1) «Ἀπό τούς ἀγοραστές μερικοί ἀγοράζουν προϊόντα ἤ *ἐργασία, γιά νά τά καταναλώσουν ἄμεσα οἱ ἴδιοι.* Ἄλλοι τά ἀγοράζουν μόνο γιά νά πουλήσουν νέα προϊόντα, πού τά παράγουν μέ τά προϊόντα καί τήν ἐργασία πού ἔχουν ἀγοράσει» (στό ἴδιο, σελ. 275, 276).

Γιά τούς πρώτους καθοριστικό εἶναι ἡ ἀξία χρήσης, γιά τούς δεύτερους ἡ ἀνταλλακτική ἀξία. Ὅταν νοιάζεται κανείς μόνο γιά τήν ἀνταλλακτική ἀξία, πέφτει στήν πλάνη τοῦ Σμίθ.

«Ἡ ἐργασία τοῦ ὑπηρέτη μου εἶναι γιά μένα μή παραγωγική, ἄς τό παραδεχτοῦμε αὐτό γιά μιά στιγμή. Εἶναι ὅμως μή παραγωγική γι' αὐτόν;» (σελ. 276).

Μιά καί ὅλη ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή στηρίζεται στό ὅτι ἡ ἐργασία ἀγοράζεται ἄμεσα, γιά νά ἰδιοποιηθοῦν στό προτσές τῆς παραγωγῆς ἕνα μέρος ἀπ' αὐτήν *χωρίς ἀγορά*, μέρος ὅμως πού τό *πουλᾶνε* μαζί μέ τό προϊόν μέσα στό ὁποῖο ὑπάρχει — μιά πού αὐτός εἶναι ὁ λόγος ὕπαρξης, τό νόημα τοῦ κεφαλαίου — δέν ἀποτελεῖ μήπως ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν ἐργασία, πού παράγει κεφάλαιο, καί στήν ἐργασία πού δέν παράγει κεφάλαιο, τή βάση γιά νά κατανοηθεῖ τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς; Ὁ Σμίθ δέν ἀρνεῖται ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ ὑπηρέτη εἶναι παραγωγική *γι' αὐτόν*. Κάθε ὑπηρεσία εἶναι παρα-

γωγική γι' αὐτόν πού τήν πουλάει. Ἡ ψευδορκία εἶναι παραγωγική γιά ἐκεῖνον πού τήν κάνει γιά νά εἰσπράξει μετρητό χρῆμα. Ἡ πλαστογράφηση δημόσιων ἐγγράφων εἶναι παραγωγική γιά ἐκεῖνον πού πληρώνεται γιά νά τήν κάνει. Ἡ δολοφονία ἑνός ἀνθρώπου εἶναι παραγωγική γιά ἐκεῖνον πού πληρώνεται γιά τή δολοφονία. Ἡ δουλιά τοῦ συκοφάντη, τοῦ καταδότη, τοῦ τσανακογλείφτη, τοῦ παράσιτου, τοῦ γλείφτη εἶναι παραγωγική γιά ἐκεῖνον πού αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς «ὑπηρεσίες» δέν τίς προσφέρει χωρίς πληρωμή. Ἔτσι εἶναι «παραγωγικοί ἐργάτες», παραγωγοί ὄχι μόνο πλούτου, ἀλλά καί κεφαλαίου. Καί ὁ λωποδύτης ἐπίσης, πού αὐτοπληρώνεται, ἀκριβῶς ὅπως κάνουν τά δικαστήρια καί τό κράτος, «χρησιμοποιεῖ μιά δύναμη, τή χρησιμοποιεῖ μέ ἕναν ὁρισμένο τρόπο, παράγει ἕνα ἀποτέλεσμα, πού ἱκανοποιεῖ μιάν ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου» [σελ. 275], δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου λωποδύτη καί ἴσως ἀκόμα τῆς γυναίκας του καί τῶν παιδιῶν του. Εἶναι δηλαδή ἕνας παραγωγικός ἐργάτης φτάνει μόνο νά παραγάγει ἕνα ἀποτέλεσμα πού ἱκανοποιεῖ μιάν «ἀνάγκη» ἤ, στίς πιό πάνω περιπτώσεις, φτάνει μόνο νά πουλάει τίς «ὑπηρεσίες» του, γιά νά εἶναι «παραγωγικές».

2) «Μιά δεύτερη πλάνη συνίστατο στό ὅτι δέν ἔκαναν διάκριση ἀνάμεσα στήν ἄμεση καί στήν ἔμμεση παραγωγή».

Γι' αὐτό ὁ δημόσιος ὑπάλληλος δέν εἶναι παραγωγικός γιά τόν Σμίθ. Ὅμως,

«ἄν ἡ παραγωγή εἶναι σχεδόν ἀδύνατη» (χωρίς τήν ἐργασία τοῦ δημόσιου ὑπαλλήλου), «δέν εἶναι καθαρό ὅτι ἡ ἐργασία αὐτή συμβάλλει σ' αὐτήν, ἄν ὄχι μέ ἄμεση καί ὑλική συνδρομή, ἀλλά τουλάχιστον μέ μιάν ἔμμεση δραστηριότητα, πού δέν ἐπιτρέπεται νά παραβλεφθεῖ;» (στό ἴδιο, σελ. 276).

Αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἐργασία πού συμμετέχει ἔμμεσα στήν παραγωγή (καί ἀποτελεῖ μόνο ἕνα μέρος τῆς μή παραγωγικῆς ἐργασίας) τήν ὀνομάζουμε μή παραγωγική ἐργασία. Ἤ διαφορετικά, ἐπειδή ὁ δημόσιος ὑπάλληλος δέν μπορεῖ ἀπολύτως καθόλου νά ζήσει χωρίς τόν ἀγρότη, θάπρεπε νά εἰπωθεῖ, ὅτι ὁ ἀγρότης εἶναι ἔμμεσος παραγωγός τῆς δικαιοσύνης κλπ. Βλακεία! Ὑπάρχει ἀκόμα μιά ἄποψη πού ἀφορᾶ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, γιά τήν ὁποία θά μιλήσουμε ἀργότερα.

3) «Δέν ἔχουν διαχωρίσει προσεχτικά τά τρία βασικά γεγονότα τοῦ φαινομένου τῆς παραγωγῆς: *τή δύναμη ἤ τό παραγωγικό μέσο, τή χρησιμοποίηση αὐτῆς* τῆς δύναμης, τό *ἀποτέλεσμα*» (στό ἴδιο, σελ. 276).

Ἀγοράζουμε ἕνα ρολόι ἀπό ἕναν ρολογά. Ἐμᾶς μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο τό *ἀποτέλεσμα* τῆς ἐργασίας. Τό ἴδιο ὅταν ἀγοράζουμε ἕνα σακκάκι ἀπό ἕνα ράφτη. Ὅμως:

«Ὑπάρχουν ἀκόμα ἄνθρωποι παλιοῦ τύπου, πού δέν βλέπουν ἔτσι τά πράγματα. Καλοῦν ἕναν ἐργάτη καί τοῦ ἀναθέτουν τό ράψιμο αὐτοῦ ἤ ἐκείνου τοῦ φορέματος, δίνοντάς του τό ὕφασμα καί ὅ,τι ἄλλο χρειάζεται γι' αὐτήν τή δουλιά. Τί ἀγοράζουν οἱ ἄνθρωποι αὐτοί; Ἀγοράζουν μιά δύναμη» {μαζί ὅμως καί τή χρησιμοποίηση αὐτῆς τῆς δύναμης}, «ἕνα μέσο πού μέ δική του εὐθύνη καί δικό του κίνδυνο θά παραδόσει ἕνα ἀποτέλεσμα... Τό ἀντικείμενο τῆς σύμβασης εἶναι ἡ ἀγορά μιᾶς δύναμης» [στό ἴδιο, σελ. 276].

(Τό ἀστεῖο εἶναι μόνο, ὅτι αὐτοί «οἱ ἄνθρωποι παλαιοῦ τύπου» χρησιμοποιοῦν ἕναν τρόπο παραγωγῆς, πού δέν ἔχει τίποτα τό κοινό μέ τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς καί στόν ὁποῖο εἶναι ἀδύνατη κάθε ἐξέλιξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας, πού φέρνει μαζί της ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι μιά τέτια εἰδοποιός διαφορά εἶναι ἐπουσιώδης γιά τόν Ρόσσι καί γιά τούς ὁμοίους του).

«Ὅταν προσλαμβάνω ἕναν ὑπηρέτη, ἀγοράζω μιά δύναμη, πού μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά χίλιες - δυό ὑπηρεσίες, τά ἀποτελέσματα τῶν ὁποίων ἐξαρτιῶνται ἀπό τό πῶς θά τίς χρησιμοποιήσω ἐγώ» (σελ. 276).

Ὅλα αὐτά δέν ἔχουν καμιά δουλιά μέ τήν ὑπόθεση.

[414] «Ἀγοράζουν ἤ νοικιάζουν... μιάν ὁρισμένη χρησιμοποίηση μιᾶς δύναμης... Δέν ἀγοράζω ἕνα προϊόν, δέν ἀγοράζω τό ἀποτέλεσμα στό ὁποῖο ἀποβλέπω. Ἡ συνηγορία τοῦ δικηγόρου μπορεῖ νά κερδίσει ἤ ὄχι γιά μένα τή δίκη. Πάντως ἡ συναλλαγή ἀνάμεσα σέ μένα καί στόν δικηγόρο μου συνίσταται στό ὅτι ἔναντι μιᾶς ὁρισμένης ἀξίας θά πάει τήν τάδε μέρα καί στό τάδε μέρος, γιά νά μιλήσει γιά μένα καί γιά νά χρησιμοποιήσει γιά τό δικό μου συμφέρον τίς πνευματικές του δυνάμεις» (σελ. 276).

{Ἐδῶ ἀκόμα μιά παρατήρηση. Στό XII μάθημα, σελ. 273, ὁ Ρόσσι λέει:

«Σέ καμιά περίπτωση δέν θεωρῶ παραγωγούς μόνο τούς ἀνθρώπους ἐκείνους πού περνοῦν ὅλη τους τή ζωή παράγοντας κάμποτο ἤ παπούτσια. Τιμῶ τή δουλιά, ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι... Αὐτός ὁ σεβασμός ὅμως δέν πρέπει ν' ἀποτελεῖ τό ἀποκλειστικό προνόμιο τοῦ *χειρώνακτα ἐργάτη*».

Αὐτό δέν τό κάνει ὁ Α. Σμίθ. Ἐκεῖνος πού φκιάχνει ἕνα βιβλίο, ἕναν πίνακα, μιά μουσική σύνθεση, ἕνα ἄγαλμα εἶναι γιά τόν Σμίθ ἕνας «παραγωγικός ἐργάτης» μέ τή δεύτερη ἔννοια, παρ' ὅλο πού ὁ

αὐτοσχεδιαστής, ὁ ἐκφωνητής, ὁ βιρτουόζος κλπ. δέν εἶναι. Καί τίς ὑπηρεσίες, στόν βαθμό πού μπαίνουν ἄμεσα στήν παραγωγή, τίς θεωρεῖ ὁ Α. Σμίθ ὅτι ἔχουν ὑλοποιηθεῖ στό προϊόν, τό ἴδιο καί τήν ἐργασία τῶν χειρώνακτων ἐργατῶν, ὅπως καί τοῦ μάνατζερ, τοῦ παραγγελιοδόχου, τοῦ μηχανικοῦ, ἀκόμα καί τοῦ σοφοῦ, ἐφόσον εἶναι ἐφευρέτης. Ὅλους αὐτούς τούς θεωρεῖ ἐργάτες μέσα στό ἐργοστάσιο ἤ ἔξω ἀπό αὐτό. Στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας ὁ Σμίθ ἐξηγεῖ, πῶς οἱ πράξεις αὐτές κατανέμονται σέ διάφορα πρόσωπα καί ἀποδείχνει ὅτι τό προϊόν, τό ἐμπόρευμα, εἶναι τό προϊόν τῆς συλλογικῆς ἐργασίας τους καί ὄχι τῆς ἐργασίας ἑνός μόνον ἀπό αὐτά τά πρόσωπα. Ὅμως, ἡ ἀγωνία τῶν ἐργατῶν τοῦ «πνεύματος» à la Ρόσσι εἶναι πῶς θά δικαιολογήσουν τό μεγάλο μερίδιο πού ἀποκομίζουν ἀπό τήν ὑλική παραγωγή.}

Ὕστερα ἀπό τήν ἐξήγηση αὐτή ὁ Ρόσσι συνεχίζει:

«Ἔτσι, στίς πράξεις τῆς συναλλαγῆς στρέφουν τήν προσοχή τους στό ἕνα ἤ στό ἄλλο ἀπό τά τρία βασικά γεγονότα τῆς παραγωγῆς. Μποροῦν *ὅμως αὐτές οἱ διάφορες μορφές τῆς ἀνταλλαγῆς* νά ἄρουν τόν χαρακτήρα τοῦ *πλούτου* ἀπό ὁρισμένα *προϊόντα καί τήν ἰδιότητα τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας ἀπό τίς προσπάθειες μιᾶς τάξης παραγωγῶν;* Εἶναι φανερό ὅτι ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς ἰδέες δέν ὑπάρχει καμιά τέτια σύνδεση, πού θά δικαιολογοῦσε ἕνα τέτιο συμπέρασμα. Μήπως, ἐπειδή ἀγοράζω ἐγώ τή δύναμη καί ὄχι τό ἀποτέλεσμα, τή δύναμη πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν παραγωγή του, *δέν πρέπει ἡ δραστηριότητα αὐτῆς τῆς δύναμης νά εἶναι παραγωγική* καί τό *προϊόν πλοῦτος;* Ἄς πάρουμε σάν παράδειγμα πάλι τόν ράφτη. Εἴτε ἀγοράσει κανείς ἀπό ἕναν ράφτη μιά ἕτοιμη φορεσιά, εἴτε ἀναθέσει νά τή φτιάξει ἕνας ραφτεργάτης, στόν ὁποῖο δίνει ὕφασμα καί μισθό, καί στίς δυό περιπτώσεις τό ἀποτέλεσμα εἶναι τό ἴδιο. Κανένας δέν θά πεῖ ὅτι τό πρῶτο εἶναι *παραγωγική ἐργασία* καί τό δεύτερο *μή παραγωγική ἐργασία*. Μόνο πού στή δεύτερη περίπτωση, ἐκεῖνος *πού θέλει ν' ἀποκτήσει μιά φορεσιά*, ἔγινε *ἐπιχειρηματίας τοῦ ἑαυτοῦ του*. Ποιά εἶναι ἡ διαφορά πού ὑπάρχει λοιπόν ἀνάμεσα στόν ραφτεργάτη, πού φέρνετε στό σπίτι σας, καί στόν ὑπηρέτη σας ἀπό τήν ἄποψη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων; Καμιά!» (στό ἴδιο, σελ. 277).

Ἐδῶ βρίσκεται ἡ πεμπτουσία ὅλης τῆς ψευτοσοφίας καί τῆς καμαρωτῆς φλυαρίας! Ἐφόσον ὁ Α. Σμίθ στή δεύτερη, ρηχότερη ἀντίληψή του διακρίνει τήν παραγωγική καί τή μή παραγωγική ἐργασία, ἀνάλογα μέ τό ἄν ὑλοποιεῖται ἤ ὄχι ἄμεσα σέ ἕνα ἐμπόρευμα, πού μπορεῖ νά πουληθεῖ στόν ἀγοραστή, ὀνομάζει καί στίς δυό περιπτώσεις τόν ράφτη παραγωγικό. Σύμφωνα ὅμως μέ τή βαθύτερη ἀντίληψή του εἶναι ἕνας «μή παραγωγικός ἐργάτης». Ἐκεῖνο πού δείχνει μόνο ὁ Ρόσσι εἶναι ὅτι δέν καταλαβαίνει «ὁλοφάνερα» τόν Α. Σμίθ.

Τό γεγονός ὅτι οἱ *«μορφές τῆς ἀνταλλαγῆς»* φαίνονται ἀσήμαντες στόν Ρόσσι, εἶναι ἀκριβῶς τό ἴδιο μέ τό ἄν ἕνας φυσιολόγος ἔλεγε ὅτι οἱ συγκεκριμένες μορφές ζωῆς εἶναι χωρίς σημασία, γιατί ὅλες εἶναι μορφές τῆς ὀργανικῆς ὕλης. Μά ἐδῶ σημασία ἔχουν ἀκριβῶς αὐτές οἱ μορφές, ὅταν τό ζήτημα εἶναι νά κατανοηθεῖ ὁ εἰδικός χαρακτήρας ἑνός κοινωνικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Τό σακκάκι εἶναι ἕνα σακκάκι. Ἄν ὅμως τό προμηθευτεῖτε μέ τήν πρώτη μορφή τῶν συναλλαγῶν, τότε ἔχετε τήν καπιταλιστική παραγωγή καί τή σύγχρονη ἀστική κοινωνία. Μέ τή δεύτερη ἔχετε μιά μορφή τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας, πού συμβιβάζεται ἀκόμα καί μέ ἀσιατικές ἤ μέ μεσαιωνικές σχέσεις κλπ. Καί οἱ *μορφές* αὐτές εἶναι καθοριστικές γιά τόν ἴδιο τόν ὑλικό πλοῦτο.

Τό σακκάκι εἶναι σακκάκι, αὐτή εἶναι ἡ σοφία τοῦ Ρόσσι. Στήν πρώτη περίπτωση ὅμως ὁ ραφτεργάτης δέν παράγει μόνο ἕνα σακκάκι, παράγει κεφάλαιο. Ἑπομένως καί κέρδος. Παράγει τό ἀφεντικό του σάν καπιταλιστή καί τόν ἑαυτό του σάν μισθωτό ἐργάτη. Ὅταν βάζω ἕναν ραφτεργάτη καί μοῦ φκιάχνει στό σπίτι ἕνα σακκάκι γιά νά τό φορέσω, τότε γίνομαι ἔτσι ὁ ἴδιος τόσο λίγο *ἐπιχειρηματίας* τοῦ ἑαυτοῦ μου (μέ τήν κατηγορηματική ἔννοια τῆς λέξης) ὅσο ὁ *ἐπιχειρηματίας ράφτης* εἶναι ἐπιχειρηματίας, ὅταν [415] φοράει καί καταναλώνει ὁ ἴδιος ἕνα σακκάκι, πού τό ἔφκιαξαν οἱ ἐργάτες του. Στή μιά περίπτωση ὁ ἀγοραστής τῆς δουλιᾶς τοῦ ράφτη καί ὁ ραφτεργάτης ἀντικρύζονται σάν ἁπλοί ἀγοραστές καί πουλητές. Ὁ ἕνας πληρώνει χρῆμα, ὁ ἄλλος προσφέρει τό ἐμπόρευμα, στήν ἀξία χρήσης τοῦ ὁποίου μετατρέπεται τό χρῆμα μου. Ἐδῶ δέν ὑπάρχει ἀπολύτως καμιά διαφορά μέ τήν περίπτωση πού θά ἀγόραζα τό σακκάκι ἀπό ἕνα μαγαζί. Ἐδῶ ὁ πουλητής καί ὁ ἀγοραστής σάν τέτιοι στέκουν ἁπλούστατα ὁ ἕνας ἀπέναντι στόν ἄλλο. Ἀντίθετα, στήν ἄλλη περίπτωση ἀντικρύζονται σάν κεφάλαιο καί μισθωτή ἐργασία. Ὅσο γιά τόν ὑπηρέτη, ἔχει κοινή τήν ἴδια κοινωνική μορφή μέ τόν ραφτεργάτη Νο 2, πού τόν ἀγόρασα ἐγώ ὁ ἴδιος, γιά νά χρησιμοποιήσω τήν ἀξία χρήσης τῆς ἐργασίας τους. Καί οἱ δυό εἶναι ἁπλοί ἀγοραστές καί πουλητές. Μόνο πού ἐδῶ, λόγω τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο καταναλώνεται ἡ ἀξία χρήσης, ἔχουμε μιά πατριαρχική σχέση, μιά σχέση ἀφέντη καί ὑπηρέτη, πράγμα πού τροποποιεῖ καί κάνει ἀηδιαστική τή σχέση ὡς πρός τό περιεχόμενο, ἄν ὄχι ὡς πρός τήν οἰκονομική της μορφή.

Ἄλλωστε ὁ Ρόσσι ἐπαναλαβαίνει αὐτά πού λέει ὁ Γκαρνιέ, μόνο πού τό κάνει αὐτό μέ ἄλλα λόγια:

«Όταν ὁ Σμίθ ἔλεγε, ὅτι ἀπό τή δουλιά τοῦ ὑπηρέτη δέν μένει τίποτα, ἔχει πλανηθεῖ σέ τέτιο βαθμό πού — γιά νά τό ποῦμε ἀνοιχτά — ἕνας Α. Σμίθ δέν ἐπιτρεπόταν νά πλανηθεῖ. Ἕνας ἐργοστασιάρχης διευθύνει ὁ ἴδιος ἕνα μεγάλο ἐργοστάσιο ἤ ἐπιτήρηση τοῦ ὁποίου ἀπαιτεῖ μεγάλη δραστηριότητα καί πολλή ἐργασία... Ὁ ἴδιος ἄνθρωπος, πού δέν τοῦ ἀρέσει νάχει γύρω του μή παραγωγικούς ἐργάτες, δέν ἔχει ὑπηρέτες. Εἶναι ἑπομένως ἀναγκασμένος *νά ὑπηρετεῖται μόνος του*... καί τί θά γίνει μέ τήν παραγωγική του ἐργασία στό χρονικό διάστημα, στό ὁποῖο θά πρέπει νά εἶναι ἀφιερωμένος σ' αὐτήν τή δῆθεν μή παραγωγική ἐργασία; Δέν εἶναι φανερό ὅτι οἱ ὑπηρέτες σας ἐκπληρώνουν μιάν ἐργασία, πού σᾶς δίνει τή δυνατότητα νά ἀφιερώνετε καλύτερα μιάν ἀπό τίς ἱκανότητές σας σέ μιάν ἀντίστοιχη δραστηριότητα; Πῶς μποροῦμε λοιπόν νά λέμε ὅτι δέν μένει ἴχνος ἀπό τίς ὑπηρεσίες τους. Μένουν ὅλα ὅσα θά μπορούσατε νά κάνετε καί ὅλα ὅσα δέν θά μπορούσατε νά κάνετε, ἄν δέν σᾶς εἶχαν ἀντικαταστήσει ὑπηρέτες στήν ἐξυπηρέτηση τοῦ προσώπου σας καί τοῦ σπιτιοῦ σας» (στό ἴδιο, σελ. 277).

Τούτη εἶναι λοιπόν πάλι ἡ *οἰκονομία σέ ἐργασία* τῶν Γκαρνιέ, Λώντερνταλ καί Γκανίλ. Σύμφωνα μέ τά πιό πάνω, οἱ μή παραγωγικές ἐργασίες θά ἦταν παραγωγικές μόνο ἐφόσον ἐξοικονομοῦν ἐργασία καί ἀφήνουν περισσότερον χρόνο γιά τή δική τους δουλιά εἴτε στόν βιομήχανο καπιταλιστή, εἴτε στόν παραγωγικό ἐργάτη πού μπορεῖ νά ἐκτελεῖ μιά ἐργασία μεγαλύτερης ἀξίας, χάρη στό γεγονός ὅτι στόν τομέα τῆς ἐργασίας μικρότερης ἀξίας τόν ἀντικατασταίνουν ἄλλοι. Μεγάλο μέρος τῶν μή παραγωγικῶν ἐργατῶν, πού ἔχουν ἔτσι ἀποκλειστεῖ, εἶναι ὑπηρέτες, ἐφόσον ἀποτελοῦν μόνο εἶδος πολυτελείας. Ὑπηρέτες εἶναι καί ὅλοι οἱ μή παραγωγικοί ἐργάτες, πού παράγουν μόνον ἀπολαύσεις καί τήν ἐργασία τῶν ὁποίων μπορῶ νά τήν ἀπολαύσω, *ἐφόσον χρησιμοποιῶ ἀκριβῶς τόσον χρόνο* ὅσος *χρειάζεται γιά νά τήν ἀπολαύσω*, τόσον χρόνο ὅσο χρειάζεται *ὁ πουλητής της γιά νά τήν παράγει*, γιά νά τήν ἐκτελέσει. Καί στίς δυό περιπτώσεις δέν μπορεῖ νά γίνεται λόγος γιά «οἰκονομία» ἐργασίας. Τέλος, ἀκόμα καί οἱ προσωπικές ἐξυπηρετήσεις πού ἐξοικονομοῦν πράγματι ἐργασία εἶναι παραγωγικές μόνο, ἐφόσον ὁ καταναλωτής της εἶναι παραγωγός. Ἄν εἶναι ἕνας χασομέρης καπιταλιστής, τότε τοῦ ἐξοικονομοῦν μόνο τήν ἐργασία νά κάνει γενικά κάτι: ὅταν λ.χ. ἕνας βρωμοχασομέρης βάζει καί τόν χτενίζουν ἤ τοῦ κόβουν τά νύχια, ἀντί νά τό κάνει ὁ ἴδιος, ἤ ὅταν ἕνας ἐπαρχιώτης λόρδος ἀντί νά εἶναι ἱπποκόμος τοῦ ἑαυτοῦ του, χρησιμοποιεῖ ἄλλον ἱπποκόμο, ἤ ὅταν ἕνας φαγάς πληρώνει ἕνα μάγειρα ἀντί νά μαγειρεύει μόνος του.

Σ' αὐτούς τούς ἐργαζομένους ἀνῆκαν καί ἐκεῖνοι πού κατά τόν

Στόρχ (στό ἴδιο) παράγουν τή *«σχόλη»*, μέ τήν ὁποία δίνεται σέ κάποιον ἡ δυνατότητα νά γεμίζει τόν ἐλεύθερο χρόνο του μέ ἀπολαύσεις, μέ πνευματική ἐργασία κλπ. Ὁ ἀστυνόμος μοῦ ἐξοικονομεῖ τόν χρόνο πού θά χρειαζόταν γιά νά εἶμαι χωροφύλακας τοῦ ἑαυτοῦ μου, ὁ στρατιώτης τόν χρόνο γιά τήν ὑπεράσπισή μου, ὁ ἄνθρωπος τῆς κυβέρνησης τόν χρόνο γιά τήν αὐτοκυβέρνησή μου, ὁ λοῦστρος τόν χρόνο πού θά χρειαζόταν γιά τό γυάλισμα τῶν παπουτσιῶν μου, ὁ παπάς τόν χρόνο γιά νά σκέπτομαι κλπ.

Αὐτό πού εἶναι σωστό σ' αὐτή τήν ὑπόθεση εἶναι *ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας*. Ἐκτός ἀπό τήν παραγωγική του ἐργασία ἤ ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας, ὁ καθένας θἄταν ὑποχρεωμένος νά ἐκπληρώνει ἕνα πλῆθος ἀπό λειτουργίες, οἱ ὁποῖες δέν θά ἦταν παραγωγικές καί οἱ ὁποῖες ἐνμέρει μπαίνουν στά ἔξοδα κατανάλωσης. (Οἱ καθεαυτό παραγωγικοί ἐργάτες πρέπει οἱ ἴδιοι νά ἀναλάβουν αὐτά τά ἔξοδα κατανάλωσης καί οἱ ἴδιοι νά κάνουν τή μή παραγωγική ἐργασία τους). Ὅταν εἶναι εὐχάριστες οἱ «ὑπηρεσίες» αὐτές, τίς κάνει κάποτε τό ἀφεντικό στή θέση τοῦ ὑπηρέτη, ὅπως τό ἀποδείχνει τό jus primae noctis*, ὁ κόπος τῆς διακυβέρνησης κλπ. πού τά ἀφεντικά ἀνέκαθεν τίς ἀναλαβαίνουν. Ἔτσι ὅμως δέν αἴρεται καθόλου ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί στή μή παραγωγική ἐργασία, ἀλλά ἡ διαφορά αὐτή ἐμφανίζεται ἡ ἴδια σάν ἕνα ἀποτέλεσμα τοῦ *καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας* καί προωθεῖ τή γενική παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας κατά τοῦτο, ὅτι τή μή παραγωγική ἐργασία τή μετατρέπει σέ *ἀποκλειστική* λειτουργία ἑνός μέρους τῶν ἐργατῶν καί τήν παραγωγική ἐργασία σέ ἀποκλειστική λειτουργία ἑνός ἄλλου μέρους τῶν ἐργατῶν.

Ὁ Ρόσσι, ὅμως, ἰσχυρίζεται ὅτι, ἀκόμα καί ἡ ἐργασία πλήθους ὑπηρετῶν μόνο καί μόνο γιά ἐπίδειξη τοῦ ἀφεντικοῦ τους, γιά τήν ἱκανοποίηση τῆς ματαιοδοξίας, τοῦ κομπασμοῦ, τῆς ἐπίδειξης πλούτου, «δέν εἶναι μή παραγωγική» (στό ἴδιο, σελ. 277). Ἔτσι φθάσαμε ἐδῶ πάλι στή βλακεία, ὅτι κάθε λογῆς ὑπηρεσία παράγει κάτι, ἡ πόρνη τήν ἡδονή, ὁ δολοφόνος τόν φόνο κλπ. Ἐξάλλου ὁ Σμίθ εἶπε ὅτι κάθε εἶδος αὐτῆς τῆς βρωμιᾶς ἔχει τήν *ἀξία* του. Ἐκεῖνο πού ἔλειπε ἀκόμα [416], εἶναι ὅτι οἱ ὑπηρεσίες αὐτές προσφέρονταν δωρεάν. Δέν πρόκειται ὅμως γι' αὐτό. Ἀλλά ἀκόμα κι ἄν προσφέρονταν δωρεάν, δέν θά αὔξαιναν οὔτε κατά ἕνα τσακιστό λεπτό τόν (ὑλικό) πλοῦτο.

---

* τό δικαίωμα τῆς πρώτης νύχτας.

Καί τώρα τά λογοτεχνικά κουροφέξαλα:

«Τονίζουν ὅτι ὁ τραγουδιστής, ὅταν παύσει νά τραγουδάει, δέν ἀφήνει σε μᾶς τίποτα. — Μᾶς ἀφήνει μιάν ἀνάμνηση!»

(Πολύ ὡραῖα!)

«Ὅταν ἔχετε πιεῖ σαμπάνια, τί ἀπομένει;... Τά οἰκονομικά ἀποτελέσματα μπορεῖ νά διαφέρουν, ἀνάλογα μέ τό ἄν ἡ κατανάλωση ἀκολουθεῖ ἄμεσα τήν πράξη τῆς παραγωγῆς ἤ ὄχι. Μπορεῖ νά συντελεστεῖ γρηγορότερα ἤ βραδύτερα — ὅμως τό γεγονός τῆς κατανάλωσης, ὁποιοδήποτε κι ἄν εἶναι δέν μπορεῖ νά ἀφαιρέσει ἀπό τό προϊόν τόν χαρακτήρα τοῦ πλούτου. Ὑπάρχουν ἄυλα προϊόντα πού εἶναι μεγαλύτερης διάρκειας ἀπό μερικά ὑλικά προϊόντα. Ἕνα παλάτι ὑπάρχει πολύν χρόνο, ἡ *Ἰλιάδα* ὅμως ἀποτελεῖ πηγή ἀκόμα πιό μακρόχρονης ἀπόλαυσης» (στό ἴδιο, σελ. 277, 278).

Τί ἀνοησία!

Μέ τήν ἔννοια, μέ τήν ὁποία ὁ Ρόσσι ἀντιλαμβάνεται ἐδῶ τόν πλοῦτο, δηλαδή μέ τήν ἔννοια τῆς ἀξίας χρήσης, κάνει ἀκόμα τήν *κατανάλωση*, ἀδιάφορο ἄν συντελεῖται σιγά - σιγά ἤ γρήγορα (ἡ διάρκειά της ἐξαρτιέται ἀπό τή φύση της καί ἀπό τή φύση τοῦ ἀντικειμένου κατανάλωσης) τό μοναδικό μέσο πού μετατρέπει τό προϊόν σέ πλοῦτο. Ἡ ἀξία χρήσης ἔχει ἀξία μόνο γιά τήν κατανάλωση, καί ἡ ὕπαρξή της γιά τήν κατανάλωση εἶναι μόνο ὕπαρξη σάν ἀντικείμενο τῆς κατανάλωσης, ἡ ὕπαρξή της στήν κατανάλωση. Ὅσο τό πιόσιμο σαμπάνιας ἀποτελεῖ παραγωγική κατανάλωση, παρ' ὅλο πού μπορεῖ νά προκαλέσει «πονοκέφαλο», ἄλλο τόσο μπορεῖ τό ἄκουσμα μουσικῆς ν' ἀποτελέσει παραγωγική κατανάλωση, παρ' ὅλο πού ἀφήνει «μιάν ἀνάμνηση». Ἄν ἡ μουσική εἶναι καλή καί ἄν ὁ ἀκροατής καταλαβαίνει ἀπό μουσική, τότε ἡ κατανάλωση μουσικῆς εἶναι ἀνώτερη ἀπό τήν κατανάλωση σαμπάνιας, παρ' ὅλο πού ἡ παραγωγή τῆς σαμπάνιας εἶναι μιά «παραγωγική ἐργασία» ἐνῶ τῆς μουσικῆς ὄχι.

Ἄν συνοψίσουμε ὅλη τή μωρολογία, πού στρέφεται ἐνάντια στή διάκριση πού κάνει ὁ Σμίθ ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί τή μή παραγωγική ἐργασία, τότε μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὁ Γκαρνιέ καί ἴσως ἀκόμα ὁ Λώντερνταλ καί ὁ Γκανίλ (ὁ τελευταῖος ὡστόσο δέν πρόσθεσε τίποτα τό καινούργιο) ἐξάντλησαν ὅλο τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς πολεμικῆς. Οἱ κατοπινοί (μέ ἐξαίρεση τήν ἀποτυχημένη προσπάθεια τοῦ Στόρχ) μᾶς δίνουν μόνο λογοτεχνικά γυρίσματα, μορφωμένη φλυαρία! Ὁ Γκαρνιέ εἶναι ὁ οἰκονομολόγος τοῦ διευθυντηρίου καί τῆς ὑπατείας. Οἱ Φεριέ καί Γκανίλ εἶναι οἱ οἰκονομολόγοι τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ Λώντερνταλ, ὁ κύριος κόμης, νοιαζόταν πάνω ἀπ'

ὅλα μόνο γιά ἕνα πράγμα, νά παρουσιάσει μέ *ἀπολογητικό* τρόπο *τούς καταναλωτές σάν τούς παραγωγούς τῆς «μή παραγωγικῆς ἐργασίας». Τήν ἐξύμνηση* τῆς ὑπηρεσίας καί τοῦ λακεδισμοῦ, τῶν φοροεισπρακτόρων, τῶν παράσιτων, τή συναντοῦμε σ' ὅλα αὐτά τά σκυλιά. Ἀντίθετα, ὁ ὠμός - κυνικός χαρακτήρας τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἐμφανίζεται σάν κριτική τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης.

[18. Ὁ Τσάλμερς ὑπερασπίζει τή σπατάλη τῶν πλούσιων, τοῦ κράτους καί τῆς ἐκκλησίας]

Ἕνας ἀπό τούς πιό φανατικούς μαλθουσιανούς, ὁ *αἰδεσιμότατος Τ. Τσάλμερς*, γιά τόν ὁποῖο δέν ὑπάρχει ἄλλη γιατριά γιά ὅλα τά δεινά τῆς κοινωνίας, ἐκτός ἀπό τή θρησκευτική διαπαιδαγώγηση τῆς ἐργατικῆς τάξης (μέ τήν ὁποία ἐννοεῖ τή χριστιανικά καμουφλαρισμένη παπαδίστικα ἐποικοδομητική καί μέ τό στανιό διδαχή τῆς μαλθουσιανῆς πληθυσμιακῆς θεωρίας). Ταυτόχρονα εἶναι μεγάλος συνήγορος κάθε κατάχρησης, κάθε σπάταλης δαπάνης τοῦ κράτους, τῶν ὑψηλῶν εἰσοδημάτων γιά τούς παπάδες καί τῆς τρελῆς σπατάλης τῶν πλουσίων. Θρηνεῖ (σελ. 260 κ.ἑπ.) γιά τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, γιά τή σκληρή ἀποταμίευση πού φθάνει ὥς τά ὅρια τῆς πείνας, καί ζητᾶ πολλούς φόρους καί μπόλικο φαγοπότι γιά τούς «ἀνώτερους» καί μή παραγωγικούς ἐργάτες, γιά τούς παπάδες κλπ. (στό ἴδιο), καί φυσικά ξεσηκώνει θόρυβο ἐνάντια στή διάκριση πού κάνει ὁ Σμίθ. Τῆς ἀφιέρωσε ἕνα ὁλόκληρο κεφάλαιο (τό κεφ. XI), πού δέν περιέχει τίποτα τό καινούργιο, ἐκτός ἀπό τό ὅτι ἡ ἀποταμίευση κλπ. προκαλεῖ μόνο ζημιά «στούς παραγωγικούς ἐργάτες». Ἡ τάση αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου ὅμως συνοψίζεται στά παρακάτω: Αὐτή

«ἡ διάκριση φαίνεται νά εἶναι χωρίς ἀξία καί ἀκόμα ὀλέθρια στήν ἐφαρμογή της» (σελ. 344).

Καί σέ τί συνίσταται αὐτός ὁ ὄλεθρος;

«Αὐτό τό ἐπιχείρημα τό ἔχουμε πραγματευτεῖ τόσο διεξοδικά, γιατί ἔχουμε τή γνώμη, ὅτι ἡ *πολιτική οἰκονομία τῶν ἡμερῶν μας υἱοθετεῖ μιάν αὐστηρή καί ἐχθρική ἄποψη σχετικά μέ ἕνα ἐκκλησιαστικό κατεστημένο.* Καί δέν ἀμφιβάλλουμε *ὅτι ἡ ἐπιζήμια διάκριση πού κάνει ὁ Σμίθ συνέβαλε* πολύ σ' αὐτό» (Thomas Chalmers — καθηγητής τῆς Θεολογίας — «On Political Economy, in Connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society», 2nd ed, London 1832, p. 346).

Μέ τίς λέξεις «ἐκκλησιαστικό κατεστημένο» ἐννοεῖ ὁ παπάς τή δική του ἐκκλησία, τήν ἐκκλησία τῆς 'Αγγλίας σάν «κατεστημένο» μέ νόμο. 'Επιπλέον ἦταν ἕνας ἀπό τούς κυρίους ἐκείνους πού εἶχαν εὐνοήσει τήν ἐπιβολή αὐτοῦ τοῦ «κατεστημένου» στήν 'Ιρλανδία. 'Ο παπάς εἶναι τουλάχιστον εἰλικρινής.

[*19. Συμπερασματικές παρατηρήσεις γιά τόν Σμίθ καί γιά τή διάκριση πού κάνει ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί στή μή παραγωγική ἐργασία*]

[417] Προτοῦ τελειώσουμε μέ τόν Α. Σμίθ, θά ἀναφέρουμε ἀκόμα δυό σημεῖα, τό πρῶτο, ὅπου ἐκφράζει ἀνοιχτά τό μίσος του ἐνάντια στή μή παραγωγική κυβέρνηση, τό δεύτερο, ὅπου προσπαθεῖ ν' ἀναπτύξει, γιά ποιό λόγο ἡ πρόοδος τῆς βιομηχανίας κλπ. προϋποθέτει τήν ἐλεύθερη ἐργασία. Σχετικά μέ *τό μίσος τοῦ Σμίθ ἐνάντια στούς παπάδες*.

Τό πρῶτο σημεῖο λέει:

«Γι' αὐτό ἀποτελεῖ τή μεγαλύτερη ἀδιαντροπιά καί αὐθάδεια, ὅταν βασιλιάδες καί ὑπουργοί διατυπώνουν τήν ἀπαίτηση νά ἐπαγρυπνοῦν πάνω στό πνεῦμα οἰκονομίας τῶν ἰδιωτῶν καί νά περιορίζουν τά ἔξοδά τους μέ νόμους ἐνάντια στήν πολυτέλεια ἤ μέ τήν ἀπαγόρευση εἰσαγωγῆς ξένων ἐμπορευμάτων πολυτελείας. Οἱ ἴδιοι εἶναι πάντα καί χωρίς ἐξαίρεση οἱ μεγαλύτεροι σπάταλοι στήν κοινωνία. Ἄς προσέχουν οἱ ἴδιοι τά δικά τους ἔξοδα καί θά μποροῦν νά ἀφήσουν μ' ὅλη τους τήν ἡσυχία τούς ἰδιῶτες νά προσέχουν τά δικά τους ἔξοδα. Ἄν οἱ δικές τους ὑπερβολικές σπατάλες δέν καταστρέφουν τό κράτος, αὐτό δέν θά τό κάνουν ποτέ οἱ σπατάλες τῶν ὑπηκόων τους»(τόμ. II, Βιβλ. II, κεφ. III, σελ. 122, τῆς ἔκδοσης τοῦ ΜακΚοῦλλοχ).

Καί ἀκόμα μιά φορά τό παρακάτω σημεῖο*:

«Ἡ ἐργασία μερικῶν ἀπό τίς πιό ἐπιφανεῖς τάξεις τῆς κοινωνίας, εἶναι, ὅπως καί ἡ ἐργασία τῶν *ὑπηρετῶν, μή παραγωγική*».

{ἔχει ἀξία, γι' αὐτό κοστίζει ἕνα ἰσοδύναμο, ὅμως δέν παράγει καμιά ἀξία}

«καί δέν παγιώνεται ἤ δέν ὑλοποιεῖται σέ ἕνα ἀντικείμενο διαρκείας ἤ σέ ἕνα ἐμπόρευμα πού μπορεῖ νά πουληθεῖ... Ἔτσι λ.χ. ὁ βασιλιάς μαζί μέ ὅλους τούς

* Βλ. σέ τοῦτο τόμο, σελ. 154 καί 280-282.

δικαστικούς ὑπαλλήλους του καί μέ τούς ἀξιωματικούς του, πού τόν βοηθᾶνε, ὅλος ὁ στρατός καί ὁ στόλος εἶναι *μή παραγωγικοί ἐργάτες*. Εἶναι οἱ *ὑπηρέτες* τῆς κοινωνίας καί συντηροῦνται μέ ἕνα μέρος τοῦ ἐτήσιου προϊόντος τοῦ *μόχθου ἄλλων ἀνθρώπων*... *Στήν ἴδια τάξη* ἀνήκουν... οἱ παπάδες, οἱ δικηγόροι, οἱ γιατροί, οἱ λογοτέχνες καί οἱ κάθε λογῆς ἐπιστήμονες, οἱ ἠθοποιοί, οἱ γελωτοποιοί, οἱ μουσικοί, οἱ τραγουδιστές τῆς ὄπερας, οἱ χορευτές μπαλλέτων κλπ.» (στό ἴδιο, σελ. 94, 95).

Αὐτή εἶναι ἡ γλώσσα τῆς ἐπαναστατικῆς ἀκόμα ἀστικῆς τάξης, πού δέν εἶχε ἀκόμα ὑποτάξει ὅλη τήν κοινωνία, τό κράτος κλπ. Αὐτές οἱ ἀνώτερες ἀσχολίες, οἱ ἀνέκαθεν σεβαστές, τοῦ βασιλιᾶ, τοῦ δικαστῆ, τοῦ ἀξιωματικοῦ, τοῦ παπᾶ κλπ., τό σύνολο τῶν γεννημένων ἀπό αὐτούς παλιῶν ἰδεολογικῶν τάξεων, οἱ ἐπιστήμονές τους, οἱ μάγιστροι καί οἱ παπάδες ἐξισώνονται *οἰκονομικά* μέ τό σμῆνος τῶν δικῶν τους λακέδων καί γελωτοποιῶν πού τούς συντηροῦν αὐτοί καί ὁ χασομέρης πλοῦτος, οἱ εὐγενεῖς γαιοκτήμονες καί οἱ ἀργόσχολοι καπιταλιστές. Εἶναι ἁπλοί *ὑπηρέτες* τῆς κοινωνίας, ὅπως οἱ ἄλλοι εἶναι οἱ δικοί τους ὑπηρέτες. Ζοῦνε ἀπό τό προϊόν τοῦ μόχθου ἄλλων ἀνθρώπων. Γι' αὐτό ὁ ἀριθμός τους πρέπει νά περιοριστεῖ ὥς τό ἀναπόφευκτο κατώτατο ὅριο. Τό κράτος, ἡ ἐκκλησία κλπ. ἔχουν δικαίωμα ὕπαρξης μόνο στό μέτρο πού εἶναι ἐπιτροπές γιά τή διεύθυνση καί τόν χειρισμό τῶν κοινῶν συμφερόντων τῶν παραγωγικῶν ἀστῶν. Καί τά ἔξοδά τους, μιά καί αὐτά καθεαυτά ἀνήκουν στά γενικά ἔξοδα τῆς παραγωγῆς, πρέπει νά περιοριστοῦν στό ἀναπόφευκτο κατώτατο ὅριο. Ἡ ἄποψη αὐτή παρουσιάζει ἱστορικό ἐνδιαφέρον στήν ἔντονη ἀντίθεσή της ἐνμέρει πρός τήν ἄποψη τῆς ἀρχαιότητας, στήν ὁποία ἡ ὑλική παραγωγική ἐργασία φέρει τό στίγμα τῆς δουλείας καί θεωρεῖται σάν ὑπόβαθρο γιά τόν ἀργόσχολο πολίτη, ἐνμέρει πρός τήν ἄποψη τῆς ἀπόλυτης ἤ ἀριστοκρατικῆς - συνταγματικῆς μοναρχίας, πού προέκυψε ἀπό τή διάλυση τοῦ μεσαίωνα, πρός τήν ἄποψη αἰχμάλωτος τῆς ὁποίας παραμένει ἀκόμα ὁ ἴδιος ὁ Μοντεσκιέ, καί πού ἐκφράζεται μέ τόση ἀφέλεια στήν παρακάτω θέση (Βιβλ. VII, κεφ. IV τοῦ «Esprit des lois»):

«Ἄν οἱ πλούσιοι δέν ξοδεύουν πολλά, οἱ φτωχοί θά πεθάνουν ἀπό τήν πείνα».

Ἀντίθετα, ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἀστική τάξη κυρίευσε τό ἔδαφος, καί κατάκτησε ἐνμέρει ἀκόμα καί τό κράτος, καί ἐνμέρει συμβιβάστηκε μέ τούς παλιούς κατόχους του, ἀπό τότε ἀναγνώρισε τίς μορφωμένες τάξεις σάν σάρκα ἀπό τή σάρκα της καί τίς ἔχει παντοῦ μετατρέψει σέ λειτουργούς της, σύμφωνα μέ τή δική της φύση. Ἀπό τή στιγ-

μή πού δέν ἀντιπαρατίθεται πιά ἡ ἴδια σ' αὐτές σάν ἐκπρόσωπος τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας, ἀλλά ἐναντίον της ἐξεγείρονται οἱ καθεαυτό παραγωγικοί ἐργάτες καί τῆς λένε ἐπίσης ὅτι ζεῖ ἀπό τόν μόχθο ἄλλων ἀνθρώπων. Ἀπό τή στιγμή πού ἔχει ἀρκετά μορφωθεῖ, τόσο πού νά μή θέλει νά ἀφοσιώνεται ὁλότελα στήν παραγωγή, ἀλλά καί νά καταναλώνει «μορφωμένα». Ἀπό τή στιγμή πού ἀκόμα καί οἱ ἴδιες οἱ πνευματικές ἐργασίες ὁλοένα καί περισσότερο γίνονται γιά τήν *ἐξυπηρέτησή της*, γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἀπό τότε γυρίζει τό φύλλο καί προσπαθεῖ νά δικαιολογεῖ «οἰκονομικά», ἀπό τή δική της σκοπιά, αὐτό πού προηγούμενα τό πολεμοῦσε μέ κριτικό πνεῦμα. Τά φερέφωνά της καί οἱ παρηγορητές τῆς συνείδησής της στή γραμμή αὐτή εἶναι οἱ Γκαρνιέ κλπ. Ἐδῶ προστίθεται ὁ ζῆλος αὐτῶν τῶν οἰκονομολόγων, πού οἱ ἴδιοι εἶναι παπάδες, καθηγητάδες κλπ., γιά ν' ἀποδείξουν τήν «παραγωγική» χρησιμότητά τους, γιά νά δικαιολογήσουν ἀπό «οἰκονομική» ἄποψη τούς μισθούς τους.

[418] Τό δεύτερο σημεῖο, πού ἀφορᾶ τή δουλεία, λέει (στό ἴδιο, τόμ. III, Βιβλ. IV, κεφ. IX, σελ. 549-551, ἔκδοση Γκαρνιέ):

«Τέτιες ἀπασχολήσεις» (τοῦ χειρώνακτα καί τοῦ ἐργάτη μανουφακτούρας) «θεωροῦνταν» (σέ πολλά ἀρχαῖα κράτη) «ὅτι ἁρμόζουν μόνο σέ δούλους καί στούς πολίτες ἀπαγορευόταν ἡ ἄσκησή τους. Ἀκόμα καί σέ κράτη στά ὁποῖα δέν ἴσχυε αὐτή ἡ ἀπαγόρευση, ὅπως στήν Ἀθήνα καί στή Ρώμη, ὁ λαός ἀποκλειόταν πράγματι ἀπό ὅλες αὐτές τίς ἀπασχολήσεις, πού σήμερα τίς ἀσκεῖ συνήθως ἡ κατώτατη τάξη τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων. Στήν Ἀθήνα καί στή Ρώμη οἱ ἀπασχολήσεις αὐτές γίνονταν ἀπό δούλους τῶν πλουσίων, πού τίς ἀσκοῦσαν γιά λογαριασμό τῶν κυρίων τους. Καί ὁ πλοῦτος, ἡ δύναμη καί ἡ προστασία τῶν τελευταίων ἔκαναν σχεδόν ἀδύνατο σ' ἕναν φτωχό ἐλεύθερο νά βρεῖ ἀγορά γιά τό προιόν τῆς δουλιᾶς του, ὅταν τό προιόν αὐτό τῆς δουλιᾶς ἔπρεπε νά συναγωνιστεῖ τό προϊόν τῶν δούλων τοῦ πλούσιου. Οἱ δοῦλοι ὅμως εἶναι σπάνια ἐφευρετικοί, καί ὅλες οἱ βελτιώσεις, οἱ πιό ὠφέλιμες γιά τήν παραγωγή, πού εὐκολύνουν καί συντομεύουν τήν ἐργασία εἴτε μέ μηχανές εἴτε μέ μιά καλύτερη ταχτοποίηση ἤ κατανομή τῆς ἐργασίας, τίς ἔχουν ὅλες ἐφεύρει ἐλεύθεροι. Ἄν λάχαινε ἕνας δοῦλος νά προτείνει μιά τέτια βελτίωση, ὁ κύριός του εἶχε τήν τάση νά θεωρήσει τήν πρότασή του σάν μιά ἔμπνευση τῆς τεμπελιᾶς καί τῆς ἐπιθυμίας νά λιγοστέψει τόν δικό του μόχθο σέ βάρος τοῦ κυρίου του. Ὁ φτωχός δοῦλος αὐτό πού πιθανόν θά εἶχε νά περιμένει ἦταν ἀντί μιᾶς ἀμοιβῆς μόνο μιά πολύ κακή ὑποδοχή, ἴσως ἀκόμα καί μιά τιμωρία. Στίς μανουφακτοῦρες πού λειτουργοῦσαν μέ δούλους πρέπει ἑπομένως κανονικά, γιά νά παράγουν τόν ἴδιο ὄγκο προϊόντων, νά χρησιμοποιοῦσαν περισσότερη ἐργασία ἀπό τίς μανουφακτοῦρες πού λειτουργοῦσαν μέ ἐλεύθερους. Γιά τόν λόγο αὐτό τό προϊόν ἐργασίας τῶν μανουφακτουρῶν τῆς πρώτης κατηγορίας εἶναι κανονικά ἀκριβότερο ἀπό τό προιόν τῆς δεύτερης. Ὁ κύριος Μοντεσκιέ σημειώνει ὅτι

τά οὐγγαρέζικα μεταλλεῖα, παρ' ὅλο πού δέν εἶναι πιό ἀποδοτικά ἀπό τά τουρκικά τῆς γειτονιᾶς τους, τά ἐκμεταλλεύονται πάντα μέ μικρότερο κόστος καί ἑπομένως μέ μεγαλύτερο κέρδος. Τά τουρκικά μεταλλεῖα τά ἐκμεταλλεύονται μέ δούλους, *καί τά μπράτσα αὐτῶν τῶν δούλων εἶναι οἱ μοναδικές μηχανές* τή χρησιμοποίηση τῶν ὁποίων διανοήθηκαν ποτέ *οἱ Τοῦρκοι*. Τά οὐγγαρέζικα μεταλλεῖα τά ἐκμεταλλεύονται μέ ἐλεύθερους, οἱ ὁποῖοι, γιά νά εὐκολύνουν καί νά συντομεύσουν τή δουλιά τους, χρησιμοποιοῦν πολλές μηχανές. Ἀπό τά λίγα στοιχεῖα πού ξέρουμε σχετικά μέ τίς τιμές τῶν προϊόντων μανουφακτούρας τόν καιρό τῶν Ἑλλήνων καί τῶν Ρωμαίων, φαίνεται ὅτι τά προϊόντα ἀρίστης ποιότητας ἦταν ἐξαιρετικά ἀκριβά».

Ὁ ἴδιος ὁ *Α. Σμίθ* λέει (στό ἴδιο, τόμ. III, Βιβλ. IV, κεφ. I, σελ. 5[86]):

«Ὁ κύριος Λόκ παρατηρεῖ ὅτι πρέπει νά γίνει διάκριση ἀνάμεσα στό χρῆμα καί στά ἄλλα κινητά ἀγαθά. Ὅλα τά ἄλλα κινητά ἀγαθά, ἔχει τή γνώμη, εἶναι *τόσο παροδικῆς φύσης*, ὥστε δέν μπορεῖ κανείς νά δημιουργήσει ἕναν πλοῦτο, πού ἀποτελεῖται ἀπό ἀγαθά αὐτοῦ τοῦ εἴδους... Ἀντίθετα, τό χρῆμα εἶναι ἕνας πραγματικός φίλος κλπ.»

Καί παρακάτω στό ἴδιο, σελ. 24, 25:

«Τά καταναλώσιμα ἐμπορεύματα, λένε, ὅτι σύντομα καταστρέφονται, ἐνῶ ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος *ἀπό τή φύση τους εἶναι μεγαλύτερης διάρκειας*. Ἄν δέν ἐξάγονταν διαρκῶς, τά μέταλλα αὐτά θά μποροῦσαν νά συσσωρεύονται πολλούς αἰῶνες συνέχεια, ἔτσι πού ὁ πραγματικός πλοῦτος μιᾶς χώρας θά αὐξανόταν σέ ἀπίστευτον βαθμό».

Ὁ ἄνθρωπος τοῦ νομισματικοῦ συστήματος (Monetarsystem) ὀνειρεύεται χρυσό καί ἄργυρο, γιατί εἶναι *χρῆμα*, αὐτοτελής ὕπαρξη, χειροπιαστή ὕπαρξη τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, καί μή φθειρόμενη, αἰώνια συνεχιζόμενη ὕπαρξή της, ἐφόσον δέν τά ἀφήνουν νά γίνουν μέσα κυκλοφορίας, ἐφήμερη μόνο μορφή τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων. Γι' αὐτό τό μάζεμά τους, ἡ συσσώρευσή τους, ὁ θησαυρισμός τους εἶναι ὁ τρόπος πλουτισμοῦ τοῦ νομισματικοῦ συστήματος. Καί, ὅπως ἔχω δείξει μέ τήν περικοπή ἀπό τόν Πέττυ[87], τά ἄλλα ἐμπορεύματα ἐκτιμοῦνται μέ βάση τόν βαθμό στόν ὁποῖο εἶναι λίγο - πολύ ἀντικείμενα διαρκείας, στόν βαθμό δηλαδή πού παραμένουν ἀνταλλακτική ἀξία.

Καί νά πού ὁ Α. Σμίθ ἐπαναλαβαίνει πρῶτα τήν ἴδια ἄποψη γιά τή σχετικά μεγαλύτερη ἤ μικρότερη διάρκεια τῶν ἐμπορευμάτων στό μέρος ὅπου μιλάει γιά τήν κατανάλωση πού συντελεῖ λίγο - πολύ στό σχηματισμό τοῦ πλούτου, ἀνάλογα μέ τό ἄν γίνεται μέ λίγο - πολύ

παροδικά εἴδη κατανάλωσης[88]. Ἔτσι διαφαίνεται ἐδῶ τό νομισματικό σύστημα, καί δέν μποροῦσε νά γίνει διαφορετικά, γιατί ἀκόμα καί στήν περίπτωση ὅπου γίνεται ἄμεση κατανάλωση παραμένει ἡ ὑστερόβουλη σκέψη, ὅτι τό [419] εἶδος κατανάλωσης παραμένει *πλοῦτος*, ἐμπόρευμα, ἑνότητα ἀξίας χρήσης καί ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, ἡ δέ τελευταία ἐξαρτιέται ἀπό τόν βαθμό διάρκειας τῆς ἀξίας χρήσης, ἀπό τό γεγονός δηλαδή ὅτι ἡ κατανάλωση μόνο σιγά - σιγά αἴρει τή δυνατότητα τῆς ἀξίας χρήσης νά εἶναι *ἐμπόρευμα* ἤ φορέας τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας.

Δεύτερο. Στή δεύτερη διάκριση πού κάνει ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί στή μή παραγωγική ἐργασία ὁ Σμίθ ἐπανέρχεται ὁλοκληρωτικά — πιό πλατιά — στή διάκριση πού κάνει τό νομισματικό σύστημα.

Ἡ παραγωγική ἐργασία

«παγιώνεται καί ὑλοποιεῖται σέ ἕνα ἰδιαίτερο ἀντικείμενο ἤ σέ ἕνα ἐμπόρευμα, πού μπορεῖ νά πουληθεῖ, *πού τουλάχιστον ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ἀκόμα ἐπί ἕνα χρονικό διάστημα μετά τήν ἀποπεράτωση τῆς ἐργασίας*. Μαζεύεται καί ἀποταμιεύεται κατά κάποιον τρόπο μιά ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας, γιά νά χρησιμοποιηθεῖ ἀργότερα, ὅταν παρουσιαστεῖ ἀνάγκη.

Τό ἀντίθετο γίνεται μέ τά ἀποτελέσματα ἤ τίς ὑπηρεσίες τῆς μή παραγωγικῆς ἐργασίας

«παρέρχονται συνήθως τή στιγμή τῆς πραγματοποίησής τους καί ἀφήνουν σπάνια ἕνα ἴχνος ἤ μιάν *ἀξία*, ἔναντι τῆς ὁποίας θά μποροῦσε νά προμηθευτεῖ κανείς ἀργότερα μιάν ἴση ποσότητα ὑπηρεσιῶν» (τόμ. II, Bibl. II, κεφ. III, σελ. 94 τῆς ἔκδοσης Μακκοῦλλοχ).

Ἑπομένως ὁ Σμίθ κάνει μέ τά ἐμπορεύματα καί τίς ὑπηρεσίες τήν ἴδια διάκριση πού κάνει τό νομισματικό σύστημα ἀνάμεσα στό χρυσό καί στόν ἄργυρο, ἀπό τή μιά, καί στά ἄλλα ἐμπορεύματα, ἀπό τήν ἄλλη. Καί ἐδῶ ἐπίσης ἔχουμε τή συσσώρευση, ὄχι ὅμως πιά μέ τή μορφή τοῦ ἀποθησαυρισμοῦ, ἀλλά τῆς πραγματικῆς συσσώρευσης, τῆς ἀναπαραγωγῆς. Τό ἐμπόρευμα ἐξαφανίζεται στήν κατανάλωση, ἔπειτα ὅμως ἀναπαράγει ἕνα ἐμπόρευμα μεγαλύτερης ἀξίας, ἤ, ἄν δέν χρησιμοποιηθεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο, εἶναι τό ἴδιο μιά ἀξία μέ τήν ὁποία μπορεῖ ν' ἀγοραστεῖ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα. Εἶναι ἡ ἰδιότητα τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας, ὅτι ὑπάρχει μέ τή μορφή μιᾶς λίγο - πολύ διαρκοῦς καί γι' αὐτό πάλι ἐκποιήσιμης ἀξίας χρήσης, μιᾶς ἀξίας χρήσης μέ τή μορφή τῆς ὁποίας εἶναι ἕνα ἐμπόρευμα πού μπορεῖ νά πουληθεῖ, φορέας τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, μέ τή μορφή πού ἡ ἴδια εἶναι *ἐμπόρευμα* —

ἤ μέ τή μορφή πού στήν οὐσία εἶναι *χρῆμα*. Οἱ ὑπηρεσίες τῶν μή παραγωγικῶν ἐργατῶν δέν ξαναγίνονται *χρῆμα*. Μέ τίς ὑπηρεσίες πού πληρώνω στόν δικηγόρο, τόν γιατρό, τόν παπά, τόν μουσικό κλπ., στόν πολιτικό, τόν στρατιώτη κλπ., δέν μπορῶ νά πληρώσω χρέη ἤ ν' ἀγοράσω ἕνα ἐμπόρευμα ἤ μιάν ἐργασία πού παράγει ὑπεραξία. Ἔχουν παρέλθει ὅπως παρέρχονται τά ἐφήμερα εἴδη κατανάλωσης.

Ἔτσι ὁ Σμίθ λέει βασικά τό ἴδιο πού λέει καί τό νομισματικό σύστημα. Τό τελευταῖο θεωρεῖ παραγωγική μόνο τήν ἐργασία πού παράγει *χρῆμα*, χρυσό ἤ ἄργυρο. Γιά τόν Σμίθ παραγωγική εἶναι μόνο ἡ ἐργασία, πού παράγει *χρῆμα* στόν ἀγοραστή της, μόνο πού τόν χαρακτήρα τοῦ χρήματος τόν βλέπει σέ ὅλα τά ἐμπορεύματα, παρά τή συγκάλυψή του, ἐνῶ τό νομισματικό σύστημα τόν βλέπει μόνο στό ἐμπόρευμα, πού ἀποτελεῖ τήν αὐτοτελή ὕπαρξη τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας.

Αὐτή ἡ διάκριση βασίζεται στήν οὐσία τῆς ἴδιας τῆς ἀστικῆς παραγωγῆς, γιατί ὁ πλοῦτος δέν ταυτίζεται μέ τήν ἀξία χρήσης, ἀλλά πλοῦτος εἶναι μόνο τό *ἐμπόρευμα*, ἡ ἀξία χρήσης σάν φορέας τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, σάν χρῆμα. Αὐτό, πού δέν κατανόησε τό νομισματικό σύστημα, εἶναι πῶς δημιουργεῖται καί αὐξάνει τό χρῆμα αὐτό μέ τήν κατανάλωση τῶν ἐμπορευμάτων καί ὄχι μέ τή μετατροπή τους σέ χρυσό καί ἄργυρο, στούς ὁποίους εἶναι ἀποκρυσταλλωμένα σάν αὐτοτελής ἀνταλλακτική ἀξία καί στά ὁποῖα δέν χάνουν μόνο τήν ἀξία χρήσης τους, ἀλλά καί δέν μεταβάλλουν τό *μέγεθος* τῆς *ἀξίας* τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ὁ Νεκκέρ

[Παρουσίαση τῆς ταξικῆς ἀντίθεσης στόν καπιταλισμό σάν ἀντίθεσης φτώχιας καί πλούτου]

Μερικές περικοπές τοῦ Λενγκέ, πού τίς ἀναφέραμε ἤδη πιό πάνω, ἀποδείχνουν ὅτι τοῦ εἶναι σαφής ἡ οὐσία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς[89], καί ὅμως ὁ Λενγκέ μπορεῖ νά καταταχθεῖ ἐδῶ ὕστερα ἀπό τόν Νεκκέρ[90].

Καί στά δυό του συγγράμματα «Sur la législation et le commerce des grains», ἐκδόθηκε πρῶτα τό 1775, καί «De l' administration des finances de la France etc.» ὁ Νεκκέρ ἀποδείχνει, πῶς ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας συμβάλλει μόνο στό ὅτι ὁ ἐργάτης χρειάζεται *λιγότερο* χρόνο γιά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ δικοῦ του μισθοῦ, καί ὅτι ἑπομένως ἐργάζεται *χωρίς πληρωμή περισσότερο χρονικό διάστημα* γι' αὐτόν πού τόν ἀπασχολεῖ. Στό ζήτημα αὐτό ὁ Νεκκέρ ξεκινάει σωστά ἀπό τή βάση τοῦ *μέσου μισθοῦ ἐργασίας*, ἀπό τό κατώτατο ὅριο τοῦ μισθοῦ. Αὐτό ὅμως πού τόν ἀπασχολεῖ οὐσιαστικά δέν εἶναι ἡ μετατροπή μέ τό προτσές αὐτό τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας σέ κεφάλαιο καί ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά μᾶλλον ἡ γενική ἐξέλιξη τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στή φτώχια καί στόν πλοῦτο, στή φτώχια καί στήν πολυτέλεια, ἐπειδή στόν ἴδιο βαθμό πού μιά μικρότερη ποσότητα ἐργασίας ἀρκεῖ γιά νά παραχθοῦν τά ἀπαραίτητα μέσα συντήρησης, ἕνα μέρος τῆς ἐργασίας γίνεται προοδευτικά περιττό καί γι' αὐτό μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν παραγωγή εἰδῶν πολυτελείας, μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ σέ μιάν ἄλλη σφαίρα παραγωγῆς. Ἕνα μέρος αὐτῶν τῶν εἰδῶν πολυτελείας εἶναι εἴδη διαρκείας, πράγμα πού δίνει τή δυνατότητα νά συσσωρεύονται τά εἴδη πολυτελείας στά χέρια ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἀπό αἰώνα σέ αἰώνα διαθέτουν τήν ὑπερεργασία καί ἔτσι ἡ ἀντίθεση γίνεται ὅλο καί πιό σημαντική.

Τό σπουδαιότερο εἶναι ὅτι τόν πλοῦτο τῶν μή ἐργαζόμενων τάξεων [420] — κέρδος καί πρόσοδο — ὁ Νεκκέρ τόν συνάγει γενικά ἀπό τήν υπερεργασία. Κατά τήν ἐξέταση τῆς ὑπεραξίας ὅμως ἔχει ὑπόψη του τή σχετική ὑπεραξία, πού προκύπτει ἀπό τή συντόμευση τοῦ *ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας* καί ὄχι ἀπό τήν παράταση τῆς συνολικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας γίνεται παραγωγική δύναμη τῶν κατόχων τῶν ὅρων ἐργασίας. Ἡ ἴδια δέ παραγωγική δύναμη ἐκφράζεται μέ τόν περιορισμό τοῦ χρόνου ἐργασίας, πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν ἐπίτευξη ἑνός καθορισμένου ἀποτελέσματος. Αὐτό πού ἀκολουθεῖ εἶναι τά κύρια σημεῖα:

Πρῶτο: «De l' administration des finances de la France etc.:» (Oeuvres, t. II, Lausanne et Paris 1789):

«Βλέπω μιά τάξη τῆς κοινωνίας, τό εἰσόδημα τῆς ὁποίας πρέπει νά μένει πάντα τό ἴδιο περίπου. Βλέπω μιάν ἄλλη τάξη, ὁ πλοῦτος τῆς ὁποίας αὐξάνει ἀναπόφευκτα. Ἔτσι ἡ πολυτέλεια, πού προκύπτει ἀπό μιάν ἀντιπαράθεση καί ἀπό μιά σύγκριση, θά ἔπρεπε ν' ἀκολουθήσει τήν ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς δυσαναλογίας καί νά γίνεται ὅλο καί πιό χτυπητή ὅσο περνοῦν τά χρόνια» (στό ἴδιο, σελ. 285, 286).

(Ἐδῶ βλέπουμε κιόλας καλά τήν ἀντίθεση *τῶν δυό τάξεων σάν τάξεων*).

«Ἡ τάξη ἐκείνη τῆς κοινωνίας, ἡ μοίρα τῆς ὁποίας εἶναι κατά κάποιον τρόπο *παγιωμένη* κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν κοινωνικῶν νόμων, ἀποτελεῖται ἀπό ὅλους ἐκείνους πού, ἐπειδή ζοῦνε *ἀπό τήν ἐργασία τῶν χεριῶν τους*, ὑποτάσσονται ἀναπόδραστα στό νόμο τῶν *ἰδιοκτητῶν*» (τῶν ἰδιοκτητῶν τῶν ὅρων ἐργασίας) «καί ἀναγκάζονται νά ἀρκοῦνται μέ ἕνα *μισθό ἐργασίας, πού ν' ἀνταποκρίνεται μόνο στίς ἐπιούσιες ἀνάγκες τῆς ζωῆς*. Ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους αὐτῆς τῆς τάξης καί *ἡ πίεση τῶν ἀναγκῶν τους* καθορίζουν τήν *κατάσταση τῆς ἐξάρτησής τους*. Καί οἱ σχέσεις αὐτές δέν μποροῦν ν' ἀλλάξουν» (στό ἴδιο, σελ. 286).

«Ἡ *ἀδιάκοπη ἐφεύρεση ἐργαλείων, πού ἔχουν ἁπλοποιήσει ὅλες τίς μηχανικές ἐργασίες*, ἔχει λοιπόν *μεγαλώσει τόν πλοῦτο καί τήν περιουσία τῶν ἰδιοκτητῶν*. Ἕνα μέρος αὐτῶν τῶν ἐργαλείων, *πού μειώνει τά ἔξοδα καλλιέργειας τῆς γῆς, μεγάλωσε σημαντικά τό εἰσόδημα* πού διαθέτουν οἱ κάτοχοι αὐτῆς τῆς γῆς. Ἕνα ἄλλο μέρος αὐτῶν τῶν ἀνακαλύψεων τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος ἔχει σέ *τέτιον βαθμό διευκολύνει* τίς βιομηχανικές ἐργασίες, ὥστε οἱ ἄνθρωποι *πού ἐργάζονται στήν ὑπηρεσία τῶν διανεμητῶν τῶν μέσων συντήρησης*» (δηλαδή τῶν καπιταλιστῶν) «*μποροῦν στό ἴδιο χρονικό διάστημα καί μέ τόν ἴδιο μισθό* νά παράγουν μιά μεγαλύτερη ποσότητα κάθε λογῆς προϊόντων» (σελ. 287). «Ἄς ὑποθέσουμε, ὅτι τόν τελευταῖο αἰώνα χρειάζονταν ἑκατό χιλιάδες ἐργάτες, γιά νά παράγουν αὐτό, πού παράγεται σήμερα μέ ὀγδόντα χιλιάδες ἐργάτες. Στήν περί-

πτωση αὐτή οἱ ὑπόλοιποι εἴκοσι χιλιάδες εἶναι ὑποχρεωμένοι νά στραφοῦν πρός *ἄλλες ἀπασχολήσεις*, γιά νά ἐξασφαλίσουν μισθούς ἐργασίας. Καί τά νέα προϊόντα τῆς δουλιᾶς τῶν χεριῶν τους, πού θά προκύψουν ἀπό τό γεγονός αὐτό, θά αὐξήσουν τίς ἀπολαύσεις καί τήν πολυτέλεια τῶν πλουσίων» (σελ. 287, 288).

«Γιατί», συνεχίζει, «δέν πρέπει νά μᾶς διαφεύγει τό γεγονός ὅτι οἱ μισθοί ἐργασίας σέ ὅλα τά ἐπαγγέλματα, πού δέν ἀπαιτοῦν κανένα ἰδιαίτερο ταλέντο, θά ἀντιστοιχοῦν πάντα στήν *τιμή* τῶν *ἀναγκαίων* γιά κάθε ἐργάτη *μέσων συντήρησης*. Ἔτσι *ἡ ἐπιτάχυνση τῆς παραγωγῆς*, ἀπό τή στιγμή πού ὁ τρόπος πού πετυχαίνεται ἔχει γίνει κοινή γνώση, *δέν πάει πρός ὄφελος τῶν ἀνθρώπων τῆς δουλιᾶς*, ἀλλά *προκαλεῖ μόνο τήν αὔξηση τῶν μέσων* γιά τήν ἱκανοποίηση τοῦ γούστου καί τῆς ματαιοδοξίας ἐκείνων πού διαθέτουν τά προϊόντα τῆς γῆς» (στό ἴδιο, σελ. 288). «Ἀνάμεσα στά διάφορα ἀγαθά τῆς φύσης πού τά διαμορφώνει καί τά μεταβάλλει ἡ ἐπιτηδειότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὑπάρχουν πολλά, ἡ διάρκεια τῶν ὁποίων ξεπερνάει σημαντικά τή διάρκεια τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς: Ἔτσι κάθε γενιά κληρονομάει ἕνα μέρος τῶν ἐργασιῶν τῆς γενιᾶς πού προηγήθηκε»

{ὁ Νεκκέρ ἐξετάζει ἐδῶ μόνο τή συσσώρευση ἐκείνου πού ὁ Α. Σμίθ τό ὀνομάζει ποσό κατανάλωσης}

«καί σέ ὅλες τίς χῶρες *συσσωρεύεται* ἀδιάκοπα μιά ὁλοένα καί μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων τῆς ἐξειδικευμένης δουλιᾶς. Καί ἐπειδή ὅλη αὐτή ἡ ποσότητα μοιράζεται πάντα μεταξύ τῶν ἰδιοκτητῶν, πρέπει νά γίνεται ὁλοένα καί πιό χτυπητή, πιό ἀξιοπρόσεκτη ἡ δυσαναλογία ἀνάμεσα στίς συνθῆκες τῆς ζωῆς τους καί στίς συνθῆκες ζωῆς τῆς πολυάριθμης τάξης τῶν πολιτῶν» (σελ. 289).

Ἔτσι:

«*Ἡ ἐπιτάχυνση τῆς ἐργασίας στή βιομηχανική παραγωγή*, πού ἔχει αὐξήσει στή γῆ τά ἀντικείμενα τῆς χλιδῆς καί τῆς πολυτέλειας, *τό χρονικό διάστημα, στή διάρκεια τοῦ ὁποίου συντελέστηκε ἡ συσσώρευση*, καί οἱ *νόμοι τῆς ἰδιοκτησίας, πού ἔχουν συγκεντρώσει τά ἀγαθά αὐτά στά χέρια μιᾶς μόνο τάξης τῆς κοινωνίας*... αὐτές οἱ μεγάλες πηγές τῆς πολυτέλειας θά ὑπῆρχαν ὁποιοδήποτε κι ἄν ἦταν τό συνολικό ποσό τοῦ νομισματοποιημένου χρήματος» (σελ. 291).

(Τοῦτο, τό τελευταῖο πολεμάει τήν ἄποψη ἐκείνων, πού ἀποδίδουν τήν πολυτέλεια στήν αὐξημένη μάζα τοῦ χρήματος).

Δεύτερο: «Sur la législation et le commerce des grains etc.» (Oeuvres, t. IV):

«Ἀπό τή στιγμή πού ὁ χειροτέχνης ἤ ὁ ἀγρότης *δέν ἔχουν ἄλλες ἐφεδρεῖες* δέν μποροῦν ν' ἀντισταθοῦν. Ὀφείλουν *νά ἐργαστοῦν σήμερα, ἄν δέν θέλουν νά πεθάνουν αὔριο ἀπό τήν πείνα*. Καί σ' αὐτή τήν πάλη τῶν συμφερόντων ἀνάμεσα [421] στούς ἰδιοκτῆτες καί τούς ἐργάτες παίζει ὁ ἕνας τή ζωή του καί τή ζωή

τῆς οἰκογένειάς του, ἐνῶ ὁ ἄλλος διακινδυνεύει μόνο μιάν ἐπιβράδυνση στήν αὔξηση τῆς πολυτέλειάς του»(σελ. 63).

Αὐτή ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν πλοῦτο πού δέν ἐργάζεται καί στή φτώχια πού ἐργάζεται γιά νά ζήσει, προκαλεῖ ἐπίσης μιάν ἀντίθεση στό ἐπίπεδο τῆς γνώσης. Ἡ γνώση καί ἡ ἐργασία χωρίζουν. Ἡ πρώτη ἀντιπαρατίθεται στή δεύτερη σάν κεφάλαιο ἤ σάν εἶδος πολυτελείας τοῦ πλουσίου.

«Ἡ ἱκανότητα τῆς γνώσης καί τῆς ἀντίληψης εἶναι ἕνα γενικό δῶρο τῆς φύσης, ἀναπτύσσεται ὅμως μόνο μέ τήν ἐκπαίδευση. Ἄν ἡ ἰδιοκτησία ἦταν ἰσόμερα μοιρασμένη, *ὁ καθένας θά ἐργαζόταν μέτρια*»

(ἑπομένως, ἀποφασιστικό ρόλο παίζει πάλι τό μέγεθος τοῦ χρόνου ἐργασίας)

«*καί ὁ καθένας θά κατεῖχε λίγες γνώσεις*, γιατί στόν καθένα θά ἔμενε *λίγος χρόνος*», (ἐλεύθερος χρόνος), «τόν ὁποῖο θά μποροῦσε νά ἀφιερώσει στή μελέτη καί στή σκέψη. Ἐξαιτίας ὅμως τῆς ἀνισότητας πού ὑπάρχει στήν ἰδιοκτησία, ἀποτέλεσμα αὐτό τοῦ ὑπάρχοντος κοινωνικοῦ καθεστῶτος, *ἀπαγορεύεται ἡ μόρφωση* σ' ὅλους τούς ἀνθρώπους πού ἔχουν γεννηθεῖ χωρίς ἰδιοκτησία, γιατί ὅλα τά μέσα συντήρησης βρίσκονται στά χέρια ἐκείνου τοῦ μέρους τοῦ ἔθνους, πού κατέχει *χρῆμα ἤ γῆ*. Καί ἐπειδή κανένας δέν χαρίζει κάτι δωρεάν, ὁ ἄνθρωπος πού ἔχει γεννηθεῖ χωρίς ἄλλη ἐφεδρεία ἐκτός ἀπό τή σωματική του δύναμη, εἶναι ὑποχρεωμένος νά τήν ἀφιερώσει, ἀπό τήν πρώτη μέρα τῆς ἀνάπτυξής της, στήν ὑπηρεσία τῶν ἰδιοκτητῶν καί νά συνεχίσει ἔτσι σ' ὅλη του τή ζωή, ἀπό τήν ἀνατολή τοῦ ἥλιου ὥς τή στιγμή πού ἐξαντλεῖται ἡ δύναμη αὐτή καί πού γιά τήν ἀνανέωσή της χρειάζεται ὁ ὕπνος»(σελ. 112). «Καί μήπως δέν εἶναι στό κάτω - κάτω τῆς γραφῆς βέβαιο, ὅτι αὐτή ἡ ἀνισότητα τῶν γνώσεων ἔγινε ἀπαραίτητη γιά τή διατήρηση ὅλων αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν ἀνισοτήτων πού τήν ἔχουν γεννήσει;» (στό ἴδιο, σελ. 113) (βλ. καί τίς σελ. 118, 119).

Ὁ Νεκκέρ χλευάζει τό μπέρδεμα τῶν οἰκονομικῶν ἐννοιῶν — τό ὁποῖο χαρακτηρίζει τούς φυσιοκράτες σχετικά μέ τή γῆ, καί ὅλους τούς κατοπινούς οἰκονομολόγους σχετικά μέ τά ὑλικά στοιχεῖα τοῦ κεφαλαίου — μπέρδεμα πού ἐξυμνεῖ τούς ἰδιοκτῆτες τῶν ὅρων παραγωγῆς, ὄχι γιατί οἱ ἴδιοι εἶναι ἀπαραίτητοι, ἀλλά γιατί οἱ ὅροι αὐτοί εἶναι ἀπαραίτητοι γιά τήν ἐργασία καί γιά τήν παραγωγή τοῦ πλούτου.

«Ἀρχίζουν νά συγχέουν τή σημασία τοῦ γαιοκτήμονα (μιᾶς λειτουργίας πού τόσο εὔκολα μπορεῖ νά ἐκπληρωθεῖ) μέ τή σημασία τῆς γῆς»(στό ἴδιο, σελ. 126) [IX-421]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Παρέκβαση

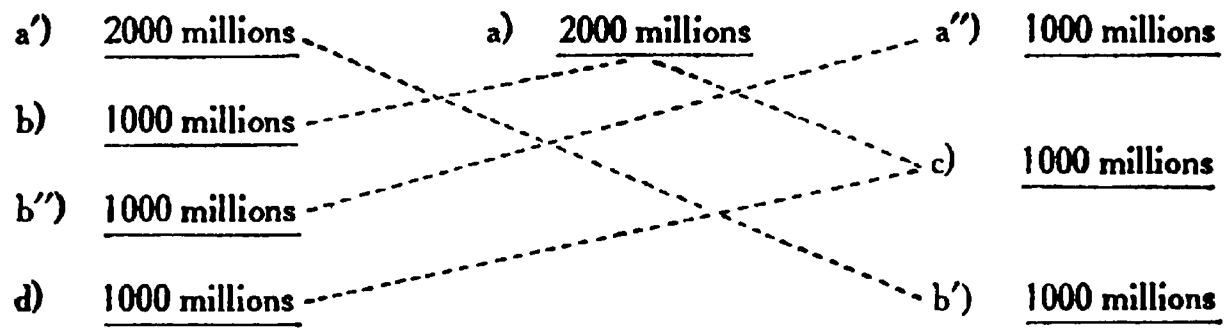
Tableau Économique suivant Quesnay *

||X-422| *5000 millions de produit brut annuel* (livres tournois) **

En avances primitives et annuelles, les fermiers dépensent[2]

En fermages, les propriétaires fonciers touchent[4]

La classe stérile dispose d'un fonds de[5]

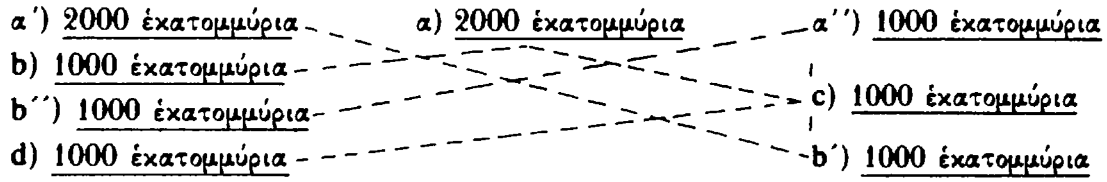
5000 millions

2000 millions dont moitié reste comme un fonds appartenant à la classe stérile[6]

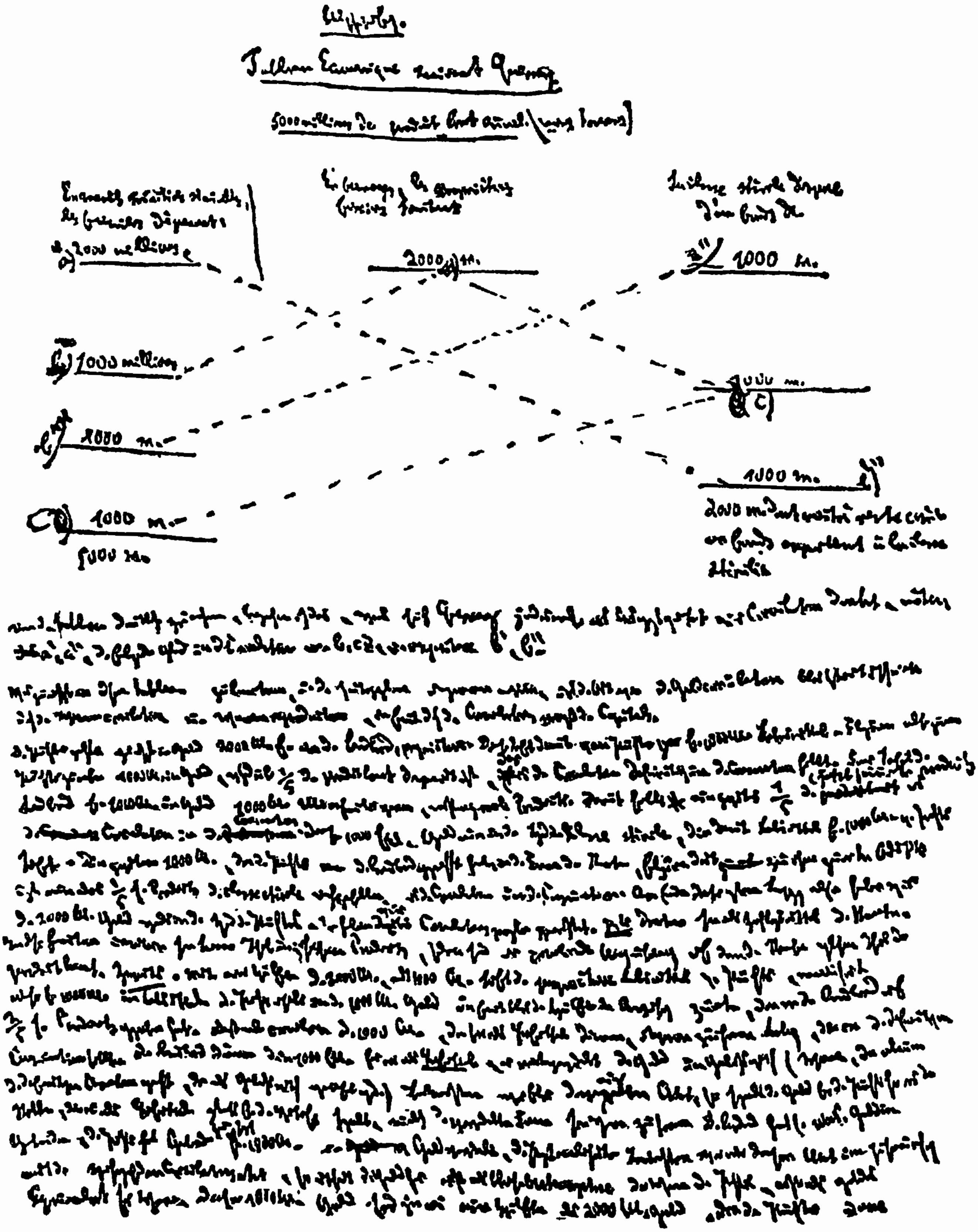
* Ὁ Οἰκονομικός πίνακας τοῦ Κεναί

** [X-422] *5000 ἑκατομμύρια ἀκαθάριστο ἐτήσιο προϊόν (σέ λίρες τῆς Τούρ)*

5000 ἑκατομμύρια

2000 ἑκατομμύρια ἀπό τά ὁποῖα μισά μένουν σάν κεφάλαιο στή στείρα τάξη.

Μιά σελίδα ἀπό τό χειρόγραφο
τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» τοῦ Κ. Μάρξ
μέ τό «Tableau Economique» τοῦ Κεναί.

Γιά νά κάνω πιό σαφή τόν πίνακα, αὐτό πού ὁ Κεναί τό θεωρεῖ κάθε φορά σάν ἀφετηρία μιᾶς κυκλοφορίας, τό συμβολίζω μέ α, α', α'', τόν ἑπόμενο κρίκο στήν κυκλοφορία μέ b, c, d καί ἀντίστοιχα μέ b', b'[92].

Ἐκεῖνο πού πρέπει νά σημειωθεῖ πρῶτα στόν πίνακα αὐτόν καί πού θά ἔπρεπε νά ἐντυπωσιάσει τούς σύγχρονούς του, εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος φαίνεται νά ἐξαρτιέται μόνο ἀπό τήν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων καί ἀπό τήν ἐμπορευματική ἀναπαραγωγή, στήν πραγματικότητα ἀπό τό προτσές κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου.

[*1. Κυκλοφορία ἀνάμεσα στόν παχτωτή καί στόν γαιοκτήμονα. Ἐπιστροφή τοῦ χρήματος στόν παχτωτή, χωρίς νά γίνεται καμιά ἀναπαραγωγή*]

Ὁ παχτωτής πληρώνει πρῶτα 2.000 ἑκατομμύρια φράγκα στόν λόρδο γαιοκτήμονα, στόν propriétaire. Ὁ γαιοκτήμονας ἀγοράζει ἀπό τόν παχτωτή εἴδη διατροφῆς ἀξίας 1.000 ἑκατομμυρίων. Ἔτσι ἐπιστρέφουν στόν παχτωτή 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, ταυτόχρονα διατέθηκε τό $^1/_5$ τοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος, πού περνάει ὁριστικά ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας στή σφαίρα τῆς κατανάλωσης. Ἐπίσης ὁ γαιοκτήμονας ἀγοράζει μέ 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἐμπορεύματα βιομηχανίας, μή ἀγροτικά προϊόντα, ἀξίας 1.000 ἑκατομμυρίων. Ἔτσι περνάει ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας στή σφαίρα τῆς κατανάλωσης ἕνα δεύτερο $^1/_5$ τῶν (μεταποιημένων πιά) προϊόντων. Αὐτά τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, πού βρίσκονται τώρα στά χέρια τῆς στείρας τάξης, τά χρησιμοποιεῖ ἡ τάξη αὐτή γιά ν' ἀγοράσει ἀπό τόν παχτωτή εἴδη διατροφῆς ἀξίας 1.000 ἑκατομμυρίων. Ἔτσι, τά δεύτερα 1.000 ἑκατομμύρια πού πλήρωσε ὁ παχτωτής στόν γαιοκτήμονα μέ τή μορφή τῆς προσόδου, ἐπιστρέφουν πίσω στόν παχτωτή. Ἐξάλλου ἀκόμα $^1/_5$ τοῦ προϊόντος τοῦ παχτωτῆ περιέρχεται στή στείρα τάξη, περνάει ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας στή σφαίρα τῆς κατανάλωσης. Ἔτσι στό τέλος αὐτῆς τῆς πρώτης κίνησης ἔχουμε πάλι στά χέρια τοῦ παχτωτῆ τά 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα. Αὐτά τά 2.000 ἑκατομμύρια πραγματοποίησαν τεσσάρων εἰδῶν προτσές κυκλοφορίας.

Πρῶτα, χρησίμευσαν σάν μέσα πληρωμῆς τῆς προσόδου. Στή λειτουργία τους αὐτή δέν θέτουν σέ κυκλοφορία κανένα μέρος τοῦ ἐτήσιου προϊόντος, ἀλλά ἀποτελοῦν μόνο ἕνα κυκλοφοροῦν δικαίωμα πάνω σ'

ἕνα ἴσο μέ τήν πρόσοδο μέρος τοῦ ἀκαθάριστου ἐτήσιου προϊόντος πού χορηγεῖται στόν γαιοκτήμονα.

Δεύτερο. Μέ τό ἕνα μισό τῶν 2.000 ἑκατομμυρίων, μέ 1.000 ἑκατομμύρια, ὁ γαιοκτήμονας ἀγοράζει εἴδη διατροφῆς ἀπό τόν παχτωτή, καί πραγματοποιεῖ ἔτσι τά 1.000 ἑκατομμύριά του σέ τρόφιμα. Μέ τά 1.000 αὐτά ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ὁ παχτωτής παίρνει πίσω στήν πραγματικότητα μόνο τό μισό τοῦ δικαιώματος πάνω στά $^2/_5$ τοῦ προϊόντος του, πού παραχώρησε στόν γαιοκτήμονα. Αὐτή τή φορά τά 1.000 ἑκατομμύρια, ἀκριβῶς ἐπειδή χρησιμεύουν σάν μέσα ἀγορᾶς, βάζουν σέ κυκλοφορία ἐμπορεύματα ἴσης ἀξίας, πού περνᾶνε στήν ὁριστική κατανάλωση. Στόν γαιοκτήμονα τά 1.000 αὐτά ἑκατομμύρια χρησιμεύουν μόνο σάν *μέσο ἀγορᾶς*. Ξαναμετατρέπει ἔτσι ὁ γαιοκτήμονας τό χρῆμα σέ ἀξία χρήσης (σέ ἐμπόρευμα, πού μπαίνει ὅμως στήν ὁριστική κατανάλωση καί πού ἀγοράζεται σάν ἀξία χρήσης).

Ἄν ἐξετάσουμε μόνο τή μεμονωμένη πράξη, τότε τό χρῆμα παίζει σ' αὐτήν γιά τόν παχτωτή, μονάχα τό ρόλο, πού τόν παίζει πάντα σάν μέσο ἀγορᾶς γιά τόν πουλητή, δηλαδή τό ρόλο ν' ἀποτελεῖ τή μεταβλημένη μορφή τοῦ ἐμπορεύματός του. Ὁ γαιοκτήμονας ἔχει μετατρέψει τά 1.000 ἑκατομμύριά του σέ σιτάρι, ὁ παχτωτής ἔχει μετατρέψει σέ χρῆμα σιτάρι συνολικῆς τιμῆς 1.000 ἑκατομμυρίων, πραγματοποίησε τήν τιμή του. Ἄν ἐξετάσουμε ὅμως αὐτή τήν πράξη σέ συνάρτηση μέ τήν πράξη κυκλοφορίας πού προηγεῖται, τότε τό χρῆμα ἐμφανίζεται ἐδῶ ὄχι σάν ἁπλή μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος τοῦ παχτωτῆ, ὄχι σάν χρυσό ἰσοδύναμο τοῦ ἐμπορεύματός του. Αὐτά τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα εἶναι δά μόνο τό μισό τῶν 2.000 ἑκατομμυρίων σέ χρῆμα πού πλήρωσε ὁ παχτωτής στόν [423] λόρδο γαιοκτήμονα μέ τή μορφή τῆς προσόδου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ παχτωτής ἔναντι τοῦ ἐμπορεύματος ἀξίας 1.000 ἑκατομμυρίων εἰσπράττει 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, ἔτσι ὅμως *στήν πραγματικότητα ξαναγοράζει μόνο τά χρήματα, μέ τά ὁποῖα πλήρωσε τήν πρόσοδο στόν γαιοκτήμονα, ἤ ὁ γαιοκτήμονας ἀγοράζει μέ τά 1.000 ἑκατομμύρια, πού πῆρε ἀπό τόν παχτωτή, ἐμπόρευμα ἀξίας 1.000 ἑκατομμυρίων ἀπό τόν ἴδιο τόν παχτωτή. Πληρώνει τόν παχτωτή μέ τό χρῆμα πού πῆρε ἀπό τόν παχτωτή χωρίς νά τοῦ εἶχε δόσει ἕνα ἰσοδύναμο.*

Ἡ ἐπιστροφή αὐτή τοῦ χρήματος στόν παχτωτή, σέ συνάρτηση μέ τήν πρώτη πράξη, εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα ἡ αἰτία, ἡ ὁποία δέν τοῦ ἐπιτρέπει νά δεῖ τό χρῆμα σάν ἁπλό μέσο κυκλοφορίας. Ἔπειτα, ὅμως, αὐτή ἡ ἐπιστροφή διαφέρει οὐσιαστικά ἀπό τήν ἐπιστροφή τοῦ χρήματος στό

σημεῖο τῆς ἀφετηρίας του, ἐφόσον ἡ κίνηση αὐτή ἐκφράζει ἕνα προτσές ἀναπαραγωγῆς.

Λογουχάρη: Ὁ καπιταλιστής ἤ, γιά νά παραλείψουμε πέρα γιά πέρα αὐτό πού χαρακτηρίζει τήν κεφαλαιοκρατική ἀναπαραγωγή, ἕνας παραγωγός ξοδεύει 100 λίρες σέ πρώτη ὕλη, σέ ἐργαλεῖα δουλιᾶς καί σέ μέσα συντήρησης γιά τό χρονικό διάστημα πού ἐργάζεται. Θά προϋποθέσουμε ὅτι στά μέσα παραγωγῆς δέν προσθέτει περισσότερη ἐργασία ἀπό ἐκείνη πού διέθεσε γιά τά μέσα συντήρησης, γιά τόν μισθό του, πού τόν πλήρωσε στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Ἄν ἡ πρώτη ὕλη κλπ. = 80 λίρες καί τά μέσα συντήρησης πού κατανάλωσε = 20 λίρες, τότε τό προϊόν = 100 λίρες. Ἄν τώρα πουλήσει τό προϊόν, θά ἐπιστρέψουν σ' αὐτόν οἱ 100 λίρες κ.ο.κ. Αὐτή ἡ ἐπιστροφή τοῦ χρήματος στό σημεῖο τῆς ἀφετηρίας του δέν ἐκφράζει παρά μόνο τή διαρκή ἀναπαραγωγή. Ἐδῶ ἡ ἁπλή μεταμόρφωση Χ—Ε—Χ, ἡ μετατροπή χρήματος σέ ἐμπόρευμα καί ἡ ἐπαναμετατροπή ἐμπορεύματος σέ χρῆμα — αὐτή ἡ ἁπλή ἀλλαγή τῶν μορφῶν τοῦ ἐμπορεύματος καί τοῦ χρήματος — ἀποτελεῖ ἐδῶ ταυτόχρονα τό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἔχουμε ἐδῶ τή μετατροπή τοῦ χρήματος σέ ἐμπορεύματα — σέ *μέσα παραγωγῆς* καί σέ μέσα συντήρησης. Ἔπειτα ἔχουμε τήν εἴσοδο αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων σάν στοιχείων στό προτσές τῆς ἐργασίας καί τήν ἔξοδό τους ἀπ' αὐτό μέ τή μορφή τοῦ προϊόντος. Ἔτσι ἔχουμε πάλι ἐμπόρευμα σάν ἀποτέλεσμα τοῦ προτσές, ἀπό τή στιγμή δηλαδή πού τό ἕτοιμό προϊόν ξαναμπαίνει στό προτσές τῆς κυκλοφορίας καί ἀντικρύζει ἔτσι ξανά σάν ἐμπόρευμα τό χρῆμα, καί ἔχουμε τέλος τήν ἐπαναμετατροπή του σέ χρῆμα, γιατί τό ἕτοιμο ἐμπόρευμα, ἀπό τή στιγμή πού ἔχει ξαναμετατραπεῖ σέ χρῆμα, μπορεῖ πάλι νά ἀνταλλαχτεῖ μέ τά στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς του.

Ἡ διαρκής ἐπιστροφή τοῦ χρήματος στό σημεῖο τῆς ἀφετηρίας του δέν ἐκφράζει ἐδῶ μόνο τήν τυπική μετατροπή χρήματος σέ ἐμπόρευμα καί ἐμπορεύματος σέ χρῆμα — ὅπως παρασταίνεται στό ἁπλό προτσές κυκλοφορίας ἤ στήν ἁπλή ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων — *ἀλλά ἐκφράζει ταυτόχρονα τή διαρκή ἀναπαραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος ἀπό μέρους τοῦ ἴδιου παραγωγοῦ.* Ἡ ἀνταλλακτική ἀξία (χρῆμα) μετατρέπεται σέ ἐμπορεύματα πού μπαίνουν στήν κατανάλωση, χρησιμοποιοῦνται σάν ἀξίες χρήσης, μπαίνουν ὅμως στήν ἀναπαραγωγή ἤ τή βιομηχανική κατανάλωση, γι' αὐτό ἀποκαθασταίνουν πάλι τήν ἀρχική ἀξία καί γι' αὐτό παρασταίνονται ξανά μέ *τό ἴδιο* χρηματικό ποσό (στό πιό πάνω παράδειγμα, στό ὁποῖο ὁ παραγωγός ἐργάζεται μόνο γιά τή συντήρησή του). Ὁ τύπος Χ—Ε—Χ ὑπονοεῖ ἐδῶ ὅτι τό Χ δέν μετατρέπεται μόνο

τυπικά σέ Ε, ἀλλά ὅτι τό Ε καταναλώνεται πραγματικά σάν ἀξία χρήσης, περνάει ἀπό τήν κυκλοφορία στήν κατανάλωση, στή βιομηχανική ὅμως κατανάλωση, ἔτσι πού ἡ ἀξία του διατηρεῖται καί ἀναπαράγεται στήν κατανάλωση, καί γι' αὐτό τό Χ ἐμφανίζεται πάλι στό τέλος τοῦ προτσές, διατηρεῖται στήν κίνηση Χ—Ε—Χ.

Ἀντίθετα, στήν πιό πάνω ἐπιστροφή τοῦ χρήματος ἀπό τόν γαιοκτήμονα στόν παχτωτή δέν συντελεῖται κανένα προτσές ἀναπαραγωγῆς. Εἶναι σάν νά εἶχε δόσει ὁ παχτωτής στόν γαιοκτήμονα μάρκες ἤ δελτία γιά προϊόντα 1.000 ἑκατομμυρίων. Ἀπό τή στιγμή πού ὁ γαιοκτήμονας ἀνταλλάσσει αὐτά τά δελτία, ἐπιστρέφουν στόν παχτωτή, ὁ ὁποῖος τά ἐξαγοράζει. Ἄν ὁ γαιοκτήμονας πληρωνόταν ἀπό τήν ἀρχή τή μισή πρόσοδο σέ εἶδος, δέν θά μεσολαβοῦσε καμιά χρηματική κυκλοφορία. Ὅλη ἡ κυκλοφορία θά εἶχε περιοριστεῖ σέ ἕνα ἁπλό πέρασμα ἀπό χέρι σέ χέρι, στό πέρασμα τοῦ προϊόντος ἀπό τά χέρια τοῦ παχτωτῆ στά χέρια τοῦ γαιοκτήμονα. Πρῶτα, ὁ παχτωτής δίνει στόν γαιοκτήμονα χρῆμα στή θέση τοῦ ἐμπορεύματος καί ἔπειτα ὁ γαιοκτήμονας ἐπιστρέφει τό χρῆμα στόν παχτωτή, γιά νά πάρει τό ἐμπόρευμα. Τό χρῆμα χρησιμεύει ἀπό τόν παχτωτή σάν *μέσο πληρωμῆς* στόν γαιοκτήμονα. Χρησιμεύει ἔπειτα στόν γαιοκτήμονα σάν *μέσο ἀγορᾶς* ἀπό τόν παχτωτή. Στήν πρώτη του λειτουργία τό χρῆμα ἀπομακρύνεται ἀπό τόν παχτωτή, στή δεύτερη ἐπιστρέφει σ' αὐτόν.

Αὐτός ὁ τρόπος ἐπιστροφῆς τοῦ χρήματος στόν παραγωγό πρέπει νά γίνεται κάθε φορά πού πληρώνει τόν πιστωτή του, ἀντί μέ ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος του, μέ τήν ἀξία αὐτοῦ τοῦ προϊόντος σέ χρῆμα. Καί σάν πιστωτής παρουσιάζεται ἐδῶ ὁ καθένας πού εἶναι συνιδιοκτήτης (coproprietor) τοῦ ὑπερπροϊόντος του. Λογουχάρη: Ὅλοι οἱ φόροι πληρώνονται σέ χρῆμα ἀπό τούς παραγωγούς. Γι' αὐτούς τό χρῆμα εἶναι ἐδῶ μέσο πληρωμῆς στό κράτος. Τό κράτος ἀγοράζει μ' αὐτό προϊόντα ἀπό τούς παραγωγούς. Στά χέρια τοῦ κράτους τό χρῆμα γίνεται μέσο ἀγορᾶς καί ἐπιστρέφει ἔτσι πίσω στούς παραγωγούς, στό μέτρο πού φεύγουν ἀπό τά χέρια τους τά ἐμπορεύματά τους.

Αὐτό τό στοιχεῖο τῆς ἐπιστροφῆς — αὐτή ἡ ἰδιόμορφη ἐπιστροφή τοῦ χρήματος, πού δέν καθορίζεται ἀπό τήν ἀναπαραγωγή — πρέπει νά γίνεται παντοῦ κατά τήν ἀνταλλαγή εἰσοδήματος μέ κεφάλαιο. Αὐτό πού κάνει ἐδῶ τό χρῆμα νά ἐπιστρέφει, δέν εἶναι ἡ ἀναπαραγωγή, ἀλλά ἡ κατανάλωση. Τό εἰσόδημα ἔχει πληρωθεῖ σέ χρῆμα. Μπορεῖ ὅμως νά καταναλωθεῖ μόνο σέ ἐμπορεύματα. Τό χρῆμα, πού τό ἔχουν εἰσπράξει σάν εἰσόδημα ἀπό τούς παραγωγούς, πρέπει λοιπόν νά ἐπιστραφεῖ σ' αὐτούς, γιά νά πάρουν τό ἴσο ποσό ἀξίας σέ ἐμπορεύμα-

τα, δηλαδή γιά νά καταναλώσουν τό εἰσόδημα. Τό χρῆμα, μέ τό ὁποῖο πληρώνεται εἰσόδημα, λ.χ. πρόσοδος ἤ τόκος ἤ φόροι, {ὁ [424] βιομήχανος καπιταλιστής πληρώνει ἀπό τό προϊόν ὁ ἴδιος στόν ἑαυτό του τό εἰσόδημά του, ἤ τό μέρος ἐκεῖνο ἀπό τήν πούληση τοῦ προϊόντος πού ἀποτελεῖ τό εἰσόδημά του}, ἔχει τή γενική μορφή τοῦ μέσου πληρωμῆς. Αὐτός πού πληρώνει τό εἰσόδημα ὑποτίθεται ὅτι πῆρε ἀπό τόν πιστωτή του ἕνα μέρος τοῦ δικοῦ του προϊόντος, λ.χ. ὁ παχτωτής τά $^2/_5$ τοῦ προϊόντος, τά ὁποῖα, σύμφωνα μέ τόν Κεναί, ἀποτελοῦν τήν πρόσοδο. Εἶναι ἁπλῶς ὁ ὀνομαστικός ἤ ὁ πραγματικός (de facto) κάτοχος.

Ἔτσι, τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος τοῦ παχτωτῆ, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ τήν πρόσοδο πού πληρώνει, ἀπαιτεῖ γιά τήν κυκλοφορία του ἀνάμεσα στόν παχτωτή καί στόν γαιοκτήμονα μόνο ἕνα χρηματικό ποσό ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ προϊόντος, παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἀξία αὐτή κυκλοφορεῖ δυό φορές. Ὁ παχτωτής πληρώνει πρῶτα τήν πρόσοδο σέ χρῆμα. Ἔπειτα ὁ γαιοκτήμονας ἀγοράζει τό προϊόν μέ τό ἴδιο τό χρῆμα. Ἡ πρώτη πράξη εἶναι ἁπλή μεταβίβαση χρήματος, γιατί τό χρῆμα λειτουργεῖ ἐδῶ μόνο σάν *μέσο πληρωμῆς*, προϋποτίθεται δηλαδή ὅτι τό ἐμπόρευμα, γιά τό ὁποῖο πληρώνεται τό χρῆμα, βρίσκεται ἤδη στήν κατοχή ἐκείνου πού πληρώνει καί δέν τοῦ χρησιμεύει σάν μέσο ἀγορᾶς, δέν παίρνει ἔναντί του ἕνα ἰσοδύναμο, ἀντίθετα αὐτό τό ἰσοδύναμο ὑπάρχει ἀπό τά πρίν στά χέρια του. Τή δεύτερη φορά ὅμως τό χρῆμα λειτουργεῖ σάν μέσο ἀγορᾶς, σάν μέσο κυκλοφορίας ἐμπορεύματος. Εἶναι τό ἴδιο σάν νά εἶχε ὁ παχτωτής ξαναγοράσει ἀπό τόν γαιοκτήμονα τό δικό του μερίδιο ἀπό τό προϊόν μέ τό χρῆμα, μέ τό ὁποῖο πλήρωσε τήν πρόσοδό του. Ὁ γαιοκτήμονας μέ τό ἴδιο χρῆμα πού πῆρε ἀπό τόν παχτωτή (πού στήν πραγματικότητα ὁ παχτωτής τό ἔδωσε χωρίς νά πάρει ἕνα ἰσοδύναμο) ξαναγοράζει τό προϊόν ἀπό τόν παχτωτή.

Ἑπομένως, τό ἴδιο χρηματικό ποσό πού δίνεται ἀπό τούς παραγωγούς στούς κατόχους τοῦ εἰσοδήματος μέ τή μορφή τοῦ μέσου πληρωμῆς, χρησιμεύει στούς κατόχους τοῦ εἰσοδήματος σάν μέσο ἀγορᾶς γιά τά ἐμπορεύματα τῶν παραγωγῶν. Αὐτή ἡ διπλή ἀλλαγή θέσης τοῦ χρήματος, ἀπό τά χέρια τοῦ παραγωγοῦ στά χέρια τοῦ κατόχου τοῦ εἰσοδήματος καί ἀπό τά χέρια τοῦ τελευταίου πίσω στά χέρια τοῦ παραγωγοῦ, ἐκφράζει μόνο μιάν ἀλλαγή θέσης τοῦ ἐμπορεύματος, δηλαδή τό πέρασμά του ἀπό τά χέρια τοῦ παραγωγοῦ στά χέρια τοῦ κατόχου τοῦ εἰσοδήματος. Μιά καί ἔχει προϋποτεθεῖ ὅτι ὁ παραγωγός χρωστάει στόν κάτοχο τοῦ εἰσοδήματος ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος του,

μέ τή χρηματική πρόσοδο τοῦ πληρώνει στήν πραγματικότητα ἐκ τῶν ὑστέρων μόνο τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος πού ἔχει πιά περάσει στήν κατοχή του. Τό ἐμπόρευμα βρίσκεται στά χέρια του. Ὅμως δέν τοῦ ἀνήκει. Ἔτσι μέ τό χρῆμα, πού πληρώνει μέ τή μορφή τοῦ εἰσοδήματος, τό ἀγοράζει καί τό κάνει δική του ἰδιοκτησία. Γι' αὐτό τό ἐμπόρευμα δέν ἀλλάζει χέρια. Ὅταν τό χρῆμα ἀλλάζει χέρια, τό γεγονός αὐτό ἐκφράζει μόνο τήν *ἀλλαγή τοῦ τίτλου ἰδιοκτησίας* πάνω στό ἐμπόρευμα, τό ὁποῖο ἐξακολουθεῖ νά μένει στά χέρια τοῦ παραγωγοῦ. Ἔτσι ἐξηγιέται ἡ διπλή ἀλλαγή θέσης τοῦ χρήματος, ἐνῶ τό ἐμπόρευμα ἀλλάζει χέρια μιά φορά μόνο. Τό χρῆμα κυκλοφορεῖ δυό φορές, γιά νά κυκλοφορήσει μιά φορά τό ἐμπόρευμα. Ὅμως κυκλοφορεῖ ἐπίσης μόνο μιά φορά σάν μέσο κυκλοφορίας (μέσο ἀγορᾶς), ἐνῶ τήν ἄλλη φορά κυκλοφορεῖ σάν μέσο πληρωμῆς, ὁπότε στήν κυκλοφορία του, ὅπως ἔχω ἀναπτύξει πιό πάνω, δέν γίνεται ταυτόχρονη ἀλλαγή θέσης ἐμπορεύματος καί χρήματος.

Πράγματι, ἄν ὁ παχτωτής, ἐκτός ἀπό τό προϊόν του, δέν ἔχει ἄλλο χρῆμα, τότε μπορεῖ νά πληρώσει τό προϊόν του, μόνο ἀφοῦ θά ἔχει προηγούμενα πουλήσει τό ἐμπόρευμά του, ἑπομένως ἀφοῦ τό ἐμπόρευμά του θά ἔχει διατρέξει πιά τήν πρώτη του μεταμόρφωση, προτοῦ μπορέσει νά τό πληρώσει παραπέρα στόν γαιοκτήμονα μέ τή μορφή τοῦ χρήματος. Ἀλλά, ἀκόμα κι ἄν συνυπολογιστεῖ κι αὐτό, πάλι τό χρῆμα ἀλλάζει περισσότερες φορές θέση ἀπό τό ἐμπόρευμα. Πρῶτα, πραγματοποιεῖται τό Ε—Χ. Τά $^2/_5$ τοῦ ἐμπορεύματος πουλιοῦνται καί μετατρέπονται σέ χρῆμα. Ἐδῶ γίνεται ταυτόχρονη ἀλλαγή θέσης τοῦ ἐμπορεύματος καί τοῦ χρήματος. Ὕστερα, ὅμως, αὐτό τό ἴδιο τό χρῆμα περνάει ἀπό τά χέρια τοῦ παχτωτῆ στά χέρια τοῦ γαιοκτήμονα, χωρίς ἀλλαγή θέσης τοῦ ἐμπορεύματος. Ἐδῶ γίνεται ἀλλαγή θέσης τοῦ χρήματος χωρίς νά γίνεται ἀλλαγή θέσης τοῦ ἐμπορεύματος. Εἶναι τό ἴδιο σάν νά εἶχε ὁ παχτωτής ἕναν συνεταῖρο (copartner). Ἔχει πάρει τό χρῆμα, ὀφείλει ὅμως νά τό μοιραστεῖ μέ τόν συνεταῖρο του. Ἤ εἶναι μᾶλλον τό ἴδιο γιά τά $^2/_5$, σάν νά εἶχε πάρει τό χρῆμα ἕνας ὑπηρέτης τοῦ παχτωτῆ. Ὁ ὑπηρέτης αὐτός πρέπει νά τό δόσει στόν παχτωτή, δέν μπορεῖ νά τό κρατήσει στή δική του τήν τσέπη. Τό πέρασμα τοῦ χρήματος ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο δέν ἐκφράζει ἐδῶ καθόλου μιά μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος, ἀλλά μόνο τή μεταβίβαση τοῦ χρήματος ἀπό τά χέρια τοῦ ἄμεσου κατόχου του στά χέρια τοῦ ἰδιοκτήτη του. Αὐτό μπορεῖ λοιπόν νά συμβεῖ, ὅταν ἐκεῖνος πού παίρνει πρῶτος τό χρῆμα εἰσπράττει ἁπλῶς τό χρῆμα γιά λογαριασμό τοῦ ἀφεντικοῦ του. Καί στήν περίπτωση αὐτή τό χρῆμα δέν εἶναι μέσο πληρωμῆς,

συντελεῖται ἕνα ἁπλό πέρασμα ἀπό τά χέρια ἐκείνου πού τό εἰσέπραξε, καί στόν ὁποῖο δέν ἀνήκει, στά χέρια τοῦ ἰδιοκτήτη του.

Αὐτός ὁ τρόπος ἀλλαγῆς θέσης τοῦ χρήματος δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σχέση μέ τή μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος, ὅπως δέν ἔχει ἡ ἀλλαγή θέσης πού προκύπτει ἀπό τήν ἁπλή ἀλλαγή ἑνός εἴδους χρήματος μέ ἕνα ἄλλο εἶδος χρήματος. Ὅταν ὅμως τό χρῆμα χρησιμοποιεῖται σάν μέσο πληρωμῆς, ὑποτίθεται πάντα ὅτι αὐτός πού πληρώνει ἔχει πάρει ἕνα ἐμπόρευμα, πού τό πληρώνει ἀργότερα. Ὅσο γιά τόν παχτωτή κλπ. *δέν ἔχει πάρει* αὐτό τό ἐμπόρευμα. Τό ἐμπόρευμα αὐτό βρίσκεται στά χέρια του, προτοῦ βρεθεῖ στά χέρια τοῦ γαιοκτήμονα, καί ἀποτελεῖ μέρος τοῦ προϊόντος του. Τήν ἰδιοκτησία ὅμως πάνω σ' αὐτό τήν ἀποκτάει *νομικά*, μόνο ἀφοῦ πρῶτα μεταβιβάσει στόν γαιοκτήμονα τό χρῆμα πού πῆρε ἐναντί του. Ὁ τίτλος του ἰδιοκτησίας στό ἐμπόρευμα ἀλλάζει. Τό ἴδιο τό ἐμπόρευμα ἐξακολουθεῖ νά βρίσκεται στά χέρια του. Στήν ἀρχή ὅμως βρισκόταν στά χέρια του μέ τήν ἰδιότητα τοῦ *κατόχου* τοῦ ἐμπορεύματος, ἰδιοκτήτης τοῦ ὁποίου ἦταν ὁ γαιοκτήμονας. Τώρα τό ἐμπόρευμα βρίσκεται στά χέρια του σάν δική του ἰδιοκτησία. Ἡ ἀλλαγή τῆς νομικῆς μορφῆς, μέ τήν ὁποία τό ἐμπόρευμα βρίσκεται στά ἴδια τά χέρια, δέν προκαλεῖ βέβαια τήν ἀλλαγή ἀπό χέρι σέ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ ἐμπορεύματος.

[2. *Σχετικά μέ τήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος ἀνάμεσα στόν καπιταλιστή καί στόν ἐργάτη*]

[*α) Ἀνούσια φράση ἡ ἄποψη ὅτι ὁ μισθός ἐργασίας ἀποτελεῖ προκαταβολή τοῦ καπιταλιστῆ στόν ἐργάτη. Ἡ ἀστική ἀντίληψη γιά τό κέρδος σάν τίμημα γι' αὐτό πού διακινδυνεύεται*]

[425] {Ἀπό ὅσα εἰπώθηκαν ὥς τώρα, βγαίνει μόνο του πόσο ἀνούσια εἶναι ἡ φράση, πού θέλει «νά ἐξηγήσει» τό κέρδος τοῦ κεφαλαιοκράτη μέ τό ὅτι αὐτός προκαταβάλλει στόν ἐργάτη χρῆμα, προτοῦ μετατρέψει τό ἐμπόρευμα σέ χρῆμα.

Πρῶτο: Ὅταν ἀγοράζω ἕνα ἐμπόρευμα γιά τή δική μου κατανάλωση, δέν βγάζω κανένα «κέρδος» ἀπό τό γεγονός ὅτι ἐγώ εἶμαι ὁ ἀγοραστής καί ὁ κάτοχος τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ὁ «πουλητής», καί ἀπό τό γεγονός ὅτι τό δικό μου τό ἐμπόρευμα ἔχει τή μορφή τοῦ χρήματος, ἐνῶ τό δικό του πρέπει νά μετατραπεῖ πρῶτα σέ χρῆμα. [Ὁ καπιταλι-

στής πληρώνει τήν ἐργασία, ἀφοῦ πρῶτα τήν καταναλώσει, ἐνῶ τά ἄλλα ἐμπορεύματα πληρώνονται προτοῦ καταναλωθοῦν. Αὐτό προκύπτει ἀπό τήν ἰδιόμορφη φύση τοῦ ἐμπορεύματος πού ἀγοράζει ὁ καπιταλιστής καί πού πράγματι παραδίδεται στόν ἀγοραστή, ἀφοῦ πρῶτα καταναλωθεῖ. Τό χρῆμα ἐμφανίζεται ἐδῶ σάν μέσο πληρωμῆς. Ὁ καπιταλιστής ἰδιοποιεῖται πάντα τό ἐμπόρευμα «ἐργασία», *προτοῦ* τό πληρώσει. Τό γεγονός ὅμως ὅτι τήν ἀγοράζει μόνο γιά νά βγάζει ἕνα κέρδος ἀπό τήν πούληση τοῦ προϊόντος της, δέν ἀποτελεῖ καθόλου *ἀποχρώντα λόγο* γιά νά βγάζει αὐτό τό κέρδος. Ἀποτελεῖ μόνο κίνητρο. Αὐτή δέ ἡ φράση δέν θά σήμαινε τίποτα ἄλλο, ἐκτός ἀπό τό ὅτι ἀγοράζει τή μισθωτή ἐργασία καί βγάζει ἕνα κέρδος, *γιατί* θέλει νά βγάλει ἕνα κέρδος ἀπό τήν πούληση τοῦ προϊόντος αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

Δεύτερο: Μᾶς λένε, ὅμως, ὅτι ὁ καπιταλιστής ὡστόσο προκαταβάλλει μέ τή μορφή τοῦ χρήματος στόν ἐργάτη τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος, πού τοῦ ἀναλογεῖ μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας καί τόν ἀπαλλάσσει ἔτσι ἀπό τόν κόπο καί τόν κίνδυνο καί τοῦ ἐξοικονομάει ἐπίσης χρόνο, πού θά ἀπαιτοῦνταν γιά νά μετατρέψει ὁ ἴδιος σέ χρῆμα τό μέρος τοῦ ἐμπορεύματος πού τοῦ ἀνήκει σάν μισθός ἐργασίας. Δέν θάπρεπε μήπως ὁ ἐργάτης νά πληρώνει τόν καπιταλιστή γι' αὐτό τόν κόπο, τόν κίνδυνο καί τό χρόνο; Νά πάρει δηλαδή ἔναντι αὐτῶν λιγότερο μέρος τοῦ προϊόντος ἀπό τό μέρος πού κατά τά ἄλλα θά τοῦ ἀναλογοῦσε;

Ἔτσι ἀνατρέπεται ὅλη ἡ σχέση μισθωτῆς ἐργασίας καί κεφαλαίου καί ἐκμηδενίζεται ἡ οἰκονομική δικαίωση τῆς ὑπεραξίας. Τό ἀποτέλεσμα τοῦ προτσές εἶναι πράγματι ὅτι τό ποσό ἀπό τό ὁποῖο ὁ καπιταλιστής πληρώνει τόν μισθωτό ἐργάτη στήν πραγματικότητα δέν εἶναι παρά δικό του προϊόν καί ὅτι ἔτσι ὁ καπιταλιστής καί ὁ ἐργάτης στήν *πράξη* μοιράζονται μεταξύ τους τό προϊόν σέ καθορισμένες ἀναλογίες. Αὐτό ὅμως τό πραγματικό ἀποτέλεσμα δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σχέση μέ τή συναλλαγή ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί τή μισθωτή ἐργασία (πάνω στήν ὁποία βασίζεται ἡ οἰκονομική δικαίωση, ἡ δικαίωση τῆς ὑπεραξίας πού προκύπτει ἀπό τούς νόμους τῆς ἴδιας τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων). Αὐτό πού ἀγοράζει ὁ καπιταλιστής εἶναι ἡ πρόσκαιρη διάθεση τῆς ἐργατικῆς δύναμης τοῦ ἐργάτη, πού τήν πληρώνει μόνο ἀφοῦ θά ἔχει πρῶτα δράσει, ἀφοῦ θάχει ὑλοποιηθεῖ σέ προϊόν. Ὅπως παντοῦ, ὅπου τό χρῆμα λειτουργεῖ μέ τήν ἰδιότητα τοῦ μέσου πληρωμῆς, ἡ ἀγορά καί ἡ πούληση προηγοῦνται ἐδῶ ἀπό τήν πραγματική ἀπομάκρυνση τοῦ χρήματος ἀπό τόν ἀγοραστή. Ὅμως ἡ ἐργασία *ἀνήκει* στόν καπιταλιστή, σύμφωνα μέ τή συναλλαγή ἐκείνη, ἡ ὁποία ἔχει συντε-

λεστεῖ προτοῦ ἀρχίσει τό πραγματικό προτσές παραγωγῆς. *Τό ἐμπόρευμα* πού προκύπτει σάν προϊόν ἀπ' αὐτό τό προτσές ἀνήκει ὁλότελα σ' αὐτόν. Τό ἔχει παραγάγει μέ μέσα παραγωγῆς πού τοῦ ἀνήκουν καί μέ ἀγορασμένη, ἄν καί ὄχι ἀκόμα πληρωμένη, ἐργασία, ἡ ὁποία ἑπομένως τοῦ ἀνήκει. Εἶναι τό ἴδιο σάν νά μήν ἔχει καταναλώσει καθόλου ξένη ἐργασία γιά τήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος.

Τό κέρδος, πού βγάζει ὁ κεφαλαιοκράτης, ἡ ὑπεραξία πού πραγματοποιεῖ, πηγάζει ἀκριβῶς ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ ἐργάτης δέν τοῦ πούλησε ὑλοποιημένη σέ ἐμπόρευμα ἐργασία, ἀλλά τήν ἴδια τήν ἐργατική του δύναμη σάν ἐμπόρευμα. Ἄν ὁ ἐργάτης ἀντίκρυζε τόν καπιταλιστή μέ τήν πρώτη ἰδιότητα[93] τοῦ κατόχου ὑλοποιημένου ἐμπορεύματος, τότε ὁ καπιταλιστής δέν θά μποροῦσε νά βγάλει κέρδος, νά πραγματοποιήσει ὑπεραξία, γιατί, σύμφωνα μέ τό νόμο τῶν ἀξιῶν, ἀνταλλάσσονται ἰσοδύναμα, ἴση ποσότητα ἐργασίας μέ ἴση ποσότητα ἐργασίας. Ἡ ὑπεραξία τοῦ καπιταλιστῆ προέρχεται ἀκριβῶς ἀπό τό γεγονός ὅτι δέν ἀγοράζει ἕνα ὑλοποιημένο ἐμπόρευμα ἀπό τόν ἐργάτη, ἀλλά τήν ἴδια τήν ἐργατική του δύναμη καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη ἔχει μικρότερη ἀξία ἀπό τό προϊόν αὐτῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, πραγματοποιεῖται σέ περισσότερη ὑλοποιημένη ἐργασία ἀπό τήν ἐργασία πού ἔχει ὑλοποιηθεῖ σ' αὐτή τήν ἴδια. Νά ὅμως πού, γιά νά δικαιωθεῖ τό κέρδος, καταχωνιάζεται ἡ ἴδια ἡ πηγή του καί ἐγκαταλείπεται ὅλη ἡ συναλλαγή, ἀπό τήν ὁποία πηγάζει. Ἐπειδή στήν πραγματικότητα — ἀπό τή στιγμή πού τό προτσές γίνεται συνεχές — ὁ καπιταλιστής πληρώνει τόν ἐργάτη μόνο ἀπό τό προϊόν τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη, καί ὁ ἐργάτης πληρώνεται μόνο μέ ἕνα μέρος τοῦ δικοῦ του τοῦ προϊόντος, ἑπομένως ἡ προκαταβολή (avance) ἀπό μέρους τοῦ καπιταλιστῆ ἀποτελεῖ ἁπλή ἐπίφαση. Λένε τώρα ὅτι: ὁ ἐργάτης ἔχει *πουλήσει* τό δικό του μερίδιο ἀπό τό προϊόν στόν καπιταλιστή, *προτοῦ νάχει αὐτό μετατραπεῖ σέ χρῆμα*. (Ἴσως προτοῦ νά ἦταν σέ θέση νά μετατραπεῖ σέ χρῆμα, ἐπειδή, παρ' ὅλο πού ἡ ἐργασία τοῦ ἐργάτη ἔχει ὑλοποιηθεῖ σ' ἕνα προϊόν, ἴσως νά ἔχει ὑλοποιηθεῖ ὥς τότε μόνο ἕνα κομμάτι τοῦ ἐμπορεύματος πού μπορεῖ νά πουληθεῖ (vendible commodity), λ.χ. ἕνα κομμάτι ἑνός σπιτιοῦ). Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε ὁ καπιταλιστής παύει νά εἶναι ἰδιοκτήτης τοῦ προϊόντος καί ἔτσι αἴρεται ὅλο τό προτσές, μέ τό ὁποῖο ἔχει ἰδιοποιηθεῖ *δωρεάν* ξένη ἐργασία. Ἔτσι στέκουν ὁ ἕνας ἀντίκρυ στόν ἄλλο δυό κάτοχοι ἐμπορευμάτων. Ὁ καπιταλιστής ἔχει τό χρῆμα καί ὁ ἐργάτης τοῦ πουλάει ὄχι τήν ἐργατική του δύναμη, ἀλλά ἕνα ἐμπόρευμα, συγκεκριμένα τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος, στό ὁποῖο εἶναι ὑλοποιημένη ἡ δική του ἐργασία.

Αὐτός [ὁ ἐργάτης] μπορεῖ τώρα νά πεῖ στόν καπιταλιστή: «Ἀπ' αὐτές τίς 5 λίβρες νῆμα ἀποτελοῦν σταθερό κεφάλαιο λ.χ. τά $^3/_5$. Αὐτά ἀνήκουν σέ σένα. Τά ὑπόλοιπα $^2/_5$, δηλαδή οἱ 2 λίβρες, ἀποτελοῦν τή δική μου νεοπροσθεμένη ἐργασία. Ἑπομένως, θά πρέπει νά μέ πληρώσεις τίς 2 λίβρες. Θά μέ πληρώσεις λοιπόν τήν ἀξία 2 λιβρῶν». Στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἐργάτης δέν θά τσέπωνε μόνο τόν μισθό, ἀλλά καί τό κέρδος, μέ δυό λόγια ἕνα χρηματικό ποσό ἴσο μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού προστέθηκε ἀπό αὐτόν μέ τή μορφή 2 λιβρῶν νεοπροσθεμένης ὑλοποιημένης ἐργασίας.

«Μά», λέει ὁ καπιταλιστής, «δέν ἔχω προκαταβάλει ἐγώ τό σταθερό κεφάλαιο;»

«Σωστό», λέει ὁ ἐργάτης, «γι' αὐτό κρατᾶς τίς 3 λίβρες καί μοῦ πληρώνεις μόνο τίς 2».

«Ὅμως», ἐπιμένει ὁ καπιταλιστής, «δέν μποροῦσες νά ὑλοποιήσεις τήν ἐργασία σου, νά κλώσεις χωρίς τό δικό μου τό βαμβάκι καί χωρίς τά δικά μου τά ἀδράχτια! Γι' αὐτό πρέπει νά μέ πληρώσεις κάτι παραπάνω».

«Σωστό», λέει ὁ ἐργάτης, «τό βαμβάκι θά σάπιζε καί τά ἀδράχτια θά σκούριαζαν, ἄν δέν τά χρησιμοποιοῦσα γιά νά κλώσω. [426] Οἱ τρεῖς λίβρες νῆμα πού κρατᾶς εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀντιπροσωπεύουν μόνο τήν ἀξία τοῦ βαμβακιοῦ καί τῶν ἀδραχτιῶν σου, πού ἔχουν καταναλωθεῖ στίς 5 λίβρες τοῦ νήματος καί πού ἑπομένως περιέχεται σ' αὐτές. Ἀλλά μόνο ἡ δική μου ἐργασία εἶναι ἐκείνη πού, καταναλώνοντας αὐτά τά μέσα παραγωγῆς σάν μέσα παραγωγῆς, διατήρησε τήν ἀξία τοῦ βαμβακιοῦ καί τῶν ἀδραχτιῶν. Γι' αὐτή τήν ἱκανότητα τῆς ἐργασίας μου νά διατηρεῖ τήν ἀξία δέν σέ ἐπιβαρύνω καθόλου, γιατί, ἐκτός ἀπό τήν ἴδια τή δουλιά τοῦ κλωσίματος, γιά τήν ὁποία παίρνω τίς 2 λίβρες, ἡ ἱκανότητα αὐτή δέν μοῦ κόστισε καθόλου ἔκτακτο χρόνο ἐργασίας. Πρόκειται γιά ἕνα δῶρο τῆς φύσης στή δουλιά μου, πού δέν μοῦ κοστίζει τίποτα, πού διατηρεῖ ὅμως τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Ὅπως δέν σέ ἐπιβαρύνω γιά τό γεγονός αὐτό, ἔτσι δέν μπορεῖς ἐσύ νά ἐπιβαρύνεις ἐμένα γιά τό γεγονός ὅτι δέν μποροῦσα νά κλώσω *χωρίς* ἀδράχτια καί βαμβάκι. Χωρίς τό κλώσιμο, ὅμως, δέν θά ἄξιζαν οὔτε μιά τσακιστή δεκάρα τά ἀδράχτια καί τό βαμβάκι σου».

Ὁ στριμωγμένος καπιταλιστής λέει: «Πράγματι, οἱ 2 λίβρες νῆμα ἀξίζουν 2 σελλίνια. Ἀντιπροσωπεύουν τόσον ἀκριβῶς δικό σου χρόνο ἐργασίας. Πῶς ὅμως θά στίς πληρώσω, ἄν δέν τίς ἔχω προηγούμενα πουλήσει; Ἴσως καί νά μή τίς πουλήσω καθόλου. Αὐτός εἶναι ὁ κίνδυνος ὑπ' ἀριθ. 1. Δεύτερο, ἴσως νά τίς πουλήσω κάτω ἀπό τήν τιμή

τους. Αὐτός εἶναι ὁ κίνδυνος ὑπ' ἀριθ. 2. Καί τρίτο, ὅπως καί νάχει κοστίζει κάποιον χρόνο ὥσπου νά πουληθοῦν. Τί λές, νά διακινδυνεύσω *δωρεάν* γιά σένα καί τούς δυό κινδύνους, καί ἐπιπρόσθετα νά χάσω καί χρόνο; Δωρεάν μόνο τόν θάνατο ἔχεις».

«Γιά στάσου», ἀπαντᾶ ὁ ἐργάτης, «τί εἴδους εἶναι ἡ σχέση μας; Ἀντικρυζόμαστε *σάν κάτοχοι ἐμπορευμάτων*, ἐσύ *σάν ἀγοραστής*, ἐμεῖς σάν *πουλητές*, ἐπειδή θέλεις ν' ἀγοράσεις τό μερίδιό μας στό προϊόν, τίς 2 λίβρες, πού περιέχουν πράγματι μόνο τόν δικό μας ὑλοποιημένο χρόνο ἐργασίας. Τώρα ἰσχυρίζεσαι ὅτι ἐμεῖς θάπρεπε νά σοῦ πουλήσουμε τό ἐμπόρευμά μας *κάτω* ἀπό τήν ἀξία του, μέ ἀποτέλεσμα νά πάρεις περισσότερη ἀξία σέ ἐμπόρευμα ἀπό τήν ἀξία πού ἔχεις τώρα σέ χρῆμα. Ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματός μας εἶναι = 2 σελλ. Θέλεις νά δόσεις γι' αὐτό μόνο 1 σελλίνι, καί ἔτσι νά πάρεις σάν ἀντάλλαγμα δυό φορές τήν ἀξία πού δίνεις στήν ἀνταλλαγή, γιατί 1 σελλίνι περιέχει τόσον χρόνο ἐργασίας ὅσο ἡ 1 λίβρα τοῦ νήματος. Ἀντίθετα, ἐμεῖς θά παίρναμε στή θέση ἑνός ἰσοδύναμου τό μισό μόνο τοῦ ἰσοδύναμου, ἀντί ἕνα ἰσοδύναμο γιά 2 λίβρες θά παίρναμε μόνο ἕνα ἰσοδύναμο γιά 1 λίβρα νῆμα. Καί πάνω σέ τί στηρίζεις αὐτή τήν ἀπαίτηση, πού ἀντιφάσκει μέ τόν νόμο τῶν ἀξιῶν καί τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ἐμπορευμάτων ἀνάλογα μέ τίς ἀξίες τους; Σέ τί; Στό ὅτι ἐσύ εἶσαι ἀγοραστής καί ἐμεῖς πουλητές, στό ὅτι ἡ δική μας ἀξία ὑπάρχει μέ τή μορφή τοῦ νήματος, τοῦ ἐμπορεύματος, καί ἡ δική σου ἡ ἀξία μέ τή μορφή τοῦ χρήματος, ἡ ἴδια ἀξία μέ τή μορφή τοῦ νήματος ἀντικρύζει τήν ἴδια ἀξία μέ τή μορφή τοῦ χρήματος. Μά, ἀγαπητέ μου φίλε! Αὐτό δέν εἶναι παρά μόνο μιά ἁπλή ἀλλαγή μορφῆς, πού ἀφορᾶ τήν *ἔκφραση* τῆς ἀξίας, ἐνῶ ἀφίνει ἀμετάβλητο τό *μέγεθος τῆς ἀξίας*. Ἤ ἔχεις μήπως τήν παιδιακίστικη ἄποψη, ὅτι κάθε ἐμπόρευμα πρέπει νά πουλιέται *κάτω* ἀπό τήν ἀξία του, δηλαδή κάτω ἀπό τό χρηματικό ποσό πού ἐκφράζει τήν ἀξία του, ἐπειδή στή μορφή τοῦ χρήματος περιέχει *μεγαλύτερη* ἀξία; Ὄχι, φίλτατε, δέν περιέχει καθόλου μεγαλύτερη ἀξία. Τό μέγεθος τῆς ἀξίας του δέν μεταβάλλεται, ἁπλῶς μόνο ἐκφράζεται καθαρά σάν ἀνταλλακτική ἀξία.

Σκέψου κατά τά ἄλλα, φίλτατε, σέ τί μπελάδες ἐκθέτεις τόν ἑαυτό σου. Ὁ ἰσχυρισμός σου δηλαδή καταλήγει στό ὅτι ὁ πουλητής θά πρέπει νά πουλάει τό ἐμπόρευμα στόν ἀγοραστή πάντα *κάτω* ἀπό τήν ἀξία του. Σέ σένα πάντως γινόταν αὐτό παλαιότερα, ὅταν πουλούσαμε σέ σένα ὄχι τό ἐμπόρευμά μας, ἀλλά τήν ἴδια τήν ἐργατική μας δύναμη. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τήν ἀγόραζες στήν ἀξία της, ἀγόραζες ὅμως τήν ἴδια τήν ἐργασία μας *κάτω* ἀπό τήν ἀξία μέ τήν ὁποία παρασταίνε-

ται. Ἄς ἀφήσουμε ὅμως αὐτή τή δυσάρεστη ἀνάμνηση. Δόξα τῷ θεῷ, βγήκαμε ἀπ' αὐτή τήν κατάσταση ἀπό τότε πού — ἐξαιτίας τῆς δικῆς σου ἀπόφασης — ἔχουμε γιά πούλημα ὄχι πιά τήν ἐργατική δύναμή μας, σάν ἐμπόρευμα, ἀλλά τό ἴδιο τό ἐμπόρευμα, πού εἶναι τό προϊόν τῆς ἐργασίας μας. Ἄς γυρίσουμε πίσω στούς μπελάδες, στούς ὁποίους ἐκθέτεις τόν ἑαυτό σου. Ὁ νέος νόμος πού διατυπώθηκε ἀπό σένα, ὅτι ὁ πουλητής γιά τή μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματός του σέ χρῆμα δέν πληρώνει μέ τό ἐμπόρευμά του, ἀνταλλάσσοντας τό ἐμπόρευμά του μέ χρῆμα, ἀλλά ὅτι πληρώνει γι' αὐτό μέ τό ὅτι πουλάει τό ἐμπόρευμά του *κάτω* ἀπό τήν ἀξία του — ὁ νόμος αὐτός, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ὁ ἀγοραστής ἐξαπατᾶ, ἐκμεταλλεύεται πάντα τόν πουλητή, πρέπει νά ἰσχύει στόν ἴδιο βαθμό γιά κάθε ἀγοραστή καί πουλητή. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι παραδεχόμαστε τήν πρότασή σου, μέ τόν ὅρο ὅμως ὅτι θά ὑποταχθεῖς καί σύ ὁ ἴδιος στόν δημιουργημένο ἀπό σένα νέο νόμο, δηλαδή στό νόμο ὅτι ὁ πουλητής πρέπει νά χορηγεῖ στόν ἀγοραστή *δωρεάν* ἕνα μέρος τοῦ ἐμπορεύματός του, γιατί ὁ ἀγοραστής τό μετατρέπει γι' αὐτόν σέ χρῆμα. Ἀγοράζεις λοιπόν τίς δικές μας 2 λίβρες νῆμα, πού ἀξίζουν 2 σελλίνια, πρός 1 σελλίνι καί κερδίζεις ἔτσι 1 σελλ. ἤ 100%. Τώρα ὅμως, ἀφοῦ ἀγόρασες ἀπό μᾶς τίς 2 λίβρες νῆμα πού ἀνῆκε σέ μᾶς, βρίσκονται στά χέρια σου 5 λίβρες νῆμα ἀξίας 5 σελλ. Καί τώρα ὑπολογίζεις νά κάνεις μιά καλή δουλιά. Οἱ 5 λίβρες νῆμα σοῦ κοστίζουν μόνο 4 σελλ. καί θέλεις νά τίς πουλήσεις πρός 5 σελλ. "Γιά στάσου", σοῦ λέει *ὁ ἀγοραστής σου*. "Οἱ 5 λίβρες τοῦ νήματός σου εἶναι ἐμπόρευμα, εἶσαι πουλητής. Ἐγώ ἔχω τήν ἴδια ἀξία σέ χρῆμα, εἶμαι ἀγοραστής. Σύμφωνα λοιπόν μέ τόν νόμο πού παραδέχεσαι πρέπει νά βγάλω 100% κέρδος ἀπό τή συναλλαγή μαζί σου. Πρέπει λοιπόν τίς 5 λίβρες νῆμα νά μοῦ τίς πουλήσεις 50% κάτω ἀπό τήν ἀξία τους, πρός 2½ σελλίνια. Ἔτσι σοῦ δίνω 2½ σελλ. καί παίρνω ἔναντί τους ἕνα ἐμπόρευμα ἀξίας 5 σελλ. καί κερδίζω ἔτσι ἀπό σένα 100% — γιατί αὐτό πού εἶναι δίκαιο γιά τόν ἕνα, εἶναι δίκαιο καί γιά τόν ἄλλο".

Βλέπεις λοιπόν, καλέ μου φίλε, ποῦ ὁδηγεῖ ὁ νέος σου νόμος. Θά εἶχες ἁπλούστατα ἐξαπατήσει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό σου, γιατί ναί μέν γιά μιά στιγμή εἶσαι ἀγοραστής, κατόπιν ὅμως εἶσαι πάλι πουλητής. Στή δοσμένη περίπτωση θά ἔχανες σάν πουλητής περισσότερα ἀπ' ὅσα ἔχεις κερδίσει σάν ἀγοραστής. Καί ἀναλογίσου ὡστόσο λιγάκι! Μήπως, προτοῦ ὑπάρξουν οἱ 2 λίβρες νῆμα, πού θέλεις τώρα νά τίς ἀγοράσεις ἀπό μᾶς, ἔκανες προηγούμενα ἄλλες ἀγορές, χωρίς τίς ὁποῖες δέν θά μποροῦσαν νά εἶχαν παραχθεῖ καθόλου [426α] οἱ 5 λίβρες νῆμα;

Μήπως δέν εἶχες προηγούμενα ἀγοράσει βαμβάκι καί ἀδράχτια, πού ἀντιπροσωπεύονται τώρα μέ τίς 3 λίβρες νῆμα; Τότε σέ ἀντίκρυσαν σάν *πουλητές* στό Λίβερπουλ ὁ βαμβακομεσίτης καί στό Ὄλντχαμ ὁ ἐργοστασιάρχης ἀδραχτιῶν, ἐνῶ ἐσύ τούς ἀντίκρυσες σάν *ἀγοραστής*. Αὐτοί ἀντιπροσώπευαν ἐμπόρευμα καί σύ χρῆμα — πρόκειται ἀκριβῶς καί σέ μᾶς γιά τήν ἴδια σχέση πού ἔχουμε τούτη τή στιγμή τήν τιμή ἤ τήν ἀτυχία νά βρισκόμαστε ὁ ἕνας ἀντίκρυ στόν ἄλλο. Καί δέν θά γελοῦσαν μαζί σου ὁ τετραπέρατος βαμβακομεσίτης καί ὁ εὔθυμος συνάδελφός σου τοῦ Ὄλντχαμ, ἄν θά τούς πρόβαλλες τήν ἀπαίτηση νά σοῦ δόσουν *δωρεάν* ἕνα μέρος τοῦ βαμβακιοῦ καί τῶν ἀδραχτιῶν, ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, νά σοῦ πουλήσουν τά ἐμπορεύματα αὐτά κάτω ἀπό τήν τιμή τους (καί κάτω ἀπό τήν ἀξία τους), ἐπειδή ἐσύ θά τούς μετέτρεπες ἐμπόρευμα σέ χρῆμα, αὐτοί ὅμως θά σοῦ μετέτρεπαν χρῆμα σέ ἐμπόρευμα, μιά καί αὐτοί εἶναι πουλητές καί σύ ἀγοραστής; Αὐτοί δέν θά διακινδύνευαν τίποτα, γιατί θά εἰσέπρατταν τό μετρητό χρῆμα, τήν ἀνταλλακτική ἀξία σέ καθαρή, αὐτοτελή μορφή. Ἐνῶ γιά σένα, ἀλήθεια, τί κίνδυνος! Πρῶτα ἔχεις νά φτιάξεις νῆμα ἀπό ἀδράχτια καί βαμβάκι, νά διατρέξεις ὅλους τούς κινδύνους τοῦ προτσές παραγωγῆς καί ἔπειτα, τέλος, τόν κίνδυνο νά πουλήσεις πάλι τό νῆμα, νά τό ἐπαναμετατρέψεις σέ χρῆμα! Τόν κίνδυνο, ἄν θά πουληθεῖ στήν ἀξία του, πάνω ἤ κάτω ἀπό τήν ἀξία του. Τόν κίνδυνο νά μήν πουληθεῖ καθόλου, νά μή ξαναμετατραπεῖ καθόλου σέ χρῆμα. Ὅσο γιά τό νῆμα σάν τέτιο, δέν σέ ἐνδιαφέρει καθόλου ἡ ἰδιότητά του. Τό νῆμα οὔτε τό τρῶς, οὔτε τό πίνεις, οὔτε μπορεῖς νά τό χρησιμοποιήσεις διαφορετικά, παρά μόνο γιά νά τό πουλήσεις! Καί ὁπωσδήποτε ἔχεις καί τήν ἀπώλεια χρόνου γιά τή ξαναμετατροπή τοῦ νήματος σέ χρῆμα, πού συμπεριλαβαίνει τή μετατροπή σέ χρῆμα τῶν ἀδραχτιῶν καί τοῦ βαμβακιοῦ! ''Γεροντάκο μου'', θά σοῦ ἀπαντοῦσαν οἱ συνάδελφοί σου, ''μή γίνεσαι χαζός. Μή λές ἀνοησίες. Τί στό διάβολο μᾶς νοιάζει ἐμᾶς γιά τό τί σκοπεύεις νά κάνεις μέ τό βαμβάκι μας, μέ τ' ἀδράχτια μας; Κάνε ὅ,τι θέλεις μ' αὐτά! Κάψε τα, ἄν σοῦ γουστάρει, ρίξε τα στά σκυλιά, ὅμως πλήρωσέ τα! Ἀλήθεια, τί ἰδέα! Ὀφείλουμε νά σοῦ κάνουμε ἕνα δῶρο ἀπό τά δικά μας τά πράγματα, γιατί ἐγκαταστάθηκες σάν βαμβακονηματουργός καί, ὅπως φαίνεται, δέν αἰσθάνεσαι καί τόσο καλά σ' αὐτό τόν κλάδο καί παραφουσκώνεις τούς κινδύνους ἀπ' αὐτόν! Κλεῖσε τό βαμβακονηματουργεῖο σου ἤ μήν ἔρχεσαι στήν ἀγορά μέ τέτιες παράλογες ἰδέες!''»

Σ' αὐτή τήν ἀποστροφή τῶν ἐργατῶν ὁ καπιταλιστής ἀπαντᾶ χαμογελώντας μέ ἀξιοπρέπεια: «Εἶναι φανερό ὅτι ἐσεῖς, ἄνθρωποί μου,

ἀκούσατε τό κουδούνισμα, δέν ξέρετε ὅμως ποῦ κρέμεται τό κουδούνι. Μιλᾶτε γιά πράγματα πού δέν τά καταλαβαίνετε. Νομίζετε ὅτι πλήρωσα μετρητό χρῆμα στόν παμπόνηρο τοῦ Λίβερπουλ καί στόν ἄνθρωπο τοῦ Ὄλντχαμ; Στό διάβολο κι οἱ δυό τους. Τούς ἔχω πληρώσει μέ συναλλαγματικές καί τό βαμβάκι τοῦ πονηροῦ λιβερπουλιώτη ἔχει πράγματι μετατραπεῖ σέ νῆμα καί πουληθεῖ, προτοῦ νά ἔχει λήξει ἡ συναλλαγματική του. Μέ σᾶς τά πράγματα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά. Ἐσεῖς θέλετε μετρητό χρῆμα».

«Πολύ ὡραῖα», λένε οἱ ἐργάτες, «καί τί ἔκαναν μέ τίς συναλλαγματικές σου ὁ πονηρός τοῦ Λίβερπουλ καί ὁ ἄνθρωπος τοῦ Ὄλντχαμ;»

«Τί ἔκαναν μ' αὐτές;» λέει ὁ καπιταλιστής. «Κουτή ἐρώτηση! Τίς ἔδοσαν στόν τραπεζίτη τους καί τίς προεξόφλησαν».

«Καί πόσα πλήρωσαν στόν τραπεζίτη;»

«Μιά στιγμή! Τό χρῆμα σήμερα εἶναι πολύ φτηνό. Νομίζω ὅτι πλήρωσαν κάπου 3% προεξοφλητικό τόκο. Αὐτό δέν σημαίνει 3% πάνω σ' ὅλο τό ποσό, ἀλλά σημαίνει ὅτι τό ποσοστό αὐτό τοῦ 3% τό πλήρωσαν μόνο γιά τό ὑπόλοιπο χρονικό διάστημα πού ἀπομένει ὥς τή λήξη τῆς συναλλαγματικῆς, συνολικῆς διάρκειας ἑνός ἔτους».

«Τόσο τό καλύτερο», λένε οἱ ἐργάτες. «Πλήρωσέ μας 2 σελλίνια, τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματός μας — ἤ ἄς ποῦμε, 12 σελλίνια, γιατί σήμερα λογαριάσαμε μόνο γιά μιά μέρα, ἐμεῖς ὅμως θέλουμε νά λογαριάσουμε γιά μιά ἑβδομάδα. Κράτησε ὅμως ἀπό τό ποσό αὐτό, μέ βάση τό ἐτήσιο ἐπιτόκιο τοῦ 3%, τόν τόκο δεκατεσσάρων ἡμερῶν».

«Ἡ συναλλαγματική ὅμως αὐτή εἶναι τόσο μικρή», λέει ὁ καπιταλιστής «πού δέν τήν προεξοφλεῖ κανένας τραπεζίτης».

«Ὡραῖα», ἀπαντοῦν οἱ ἐργάτες, «εἴμαστε 100 ἄτομα. Ἑπομένως πρέπει νά μᾶς πληρώσεις 1.200 σελλίνια. Δόσε μας ἔναντι μιά συναλλαγματική. Πρόκειται γιά 60 λίρες, πού δέν εἶναι τόσο μικρό ποσό, ὥστε νά μή μπορεῖ νά προεξοφληθεῖ. Ὡστόσο, ἐξάλλου, μιά καί προεξοφλεῖς ἐσύ ὁ ἴδιος, τό ποσό γιά σένα δέν θά ἦταν καί τόσο μικρό, γιατί εἶναι ἀκριβῶς τό ἴδιο ποσό ἀπό τό ὁποῖο ὅπως λές βγάζεις τό κέρδος σου ἀπό μᾶς. Ἡ κράτηση δέν θά ἦταν ἄξια λόγου. Καί ἐπειδή παίρνουμε ἔτσι τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ προϊόντος μας, γρήγορα δέν θά ἔχουμε πιά ἀνάγκη ἀπό τήν προεξόφλησή σου. Φυσικά δέν θά σοῦ δόσουμε περισσότερη πίστωση ἀπό ἐκείνη πού σοῦ δίνει ὁ μεσίτης τοῦ χρηματιστηρίου γιά 14 μέρες».

Ἄν ὁ μισθός ἐργασίας (μέ ὁλοκληρωτική παραμόρφωση τῆς σχέσης) συνάγεται ἀπό τήν προεξόφληση τοῦ μέρους τῆς ἀξίας τοῦ συνολικοῦ προϊόντος πού ἀνήκει στούς ἐργάτες — ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ καπι-

ταλιστής τούς πληρώνει τό μέρος αὐτό προκαταβολικά σέ *χρῆμα*, τότε θά ἔπρεπε νά τούς δίνει συναλλαγματικές πολύ μικρῆς διάρκειας, ὅπως αὐτές μέ τίς ὁποῖες πληρώνει ὁ ἴδιος λ.χ. τόν βαμβακομεσίτη κλπ. Ὁ ἐργάτης θά ἔπαιρνε τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ προϊόντος του καί ὁ καπιταλιστής θά ἔπαυε σέ λίγο νά εἶναι καπιταλιστής. Ἀπό ἰδιοκτήτης τοῦ προϊόντος θά μετατρεπόταν γιά τούς ἐργάτες του σέ ἁπλό τραπεζίτη.

Ἐξάλλου, ὅπως ὁ καπιταλιστής διατρέχει τόν κίνδυνο νά πουλήσει τό ἐμπόρευμα κάτω [427] ἀπό τήν ἀξία του, ἔχει ἐξίσου καί τήν πιθανότητα νά τό πουλήσει πάνω ἀπό τήν ἀξία του. Ἄν τό προϊόν δέν μπορέσει νά πουληθεῖ, τότε ὁ ἐργάτης πετιέται στούς δρόμους. Ἄν ἡ τιμή του πέσει γιά ἕνα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα κάτω ἀπό τήν ἀγοραία τιμή, τότε ὁ μισθός τοῦ ἐργάτη θά πέσει κάτω ἀπό τόν μέσο ὅρο καί τά ἐργοστάσια θά ἐργάζονται περιορισμένο χρόνο. Ἑπομένως ὁ καπιταλιστής διατρέχει τόν μεγαλύτερο κίνδυνο.

Τρίτο: Κανενός δέν τοῦ ἔρχεται ἡ ἰδέα, ὅτι ὁ παχτωτής, ἐπειδή ἔχει νά πληρώσει τήν πρόσοδο σέ χρῆμα, ἤ ὁ βιομήχανος καπιταλιστής, ἐπειδή ἔχει νά πληρώσει τόν τόκο σέ χρῆμα — δηλαδή γιά νά τά πληρώσει πρέπει νάχει προηγούμενα μετατρέψει τό προϊόν του σέ χρῆμα — ὅτι γιά τό λόγο αὐτό μπορεῖ νά κρατήσει ἕνα μέρος τῆς προόδου ἤ τοῦ τόκου πού πληρώνει.}

[β) Ἐμπορεύματα πού τά ἀγοράζει ὁ ἐργάτης ἀπό τόν καπιταλιστή. Ἐπιστροφή τοῦ χρήματος, χωρίς νά γίνεται ἀναπαραγωγή]

Καί στό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού κυκλοφορεῖ ἀνάμεσα στόν βιομήχανο καπιταλιστή καί στόν ἐργάτη (δηλαδή στό μέρος τοῦ κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου, πού εἶναι ἴσο μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο) συντελεῖται μιά ἐπιστροφή τοῦ χρήματος στό σημεῖο τῆς ἀφετηρίας του. Ὁ καπιταλιστής πληρώνει στόν ἐργάτη τόν μισθό ἐργασίας σέ χρῆμα. Ὁ ἐργάτης μέ τό χρῆμα αὐτό ἀγοράζει ἐμπόρευμα ἀπό τόν καπιταλιστή, καί ἔτσι τό χρῆμα ἐπιστρέφει στόν καπιταλιστή. (Στήν πράξη στόν τραπεζίτη τοῦ καπιταλιστῆ. Στήν πραγματικότητα ὅμως οἱ τραπεζίτες ἀντιπροσωπεύουν, ἀπέναντι στούς ξεχωριστούς κεφαλαιοκράτες, τό συνολικό κεφάλαιο, ἐφόσον παρουσιάζεται σάν *χρῆμα*). Αὐτή ἡ ἐπιστροφή, αὐτή καθεαυτή, δέν ἐκφράζει μιάν ἀναπαραγωγή. Ὁ καπιταλιστής ἀγοράζει μέ χρῆμα ἐργασία ἀπό τόν ἐργάτη, ὁ ἐργάτης ἀγορά-

ζει μέ τό ἴδιο χρῆμα ἐμπόρευμα ἀπό τόν καπιταλιστή. Τό ἴδιο χρῆμα ἐμφανίζεται πρῶτα σάν μέσο ἀγορᾶς τῆς ἐργασίας, ἀργότερα σάν μέσο ἀγορᾶς τοῦ ἐμπορεύματος. Τό γεγονός ὅτι τό χρῆμα ἐπιστρέφει στόν καπιταλιστή ὀφείλεται στό ὅτι ὁ καπιταλιστής ἐμφανίζεται στό ἴδιο πρόσωπο πρῶτα σάν ἀγοραστής καί ὕστερα πάλι σάν πουλητής. Σάν ἀγοραστής ἀπομακρύνεται ἀπό τό πρόσωπο αὐτό, σάν πουλητής ἐπιστρέφει πίσω σ' αὐτό. Ὁ ἐργάτης, ἀντίθετα, ἐμφανίζεται πρῶτα σάν πουλητής καί ἔπειτα σάν ἀγοραστής, δηλαδή πρῶτα αὐτός παίρνει τό χρῆμα, καί μετά τό ξοδεύει, ἐνῶ ὁ καπιταλιστής πρῶτα ξοδεύει τό χρῆμα καί μετά τό εἰσπράττει.

Ἀπό τήν πλευρά τοῦ καπιταλιστῆ συντελεῖται ἐδῶ ἡ κίνηση Χ—Ε—Χ. Ἀγοράζει μέ χρῆμα ἐμπόρευμα (ἐργατική δύναμη). Μέ τό προϊόν αὐτῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης, μέ τό ἐμπόρευμα, ἀγοράζει χρῆμα ἤ τό προϊόν αὐτό τό πουλάει πάλι στόν πρώην πουλητή του, στόν ἐργάτη. Ὁ ἐργάτης ἀντίθετα παρουσιάζει τήν κυκλοφορία Ε—Χ—Ε. Πουλάει τό ἐμπόρευμά του (τήν ἐργατική δύναμη), καί μέ τό χρῆμα, πού εἰσέπραξε ἀπό τήν πούληση, ξαναγοράζει ἕνα μέρος τοῦ δικοῦ του προϊόντος (τοῦ ἐμπορεύματος). Θά μποροῦσε βέβαια νά πεῖ κανείς ὅτι: ὁ ἐργάτης πουλάει ἐμπόρευμα (ἐργατική δύναμη) ἔναντι χρήματος, τό χρῆμα αὐτό τό ξοδεύει σέ ἐμπόρευμα καί μετά ξαναπουλάει τήν ἐργατική του δύναμη, ἔτσι πού παρουσιάζει ἐπίσης τήν κίνηση Χ—Ε—Χ. Καί ἐπειδή τό χρῆμα κινεῖται διαρκῶς ἀνάμεσα σ' αὐτόν καί στόν καπιταλιστή, ἀνάλογα μέ τήν πλευρά στήν ὁποία βρίσκεται κανείς, μέ τήν πλευρά τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου, θά μποροῦσε ἐξίσου νά πεῖ: ὅτι καί αὐτός, ὅπως ὁ καπιταλιστής, παρουσιάζει τήν κίνηση Χ—Ε—Χ. Ὡστόσο ὁ καπιταλιστής εἶναι ὁ ἀγοραστής. Ἡ ἐπανάλειψη τοῦ προτσές ξεκινάει ἀπό αὐτόν καί ὄχι ἀπό τόν ἐργάτη, ἐνῶ ἡ ἐπιστροφή τοῦ χρήματος εἶναι ἀναγκαία, γιατί ὁ ἐργάτης πρέπει ν' ἀγοράσει μέσα συντήρησης. Ἐδῶ φαίνεται, ὅπως σέ ὅλες τίς κινήσεις, στίς ὁποῖες ὁ τύπος Χ—Ε—Χ εἶναι ἡ μορφή τῆς κυκλοφορίας ἀπό τή μιά πλευρά καί ὁ τύπος Ε—Χ—Ε ἡ μορφή τῆς κυκλοφορίας ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὅτι ὁ σκοπός τοῦ προτσές ἀνταλλαγῆς ἀπό τή μιά πλευρά εἶναι ἡ ἀνταλλακτική ἀξία, τό χρῆμα, ἑπομένως καί ἡ αὔξησή του, καί, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ ἀξία χρήσης, ἡ κατανάλωση. Αὐτό συμβαίνει καί κατά τήν ἐπιστροφή τοῦ χρήματος στήν περίπτωση πού ἀναφέραμε πιό πάνω, ὅπου τό Χ—Ε—Χ εἶναι ἀπό τήν πλευρά τοῦ παχτωτῆ καί τό Ε—Χ—Ε ἀπό τήν πλευρά τοῦ γαιοκτήμονα. Αὐτό φαίνεται, ἄν παρθεῖ ὑπόψη ὅτι τό Χ μέ τό ὁποῖο ὁ γαιοκτήμονας ἀγοράζει ἀπό τόν παχτωτή, εἶναι ἡ χρηματική μορφή τῆς γαιοπροσόδου, εἶναι δηλαδή ἤδη τό

ἀποτέλεσμα τοῦ Ε—Χ, ἡ μεταβλημένη μορφή τοῦ μέρους τοῦ προϊόντος πού βασικά ἀνήκει in natura στόν γαιοκτήμονα.

Αὐτό καθεαυτό τό Χ—Ε—Χ, πού στή σχέση ἐργάτη καί καπιταλιστῆ ἀποτελεῖ ἁπλή ἔκφραση τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ χρήματος γιά τό χρῆμα ἐκεῖνο πού ξοδεύτηκε ἀπό τόν καπιταλιστή σέ μισθό ἐργασίας, δέν ἐκφράζει ἕνα προτσές ἀναπαραγωγῆς, ἀλλά μόνο τό γεγονός ὅτι ὁ ἀγοραστής στή σχέση του μέ τά ἴδια πρόσωπα γίνεται πάλι πουλητής. Ἐπίσης δέν ἐκφράζει τό χρῆμα σάν κεφάλαιο, ὁπότε, ὅπως γίνεται μέ τό Χ—Ε—Χ', τό δεύτερο Χ' θά ἦταν ἕνα μεγαλύτερο χρηματικό ποσό ἀπό τό πρῶτο Χ, ὅπου δηλαδή τό Χ θά παράσταινε μιάν αὐτοαξιοποιούμενη ἀξία (κεφάλαιο). Εἶναι μᾶλλον ἁπλῶς ἔκφραση τῆς τυπικῆς ἐπιστροφῆς *τοῦ ἴδιου* χρηματικοῦ ποσοῦ (συχνά λιγότερου) στό σημεῖο τῆς ἀφετηρίας του. (Μέ τή λέξη καπιταλιστής ἐννοεῖται ἐδῶ φυσικά ἡ τάξη τῶν καπιταλιστῶν). Ἦταν λοιπόν δικό μου λάθος, ὅταν στό πρῶτο μέρος[94] εἶπα ὅτι ἡ μορφή Χ—Ε—Χ πρέπει νά εἶναι ἐξάπαντος Χ—Ε—Χ'. Μπορεῖ νά ἐκφράζει ἁπλῶς τή μορφή τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ χρήματος, ὅπως τό εἶχα ἀφήσει τότε νά ἐννοηθεῖ ἐγώ ὁ ἴδιος, ἐξηγώντας τήν κυκλική πορεία τοῦ χρήματος, πού ἐπιστρέφει στό ἴδιο σημεῖο ἀφετηρίας μέ τό ὅτι ὁ ἀγοραστής γίνεται πάλι πουλητής[95].

Ὁ καπιταλιστής δέν πλουτίζει *μ' αὐτή* τήν ἐπιστροφή τοῦ χρήματος. Ἔχει λ.χ. πληρώσει 10 σελλίνια γιά μισθό ἐργασίας. Μ' αὐτά τά 10 σελλ. ὁ ἐργάτης ἀγοράζει ἐμπόρευμα ἀπό τόν καπιταλιστή. Ὁ καπιταλιστής ἔχει δόσει στόν ἐργάτη ἐμπόρευμα 10 σελλινιῶν γιά τήν ἐργατική του δύναμη. Ἄν τοῦ ἔδινε μέσα συντήρησης ἀξίας 10 σελλ. σέ εἶδος, τότε δέν θά γινόταν ἐδῶ κανενός εἴδους χρηματική κυκλοφορία, ἑπομένως οὔτε ἐπιστροφή τοῦ χρήματος. Ἑπομένως, αὐτό τό φαινόμενο τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ χρήματος δέν ἔχει καμιά δουλιά μέ τόν πλουτισμό τοῦ καπιταλιστῆ, πού προκύπτει μόνο ἀπό τό γεγονός ὅτι στό ἴδιο τό προτσές τῆς παραγωγῆς ὁ καπιταλιστής ἰδιοποιεῖται περισσότερη ἐργασία ἀπό τήν ἐργασία πού περιέχεται στόν μισθό πού ἔδοσε, καί ὅτι τό προϊόν του εἶναι γι' αὐτό μεγαλύτερο ἀπό τά ἔξοδα παραγωγῆς τοῦ προϊόντος του, ἐνῶ τό χρῆμα πού πληρώνει στόν ἐργάτη δέν μπορεῖ σέ καμιά περίπτωση νά εἶναι λιγότερο ἀπό τό χρῆμα, μέ τό ὁποῖο ὁ ἐργάτης ἀγοράζει ἐμπόρευμα ἀπό αὐτόν. Αὐτή ἡ τυπική ἐπιστροφή τοῦ χρήματος δέν ἔχει ἐδῶ καμιά σχέση μέ τόν πλουτισμό, ἑπομένως [428] δέν ἐκφράζει τό Χ σάν κεφάλαιο, ἀκριβῶς ὅπως καί στήν περίπτωση πού τό χρῆμα πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά τήν πληρωμή τῆς προσόδου, τῶν τόκων καί τῶν φόρων, ἐπιστρέφει στόν πληρωτή

τῆς γαιοπροσόδου, τῶν τόκων καί τῶν φόρων δέν περιέχει μιά αὔξηση ἤ ἀναπλήρωση τῆς ἀξίας.

Ὁ τύπος Χ—Ε—Χ, ἐφόσον παρασταίνει τήν τυπική ἐπιστροφή τοῦ χρήματος στόν καπιταλιστή, ἐκφράζει μόνο ὅτι ἔχει ἐξοφληθεῖ ἡ ἐκφρασμένη σέ χρῆμα πιστωτική ἐπιταγή πού ἔχει ἐκδόσει γιά ἕνα μέρος τοῦ δικοῦ του ἐμπορεύματος.

Σάν παράδειγμα τῆς λαθεμένης ἐξήγησης αὐτῆς τῆς χρηματικῆς ροῆς — αὐτῆς τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ χρήματος στήν ἀφετηρία του — βλέπε πιό πάνω τόν Ντεστύτ ντέ Τρασύ*. Σάν δεύτερο παράδειγμα, μέ ἰδιαίτερη ἐφαρμογή του στή χρηματική κυκλοφορία ἀνάμεσα στόν ἐργάτη καί στόν καπιταλιστή, νά ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἀργότερα ὁ Μπραίη[96]. Τέλος, σχετικά μέ τόν καπιταλιστή πού δανείζει χρῆμα, βλέπε τόν *Προυντόν***.

Αὐτή ἡ μορφή τῆς ἀντίστροφης ροῆς Χ—Ε—Χ γίνεται παντοῦ, ὅπου ὁ ἀγοραστής γίνεται πάλι πουλητής, ἑπομένως σ' ὅλο τό ἐμπορικό κεφάλαιο, ὅπου ὅλοι οἱ ἔμποροι ἀγοράζουν ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο, γιά νά πουλήσουν, καί πουλοῦν γιά ν' ἀγοράσουν. Εἶναι δυνατό ὁ ἀγοραστής — τό Χ — νά μή μπορεῖ νά πουλήσει ἀκριβότερα τό ἐμπόρευμα, λ.χ. τό ρύζι ἀπ' ὅσο τό ἔχει ἀγοράσει, ἴσως καί νά χρειαστεῖ νά τό πουλήσει κάτω ἀπό τήν τιμή του. Στήν περίπτωση αὐτή θά γινόταν ἐδῶ μόνο ἁπλή ἐπιστροφή τοῦ χρήματος, γιατί ἡ ἀγορά μετατρέπεται σέ πούληση, χωρίς νά ἔχει ἀναδειχθεῖ τό χρῆμα σάν ἀξιοποιούμενη ἀξία, σάν κεφάλαιο.

Τό ἴδιο γίνεται λ.χ. στήν ἀνταλλαγή σταθεροῦ κεφαλαίου. Ὁ μηχανουργός ἀγοράζει σίδερο ἀπό τόν σιδηροπαραγωγό καί τοῦ πουλάει μιά μηχανή. Στήν περίπτωση αὐτή τό χρῆμα ἐπιστρέφει. Ξοδεύτηκε σάν μέσο ἀγορᾶς σίδερου. Χρησιμεύει ὕστερα στόν σιδηροπαραγωγό σάν μέσο ἀγορᾶς γιά μιά μηχανή καί ἐπιστρέφει ἔτσι πίσω στόν μηχανουργό. Μέ τό ξοδεμένο χρῆμα πῆρε τό σίδερο, ἔναντι τοῦ εἰσπραγμένου ἀπό τόν σιδηροπαραγωγό χρήματος ἔδοσε τή μηχανή. Τό ἴδιο χρῆμα ἔθεσε σέ κυκλοφορία ἐδῶ μιά ἀξία διπλάσια ἀπό τή δική του. Λογουχάρη, μέ 1.000 λίρες ὁ μηχανουργός ἀγόρασε σίδερο, μέ τίς ἴδιες 1.000 λίρες ὁ σιδηροπαραγωγός ἀγόρασε μηχανή. Ἡ ἀξία τοῦ σίδερου καί τῆς μηχανῆς μαζί = 2.000 λίρες. Ἔτσι ὅμως πρέπει νά βρίσκον-

---

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 286-301 καί τόν 2ο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» σελ. 480-489 τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης.

** Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 355-356.

ται σέ κίνηση 3.000 λίρες: 1.000 λίρες χρῆμα, 1.000 λίρες μηχανή καί 1.000 λίρες σίδερο. Ἄν οἱ καπιταλιστές ἔκαναν τήν ἀνταλλαγή σέ εἶδος, τότε τά ἐμπορεύματα θά ἄλλαζαν χέρια, χωρίς νά κυκλοφορήσει οὔτε μισή πέννα.

Τό ἴδιο γίνεται ὅταν οἱ καπιταλιστές συμψηφίζουν μεταξύ τους τούς λογαριασμούς τους, τό δέ χρῆμα χρησιμεύει σ' αὐτούς μόνο σάν μέσο πληρωμῆς. Ἄν κυκλοφορεῖ χαρτονόμισμα ἤ πιστωτικό χρῆμα (τραπεζογραμμάτια), τότε στό ζήτημα ἀλλάζει μόνο ἕνα πράγμα. Ὑπάρχουν τώρα ἀκόμα 1.000 λίρες σέ τραπεζογραμμάτια, ὅμως τά τραπεζογραμμάτια δέν ἔχουν καμιά ἐσωτερική ἀξία. Πάντως καί ἐδῶ ὑπάρχουν 3 φορές 1.000 λίρες: 1.000 λιρ. σίδερο, 1.000 λιρ. μηχανές, 1.000 λιρ. σέ τραπεζογραμμάτια. Αὐτές ὅμως οἱ 3 φορές 1.000 λίρες ὑπάρχουν, ὅπως καί στήν πρώτη περίπτωση, γιατί ὁ μηχανουργός εἶχε 2 φορές 1.000 λίρες, μιά μηχανή 1.000 λιρῶν καί χρῆμα — σέ χρυσό καί ἄργυρο ἤ σέ τραπεζογραμμάτια — 1.000 λιρῶν. Καί στίς δυό περιπτώσεις ὁ σιδηροπαραγωγός ἐπιστρέφει στόν μηχανουργό αὐτά τά τελευταῖα (τό χρῆμα), γιατί τό πῆρε γενικά μόνο καί μόνο, ἐπειδή ὁ μηχανουργός σάν ἀγοραστής δέν ξανάγινε ἀμέσως πουλητής καί τό πρῶτο ἐμπόρευμα, τό σίδερο, δέν τό εἶχε πληρώσει σέ ἐμπόρευμα καί γι' αὐτό τό πλήρωσε σέ χρῆμα. Τή στιγμή πού τό πληρώνει σέ ἐμπόρευμα, δηλαδή τή στιγμή πού πουλάει ἐμπόρευμα στόν σιδηροπαραγωγό, αὐτός ὁ τελευταῖος τοῦ ἐπιστρέφει τό χρῆμα. Καί αὐτό γιατί ἡ πληρωμή δέν ἔγινε δυό φορές, τή μιά φορά σέ χρῆμα καί τή δεύτερη σέ ἐμπόρευμα.

Καί στίς δυό περιπτώσεις ὁ χρυσός ἤ τό τραπεζογραμμάτιο ἀντιπροσωπεύουν τή μεταβλημένη μορφή ἑνός ἐμπορεύματος, πού τό ἔχει προηγούμενα ἀγοράσει ὁ μηχανουργός, ἤ ἑνός ἐμπορεύματος πού τό ἔχει ἀγοράσει κάποιος ἄλλος, ἤ ἑνός ἐμπορεύματος πού, ἄν καί δέν ἔχει ἀγοραστεῖ, ἔχει μετατραπεῖ σέ χρῆμα (ὅπως γίνεται μέ τό εἰσόδημα), πού τό ἀντιπροσωπεύει ὁ γαιοκτήμονας (οἱ πρόγονοί του κλπ.)[97]. Ἐδῶ ἡ ἐπιστροφή τοῦ χρήματος ἐκφράζει ἑπομένως ὅτι αὐτός πού ξόδεψε τό χρῆμα μόνο γιά νά πάρει ἐμπόρευμα καί ἔριξε τό χρῆμα στήν κυκλοφορία, τό ἀποσύρει πάλι ἀπ' αὐτήν, πουλώντας ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα πού τό ρίχνει στήν κυκλοφορία.

Οἱ ἴδιες ἀκριβῶς 1.000 λίρες, γιά τίς ὁποῖες μόλις μιλήσαμε, μποροῦσαν μέσα σέ μιά μέρα νά περάσουν ἀπό 40 καί 50 χέρια ἀνάμεσα σέ καπιταλιστές καί νά ἔχουν μεταβιβάσει μόνο κεφάλαιο ἀπό τόν ἕνα στόν ἄλλο. Μιά μηχανή στόν σιδηροπαραγωγό, σίδερο στόν ἀγρότη, σιτηρά στόν ἐργοστασιάρχη κόλλας ἤ οἰνοπνεύματος κλπ. Τέλος,

μπορούσαν νά ξαναπεριέλθουν στά χέρια τοῦ μηχανουργοῦ, ἀπ' αὐτόν στόν σιδηροπαραγωγό κλπ. καί νά κυκλοφορήσουν ἔτσι ἕνα κεφάλαιο 40.000 λιρ. καί πάνω, ὁπότε θά μποροῦσαν διαρκῶς νά ξαναεπιστρέφουν σ' αὐτόν, πού πρῶτος τίς ἔριξε στήν κυκλοφορία. Ὁ κύριος Προυντόν βγάζει ἀπ' αὐτά τό συμπέρασμα, ὅτι τό μέρος τοῦ κέρδους πού βγῆκε μ' αὐτές τίς 40.000 λίρες, τό ὁποῖο μετατρέπεται σέ χρηματικό τόκο, καί πού ἑπομένως πληρώνεται ἀπό τούς διάφορους καπιταλιστές — λ.χ. ἀπό τό μηχανουργό στόν ἄνθρωπο πού τοῦ δάνεισε 1.000 λιρ., ἀπό τόν σιδηρουργό σέ ἐκεῖνον πού τοῦ δάνεισε 1.000 λιρ., τίς ὁποῖες ἔχει ἀπό καιρό ξοδέψει γιά ν' ἀγοράσει κάρβουνο κλπ. ἤ γιά νά πληρώσει τούς μισθούς τῶν ἐργατῶν του κλπ. — ὅτι αὐτές οἱ 1.000 λιρ. ἀποδίδουν *ὅλο τόν τόκο*, πού ἀποφέρουν οἱ 40.000 λιρ. Ἄν λοιπόν τό ἐπιτόκιο ἦταν 5%, τότε θά ἀπόφεραν 2.000 λιρ. τόκο. Καί μέ βάση τήν προϋπόθεση αὐτή συμπεραίνει σωστά ὅτι οἱ 1.000 λίρες ἀποφέρουν 200%. Καί ὁ κύριος αὐτός εἶναι κατ' ἐξοχήν κριτής τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας!*

Παρ' ὅλο, ὅμως, πού αὐτός καθεαυτός ὁ τύπος Χ–Ε–Χ, πού δείχνει τή χρηματική κυκλοφορία ἀνάμεσα στόν καπιταλιστή καί στόν ἐργάτη, δέν ὑποδηλώνει μιά πράξη ἀναπαραγωγῆς, δείχνει ὡστόσο τή διαρκή ἐπανάλειψη αὐτῆς τῆς πράξης, τό διηνεκές τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ

* [437] Τό σημεῖο τοῦ Προυντόν πού ὑπονοούσαμε πιό πάνω λέει: «Τό συνολικό ποσό τῶν χρεῶν ἀπό ὑποθῆκες φτάνει, σύμφωνα μέ τούς καλύτερα πληροφορημένους συγγραφεῖς, τά 12 δισεκατομμύρια (σύμφωνα μέ ἄλλους τά 16 δίς), τό συνολικό ποσό τῶν χρεῶν ἀπό ὁμολογίες φτάνει τουλάχιστον τά 6 δισεκ., τά ἐμπορικά χρέη γύρω στά 2 δισεκ., τό δημόσιο χρέος 8 δισεκ., συνολικά 28 δισεκατομμύρια. Ὅλα αὐτά τά χρέη, σημειῶστε το αὐτό, προέρχονται ἀπό χρήματα πού τά ἔχουν δανείσει ἤ πού θεωροῦνται δανεισμένα μέ ἐπιτόκιο 4, 5, 6, 8, 12 καί 15%. Παίρνω σάν μέσο ὅρο τοῦ τόκου τῶν τριῶν πρώτων κατηγοριῶν τό 6%, σέ ἕνα σύνολο χρέους 20 δισεκατομμυρίων φτάνουν τά 1200 ἑκατομμύρια οἱ τόκοι. Σ' αὐτά πρέπει νά προστεθοῦν οἱ τόκοι τοῦ δημοσίου χρέους πού φτάνουν γύρω στά 400 ἑκατομμύρια, ὅλα μαζί φτάνουν τά 1600 ἑκατομμύρια γιά ἕνα κεφάλαιο 1 δισεκατομμυρίου» [σελ. 152]. Δηλαδή 160%. Γιατί «τό συνολικό ποσό τοῦ μετρητοῦ χρήματος πού, δέν θέλω νά πῶ ὅτι ὑπάρχει στή Γαλλία, πού κυκλοφορεῖ ὅμως, μαζί μέ τό ταμειακό ἀπόθεμα τῆς τράπεζας δέν ξεπερνάει, σύμφωνα μέ τούς πιό γνωστούς ὑπολογισμούς, τό 1 δισεκατομμύριο» (σελ. 151). «Ὅταν ἔχει τελειώσει ἡ ἀνταλλαγή, τότε τό χρῆμα εἶναι πάλι διαθέσιμο καί εἶναι ἑπομένως σέ θέση νά τό δανείσουν πάλι... Ἀπό τό γεγονός, ὅτι τό χρηματικό κεφάλαιο ἀπό ἀνταλλαγή σέ ἀνταλλαγή ξαναγυρίζει πάντα στήν πηγή του, ἔχει σάν ἀποτέλεσμα τό ξαναδάνεισμα νά γίνεται πάντα ἀπό τό ἴδιο χέρι, νά ἀποφέρει κέρδος πάντα στό ἴδιο πρόσωπο» (σελ. 153, 154) «Gratuité du crédit.. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon», Paris 1850[98]. 37]

χρήματος. Γενικά, κανένας ἀγοραστής δέν μπορεῖ νά ἐμφανίζεται διαρκῶς σάν πουλητής, χωρίς ἀναπαραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων πού πουλάει. Αὐτό ἰσχύει βέβαια γιά ὅλους ἐκείνους οἱ ὁποῖοι δέν ζοῦν ἀπό πρόσοδες εἴτε ἀπό τόκους εἴτε ἀπό φόρους. Στό ἕνα μέρος, ὅμως, πραγματοποιεῖται πάντα ἡ ἀντίστροφη ροή Χ—Ε—Χ, ὅταν πρόκειται νά ὁλοκληρωθεῖ ἡ πράξη τῆς συναλλαγῆς, ὅπως γίνεται μέ τόν καπιταλιστή στή σχέση του μέ τόν ἐργάτη, ἤ μέ τόν γαιοκτήμονα, ἤ μέ τόν εἰσοδηματία (ἀπό τήν πλευρά αὐτή συντελεῖται μόνο ἀντίστροφη ροή τοῦ χρήματος). Στό ἄλλο μέρος ἡ πράξη ὁλοκληρώνεται, ὅταν ἔχει ἀγοράσει ἐμπόρευμα, ὅταν δηλαδή θάχει διατρέξει τό προτσές Ε—Χ—Ε, ὅπως γίνεται μέ τόν ἐργάτη. Αὐτή εἶναι ἡ πράξη πού ὁ ἐργάτης διαρκῶς τήν ἀνανεώνει. Ἡ πρωτοβουλία του εἶναι νά ἐμφανίζεται μόνιμα σάν πουλητής ὄχι σάν ἀγοραστής. Τό ἴδιο ἀφορᾶ ὅλη τή χρηματική κυκλοφορία, [429] ἡ ὁποία δείχνει μόνο δαπάνη εἰσοδήματος. Ὁ καπιταλιστής ὁ ἴδιος λ.χ. τρώει κάθε χρόνο μιάν ὁρισμένη ποσότητα. Ἔχει μετατρέψει τό ἐμπόρευμά του σέ χρῆμα, γιά νά ξοδέψει τό χρῆμα αὐτό σέ ἐμπορεύματα, πού θέλει νά τά καταναλώσει ὁριστικά. Ἐδῶ ἔχουμε Ε—Χ—Ε, καί δέν συντελεῖται καμιά ἀντίστροφη ροή πρός αὐτόν, ἀλλά πρός τόν πουλητή (πρός τόν μπακάλη λ.χ.), τό κεφάλαιο τοῦ ὁποίου τό ἀντικατασταίνει ἡ δαπάνη τοῦ εἰσοδήματος τοῦ καπιταλιστῆ.

Ἔχουμε λοιπόν δεῖ ὅτι συντελεῖται μιά ἀνταλλαγή εἰσοδήματος μέ εἰσόδημα, μιά κυκλοφορία εἰσοδήματος. Ὁ χασάπης ἀγοράζει ψωμί ἀπό τόν ψωμά, ὁ ψωμάς ἀγοράζει κρέας ἀπό τόν χασάπη. Καί οἱ δυό καταναλώνουν τό εἰσόδημά τους. Τό κρέας πού τρώει ὁ ἴδιος ὁ χασάπης δέν τό πληρώνει, τό ἴδιο καί ὁ ψωμᾶς δέν πληρώνει τό ψωμί πού τρώει ὁ ἴδιος. Αὐτό τό μέρος τοῦ εἰσοδήματος τό καταναλώνει ὁ καθένας τους in natura. Μπορεῖ, ὅμως, τό κρέας πού ἀγοράζει ὁ ψωμάς ἀπό τόν χασάπη νά μή τοῦ ἀντικατασταίνει κεφάλαιο, ἀλλά εἰσόδημα, δηλαδή τό μέρος τοῦ πουλημένου κρέατός του, πού δέν ἀποτελεῖ μόνο τό κέρδος του, ἀλλά καί τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ κέρδους του, πού θέλει νά τό φάει ὁ ἴδιος σάν εἰσόδημα. Τό ψωμί πού ἀγοράζει ὁ χασάπης ἀπό τόν ψωμά ἀποτελεῖ ἐπίσης ξόδεμα τοῦ εἰσοδήματός του. Ἄν ξεκαθαρίσουν οἱ δυό τούς λογαριασμούς τους, τότε ὁ ἕνας ἤ ὁ ἄλλος θά ἔχει νά πληρώσει μόνο τή διαφορά. Γιά τό ἰσοζυγισμένο μέρος τῶν ἀμοιβαίων τους ἀγορῶν καί πωλήσεων δέν λαβαίνει χώρα καμιά χρηματική κυκλοφορία. Ἄς ὑποθέσουμε, ὅμως, ὅτι τή διαφορά ἔχει νά τήν πληρώσει ὁ ψωμάς καί ὅτι ἡ διαφορά αὐτή ἀποτελεῖ εἰσόδημα γιά τόν χασάπη. Ἔτσι ξοδεύει τό χρῆμα τοῦ ψωμᾶ σέ ἄλλα εἴδη κατανάλωσης. Ἄς ὑποθέσου-

με ὅτι πρόκειται γιά 10 λίρες, πού τίς ξοδεύει στόν ράφτη. Ἄν αὐτές οἱ 10 λίρες ἀποτελοῦν εἰσόδημα γιά τόν ράφτη, τότε τίς ξοδεύει μέ τόν ἴδιο τρόπο. Ξαναγοράζει μ' αὐτές ψωμί κ.ο.κ. Ἔτσι τό χρῆμα ἐπιστρέφει στόν ψωμά, ὄχι ὅμως πιά σάν ἀντικατάσταση εἰσοδήματος, ἀλλά κεφαλαίου.

Ἕνα ἐρώτημα, πού μπορεῖ ἀκόμα νά διατυπωθεῖ: Στό κύκλωμα Χ—Ε—Χ, τέτιο ὅπως τό πραγματοποιεῖ ὁ καπιταλιστής, ὅπως παρασταίνει μιάν αὐτοαξιοποιούμενη ἀξία, ὁ καπιταλιστής ἀντλεῖ περισσότερο χρῆμα ἀπό τήν κυκλοφορία σέ σχέση μέ τό χρῆμα πού ρίχνει σ' αὐτήν. (Αὐτό ἦταν ἐκεῖνο πού ἤθελε στ' ἀλήθεια ὁ ἀποθησαυριστής, πού ὅμως δέν τό πετύχαινε. Γιατί δέν ἀντλεῖ περισσότερη ἀξία μέ τή μορφή χρυσοῦ καί ἀσημιοῦ ἀπό τήν κυκλοφορία, σέ σχέση μέ τήν ἀξία πού ἔριξε σ' αὐτήν μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων. Ἔχει περισσότερη ἀξία μέ τή μορφή χρήματος, ἐνῶ προηγούμενα εἶχε περισσότερη ἀξία μέ τή μορφή ἐμπορεύματος). Τά συνολικά ἔξοδα παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματός του = 1.000 λίρες. Τό πουλάει πρός 1.200 λίρες, γιατί στό ἐμπόρευμά του περιέχεται τώρα 20% ἤ $^1/_5$ ἀπλήρωτη ἐργασία, πού τήν πουλάει, παρ' ὅλο πού δέν τήν ἔχει πληρώσει. Πῶς εἶναι τώρα αὐτό δυνατό, ὅλοι οἱ καπιταλιστές, ἡ τάξη τῶν βιομηχάνων καπιταλιστῶν, νά ἀντλοῦν περισσότερο χρῆμα ἀπό τήν κυκλοφορία σέ σχέση μέ τό χρῆμα πού ρίχνουν σ' αὐτήν; Πρῶτα, μπορεῖ ἀπό τήν ἄλλη πλευρά νά εἰπωθεῖ ὅτι ὁ καπιταλιστής ρίχνει διαρκῶς στήν κυκλοφορία περισσότερα ἀπό αὐτά πού ἀντλεῖ. Θάπρεπε νά πληρωθεῖ τό πάγιο κεφάλαιό του. Τό πουλάει ὅμως στό μέτρο πού καταναλώνεται, τό πουλάει μόνο κομμάτι - κομμάτι. Στήν *ἀξία* τοῦ ἐμπορεύματος μπαίνει πάντα ἕνα πολύ μικρό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ἐνῶ μπαίνει ὁλόκληρο στό προτσές παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος. Ἄν τό πάγιο κεφάλαιο κυκλοφορεῖ 10 χρόνια συνέχεια, τότε μόνο τό $^1/_{10}$ τῆς ἀξίας του μπαίνει κάθε χρόνο στό ἐμπόρευμα, γιά τά ἄλλα δέ $^9/_{10}$ δέν κυκλοφορεῖ χρῆμα, γιατί δέν μπαίνουν καθόλου στήν κυκλοφορία μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Αὐτό εἶναι τό ἕνα ἐρώτημα.

Τό πρόβλημα αὐτό θά τό ἐξετάσουμε ἀργότερα[99] καί γιά τήν ὥρα θά ἐπιστρέψουμε στόν Κεναί.

Προηγούμενα ὅμως κάτι ἀκόμα. Ἡ ἐπιστροφή τῶν τραπεζογραμματίων σέ μιά τράπεζα, ἡ ὁποία προεξοφλεῖ ἤ δίνει προκαταβολές μέ τραπεζογραμμάτια, εἶναι ἕνα πέρα γιά πέρα διαφορετικό φαινόμενο ἀπό τίς ἐπιστροφές τοῦ χρήματος πού ἐξετάσαμε ὥς τώρα. Στήν περίπτωση αὐτή προηγεῖται ἡ μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρῆμα. Παίρνει τή χρηματική μορφή προτοῦ πουληθεῖ, ἴσως ἀκόμα καί προτοῦ

παραχθεῖ. Ἴσως νά ἔχει κιόλας πουληθεῖ (ἔναντι μιᾶς συναλλαγματικῆς). *Πάντως* δέν ἔχει ἀκόμα *πληρωθεῖ,* οὔτε ἔχει ξαναμετατραπεῖ σέ χρῆμα. Ἡ μετατροπή αὐτή καί στή μιά καί στήν ἄλλη περίπτωση προηγεῖται. Ἅμα πουληθεῖ τό ἐμπόρευμα (ἤ ἅμα *πρόκειται* νά πουληθεῖ), ρέει τό χρῆμα πίσω στήν τράπεζα, εἴτε μέ τή μορφή δικῶν της γραμματίων, τά ὁποῖα στήν περίπτωση αὐτή ἐπιστρέφουν ἀπό τήν κυκλοφορία, εἴτε μέ τή μορφή ξένων γραμματίων, τά ὁποῖα στήν περίπτωση αὐτή ἀνταλλάσσονται μέ τά δικά της (μεταξύ τῶν τραπεζιτῶν), ἔτσι πού ἀποσύρονται τότε καί τά δυό εἴδη γραμματίων ἀπό τήν κυκλοφορία, ἐπιστρέφουν στό σημεῖο τῆς ἀφετηρίας τους, εἴτε μέ τή μορφή χρυσοῦ καί ἀργύρου. Ἄν ζητηθοῦν αὐτός ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος ἔναντι γραμματίων τῆς τράπεζας πού βρίσκονται σέ τρίτα χέρια, τότε ἐπιστρέφουν τά τραπεζογραμμάτια. Ἄν τό τραπεζογραμμάτιο δέν μετατραπεῖ, τότε στήν κυκλοφορία θά κυκλοφορεῖ ἴσου ποσοῦ λιγότερος χρυσός καί ἄργυρος, πού τώρα θά βρίσκονται στό θησαυροφυλάκιο τῆς τράπεζας στή θέση τῶν τραπεζογραμματίων.

Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις τό προτσές εἶναι τό ἑξῆς: Ἡ ὕπαρξη τοῦ χρήματος (ἡ μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρῆμα) εἶχε προηγηθεῖ. Ὅταν λοιπόν τό ἐμπόρευμα μετατρέπεται πραγματικά σέ χρῆμα, μετατρέπεται σέ χρῆμα γιά δεύτερη φορά. Αὐτή ὅμως ἡ δεύτερη ὕπαρξή του μέ τή μορφή τοῦ χρήματος ἐπιστρέφει, ἀποσβαίνει, ἀντικαταστaίνει τήν πρώτη ὕπαρξή του μέ τή μορφή χρήματος, ἐπιστρέφει ἀπό τήν κυκλοφορία πίσω στήν τράπεζα. Ἴσως ἡ *ἴδια ταυτόσημη* μάζα τραπεζογραμματίων, πού ἐκφράζει τή δεύτερη ὕπαρξη τοῦ ἐμπορεύματος μέ τή μορφή τοῦ χρήματος, νά εἶναι ἐκείνη πού τήν εἶχε ἐκφράσει τήν πρώτη φορά. Ἡ συναλλαγματική προεξοφλήθηκε λ.χ. γιά λογαριασμό ἑνός νηματοεργοστασιάρχη. Εἶχε πάρει τή συναλλαγματική ἀπό τόν ὑφαντουργό ἐργοστασιάρχη. Μέ τίς 1.000 λίρες πλήρωσε τό κάρβουνο, τό βαμβάκι κλπ. Τά διάφορα χέρια, ἀπό τά ὁποῖα περνοῦν αὐτά τά τραπεζογραμμάτια γιά νά πληρώσουν τά ἐμπορεύματά τους, τά ξοδεύουν τελευταῖα σέ λινό ὕφασμα, καί ἔτσι τά τραπεζογραμμάτια περιέρχονται στά χέρια τοῦ ὑφαντουργοῦ, ὁ ὁποῖος τήν ἡμέρα λήξης τῆς συναλλαγματικῆς πληρώνει τόν νηματουργό μέ τά ἴδια τραπεζογραμμάτια, πού τά φέρνει πίσω στήν τράπεζα. Δέν εἶναι καθόλου ἀπαραίτητο ἡ δεύτερη (postume) μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρῆμα — ὕστερα ἀπό τήν προηγηθεῖσα μετατροπή του — [430] νά γίνει μέ ἄλλο ἀπό τήν πρώτη χρῆμα. Καί ἔτσι φαίνεται ὅτι ὁ νηματουργός δέν πῆρε πράγματι τίποτα, γιατί στήν ἀρχή δάνεισε τραπεζογραμμάτια καί τό τέλος τοῦ προτσές εἶναι ὅτι ὁ νηματουργός τά παίρ-

νει πίσω καί τά ἐπιστρέφει στήν τράπεζα πού τά ἔχει ἐκδόσει. Στήν πραγματικότητα ὅμως αὐτό τό ἴδιο τραπεζογραμμάτιο χρησίμευσε σ' ὅλο αὐτό τό διάστημα σάν μέσο κυκλοφορίας καί σάν μέσο πληρωμῆς, ὁ δέ νηματουργός ἔχει πληρώσει μ' αὐτό ἐνμέρει τά χρέη του καί ἐνμέρει ἔχει ἀγοράσει μ' αὐτό τά ἐμπορεύματα πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ νήματος καί ἔβγαλε ἔτσι μιά ὑπεραξία (μέ τήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργάτη), ἕνα μέρος τῆς ὁποίας μπορεῖ τώρα νά τό πληρώσει πίσω στήν τράπεζα. Καί μάλιστα σέ χρῆμα, γιατί ἔχει ἐπιστρέψει σ' αὐτόν περισσότερο χρῆμα ἀπό τό χρῆμα πού εἶχε ξοδέψει, προκαταβάλει, τοποθετήσει. Πῶς; Πάλι ἐρχόμαστε στό ἐρώτημα πού ἀναβάλαμε γιά τήν ὥρα τήν ἐξέτασή του[99].

[3. *Κυκλοφορία ἀνάμεσα στόν παχτωτή καί τόν βιομήχανο σύμφωνα μέ τόν «Οἰκονομικό Πίνακα»*]

Πίσω λοιπόν στόν Κεναί. 'Ερχόμαστε τώρα στήν 3η καί 4η πράξη κυκλοφορίας.

'Ο Γ (ὁ γαιοκτήμονας) ἀγοράζει ἀπό τόν Σ (στείρα τάξη, βιομήχανοι)[100] βιομηχανικά εἴδη ἀξίας 1.000 ἑκατομμυρίων (γραμμή a—c τοῦ Πίνακα τοῦ Κεναί[92]. 'Εδῶ τό χρῆμα τῶν 1.000 ἑκατομμυρίων βάζει σέ κυκλοφορία ἐμπορεύματα ἴσης ἀξίας. {'Επειδή γίνεται ἀνταλλαγή μιά μόνο φορά. Ἄν ὁ Γ ἀγόραζε λίγα - λίγα ἀπό τόν Σ καί ἄν ἔπαιρνε ἐπίσης λίγη - λίγη τήν πρόσοδό του ἀπό τόν Π (τόν παχτωτή), τά βιομηχανικά ἐμπορεύματα τῶν 1000 ἑκατομμυρίων θά μποροῦσάν ν' ἀγοραστοῦν μέ 100 ἑκατομμύρια. Γιατί ὁ Γ ἀγοράζει ἀπό τόν Σ ἐμπορεύματα βιομηχανίας 100 ἑκατομμυρίων, ὁ Σ ἀγοράζει ἀπό τόν Π μέσα συντήρησης 100 ἑκατομμυρίων, ὁ Π πληρώνει 100 ἑκατομμύρια γαιοπρόσοδο στόν Γ. Καί ἄν αὐτό ἐπαναλαμβανόταν 10 φορές, τότε θά μεταβιβάζονταν 10 φορές ἐμπορεύματα 100 ἑκατομμυρίων ἀπό τόν Σ στόν Γ καί ἀπό τόν Π στόν Σ καί θά πληρωνόταν 10 φορές 100 ἑκατομμυρίων γαιοπρόσοδος ἀπό τόν Π στόν Γ. Ἔτσι ὅλη ἡ κυκλοφορία θά πραγματοποιόταν μέ 100 ἑκατομμύρια. Ἄν ὅμως ὁ Π πληρώσει μεμιᾶς ὅλη τή γαιοπρόσοδο, τότε θά μποροῦσαν ἀπό τά 1.000 ἑκατομμύρια, πού βρίσκονται τώρα στά χέρια τοῦ Σ, καί ἀπό τά 1.000 ἑκατομμύρια, πού βρίσκονται πάλι στά χέρια τοῦ Π, ἕνα μέρος νά ἡσυχάζει στό σεντούκι καί ἕνα ἄλλο μέρος νά κυκλοφορεῖ.} 'Εμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων ἔχει μεταβιβαστεῖ τώρα ἀπό τόν Σ στόν Γ, καί, ἀντίστροφα, χρήματα 1.000 ἑκατομμυρίων μεταβιβάστηκαν ἀπό τόν Γ

στόν Σ. Αὐτό εἶναι ἁπλή κυκλοφορία. Χρῆμα καί ἐμπόρευμα ἀλλάζουν μόνο χέρια σέ ἀντίστροφη κατεύθυνση. Ἐκτός ὅμως ἀπό τά μέσα συντήρησης τῶν 1.000 ἑκατομμυρίων, πού ἔχει πουλήσει ὁ παχτωτής στόν Γ καί πού ἔτσι πέρασαν στήν κατανάλωση, στήν κατανάλωση πέρασαν καί τά βιομηχανικά ἐμπορεύματα τῶν 1.000 ἑκατομμυρίων πού ἔχει πουλήσει ὁ Σ στόν Γ. Αὐτά ὑπῆρχαν πρίν ἀπό τήν καινούργια σοδιά, πράγμα πού πρέπει νά σημειωθεῖ, (γιατί διαφορετικά ὁ Γ δέν θά μποροῦσε νά τά ἀγοράσει μέ τό προϊόν τῆς νέας σοδιᾶς).

Μέ τή σειρά του ὁ Σ ἀγοράζει τώρα ἀπό τόν Π (γραμμή c—d τοῦ Πίνακα) 1.000 ἑκατομμυρίων μέσα σύντήρησης. Ἔτσι πέρασε ἀπό τήν κυκλοφορία στήν κατανάλωση ἕνα *δεύτερο* $^1/_5$ *τοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος*. Ἀνάμεσα στόν Σ καί στόν Π τά 1.000 ἑκατομμύρια λειτουργοῦν σάν μέσα κυκλοφορίας. Ἐδῶ ὅμως λαβαίνουν χώρα ταυτόχρονα δυό φαινόμενα πού δέν παρουσιάζονται στό προτσές ἀνάμεσα στόν Σ καί στόν Γ. Στό προτσές αὐτό ὁ Σ ἔχει ξαναμετατρέψει σέ χρῆμα ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος του, συγκεκριμένα, βιομηχανικά ἐμπορεύματα 1.000 ἑκατομμυρίων. Ὅμως στήν ἀνταλλαγή μέ τόν Π μετατρέπει πάλι τό χρῆμα σέ μέσα συντήρησης — πού γιά τόν Κεναί σημαίνει: μισθό ἐργασίας — ἑπομένως ἀντικαθασταίνει ἔτσι τό κεφάλαιό του, πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά μέσα συντήρησης καί ἔχει καταναλωθεῖ. Αὐτή ἡ ξαναμετατροπή τῶν 1.000 ἑκατομμυρίων σέ μέσα συντήρησης ἐκφράζει στόν Γ ἁπλῶς κατανάλωση, στόν Σ ἐκφράζει βιομηχανική κατανάλωση, ἀναπαραγωγή, ἐπειδή ἕνα μέρος τοῦ ἐμπορεύματός του τό μετατρέπει πάλι σέ ἕνα ἀπό τά στοιχεῖα παραγωγῆς του — σέ μέσα συντήρησης. Ἡ μιά μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος, ἡ ξαναμετατροπή του ἀπό χρῆμα σέ ἐμπόρευμα, ἐκφράζει ἔτσι ἐδῶ ταυτόχρονα τήν ἔναρξη τῆς *πραγματικῆς* του, ὄχι μόνο τῆς *τυπικῆς* του, μεταμόρφωσης, τήν ἔναρξη τῆς ἀναπαραγωγῆς του, τήν ἔναρξη τῆς ξαναμετατροπῆς του στά δικά του στοιχεῖα παραγωγῆς. Ἐδῶ ἀποτελεῖ ταυτόχρονα μεταμόρφωση τοῦ κεφαλαίου. Ἀντίθετα, γιά τόν Γ τό εἰσόδημα μετατρέπεται μόνο ἀπό τή μορφή τοῦ χρήματος στή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Τό γεγονός αὐτό ἐκφράζει μόνο κατανάλωση.

Δεύτερο, ὅμως, ἐάν ἀγοράσει ὁ Σ ἀπό τόν Π μέσα συντήρησης 1.000 ἑκατομμυρίων, ἐπιστρέφουν στόν Π τά δεύτερα 1.000 ἑκατομμύρια, πού τά εἶχε πληρώσει στόν Γ σάν χρηματική πρόσοδο. Ἐπιστρέφουν ὅμως μόνο σ' αὐτόν, ἐπειδή τά ἀποσύρει πάλι ἀπό τήν κυκλοφορία, τά ξαναγοράζει ἔναντι ἑνός ἰσοδύναμου σέ ἐμπορεύματα 1.000 ἑκατομμυρίων. Εἶναι τό ἴδιο σάν νά εἶχε ἀγοράσει ὁ γαιοκτήμονας ἀπό τόν Π μέσα συντήρησης 1.000 ἑκατομμυρίων (πέρα ἀπό τά πρῶτα

1.000 ἑκατομμύρια), δηλαδή ἄν τό δεύτερο μέρος τῆς χρηματικῆς του προσόδου τό ἔπαιρνε σέ ἐμπόρευμα ἀπό τόν παχτωτή, καί ἄν τό ἐμπόρευμα αὐτό θά τό εἶχε τώρα ἀνταλλάξει μέ ἐμπορεύματα τοῦ Σ. Ὁ Σ εἰσπράττει μόνο ἀντί τοῦ Γ τό δεύτερο μέρος τῶν 2.000 ἑκατομμυρίων σέ ἐμπορεύματα πού εἶχε πληρώσει ὁ Π στόν Γ σέ χρῆμα. Ἄν γινόταν πληρωμή σέ εἶδος, τότε ὁ Π θά ἔδινε στόν Γ μέσα συντήρησης 2.000 ἑκατομμυρίων. Ὁ Γ θά κατανάλωνε ὁ ἴδιος ἀπ' αὐτά τά μέσα συντήρησης τόσα ὅσα ἀντιπροσωπεύουν ἀξία 1.000 ἑκατομμυρίων, ἐνῶ τά ὑπόλοιπα μέσα συντήρησης, 1.000 ἑκατομμυρίων, θά τά ἀντάλλασσε μέ βιομηχανικά προϊόντα τοῦ Σ. Στήν περίπτωση αὐτή θά γινόταν μόνο: 1) μεταβίβαση τῶν 2.000 ἑκατομμυρίων μέσων συντήρησης ἀπό τόν Π στόν Γ. 2) Ἀνταλλακτικό ἐμπόριο ἀνάμεσα στόν Γ καί Σ, στό ὁποῖο ὁ ἕνας θά ἀντάλλασσε μέσα συντήρησης ἀξίας 1.000 ἑκατομμυρίων μέ βιομηχανικά ἐμπορεύματα ἀξίας 1.000 ἑκατομμυρίων καί ὁ ἄλλος βιομηχανικά ἐμπορεύματα μέ μέσα συντήρησης.

Ἀντί αὐτό ἔγιναν 4 πράξεις: [431] 1) Μεταβίβαση ἀπό τόν Π στόν Γ χρήματος 2.000 ἑκατομμυρίων. 2) Ὁ Γ ἀγοράζει ἀπό τόν Π μέσα συντήρησης 1.000 ἑκατομμυρίων. Τό χρῆμα ἐπιστρέφει στόν Π, χρησιμεύει σάν μέσο κυκλοφορίας. 3) Ὁ Γ ἀγοράζει ἀπό τόν Σ μέ χρῆμα βιομηχανικά ἐμπορεύματα 1.000 ἑκατομμυρίων. Στήν περίπτωση αὐτή τό χρῆμα λειτουργεῖ σάν μέσο κυκλοφορίας, ἀλλάζει χέρια σέ ἀντίστροφη κατεύθυνση ἀπό τό ἐμπόρευμα. 4) Ὁ Σ μέ τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἀγοράζει μέσα συντήρησης ἀπό τόν Π. Τό χρῆμα λειτουργεῖ σάν μέσο κυκλοφορίας. Γιά τόν Σ κυκλοφορεῖ ταυτόχρονα σάν κεφάλαιο. Ἐπιστρέφει στόν Π, γιατί τώρα εἰσπράττονται τά δεύτερα ἐκεῖνα 1.000 ἑκατομμύρια τῶν μέσων συντήρησης, πάνω στά ὁποῖα ὁ γαιοκτήμονας εἶχε πάρει ἐντολή ἀπό τόν Π. Τό χρῆμα ὅμως ἐπιστρέφει σ' αὐτόν ὄχι ἄμεσα ἀπό τόν γαιοκτήμονα, ἀλλά ἀφοῦ πρῶτα χρησίμευσε σάν μέσο κυκλοφορίας ἀνάμεσα στόν Γ καί στόν Σ καί προηγούμενα, προτοῦ τό χρῆμα σηκώσει τά 1.000 ἑκατομμυρίων μέσα συντήρησης, στήν πορεία του σήκωσε 1.000 ἑκατομμυρίων ἐμπορεύματα βιομηχανίας, πού τά ἔχει μεταβιβάσει ἀπό τόν βιομήχανο στόν γαιοκτήμονα. Ἡ μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματός του σέ χρῆμα (στήν ἀνταλλαγή μέ τόν γαιοκτήμονα), καθώς καί ἡ μετατροπή χρήματος σέ μέσα συντήρησης πού ἀκολουθεῖ (στήν ἀνταλλαγή μέ τόν παχτωτή) ἀποτελοῦν ἀπό τήν πλευρά τοῦ Σ τή μεταμόρφωση τοῦ κεφαλαίου του, πρῶτα στή μορφή τοῦ χρήματος καί ἔπειτα στή μορφή τῶν συστατικῶν στοιχείων, πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου.

Τό ἀποτέλεσμα τῶν ὡς τώρα 4 πράξεων κυκλοφορίας εἶναι λοιπόν:

Ὁ γαιοκτήμονας ἔχει ξοδέψει τό εἰσόδημά του, τό μισό σέ μέσα συντήρησης καί τό ἄλλο μισό σέ ἐμπορεύματα βιομηχανίας. Ἔτσι ξοδεύτηκαν τά 2.000 ἑκατομμύρια, πού πῆρε σάν χρηματική πρόσοδο. Τά μισά ἀπό αὐτά ἐπιστράφηκαν ἄμεσα ἀπ' αὐτόν στόν παχτωτή, τά ἄλλα μισά ἔμμεσα μέσω τοῦ Σ. Ὁ Σ ὅμως ἀπαλλάχτηκε ἀπό ἕνα μέρος τῶν ἕτοιμων προϊόντων του καί τά ἀντικατέστησε μέ μέσα συντήρησης, δηλαδή μέ ἕνα στοιχεῖο τῆς ἀναπαραγωγῆς. Μέ τά προτσές αὐτά τερματίστηκε ἡ κυκλοφορία, ὡς πρός τήν παρουσία σ' αὐτήν τοῦ γαιοκτήμονα. Ἔχουν ὅμως περάσει ἀπό τήν κυκλοφορία στήν κατανάλωση (ἐνμέρει μή παραγωγική καί ἐνμέρει παραγωγική — ὁ γαιοκτήμονας μέ τό εἰσόδημά του ἔχει ἀντικαταστήσει ἐνμέρει τό κεφάλαιο τοῦ Σ): 1) μέσα συντήρησης 1.000 ἑκατομμυρίων (προϊόν τῆς καινούργιας σοδιᾶς). 2) προϊόντα βιομηχανίας 1.000 ἑκατομμυρίων (προϊόν τῆς σοδιᾶς τοῦ προηγουμένου ἔτους). 3) Μέσα συντήρησης 1.000 ἑκατομμυρίων πού μπαίνουν στήν ἀναπαραγωγή, δηλαδή στήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων, τά ὁποῖα ὁ Σ θά ἔχει νά τά ἀνταλλάξει τό ἑπόμενο ἔτος μέ τό μισό τῆς προσόδου τοῦ γαιοκτήμονα.

Τά 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα βρίσκονται πάλι στά χέρια τοῦ παχτωτῆ. Αὐτός ὁ τελευταῖος, γιά ν' ἀναπληρώσει τίς ἐτήσιες καί πρωταρχικές προκαταβολές του, ἀγοράζει τώρα ἀπό τόν Σ ἐμπορεύματα 1.000 ἑκατομμυρίων, τά ὁποῖα ἀποτελοῦνται ἐνμέρει ἀπό ἐργαλεῖα κλπ. καί ἐνμέρει ἀπό ἄλλα βιομηχανικά προϊόντα, τά ὁποῖα καταναλώνει στή διάρκεια τῆς παραγωγῆς. Πρόκειται γιά ἁπλό προτσές κυκλοφορίας. Ἔτσι τά 1.000 ἑκατομμύρια περνᾶνε στά χέρια τοῦ Σ καί μ' αὐτόν τόν τρόπο μετατρέπεται σέ χρῆμα τό δεύτερο μέρος τοῦ προϊόντος του πού ὑπάρχει μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Πρόκειται γιά μεταμόρφωση τοῦ κεφαλαίου καί ἀπό τίς δυό πλευρές. Τά 1.000 ἑκατομμύρια τοῦ παχτωτῆ ξαναμετατρέπονται σέ στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς γιά τήν ἀναπαραγωγή. Τό ἕτοιμο ἐμπόρευμα τοῦ Σ ξαναμετατρέπεται σέ χρῆμα, πραγματοποιεῖ τήν *τυπική* μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρῆμα, χωρίς τήν ὁποία τό κεφάλαιο δέν μπορεῖ νά ξαναμετατραπεῖ στά στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς του καί, ἑπομένως, δέν μπορεῖ ν' ἀναπαραγάγει. Πρόκειται γιά τό 5ο προτσές κυκλοφορίας. Ἀπό τήν κυκλοφορία περνοῦν στήν ἀναπαραγωγική κατανάλωση *βιομηχανικά ἐμπορεύματα 1.000 ἑκατομμυρίων* (προϊόν τῆς περσινῆς σοδιᾶς) (a' - b').[92]

Τέλος, τά 1.000 ἑκατομμύρια χρῆμα, μέ τή μορφή τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν τώρα τά μισά του ἐμπορεύματα, ὁ Σ τά ξαναμετατρέπει στό ἄλλο μισό τῶν ὅρων παραγωγῆς τους, σέ πρῶτες ὕλες κλπ. (a'' - b'').

Πρόκειται γιά ἁπλή κυκλοφορία. Ταυτόχρονα γιά τόν Σ συντελεῖται ἡ μεταμόρφωση τοῦ κεφαλαίου του στήν κατάλληλη γιά ἀναπαραγωγή μορφή, καί γιά τόν Π ἡ ἐπαναμετατροπή τοῦ προϊόντος του σέ χρῆμα. Ἔτσι περνάει ἀπό τήν κυκλοφορία στήν κατανάλωση τό τελευταῖο $^{1}/_{5}$ τοῦ συνολικοῦ προϊόντος.

Ἔτσι: τό $^{1}/_{5}$ μπαίνει στήν ἀναπαραγωγή τοῦ παχτωτῆ καί δέν μπαίνει στήν κυκλοφορία, τό $^{1}/_{5}$ τό τρώει ὁ γαιοκτήμονας ($^{2}/_{5}$). Τά $^{2}/_{5}$ τά παίρνει ὁ Σ. Συνολικά ἔχουμε $^{4}/_{5}$[101].

Ἐδῶ σκοντάφτει ὁλοφάνερα ὁ λογαριασμός. Φαίνεται πώς ὁ Κεναί λογαριάζει ἔτσι: 1.000 ἑκατομμύρια ($^{1}/_{5}$) σέ μέσα συντήρησης δίνει ὁ Π στόν Γ. (γραμμή a-b). Μέ 1.000 ἑκατομμύρια πρώτη ὕλη ἀντικαταστaίνει τό κεφάλαιο τοῦ Σ (a'' - b''). Καί 1.000 ἑκατομμύρια μέσα συντήρησης ἀποτελοῦν τόν μισθό τοῦ Σ, ἡ ἀξία τῶν ὁποίων προσθεμένη ἀπό αὐτόν στά ἐμπορεύματα εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τῶν μέσων συντήρησης πού καταναλώνει κατά τό χρονικό διάστημα αὐτῆς τῆς πρόσθεσης (c-d). Καί 1.000 ἑκατομμύρια μένουν στήν ἀναπαραγωγή (a') καί δέν μπαίνουν στήν κυκλοφορία. Τέλος 1.000 ἑκατομμύρια τοῦ προϊόντος ἀναπληρώνουν προκαταβολές (a' - b'). Τοῦ διαφεύγει μόνο ὅτι γιά τά 1.000 αὐτά ἑκατομμύρια βιομηχανικά ἐμπορεύματα ὁ Σ δέν ἀγοράζει ἀπό τόν παχτωτή οὔτε μέσα συντήρησης, οὔτε πρῶτες ὕλες, ἀλλά τοῦ ἐπιστρέφει τό δικό του χρῆμα.

Μ' ἄλλα λόγια ὁ Κεναί ξεκινάει ἐξαρχῆς ἀπό τήν προϋπόθεση ὅτι ὁ παχτωτής, ἐκτός ἀπό τό συνολικό προϊόν του, ἔχει καί ἄλλα 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα καί ὅτι τό χρῆμα αὐτό εἶναι γενικά τό κονδύλι ἀπό τό ὁποῖο ἀντλεῖται τό κυκλοφοροῦν χρῆμα. Ἔξω ἀπ' αὐτό ξεχνάει ὅτι ἐκτός ἀπό τά 5.000 ἑκατομμύρια συνολικό προϊόν ὑπάρχουν καί ἄλλα 2.000 ἑκατομμύρια συνολικό προϊόν σέ βιομηχανικά ἐμπορεύματα, πού εἶχαν παραχθεῖ πρίν ἀπό τήν καινούργια σοδιά. Γιατί τά 5.000 ἑκατομμύρια ἀντιπροσωπεύουν μόνο τό σύνολο τῆς ἐτήσιας παραγωγῆς τῶν παχτωτῶν, [432] τό σύνολο τῆς σοδιᾶς πού πραγματοποίησαν οἱ παχτωτές, σέ καμιά ὅμως περίπτωση τό συνολικό προϊόν τῆς βιομηχανίας, τά ἀναπαραγωγικά στοιχεῖα τῆς ὁποίας πρόκειται νά ἀντικατασταθοῦν ἀπό τή σοδιά αὐτή.

Ὑπάρχουν λοιπόν: 1) 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα στά χέρια τοῦ παχτωτῆ. 2) 5.000 ἑκατομμύρια συνολικό προϊόν τῆς γῆς. 3) 2.000 ἑκατομμύρια ἀξία σέ ἐμπορεύματα βιομηχανίας. Δηλαδή 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα καί 7.000 ἑκατομμύρια σέ προϊόν (ἀγροτικό καί βιομηχανίας). Γιά νά τό συνοψίσουμε μέ δυό λόγια, τό προτσές κυκλο-

φορίας μπορεῖ νά παρασταθεῖ ὡς ἐξῆς (Π = ὁ παχτωτής, Γ = ὁ γαιοκτήμονας, Σ = ὁ βιομήχανος, ἡ στείρα τάξη):

Ὁ Π πληρώνει στόν Γ 2.000 ἑκατομμύρια πρόσοδο σέ χρῆμα, ὁ Γ ἀγοράζει ἀπό τόν Π μέσα συντήρησης 1.000 ἑκατομμυρίων. Ἔτσι διαθέτει τό $^1/_5$ τοῦ συνολικοῦ προϊόντος τοῦ παχτωτῆ. Ταυτόχρονα ἐπιστρέφουν σ' αὐτόν 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα. Σέ συνέχεια ὁ Γ ἀγοράζει ἀπό τόν Σ ἐμπόρευμα ἀξίας 1.000 ἑκατομμυρίων. Ἔτσι διαθέτει τό $^1/_2$ τοῦ συνολικοῦ προϊόντος τοῦ Σ. Ὁ Σ ἔναντι τοῦ προϊόντος του ἔχει στά χέρια του 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα. Μέ τό χρῆμα αὐτό ἀγοράζει ἀπό τόν Π μέσα συντήρησης 1.000 ἑκατομμυρίων. Ὁ Σ ἀντικαθασταίνει ἔτσι τό $^1/_2$ τῶν στοιχείων ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου του. Ἔτσι διατέθηκε ἀκόμα $^1/_5$ τοῦ συνολικοῦ προιόντος τοῦ παχτωτῆ. Ταυτόχρονα ὁ παχτωτής βρίσκεται πάλι κάτοχος τῶν 2.000 ἑκατομμυρίων σέ χρῆμα πού εἶναι ἡ τιμή τῶν 2.000 ἑκατομμυρίων τῶν μέσων συντήρησης, πού ἔχει πουλήσει στόν Γ καί στόν Σ. Τώρα ὁ Π ἀγοράζει ἀπό τόν Σ ἐμπορεύματα 1.000 ἑκατομμυρίων, πού ἀναπληρώνουν τό $^1/_2$ τῆς προκαταβολῆς του. Ἔτσι διατέθηκε τό ἄλλο μισό τοῦ συνολικοῦ προϊόντος τοῦ βιομήχανου. Τέλος, αὐτός ὁ Σ ἀγοράζει μέ τά τελευταῖα 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα πρῶτες ὕλες ἀπό τόν παχτωτή. Ἔτσι ἔχει διατεθεῖ ἄλλο ἕνα $^1/_5$, τό τρίτο στή σειρά τοῦ συνολικοῦ προϊόντος τοῦ παχτωτῆ, ἔχει ἀντικατασταθεῖ τό δεύτερο μισό τῶν προϊόντων ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου τοῦ Σ, ταυτόχρονα ὅμως ἔχουν ἐπιστρέψει στόν παχτωτή 1.000 ἑκατομμύρια. Αὐτός ὁ τελευταῖος βρίσκεται πάλι κάτοχος τῶν 2.000 ἑκατομμυρίων, πράγμα πού εἶναι ἐντάξει, γιατί ὁ Κεναί τόν θεωρεῖ ὅτι εἶναι ὁ καπιταλιστής, μέ τόν ὁποῖο ὁ Γ σχετίζεται μόνο σάν ὁ ἄνθρωπος πού εἰσπράττει εἰσόδημα καί ὁ Σ σάν μισθωτός, πού εἰσπράττει μισθό. Ἄν τούς πλήρωνε ἄμεσα μέ τό προϊόν του, τότε δέν θά δαπανοῦσε καθόλου χρῆμα. Ὅταν λοιπόν ξοδεύει χρῆμα, τότε μέ τό χρῆμα αὐτό ὁ Γ καί ὁ Σ ἀγοράζουν τό προϊόν του καί τό χρῆμα ἐπιστρέφει σ' αὐτόν. Πρόκειται γιά τυπική ἐπανεισροή τοῦ χρήματος στόν βιομήχανο καπιταλιστή, πού σάν ἀγοραστής ἐγκαινιάζει ὅλη τήν ἐπιχείρηση καί τήν ἀποπερατώνει. Παρακάτω, τό $^1/_5$ τοῦ συνολικοῦ προϊόντος τοῦ παχτωτῆ, πού ἀναπληρώνει τήν προκαταβολή του, ἀνήκει στήν ἀναπαραγωγή. Ἀπομένει ὅμως γιά νά διατεθεῖ $^1/_5$ τῶν μέσων συντήρησης, πού δέν μπῆκαν καθόλου στήν κυκλοφορία.

[4. *Κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων καί κυκλοφορία τοῦ χρήματος στόν* Tableau Économique. *Διάφορες περιπτώσεις ἐπιστροφῆς τοῦ χρήματος στό σημεῖο ἀφετηρίας*]

Ὁ Σ ἀγοράζει ἀπό τόν παχτωτή μέσα συντήρησης 1.000 ἑκατομμυρίων καί πρώτη ὕλη 1.000 ἑκατομμυρίων, ἐνῶ ὁ Π ἀγοράζει ἀπό τόν Σ ἐμπόρευμα μόνο 1.000 ἑκατομμυρίων, γιά ν' ἀναπληρώσει τήν προκαταβολή του. Ἔτσι ὁ Σ ἔχει νά πληρώσει μιά διαφορά 1.000 ἑκατομμυρίων, πού τελικά τήν πληρώνει μέ 1.000 ἑκατομμύρια τά ὁποῖα ἔχει πάρει ἀπό τόν Γ. Αὐτή τήν *πληρωμή* τῶν 1.000 ἑκατομμυρίων στόν Π φαίνεται ὅτι ὁ Κεναί τήν συγχέει μέ τήν *ἀγορά* τοῦ προϊόντος τοῦ Π ὕψους 1.000 ἑκατομμυρίων. Σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό — γιά νά δοῦμε πῶς τό συνέλαβε ὁ Κεναί — πρέπει νά κοιτάξουμε τίς παρατηρήσεις τοῦ Μποντώ[102].

Πράγματι (σύμφωνα μέ τόν δικό μας ὑπολογισμό) τά 2.000 ἑκατομμύρια χρησίμευσαν μόνο στά ἑξῆς: 1) γιά τήν πληρωμή προσόδου σέ χρῆμα ὕψους 2.000 ἑκατομμυρίων. 2) Γιά νά κυκλοφορήσει συνολικά προϊόν 3.000 ἑκατομμυρίων τοῦ παχτωτῆ (ἀπό τό ὁποῖο 1.000 ἑκατομμυρίων μέσα συντήρησης περάσανε στόν Γ, 2.000 ἑκατομμυρίων μέσα συντήρησης καί πρώτη ὕλη περάσανε στόν Σ) καί γιά νά κυκλοφορήσει 2.000 ἑκατομμυρίων συνολικό προϊόν τοῦ Σ (ἀπό τό ὁποῖο προϊόν 1.000 ἑκατομμυρίων πέρασε στόν Γ, πού τό καταναλώνει, καί προϊόν 1.000 ἑκατομμυρίων στόν Π, πού τό καταναλώνει ἀναπαραγωγικά).

Τήν τελευταία ἀγορά (α'' - b''), μέ τήν ὁποία ὁ Σ ἀγοράζει πρώτη ὕλη ἀπό τόν Π, τοῦ τήν πληρώνει σέ χρῆμα.

[433] Ἑπομένως ἀκόμα μιά φορά.

Ὁ Σ πῆρε ἀπό τόν Γ 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα. Μέ αὐτά τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἀγοράζει ἀπό τόν Π μέσα συντήρησης 1.000 ἑκατομμυρίων. Μέ τά ἴδια 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ὁ Π ἀγοράζει ἐμπορεύματα ἀπό τόν Σ. Μέ τά ἴδια 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ὁ Σ ἀγοράζει πρῶτες ὕλες ἀπό τόν Π.

Ἤ ὁ Σ ἀγοράζει ἀπό τόν Π μέ 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα πρώτη ὕλη καί μέ 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα μέσα συντήρησης. Ὁ Π ἀγοράζει μέ 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἐμπόρευμα ἀπό τόν Σ. Στήν περίπτωση αὐτή ἐπέστρεψαν στόν Σ 1.000 ἑκατομμύρια, αὐτό γίνεται ὅμως μόνο ἐπειδή προϋποτέθηκε ὅτι ὁ Σ, ἐκτός ἀπό τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα πού πῆρε ἀπό τόν γαιοκτήμονα καί τά 1.000 ἑκατομ-

μύρια ἐμπόρευμα πού ἔχει ἀκόμα γιά πούλημα, εἶχε ἐπιπλέον 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, πού τά ἔριξε ὁ ἴδιος στήν κυκλοφορία. Ἀντί τῶν 1.000 ἑκατομμυρίων πού ἔθεσαν σέ κυκλοφορία ἐμπορεύματα ἀνάμεσα σ' αὐτόν καί στόν παχτωτή, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεση αὐτή θά χρειάζονταν γιά τό σκοπό αὐτό 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα. Σέ συνέχεια ἐπέστρεψαν 1.000 ἑκατομμύρια στόν Σ, γιατί ἀγοράζει ἀπό τόν παχτωτή μέ χρῆμα ἐμπόρευμα 2.000 ἑκατομμυρίων. Ὁ παχτωτής ἀγοράζει ἀπό τόν Σ ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων, πού τό πληρώνει μέ τά μισά ἀπό τά χρήματα πού εἶχε πάρει ἀπό αὐτόν.

Στήν πρώτη περίπτωση ὁ Σ ἀγοράζει σέ δυό δόσεις. Πρῶτα δαπανᾶ 1.000 ἑκατομμύρια. Αὐτά ξαναγυρίζουν σ' αὐτόν ἀπό τόν Π, καί ἔπειτα τά ξαναδίνει ὁριστικά στόν Π, καί ἔτσι δέν ἐπιστρέφει τίποτα σ' αὐτόν.

Στή δεύτερη περίπτωση, ἀντίθετα, ὁ Σ ἀγοράζει μεμιᾶς ἐμπόρευμα 2.000 ἑκατομμυρίων. Ἄν τώρα ὁ Π ἀγοράσει ἀπό τόν Σ ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων, αὐτά τά ἑκατομμύρια μένουν στόν Σ. Ἡ κυκλοφορία θά εἶχε χρειαστεῖ στήν περίπτωση αὐτή 2.000 ἑκατομμύρια ἀντί 1.000 ἑκατομμύρια, γιατί στήν πρώτη περίπτωση τά 1.000 ἑκατομμύρια μέ δυό περιστροφές πραγματοποίησαν ἐμπόρευμα 2.000 ἑκατομμυρίων. Στή δεύτερη περίπτωση 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα πραγματοποίησαν μέ μιά περιστροφή ἐμπόρευμα ἐπίσης 2.000 ἑκατομμυρίων. Ἄν τώρα ὁ παχτωτής, πληρώνοντας τόν Σ, τοῦ ἐπιστρέψει 1.000 ἑκατομμύρια, τότε ὁ Σ θά πάρει ὄχι περισσότερα ἀπ' ὅσα εἶχε πάρει στήν πρώτη περίπτωση. Γιατί, ἐκτός ἀπό τό ἐμπόρευμα τῶν 1.000 ἑκατομμυρίων, ἔριξε στήν κυκλοφορία 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἀπό τό δικό του κεφάλαιο, πού ὑπῆρχε πρίν ἀπό τό προτσές κυκλοφορίας. Τά εἶχε διαθέσει γιά τήν κυκλοφορία καί γι' αὐτό ἐπιστρέφουν πίσω σ' αὐτόν.

Στήν πρώτη περίπτωση: Ὁ Σ ἀγοράζει μέ 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων ἀπό τόν Π. Ὁ Π ἀγοράζει μέ 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων ἀπό τόν Σ. Ὁ Σ ἀγοράζει μέ 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα 1.000 ἑκατομμυρίων ἐμπόρευμα ἀπό τόν Π, ἔτσι πού ὁ Π κρατάει 1.000 ἑκατομμύρια.

Στή δεύτερη περίπτωση: Ὁ Σ ἀγοράζει μέ 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα 2.000 ἑκατομμυρίων ἐμπόρευμα ἀπό τόν Π. Ὁ Π ἀγοράζει μέ 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα 1.000 ἑκατομμυρίων ἐμπόρευμα ἀπό τόν Σ. Ὅπως καί στήν πρώτη περίπτωση, ὁ παχτωτής κρατάει 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα. Ὁ Σ ὅμως παίρνει πίσω τά 1.000 ἑκατομμύ-

ρια, πού ἀποτελοῦσαν προκαταβλημένο ἀπό μέρους του κεφάλαιο στήν κυκλοφορία καί πού ἡ κυκλοφορία τοῦ τό ἐπιστρέφει. Ὁ Σ ἀγοράζει 2.000 ἑκατομμυρίων ἐμπορεύματα ἀπό τόν Π. Ὁ Π ἀγοράζει 1.000 ἑκατομμυρίων ἐμπορεύματα ἀπό τόν Σ. Ἔτσι, ὅπως καί νά ἔχει τό πράγμα, ὁ Σ ἔχει νά πληρώσει μιά διαφορά 1.000 ἑκατομμυρίων, ὄχι ὅμως περισσότερα. Ἐπειδή ὁ Σ, γιά νά πληρώσει αὐτή τή διαφορά ἔχει, ἐξαιτίας τοῦ εἴδους τῆς κυκλοφορίας, πληρώσει ἤδη στόν Π 2.000 ἑκατομμύρια, ὁ Π τοῦ πληρώνει πίσω αὐτά τά 1.000 ἑκατομμύρια, ἐνῶ πέρα ἀπό αὐτά δέν τοῦ ἐπιστρέφει ἄλλο χρῆμα.

Στήν πρώτη περίπτωση δηλαδή ὁ Σ ἀγοράζει ἀπό τόν Π ἐμπορεύματα 2.000 ἑκατομμυρίων καί ὁ Π ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων ἀπό τόν Σ. Ἔτσι, ὅπως καί προηγούμενα, ἡ διαφορά = 1.000 ἑκατομμύρια ὑπέρ τοῦ Π. Αὐτή ἡ διαφορά ὅμως πληρώνεται στόν Π, ἔτσι πού ἐπιστρέφει σ' αὐτόν τό δικό του χρῆμα, γιατί ὁ Σ ἀγοράζει πρῶτα ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων ἀπό τόν Π, ἔπειτα ὁ Π ἀγοράζει 1.000 ἑκατομμυρίων ἐμπόρευμα ἀπό τόν Σ καί τέλος ὁ Σ ἀγοράζει ἀπό τόν Π 1.000 ἑκατομμυρίων ἐμπόρευμα. Ἐδῶ τά 1.000 ἑκατομμύρια ἔθεσαν σέ κυκλοφορία ἐμπόρευμα 3.000 ἑκατομμυρίων. Συνολικά ὅμως βρέθηκε στήν κυκλοφορία ἀξία 4.000 ἑκατομμυρίων, (ἄν τό χρῆμα πού χρησιμοποιήθηκε εἶναι πραγματικό χρῆμα), 3.000 ἑκατομμύρια σέ ἐμπόρευμα καί 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα. Τό ποσό τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ καί πού ἔχει ἀρχικά ριχτεῖ στήν κυκλοφορία (γιά τήν πληρωμή τοῦ παχτωτῆ) δέν ἦταν ποτέ πάνω ἀπό 1.000 ἑκατομμύρια, δηλαδή δέν ἦταν ποτέ μεγαλύτερο ἀπό τή διαφορά πού εἶχε νά πληρώσει ὁ Σ στόν Π. Ἐπειδή ὁ Π ἀγόρασε ἀπό τόν Σ ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων, προτοῦ ὁ Σ ἀγοράσει γιά δεύτερη φορά ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων ἀπό τόν Π, μπορεῖ ὁ Σ μέ αὐτά τά 1.000 ἑκατομμύρια νά πληρώσει τή διαφορά του.

Στή δεύτερη περίπτωση ὁ Σ ρίχνει στήν κυκλοφορία 2.000 ἑκατομμύρια. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀγοράζει μ' αὐτά ἐμπορεύματα 2.000 ἑκατομμυρίων ἀπό τόν Π. Αὐτά τά 2.000 ἑκατομμύρια ἀπαιτοῦνται ἐδῶ σάν μέσα κυκλοφορίας καί ξοδεύονται ἔναντι ἑνός ἰσοδύναμου σέ ἐμπόρευμα. Ὅμως ὁ Π ἀγοράζει μέ τή σειρά του ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων ἀπό τόν Σ. Ἔτσι ἐπιστρέφουν στόν Σ 1.000 ἑκατομμύρια, γιατί ἡ διαφορά πού ἔχει αὐτός νά πληρώσει στόν Π φτάνει μόνο τά 1.000 ἑκατομμύρια καί ὄχι τά 2.000 ἑκατομμύρια. Ὁ Σ ἔχει ἀντικαταστήσει τώρα 1.000 ἑκατομμυρίων ἐμπόρευμα τοῦ Π, πρέπει λοιπόν ὁ Π νά τοῦ ἐπιστρέψει ἐκεῖνα τά 1.000 ἑκατομμύρια πού θά τοῦ τά

εἶχε πληρώσει *τώρα* χάρισμα*. Ἡ περίπτωση αὐτή εἶναι ἀρκετά περίεργη, ὥστε ν' ἀξίζει ὁ κόπος νά σταθοῦμε μιά στιγμή σ' αὐτήν.

Στήν κυκλοφορία τοῦ ἐμπορεύματος τῶν 3.000 ἑκατομμυρίων, τήν ὁποία προϋποθέσαμε πιό πάνω, καί ἀπό τά ὁποῖα 3.000 ἑκατομμύρια τά 2.000 ἑκατομμύρια ἀποτελοῦνται ἀπό μέσα συντήρησης καί τά 1.000 ἑκατομμύρια ἀπό βιομηχανικά ἐμπορεύματα, εἶναι δυνατές διάφορες περιπτώσεις. Πρέπει ὅμως ἐδῶ νά παρθεῖ ὑπόψη, *πρῶτο*, ὅτι, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεση τοῦ Κεναί, τή στιγμή πού ἀρχίζει ἡ κυκλοφορία ἀνάμεσα στούς δυό βρίσκονται 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα στά χέρια τοῦ Σ καί 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα στά χέρια τοῦ Π. *Δεύτερο*, γιά λόγους σαφήνειας, παραδεχόμαστε ὅτι, ἐκτός ἀπό τά 1.000 ἑκατομμύρια πού παίρνει ὁ Σ ἀπό τόν Γ, ὁ Σ ἔχει στό ταμεῖο του καί ἄλλα 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα.

[434] I) *Πρῶτο:* ἡ περίπτωση, ὅπως ὑπάρχει στόν Κεναί. Ὁ Σ ἀγοράζει μέ χρῆμα 1.000 ἑκατομμυρίων ἐμπορεύματα 1.000 ἑκατομμυρίων ἀπό τόν Π. Ὁ Π μέ τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, πού τά πῆρε ἀπό τόν Σ, ἀγοράζει ἀπό τόν Σ ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων. Τέλος ὁ Σ μέ τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, πού τά πῆρε ἔτσι πίσω, ἀγοράζει ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων ἀπό τόν Π. Ἔτσι στόν Π μένουν τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, πού ἀποτελοῦν γι' αὐτόν κεφάλαιο (στήν πραγματικότητα αὐτά τά 1.000 ἑκατομμύρια, μαζί μέ τά ἄλλα 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, πού τά πῆρε πίσω ἀπό τόν Γ, συγκροτοῦν τό εἰσόδημα, μέ τό ὁποῖο τόν ἑπόμενο χρόνο ξαναπληρώνει τήν πρόσοδο σέ χρῆμα, δηλαδή 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα). Τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἔχουν κυκλοφορήσει ἐδῶ τρεῖς φορές — ἀπό τόν Σ στόν Π, ἀπό τόν Π στόν Σ καί ἀπό τόν Σ στόν Π — καί κάθε φορά ἔναντι ἐμπορεύματος 1.000 ἑκατομμυρίων, συνολικά δηλαδή ἔναντι ἐμπορεύματος 3.000 ἑκατομμυρίων. Ἄν τό ἴδιο τό χρῆμα ἔχει ἀξία, τότε βρίσκεται στήν κυκλοφορία ἀξία 4.000 ἑκατομμυρίων. Τό χρῆμα λειτουργεῖ ἐδῶ μόνο σάν μέσο κυκλοφορίας, μετατρέπεται ὅμως σέ χρῆμα καί ἐνδεχομένως σέ κεφάλαιο γιά τόν Π, πού εἶναι τό τελευταῖο χέρι στό ὁποῖο μένει.

II) *Δεύτερο:* Τό χρῆμα λειτουργεῖ μόνο σάν μέσο πληρωμῆς. Στήν

---

* Αὐτή ἡ τελευταία φράση ἀποδίδεται στή ρωσική μετάφραση ὡς ἑξῆς: Ὁ Σ ἀντικατάστησε τώρα μέ ἐμπόρευμα 1000 ἑκατομμύρια τοῦ παχτωτῆ, καί γι' αὐτό ὁ Π πρέπει νά ἐπιστρέψει στόν Σ ἐκεῖνα τά 1000 ἑκατομμύρια, πού, ὅπως ἀποδείχτηκε *τώρα*, ὁ Σ τοῦ τά εἶχε ὑπερπληρώσει σέ χρῆμα. Σημ. μετ.

περίπτωση αὐτή τακτοποιοῦν τούς λογαριασμούς μεταξύ τους ὁ Σ, πού ἀγοράζει ἀπό τόν Π ἐμπόρευμα 2.000 ἑκατομμυρίων, καί ὁ Π, πού ἀγοράζει ἀπό τόν Σ ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων. Στό τέλος τῆς συναλλαγῆς ὁ Σ ἔχει νά πληρώσει μιά διαφορά 1.000 ἑκατομμυρίων σέ χρῆμα. Ὅπως καί πρίν, περιέρχονται 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα στό ταμεῖο τοῦ Π, χωρίς ὅμως νά ἔχουν χρησιμεύσει σάν μέσο κυκλοφορίας. Ἀποτελοῦν γι' αὐτόν μεταβίβαση (transfer) κεφαλαίου, γιατί τοῦ ἀναπληρώνουν μόνο ἕνα κεφάλαιο 1.000 ἑκατομμυρίων σέ ἐμπόρευμα. Ἔτσι μπῆκαν σέ κυκλοφορία, ὅπως καί πρίν, ἀξίες 4.000 ἑκατομμυρίων. Ἀντί, ὅμως, νά γίνουν 3 κινήσεις ἀπό 1.000 ἑκατομμύρια ἡ καθεμιά, ἔγινε μονάχα μιά κίνηση καί τό χρῆμα ἔχει πληρώσει μόνο ἕνα ἴσο μέ τόν ἑαυτό του ποσό σέ ἐμπορευματικές ἀξίες. Προηγούμενα 3 φορές περισσότερα. Αὐτό πού θά ἐξοικονομοῦνταν σέ σχέση μέ τήν περίπτωση I, θά ἦταν οἱ δυό περιττές πράξεις κυκλοφορίας.

III) *Τρίτο:* Μέ τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα (πού τά πῆρε ἀπό τόν Γ) ὁ Π ἐμφανίζεται πρῶτα σάν ἀγοραστής, ἀγοράζει ἀπό τόν Σ ἐμπορεύματα 1.000 ἑκατομμυρίων. Αὐτά τά 1.000 ἑκατομμύρια, ἀντί νά ἀδρανοῦν στόν Π καί νά μένουν σάν θησαυρός ὥς τήν πληρωμή τῆς ἑπόμενης προσόδου, κυκλοφοροῦν τώρα. Ὁ Σ ἔχει τώρα 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα (1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἀπό τόν Γ καί 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἀπό τόν Π). Μέ αὐτά τά 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἀγοράζει ἀπό τόν Π ἐμπόρευμα 2.000 ἑκατομμυρίων. Ἔτσι ἔχουν βρεθεῖ τώρα νά κυκλοφοροῦν ἀξίες 5.000 ἑκατομμυρίων (3.000 ἑκατομμύρια σέ ἐμπόρευμα καί 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα). Συντελέστηκε μιά κυκλοφορία 1.000 ἑκατομμυρίων σέ χρῆμα καί 1.000 ἑκατομμυρίων σέ ἐμπόρευμα καί μιά κυκλοφορία 2.000 ἑκατομμυρίων σέ χρῆμα καί 2.000 ἑκατομμυρίων σέ ἐμπόρευμα. Ἀπό αὐτά τά 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα κυκλοφοροῦν δυό φορές τά 1.000 ἑκατομμύρια πού προέρχονται ἀπό τόν παχτωτή, ἐνῶ τά 1.000 ἑκατομμύρια πού προέρχονται ἀπό τόν Σ κυκλοφοροῦν μόνο μιά φορά. Ἔτσι ἐπιστρέφουν στόν Π 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, ἀπό τά ὁποῖα ὅμως μόνο τά 1.000 ἑκατομμύρια ἐξοφλοῦν τή διαφορά του, ἐνῶ τά 1.000 ἄλλα ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, πού ρίχτηκαν στήν κυκλοφορία ἀπό τόν ἴδιο, γιατί πῆρε τήν πρωτοβουλία σάν ἀγοραστής, ἐπιστρέφουν πίσω σ' αὐτόν μέσω τῆς κυκλοφορίας.

IV) *Τέταρτο.* Ὁ Σ μέ τά 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα (1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἀπό τόν Γ καί 1.000 ἑκατομμύρια πού τά ρίχνει στήν κυκλοφορία ὁ ἴδιος ἀπό τό δικό του ταμεῖο) ἀγοράζει μεμιᾶς ἀπό τόν Π ἐμπόρευμα ἀξίας 2.000 ἑκατομμυρίων. Ὁ Π ἀγοράζει μέ τή

σειρά του ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων ἀπό τόν Σ καί τοῦ ἐπιστρέφει ἔτσι τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα. Ὅπως καί προηγούμενα, κρατάει 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα γιά τήν ἐξόφληση τῆς διαφορᾶς του μέ τόν Σ. Κυκλοφοροῦσαν λοιπόν ἀξίες 5.000 ἑκατομμυρίων. Πρόκειται γιά δυό πράξεις κυκλοφορίας.

Ἀπό τά 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, πού ἐπιστρέφει ὁ Σ στόν Π, τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἀποτελοῦν τό χρῆμα πού ἔριξε ὁ ἴδιος ὁ Π στήν κυκλοφορία καί μόνο 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἀποτελοῦν τό χρῆμα πού ἔριξε ὁ Σ στήν κυκλοφορία. Ἐδῶ ἐπιστρέφουν στόν Π 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἀντί 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, στήν πραγματικότητα ὅμως αὐτός παίρνει μόνο 1.000 ἑκατομμύρια, γιατί ὁ ἴδιος ἔριξε στήν κυκλοφορία τά ἄλλα 1.000 ἑκατομμύρια. Αὐτό σχετικά μέ τήν περίπτωση III. Στήν περίπτωση IV ἐπιστρέφουν στόν Σ 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, αὐτά ὅμως εἶναι ἐκεῖνα τά 1.000 ἑκατομμύρια, πού ὁ Σ τά ἔριξε στήν κυκλοφορία ὁ ἴδιος ἀπό τό δικό του ταμεῖο καί ὄχι ἐκεῖνα πού πῆρε ἀπό τήν πούληση τῶν ἐμπορευμάτων του στόν Γ.

Ἄν στήν περίπτωση I, ὅπως καί στήν περίπτωση II, εἶναι ἀλήθεια ὅτι δέν κυκλοφοροῦν ποτέ περισσότερα ἀπό 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, ἀλλά αὐτά τά 1.000 ἑκατομμύρια κυκλοφοροῦν καί ἀλλάζουν χέρια 3 φορές, ἐνῶ στήν περίπτωση II κυκλοφοροῦν καί ἀλλάζουν χέρια μόνο μιά φορά, αὐτό ὀφείλεται μόνο στό ὅτι στήν περίπτωση II προυποτίθεται ἡ ἀνάπτυξη τῆς Πίστης καί ἑπομένως γίνεται οἰκονομία σέ πληρωμές, ἐνῶ στήν περίπτωση I ἡ κίνηση γίνεται γρήγορα, ὅμως κάθε φορά ἐμφανίζεται τό χρῆμα σάν μέσο κυκλοφορίας καί ἑπομένως κάθε φορά ἡ ἀξία πρέπει νά ἐμφανίζεται διπλή καί στούς δυό πόλους, μιά φορά σέ χρῆμα καί μιά φορά σέ ἐμπόρευμα. Ἄν στίς περιπτώσεις III καί IV κυκλοφοροῦν 2.000 ἑκατομμύρια, ἀντί 1.000 ἑκατομμύρια, ὅπως γίνεται στίς περιπτώσεις I καί II, αὐτό γιατί καί στίς δυό περιπτώσεις (στήν περίπτωση III ἀπό τόν Σ σάν ἀγοραστή, πού κλείνει τό προτσές κυκλοφορίας, καί στήν περίπτωση IV ἀπό τόν Σ σάν ἀγοραστή, πού ἐγκαινιάζει τό προτσές κυκλοφορίας) μπαίνει μεμιᾶς σέ κυκλοφορία ἐμπορευματική ἀξία 2.000 ἑκατομμυρίων σέ χρῆμα, κοντολογῆς μπαίνουν μεμιᾶς σέ κυκλοφορία ἐμπορεύματα 2.000 ἑκατομμυρίων, καί μάλιστα μέ τήν προϋπόθεση ὅτι πρέπει ν' ἀγοραστοῦν ἀμέσως καί ὄχι νά πληρωθοῦν μόνο μετά τήν ἰσοζύγισή τους.

Τό πιό ἐνδιαφέρον στήν κίνηση εἶναι πάντως τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, τά ὁποῖα στήν περίπτωση III ἀφήνει ὁ παχτωτής, καί στήν περίπτωση IV ὁ βιομήχανος, παρ' ὅλον ὅτι καί στίς δυό περιπτώ-

σεις πληρώνεται στόν παχτωτή ή διαφορά τῶν 1.000 ἑκατομμυρίων σέ χρῆμα, ὁ ὁποῖος στήν περίπτωση III δέν παίρνει οὔτε μιά δεκάρα περισσότερα καί στήν περίπτωση IV οὔτε μιά δεκάρα λιγότερα. Φυσικά ἐδῶ ἀνταλλάσσονται πάντα ἰσοδύναμα, καί ὅταν μιλᾶμε γιά διαφορά δέν ἐννοοῦμε τίποτα ἄλλο ἀπό τό ἰσοδύναμο σέ ἀξία, πού πληρώνεται σέ χρῆμα καί ὄχι σέ ἐμπόρευμα.

Στήν περίπτωση III ὁ Π ρίχνει στήν κυκλοφορία χρῆμα 1.000 ἑκατομμυρίων καί παίρνει ἔναντί του ἀπό τόν Σ ἕνα ἐμπορευματικό ἰσοδύναμο ἤ 1.000 ἑκατομμύρια σέ ἐμπόρευμα. Ὅμως ὁ Σ ἀγοράζει τώρα ἀπό τόν παχτωτή ἐμπόρευμα 2.000 ἑκατομμυρίων σέ χρῆμα. Τά πρῶτα 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, πού ἔριξε στήν κυκλοφορία ὁ Π, ἐπιστρέφουν ἔτσι σ' αὐτόν, γιατί ἔναντί τους ἀφαιρεῖται ἀπ' αὐτόν ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων. Μέ τό χρῆμα πού ξόδεψε ὁ Π πληρώνεται σ' αὐτόν τό ἐμπόρευμα αὐτό τῶν 1.000 ἑκατομμυρίων. Τά δεύτερα 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα τά παίρνει ἀπό τήν πληρωμή τοῦ δεύτερου ἐμπορεύματος τῶν 1.000 ἑκατομμυρίων. Αὐτήν τή χρηματική διαφορά τοῦ τήν χρωστᾶνε, ἐπειδή γενικά ἀγοράζει ἐμπόρευμα μόνο 1.000 ἑκατομμυρίων καί ἐπειδή ἀγοράζονται ἀπό αὐτόν ἐμπορεύματα ἀξίας 2.000 ἑκατομμυρίων.

[435] Στήν περίπτωση IV ὁ Σ ρίχνει στήν κυκλοφορία μεμιᾶς 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, ἔναντι τῶν ὁποίων τραβάει ἀπό τόν Π ἐμπόρευμα 2.000 ἑκατομμυρίων. Ὁ Π ἀγοράζει πάλι μέ τή σειρά του ἀπό τόν Σ ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων μέ τό χρῆμα πού ξόδεψε ὁ ἴδιος ὁ Σ καί ἔτσι ἐπιστρέφουν στόν Σ 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα.

Στήν IV περίπτωση: Ὁ Σ δίνει πράγματι στόν Π ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων (= 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα) σέ ἐμπόρευμα καί 2.000 ἑκατομμύρια χρῆμα σέ χρῆμα, συνολικά 3.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα. Ὁ Σ ὅμως παίρνει ἀπό τόν Π ἐμπόρευμα μόνο 2.000 ἑκατομμυρίων. Γι' αὐτό ὁ Π πρέπει νά τοῦ ἐπιστρέψει χρῆμα 1.000 ἑκατομμυρίων.

Στήν III περίπτωση: ὁ Π δίνει στόν Σ μέ τή μορφή ἐμπορεύματος 2.000 ἑκατομμυρίων ἐμπόρευμα (= 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα) καί μέ τή μορφή χρήματος 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα. Ἑπομένως δίνει συνολικά χρῆμα 3.000 ἑκατομμυρίων, παίρνει ὅμως ἀπό αὐτόν ἐμπόρευμα μόνο 1.000 ἑκατομμυρίων = 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα. Γι' αὐτό ὁ Σ ὀφείλει νά τοῦ ἐπιστρέψει χρῆμα 2.000 ἑκατομμυρίων. Τά 1.000 ἑκατομμύρια ὁ Σ τά ἐπιστρέφει ἀπό τό χρῆμα, πού ὁ ἴδιος ὁ Π ἔριξε στήν κυκλοφορία, καί 1.000 ἑκατομμύρια ρίχνει ὁ ἴδιος ὁ Σ στήν κυκλοφορία. Ὁ Π κρατάει ἀπό τή διαφορά τοῦ ἰσοζυγίου 1.000 ἑκα-

τομμύρια σέ χρῆμα, δέν μπορεῖ ὅμως νά κρατήσει 2.000 ἑκατομμύρια.

Καί στίς δυό περιπτώσεις ὁ Σ παίρνει ἐμπόρευμα 2.000 ἑκατομμυρίων καί ὁ Π ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων + 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, δηλαδή τή διαφορά τοῦ ἰσοζυγίου σέ χρῆμα. Ἄν στήν III περίπτωση ἐπιστρέφουν ἐκτός ἀπ' αὐτά ἄλλα 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα στόν Π, πρόκειται μόνο γιά τό χρῆμα πού τό ἔριξε στήν κυκλοφορία πέρα ἀπό τό ἐμπόρευμα πού ἀποσύρει ἀπό τήν κυκλοφορία. Ἔτσι ἔχουν τά πράγματα καί μέ τόν Σ στήν IV περίπτωση.

Καί στίς δυό περιπτώσεις ὁ Σ ἔχει νά πληρώσει μιά χρηματική διαφορά 1.000 ἑκατομμυρίων σέ χρῆμα, γιατί τραβάει ἀπό τήν κυκλοφορία ἐμπόρευμα 2.000 ἑκατομμυρίων, ἐνῶ ρίχνει σ' αὐτήν ἐμπόρευμα μόνο 1.000 ἑκατομμυρίων. Καί στίς δυό περιπτώσεις ὁ Π ἔχει νά εἰσπράξει μιά χρηματική διαφορά 1.000 ἑκατομμυρίων σέ χρῆμα, γιατί ρίχνει στήν κυκλοφορία ἐμπόρευμα 2.000 ἑκατομμυρίων, ἐνῶ τραβάει ἀπ' αὐτήν ἐμπόρευμα μόνο 1.000 ἑκατομμυρίων, τά δεύτερα λοιπόν 1.000 ἑκατομμύρια τοῦ ἐμπορεύματος πρέπει ἑπομένως νά τοῦ ἐξοφληθοῦν σέ χρῆμα. Αὐτό πού καί στίς δυό περιπτώσεις μπορεῖ τελικά ν' ἀλλάξει χέρια εἶναι μόνο αὐτά τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα. Ἐπειδή ὅμως ὑπάρχουν στήν κυκλοφορία 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, πρέπει νά ἐπιστρέψουν σ' αὐτόν ὁ ὁποῖος τά ἔχει ρίξει στήν κυκλοφορία, εἴτε γιατί ὁ Π, ἐκτός ἀπό τή διαφορά τῶν 1.000 ἑκατομμυρίων πού πῆρε ἀπό τήν κυκλοφορία, ἔριξε σ' αὐτήν ἄλλα 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, εἴτε γιατί ὁ Σ, πού ἔχει νά πληρώσει μόνο μιά διαφορά 1.000 ἑκατομμυρίων σέ χρῆμα, ἐκτός ἀπ' αὐτά ἔχει ρίξει στήν κυκλοφορία ἄλλα 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα.

Στήν III περίπτωση μπαίνουν στήν κυκλοφορία 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα πέρα ἀπό τή μάζα τοῦ χρήματος, τό ὁποῖο κάτω ἀπό ἄλλες συνθῆκες εἶναι ἀπαραίτητο γιά τήν κυκλοφορία τῆς μάζας τῶν ἐμπορευμάτων, ἐπειδή ὁ Π ἐμφανίζεται πρῶτα σάν ἀγοραστής, ἑπομένως, ἀδιάφορο ἀπό τή σχέση στήν ὁποία θά βρεθεῖ τελικά, ὀφείλει νά ρίξει χρῆμα στήν κυκλοφορία. Στήν IV περίπτωση μπαίνουν ἐπίσης στήν κυκλοφορία 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἀντί 1.000 μόνο, ὅπως γίνεται στήν II περίπτωση, πρῶτο, γιατί ὁ Σ ἐμφανίζεται πρῶτα σάν ἀγοραστής καί, δεύτερο, γιατί ἀγοράζει μεμιᾶς τό ἐμπόρευμα τῶν 2.000 ἑκατομμυρίων. Καί στίς δυό περιπτώσεις τό χρῆμα πού *κυκλοφορεῖ* ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς ἀγοραστές καί πουλητές μπορεῖ σέ τελευταία ἀνάλυση νά εἶναι ἴσο μόνο μέ τή διαφορά, πού ἔχει νά πληρώσει ὁ ἕνας ἀπό αὐτούς. Γιατί τό χρῆμα πού ξοδεύουν ὁ Σ καί ὁ Π πέρα ἀπό τό ποσό αὐτό τούς ἐπιστρέφεται.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Π ἀγοράζει ἀπό τόν Σ ἐμπόρευμα ἀξίας 2.000 ἑκατομμυρίων. Ἐπομένως ἡ περίπτωση θά διαμορφωνόταν ὡς ἑξῆς: Ὁ Π δίνει ἔναντι ἐμπορεύματος 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα στόν Σ. Ὁ Σ ἀγοράζει μέ 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα ἐμπόρευμα ἀπό τόν Π, ἔτσι ἐπιστρέφονται στόν τελευταῖο τά πρῶτα 1.000 ἑκατομμύρια καί ἐπιπλέον ἄλλα 1.000 ἑκατομμύρια. Ὁ Π μέ τή σειρά του ἀγοράζει ἀπό τόν Σ ἐμπόρευμα 1.000 ἑκατομμυρίων, ἔτσι ἐπιστρέφουν στόν Σ αὐτά τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα. Στό τέλος τοῦ προτσές ὁ Π θά εἶχε ἐμπόρευμα ἀξίας 2.000 ἑκατομμυρίων σέ χρῆμα καί τά 1.000 ἑκατομμύρια, πού τά εἶχε στήν ἀρχή προτοῦ ἀρχίσει τό προτσές τῆς κυκλοφορίας. Ὁ δέ Σ θά εἶχε ἐμπόρευμα 2.000 ἑκατομμυρίων καί 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, πού τά εἶχε ἐπίσης στήν ἀρχή. Τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα τοῦ Π καί τά 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα τοῦ Σ θά ἔπαιζαν τόν ρόλο τους μόνο σάν μέσα κυκλοφορίας, γιά νά ἐπιστρέψουν μετά σάν χρῆμα ἤ στή δοσμένη περίπτωση καί σάν κεφάλαιο στούς δυό πού τό ξόδεψαν. Ἄν καί οἱ δυό τους εἶχαν χρησιμοποιήσει τό χρῆμα σάν μέσα πληρωμῆς, τότε θά ἀντάλλαζαν ἐμπόρευμα 2.000 ἑκατομμυρίων μέ ἐμπόρευμα 2.000 ἑκατομμυρίων, οἱ λογαριασμοί τους θά συμψηφίζονταν καί δέν θά κυκλοφοροῦσε οὔτε μιά πεντάρα ἀνάμεσά τους. Ἔτσι, τό χρῆμα, πού κυκλοφορεῖ σάν μέσο κυκλοφορίας ἀνάμεσα σέ δυό πρόσωπα, πού ἀντικρύζονται ἀμοιβαῖα σάν ἀγοραστής καί πουλητής, ἐπιστρέφει σ' αὐτούς. Τό χρῆμα αὐτό μπορεῖ νά κυκλοφορήσει σέ 3 περιπτώσεις.

Πρῶτο: Ἐξισορροποῦνται οἱ ἐμπορευματικές ἀξίες πού ἔχουν παραδοθεῖ. Στήν περίπτωση αὐτή τό χρῆμα ἐπιστρέφει σέ κεῖνον πού τό προκατέβαλε στήν κυκλοφορία καί ἔτσι πλήρωσε τά ἔξοδα κυκλοφορίας μέ τό κεφάλαιό του. Λογουχάρη, ἄν ὁ Π καί ὁ Σ ἀγοράζουν ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο ἐμπορεύματα 2.000 ἑκατομμυρίων καί εἶναι ὁ Σ ἐκεῖνος πού ἀρχίζει τόν χορό, τότε ἀγοράζει ἀπό τόν Π ἐμπόρευμα μέ 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα. Ὁ Π ἐπιστρέφει στόν Σ τά 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα καί ἀγοράζει μ' αὐτά ἐμπορεύματα 2.000 ἑκατομμυρίων ἀπό αὐτόν. Ἔτσι, ὁ Σ ἔχει ὅπως καί πρίν ἀπό τή συναλλαγή 2.000 ἑκατομμύρια σέ ἐμπόρευμα καί 2.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα. Ἤ, ὅπως ἔγινε στήν περίπτωση πού ἀναφέραμε προηγούμενα, ὅταν καί οἱ δυό προκαταβάλλουν κατά ἴσα μέρη τά μέσα κυκλοφορίας, τότε ἐπιστρέφει καί στίς δυό πλευρές στόν καθένα αὐτό πού ἔχει προκαταβάλει στήν κυκλοφορία. Ὅπως καί πιό πάνω ἐπιστρέφουν στόν Π 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα καί στόν Σ 1.000 ἑκατομμύρια σέ χρῆμα.

Δεύτερο: Οἱ ἐμπορευματικές ἀξίες πού ἀντάλλαξαν τά δυό μέρη δέν

ἐξισορροποῦνται μεταξύ τους. Ὑπάρχει μιά διαφορά πού πρέπει νά πληρωθεῖ σέ χρῆμα. Ἄν τώρα ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων, ἡ ὁποία πιό πάνω στήν I περίπτωση ἔγινε ἔτσι, ὥστε νά μή μπεῖ *στήν κυκλοφορία* περισσότερο χρῆμα ἀπό ἐκεῖνο πού εἶναι ἀπαραίτητο γιά τήν πληρωμή αὐτῆς τῆς διαφορᾶς, ἔτσι πού πάντα τό ἴδιο χρηματικό ποσό πηγαινοερχόταν ἀνάμεσα στά δυό μέρη, τότε τό ποσό αὐτό περιέρχεται τελικά στά χέρια τοῦ τελευταίου πουλητῆ, ὑπέρ τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ διαφορά.

Τρίτο: Οἱ ἐμπορευματικές ἀξίες πού ἀντάλλαξαν τά δυό μέρη δέν ἐξισορροποῦνται μεταξύ τους. Πρέπει νά πληρωθεῖ μιά διαφορά. Ὅμως ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων γίνεται μέ τέτια μορφή, ὥστε κυκλοφορεῖ περισσότερο χρῆμα ἀπό ἐκεῖνο πού εἶναι ἀπαραίτητο γιά τήν πληρωμή τῆς διαφορᾶς. Στήν περίπτωση αὐτή τό χρῆμα, πού περισσεύει πάνω ἀπό ἐκεῖνο πού χρειάζεται γιά νά πληρωθεῖ ἡ διαφορά, ἐπιστρέφει στήν πλευρά ἐκείνη ἡ ὁποία τό προκατέβαλε. Στήν III περίπτωση ἐπιστρέφει στόν ἄνθρωπο πού εἰσπράττει τή διαφορά, στήν IV περίπτωση σέ κεῖνον πού πρέπει νά τήν πληρώσει.

Στήν δεύτερη περίπτωση *ἐπιστρέφει* τό χρῆμα μόνο, ἄν αὐτός πού εἰσπράττει τή διαφορά εἶναι ὁ πρῶτος ἀγοραστής, ὅπως γίνεται στό παράδειγμα μέ τόν ἐργάτη καί τόν καπιταλιστή. Τό χρῆμα ἀλλάζει χέρια, ὅπως στήν II περίπτωση, ὅταν εἶναι ὁ ἄλλος ἐκεῖνος πού παρουσιάζεται πρῶτα σάν ἀγοραστής.

[436] {Φυσικά, ὅλα αὐτά γίνονται μόνο κάτω ἀπό τήν προϋπόθεση, ὅτι ἡ δοσμένη ποσότητα ἐμπορευμάτων ἀγοράστηκε καί πουλήθηκε ἀνάμεσα στά ἴδια πρόσωπα, ἔτσι πού τό καθένα ἀπ' αὐτά παρουσιάζεται ἐναλλάξ σάν ἀγοραστής καί πουλητής ἀπέναντι στό ἄλλο. Ἄς παραδεχτοῦμε ἀντίθετα, ὅτι τό ἐμπόρευμα τῶν 3.000 ἑκατομμυρίων ἔχει μοιραστεῖ ἐξίσου στούς κατόχους ἐμπορευμάτων A, A′ καί A′′, πού εἶναι οἱ πουλητές, καί ὅτι ἀπέναντί τους βρίσκονται οἱ ἀγοραστές B, B′ καί B′′. Ἄν οἱ 3 ἀγορές γίνουν ἐδῶ ταυτόχρονα, δηλαδή παράλληλα στόν χῶρο, τότε θά πρέπει νά κυκλοφορήσουν 3.000 σέ χρῆμα[103], ἔτσι πού ὁ καθένας ἀπό τούς A εἶναι κάτοχος 1.000 σέ χρῆμα, καί ὁ καθένας ἀπό τούς B εἶναι κάτοχος 1.000 σέ ἐμπόρευμα. Ἄν οἱ ἀγορές γίνουν ἡ μιά ὕστερα ἀπό τήν ἄλλη, στή διαδοχή τοῦ χρόνου, τότε μπορεῖ νά πραγματοποιηθοῦν μέ τήν κυκλοφορία τῶν ἴδιων 1.000 σέ χρῆμα, μόνο στήν περίπτωση πού θά ἀλληλομπλεχτοῦν οἱ μεταμορφώσεις τῶν ἐμπορευμάτων, δηλαδή, ἄν ἕνα μέρος τῶν δρώντων προσώπων παρουσιαστοῦν ἀγοραστές καί πουλητές, ἄν καί ὄχι, ἀπέναντι στά ἴδια πρόσωπα, ὅπως στήν πιό πάνω περίπτωση, ἀλλά ἀπέναντι στούς

μέν σάν ἀγοραστές καί ἀπέναντι στούς ἄλλους σάν πουλητές.

Λογουχάρη ἔτσι: Ὁ Α πουλάει στόν Β ἔναντι 1.000 σέ χρῆμα. Ὁ Α μέ αὐτά τά 1.000 σέ χρῆμα ἀγοράζει ἀπό τόν Β'. Ὁ Β' ἀγοράζει μέ τά ἴδια 1.000 σέ χρῆμα ἀπό τόν Α'. Ὁ Α' ἀγοράζει μέ τά ἴδια 1.000 σέ χρῆμα ἀπό τό Β''. Ὁ Β'' μέ τά ἴδια 1.000 σέ χρῆμα ἀγοράζει ἀπό τόν Α''.

Στήν περίπτωση αὐτή τό χρῆμα θά εἶχε ἀλλάξει χέρια 5 φορές ἀνάμεσα σέ 6 πρόσωπα, θά εἶχε ὅμως κυκλοφορήσει ἐπίσης ἐμπόρευμα ἀξίας 5.000. Ἄν ὅμως πρόκειται νά κυκλοφορήσει ἐμπόρευμα μόνο 3.000, τότε:

Ὁ Α ἀγοράζει ἀπό τόν Β μέ ἕνα χρηματικό ποσό 1.000. Ὁ Β ἀπό τόν Α' μέ τό ἴδιο χρηματικό ποσό 1.000. Ὁ Α' μέ 1.000 ἀπό τόν Β'. Ἔχουμε δηλαδή 3 ἀλλαγές θέσης ἀνάμεσα σέ 4 πρόσωπα. Πρόκειται γιά Χ—Ε.}

Οἱ περιπτώσεις πού ἀναπτύξαμε πιό πάνω δέν ἀντιφάσκουν μέ τόν νόμο πού ἀναπτύξαμε πιό πάνω: «ὅτι, μέ δοσμένη τήν ταχύτητα κυκλοφορίας τοῦ χρήματος καί μέ δοσμένο τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἡ ποσότητα τοῦ κυκλοφοροῦντος μέσου εἶναι δοσμένη» (I, σελ. 85)*. Στό πιό πάνω παράδειγμα τῆς I περίπτωσης τό χρῆμα τῶν 1.000 κυκλοφορεῖ 3 φορές καί θέτει σέ κίνηση ἐμπόρευμα 3.000. Ἑπομένως ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ

$$= \frac{3.000 \text{ (ἄθροισμα τιμῶν)}}{3 \text{ (ταχύτητα)}} \text{ ἤ } \frac{3.000 \text{ (ἄθροισμα τιμῶν)}}{3 \text{ περιστροφές}} = 1.000 \text{ χρῆμα.}$$

Στίς περιπτώσεις III ἤ IV εἶναι ἀλήθεια ὅτι εἶναι ἴδιο τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν κυκλοφορούντων ἐμπορευμάτων, = 3.000 σέ χρῆμα, διαφορετικός ὅμως εἶναι ὁ χρόνος περιστροφῆς. Χρῆμα 2.000 κυκλοφορεῖ μιά φορά, δηλ. χρῆμα 1.000 + χρῆμα 1.000. Ἀπό τό χρῆμα αὐτό τῶν 2.000, ὅμως, τά 1.000 κυκλοφοροῦν ἀκόμα μιά φορά. Οἱ 2.000 τοῦ χρήματος θέτουν σέ κυκλοφορία τά $^2/_3$ τοῦ ἐμπορεύματος τῶν 3.000, ἐνῶ τό μισό αὐτοῦ τοῦ χρήματος θέτει σέ κυκλοφορία ἐμπόρευμα 1.000, δηλ. τό ὑπόλοιπο $^1/_3$. Τά πρῶτα 1.000 τοῦ χρήματος κυκλοφοροῦν 2 φορές, τά δεύτερα ὅμως 1.000 τοῦ χρήματος περιστρέφονται μόνο μία φορά. Ἡ διπλή περιστροφή τῶν πρώτων 1.000 τοῦ χρήματος πραγματοποιεῖ μιά τιμή ἐμπορεύματος ἴση μέ 2.000 σέ χρῆμα, καί ἡ

---

* Βλ. τόν 13ο τόμο τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τῶν ἔργων Μάρξ-Ἔνγκελς, σελ. 86.

ἁπλή περιστροφή τῶν 1.000 τοῦ χρήματος πραγματοποιεῖ μιά τιμή ἐμπορεύματος 1.000, καί οἱ δυό μαζί πραγματοποιοῦν ἐμπόρευμα 3.000. Ποιά εἶναι λοιπόν ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας τοῦ χρήματος σχετικά μέ τά ἐμπορεύματα, πού θέτει ἐδῶ σέ κυκλοφορία; Οἱ 2.000 σέ χρῆμα διέτρεξαν $1^1/_2$ περιστροφή (αὐτό εἶναι τό ἴδιο μέ τήν περίπτωση πού *πρῶτα* τό συνολικό ποσό περιστρέφεται μιά φορά καί ἔπειτα τό μισό ἀκόμα μιά φορά) = $^3/_2$. Πράγματι:

$$\frac{3.000 \text{ (ἄθροισμα τιμῶν)}}{^3/_2 \text{ περιστροφές}} = 2.000 \text{ σέ χρῆμα.}$$

Τί εἶναι ὅμως αὐτό πού καθορίζει ἐδῶ τίς διαφορετικές ταχύτητες τῆς κυκλοφορίας τοῦ χρήματος;

Καί στήν III καί στήν IV περίπτωση προβάλλει ἡ διαφορά μέ τό ὅτι, σέ ἀντίθεση μέ τήν περίπτωση I, τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν κάθε φορά κυκλοφορούντων ἐμπορευμάτων δέν εἶναι ποτέ μεγαλύτερο ἤ μικρότερο τοῦ $^1/_3$ τοῦ ἀθροίσματος τῶν τιμῶν τῆς μάζας τῶν ἐμπορευμάτων, πού κυκλοφορεῖ γενικά. Κυκλοφορεῖ πάντα ἐμπόρευμα μόνο χρηματικῆς ἀξίας 1.000. Ἀντίθετα, στίς περιπτώσεις III καί IV κυκλοφορεῖ ἐμπόρευμα μιά φορά 2.000 καί μιά φορά 1.000, δηλαδή τή μιά φορά τά $^2/_3$ τῆς ὑπάρχουσας μάζας ἐμπορευμάτων καί μιά φορά τό $^1/_3$. Στόν ἴδιο λόγο ὀφείλεται τό γεγονός ὅτι στό χοντρικό ἐμπόριο πρέπει νά κυκλοφοροῦν μεγαλύτερα νομίσματα ἀπ' ὅ,τι στό λιανικό ἐμπόριο.

Ὅπως ἔχω σημειώσει ἤδη (I, *«Κυκλοφορία τοῦ χρήματος»**), ἡ ἐπανεισροή τοῦ χρήματος δείχνει πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὅτι *ὁ ἀγοραστής ξανάγινε πουλητής*, ὁπότε δέν ἔχει πράγματι σημασία, ἄν πουλάει στά ἴδια πρόσωπα ἀπό τά ὁποῖα ἔχει ἀγοράσει ἤ ὄχι. Ἄν, ὅμως, αὐτό γίνεται ἀνάμεσα στά ἴδια πρόσωπα, τότε παρουσιάζονται τά φαινόμενα πού προκάλεσαν τόσες πλάνες (Ντεστύτ ντέ Τρασύ**). Ἡ μετατροπή τοῦ ἀγοραστῆ σέ πουλητή δείχνει ὅτι ὑπάρχει γιά πούλημα νέο ἐμπόρευμα. Τό συνεχές τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας — εἶναι ταυτόσημο μέ τή σταθερή ἀνανέωσή της (I, σελ. 78***) — εἶναι δηλαδή ἀναπαραγωγή.

---

* Βλ. τίς σελ. 79-81 τοῦ 13ου τόμου τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τῶν ἔργων Μάρξ-Ἔνγκελς.

** Βλ. τίς σελ. 79-80 τοῦ 13ου τόμου τῶν ἔργων Μάρξ-Ἔνγκελς.

*** Βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 286-301 καί τίς σελ. 480-489 τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ 1956 τοῦ 2ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου».

Ὁ ἀγοραστής μπορεῖ νά γίνει πάλι πουλητής, ὅπως γίνεται ὁ ἐργοστασιάρχης ἀπέναντι στόν ἐργάτη, χωρίς αὐτό νά ἐκφράζει μιά πράξη τῆς ἀναπαραγωγῆς. Μονάχα τό συνεχές αὐτῆς τῆς ἐπανεισροῆς τοῦ χρήματος, ἡ ἐπανάλειψή της, μᾶς κάνει νά μιλᾶμε γιά ἀναπαραγωγή.

Ἡ ἐπανεισροή τοῦ χρήματος, πού παρασταίνει τήν ξαναμετατροπή τοῦ κεφαλαίου στή χρηματική του μορφή, δείχνει κατ' ἀνάγκην τό τέλος μιᾶς περιστροφῆς καί τό ξαναρχίνημα μιᾶς νέας ἀναπαραγωγῆς, ὅταν τό κεφάλαιο σάν τέτιο, συνεχίζει τήν κίνησή του. Ὅπως σ' ὅλες τίς ἄλλες περιπτώσεις, ὁ καπιταλιστής ἦταν καί ἐδῶ πουλητής, Ε—Χ, καί γίνεται μετά ἀγοραστής, Χ—Ε, ἀλλά μόνο μέ τή μορφή τοῦ Χ ἔχει τό κεφάλαιό του πάλι τή μορφή, μέ τήν ὁποία μπορεῖ ν' ἀνταλλαγεῖ μέ τά στοιχεῖα τῆς ἀναπαραγωγῆς του, τό δέ Ε παρασταίνει αὐτά τά στοιχεῖα ἀναπαραγωγῆς. Ὁ τύπος Χ—Ε παρασταίνει ἐδῶ τή μετατροπή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου σέ παραγωγικό ἤ βιομηχανικό κεφάλαιο.

Ἀκόμα, ὅπως εἴδαμε, μπορεῖ ἡ ἐπανεισροή τοῦ χρήματος στό σημεῖο τῆς ἀφετηρίας του νά δείχνει ὅτι ἡ χρηματική διαφορά σέ μιά σειρά ἀπό ἀγορές καί πουλήσεις βρίσκεται στήν πλευρά τοῦ ἀγοραστῆ, πού ἀρχίζει τή σειρά αὐτῶν τῶν προτσές. Ὁ Π μέ ἕνα χρηματικό ποσό 1.000 ἀγοράζει ἐμπόρευμα ἀπό τόν Σ. Ὁ Σ ἀγοράζει μέ 2.000 ἐμπόρευμα ἀπό τόν Π. Ἐδῶ ἐπιστρέφουν στόν Π 1.000 σέ χρῆμα. Σχετικά μέ τά ἄλλα 1.000 γίνεται μόνο ἁπλή ἀλλαγή θέσης τοῦ χρήματος ἀνάμεσα στόν Σ καί στόν Π.

[437] Τέλος, μπορεῖ ὅμως νά συντελεστεῖ μιά ἐπανεισροή τοῦ χρήματος στό σημεῖο τῆς ἀφετηρίας του, χωρίς ν' ἀποτελεῖ πληρωμή τῆς διαφορᾶς. Αὐτό μπορεῖ νά γίνει 1) καί στήν περίπτωση ὅπου ἐξισώνεται ἡ διαφορά τῶν πληρωμῶν, ὅταν δηλαδή δέν ὑπάρχει διαφορά γιά νά πληρωθεῖ μέ χρῆμα, 2) καί στήν περίπτωση ὅπου *δέν* γίνεται ἐξίσωση, ὅταν δηλαδή πρέπει νά πληρωθεῖ μιά χρηματική διαφορά. Βλέπε τίς περιπτώσεις πού ἐξηγήσαμε πιό πάνω. Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις δέν ἔχει σημασία, ἄν λ.χ. στόν Π ἀντιπαραταχθεῖ ὁ ἴδιος Σ ἤ ὄχι. Ὁ Σ ἀντιπροσωπεύει ἐδῶ σέ σχέση μέ τόν Π καί ὁ Π σέ σχέση μέ τόν Σ τόν συνολικό ἀριθμό τῶν ἀνθρώπων πού πουλοῦν σ' αὐτόν καί τῶν ἀνθρώπων πού ἀγοράζουν ἀπό αὐτόν (ἀκριβῶς ὅπως στό παράδειγμα, ὅπου ἡ πληρωμή τῆς διαφορᾶς φαίνεται στήν ἐπανεισροή τοῦ χρήματος). Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις τό χρῆμα ἐπιστρέφει σ' αὐτόν, πού, σάν νά λέμε, τό ἔχει προκαταβάλει στήν κυκλοφορία. Τό χρῆμα ἔχει ἐκπληρώσει στήν κυκλοφορία τήν πράξη γιά τήν ὁποία τό ρίξανε

σ' αὐτήν, ἀκριβῶς ὅπως τά τραπεζογραμμάτια, καί ἐπιστρέφει *πίσω σ' αὐτόν πού τό ἔριξε. 'Εδῶ γίνεται μόνο μέσο κυκλοφορίας. Οἱ τελευταῖοι καπιταλιστές πληρώνουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο καί ἔτσι τό χρῆμα ἐπιστρέφει πίσω σ' αὐτόν πού τό ξόδεψε.*

Ἔτσι παραμένει ἀκόμα γιά ἀργότερα τό ζήτημα πού ἀναβλήθηκε: ὁ καπιταλιστής ἀποσύρει ἀπό τήν κυκλοφορία περισσότερο χρῆμα ἀπό τό χρῆμα πού ἔχει ρίξει στήν κυκλοφορία[99].

[5. *Ἡ σημασία τοῦ* Tableau Économique *στήν ἱστορία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας*]

Πίσω στόν Κεναί.

Ὁ Α. Σμίθ παραθέτει μέ κάποια δόση εἰρωνείας τήν ὑπερβολική θέση τοῦ Μαρκήσιου Μιραμπώ:

«Ἀπό τότε πού ἐμφανίστηκε ὁ κόσμος ὑπῆρξαν τρεῖς μεγάλες ἀνακαλύψεις... Ἡ πρώτη εἶναι ἡ ἐφεύρεση τῆς *γραφῆς*... Ἡ δεύτερη εἶναι ἡ *ἐφεύρεση (!) τοῦ χρήματος*... Ἡ τρίτη εἶναι τό Tableau Économique, τό ἀποτέλεσμα τῶν δυό ἄλλων καί ἡ συμπλήρωσή τους» (ἔκδ. *Γκαρνιέ*, τ. III, Βιβλ. IV, κεφ. IX, σελ. 540).

Πράγματι, ὅμως, ἡ προσπάθεια αὐτή νά παρουσιαστεῖ τό συνολικό προτσές παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου σάν *προτσές ἀναπαραγωγῆς*, ἡ κυκλοφορία ἁπλῶς σάν ἡ μορφή αὐτοῦ τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος μόνο σάν ἕνα στοιχεῖο τῆς κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου, ἡ προσπάθεια νά συμπεριληφθεῖ σ' αὐτό τό προτσές ἀναπαραγωγῆς ἡ καταγωγή τοῦ εἰσοδήματος, ἡ ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στό εἰσόδημα, ἡ σχέση τῆς ἀναπαραγωγικῆς κατανάλωσης μέ τήν τελειωτική κατανάλωση, καί ἡ προσπάθεια νά συμπεριληφθεῖ στήν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου ἡ κυκλοφορία ἀνάμεσα στούς καταναλωτές καί στούς παραγωγούς (στήν πραγματικότητα ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στό εἰσόδημα), τέλος ἡ προσπάθεια νά παρουσιαστεῖ σάν στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς ἡ κυκλοφορία ἀνάμεσα στούς δυό μεγάλους καταμερισμούς τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας — παραγωγή πρώτων ὑλῶν καί βιομηχανίας — καί ὅλα αὐτά σέ ἕναν *Πίνακα*, πού στήν οὐσία ἀποτελεῖται πάντα ἀπό 5 γραμμές, πού συνδέουν τά 6 σημεῖα ἀφετηρίας ἤ ἐπιστροφῆς — στό δεύτερο τρίτο τοῦ 18ου αἰώνα, στήν παιδική περίοδο τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας — ἦταν

μιά στόν ἀνώτατο βαθμό μεγαλοφυής ἰδέα, ἀναμφισβήτητα ἡ πιό μεγαλοφυής, πού ὀφείλουμε ὥς τώρα στήν πολιτική οἰκονομία.

Ὅσον ἀφορᾶ τήν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου — τό προτσές ἀναπαραγωγῆς του — τίς διάφορες μορφές πού παίρνει σ' αὐτό τό προτσές ἀναπαραγωγῆς, τή σχέση τῆς κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου μέ τή γενική κυκλοφορία, δηλαδή ὄχι μόνο τήν ἀνταλλαγή κεφαλαίου μέ κεφάλαιο, ἀλλά καί τήν ἀνταλλαγή κεφαλαίου μέ εἰσόδημα — ὁ Σμίθ ἔχει πράγματι ἀποδεχτεῖ μόνο τήν κληρονομιά τῶν φυσιοκρατῶν καί ἔχει ταξινομήσει καί ἐξειδικεύσει μέ μεγαλύτερη αὐστηρότητα τά ξεχωριστά ἄρθρα τῆς ἀπογραφῆς (Inventarium), εἶναι ζήτημα ὅμως, ἄν ἔχει τόσο σωστά περιγράψει καί ἑρμηνεύσει τή συνολική κίνηση, ὅπως εἶχε ὑποδηλωθεῖ σύμφωνα μέ τό σχέδιο στό Tableau Économique, παρά τίς λαθεμένες προϋποθέσεις τοῦ Κεναί.

Κι ἄν παραπέρα ὁ Σμίθ λέει γιά τούς φυσιοκράτες ὅτι:

«Οἱ ἐργασίες τους πρόσφεραν μερικές ὑπηρεσίες στίς χῶρες τους» (στό ἴδιο, σελ. 538),

τότε πρόκειται γιά μιά ὑπερβολικά μετριόφρονη ἔκφραση σχετικά μέ τή σημασία λ.χ. ἑνός Τυργκώ, ἑνός ἀπό τούς ἄμεσους πατέρες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. [437]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Λεγκέ

[Πολεμική ἐνάντια στήν ἀστικο-φιλελεύθερη ἄποψη γιά τήν ἐλευθερία τοῦ ἐργάτη]

[438] Linguet, «Théorie des loix civiles etc.», Londres 1767

Σύμφωνα μέ τό σχέδιο τοῦ συγγράμματός μου ἀποκλείονται γενικά ἀπό τίς ἱστορικές ἐπισκοπήσεις οἱ σοσιαλιστές καί οἱ κομμουνιστές συγγραφεῖς. Οἱ ἐπισκοπήσεις αὐτές θέλουν μόνο νά δείξουν μέ ποιά μορφή οἱ οἰκονομολόγοι κριτικάρουν ἐνμέρει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους καί ἐνμέρει τίς ἱστορικά ἀποφασιστικές μορφές, μέ τίς ὁποῖες ἔχουν ἐκφραστεῖ στήν ἀρχή καί ἀναπτυχθεῖ παραπέρα οἱ νόμοι τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Γι' αὐτό, κατά τήν ἐξέταση τῆς ὑπεραξίας ἀποκλείω ἐντελῶς τέτιους συγγραφεῖς τοῦ 18ου αἰώνα, ὅπως τόν Μπρισσό, τόν Γκόντγουϊν κ.ἄ., καθώς καί τούς σοσιαλιστές καί κομμουνιστές τοῦ 19ου αἰώνα. Οἱ λίγοι σοσιαλιστές συγγραφεῖς, γιά τούς ὁποίους θά μιλήσω σ' αὐτή τήν ἐπισκόπηση[104], εἴτε στέκουν οἱ ἴδιοι στήν ἄποψη τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, εἴτε τήν καταπολεμοῦν, ξεκινώντας ἀπό τή δική τους τήν ἄποψη.

Ὁ Λενγκέ ὡστόσο δέν εἶναι σοσιαλιστής. ⟨Ἦταν μᾶλλον ἀντιδραστικός.⟩ Ἡ πολεμική του ἐνάντια στά ἀστικο-φιλελεύθερα ἰδεώδη τῶν συγχρόνων του διαφωτιστῶν, ἐνάντια στήν κυριαρχία τῆς ἀστικῆς τάξης πού ἄρχιζε, περιβάλλεται κατά τό μισό στά σοβαρά καί κατά τό ἄλλο μισό εἰρωνικά ἀπό ἕνα ἀντιδραστικό φέγγος. Ὑπερασπίζει τόν ἀσιατικό δεσποτισμό ἐνάντια στίς πολιτισμένες εὐρωπαϊκές μορφές του. Ἔτσι ὑπερασπίζει τή δουλεία ἐνάντια στή μισθωτή ἐργασία.

Τόμος I: Ἡ μοναδική φράση πού στρέφεται ἐνάντια στό: «Τό πνεῦμα τῶν νόμων εἶναι ἡ ἰδιοκτησία» («l' esprit des lois, c' est la propriété») τοῦ Μοντεσκιέ ἀποκαλύπτει τό βάθος τῆς ἄποψής του.[105]

Οἱ μοναδικοί οἰκονομολόγοι πού ἀντιμετώπιζε ὁ Λενγκέ ἦταν οἱ φυσιοκράτες.

Οἱ πλούσιοι ἰδιοποιήθηκαν ὅλους τούς ὅρους τῆς παραγωγῆς: *Ἀλλοτρίωση τῶν ὅρων παραγωγῆς*, πού στήν πιό ἁπλή μορφή τους εἶναι τά ἴδια τά στοιχεῖα τῆς φύσης.

«Στίς πολιτισμένες χῶρες μας ὅλα τά στοιχεῖα [τῆς φύσης] εἶναι δοῦλοι» (σελ. 188).

Γιά νά πάρει κανείς ἕνα μέρος ἀπό αὐτούς τούς θησαυρούς πού ἔχουν ἰδιοποιηθεῖ οἱ πλούσιοι, πρέπει νά τό ἀγοράσει μέ σκληρή ἐργασία, πού αὐξάνει τόν πλοῦτο αὐτῶν τῶν πλούσιων.

«Ἔτσι, ὅλη ἡ αἰχμαλωτισμένη φύση ἔχει πάψει νά προσφέρει ἄκοπα στά παιδιά της προσιτές βοηθητικές πηγές γιά τή συντήρηση τῆς ζωῆς τους. Εἶναι ὑποχρεωμένα νά πληρώνουν τίς εὐεργεσίες της μέ ἐπίμονες προσπάθειες καί τά δῶρα της μέ σκληρή ἐργασία» (σελ. 188).

(Ἐδῶ — στά δῶρα τῆς φύσης — διαφαίνεται ἡ φυσιοκρατική ἄποψη).

«Ὁ πλούσιος, *πού τά ἔθεσε κάτω ἀπό τήν ἀποκλειστική του κατοχή*, μόνο ἔναντι τῆς τιμῆς αὐτῆς ἐπιτρέπει νά περιέλθει πάλι στό σύνολο ἕνα μικρούτσικο μέρος. *Γιά νά ἐπιτραπεῖ σ' ἕναν νά συμμετάσχει στούς θησαυρούς της, τόν ὑποχρεώνει νά ἐργαστεῖ γιά τήν αὔξησή τους*» (σελ. 189). «Πρέπει λοιπόν νά παραιτηθεῖ ἀπό αὐτές τίς χίμαιρες τῆς ἐλευθερίας» (σελ. 190). Οἱ νόμοι ὑπάρχουν γιά ν' ἁγιάζουν «ἕναν προηγούμενο σφετερισμό» (τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας) «καί γιά νά παρεμποδίζουν καινούργιους» (σελ. 192). «Ἀποτελοῦν κατά κάποιον τρόπο μιά συνωμοσία ἐνάντια στό πολυαριθμότερο μέρος τοῦ ἀνθρώπινου γένους» (στό ἴδιο, σελ. 195) (δηλαδή ἐνάντια στούς μή κατέχοντες). «Ἡ κοινωνία ἔκανε τούς νόμους καί ὄχι οἱ νόμοι τήν κοινωνία» (σελ. 230). «Ἡ ἰδιοκτησία ὑπῆρχε πρίν ἀπό τούς νόμους» (σελ. 236).

Ἡ κοινωνία ἡ ἴδια — τό γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος ζεῖ σέ μιά κοινωνία, ἀντί νά ζεῖ σάν κάποιο ἀνεξάρτητο, αὐτοτελές ἄτομο — εἶναι ἡ ρίζα τῆς ἰδιοκτησίας, τῶν νόμων πού στηρίζονται σ' αὐτήν καί τῆς ἀναπόφευκτης δουλείας.

Ἀπό τή μιά μεριά, ζοῦσαν εἰρηνικά καί ἀπομονωμένα καλλιεργητές καί βοσκοί. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά,

«κυνηγοί, συνηθισμένοι νά ζοῦν ἀπό αἷμα, νά ἑνώνονται σέ ὁμάδες γιά νά μποροῦν πιό εὔκολα νά ξεγελοῦν καί νά σκοτώνουν τά ζῶα ἀπό τά ὁποῖα τρέφονταν, καί γιά νά μποροῦν νά συμφωνοῦν γιά τό μοίρασμα τῆς λείας» (σελ. 279). «Στούς κυνηγούς θάπρεπε νά ἔχει ἐκδηλωθεῖ τό πρῶτο σημάδι τῆς κοινωνίας» (σελ. 278). *«Ἡ ἀληθινή κοινωνία διαμορφώθηκε σέ βάρος τῶν βοσκῶν καί τῶν γεωργῶν καί βασιζόταν στήν ὑποδούλωσή τους»* ἀπό τίς ὁμάδες τῶν συνενωμένων

κυνηγῶν (σελ. 289). Ὅλα τά καθήκοντα τῆς κοινωνίας ἀνάγονται σέ διατάσσω καί ὑπακούω (commander et obéir). «Αὐτή ἡ ὑποβάθμιση ἑνός μέρους τοῦ ἀνθρώπινου γένους προκάλεσε πρῶτα τήν ἐμφάνιση τῆς κοινωνίας καί ἔπειτα δημιούργησε τούς νόμους» (σελ. 294).

Ἀπογυμνωμένοι ἀπό τούς ὅρους παραγωγῆς, ἡ ἀνάγκη ὑποχρεώνει τούς ἐργάτες, γιά νά ζήσουν, νά δουλεύουν γιά τήν αὔξηση τοῦ ξένου πλούτου.

«Τό γεγονός ὅτι δέν εἶναι δυνατό νά ζήσουν μέ ἄλλον τρόπο, εἶναι ἐκεῖνο πού ἀναγκάζει τούς μεροκαματιάρηδες νά σκάβουν τή γῆ, τούς καρπούς τῆς ὁποίας δέν πρόκειται νά τούς ἀπολαύσουν οἱ ἴδιοι, καί τούς χτίστες μας νά χτίζουν χτίρια, στά ὁποῖα δέν πρόκειται νά κατοικήσουν οἱ ἴδιοι. Ἡ ἀθλιότητα τούς σέρνει στήν ἀγορά, ὅπου περιμένουν τά ἀφεντικά πού θάθελαν τόσο πολύ νά τούς κάνουν τή χάρη νά τούς ἀγοράσουν. *Τούς ἀναγκάζει νά γονατίζουν μπροστά στόν πλούσιο, παρακαλώντας τον νά τούς ἐπιτρέψει νά τόν πλουτίζουν*» (σελ. 274).

«Ἡ βία ἦταν λοιπόν ἡ πρώτη αἰτία ἐμφάνισης τῆς κοινωνίας καί ἡ δύναμη ὁ πρῶτος συνδετικός της κρίκος» (σελ. 302). «Χωρίς καμιά ἀμφιβολία ἡ πρώτη τους (τῶν ἀνθρώπων) ἔγνοια ἦταν ἡ ἔγνοια νά προμηθευτοῦν τροφή... ἡ δεύτερή τους πρέπει νά ἦταν ἡ προσπάθεια *νά τήν προμηθευτοῦν χωρίς ἐργασία*» (σελ. 307, 308). «Αὐτό μποροῦσαν νά τό πετύχουν μόνο *μέ τήν ἰδιοποίηση τῶν καρπῶν ξένης ἐργασίας*» (σελ. 308). «Οἱ πρῶτοι καταχτητές ἔγιναν δεσπότες, μόνο γιά νά μποροῦν νά τεμπελιάζουν ἀτιμωρητί, καί βασιλιάδες, γιά νά ἔχουν τά ἀπαραίτητα μέσα ζωῆς, πράγμα πού στενεύει πολύ καί ἁπλοποιεῖ τήν ἰδέα τῆς κυριαρχίας...» (σελ. 309). «Ἡ κοινωνία γεννήθηκε ἀπό τή βία καί ἡ ἰδιοχτησία ἀπό τόν σφετερισμό» (347). «Ἀπό τή στιγμή πού ὑπῆρξαν ἀφεντικά καί δοῦλοι, ἀπό ἐκείνη τή στιγμή σχηματίστηκε ἡ κοινωνία» (σελ. 343). Μιᾶς καί ἐξαρχῆς τά δυό [439] στηρίγματα τῆς κοινότητας ἦταν ἡ ὑποδούλωση, ἀπό τή μιά, τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν ἀνδρῶν καί, ἀπό τήν ἄλλη, ὅλων τῶν γυναικῶν... Σέ βάρος τῶν τριῶν τετάρτων τῶν μελῶν της ἡ κοινωνία ἐξασφάλιζε τήν εὐτυχία, τόν πλοῦτο, τήν ἀνάπαυση τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν ἰδιοχτητῶν, γιά τούς ὁποίους μόνο νοιαζόταν» (σελ. 365).

Τόμος II: «Δέν πρόκειται λοιπόν νά ἐξετάσουμε, ἄν ἡ δουλεία αὐτή καθεαυτή εἶναι ἐνάντια στή φύση, ἀλλά ἄν εἶναι ἐνάντια στή φύση τῆς κοινωνίας... δέν μπορεῖ νά χωριστεῖ ἀπ' αὐτήν» (256). «Ἡ κοινωνία καί ἡ ὑποδούλωση γεννήθηκαν μαζί» (σελ. 257). «Ἡ συνεχής δουλεία... εἶναι τό ἀκατάλυτο θεμέλιο τῶν κοινωνιῶν» (σελ. 347).

«Ἄνθρωποι, πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ἐξασφαλίζουν τή συντήρηση τῆς ζωῆς τους ἀπό τή γενναιοδωρία ἑνός ἄλλου ἀνθρώπου, ὑπάρχουν μόνο τότε, *ὅταν ὁ ἄνθρωπος αὐτός ἔχει γίνει ἀρκετά πλούσιος μέ τά ἀγαθά πού ἔχει ἀφαιρέσει ἀπ' αὐτούς, ὥστε νά μπορεῖ νά τούς ἐπιστρέψει* ἕνα μικρό μέρος ἀπ' αὐτά. Ἡ δῆθεν γενναιοδωρία τοῦ πλούσιου δέν μπορεῖ νά εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό μιά

ἐπιστροφή ἑνός ὁρισμένου μέρους τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς δουλιᾶς τους, πού τά ἔχει ἰδιοποιηθεῖ» (σελ. 242). Μήπως *ἡ δουλεία δέν συνίσταται* στήν ὑποχρέωση νά σπέρνει κανείς χωρίς νά συγκομίζει γιά τόν ἑαυτό του, νά θυσιάζει τήν εὐημερία του πρός ὄφελος τῆς εὐημερίας ἑνός ἄλλου, νά ἐργάζεται χωρίς καμιά ἐλπίδα; Καί δέν ἀρχίζει ἡ πραγματική ἐποχή τῆς δουλείας τή στιγμή πού ὑπῆρξαν ἄνθρωποι, τούς ὁποίους θά μποροῦσε κανείς μέ τό μαστίγιο νά τούς ἐξαναγκάζει νά ἐργάζονται — ἔναντι λίγης βρώμης πού τήν ἔπαιρναν ἐπιστρέφοντας στό σταῦλο; Μόνο σέ μιά πολύ ἀνεπτυγμένη κοινωνία *ἐμφανίζονται* τά μέσα συντήρησης στόν πεινασμένο φτωχό σάν ἕνα ἐπαρκές *ἰσοδύναμο* γιά τήν ἐλευθερία του. Σέ μιά κοινωνία, ὅμως, πού βρίσκεται στήν ἀρχή τῆς ἀνάπτυξής της, αὐτή ἡ ἄνιση ἀνταλλαγή θά φαινόταν φρικαλέα στούς ἐλεύθερους ἀνθρώπους. Μόνο σέ *αἰχμαλώτους πολέμου* μπορεῖ νά προτείνει κανείς κάτι τέτιο. Μόνο ἀφοῦ τούς ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἡ ἀπόλαυση ὅλης τῆς περιουσίας τους, μπορεῖ νά τούς δοθεῖ μόνο αὐτό πού τούς εἶναι ἀναγκαῖο» (σελ. 244, 245).

«*Ἡ οὐσία τῆς κοινωνίας... συνίσταται στήν ἀπαλλαγή τοῦ πλούσιου ἀπό τήν ἐργασία.* Αὐτό τοῦ δίνει νέα ὄργανα, ἀκούραστα μέλη, πού ἀναλαβαίνουν ὅλες τίς κοπιαστικές ἐργασίες, *τούς καρπούς τῶν ὁποίων τούς ἰδιοποιεῖται.* Αὐτό εἶναι τό σχέδιο πού τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀσκεῖ ἀνενόχλητος τή δουλεία. Ἀγοράζει τούς ἀνθρώπους πού πρόκειται νά τόν ἐξυπηρετήσουν» (σελ. 461). «Ὅταν κατάργησαν τή δουλεία, ἰσχυρίζονταν ὅτι δέν καταργοῦν οὔτε τόν πλοῦτο, οὔτε τά προτερήματά του... Γι' αὐτό ἦταν ἀνάγκη, ἐκτός ἀπό τό ὄνομα, νά μείνουν τά πράγματα στήν ἴδια κατάσταση. Ἦταν πάντα ἀπαραίτητο τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀνθρώπων νά ζεῖ ἀπό τήν πληρωμή καί ἀπό τήν ἐξάρτηση τοῦ μικρότερου μέρους, πού *εἶχε ἰδιοποιηθεῖ ὅλα τά ἀγαθά.* Ἡ δουλεία ἔχει λοιπόν διαιωνιστεῖ στή γῆ, ἀλλά μέ ἕνα πιό ἤπιο ὄνομα. Διακοσμήθηκε σέ μᾶς μέ τόν τίτλο "ὑπηρεσία"» (σελ. 462).

Ὁ Λενγκέ λέει ὅτι σ' αὐτούς τούς ὑπηρέτες δέν συμπεριλαβαίνει τούς λακέδες κλπ.:

«Οἱ πόλεις καί τά χωριά κατοικοῦνται ἀπό ἕνα ἄλλο εἶδος ὑπηρετῶν, πιό πολυάριθμων, πιό ὠφέλιμων, πιό ἐργατικῶν, πού εἶναι γνωστοί μέ τό ὄνομα *μεροκαματιάρηδες, χειρώνακτες ἐργάτες* κλπ. Δέν ἔχουν καθόλου ἀτιμαστεῖ μέ τά λαμπρά χρώματα τῆς πολυτέλειας, στενάζουν φορώντας τά πιό σιχαμερά κουρέλια, πού ἀποτελοῦν τή *λιβρέα* τῆς φτώχιας. *Δέν συμμετέχουν ποτέ στήν ἀφθονία, πηγή τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἐργασία τους.* Ὁ πλοῦτος φαίνεται ὅτι τούς κάνει χάρη, ὅταν δέχεται *τά δῶρα πού τοῦ κάνουν.* Πρέπει νά τοῦ εἶναι εὐγνώμονες γιά τήν *ὑπηρεσία, πού τοῦ προσφέρουν.* Τούς ἐπιδαψιλεύει τήν πιό ὑβριστική περιφρόνηση, τή στιγμή πού ἀγκαλιάζουν τά γόνατά του γιά νά ἀποσπάσουν ἀπ' αὐτόν τήν *ἄδεια νά τοῦ εἶναι ὠφέλιμοι.* Τούς ἀφήνει νά τόν παρακαλοῦν νά τούς τό ἐπιτρέψει αὐτό, καί *σ' αὐτή τή μοναδική στό εἶδος της ἀνταλλαγή ἀνάμεσα σέ μιά πραγματική σπατάλη καί στή φανταστική εὐεργεσία* ὑπάρχει *ἀπό τήν πλευρά τοῦ λαμβάνοντος* ἡ ἔπαρση καί ἡ περιφρόνηση, *καί ἀπό τήν πλευρά*

τοῦ δίδοντος ἡ ταπεινοσύνη, ἡ ἔγνοια καί ὁ ζῆλος τῆς ἐξυπηρέτησης. Αὐτό εἶναι τό εἶδος τῶν ὑπηρετῶν, οἱ ὁποῖοι πράγματι διαδέχτηκαν σέ μᾶς τούς δούλους» (σελ. 463, 464).

«Πρόκειται νά ἐξετάσουμε ποιό εἶναι τό πραγματικό κέρδος πού τούς ἔφερε *ἡ κατάργηση τῆς δουλείας.* Τό λέω αὐτό μέ τόσον πόνο καί μέ παρρησία: Ὅλο αὐτό πού κέρδισαν, εἶναι ὅτι βασανίζονται πάντα ἀπό τόν φόβο νά πεθάνουν ἀπό τήν πείνα, ἕνα κακό ἀπό τό ὁποῖο προστατεύονταν τουλάχιστον οἱ πρόγονοί τους στήν κατώτατη βαθμίδα τῆς ἀνθρωπότητας» (σελ. 464). «Εἶναι ἐλεύθερος, λέτε! Ἄχ! *ἀκριβῶς σ' αὐτό συνίσταται ἡ ἀτυχία του.* Γιά κανένα δέν ἐνδιαφέρεται, ὅμως καί κανένας δέν ἐνδιαφέρεται γι' αὐτόν. Ὅταν τόν χρειάζονται, τόν *νοικιάζουν ὅσο δυνατό πιό φτηνά. Ὁ λίγος μισθός,* πού τοῦ ὑπόσχονται, εἶναι ζήτημα *ἄν ἰσοῦται μέ τήν τιμή τῆς συντήρησής του γιά τήν ἐργάσιμη ἡμέρα πού δίνει σάν ἀντάλλαγμα. Βάζουν ἐπιστάτες* (overlookers) πάνω ἀπό τό κεφάλι του *πού τόν ἀναγκάζουν νά κάνει τή δουλιά του γρήγορα.* Τόν πιέζουν, τόν κεντρίζουν ἀπό φόβο μήπως μιά ἐπιτήδεια κρυμμένη καί εὐνόητη ὀκνηρία τόν κάνει νά κρύψει τή μισή δύναμή του. Φοβοῦνται μήπως ἡ ἐλπίδα *νά παραμείνει ἕνα μεγάλο χρονικό διάστημα ἀπασχολημένος μέ τήν ἴδια ἐργασία* θά μποροῦσε νά μειώσει τή σβελτάδα τῶν χεριῶν του καί νά στομώσει τά ἐργαλεῖα του. *Ἡ βρώμικη οἰκονομία, πού τόν παρακολουθεῖ μέ ἀνήσυχα μάτια, τόν παραφορτώνει μέ ἐπιπλήξεις γιά τήν παραμικρότερη ἀνάπαυση, τήν ὁποία θά μποροῦσε νά ἐπιτρέψει στόν ἑαυτό του,* καί ἄν ξεκουραστεῖ μιά στιγμή, *ἰσχυρίζεται ὅτι τήν κλέβει.* Κι ὅταν τελειώσει τή δουλιά του, τότε τόν ἀπολύουν, ὅπως τόν εἶχαν προσλάβει, μέ τήν πιό ψυχρή ἀδιαφορία καί χωρίς νά νοιάζονται, ἄν οἱ εἴκοσι ἤ τριάντα πεντάρες, πού πῆρε γιά μιά σκληρή ἡμέρα ἐργασίας, φτάνουν γιά [440] τή συντήρησή του, *ὅταν τήν ἑπόμενη ἡμέρα δέν βρεῖ δουλιά*» (σελ. 466, 467).

«Εἶναι ἐλεύθερος! Ἀκριβῶς γι' αὐτό τόν λυπᾶμαι. Ἀκριβῶς γι' αὐτό τόν φείδονται πολύ λιγότερο στίς δουλιές, στίς ὁποῖες τόν χρησιμοποιοῦν. Γι' αὐτό εἶναι πολύ πιό ἀδίστακτοι στήν κατασπατάληση τῆς ζωῆς του. Ὁ δοῦλος ἦταν πολύτιμος γιά τόν κύριό του, ἐξαιτίας τοῦ χρήματος πού τοῦ εἶχε στοιχίσει. Ὁ χειρώνακτας ἐργάτης ὅμως δέν στοιχίζει τίποτα στόν πλούσιο γλεντζέ πού τόν ἀπασχολεῖ. Τόν καιρό τῆς δουλείας τό αἷμα τῶν ἀνθρώπων εἶχε κάποια ἀξία. Ἄξιζαν τουλάχιστον τό ποσό ἔναντι τοῦ ὁποίου τούς πουλοῦσαν στήν ἀγορά. Ἀπό τότε πού ἔπαψαν νά τούς πουλοῦν, δέν ἔχουν πιά στήν πραγματικότητα δική τους ἀξία. Σ' ἕνα στρατό ὁ σκαπανέας ἀξίζει πολύ λιγότερο ἀπό ἕνα ἄλογο ἕλξης, γιατί τό ἄλογο εἶναι πολύ ἀκριβό, ἐνῶ τόν σκαπανέα τόν βρίσκει δωρεάν. Ἡ κατάργηση τῆς δουλείας εἶχε σάν ἀποτέλεσμα αὐτή ἡ ἐκτίμηση τῆς ἀξίας νά περάσει ἀπό τήν πολεμική στή συνηθισμένη ζωή. *Καί ἀπό τότε δέν ὑπάρχει οὔτε ἕνας εὔπορος ἀστός, πού νά μή λογαριάζει τούς ἀνθρώπους, ἀκριβῶς ὅπως τούς λογαριάζουν οἱ ἥρωες τοῦ πολέμου*» (σελ. 467).

«Οἱ μεροκαματιάρηδες γεννιοῦνται, μεγαλώνουν καί διαπαιδαγωγοῦνται»

(ἀνατρέφονται) «γιά τήν ἐξυπηρέτηση τοῦ πλούτου, χωρίς νά προχαλοῦν στόν πλούσιο τά πιό παραμικρά ἔξοδα, ὅπως δέν τοῦ κοστίζει τίποτα τό θήραμα πού τό σκοτώνει στά κτήματά του. Φαίνεται πώς κατέχει πράγματι τό μυστικό, γιά τό ὁποῖο καυχιόταν χωρίς λόγο ὁ ἄτυχος Πομπήιος. Ἀρκεῖ νά χτυπήσει μέ τό πόδι του τή γῆ, γιά ν' ἀναπηδήσουν ἀπ' αὐτήν λεγεῶνες φίλεργων ἀνθρώπων, πού συναγωνίζονται μεταξύ τους γιά τήν τιμή νά τούς ἐπιτραπεῖ νά τόν ἐξυπηρετήσουν. Κι ἄν ἐξαφανιστεῖ κανένας ἀπ' αὐτό τό πλῆθος τῶν μισθωτῶν, πού χτίζουν τά σπίτια του ἤ πού περιποιοῦνται τούς κήπους του, τότε ἡ θέση πού ἀφήνει δέν φαίνεται ἄδεια, ἔχει συμπληρωθεῖ πάλι ἀμέσως, χωρίς νά ἔχει φροντίσει κανείς γι' αὐτό. Χάνει κανείς, χωρίς νά λυπᾶται γι' αὐτό, μιά σταγόνα ἀπό τό νερό ἑνός μεγάλου ποταμοῦ, ἐπειδή ἀκολουθοῦν ἀδιάκοπα νέοι ὄγκοι νεροῦ. Ἔτσι ἔχουν τά πράγματα καί μέ τούς χειρώνακτες ἐργάτες. Ἡ εὐκολία μέ τήν ὁποία ἀναπληρώνονται τρέφει ἀπέναντί τους τήν ἀναλγησία τοῦ πλούσιου»

(αὐτός εἶναι ὁ τρόπος πού ἐκφράζεται ὁ Λενγκέ. Δέν μιλάει ἀκόμα γιά καπιταλιστές) (σελ. 468).

«Αὐτοί, λένε, δέν ἔχουν ἀφεντικό... πρόκειται γιά καθαρή κατάχρηση τῆς λέξης. Τί θέλει νά πεῖ αὐτό: δέν ἔχουν ἀφεντικό; Ἔχουν ἕνα, πού εἶναι τό πιό φοβερό, τό πιό δεσποτικό ἀπό ὅλα τά ἀφεντικά: τήν *ἀνάγκη*. Ἡ ἀνάγκη τούς σπρώχνει στήν πιό ἄγρια ἐξάρτηση. *Δέν εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ὑπακούουν σ' ἕνα μόνο ἄνθρωπο, ἀλλά σ' ὅλους μαζί.* Δέν πρόκειται μόνο γιά ἕναν τύραννο, πού πρέπει νά κολακεύουν τά καπρίτσια του καί πού πρέπει νά ἐπιδιώκουν τήν εὔνοιά του — κάτι τέτιο θά ἔβαζε ὅρια στήν ἐξάρτηση καί θά τήν ἔκανε ὑποφερτή. *Γίνονται οἱ ὑπηρέτες ὁποιουδήποτε πού ἔχει χρῆμα,* πράγμα πού δίνει στή δουλεία τους ἀπεραντοσύνη καί σκληρότητα. Τούς λένε, ἄν δέν αἰσθάνεστε βολικά σ' ἕνα ἀφεντικό, ἔχετε ὅμως γιά παρηγοριά τό γεγονός ὅτι μπορεῖτε νά τοῦ τό πεῖτε καί νά ἀναζητήσετε ἕνα ἄλλο. Οἱ δοῦλοι δέν μποροῦν νά κάνουν οὔτε τό ἕνα, οὔτε τό ἄλλο. Εἶναι λοιπόν πιό δυστυχισμένοι. Τί σοφοστεία! φτάνει ν' ἀναλογιστεῖ κανείς ὅτι ὁ ἀριθμός ἐκείνων, πού *ὑποχρεώνουν* τούς *ἄλλους νά ἐργάζονται*, εἶναι πολύ μικρός, ἐνῶ ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν εἶναι τεράστιος» (σελ. 470, 471). «Σέ τί περιορίζεται ἐκείνη ἡ φαινομενική ἐλευθερία, πού τούς ἔχετε παραχωρήσει; *Ζοῦν μονάχα ἀπό τήν ἐκμίσθωση τῶν χεριῶν τους. Εἶναι ὑποχρεωμένοι λοιπόν νά βροῦν κάποιον πού θά τούς μισθώσει ἤ θά πεθάνουν ἀπό τήν πεῖνα. Μήπως αὐτό θά πεῖ ὅτι εἶναι ἐλεύθεροι;»* (σελ. 472).

«Τό πιό φρικτό εἶναι ὅτι τό πολύ μικρό μέγεθος αὐτῆς τῆς πληρωμῆς ἀποτελεῖ ἕναν ἀκόμα λόγο νά τή λιγοστέψουν. Ὅσο περισσότερο ὁ μεροκαματιάρης πιέζεται ἀπό τήν ἀνάγκη, τόσο πιό φτηνά ὑποχρεώνεται νά πουλιέται. Ὅσο πιό ἐπιτακτική γίνεται ἡ ἀνάγκη του, τόσο λιγότερο προσοδοφόρα γίνεται ἡ ἐργασία του. Οἱ δεσπότες τῆς στιγμῆς, πού τούς ἐξορκίζει μέ δάκρυα στά μάτια νά δεχτοῦν τίς ὑπηρεσίες του, δέν κοκκινίζουν ἀπό ντροπή, ὅταν κατά κάποιον τρόπο πιάνουν τό σφυγμό του, γιά νά βεβαιωθοῦν πόση δύναμη τοῦ ἔχει μείνει ἀκόμα: Ἀνάλογα μέ τόν βαθμό τῆς ἀδυναμίας του μετροῦν τήν πληρωμή

πού τοῦ προσφέρουν. Ὅσο τούς φαίνεται ὅτι βρίσκεται λόγω ἀσιτίας πιό κοντά στό θάνατο, τόσο περισσότερο τοῦ κόβουν ἐκεῖνο ἀκριβῶς, πού θά μποροῦσε νά τόν σώσει. Καί αὐτό πού τοῦ δίνουν αὐτοί οἱ βάρβαροι χρησιμεύει λιγότερο στήν παράταση τῆς ζωῆς τους παρά στήν ἀναβολή τοῦ θανάτου του» (σελ. 482, 483). «Ἡ ἀνεξαρτησία» (τοῦ μεροκαματιάρη) «...εἶναι μιά ἀπό τίς πιό ὀλέθριες μάστιγες πού δημιούργησε ἡ πανουργία τῶν σύγχρονων καιρῶν. Αὐξάνει τήν ἀφθονία τοῦ πλούσιου καί τήν ἀνέχεια τοῦ φτωχοῦ. Ὅσα ἐξοικονομεῖ ὁ ἕνας, τά ξοδεύει ὁ ἄλλος. Ὁ δεύτερος ὑποχρεώνεται νά κάνει οἰκονομία ὄχι ἀπό τά περισσευούμενα, ἀλλά ἀπό τά πιό ἀπαραίτητα» (483).

«Ἄν σήμερα εἶναι τόσο εὔκολη ἡ συντήρηση τεράστιων στρατῶν, πού συνδέονται μέ τήν πολυτέλεια, γιά νά ὁλοκληρώσουν τήν ἐξόντωση τοῦ ἀνθρώπινου γένους, γι' αὐτό φταίει μόνο ἡ κατάργηση τῆς δουλείας... Μόνο ἀπό τότε πού δέν ὑπάρχουν πιά δοῦλοι ἡ ἀσωτεία καί ἡ ἐπαιτεία προσφέρουν ἥρωες τοῦ πολέμου πρός πέντε πεντάρες τήν ἡμέρα» (σελ. 484, 485).

«Προτιμῶ ἑκατό φορές περισσότερο» (τήν ἀσιατική δουλεία) «ἀπό κάθε ἄλλη μορφή ὕπαρξης τῶν ἀνθρώπων, πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά βγάζουν τό ψωμί τους δουλεύοντας μεροκάματο» (σελ. 496).

«Οἱ ἁλυσσίδες τους» (τῶν δούλων καί τῶν μεροκαματιάρηδων) «εἶναι κατασκευασμένες ἀπό τό ἴδιο ὑλικό, μόνο πού εἶναι διαφορετικά χρωματισμένες. Ἐδῶ εἶναι μαῦρες καί φαίνονται συμπαγεῖς, ἐκεῖ ἔχουν λιγότερο σκοτεινά χρώματα καί φαίνονται πιό ἐλαφρές. Ἄν ὅμως τίς ζυγίσετε μέ ἀμερόληπτο τρόπο, δέν θά βρεῖτε καμιά διαφορά. Καί οἱ δυό εἶναι φτιαγμένες ἀπό τήν ἀνάγκη. Ἔχουν τό ἴδιο ἀκριβῶς βάρος, ἤ, πιό σωστά, ἄν ἡ μιά ζυγίζει μερικά δράμια παραπάνω, τότε πρόκειται γιά τήν ἁλυσσίδα πού ἐξωτερικά φαίνεται πιό ἐλαφριά» (σελ. 510).

Σχετικά μέ τούς ἐργάτες, ἀπευθυνόμενος στούς Διαφωτιστές, ὁ Λενγκέ ἀναφωνεῖ:

«Δέν βλέπετε ὅτι ἡ ὑποδούλωση, ἡ ἐξόντωση — γιά νά τό ποῦμε ἔξω ἀπό τά δόντια — αὐτοῦ τοῦ τόσο μεγάλου μέρους τοῦ ποιμνίου, παράγει τόν πλοῦτο τῶν ποιμένων;..: Πιστέψτε με πρός τό συμφέρον του» (τοῦ ποιμένα) «πρός τό συμφέρον τό δικό σας, ἀκόμα καί τό δικό τους, ἀφῆστε τα» (τά πρόβατα) «νά μένουν μέ τήν πεποίθηση, μέ τήν ὁποία ζοῦνε, ὅτι τό μαντρόσκυλο πού τά γαυγίζει ἔχει μόνο του περισσότερη δύναμη ἀπό τή δύναμη πού ἔχουν ὅλα μαζί. Ἀφῆστε τα νά τό βάζουν βλακωδῶς στά πόδια, μόλις ἀντικρύζουν τή σκιά του. Ὅλοι θά βγοῦν κερδισμένοι. Τόσο πιό εὔκολα θά μπορέσετε νά τά μαζέψετε, γιά νά κουρέψετε τό μαλλί τους. Ἔτσι φυλάγονται πιό εὔκολα ἀπό τόν κίνδυνο νά τά φᾶνε οἱ λύκοι. [441] Φυσικά μόνο καί μόνο γιά νά φαγωθοῦν ἀπό τούς ἀνθρώπους. Ἀλλ' αὐτή εἶναι πιά ἡ μοίρα τους ἀπό τή στιγμή, πού ἔχουν μπεῖ στό σταῦλο. Προτοῦ μιλήσετε γιά τό βγάλσιμό τους ἀπό τό σταῦλο, ἀρχίστε μέ τό γκρέμισμα τοῦ σταύλου, δηλαδή τῆς κοινωνίας»(σελ. 512, 513). [X - 441]

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

[Ὁ Χόμπς γιά τόν οἰκονομικό ρόλο τῆς ἐπιστήμης, γιά τήν ἐργασία καί τήν ἀξία]

[XX - 1291a] Ὁ Χόμπς θεωρεῖ μητέρα τῶν τεχνῶν τήν *ἐπιστήμη* καί ὄχι τήν *ἐργασία πού παράγει.*

«Οἱ τέχνες κοινωνικοῦ ὀφέλους, ὅπως τό χτίσιμο ὀχυρωματικῶν ἔργων, ἡ κατασκευή πολεμικῶν μηχανῶν καί ἄλλων πολεμικῶν μέσων, ἀποτελοῦν δύναμη, γιατί συμβάλλουν στήν ἄμυνα καί στή νίκη. Παρ' ὅλο ὅμως πού ἡ πραγματική μητέρα του εἶναι *ἡ ἐπιστήμη, συγκεκριμένα τά μαθηματικά,* ὡστόσο θεωροῦνται σάν δημιουργοί τους οἱ χειρώνακτες, γιατί γεννήθηκαν ἀπό τό χέρι τοῦ χειρώνακτα, ὅπως ἡ μαμμή στόν ἁπλό λαό θεωρεῖται ὅτι εἶναι ἡ μητέρα» («Leviathan», English Works of Th. Hobbes, Edit Molesworth, London 1839-44, t. III, p. 75).

Τό προϊόν τῆς πνευματικῆς ἐργασίας — ἡ ἐπιστήμη — ἐκτιμᾶται πάντα πολύ κάτω ἀπό τήν ἀξία της. Γιατί ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν ἀναπαραγωγή της δέν βρίσκεται σέ καμιά ἀντιστοιχία μέ τόν χρόνο ἐργασίας, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν πρωταρχική παραγωγή της. Λογουχάρη, τή θεωρία τοῦ διώνυμου μπορεῖ ὁποιοσδήποτε μαθητής νά τή μάθει μέσα σέ μιά ὥρα.

Ἐργατική δύναμη:

«*Ἡ ἀξία ἑνός ἀνθρώπου* εἶναι, ὅπως καί ἡ ἀξία ὅλων τῶν ἄλλων πραγμάτων, ἴση μέ τήν τιμή του: δηλαδή τόση, ὅση πληρώνεται *γιά τή χρησιμοποίηση τῆς δύναμής του*» (στό «Leviathan» τοῦ Hobbes, σελ. 76). *«Ἡ ἐργασία ἑνός ἀνθρώπου»* (δηλαδή ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμής του) «εἶναι ἐπίσης ἕνα *ἐμπόρευμα,* ὅπως κάθε ἄλλο πράγμα, πού μπορεῖ νά τό ἀνταλλάξει κανείς μέ κέρδος» (στό ἴδιο, σελ. 233).

Παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία:

«Δέν εἶναι ἀρκετό *ἕνας ἄνθρωπος νά ἐργάζεται* γιά τή συντήρηση τῆς ζωῆς του. Πρέπει ἐπίσης *νά παλεύει*, ὅταν αὐτό εἶναι ἀπαραίτητο, γιά τήν *περιφρούρηση τῆς ἐργασίας του*. Οἱ ἄνθρωποι πρέπει εἴτε ὅπως ἔκαναν οἱ Ἑβραῖοι, ὕστερα ἀπό τήν ἐπιστροφή τους ἀπό τήν αἰχμαλωσία, κατά τήν ἀνοικοδόμηση τοῦ ναοῦ, μέ τό ἕνα χέρι νά χτίζουν καί μέ τό ἄλλο νά κρατοῦν τό σπαθί, εἴτε νά μισθώνουν ἄλλους, πού θά παλεύουν γι' αὐτούς» (στό ἴδιο, σελ. 333). [XX - 1291a].

[Πέττυ]

[α) Πληθυσμιακή θεωρία — Κριτική στά μή παραγωγικά ἐπαγγέλματα]

[XXII - 1346] Petty.[106] «A Treatise of Taxes, and Contributions», London 1667. Ὁ φίλος μας ὁ Πέττυ ἔχει μιάν ἐντελῶς διαφορετική «πληθυσμιακή θεωρία» ἀπό ἐκείνη τοῦ Μάλθους. Ὁ Πέττυ ἔχει τή γνώμη ὅτι θά πρέπει νά μπεῖ φραγμός στήν «αὐξητική» ἱκανότητα τῶν παπάδων καί νά καθιερωθεῖ γι' αὐτούς πάλι ἡ «ἀγαμία».

Ὅλα αὐτά ἀνήκουν στήν: *παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία.*[107]

α) *Παπάδες:*

«Μιά καί στήν Ἀγγλία ὑπάρχουν περισσότεροι ἄνδρες ἀπό γυναῖκες... θά ἦταν καλό, ἄν οἱ παπάδες *ἐπέστρεφαν στήν ἀγαμία τους* ἤ ἄν κανένας δέν θά μποροῦσε νά εἶναι παπάς, ὅσον καιρό θά εἶναι παντρεμένος... Καί τότε θά μποροῦσε ὁ *ἄγαμος κληρικός* μας νά ζεῖ ἐξίσου καλά *μέ τό μισό* τοῦ ὁλόκληρου σημερινοῦ ἐκκλησιαστικοῦ εἰσοδήματός του» (σελ. 7, 8).

β) *Ἔμποροι καί λιανοπουλητές:*

«Ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό αὐτούς, πού, *σύμφωνα μέ τό δίκαιο καί τήν τάξη,* δέν δικαιοῦται νά πάρει *τίποτα ἀπό τήν κοινωνία,* θά μποροῦσε ἐπίσης νά λείψει, γιατί *ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα εἶδος χαρτοπαῖκτες πού παίζουν μεταξύ τους τά προϊόντα τῆς ἐργασίας τῶν φτωχῶν,* χωρίς νά παράγουν τίποτα οἱ ἴδιοι, καί πού, ὅπως οἱ φλέβες καί οἱ ἀρτηρίες, *διανέμουν* ἁπλῶς σέ διάφορες κατευθύνσεις τό αἷμα καί τούς θρεπτικούς χυμούς τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, δηλαδή τό προϊόν τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί τῆς βιομηχανίας» (σελ. 10).

γ) *Δικηγόροι, γιατροί, δημόσιοι ὑπάλληλοι κλπ.:*

«Ἄν περιόριζαν ἐπίσης τίς πολυάριθμες θέσεις καί ἀργομισθίες πού σχετίζονται μέ τήν *κυβέρνηση,* τή *δικαιοσύνη* καί τήν *ἐκκλησία,* καί ἄν μείωναν τό

πλῆθος τῶν θεολόγων, τῶν νομικῶν, τῶν γιατρῶν, τῶν ἐμπόρων καί τῶν λιανοπουλητῶν, πού ὅλοι τους παίρνουν *μεγάλους μισθούς γιά τή λίγη ἐργασία πού προσφέρουν* στήν κοινωνία — πόσο πιό εὔκολα θά μποροῦσαν ν' ἀντιμετωπιστοῦν τά κοινωνικά ἔξοδα;» (σελ. 11).

δ) Paupers (πάμπτωχοι), *ὑπεράριθμοι:*

«Ποιός θά πληρώσει αὐτούς τούς ἀνθρώπους; Ἀπάντησα, ὁ καθένας... Νομίζω ὅτι εἶναι καθαρό, ὅτι δέν θάπρεπε οὔτε νά τούς ἀφήσουν νά πεθάνουν ἀπό τήν πείνα, οὔτε νά τούς κρεμάσουν, οὔτε νά τούς διώξουν κλπ.» (σελ. 12). Ἄς τούς δόσουν «τό περίσσευμα», ἤ, ὅταν δέν ὑπάρχει κάτι τέτιο, «στήν περίπτωση πού *δέν* ὑπάρχει *περίσσευμα*... τό σωστό θά ἦταν *ἄν περικόπτονταν λίγο* ποσοτικά καί ποιοτικά ἡ ἐκλεκτή τροφή τῶν ἄλλων». (σελ. 12, 13). Δέν ἔχει σημασία ἡ δουλιά πού τούς ἐπιβάλλουν (στούς ὑπεράριθμους). Τό μόνο πού πρέπει εἶναι «νά μή γίνεται μέ κατανάλωση ξένων ἐμπορευμάτων». Τό κύριο εἶναι «νά συνηθίσει τό πνεῦμα τους στήν πειθαρχία καί στήν ὑπακοή καί τό σῶμα τους στήν ἀντοχή καί σέ ὠφέλιμη ἐργασία, ὅταν αὐτό θά τό ἀπαιτοῦσε μιά ἀνάγκη» (σελ. 13). «Τό καλύτερο εἶναι νά χρησιμοποιοῦνται στήν κατασκευή δρόμων καί γεφυριῶν, στό ἄνοιγμα ὀρυχείων κλπ.» (σελ. 11, 12).

Πληθυσμός, ὁ πλοῦτος:

«*Ὁ μικρός πληθυσμός σημαίνει πραγματική φτώχια.* Καί ἕνα ἔθνος, ὁ πληθυσμός τοῦ ὁποίου φτάνει τά ὀκτώ ἑκατομμύρια, εἶναι περισσότερο ἀπό δύο φορές πλουσιότερο ἀπό ἕναν ἄλλο, πού πάνω σέ ἴση ἔκταση ἀριθμεῖ μόνο τέσσερα ἑκατομμύρια» (σελ. 16).

Σχετικά μέ τό σημεῖο α) πιό πάνω, *παπάδες.* Τούς παπάδες τούς μεταχειρίζεται ὁ Πέττυ μέ ἐξαιρετική εἰρωνία:

«Ἡ θρησκεία ἀκμάζει καλύτερα ὅσο περισσότερο βασανίζονται οἱ παπάδες, ὅπως... τό δίκαιο ἀκμάζει... καλύτερα ἐκεῖ, ὅπου πεινοῦν οἱ δικηγόροι» (σελ. 57). Κάτω ἀπό ὅλες τίς περιστάσεις συμβουλεύει τούς παπάδες, *«νά μήν ἐκκολάπτουν περισσότερους παπάδες* ἀπ' ὅσους μποροῦν ν' ἀπορροφήσουν τά ὑπάρχοντα ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα. Λογουχάρη, ἄν στήν Ἀγγλία καί στήν Οὐαλλία ὑπάρχουν 12.000 ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα, τότε θά εἶναι κουτό» ἄν ἐκκολαφτοῦν 24.000 παπάδες». Γιατί τότε οἱ 12.000 μή βολεμένοι παπάδες θά συναγωνίζονται τούς ἄλλους «καί ὁ πιό εὔκολος τρόπος γιά νά τό κάνουν αὐτό, εἶναι νά πείσουν τόν λαό, ὅτι οἱ 12.000 εἰσοδηματίες τῆς ἐκκλησίας δηλητηριάζουν τίς ψυχές καί τίς λιμοκτονοῦν» (αὐτό ἀποτελεῖ ὑπαινιγμό τοῦ θρησκευτικοῦ πολέμου στήν Ἀγγλία) «καί τούς ἀποτραβοῦν ἀπό τόν δρόμο τῆς βασιλείας τοῦ οὐρανοῦ» (σελ. 57).

[β) *Καθορισμός τῆς ἀξίας ἀπό τόν χρόνο ἐργασίας*]

Καταγωγή καί ὑπολογισμός τῆς ὑπεραξίας. Αὐτό γίνεται κάπως ἀνακατωμένα. Σ' ὅλες ὅμως αὐτές τίς σκέψεις, αὐτό πού πείθει βρίσκεται σκόρπιο.

Ὁ Πέττυ κάνει διάκριση ἀνάμεσα στή *φυσική τιμή*, τήν *πολιτική τιμή* καί τήν *ἀληθινή τιμή τῆς ἀγορᾶς* (σελ. 67). Μέ τή *φυσική τιμή*, ἐννοεῖ πράγματι τήν *ἀξία*, καί αὐτή εἶναι ἡ μόνη πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, μιά καί [1348] *ἀπό* τόν *καθορισμό τῆς ἀξίας ἐξαρτιέται* ὁ καθορισμός τῆς ὑπεραξίας.

Στό σύγγραμμα αὐτό καθορίζει πράγματι τήν *ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων* συγκρίνοντας τήν *ποσότητα τῆς ἐργασίας* πού περιέχεται σ' αὐτά.

«Προτοῦ ὅμως μιλήσουμε πολύ γιά *πρόσοδες*, πρέπει νά προσπαθήσουμε νά ἐξηγήσουμε τή μυστηριώδη φύση τους, τόσο σέ σχέση μέ *τό χρῆμα, τήν πρόσοδο τοῦ ὁποίου τήν ὀνομάζουμε τόκο*, ὅσο καί σέ σχέση *μέ τίς γαῖες καί τά σπίτια*» (σελ. 23).

α) Πρῶτα, προβάλλει τό ἐρώτημα, τί εἶναι ἡ *ἀξία* ἑνός ἐμπορεύματος; πιό σωστά τοῦ σιταριοῦ;

«Ὅταν κάποιος βγάλει ἀπό τά ἔγκατα τῆς γῆς τοῦ Περοῦ μιά οὐγγιά ἄργυρο καί θά τή φέρει στό Λονδίνο *στό ἴδιο χρονικό διάστημα* πού θά χρειαζόταν γιά νά παράγει ἕνα μποῦσσελ σιτάρι, τότε τό ἕνα εἶναι ἡ φυσική τιμή τοῦ ἄλλου. Ἄν τώρα μέ τήν ἐκμετάλλευση νέων καί πιό ἀποδοτικῶν ὀρυχείων μπορεῖ νά ἐξορύξει μέ τήν ἴδια δαπάνη δυό οὐγγιές ἄργυρος ἀντί μιά, τότε τό σιτάρι μέ τιμή 10 σελλίνια τό μποῦσσελ θά εἶναι ἐξίσου φτηνό μέ τήν προηγούμενη τιμή τῶν 5 σελλινιῶν, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μείνουν ἀμετάβλητοι» (σελ. 31). Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ παραγωγή ἑνός μποῦσσελ σιταριοῦ *ἀπαιτεῖ τόση ἐργασία, ὅση καί ἡ παραγωγή μιᾶς οὐγγιᾶς* ἀργύρου» (σελ. 66). Αὐτός εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα ὁ «πραγματικός καί ὄχι ὁ φανταστικός δρόμος γιά τόν ὑπολογισμό τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων» (σελ. 66).

β) Τό δεύτερο σημεῖο, πού πρέπει τώρα νά ἐξεταστεῖ, εἶναι *ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας*.

«Ὁ νόμος... *θάπρεπε νά χορηγεῖ στόν ἐργάτη ἀκριβῶς αὐτό πού τοῦ εἶναι ἀναγκαῖο γιά νά ζήσει*. Γιατί, ἄν τοῦ χορηγηθεῖ τό διπλάσιο, τότε θά ἐργάζεται μόνο τό μισό ἐκείνου πού θά μποροῦσε νά ἐργαστεῖ καί πού πράγματι θά ἐργαζόταν, ἄν δέν τοῦ διπλασιαζόταν ὁ μισθός ἐργασίας *Αὐτό σημαίνει γιά τήν κοινωνία ἀπώλεια τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀντίστοιχης ποσότητας ἐργασίας*». (σελ. 64).

Ἑπομένως, ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας καθορίζεται ἀπό τά ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης. Γιά νά βάζουν τόν ἐργάτη νά βγάζει ὑπερπαραγωγή

καί νά παράγει ὑπερεργασία, ὑπάρχει ἕνας τρόπος, ὁ ἐξαναγκασμός νά χρησιμοποιεῖ ὅλη τήν ἐργατική δύναμη πού μπορεῖ νά διαθέσει, ὁ ἴδιος δέ νά πάρει *ἀκριβῶς τόσα, ὅσα χρειάζεται γιά νά ζήσει*. Ὡστόσο ἡ φτήνια ἤ ἡ ἀκρίβεια τῆς ἐργασίας του καθορίζεται ἀπό δύο περιστατικά: ἀπό τή φυσική γονιμότητα καί ἀπό τό μέγεθος τῶν ἐξόδων (ἀναγκῶν) πού καθορίζονται ἀπό τό κλίμα.

«*Ἡ φυσική ἀκρίβεια καί ἡ φτήνια ἐξαρτιοῦνται ἀπό τό ἄν ἀπαιτοῦνται λιγότερα ἤ περισσότερα χέρια, γιά νά ἱκανοποιηθοῦν οἱ φυσικές ἀνάγκες:* Ἔτσι τό σιτάρι εἶναι πιό φτηνό ἐκεῖ ὅπου ἕνας *ἄνθρωπος* παράγει σιτάρι γιά δέκα, καί ὄχι ἐκεῖ ὅπου μπορεῖ νά τό κάνει αὐτό μόνο γιά ἕξη ἄτομα. Ἐκτός ἀπ' αὐτό ἐξαρτιέται καί ἀπό τόν βαθμό, πού τό κλίμα ὑποχρεώνει νά κάνουν μεγαλύτερα ἤ μικρότερα ἔξοδα». (σελ. 67).

γ) Γιά τόν Πέττυ ἡ *ὑπεραξία* ὑπάρχει μόνο μέ δυό μορφές: *τῆς γαιοπροσόδου* καί τῆς *προσόδου σέ χρῆμα* (τόκος). Τή δεύτερη τή συνάγει ἀπό τήν πρώτη. Γι' αὐτόν, ὅπως ἀργότερα γιά τούς φυσιοκράτες, ἡ πρώτη εἶναι ἡ *καθεαυτό μορφή* τῆς ὑπεραξίας (ταυτόχρονα ὅμως δηλώνει, ὅτι τό σιτάρι πρέπει νά συμπεριλαβαίνει ὅλα τά ἀπαιτούμενα γιά τή ζωή, ὅπως ἐννοεῖται μέ τόν «ἐπιούσιο» στήν προσευχή τοῦ «Πάτερ ἡμῶν».

Στήν περιγραφή ὅμως πού κάνει δέν παρουσιάζει μόνο τήν πρόσοδο (τήν ὑπεραξία) σάν περίσσευμα, πού ὁ ἐπιχειρηματίας τό βγάζει πάνω ἀπό τόν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, ἀλλά τήν παρουσιάζει σάν περίσσευμα τῆς ὑπερεργασίας τοῦ ἴδιου τοῦ παραγωγοῦ πάνω ἀπό τόν μισθό ἐργασίας του καί ὕστερα ἀπό τήν ἀντικατάσταση τοῦ δικοῦ του κεφαλαίου.

«Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνας ἄνθρωπος καλλιέργησε μέ τά χέρια του μιάν ὁρισμένη ἐπιφάνεια γῆς μέ σιτάρι, δηλαδή τήν ἔσκαψε, τήν ὄργωσε, τή σβάρνισε, τήν ξεχέρσωσε, τή θέρισε, μετάφερε στήν αὐλή του τό γέννημα, τό ἁλώνισε, τό λίχνισε, ἔτσι ὅπως τό ἀπαιτεῖ ἡ γεωργία τῆς χώρας αὐτῆς, καί ὅτι ἔχει ἀκόμα τόν σπόρο γιά νά τή σπείρει. Λέω ὅτι — ἄν ὁ ἄνθρωπος αὐτός ἔχει *κρατήσει ἀπό τή σοδιά του τόν σπόρο του*» (ἄν δηλαδή ἀφαίρεσε ἀπό τό προϊόν ἕνα ἰσοδύναμο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου) [1349], «καθώς καί ὅλο ἐκεῖνο τό μέρος πού τό κατανάλωσε ὁ ἴδιος, καί ὅτι ἔδοσε ἀκόμα σιτάρι σέ ἄλλους γιά τό ντύσιμό του καί γιά τίς ὑπόλοιπες φυσικές ἀνάγκες του — ὅτι αὐτό πού *μένει μέ τή μορφή τοῦ σιταριοῦ* εἶναι *ἡ φυσική καί πραγματική γαιοπρόσοδος γιά τοῦτον τό χρόνο, τότε ὁ μέσος ὅρος ἑπτά χρόνων* ἤ μάλλον ὁ ἀριθμός τῶν χρόνων, *στά ὁποῖα διαγράφουν τήν κυκλοφορία τους οἱ ἀφορίες καί οἱ καλές σοδιές,* δίνει τή συνηθισμένη γαιοπρόσοδο σέ σιτάρι» (σελ. 23, 24).

Ἑπομένως, ἐπειδή στόν *Πέττυ* ἡ ἀξία τοῦ σιταριοῦ καθορίζεται ἀπό

τόν χρόνο ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτό, καί ἐπειδή ἡ πρόσοδος εἶναι ἴση μέ τό συνολικό προϊόν, ἀφοῦ ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἀπ' αὐτό ὁ μισθός ἐργασίας καί ὁ σπόρος, τότε ἡ πρόσοδος εἶναι ἴση μέ τό ὑπερπροϊόν, στό ὁποῖο ὑλοποιεῖται ἡ ὑπερεργασία. Ἡ πρόσοδος συμπεριλαβαίνει ἐδῶ τό κέρδος. Δέν ἔχει ἀκόμα χωριστεῖ ἀπό τήν πρόσοδο.

Μέ τόν ἴδιο εὐφυή τρόπο ὁ *Πέττυ* ρωτᾶ παρακάτω:

«Ὅμως, ἕνα ἀκόμα, ἄν καί δευτερεῦον, ζήτημα πού μπαίνει εἶναι τό ἑξῆς: *Πόσο ἀξίζει σέ ἀγγλικό χρῆμα αὐτό τό σιτάρι ἤ αὐτή ἡ πρόσοδος;* Ἀπαντῶ: *τόσο ὅσο εἶναι τό χρῆμα* πού στό ἴδιο χρονικό διάστημα ἕνας ἄλλος ξεχωριστός ἄνθρωπος μπορεῖ νά ἐξοικονομήσει πάνω ἀπό τά ἔξοδά του, ὅταν καταπιαστεῖ ὁλοκληρωτικά μέ τήν παραγωγή του. Ἄς ὑποθέσουμε λοιπόν ὅτι ἕνας ἄλλος ἄνθρωπος ταξιδεύει σέ μιά χώρα, στήν ὁποία ὑπάρχει ἄργυρος. Σκάβει σ' αὐτήν γιά νά ἐξορύξει τόν ἄργυρο, τόν καθαρίζει, τόν φέρνει στό ἴδιο μέρος, στό ὁποῖο ὁ πρῶτος ἄνθρωπός μας καλλιεργεῖ τό σιτάρι του, κόβει ἐκεῖ νομίσματα κλπ. Ἄν ὁ ἄνθρωπος αὐτός στή διάρκεια ὅλου τοῦ χρονικοῦ διαστήματος πού παρήγαγε τόν ἄργυρο κέρδιζε ταυτόχρονα καί τήν τροφή καί τήν ἔνδυση, πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τή συντήρησή του, τότε — λέω — ὅτι *πρέπει* ὁ ἄργυρος τοῦ ἑνός *νά ὑπολογίζεται ἴσος σέ ἀξία μέ τό σιτάρι τοῦ ἄλλου*. Τότε, ἄν ὁ ἄργυρος εἶναι λ.χ. κάπου εἴκοσι οὐγγιές καί τό σιτάρι εἴκοσι μποῦσσελ, τότε ἡ τιμή ἑνός μποῦσσελ αὐτοῦ τοῦ σιταριοῦ εἶναι μιά οὐγγιά ἄργυρος» (σελ. 24).

Ταυτόχρονα ὁ Πέττυ τονίζει ρητά ὅτι ἡ διαφορά στό εἶδος τῆς ἐργασίας δέν παίζει ἀπολύτως κανένα ρόλο. Σημασία ἔχει ἐδῶ μόνο ὁ *χρόνος ἐργασίας*.

«Καί ἐφόσον εἶναι δυνατόν νά συνδέεται μέ τήν παραγωγή τοῦ ἀργύρου περισσότερη τέχνη καί περισσότερος κίνδυνος ἀπ' ὅ,τι μέ τήν παραγωγή τοῦ σιταριοῦ, ὡστόσο αὐτό θά ἐξισωνόταν τελικά. Ἄν βάλουν ἑκατό ἀνθρώπους *νά ἐργάζονται δέκα ὁλόκληρα χρόνια*, γιά νά παράγουν σιτάρι, καί τόν *ἴδιο ἀριθμό ἀνθρώπων νά ἐργάζονται ἕνα ἴσο χρονικό διάστημα* γιά νά βγάζουν ἄργυρο, τότε λέω ὅτι τό καθαρό ἔσοδο σέ ἄργυρο θά ἀποτελεῖ *τήν τιμή τοῦ συνολικοῦ καθαροῦ ἐσόδου σέ σιτάρι* καί ὅτι ἴσα μέρη τοῦ ἑνός θά ἀποτελοῦν τήν τιμή ἴσων μερῶν τοῦ ἄλλου» (σελ. 24).

[*γ) Καθορισμός τῆς τιμῆς τῆς γῆς, τῆς προσόδου καί τοῦ τόκου*]

Ἀφοῦ βρῆκε ἔτσι τήν *πρόσοδο*, πού εἶναι ἐδῶ ἴση μέ ὅλη τήν *ὑπεραξία*, συμπεριλαβαινομένου καί τοῦ κέρδους, καί τή χρηματική ἔκφρασή της, καταπιάστηκε πάλι μέ μεγαλοφυή τρόπο μέ τόν καθορισμό *τῆς ἀξίας τῆς γῆς σέ χρῆμα*.

«Γι' αὐτό θά χαιρόμασταν, ἄν καθορίζαμε *τή φυσική ἀξία* τῆς γῆς *πού που-*

λιέται ἐλεύθερα, ἄν καί ὄχι καλύτερα ἀπ' ὅ,τι καθορίζουμε τήν usus fructus* πού ἀναφέραμε ἤδη» (σελ. 25)... «Ἀφοῦ βρήκαμε *τήν πρόσοδο ἤ τήν ἀξία τῆς* usus fructus per annum**, τό ζήτημα εἶναι *πόσες χρονιάτικες πρόσοδες* (ὅπως συνηθίζουμε νά λέμε) ἀποτελοῦν τή φυσική *ἀξία τῆς γῆς πού πουλιέται ἐλεύθερα;* Ἄν ἀναφέρουμε ἕναν ἄπειρο ἀριθμό, τότε ἕνα πλέθρο γῆς θά ἦταν ἴσο μέ χίλια πλέθρα τῆς ἴδιας γῆς, πράγμα πού ἀποτελεῖ παραλογισμό. Ἕνας ἄπειρος ἀριθμός μονάδων εἶναι ἴσος μέ ἕναν ἄπειρο ἀριθμό χιλιάδων. Γι' αὐτό πρέπει νά καταλήξουμε σέ ἕναν *περιορισμένο ἀριθμό*, καί ἔχω τή γνώμη ὅτι πρόκειται γιά τόν ἀριθμό τῶν χρόνων πού ἔχουν προοπτική νά ζήσουν ἕνας ἄνθρωπος πενήντα χρονῶν, ἕνας ἄλλος εἰκοσιοκτώ χρονῶν καί ἕνας ἄλλος ἑπτά χρονῶν πού ζοῦν ταυτόχρονα, δηλαδή ἕνας παππούς, ἕνας πατέρας καί ἕνα παιδί. Λίγοι ἄνθρωποι ἔχουν λόγους νά φροντίζουν γιά τούς παραπέρα ἀπογόνους... Γι' αὐτό ὑποθέτω ὅτι τό *ἄθροισμα τῶν χρονιάτικων προσόδων, πού ἀποτελεῖ τή φυσική ἀξία ἑνός κομματιοῦ γῆς*, εἶναι ἴσο μέ τή συνηθισμένη [1350] διάρκεια ζωῆς τριῶν τέτιων προσώπων. Σέ μᾶς, στήν Ἀγγλία, ὑπολογίζουμε τή διάρκεια αὐτή εἰκοσιένα χρόνια, καί ἑπομένως *ἡ ἀξία τῆς γῆς* εἶναι περίπου *ἴση μέ τόν ἴδιο ἀριθμό χρονιάτικων προσόδων*» (σελ. 26).

Ἀφοῦ ἀνήγαγε τήν πρόσοδο σέ *ὑπερεργασία*, ἑπομένως καί σέ *ὑπεραξία*, δήλωσε ὅτι ἡ γῆ δέν εἶναι παρά κεφαλαιοποιημένη πρόσοδος, δηλαδή ἕνα *καθορισμένο ἄθροισμα χρονιάτικων προσόδων* ἤ τό ἄθροισμα τῶν προσόδων ἑνός καθορισμένου ἀριθμοῦ ἐτῶν.

Πράγματι, ἡ πρόσοδος *κεφαλαιοποιεῖται* ἔτσι ἤ ὑπολογίζεται σάν *ἀξία τῆς γῆς:*

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνα πλέθρο γῆς ἀποφέρει 10 λίρες πρόσοδο τόν χρόνο. Ἄν τό ἐπιτόκιο εἶναι 5%, τότε οἱ 10 λίρες εἶναι ὁ τόκος ἑνός κεφαλαίου 200 λιρῶν, καί ἐπειδή μέ ἐπιτόκιο 5% ὁ τόκος ἀντικαταστaίνει τό κεφάλαιο μέσα σέ 20 χρόνια, τότε ἡ ἀξία τοῦ πλέθρου = 200 λίρες (20 × 10 λ.). Ἑπομένως, ἡ κεφαλαιοποίηση τῆς προσόδου ἐξαρτιέται ἀπό τό ὕψος τοῦ ἐπιτοκίου. Ἄν τό ἐπιτόκιο ἦταν 10%, τότε θ' ἀποτελοῦσε τόν τόκο ἑνός κεφαλαίου 100 λιρῶν ἤ τό ἄθροισμα 10 χρονιάτικων προσόδων.

Ἐπειδή ὅμως ὁ *Πέττυ* ξεκινάει ἀπό τή *γαιοπρόσοδο* σάν τή γενική μορφή τῆς ὑπεραξίας, πού συμπεριλαβαίνει κέρδος, δέν μπορεῖ νά προυποθέσει σάν κάτι τό δοσμένο τόν τόκο τοῦ κεφαλαίου, μᾶλλον εἶναι ὑποχρεωμένος νά τόν συναγάγει ἀπό τήν πρόσοδο σάν μιά *ἰδιαίτερη μορφή* (πράγμα πού τό κάνει ἐπίσης μέ συνέπεια ὁ Τυργκώ, ξεκινώντας

---

* ἐπικαρπία

** χρονιάτικη ἐπικαρπία

ἀπό τή δική του ἄποψη). Μέ ποιόν τρόπο πρέπει λοιπόν νά καθορίσει τόν ἀριθμό τῶν χρονιάτικων προσόδων πού συγκροτεῖ τήν *ἀξία τῆς γῆς;* Ἕνας ἄνθρωπος ἔχει συμφέρον ν' ἀγοράσει·μόνο τόσες χρονιάτικες πρόσοδες, γιά ὅσα χρόνια ἔχει νά «φροντίσει» γιά τόν ἑαυτό του καί γιά τούς πιό κοντινούς ἀπογόνους του, δηλαδή γιά τόσα χρόνια, γιά ὅσα ζεῖ ἕνας *μέσος ἄνθρωπος*, ἕνας παππούς, ἕνας πατέρας καί ἕνα παιδί, καί τά χρόνια αὐτά εἶναι 21, σύμφωνα μέ τίς «ἀγγλικές» ἐκτιμήσεις. Ἑπομένως, δέν ἔχει γι' αὐτόν καμιά ἀξία καθετί πού ὑπάρχει πέρα ἀπό τήν 21χρονη «ἐπικαρπία». Γι' αὐτό πληρώνει τήν ἐπικαρπία 21 χρόνων, καί αὐτή ἀποτελεῖ τήν *ἀξία τῆς γῆς*. Μέ τόν βαθυστόχαστο τρόπο του βρίσκει διέξοδο ἀπό τήν ἀμηχανία, ἀπομένει ὅμως τοῦτο τό σημαντικό,

ὅτι, πρῶτο, ἡ *πρόσοδος*, σάν ἔκφραση τῆς συνολικῆς *ἀγροτικῆς ὑπεραξίας* προέρχεται ὄχι ἀπό τή γῆ, ἀλλά ἀπό τήν ἐργασία, ἀπό τό περίσσευμα τῆς ἐργασίας πάνω ἀπό τήν ἐργασία πού εἶναι ἀναγκαία γιά τή συντήρηση τοῦ ἐργάτη,

ὅτι, δεύτερο, ἡ *ἀξία τῆς γῆς* δέν εἶναι παρά ἡ προαγορασμένη γιά ἕναν ὁρισμένον ἀριθμό ἐτῶν πρόσοδος, μιά *παραλλαγμένη* μορφή τῆς ἴδιας τῆς προσόδου, μέ τήν ὁποία ἐμφανίζεται λ.χ. ἡ ὑπεραξία (ἤ ἡ ὑπερεργασία) 21 χρόνων *σάν ἀξία τῆς γῆς*, κοντολογῆς, *ἡ ἀξία τῆς γῆς* δέν εἶναι παρά *κεφαλαιοποιημένη πρόσοδος*.

Τόσο βαθιά μπαίνει ὁ *Πέττυ* στό ζήτημα. Ἀπό τήν ἄποψη τοῦ *ἀγοραστῆ* τῆς προσόδου (δηλ. τῆς γῆς) *ἡ πρόσοδος* φαίνεται ἔτσι ἁπλῶς *σάν τόκος τοῦ κεφαλαίου του*, μέ τό ὁποῖο τήν ἀγόρασε καί μ' αὐτή τή μορφή ἡ πρόσοδος ἔγινε πέρα γιά πέρα ἀγνώριστη καί ἐμφανίζεται *σάν τόκος τοῦ κεφαλαίου*.

Καί ἀφοῦ ὁ Πέττυ καθόρισε ἔτσι τήν *ἀξία τῆς γῆς* καί τήν *ἀξία τῆς χρονιάτικης προσόδου*, μπορεῖ τώρα νά συναγάγει τήν πρόσοδο σέ χρῆμα ἤ τόν τόκο σάν δευτερεύουσα μορφή.

«Ὅσον ἀφορᾶ τόν τόκο, πρέπει νά εἶναι τουλάχιστον τόσος, *ὅση εἶναι ἡ πρόσοδος τῆς γῆς, πού μπορεῖ ν' ἀγοράσει τό δανεισμένο χρῆμα*, ὅταν δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι ἐξασφαλισμένη ἡ ἐπιστροφή τοῦ δανείου» (σελ. 28).

Ἐδῶ φαίνεται ὅτι ὁ τόκος εἶναι ἐκεῖνος πού καθορίζεται ἀπό τήν *τιμή τῆς προσόδου*, ἐνῶ, ἀντίθετα, ὁ τόκος εἶναι ἐκεῖνος πού καθορίζει *τήν τιμή τῆς προσόδου* ἤ τήν *ἀγοραστική ἀξία τῆς γῆς*. Αὐτό ὅμως εἶναι ἀπολύτως συνεπές, γιατί ἡ *πρόσοδος* παρουσιάζεται σάν ἡ γενική μορφή τῆς ὑπεραξίας καί, ἑπομένως, ὁ *τόκος* τοῦ *χρήματος* πρέπει νά ἐξαχθεῖ ἀπ' αὐτήν σάν δευτερεύουσα μορφή.

Διαφορική πρόσοδος. Καί γι' αὐτήν ἐπίσης τήν πρώτη ἔννοια τή βρίσκουμε στόν Πέττυ. Δέν τή συνάγει ἀπό τή *διαφορετική* γονιμότητα κομματιῶν γῆς ἴσης ἔκτασης, ἀλλά ἀπό τή *διαφορετική τοποθεσία,* ἀπό τήν ἀπόσταση ἀπό τήν ἀγορά *ἴσων κομματιῶν γῆς ἴσης γονιμότητας,* πράγμα πού, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀποτελεῖ ἕνα στοιχεῖο τῆς διαφορικῆς προσόδου. Λέει:

[1351] «Ὅπως ἡ μεγάλη ζήτηση χρήματος αὐξάνει τήν τιμή τοῦ χρήματος, τό ἴδιο ἐπίσης πρέπει ἡ μεγάλη ζήτηση σιταριοῦ νά *αὐξήσει τήν τιμή του, ἑπομένως, καί τήν πρόσοδο τῆς γῆς πού παράγει σιτάρι»*

(ἐδῶ λοιπόν λέγεται ἀνοικτά, ὅτι ἡ *τιμή* τοῦ σιταριοῦ καθορίζει τήν πρόσοδο, ἀκριβῶς ὅπως προκύπτει ἀπό τήν προηγούμενη ἀνάπτυξή μας ὅτι ἡ πρόσοδος δέν εἶναι ἐκείνη πού καθορίζει τήν ἀξία τοῦ σιταριοῦ),

«*καί τελικά καθορίζει τήν τιμή τῆς ἴδιας τῆς γῆς,* λ.χ. ὅταν τό σιτάρι πού διατρέφει τό Λονδίνο ἤ ἕναν στρατό πρέπει νά μεταφέρεται ἀπό ἀπόσταση σαράντα μιλλίων, *τότε τό σιτάρι πού καλλιεργεῖται σέ μιά περιφέρεια μέ ἀκτίνα ἑνός μιλλίου ἀπό τό Λονδίνο* ἤ ἀπό τήν κατασκήνωση ἑνός τέτιου στρατοῦ, *θά αὐξήσει τή φυσική τιμή του* τόσο, ὅσα εἶναι τά ἔξοδα μεταφορᾶς του ἀπό ἀπόσταση 39 μιλλίων... Ἀπ' αὐτό προκύπτει τό γεγονός, ὅτι *στήν οὐσία ἰσάξια κομμάτια γῆς* πού βρίσκονται κοντά σέ πυκνοκατοικημένα σημεῖα, ὁ πληθυσμός τῶν ὁποίων διατρέφεται ἀπό μιά περιοχή μεγάλης ἔκτασης, γιά τόν λόγο αὐτό δέν ἀποφέρουν μόνο *μεγαλύτερη πρόσοδο,* ἀλλά στοιχίζουν ἐπίσης περισσότερες χρονιάτικες πρόσοδες ἀπό τά κομμάτια γῆς πού βρίσκονται σέ ἀπομακρυσμένα μέρη κλπ.» (σελ. 29).

Ὁ Πέττυ ἀναφέρει ἐπίσης καί τόν δεύτερο λόγο τῆς διαφορικῆς προσόδου, τή *διαφορετική γονιμότητα* τῆς γῆς, ἑπομένως καί τή *διαφορετική παραγωγικότητα* τῆς ἐργασίας σέ κομμάτια γῆς ἴσης ἔκτασης:

«Ἡ *καλή ποιότητα ἤ ἡ κακή ποιότητα,* μ' ἄλλα λόγια ἡ ἀξία τῆς γῆς, ἐξαρτιέται *ἀπό τή σχέση, τοῦ μεγαλυτερου ἤ μικρότερου μέρους τοῦ προϊόντος της πού δίνεται γιά τή χρησιμοποίησή της,* π ρ ό ς τ ή ν ἁ π λ ή ἐ ρ γ α σ ί α, π ο ύ θ ά χ ρ η σ ι μ ο π ο ι ό τ α ν γ ι ά ν ά π α ρ α χ θ ε ῖ τ ό ἴ δ ι ο π ρ ο ϊ ό ν» σελ. 67).
πρόσοδό της» (folio ed of Locke's Works, vol II) [111]

Ἔτσι, ὁ Πέττυ ἐξήγησε *καλύτερα ἀπό τόν Α. Σμίθ* τή διαφορική πρόσοδο. [XXII - 1351]

[XXII - 1397] {Petty, «A Treatise of Taxes and Contributions», London 1667. *Συμπληρωματικές παρατηρήσεις.*

1) *Σχετικά μέ τή μάζα τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος,* πού χρειάζεται ἕνα ἔθνος, σελ. 16, 17.

Ἡ ἄποψή του γιά τή *συνολική παραγωγή* φαίνεται στήν παρακάτω φράση: «Ἄν σέ μιά περιοχή ζοῦν 1.000 ἄνθρωποι καί ἄν οἱ 100 ἀπό αὐτούς μποροῦν νά παράγουν τήν ἀπαραίτητη τροφή καί τό ντύσιμο καί γιά τούς 1.000. Ἄν ἄλλοι 200 παράγουν τόσα ἐμπορεύματα, ὅσα ἄλλα ἔθνη θέλουν νά πάρουν δίνοντας σάν ἀντάλλαγμα δικά τους ἐμπορεύματα ἤ χρῆμα, καί ἄν ἄλλοι 400 ἀπασχολοῦνται γιά νά παράγουν στολίδια, διασκέδαση καί μεγαλεῖα γιά ὅλους. Ἄν 200 ἄλλοι ἀσχολοῦνται σάν κυβερνητικοί ὑπάλληλοι, θεολόγοι, νομικοί, γιατροί, ἔμποροι καί λιανοπουλητές, 900 δηλαδή συνολικά, τότε γεννιέται τό ἐρώτημα» κλπ. γιά τούς φτωχούς («τούς ὑπεραρίθμους»)(σελ. 12).

Κατά τήν ἐξέταση τῆς προσόδου καί τοῦ ὑπολογισμοῦ της σέ χρῆμα, ὅταν ὁ Πέττυ παίρνει* equal labours (quantities)**:

«Αὐτή, βεβαιώνω, ὅτι εἶναι ἡ *βάση τῆς ἐξίσωσης καί τῆς ἰσοζύγισης τῶν ἀξιῶν*, ὡστόσο στό ἐποικοδόμημα καί στήν πρακτική ἐφαρμογή τους ὁμολογῶ ὅτι ὑπάρχει μεγάλη ποικιλία καί περιπλοκή» (σελ. 25).

[*δ) Φυσική σχέση ἰσότητας ἀνάμεσα στή γῆ καί στήν ἐργασία*]

[1398] 2) Αὐτό πού ἀπασχολοῦσε πολύ τόν Πέττυ εἶναι ἡ «φυσική σχέση ἰσότητας ἀνάμεσα στή γῆ καί στήν ἐργασία» (natural Par between Land and Labour») (σελ. 25).

«Τά ἀσημένια καί τά χρυσά νομίσματά μας τά *χαρακτηρίζουμε* μέ διάφορα ὀνόματα, ἔτσι στήν Ἀγγλία τά ὀνομάζουμε λίρες, σελλίνια, πέννες, πού ὅλα μποροῦν νά ἐκφραστοῦν καί νά κατανοηθοῦν μέ μιά ἀπό αὐτές τίς ὀνομασίες. Ἐκεῖνο ὅμως πού θέλω νά πῶ σχετικά μ' αὐτό εἶναι τό ἑξῆς: Ὅλα τά πράγματα θά ἔπρεπε νά ἐκτιμοῦνται *μέ δυό φυσικούς ὀνομαστές — τή γῆ καί τήν ἐργασία*. Θά ἔπρεπε δηλαδή νά λέμε ὅτι ἕνα πλοῖο ἤ ἕνα σακκάκι ἀξίζουν τόσο ὅσο ἀξίζει αὐτή ἤ ἐκείνη ἡ ἔκταση τῆς γῆς, εἴτε τούτη ἤ ἐκείνη ἡ ποσότητα ἐργασίας, μιά καί τά δυό — καί τό πλοῖο καί τό σακκάκι — εἶναι *δημιουργήματα τῆς γῆς καί τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας πάνω στή γῆ αὐτή*. Ἄν αὐτό εἶναι σωστό, τότε θά εἴμασταν εὐτυχεῖς, ἄν βρίσκαμε *μιά φυσική σχέση ἰσότητας ἀνάμεσα στή γῆ καί στήν ἐργασία*, ἔτσι πού τήν ἀξία νά μποροῦμε νά τήν ἐκφράζουμε ἐξίσου μέ τή μιά ἀπό τίς δυό, ἤ, ἀκόμα καλύτερα, νά τήν ἐκφράζουμε μόνο μέ αὐτές τίς δυό καί νά μποροῦμε μέ τήν ἴδια εὐκολία καί βεβαιότητα νά μετατρέπουμε τή μιά στήν ἄλλη, ὅπως μετατρέπουμε πέννες σέ λίρες».

Γι' αὐτό ἀναζητεῖ τή «φυσική ἀξία τῆς γῆς πού πουλιέται ἐλεύθερα», ἀφοῦ εἶχε βρεῖ προηγούμενα τή χρηματική ἔκφραση τῆς προσόδου.

---

* βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο σελ. 393-394

** ἴσες ἐργασίες (ποσότητες)

Βρίσκουμε σ' αὐτόν τρεῖς καθορισμούς πού ἀλληλομπλέκονται:

α) Τό *μέγεθος τῆς ἀξίας* πού καθορίζεται ἀπό τόν ἴσο χρόνο ἐργασίας, καί στόν ὁποῖο ἡ *ἐργασία* θεωρεῖται σάν *πηγή τῆς ἀξίας*.

β) Ἡ *ἀξία* σάν μορφή τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Γι' αὐτό καί τό χρῆμα θεωρεῖται σάν ἡ *ἀληθινή μορφή τῆς ἀξίας*, παρ' ὅλο πού σέ ἄλλα σημεῖα ὁ Πέττυ ἀνατρέπει ὅλες τίς αὐταπάτες τοῦ νομισματικοῦ συστήματος. Βλέπουμε λοιπόν σ' αὐτόν τόν *καθορισμό τῆς ἔννοιας*.

γ) Μπέρδεμα τῆς ἐργασίας, σάν πηγῆς τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας καί σάν πηγῆς τῆς ἀξίας χρήσης, πράγμα πού προϋποθέτει μιά φυσική ὕλη (γῆ). Πράγματι, «σπάει» τήν «ἰσότητα» ἀνάμεσα στήν ἐργασία καί τή γῆ, παρουσιάζοντας τήν *ἀξία* τῆς τελευταίας σάν *κεφαλαιοποιημένη πρόσοδο*, χωρίς νά μιλάει λοιπόν γιά τή γῆ σάν φυσική οὐσία τῆς ἐργασίας.

3) Σχετικά μέ τό ἐπιτόκιο, ὁ Πέττυ λέει:

«Ἀλλοῦ ἔχω μιλήσει γιά τή ματαιότητα καί τό ἀνώφελο τῆς σύνταξης *ἀστικῶν, θετικῶν νόμων* ἐνάντια στό *νόμο τῆς φύσης*» (δηλαδή νόμους πού πηγάζουν ἀπό τή φύση τῆς ἀστικῆς παραγωγῆς) (σελ. 29).

4) *Σχετικά μέ τήν πρόσοδο: Ὑπεραξία* ἐξαιτίας τῆς *μεγαλύτερης παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας*.

«Ἄν οἱ κομητεῖες πού ἀναφέραμε μποροῦν νά γίνουν πιό καρποφόρες μέ περισσότερη ἐργασία ἀπό τήν ἐργασία πού χρησιμοποιεῖται τώρα (λ.χ. μέ τό σκάψιμο ἀντί μέ τό ὄργωμα τῆς γῆς, μέ τό φύτευμα ἀντί μέ τό σκόρπισμα τῶν σπόρων, μέ τή διαλογή τῶν σπόρων ἀντί μέ τήν ἀδιάλεκτη χρησιμοποίησή τους, μέ τό μούσκεμά τους ἀντί μέ τή χρησιμοποίησή τους χωρίς καμιά προετοιμασία, μέ τή λίπανση τῆς γῆς μέ ἅλατα ἀντί μέ μισοσαπισμένο ἄχυρο κλπ.) τότε ἡ *πρόσοδος* θά εἶναι τόσο πιό μεγάλη ὅσο περισσότερο *ἡ αὐξημένη ἀπόδοση θά ξεπερνάει τήν αὐξημένη ἐργασία»* (σελ. 32).

(Μέ αὐξημένη ἐργασία ἐννοεῖ ἐδῶ τήν *τιμή* ἤ τόν *μισθό τῆς ἐργασίας*).

5) *Αὔξηση τοῦ χρήματος*. (κεφ. XIV).

6) Τό σημεῖο πού ἀναφέραμε πιό πάνω, ὅτι, «ἄν τοῦ χορηγηθεῖ τό διπλάσιο, τότε θά ἐργάζεται μόνο τό μισό κλπ.», πρέπει νά κατανοηθεῖ ἔτσι: Ἄν ὁ ἐργάτης θά ἔπαιρνε γιά 6 ὡρῶν ἐργασία τήν ἀξία τῶν 6 ὡρῶν, τότε θά ἔπαιρνε τά *διπλά* ἀπό ἐκεῖνα πού παίρνει τώρα, γιατί τήν ἀξία τῶν 6 τήν παίρνει γιά 12 ὡρῶν ἐργασία. Τότε θά ἐργαζόταν μόνο 6 ὧρες, «καί αὐτό θά σήμαινε ζημιά γιά τήν κοινωνία», κλπ.

Petty, «An Essay concerning the Multiplication of Mankind» (1682) Καταμερισμός τῆς ἐργασίας (σελ. 35, 36).

«Political Anatomy of Ireland» καί «Verbum Sapienti» 1672 (ἔκδοση *Λονδίνου* 1691).

1) «Αὐτό μέ ὁδηγεῖ στή σημαντικότερη σκέψη τῆς *πολιτικῆς οἰκονομίας*, δηλαδή: Πῶς μπορεῖ κανείς ν' ἀποκαταστήσει μιὰ *σχέση ἰσότητας καί μιά ἐξίσωση* ἀνάμεσα στή γῆ καί στήν ἐργασία, ὥστε ἡ ἀξία ἑνός πράγματος νά μπορεῖ νά ἐκφράζεται μόνο μέ τά δυό αὐτά»(σελ. 63, 64).

Πράγματι, ἐδῶ βρίσκεται στή βάση μόνο τό καθῆκον, νά ἀναχθεῖ *ἡ ἴδια ἡ ἀξία τῆς γῆς σέ ἐργασία.*

[1399] 2) Τό σύγγραμμα αὐτό ἔχει γραφτεῖ ἀργότερα ἀπό ἐκεῖνο πού ἀναφέρθηκε πιό πάνω.[108]

«Ἡ *καθημερινή τροφή* ἑνός *ἐνήλικου ἀνθρώπου*, παρμένη σάν μέσος ὅρος, καί *ὄχι ἡ ἐργασία μιᾶς ἡμέρας, εἶναι τό γενικό μέτρο τῆς ἀξίας* καί φαίνεται νά εἶναι τό ἴδιο κανονική καί σταθερή ὅπως ἡ ἀξία τοῦ καθαροῦ ἀργύρου... Γι' αὐτό *καθορίζω τήν ἀξία* μιᾶς ἰρλανδικῆς καλύβας *μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν καθημερινῶν μερίδων τῶν μέσων συντήρησης πού δαπάνησε ὁ κατασκευαστής κατά τήν οἰκοδόμησή της*» (σελ. 65).

Αὐτό τό τελευταῖο εἶναι πέρα γιά πέρα φυσιοκρατικό.

«Τό γεγονός ὅτι μερικοί ἄνθρωποι θέλουν νά τρῶνε περισσότερο ἀπό τούς ἄλλους, δέν εἶναι οὐσιαστικό, γιατί μέ τόν ὅρο καθημερινή μερίδα τῶν μέσων συντήρησης ἐννοοῦμε τό ἑκατοστημόριο ἐκείνου πού τρῶνε ἑκατό ἄνθρωποι τοῦ πιό διαφορετικοῦ εἴδους καί μεγέθους, γιά νά ζοῦνε, νά ἐργάζονται καί νά πολλαπλασιάζονται»(σελ. 64).

Αὐτό ὅμως πού ζητάει ἐδῶ ὁ Πέττυ στή *στατιστική* τῆς Ἰρλανδίας δέν εἶναι τό γενικό μέτρο τῆς ἀξίας, ἀλλά τό μέτρο *τῆς ἀξίας* μέ τήν ἔννοια πού τό *χρῆμα* εἶναι μέτρο τῶν ἀξιῶν.

3) *Μάζα τοῦ χρήματος καί πλοῦτος τοῦ ἔθνους* («Verbum Sapienti») (σελ. 13).

4) *Κεφάλαιο.*

«Αὐτό πού ἐμεῖς τό ὀνομάζουμε *πλοῦτο, κεφάλαιο* ἤ *ἀπόθεμα τοῦ ἔθνους* καί αὐτό πού εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς *προηγούμενης ἤ παρωχημένης ἐργασίας* δέν θά ἔπρεπε νά κατανοηθεῖ σάν κάτι, *πού πρέπει νά ξεχωριστεῖ ἀπό τίς σήμερα δρῶσες δυνάμεις*»(σελ. 9).

5) *Παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας.*

«Εἴπαμε, ὅτι ὁ μισός λαός, μέ πολύ μέτρια ἀπόδοση ἐργασίας, θά μποροῦσε νά πλουτίσει πολύ τό Βασίλειο... σέ τί θά πρέπει νά χρησιμοποιήσουν τήν ἐργασία του; Σχετικά μ' αὐτό λέω γενικά: Στήν παραγωγή μέσων διατροφῆς καί ἄλλων ἀναγκαίων μέσων συντήρησης γιά τόν συνολικό πληθυσμό τῆς χώρας *μέ λίγα ἐργατικά χέρια*. Εἴτε μέ *σκληρότερη ἐργασία*, εἴτε μέ τήν *εἰσαγωγή μέσων ἐξοικονόμησης ἐργασίας καί διευκόλυνσης τῆς ἐργασίας*, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο μέ ἐκεῖνο πού ἤλπιζαν μάταια ν' ἀποκτήσουν οἱ ἄνθρωποι ἀπό τήν πολυγαμία. Γιατί, ἄν κάποιος κάνει τή δουλιά πέντε ἀνθρώπων, πραγματοποιεῖ τό ἴδιο ἀποτέλεσμα πού θά πραγματοποιοῦσε, ἄν ἔφερνε στόν κόσμο τέσσερις ἐνήλικους ἐργάτες» (σελ. 22). *«Πιό φτηνή θά εἶναι ἡ τροφή...* ἄν ἡ τροφή *θά παράγεται μέ λιγότερα ἐργατικά χέρια ἀπ' ὅ,τι γίνεται ἀλλοῦ»* (σελ. 23).

6) Σκοπός τῶν ἀνθρώπων καί προορισμός (σελ. 24).

7) *Σχετικά μέ τό χρῆμα βλέπε* ἐπίσης καί τό «Quantulumcunque» (1682).} [XXII - 1399]

[Πέττυ, Σέ Ντάντλυ Νόρθ, Λόκ]

[XXII - 1397] Ἄν συγκρίνει κανείς τά συγγράμματα τοῦ Νόρθ καί τοῦ Λόκ μέ τό «Quantulumcunque» (1682) καί τό «A Treatise upon Taxes, and Contributions» (1662) τοῦ Πέττυ, θά δεῖ τήν ἐξάρτησή τους ἀπό τόν Πέττυ: 1) σχετικά *μέ τήν πτώση τοῦ ἐπιτοκίου,* 2) σχετικά μέ τήν αὔξηση ἤ τή μείωση τοῦ χρήματος, 3) τόν χαρακτηρισμό τοῦ τόκου σάν χρηματικῆς προσόδου ἀπό τόν *Νόρθ* κλπ. — Βλέπε ἐπίσης τήν ἐργασία τοῦ Πέττυ «Anatomy of Ireland» (1672).

Ὁ Νόρθ καί ὁ Λόκ ἔγραψαν τίς ἐργασίες τους[109] ταυτόχρονα καί ἀπό τήν ἴδια ἀφορμή: Lowering of Interest καί Raising of Money, ὅμως μέ ἀντιτιθέμενες ἀπόψεις. Γιά τόν Λόκ ἡ *«ἔλλειψη χρήματος»* φταίει γιά τό ὕψος τοῦ ἐπιτοκίου καί γενικά γιά τό ὅτι τά πράγματα δέν ἀποφέρουν τίς πραγματικές τους τιμές καί τά εἰσοδήματα πού θά προέκυπταν ἀπ' αὐτές. Ἀντίθετα, ὁ Νόρθ δείχνει ὅτι δέν εἶναι ἡ ἔλλειψη χρήματος, ἀλλά ἡ ἔλλειψη κεφαλαίου καί εἰσοδήματος. Σ' αὐτόν βρίσκουμε γιά πρώτη φορά τήν ἔννοια stock or capital* ἤ μᾶλλον τοῦ *χρήματος* σάν ἁπλῆς *μορφῆς τοῦ κεφαλαίου,* ἐφ' ὅσον τό χρῆμα δέν χρησιμεύει σάν μέσο κυκλοφορίας. Στόν Sir Dudley North βρίσκουμε τήν πρώτη σωστή ἔννοια τοῦ τόκου, ἀντίθετη ἀπό τήν ἀντίληψη τοῦ Λόκ. [XXII - 1397]

* ἀπόθεμα, κονδύλι ἤ κεφάλαιο

Λόκ

[*Ἡ ἐξέταση τῆς προσόδου καί τοῦ τόκου ἀπό τή σκοπιά τῆς ἀστικῆς θεωρίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου*]

[XX - 1291a] Ἄν πάρουμε τήν ἄποψη τοῦ Λόκ γιά τήν ἐργασία γενικά, μαζί μέ τήν ἄποψή του γιά τήν *προέλευση τοῦ τόκου* καί τῆς *προσόδου* — γιατί μόνο μ' αὐτές τίς καθορισμένες μορφές ἐμφανίζεται σ' αὐτόν ἡ ὑπεραξία — τότε ἡ ὑπεραξία δέν εἶναι παρά *ξένη ἐργασία*, ὑπερεργασία, τήν ἰδιοποίηση τῆς ὁποίας τήν κάνουν δυνατή στούς ἰδιοκτῆτες τους ἡ γῆ καί τό κεφάλαιο — οἱ ὅροι τῆς ἐργασίας. Ἡ δέ ἰδιοκτησία ἑνός μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ὅρων ἐργασίας, ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ὅρων πού μπορεῖ νά ἀξιοποιήσει ἕνα μόνο πρόσωπο μέ τήν ἐργασία του, εἶναι γιά τόν Λόκ μία *πολιτική* ἐφεύρεση, πού ἀντιφάσκει μέ τή βάση τοῦ φυσικοῦ δικαίου τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας». [1292a]

{Καί γιά τόν *Χόμπς* ἡ μοναδική πηγή κάθε πλούτου εἶναι ἡ ἐργασία, ἐκτός ἀπό τά δῶρα τῆς φύσης πού βρίσκονται ἄμεσα σέ καταναλώσιμη κατάσταση. Ὁ Θεός (ἡ φύση) «εἴτε *δίνει δωρεάν*, εἴτε *πουλάει* στό ἀνθρώπινο γένος *ἔναντι ἐργασίας*» (*«Λεβιάθαν»*, σελ. 232). Γιά τόν Χόμπς, ὅμως, ὁ βασιλιάς (Souverain) εἶναι ἐκεῖνος πού κατά τό δοκοῦν μοιράζει τή γῆ σάν ἰδιοκτησία.

Τά σχετικά σημεῖα εἶναι τά ἑξῆς:

«Παρ' ὅλον ὅτι ἡ *γῆ* καί ὅλα τά κατώτερα πλάσματα ἀνήκουν ἀπό κοινοῦ σ' ὅλους τούς ἀνθρώπους, ὡστόσο κάθε ἄνθρωπος κατέχει προσωπικά μία ἰδιοκτησία, πάνω στήν ὁποία, ἐκτός ἀπ' αὐτόν τόν ἴδιο, κανένας ἄλλος δέν ἔχει δικαίωμα. Μποροῦμε νά ποῦμε, ὅτι τοῦ ἀνήκουν ἡ ἐργασία τοῦ σώματός του καί τό ἔργο τῶν χεριῶν του. Ὅλα, ὅσα βγάζει ἀπό τήν κατάσταση πού δημιούργησε καί ἄφησε ἡ φύση, τά ἔχει ἀναμίξει μέ τήν ἐργασία του καί τά συνέδεσε μέ κάτι πού τοῦ ἀνήκει, καί μέ τόν τρόπο αὐτό τά κάνει ἰδιοκτησία του» (Locke, «Of Government», b. II, ch. V, Works, 1768, v. II, 7th edit. p. 229).

«Ἡ ἐργασία του τό πῆρε ἀπό τά χέρια τῆς φύσης, ὅπου ἦταν κοινό ἀγαθό καί ἀνῆκε ἐξίσου σ' ὅλα τά τέκνα της, καί ἔτσι τό ἰδιοποιήθηκε» (σελ. 230).

«Ὁ ἴδιος φυσικός νόμος, πού μᾶς δίνει μέ τόν τρόπο αὐτό ἰδιοκτησία, περιορίζει ταυτόχρονα τήν ἰδιοκτησία αὐτή... Τόσα, ὅσα μπορεῖ νά χρησιμοποιήσει κανείς, πού κατά κάποιον τρόπο εἶναι ὠφέλιμα γιά τή ζωή του, προτοῦ φθαροῦν, μπορεῖ νά τά μετατρέψει μέ τήν ἐργασία του σέ ἰδιοκτησία. Ὅ,τι παραπανήσιο ὑπάρχει, ξεπερνάει τό μερίδιό του καί ἀνήκει σέ ἄλλους» (στό ἴδιο).

«Τό κύριο ἀντικείμενο τῆς ἰδιοκτησίας, ὅμως, δέν εἶναι τώρα *οἱ καρποί τῆς γῆς*» «ἀλλά *ἡ ἴδια ἡ γῆ* ... Τόση γῆ ὅση μπορεῖ ἕνας ἄνθρωπος νά καλλιεργήσει, νά φυτέψει, νά ὀργώσει, νά σπείρει καί νά χρησιμοποιήσει τά προϊόντα της, τόση γῆ εἶναι ἰδιοκτησία του. Μέ τήν ἐργασία του τήν ξεχωρίζει κατά κάποιον τρόπο ἀπό τήν κοινοτική γῆ»(στό ἴδιο, σελ. 230). «Ἡ κατάκτηση ἤ ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς καί ἡ κυριαρχία πάνω της εἶναι, ὅπως βλέπουμε, ἀδιαχώριστα συνδεδεμένες. Ἡ μιά ἤγειρε ἀξιώσεις πάνω στήν ἄλλη» (σελ. 231). «Τό μέτρο τῆς ἰδιοκτησίας τό καθόρισε σωστά ἡ φύση ***μέ τήν ἔκταση τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας*** καί μέ τίς ἀνέσεις τῆς ζωῆς. Κανενός ἀνθρώπου ἡ ἐργασία δέν μποροῦσε νά τά ὑποτάξει καί νά τά ἰδιοποιηθεῖ ὅλα. Ἀκόμα, γιά τήν ἱκανοποίηση τῆς δικῆς του ἀπόλαυσης, δέν μποροῦσε νά καταναλώσει περισσότερα ἀπό ἕνα μικρό μέρος τοῦ συνόλου, ἔτσι πού γιά τόν καθένα θά ἦταν ἀδύνατο μέ τόν τρόπο αὐτό νά βάλει χέρι στά δικαιώματα ἑνός ἄλλου ἤ ν' ἀποκτήσει μιά ἰδιοκτησία σέ βάρος τοῦ γείτονά του... Τό μέτρο αὐτό περιόριζε σέ παλαιότερες ἐποχές τήν ἰδιοκτησία τοῦ καθενός σ' ἕνα πολύ μέτριο μερίδιο, τόσο, ὅσο μποροῦσε νά ἰδιοποιηθεῖ, χωρίς νά ζημιώνει ἄλλον... Καί τό ἴδιο μέτρο ***μπορεῖ***, ὅσο κατειλημμένος κι ἄν φαίνεται ὅτι εἶναι σήμερα ὁ κόσμος, νά χρησιμοποιεῖται πάντα, χωρίς νά ζημιώνει κανείς» (σελ. 231, 232).

Ἡ ἐργασία δίνει στά πράγματα σχεδόν ὅλη τους τήν ἀξία {ἡ *ἀξία* ἐδῶ σημαίνει ἀξία χρήσης, ἡ δέ ἐργασία παίρνεται σάν συγκεκριμένη ἐργασία, ὄχι σάν ποσότητα, ὅμως τό μέτρο τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας μέ τήν ἐργασία βασίζεται πράγματι στό ὅτι ὁ ἐργάτης δημιουργεῖ τήν ἀξία χρήσης}. Τό ὑπόλοιπο τῆς ἀξίας χρήσης, πού δέν ἀνάγεται σέ ἐργασία, εἶναι δῶρο τῆς φύσης, καί γι' αὐτό εἶναι αὐτή καθεαυτή ***κοινή ἰδιοκτησία***. Αὐτό λοιπόν πού προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει ὁ *Λόκ*, δέν εἶναι ἡ ἀντίθεση ὅτι, ἐκτός ἀπό τήν ἐργασία, μπορεῖ κανείς ν' ἀποκτήσει ἰδιοκτησία καί μέ ἄλλες διαδικασίες, ἀλλά πῶς μέ τήν ἀτομική ἐργασία μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ ἀτομική ἰδιοκτησία, παρά τήν κοινή ἰδιοκτησία στή φύση.

«Εἶναι πραγματικά ἡ ἐργασία, ἐκείνη πού καθορίζει τή διαφορά τῆς ἀξίας κάθε πράγματος... Ἀπό τά προϊόντα τῆς γῆς πού εἶναι ὠφέλιμα γιά τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου... τά ἐνενήντα ἐννέα στά ἑκατό πρέπει ν' ἀποδοθοῦν στή συμβολή τῆς ἐργασίας» (σελ. 234). «Αὐτό λοιπόν πού καθορίζει τό μεγαλύτερο μέρος

τῆς ἀξίας τῆς γῆς εἶναι ἡ ἐργασία»(σελ. 234). «Παρ' ὅλο πού τά πράγματα τῆς φύσης εἶναι δοσμένα ἀπό κοινοῦ σέ ὅλους, ὡστόσο ὁ ἄνθρωπος, *σάν κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του καί σάν κάτοχος τοῦ δικοῦ του προσώπου* καί τῶν πράξεων ἤ τῆς ἐργασίας του φέρει ἤδη μέσα του τή μεγάλη βάση τῆς ἰδιοκτησίας» (σελ. 235).

Τό ἕνα ὅριο λοιπόν εἶναι τό φράγμα *τῆς προσωπικῆς ἐργασίας*. Τό ἄλλο ὅτι κανένας δέν συσσωρεύει περισσότερα πράγματα ἀπ' ὅσα μπορεῖ νά χρησιμοποιήσει. Αὐτό τό τελευταῖο διευρύνεται μέ τήν ἀνταλλαγή τῶν προϊόντων μικρῆς διάρκειας μέ *χρῆμα* (παραβλέπουμε τίς ἄλλες ἀνταλλαγές).

«Ἀπό αὐτά τά πράγματα *διαρκείας* μπορεῖ νά συσσωρεύσει τόσα, ὅσα τοῦ ἀρέσει, ἡ ὑπέρβαση τῶν ὁρίων τῆς δικαιωματικῆς ἰδιοκτησίας του» {παραβλέπουμε τά *δρια* τῆς προσωπικῆς του ἐργασίας} «δέν βρίσκεται στό μέγεθος τῆς ἰδιοκτησίας του, ἀλλά στήν καταστροφή ὅλων ἐκείνων πού δέν τοῦ ἀποφέρουν ὄφελος. Καί ἔτσι παρουσιάστηκε ἡ χρησιμοποίηση τοῦ χρήματος, ἑνός πράγματος διαρκείας, πού μποροῦσε νά τό φυλάξει, χωρίς αὐτό νά χαλάει καί πού οἱ ἄνθρωποι ὕστερα ἀπό κοινή συμφωνία τό δέχτηκαν στήν ἀνταλλαγή [1293α] ἔναντι τῶν πραγματικά ὠφέλιμων, εὔκολα ὅμως καταστρεφόμενων μέσων ζωῆς» (σελ. 236).

Ἔτσι ἀρχίζει ἡ ἀνισότητα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὅμως παραμένει *τό μέτρο τῆς προσωπικῆς ἐργασίας*.

«Αὐτόν τό χωρισμό τῶν πραγμάτων σέ ἄνιση ἀτομική ἰδιοκτησία τόν ἔκαναν δυνατό οἱ ἄνθρωποι ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς κοινωνίας καί χωρίς συμφωνία, μόνο χάρη στό γεγονός ὅτι δόσανε μιάν ἀξία στόν χρυσό καί στόν ἄργυρο, ἐνῶ συμφώνησαν σιωπηρά σχετικά μέ τή χρησιμοποίηση τοῦ χρήματος» (σελ. 237).

Μ' αὐτό τό χωρίο θά πρέπει λοιπόν νά παραβάλουμε τό ἀκόλουθο σημεῖο ἀπό τό σύγγραμμα τοῦ Λόκ γιά τόν τόκο[110] καί νά ξεχάσουμε ὅτι, σύμφωνα μ' αὐτόν, τό φυσικό δίκαιο κάνει τήν *προσωπική ἐργασία* ὅριο τῆς εὐημερίας:

«Θά ἐξετάσουμε τώρα πῶς ἀποκτᾶ» (τό χρῆμα) «τήν ἴδια φύση μέ τή γῆ, ἀποφέροντας ἕνα καθορισμένο ἐτήσιο εἰσόδημα, πού τό ὀνομάζουμε ὄφελος ἤ τόκο. Γιατί ἡ γῆ παράγει φυσικότατα κάτι τό καινούργιο καί ὠφέλιμο καί πολύτιμο γιά τήν ἀνθρωπότητα. Ἀντίθετα, τό χρῆμα εἶναι ἕνα ἄγονο πράγμα καί δέν παράγει τίποτα, *μεταβιβάζει*, ὅμως, βάσει συμφωνίας *τό κέρδος, πού ἀποτελοῦσε τήν ἀμοιβή τῆς ἐργασίας ἑνός ἀνθρώπου, στήν τσέπη ἑνός ἄλλου*. Ἐκεῖνο πού τό προκαλεῖ αὐτό εἶναι ἡ ἄνιση κατανομή τοῦ χρήματος. Ἡ ἀνισότητα αὐτή ἀσκεῖ τήν ἴδια ἐπίδραση στή γῆ μέ τήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ στό χρῆμα...

Γιατί ή άνιση κατανομή τῆς γῆς (ἄν ἐσύ ἔχεις περισσότερη γῆ ἀπό τή γῆ πού μπορεῖς ἤ πού θέλεις νά καλλιεργήσεις, ἐνῶ ἕνας ἄλλος ἔχει λιγότερη) σοῦ προμηθεύει ἕναν παχτωτή γιά τή γῆ σου. Καί ἡ ἴδια ἄνιση κατανομή τοῦ χρήματος... μοῦ προμηθεύει ἕναν παχτωτή γιά τό χρῆμα μου: Ἔτσι *τό χρῆμα μου, χάρη στήν ἐπιμέλεια τοῦ δανειζόμενου εἶναι σέ θέση στήν ἐμπορική ζωή* νά τοῦ ἀποφέρει περισσότερα ἀπό ἕξη στά ἑκατό, τό ἴδιο ὅπως καί ἡ γῆ σου, *χάρη στή δουλιά τοῦ παχτωτῆ*, εἶναι σέ θέση νά ἀποφέρει μεγαλύτερο ἔσοδο ἀπό τήν πρόσοδό της»(folio ed. of Locke's Works, 1740, vol. II).[111]

Στό σημεῖο αὐτό ὁ Λόκ στήν πολεμική του ἐνάντια στή γαιοκτησία θέλει νά δείξει σ' αὐτήν ὅτι ἡ πρόσοδός της δέν ξεχωρίζει κατά τίποτε ἀπό τήν τοκογλυφία. Ὅμως μέ τήν ἀνισότιμη κατανομή τῶν ὅρων παραγωγῆς καί τά δυό, καί ἡ πρόσοδος καί ὁ τόκος, «μεταβιβάζουν τό κέρδος, πού ἀποτελοῦσε τήν ἀμοιβή ἐργασίας ἑνός ἀνθρώπου, στήν τσέπη ἑνός ἄλλου».

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Λόκ γίνεται πιό σημαντική, γιατί ἀποτελεῖ τήν κλασική ἔκφραση τῶν ἀντιλήψεων περί δικαίου τῆς ἀστικῆς κοινωνίας σέ ἀντίθεση πρός τή φεουδαρχική καί γιατί ἐπιπλέον ἡ φιλοσοφία του χρησίμευε σ' ὅλη τήν κατοπινή ἀγγλική πολιτική οἰκονομία σάν βάση ὅλων τῶν ἀντιλήψεών της. [XX-1239a]

Νόρθ

[*Τό χρῆμα σάν κεφάλαιο. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου σάν αἰτία γιά τήν πτώση τοῦ ἐπιτοκίου*]

[XXIII-1418] Sir Dudley North «Discourses upon Trade etc.», London 1691 (*Συμπληρωματικό τετράδιο* C).[112]

Τό σύγγραμμα αὐτό, ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ οἰκονομικές ἐργασίες τοῦ Λόκ, συνδέονται ἄμεσα μέ τά συγγράμματα τοῦ Πέττυ καί βασίζονται σ' αὐτά.

Τό σύγγραμμα αὐτό ἀσχολεῖται κυρίως μέ τό *ἐμπορικό κεφάλαιο*, γι' αὐτό δέν εἶναι ἡ θέση του ἐδῶ. Ἀριστοτεχνική δεξιότητα στά πλαίσια τοῦ ὄγκου τῶν ζητημάτων πού ἐπεξεργάζεται.

Εἶναι στόν ἀνώτατο βαθμό περίεργο, ὅτι ἀπό τόν καιρό τῆς παλινόρθωσης τοῦ Καρόλου τοῦ II ὥς τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα ἀπό τήν πλευρά τῶν λόρδων γαιοκτημόνων ἀκούγονταν διαρκῶς παράπονα γιά τήν πτώση τῶν προσόδων (ἀκριβῶς ὅπως κατρακυλᾶνε διαρκῶς καί οἱ τιμές τοῦ σιταριοῦ ἰδίως ἀπό τό ?[113]). Παρ' ὅλον ὅτι κατά τή βίαιη ἐλάττωση τοῦ ἐπιτοκίου (ἀπό τόν καιρό τοῦ Culpeper καί τοῦ Sir J. Child) συμμετεῖχε πολύ ἡ τάξη τῶν βιομηχάνων καπιταλιστῶν, οἱ καθεαυτό ὅμως συνήγοροι αὐτοῦ τοῦ μέτρου ἦταν οἱ *γαιοκτήμονες*. Ἡ *«ἀξία τῆς γῆς»* καί ἡ *«αὔξησή της»* ἐπιβάλλεται σάν ἐθνικό συμφέρον. (Ἀκριβῶς ὅπως, ἀντίστροφα, ἀπό τό 1760 περίπου ἡ αὔξησή τῶν προσόδων, τῆς ἀξίας τῆς γῆς καί τῶν τιμῶν τοῦ σιταριοῦ καί τῶν τροφίμων καί τά παράπονα τῶν βιομηχάνων ἐνάντια στήν αὔξησή τους ἀποτελοῦν τή βάση τῶν οἰκονομικῶν ἐρευνῶν σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό).

Μέ μικρές ἐξαιρέσεις, ἡ πάλη ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους τοῦ χρήματος καί στούς γαιοκτήμονες εἶναι ἐκείνη πού γεμίζει τόν αἰώνα ἀπό τό 1650-1750, γιατί ἡ ἀριστοκρατία, πού ἔκανε μεγάλη ζωή, ἔβλεπε

μέ ἀποστροφή πώς πέφτει στά χέρια τῶν τοκογλύφων καί πώς, ἀπό τότε πού δημιουργήθηκαν τό σύγχρονο πιστωτικό σύστημα καί τό σύστημα τοῦ κρατικοῦ χρέους στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, ἔδοσαν στούς τογογλύφους τή δυνατότητα νά ἀντιμετωπίζουν τήν ἀριστοκρατία μέ ἐπιτυχία.

Ὁ Πέττυ ἤδη μιλάει γιά τά παράπονα τῶν γαιοκτημόνων σχετικά μέ τήν πτώση τῶν προσόδων καί γιά τήν ἀντίθεσή τους πρός τίς γαιοβελτιώσεις (βλέπε τό σχετικό σημεῖο[114]). Ὑπερασπίζει τήν τοκογλυφία ἐνάντια στούς γαιοκτήμονες καί βάζει σέ ἴση μοίρα τήν πρόσοδο τοῦ χρήματος μέ τήν πρόσοδο τῆς γῆς.

Ὁ Λόκ ἀνάγει καί τίς δυό στήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας. Παίρνει τήν ἴδια θέση, ὅπως καί ὁ Πέττυ. Καί οἱ δυό τάσσονται ἐνάντια στήν ἀναγκαστική ρύθμιση τοῦ τόκου. Οἱ γαιοκτήμονες παρατήρησαν πώς, ὅταν ἔπεφτε ὁ τόκος, ἀνέβαινε ἡ *ἀξία τῆς γῆς*. Μέ δοσμένο τό μέγεθος τῆς προσόδου, πέφτει ἤ μεγαλώνει ἡ *κεφαλαιοποιημένη ἔκφρασή της*, δηλαδή ἡ ἀξία τῆς γῆς, ἀντιστρόφως ἀνάλογα μέ τό ἐπιτόκιο.

Ὁ τρίτος ἐκπρόσωπος αὐτῆς τῆς γραμμῆς τοῦ Πέττυ εἶναι *ὁ Σέρ Ντάντλυ Νόρθ* στήν ἐργασία του πού ἀναφέραμε πιό πάνω.

Εἶναι ἡ πρώτη μορφή, μέ τήν ὁποία τό *κεφάλαιο* ἐξεγείρεται ἐνάντια στή *γαιοκτησία*, μιά καί *ὁ τόκος* ἀποτελοῦσε πράγματι ἕνα κύριο μέσο γιά τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή γιά τή συμμετοχή του στό εἰσόδημα τοῦ γαιοκτήμονα. Ὅμως τό βιομηχανικό καί τό ἐμπορικό κεφάλαιο τάσσονται λίγο-πολύ μαζί μέ τούς γαιοκτήμονες ἐνάντια σ' αὐτή τήν παλαιοῦ συρμοῦ μορφή τοῦ κεφαλαίου.

«Ὅπως ὁ γαιοκτήμονας δίνει μέ νοίκι τή γῆ του, τό ἴδιο δίνουν μέ νοίκι κι αὐτοί» (πού ἔχουν «*κεφάλαιο* γιά ἐπιχειρήσεις, πού ὅμως εἴτε δέν ἔχουν τήν ἀπαιτούμενη δεξιότητα, εἴτε ἀποφεύγουν τόν κόπο νά τό χρησιμοποιήσουν σέ ἐπιχειρήσεις») «*τό κεφάλαιό τους*. Αὐτό τό τελευταῖο νοίκι ὀνομάζεται *τόκος*, δέν εἶναι ὅμως παρά *ἡ πρόσοδος* τοῦ κεφαλαίου»,

(ἐδῶ βλέπουμε, ὅπως καί στόν Πέττυ, πῶς ἡ πρόσοδος φαινόταν στούς ἀνθρώπους πού μόλις βγῆκαν ἀπό τό μεσαίωνα [1419] σάν ἡ πρωταρχική μορφή τῆς ὑπεραξίας),

«ὅπως ἡ ἄλλη εἶναι ἡ πρόσοδος πού προέρχεται ἀπό τή γῆ. Σέ μερικές δέ γλῶσσες τό νοίκιασμα χρήματος καί τό νοίκιασμα γῆς εἶναι ἐξίσου χρησιμοποιούμενες ἔννοιες, τό ἴδιο γίνεται καί σέ μερικά μέρη τῆς Ἀγγλίας. Τό νά εἶσαι *κάτοχος γῆς* ἤ *κάτοχος κεφαλαίου* εἶναι λοιπόν τό ἴδιο πράγμα. Τό πλεονέκτημα τοῦ πρώτου συνίσταται μόνο στό ὅτι ὁ ἐνοικιαστής του δέν μπορεῖ νά πάρει τήν γῆ καί νά φύγει, ὅπως ὁ ἐνοικιαστής τοῦ ἄλλου μπορεῖ νά τό κάνει

μέ τό κεφάλαιο. Καί γι' αὐτό πρέπει ἡ γῆ ν' ἀποφέρει ἕνα *μικρότερο κέρδος* ἀπό τό κεφάλαιο, πού τό δανείζουν μέ μεγαλύτερο κίνδυνο»(North, «Discourses upon trade...», σελ. 4)

Τόκος. Φαίνεται πώς ὁ Νόρθ εἶναι ὁ πρῶτος πού ἔχει κατανοήσει σωστά τόν τόκο, γιατί μέ τή λέξη stock, ὅπως θά δοῦμε ἀπό τήν περικοπή πού θά παραθέσουμε ἀμέσως, δέν ἐννοεῖ μόνο τό χρῆμα, ἀλλά καί τό κεφάλαιο (ἀκριβῶς ὅπως καί ὁ Πέττυ *ξεχωρίζει τό* stock *καί τό χρῆμα*. Στόν Λόκ τό ὕψος τοῦ τόκου καθορίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τή μάζα τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ, τό ἴδιο καί στόν Πέττυ. *Βλέπε τά σχετικά σημεῖα στόν Μασσί)*.

«Ὅταν ὑπάρχουν περισσότεροι δάνειστές ἀπό δανειζόμενους, ὁ τόκος... θά πέσει... Τό ζήτημα δέν ἔχει ἔτσι, ὅτι δηλαδή ὁ χαμηλός τόκος ζωηρεύει τήν ἐπιχειρηματική ζωή, *ἀλλά ὅταν οἱ δουλιές ἀναπτύσσονται τό κεφάλαιο τοῦ ἔθνους* κατεβάζει τόν τόκο» (σελ. 4). «Ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος καί τά νομίσματα πού κόβονται ἀπό τά μέταλλα αὐτά δέν εἶναι παρά μέτρα καί σταθμά, μέ τά ὁποῖα διεξάγονται εὐκολότερα οἱ ἐμπορικές συναλλαγές ἀπ' ὅ,τι θά διεξάγονταν χωρίς αὐτά. Καί ἐκτός ἀπ' αὐτό ἀποτελοῦν ἕνα κατάλληλο φόντο γιά *νά τοποθετηθεῖ σ' αὐτό ἕνα περίσσευμα κεφαλαίου»* (σελ. 16).

Τιμή καί χρῆμα. Ἀφοῦ ἡ τιμή δέν εἶναι παρά τό ἐκφρασμένο *σέ χρῆμα ἰσοδύναμο* τοῦ ἐμπορεύματος καί, ὅταν γίνεται λόγος γιά *πούληση*, δέν πρόκειται παρά γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρῆμα — δηλαδή ἡ ἔκφραση τοῦ *ἐμπορεύματος* σάν *ἀνταλλακτική ἀξία*, γιά νά μετατραπεῖ ἔπειτα πάλι σέ ἀξίες χρήσης, τότε αὐτό ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς πρῶτες διαπιστώσεις, ὅτι ἐδῶ ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος δέν εἶναι παρά μόνο *ἡ μορφή ὕπαρξης* τῆς *ἀνταλλακτικῆς ἀξίας* τῶν ἴδιων τῶν ἐμπορευμάτων — μιά *στιγμή τῆς μεταμόρφωσής τους* καί ὄχι ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος σάν τέτιοι. Ὁ Νόρθ τό 'κφράζει αὐτό πολύ ὄμορφα γιά τήν ἐποχή του:

«Τί χρειάζονται αὐτοί οἱ ἄνθρωποι πού λαχταροῦν τό χρῆμα;» κλπ.

(Ὅλη ἡ περικοπή ἀπό τό Τετράδιο παράρτημα C, σελ. 12, 13)*[115].

* «Ἐπειδή τό χρῆμα... ἀποτελεῖ τό γενικό μέτρο γιά τήν πούληση καί τήν ἀγορά, ὁ καθένας πού ἔχει νά πουλήσει κάτι, χωρίς ὅμως νά μπορεῖ νά βρεῖ ἀγοραστή, σκέπτεται ἀμέσως ὅτι, ἄν τά ἐμπορεύματά του δέν μποροῦν νά πουληθοῦν, φταίει τό γεγονός ὅτι *στό βασίλειο* ἤ γενικά στή χώρα ὑπάρχει ἔλλειψη *χρήματος* Αὐτός εἶναι ὁ λόγος ὅτι παντοῦ ἀκούονται φωνές γιά τήν ἔλλειψη χρήματος, πράγμα, ὅμως, πού ἀποτελεῖ πλάνη... (σελ. 11).

«Θά ἀρχίσω μέ τόν ἐπαίτη... αὐτό πού ζητᾶ δέν εἶναι χρῆμα, ἀλλά ψωμί καί ἄλλα ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης... Ὁ παχτωτής παραπονιέται γιά ἔλλειψη χρήματος... νομίζει πώς, ἄν ὑπῆρχε στή χώρα περισσότερο χρῆμα, θά μποροῦσε νά βρεῖ μιά καλή τιμή γιά τά προϊόντα του. Ἑπομένως, ὅπως φαίνεται, αὐτό πού τοῦ λείπει δέν εἶναι τό χρῆμα, ἀλλά μιά καλή τιμή γιά τό σιτάρι καί γιά τά ζῶα του, πού θά ἤθελε νά τά πουλήσει, πού ὅμως δέν μπορεῖ νά τά πουλήσει... Γιατί δέν μπορεῖ νά πετύχει μιά καλή τιμή;... 1) Εἴτε ὑπάρχουν στή χώρα πολύ σιτάρι καί πολλά ζῶα, ἔτσι πού οἱ περισσότεροι οἱ ὁποῖοι ἔρχονται στήν ἀγορά πιέζονται, ὅπως καί αὐτός ὁ ἴδιος, ἀπό τήν ἀνάγκη νά πουλήσουν καί λιγότερο ν' ἀγοράσουν. Εἴτε 2) γιατί σταματάει ἡ συνηθισμένη πούληση μέ ἐξαγωγές, ὅπως συμβαίνει σέ καιρό πολέμου, ὅταν τό ἐμπόριο δέν εἶναι ἀσφαλές ἤ ὅταν δέν ἐπιτρέπεται. Εἴτε 3) ἡ κατανάλωση μειώνεται, ὅταν λ.χ. οἱ ἄνθρωποι λόγω φτώχιας δέν ξοδεύουν πιά τόσα ὅσα ξόδευαν προηγούμενα γιά τόν νοικοκυριό τους. Γι' αὐτό δέν εἶναι ἡ αὔξηση τοῦ χρήματος γενικά, πού θά ἀσκοῦσε εὐνοϊκή ἐπίδραση στά προϊόντα τοῦ παχτωτῆ, ἀλλά ἡ παραμέριση μιᾶς ἀπό αὐτές τίς τρεῖς αἰτίες, πού κρατοῦν πράγματι τήν κίνηση στήν ἀγορά σέ χαμηλά ἐπίπεδα.

Ὁ ἔμπορος καί ὁ μπακάλης χρειάζονται ἐξίσου χρῆμα, δηλαδή, ἐπειδή οἱ ἀγορές εἶναι γεμάτες, δέν μποροῦν νά πουλήσουν τά προϊόντα, μέ τά ὁποῖα ἐμπορεύονται» (σελ. 11, 12).

Παρακάτω: Τό κεφάλαιο εἶναι *αὐτοαξιοποιούμενη ἀξία, ἐνῶ κατά τόν σχηματισμό θησαυροῦ* ὁ σκοπός εἶναι ἡ *ἀποκρυσταλλωμένη μορφή τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας* σάν τέτιας. Γι' αὐτό μιά ἀπό τίς πρῶτες διαπιστώσεις τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας εἶναι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν *σχηματισμό θησαυροῦ* καί στήν *ἀξιοποίηση τοῦ χρήματος*, δηλαδή ἡ παρουσίαση τοῦ *χρήματος σάν κεφαλαίου.*

«Κανένας δέν εἶναι πλούσιος ἀπό τό γεγονός ὅτι κρατάει ὅλη τήν περιουσία του σέ χρῆμα, σέ ἀντικείμενα ἀπό χρυσό καί ἀσήμι, ἀπεναντίας γιά τόν λόγο αὐτό εἶναι φτωχότερος κατά τό ποσό πού ἀντιπροσωπεύουν. Ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος εἶναι ὁ πλουσιότερος, τοῦ ὁποίου ἡ περιουσία *αὐξάνει*, ἀδιάφορο ἄν ἀποτελεῖται ἀπό ἐκμισθωμένη γῆ, ἤ ἀπό χρῆμα πού τό δάνεισε μέ τόκο, ἤ ἀπό ἀγαθά πού τά ἐμπορεύεται»(σελ. 11)

(Ἔτσι ὁ John Bellers, «Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality etc.», London 1699, λέει:

«Τό χρῆμα δέν *αὐξάνει*, οὔτε φέρνει ὄφελος, ἐκτός ἄν δοθεῖ παραπέρα. Καί ὅπως τό χρῆμα δέν εἶναι κερδοφόρο γιά ἕναν ἰδιώτη, ἐκτός ἄν τό χρησιμοποιεῖ γιά κάτι πολυτιμότερο, τό ἴδιο καί ὅλη ἡ μάζα τοῦ χρήματος, πού ξεπερνάει τό ἀπολύτως ἀπαραίτητο γιά τίς ἐσωτερικές συναλλαγές τῆς χώρας ποσό, εἶναι νεκρό κεφάλαιο γιά ἕνα βασίλειο ἤ γιά ἕνα ἔθνος καί δέν ἀποφέρει κέρδος στή χώρα στήν ὁποία κρατεῖται» (σελ. 13).

«Παρ' ὅλο πού ὁ καθένας ἐπιθυμεῖ νά ἔχει» (τό χρῆμα), «ὡστόσο κανένας ἤ σχεδόν κανένας δέν ἐπιθυμεῖ νά τό κρατάει, ἀλλά ὁ καθένας προσπαθεῖ νά τό χρησιμοποιήσει ἀμέσως, γιατί ξέρει ὅτι ἀπ' ὅλο τό χρῆμα πού μένει νεκρό δέν πρέπει κανείς νά περιμένει ἕνα κέρδος, ἐνῶ πρέπει νά περιμένει μιά σίγουρη ζημιά»(North, στό ἴδιο, σελ. 21)

[1420] *Τό χρῆμα σάν παγκόσμιο χρῆμα.*

«Ὅσον ἀφορᾶ τήν οἰκονομική ζωή, ἕνα ἔθνος κατέχει στόν κόσμο ἀπό κάθε ἄποψη τήν ἴδια θέση πού κατέχει μιά πόλη σ' ἕνα βασίλειο ἤ μιά οἰκογένεια σέ μιά πόλη» (σελ. 14). «Σ' αὐτές τῆς ἐμπορικές συναλλαγές ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος δέν διαφέρουν σέ τίποτα ἀπό τά ἄλλα *ἐμπορεύματα,* ἀλλά ἀποφεύγουν τά ἐμπορεύματα πού ὑπάρχουν ἄφθονα καί στρέφονται πρός τά ἐμπορεύματα πού εἶναι λειψά ἤ γιά τά ὁποῖα ὑπάρχει ζήτηση» (σελ. 13).

Τό ποσό τοῦ χρήματος πού μπορεῖ νά κυκλοφορεῖ καθορίζεται ἀπό τήν ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων.

«Ὅσο» (χρῆμα) «κι ἄν ἔλθει ἀπό τό ἐξωτερικό ἤ ὅσο κι ἄν κοπεῖ στό ἐσωτερικό, ὅλο τό χρῆμα πού ξεπερνάει τίς ἀπαιτήσεις τοῦ ἐμπορίου τοῦ ἔθνους δέν εἶναι παρά ἁπλό *μέταλλο σέ ράβδους* καί τό μεταχειρίζονται σάν τέτιο. Στήν περίπτωση αὐτή τό νομισματοποιημένο χρῆμα, καθώς καί τά ἀντικείμενα πού ἀποτελοῦνται ἀπό χρυσό καί ἄργυρο, πουλιοῦνται ἀπό δεύτερο χέρι μόνο ἀνάλογα μέ τό περιεχόμενό τους σέ πολύτιμο μέταλλο» (σελ. 17, 18).

Μετατροπή νομισμάτων σέ ράβδους καί ἀντίστροφα (σελ. 18) (Τετράδιο παράρτημα C, σελ. 13). *Ἐκτίμηση* καί *ζύγισμα* τοῦ χρήματος. Κυμαινόμενη κίνηση (στό ἴδιο σελ. 14).[116]

Ἡ τοκογλυφία, ἡ γαιοκτησία καί τό *ἐμπόριο.*

«Οὔτε τό ἕνα δέκατο ἀπό τά χρήματα πού δανείζουν στή χώρα μας μέ τόκο *χορηγεῖται σέ ἐπιχειρηματίες,* γιά νά διεξάγουν μ' αὐτά τίς ἐπιχειρήσεις τους. Στό μεγαλύτερό τους μέρος τά δανείζουν γιά εἴδη πολυτελείας καί γιά τά ἔξοδα ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι, παρά τό γεγονός ὅτι εἶναι μεγάλοι γαιοκτήμονες, ξοδεύουν τό χρῆμα γρηγορότερα ἀπ' ὅ,τι τούς τό φέρνει ἡ γαιοκτησία τους. Καί ἐπειδή ἀποφεύγουν τήν πούληση τῶν κτημάτων τους, προτιμοῦν νά τά ὑποθηκεύουν»(North, στό ἴδιο, σελ. 6,7) [XXIII-1420].

[Ὁ Μπέρκλεϋ γιά τήν φίλεργη δραστηριότητα σάν πηγή τοῦ πλούτου]

[XIII-670a] «Μήπως εἶναι λάθος νά παραδεχθοῦμε, ὅτι ἡ *ἴδια ἡ γῆ ἀποτελεῖ πλοῦτο;* Καί μήπως δέν εἶναι ἡ φίλεργη δραστηριότητα ἑνός λαοῦ ἐκεῖνο πού πρέπει πρίν ἀπ' ὅλα νά παραδεχθοῦμε ὅτι δημιουργεῖ τόν πλοῦτο, αὐτό πού κάνει πλοῦτο ἀκόμα καί τή γῆ καί τό ἀσήμι, πού δέν θά εἶχαν καμιά ἀξία, παρά μόνο σάν *μέσο καί κίνητρο* γιά φίλεργη δραστηριότητα;» («The Querist». By Dr. G. Berkeley, London 1750. Query* $^{1}/_{38}$). [XIII-670a]

---

* ἐρώτηση.

Ὁ Χιούμ καί ὁ Μασσί

[α) Ὁ τόκος στούς Μασσί καί Χιούμ]

[XIII - 670a] *Τό ἀνώνυμο σύγγραμμα τοῦ Μασσί* «An Essay on the Governing Gauses of the Natural Rate of Interest», ἐκδόθηκε τό 1750, καί τό δεύτερο μέρος τῶν «Essays» τοῦ Χιούμ, στά ὁποῖα περιλαβαίνεται καί ἡ μελέτη «Γιά τόν τόκο» («Of Interest»), ἐκδόθηκε τό 1752, δηλαδή 2 χρόνια ἀργότερα. Προηγεῖται δηλαδή ὁ Μασσί. Καί οἱ δυό στρέφονται: ὁ Μασσί κατά τοῦ Πέττυ καί τοῦ Λόκ, ὁ Χιούμ κατά τοῦ Λόκ, στούς ὁποίους δυό βρίσκουμε ἀκόμα τήν ἀντίληψη ὅτι τό ὕψος τοῦ ἐπιτοκίου ἐξαρτιέται ἀπό τή μάζα τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ καί ὅτι τό καθεαυτό ἀντικείμενο τοῦ δανείσματος εἶναι τό χρῆμα (ὄχι τό κεφάλαιο).

Πιό κατηγορηματικά ἀπό τόν Χιούμ ὁ Μασσί θεωρεῖ τόν *τόκο* ἁπλό μέρος τοῦ κέρδους. Ὁ Χιούμ ἀσχολεῖται κυρίως ν' ἀποδείξει ὅτι ἡ ἀξία τοῦ χρήματος δέν ἐπηρεάζει τό ἐπιτόκιο, γιατί μέ δοσμένη τήν ἀναλογία ἀνάμεσα στόν τόκο καί στό χρηματικό κεφάλαιο, λ.χ. 6%, τότε οἱ 6 λίρες ἀνεβαίνουν ἤ πέφτουν σέ ἀξία μαζί μέ τήν ἄνοδο ἤ τήν πτώση τῆς ἀξίας τῶν 100 λιρῶν (δηλαδή μαζί μέ τήν ἀλλαγή τῆς ἀξίας τῆς μιᾶς λίρας) ἀπό τό γεγονός αὐτό ὅμως δέν θίγεται καθόλου ἡ ἀναλογία πού ἐκφράζεται μέ τόν ἀριθμό 6.

[β) Χιούμ. Ἡ πτώση τοῦ κέρδους καί τοῦ τόκου ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας.

Ἄς ἀρχίσουμε μέ τόν Χιούμ.

«Στόν κόσμο ὅλα ἀγοράζονται μέ ἐργασία» («Essays», v. I, part II, ed. 1764, London, σελ. 289).

Τό ὕψος τοῦ ἐπιτοκίου ἐξαρτιέται ἀπό τή ζήτηση αὐτῶν πού δανείζονται καί ἀπό τήν προσφορά αὐτῶν πού δανείζουν, ἑπομένως ἀπό τή ζήτηση καί τήν προσφορά. Ἀπό κεῖ καί πέρα ἐξαρτιέται οὐσιαστικά ἀπό τό ὕψος «τῶν κερδῶν πού προκύπτουν ἀπό τό ἐμπόριο» (στό ἴδιο, σελ. 329).

«Τό μεγαλύτερο ἤ μικρότερο ἀπόθεμα σέ ἐργασία καί ἐμπορεύματα πρέπει νά ἀσκεῖ μεγάλη ἐπίδραση» (upon interest — στόν τόκο) «γιατί στήν πραγματικότητα καί σύμφωνα μέ τό ἀποτέλεσμα δανειζόμαστε ἐργασία καί ἐμπορεύματα, ὅταν δανειζόμαστε χρῆμα μέ τόκο» (στό ἴδιο, σελ. 337) «Κανένας δέν θά δεχθεῖ χαμηλό κέρδος, ὅταν μπορεῖ νά εἰσπράξει ὑψηλό τόκο. Καί κανένας δέν θά δεχθεῖ χαμηλό τόκο, ὅταν μπορεῖ νά βγάλει ὑψηλό κέρδος» (στό ἴδιο, σελ. 335).

Ὁ ὑψηλός τόκος καί τό ὑψηλό κέρδος εἶναι καί τά δύο ἡ ἔκφραση «ἀσήμαντης προόδου τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας καί ὄχι τῆς ἔλλειψης χρυσοῦ καί ἀργύρου» (στό ἴδιο, σελ. 329). Καί ἀντίστροφα ὁ «χαμηλός τόκος».

[1294α] «Σ' ἕνα κράτος στό ὁποῖο ὑπάρχουν μόνο γαιοκτήμονες» (ἤ, ὅπως λέει ἀργότερα, γαιοκτήμονες καί ἀγρότες) «πρέπει αὐτοί πού δανείζονται νά εἶναι πολυάριθμοι καί ὁ τόκος ὑψηλός» (σελ. 330),

γιατί τή διασκέδαση τήν κυνηγᾶ ἀπό πλήξη μόνο ὁ πλούσιος πού ἀπολαβαίνει, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη ἡ παραγωγή ἔξω ἀπό τή γεωργία εἶναι πολύ περιορισμένη. Τό ἀντίθετο γίνεται ἀπό τή στιγμή πού ἔχει αναπτυχθεῖ τό ἐμπόριο. Τό πάθος τοῦ κέρδους κυριεύει πέρα γιά πέρα τόν ἔμπορο. Ὁ ἔμπορος

«δέν γνωρίζει μεγαλύτερη εὐχαρίστηση ἀπό τήν εὐχαρίστηση νά βλέπει τήν περιουσία του νά αὐξάνει κάθε μέρα».

(Ἡ μανία ἀπόκτησης ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, τοῦ ἀφηρημένου πλούτου, ξεπερνάει ἐδῶ κατά πολύ τή μανία γιά τήν ἀπόκτηση ἀξιῶν χρήσης).

«Καί αὐτή εἶναι ἡ αἰτία, γιά τό ὅτι τό ἐμπόριο αὐξάνει τό πνεῦμα τῆς οἰκονομίας καί γιά τό ὅτι μεταξύ τῶν ἐμπόρων οἱ τσιγκούνηδες ξεπερνοῦν τόσο πολύ τούς σπάταλους, ὅσο συμβαίνει τό ἀντίθετο μεταξύ τῶν γαιοκτημόνων» (σελ. 333).

Μή παραγωγική ἐργασία:

«Οἱ δικηγόροι καί οἱ γιατροί δέν παράγουν βιομηχανικά προϊόντα, τά δέ πλούτη τους τά ἀποκτοῦν μόνο σέ βάρος ἄλλων, ἔτσι πού μειώνουν ἀλάνθαστα τά πλούτη μερικῶν συμπολιτῶν τους μέ τήν ἴδια ταχύτητα μέ τήν ὁποία αὐξάνουν τά δικά τους» (σελ. 333, 334).

«Γι' αὐτό ἡ αὔξηση τοῦ ἐμπορίου δημιουργεῖ μεγάλο ἀριθμό δανειστῶν χρήματος καί *προκαλεῖ ἔτσι ἕνα χαμηλό ἐπιτόκιο*». (σελ. 334).

«Ὁ *χαμηλός τόκος* καί *τά χαμηλά κέρδη* στό *ἐμπόριο* εἶναι δυό παράγοντες πού ἀλληλοβοηθοῦνται καί *κατάγονται καί τά δυό ἀρχικά* ἀπό ἐκεῖνο τό ἐκτεταμένο ἐμπόριο, πού ἀναδείχνει πλούσιους ἐμπόρους καί κάνει σημαντικό τό χρηματικό κεφάλαιο. Ἐκεῖ ὅπου ἔμποροι κατέχουν μεγάλα κεφάλαια, ἀδιάφορο ἄν τά κεφάλαια αὐτά ἐκπροσωποῦνται τώρα μέ λίγα ἤ πολλά κομμάτια μετάλλου, πρέπει νά συμβαίνει συχνά, ὅταν οἱ ἔμποροι ἔχουν κουραστεῖ ἀπό τό ἐμπόριο ἤ ὅταν ἔχουν κληρονόμους πού δέν ἔχουν κλίση ἤ ἱκανότητες γιά τό ἐμπόριο, ἕνα μεγάλο μέρος ἀπ' αὐτά τά πλούτη νά ἀναζητεῖ φυσικότατα ἕνα ἐτήσιο καί σίγουρο εἰσόδημα. Ἡ πληθώρα μειώνει τήν τιμή καί ὑποχρεώνει τούς δανειστές χρήματος νά ἀρκοῦνται μέ ἕναν χαμηλό τόκο. Αὐτός ὁ συλλογισμός ἀναγκάζει πολλούς ν' ἀφήσουν τό κεφάλαιό τους στήν ἐπιχείρηση καί νά προτιμοῦν ν' ἀρκοῦνται μέ χαμηλότερα κέρδη, παρά νά τοποθετοῦν τό χρῆμα τους κάτω ἀπό τήν ἀξία του. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅταν τό ἐμπόριο ἔχει πάρει μεγάλη ἔκταση καί χρησιμοποιεῖ πολύ μεγάλα κεφάλαια, πρέπει *νά μεγαλώσει ὁ ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα τούς ἐμπόρους*, πράγμα πού *μειώνει τά ἐμπορικά κέρδη*, στόν ἴδιο βαθμό στόν ὁποῖο διευρύνεται τό ἴδιο τό ἐμπόριο. Τά χαμηλά κέρδη στό ἐμπόριο κάνουν τούς ἐμπόρους προθυμότερους νά ἀρκοῦνται μέ ἕναν χαμηλό τόκο, ὅταν ἀποτραβιοῦνται ἀπό τό ἐμπόριο καί περνοῦν στό χουζούρι καί στήν ἀργία. Ἔτσι εἶναι *ἄσκοπο* νά ἐξετάζει κανείς ποιά εἶναι ἡ *αἰτία* αὐτῆς τῆς κατάστασης, δηλαδή ὁ *χαμηλός τόκος* ἤ τά *χαμηλά κέρδη*. Καί τά δυό προκύπτουν ἀπό ἕνα μεγάλης ἔκτασης ἐμπόριο καί ἀλληλοπροωθοῦνται... ἕνα ἐκτεταμένο ἐμπόριο δημιουργεῖ μεγάλα κεφάλαια καί μειώνει ἔτσι καί τά δυό, καί τόν τόκο καί τά κέρδη. Καί ὅταν μειώνεται τό ἕνα, ὑποστηρίζεται πάντα ἀπό τήν ἀντίστοιχη πτώση τοῦ ἄλλου. Μοῦ ἐπιτρέπεται νά προσθέσω, ὅτι τά χαμηλά κέρδη ἔτσι, ὅπως προκύπτουν ἀπό τή *διεύρυνση τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας*, ἐξυπηρετοῦν ἐπίσης ἀπό τήν πλευρά τους τήν παραπέρα ἐπέκταση τοῦ ἐμπορίου, ἐπειδή κάνουν πιό φθηνά τά ἐμπορεύματα, παροτρύνουν τήν κατανάλωση καί ἀνεβάζουν τήν βιομηχανία. Καί γι' αὐτό ... *ὁ τόκος εἶναι τό ἀληθινό βαρόμετρο τοῦ κράτους* ἡ δέ *χαμηλή του στάθμη* ἀποτελεῖ ἕνα σχεδόν ἀλάθευτο σημάδι τῆς ἄνθησης ἑνός λαοῦ» (στό ἴδιο, σελ. 334-336).

[*γ) Μασσί. Ὁ τόκος μέρος τοῦ κέρδους. Ἐξήγηση τοῦ ὕψους τοῦ τόκου ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους*]

(J. Massie) «An Essay on the Governing Caues of the Natural Rate of Interest; wherein the sestiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are considered», London 1750.

«Ἀπ' αὐτές τίς διάφορες περικοπές[117], ξεκαθαρίζεται ὅτι ὁ κύριος Λόκ παραδέχεται πώς τό φυσικό *ἐπιτόκιο* καθορίζεται ἀπό τή σχέση τοῦ ποσοῦ τοῦ

χρήματος μιᾶς χώρας, ἀπό τή μιά μεριά, πρός τά χρέη τῶν κατοίκων της μεταξύ τους, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, πρός τό ἐμπόριό της. Καί ὅτι ὁ σέρ Πέττυ ἐξαρτᾶ τό ἐπιτόκιο μονάχα ἀπό τό ποσό τοῦ χρήματος, ἔτσι πού ἡ γνώμη τους διαφέρει μόνο σχετικά μέ τά χρέη» (σελ. 14, 15). [XX-1294α]

[XXI-1300] Πλούσιοι ἄνθρωποι, «ἀντί νά χρησιμοποιοῦν οἱ ἴδιοι τό χρῆμα τους, τό δανείζουν σέ ἄλλους ἀνθρώπους, γιά νά βγάζουν οἱ ἄνθρωποι αὐτοί κέρδος καί γιά νά ξεχωρίζουν *ἕνα μερίδιο τῶν κερδῶν πού θά βγάλουν* γιά τούς ἰδιοκτῆτες τοῦ χρήματος. Ὅταν ὅμως τά πλούτη μιᾶς χώρας εἶναι σκορπισμένα σέ τόσο πολλά χέρια καί εἶναι ἐπίσης ἔτσι ἰσόμετρα μοιρασμένα, ὥστε σέ πολλούς ἀνθρώπους δέν ἀπομένουν ἀρκετά γιά νά διαθρέψουν δυό οἰκογένειες, τότε — ὅταν τά τοποθετοῦν στό ἐμπόριο — μόνο *λίγα* μποροῦν νά *δανείζονται*. Γιατί 2.000 λίρες μποροῦν, ὅταν ἀνήκουν σ' ἕναν ἄνθρωπο, νά δοθοῦν δανεικά, γιατί οἱ τόκοι ἀπ' αὐτές μποροῦν νά συντηρήσουν μιάν οἰκογένεια, ὅταν ὅμως ἀνήκουν σέ 10 ἀνθρώπους, τότε δέν μποροῦν νά δοθοῦν δανεικά, γιατί οἱ τόκοι τους δέν εἶναι σέ θέση νά συντηρήσουν 10 οἰκογένειες» (σελ. 23, 24).

«Κάθε προσπάθεια νά καθορίσει κανείς τό φυσικό ἐπιτόκιο ἀπό τό *ὕψος τοῦ τόκου, πού πληρώνει ἡ κυβέρνηση γιά χρῆμα*, ἀποτελεῖ ἀναπόφευκτα παραλογισμό καί δέν μπορεῖ νά εἶναι διαφορετικά. Ἡ πείρα μᾶς ἔδειξε ὅτι αὐτά οὔτε εἶχαν συμπέσει οὔτε εἶχαν κάποια σχέση μεταξύ τους. Καί ἡ λογική μᾶς λέει ὅτι δέν μπορεῖ ποτέ νά γινόταν αὐτό. Γιατί τό ἕνα, *τό φυσικό ἐπιτόκιο, ἔχει τή βάση του στό κέρδος καί τό ἄλλο, τό ὕψος τοῦ τόκου, στήν ἀνάγκη*. Τό πρῶτο ἔχει ὅρια, τό δεύτερο ὅμως ὄχι. Ὁ εὐγενής πού δανείζεται χρῆμα, γιά νά βελτιώσει τή γῆ του, καί ὁ ἔμπορος ἤ ὁ βιομήχανος πού δανείζεται τό χρῆμα, γιά νά κάνει ἐπιχειρήσεις ἔχουν ὅρια πού δέν μποροῦν νά τά ὑπερβοῦν. Ἄν μέ τό χρῆμα πού δανείστηκαν μποροῦν νά κερδίσουν 10%, μποροῦν νά δόσουν γι' αὐτό 5%, δέν θά δόσουν ὅμως 10%. Ἀντίθετα, αὐτός πού δανείζεται ἀπό ἀνάγκη δέν ἔχει ἄλλα ὅρια, καί ἡ ἀνάγκη δέν ὑπακούει στόν νόμο» (σελ. 31, 32).

«Ἡ δικαίωση τῆς εἴσπραξης τόκου δέν ἐξαρτιέται ἀπό τό ἄν βγάζει κανείς *κέρδος* ἤ ὄχι, ἀλλά ἀπό τήν ἱκανότητα τοῦ [δανειζομένου] νά παραγάγει κέρδος, ἄν χρησιμοποιήσει σωστά τό χρῆμα πού δανείστηκε»(σελ. 49). Μιά καί *αὐτό πού πληρώνει κανείς σάν τόκο* γιά τή χρησιμοποίηση τοῦ χρήματος πού δανείστηκε ἀποτελεῖ *μέρος τοῦ κέρδους πού εἶναι ἱκανό νά βγάλει τό δανεισμένο χρῆμα*, ὁ *τόκος* αὐτός πρέπει νά ρυθμίζεται πάντα ἀπό τό *κέρδος αὐτό*» (σελ. 49).

«Πόσο μερίδιο ἀπ' αὐτό τό κέρδος ἀναλογεῖ δικαιωματικά σ' αὐτόν πού δανείστηκε καί πόσο σ' αὐτόν πού δάνεισε; Δέν ὑπάρχει ἄλλη μέθοδος γιά νά τό καθορίσει αὐτό ἐκτός ἀπό τή γνώμη τῶν δανειζομένων καί τῶν δανειζόντων γενικά. Γιατί δίκαιο ἤ ἄδικο σχετικά μ' αὐτό εἶναι ἐκεῖνο πού ἔχει μαζί του τή γενική συγκατάθεση» (σελ. 49).

«Αὐτός ὅμως ὁ κανόνας τῆς *διανομῆς τοῦ κέρδους* δέν μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ στόν κάθε ξεχωριστό δανειστή καί δανειζόμενο, ἀλλά γενικά στούς δανειστές καί στούς δανειζόμενους... Ἀξιοσημείωτα μεγάλα ἤ μικρά κέρδη εἶναι ἡ ἀμοιβή τῆς ἐπιδεξιότητας ἤ τῆς ἔλλειψης ἐπιτηδειότητας στίς συναλλαγές, πράγ-

ματα μέ τά όποῖα *οἱ δανειστές δέν ἔχουν ἀπολύτως καμιά σχέση*. 'Επειδή ὅμως δέν ζημιώνουν ἀπό τό γεγονός αὐτό, δέν χρειάζεται ἐπίσης ν' ἀποκομίζουν ὄφελος. Αὐτό πού μπορεῖ νά λεχθεῖ *γιά μεμονωμένους ἀνθρώπους στόν ἴδιο ἐμπορικό κλάδο*, μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ *σέ διάφορους κλάδους τοῦ ἐμπορίου ἤ τῆς βιομηχανίας*» (σελ. 50).

«Τό *φυσικό ἐπιτόκιο* ρυθμίζεται ἀπό *τά κέρδη τῶν ἐμπορικῶν καί βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων*» (σελ. 51).

Γιατί λοιπόν ὁ τόκος εἶναι σήμερα στήν 'Αγγλία 4% καί ὄχι 8% ὅπως ἦταν προηγούμενα;

Γιατί οἱ ἄγγλοι ἔμποροι «τσέπωναν τότε διπλάσιο κέρδος ἀπό ἐκεῖνο τού τσεπώνουν τώρα».

Γιατί 3% στήν 'Ολλανδία, 5% καί 6% στή Γαλλία, τή Γερμανία, τήν Πορτογαλία, 9% στίς Δυτικές καί 'Ανατολικές 'Ινδίες, 12% στήν Τουρκία;

«Μιά γενική ἀπάντηση εἶναι ἀρκετή γιά ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις, ὅτι δηλαδή τά ἐμπορικά κέρδη σ' αὐτές τίς διάφορες χῶρες διαφέρουν ἀπό τά ἐμπορικά κέρδη στή χώρα μας, καί μάλιστα τόσο πολύ, πού προκαλοῦν ὅλα αὐτά τά ἐπιτόκια» (σελ. 51).

Μέ τί ὅμως προκαλεῖται αὐτή ἡ πτώση τοῦ κέρδους;

Μέ τόν ἐξωτερικό καί τόν ἐσωτερικό ἀνταγωνισμό, «μέ τήν ὑποχώρηση τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ» (μέ τόν ἐξωτερικό ἀνταγωνισμό) «ἤ *μέ τό ὅτι οἱ ἐμπορευόμενοι συμπιέζουν ἀμοιβαῖα τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων τους*... ἀπό τήν ἀνάγκη νά κάνουν γενικά μιά συναλλαγή, ἤ ἀπό τήν μανία νά κάνουν τίς περισσότερες συναλλαγές» (σελ. 52, 53).

«Τά ἐμπορικά κέρδη καθορίζονται γενικά ἀπό τή σχέση *ἀνάμεσα στόν ἀριθμό τῶν ἐμπόρων* καί στήν *ἔκταση τοῦ ἐμπορίου*» (σελ. 55). «Στήν 'Ολλανδία, ὅπου ὁ ἀριθμός τῶν ἀνθρώπων πού δροῦν στό ἐμπόριο βρίσκεται στήν ἀνώτατη ἀναλογία πρός τόν συνολικό ἀριθμό τοῦ πληθυσμοῦ... *ὁ τόκος εἶναι ὁ πιό χαμηλός*. Στήν Τουρκία, ὅπου ἡ δυσαναλογία εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀπό ἀλλοῦ, ὁ τόκος βρίσκεται πιό ὑψηλά» (σελ. 55, 56).

[1301] «Τί εἶναι αὐτό πού καθορίζει *τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἔκταση τοῦ ἐμπορίου καί στόν ἀριθμό τῶν ἐμπόρων;*» (σελ. 57). Τά «κίνητρα τοῦ ἐμπορίου»: «'Η φυσική ἀνάγκη, ἡ ἐλευθερία, ἡ προστασία τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, ἡ δημόσια ἀσφάλεια» (σελ. 57, 58).

«Δέν ὑπάρχουν δύο χῶρες, πού *νά προσφέρουν* τον ἴδιο ἀριθμό τῶν ἀπαραίτητων μέσων συντήρησης στήν ἴδια ἀφθονία καί *μέ τήν ἴδια δαπάνη ἐργασίας*. Οἱ ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων αὐξάνουν ἤ ἐλαττώνονται ἀνάλογα μέ τήν δριμύτητα ἤ τήν ἠπιότητα τοῦ κλίματος, στό ὁποῖο ζοῦν, καί ἑπομένως τό *σχετικό μέτρο ἐπαγγελματικῆς ἱκανότητας*, τό ὁποῖο ὀφείλουν νά ἐπιδείξουν ὑποχρεωτικά οἱ κά-

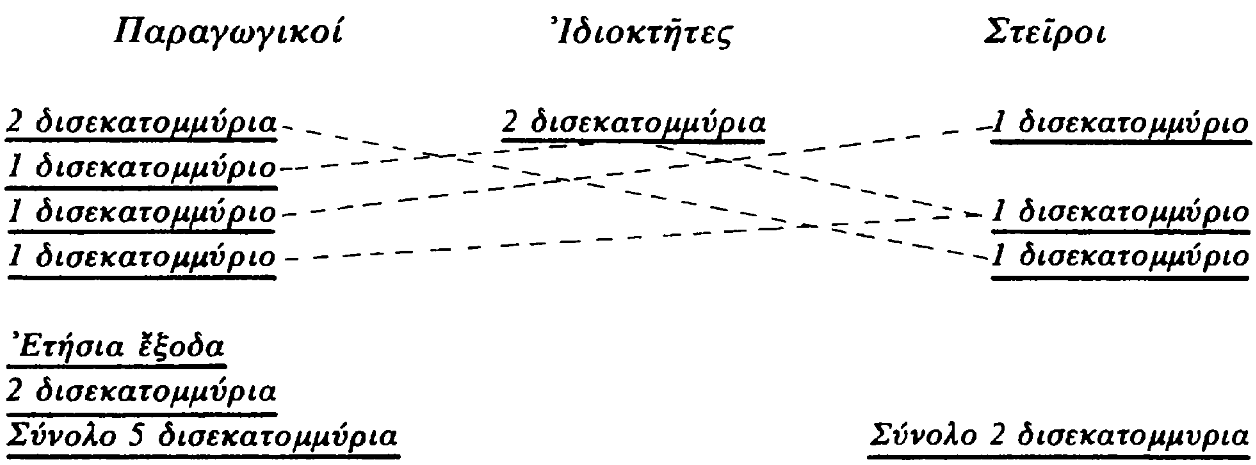
τοιχοι τῶν διαφόρων χωρῶν, δέν μπορεῖ νά εἶναι ἴσο, οὔτε ὁ βαθμός τῆς διαφορᾶς τους δέν μπορεῖ νά ἐξακριβωθεῖ παρά μόνο ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στούς βαθμούς τῆς ζέστης καί τοῦ κρύου. Γι' αὐτό μποροῦμε γενικά νά συμπεράνουμε, ὅτι ἡ *ποσότητα τῆς ἐργασίας*, πού ἀπαιτεῖται γιά τή συντήρηση ἑνός ὁρισμένου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων στά ψυχρά κλίματα, θά εἶναι μεγαλύτερη καί στά θερμά κλίματα μικρότερη. Στά πρῶτα οἱ ἄνθρωποι δέν χρειάζονται μόνο περισσότερα ἐνδύματα, ἀλλά καί ἡ γῆ πρέπει νά καλλιεργεῖται καλύτερα ἀπό τά δεύτερα» (σελ. 59). «Ἕνα εἶδος ἀνάγκης, πού ἀποτελεῖ ἰδιομορφία τῆς Ὀλλανδίας... προκύπτει ἀπό τό γεγονός, ὅτι ἡ χώρα εἶναι πυκνοκατοικημένη, κάτι πού μαζί μέ τήν *μεγάλη ἐργασία ἡ ὁποία ἀπαιτεῖται γιά τήν κατασκευή ἀναχωμάτων καί γιά τήν κατασκευή ἀποστραγγιστικῶν ἔργων στή χώρα*, κάνει μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι σέ ὁποιοδήποτε ἄλλο μέρος τοῦ κατοικούμενου κόσμου τήν ἀνάγκη νά διεξάγει ἐμπόριο» (σελ. 60).

Πιό κατηγορηματικά ἀπό τόν Χιούμ ὁ Μασσί περιγράφει τόν τόκο σάν ἁπλό *μέρος τοῦ κέρδους*. Καί οἱ δυό ἐξηγοῦν τήν πτώση τοῦ τόκου μέ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου (ὁ Μασσί εἰδικά μέ τόν συναγωνισμό) καί μέ τήν πτώση τοῦ κέρδους ἐξαιτίας τῆς συσσώρευσης. Καί οἱ δυό τους ἀσχολοῦνται λίγο μέ τό ζήτημα τῆς *πηγῆς τοῦ ἴδιου τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους*». [XXI-1301]

[Συμπλήρωμα στό κεφάλαιο γιά τούς φυσιοκράτες]

[α) *Συμπληρωματική παρατήρηση σχετικά μέ τόν Οἰκονομικό Πίνακα* (Tableau Économique)]

[XXIII-1433]

Αὐτή εἶναι ἡ πιό ἁπλή μορφή τοῦ Tableau Économique.[118]

1) *Κυκλοφορία τοῦ χρήματος* (μέ τήν προϋπόθεση ὅτι οἱ πληρωμές γίνονται μιά φορά τό χρόνο). Ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος ξεκινάει ἀπό τήν τάξη πού ξοδεύει, ἀπό τούς ἰδιοκτῆτες τῆς γῆς, πού δέν ἔχουν νά πουλήσουν *ἐμπορεύματα*, πού ἀγοράζουν χωρίς νά πουλᾶνε.

Ἀγοράζουν μέ ἕνα δισεκατομμύριο ἀπό τούς παραγωγικούς, στούς ὁποίους ἐπιστρέφουν ἔτσι τό 1 δισεκατομμύριο πού τό εἶχαν εἰσπράξει οἱ ἰδιοκτῆτες σάν πληρωμή τῆς προσόδου. (Ἔτσι διέθεσαν τό 1/5 τοῦ ἀγροτικοῦ προϊόντος). Μέ τό ἄλλο 1 δισεκατομμύριο οἱ ἰδιοκτῆτες ἀγοράζουν ἀπό τήν τάξη τῶν στείρων, στούς ὁποίους κυλάει ἔτσι 1 δισεκατομμύριο σέ χρῆμα. (Ἔτσι διατέθηκε τό μισό τοῦ βιομηχανικοῦ προιόντος). Οἱ στεῖροι ἀγοράζουν μέ τό 1 δισεκατομμύριο μέσα συντήρησης

ἀπό τούς παραγωγικούς, στούς ὁποίους κυλάει πάλι μέ τόν τρόπο αὐτό 1 δισεκατομμύριο σέ χρῆμα. (Ἔτσι διατέθηκε ἕνα δεύτερο $^1/_5$ τοῦ ἀγροτικοῦ προϊόντος). Οἱ παραγωγικοί ἀγοράζουν μέ τό ἴδιο δισεκατομμύριο σέ χρῆμα προϊόντα βιομηχανίας ἑνός δισεκατομμυρίου, μέ τό ὁποῖο ἀντικαστασταίνουν τό μισό τῆς προκαταβολῆς τους. (Ἔτσι διατέθηκε τό δεύτερο $^1/_2$ τοῦ βιομηχανικοῦ προϊόντος). Οἱ στεῖροι ἀγοράζουν [1434] πρῶτες ὕλες μέ τό ἴδιο δισεκατομμύριο τοῦ χρήματος. (Ἔτσι διατίθενται ἀκόμα $^1/_5$ τοῦ ἀγροτικοῦ προϊόντος). Μέ τόν τρόπο αὐτό ἐπιστρέφουν στούς παραγωγικούς τά 2 δισεκατομμύρια σέ χρῆμα.

Ἔτσι ἀπομένουν $^2/_5$ τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων. Τό $^1/_5$ καταναλώνεται σέ εἶδος (in natura), τό δεύτερο $^1/_5$ ὅμως σέ τί συσσωρεύεται; Αὐτό θά τό ἐκθέσουμε ἀργότερα.[101]

2) Ἀκόμα καί ἀπό τήν ἄποψη τοῦ *Κεναί*, σύμφωνα μέ τήν ὁποία στήν πράξη ὅλη ἡ τάξη τῶν στείρων ἀποτελεῖται μόνο ἀπό μισθωτούς ἐργάτες, βλέπει κανείς ἤδη ἀπό τόν *Πίνακα* ὅλο τό λάθος τῶν προϋποθέσεων.

Στούς παραγωγικούς οἱ *πρωταρχικές προκαταβολές* (πάγιο κεφάλαιο) προϋποτίθεται ὅτι εἶναι ἴσες μέ τό πενταπλάσιο τοῦ ποσοῦ τῶν ἐτήσιων προκαταβολῶν. Στούς στείρους δέν ἀναφέρεται καθόλου αὐτό τό κονδύλι, πράγμα φυσικά πού δέν τό ἐμποδίζει νά ὑπάρχει.

Λαθεμένο εἶναι ἐπίσης ὅτι ἡ ἀναπαραγωγή = 5 δισεκατομμύρια. Σύμφωνα μέ τόν ἴδιο τόν Πίνακα = 7 δισεκατομμύρια: 5 στήν πλευρά τῶν παραγωγικῶν καί 2 στήν πλευρά τῶν στείρων.

[β) *Ὑποτροπή τῶν φυσιοκρατῶν στό ἐμποροκρατικό σύστημα. Διεκδίκηση τοῦ ἐλεύθερου συναγωνισμοῦ*].

Τό προϊόν τῶν στείρων = 2 δισεκατομμύρια. Τό προϊόν αὐτό ἀποτελεῖται ἀπό 1 δισεκατομμύριο πρῶτες ὕλες (πού μέ τόν τρόπο αὐτό ἐνμέρει μπαίνουν στό προϊόν καί ἐνμέρει ἀντικαστασταίνουν τό μέρος τῶν μηχανῶν, πού ἔχει φθάσει καί πού μπῆκε στήν ἀξία τοῦ προϊόντος) καί ἀπό 1 δισεκατομμύριο μέσα συντήρησης, πού ἔχουν καταναλωθεῖ κατά τή διάρκεια τῆς ἐπεξεργασίας τῶν πρώτων ὑλῶν.

Ὅλο αὐτό τό προϊόν τό πουλᾶνε στούς ἰδιοκτῆτες τῆς γῆς καί στούς παραγωγικούς, *πρῶτα*, γιά νά ἀντικαταστήσουν τήν προκαταβολή (σέ πρῶτες ὕλες), *δεύτερο*, γιά νά πάρουν ἀγροτικά μέσα συντήρησης. Δέν ἀπομένει λοιπόν οὔτε *δεκάρα ἀπό τά βιομηχανικά προϊόντα* γιά τή δική τους κατανάλωση καί ἀκόμα λιγότερο δέν ἀπομένει τόκος καί κέρδος. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτό τό βλέπει ὁ Baudeau (ἤ ὁ Le Trosne) καί ἐξηγεῖ

τό ζήτημα μέ τό ὅτι οἱ στεῖροι πουλᾶνε τό προϊόν τους *πάνω ἀπό τήν ἀξία* του, δηλαδή αὐτό πού πουλᾶνε πρός 2 δισεκατομμύρια εἶναι ἴσο μέ 2 δισεκατομμύρια πλήν ἕνα χ. Ἔτσι τό κέρδος, ἀκόμα καί ἡ κατανάλωση ἀπ' αὐτούς ἀπαραίτητων μέσων συντήρησης μέ τή μορφή βιομηχανικῶν προϊόντων ἐξηγεῖται μόνο μέ τήν *ἀνύψωση* τῆς *τιμῆς* τῶν *ἐμπορευμάτων πάνω ἀπό τήν ἀξία τους*.[119] Καί ἐδῶ οἱ φυσιοκράτες ἐπιστρέφουν ἀναγκαστικά στό ἐμποροκρατικό σύστημα, στό *κέρδος ἀπό ἐκποίηση* (profit upon alienation).

Γι' αὐτό εἶναι τόσο πολύ ἀπαραίτητος ὁ ἐλεύθερος συναγωνισμός ἀνάμεσα στούς βιομηχάνους, γιά νά μή μποροῦν νά ἐξαπατοῦν τόσο πολύ τούς παραγωγικούς, τούς ἀγρότες καλλιεργητές. Ἐξάλλου αὐτός ὁ ἐλεύθερος συναγωνισμός εἶναι ἀναγκαῖος, γιά νά πουλιέται σέ «καλή τιμή» τό ἀγροτικό προϊόν, δηλαδή μέ τήν πούλησή του στό ἐξωτερικό ἀνεβαίνει πάνω ἀπό τήν ἐγχώριά του τιμή, γιατί προυποτίθεται μιά χώρα, πού ἐξάγει σιτάρι κλπ.

[*γ) Κεναί: Κατά τήν ἀνταλλαγή δέν γίνεται πραγματική αὔξηση τῆς ἀξίας*]

«Κάθε ἀγορά εἶναι πούληση καί κάθε πούληση εἶναι ἀγορά». (Quesnay «Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans etc» éd. Daire [120], p. 170) «Ἀγοράζω θά πεῖ πούληση καί πουλῶ θά πεῖ ἀγορά». (Quesnay dans Dupont de Nemours «Origine etc.» 1767, p. 392).[121]

«*Ἡ τιμή προηγεῖται πάντα ἀπό τίς ἀγορές καί τίς πουλήσεις.* Ἄν ὁ συναγωνισμός τῶν πουλητῶν καί τῶν ἀγοραστῶν δέν προκαλέσει καμιά ἀλλαγή, τότε ἡ τιμή παραμένει τέτια πού εἶναι ἀπό ἄλλους, *ἀνεξάρτητους* ἀπό τό ἐμπόριο λόγους» (σελ. 148).[122]

«Πρέπει πάντα νά ὑποθέτουμε ὅτι ἡ» (ἀνταλλαγή) «εἶναι ἐπικερδής καί γιά τούς δυό» (τούς συμβαλλόμενους), «ἐπειδή καί οἱ δυό ἐξασφαλίζουν ἀμοιβαῖα τή δυνατότητα ν' ἀπολαύσουν πλούτη, τά ὁποῖα μόνο μέ τήν ἀνταλλαγή μποροῦν νά τά ἀποκτήσουν. Πάντα ὅμως πρόκειται μόνο γιά τήν ἀνταλλαγή ἀντικειμένων τοῦ πλούτου, πού ἔχουν *τήν ἴδια ἀξία*, καί ὅτι ἑπομένως *δέν πρόκειται γιά πραγματική αὔξηση τοῦ πλούτου*» (θά ἔπρεπε νά λέει ὅτι δέν πρόκειται καθόλου γιά πραγματική αὔξηση τῆς ἀξίας) (στό ἴδιο, σελ. 197).[123]

Οἱ *προκαταβολές* καί τό *κεφάλαιο* εἶναι ὁπωσδήποτε ταυτόσημα. Ἡ *συσσώρευση τῶν κεφαλαίων* σάν κύριος ὅρος:

«*Ἡ αὔξηση τῶν κεφαλαίων* εἶναι λοιπόν τό *κύριο μέσο* γιά τήν *αὔξηση* τῆς ἐργασίας καί φέρνει τό *μεγαλύτερο ὄφελος στήν κοινωνία*» — κλπ. (Quesnay dans Dupont de Nemours, στό ἴδιο, σελ. 391).[124] [XXIII-1434].

[Μπουά]

[Ἐξύμνηση τῆς ἀριστοκρατίας τῆς γῆς]

[XXII-1399] Buat (comte du), «Éleménts de la politique, ou Recherche des vrais pincipes de l' écon. sociale», (6 vols.), London 1773.

Αὐτόν τόν ἀδύνατο καί φλύαρο συγγραφέα, ὁ ὁποῖος τήν ἐπίφαση τῆς φυσιοκρατίας τήν παίρνει γιά τήν οὐσία της καί ἐξυμνεῖ τήν ἀριστοκρατία τῆς γῆς — καί ὁ ὁποῖος παραδέχεται τή φυσιοκρατία μόνο ἐφόσον ἀνταποκρίνεται στόν σκοπό του αὐτό — δέν θά τόν ἀναφέραμε καθόλου, ἄν δέν πρόβαλε ἐδῶ χοντροκομμένα ὁ βάναυσος ἀστικός χαρακτήρας, τό ἴδιο χτυπητά, ὅπως ἀργότερα στόν Ρικάρντο. Ἡ πλάνη του, ὅτι τό καθαρό προϊόν περιορίζεται μόνο στήν πρόσοδο, δέν ἀλλάζει τίποτα στήν ὑπόθεση. Τό ἴδιο πράγμα ἐπαναλαβαίνεται ἀπό τόν Ρικάρντο γιά τό καθαρό εἰσόδημα γενικά.[125] Οἱ ἐργάτες ἀνήκουν στά *γενικά ἔξοδα* καί ὑπάρχουν μόνο, γιά νά μποροῦν οἱ κάτοχοι τοῦ καθαροῦ προϊόντος «νά συγκροτοῦν τήν κοινωνία». (Βλέπε τά σχετικά χωρία).[126] Τή μοίρα τοῦ ἐλεύθερου ἐργάτη τήν ἀντιλαμβάνονται μόνο σάν παραλλαγμένη μορφή τῆς δουλείας. Αὐτό ὅμως εἶναι ἀναγκαῖο, γιά νά συγκροτοῦν τά ἀνώτερα στρώματα, «τήν κοινωνία». {Καί στόν *Ἄρτουρ Γιούνγκ* τό καθαρό προϊόν, ἡ ὑπεραξία, παρουσιάζεται ὅτι εἶναι ὁ σκοπός τῆς παραγωγῆς.[127]}

[1400] Δέν ἔχουμε παρά νά θυμηθοῦμε τό σημεῖο τοῦ Ρικάρντο ἐνάντια τόν Σμίθ, γιά τόν ὁποῖο τό πιό παραγωγικό κεφάλαιο εἶναι ἐκεῖνο, πού χρησιμοποιεῖ τούς περισσότερους ἐργάτες.[125] Σχετικά μ' αὐτό σύγκρινε αὐτά πού λέει ὁ *Μπουά*, σελ. 30, 31 [τ. VI, σελ. 51, 52, 68-70]. Ἐπίσης σχετικά μέ τήν ἐργαζόμενη τάξη καί τή δουλεία —, (σελ. 28, 29) [τ. II, σελ. 288, 297, 309. τ. III, σελ. 74, 95, 96, 103. τ. VI σελ. 43, 51]. Σχετικά μέ τήν ἀναγκαιότητα, ὅτι οἱ ἀργό-

τες αὐτοί ἐργάζονται πρόσθετο χρόνο καί σχετικά μέ τήν ἔννοια τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης — (σελ. 30) [τ. VI, σελ. 52, 53].

Νά τό μοναδικό σημεῖο πού μπορεῖ ν' ἀναφερθεῖ ἐδῶ, γιατί εἶναι καλό σχετικά μέ τή φλυαρία γιά τόν *κίνδυνο* πού διατρέχει γενικά ὁ καπιταλιστής:

«Ἔχουν διακινδυνεύσει πολλά, γιά νά κερδίσουν πολλά. Ὅμως παίξαν τήν τύχη ἀνθρώπων, ἀλλά καί ἐμπορευμάτων καί χρήματος. Ὅσο γιά τούς ἀνθρώπους, πού ἄν τούς ἔχουν ἐκθέσει σ' ἕναν ὁλοφάνερο κίνδυνο, γιά νά βγάλουν κέρδος, διέπραξαν μιά πολύ κακή πράξη. Ὅσο γιά τά ἐμπορεύματα — ἄν ἀποτελεῖ καλό ἡ παραγωγή τους, τότε δέν μπορεῖ νά ἀποτελεῖ καλό νά ἐκθέτονται αὐτά σέ κίνδυνο πρός ὄφελος ἑνός καί μόνο ἀνθρώπου» κλπ. (τ. II, σελ. 297). [XXII-1400].

[Τζών Γκραίη]

[*Πολεμική ἐνάντια στήν ἀριστοκρατία τῆς γαιοκτησίας ἀπό τή σκοπιά τῶν φυσιοκρατῶν*]

[XXIII-1449] [John Gray][128] «The Essential Principles of the Wealth of Nations, illustrated, in opposition to some false doctrines of Dr. Adam Smith, and others», London 1797.

Ὁ ἄνθρωπος αὐτός γνώριζε τόν Ἄντερσον, γιατί στό παράρτημα τοῦ βιβλίου του παραθέτει περικοπές ἀπό τήν ἀγροτική ἔκθεση τοῦ Ἄντερσον γιά τήν κομητεία τοῦ Ἄμπερντην.

Πρόκειται γιά τό *μοναδικό σημαντικό* ἀγγλικό σύγγραμμα, πού συντάσσεται ἄμεσα μέ τή διδασκαλία τῶν φυσιοκρατῶν. Τό βιβλίο τοῦ Οὐ. Σπένς: «Britain independent of Commerce!», 1807, εἶναι ἁπλῶς μιά καρικατούρα. Ὁ ἴδιος αὐτός ὁ κύριος τό 1814-15 ἦταν ἕνας ἀπό τούς πιό φανατικούς ὑπερασπιστές τῆς γαιοκτησίας πάνω στή βάση τῆς φυσιοκρατίας — πού διακηρύχνει τό ἐλεύθερο ἐμπόριο. Ὁ κύριος αὐτός δέν πρέπει νά μπερδευτεῖ μέ τόν Τ. Σπένς, τόν θανάσιμο ἐχθρό τῆς *ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στή γῆ*.

Τό σύγγραμμα περιέχει πρῶτα μιά πολύ θαυμάσια καί σύντομη συνόψιση τῆς διδασκαλίας τῶν φυσιοκρατῶν.

Τήν προέλευση τῆς ἄποψης τήν ἀνάγει σωστά στόν *Λόκ* καί στόν *Βάντερλιντ*. Περιγράφει τούς φυσιοκράτες σάν ἀνθρώπους, πού ἔχουν «παρουσιάσει» τή διδασκαλία «πολύ συστηματικά, *ἄν καί ὄχι μέ ἀκρίβεια*» (σελ. 4). (Βλέπε γιά τό ζήτημα καί τή σελ. 6, τετράδιο Η, σελ. 32, 33).[129]

Ἀπό τή συνόψιση πού ἀναφέρεται ἐκεῖ προκύπτει πολύ ὡραῖα, πώς *ἡ θεωρία τῆς στέρησης*, τήν ὁποία οἱ κατοπινοί ἀπολογητές, ἐνμέρει ἤδη καί ὁ Σμίθ, τήν ἔκαναν βάση τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ κεφαλαίου, πρόκυψε ἀπευθείας ἀπό τήν ἄποψη τῶν φυσιοκρατῶν, ὅτι στή βιομηχανία κλπ. *δέν δημιουργεῖται ὑπεραξία.*

«Τό *ποσό πού διατίθεται,* γιά *ν' άπασχοληθοῦν καί νά συντηρηθοῦν αὐτοί*» (οἱ χειρώνακτες, οἱ μανουφακτουρίστες καί οἱ ἔμποροι) «ἔχει σάν ἀποτέλεσμα μόνο τή συνέχιση τῆς *ὕπαρξης τῆς δικῆς τους ἀξίας,* καί γιά τόν λόγο αὐτό εἶναι μή παραγωγικό». {Ἐπειδή δέν δίνει ὑπεραξία, εἶναι μή παραγωγικό.} «Ὁ πλοῦτος τῆς κοινωνίας δέν μπορεῖ ποτέ οὔτε στόν ἐλάχιστο βαθμό νά *αὐξηθεῖ* ἀπό τούς χειρώνακτες, τούς μανουφακτουρίστες ἤ τούς ἐμπόρους παρά μόνο *μέ οἰκονομίες καί μέ συσσώρευση ἑνός μέρους τοῦ ποσοῦ πού προορίζεται γιά τήν καθημερινή τους συντήρηση.* Ἑπομένως, μποροῦν *μόνο μέ τήν ἐγκράτεια ἤ τίς οἰκονομίες* νά συμβάλουν λίγο στό συνολικό κεφάλαιο».

(Θεωρία τῆς ἐγκράτειας τοῦ Σένιορ καί θεωρία τῶν οἰκονομιῶν τοῦ Ἄνταμ Σμίθ),

«ἀντίθετα οἱ καλλιεργητές τῆς γῆς μποροῦν νά τρῶνε τό συνολικό τους εἰσόδημα καί ὅμως νά πλουταίνουν ταυτόχρονα τό κράτος, γιατί ἡ δουλιά τους ἀποφέρει ἕνα ὑπερπροϊόν πού ὀνομάζεται πρόσοδος» (σελ. 6).

«Μιά τάξη ἀνθρώπων, ἡ ἐργασία τῶν ὁποίων (παρ' ὅλο πού κάτι παράγει) δέν παράγει περισσότερα ἀπ' ὅσα ἔχουν ξοδευτεῖ, γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτή ἡ ἐργασία, μπορεῖ μ' ὅλο τό δίκιο της νά ὀνομαστεῖ *τάξη μή παραγωγική*» (σελ. 10).

Ἡ παραγωγή ὑπεραξίας πρέπει νά διακρίνεται αὐστηρά ἀπό τή μεταβίβασή της.

«Ἡ *αὔξηση τοῦ εἰσοδήματος*» {αὐτό εἶναι *συσσώρευση*}, «ἀποτελεῖ ἔμμεσα μόνο τό ἀντικείμενο τῶν οἰκονομιστῶν[22]... Τό ἀντικείμενό τους εἶναι *ἡ παραγωγή* καί *ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ εἰσοδήματος*» (σελ. 18).

Καί αὐτή εἶναι ἡ μεγάλη ὑπηρεσία πού πρόσφερε ἡ φυσιοκρατία. Βάζει τό ἐρώτημα πῶς παράγεται καί ἀναπαράγεται ἡ *ὑπεραξία;* (στόν Γκραίη ἡ ὑπεραξία εἶναι τό ἴδιο μέ τό εἰσόδημα). Τό ζήτημα, πῶς *ἀναπαράγεται σέ μεγαλύτερη κλίμακα,* δηλαδή πῶς αὐξάνει, περνάει σέ δεύτερη γραμμή. Πρέπει πρῶτα νά ἀποκαλυφθεῖ ἡ *κατηγορία* της, τό μυστικό τῆς παραγωγῆς της. [1450]

Ὑπεραξία καί ἐμπορικό κεφάλαιο

«Ὅταν πρόκειται γιά τήν *παραγωγή* τοῦ εἰσοδήματος, εἶναι ἐντελῶς παράλογο νά ὑπαχθεῖ σ' αὐτήν ἡ *μεταβίβαση εἰσοδήματος,* στήν ὁποία ἀνάγονται *ὅλες οἱ ἐμπορικές συναλλαγές*» (σελ. 22). Τί ἄλλο σημαίνει ἡ λέξη commerce* ἐκτός ἀπό commutatio mercium**... πού κάποτε εἶναι πιό ἐπωφελές γιά τόν ἕναν παρά

* ἐμπόριο
** ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων

γιά τόν ἄλλο. Αὐτό ὅμως πού κερδίζει ὁ ἕνας τό χάνει πάντα ὁ ἄλλος καί τό ἐμπόριό τους *δέν φέρνει στήν πραγματικότητα καμιά αὔξηση*» (σελ. 23). «Ὅταν ἕνας Ἑβραῖος θά πουλοῦσε μιά κορώνα πρός 10 σελλίνια ἤ μισή πέννα ἀπό τήν ἐποχή τῆς βασίλισσας Ἄννας πρός μιά γκινέα, τότε χωρίς ἀμφιβολία θά αὔξανε τό δικό του εἰσόδημα, ὅμως δέν θά αὔξανε μέ αὐτό τόν *ὄγκο τοῦ ὑπάρχοντος εὐγενοῦς μετάλλου*. Καί ἡ φύση αὐτοῦ τοῦ ἐμπορίου θά ἦταν ἴδια, ἀδιάφορο ἄν ὁ πελάτης πού κάνει συλλογή σπάνιων ἔργων κατοικεῖ στήν ἴδια ὁδό ὅπου μένει ὁ ἴδιος ἤ στή Γαλλία ἤ στήν Κίνα» (σελ. 23).

Στούς φυσιοκράτες τό κέρδος τῆς βιομηχανίας ἐξηγιέται σάν κέρδος ἀπό ἐκποίηση (δηλαδή ἐμποροκρατικά). Γι' αὐτό τοῦτος ὁ ἐγγλέζος βγάζει τό σωστό συμπέρασμα, ὅτι τό κέρδος αὐτό εἶναι κέρδος μόνο, ἄν τά βιομηχανικά προϊόντα πουλιοῦνται στό ἐξωτερικό. Ἀπό τήν ἐμποροκρατική προϋπόθεση βγάζει τό σωστό ἐμποροκρατικό συμπέρασμα.

«Κανένας μανουφακτουρίστας, ὅσα κι ἄν κερδίζει ὁ ἴδιος, δέν προσθέτει κάτι στό ἐθνικό εἰσόδημα, ὅταν τό ἐμπόρευμά του παράγεται καί καταναλώνεται στό ἐσωτερικό, ἐπειδή ὁ *ἀγοραστής* ... *χάνει ἀκριβῶς τόσα* ... *ὅσα κερδίζει ὁ μανουφακτουρίστας*... Αὐτό πού γίνεται ἐδῶ εἶναι μιά *ἀνταλλαγή* ἀνάμεσα στόν πουλητή καί στόν ἀγοραστή, δέν γίνεται ὅμως καμιά αὔξηση» (σελ. 26). «Γιά *νά διορθωθεῖ ἡ ἔλλειψη ἑνός περισσεύματος* ... ὁ ἐπιχειρηματίας προσθέτει ἕνα κέρδος 50% στά ἔξοδά του γιά μισθούς ἐργασίας ἤ 6 πέννες στό κάθε σελλίνι τοῦ μισθοῦ... Καί ἄν τά ἐμπορεύματα μανουφακτούρας ἔχουν πουληθεῖ στό ἐξωτερικό, τότε αὐτό θά εἶναι τό *ἐθνικό κέρδος*» (σελ. 27) τόσων ἤ τόσων «χειρωναχτῶν».

Πολύ καλή περιγραφή τῶν λόγων πού ἐξηγοῦν τόν ὀλλανδικό πλοῦτο. Ἀλιεία. (Θά μποροῦσε ν' ἀναφέρει καί κτηνοτροφία). Μονοπώλιο στά μπαχαρικά ἀπό τήν Ἀνατολή. Ὑπόθεση ναύλων. Δανεισμός χρημάτων στό ἐξωτερικό (Τετράδιο-παράρτημα Η, σελ. 36, 37).[130]

Οἱ «μανουφακτουρίστες εἶναι μιά *ὠφέλιμη* τάξη», δέν εἶναι ὅμως «*παραγωγική τάξη*» (σελ. 35). Αὐτοί «προκαλοῦν μιά *μετατροπή* ἤ *μεταφορά* τοῦ εἰσοδήματος, πού ἔχει προμηθεύσει προηγούμενα ὁ καλλιεργητής τῆς γῆς, ἐξασφαλίζοντας μέ μιά νέα μορφή *διάρκεια* σ' αὐτό τό εἰσόδημα» (σελ. 38)

Ὑπάρχουν μόνο 4 ἀναγκαῖες τάξεις. Ἡ παραγωγική τάξη ἤ οἱ καλλιεργητές. Οἱ μανουφακτουριστές. Οἱ ὑπερασπιστές. Ἡ *τάξη τῶν δασκάλων*, πού τήν ὑπάγει στούς φυσιοκράτες εἰσπράκτορες τῆς δεκάτης ἤ στούς παπάδες, «γιατί κάθε πολιτισμένη κοινωνία πρέπει νά τρέφεται, νά ντύνεται, νά προστατεύεται καί νά διδάσκεται». (σελ. 51).

Τό λάθος τῶν *οἰκονομιστῶν*[22] συνίσταται στό ὅτι

«τούς *καρπωτές γαιοπροσόδων*, πού εἶναι *ἁπλοί καρπωτές προσόδων*, τούς θεωροῦσαν *παραγωγική τάξη στήν κοινωνία*... ἴσαμε ἕνα βαθμό ξαναδιόρθωσαν τό λάθος τους, μέ τόν ὑπαινιγμό ὅτι ἡ ἐκκλησία καί ὁ βασιλιάς συντηροῦνται ἀπ' αὐτές τίς πρόσοδες. Ὁ δρ. Σμίθ... ἀφήνει (αὐτή τήν πλάνη τῶν οἰκονομιστῶν) νά διαπερνᾶ *ὅλην αὐτή τή μελέτη του»* (αὐτό εἶναι σωστό) «καί στρέφει τήν ἀντίκρουσή του ἐνάντια στό σωστό μέρος τοῦ συστήματος τῶν οἰκονομιστῶν» (σελ. 8).

[1451] Οἱ γαιοκτήμονες, σάν τέτιοι, δέν ἀποτελοῦν οὔτε *παραγωγική* τάξη, ἀλλά οὔτε *ἀναγκαία τάξη τῆς κοινωνίας*.

«Οἱ *γαιοκτήμονες* σάν ἁπλοί καρπωτές γαιοπροσόδων *δέν ἀποτελοῦν μιάν ἀναγκαία τάξη τῆς κοινωνίας... Χωρίζοντας τίς γαιοπρόσοδες ἀπό τόν ἀρχικό τους σκοπό τῆς ὑπεράσπισης τοῦ κράτους*, οἱ καρπωτές αὐτῶν τῶν προσόδων μετατρέπονται ἀπό μιά ἀναγκαία τάξη σέ μιά ἀπό τίς πιό περιττές καί τίς πιό ἀνεπιθύμητες τάξεις τῆς κοινωνίας» (σελ. 51).

Βλέπε ὅσα συνεχίζει γιά τό ζήτημα αὐτό, πού εἶναι πολύ καλά — καί αὐτή ἡ πολεμική ἐνάντια στούς καρπωτές γαιοπροσόδου ἀπό τή φυσιοκρατική ἄποψη *σάν ὁλοκλήρωση τῆς διδασκαλίας τους εἶναι πολύ σημαντική*. Σελ. 38, 39 *(Τετράδιο-παράρτημα Η)*.[131]

Ἀποδείχνει ὅτι ὁ πραγματικός *φόρος στή γῆ* εἶναι τούρκικης προέλευσης (σελ. 59).

Ὁ *γαιοκτήμονας* δέν *φορολογεῖ* μόνο τίς γαιοβελτιώσεις, ἀλλά και τίς πιθανές μελλοντικές βελτιώσεις (σελ. 40) [σελ. 63, 64]. Φόρος ἐπί τῆς προσόδου (σελ. 40, *Τετράδιο*, στό ἴδιο) [σελ. 65].

Ἡ φυσιοκρατική διδασκαλία εἶναι *κατεστημένη* ἀπό παλιά στήν Ἀγγλία, στήν Ἰρλανδία, στή φεουδαρχική Εὐρώπη, στήν αὐτοκρατορία τοῦ Μογγόλου (σελ. 43 στό ἴδιο) [σελ. 93, 94].

Ὁ γαιοκτήμονας σάν φορομπήχτης (σελ. 43, στό ἴδιο) [σελ. 118].

Ἡ φυσιοκρατική στενοκεφαλιά προβάλλει στά παρακάτω (ἔλλειψη *κατανόησης τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας*):

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνας ὡρολογοποιός ἤ ἕνας ἐργοστασιάρχης τσιτιοῦ δέν μπορεῖ νά πουλήσει τό ρολόι του ἤ τό τσίτι του. {Ἄς ὑποθέσουμε ὅμως ὅτι ἕνας παραγωγός κάρβουνου, ἕνας σίδερου, ἕνας λιναριοῦ, ἕνας λουλακιοῦ κλπ. δέν μποροῦν νά πουλήσουν αὐτά τά προϊόντα, ἤ ὅτι ἀκόμα καί ἕνας σιτοπαραγωγός δέν μπορεῖ νά πουλήσει τό σιτάρι του. Σχετικά μ' αὐτό μιλάει πολύ καλά ὁ *Μπεαρντέ ντε λ' Ἀμπέ*[132] πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Αὐτός [ὁ Γκραίη] πρέπει νά ἐπιβάλει τήν *ἄμεση* παραγωγή ἐνάντια στήν *παραγωγή ἐμπορευμάτων*, πού

ἀντιφάσκει πολύ μέ τό ὅτι πάλι τό κύριο ζήτημα γιά τούς φυσιοκράτες εἶναι ἡ *ἀξία πούλησης*. Αὐτό ὅμως διαπερνᾶ σάν κόκκινο νῆμα τήν ἐργασία αὐτοῦ τοῦ κυρίου. Ἡ *ἀστική* ἄποψη στόν *προαστικό τρόπο ἀντίληψης.*} Δείχνει,

«ὅτι ἕνας μανουφακτουρίστας τότε μόνο πλουτίζει, ὅταν εἶναι *πουλητής*» (αὐτό δείχνει μόνο ὅτι τό προϊόν του τό παράγει *σάν ἐμπόρευμα*) «καί ὅτι τότε, ὅταν παύσει νά εἶναι *πουλητής, τά κέρδη του*» (καί ποῦ μένουν τά κέρδη τοῦ παχτωτῆ πού δέν εἶναι *πουλητής*;) «σταματᾶνε ἀμέσως, γιατί δέν εἶναι φυσικά, ἀλλά τεχνητά κέρδη. Ἀντίθετα ὁ καλλιεργητής τῆς γῆς... *μπορεῖ νά ὑπάρχει* καί νά προκόβει καί νά αὐξάνει τόν πλοῦτο του, χωρίς *νά πουλάει* τίποτα» (σελ. 38, 39).

(Στήν περίπτωση αὐτή πρέπει νά εἶναι ταυτόχρονα μανουφακτουρίστας)

Ὁ Γκραίη τάσσεται ἐνάντια *στήν ὑψηλή τιμή τοῦ Α. Γιούνγκ*, σάν συντελεστῆ *στήν ἄνθηση τῆς γεωργίας. Πρόκειται ὅμως ταυτόχρονα γιά πολεμική ἐνάντια στή φυσιοκρατία* (σελ. 41, 42, *Τετράδιο- παράρτημα Η* καί σελ. 43) [στό ἴδιο, σελ. 65-78 καί 118].

Ἡ ὑπεραξία δέν μπορεῖ νά συναχθεῖ ἀπό μιά ὀνομαστική ὕψωση τῆς τιμῆς ἀπό μέρους τοῦ πουλητῆ.

«Μέ τήν αὔξηση τῆς *ὀνομαστικῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος* ... *οἱ πουλητές δέν γίνονται πιό πλούσιοι* ... μιά καί αὐτό πού κερδίζουν σαν πουλητές τό ξοδεύουν πάλι σάν ἀγοραστές» (σελ. 66).

Βάντερλιντις:

«Ὅσον καιρό θά βρίσκεται ἕνα κομμάτι γῆς κατάλληλο γιά καλλιέργεια, δέν θάπρεπε κανένας ἀργόσχολος νά μένει χωρίς ἕνα κομμάτι γῆς. Τά σπίτια δουλιᾶς εἶναι κάτι τό καλό, ὅμως πολύ καλύτεροι εἶναι οἱ ἀγροί ἐργασίας» (σελ. 47).

Ὁ Γκραίη, πού ἦταν ἐνάντια στό σύστημα τῶν παχτώσεων, ἦταν ὑπέρ τῶν μακρόχρονων συμβολαίων πάχτωσης, γιατί κατά τά ἄλλα ἡ γαιοκτησία ἐμποδίζει μόνο τήν παραγωγή καί τίς βελτιώσεις τῆς γῆς (σελ. 43) [σελ. 118-123]. («Irish right of tenantry»)[133]. [XXIII - 1451].

Παρέκβαση
(Γιά τήν παραγωγική ἐργασία)

[V-182) Ἕνας φιλόσοφος παράγει ἰδέες, ἕνας ποιητής ποιήματα, ἕνας παπάς κηρύγματα, ἕνας καθηγητής ἐγχειρίδια κλπ. Ἕνας ἐγκληματίας παράγει ἐγκλήματα. Ὅταν ἐξετάσει κανείς πιό λεπτομερειακά τή συνάρτηση αὐτοῦ τοῦ τελευταίου κλάδου παραγωγῆς μέ τό σύνολο τῆς κοινωνίας, τότε θ' ἀπαλλαγεῖ ἀπό πολλές προκαταλήψεις. Ὁ ἐγκληματίας δέν παράγει μόνο ἐγκλήματα, ἀλλά καί τό ποινικό δίκαιο καί μαζί του καί τόν καθηγητή πού κάνει παραδόσεις γιά τό ποινικό δίκαιο καί ἐπιπλέον τό ἀναπόφευκτο ἐγχειρίδιο, μέ τό ὁποῖο αὐτός ὁ ἴδιος ὁ καθηγητής ρίχνει τίς παραδόσεις του στή γενική ἀγορά μέ τή μορφή «ἐμορεύματος». Ἔτσι πραγματοποιεῖται αὔξηση τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου, χωρίς νά γίνεται λόγος γιά τήν ἀτομική ἀπόλαυση, τήν ὁποία, ὅπως μᾶς λέει ἕνας ἁρμόδιος μάρτυρας, ὁ καθηγητής Ρόσερ, τό χειρόγραφο τοῦ ἐγχειριδίου χαρίζει στόν ἴδιο τόν συγγραφέα του.

Ὁ ἐγκληματίας παράγει ἀκόμα ὅλη τήν ἀστυνομία καί τήν ποινική δικαιοσύνη, τούς δικαστικούς κλητῆρες, τούς δικαστές, τούς δήμιους, τούς ἐνόρκους κλπ. Καί ὅλοι αὐτοί οἱ διάφοροι κλάδοι ἐπαγγελμάτων, πού ἀποτελοῦν ἰσάριθμες κατηγορίες τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἀναπτύσσουν διάφορες ἱκανότητες τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, δημιουργοῦν καινούργιες ἀνάγκες καί καινούργιους τρόπους ἱκανοποίησής τους. Μονάχα τά βασανιστήρια λ.χ. ἀποτέλεσαν τήν ἀφορμή γιά τίς πιό ἔξυπνες μηχανικές ἐφευρέσεις, στή δέ παραγωγή τῶν συνεργῶν τους ἀπασχόλησαν ἕνα ὁλόκληρο πλῆθος ἔντιμων χειροτεχνῶν.

Ὁ ἐγκληματίας δημιουργεῖ μιάν ἐντύπωση, ἐνμέρει ἠθική, ἐνμέρει τραγική, ἀνάλογα μέ τίς περιστάσεις, καί προσφέρει ἔτσι μιάν «ὑπη-

ρεσία» μία κίνηση τῶν ἠθικῶν καί αἰσθητικῶν αἰσθημάτων τοῦ κοινοῦ. Δέν παράγει μόνο ἐγχειρίδια γιά τό ποινικό δίκαιο, οὔτε μόνο κώδικες τῆς ποινικῆς νομοθεσίας καί μαζί τους ποινικούς νομοθέτες, ἀλλά καί τέχνη, λογοτεχνία, μυθιστορήματα, ἀκόμα καί τραγωδίες, ὅπως τό ἀποδείχνουν ὄχι μόνο ἡ «'Ενοχή» τοῦ Μύλλνερ καί οἱ «Ληστές» τοῦ Σίλλερ, ἀλλά ἀκόμα καί ὁ «Οἰδίπους» καί ὁ «Ριχάρδος ὁ τρίτος». Ὁ ἐγκληματίας διακόπτει τή μονοτονία καί τήν καθημερινή ἀσφάλεια τῆς ἀστικῆς ζωῆς. Τήν προφυλάσσει ἔτσι ἀπό τή στασιμότητα καί προκαλεῖ ὅλην ἐκείνη τήν ἀνήσυχη ἔνταση καί κινητικότητα, χωρίς τήν ὁποία θά ἀμβλυνόταν ἀκόμα καί τό κεντρί τοῦ συναγωνισμοῦ. Ἔτσι δίνει κάποιο κέντρισμα στίς παραγωγικές δυνάμεις. Ἐνῶ τό ἔγκλημα, ἀφαιρώντας ἕνα μέρος τοῦ ὑπεράριθμου πληθυσμοῦ ἀπό τήν ἀγορά ἐργασίας, μειώνει ἔτσι τόν συναγωνισμό ἀνάμεσα στούς ἐργάτες καί ἐμποδίζει ὥς ἕνα σημεῖο τήν πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας κάτω ἀπό τό κατώτατο ὅριό του. Ἡ πάλη ἐνάντια στό ἔγκλημα ἀπορροφᾶ ἕνα ἄλλο μέρος τοῦ ἴδιου πληθυσμοῦ. Ὁ ἐγκληματίας ἐπεμβαίνει ἔτσι σάν μιά ἀπό ἐκεῖνες τίς φυσικές «ἐξισορροπήσεις» πού ἀποκαταστaίνουν ἕνα σωστό ἐπίπεδο καί ξανοίγουν μιάν ὁλόκληρη προοπτική «ὠφέλιμων» κλάδων ἀπασχόλησης.

Οἱ ἐπιδράσεις τοῦ ἐγκληματία στήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων μποροῦν ν' ἀποδειχθοῦν ὥς τίς λεπτομέρειές τους. Θά πρόκοβαν οἱ κλειδαράδες ὥς τήν τωρινή τους τελειότητα, ἄν δέν ὑπῆρχαν οἱ κλέφτες; Ἡ ἐκτύπωση τραπεζογραμματίων θά ἔφτανε ὥς τή σημερινή τους τέλεια ἐμφάνιση, ἄν δέν ὑπῆρχαν [183] οἱ παραχαράκτες; Θά ἔβρισκε τό μικροσκόπιο τόν δρόμο του στή συνηθισμένη ἐμπορική σφαίρα (βλέπε τόν Μπάμπατζ) χωρίς τήν ἀπάτη στό ἐμπόριο; Μήπως ἡ πρακτική χημεία δέν χρωστάει τόσα στή νόθευση τῶν ἐμπορευμάτων καί στήν προσπάθεια τῆς ἀποκάλυψής της, ὅσα καί στόν τίμιο ζῆλο παραγωγῆς; Τό ἔγκλημα, μέ τά διαρκῶς νέα μέσα ἐπίθεσης ἐνάντια στήν ἰδιοκτησία, γεννάει διαρκῶς νέα μέσα ὑπεράσπισης καί ἐπιδρᾶ ἔτσι τόσο παραγωγικά στήν ἐφεύρεση μηχανῶν ὅσο ἐπιδροῦν καί οἱ ἀπεργίες. Ἀλλ' ἄς ἐγκαταλείψουμε τή σφαίρα τοῦ ἀτομικοῦ ἐγκλήματος: Θά δημιουργόταν ποτέ χωρίς ἐθνικά ἐγκλήματα ἡ παγκόσμια ἀγορά; Χωρίς αὐτά θά δημιουργοῦνταν μήπως ἀκόμα καί αὐτά τά ἔθνη; Καί μήπως τό δέντρο τῆς ἁμαρτίας δέν εἶναι ταυτόχρονα καί τό δέντρο τῆς γνώσης ἀπό τόν καιρό ἀκόμα τοῦ Ἀδάμ; Στό βιβλίο του «Μύθοι γιά τίς μέλισσες» ὁ Μάντεβιλ [1705] ἀπόδειξε ἤδη τήν παραγωγικότητα ὅλων τῶν δυνατῶν ἐπαγγελμάτων κλπ. καί γενικά τήν τάση ὁλόκληρου αὐτοῦ τοῦ ἐπιχειρήματος:

«Αὐτό πού ἐμεῖς ὀνομάζουμε κακό σ' αὐτό τόν κόσμο, τόσο τό ἠθικό ὅσο καί τό φυσικό κακό, εἶναι ἡ μεγάλη ἀρχή, πού μᾶς κάνει κοινωνικά πλάσματα, ἡ στέρεη βάση, *ἡ ζωή καί τό στήριγμα ὅλων* χωρίς ἐξαίρεση *τῶν ἐπαγγελμάτων καί ἀπασχολήσεων*. Ἐδῶ πρέπει νά ἀναζητήσουμε τήν ἀληθινή καταγωγή ὅλων τῶν τεχνῶν καί ἐπιστημῶν. Καί τή στιγμή πού θά σταματοῦσε τό κακό, τήν ἴδια στιγμή θά ἔπρεπε νά χαλάσει ἡ κοινωνία, ἄν δέν θά ἀφανιζόταν ὁλότελα».

Μόνο πού ὁ Μάντεβιλ ἦταν φυσικά ἀπείρως τολμηρότερος καί τιμιότερος ἀπό τούς φιλισταίους ἀπολογητές τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. [V-183]

[Παραγωγικότητα τοῦ κεφαλαίου Παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία]

[α) Ὅλες οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας ἐμφανίζονται σάν παραγωγικές δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου]

[XXI - 1317] Εἴδαμε ὄχι μόνο πῶς παράγει τό κεφάλαιο, ἀλλά καί πῶς παράγεται τό ἴδιο καί πῶς προκύπτει σάν μιά οὐσιαστικά μεταβλημένη σχέση ἀπό τό προτσές παραγωγῆς, πῶς ἀναπτύσσεται σ' αὐτό.[135] Ἀπό τή μιά μεριά, τό κεφάλαιο μεταβάλλει τόν τρόπο παραγωγῆς, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, αὐτή ἡ μεταβλημένη μορφή τοῦ τρόπου παραγωγῆς καί αὐτή ἡ ἰδιαίτερη βαθμίδα τῆς ἐξέλιξης τῶν ὑλικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀποτελοῦν τή βάση καί τόν ὅρο — τήν προϋπόθεση τοῦ δικοῦ του σχηματισμοῦ.

Μιά καί ἡ ζωντανή ἐργασία — μέ τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στόν ἐργάτη — ἔχει ἐνσωματωθεῖ στό κεφάλαιο καί ἀπό τή στιγμή πού ἀρχίζει τό προτσές παραγωγῆς ἐμφανίζεται σάν δραστηριότητα πού ἀνήκει σ' αὐτό, ὅλες οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας ἐμφανίζονται σάν παραγωγικές δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου, ἀκριβῶς ὅπως ἡ γενική κοινωνική μορφή τῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται στό χρῆμα σάν ἰδιότητα ἑνός πράγματος. Ἔτσι, ἡ παραγωγική δύναμη τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καί οἱ ἰδιαίτερες μορφές της παρουσιάζονται τώρα σάν παραγωγικές δυνάμεις καί μορφές τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή τῆς *ὑλοποιημένης* ἐργασίας, τῶν ⟨ἀντικειμενικῶν⟩ ὑλικῶν ὅρων τῆς ἐργασίας, οἱ ὁποῖοι, σάν τέτια ἀνεξαρτοποιημένη καί προσωποιημένη στόν καπιταλιστή μορφή, ἀντιπαρατίθενται στή ζωντανή ἐργασία. Ἔχουμε ἐδῶ πάλι τή στρέβλωση τῆς σχέσης ἐκείνης, πού σάν ἔκφρασή της χαρακτηρίσαμε τόν *φετιχισμό*, ὅταν ἐξετάζαμε τήν οὐσία τοῦ χρήματος.[136]

Ὁ ἴδιος ὁ καπιταλιστής σάν *προσωποποίηση τοῦ κεφαλαίου* εἶναι μόνο κάτοχος ἐξουσίας. (Στήν ἰταλική λογιστική ὁ ρόλος του αὐτός

σάν *καπιταλιστής*, σάν προσωποποιημένο κεφάλαιο, ἀντιπαρατίθεται ἐπίσης διαρκῶς σ' αὐτόν σάν ἕνα ἁπλό πρόσωπο, σάν τό πρόσωπο πού ἐμφανίζεται μόνο σάν ἰδιωτικός καταναλωτής καί χρεώστης τοῦ δικοῦ του κεφαλαίου).

Ἀκόμα καί ἄν ἐξετάσουμε μόνο τήν *τυπική* ὑποταγή τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο, ἡ *παραγωγικότητα* τοῦ κεφαλαίου συνίσταται πρῶτ' ἀπ' ὅλα στόν *ἐξαναγκασμό γιά ὑπερεργασία*, γιά ἐργασία πέρα ἀπό τήν ἐργασία πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά νά καλύψει τίς ἄμεσες ἀνάγκες, ἕναν ἐξαναγκασμό πού ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς τόν ἔχει κοινό μέ τόν προηγούμενο τρόπο παραγωγῆς, πού ὅμως τόν ἀσκεῖ, τόν ἐκπληρώνει μέ ἕναν πιό εὐνοϊκό γιά τήν παραγωγή τρόπο.

Ἀκόμα κι ἄν ἐξετάσουμε αὐτή μόνο τήν τυπική σχέση — τή *γενική* μορφή τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, πού τήν ἔχουν κοινή καί ὁ λιγότερο ἀνεπτυγμένος τρόπος της καί ὁ περισσότερο ἀνεπτυγμένος — τά *μέσα παραγωγῆς*, οἱ *ὑλικοί ὅροι τῆς ἐργασίας* — τά ὑλικά ἐργασίας, τά μέσα ἐργασίας (καθώς καί τά μέσα συντήρησης) ἐμφανίζονται ὄχι σάν ὑποταγμένα στόν ἐργάτη, ἀλλά ὁ ἐργάτης ἐμφανίζεται ὑποταγμένος σ' αὐτά. Δέν τά χρησιμοποιεῖ ὁ ἐργάτης, ἀλλά αὐτά χρησιμοποιοῦν τόν ἐργάτη. Καί ἔτσι τά μέσα παραγωγῆς γίνονται κεφάλαιο. Τό κεφάλαιο *χρησιμοποιεῖ* τήν ἐργασία. Δέν εἶναι γιά τόν ἐργάτη μέσα γιά νά παράγει προϊόντα, εἴτε μέ τή μορφή ἄμεσων μέσων ὕπαρξης, εἴτε σάν μέσα ἀνταλλαγῆς, σάν ἐμπορεύματα. Ἀντίθετα, ὁ ἐργάτης ἀποτελεῖ ἕνα μέσο γι' αὐτά, ἐνμέρει γιά νά διατηρήσουν τήν ἀξία τους, ἐνμέρει γιά νά τήν ἀξιοποιήσουν, δηλαδή γιά νά τήν μεγαλώσουν, γιά νά ἀπομυζήσουν ὑπερεργασία.

Ἡ σχέση αὐτή στήν ἁπλότητά της εἶναι ἤδη μιά ἀναστροφή, μιά προσωποποίηση τοῦ πράγματος καί μιά πραγματοποίηση τοῦ προσώπου, γιατί αὐτό πού διακρίνει τήν μορφή αὐτή ἀπ' ὅλες τίς προηγούμενες εἶναι ὅτι ὁ καπιταλιστής δέν ἐξουσιάζει τόν ἐργάτη ἐν ὀνόματι κάποιας προσωπικῆς ἰδιότητας, ἀλλά ὅτι τόν ἐξουσιάζει, γιατί εἶναι «κεφάλαιο». Ἡ κυριαρχία του εἶναι ἁπλῶς ἡ κυριαρχία τῆς ὑλοποιημένης ἐργασίας πάνω στή ζωντανή ἐργασία, τοῦ προϊόντος τοῦ ἐργάτη πάνω στόν ἴδιο τόν ἐργάτη.

Ἡ σχέση αὐτή, ὅμως, γίνεται ἀκόμα πιό περίπλοκη καί φαινομενικά πιό μυστηριώδης, ἐπειδή μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ εἰδικά κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀπέναντι στόν ἐργάτη ὀρθώνονται, ἀντιπαρατάσσονται σ' αὐτόν σάν «κεφάλαιο» ὄχι μόνο αὐτά τά ἄμεσα ὑλικά πράγματα — πού ὅλα εἶναι προϊόντα τῆς ἐργασίας καί πού ἐξεταζόμενα σάν ἀξίες χρήσης ἀποτελοῦν τούς ὑλικούς ὅρους τῆς ἐργασίας, ἐνῶ

ἐξεταζόμενα σάν ἀνταλλακτικές ἀξίες εἶναι ὑλοποιημένος γενικός χρόνος ἐργασίας ἤ χρῆμα — ἀλλά ἐπιπλέον οἱ μορφές τῆς κοινωνικά ἀνεπτυγμένης ἐργασίας, ἡ συνεργασία, ἡ μανουφακτούρα (σάν μορφή τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας), τό ἐργοστάσιο (σάν μορφή τῆς ὀργανωμένης κοινωνικῆς ἐργασίας πάνω στήν ὑλική βάση τῶν μηχανῶν), ἑπομένως καί ἡ ἐπιστήμη καί οἱ δυνάμεις τῆς φύσης ἐμφανίζονται σάν *μορφές ἀνάπτυξης τοῦ κεφαλαίου*, σάν *παραγωγικές δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου*. Πράγματι, ἡ ἑνότητα στή συνεργασία, ὁ συνδυασμός στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, ἡ χρησιμοποίηση τῶν φυσικῶν δυνάμεων καί τῆς ἐπιστήμης, καθώς καί τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας λ.χ. τῶν μηχανῶν γιά τήν παραγωγή — ὅλα αὐτά ἀντικρύζουν τούς ἴδιους τούς ἐργάτες, τόν καθένα χωριστά, σάν κάτι τό *ξένο* καί τό *ὑλικό*, σάν ἁπλή μορφή ὕπαρξης τῶν μέσων ἐργασίας, τά ὁποῖα εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτούς καί πού κυριαρχοῦν πάνω τους, ἀκριβῶς ὅπως αὐτά τά ἴδια τά μέσα ἐργασίας, στήν ἁπλή ὁρατή μορφή τους σάν ὑλικά, ἐργαλεῖα κλπ. ἀντικρύζουν τούς ἐργάτες σάν λειτουργίες τοῦ *κεφαλαίου*, ἑπομένως καί τοῦ *καπιταλιστῆ*.

Οἱ κοινωνικές μορφές τῆς δικῆς τους ἐργασίας ἤ οἱ μορφές τῆς δικῆς τους [1318] κοινωνικῆς ἐργασίας εἶναι σχέσεις πού ἔχουν διαμορφωθεῖ ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τούς ξεχωριστούς ἐργάτες. Οἱ ἐργάτες ὑποταγμένοι στό κεφάλαιο, γίνονται στοιχεῖα αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, αὐτοί ὅμως οἱ κοινωνικοί σχηματισμοί δέν ἀνήκουν σ' αὐτούς. Γι' αὐτό ἀντιπαρατίθενται στούς ἐργάτες σάν *μορφές* (Gestalten) τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου, σάν συνδυασμοί πού περιέχονται στό κεφάλαιο, πού πηγάζουν ἀπό τό κεφάλαιο καί εἶναι ἐνσωματωμένοι σ' αὐτό σέ διάκριση ἀπό τήν ἐργατική δύναμη τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ ἐργάτη. Καί τό γεγονός αὐτό παίρνει τόσο πιό πραγματικές μορφές, ὅσο περισσότερο, ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ἴδια ἡ ἐργατική τους δύναμη τροποποιεῖται ἔτσι πού στήν αὐτοτέλειά της, δηλαδή *ἔξω* ἀπό αὐτή τήν καπιταλιστική σχέση, γίνεται ἀνήμπορη, ἐκμηδενίζεται ἡ αὐτοτελής ἱκανότητά της νά παράγει, καί, ἀπό τήν ἄλλη, μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς ἐμφανίζονται καί τεχνολογικά οἱ ὅροι τῆς ἐργασίας νά ἐξουσιάζουν τήν ἐργασία καί ταυτόχρονα τήν ἀντικατασταίνουν, τήν πνίγουν, τήν κάνουν περιττή στίς αὐτοτελεῖς μορφές της.

Στό προτσές αὐτό, στό ὁποῖο οἱ *κοινωνικοί* χαρακτῆρες τῆς ἐργασίας τῶν ἐργατῶν ἀντιπαρατάσσονται σ' αὐτούς σάν κάτι πού εἶναι κατά κάποιο τρόπο *κεφαλαιοποιημένο*, ὅπως λ.χ. γίνεται μέ τίς μηχανές, ὅπου τά ὁρατά προϊόντα τῆς ἐργασίας ἐμφανίζονται σάν κυρίαρχοι τῆς ἐργασίας καί ἀντιπαρατάσσονται στούς ἐργάτες σάν *δυνάμεις* τοῦ

κεφαλαίου — τό ἴδιο γίνεται φυσικά καί μέ τίς δυνάμεις τῆς φύσης καί μέ τήν ἐπιστήμη, πού εἶναι προϊόν τῆς γενικῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης στήν ἀφηρημένη της πεμπτουσία. Ἡ ἐπιστήμη καί ἡ ἐφαρμογή της χωρίζονται πράγματι ἀπό τήν ἐπιτηδειότητα καί ἀπό τίς γνώσεις τοῦ ξεχωριστοῦ ἐργάτη — καί παρ' ὅλο πού ἐξεταζόμενες στήν πηγή τους ἀποτελοῦν μέ τή σειρά τους προϊόν τῆς ἐργασίας — ἐμφανίζονται παντοῦ, ὅπου μπαίνουν στό προτσές τῆς ἐργασίας, σάν νά εἶναι *ἐνσωματωμένες* στό κεφάλαιο. Ὁ κεφαλαιοκράτης πού χρησιμοποιεῖ μιά μηχανή δέν χρειάζεται νά τήν καταλαβαίνει. (6λ. τόν Ure)[137] Ὅμως, ἀπέναντι στούς ἐργάτες ἡ ὑλοποιημένη *στή μηχανή* ἐπιστήμη ἐμφανίζεται σάν *κεφάλαιο*. Καί, πράγματι, ὅλες αὐτές οἱ χρησιμοποιήσεις σέ μεγάλη κλίμακα τῆς ἐπιστήμης, τῶν φυσικῶν δυνάμεων καί τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας πού βασίζονται στήν *κοινωνική ἐργασία*, ἐμφανίζονται μόνο σάν *μέσα ἐκμετάλλευσης* τῆς ἐργασίας, σάν μέσα ἰδιοποίησης ὑπερεργασίας, καί, ἑπομένως, σάν *δυνάμεις* πού ἀνήκουν στό κεφάλαιο καί ἀντιπαραθέτονται στήν ἐργασία. Φυσικά, τό κεφάλαιο χρησιμοποιεῖ ὅλα αὐτά τά μέσα μόνο γιά νά ἐκμεταλλεύεται τήν ἐργασία, ὅμως, γιά νά τήν ἐκμεταλλεύεται, πρέπει τό κεφάλαιο νά τά χρησιμοποιεῖ στήν παραγωγή. Ἔτσι ἡ ἀνάπτυξη τῶν *κοινωνικῶν* παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας καί οἱ ὅροι αὐτῶν τῶν ἀναπτύξεων ἐμφανίζονται σάν *πράξη τοῦ κεφαλαίου*, ἡ ὁποία δέν συντελεῖται μόνο παρά τή θέληση τοῦ ξεχωριστοῦ ἐργάτη, ἀλλά καί στρέφεται ἄμεσα ἐνάντιά του.

Τό ἴδιο τό κεφάλαιο ἔχει διπλό χαρακτήρα, γιατί ἀποτελεῖται ἀπό ἐμπορεύματα:

[1] Εἶναι *ἀνταλλακτική ἀξία* (χρῆμα), εἶναι ὅμως *αὐτοαξιοποιούμενη ἀξία*, ἀξία πού δημιουργεῖ ἀξία, *μεγαλώνει* σάν *ἀξία*, ἀποκτάει μιάν προσαύξηση, ἐπειδή εἶναι *ἀξία*. Ἡ προσαύξηση αὐτή ὀφείλεται στήν ἀνταλλαγή μιᾶς δοσμένης ποσότητας ὑλοποιημένης ἐργασίας μέ μιάν ἄλλη μεγαλύτερη ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας.

[2] Εἶναι *ἀξία χρήσης*. Ἐδῶ τό κεφάλαιο ἐμφανίζεται σύμφωνα μέ τίς συγκεκριμένες ἐκεῖνες σχέσεις πού προσιδιάζουν σ' αὐτό κατά τό προτσές ἐργασίας. Μά ἀκριβῶς ἐδῶ τό κεφάλαιο δέν μένει μόνο ⟨πρώτη ὕλη⟩, ἀντικείμενο ἐργασίας, μέσο ἐργασίας, στά ὁποῖα ἀνήκει ἡ *ἐργασία*, τά ὁποῖα ἔχουν ἐνσωματώσει τήν ἐργασία, ἀντίθετα, μαζί μέ τήν ἐργασία ἐνσωματώθηκαν καί ἀνήκουν σ' αὐτό καί οἱ *κοινωνικοί συνδυασμοί* της, καθώς καί ἡ ἀνάπτυξη τῶν μέσων ἐργασίας πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτούς τούς κοινωνικούς συνδυασμούς. Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἀναπτύσσει μέν γιά πρώτη φορά σέ μεγάλη κλίμακα —

ἀποσπάει ἀπό τόν ξεχωριστό αὐτοτελή ἐργάτη — τούς ὅρους τοῦ προτσές ἐργασίας, καί τούς ἀντικειμενικούς καί τούς ὑποκειμενικούς ὅρους, ἀλλά τούς ἀναπτύσσει σάν δυνάμεις πού ἐξουσιάζουν τόν *ξεχωριστό ἐργάτη* καί σάν *ξένες* πρός αὐτόν δυνάμεις.

Ἔτσι τό κεφάλαιο γίνεται ἕνα πολύ μυστηριῶδες ὄν. [1318][138]

[1320] Ἑπομένως τό κεφάλαιο εἶναι παραγωγικό:

1) σάν *ἐξαναγκασμός* γιά παραγωγή ὑπερεργασίας·

2) Σάν ἀπορροφητής καί σφετεριστής (προσωποποίηση) τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καί τῶν γενικῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, λ.χ. τῆς ἐπιστήμης.

Μπαίνει τό ἐρώτημα: πῶς καί γιατί ἡ ἐργασία ἐμφανίζεται ἀπέναντι στό κεφάλαιο παραγωγική ἤ σάν *παραγωγική ἐργασία*, ἀφοῦ οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας ἔχουν μεταφερθεῖ στό κεφάλαιο καί ἀφοῦ ἡ ἴδια παραγωγική δύναμη δέν μπορεῖ νά λογαριάζεται δυό φορές, τή μιά φορά σάν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας καί τήν ἄλλη φορά σάν παραγωγική δύναμη τοῦ κεφαλαίου; {Παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας — παραγωγική δύναμη τοῦ κεφαλαίου. Ἡ *ἐργατική δύναμη* ὅμως εἶναι παραγωγική λόγω τῆς *διαφορᾶς* ἀνάμεσα στήν *ἀξία* της καί στήν *ἀξιοποίησή της*.}

[*β) Ἡ παραγωγική ἐργασία στό σύστημα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς*]

Μόνο ἡ ἀστική στενοκεφαλιά, πού τίς καπιταλιστικές μορφές τῆς παραγωγῆς τίς θεωρεῖ σάν τίς ἀπόλυτες μορφές της — καί ἑπομένως σάν αἰώνιες φυσικές μορφές τῆς παραγωγῆς — μπορεῖ τό ζήτημα, τί πράγμα εἶναι ἡ *παραγωγική ἐργασία* ἀπό τή σκοπιά τοῦ κεφαλαίου, νά τό συγχέει μέ τό ζήτημα ποιά ἐργασία εἶναι γενικά παραγωγική ἤ τί πράγμα εἶναι γενικά ἡ παραγωγική ἐργασία καί γι' αὐτό νά νομίζει ὅτι εἶναι πολύ σοφή ἡ ἀπάντηση, ὅτι κάθε ἐργασία πού παράγει γενικά κάτι, πού καταλήγει σέ κάποιο πράγμα, εἶναι ἀπό μόνη της (eo ipso) παραγωγική ἐργασία.

[*Πρῶτο*:] Παραγωγική εἶναι μόνο ἡ ἐργασία, *πού μετατρέπεται ἄμεσα σέ κεφάλαιο*. Ἑπομένως, μόνο ἡ ἐργασία πού κάνει τό μεταβλητό κεφάλαιο μεταβαλλόμενο μέγεθος καί γι' αὐτό ὅλο τό κεφάλαιο Κ τό κάνει = Κ+Δ[139]. Ἄν τό μεταβλητό κεφάλαιο πρίν ἀπό τήν ἀνταλλαγή του μέ τήν ἐργασία = χ, ἔτσι πού νά ἔχουμε τήν ἐξίσωση ψ=χ, τότε ἡ ἐργασία πού μετατρέπει τό χ σέ χ+η καί γι' αὐτό τό

ψ=χ τό μετατρέπει σέ ψ′ = χ+η, εἶναι παραγωγική ἐργασία. Αὐτό εἶναι τό ἕνα σημεῖο πού πρέπει νά ἐξηγηθεῖ. Πρόκειται γιά ἐργασία δηλ. πού βγάζει ὑπεραξία ἤ πού χρησιμεύει στό κεφάλαιο σάν συντελεστής γιά νά βγάζει ὑπεραξία καί ἑπομένως γιά νά διαμορφωθεῖ σάν κεφάλαιο, σάν αὐτοαξιοποιούμενη ἀξία.

[*Δεύτερο:*] Οἱ κοινωνικές καί γενικές παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας εἶναι παραγωγικές δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου. Αὐτές οἱ παραγωγικές δυνάμεις, ὅμως, ἀφοροῦν μονάχα τό προτσές ἐργασίας ἤ θίγουν μονάχα τήν ἀξία χρήσης. Παρασταίνονται σάν ἰδιότητες πού προσιδιάζουν στό κεφάλαιο σάν πράγμα, σάν ἡ ἀξία του χρήσης. Δέν θίγουν ἄμεσα τήν *ἀνταλλακτική ἀξία.* Εἴτε ἐργάζονται 100 ἐργάτες μαζί, εἴτε ὁ καθένας ἀπό τούς 100 ἐργάζεται ἀτομικά, ἡ *ἀξία* τοῦ προϊόντος τους = 100 ἡμέρες ἐργασίας, ἀδιάφορο ἄν ἀποτελεῖται ἀπό πολλά ἤ ἀπό λίγα προϊόντα, δηλαδή ἀδιάφορο ποιά εἶναι ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας.

[1321] Μόνο μ' ἕνα τρόπο ἡ διαφορετική παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας θίγει τήν ἀνταλλακτική ἀξία.

Ἄν ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἀναπτυχθεῖ λ.χ. σέ ἕναν μόνο κλάδο ἐργασίας — ἄν λ.χ. δέν ἀποτελεῖ πιά ἐξαίρεση ἡ ὕφανση μέ μηχανοκίνητους ἀργαλιούς ἀντί μέ χειροκίνητους ἀργαλιούς καί ἄν ἡ ὕφανση ἑνός πήχη μέ τόν μηχανοκίνητο ἀργαλιό ἀπαιτεῖ μόνο τόν μισό χρόνο ἐργασίας ἀπ' ὅ,τι μέ τόν χειροκίνητο ἀργαλιό, τότε οἱ δώδεκα ὧρες ἑνός ὑφαντῆ πού χειρίζεται χειροκίνητο δέν ἀντιπροσωπεύουν μιάν ἀξία 12 ὡρῶν, ἀλλά μιάν ἀξία 6 ὡρῶν, γιατί ὁ *ἀναγκαῖος* χρόνος ἐργασίας ἔγινε τώρα 6 ὧρες. Οἱ 12 ὧρες τοῦ ὑφαντῆ μέ τόν χειροκίνητο ἀργαλιό εἶναι στό ἑξῆς ἴσες μόνο μέ 6 ὡρῶν κοινωνικό χρόνο ἐργασίας, παρά τό γεγονός ὅτι ἐξακολουθεῖ ὅπως καί πρίν νά ἐργάζεται 12 ὧρες.

Ἐδῶ ὅμως δέν πρόκειται γι' αὐτό. Ἄν ἀντίθετα πάρουμε ἕναν ἄλλο κλάδο παραγωγῆς, λ.χ. τήν στοιχειοθέτηση, στήν ὁποία δέν χρησιμοποιοῦνται ἀκόμα μηχανές, τότε οἱ 12 ὧρες σ' αὐτόν τόν κλάδο παράγουν ἀκριβῶς τόση *ἀξία,* ὅση καί οἱ 12 ὧρες στούς κλάδους παραγωγῆς, στούς ὁποίους οἱ μηχανές κλπ. ἔχουν ἀναπτυχθεῖ στόν ἀνώτατο βαθμό. Γι' αὐτό, σάν παραγωγός *ἀξίας* ἡ ἐργασία παραμένει πάντα ἐργασία τοῦ *ξεχωριστοῦ ἐργάτη,* ἐκφρασμένη μόνο σάν *γενική ἐργασία.* Γι' αὐτό ἡ παραγωγική ἐργασία — σάν ἐργασία πού παράγει ἀξία — ἀντικρύζει τό κεφάλαιο πάντα σάν ἐργασία μιᾶς ξεχωριστῆς ἐργατικῆς δύναμης τοῦ *ξεχωριστοῦ ἐργάτη,* ἀδιάφορο σέ ποιούς κοινωνικούς συνδυασμούς μπαίνουν οἱ ἐργάτες αὐτοί στό προτσές τῆς παραγωγῆς.

Ἔτσι, ἐνῶ τό κεφάλαιο ἀντιπροσωπεύει ἀπέναντι στόν ἐργάτη τήν κοινωνική παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, ἡ παραγωγική ἐργασία τοῦ ἐργάτη ἀντιπροσωπεύει ἀπέναντι στό κεφάλαιο πάντα μόνο τήν ἐργασία τοῦ *ξεχωριστοῦ ἐργάτη*.

Τρίτο: Ἄν ἐμφανίζεται σάν φυσική ἰδιότητα τοῦ κεφαλαίου — ἑπομένως σάν μιά ἰδιότητα πού ἀναβλύζει ἀπό τήν ἀξία χρήσης του — νά ἀποσπᾶ μέ τόν ἐξαναγκασμό ὑπερεργασία ἀπό τόν ἐργάτη καί νά οἰκειοποιεῖται τίς κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας, τότε ἀντίστροφα ἐμφανίζεται ἐπίσης σάν φυσική ἰδιότητα τῆς ἐργασίας τό γεγονός ὅτι η ἐργασία παρουσιάζει τίς δικές της κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις σάν παραγωγικές δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου, καί τό δικό της ὑπερπροϊόν σάν ὑπεραξία, σάν αὐτοαξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου.

Τώρα πρέπει ν' ἀναπτύξουμε αὐτά τά 3 σημεῖα καί νά συναγάγουμε ἀπ' αὐτά τή διαφορά τῆς παραγωγικῆς καί τῆς μή παραγωγικῆς ἐργασίας.

Σχετικά μέ τό σημεῖο 1. Ἡ παραγωγικότητα τοῦ κεφαλαίου συνίσταται στό ὅτι ἀντιπαραθέτει στόν ἑαυτό του τήν ἐργασία σάν μισθωτή ἐργασία καί τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, τά μέσα ἐργασίας σάν κεφάλαιο.

Εἴδαμε ὅτι τό χρῆμα μετατρέπεται σέ κεφάλαιο, δηλαδή μιά καθορισμένη ἀνταλλακτική ἀξία μετατρέπεται σέ αὐτοαξιοποιούμενη ἀνταλλακτική ἀξία, σέ ἀξία σύν ὑπεραξία, χάρη στό γεγονός ὅτι ἕνα μέρος της μετατρέπεται σέ τέτια ἐμπορεύματα, πού χρησιμεύουν στήν ἐργασία σάν μέσα ἐργασίας (σέ πρώτη ὕλη καί ἐργαλεῖα, κοντολογῆς στούς ὑλικούς ὅρους τῆς ἐργασίας) καί ἕνα ἄλλο μέρος χρησιμοποιεῖται γιά τήν ἀγορά ἐργατικῆς δύναμης. Δέν εἶναι ὅμως αὐτή ἡ πρώτη ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στό χρῆμα καί στήν ἐργατική δύναμη ἤ ἡ ἁπλή ἀγορά τῆς δεύτερης, πού μετατρέπει τό χρῆμα σέ κεφάλαιο. Ἡ ἀγορά αὐτή ἐνσωματώνει τή χρησιμοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης γιά ἕνα ὁρισμένο χροονικό διάστημα στό κεφάλαιο ἤ μετατρέπει μιάν ὁρισμένη ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας σέ ἕναν ἀπό τούς τρόπους ὕπαρξης τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου, σάν νά λέμε, σέ ἐντελέχεια τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου.

Στό πραγματικό προτσές παραγωγῆς ἡ ζωντανή ἐργασία μετατρέπεται σέ κεφάλαιο, γιατί, ἀπό τή μιά μεριά, ἀναπαράγει τόν μισθό ἐργασίας — δηλαδή τήν ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου — καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, παράγει μιάν ὑπεραξία. Καί μέ αὐτό τό προτσές μετατροπῆς μετατρέπται σέ κεφάλαιο ὁλόκληρο τό χρηματικό ποσό, παρά τό γεγονός ὅτι τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ κεφαλαίου πού μεταβάλλεται

ἄμεσα εἶναι τό μέρος πού δαπανᾶται μόνο γιά μισθό ἐργασίας. Ἄν ἡ ἀξία ἦταν = σ+μ, τώρα εἶναι = σ+(μ+χ), πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο μέ τό (σ+μ) + χ[140], ἤ τό ἀρχικό χρηματικό ποσό, τό ἀρχικό ἀξιακό μέγεθος, ἔχει ἀξιοποιηθεῖ, λειτούργησε ταυτόχρονα σάν αὐτοσυντηρούμενη καί αὐτοαυξανόμενη ἀξία.

(Πρέπει ὅμως νά σημειωθεῖ τό ἑξῆς: Τό περιστατικό, ὅτι μόνο τό *μεταβλητό μέρος* τοῦ κεφαλαίου δημιουργεῖ τήν αὔξησή του, δέν ἀλλάζει κατά τίποτα στό γεγονός, ὅτι χάρη σ' αὐτό τό προτσές ἐμφανίζεται ἀξιοποιημένη ἡ συνολική ἀρχική ἀξία, ὅτι χάρη σ' αὐτό ἔχει αὐξηθεῖ μέ μιάν ὑπεραξία, ὅτι ἐπομένως τό συνολικό ἀρχικό χρηματικό ποσό ἔχει μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο. Γιατί ἡ ἀρχική ἀξία = σ+μ (σταθερό καί μεταβλητό κεφάλαιο). Στό πιό πάνω προτσές μετατρέπεται σέ σ +(μ+χ). Ἡ ἔκφραση μ+χ παρασταίνει τό ἀναπαραγμένο μέρος, πού δημιουργήθηκε μέ τή μετατροπή τῆς ζωντανῆς ἐργασίας σέ ὑλοποιημένη ἐργασία, μιά μετατροπή πού καθορίζεται καί ἀρχίζει μέ τήν ἀνταλλαγή τοῦ μ μέ τήν ἐργατική δύναμη ἤ μέ τήν μετατροπή του σέ μισθό. Ὅμως σ+(μ+χ) = σ+μ (τό ἀρχικό κεφάλαιο) +χ. Ἐκτός ἀπ' αὐτό ἡ μετατροπή τοῦ μ σε μ+χ, δηλαδή τοῦ (σ+μ) σέ (σ+μ) + χ μποροῦσε νά συντελεστεῖ μόνο, γιατί ἕνα μέρος τοῦ χρήματος μετατρέπεται σέ σ. Τό ἕνα μέρος τοῦ χρήματος μπορεῖ νά μετατραπεῖ μόνο σέ *μεταβλητό* κεφάλαιο, γιατί τό ἄλλο μετατρέπεται σέ σταθερό κεφάλαιο).

Στό πραγματικό προτσές παραγωγῆς ἡ ἐργασία μετατρέπεται *πράγματι* σέ κεφάλαιο, ἡ μετατροπή αὐτή ὅμως ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀρχική ἀνταλλαγή τοῦ χρήματος μέ ἐργατική δύναμη. Μ' αὐτή τήν *ἄμεση* μετατροπή ἐργασίας σέ *ὑλοποιημένη* ἐργασία, πού δέν ἀνήκει στόν ἐργάτη, ἀλλά στόν καπιταλιστή, μετατρέπεται πρῶτα τό χρῆμα σέ κεφάλαιο, μαζί καί τό μέρος του ἐκεῖνο, πού ἔχει πάρει τή μορφή μέσων παραγωγῆς, τή μορφή τῶν ὅρων ἐργασίας. Στήν ἀρχή τό χρῆμα — πού ὑπάρχει ἀκόμα μέ τή δική του μορφή ἤ μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων (προϊόντων), πού ἔχουν μιά μορφή, μέ τήν ὁποία μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν σάν μέσα παραγωγῆς νέων ἐμπορευμάτων — εἶναι μόνο κεφάλαιο *αὐτό καθεαυτό* (an sich).

[1322] Μόνο αὐτή ἡ καθορισμένη *σχέση* του πρός τήν ἐργασία μετατρέπει τό χρῆμα ἤ τό ἐμπόρευμα σέ κεφάλαιο, καί ἡ ἐργασία, ἡ ὁποία στή σχέση της αὐτή μέ τούς ὅρους παραγωγῆς, σχέση στήν ὁποία ἀντιστοιχεῖ μιά ὁρισμένη συμπεριφορά της στό πραγματικό προτσές παραγωγῆς, εἶναι ἐκείνη πού μετατρέπει τό χρῆμα ἤ τό ἐμπόρευμα σέ κεφάλαιο, διατηρεῖ δηλαδή καί αὐξάνει τήν ἀξία τῆς ἀνεξαρτο-

ποιημένης ἀπέναντι στήν ἐργατική δύναμη *ὑλοποιημένης* ἐργασίας, μόνο ἡ ἐργασία αὐτή εἶναι *παραγωγική ἐργασία.* Παραγωγική ἐργασία εἶναι ἁπλῶς μιά συντομευμένη ἔκφραση γιά ὅλη τή σχέση καί γιά τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ἐμφανίζεται ἡ ἐργατική δύναμη στό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς. Ἡ διάκριση ὅμως ἀπό τά *ἄλλα* εἴδη τῆς ἐργασίας εἶναι στόν ἀνώτατο βαθμό σημαντική, ἀκριβῶς γιατί ἐκφράζει τή συγκεκριμένη ἐκείνη μορφή τῆς ἐργασίας, πάνω στήν ὁποία βασίζεται ὅλος ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί τό ἴδιο τό κεφάλαιο.

Παραγωγική ἐργασία, ἑπομένως, εἶναι ἡ ἐργασία ἐκείνη, ἡ ὁποία — στό σύστημα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς — παράγει *ὑπεραξία* γι' αὐτόν πού τήν ἀπασχολεῖ, ἤ ἡ ἐργασία πού μετατρέπει τούς ἀντικειμενικούς ὅρους ἐργασίας σέ κεφάλαιο καί τόν κάτοχό του σέ κεφαλαιοκράτη, δηλαδή ἡ ἐργασία, πού παράγει τό δικό της προϊόν μέ τή μορφή κεφαλαίου.

Γι' αὐτό, ὅταν μιλᾶμε γιά *παραγωγική ἐργασία,* τότε μιλᾶμε γιά μιά *κοινωνικά καθορισμένη ἐργασία,* γιά ἐργασία πού περιλαβαίνει μιάν ἀπολύτως καθορισμένη σχέση ἀνάμεσα στόν πουλητή καί στόν ἀγοραστή τῆς ἐργασίας.

Καί παρ' ὅλον ὅτι τό χρῆμα πού βρίσκεται στήν κατοχή τοῦ ἀγοραστῆ ἐργατικῆς δύναμης — ἤ πού βρίσκεται στήν κατοχή του σάν ἐμπόρευμα: μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς καί μέσων συντήρησης γιά τόν ἐργάτη — γίνεται κεφάλαιο μόνο μέ τό προτσές παραγωγῆς — μόνο σ' αὐτό μετατρέπεται σέ κεφάλαιο καί ἑπομένως, τά πράγματα αὐτά δέν εἶναι κεφάλαιο προτοῦ μποῦν στό προτσές, ἀλλά πού πρόκειται πρῶτα νά γίνουν κεφάλαιο, εἶναι ὡστόσο *αὐτά καθεαυτά* κεφάλαιο: Εἶναι κεφάλαιο χάρη στήν αὐτοτελή μορφή, μέ τήν ὁποία αὐτά ἀντιμετωπίζουν τήν ἐργατική δύναμη καί μέ τήν ὁποία ἡ ἐργατική δύναμη ἀντιμετωπίζει αὐτά, μιά σχέση, πού καθορίζει καί ἐξασφαλίζει τήν ἀνταλλαγή μέ τήν ἐργατική δύναμη, καθώς καί τό προτσές τῆς πραγματικῆς μετατροπῆς τῆς ἐργασίας σέ κεφάλαιο πού ἀκολουθεῖ. Ἔχουν μιᾶς κι ἐξαρχῆς ἀπέναντι στούς ἐργάτες τόν *συγκεκριμένο ἐκεῖνο κοινωνικό χαρακτήρα* πού τά κάνει κεφάλαιο καί πού δίνει σ' αὐτά τή δυνατότητα νά ἐξουσιάζουν τήν ἐργασία. Γι' αὐτό, ἀπέναντι στήν ἐργασία *προϋποθέτονται* σάν κεφάλαιο.

Γι' αὐτό, *παραγωγική ἐργασία* μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἡ ἐργασία πού ἀνταλλάσσεται ἄμεσα μέ τό *χρῆμα σάν κεφάλαιο,* ἤ, πράγμα πού ἀποτελεῖ μιά συντομευμένη ἔκφραση γι' αὐτό, πού ἀνταλλάσσεται ἄμεσα μέ *κεφάλαιο,* δηλαδή μέ χρῆμα, πού αὐτό καθεαυτό εἶναι κεφά-

λαιο καί προορίζεται νά λειτουργήσει σάν κεφάλαιο, ἤ ἀκόμα πού ἀντικρύζει τήν ἐργατική δύναμη σάν *κεφάλαιο*. Στήν ἔκφραση: ἐργασία πού ἀνταλλάσσεται *ἄμεσα* μέ *κεφάλαιο*, περιλαβαίνεται ὅτι ἡ ἐργασία ἀνταλλάσσεται μέ τό χρῆμα σάν *κεφάλαιο* καί μετατρέπει πράγματι αὐτό τό χρῆμα σέ κεφάλαιο. Ὅσο γιά τόν καθορισμό τῆς *ἀμεσότητας*, αὐτό θά ξεκαθαριστεῖ τώρα μέ περισσότερη ἀκρίβεια.

Ἑπομένως, παραγωγική ἐργασία εἶναι ἡ ἐργασία πού ἀναπαράγει γιά τόν ἐργάτη μόνο τήν ἀπό τά πρίν καθορισμένη ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμής του, ἐνῶ ἀντίθετα ἀξιοποιεῖ τό κεφάλαιο σάν δραστηριότητα πού δημιουργεῖ ἀξία ἤ πού ἀντιπαραθέτει στόν ἐργάτη σάν κεφάλαιο τίς ἀξίες πού παρήγαγε ἡ ἴδια.

[γ) *Δυό στήν οὐσία διαφορετικά στοιχεῖα κατά τήν ἀνταλλαγή πού γίνεται ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στήν ἐργασία*]

Κατά τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στήν ἐργασία πρέπει, ὅπως εἴδαμε, ὅταν ἐξετάζαμε τό προτσές τῆς παραγωγῆς,[141] νά διακρίνουμε δυό στήν οὐσία διαφορετικές, ἄν καί ἀλληλοκαθοριζόμενες περιπτώσεις.

Πρῶτο: Ἡ πρώτη ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στήν ἐργασία καί στό κεφάλαιο εἶναι ἕνα *τυπικό προτσές*, στό ὁποῖο τό κεφάλαιο ἐμφανίζεται σάν *χρῆμα* καί ἡ ἐργατική δύναμη σάν *ἐμπόρευμα*. Ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης γίνεται σ' αὐτό τό πρῶτο προτσές ἰδεατά ἤ νομικά, παρ' ὅλο πού ἡ ἐργασία *πληρώνεται* μόνο, ἀφοῦ συντελεστεῖ, στό τέλος τῆς ἡμέρας, τῆς ἑβδομάδας κλπ. Τό γεγονός αὐτό δέν ἀλλάζει τίποτα στή συναλλαγή αὐτή, στήν ὁποία *πουλιέται* ἡ ἐργατική δύναμη. Αὐτό πού πουλιέται *ἄμεσα* ἐδῶ δέν εἶναι ἕνα ἐμπόρευμα, στό ὁποῖο ἔχει ἤδη ὑλοποιηθεῖ ἡ ἐργασία, ἀλλά ἡ *χρησιμοποίηση τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς δύναμης*, δηλαδή στήν πραγματικότητα ἡ *ἐργασία ἡ ἴδια*, γιατί ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἡ δράση της — εἶναι ἡ ἐργασία. Δέν πρόκειται λοιπόν γιά ἀνταλλαγή ἐργασίας πού συντελεῖται μέσω τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Ὅταν ὁ Α πουλάει ὑποδήματα στόν Β, τότε καί οἱ δυό ἀνταλλάσσουν ἐργασία, ὁ ἕνας ἐργασία ὑλοποιημένη στά ὑποδήματα, ὁ ἄλλος ἐργασία ὑλοποιημένη στό χρῆμα. Ἐδῶ, ὅμως, ἀνταλλάσσεται, ἀπό τή μιά μεριά, *ἀντικειμενοποιημένη** *ἐργα-*

---

* ἀντικειμενοποιημένη, μέ τήν ἔννοια τῆς ὑλοποιημένης, τῆς ἀποκρυσταλλωμένης. Σημ. μετ.

σία στή γενική κοινωνική της μορφή, δηλ. στή μορφή τοῦ *χρήματος*, μέ ἐργασία πού *ὑπάρχει ἀκόμα μόνο σάν ἐργατική δύναμη*. Καί αὐτό πού ἀγοράζεται καί πουλιέται εἶναι ἡ χρησιμοποίηση αὐτῆς τῆς δύναμης, δηλαδή ἡ ἴδια ἡ ἐργασία, παρ' ὅλο πού ἡ *ἀξία* τοῦ πουλημένου ἐμπορεύματος δέν εἶναι ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας (πού εἶναι μιά παράλογη ἔκφραση), ἀλλά ἡ *ἀξία* τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Γίνεται λοιπόν ἄμεση ἀνταλλαγή ἀνάμεσα σέ *ἀντικειμενοποιημένη* ἐργασία καί σέ *ἐργατική δύναμη*, ἡ ὁποία *στήν πράξη* ἀνάγεται σέ ζωντανή ἐργασία, δηλαδή ἀνάμεσα σέ ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία καί σέ ζωντανή ἐργασία. Γι' αὐτό ὁ μισθός — ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης — παρασταίνεται, ὅπως ἀναπτύξαμε πιό πάνω, σάν ἄμεση τιμή ἀγορᾶς, *σάν τιμή τῆς ἐργασίας*.[142]

Σ' αὐτό τό πρῶτο γεγονός, ἡ σχέση ἐργάτη καί καπιταλιστῆ, εἶναι σχέση πουλητῆ καί ἀγοραστῆ ἐμπορεύματος. Ὁ καπιταλιστής πληρώνει τήν *ἀξία* τῆς ἐργατικῆς δύναμης, δηλαδή τήν *ἀξία* τοῦ ἐμπορεύματος πού ἀγοράζει.

Ταυτόχρονα, ὅμως, ἡ ἐργατική δύναμη ἀγοράζεται μονάχα γιατί ἡ ἐργασία πού μπορεῖ νά κάνει καί πού ὑποχρεώνεται νά κάνει ὁ ἐργάτης εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν ἐργασία, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀναπαρωγή τῆς ἐργατικῆς του δύναμης καί πού γι' αὐτό παρασταίνεται μέ μιά μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

[1323[*Δεύτερο:* Ἡ δεύτερη περίπτωση τῆς *ἀνταλλαγῆς* κεφαλαίου καί ἐργασίας δέν ἔχει πράγματι καμιά σχέση μέ τήν πρώτη, πού αὐστηρά ἐξεταζόμενη δέν εἶναι καθόλου *ἀνταλλαγή*.

Στήν πρώτη περίπτωση γίνεται ἀνταλλαγή χρήματος καί ἐμπορεύματος — ἀνταλλαγή ἰσοδυνάμων — καί ὁ ἐργάτης καί ὁ κεφαλαιοκράτης ἀντικρύζονται μόνο σάν κάτοχοι ἐμπορευμάτων. Ἀνταλλάσσονται ἰσοδύναμα. (Δηλαδή, δέν ἀλλάζει τίποτα στή σχέση τό γεγονός *πότε* ἀνταλλάσσονται. Ἐπίσης δέν ἀλλάζει τίποτα στή συναλλαγή, ἄν ἡ τιμή τῆς ἐργασίας βρίσκεται *πάνω* ἤ *κάτω* ἀπό τήν *ἀξία* τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἤ ἄν εἶναι *ἴση* μ' αὐτήν. *Μπορεῖ* λοιπόν νά γίνει σύμφωνα μέ τόν γενικό νόμο τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων).

Στή δεύτερη περίπτωση δέν γίνεται καμιά ἀνταλλαγή. Ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος ἔπαυσε νά εἶναι ἀγοραστής ἐμπορεύματος καί ὁ ἐργάτης πουλητής ἐμπορεύματος. Ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος δρᾶ τώρα σάν καπιταλιστής. Καταναλώνει τό ἐμπόρευμα πού ἔχει ἀγοράσει, ὁ δέ ἐργάτης τό προσφέρει, μιά καί ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐργασία του. Μέ τήν πρώτη συναλλαγή ἡ ἴδια ἡ *ἐργασία* ἔγινε τμῆμα τοῦ ὑλοποιημένου πλούτου. Ὁ ἐργάτης τήν

ἐκτελεῖ, *ἀνήκει* ὅμως στό κεφάλαιο καί εἶναι πιά μόνο ἕνα ἔργο τοῦ κεφαλαίου. Γι' αὐτό γίνεται ἄμεσα κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο καί τή διεύθυνση τοῦ κεφαλαίου. Καί τό προϊόν, στό ὁποῖο ὑλοποιεῖται, εἶναι ἡ νέα μορφή μέ τήν ὁποία ἐμφανίζεται τό κεφάλαιο ἤ μᾶλλον στήν ὁποία *πραγματοποιεῖται* actu* σάν κεφάλαιο. Γι' αὐτό στό προτσές αὐτό ἡ ἐργασία *ὑλοποιεῖται* ἄμεσα, μετατρέπεται *ἄμεσα* σέ κεφάλαιο, ἀφοῦ μέ τήν πρώτη συναλλαγή ἔχει κιόλας *τυπικά* ἐνσωματωθεῖ στό κεφάλαιο. Ἐδῶ μάλιστα μετατρέπεται *περισσότερη* ἐργασία σέ κεφάλαιο ἀπό τό κεφάλαιο πού ἔχει προηγούμενα δαπανηθεῖ στήν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Στό προτσές αὐτό γίνεται ἰδιοποίηση ἑνός μέρους ἀπλήρωτης ἐργασίας καί μόνον ἔτσι μετατρέπεται τό χρῆμα σέ κεφάλαιο.

Παρ' ὅλο λοιπόν πού ἐδῶ δέν γίνεται πράγματι καμιά ἀνταλλαγή, ἄν παραβλέψουμε τούς κρίκους πού μεσολαβοῦν, τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι στό προτσές — ὅταν συνοψίσουμε καί τίς δυό περιπτώσεις — μιά ὁρισμένη ποσότητα ὑλοποιημένης ἐργασίας ἔχει ἀνταλλαχτεῖ μέ μιά μεγαλύτερη ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας, πράγμα πού στό ἀποτέλεσμα τοῦ προτσές ἐκφράζεται μέ τό ὅτι ἡ ἐργασία, ἡ ὁποία ἔχει ὑλοποιηθεῖ στό προϊόν τοῦ προτσές εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν ἐργασία πού εἶναι ὑλοποιημένη στήν ἐργατική δύναμη καί γι' αὐτό εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν ὑλοποιημένη ἐργασία πού πληρώνεται στόν ἐργάτη, ἤ ὅτι στό πραγματικό προτσές ὁ καπιταλιστής δέν παίρνει πίσω μόνο τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ξόδεψε γιά τόν μισθό ἐργασίας, ἀλλά παίρνει καί μιά ὑπεραξία, ἡ ὁποία δέν τοῦ κοστίζει τίποτα. Ἡ *ἄμεση* ἀνταλλαγή ἐργασίας μέ κεφάλαιο σημαίνει ἐδῶ: 1) τήν ἄμεση μετατροπή τῆς ἐργασίας σέ κεφάλαιο, σέ ἕνα ὑλοποιημένο συστατικό τοῦ κεφαλαίου, μετατροπή πού συντελεῖται στό προτσές τῆς παραγωγῆς, 2) τήν ἀνταλλαγή μιᾶς ὁρισμένης ποσότητας ὑλοποιημένης ἐργασίας μέ τήν ἴδια ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας σύν μιά ἐπιπλέον ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας, την ὁποία ἰδιοποιεῖται τό κεφάλαιο *χωρίς ἀνταλλαγή*.

Ἡ ἔκφραση ὅτι *παραγωγική ἐργασία* εἶναι ἡ ἐργασία ἐκείνη, πού ἀνταλλάσσεται *ἄμεσα* μέ *κεφάλαιο*, συμπεριλαβαίνει ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις καί δέν εἶναι παρά μόνο ἕνας παράγωγος τύπος τοῦ γεγονότος ὅτι *εἶναι ἐργασία*, πού μετατρέπει χρῆμα σέ κεφάλαιο, πού ἀνταλλάσσεται σάν *κεφάλαιο* μέ τούς ὅρους παραγωγῆς, ἐπομένως μέ κανένα τρόπο δέν σχετίζεται μ' αὐτούς σάν πρός ἁπλούς ὅρους παρα-

* πράγματι, στήν πράξη. Σημ. μετ.

γωγῆς ὄχι σάν *ἐργασία* γενικά, χωρίς ἕναν εἰδικό κοινωνικό καθορισμό. Αὐτό περιλαβαίνει: 1) Τήν ἀμοιβαία σχέση χρήματος καί ἐργατικῆς δύναμης σάν ἐμπορευμάτων, ἀγορά καί πούληση ἀνάμεσα στόν κάτοχο τοῦ χρήματος καί στόν κάτοχο τῆς ἐργατικῆς δύναμης. 2) Τήν ἄμεση ὑπαγωγή τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο. 3) Τήν πραγματική μετατροπή τῆς ἐργασίας σέ κεφάλαιο στό προτσές παραγωγῆς ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, τή δημιουργία τῆς ὑπεραξίας γιά τό κεφάλαιο. Γίνεται *δυό εἰδῶν ἀνταλλαγή ἐργασίας καί κεφαλαίου*. Ἡ πρώτη ἐκφράζει μόνο τήν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί γι' αὐτό στήν πράξη τήν ἀγορά τῆς ἐργασίας καί ἑπομένως τοῦ προϊόντος της. Ἡ δεύτερη εἶναι ἡ ἄμεση μετατροπή *ζωντανῆς* ἐργασίας σέ κεφάλαιο ἤ ἡ ὑλοποίησή της σάν πραγματοποίηση τοῦ κεφαλαίου.

[*δ) Ἡ εἰδική ἀξία χρήσης τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας γιά τό κεφάλαιο*]

Τό ἀποτέλεσμα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς δέν εἶναι οὔτε ἕνα ἁπλό προϊόν (μιά ἀξία χρήσης) οὔτε ἕνα *ἐμπόρευμα*, δηλαδή μιά ἀξία χρήσης πού ἔχει μιά καθορισμένη ἀνταλλακτική ἀξία. Τό ἀποτέλεσμά του, τό προϊόν του εἶναι ἡ δημιουργία *ὑπεραξίας* γιά τό κεφάλαιο καί γι' αὐτό στήν πραγματικότητα *μετατροπή* χρήματος ἤ ἐμπορεύματος σέ κεφάλαιο, πράγμα πού πρίν ἀπό τό προτσές τῆς παραγωγῆς εἶναι μόνο σάν πρόθεση αὐτή καθεαυτή, σάν προορισμός της. Στό προτσές παραγωγῆς ἀπορροφιέται περισσότερη ἐργασία ἀπό τήν ἐργασία πού ἔχει ἀγοραστεῖ, καί αὐτή ἡ ἀπορρόφηση [1324], ἡ *ἰδιοποίηση* ξένης ἀπλήρωτης ἐργασίας, πού συντελεῖται στό προτσές τῆς παραγωγῆς, εἶναι ὁ *ἄμεσος σκοπός* τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Γιατί αὐτό πού θέλει νά παράγει τό κεφάλαιο σάν κεφάλαιο (ἑπομένως καί ὁ κεφαλαιοκράτης σάν κεφαλαιοκράτης) δέν εἶναι οὔτε ἄμεσα ἀξία χρήσης γιά αὐτοκατανάλωση οὔτε ἐμπόρευμα, γιά νά τό μετατρέψει πρῶτα σέ χρῆμα καί μετά σέ ἀξία χρήσης. Ὁ σκοπός του εἶναι ὁ *πλουτισμός*, ἡ *ἀξιοποίηση τῆς ἀξίας*, ἡ *αὔξησή της*, δηλαδή ἡ διατήρηση τῆς παλιᾶς ἀξίας καί ἡ δημιουργία ὑπεραξίας. Καί αὐτό τό *εἰδικό προϊόν* τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς τό πετυχαίνει μόνο στήν ἀνταλλαγή μέ τήν ἐργασία, πού γι' αὐτό ὀνομάζεται *παραγωγική ἐργασία*.

Γιά νά παράγει ἡ ἐργασία *ἐμπόρευμα*, πρέπει νά εἶναι ὠφέλιμη ἐργασία, νά παράγει μιάν *ἀξία χρήσης*, νά παρασταίνεται μέ μιά *ἀξία*

χρήσης. Γι' αὐτό ἡ ἐργασία μέ τήν ὁποία ἀνταλλάσσεται τό κεφάλαιο εἶναι μόνο ἐργασία πού παρασταίνεται μέ *ἐμπόρευμα*, δηλαδή μέ ἀξίες χρήσης. Αὐτό ἀποτελεῖ αὐτονόητη προϋπόθεση. 'Αλλά δέν εἶναι αὐτός ὁ συγκεκριμένος χαρακτήρας τῆς ἐργασίας, ἡ ἀξία χρήσης της σάν τέτιας — λ.χ. ὅτι εἶναι δουλιά ράφτη, δουλιά τσαγκάρη, δουλιά κλώστη, ὑφαντῆ κλπ. — πού ἀποτελεῖ τήν εἰδική ἀξία χρήσης γιά τό κεφάλαιο καί πού γι' αὐτό τήν ἐπισφραγίζει σάν *παραγωγική ἐργασία* στό σύστημα τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. Αὐτό πού ἀποτελεῖ τήν *εἰδική ἀξία χρήσης της* γιά τό κεφάλαιο δέν εἶναι ὁ συγκεκριμένος ὠφέλιμος χαρακτήρας της, ὅπως δέν εἶναι καί οἱ ἰδιαίτερες ὠφέλιμες ἰδιότητες τοῦ προϊόντος, στό ὁποῖο ὑλοποιεῖται. 'Αλλά εἶναι ὁ χαρακτήρας της σάν τό δημιουργικό στοιχεῖο τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, σάν ἀφηρημένης ἐργασίας, καί μάλιστα ὄχι μέ τήν ἔννοια ὅτι παρασταίνει γενικά μιά καθορισμένη ποσότητα αὐτῆς τῆς γενικῆς ἐργασίας, ἀλλά μέ τήν ἔννοια μιᾶς *μεγαλύτερης* ποσότητας ἀπό τήν ποσότητα πού *περιέχεται* στήν τιμή της, δηλαδή *στήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης*.

'Η ἀξία χρήσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι γιά τό κεφάλαιο ἀκριβῶς τό περίσσευμα τῆς ποσότητας ἐργασίας πού προσφέρει πάνω ἀπό τήν ποσότητα ἐργασίας πού εἶναι ὑλοποιημένη σ' αὐτή τήν ἴδια τήν ἐργατική δύναμη καί πού γι' αὐτό ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀναπαραγωγή της. Τήν ποσότητα αὐτή τήν προσφέρει φυσικά μέ τήν ἁρμόζουσα *συγκεκριμένη μορφή*, σάν δουλιά κλώστη, ὑφαντῆ κλπ. Αὐτός ὅμως ὁ συγκεκριμένος της χαρακτήρας, πού τῆς δίνει γενικά τή δυνατότητα νά παρασταίνεται σάν ἐμπόρευμα, δέν εἶναι ἡ *εἰδική της ἀξία χρήσης* γιά τό κεφάλαιο. Γιά τό κεφάλαιο ἡ εἰδική της ἀξία χρήσης συνίσταται στήν ποιότητά της σάν ἐργασίας γενικά καί στή διαφορά τῆς ποσότητας ἐργασίας πού παρέχει *πάνω* ἀπό τήν ποσότητα ἐργασίας πού κοστίζει.

Ἔτσι ἕνα ὁρισμένο ποσό χρήματος χ γίνεται κεφάλαιο, μέ τό ὅτι παρασταίνεται στό προϊόν του σάν χ+η, δηλαδή μέ τό ὅτι ἡ ποσότητα ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτό σάν προϊόν εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν ποσότητα ἐργασίας πού ὑπῆρχε ἀρχικά σ' αὐτό. Καί αὐτό εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα στό χρῆμα καί στήν παραγωγική ἐργασία, ἤ μόνο ἐκείνη ἡ ἐργασία εἶναι *παραγωγική* πού δίνει τή δυνατότητα στήν ὑλοποιημένη ἐργασία νά παρασταίνεται στήν ἀνταλλαγή μαζί της σάν μιά αὐξημένη ποσότητα ὑλοποιημένης ἐργασίας.

Γι' αὐτό καί τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς δέν εἶναι μόνο ἡ παραγωγή ἐμπορευμάτων. Εἶναι ἕνα προτσές, πού ἀπορροφάει ἀπλήρωτη ἐργασία, πού μετατρέπει τό ὑλικό ἐπεξεργασίας καί τά μέ-

σα ἐργασίας — τά μέσα παραγωγῆς — σέ μέσα ἀπορρόφησης ἀπλήρωτης ἐργασίας.

'Απ' ὅσα ἐκθέσαμε ὥς τώρα προκύπτει ὅτι *παραγωγική ἐργασία* εἶναι ἡ ἐργασία ἐκείνη, ἡ ὁποία ἐξαρχῆς δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά δουλιά μέ τό *συγκεκριμένο περιεχόμενο* τῆς ἐργασίας, μέ τήν ἰδιαίτερη ὠφελιμότητά της ἤ μέ τήν εἰδική ἀξία χρήσης μέ τήν ὁποία παρασταίνεται.

Τό ἴδιο εἶδος ἐργασίας μπορεῖ νά εἶναι *παραγωγική* ἤ *μή παραγωγική* ἐργασία.

Λογουχάρη, ὁ Μίλτων πού ἔγραψε γιά 5 λίρες στερλίνες τόν «Χαμένο Παράδεισο» ἦταν ἕνας *μή παραγωγικός ἐργάτης*. 'Αντίθετα, ὁ συγγραφέας πού προσφέρει ἐργοστασιακή ἐργασία γιά τόν βιβλιοπώλη του εἶναι ἕνας *παραγωγικός ἐργάτης*. 'Ο Μίλτων ἔχει παραγάγει τόν «Χαμένο Παράδεισο» γιά τόν ἴδιο λόγο πού παράγει μετάξι ἕνας μεταξοσκώληκας. Ἦταν μιά δραστηριότητα τῆς φύσης *του*. Πούλησε ἀργότερα τό προϊόν του πρός 5 λίρες. 'Ο φιλολογικός ὅμως προλετάριος τῆς Λειψίας, πού παράγει βιβλία κάτω ἀπό τή διεύθυνση τοῦ βιβλιοεμπόρου του (λ.χ. ἐγχειρίδια Πολιτικῆς Οἰκονομίας) εἶναι ἕνας *παραγωγικός ἐργάτης*, ἐπειδή τό προϊόν του εἶναι ἐξαρχῆς ὑπαγμένο στό κεφάλαιο καί γίνεται μόνο γιά νά ἀξιοποιηθεῖ. Μιά τραγουδίστρια πού πουλάει γιά δικό της λογαριασμό τό τραγούδι της εἶναι ἕνας *μή παραγωγικός ἐργάτης*. Ὅμως ἡ ἴδια τραγουδίστρια πού τήν ἔχει προσλάβει ἕνας ἐπιχειρηματίας, ὁ ὁποῖος τή βάζει καί τραγουδάει γιά νά βγάλει λεφτά, εἶναι ἕνας *παραγωγικός ἐργάτης*, ἐπειδή παράγει κεφάλαιο.

[ε) *'Η μή παραγωγική ἐργασία, σάν ἐργασία πού προσφέρει ὑπηρεσίες. 'Η ἀγορά ὑπηρεσιῶν στίς συνθῆκες τοῦ καπιταλισμοῦ. 'Αγοραία ἀντίληψη τῆς σχέσης κεφαλαίου καί ἐργασίας σάν ἀνταλλαγή ὑπηρεσιῶν*]

[1326] 'Εδῶ πρέπει νά διακρίνουμε διάφορα ζητήματα.

Εἴτε ἀγοράσω ἕνα παντελόνι, εἴτε ἀγοράσω ὕφασμα καί φέρω μετά στό σπίτι ἕναν κάλφα-ράφτη, στόν ὁποῖον πληρώνω τήν *ὑπηρεσία* του (δηλαδή τή δουλιά τοῦ ράφτη), γιά νά μετατρέψει σέ παντελόνι τό ὕφασμα αὐτό, γιά μένα εἶναι πέρα γιά πέρα τό ἴδιο, μιά καί πρόκειται μόνο γιά τό παντελόνι. 'Αγοράζω τό παντελόνι ἀπό τόν ἐμποροράφτη, ἀντί νά ἐνεργήσω ὅπως πιό πάνω, γιατί μοῦ κοστίζει ἀκριβά, τό δέ παντελόνι κοστίζει λιγότερη ἐργασία καί γι' αὐτό εἶναι φτηνότερο,

ὅταν τό παράγει ὁ καπιταλιστής-ἐμπορορράφτης παρά ὅταν βάλω καί μοῦ τό ράψουν μέ τόν πιό πάνω τρόπο. Ἀλλά καί στίς δυό περιπτώσεις μετατρέπω τό χρῆμα, μέ τό ὁποῖο ἀγοράζω τό παντελόνι, ὄχι σέ κεφάλαιο, ἀλλά σέ παντελόνι, καί στίς δυό περιπτώσεις ὅσον ἀφορᾶ ἐμένα πρόκειται γιά τό ἑξῆς: νά χρησιμοποιήσω τό χρῆμα σάν ἁπλό μέσο κυκλοφορίας, δηλαδή νά τό μετατρέψω σ' αὐτήν τή συγκεκριμένη ἀξία χρήσης. Ἐδῶ λοιπόν τό χρῆμα λειτουργεῖ ὄχι σάν κεφάλαιο, παρ' ὅλον ὅτι στή μιά περίπτωση ἀνταλλάσσεται μέ *ἐμπόρευμα* καί στήν ἄλλη ἀγοράζει σάν *ἐμπόρευμα* τήν ἴδια τήν *ἐργασία*. Λειτουργεῖ μόνο σάν χρῆμα ἤ γιά νά ἐκφραστοῦμε πιό συγκεκριμένα σάν μέσο κυκλοφορίας.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ ράφτης-κάλφας πού ἐργάζεται σέ μένα στό σπίτι *δέν εἶναι παραγωγικός ἐργάτης*, μ' ὅλο πού ἡ ἐργασία του προμηθεύει σέ μένα τό προϊόν, τό παντελόνι, καί σ' αὐτόν τήν τιμή τῆς ἐργασίας του, τό χρῆμα. Εἶναι δυνατό ἡ ποσότητα ἐργασίας πού προσφέρει ὁ κάλφας νά εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν ποσότητα ἡ ὁποία περιέχεται στήν τιμή πού εἰσπράττει ἀπό μένα. Αὐτό μάλιστα εἶναι πιθανό, ἐπειδή ἡ τιμή τῆς ἐργασίας του καθορίζεται ἀπό τήν τιμή πού παίρνουν οἱ *παραγωγικοί* ράφτες - καλφάδες. Γιά μένα ὅμως αὐτό δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία. Μοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο, ἄν θά δουλέψει 8 ἤ 10 ὧρες, ἀφοῦ εἶναι πιά καθορισμένη ἡ τιμή. Αὐτό γιά τό ὁποῖο πρόκειται ἐδῶ εἶναι μόνο ἡ *ἀξία χρήσης*, τό παντελόνι, ὁπότε ἐγώ ἔχω φυσικά συμφέρον νά πληρώσω γι' αὐτό ὅσο τό δυνατό λιγότερα, ἀδιάφορο ἄν τό ἀγοράσω μέ τόν ἕνα ἤ μέ τόν ἄλλο τρόπο, ὅμως στή μιά περίπτωση οὔτε περισσότερα οὔτε λιγότερα ἀπ' ὅ,τι στήν ἄλλη, ἤ *νά πληρώσω γι' αὐτό* μόνο τήν *κανονική του τιμή*. Πρόκειται γιά μιά *δαπάνη* γιά τήν κατανάλωσή μου, δέν πρόκειται γιά αὔξηση, ἀλλά γιά ἐλάττωση τοῦ χρήματός μου. Δέν πρόκειται καθόλου γιά ἕνα μέσο πλουτισμοῦ, ὅπως δέν ἀποτελεῖ μέσο πλουτισμοῦ ὁποιοσδήποτε ἄλλος τρόπος δαπάνης χρήματος γιά τήν *προσωπική μου κατανάλωση*.

Ἕνας ἀπό τούς *σοφούς* τοῦ Πώλ ντέ Κόκ μπορεῖ νά μοῦ πεῖ ὅτι χωρίς αὐτή τήν ἀγορά, ὅπως λ.χ. χωρίς τήν ἀγορά ψωμιοῦ, δέν μπορῶ νά ζήσω, ἑπομένως δέν μπορῶ ἐπίσης νά *πλουτίσω*, ὅτι ἑπομένως αὐτή εἶναι ἕνα ἔμμεσο μέσο ἤ τουλάχιστον ἕνας ὅρος γιά τόν πλουτισμό μου. Μέ τόν ἴδιο τρόπο μπορεῖ νά λεχθεῖ ὅτι ἡ κυκλοφορία τοῦ αἵματός μου, ἡ ἀναπνοή μου ἀποτελοῦν ὅρους γιά τόν πλουτισμό μου. Γιά τόν λόγο αὐτό ὅμως δέν μέ πλουταίνουν αὐτές καθεαυτές οὔτε ἡ κυκλοφορία τοῦ αἵματός μου οὔτε ἡ ἀναπνοή μου, ἀντίθετα καί οἱ δυό προϋποθέτουν μιάν πολυέξοδη ἀνταλλαγή τῆς ὕλης, χωρίς τήν ἀναγκαιότητα τῆς

ὁποίας δέν θά ὑπῆρχαν στόν κόσμο φτωχοπρόδρομοι. Ἄρα, ἡ ἁπλή *ἄμεση* ἀνταλλαγή χρήματος μέ ἐργασία δέν μετατρέπει τό χρῆμα σέ κεφάλαιο ἤ τήν ἐργασία σέ παραγωγική ἐργασία.

Ποιό εἶναι τώρα τό χαρακτηριστικό σ' αὐτή τήν ἀνταλλαγή; Σέ τί διαφέρει ἀπό τήν ἀνταλλαγή τοῦ χρήματος μέ παραγωγική ἐργασία; Ἀπό τή μιά, μέ τό ὅτι τό *χρῆμα* ξοδεύεται *σάν χρῆμα,* σάν αὐτοτελής μορφή τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας πού πρέπει νά μετατραπεῖ σέ μιάν *ἀξία χρήσης,* σέ μέσα συντήρησης, σέ ἀντικείμενα τῆς προσωπικῆς κατανάλωσης. Τό χρῆμα ἑπομένως δέν γίνεται κεφάλαιο, ἀλλά, ἀντίθετα, χάνει τήν ὕπαρξή του σάν ἀνταλλακτική ἀξία, γιά νά φαγωθεῖ σάν ἀξία χρήσης, γιά νά καταναλωθεῖ. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἐργασία ἔχει γιά μένα ἐνδιαφέρον μόνο σάν ἀξία χρήσης, σάν *ὑπηρεσία* μέ τήν ὁποία τό ὕφασμα μετατρέπεται σέ παντελόνι, σάν ὑπηρεσία πού μοῦ προσφέρει ὁ συγκεκριμένος ὠφέλιμος χαρακτήρας τῆς ἐργασίας.

Ἀντίθετα, ἡ ὑπηρεσία πού ὁ ἴδιος ράφτης-κάλφας, ὅταν χρησιμοποιεῖται ἀπό ἕναν ἐμπορορράφτη, προσφέρει σ' αὐτόν τόν καπιταλιστή, δέν συνίσταται καθόλου στό ὅτι μετατρέπεται ὕφασμα σέ παντελόνι, ἀλλά στό ὅτι ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ὑλοποιημένος σ' ἕνα παντελόνι = 12 ὧρες ἐργασίας καί ὁ μισθός πού παίρνει ὁ κάλφας = 6 ὧρες ἐργασίας. Ἡ ὑπηρεσία πού τοῦ προσφέρει συνίσταται λοιπόν στό ὅτι ἐργάζεται 6 ὧρες δωρεάν. Ὅτι αὐτό γίνεται μέ τή μορφή ραψίματος παντελονιοῦ *συγκαλύπτει* μόνο τήν πραγματική σχέση. Γι' αὐτό μέ τήν πρώτη εὐκαιρία, πού θά τοῦ δοθεῖ, ὁ ἐμπορορράφτης ἐπιδιώκει νά μετατρέψει πάλι τό παντελόνι σέ χρῆμα, δηλαδή σέ μιά μορφή στήν ὁποία ἔχει ἐξαφανιστεῖ ὁλότελα ὁ συγκεκριμένος χαρακτήρας τῆς ἐργασίας τοῦ ράφτη καί στήν ὁποία γιά τόν λόγο αὐτό ἡ προσφερόμενη ὑπηρεσία ἐκφράζεται ἔτσι ὥστε, ἀντί νά ὑπάρχει χρόνος ἐργασίας 6 ὡρῶν, ὁ ὁποῖος [1326] ἐκφράζεται μέ ἕνα καθορισμένο χρηματικό ποσό, ὑπάρχει χρόνος ἐργασίας 12 ὡρῶν, πού ἐκφράζεται μέ διπλάσιο χρηματικό ποσό.

Ἀγοράζω τήν ἐργασία τοῦ ράφτη λόγω τῆς ὑπηρεσίας πού προσφέρει σάν *ἐργασία τοῦ ράφτη,* γιά νά ἱκανοποιήσω τήν ἀνάγκη μου σέ ρουχισμό, ἄρα γιά νά ἐξυπηρετήσω μιάν ἀπό τίς *ἀνάγκες* μου. Ὁ ἐμπορορράφτης ἀγοράζει τήν ἐργασία τοῦ ράφτη σάν ἕνα μέσο, γιά νά κάνει ἀπό τό 1 τάληρο δυό τάληρα. Τήν ἀγοράζω ἐγώ, γιατί παράγει μιά συγκεκριμένη ἀξία χρήσης, γιατί προσφέρει μιά συγκεκριμένη ὑπηρεσία. Ὁ ἐμπορορράφτης τήν ἀγοράζει γιατί προσφέρει περισσότερη ἀνταλλακτική ἀξία ἀπ' ὅ,τι κοστίζει ἡ ἴδια, σάν ἁπλό μέσο γιά ν' ἀνταλλάξει λιγότερη ἐργασία μέ περισσότερη ἐργασία.

Ὅταν ἡ ἀνταλλαγή τοῦ χρήματος γίνεται ἄμεσα μέ ἐργασία πού δέν παράγει κεφάλαιο, δηλαδή ὅταν *δέν εἶναι παραγωγική* ἐργασία, ἡ ἐργασία ἀγοράζεται σάν *ὑπηρεσία*, πράγμα πού γενικά δέν εἶναι παρά μιά ἔκφραση γιά τήν ἰδιαίτερη ἀξία χρήσης πού προσφέρει ἡ ἐργασία, ὅπως καί κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα. Ὅμως ἡ εἰδική ἔκφραση γιά τήν ἰδιαίτερη ἀξία χρήσης τῆς ἐργασίας, ἐφόσον δέν προσφέρει ὑπηρεσία σάν *πράγμα*, ἀλλά σάν *δράση*, κάτι ὡστόσο πού δέν τή διακρίνει καθόλου λ.χ. ἀπό μιά μηχανή, λ.χ. ἀπό ἕνα ρολόι. Do ut facias, facio ut facias, facio ut des, do ut des[143] εἶναι ἐδῶ πέρα γιά πέρα ἰσοδύναμες μορφές τῆς ἴδιας σχέσης, ἐνῶ στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή τό do ut facias ἐκφράζει μιά πολύ εἰδική σχέση τῆς δοσμένης ὑλικῆς ἀξίας καί τῆς ἰδιοποιημένης ζωντανῆς δραστηριότητας. Ἐπειδή λοιπόν στήν ἀγορά αὐτή *ὑπηρεσιῶν* δέν περιέχεται καθόλου ἡ εἰδική σχέση ἐργασίας καί κεφαλαίου, εἴτε ἔχει πέρα γιά πέρα σβηστεῖ εἴτε δέν ὑπάρχει καθόλου, εἶναι φυσικά ἡ ἀγαπητή μορφή τοῦ Σαί, τοῦ Μπαστιά καί τῆς συντροφιᾶς τους, γιά νά ἐκφράσουν τή *σχέση κεφαλαίου καί ἐργασίας*.

Τό πῶς ρυθμίζεται ἡ *ἀξία* αὐτῶν τῶν ὑπηρεσιῶν καί πῶς αὐτή ἡ ἴδια ἡ *ἀξία* καθορίζεται ἀπό τούς νόμους τῆς ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας εἶναι ἕνα ζήτημα, πού δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν διερεύνηση τῆς προκείμενης σχέσης καί πού ἀνήκει στό κεφάλαιο πού ἐξετάζει τόν μισθό ἐργασίας.

Προκύπτει ὅτι οὔτε ἡ ἁπλή ἀνταλλαγή χρήματος μέ ἐργασία μετατρέπει τήν ἐργασία σέ *παραγωγική ἐργασία*, ὅτι ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό *περιεχόμενο* αὐτῆς τῆς ἐργασίας εἶναι γιά τήν ὥρα χωρίς σημασία.

Ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης μπορεῖ ν' ἀγοράζει ἐργασία, δηλαδή ἐμπορεύματα, τά ὁποῖα προσφέρονται μέ τή μορφή ὑπηρεσιῶν, ἡ δέ δαπάνη τοῦ μισθοῦ του σέ τέτιες ὑπηρεσίες εἶναι ἕνα ξόδεμα τοῦ μισθοῦ του πού δέν διαφέρει ἀπό τή δαπάνη τοῦ μισθοῦ του σέ ὁποιαδήποτε ἄλλα ἐμπορεύματα. Οἱ ὑπηρεσίες πού ἀγοράζει μπορεῖ νά εἶναι πολύ ἤ λίγο ἀναγκαῖες λ.χ. ἡ ὑπηρεσία ἑνός γιατροῦ ἤ ἑνός παπᾶ, ἀκριβῶς ὅπως μπορεῖ ν' ἀγοράσει ψωμί ἤ ρακί. Σάν ἀγοραστής, δηλαδή σάν ἐκπρόσωπος χρήματος ἔναντι ἐμπορεύματος, ὁ ἐργάτης βρίσκεται ἐντελῶς στήν ἴδια κατηγορία ὅπως καί ὁ καπιταλιστής, ὅταν παρουσιάζεται μόνο σάν ἀγοραστής, δηλαδή ὅταν πρόκειται νά μεταφέρει μόνο τό χρῆμα στή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Πῶς τώρα καθορίζεται ἡ τιμή αὐτῶν τῶν ὑπηρεσιῶν καί ποιά σχέση ἔχει μέ τόν καθεαυτό μισθό ἐργασίας, κατά πόσο ρυθμίζεται μέ τούς νόμους τοῦ τελευταίου καί κατά πόσο

ὄχι, εἶναι ζητήματα, πού πρέπει νά ἐξεταστοῦν σέ μιά πραγματεία γιά τόν μισθό ἐργασίας καί πού δέν ἔχουν ἀπολύτως καμιά σημασία γιά τήν τωρινή ἔρευνα.

Ἄν μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ ἁπλή ἀνταλλαγή χρήματος καί ἐργασίας δέν μετατρέπει τήν τελευταία σέ *παραγωγική ἐργασία* ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, δέν μετατρέπει τό χρῆμα σέ κεφάλαιο, τότε καί τό *περιεχόμενο,* ὁ συγκεκριμένος χαρακτήρας, ἡ ἰδιαίτερη ὠφελιμότητα τῆς ἐργασίας εἶναι κατά πρῶτον λόγο χωρίς σημασία, ὅπως εἴδαμε πιό πάνω, ὅτι δηλαδή ἡ ἴδια ἡ ἐργασία τοῦ ἴδιου ράφτη-κάλφα ἐμφανίζεται στή μιά περίπτωση σάν παραγωγική, ὄχι ὅμως καί στήν ἄλλη περίπτωση.

Ὁρισμένες *ὑπηρεσίες,* μ' ἄλλα λόγια οἱ *ἀξίες χρήσης* πού εἶναι τό ἀποτέλεσμα ὁρισμένων δραστηριοτήτων ἤ ἐργασιῶν, ἐνσωματώνονται σέ *ἐμπορεύματα,* ἐνῶ ἄλλες δέν ἀφήνουν πίσω τους κάτι τό χειροπιαστό, ἕνα ἀποτέλεσμα, πού νά *ξεχωρίζει* ἀπό τό ἴδιο τό πρόσωπο, ἤ τό ἀποτέλεσμά τους δέν εἶναι ἕνα *ἐμπόρευμα πού μπορεῖ νά πουληθεῖ.* Λογουχάρη, ἡ ὑπηρεσία πού μοῦ προσφέρει ἕνας τραγουδιστής ἱκανοποιεῖ μιάν αἰσθητική ἀνάγκη μου, ἀλλ' αὐτό πού ἀπολαμβάνω ὑπάρχει μόνο σέ μιά πράξη πού εἶναι ἀδιαχώριστη ἀπό τόν ἴδιο τόν τραγουδιστή, καί ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἐργασία του, τό τραγούδι, τελειώνει, τελειώνει καί ἡ δική μου ἀπόλαυση: Ἀπολαμβάνω τήν ἴδια τή δραστηριότητα — τήν ἐπίδρασή της στό αὐτί μου. Αὐτές οἱ ἴδιες οἱ ὑπηρεσίες, ὅπως καί τό ἐμπόρευμα πού ἀγοράζω, μπορεῖ νά εἶναι ἀναγκαῖες ἤ νά φαίνονται μόνο σάν ἀναγκαῖες, λ.χ. ἡ ὑπηρεσία ἑνός φαντάρου εἴτε ἑνός γιατροῦ εἴτε ἑνός δικηγόρου, ἤ μποροῦν νά εἶναι ὑπηρεσίες πού μοῦ προσφέρουν ἀπολαύσεις. Τό γεγονός αὐτό δέν ἀλλάζει τίποτα στόν οἰκονομικό τους καθορισμό. Ὅταν εἶμαι ὑγιής καί δέν χρειάζομαι τόν γιατρό, ὅταν ἔχω τήν τύχη νά μήν εἶμαι ὑποχρεωμένος νά διεξάγω δίκες, τότε ἀποφεύγω νά ξοδεύω χρήματα γιά ἰατρικές ἤ δικηγορικές ὑπηρεσίες, ὅπως ἀποφεύγω καί τήν πανούκλα.

[1328][144] Οἱ *ὑπηρεσίες* μπορεῖ καί νά σοῦ ἐπιβληθοῦν, ὅπως οἱ ὑπηρεσίες τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων κλπ.

Ὅταν ἀγοράζω τήν ὑπηρεσία ἑνός δασκάλου, ὄχι γιά ν' ἀναπτύξω τίς ἱκανότητές μου, ἀλλά γιά ν' ἀποκτήσω μιάν ἐπιτηδειότητα μέ τήν ὁποία μπορῶ νά κερδίζω χρήματα — ἤ ἄν τόν δάσκαλο αὐτό τόν ἀγοράζουν ἄλλοι γιά μένα — καί ἄν μάθω ἐγώ πραγματικά κάτι, πού αὐτό καθεαυτό εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητο ἀπό τήν πληρωμή τῆς ὑπηρεσίας, τότε αὐτά τά δίδακτρα ἀνήκουν, ὅπως καί τά ἔξοδα συντήρησής μου, στά ἔξοδα παραγωγῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμής μου. Ἡ ἰδιαί-

τερη ὅμως ὠφελιμότητα αὐτῆς τῆς ὑπηρεσίας δέν *ἀλλάζει* τίποτα στήν *οἰκονομική σχέση*. Δέν εἶναι μιά σχέση, στήν ὁποία μετατρέπω ἐγώ χρῆμα σέ κεφάλαιο ἤ μέ τήν ὁποία ὁ προσφέρων τήν ὑπηρεσία, ὁ δάσκαλος, μέ μετατρέπει στόν *καπιταλιστή του*, στόν κύριό του (his master). Γι' αὐτό εἶναι ἀπολύτως χωρίς σημασία γιά τόν *οἰκονομικό καθορισμό* αὐτῆς τῆς σχέσης, ἄν ὁ γιατρός μέ θεραπεύει, ἄν ὁ δάσκαλος εἶναι ἀποτελεσματικός στή διδασκαλία του, ἄν ὁ δικηγόρος κερδίζει τή δίκη μου. Αὐτό πού πληρώνεται εἶναι ἡ ὑπηρεσία σάν τέτια, τό ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας, λόγω τῆς φύσης της, δέν μπορεῖ νά τό ἐγγυηθεῖ αὐτός πού προσφέρει τήν ὑπηρεσία. Ἕνα μεγάλο μέρος τῶν *ὑπηρεσιῶν* ἀνήκει στά *ἔξοδα κατανάλωσης* ἐμπορευμάτων, ὅπως ἡ μαγείρισσα, ἡ ὑπηρέτρια κλπ.

Τό χαρακτηριστικό ὅλων τῶν *μή παραγωγικῶν ἐργασιῶν* εἶναι ὅτι μπορῶ νά τίς διαθέτω — ὅπως καί τήν ἀγορά ὅλων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων πού προσφέρονται γιά κατανάλωση — μόνο στό μέτρο πού ἐκμεταλλεύομαι *παραγωγική ἐργασία*. Γι' αὐτό, ἀπ' ὅλα τά πρόσωπα ὁ *παραγωγικός ἐργάτης* ἔχει στή διάθεσή του τίς λιγότερες *ὑπηρεσίες* μή παραγωγικῶν ἐργατῶν, παρ' ὅλο πού ὑποχρεώνεται νά πληρώνει τά περισότερα γιά τίς *ἀκούσιες* ὑπηρεσίες (κράτος, φόροι). Ἀντίθετα, ὅμως, ἡ δύναμή μου νά χρησιμοποιῶ *παραγωγικούς ἐργάτες* δέν αὐξάνει καθόλου στήν ἀναλογία πού χρησιμοποιῶ *μή παραγωγικούς ἐργάτες*, ἀλλά ἀντίστροφα μειώνεται στήν ἴδια ἀναλογία.

Οἱ ἴδιοι οἱ *παραγωγικοί ἐργάτες* μποροῦν γιά μένα νά εἶναι *μή παραγωγικοί ἐργάτες*. Λογουχάρη, ὅταν βάζω νά ταπετσάρουν τό σπίτι μου καί ὅταν αὐτοί πού κάνουν τήν ταπετσαρία εἶναι μισθωτοί ἐργάτες ἑνός ἀφεντικοῦ, ὁ ὁποῖος μοῦ πουλάει αὐτό τό ταπετσάρισμα, τότε γιά μένα εἶναι τό ἴδιο σάν νά εἶχα ἀγοράσει ἕνα ταπετσαρισμένο σπίτι, σάν νά εἶχα ξοδέψει χρήματα γιά ἕνα ἐμπόρευμα μέ σκοπό νά τό καταναλώσω. Γιά τόν ἐπιχειρηματία, ὅμως, πού βάζει αὐτούς τούς ἐργάτες νά κάνουν τήν ταπετσαρία, εἶναι παραγωγικοί ἐργάτες, γιατί παράγουν ὑπεραξία γι' αὐτόν. [1328]

[1333] Πόσο, ἀπό τήν ἄποψη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, *δέν εἶναι παραγωγικός* ὁ ἐργάτης, ὁ ὁποῖος παράγει μέν ἕνα ἐμπόρευμα πού πουλιέται — ἀλλά μόνο ὥς τό ποσό πού ἀντιπροσωπεύει ἡ δική του ἐργατική δύναμη, δηλαδή ὥς τό ποσό πού δέν παράγει ὑπεραξία γιά τό κεφάλαιο — αὐτό προκύπτει κιόλας ἀπό τό χωρίο τοῦ Ρικάρντο στό

ὁποῖο λέει ὅτι καί ἡ ἁπλή ἀκόμα ὕπαρξη τέτιων ἀνθρώπων ἀποτελεῖ κάτι τό κακό[125]. Αὐτή εἶναι ἡ θεωρία καί ἡ πράξη τοῦ κεφαλαίου.

«Τόσο ἡ θεωρία σχετικά μέ τό κεφάλαιο, ὅσο καί *ἡ πρακτική νά σταματάει ἡ ἐργασία στό σημεῖο* ἐκεῖνο ὅπου πέρα ἀπό τά ἔξοδα συντήρησης τοῦ ἐργάτη μπορεῖ νά παράγει ἕνα *κέρδος* γιά τόν καπιταλιστή, φαίνεται νά βρίσκονται σέ ἀντίθεση πρός τούς φυσικούς νόμους, πού ρυθμίζουν τήν παραγωγή» (Th. Hodgskin: «Popular Political Economy», London 1827, σελ. 238). [1333]

[1336] *Τό προτσές παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου.* Εἴδαμε ὅτι αὐτό τό προτσές παραγωγῆς δέν εἶναι μόνο προτσές παραγωγῆς *ἐμπορευμάτων*, ἀλλά καί προτσές παραγωγῆς *ὑπεραξίας*, ἀπορρόφησης ὑπερεργασίας καί ἑπομένως προτσές παραγωγῆς κεφαλαίου. Ἡ πρώτη σαφής πράξη ἀνταλλαγῆς χρήματος καί ἐργασίας ἤ κεφαλαίου καί ἐργασίας εἶναι μόνο ἡ *δυνατότητα* ἰδιοποίησης ξένης ζωντανῆς ἐργασίας μέσω ὑλοποιημένης ἐργασίας. Τό πραγματικό προτσές ἰδιοποίησης συντελεῖται μόνο στό πραγματικό προτσές παραγωγῆς, τό ὁποῖο ἔχει κιόλας πίσω του σάν παρωχημένη τήν πρώτη ἐκείνη χαρακτηριστική συναλλαγή — στήν ὁποία ὁ καπιταλιστής καί ὁ ἐργάτης σχετίζονται μεταξύ τους σάν *ἁπλοί κάτοχοι ἐμπορευμάτων*, σάν ἀγοραστής καί πουλητής. Καί ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ὅλοι οἱ ἀγοραῖοι οἰκονομολόγοι — ὅπως ὁ Μπαστιά — σταματοῦν σ' αὐτή τήν πρώτη χαρακτηριστική συναλλαγή, εἶναι γιά νά βγάλουν ἀπό τή μέση ἀκριβῶς αὐτή τήν εἰδική σχέση. Στήν ἀνταλλαγή χρήματος μέ μή παραγωγική ἐργασία ἐμφανίζεται χτυπητά ἡ διαφορά. Ἐδῶ ἀνταλλάσσονται μεταξύ τους χρῆμα καί ἐργασία *μόνο* σάν ἐμπόρευμα. Ἀντί ἡ ἀνταλλαγή αὐτή νά δημιουργεῖ ἐδῶ κεφάλαιο, ἀποτελεῖ τήν *δαπάνη εἰσοδήματος*. [1336]

[στ) Ἡ ἐργασία τῶν βιοτεχνῶν καί τῶν ἀγροτῶν στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία]

[1328] Πῶς ἔχει τότε τό ζήτημα μέ τούς αὐτοτελεῖς βιοτέχνες* ἤ ἀγρότες, πού δέν χρησιμοποιοῦν ἐργάτες, δηλαδή δέν παράγουν σάν καπιταλιστές; Εἴτε εἶναι *ἐμπορευματοπαραγωγοί*, ὅπως γίνεται πάντα μέ τούς ἀγρότες {ὄχι ὅμως λ.χ. μέ τόν κηπουρό πού τόν προσλαμβάνω

* Ἐδῶ χρησιμοποιεῖ ὁ Μάρξ τή λέξη: Handwerker, πού μεταφραζόμενη θάπρεπε ν' ἀποδοθεῖ μέ τή λέξη: *χειροτέχνης* Τήν ἀποδίδουμε μέ τή λέξη: *βιοτέχνης* πού ἔχει πιά ἐπικρατήσει γιά τήν κατηγορία αὐτή τῶν παραγωγῶν. Σημ. μετ.

μέ μισθό στό σπίτι μου}, καί ἀγοράζω ἀπ' αὐτούς τό *ἐμπόρευμα*, ὁπότε δέν ἀλλάζει σέ τίποτα τό γεγονός ὅτι λ.χ. ὁ βιοτέχνης τό προσφέρει ἐπί παραγγελία καί ὁ ἀγρότης τήν προσφορά του τήν κάνει ἀνάλογα μέ τά μέσα πού διαθέτει. Στή σχέση αὐτή παρουσιάζονται σέ μένα σάν πουλητές ἐμπορευμάτων καί ὄχι σάν πουλητές ἐργασίας, καί ἡ σχέση αὐτή δέν ἔχει λοιπόν καμιά δουλιά μέ τήν ἀνταλλαγή κεφαλαίου καί ἐργασίας, ἐπομένως οὔτε μέ τή διαφορά τῆς *παραγωγικῆς καί μή παραγωγικῆς ἐργασίας*, πού βασίζεται μόνο στό γεγονός, ἄν ἡ ἐργασία ἀνταλλάσσεται μέ χρῆμα σάν χρῆμα ἤ μέ χρῆμα σάν κεφάλαιο. Γι' αὐτό δέν ἀνήκουν αὐτοί οὔτε στήν κατηγορία τῶν *παραγωγικῶν*, οὔτε στήν κατηγορία τῶν *μή παραγωγικῶν ἐργατῶν*, παρ' ὅλο πού εἶναι παραγωγοί ἐμπορευμάτων. Ἡ παραγωγή τους ὅμως δέν ὑπάγεται στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς.

Εἶναι δυνατό αὐτοί οἱ παραγωγοί, πού ἐργάζονται μέ δικά τους μέσα παραγωγῆς, νά ἀναπαράγουν ὄχι μόνο τήν ἐργατική τους δύναμη, ἀλλά νά δημιουργοῦν καί ὑπεραξία, γιατί ἡ θέση τους ἐπιτρέπει σ' αὐτούς νά ἰδιοποιοῦνται τή δική τους ὑπερεργασία ἤ ἕνα μέρος της (γιατί ἕνα μέρος ἀφαιρεῖται ἀπ' αὐτούς μέ τή μορφή φόρων κλπ.) Καί ἐδῶ προβάλλει σέ μᾶς μιά ἰδιομορφία, πού εἶναι χαρακτηριστική γιά μιά κοινωνία, στήν ὁποία ἐπικρατεῖ ἕνας ὁρισμένος τρόπος παραγωγῆς, παρά τό γεγονός ὅτι δέν ὑποτάσσονται σ' αὐτόν ἀκόμα ὅλες οἱ σχέσεις παραγωγῆς. Στή φεουδαρχική κοινωνία λ.χ., ὅπως μπορεῖ νά τή μελετήσει κανείς καλύτερα ἀπό κάθε ἀλλοῦ στήν Ἀγγλία, γιατί σ' αὐτήν τό σύστημα τῆς φεουδαρχίας ἔχει εἰσαχθεῖ ἕτοιμο ἀπό τή Νορμανδία καί ἡ μορφή της ἐπεβλήθηκε σέ ἕνα ἀπό πολλές ἀπόψεις διαφορετικό κοινωνικό ὑπόβαθρο, παίρνουν φεουδαρχική ἔκφραση ἀκόμα καί οἱ σχέσεις πού ἀπέχουν πολύ ἀπό τήν οὐσία τῆς φεουδαρχίας, λ.χ. οἱ ἁπλές χρηματικές σχέσεις, στίς ὁποῖες μέ κανένα τρόπο δέν πρόκειται γιά ἀμοιβαῖες προσωπικές ὑπηρεσίες ἐπικυρίαρχου καί ὑποτελοῦς. Μῦθος εἶναι λ.χ. ὅτι ὁ μικρός ἀγρότης τό κτῆμα του τό ἔχει μέ τή μορφή τιμαρίου.

Ἀκριβῶς ἔτσι ἔχουν τά πράγματα στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Ὁ ἀνεξάρτητος ἀγρότης ἤ βιοτέχνης χωρίζεται σέ δυό πρόσωπα.

«Στίς μικρές ἐπιχειρήσεις ὁ *ἐπιχειρηματίας* εἶναι συχνά ὁ *δικός του ἐργάτης*»(Storch, «Cours d' économie politique», t. I. τῆς ἔκδοσης τῆς Πετρούπολης, σελ. 242).

Σάν κάτοχος τῶν μέσων παραγωγῆς εἶναι καπιταλιστής, σάν ἐρ-

γάτης εἶναι μισθωτός ἐργάτης τοῦ ἑαυτοῦ του. Πληρώνει λοιπόν στόν ἑαυτό του τόν μισθό του σάν καπιταλιστής καί βγάζει τό κέρδος του ἀπό τό κεφάλαιό του, δηλαδή ἐκμεταλλεύεται τόν ἑαυτό του σάν μισθωτό ἐργάτη καί μέ τήν ὑπεραξία πού πληρώνει στόν ἑαυτό του πληρώνει τόν φόρο ὑποτελείας, τόν ὁποῖο ἡ ἐργασία χρωστάει στό κεφάλαιο. Ἴσως νά πληρώνει στόν ἑαυτό του καί ἕνα τρίτο μέρος σάν γαιοκτήμονας (πρόσοδο), ἀκριβῶς ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα, ὅτι ὁ βιομήχανος καπιταλιστής, ὅταν ἐργάζεται μέ δικό του κεφάλαιο [1329], πληρώνει τόκο στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, πράγμα πού θεωρεῖται σάν κάτι πού τό χρωστάει στόν ἑαυτό του ὄχι σάν βιομήχανος καπιταλιστής, ἀλλά σάν καπιταλιστής γενικά.

Ὁ ⟨*οἰκονομικός*⟩ *κοινωνικός χαρακτήρας* τῶν μέσων παραγωγῆς στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή — ἔτσι πού ἐκφράζουν μιά καθορισμένη *σχέση παραγωγῆς* — εἶναι τόσο συνυφασμένος μέ τήν ὑλική ὕπαρξη αὐτῶν τῶν μέσων παραγωγῆς σάν τέτια, καί τόσο ἀδιαχώριστος ἀπ' αὐτήν στόν τρόπο ἀντίληψης τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ὥστε ὁ πιό πάνω κοινωνικός χαρακτήρας (ἐκφρασμένος σάν μιά καθορισμένη κατηγορία) ἀποδίδεται ἀκόμα καί σέ σχέσεις, οἱ ὁποῖες ἀντιφάσκουν ἄμεσα μ' αὐτόν. Τά μέσα παραγωγῆς γίνονται κεφάλαιο μόνο, ἐφόσον ἔχουν αὐτοτελοποιηθεῖ καί ὀρθώνονται σάν αὐτοτελής δύναμη ἀπέναντι στήν ἐργασία. Στήν περίπτωση πού ἀναφέραμε ὁ παραγωγός — ὁ ἐργάτης — εἶναι κάτοχος, ἰδιοκτήτης τῶν μέσων παραγωγῆς του. Ἑπομένως τά μέσα παραγωγῆς δέν εἶναι κεφάλαιο, ὅπως καί ὁ ἴδιος δέν εἶναι ἀπέναντί τους μισθωτός ἐργάτης. Ὡστόσο τά θεωροῦν κεφάλαιο, καί αὐτός ὁ ἴδιος θεωρεῖται διασπασμένος σέ δυό, ἔτσι πού αὐτός σάν καπιταλιστής χρησιμοποιεῖ τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του σάν μισθωτό ἐργάτη.

Πράγματι, αὐτός ὁ τρόπος περιγραφῆς, ὁ τόσο παράλογος ἀπό πρώτη ματιά, εἶναι ὡστόσο ὥς ἕνα βαθμό σωστός: Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ παραγωγός δημιουργεῖ στή δοσμένη περίπτωση τή δική του ὑπεραξία {μέ τήν προϋπόθεση ὅτι τό ἐμπόρευμά του τό πουλάει στήν ἀξία του}, ἤ ὅτι ὁλόκληρο τό προϊόν ὑλοποιεῖ μόνο τή δική του ἐργασία. Τό ὅτι ὅμως μπορεῖ καί ἰδιοποιεῖται ὁ *ἴδιος* ὁλόκληρο τό προϊόν τῆς δικῆς του δουλιᾶς καί δέν τό ἰδιοποιεῖται ἕνα τρίτο *ἀφεντικό*, τό περίσσευμα τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος του πάνω ἀπό τή μέση τιμή του, λ.χ. τῆς ἡμερησίας ἐργασίας του, δέν τό χρωστάει στή δική του ἐργασία — πού τόν κάνει νά μή ξεχωρίζει ἀπό τούς ἄλλους ἐργάτες — ἀλλά στό ὅτι εἶναι κάτοχος τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἑπομένως, μόνον ἐπειδή εἶναι ἰδιοκτήτης τῶν μέσων παραγωγῆς παίρνει τή δική του ὑπερεργασία, καί

ἔτσι σάν νά εἶναι ὁ ἴδιος καπιταλιστής συμπεριφέρεται στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του σάν μισθωτός ἐργάτης.

Ὁ *χωρισμός* ἐμφανίζεται σάν ἡ κανονική σχέση σ' αὐτή τήν κοινωνία. Ἐκεῖ λοιπόν πού δέν ὑπάρχει στήν πραγματικότητα, τόν ὑποθέτουν καί, ὅπως δείξαμε τώρα δά, εἶναι ὥς ἕνα βαθμό σωστός. Γιατί (σέ διάκριση ἀπό ἀρχαιορωμαϊκές καί νορβηγικές καταστάσεις ἤ ἀπό ἀμερικάνικες στά Βορειοδυτικά τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν) ἡ *συνένωση* ἐμφανίζεται ἐδῶ σάν τυχαία καί ὁ *χωρισμός* σάν τό κανονικό, καί γι' αὐτό βλέπουν τόν χωρισμό σάν τή σχέση, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού τό πρόσωπο συνενώνει διάφορες λειτουργίες. Ἐδῶ προβάλλει πολύ χτυπητά τό γεγονός ὅτι ὁ καπιταλιστής σάν τέτιος δέν εἶναι παρά μόνο λειτουργία τοῦ κεφαλαίου, καί ὁ ἐργάτης λειτουργία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἐξάλλου εἶναι νόμος τό ὅτι ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη κατανέμει τίς λειτουργίες σέ διάφορα πρόσωπα. Καί ὁ βιοτέχνης ἤ ὁ ἀγρότης, πού παράγει μέ τά δικά του μέσα παραγωγῆς, θά μετατραπεῖ σιγά-σιγά εἴτε σ' ἕνα μικρό κεφαλαιοκράτη, πού ἐκμεταλλεύεται καί ξένη ἐργασία, εἴτε θά χάσει τά δικά του μέσα παραγωγῆς {αὐτό μπορεῖ νά γίνει ἀπό τήν ἀρχή, παρ' ὅλο πού παραμένει ὁ *ὀνομαστικός* ἰδιοκτήτης τους} καί νά μετατραπεῖ σέ μισθωτό ἐργάτη. Αὐτή εἶναι ἡ τάση στήν κοινωνική μορφή, στήν ὁποία ἐπικρατεῖ ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς.

[ζ) *Δευτερεύων χαρακτηρισμός τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας σάν ἐργασίας πού ὑλοποιεῖται σέ ὑλικό πλοῦτο*]

Κατά τήν ἐξέταση τῶν οὐσιαστικῶν σχέσεων τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς μπορεῖ λοιπόν {ἐπειδή αὐτό γίνεται κατά προσέγγιση ὅλο καί περισσότερο, ἐπειδή εἶναι ὁ κατ' ἀρχήν σκοπός καί ἐπειδή μόνο σ' αὐτή τήν περίπτωση οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας μποροῦν ν' ἀναπτυχθοῦν ὥς τό ἀνώτατο σημεῖο} νά ὑποτεθεῖ, ὅτι ὅλος ὁ κόσμος τῶν ἐμπορευμάτων, ὅλες οἱ σφαῖρες τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς — τῆς παραγωγῆς τοῦ ὑλικοῦ πλούτου — εἶναι ὑποταγμένες (τυπικά ἤ πραγματικά) στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Σ' αὐτή τήν προϋπόθεση, πού ἐκφράζει τό ὅριο, πού πλησιάζει ἑπομένως πάντα περισσότερο στήν ἀκριβή ἀλήθεια, ὅλοι οἱ ἐργάτες πού ἀπασχολοῦνται στήν παραγωγή ἐμπορευμάτων εἶναι μισθωτοί ἐργάτες, τά δέ μέσα παραγωγῆς σ' ὅλες αὐτές τίς σφαῖρες ὀρθώνονται ἀπέναντι τους σάν κεφάλαιο. Ἑπομένως, μπορεῖ νά σημειωθεῖ σάν χαρακτηριστικό τῶν

παραγωγικῶν ἐργατῶν, δηλαδή τῶν ἐργατῶν πού παράγουν κεφάλαιο, ὅτι ἡ ἐργασία τους ὑλοποιεῖται σέ *ἐμπορεύματα*, ⟨σέ προϊόντα τῆς ἐργασίας⟩ σέ ὑλικό πλοῦτο. Καί ἔτσι ἡ *παραγωγική ἐργασία* ἐκτός ἀπό τό ἀποφασιστικό χαρακτηριστικό της, γιά τό ὁποῖο δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία τό *περιεχόμενο τῆς δουλιᾶς* καί τό ὁποῖο εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπό αὐτό τό περιεχόμενο, θά εἶχε ἀποκτήσει ἕνα δεύτερο καί ἀνεξάρτητο ἀπό αὐτό δευτερεῦον χαρακτηριστικό.

[η) *Φαινόμενα τοῦ καπιταλισμοῦ στό πεδίο τῆς ἄϋλης παραγωγῆς*]

Κατά τήν μή ὑλική παραγωγή, ἀκόμα καί ὅταν γίνεται καθαρά γιά τήν ἀνταλλαγή, ὅταν δηλαδή παράγει *ἐμπορεύματα*, δυό πράγματα εἶναι δυνατά:

1) Καταλήγει σέ *ἐμπορεύματα*, σέ ἀξίες χρήσης, πού ἔχουν διαφορετική καί αὐτοτελή ἀπό τούς παραγωγούς καί τούς καταναλωτές μορφή, μποροῦν δηλαδή νά ὑπάρχουν σέ ἕνα ἐνδιάμεσο χρονικό διάστημα ἀνάμεσα στήν παραγωγή καί στήν κατανάλωση, μποροῦν ἑπομένως στό ἐνδιάμεσο αὐτό χρονικό διάστημα νά κυκλοφοροῦν *σάν ἐμπορεύματα πού πουλιοῦνται*, ὅπως γίνεται μέ βιβλία, μέ πίνακες, κοντολογῆς μέ ὅλα τά προϊόντα τῆς τέχνης, τά ὁποῖα διαφέρουν ἀπό τήν καλλιτεχνική δημιουργία τοῦ καλλιτέχνη πού τά φτιάχνει. Ἐδῶ ἡ καπιταλιστική παραγωγή χρησιμοποιεῖται μόνο σέ πολύ περιορισμένη κλίμακα, ὅταν λ.χ. ἕνας συγγραφέας ἐκμεταλλεύεται ἕναν ἀριθμό ἀπό πολλούς ἄλλους βοηθούς γιά νά ἐκδόσει ἕνα κοινό ἔργο — λ.χ. μιάν Ἐγκυκλοπαίδεια. [1330] Στίς περισσότερες περιπτώσεις ἡ ὑπόθεση περιορίζεται ἐδῶ στή *μεταβατική μορφή* πρός τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, δηλαδή τό γεγονός ὅτι οἱ διάφοροι ἐπιστημονικοί ἤ καλλιτεχνικοί παραγωγοί, βιοτέχνες ἤ ἐπαγγελματίες, ἐργάζονται γιά ἕνα κοινό ἐμπορικό κεφάλαιο τῶν βιβλιοπωλῶν, μιά σχέση πού δέν ἔχει καμιά δουλιά μέ τήν καθεαυτό κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί πού ἡ ἴδια ἡ σχέση δέν ἔχει ἀκόμα ὑπαχθεῖ τυπικά σ' αὐτήν. Ὅτι σ' αὐτές τίς μεταβατικές μορφές ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας φτάνει τά ἀνώτατα ὅρια, δέν ἀλλάζει κατά τίποτε τήν ὑπόθεση.

2) Ἡ παραγωγή δέν μπορεῖ νά χωριστεῖ ἀπό τήν πράξη τοῦ παράγειν, ὅπως γίνεται σέ ὅλους τούς ἐκτελεστές καλλιτέχνες, ρήτορες, ἠθοποιούς, δάσκαλους, γιατρούς, παπάδες κλπ. Καί ἐδῶ μόνο σέ μικρή ἔκταση συντελεῖται κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί λόγω

τῆς φύσης τοῦ πράγματος μπορεῖ νά συντελεῖται μόνο σέ μερικές σφαῖρες. Λογουχάρη στά ἐκπαιδευτικά ἱδρύματα οἱ δάσκαλοι μποροῦν νά εἶναι μόνο μισθωτοί ἐργάτες γιά τόν ἐπιχειρηματία τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἱδρύματος. Τέτια ἐκπαιδευτικά ἐργοστάσια ὑπάρχουν πολυάριθμα στήν Ἀγγλία. Παρ' ὅλο πού οἱ δάσκαλοι δέν εἶναι *παραγωγικοί ἐργάτες* σέ σχέση μέ τούς μαθητές, εἶναι σέ σχέση μέ τόν ἐπιχειρηματία τους. Ὁ ἐπιχειρηματίας, ἀνταλλάσσει τό κεφάλαιό του μέ τήν ἐργατική τους δύναμη καί μέ αὐτήν τή διαδικασία πλουτίζει. Τό ἴδιο γίνεται μέ τίς θεατρικές ἐπιχειρήσεις, μέ τίς ἐπιχειρήσεις κέντρων διασκέδασης κλπ. Ἀπέναντι στό κοινό ὁ ἠθοποιός φέρεται σάν καλλιτέχνης, ἀπέναντι ὅμως στόν ἐπιχειρηματία του εἶναι *παραγωγικός ἐργάτης*. Ὅλα αὐτά τά φαινόμενα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς στόν τομέα αὐτό εἶναι τόσο ἀσήμαντα, ὅταν συγκριθοῦν μέ τό σύνολο τῆς παραγωγῆς, ὥστε μποροῦν νά μή παίρνονται καθόλου ὑπόψη.

[*θ) Τό πρόβλημα τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας ἐξεταζόμενο ἀπό τήν ὀπτική γωνία τοῦ συνολικοῦ προτσές τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς*]

Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ εἰδικά κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, στόν ὁποῖο γιά τήν παραγωγή τοῦ ἴδιου ἐμπορεύματος συνεργάζονται πολλοί ἐργάτες, εἶναι φυσικό νά εἶναι πολύ διαφορετική ἡ σχέση στήν ὁποία βρίσκεται ἡ ἐργασία τους ἄμεσα μέ τό ἀντικείμενο τῆς παραγωγῆς. Λογουχάρη, οἱ βοηθοί σ' ἕνα ἐργοστάσιο,[145] πού ἀναφέραμε πιό πάνω, δέν ἔχουν καμιά ἄμεση σχέση μέ τήν ἐπεξεργασία τῆς πρώτης ὕλης. Οἱ ἐργάτες, πού ἀποτελοῦν τούς ἐπόπτες σ' αὐτούς πού ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τήν ἐπεξεργασία αὐτή, στέκουν ἕνα βῆμα παράπλευρα. Ὁ διπλωματοῦχος μηχανικός μέ τή σειρά του ἔχει μιάν ἄλλη σχέση καί ἐργάζεται κυρίως μόνο μέ τό μυαλό του κλπ. Ἄν ἐξετάσουμε ὅμως τό *ἀποτέλεσμα* τοῦ ἁπλοῦ προτσές παραγωγῆς τό *σύνολο αὐτῶν τῶν ἐργατῶν*, πού ὁ καθένας τους ἔχει μιά ἐργατική δύναμη διαφορετικῆς ἀξίας, παρ' ὅλο πού ἡ χρησιμοποιούμενη μάζα ἐργασίας παραμένει περίπου στό ἴδιο ἐπίπεδο, παράγουν ἕνα τέτιο ἀποτέλεσμα, πού ἐκφράζεται μέ ἕνα *ἐμπόρευμα* ἤ μέ κάποιο *ὑλικό προϊόν*. Καί ὅλοι αὐτοί οἱ ἐργάτες μαζί παρμένοι, σάν συνεργεῖο, εἶναι ἡ ζωντανή μηχανή παραγωγῆς αὐτῶν τῶν *προϊόντων* — ἀκριβῶς ὅπως, ὅταν ἐξετάσουμε ὁλόκληρο τό προτσές παραγωγῆς σάν σύνολο, ἀνταλλάσσουν τήν ἐργασία τους μέ κεφάλαιο καί ἀναπαράγουν σάν κεφάλαιο τό χρῆμα τοῦ

καπιταλιστῆ, δηλαδή σάν αὐτοαξιοποιούμενη ἀξία, σάν αὐξανόμενη ἀξία.

Μά, αὐτή εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἰδιομορφία τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὅτι χωρίζει τίς διάφορες ἐργασίες, ἄρα καί τίς ἐργασίες τοῦ κεφαλιοῦ καί τοῦ χεριοῦ — ἤ τίς ἐργασίες στίς ὁποῖες ὑπερτερεῖ ἡ μιά ἤ ἡ ἄλλη πλευρά — καί τίς μοιράζει σέ διάφορα πρόσωπα, πράγμα πού δέν ἐμποδίζει τό ὑλικό προϊόν νά εἶναι *κοινό προϊόν* αὐτῶν τῶν προσώπων ἤ τό κοινό τους προϊόν νά ἀντικειμενοποιεῖται σέ ὑλικό πλοῦτο. Πράγμα πού, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, δέν ἐμποδίζει ἐπίσης ἤ δέν ἀλλάζει καθόλου τό γεγονός ὅτι ἡ σχέση τοῦ καθενός ἀπό αὐτά τά πρόσωπα ξεχωριστά εἶναι σχέση μισθωτοῦ ἐργάτη καί κεφαλαίου καί ὅτι μ' αὐτή τήν εἰδική ἔννοια εἶναι ἡ σχέση τοῦ *παραγωγικοῦ ἐργάτη*. Ὅλα αὐτά τά πρόσωπα δέν ἀπασχολοῦνται μόνο *ἄμεσα* στήν παραγωγή ὑλικοῦ πλούτου, ἀλλά καί ἀνταλλάσσουν τήν ἐργασία τους *ἄμεσα* μέ χρῆμα σάν κεφάλαιο καί γι' αὐτό ἀναπαράγουν ἄμεσα, ἐκτός ἀπό τόν μισθό τους καί μιά ὑπεραξία γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Ἡ ἐργασία τους ἀποτελεῖται ἀπό πληρωμένη ἐργασία σύν ἀπλήρωτη ὑπερεργασία.

[ι) *Ἡ βιομηχανία μεταφορῶν σάν κλάδος τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς. Ἡ παραγωγική ἐργασία στή βιομηχανία μεταφορῶν*]

Ἐκτός ἀπό τήν ἐξορυκτική βιομηχανία, τή γεωργία καί τή βιομηχανία ἐπεξεργασίας ὑπάρχει καί μιά τέταρτη σφαίρα τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς πού περνάει ἐπίσης μέσα ἀπό τίς διάφορες βαθμίδες τῆς ἐπιχείρησης τοῦ βιοτέχνη, τῆς ἐπιχείρησης τῆς μανουφακτούρας καί τῆς μηχανοκίνητης ἐπιχείρησις. Εἶναι ἡ *βιομηχανία μετακίνησης* (Lokomotionsindustrie), ἀδιάφορο ἄν μεταφέρει ἀνθρώπους ἤ ἐμπορεύματα. Ἡ σχέση τῆς *παραγωγικῆς ἐργασίας*, δηλαδή τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη μέ τό κεφάλαιο εἶναι ἐδῶ ἀπολύτως ἴδια, ὅπως καί στίς ἄλλες σφαῖρες τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς. Καί ἐδῶ προκαλεῖται ἐξάλλου μιά ὑλική ἀλλαγή στό ἀντικείμενο ἐργασίας — μιά ἀλλαγή *χώρου*, μιά ἀλλαγή τόπου. Σχετικά μέ τή μεταφορά ἀνθρώπων ἐμφανίζεται μόνο σάν μιά *ὑπηρεσία*, πού προσφέρεται σ' αὐτούς ἀπό τόν ἐπιχειρηματία μεταφορῶν. Ὅμως ἡ σχέση τῶν ἀγοραστῶν καί τῶν πουλητῶν αὐτῆς τῆς *ὑπηρεσίας* δέν ἔχει τίποτα τό κοινό μέ τή σχέση τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν μέ τό κεφάλαιο, ὅπως δέν ἔχει καί ἡ σχέση πουλητῆ καί ἀγοραστῆ νήματος.

Ἄν ὅμως κοιτάξουμε τό προτσές σχετικά μέ τά ἐμπορεύματα,

[1331] θά δοῦμε βέβαια ὅτι προκαλεῖται ἐδῶ μιά ἀλλαγή στό προτσές ἐργασίας πού ἀφορᾶ τό ἀντικείμενο ἐργασίας, τό *ἐμπόρευμα*. Ἀλλάζει ἡ τοπική του ὕπαρξη καί μαζί της συντελεῖται μιά ἀλλαγή στήν ἀξία χρήσης του, γιατί ἀλλάζει ἡ τοπική ὕπαρξη αὐτῆς τῆς ἀξίας χρήσης. Ἡ ἀνταλλακτική της ἀξία αὐξάνει στόν ἴδιο βαθμό πού ἀπαιτεῖ ἐργασία αὐτή ἡ ἀλλαγή τῆς ἀξίας χρήσης της, μιά ποσότητα ἐργασίας, πού καθορίζεται ἐνμέρει ἀπό τή φθορά τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου — δηλαδή ἀπό τήν ποσότητα τῆς ὑλοποιημένης ἐργασίας πού μπαίνει στό ἐμπόρευμα — καί ἐνμέρει ἀπό τήν ποσότητα τῆς ζωντανῆς ἐργασίας πού μπαίνει σ' αὐτό, ὅπως γίνεται στό προτσές ἀξιοποίησης ὅλων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων.

Ἀπό τή στιγμή πού τό ἐμπόρευμα ἔχει φτάσει στόν τόπο τοῦ προορισμοῦ του ἔχει ἐξαφανιστεῖ αὐτή ἡ ἀλλαγή πού ἔγινε στήν ἀξία χρήσης του καί ἐκφράζεται μόνο μέ τήν αὐξημένη του ἀνταλλακτική ἀξία, μέ τό ὅτι ἔγινε πιό ἀκριβό τό ἐμπόρευμα. Παρ' ὅλο λοιπόν πού ἡ ὑλική ἐργασία δέν ἄφησε ἐδῶ οὔτε ἴχνος στήν ἀξία χρήσης, ἔχει ὑλοποιηθεῖ ὡστόσο στήν ἀνταλλακτική ἀξία αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ προϊόντος, καί ἔτσι λοιπόν γι' αὐτήν τή βιομηχανία, ὅπως καί γιά τίς ἄλλες σφαῖρες τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, ἰσχύει ὅτι ἐνσωματώνεται στό *ἐμπόρευμα*, παρά τό γεγονός ὅτι δέν ἄφησε κανένα ὁρατό ἴχνος στήν ἀξία χρήσης τοῦ ἐμπορεύματος.

Ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε πιά μόνο μέ τό *παραγωγικό κεφάλαιο*, δηλαδή μέ τό κεφάλαιο τό ἀπασχολούμενο στό *ἄμεσο προτσές παραγωγῆς*. Θά ἔλθουμε ἀργότερα στό κεφάλαιο μέσα στό *προτσές κυκλοφορίας*. Καί μόνον ἀργότερα ὅταν τό κεφάλαιο φθάσει στήν ἰδιαίτερη μορφή πού παίρνει σάν *ἐμπορικό κεφάλαιο*, μπορεῖ νά δοθεῖ ἀπάντηση στό ἐρώτημα κατά πόσο οἱ ἐργάτες πού ἀπασχολοῦνται ἀπό αὐτό εἶναι παραγωγικοί ἤ μή παραγωγικοί ἐργάτες.* [XXI-1331].

* Βλέπε τόν δεύτερο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», σελ. 127-149 τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης «Σύγχονη Ἐποχή» καί τόν Τρίτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» σελ. 356-382 τῆς ἴδιας ἔκδοσης.

[Σχεδιαγράμματα γιά τό I καί III μερος τοῦ «Κεφαλαίου» [146]]

[α) *Σχέδιο γιά τό I μέρος ἤ I τμῆμα τοῦ «Κεφαλαίου»*]

[XVIII-1140] Τό πρῶτο τμῆμα [147] *«Προτσές παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου»*, νά χωριστεῖ ὡς ἑξῆς:

1) Εἰσαγωγή. Ἐμπόρευμα. Χρῆμα.

2) Μετατροπή χρήματος σέ κεφάλαιο.

3) *Ἡ ἀπόλυτη ὑπεραξία.* α) Προτσές ἐργασίας καί προτσές ἀξιοποίησης. β) Σταθερό κεφάλαιο καί μεταβλητό κεφάλαιο. γ) Ἡ ἀπόλυτη ὑπεραξία. δ) Πάλη γιά τήν κανονική ἡμέρα ἐργασίας. ε) *Ταυτόχρονες ἡμέρες ἐργασίας.* (Ἀριθμός τῶν ταυτόχρονα ἀπασχολούμενων ἐργατῶν). Συνολικό ποσό τῆς ὑπεραξίας καί ποσοστό τῆς ὑπεραξίας (μέγεθος καί ὕψος;)

4) *Ἡ σχετική ὑπεραξία.* α) Ἁπλή συνεργασία (Kooperation). β) Καταμερισμός τῆς ἐργασίας. γ) Μηχανές κλπ.

5) Συνδυασμός ἀπόλυτης καί σχετικῆς ὑπεραξίας. Σχέσεις (Proportion) ἀνάμεσα στήν μισθωτή ἐργασία καί στήν ὑπεραξία. Τυπική καί πραγματική ὑποταγή τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο. Παραγωγικότητα τοῦ κεφαλαίου. Παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία.

6) Ξαναμετατροπή τῆς ὑπεραξίας σέ κεφάλαιο. Ἡ πρωταρχική συσσώρευση. Ἡ ἀποικιακή θεωρία τοῦ Οὐαίκφηλντ.

7) *Ἀποτέλεσμα τοῦ προτσές παραγωγῆς.*

(Μπορεῖ νά ἐκτεθεῖ εἴτε στό σημεῖο 6, εἴτε στό σημεῖο 7 ἡ ἀλλαγή (change) στήν ἐκδήλωση τοῦ law of appropriation).*

---

* νόμος τῆς ἰδιοποίησης.

8) Θεωρίες γιά τήν ύπεραξία.
9) Θεωρίες γιά τήν παραγωγική καί τήν μή παραγωγική έργασία [XVIII-1140].

[β) Σχέδιο γιά τό III μέρος ή III τμήμα τοῦ «Κεφαλαίου»]

[XVIII-1139] Τό τρίτο τμῆμα «Κεφάλαιο καί κέρδος» νά χωριστεῖ ὡς ἑξῆς:

1) Μετατροπή τῆς ὑπεραξίας σέ κέρδος. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους σέ διάκριση ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας.

2) Μετατροπή τοῦ κέρδους σέ μέσο κέρδος. Σχηματισμός τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους. Μετατροπή τῶν ἀξιῶν σέ τιμές παραγωγῆς.

3) Οἱ θεωρίες τοῦ Α. Σμίθ καί τοῦ Ρικάρντο γιά τό κέρδος καί τίς τιμές παραγωγῆς.

4) *Γαιοπρόσοδος.* (Περιγραφή τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στήν ἀξία καί στήν τιμή παραγωγῆς).

5) Ἱστορία τοῦ λεγόμενου νόμου τῆς γαιοπροσόδου τοῦ Ρικάρντο.

6) Νόμος πτώσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Α. Σμίθ, Ρικάρντο, Κάρεϋ.

7) Θεωρίες γιά τό κέρδος —. Ἐρώτημα ἄν δέν θά ἔπρεπε ὁ Σισμοντί καί ὁ Μάλθους νά συμπεριληφθοῦν στίς «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία»;

8) Χωρισμός τοῦ κέρδους σέ βιομηχανικό κέρδος καί τόκο. Τό ἐμπορικό κεφάλαιο. Τό χρηματικό κεφάλαιο.

9) Τό εἰσόδημα καί οἱ πηγές του. Ἐδῶ νά συμπεριληφθεῖ καί τό ζήτημα γιά τή σχέση τοῦ προτσές παραγωγῆς καί τοῦ προτσές διανομῆς.

10. Κινήσεις ἐπιστροφῆς τοῦ χρήματος στό συνολικό προτσές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς.

11) Ἡ ἀγοραία πολιτική οἰκονομία (Vulgärökonomie)

12) *Τέλος. Κεφάλαιο καί μισθωτή ἐργασία.* [XVIII-1139]

[γ) Σχέδιο γιά τό δεύτερο κεφάλαιο [148] τοῦ III μέρους τοῦ «Κεφαλαίου»]

[XVIII-1109] Σχετικά μέ τό δεύτερο κεφάλαιο τοῦ 3ου μέρους γιά «Τό κεφάλαιο καί τό κέρδος» πού πραγματεύεται τό σχηματισμό τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, πρέπει νά παρθοῦν ὑπόψη τά ἑξῆς:

1) *Διαφορετική ὀργανική σύνθεση τῶν κεφαλαίων*, πού ἐνμέρει καθορίζεται ἀπό τήν διαφορά ἀνάμεσα στό μεταβλητό καί στό σταθερό κεφάλαιο, ἐφόσον ἡ διαφορά αὐτή προκύπτει ἀπό τήν *βαθμίδα παραγωγῆς*, ἀπό τίς ἀπόλυτες *ποσοτικές* σχέσεις τῶν μηχανῶν, τῆς πρώτης ὕλης καί τῆς μάζας ἐργασίας πού θέτει σέ κίνηση. Οἱ διαφορές αὐτές σχετίζονται μέ τό προτσές ἐργασίας. Πρέπει ἐξίσου νά ἐξεταστοῦν οἱ διαφορές ἀνάμεσα *στό πάγιο καί στό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο* πού πηγάζουν ἀπό τό *προτσές κυκλοφορίας*, οἱ ὁποῖες μεταβάλλουν τήν ἀξιοποίηση σέ *μιά δοσμένη χρονική περίοδο* στίς διάφορες σφαῖρες.

2) *Διαφορές στήν ἀξιακή σχέση τῶν μερῶν* διάφορων κεφαλαίων πού δέν πηγάζουν ἀπό τήν ὀργανική τους σύνθεση. Αὐτό πηγάζει ἐδῶ ἀπό τήν διαφορά τῆς *ἀξίας* (value), ἰδίως τῆς πρώτης ὕλης, μέ τήν προϋπόθεση ἐπίσης, ὅτι σέ δυό διαφορετικές σφαῖρες ἀπορροφάει ἴση ποσότητα ἐργασίας.

3) *Διαφορά τῶν ποσοστῶν τοῦ κέρδους στίς διάφορες σφαῖρες* τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς πού προκύπτει ἀπό τίς διαφορές πού ἀναφέραμε. Μόνο γιά κεφάλαια ἴδιας σύνθεσης κλπ. εἶναι σωστό ὅτι τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι τό ἴδιο, ἡ δέ μάζα τοῦ κέρδους εἶναι ἀνάλογη μέ τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιήθηκε.

4) *Γιά τό συνολικό κεφάλαιο* ὅμως ἰσχύει αὐτό πού ἔχει ἀναπτυχθεῖ στό I κεφάλαιο. Στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο ὑποτίθεται ὅτι εἶναι κομμάτι, συστατικό μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου. *Σχηματισμός τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους* (συναγωνισμός).

5) *Μετατροπή τῶν ἀξιῶν σέ τιμές παραγωγῆς*. Διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀξία, στήν τιμή κόστους καί στήν τιμή παραγωγῆς.

6) Γιά νά συμπεριληφθεῖ ἀκόμα ἡ ἄποψη τοῦ Ρικάρντο: Ἐπίδραση τῶν γενικῶν διακυμάνσεων τοῦ μισθοῦ ἐργασίας στό γενικό ποσοστό κέρδους καί ἑπομένως στίς τιμές παραγωγῆς. [XVIII-1109]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Αὐτόν τόν Πίνακα περιεχομένων τοῦ χειρογράφου «Θεωρίες γιά τήν 'Υπεραξία» τόν ἔγραψε ὁ Μάρξ στά ἐξώφυλλα τῶν Τετραδίων VI ὡς XV Σέ μερικά ἀπό αὐτά τά Τετράδια ὁ Μάρξ ἔγραψε τόν Πίνακα περιεχομένων προτοῦ γράψει τό κείμενο. Αὐτό φαίνεται ἀπό τίς διορθώσεις πού ἔκανε σέ μερικούς ἀπό τούς Πίνακες περιεχομένων, ὅταν τά ἀντίστοιχα κείμενα εἶχαν πιά γραφεῖ. 'Ο Πίνακας περιεχομένων τοῦ XIV Τετραδίου ξεπερνᾶ κατά πολύ τό πραγματικό περιεχόμενο τοῦ Τετραδίου. 'Ο Πίνακας αὐτός ἀποτελεῖ τό σχέδιο πού ἀνέπτυξε ὁ Μάρξ στά Τετράδια XIV, XV καί XVIII. — Σελ. 3

2 Πρίν ἀπό τόν τίτλο «Θεωρίες γιά τήν 'Υπεραξία» ὑπάρχει στόν Μάρξ ὁ ἀριθμός 5. 'Ο ἀριθμός αὐτός ὑποδηλώνει τό πέμπτο μέρος πού ἀποπερατώνει τό πρῶτο κεφάλαιο γιά τό Κεφάλαιο, πού ὁ Μάρξ σκόπευε νά ἐκδόσει σάν ἄμεση συνέχεια τοῦ πρώτου τεύχους «Γιά τήν Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας». 'Από αὐτό τό πέμπτο μέρος προηγοῦνταν στά χειρόγραφα τετράδια I-V μόνο τρία μέρη: 1) ἡ μετατροπή χρήματος σέ κεφάλαιο, 2) ἡ ἀπόλυτη ὑπεραξία καί 3) ἡ σχετική ὑπεραξία. Στό τετράδιο V, στή σελίδα 184 τοῦ χειρογράφου ὁ Μάρξ λέει ὅτι «ὕστερα ἀπ' τή σχετική ὑπεραξία θά πρέπει νά ἐξεταστεῖ ἡ ἀπόλυτη καί ἡ σχετική ὑπεραξία στό συνδυασμό τους». Αὐτή ἡ ἐξέταση θά ἀποτελοῦσε τό τέταρτο μέρος, πού τότε δέν εἶχε γραφεῖ. 'Ο Μάρξ πέρασε τότε ἄμεσα στό πέμπτο μέρος, στίς «Θεωρίες γιά τήν 'Υπεραξία». — Σελ. 3

3 Πράγματι προέκυψε ὅτι τό μέρος αὐτό δέν ἦταν τό «τέλος», ἀλλά μόνο ἡ συνέχιση τοῦ μέρους πού ἀφοροῦσε τόν Α. Σμίθ. 'Η ὁλοκλήρωση αὐτοῦ τοῦ θέματος ἔγινε στό Τετράδιο IX — Σελ. 3

4 Τό κεφάλαιο γιά τήν ἀντίθεση πρός τούς οἰκονομολόγους» ἁπλῶς ἔχει ἀρχίσει στό Τετράδιο XIV 'Η συνέχισή του ὑπάρχει στό πρῶτο μισό τοῦ Τετραδίου XV (βλέπε τό 3ο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν 'Υπεραξία). — Σελ. 5

5 Οἱ περικοπές ἀπό τό βιβλίο τοῦ Bray «Labour's wrongs and labour's remedy » Leeds, Manchester 1839, βρίσκονται μαζί μέ μερικές παρατηρήσεις τοῦ Μάρξ στό χειρόγραφο Τετράδιο X (βλ. τό 3ο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν 'Υπεραξία»). — Σελ. 5

6 Τό κεφάλαιο γιά τούς Ρίτσαρντ Τζώνς, Ράμσαιη καί Σερμπουλιέ βρίσκονται στό Τετράδιο XVII τοῦ χειρογράφου). Σελ. 5

7 Τό εἰσόδημα καί τίς πηγές του τό πραγματεύεται ὁ Μάρξ στό δεύτερο μισό τοῦ Τετραδίου XV (βλ. τό 3ο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν 'Υπεραξία») καί ἀποκαλύπτει σέ σχέση μ' αὐτό τίς ταξικές καί γνωσεοθεωρητικές ρίζες τῆς ἀγοραίας πολιτικῆς οἰκονομίας. Τό «ἐπεισόδιο» αὐτό ὁ Μάρξ τό εἶχε προβλέψει γιά τό τρίτο μέρος τοῦ «Κεφαλαίου», ὅπως προκύπτει ἀπό τό σχέδιο πού διατύπωσε τό Γενάρη τοῦ 1863 (βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 464). — Σελ. 5.

8 Τό κομμάτι πού ἀφορᾶ τόν Ράβενστον ἀρχίζει στή σελ. 861 τοῦ προηγούμενου XIV χειρόγραφου τετραδίου. Πρίν ἀπ' αὐτό προηγεῖται στό Τετράδιο XIV ὑπ' ἀριθμ. 1 ἕνα κομμάτι σχετικά μέ τήν ἀνώνυμη μπροσούρα: «The source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy in a letter to Lord John Russel», London 1821 (βλ. τό τρίτο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν 'Υπεραξία»). — Σελ. 5

9 Τό τέλος τοῦ μέρους γιά τόν Χότζσκιν βρίσκεται στό Τετράδιο XVIII, σελ. 1084-1085 τοῦ χειρογράφου (βλ. τό τρίτο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία»). — Σελ. 5

10 Τήν ἀνάλυση τῆς ἀγοραίας πολιτικῆς οἰκονομίας τή δίνει ὁ Μάρξ στό τετράδιο XV σέ συνάρτηση μέ τή διερεύνηση τοῦ εἰσοδήματος καί τῶν πηγῶν του. Στή σελ. 935 αὐτοῦ τοῦ Τετραδίου ἀναφέρεται στό «Τμῆμα γιά τήν ἀγοραία πολιτική οἰκονομία» σάν ἕνα ἀπό τά κεφάλαια τῆς ἐργασίας του πού δέν ἔχουν γραφεῖ ἀκόμα, στό ὁποῖο θά ἐπιστρέψει στήν πολεμική πού εἶχε σχεδόν διεξαχθεῖ ἀνάμεσα στόν Προυντόν καί στόν Μπαστιά. Στό Τετράδιο XVIII στό ὁποῖο ὁλοκληρώνεται ἡ ἀνάλυση τῶν ἀπόψεων τοῦ Χότζσκιν καί ἀναφέρεται ἡ πολεμική του ἐνάντια στίς θεωρίες τῶν ἀστῶν ἀπολογητῶν, ὁ Μάρξ κάνει τήν ἑξῆς παρατήρηση: «Νά μεταφερθεῖ στό κεφάλαιο γιά τούς ἀγοραίους οἰκονομολόγους» (σελ. 1086 τοῦ χειρογράφου. Βλέπε τό 3ο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία»). Ὅμως ἕνα ἰδιαίτερο κεφάλαιο γιά τήν ἀγοραία πολιτική οἰκονομία δέν γράφηκε τελικά ἀπ' τόν Μάρξ. — Σελ. 5.

11 Στό ἐξώφυλλο τοῦ Τετραδίου XV, στό ὁποῖο ὁ Μάρξ ἔγραψε τόν Πίνακα περιεχομένων τοῦ Τετραδίου, ὑπάρχουν μερικοί τίτλοι σέ ἄλλη διαδοχική σειρά ἀπό ἐκείνη πού ἔχει ἀναπτυχθεῖ τό κείμενο τοῦ χειρογράφου. Ἡ ἔκδοσή μας ἀποκαθισταίνει στό κείμενο τοῦ Πίνακα περιεχομένων αὐτούς τούς τίτλους στήν ἴδια σειρά πού ὑπάρχουν στό πραγματικό περιεχόμενο τοῦ Τετραδίου. — Σελ. 5

12 Ὁ Μάρξ ἐννοεῖ ἐδῶ μέ τό «κεφάλαιο III» τό τρίτο μέρος τῶν ἐρευνῶν του γιά «Τό κεφάλαιο γενικά». Σέ ἄλλο σημεῖο ὁ Μάρξ μιλάει καί γιά τό «III Τμῆμα» (βλ. τή σελ. 389 τοῦ χειρόγραφου Τετραδίου IX καί σελ. 526 τοῦ Τετραδίου XI, τή σελ. 281-282 τούτου τοῦ τόμου καί τό 2ο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία»). Ἀργότερα αὐτό τό III κεφάλαιο ἀρχίζει νά τό λέει «τρίτο βιβλίο» (στό γράμμα του πρός τόν Ἔνγκελς τῆς 31 τοῦ Ἰούλη 1865). Ἡ ἀρχή τῆς ἔρευνας γιά «Τό κεφάλαιο γενικά» πού ὑπάρχει στό III κεφάλαιο, βρίσκεται στό χειρόγραφο Τετράδιο XVI

Ἀπό τό σχέδιο γι' αὐτό τό «III κεφάλαιο» προκύπτει ὅτι ὁ Μάρξ σκόπευε νά δώσει δυό ἰδιαίτερες ἱστορικές σκιαγραφήσεις τῶν θεωριῶν γιά τό κέρδος. Ἡ ἐξέταση καί ἡ κριτική τῶν ἀστικῶν θεωριῶν γιά τό κέρδος, ἰδιαίτερα ἐπίσης τῶν θεωρητικῶν λαθῶν πού προέκυπταν ἀπό τό μπέρδεμα ἤ τήν ἐξομοίωση τῆς ὑπεραξίας καί τοῦ κέρδους στήν πορεία τῆς ἐργασίας του γιά τίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» ὁ Μάρξ τίς ἔχει συμπεριλάβει πιά στήν ἐργασία του αὐτή. (βλ. τό 2ο καί τό 3ο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία». — Σελ. 6, 88, 282

13 Στό χειρόγραφο τῶν ἐτῶν 1861-1863 ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ σχεδόν παντοῦ τόν ὅρο «ἱκανότητα ἐργασίας» ἀντί «ἐργατική δύναμη». Στόν πρῶτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ καί τούς δυό ὅρους μέ τήν ἴδια ἔννοια. Λέει λ.χ.: «Ὅταν λέμε ἐργατική δύναμη ἤ ἱκανότητα γιά ἐργασία ἐννοοῦμε τό σύνολο τῶν φυσικῶν καί πνευματικῶν ἱκανοτήτων πού ὑπάρχουν στό σῶμα, στή ζωντανή προσωπικότητα ἑνός ἀνθρώπου καί πού τίς βάζει σέ κίνηση κάθε φορά πού παράγει ὁποιουδήποτε εἴδους ἀξίες χρήσης» (βλ. «Τό Κεφάλαιο», τόμος πρῶτος, σελ. 180 τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης, Ἔκδοση «Σύγχρονη Ἐποχή», Ἀθήνα 1978). — Σελ. 12

14 Steuart «An inquiry into the principles of political oeconomy» Σέ δυό τόμους. Λονδίνο 1967.
Turgot «Réflexions sur la formation et la distribution ses richesses» Paris 1766
A. Smith «An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations» Σέ δυό τόμους, Λονδίνο 1776. — Σελ. 12

15 Ὁ Μάρξ ἐννοεῖ τό δεύτερο κεφάλαιο τῆς μελέτης γιά «Τό κεφάλαιο γενικά» πού τελικά ἔγινε ὁ δεύτερος τόμος τοῦ «Κεφαλαίου». Ὁ δεύτερος τόμος τοῦ «Κεφαλαίου» περιέχει μιάν ἀνάλυση τῶν φυσιοκρατικῶν ἀπόψεων γιά τό πάγιο καί τό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο καθώς καί γιά τήν ἀναπαραγωγή καί τήν κυκλοφορία (βλέπε τήν ἑλληνική μετάφραση τοῦ 2ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» σελ. 185-210 καί σελ. 358-359. Ἔκδοση «Σύγχρονη Ἐποχή», Ἀθήνα 1978). — Σελ. 14

16 Ὁ Μάρξ ἐννοεῖ τίς σελίδες 58-60 τοῦ ΤετραδίουII τοῦ χειρογράφου του τοῦ 1861-1863 (Τό τμῆμα πού ἀσχολεῖται μέ τήν «Μετατροπή τοῦ χρήματος σέ κεφάλαιο», τό ὑποκεφάλαιο: «Τά δυό συστατικά μέρη τοῦ προτσές μετατροπῆς»). — Σελ. 14

17 Ὁ Μάρξ ἐννοεῖ ἐδῶ τίς σελ. 105/106 τοῦ ΤετραδίουIII τοῦ χειρογράφου του τοῦ 1861-1863 ὅπου ἀναφέρει μεταξύ ἄλλων καί τούς φυσιοκράτες. (Τμῆμα: «Ἡ ἀπόλυτη ὑπεραξία», ὑποκεφάλαιο «Ὁ χαρακτήρας τῆς ὑπερεργασίας»). — Σελ. 21

18 Ὁ Μάρξ ἐννοεῖ ἐδῶ τούς ριζοσπαστικούς ρικαρντιανούς στούς ὁποίους ἀνήκουν ὁ Τζαίημς Μίλλ, ὁ Τζών Στούαρτ Μίλλ, ὁ Χίλντιτς καί ὥς ἕνα βαθμό ὁ Σερμπυλιέ. Τά πρακτικά συμπεράσματά τους ἀπό τή θεωρία τοῦ Ρικάρντο τούς ὁδήγησαν στήν ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς. Πρότειναν ἡ γῆ νά γίνει ὁλοκληρωτικά ἤ ἐν μέρει ἰδιοκτησία τοῦ ἀστικοῦ κράτους. Βλέπε σχετικά τό 2ο μέρος τῶς «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία», τή σελ. 458 τῶν χειρογράφων τοῦ Μάρξ, τή σελ. 171 τοῦ 4ου τόμου τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τῶν «Ἔργων Μάρξ - Ἔνγκελς», καθώς καί τό γράμμα τοῦ Μάρξ στόν Ζόργκε τῆς 20 τοῦ Ἰούνη 1881. — Σελ. 25, 41

19 Laissez faire, laissez aller

Πρόκειται γιά φυσιοκρατικό σύνθημα πού ἐκφράζει τό αἴτημα γιά ἀπεριόριστη οἰκονομική ἐλευθερία. Ἡ οἰκονομική ζωή, λέγαν οἱ φυσιοκράτες, ρυθμίζεται ἀπό φυσικούς νόμους, γι' αὐτό τό κράτος πρέπει νά ἀπόσχει ἀπό κάθε ἀνάμιξη στίς οἰκονομικές λειτουργίες καί ἀπό κάθε ρύθμισή τους ἀπό μέρους του. Ἡ ἐπέμβασή του μέ περιοριστικά διατάγματα δέν εἶναι μόνο χωρίς ὄφελος, ἀλλά εἶναι ἀκόμα καί ἐπιβλαβής. Αὐτό τό αἴτημα γιά μιά φιλελεύθερη οἰκονομική πολιτική ἀνταποκρινόταν στά συμφέροντα τοῦ ἀναπτυσσόμενου τότε καπιταλισμοῦ. — Σελ. 25, 41, 166

20 *Κολμπερτισμός.* Ἡ ὀνομασία πού δόθηκε στήν ἐμποροκρατική οἰκονομική πολιτική τοῦ Κολμπέρ στήν Γαλλία τήν ἐποχή τοῦ Λουδοβίκου τοῦ 14ου. Μέ τήν ἰδιότητα τοῦ γενικοῦ ἐλεγκτῆ τῶν Οἰκονομικῶν ὁ Κολμπέρ πῆρε δημοσιονομικά καί οἰκονομικά μέτρα, πού ἐξυπηρετοῦσαν τά συμφέροντα τοῦ ἀπολυταρχικοῦ κράτους. Τέτια μέτρα ἦταν ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ φορολογικοῦ συστήματος, ἡ προώθηση ἰδίως τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου μέ τήν ἵδρυση μονοπωλιακῶν ἐμπορικῶν ἑταιριῶν γιά τίς ὑπερπόντιες περιοχές, ἡ ἀναζωογόνηση τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου μέ τήν ἁπλοποίηση τῶν δασμολογικῶν σχέσεων, ἡ ἵδρυση κρατικῶν μανουφακτούρων, καί ἡ κατασκευή δρόμων καί λιμανιῶν. Ἀντικειμενικά ὁ Κολμπερτισμός εὐνοοῦσε τόν ἀναπτυσσόμενο κεφαλαιοκρατικό τρόπο οἰκονομίας. Ἀποτελοῦσε ἕνα ὄργανο τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης τοῦ καπιταλισμοῦ στή Γαλλία. Ὡστόσο μέ τήν αὐξανόμενη ἰσχή τοῦ κεφαλαιοκρατικου τρόπου παραγωγῆς αὐτά τά ἀναγκαστικά καί ρυθμιστικά μέτρα ἀπό μέρους τοῦ κράτους ἀσκοῦσαν ὅλο καί περισσότερο ἀναχαιτιστική ἐπίδραση στήν οἰκονομική ἀνάπτυξη. Τό γεγονός αὐτό ἐκφράστηκε μέ τό αἴτημα γιά ὁλοκληρωτική οἰκονομική ἐλευθερία χωρίς καμιά κρατική ἀνάμιξη. — Σελ. 33, 41

21 *Παταγώδης κατάρρευση τοῦ συστήματος Λῶ.* Ὁ ἄγγλος τραπεζίτης καί οἰκονομολόγος Τζών Λῶ ἵδρυσε τό 1716 στό Παρίσι μιάν ἰδιωτική τράπεζα, πού τό 1718 μετατράπηκε σέ κρατική. Μέ τήν τράπεζα αὐτή ἐπιδίωκε νά πραγματοποιήσει τήν πέρα γιά πέρα παράλογη ἰδέα του, ὅτι τό κράτος μπορεῖ μέ τήν ἔκδοση τραπεζογραμματίων χωρίς κάλυμμα νά αὐξήσει τόν πλοῦτο τῆς χώρας. Ἡ τράπεζα Λῶ ἐξέδιδε σέ ἀπεριόριστες ποσότητες χαρτονόμισμα καί ἀπόσυρε ταυτόχρονα ἀπό τήν κυκλοφορία τό μεταλλικό χρῆμα. Ἔτσι σημειώθηκε μεγάλη χρηματιστηριακή ἀγυρτία καί πρωτοφανής ὥς τότε κερδοσκοπία, ὥσπου τό 1720 χρεωκόπησε ὁλοκληρωτικά ἡ κρατική τράπεζα καί μαζί της τό «σύστημα» Λῶ. Ὁ Λῶ δραπέτευσε στό ἐξωτερικό. — Σελ. 33, 39

22 Οἰκονομιστές ὀνόμαζαν στή Γαλλία τούς φυσιοκράτες ὥς τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. — Σελ. 36, 142, 229, 428, 429

23 Ὁ Ν τόμος τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τῶν ἔργων τοῦ Ἄνταμ Σμίθ πού ἔκανε ὁ Γκαρνιέ περιέχει «Σημειώσεις τοῦ μεταφραστῆ», δηλαδή τοῦ Γκαρνιέ. — Σελ. 38

24 *Θεοί τοῦ Ἐπίκουρου.* Σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ ἕλληνα φιλοσόφου Ἐπίκουρου οἱ θεοί ὑπάρχουν στά διάκενα, στούς ἐνδιάμεσους χώρους τοῦ κόσμου. Δέν ἀσκοῦν καμιά ἐπίδραση οὔτε στήν ἀνάπτυξη τοῦ Σύμπαντος, οὔτε στή ζωή τῶν ἀνθρώπων. — Σελ. 41

25 *Ἐγκυκλοπαιδιστές.* Οἱ δημιουργοί τῆς μεγάλης γαλλικῆς «Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers», πού ἐκδόθηκε ἀπό τό 1751 ὥς τό 1772 σέ 28 τόμους. Ἡ Ἐγκυκλοπαίδεια ἦταν τό ἔργο τῶν σημαντικότερων γάλλων διαφωτιστῶν τοῦ 18ου αἰώνα. Ἡ κύρια συμμετοχή στή συγγραφή της ἀνήκει στόν Ντιντερώ, πού διεύθυνε ὅλη τή δουλιά, καί στόν Ντ' Αλανμπέρ, πού ἔγραψε τήν «Discours préliminaire», τήν περίφημη εἰσαγωγή τοῦ συνολικοῦ ἔργου. Ἐκτός ἀπ' αὐτούς ἀνάμεσα στούς πολυάριθμους συγγραφεῖς τῶν διαφόρων ἄρθρων τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας περιλαβαίνονται σάν σημαντικότατοι συνεργάτες οἱ παρακάτω: Χόλμπαχ, Ἑλβέτιους καί Λά Μετρί πού ἐκπροσωποῦσαν τίς πιό ριζοσπαστικές ἀπό τίς νέες ἰδέες. Δίπλα στούς Μοντεσκιέ καί στό Βολταῖρο συμμετεῖχαν ὁ Μπυφφόν μέ ἄρθρα πού ἀφοροῦσαν θέματα φυσικῶν ἐπιστημῶν καί ὁ Κοντιγιάκ μέ φιλοσοφικά θέματα. Ὁ Κεναί καί ὁ Τυργκώ ἀνάπτυσσαν μέ οἰκονομικά ἄρθρα τό φυσιοκρατικό τους σύστημα. Ὁ Ρουσσώ εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ ἄρθρου «Πολιτική Οἰκονομία». Τό ἔργο τῶν Ἐγκυκλοπαιδιστῶν, πού ἐκπροσωποῦσαν τίς πιό διαφορετικές ἀπόψεις ἀποτελεῖ ἀποφασιστική συμβολή στήν ἰδεολογική προετοιμασία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. — Σελ. 41

26 Ἡ παράγραφος αὐτή βρίσκεται στό χειρόγραφο τρεῖς παραγράφους πιό κάτω στήν ἴδια σελίδα 241 τοῦ χειρογράφου. Ἀπό τό κείμενο πού προηγεῖται καθώς καί ἀπ' ἐκεῖνο πού ἀκολουθεῖ χωρίστηκε μέ μιά ὁριζόντια διαχωριστική γραμμή γιατί δέν συνδέεται οὔτε μέ τήν παράγραφο πού προηγεῖται οὔτε μέ ἐκείνη πού ἀκολουθεῖ. Γι' αὐτό σέ τούτη τήν ἔκδοση μεταφέρθηκε στό τέλος τῆς σελίδας 240, τοῦ χειρογράφου, ὅπου ἀνήκει σύμφωνα μέ τό περιεχόμενό της. — Σελ. 42

27 Βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 12-13 καθώς καί τή Σημείωση 15. Στίς «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία» ὁ Μάρξ ἐπανέρχεται στούς φυσιοκράτες στό X Τετράδιο τοῦ χειρογράφου. (Βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο τό 6ο κεφάλαιο). — Σελ. 42

28 *Δημαγωγούς*, ὀνόμαζαν στή Γερμανία τούς ἐκπροσώπους τῶν φιλελευθέρων - δημοκρατικῶν ἰδεῶν στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα. Τό 1819 ὕστερα ἀπό ἐνέργειες τοῦ Μέττερνιχ ἡ Γερμανική Ὁμοσπονδιακή Βουλή διόρισε μιάν εἰδική Ἐπιτροπή γιά νά ἐξετάσει τίς «δημαγωγικές ἐνέργειες» σ' ὅλα τά γερμανικά κράτη. — Σελ. 42

29 Τό γερμανικό πρωτότυπο τοῦ βιβλίου τοῦ Σμάλτς ἐκδόθηκε τό 1818 στό Βερολίνο μέ τόν τίτλο «Staatswirthschaftslehre in Briefen an einen teutschen Erbprinzen» («Κρατικοοικονομική διδασκαλία σέ ἐπιστολές πρός ἕναν γερμανό διάδοχο»). Πρῶτο καί δεύτερο μέρος. — Σελ. 42

30 Τό φυσιοκρατικό στοιχεῖο στίς ἀπόψεις τοῦ Σμίθ γιά τή γαιοπρόσοδο τό πραγματεύεται ὁ Μάρξ στό XII Τετράδιο, στίς σελίδες 628-632, στό κεφάλαιο: «Ἡ θεωρία τοῦ Σμίθ γιά τήν πρόσοδο» (βλ. τό δεύτερο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία»). Σύγκρινε ἐπίσης τίς σελίδες 35-39 τούτου τοῦ τόμου. — Σελ. 47

31 Στό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ ἡ φράση αὐτή ἔχει ἐπί λέξει ὡς ἑξῆς: Στό πρῶτο μέρος τούτου τοῦ συγγράμματος, μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἀνάλυσης τοῦ ἐμπορεύματος ἔχω ἀποδείξει πῶς ταλαντεύεται ὁ Α. Σμίθ στό ζήτημα τοῦ καθορισμοῦ τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, ἰδίως τόν καθορισμό τῆς ἀξίας τῶν *ἐμπορευμάτων* ἀπό τήν ἀπαιτούμενη γιά τήν παραγωγή τους ποσότητα ἐργασίας, πότε τόν μπερδεύει καί πότε τόν παραμερίζει μέ τήν ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας μέ τήν ὁποία μπορεῖ ν' ἀγοραστεῖ τό ἐμπόρευμα, ἤ πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, μέ τήν ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας μέ τήν ὁποία μπορεῖ ν' ἀγοραστεῖ μιά καθορισμένη ποσότητα. — Σελ. 47

32 Ricardo: «On the principles of political economy, and taxation» 2η ἔκδοση, Λονδίνο 1819, κεφ. 1, τμῆμα I. — Σελ. 47

33 Στά χειρόγραφα Τετράδια XIII καί XIV, στίς σελίδες 753-767, στό κεφάλαιο γιά τόν «Μάλθους» ὁ Μάρξ ἐξετάζει λεπτομερειακά τίς ἀπόψεις του γιά τήν ἀξία καί τήν ὑπεραξία (βλ. τό 3ο Μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία»). — Σελ. 50, 67

34 Ὁ Μάρξ παραπέμπει σ' ἕνα ἀπό τά Τετράδια ἀποδελτιώσεών του. Στή σελ. 173 τοῦ VII Τετραδίου ἀποδελτιώσεων (ἄν κρίνουμε μέ βάση τίς περικοπές ἀπό ἐφημερίδες πού βρίσκονται σ' αὐτό τό μέρος τοῦ Τετραδίου VII ἡ σελ. 173 ἔχει γραφτεῖ τόν Γενάρη τοῦ 1863) ὁ Μάρξ παραθέτει περικοπές ἀπό τό VI. κεφάλαιο τοῦ I βιβλίου τοῦ Σμίθ: «An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations» καί προσθέτει κριτικές παρατηρήσεις, μέ τίς ὁποῖες τονίζει ὅτι εἶναι ἀδύνατο νά συναγάγουμε τό κέρδος ἀπό τήν «διακινδύνευση τοῦ ἐπιχειρηματία». Ὅσο γιά τό «κεφάλαιο σχετικά μέ τίς ἀπολογητικές περιγραφές τοῦ κέρδους, ὁ Μάρξ σκόπευε νά τό γράψει στό τρίτο μέρος τῶν ἐρευνῶν του γιά «Τό κεφάλαιο γενικά». Στό Τετράδιο XIV τοῦ χειρογράφου τοῦ 1861-1863 στή σελ. 777 (βλέπε τό 3ο Μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία») ὁ Μάρξ ἀναφέρει μέ τήν ἴδια ἔννοια τό μέρος πού σκόπευε νά γράψει μέ θέμα «Ἡ ἀπολογητική παρουσίαση τῆς σχέσης κεφαλαίου καί μισθωτῆς ἐργασίας».

Τήν ἀστική ἀντίληψη γιά τό κέρδος σάν «ἀμοιβή γιά τόν κίνδυνο» τήν κριτικάρει ἐπίσης ὁ Μάρξ στό Τετράδιο X τοῦ χειρογράφου του τοῦ 1861-1863 ὅταν ἀναλύει τό «Tableau Economique» τοῦ Κεναί (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο τίς σελ. 290 - 297). — Σελ. 57

35 Τήν ἀπολογητική ἀντίληψη ὅτι τό εἰσόδημα τοῦ ἐπιχειρηματία εἶναι ὁ μισθός ἐργασίας πού παίρνει ὁ καπιταλιστής γιά τήν «ἐργασία τῆς ἐποπτείας ἤ τῆς διεύθυνσης» τήν κριτικάρει ὁ Μάρξ στό μέρος πού μιλάει γιά τόν Ράμσαιη (Τετράδιο XVIII τοῦ χειρογράφου) καί «Revenne and its sources Die Vulgarokonomie» (Τετράδιο XV. Βλ. τό τρίτο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία». Βλ. ἐπίσης τόν πρῶτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» τό 11ο κεφάλαιο καί τόν III τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», τό 23ο κεφάλαιο. — Σελ. 59

36 Τίς «προκατακλυσμιαῖες μορφές» τοῦ κεφαλαίου τίς ἐξετάζει ὁ Μάρξ στό ὑποκεφάλαιο: «Τό εἰσόδημα καί οἱ πηγές του. Ἡ ἀγοραία πολιτική οἰκονομία», σελ. 899-901 τοῦ XV Τετραδίου τοῦ χειρογράφου. (Βλ. 3ο Μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν ὑπεραξία») Βλ. ἐπίσης τό 36ο κεφ. τοῦ τρίτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Μάρξ. — Σελ. 61

37 Βλ. τή σημείωση 12. Στήν πορεία τῆς παραπέρα συγγραφῆς τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» ὁ Μάρξ ἐξέτασε κριτικά καί τίς ἀντιλήψεις τῶν ρικαρντιανῶν γιά τό κέρδος. Στό Τετράδιο XIV τοῦ χειρογράφου τοῦ 1861-1863, στό κεφ. «διάλυση τῆς σχολῆς τοῦ Ρικάρντο», ὁ Μάρξ ἐξετάζει ἰδιαίτερα τόν σχολαστικό τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ὁ Τζαίημς Μίλλ προσπαθοῦσε νά λύσει τίς ἀντιφάσεις τῆς θεωρίας τοῦ Ρικάρντο γιά τό κέρδος, καθώς καί τίς ἄγονες προσπάθειες τοῦ Τζών Στιούαρτ Μίλλ, τήν θέση τοῦ Ρικάρντο, ὅτι εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογα τό ποσοστό τοῦ κέρδους καί τό ὕψος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, νά τή συναγάγει ἄμεσα ἀπό τή θεωρία τῆς ἀξίας (βλ. τό 3ο Μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία»). — Σελ. 69

38 Μέ τόν ὅρο «μέση τιμή» ὁ Μάρξ ἐννοεῖ ἐδῶ τό ἴδιο πού ἐννοεῖ μέ τόν ὅρο «τιμή παραγωγῆς», δηλαδή τό κόστος παραγωγῆς (σ+μ) μαζί μέ τό μέσο κέρδος. Τή σχέση ἀνάμεσα στήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων καί στή «μέση τιμή» τους τήν ἐξετάζει ὁ Μάρξ στό 2ο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν ὑπεραξία» στό 8ο καί στό 10 κεφάλαιο. Ὁ ἴδιος ὁ ὅρος «μέση τιμή» ὑποδηλώνει ὅτι ἐδῶ ἐννοεῖται «ἡ μέση ἀγοραία τιμή κατά τή διάρκεια μιᾶς μεγαλύτερης περιόδου ἤ ... τό κέντρο γύρω ἀπό τό ὁποῖο κινεῖται ἡ ἀγοραία τιμή» (βλ. τή σελ. 605 τοῦ χειρογράφου). — Σελ. 76

39 Τόν ὅρο «τιμή κόστους» («Kostenpreis», ἤ «Kostpreis» ἤ «coste price») τόν χρησιμοποιεῖ ὁ Μάρξ μέ διαφορετικές ἔννοιες: 1) Μέ τήν ἔννοια τῶν ἐξόδων παραγωγῆς γιά τόν καπιταλιστή (σ+μ). 2) Μέ τήν ἔννοια τοῦ «ἐσωτερικοῦ (immanenten) κόστους παραγωγῆς» τοῦ ἐμπορεύματος (σ+μ+υ) πού συμπίπτει μέ τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Καί 3) μέ τήν ἔννοια τῆς τιμῆς παραγωγῆς (σ+μ+μέσο κέρδος). Στήν περίπτωσή μας ὁ ὅρος

αὐτός πρέπει νά νοηθεῖ μέ τή δεύτερη ἔννοια, δηλ. μέ τήν ἔννοια τοῦ «ἐσωτερικοῦ κόστους παραγωγῆς». Στό 2ο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν ὑπεραξία» ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ τόν ὅρο «τιμή κόστους» μέ τήν τρίτη ἔννοια, δηλαδή μέ τήν ἔννοια τῆς τιμῆς παραγωγῆς ἤ τῆς «μέσης τιμῆς». Ὁ Μάρξ ταυτίζει ἐκεῖ τούς ὅρους αὐτούς. Ἔτσι στή σελ. 509 τοῦ χειρογράφου του γράφει: «... διαφορετικές ἀπό τίς ἴδιες τίς values (ἀξίες) μέσες τιμές ἤ — θέλουμε νά ποῦμε — *τιμές κόστους*, πού δέν καθορίζονται ἄμεσα ἀπό τίς ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων, ἀλλά ἀπό τό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβληθεῖ σ' αὐτό τό κέρδος». Στή σελ. 624 τοῦ χειρογράφου ὁ Μάρξ λέει: «... ἡ τιμή πού εἶναι ἀναγκαία γιά τό supply τοῦ ἐμπορεύματος, εἶναι ἀναγκαία γιά νά γίνει γενικά, γιά νά ἐμφανιστεῖ στήν ἀγορά σάν ἐμπόρευμα, is of course ἡ τιμή παραγωγῆς του ἤ ἡ τιμή κόστους».

Στό 3ο Μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ τόν ὅρο «τιμή κόστους» καί μέ τήν ἔννοια τῆς τιμῆς παραγωγῆς ὅπως καί μέ τήν ἔννοια τοῦ κόστους παραγωγῆς γιά τόν καπιταλιστή.

Αὐτή ἡ διαφορετική χρησιμοποίηση τοῦ ὅρου «τιμή κόστους» ἐξηγιέται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ λέξη «κόστος» χρησιμοποιήθηκε στήν πολιτική οἰκονομία μέ τρεῖς διαφορετικές σημασίες πράγμα πού τό τονίζει ὁ Μάρξ ἰδιαίτερα στό 3ο Μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία» (βλ. τίς σελίδες 783-790 καί 928 τοῦ χειρογράφου): 1) Μέ τήν ἔννοια τῆς προκαταβολῆς, πού τήν πληρώνεται ὁ καπιταλιστής. 2) Μέ τήν ἔννοια τῆς τιμῆς τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου σύν τό μέσο κέρδος, καί 3) μέ τήν ἔννοια τῶν πραγματικῶν (immanentens) ἐξόδων παραγωγῆς γιά τό ἴδιο τό ἐμπόρευμα.

Ἐκτός ἀπό αὐτές τίς τρεῖς σημασίες, πού τίς συναντᾶ κανείς στούς ἀστούς κλασικούς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ὑπάρχει καί μιά τέταρτη, ἀγοραία σημασία τοῦ ὅρου «τιμή κόστους». Ἔτσι ὁ Jean Baptiste Say στό σύγγραμμά του «Traite d économie politique» (2e éd t III, Paris 1814, p 453), λέει ὅτι ἡ τιμή κόστους εἶναι αὐτό πού πληρώνεται γιά τίς παραγωγικές ὑπηρεσίες τῆς ἐργασίας, τοῦ κεφαλαίου καί τῆς γῆς. Ὁ Μάρξ ἔχει ἀποκρούσει ἀποφασιστικά αὐτή τήν ἀγοραία ἀντίληψη γιά τήν τιμή κόστους» (βλ. τίς σελίδες 506 καί 693/694 τοῦ χειρογράφου). — Σελ. 77

40 Στό ἐκτεταμένο κομμάτι γιά τόν Ρικάρντο στά Τετράδια XI, XII καί XIII τοῦ χειρόγραφου τοῦ Μάρξ τοῦ 1861-1863 ὑπάρχει ἕνα κεφάλαιο μέ τόν τίτλο «Ἡ θεωρία τοῦ Ρικάρντο καί τοῦ Ἄνταμ Σμίθ γιά τήν τιμή κόστους (ἀντίκρουση)», στό ὁποῖο ὁ Μάρξ ἐπανέρχεται στήν ἀνάλυση τῆς ἀντίληψης τοῦ Σμίθ γιά τή «φυσική τιμή» (Τετράδιο XI, σελ. 549-560 τοῦ χειρογράφου. Βλέπε τό 2ο Μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία». — Σελ. 78

41 Μιά κριτική ἀνάλυση τῆς θέσης τοῦ Α. Σμίθ, ὅτι ἡ πρόσοδος μπαίνει διαφορετικά στή σύνθεση τῆς τιμῆς παραγωγῆς ἀπ' ὅ,τι τό κέρδος καί ὁ μισθός ἐργασίας, κάνει ὁ Μάρξ στό χειρόγραφο Τετράδιο XII, σελ. 620-625, στό μέρος πού μιλᾶ γιά τή «Θεωρία τῆς προσόδου τοῦ Α. Σμίθ» (Βλ. τό 2ο Μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία»). Τήν περικοπή ἀπό τήν ἐργασία τοῦ Σμίθ «An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations» τήν πῆρε ὁ Μάρξ ἀπό τό βιβλίο τοῦ Γκανίλ: «Dew systemes d' économie politique », Paris 1821, t II, p 3 — Σελ. 79

42 Στόν τρίτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» ὁ Μάρξ δίνει τήν παρακάτω διατύπωση στό πρόβλημα αὐτό: «Πῶς εἶναι λοιπόν δυνατό ὁ ἐργάτης μέ τό μισθό ἐργασίας του, ὁ κεφαλαιοκράτης μέ τό κέρδος του, ὁ γαιοκτήμονας μέ τήν πρόσοδό του, νά ἀγοράζουν ἐμπορεύματα, τό καθένα ἀπό τά ὁποῖα νά περιέχει ὄχι μόνο ἕνα ἀπό τά συστατικά αὐτά μέρη, ἀλλά καί τά τρία μαζί, καί πῶς εἶναι δυνατό τό ἄθροισμα τῆς ἀξίας τοῦ μισθοῦ ἐργασίας τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου, δηλαδή μαζί καί τῶν τριῶν πηγῶν εἰσοδήματος νά ἀγοράζει τά ἐμπορεύματα πού μπαίνουν στή συνολική κατανάλωση τῶν ἀνθρώπων πού εἰσπράττουν αὐτά τά εἰσοδήματα, τά ἐμπορεύματα πού, ἐκτός ἀπό τά τρία αὐτά συστατικά μέρη τῆς ἀξίας, περιέχουν καί ἕνα πλεονάζον συστατικό τῆς ἀξίας, συγκεκριμένα τό σταθερό κεφάλαιο; Πῶς εἶναι δυνατό μέ μία ἀξία τριῶν μερῶν νά ἀγοράζεται μιά

ἀξία τεσσάρων μερῶν;» (βλ. «Τό Κεφάλαιο» τόμος 3ος, σελ. 1036 τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τῆς «Σύγχρονης Ἐποχῆς»). Ἀμέσως μετά ὁ Μάρξ γράφει: «Τήν ἀνάλυση αὐτή τήν κάνομε στό II Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου» στό III τμῆμα. Πρόκειται γιά τό τμῆμα: «Ἡ ἀναπαραγωγή καί κυκλοφορία τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου» (βλέπε τόν II τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», σελ. 350-523 τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τῆς «Σύγχρονης Ἐποχῆς»). — Σελ. 90

43 Ὁ ὅρος «ἔξοδα παραγωγῆς» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μέ τήν ἔννοια τῶν «ἐσωτερικῶν» ἐξόδων παραγωγῆς, δηλ. μέ τήν ἔννοια τοῦ σ+μ+υ. Βλέπε καί τή σημείωση 39. — Σελ. 93

44 Ὁ Μάρξ παραπέμπει ἐδῶ σέ ἕνα σημεῖο πού τό σημειώνει ὁ ἴδιος στό XVI Τετράδιο ἀποδελτιώσεών του ἀπό ἕνα ἄρθρο τοῦ γάλλου ἀστοῦ δημοσιολόγου καί ἀγοραίου οἰκονομολόγου Forcade «La guerre du socialisme» (δευτερο ἄρθρο), πού δημοσιεύθηκε στό περιοδικό «Revue des deux Montes» 1848 (vol 24 p 998/999). Στό ἄρθρο αὐτό ὁ Φορκάντ κριτικάρει τόν τύπο τοῦ Προυντόν, ὅτι ὁ ἐργάτης δέν μπορεῖ νά ἀγοράσει τό δικό του προϊόν, γιατί ὁ τόκος πού περιέχεται σ' αὐτό προστίθεται στήν τιμή κόστους τοῦ προϊόντος (βλ. Proudhon «Qu' est-ce que la propriété?», Paris 1840, ch IV, §5). Ὁ Φορκάντ γενικεύει τή δυσκολία πού τήν ἔχει τονίσει σέ μιά τόσο στενά περιορισμένη μορφή καί παρατηρεῖ ὅτι ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος δέν περιέχει μόνο ἕνα περίσσευμα πάνω ἀπό τόν μισθό ἐργασίας, ἀλλά καί πάνω ἀπό τό κέρδος, ἐφόσον περιέχει ἀκόμα καί τήν ἀξία τῶν πρώτων ὑλῶν κλπ. Ὁ Φορκάντ, πού προσπαθεῖ νά λύσει τό ζήτημα στή γενικευμένη μορφή ἀναφέρεται στήν «ἀκατάπαυστη αὔξηση τοῦ ἐθνικοῦ κεφαλαίου», πού ἐξηγεῖ δῆθεν τήν «ἐξαγορά» πού ἀναφέρει. Στόν τρίτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» ὁ Μάρξ δείχνει τό λάθος αὐτῆς τῆς ἄποψης τοῦ Φορκάντ καί τή χαρακτηρίζει σάν «αἰσιοδοξία τῆς ἀστικῆς ἀπερισκεψίας» (βλ. τίς σελ. 1036 καί 1037 τοῦ τρίτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Μάρξ, ἔκδοση «Σύγχρονη Ἐποχή», Ἀθήνα 1978, ὑποσημείωση 53). — Σελ. 96

45 Παρακάτω ὁ Μάρξ, διατηρώντας τούς πιό πάνω ἀριθμούς, ἀλλάζει τόν χαρακτηρισμό μέ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου τῶν σφαιρῶν παραγωγῆς (ἐκτός τοῦ Α). Στή θέση τοῦ Β καί τοῦ Γ χρησιμοποιεῖ τώρα B^1 - B^2 (ἤ B^{1-2}). Στή θέση τοῦ Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι τό Γ^1 - Γ^6. Στή θέση τῶν K^1 - K^2 τό Δ^1 - Δ^{18} (ἤ Δ^{1-18}). Στή θέση τοῦ Λ^1 - Λ^{54} τό E^1 - E^{54} (ἤ E^{1-54}), στή θέση τῶν M^1 - M^{162}, τό Z^1 - Z^{162}, στή θέση τοῦ N^1 - N^{486} τό H^1 - ^{486} (ἤ H^{1-486}). — Σελ. 104

46 Τόν χαρακτηρισμό «Β» καί «Γ» τόν χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ Μάρξ μέ τήν ἴδια ἔννοια πού τόν χρησιμοποίησε προηγούμενα, ὥς σελ. 90 (βλ. Σημείωση 45). Ὁ Μάρξ ἔχει ἐδῶ ὑπόψη του δυό σφαῖρες παραγωγῆς, ὅπου σέ κάθε σφαίρα ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία ἀποτελεῖται ἀπό μιά ἡμέρα ἐργασίας. Τό ἄθροισμα τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας στίς σφαῖρες Α, Β καί Γ εἶναι ἴσο μέ τρεῖς ἡμέρες ἐργασίας, δηλ. εἶναι ἴσο μέ τήν ἐργασία, πού ὑλοποιεῖται στό προϊόν τῆς σφαίρας Α. — Σελ. 109

47 Ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τά γράμματα Β καί Γ ὄχι πιά μέ τήν ἔννοια δύο σφαιρῶν παραγωγῆς. Διαφορετικά τό προϊόν της θά ἀποτελοῦνταν ἀπό 6 ἡμέρες ἐργασίας, ἐνῶ ἐδῶ πρόκειται γιά 18 ἡμέρες ἐργασίας. Τόν χαρακτηρισμό αὐτό ὅμως ὁ Μάρξ δέν τόν χρησιμοποιεῖ οὔτε μέ τήν ἔννοια τοῦ B^{1-2} καί Γ^{1-6} (B^{1-2} σημαίνει γιά τόν Μάρξ μιά ὁμάδα ἀπό δύο, τό δέ Γ^{1-6} μιά ὁμάδα ἀπό 6 σφαῖρες παραγωγῆς. Τό συνολικό προϊόν αὐτῶν τῶν 8 σφαιρῶν = 24 ἡμέρες ἐργασίας). Ὁ Μάρξ ἐννοεῖ ἐδῶ μιά ὁμάδα πού ἀποτελεῖται ἀπό 6 σφαῖρες παραγωγῆς, τό προϊόν τῶν ὁποίων = 18 ἡμέρες ἐργασίας, καί πού ἑπομένως μπορεῖ νά πουληθεῖ ἀνταλλασσόμενο μέ τήν νεοπροσθεμένη ἐργασία στό Δ^{1-18}, πού ἀποτελεῖται ἐπίσης ἀπό 18 ἡμέρες ἐργασίας. — Σελ. 109

48 Οἱ παρεμβολές σέ ὀρθογώνιες παρενθέσεις προκύπτουν ἀπό τή συνολική πορεία σκέψης τοῦ Μάρξ. Σύμφωνα μέ τόν ὑπολογισμό τοῦ Μάρξ σέ κάθε ὁμάδα πού ἀκολουθεῖ ὁ ἀριθμός τῶν σφαιρῶν παραγωγῆς εἶναι διπλάσιο τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν σφαιρῶν πού

προηγήθηκαν. Έτσι στήν ὁμάδα $Δ^{1-18}$, πού περιλαβαίνει 18 σφαίρες παραγωγής, περιέχονται διπλάσιες σέ ἀριθμό σφαῖρες ἀπό ὅ,τι στό $Γ^{1-6}$ (Α = μιά σφαίρα, $Β^{1-2}$ δύο σφαῖρες, $Γ^{1-6}$ 6 σφαῖρες, συνολικά 9 σφαῖρες). Γι' αὐτό ὕστερα ἀπ' τό $Δ^{1-18}$ ὁ Μάρξ γράφει σέ παρένθεση: 2×9. — Σελ. 110

49 Ὁ Μάρξ παραθέτει ἐδῶ μιά περικοπή τοῦ Σμίθ, παρμένη ἀπ' τή μετάφραση τοῦ Γκαρνιέ. Ἡ ἐξήγηση τοῦ ὅρου dealers, πού ὁ Μάρξ τήν ἀναφέρει σέ παρένθεση, εἶναι τοῦ Γκαρνιέ. — Σελ. 113

50 Μερικές κριτικές παρατηρήσεις σχετικά μέ αὐτήν τή λαθεμένη θέση τοῦ Σμίθ καί τοῦ Τούκ κάνει ὁ Μάρξ παρακάτω στή σελ. 132/133 καί 263/265.

Στόν δεύτερο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» ὁ Μάρξ δείχνει ὅτι ἡ ἄποψη τοῦ Σμίθ καί τοῦ Τούκ «ὅτι τό χρῆμα πού ἀπαιτεῖται γιά τήν κυκλοφορία τοῦ ἐτήσιου εἰσοδήματος εἶναι ἀρκετό καί γιά τήν κυκλοφορία τοῦ συνολικοῦ ἐτήσιου προϊόντος» συνδέεται στενά μέ τό δόγμα τοῦ Σμίθ, πού τή συνολική ἀξία τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος τήν ἀνήγαγε σέ εἰσοδήματα (βλέπε τόν 2ο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» σελ. 475 τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης. Βλέπε ἐπίσης τόν III τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», σελ. 1035-1036 τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τῆς «Σύγχρονης Ἐποχῆς»). — Σελ. 113

51 Σύμφωνα μέ τόν λογαριασμό πού προηγήθηκε, 5 1/3 πῆχες λινοῦ ὑφάσματος ἀποτελοῦν τό συνολικό σταθερό κεφάλαιο τοῦ νηματουργοῦ καί τοῦ ἐργοστασιάρχη ἀργαλιῶν. Γι' αὐτό, γιά τόν καθορισμό τοῦ μεριδίου τοῦ ἐργάτη λιναροπαραγωγοῦ θά πρέπει νά παρθεῖ σάν σημεῖο ἀφετηρίας ὄχι οἱ 5 1/3 πῆχες, ἀλλά μιά μικρότερη ποσότητα λινοῦ ὑφάσματος. Παρακάτω ὁ Μάρξ διορθώνει αὐτή τήν ἀνακρίβεια καί προϋποθέτει, ὅτι τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ νηματουργοῦ ἀποτελεῖται συνολικά ἀπό 4 μόνο πῆχες λινοῦ ὑφάσματος. — Σελ. 117

52 Ὁ Μάρξ κριτικάρει ἐδῶ τή θέση τοῦ Σμίθ πού τήν πῆρε καί ὁ Τούκ, ὅτι «ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφοροῦν ἀνάμεσα στούς διαφόρους ἐπιχειρηματίες δέν μπορεῖ ποτέ νά ξεπεράσει τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων ἐκείνων πού κυκλοφοροῦν ἀνάμεσα στούς ἐπιχειρηματίες καί στούς καταναλωτές» (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 113) — Σελ. 133

53 Ὁ Μάρξ ἐννοεῖ τήν δήλωσή του στή σελίδα 132, ὅτι ἐδῶ, δέν παίρνει καθόλου ὑπόψη «τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ κέρδους, πού μετατρέπεται σέ νέο κεφάλαιο» — Σελ. 134

54 Μιά κριτική τῆς ἄποψης, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὅλα ὅσα «εἶναι γιά τόν ἕνα κεφάλαιο γιά τόν ἄλλο εἶναι εἰσόδημα καί ἀντίστροφα», δίνει ὁ Μάρξ στόν 2ο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» (βλ. σελ. 438-439 τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ 2ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου»). Βλέπε ἐπίσης στό ἴδιο σελ. 377-384 καί σελ. 388-391, καθώς καί τίς σελ. 1035-1036 τοῦ 3ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου». — Σελ. 140

55 Ὅλο τό κομμάτι πού βρίσκεται ἀνάμεσα στήν παρένθεση { } βρίσκεται στή σελ. 304 τοῦ χειρογράφου, πού ἀνήκει στό τέταρτο κεφάλαιο. Σύμφωνα μέ τή σημείωση τοῦ Μάρξ στήν ἀρχή αὐτοῦ τοῦ κομματιοῦ «Στή σελ. 300», ἔχει μετατοπιστεῖ στό τρίτο κεφάλαιο. Στή σελ. 300 τοῦ χειρογράφου ὑπάρχει ἕνα σημεῖο σχετικά μέ τόν Σαί, πού ἀρχίζει μέ τά ἑξῆς λόγια: «Συμπλήρωση σ' αὐτό πού προηγήθηκε». Κατά τήν παραβολή αὐτῶν τῶν δυό κομματιῶν χτυπάει στά μάτια τό ἑξῆς περιστατικό: Τό κομμάτι ἀπό τή σελ. 304 τοῦ χειρογράφου τελειώνει μέ τά λόγια: «Ὅπως ἡ τιμή τοῦ πουλημένου προϊόντος ...» Τό τέλος τοῦ κομματιοῦ πού μιλᾶ γιά τόν Σαί περιέχει τήν ἀπάντηση σ' αὐτό τό ἐρώτημα: «Τό εἰσόδημα πού ἀποτελεῖται μόνο ἀπό προσθεμένη ἐργασία, μπορεῖ νά πληρώσει τό προϊόν αὐτό, πού ἀποτελεῖται ἐνμέρει ἀπό προσθεμένη ἐργασία τοῦ χειρογράφου καί ἐνμέρει ἀπό προυπάρχουσα ἐργασία...» Ἑπομένως τό κομμάτι ἀπό τή σελ. 304 μεταφέρεται πρίν ἀπ' τό κομμάτι σχετικά μέ τόν Σαί πού βρίσκεται στό τέλος τοῦ 10ου σημείου τοῦ τρίτου κεφαλαίου. — Σελ. 141

56 Τό κομμάτι πού διασαφηνίζει τόν γενικό χαρακτήρα τῶν ἀντιφάσεων τοῦ Σμίθ, παρατίθεται στήν ἔκδοσή μας σάν συμπερασματική παρατήρηση στό τέλος τοῦ τρίτου κεφαλαίου. Αὐτό ἀνταποκρίνεται στή θέση πού παίρνει τό κομμάτι αὐτό στό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ, γιατί ἀμέσως ὕστερ' ἀπ' αὐτό τό κομμάτι ἀκολουθοῦν οἱ πρῶτες σειρές τοῦ ἑπόμενου κεφαλαίου. — Σελ. 144

57 Αὐτός ὁ τίτλος πάρθηκε ἀπό τό σχέδιο τοῦ Μάρξ γιά τό πρῶτο μέρος τοῦ «Κεφαλαίου» πού τό ἔγραψε τό Γενάρη τοῦ 1803 (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 463). — Σελ. 145

58 Στό σύγγραμμά του «Principles of political economy», 2η ἔκδοση, Λονδίνο 1836, σελ. 44, ὁ Μάλθους δηλώνει ὅτι ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία εἶναι ὁ ἀκρογωνιαῖος λίθος στό ἔργο τοῦ Ἄνταμ Σμίθ καί ἀποτελεῖ τή βάση πάνω στήν ὁποία στηρίζεται ἡ βασική γραμμή τοῦ συλλογισμοῦ του. — Σελ. 151

59 Γιά τούς τραπεζίτες καί γιά τό ρόλο τους στήν καπιταλιστική κοινωνία βλέπε τόν 3ο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» σελ. 602-604, 636, 640-641, 644, 683-685 τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης, ἔκδοσης «Σύγχρονης Ἐποχῆς». — Σελ. 159

60 Γιά τή συγκέντρωση τοῦ Κεφαλαίου σάν πρωταρχικός ὅρος γιά τήν ἄνοδο τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας μιλάει ὁ Μάρξ στό IV Τετράδιο τοῦ χειρογράφου του τοῦ 1861-1863 στίς σελίδες 171/172. — Σελ. 166

61 Mandeville, «The fable of the bess» Ἡ πρώτη ἔκδοση κυκλοφόρησε τό 1705. — Σελ. 173

62 fruges consumere nati (γεννημένος γιά νά τρώει τούς καρπούς) «Ἐπιστολές» τοῦ Ὁρατίου, Βιβλίο I, Ἐπιστολές 2 καί 27. — Σελ. 173, 286

63 Ἐννοεῖ τό σύγγραμμα τοῦ D' Avenant πού ἐκδόθηκε ἀνώνυμο: «Discourse on the publick revenues, and on the trade of England», part II, London 1698, πού εἶχε ἐπισυναφθεῖ στή μπροσούρα τοῦ D' Avenant «An essay on the East India trade» πού εἶχε κυκλοφορήσει ἕνα χρόνο πιό μπροστά. Τό κείμενο τοῦ σημείου αὐτοῦ διορθώθηκε σύμφωνα μέ τό κείμενο πού ὑπάρχει στό Τετράδιο ἀποδελτιώσεων τοῦ Μάρξ ἀπό τό ὁποῖο ἔχουν παρθεῖ ὅλες οἱ περικοπές ἀπό τίς ἐργασίες τοῦ D' Avenant (Στό ἐξώφυλλο τοῦ Τετραδίου ὑπάρχει γραμμένη μέ τό χέρι τοῦ Μάρξ ἡ σημείωση: «Μάντσεστερ, Ἰούλιος τοῦ 1845»). — Σελ. 176

64 Τήν περικοπή ἀπό τήν ἐργασία τοῦ Οὐΐλλιαμ Πέττυ «A treatise of taxes, and contributions» τήν πῆρε ὁ Μάρξ ἀπ' τό βιβλίο τοῦ Σάρλ Γκανίλ: «Des systémes d' économie politique» t II, Paris 1821, p 36/37, ὅπου τό σημεῖο αὐτό ὑπάρχει μεταφρασμένο στά γαλλικά ἀπ' τόν Γκανίλ. Τό κείμενο τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τοῦ σημείου πού παρατέθηκε διαφέρει λίγο ἀπ' τό κείμενο τοῦ ἀγγλικοῦ πρωτότυπου, πού ἀναφέρει ὁ Μάρξ στά ἀγγλικά στό Τετράδιο XXII τοῦ χειρογράφου του (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 396). — Σελ. 180

65 Ὕστερ' ἀπό τήν περικοπή αὐτή τοῦ Γκαρνιέ ἀκολουθοῦν μιά ἐκτεταμένη παρέκβαση γιά τόν Τζών Στούαρτ Μίλλ (σελ. 329-345 τοῦ χειρογράφου), μιά μικρή σημείωση γιά τόν Μάλθους (σελ. 345/346 τοῦ χειρογράφου) καί μιά μικρή πραγματεία γιά τόν Πέττυ (σελ. 346/347 τοῦ χειρογράφου). Ἡ παρέκβαση γιά τόν Τζών Στούαρτ Μίλλ ἀρχίζει μέ τά λόγια: «Προτοῦ μιλήσουμε γιά τόν Γκαρνιέ, ἀναφέρουμε ἐδῶ λίγα ἐπεισοδιακά γιά τόν *Μίλλ τόν νεώτερο* πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Αὐτό πού πρέπει νά εἰπωθεῖ ἐδῶ ἀνήκει ἰδίως ἀργότερα στό μέρος ἐκεῖνο, ὅπου θά γίνει λόγος γιά τήν ρικαρντιανή θεωρία τῆς ὑπεραξίας. Ἑπομένως ὄχι ἐδῶ, ὅπου βρισκόμαστε ἀκόμα στόν Α. Σμίθ». Στόν Πίνακα τῶν περιεχομένων τοῦ XIV Τετραδίου (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 5) ἀλλά καί τό κείμενο τοῦ ἴδιου αὐτοῦ Τετραδίου βρίσκεται τό σημεῖο γιά τόν Τζών Στούαρτ Μίλλ στό κεφάλαιο Διάλυση τῆς σχολῆς τοῦ Ρικάρντο». Γιά τό λόγο αὐτό ἡ παρέκβαση γιά τόν Τζών Στούαρτ Μίλλ μεταφέρθηκε στό κεφάλαιο πού ἀναφέραμε, τό ὁποῖο ἀνήκει στό τρίτο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία». Ἡ σημείωση γιά τόν Μάλθους μεταφέρθηκε στό κεφάλαιο γιά τόν Μάλθους καί ἡ πραγματεία γιά τόν Πέττυ βρίσκεται σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 179/180. Ὕστερα ἀπ' ὅλες αὐτές τίς παρεκβάσεις τό

χειρόγραφο (Τετράδιο VIII, σελ. 347) λέει: «Ἐπιστρέφουμε τήν παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία. Γκαρνιέ. Βλ. Τετράδιο VII, σελ. 319». Καί σέ συνέχεια ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάλυση τῶν ἀπόψεων τοῦ Γκαρνιέ. — Σελ. 181

66 Ὡς ἐδῶ ὁ Μάρξ μέ τό γράμμα χ χαρακτηρίζει τό προϊόν πού θεωρεῖται ἀξία χρήσης καί μέ τό γράμμα γ τήν ἀξία τοῦ προϊόντος. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό καί πέρα ὁ Μάρξ ἀλλάζει τόν χαρακτηρισμό, μέ τό γράμμα χ συμβολίζει τήν ἀξία καί μέ τό γράμμα ζ τήν ἀξία χρήσης. Στήν ἔκδοσή μας συνεχίζεται ὁ ἀρχικός χαρακτηρισμός μέ γράμματα πού κάνει ὁ Μάρξ, ἔτσι ἀπό δῶ καί μπρός τά γράμματα χ καί ζ ἀλλάζουν ἀμοιβαῖα, ἔτσι ὥστε νά διατηροῦν τήν ἀρχική σημασία τους. — Σελ. 188

67 Ἡ περίοδος αὐτή, πού ἀποτελεῖ μιά συμπλήρωση τοῦ μέρους γιά τόν Ζερμαίν Γκαρνιέ πάρθηκε ἀπό τό χειρόγραφο τοῦ Τετραδίου IX, ὅπου βρίσκεται ἀνάμεσα στά κείμενα γιά τόν Σαί καί τόν Ντεστύτ ντέ Τρασύ. Τοῦ Γκαρνιέ τό βιβλίο «Abrégé élémantaire des principes de l' économie politique» τό ἀναφέρει ὁ Μάρξ σύμφωνα μέ τό σύγγραμμα τοῦ Ντεστύτ ντέ Τρασύ «Eléments d' ideologie», IV et V parties Traité de la volonté et de seseffets», Paris 1826, p 250/251 — Σελ. 205

68 Τό κείμενο γιά τόν Σμάλτς πού ἀκολουθεῖ εἶναι ἕνα ὑστερόγραφο στό τέλος τοῦ IX Τετραδίου. Σύμφωνα μέ τό περιεχόμενό του εἶναι ἕνα συμπλήρωμα στήν κατοπινή σημείωση γιά τόν Γκαρνιέ, πού βρίσκεται στό ἴδιο χειρόγραφο στή σελ. 400. — Σελ. 205

69 Τόν ὁρισμό τοῦ Κανάρ γιά τόν πλοῦτο ὁ Μάρξ τόν πῆρε ἀπ' τό βιβλίο τοῦ Γκανίλ «Des systèmes d' économie politique », t. I. Paris 1821, p. 75 Στό βιβλίο τοῦ Κανάρ ὁ ὁρισμός βρίσκεται στή σελ. 4. — Σελ. 207

70 Ὁ ἰσχυρισμός αὐτός τοῦ Γκανίλ βρίσκεται στόν πρῶτο τόμο τοῦ συγγράμματός του «Des systémes d' économie politique.. », Paris 1821, p 213. Τό βιβλίο τοῦ Γκανίλ «La théorie de l' économie politique», ἐκδόθηκε τό 1815, δυό χρόνια πρίν ἐκδοθεῖ ἡ ἐργασία τοῦ Ρικάρντο «On the principles of political economy, and taxation» — Σελ. 218

71 Ἄν ὑπολογιστεῖ μέ ἀκρίβεια ἡ ἀξία τῆς μηχανῆς — μέ τήν προϋπόθεση ὅτι θά ἦταν τέσσερις φορές μεγαλύτερη ἀπό τό ὑπόλοιπο κεφάλαιο, πού εἶναι, ἴσο μέ 460 λιρ. (150+310) — θά ἔπρεπε νά εἶναι 1840 λιρ. Γιά ν' ἁπλοποιήσει τόν λογαριασμό ὁ Μάρξ παίρνει τόν στρογγυλό ἀριθμό 1600. — Σελ. 220

72 Ὁ Μάρξ παραθέτει ἐδῶ τήν παρατήρηση τοῦ Σαί στό 26ο κεφάλαιο τοῦ Ρικάρντο «On the pinciples of political economy, and taxation» ὅπως ὑπάρχει στό βιβλίο τοῦ Γκανίλ (t I, p 216) — Σελ. 228

73 Ὁ Μάρξ παραπέμπει ἐδῶ στή σελίδα τοῦ πρώτου τόμου τοῦ βιβλίου τοῦ Γκανίλ, ἀπό τήν ὁποία παραθέτει σέ γαλλική μετάφραση τοῦ Constancio τό μέρος ἀπ' τό 26ο κεφάλαιο τῶν «Principles of political economy» τοῦ Ρικάρντο. Λίγο ἀργότερα, στή σελ. 377 τοῦ χειρογράφου ὁ Μάρξ ἀναφέρει ξανά τό ἴδιο σημεῖο πιό ὁλοκληρωμένο ἀπ' τήν ἐργασία τοῦ Ρικάρντο «Principles », ὅμως σέ ἀγγλική γλώσσα (σύμφωνα μέ τήν 3η ἔκδοση) (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 233-234). — Σελ. 231

74 «Vos, non vobis» (ἐπιλέξει: Ἐσεῖς, ὄχι γιά Σᾶς). Ὡστόσο δέν ἐργάζεστε γιά τόν ἑαυτό σας. Ἀπό τά Ἐπιγράμματα τοῦ Βιργιλίου. — Σελ. 233

75 Τήν περικοπή τήν παραθέτει ἐδῶ ὁ Μάρξ ἀπό τό 26ο κεφάλαιο τῶν «On the principles of political economy, and taxation» τοῦ Ρικάρντο πρῶτα σέ γαλλική γλώσσα ἀπό τή μετάφραση τοῦ Κονστάντσιο (παρμένη ἀπ' τό βιβλίο τοῦ Γκανίλ, τ. I, σελ. 214) καί λίγο παρακάτω σύμφωνα με τό ἀγγλικό πρωτότυπο (ἀπό τήν 3η ἔκδοση, σελ. 416). — Σελ. 233

76 Στό χειρόγραφο ἀκουλουθοῦν 4½ σελίδες πού εἶναι σβησμένες μέ μολύβι (372-376), στίς ὁποῖες ὁ Μάρξ ἀναλύει διεξοδικά τά ἀριθμητικά στοιχεῖα στό παράδειγμα τοῦ

Ρικάρντο γιά τό «πρόσωπο μέ ένα κεφάλαιο 20.000 λιρών». Ό Μάρξ δείχνει τόν παραλογισμό αυτών τών αριθμητικών στοιχείων. Στή μιά περίπτωση ό κάτοχος ενός κεφαλαίου 20.000 λιρών απασχολεί 100 εργάτες καί πουλάει τό παραγμένο εμπόριο πρός 10.000 λίρες. Στήν άλλη περίπτωση απασχολεί 1000 εργάτες καί πουλάει τό παραγμένο εμπόρευμα πρός 20.000 λίρες. Ό Ρικάρντο ισχυρίζεται ότι καί στίς δυό περιπτώσεις τό κέρδος σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο τών 20.000 λιρών μπορεί νά είναι ίδιο, συγκεκριμένα 2.000 λίρες. Ό Μάρξ κάνει λεπτομερειακούς λογαριασμούς, πού δείχνουν ότι κάτω από τίς δοσμένες προυποθέσεις τό αποτέλεσμα αυτό είναι αδύνατο. Συνεχίζοντας ό Μάρξ λέει: «Οί *προϋποθέσεις* στίς περιγραφές δέν πρέπει νά αντιφάσκουν μεταξύ τους. Πρέπει επομένως νά είναι έτσι διατυπωμένες ώστε νά είναι *πραγματικές* προυποθέσεις, *πραγματικές* υποθέσεις, όχι προυποτιθέμενες ανοησίες, όχι υποθετικές μή πραγματικότητες καί ανοησίες». (Χειρόγραφο, σελ. 373). Ή ανεπάρκεια στό παράδειγμα τού Ρικάρντο φαίνεται καί από τό γεγονός ότι αναφέρεται μόνο ό αριθμός τών απασχολουμένων εργατών, όχι όμως καί ό όγκος τού ακαθαρίστου προιόντος πού έχει παραχθεί καί στίς δυό περιπτώσεις. Ό Μάρξ από τήν πλευρά του διαλέγει κατάλληλους αριθμούς γιά τόν αριθμό τών εργατών καί γιά τόν όγκο τών παραγμένων καί κάνει τούς αντίστοιχους υπολογισμούς. Όταν φτάσει στόν υπολογισμό τού όγκου τών προιόντων, πού παίρνουν οί εργάτες μέ τή μορφή τού μισθού εργασίας διαπιστώνει κάποιο λάθος στούς υπολογισμούς του καί αποφασίζει νά τούς σταματήσει. Τό κομμάτι πού είναι σβησμένο στό χειρόγραφο τελειώνει στή σελίδα 376 μέ τά εξής λόγια. «Ό λογαριασμός αυτός πρέπει νά σταματήσει. Δέν καταλαβαίνω γιατί νά χάσω χρόνο στά κατασκευάσματα τής ρικαρντιανής βλακείας». — Σελ. 233

77 Ό Μάρξ υπονοεί στίς απόψεις πού διατύπωσε ό Σαί στήν εργασία του «Lettres à M Malthus», Paris 1820, p 15, ότι ή αιτία λ.χ. γιά τό παραγέμισμα τής ιταλικής αγοράς μέ αγγλικά εμπορεύματα πρέπει νά αναζητηθεί στήν μή επαρκή παραγωγή εκείνων τών ιταλικών προιόντων, πού θά μπορούσαν ν' ανταλλαχτούν μέ αγγλικά εμπορεύματα. Αυτές οί απόψεις αναφέρονται στήν ανώνυμη μπροσούρα «An inquiry into those principles », London 1821, p 15, πού τίς κατέγραψε ό Μάρξ στό Τετράδιο XII τών αποδελτιώσεων (σελ. 12). Σύγκρινε επίσης τή θέση τού Σαί, ότι «ή στασιμότητα στήν πούληση ορισμένων προιόντων προέρχεται από τή σπανιότητα άλλων», πού ό Μάρξ τήν κριτικάρει στή σελ. 284-285 τούτου τού τόμου. — Σελ. 243

78 Ό Μάρξ παίρνει τόν στρογγυλό αριθμό 10 γιά νά μή δυσκολέψει τούς παραπέρα λογαριασμούς. Από τούς αριθμούς πού δίνονται στό κείμενο (110 χρόνια σάν τό συνολικό άθροισμα τών περιόδων περιστροφής γιά 14 διάφορα είδη πάγιου κεφαλαίου) θά προέκυπτε ό υπολογισμός τού μέσου χρόνου περιστροφής τού πάγιου κεφαλαίου — άν θά παραδεχόταν κανείς, ότι όλα τά διάφορα είδη του έχουν τήν ίδια έκταση — όχι 10, αλλά 7,86 χρόνια. Στήν επόμενη όμως σελίδα ό Μάρξ τονίζει ότι ό χρόνος περιστροφής τού κεφαλαίου, «ή διάρκειά της αυξάνει συνήθως ανάλογα μέ τό μέγεθός του». — Σελ. 253

79 Σέ μερικά από τά ζητήματα πού θίγονται σ' αυτό τό «ιντερμέτσο» επιστρέφει ό Μάρξ στό χειρόγραφο τού τετραδίου X όταν αναλύει τόν Οικονομικό Πίνακα τού Κεναί (βλ. σέ τούτο τόν τόμο τό 6ο κεφάλαιο). Μιά διεξοδική καί συστηματική απάντηση καί στά δυό ζητήματα πού τέθηκαν τελευταία δίνει ό Μάρξ στόν δεύτερο τόμο τού «Κεφαλαίου» (ιδίως στό 20ο κεφάλαιο: «Κεφάλαιο καί εισόδημα: Μεταβλητό κεφάλαιο καί μισθός εργασίας» καί στό 21ο κεφάλαιο).

Στό 2ο μέρος τών «Θεωριών γιά τήν Υπεραξία» ό Μάρξ, στό κεφάλαιο πού μιλά γιά τή θεωρία τής συσσώρευσης τού Ρικάρντο, επιστρέφει στά ζητήματα πού εξετάζει σ' αυτό τό «Ιντερμέτσο».

Στό 3ο μέρος τών «Θεωριών γιά τήν Υπεραξία» επανέρχεται πάλι στό ζήτημα αυτό, καί συγκεκριμένα στό κεφάλαιο «Αντίθεση πρός τούς οικονομολόγους (πάνω στή

βάση τῆς θεωρίας τοῦ Ρικάρντο)» σέ συνάρτηση μέ τήν κριτική ἀνάλυση τῶν ἀνώνυμης μπροσούρας «The source and remedy of the national difficulties» καί στό κεφάλαιο γιά τόν Σερμπυλιέ σέ σύνδεση μέ τό πρόβλημα τῆς συσσώρευσης σάν διευρυμένη ἀναπαραγωγή». — Σελ. 265

80 Πρόκειται γιά τό ἑξῆς σημεῖο: «la monnaie d' or et d' argent qui circule dans un pays, et par le moyen de laquelle le produit des terres et du travail de ce pays est annuellement mis en circulation est distrubié aux consommateurs auxquels il appartient, est aussi tout comme l' argent comptant de négociant, un fonds mort en totalité C'est une partie très-précieuse du capital du pays, qui n'est point productive» [Τό χρυσό καί ἀσημένιο χρῆμα πού κυκλοφορεῖ σέ μιά χώρα καί μέσω τοῦ ὁποίου κυκλοφορεῖ κάθε χρόνο τό προϊόν τῆς γῆς καί τῆς ἐργασίας αὐτῆς τῆς χώρας καί διανέμεται στούς καταναλωτές στούς ὁποίους ἀνήκει, εἶναι ἐπίσης ἀκριβῶς ὅπως τό διαθέσιμο χρῆμα τοῦ ἐμπόρου, ἕνα πέρα γιά πέρα νεκρό κεφάλαιο (fonds) Πρόκειται γιά ἕνα πολύ πολύτιμο μέρος τοῦ κεφαλαίου τῆς χώρας, πού δέν εἶναι καθόλου παραγωγικό.] (Adam Smith «Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations» Trad nouv , par Germain Garnier, t II Paris 1802, p 290 — Σελ. 282

81 Institut de France — Τό ἀνώτατο ἐπιστημονικό ἵδρυμα στή Γαλλία, πού ἀποτελεῖται ἀπό πολλές τάξεις ἤ 'Ακαδημίες. 'Ο Ντεστύτ ντέ Τρασύ ἦταν μέλος τῆς 'Ακαδημίας γιά τίς ἠθικές καί πολιτικές ἐπιστῆμες. — Σελ. 297

82 Στό Χειρόγραφο XIV (βλέπε τό 3ο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν 'Υπεραξία») ὁ Μάρξ ὕστερα ἀπό μιά ἀνάλυση τῶν ἀπόψεων τοῦ Μάλθους στέκει σέ δυό ἀνώνυμα γραφτά, ἀπ' τά ὁποῖα τό ἕνα ξεκινώντας ἀπό τή ρικαρντιανή ἄποψη παίρνει θέση ἐνάντια στόν Μάλθους, ἐνῶ ἡ ἄλλη ὑπερασπίζει τίς ἀπόψεις τοῦ Μάλθους ἐνάντια στούς Ρικαρντιανούς. Τό πρῶτο εἶναι ἀνώνυμο καί ἔχει τόν τίτλο «An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consuption, lately advocated by Mr Marlthus », London 1821 Τό δεύτερο γραφτό εἶναι τοῦ Τζών Κάζενοβ καί ἔχει τόν τίτλο: «Outlines of political economy, being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution, and consumption of welth» London, 1832 — Σελ. 303

83 'Ο Μάρξ παραθέτει αὐτή τήν περικοπή ἀπό τό βιβλίο τοῦ William Paley «The principles of moral and political philosophie», London 1785, σέ γαλλική γλώσσα, καί μάλιστα ὅπως ὑπάρχει στό σύγγραμμα τοῦ Μάλθους: «Essai sur le principe de population», Trad de l' anglais sur la 5e éd par P Prévost et g Prévost 3me éd francaise t 4, Paris, Genéve 1936 — Σελ. 303

84 'Ο Μάρξ ἔχει ὑπόψη του τήν πολεμική κατά τοῦ Βολταίρου στή «Hamburgirche Dramaturgie» (1767-1769) — Σελ. 306

85 «Henriade» — ἔπος πού τόγραψε ὁ Βολταῖρος γιά τόν γάλλο βασιλιά 'Ερρῖκο IV , ἡ πρώτη ἔκδοση βγῆκε τό 1723. — Σελ. 306

86 Σέ τοῦτο τό κεφάλαιο ὁ Σμίθ ἐξετάζει τίς γενικές θεωρητικές ἀντιλήψεις τῶν ἐμποροκρατῶν. — Σελ. 327

87 'Ο Μάρξ ἐννοεῖ τό μέρος «Θησαυρισμός» στό πρῶτο τεῦχος τῆς «Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», ὅπου παραθέτει μιά περικοπή ἀπό τήν «Πολιτική ἀριθμητική» τοῦ Πέττυ. Στήν ἴδια περικοπή ἀναφέρθηκε ὁ Μάρξ πιό πάνω στή σελ. 171 ὅπου ὁ Σμίθ τονίζει τήν μερική ἐπιστροφή στίς ἀντιλήψεις τῶν ἐμποροκρατῶν. — Σελ. 327

88 'Ο Μάρξ ἐννοεῖ τά τελευταῖα 6 μέρη τοῦ 3ου κεφαλαίου τοῦ II Βιβλίου τοῦ Σμίθ: «An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations», ὅπου ἐξετάζει ποιό εἶδος δαπάνης τοῦ εἰσοδήματος σέ μεγάλη κλίμακα συμβάλλει στήν αὔξηση τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου καί ποιό σέ μικρότερη κλίμακα. 'Ο Σμίθ παραδέχεται ὅτι αὐτό ἐξαρτιέται ἀπό τή διαφορετική φύση τῶν εἰδῶν χρήσης, ἀπ' τό βαθμό τῆς διάρκειάς τους. Αὐτή τήν ἄποψη τοῦ Σμίθ τήν ἀναφέρει ὁ Μάρξ πιό πάνω στή σελ. 300-301 στό μέρος πού μιλάει γιά τόν Ντεστύτ ντέ Τρασύ. — Σελ. 328

89 Στό χειρόγραφο τοῦ V Τετραδίου, σελ. 181 (κεφ. 1, τρίτο τμῆμα «Ἡ σχετική ὑπεραξία») ὁ Μάρξ παραθέτει τήν παρακάτω περικοπή ἀπ' τόν Λενγκέ: «L' économie sordide qui le suit des yeux avec inquietude l' accable de reproches au moindre relâche qu' il paroît se donner, et s'il prend un instant de repos, elle prétend qu' il la vole». [Ἡ βρώμικη οἰκονομία πού τόν παρακολουθεῖ μέ ἀνήσυχα μάτια, τόν περιλούζει μέ ἐπιπλήξεις στήν παραμικρότερη ἀνάπαυλα πού θά ἐπέτρεπε στόν ἑαυτό του, κι ἄν ξεκουραστεῖ γιά μιά στιγμή ἰσχυρίζεται ὅτι τήν ληστεύει] (Linguet «Théorie des loix civiles », t II, Londres 1767, p 466) Τό ἴδιο σημεῖο τό ἀναφέρει ὁ Μάρξ στό χειρόγραφο τετράδιο X, σελ. 439, στό κεφάλαιο γιά τόν Λενγκέ (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 385). Στόν πρῶτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» δίνει τήν περικοπή συντομευμένη (βλ. «Τό Κεφάλαιο» τόμ. I, σελ. 244, ὑποσημείωση 39, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης). — Σελ. 330

90 Ὁ Μάρξ παραθέτει τό κεφάλαιο γιά τόν Λενγκέ ὕστερα ἀπ' τό κεφάλαιο γιά τόν Νεκκέρ παρά τό γεγονός ὅτι τό σύγγραμμα τοῦ Λενγκέ «Théorie des loix civiles » (1767) σύμφωνα μέ τό ἔτος τῆς ἔκδοσής του προηγεῖται ἀπό τά δυό γραπτά τοῦ Νεκκέρ πού ἐξετάζονται ἐδῶ, τοῦ γραπτοῦ «Sur la législation et le commerce des grains» (1775) καί «De l' administration des finances de la France» (1784). Ἡ διάταξη αὐτή στηρίζεται στό ὅτι σχετικά μέ τήν κατανόηση τοῦ χαρακτήρα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς τό σύγγραμμα τοῦ Λενγκέ βρίσκεται σέ ἀνώτερη βαθμίδα ἀπ' τά δυό βιβλία τοῦ Νεκκέρ. — Σελ. 330

91 Ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τήν παρουσίαση τοῦ Tableau Économique ἀπό τό βιβλίο τοῦ Σμάλτς «Economie politique» Ouvrage traduit de l' allemand par Henri Jouffroy, t I, Paris 1826, p 329

Μιά κριτική τῶν ἀπόψεων τοῦ Σμάλτς δίνει ὁ Μάρξ στό χειρόγραφο Τετράδιο VI στίς σελ. 241-242 (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 42). Συμπληρωματικές παρατηρήσεις γιά τόν Σμάλτς μέ περικοπές ἀπό τό βιβλίο του βρίσκονται στό τέλος τοῦ χειρόγραφου Τετραδίου IX στή σελ. 421 (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 205 καί 206). Στήν ἑπόμενη σελίδα τοῦ χειρογράφου (Τετράδιο X σελ. 422) ὁ Μάρξ περνάει στήν «παρέκβαση» πού εἶναι ἀφιερωμένη στό Tableau Economique τοῦ Κεναί. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ Μάρξ σ' ὅλη τήν «παρέκβαση» (σελ. 422-437 τοῦ χειρογράφου) (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 334-379) δέν παραθέτει σχεδόν καθόλου περικοπές ἀπό τά συγγράμματα τῶν συγγραφέων πού ἀναφέρονται. Μόνο στήν τελευταία σελίδα ἀναφέρει περικοπές τοῦ Σμίθ καί ἕνα χωρίο ἀπό τόν Προυντόν, μέ τήν ὑπόδειξη ὅτι ἀνῆκαν σέ κεῖνο τό σημεῖο τοῦ χειρογράφου (σελ. 428) ὅπου γίνεται λόγος γιά τόν Προυντόν (ὕστερ' ἀπό τήν ὑπόδειξη αὐτή τοῦ Μάρξ τό χωρίο αὐτό ἀπό τόν Προυντόν μπῆκε στή σελ. 356 τῆς ἔκδοσής μας). Ὅλα αὐτά ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα, ὅτι ὁ Μάρξ ὅταν ἔγραφε τήν «παρέκβαση» δέν εἶχε τά συγγράμματα τοῦ Κεναί καί τῶν ἄλλων συγγραφέων πού ἀναφέρονται. Εἶναι πολύ πιθανόν, ὅλη τήν «παρέκβαση» νά τήν ἔχει γράψει τόν Ἀπρίλη τοῦ 1862 ὅταν διέμενε στό Μάντσεστερ.

Στίς συμπληρωματικές παρατηρήσεις γιά τούς φυσιοκράτες στό χειρόγραφο Τετράδιο XXIII σελ. 1433-1434, ὁ Μάρξ παραθέτει τό Tableau Economique μέ τή μορφή πού τήν ἀποδίδει ὁ Κεναί στή δική του «Analyse du Tableau Economique» (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 422). Μέ τήν ἴδια μορφή βρίσκεται ὁ Tableau Economique καί στό γράμμα του πρός τόν Ἔνγκελς τῆς 6 τοῦ Ἰούλη 1863. — Σελ. 334

92 Τά γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου πού χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ Μάρξ (μαζί μέ τά ἀνήκοντα ἐδῶ σύμβολα) δίνουν στόν Πίνακα μιά παραστατικότητα πού λείπει καί στόν Σμάλτς καί στόν Κεναί.

Ὁ χαρακτηρισμός κάθε γραμμῆς μέ γράμματα (a-b a-c c-d κλπ.) δείχνει τήν κατεύθυνσή της ἀπό τή μιά στήν ἄλλη τάξη (ἡ κατεύθυνση καθορίζεται ἀπό τήν ἀλφαβητική σειρά τῶν γραμμάτων: a-b, a-c, c-d κλπ.). Ἔτσι ἡ γραμμή a-b δείχνει ὅτι ἡ κυκλοφορία ἀνάμεσα στήν τάξη τῶν γαιοκτημόνων καί στήν παραγωγική τάξη (παχτωτές) ἔχει σάν ἀφετηρία τήν τάξη τῶν ἰδιοκτητῶν (οἱ τελευταῖοι ἀγοράζουν μέσα διατροφῆς ἀπό τούς παχτωτές).

Ὁ χαρακτηρισμός κάθε γραμμῆς μέ δυό γράμματα ἐκφράζει ταυτόχρονα τήν κίνηση τοῦ χρήματος καί τοῦ ἐμπορεύματος. Ἔτσι ἡ γραμμή a-b δείχνει τήν κίνηση τοῦ χρήματος (ἡ τάξη τῶν γαιοκτημόνων πληρώνει ἕνα δισεκατομμύριο στήν παραγωγική τάξη). Ἡ ἴδια γραμμή ὅμως ἐξεταζόμενη σέ ἀντίστροφη κατεύθυνση (b-a). δείχνει τήν κίνηση τῶν ἐμπορευμάτων (ἡ παραγωγική τάξη παραδίδει στήν τάξη τῶν γαιοκτημόνων μέσα διατροφῆς ἀξίας ἑνός δισεκατομμυρίου).

Ἡ τεθλασμένη γραμμή a-b-c-d συγκροτεῖται ἀπό τά ἑξῆς μέρη: 1) ἀπ' τό κομμάτι a-b. πού παρασταίνει τήν κυκλοφορία ἀνάμεσα στούς γαιοκτήμονες καί στήν παραγωγική τάξη (οἱ ἰδιοκτῆτες ἀγοράζουν γιά ἕνα δισεκατομμύριο μέσα διατροφῆς ἀπό τούς παχτωτές). 2) ἀπό τό τμῆμα a-c. πού παρασταίνει τήν κυκλοφορία ἀνάμεσα στούς ἰδιοκτῆτες καί στή στείρα τάξη (τούς μανουφακτουρίστες). 3) ἀπ' τό τμῆμα c-d. πού παρασταίνει τήν κυκλοφορία ἀνάμεσα στή στείρα τάξη καί στήν παραγωγική τάξη (οἱ μανουφακτουρίστες ἀγοράζουν ἀπ' τούς παχτωτές μέσα διατροφῆς ἀξίας ἑνός δισεκατομμυρίου).

Ἡ γραμμή a'-b' παρασταίνει τήν κυκλοφορία ἀνάμεσα στή στείρα τάξη καί στήν παραγωγική τάξη (οἱ παχτωτές ἀγοράζουν ἀπ' τούς μανουφακτουρίστες ἐμπορεύματα μανουφακτούρας ἀξίας ἑνός δισεκατομμυρίου).

Ἡ γραμμή a -b παρασταίνει τήν τελική κυκλοφορία ἀνάμεσα στή στείρα τάξη καί στήν παραγωγική τάξη (οἱ μανουφακτουρίστες ἀγοράζουν ἀπ' τούς παχτωτές πρῶτες ὕλες πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τήν μανουφακτουριστική παραγωγή ἀξίας ἑνός δισεκατομμυρίου). — Σελ. 337, 360, 363.

93 Ὁ Μάρξ ἀντιπαρατάσσει ἐδῶ τόν ἐργάτη, μοναδικό ἐμπόρευμα τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ ἐργατική δύναμη, στόν «κάτοχο ἐμπορευμάτων μέ τήν πρώτη μορφή», δηλ. σ' ἕνα κάτοχο ἐμπορευμάτων, πού ἔχει γιά πούληση «ἐμπορεύματα πού διαφέρουν ἀπό τήν ἴδια τήν ἐργατική δύναμη» (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 162 καί 167). — Σελ. 345

94 Ὁ Μάρξ ἐννοεῖ τίς δυό πρῶτες παραγράφους τοῦ μέρους «Χρῆμα» στό πρῶτο Τετράδιο τῆς «Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας». — Σελ. 353

95 Ὁ Μάρξ ἐννοεῖ τό παρακάτω σημεῖο ἀπ' τό πρῶτο Τετράδιο τῆς «Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας»: «Τό χρῆμα πού ξόδεψαν σάν ἀγοραστές γυρνάει πίσω στά χέρια τους, ἀπό τή στιγμή πού θά ξαναπαρουσιαστοῦν σάν πουλητές. Ἡ διαρκής ἀνανέωση τῆς κυκλοφορίας ἐμπορευμάτων καθρεφτίζεται ἔτσι στό ὅτι τό χρῆμα δέν κυλάει μόνο διαρκῶς ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο, σ' ὅλη τήν ἐπιφάνεια τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἀλλά ταυτόχρονα διαγράφει ἕνα ἀριθμό διαφόρων μικρῶν κυκλοφοριῶν, ξεκινώντας ἀπό ἀπειράριθμα διάφορα σημεῖα καί ἐπιστρέφοντας στά ἴδια σημεῖα γιά νά ἐπαναλάβει ξανά τήν ἴδια κίνηση». — Σελ. 353

96 Τό μέρος γιά τόν Μπραίη βρίσκεται στό χειρόγραφο Τετράδιο X στίς σελίδες 441-444 (βλ. τό τρίτο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία»). Τό μέρος αὐτό δέν εἶναι ἀποπερατωμένο. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Μπραίη γιά τήν χρηματική κυκλοφορία ἀνάμεσα στούς ἐργάτες καί τούς καπιταλιστές δέν θίγονται ἐδῶ.

Σχετικά μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Μπραίη γιά τήν οὐσία καί τό ρόλο τοῦ χρήματος παράβαλε τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ τοῦ 1847 «Μισθός ἐργασίας», τό «Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie», Βερολίνο 1953, σελ. 55, 690, 754 τοῦ Μάρξ, τό γράμμα τοῦ Μάρξ στόν Ἔνγκελς τῆς 2 τοῦ Ἀπρίλη 1858, τήν «Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», Πρῶτο Τετράδιο». — Σελ. 354

97 Οἱ λέξεις πού βρίσκονται στήν παρένθεση ὑπονοοῦν σκέψεις πού ὁ Μάρξ σκόπευε νά τίς ἀναπτύξει ἀργότερα. Τό πιό πιθανό εἶναι ὅτι εἶχε κατά νοῦ νά ἐξετάσει τήν ἀπολογητική ἀντίληψη τοῦ Κεναί σχετικά μέ τήν ἀτομική ἰδιοκτησία στή γῆ. Σύμφωνα μ' αὐτή τό δικαίωμα τῶν ἰδιοκτητῶν τῆς γῆς βασίζεται στό ὅτι οἱ πρόγονοί τους εἶχαν ἐκχερσώσει τήν παρθένα γῆ. Στό X κεφάλαιο τοῦ «Ἀντιντύρινγκ», πού τό ἔχει γράψει ὁ Μάρξ, χαρακτηρίζει ὡς ἑξῆς τήν ἄποψη αὐτή τῶν φυσιοκρατῶν: «Ὅμως, σύμφωνα μέ

τό "φυσικό δίκαιο", ή καθαυτό λειτουργία της (τῶν ἰδιοκτητῶν τῆς γῆς) συνίσταται ἀκριβῶς στήν φροντίδα γιά τήν καλή διαχείρηση καί γιά τά ἔξοδα γιά τή συντήρηση τοῦ μέρους πού κληρονόμησαν» ἤ ὅπως ἐξελίχθηκε ἀργότερα, στίς avances fociére, δηλ. στά ἔξοδα γιά νά προετοιμάσουν τή γῆ, γιά νά ἐφοσιάσει τήν παχτωμένη γῆ μέ ὅλα ἐκεῖνα τά ἀπαραίτητα, πού ἐπιτρέπουν στόν παχτωτή νά ἀφιερώσει ὅλο τό κεφάλαιό του ἀποκλειστικά στήν πραγματική καλλιέργεια» (βλ. τή σελ. 234 τοῦ 20ου τόμου τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τῶν Ἔργων Μάρξ-Ἔνγκελς). — Σελ. 355

98 Στό χειρόγραφο Τετράδιο XV, σελ. 935-937 (βλ. τό 3ο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία») ὁ Μάρξ κριτικάρει τήν ἀγοραία ἄποψη τοῦ Προυντόν γιά τό ρόλο τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου καί γιά τήν οὐσία τοῦ τόκου, ὅπως τήν ἔχει ἀναπτύξει ὁ Προυντόν στό βιβλίο «Graduité du crédit» (6λ. ἐπίσης τόν 3ο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», σελ. 680-683 τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης, ἔκδοση «Σύγχρονης Ἐποχῆς»). — Σελ. 356

99 Στό πρόβλημα αὐτό ἀφιερώνει ὁ Μάρξ στόν 2ο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» μιάν ἐκτεταμένη παρατήρηση στό 17ο, 20ο καί 21ο κεφάλαιο. (Βλ. τίς σελίδες 319-349, 412-422, 425-429, 493-496 τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης τοῦ 2ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», ἔκδοση «Σύγχρονης Ἐποχῆς». — Σελ. 358, 360, 379.

100 Ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ ἐδῶ γιά τίς τρεῖς τάξεις πού ἐμφανίζονται στόν Κεναί τά παρακάτω γράμματα: P γιά τήν τάξη τῶν ἰδιοκτητῶν (γιά τήν τάξη τῶν γαιοκτημόνων), S γιά τή στείρα τάξη (στείρα τάξη, οἱ μανουφακτουρίστες) καί F = fermors, παραγωγική τάξη (παχτωτές, ἡ παραγωγική τάξη). Στήν ἑλληνική μετάφραση τά ἀποδόσαμε μέ τά γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου: Γ, Σ, Π (Γ = γαιοκτήμονες, Σ = στείρα τάξη καί Π = παχτωτές). — Σελ. 360

101 Ἐδῶ καί σέ ὅσα ἀκολουθοῦν ὁ Μάρξ παραδέχεται ὅπως καί ὁ Κεναί ὅτι *μόνο τό ἕνα πέμπτο* τοῦ ἀγροτικοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος δέν μπαίνει στήν κυκλοφορία, γιατί τό καταναλώνει στή φυσική του μορφή ἡ παραγωγική τάξη.

Στό χειρόγραφο Τετράδιο XXIII, σελ. 1433/1434 ὁ Μάρξ ἐπιστρέφει στό σημεῖο αὐτό (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 422-423) καθώς καί στό X κεφάλαιο τοῦ δεύτερου μέρους τοῦ «Ἀντιντύρινγκ» πού τόγραψε ὁ ἴδιος. Ἐδῶ διατυπώνει μέ ἀκρίβεια τόν χαρακτηρισμό του γιά τίς ἀπόψεις τοῦ Κεναί γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ κυκλοφοροῦντος στήν ἀγροτική οἰκονομία κεφαλαίου: "Ὅλο τό ἀκαθάριστο προϊόν, ἀξίας πέντε δισεκατομμυρίων, βρίσκεται λοιπόν στά χέρια τῆς παραγωγικῆς τάξης, δηλαδή πρῶτα τῶν παχτωτῶν, πού τό ἔχει παραγάγει ξοδεύοντας ἕνα χρονιάτικο ἐπιχειρηματικό κεφάλαιο δύο δισεκατομμυρίων πού ἀντιστοιχεῖ σ' ἕνα συνολικό τοποθετημένο κεφάλαιο 10 δισεκατομμυρίων. Τά ἀγροτικά προϊόντα, τρόφιμα, πρῶτες ὕλες κλπ. πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κεφαλαίου, ἐπομένως καί γιά τή συντήρηση ὅλων τῶν προσώπων πού ἐργάζονται ἄμεσα στή γεωργία, ἀφαιροῦνται σέ εἶδος (in natura) ἀπ' τή συνολική σοδιά καί διατίθενται γιά τή νέα ἀγροτική παραγωγή. Ἐπειδή, ὅπως εἰπώθηκε, οἱ σταθερές τιμές καί ἡ ἁπλή ἀναπαραγωγή ὑποτέθηκαν στήν ἀρχικά ἰσχύουσα κλίμακα, ἡ χρηματική ἀξία αὐτοῦ τοῦ ἀφαιρούμενου μέρους τοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος εἶναι ἴση μέ 2 δισεκατομμύρια λίρες. Ἑπομένως τό μέρος αὐτό δέν μπαίνει στή γενική κυκλοφορία. Γιατί, ὅπως ἔχουμε ἤδη παρατηρήσει, ἀποκλείεται ἀπό τό Tableau ἡ κυκλοφορία ἐφόσον γίνεται μόνο *στά πλαίσια* τῆς κάθε ξεχωριστῆς τάξης, ὄχι ὅμως ἀνάμεσα στίς διάφορες τάξεις». — Σελ. 364, 423

102 Ὁ Μάρξ ἐννοεῖ τό σχόλιο τοῦ Μποντώ «Explication du Tableau Économique» (Στό: «Physiocrates» par Eugéne Daire, 2e partie. Paris 1846, p 822-867). — Σελ. 366

103 Στή θέση τῶν *χιλιάδων ἑκατομμυρίων* λιρῶν τοῦ Τούρ, πού ἀναφέρονται στό Tableau Économique, ὁ Μάρξ μιλᾶ ἐδῶ γιά χιλιάδες χρηματικές μονάδες, πράγμα πού δέν ἀλλάζει καθόλου τήν οὐσία τοῦ ζητήματος. — σελ. 375

104 Στίς σελ. 852-890 τῶν χειρογάφων Τετραδίων XIV καί XV βρίσκεται τό κεφάλαιο

«'Αντίθεση πρός τούς οἰκονομολόγους (πάνω στή βάση τῆς θεωρίας τοῦ Ρικάρντο)». Στό κεφάλαιο αὐτό ἀνήκουν ἐπίσης τό μή ἀποπερατωμένο μέρος γιά τόν Μπραίη στό χειρόγραφο Τετράδιο X (σελ. 441-444) καί τό τέλος τοῦ μέρους γιά τόν Χότζσκιν στό XVIII Τετράδιο (σελ. 1084-1086), (βλ. τό 3ο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν 'Υπεραξία»). — Σελ. 381

105 [Linguet] «Théorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société», t. I, Londres 1767, p. 236. 'Ο Λενγκέ λέει ἐπιλέξει: «Leur esprit est de consacrer la propriété» [Τό πνεῦμα τους εἶναι νά ἁγιάσουν τήν ἰδιοχτησία]. — Σελ. 381

106 Σχετικά μέ μερικές ἀπόψεις τοῦ Πέττυ ὁ Μάρξ μίλησε κιόλας στίς «Θεωρίες γιά τήν παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία σέ σχέση μέ τίς προηγούμενες προσπάθειες νά γίνει διάκριση ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία. (Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 178-180). — Σελ. 393

107 Παρέβαλε τό σχεδιάγραμμα γιά τό I μέρος τοῦ «Κεφαλαίου» σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 463. — Σελ. 393

108 'Εννοεῖ τό σύγγραμμα τοῦ Πέττυ «A treatise of taxes, and contributions.» πού πρωτοεκδόθηκε τό 1662. — Σελ. 403

109 Πρόκειται γιά τό βιβλίο τοῦ Νόρθ «Discours upon trade.» καί γιά τό σύγγραμμα τοῦ Λόκ «Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of money» Καί οἱ δυό αὐτές ἐργασίες ἔχουν γραφεῖ τό 1691. — Σελ. 405

110 Locke. «Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of money» — Σελ. 408

111 'Ο Μάρξ ἀναφέρει τόν Λόκ ἀπό τό βιβλίο τοῦ Μασσί «An essay on the governing causes of the natural rate of interest.», London 1750, p 10/11. Στήν ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Λόκ τοῦ 1768 τό σημεῖο αὐτό βρίσκεται στόν II τόμο, σελ. 24. — Σελ. 409

112 'Ο Μάρξ ἀναφέρεται ἐδῶ σέ ἕνα ἀπό τά συμπληρωματικά Τετράδια στό χειρόγραφο τοῦ 1861-1863, στό ὁποῖο τήν ἄνοιξη τοῦ 1863, ὅπως ἔγραψε στόν Ἔνγκελς στίς 29 τοῦ Μάη 1863 «ἀποτελείωσε διάφορα φιλολογικοϊστορικά πού ἔχουν σχέση μέ τό μέρος τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας πού ἐπεξεργάζομαι. Διατηρήθηκαν τά συμπληρωματικά Τετράδια A, B, C, D, E, F, G, H. Στό συμπληρωματικό Τετράδιο C οἱ ἀποδελτιώσεις ἀπ' τά συγγράμματα τοῦ Νόρθ βρίσκονται στίς σελ. 12-14. — Σελ. 410

113 Στό χειρόγραφο ὑπῆρχε ἐδῶ «ἀπ' τό 1688», ὕστερα ὅμως ὁ Μάρξ ἔσβησε τόν ἀριθμό 1688 καί ἔβαλε στή θέση του ἕνα ἐρωτηματικό. Στό Τετράδιο XI τοῦ χειρογράφου τοῦ 1861-1863, σελ. 507/508, ὁ Μάρξ δίνει στοιχεῖα σχετικά μέ τήν κίνηση τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν. Ἄν μεταξύ τοῦ 1641 καί 1649 ἡ μέση τιμή τοῦ σιταριοῦ ἦταν 60 σελλ. καί $5\,^2/_3$ πέν. τό κουάρτερ, στό δεύτερο μισό τοῦ 17ου αἰώνα ἔπεσε στά 44 σελλ. καί $2\,^1/_3$ πέν. καί στό πρῶτο μισό τοῦ 18ου αἰώνα στά 35 σελλ. καί $9\,^{29}/_{50}$ πέν. — Σελ. 410

114 Πιθανόν νά ἐννοεῖ ὁ Μάρξ ἐδῶ τό σημεῖο ἀπό τό IV κεφ. τῆς πραγματείας τοῦ Πέττυ «Political arithmetick» (1676) πού τό ἀναφέρει στό μέρος γιά τόν Ροντμπέρτους (χειρόγραφο Τετράδιο XI σελ. 494. Βλέπε τό 2ο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν 'Υπεραξία»). Βλ. ἐπίσης τόν τρίτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» σελ. 820 τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τῆς «Σύγχρονης 'Εποχῆς»: «Τήν ἐποχή τοῦ Πέττυ καί τοῦ Ντάβεναντ, οἱ ἀγρότες καί οἱ γαιοκτήμονες παραπονιοῦνται γιά τίς βελτιώσεις καί τά ξεχερσώματα. Σημειώνεται πτώση τῆς προσόδου στίς καλύτερες γαῖες...» — Σελ. 411

115 Αὐτή ἡ περικοπή, πού ἀρχίζει μέ τά λόγια «I will begin with the beggar» [Θέλω ν' ἀρχίσω μέ τόν ἐπαίτη...] μπαίνει σύμφωνα μέ ὑπόδειξη τοῦ Μάρξ ὕστερ' ἀπ' τό συμπληρωματικό Τετράδιο C, στή σελ. 12-13. — Σελ. 412

116 Στό συμπληρωματικό τετράδιο C, στή σελ. 14 ὁ Μάρξ παραθέτει περικοπές ἀπ' τά συγγράμματα τοῦ Νόρθ, στά ὁποῖα μιλάει γιά «ἄμπωτη καί παλίρροια» στή χρηματική κυκλοφορία μιᾶς χώρας. Μιά ἀπ' αὐτές τίς περικοπές τήν ἀναφέρει, στόν πρῶτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» (βλ. στή σελ. 147, ὑποσημείωση 95 τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης, ἔκδοση «Σύγχρονης Ἐποχῆς»). — Σελ. 414

117 Ἀπό τό σημεῖο αὐτό ὁ Μασσί παραθέτει περικοπές ἀπό τήν «Political arithmetick» τοῦ Πέττυ καί ἀπ' τό «Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of money» — Σελ. 418

118 Ὁ Μάρξ παραθέτει ἐδῶ μέ ὁρισμένες συντομεύσεις τόν Tableau Economique μέ τή μορφή πού τόν παρουσιάζει στήν «Analyse du Tableau Economique», (par M Eugéne Daire 1e partie, Paris 1846, p 65) — Σελ. 422

119 Τήν ἄποψη αὐτή τήν ἔχει ἀναπτύξει ὁ φυσιοκράτης Μποντώ στήν ἐργασία του «Explication du Tableau Economique» (βλ. «Physiocrates» par Eugéne Daire, 2e partie, Paris 1846, p 825-854) — Σελ. 424

120 Κάτω ἀπ' αὐτό τόν τίτλο στήν ἐργασία «Physiocrates» 1e partie, Paris 1846 πού ἔχει ἐκδόσει ὁ Daire ἑνώνονται δυό διάλογοι πού προέρχονται ἀπό τόν Κεναί: «Du commerce Premier Dialogue entre M H et M N» καί «Sur les travaux des artisans Second dialogue». Ἡ περικοπή πού παραθέτει ὁ Μάρξ εἶναι παρμένη ἀπό τόν πρῶτο διάλογο. — Σελ. 424

121 Αὐτό τό χωρίο τοῦ Κεναί δέν ὑπάρχει στό καθεαυτό κείμενο τοῦ βιβλίου τοῦ Dupont de Nemours «De l' origine et des progrés d' une science nouvelle», ἀλλά στό «Maximes du docteur Quesnai, ou résumé de ses principes d' économie social» πού ἀνήκει ὡς πρός τό περιεχόμενο σ' αὐτό. Καί τά δυό βρίσκονται στό «Physiocrates» par Eugène Daire, 1e partie, Paris 1846 Ὁ ἀριθμός τῆς σελίδας πού ἀναφέρει ὁ Μάρξ εἶναι ἀπό αὐτή τήν ἔκδοση. — Σελ. 424

122 Ἡ περικοπή ἔχει παρθεῖ ἀπό «Du commerce Premier dialogue entre M H et M N» τοῦ Κεναί. — Σελ. 424

123 Ἀπό τό διάλογο «Sur les travaux des artisans», τοῦ Κεναί. — Σελ. 424

124 Ἀπό τό «Maximes du docteur Quesnai» τοῦ Dupont de Nemours — Σελ. 424

125 Ὁ Μάρξ ἐννοεῖ τό 26ο κεφάλαιο («On gross and net revenue») στό «Principles of political economy, and taxation» — Σελ. 425, 455

126 Ὁ Μάρξ ἐννοεῖ τίς ἀποδελτιώσεις ἀπ' τό βιβλίο τοῦ Μπουά στό συμπληρωματικό Τετράδιο Α στίς σελίδες 27-32. Στή συνέχεια διατηρήθηκαν οἱ παραπομπές τοῦ Μάρξ στίς σελίδες τοῦ συμπληρωματικοῦ Τετραδίου καί συμπληρώθηκαν μέ παραπομπές στίς σελίδες τῆς ἐργασίας τοῦ Μπουά πού βρίσκονται σέ παρένθεση. — Σελ. 425

127 Γιά τόν Ἄρτουρ Γιούνγκ σάν «φανατικοῦ τῆς ὑπεραξίας» βλέπε τόν 12 τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», σελ. 241, ὑποσημείωση 34, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τῆς «Σύγχρονης Ἐποχῆς». — Σελ. 425

128 Ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι ὁ συγγραφέας αὐτῆς τῆς ἐργασίας πού τήν ἀναλύει ἐδῶ ὁ Μάρξ εἶναι κάποιος Τζών Γκραίη, πού δέν μπόρεσαν ὅμως νά ἐξακριβωθοῦν τά βιογραφικά του στοιχεῖα. Τό 1802 ἐξέδοχε ὁ ἴδιος ἀκόμα ἕνα βιβλίο στό Λονδίνο γιά τόν φόρο εἰσοδήματος. Δέν εἶναι ὁ ἴδιος μέ τόν Τζών Γκραίη τόν ουτοπικό σοσιαλιστή πού ἀναφέρεται ἀπ' τόν Μάρξ στό πρῶτο Τετράδιο τῆς «Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» καί στόν πρῶτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» καί πού ἔζησε ἀπό τό 1798 ὡς τό 1890. — Σελ. 427

129 Ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του τό συμπληρωματικό Τετράδιό του Η. Σχεδόν ὅλες οἱ ἀποδελτιώσεις ἀπό τή σελ. 6 τοῦ ἀνώνυμου συγγράμματος πού βρίσκονται στίς σελίδες 32/33 τοῦ συμπληρωματικοῦ Τετραδίου τίς παραθέτει στήν μεθεπόμενη παράγραφο. — Σελ. 427

130 Στίς σελ. 36/37 τοῦ συμπληρωματικοῦ Τετραδίου Η βρίσκονται οἱ ἀποδελτιώσεις ἀπό τίς σελ. 31-33 τοῦ ἀνώνυμου συγγράμματος. — Σελ. 429

131 Στίς σελ. 38/39 τοῦ συμπληρωματικοῦ Τετραδίου Η βρίσκονται ἀποδελτιώσεις ἀπ' τίς σελ. 51-54 τοῦ ἀνώνυμου συγγράμματος. Παρακάτω οἱ παραπομπές τοῦ Μάρξ στίς σελίδες τοῦ συμπληρωματικοῦ Τετραδίου Η συμπληρώθηκαν μέ παραπομπές στίς σελ. τοῦ ἀνώνυμου συγγράμματος κλεισμένες σέ παρενθέσεις. — Σελ. 430

132 Στή σελ. 1446 τοῦ χειρόγραφου Τετραδίου XXIII ὁ Μάρξ ἀναφέρει τό βιβλίο τοῦ Béardé de l' Abbaye «Recherches sur les moyens de supprimer les impôts», Amsterdam 1770 'Αποδελτιώσεις ἀπ' αὐτό τό βιβλίο βρίσκονται στίς σελ. 10/11 τοῦ συμπληρωματικοῦ Τετραδίου Η. — Σελ. 430

133 Γιά τό «Irish right of tenantry» βλ. τό ἄρθρο τοῦ Μάρξ στή «New York Daily Tribune» τῆς 11 τοῦ 'Ιούλη 1853. — Σελ. 431

134 'Ο τίτλος γιά τό παράρτημα εἶναι παρμένος ἀπ' τό σχεδιάγραμμα τοῦ Μάρξ γιά τό I μέρος τοῦ «Κεφαλαίου» (βλ. σε τοῦτο τόν τόμο, σελ. 463). — Σελ. 435

135 'Ο Μάρξ ἐννοεῖ τό μέρος «Τυπική καί πραγματική ὑπαγωγή τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο. Μεταβατικές μορφές». (Χειρόγραφο Τετράδιο XXI, σελ. 1306-1316) πού προηγεῖται ἄμεσα ἀπ' τό μέρος «Παραγωγικότητα τοῦ κεφαλαίου. Παραγωγική καί μή παραγωγική ἐργασία. Σχετικά μέ τήν τυπική καί πραγματική ὑπαγωγή τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο βλέπε τόν πῶτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», σελ. 525/526 καί 761/763 τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης, ἔκδοσης «Σύγχρονης 'Εποχῆς». — Σελ. 435

136 Στό πρῶτο κιόλας Τετράδιο τῆς «Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» ὁ Μάρξ ἔδειξε ὅτι στήν ἀστική κοινωνία ὁ μυστικισμός τῶν κοινωνικῶν σχέσεων προβάλλει πολύ χτυπητά στό χρῆμα, ὅτι στήν ἀστική παραγωγή προσιδιάζει μέ τή μορφή εὐγενῶν μετάλλων ἡ ἀποκρυστάλλωση, τοῦ πλούτου σάν φέτιχ. Τό προτσές τῆς φετιχοποίησης τῶν ἀστικῶν κοινωνικῶν σχέσεων τό ἀναλύει ὁ Μάρξ στό χειρόγραφο Τετράδιο XV στίς σελίδες 891 ὥς 899 καί 910 ὥς 919 (βλέπε τό τρίτο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν 'Υπεραξία»). — Σελ. 435

137 Σάν ὑποσημείωση στό IV τμῆμα τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» ὁ Μάρξ γράφει: «'Η ἐπιστήμη δέν στοιχίζει ἀπολύτως τίποτα», πράγμα πού δέν τόν ἐμποδίζει καθόλου νά τήν ἐκμεταλλεύεται. 'Η «ξένη» ἐπιστήμη ἐνσωματώνεται στό κεφάλαιο, ὅπως καί ἡ ξένη ἐργασία. 'Η «καπιταλιστική» ἰδιοποίηση καί ἡ «προσωπική» ἰδιοποίηση, εἴτε ἐπιστήμης, εἴτε ὑλικοῦ πλούτου εἶναι ὡστόσο δυό τελείως διαφορετικά πράγματα. 'Ο ἴδιος ὁ δρ. Γιοῦρ θρηνοῦσε γιά τή χοντροκομμένη ἄγνοια τῆς μηχανικῆς ἀπ' τούς ἀγαπημένους του ἐργοστασιάρχες πού ἐκμεταλλεύονται μηχανές, ἐνῶ ὁ Λήμπιγκ μιλάει γιά τήν ἀνατριχιαστική ἄγνοια τῆς χημείας ἀπ' τούς ἄγγλους ἐργοστασιάρχες τῆς χημικῆς βιομηχανίας» (Βλ. τόν πρῶτο τόμο του «Κεφαλαίου» στή σελ. 401 τήν ὑποσημείωση 108). — Σελ. 438

138 'Ο Μάρξ ἔκοψε ἀπ' τό ΤετράδιοXXI τή σελίδα 1318 τοῦ χειρογράφου τοῦ 1861 - 1863, ἐκτός ἀπ' τίς τελευταῖες 9 γραμμές, καί τήν κόλλησε στή σελ. 490 τοῦ χειρογράφου τῆς προτελευταίας παραλλαγῆς τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» (τό 6ο κεφάλαιο αὐτῆς τῆς παραλλαγῆς πού ἔμεινε δημοσιεύθηκε στό 'Αρχεῖο Μάρξ-'Ένγκελς, τομ. II (VII) στή Μόσχα τό 1933). Τό παραπέρα κείμενο (σελ. 1318, 1319 καί τό πρῶτο μισό τῆς σελ. 1320) ὁ Μάρξ σκόπευε νά τό χρησιμοποιήσει γιά τό μέρος σχετικά μέ τό κέρδος, ὅπως προκύπτει ἀπό μιά δεύτερη ὑποσημείωση «κέρδος» στό περιθώριο τοῦ χειρογράφου (στό τέλος τῆς σελ. 1318 καί στήν ἀρχή τῆς σελ. 1320). — Σελ. 439

139 Τό ἑλληνικό γράμμα Δ (Δέλτα) πού χρησιμοποιεῖται στά μαθηματικά γιά νά δείξει μιά αὔξηση τό χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ Μάρξ γιά νά συμβολίσει τήν ὑπεραξία. Στό παραπέρα κείμενο χρησιμοποιεῖ γιά τόν ἴδιο σκοπό τό γράμμα h — Σελ. 439

140 'Εδῶ καί πιό κάτω ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ τό γράμμα χ γιά νά συμβολίσει τήν ὑπεραξία — Σελ. 442

141 Ὁ Μάρξ ἐννοεῖ τό σημεῖο «Ἀνταλλαγή μέ ἐργασία. Προτσές ἐργασίας. Προτσές ἀξιοποίησης», στό ὁποῖο περιλαβαίνει τό ὑποσημεῖο «ἑνότητα τοῦ προτσές ἐργασίας καί τοῦ προτσές ἀξιοποίησης (κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς)» (σελ. 49-53 τοῦ χειρογράφου). — Σελ. 444

142 'Εδῶ πρόκειται γιά τά ὑποσημεῖα «Ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Κατώτατο ὅριο τοῦ μισθοῦ ἤ μέσος μισθός ἐργασίας» (Χειρόγραφο Τετράδιο I, σελ. 21-25) καί «Ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στό χρῆμα καί στήν ἐργατική δύναμη» (στό ἴδιο, σελ. 24-25) Τήν «Τιμή τῆς ἐργασίας» τήν ἐξετάζει ὁ Μάρξ στό χειρόγραφο Τετράδιο XXI στίς σελίδες 1312-1214. — Σελ. 445.

143 Πρόκειται γιά τούς τέσσερις τύπους τῶν σχέσεων κατά τήν ὑπογραφή ἑνός συμβολαίου κατά τό Ρωμαϊκό Δίκαιο. δίνω γιά νά κάνεις, κάνω γιά νά κάνεις, κάνω γιά νά δόσεις, δίνω γιά νά δόσεις. (Βλ. τόν πρῶτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» σελ. 557 τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης). — Σελ. 452

144 'Εδῶ ὁ Μάρξ στήν ἀρίθμηση τῶν σελίδων τοῦ χειρογράφου ἔγραφε λαθεμένα «1328» ἀντί «1327». — Σελ. 453

145 Σχετικά μέ τήν ἐργασία τῶν βοηθῶν σέ ἕνα ἐργοστάσιο ὁ Μάρξ ἔγραψε στό ἴδιο χειρόγραφο Τετράδιο στή σελ. 1308. — Σελ. 460

146 Αὐτά τά σχεδιαγράμματα τά ἔγραψε ὁ Μάρξ τό Γενάρη τοῦ 1863. Ὑπάρχουν στό Τετράδιο XVIII τοῦ χειρογράφου τοῦ 1861-1863 στά κεφάλαια γιά τόν Σερμπυλιέ καί Ρίτσαρντ Τζώνς. Ἀπό τό κείμενο αὐτῶν τῶν κεφαλαίων χωρίστηκαν στό χειρόγραφο μέ χονδρές τυπωμένες παρενθέσεις. — Σελ. 463

147 Τά τρία θεωρητικά μέρη τοῦ «Κεφαλαίου» Ὁ Μάρξ τά ὀνόμασε πρῶτα «Κεφάλαια», ἔπειτα «Τμήματα» καί τέλος «Βιβλία». Βλ. τή σημείωση 12. — Σελ. 463

148 Τόν καιρό πού ἔγραψε τό σχέδιο αὐτό ἦταν ἤδη γραμμένο σάν σχέδιο τό πρῶτο κεφάλαιο τοῦ III μέρους τοῦ «Κεφαλαίου» στό Τετράδιο XVI τοῦ χειρογράφου τοῦ 1861 - 1863. Ὁ τίτλος του ἦταν ἐκεῖ: «Ὑπεραξία καί κέρδος». — Σελ. 464

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σχετικά μέ τά συγγράμματα πού αναφέρει ο Μάρξ, αναφέρθηκαν, όσο ήταν αυτό δυνατό, οι εκδόσεις πού πιθανώς χρησιμοποιήθηκαν από αυτόν. Σέ μερικές περιπτώσεις, ιδίως όταν πρόκειται γιά γενικές πηγές καί γιά παραπομπές σέ βιβλιογραφίες, δέν αναφέρεται μιά συγκεκριμένη έκδοση. Μερικές από τίς πηγές δέν μπόρεσαν νά εξακριβωθούν.

Arnd, Karl: Die naturgemässe Volkswirthschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Hanau 1845. *20*

Barton, John: Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society. London 1817. *148*

Baudeau, [Nicolas]: Explication du Tableau Économique, à Madame de***, par l'auteur des Ephémérides. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques par Eugène Daire. 2ᵉ partie. Paris 1846. *366.*

Béardé de l'Abbaye: Recherches sur les moyens de supprimer les impôts. Amsterdam 1770. *430.*

Bellers, John: Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality, and of the excellency and divinity of inward light demonstrated from the attributes of God, and the nature of mans soul, as well as from the testimony of the Holy Scriptures. London 1699. *413*

Berkeley, George: The querist, containing several queries, proposed to the consideration of the public. London 1750. *415*

Blanqui, [Jérôme-] Adolphe: Histoire de l'économie politique en Europe depuis les anciens jusqu'à nos jours, suivie d'une bibliographie raisonnée des principaux ouvrages d'économie politique. Bruxelles 1839. *36 37, 39, 171.*

[Buat-Nançay, Louis-Gabriel, comte du:] Éléments de la politique, ou recherche des vrais principes de l'économie sociale. T. 1–4. Londres 1773. *425.*

Buchanan, David: Observations on the subjects treated of in Dr. Smith's inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Edinburgh 1814. *311.*

Canard, Nicolas-François: Principes d'économie politique. Paris 1801. *207*

[*Cantillon, Richard:*] Essai sur la nature du commerce en général. Trad. de l'anglois. Londres 1755. *50.*

[*Cazenove, John:*] Outlines of political economy; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution, and consumption of wealth. London 1832. *304.*

– siehe auch *Malthus, Thomas Robert:* Definitions in political economy... A new ed., with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. London 1853.

Chalmers, Thomas: On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. 2nd ed. Glasgow, Edinburgh, Dublin, London 1832. *323*

Considerations on the East India Trade siehe [*North, Sir Dudley:*] Considerations upon the East India trade.

Daire, [*Louis-François-*] *Eugène:* Introduction. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques par Eugène Daire. 1e partie. Paris 1846. *25.*

[*D'Avenant, Charles:*] Discourses on the publick revenues, and on the trade of England. In 2 parts. Viz. I. Of the use of political arithmetick, in all considerations about the revenues and trade. II. On credit, and the means and methods by which it may be restored. III. On the management of the King's revenues. IV. Whither to farm the revenues, may not, in this juncture, be most for the publick service? V. On the publick debts and engagements. By the author of the essay on ways and means. To which is added, a discourse upon improving the revenue of the state of Athens... London 1698. *167, 177.*

– (anonym) An essay on the East India trade. (1687). In: Discourses on the publick revenues, and on the trade of England... Part 2. London 1698. *176*

– (anonym) An essay upon the probable methods of making a people gainers in the ballance of trade. Treating of these heads, viz. Of the people of England. Of the land of England, and its products. Of our payments to the publick, and in what manner the ballance of trade may be thereby affected. That a country cannot increase in wealth and power but by private men doing their duty to the publick, and but by a steady course of honestry and wisdom, in such as are trusted with the administration of affairs. By the author of the essay on ways and means. London 1699. *176*

Destutt de Tracy, [*Antoine-Louis-Claude,*] *comte de:* Élémens d'idéologie. IVe et Ve parties. Traité de la volonté et de ses effets. Paris 1826. (Die erste Ausgabe erschien 1815.) *286-290, 293, 295-301*

Dupont de Nemours, [*Pierre-Samuel*]: De l'origine et des progrès d'une science nouvelle. (1767). In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques par Eugène Daire. 1e partie. Paris 1846. *424*

– Maximes du docteur Quesnay, ou résumé de ses principes d'économie sociale. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques par Eugène Daire. 1e partie. Paris 1846. *424*

An essay on the East India trade siehe [*D'Avenant, Charles:*] An essay on the East India trade

Ferrier, François-Louis-Auguste: Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce. Paris 1805. *265*

Forcade, Eugène: La guerre du socialisme. II. L'économie politique révolutionnaire et sociale. In: Revue des deux Mondes. Nouv. série. T. 24. Paris 1848. *96.*

Ganilh, Ch[arles]: Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la richesse. 2nde éd. T. 1–2. Paris 1821. *79, 180, 206-217, 221, 227, 229-231, 237-239.*

– La théorie de l'économie politique. T. 1–2. Paris 1815. *218*

[*Garnier, Germain:*] Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique. Paris 1796. *204, 205*

– Notes du traducteur. In: *Adam Smith:* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Trad. nouv., avec des notes et observations; par Germain Garnier. T. 5. Paris 1802. *38-39, 181-187, 201-205, 281.*

Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris 1850. *356*

[*Gray, John:*] The essential principles of the wealth of nations, illustrated, in opposition to some false doctrines of Dr. Adam Smith, and others. London 1797. *427-431.*

Hobbes, Thomas: Leviathan: or the matter, form, and power of a commonwealth, ecclesiastical and civil. In: The English works of Thomas Hobbes; now first collect. and ed. by William Molesworth. Vol. 3. London 1839. *406.*

Hodgskin, Thomas: Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London 1827. *68.*

Ὅμηρος Ἰλιάς *306*

Hume, David: Of commerce. (1752). In: David Hume. Essays and treatises on several subjects. In 2 vols. Vol. 1, containing essays, moral, political and literary. A new ed. London 1764. *416*

– Of interest. (1752). In: David Hume. Essays and treatises on several subjects. In 2 vols. Vol. 1, containing essays, moral, political and literary. A new ed. London 1764. *417-418*

An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London 1821. *35-36, 304*

Jones, Richard: An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation. London 1831. *20.*

King, Gregory: Natural and political observations and conclusions upon the state and the condition of England. 1696. *175*

Lauderdale, [James Maitland,] Earl of: An inquiry into the nature and origin of public wealth, and into the means and causes of its increase. Edinburgh, London 1804. *280.*

- Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique, et sur les moyens et les causes qui concourent a son accroissement. Trad. de l'anglais par E. Lagentie de Lavaïsse. Paris 1808. *73, 281-282*

[*Linguet, Simon-Nicolas-Henri:*] Théorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société. T.1–2. Londres 1767. *381-387.*

Locke, John: Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of money (1691). In: The works of John Locke. Folio ed. Vol.2. [London] 1740. *408*

- Two treatises of government. (1690). In: The works of John Locke. In 4 vols. 7th ed. Vol.2, London 1768. *406-409*

Malthus, Th[omas] R[obert]: Definitions in political economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings. A new ed., with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. London 1853. *51.*

- Essai sur le principe de population. Trad. de l'anglais sur la 5e éd. par P. Prévost et G. Prévost. 3e éd. française. T.4. Paris, Genève 1836. *303*

- Principles of political economy considered with a view to their practical application. 2nd ed., with considerable add. From the author's own manuscript and an original memoir. London 1836. *151*

[*Mandeville, Bernard de:*] The fable of the bees; or, private vices, publick benefits. 5th ed. London 1728. *173*

Marx, Karl: Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M.Proudhon. Paris, Bruxelles 1847. *51*

- Zur Kritik der Politischen Oekonomie. 1.Heft. Berlin 1859. *45, 143, 171, 327, 354, 376, 377,*

[*Massie, Joseph:*] An essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are considered. London 1750. *416, 418-421*

McCulloch, J[ohn] R[amsay]: The literature of political economy: a classified catalogue of select publications in the different departments of that science, with historical, critical, and biographical notices. London 1845. *177*

[*Mercier de la Rivière, Paul-Pierre:*] L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques. Londres, Paris 1767. *37, 40, 41*

Mill, John Stuart: Essays an some unsettled questions of political economy. London 1844. *180-181*

Milton, John: Paradise lost. London 1667. *449*

Montesquieu, Charles-Louis de: De l'esprit des loix. (1748). T.1–4. Paris 1820. *325*

Müllner, Amadeus Gottfried Adolf: Die Schuld. *433*

Necker, [Jacques]: De l'administration des finances de la France. (1784). In: Oeuvres de Necker. T.2e. Lausanne, Paris 1789. *330-332.*

– Sur la législation et le commerce des grains. Paris 1775. *330*

– Sur la législation et le commerce des grains. (1775). In: Oeuvres de Necker. T.4e. Lausanne 1786. *332-333.*

[*North, Sir Dudley:*] Considerations upon the East India trade. London 1701. *177*

– (anonym) Discourses upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, increase of money. London 1691. *410-414*

Outlines of political economy siehe [*Cazenove, John:*] Outlines of political economy

Paley, William: The principles of moral and political philosophy. London 1785. *304.*

Paoletti, Ferdinando: I veri mezzi di render felici le società. (1722). In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. T.20. Milano 1804. *34-35*

Petty, William: An essay concerning the multiplication of mankind. (1682). In: *William Petty:* Several essays in political arithmetick: The titles of which follow in the ensuing pages. Political arithmetick, or a discourse concerning the extent and value of lands, people, buildings; husbandry, manufactures, commerce, fishery, artizans, seamen, soldiers, publick revenues, interest, taxes, superlucration, registries, banks; valuation of men, increasing of seamen, of militia's, harbours, situation, shipping, power of sea, etc. As the same relates to every countrey in general, but more particularly to the territories of His Majesty of Great Britain, and his neighbour of Holland, Zealand, and France. London 1699. *402.*

– The political anatomy of Ireland. With the establishment for that Kingdòm when the late Duke of Ormond was Lord Lieutenant. Taken from the records. To which is added Verbum sapienti; or an account of the wealth and expences of England, and the method of raising taxes in the most equal manner. Shewing also, that the nation can bear the charge of four millions per annum, when the occasions of the government require it. London 1691. *402, 405.*

– Political arithmetick. (1676). In: *William Petty:* Several essays... London 1699. *171, 178-180.*

– Quantulumcunque concerning money. 1682. To the Lord Marquess of Halyfax. London 1695. *404, 405.*

– (anonym) A treatise of taxes, and contributions. Shewing the nature and measures of crown-lands, assesments, customs, pollmoneys, lotteries, benevolence, penalties, monopolies, offices, tythes, raising of coins, harth-money, excise etc. With several intersperst discourses and digressions concerning warrs, the church, universities, rents and purchases, usury and exchange, banks and lombards, registries for conveyances, beggars, ensurance, exportation of money, wool, free-ports, coins, housing, liberty of conscience, etc. The same being frequently applied to the state and affairs of Ireland, and is now thought seasonable for the present affairs of England. London 1662. *178, 179, 405.*

– (anonym) A treatise of taxes, and contributions... London 1667. *393-403.*

– (anonym) A treatise of taxes, and contributions... London 1679. *178.*

– Verbum sapienti. (1672). In: *William Petty:* The political anatomy of Ireland... London 1691. *402-403*

Physiocratie, ou Constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain. Recueil [d'œuvres de Quesnay] publié par Dupont. Leyde, Paris 1767. *238.*

Proudhon, P[ierre]-J[oseph]: Qu'est-ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Paris 1840. *96.*

– Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère. T. 1–2. Paris 1846. *39*

Quesnay, François: Analyse du Tableau Économique. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques par Eugène Daire. 1e partie. Paris 1846. *26.*

– Dialogues sur la commerce et sur les travaux des artisans. Du commerce. Premier dialogue entre M.H. et M.N. Sur les travaux des artisans. Second dialogue. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques par Eugène Daire. 1e partie. Paris 1846. *424*

– Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole, et notes sur ces maximes. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques par Eugène Daire. 1e partie. Paris 1846. *41.*

Ramsay, George: An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh 1836. *87, 88, 91.*

Return to an address of the Honourable The House of Commons, dated 24 April 1861. Ordered, by The House of Commons, to be printed, 11 February 1862. *203*

Ricardo, David: On the principles of political economy, and taxation. 2nd ed. London 1819. *35, 36.*

– On the principles of political economy, and taxation. 3rd ed. London 1821. *174, 175, 233, 234, 425*

– Des principes de l'économie politique et de l'impôt. Trad. de l'anglais par F. S. Constancio, avec des notes explicatives et critiques, par Jean-Baptiste Say. T. 1–2. Paris 1819. *231-233.*

Rossi, P[ellegrino Luigo Edoardo, comte]: Cours d'économie politique. Bruxelles 1843. *314-315*

Say, Jean-Baptiste: Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris 1820. *242.*

– Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent, et se consomment les richesses. T. 1–2. Paris 1803. *237, 282*

– Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent, et se consomment les richesses. 3e éd. T. 1–2. Paris 1817. *86, 142-143, 282-286.*

Schiller, Friedrich von: Die Räuber. *433*

Schmalz, [Theodor Anton Heinrich]: Économie politique. Ouvrage trad. de l'allemand par Henri Jouffroy. T. 1–2. Paris 1826. *42-43.*

– Staatswirthschaftslehre in Briefen an einen teutschen Erbprinzen. 1. Th. Berlin 1818. *205.*

Senior, N[assau] W[illiam]: Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édites et inédites de Mr. N.-W.Senior, par Jean Arrivabene. Paris 1836. *308-311, 313, 314*

Shakespeare, William: Richard III. *434*

Sismondi, J[ean]-C[harles]-L[éonard] Simonde de: Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population. 2nde éd. T. 1-2. Paris 1827. *174, 302*

Smith, Adam: An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In 2 vols. London 1776. *12, 35*

- An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a life of the author, an introductory discourse, notes, and supplemental dissertations. By J. R. McCulloch. In 4 vols. Edinburgh 1828. *45, 46, 61-63, 149, 150, 153-156, 160, 161, 167, 323, 324, 328.*
- Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Trad. nouv., avec des notes et observations, par Germain Garnier. T. 1-5. Paris 1802. *45, 47, 52-63, 67, 69-71, 74, 75, 78, 79, 85, 112, 158-159, 160, 161, 163, 165, 181, 201, 265-268, 270, 272-280, 282, 283, 284, 326, 327, 379, 380*

Σοφοκλῆς. Οἰδίπους. *434.*

Spence, William: Britain independent of commerce; or proofs deduced from an investigation into the true causes of the wealth of nations, that our riches, prosperity and power are derived from sources inherent in ourselves, and would not be affected even though our commerce were annihilated. London 1807. *427.*

Steuart, Sir James: An inquiry into the principles of political œconomy: being an essay on the science of domestic policy in free nations. In which are particularly considered, population, agriculture, trade, industry, money, coin, interest, circulation, banks, exchange, public, credit, and taxes. In 2 vols. London 1767. *12.*

- An inquiry into the principles of political oeconomy... In: The works, political, metaphisical, and chronological. Low first collect. by General Sir James Steuart, his son, from his father's corr. copies, to which are subjoined anecdotes of the author. In 6 vols. T. 1. 3. London 1805. *7, 8, 12.*

Storch, Henri: Considérations sur la nature du revenue national. Paris 1824. *86, 87.*

- Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. T. 1-6. St.-Pétersbourg 1815. *456.*
- Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Avec des notes explicatives et critiques par J.-B. Say. T. 1-4. Paris 1823. *304-307*

Turgot, [Anne-Robert-Jacques, de l'Aulne]: Réflexions sur la formation et la distribution des richesses. In: Oeuvres de Turgot. Nouv. éd. ... par Eugène Daire. T. 1. Paris 1844. *27-33, 36, 40*

Verri, Pietro: Meditazioni sulla economia politica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. T. 15. Milano 1804. *34, 43.*

Voltaire, François-Marie-Arouet de: La Henriade. *306.*

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Μέτρα, σταθμά καί νομίσματα

Βάρη

Λίμπρα - ἀρχαῖο ρωμαϊκό βάρος (κάπου 3/4 τῆς λίβρας) ἐπίσης ἡ ἰσπανική καί πορτογαλική λίβρα 460 ἤ 459 γραμ.

Μέτρα

Πλέθρο (acre) = 4 roods $4046,7μ^2$
Πήχης 66,690 ἑκατοστόμετρα
Κουάρτερ (ἀγγλικό μέτρο χωρητικότητας) = 8 μοῦσσελ, κάπου 291 λιβρ.

*Νομίσματα**

Λίρα στερλίνα (pound sterling, $, l.) = 20 σελλίνια = 20,43 μάρκα
Crown (κρόουν) ἀγγλικό ἀσημένιο νόμισμα = 5 σελίνια = 5,10 μάρκα
Σελλίνι (shilling) = 12 πέννες = 1,02 μάρκα
Πέννα (penny, pence, d) = 4 φάρτινγκ = 8,51 πφένιγκ
Farthing = 1/4 τῆς πέννας = 2,12 πφένιγκ
Γκινέα (guinea) παλιό ἀγγλικό χρυσό νόμισμα = 21 σελλίνια = 21,45 μάρκα
Livre (στά ἀγγλικά τό νόμισμα τῆς 1 λίρας = 20,43 μάρκα
Livre τοῦ Τούρ (livre tourois) γαλλικό νόμισμα, πρόκειται γιά χρυσό νόμισμα πού ὡς τό 1796 κοβόταν στό Τούρ.

* Ὁ ὑπολογισμός σέ μάρκα καί πφένιγκ γίνεται μέ βάση τό ἔτος 1871 (1 μάρκο = 1/2 790 χλγρ. καθαρός χρυσοῦς).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΕΡΑΞΙΑ
(Τέταρτος τόμος του «Κεφαλαίου»)
Μέρος πρώτο

Εκτύπωση: Α. Χονδρορίζος & Σία ΟΕ
Βιβλιοδεσία: Γ. Λουίζος & Σία ΟΕ
Ανατύπωση: Φλεβάρης 2008
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΕΒΕ

ΚΑΡΛ
ΜΑΡΞ

ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΕΡΑΞΙΑ

ΜΕΡΟΣ
ΠΡΩΤΟ